

ՀԱՅ

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ր Դ Ի
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

V

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ИСТОРИЯ АРМЯНСКОГО НАРОДА

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ МНОГОТОМНИКА:

*Агаян Ц. П., Акопян А. М., Аракелян Б. Н.,
Галоян Г. А., Еремян С. Т., Иоаннисян А. Г.,
Нерсисян М. Г., Хачикян Л. С.*

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
Е Р Е В А Н · 1 9 7 4

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՍԿ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

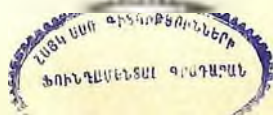
ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՐԱԶՄԱՀԱՏՈՐՅԱԿԻ ԽՄԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՆԳՐԱՆ

Աղայան Ժ. Գ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալստյան Գ. Ա.,
Շրեմյան Ս. Ց., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Մ. Մ.,

Հովհաննիսյան Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՍԿ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱԿԻ ՀՐԱՄԱԿԳՈՒԹՅՈՒՆ
Ե Ր Ե Վ Ա Ն - 1974

ТОМ V

АРМЕНИЯ
В 1801-1870 ГОДАХ

РЕДАКЦИЯ ТОМА

*Агалян Ц П (ответственный редактор),
Аветисян В А, Григорян Э Т, Дилоян В А,
Казарян Г М (зам отв. редактора), Нерсисян М. Г.*

ՀԱՏՈՐ V

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1801-1870 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ՀԱՆՏՈՐԻ ԽՐԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆ

Աղայան Ժ. Թ. (սպասախառնույթով խմբագիր).

Ամենտիսյան Վ. Ա., Գրիգորյան Զ. Տ., Դիլոյան Վ. Ա.

Չալաբյան Է. Մ. (սպասախառնույթով խմբագիր), Ներսիսյան Մ. Յ.

$$\frac{9 (c-43)}{2-24}$$

$$2 \frac{0104-004}{203 (02)-74} 16-72 \quad \text{Հայկական ՍՍՀ ԳՈՒ Հրատարակչություն. 1974 թ.}$$

II. Բ. Ա. Զ. II. Բ. II. Ն

Հայ ժողովրդի պատմության բազմաՀատուկի Հինգերորդ Հատորն ընդգրկում է պատմական խոշոր իրադարձություններով և քախտորոշող անցքերով Հարուստ մասնականաշրջան՝ 1801—1870 թվականները:

Դարասկզբին Հայ ժողովրդը թնակտխէց իր անտեսական և քաղաքական կյանքի գարգացման նոր շրջանը: Արեւելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, որը սկսւեց 1801 թ. և ավարտվեց 1828 թ., սոսաքաղիմական խոշոր քայլ էր և կարեւոր շրջադարձ Հայ ժողովրդի կյանքում: Պատմական աչդ ակտով Հայ ժողովրդի մի Հատվածն աղատագրվեց պարսկական դուժան տիրապետութունից. դրանով իսկ կանխվեց նրան սպաննացող ձուլման և ֆիզիկական քնաջնջման վտանգը: Եւրոյ 140 հազար հայեր գաղթելով Պարսկաստանից և Արեւմտյան Հայաստանից, քնակութուն Հաստատեցին Արեւելյան Հայաստանում և Անդրկովկասի տարբեր շրջաններում: Փոխվեց նրկրի դեմոկրատիական քարտղը: Արեւելյան Հայաստանը դարձավ Հայ ժողովրդի Համահայաքման հիմնական կենտրոնը, ու նպաստավոր պայմաններ քստեղծվեցին տնտեսական, մշակութային և հասարակական-քաղաքական կյանքի կարգացման համար:

XIX դարի 40—50-ական թվականներից սկսած, ինչպես ամրոցը Անդրկովկասի, այնպես էլ Արեւելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքում անդի են ունենում կարեւոր իրադարձություններ: Խորանում է ֆեոդալական հարաբերութունների ճգնաժամը, վերանում է նրկրամասի տարբեր նահանգների միջև եղած ինքնուպարիակվածութունը, քաղաքները դառնում են աշխուժացող առեւտրի և արդւունագործության կենտրոններ: Աստիճանաբար կարգանում են քործուական հարաբերութուններ:

Տնտեսական զարգացման նոր ընթացքն ավելի է սրում դասակարգային ներհակութունները քաղաքում և գյուղում: Քայքայվում է արհեստագործութունը: Բողոքի էլուքներ են տեղի ունենում համաքարութունների իրավունքները սահմանափակող որեւքների դեմ, Միսածմանակ ծավալւում են գյուղացիական շարժումները: Արեւելյան Հայաստանում ուժեղացող սոցիալական պայքարն աստիճանաբար միահղուում է համադուսական հեղափոխական-ղեմկրատական շարժման հետ, դառնում երա քաղկուցութիւ մասը:

Ռուսական հեղափոխական մտքի ներգործությամբ Հայ աշխատավորական մասաները մեկ տուգրնթուց ապրեցին, իսկ դարավերջին լենինյան դրոշի ներքո քարկրացող քանվոր դասակարգի՝ աշխարհը վերափոխող պայքարի մասնակիցը դարձան:

Հայ ժողովրդի դերակշռող մասը կուգմող արեւմտահայ հատվածը շարունակում էր միակ Օսմանյան կայսրության ծանր յիի տուկ:

Սուլթանական ուղեմ-ֆեոդալական կուրդը, կատավարման վայրագ մեթոդը, աղգային ճնշումներն ու կրոնական խտրականությունը, տնտեսական

կողմից և ու հարստացարժեմները, փաշաների անդուստի կամայականությունները կատարելալ իրավազրկության էին հասցրել հայ ժողովրդական դանդախաներին, Ֆիզիկական բնութեամբ փտանդը զաժոկլայն սրի նման կախված էր մնում հայ ժողովրդի գլխին:

Ուսլթանների ինչպես 1839 թ., այնպես էլ 1856 թ. ռեֆորմները՝ թանգիմաթը, մնաց տրպես սոսկ թղթի կտոր, կրեմտլան լույսատանի դափառներում շարունակվում էին քաղաքական սարսափը, ազգային ճնշումները և հարստացարժեմությունները, զարգերի ու բացարձակ կողոպուտների քաղաքականությունը:

1850—60-ական թթ. ուժեղացան ազգային-ազատագրական շարժումները Օսմանյան կայսրության մեջ, Սերերի, յերնոգորցիների, հունների, իւրանաղիների, տուրքների հետ միասին թուրքական բռնապետության դեմ ապստամբության զորշ պարզեցին նաև արեմտահայ զանգվածները Զեյթունում, Վանում, Մուշում, Չարսանջակում և այլուր, կղզային-ազատագրական այդ շարժումները, և՛ մասնավորապես Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը, այն արձագանք գտան հայ իրականության մեջ, այդ թվում և իշխարհով մեկ սփռված հայ զաղթոցախնկում: Ինչպես 1850—60-ական թթ., այնպես էլ հետագա տասնամյակների հայ ազատագրական պայքարի հիմնական շարժիչ ուժը աշխատավորական զանգվածներն էին՝ գլուղապիությունը և արհեստավորությունը:

Աշխատավոր մասսաների սոցիալական ազատագրության ու ազդի լուսավորության հարցերը և վերջապես այն, թե ի՞նչ ճանապարհով պետք է ապագայում ընթանա հայ ժողովուրդը, զառնում են ժամանակի հայ հասարակական-քաղաքական մտքի ընդարձակ հրատապ և կարեւորագույն խնդիրները: Եթե անցյալում հայ հասարակական-քաղաքական գործիչների մի մասը հույսեր էր կապում արեմտյան տերությունների օգնության հետ, ապա այս դարաշրջանում, հաշիվ առնելով բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարի փորձը, Մաժձիսիի և Գարիբալդիի գլխավորած իտալական ժողովրդի պայքարը, ինչպես նաև 1848 թ. հեղափոխության բուռն ընթացքը կրեմտլան եվրոպայի երկրներում, կարեւոր տեղ է տրվում ժողովրդական լայն շարժումներին, դեմոկրատական-հեղափոխական պայքարին, նման պայմաններում էլ ձեւավորվում են հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները, որոնցից յուրաքանչյուրն, առաջնորդվելով յուր զասակարգային շահերով, առաքարում է իր քաղաքական ծրագիրը և նրա իրագործման ձեւերն ու մեթոդները:

Այդ հոսանքներից կղերա-ֆեոդալականը կառած մնալով հին, պաշտպանում էր ֆեոդալական-կալվածատիրական կարգը և կրոնի դոգմաները, իսկ գտնում էր, որ գրաբարը պետք է անասան մնա, Այդ հոսանքին որոշ հարցերում հակադրվում էին ազգային-պահպանողականները, սակայն, տեւառնական կյանքի առաջընթացը, բուրժուական հարաբերությունների զարգացումն ու լուսավորության տարածումը դուրս էին մղում հին դոգմաները և դրանց պաշտպան կղերա-ֆեոդալական հոսանքը, Ձեւավորվում է լիքերալ-բուրժուական հոսանքը, որը խթանում է բուրժուական լուսավորության և ժողովրդի հասկանալի աշխարհաբար լեզվի արմատավորմանը, Սոցիա-

յական կյանքի վերափոխման, հատկապես ճորտատիրական կարգերի վերացման դործում այդ հոսանքը որդեգրում է բուրժուական-ռեֆորմիստական ծրագրերը: Պոլսի վրան ունեցող կարգերը հեղափոխական ճանապարհով վերափոխվում են առաջադրում հեղափոխական-դեմոկրատական հոսանքը, որի առաջնությունը կենտրոնացվում է Երևանի կաթիլների արհեստակց և արհեստակց սոցիալական, ազգային-ազատագրական պայքարը, այն այդ շարժումները կապել ամառուսատանյան ու համալիրոպական հեղափոխական մարտերի, սոցիալ-տնտեսական արհեստական փոփոխությունների հետ:

Առաջադիմական մտավորականության մտահոգության առարկան է դառնում սոցիալական, հայրենասիրական զարգացումների պրոպագանդումը: Ձևավորվում է ազգային-ազատագրական շարժման զարգացման քաղաքականությունը, տարաստիճան դեմոկրատական դործիչները առաջադրում են ժամանակին հայրենիքի համար նշանաբանը՝ «Տարակույս չկա»,— գրում է Լ. Նալբանդյանը,— որ մարդկության պատմության մեջ, ոչ մի ժամանակ, այնպես ուսումնի և որոշակի էրենցած չեն սզգությունը, ինչպես ներկայումս: Ազգությունը առաջ քաշում է մի ամենայն հայ, առանց որին չէր կարելի սպելը: մի էրենցականության պես բան, որ փայլակի շուտությունը տարակույս էրենցական ազգության անդամների մեջ: Այս բանի խմբը ինչպես է և մեր ազգի մեջ և մեղանում լսում է և մեր մեջ սկսում է բարախել մի կենդանի սիրտ»:

Այդ ժամանակաշրջանում ձևավորվեց հայ սոցիալառար լեզուն և արհեստակց և՛ արհեստակց համալիրում: Գրական հոր շարժումը պարզացման աննախընթաց վերելքը սպելը: Տարագրվեցին աշխարհառար բազմաթիվ պարբերականներ, որոնք միջոցով գրավոր խոսքը տարածվելով լայն զանգվածների մեջ, մեծ արժեք ստացավ, համախմբող ու միավորող դեր կատարեց:

Մի Դարի 50—60-ական թթ. մեծ թափ ստացավ ազգային ուժերի կոնտիդացիան, որն իր տարածությունը գտավ արհեստակցի և արհեստակցների մշակութային ու զարգացման կապերի ուժեղացման, դրականության, պարբերական մամուլի և գործի գործարարության, մշակութային նոր ոգայաներ ստեղծելու, լուսավորական շարժման և հասարակական այլ ներույթների մեջ:

Անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծվեցին հայ բուրժուական ազգի ձևավորման համար: Մեծ ասպլընթաց նկատվեց հատկապես հայ ժողովրդի տնտեսական կյանքի, մշակութային և հոգևոր կերտվածքի ընդհանրության առարկանում:

Հայ բուրժուական ազգի Անավորմանը պարզեցմանը նոր թափ ստացավ ազգային-ազատագրական շարժումը, որն ընդունեց համազգային և համադեմոկրատական թափանցականություն: Հայ ժողովրդը դարձրեց շարունակ պայքար մղելով ոտտը գավթիների դեմ, պաշտպանել է իր հայրենիքը և կաշած մեղաքել մայր հողին: Անկախ տարեր ժամանակներում բնակչության մի մասը պատմական զառանգական դերերում ջրվել է աշխարհով մեկ և այս կողմ այն

1 Մ. Նալբանդյան, Երկրի իրականար ժողովական, Երևան, 1945, հատ. 1, էջ 463:

երկրում ստեղծել զուգթօջախներ, պահպանել իր ազգային սահմանահատկությունները ու նպաստել հայ մշակույթի զարգացմանը:

Հայկական զուգթօջախներն ինքնամիտվի կյանք չեն վարել, նրանք դորձոն մասնակցություն են ցուցել և զգալի դեր խաղացել հյուրընկալած երկրի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կյանքի զարգացման մեջ: Հայ զուգթօջախներում հրատարակվել են ռադիոաթիվ պարբերականներ, ժամանակի ատարադր միտքը պրոպագանդող աշխատություններ: Իխաժամանակ հայ հեղինակների ուսումնասիրություններն ու պատմագիտական, փոխոսկիայական ու գրական աշխատությունները թարգմանվել են տարբեր ժողովուրդների լեզուներով և մտել համաշխարհային քաղաքակրթության գանձարանը:

Հայ զուգթօջախները նախան դեր են խաղացել նաև հայ հասարակական-քաղաքական մտքի զարգացման գործում: Ուստի նրանց, և տաճարական Ռուսաստանի, Արևելյան Եվրոպայի երկրների, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի և Մերձավոր Արևելքի զուգթափայրերի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կյանքի լուսաբանումը պատշաճ տեղ է գտել ներկա հասարակում:

Հատորում ծավալուն բաժին է հատկացված նաև մշակույթին: XIX դ. առաջին կեսին հիմնվում են հոր տպարաններ, քաղվում են տաճարյակ դպրոցներ, ժամանակի ազգային կրթության ու լուսավորության գործում հատկապես մեծ է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի, Քիֆյիտի Ներսիսյան դպրոցի, Փարիզի Մուրադ-Մափալեյան և Զմյուռնիայի Մեսրոպյան վարժարանների խաղաղած դերը: Իկզբնավորվում է ազգային սրբօրհիտնայ երաժշտությունը, զարգանում է ղեկավարական գրականությունը, զրամատուրգիան, մամուլը, հրապարակախոսությունը: Պատմագիտությունը բարձրանում է մի հոր աստիճանի, պատմա-հնախոսական և կրոնա-բարոյագիտական երկերի կուլլեին տեղ են դրավում պատմա-քննական ուսումնասիրությունները հայագիտության մեջ սկիզբ են առնում գիտական նոր, առաջավոր ուղղություններ:

Հայ ժողովրդի պեմոկրատական մտքի ու մշակույթի զարգացման վրա բարերար ազդեցություն արեցան ժամանակագրուպես ուսանական հարուստ մշակույթն ու հասարակական-քաղաքական միտքը:

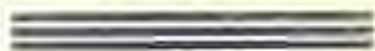
— — —

Հատորը պատրաստել է հեղինակային կոլեկտիվը: Ա. Գ. Արրուհամյան, Ժ. Զ. Անանյան, Պ. Պ. Աղայան, Վ. Ռ. Բարխուդարյան, Զ. Տ. Գրիգորյան, Վ. Ա. Դիլոյան, Վ. Ա. Խոյատրյան, Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Ս. Վ. Հովնտնյան, Զ. Մ. Ղազարյան, Մ. Մ. Ղազարյան, Վ. Ա. Միքայիլյան, Ա. Զ. Մուրադյան, Ա. Մ. Պոսոյան, Վ. Զ. Ռշտունի, Ս. Ն. Սարինյան, Գ. Խ. Ստեփանյան, Ս. Է. Քոլանջյան:

Քարտեղների հեղինակներ՝ Ս. Տ. Երեմյան, Զ. Մ. Ղազարյան: Սխեմատիկ քարտեղների հեղինակներ՝ Զ. Մ. Ղազարյան, Վ. Ա. Դիլոյան, Ա. Մ. Դուլյան, Լ. Զ. Վալեսյան: Քարտեղագիր՝ Զ. Ն. Գործակալյան:

Կարևոր իրադարձությունների ժամանակագրությունն ու մատենագրությունը կազմել է Զ. Մ. Ղազարյանը, իսկ ցանկերը՝ Ա. Գ. Ավետիսյանը:

ԲԱԺԻՆ Ա

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
XIX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

1. ՎԱՐՁԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ԵՎ ՎԱՐՁԱԿԱՐԳԸ

XIX դարի սկզբին Հայաստանը, ինչպես նաև Աղբյուրները և Վրաստանի մի ղզալի հատվածը շարունակում էին մնալ շահական Պարսկաստանի և սուլթանական Թուրքիայի տիրապետության ներքո։ Պարսկական լծի տակ գտնվող Արևելյան Հայաստանը և Անդրկովկասի միացած շրջանները մասնատված էին Ֆեոդալական թաղմաթիվ մասեր, կիսանկախ իշխանություններ, որոնք անդհապա քայլումներն էին միմյանց հետ։ Այս ժամանակահատվածում երկրամասի վարչական քարտեզը հետևյալ պատկերն էր ներկայացնում։ Քաղթիկ և Կախեթի միացյալ թագավորությունը, Իմերեթիայի թագավորությունը, Գուրիայի, Անդրելիայի, Արթաշիայի, Աջարիայի իշխանություններ, Ախալցխայի փաշայությունը, Երևանի, Ղարաբաղի, Նախիջևանի, Գյանջայի, Ղուբայի, Շաքիի, Շիրվանի, Բաքիի և Թալիշի խանություններ։

Արևելյան Հայաստանի հիմնական մասը ընդգրկված էր Երևանի, Նախիջևանի և Ղարաբաղի խանությունների մեջ, իսկ հյուսիսային շրջանները՝ Լոռին, Փամբակը, Բորչալուն և Շամշադինը մտնում էին Արևելյան Վրաստանի թագավորության մեջ, և վերջինիս միացմամբ Թուրքաստանին՝ ունեցան սրտառելի տիրություն և տակ։

Քաղթիկի և Կախեթի թագավորությունը թեև պաշտպանում էր իր հարթընդուն անկախությունը, սակայն մեծապես թուլացել էր ներքին ֆեոդալական տարրերի թագություններից և գաղափարական հարցի շուրջը թագավորական ընտանիքում ծագած տարաձայնություններից։ Ի վերջինս լինելով սեփական ուժերով դիմագրավել արտաքին հարձակումները և լուծել ներքին միջֆեոդալական մեհերը, Վրաստանն իր փրկության ելքը տեսնում էր Թուրքաստանին ապամիջնորդ մեծ։ Արևմտյան Վրաստանի իշխանությունները և Ախալցխայի փաշայությունը գտնվում էին թուրքական լծի տակ, թեև ներքին կառավարման հարցերում ողտվում էին որոշ ինքնուրույնություններ։

Անդրկովկասի խանությունները մտնում էին պարսկական պետության կառավարման և հնթակա էին շահի ղեկավարին իշխանությունը։ Սակայն այդ խանությունները ոգովնում XVII դարի կեսերից Պարսկաստանում ձայն առած միջֆեոդալական բախումներից, ներքին խրկապառակություններից և գաղա-

կայանի անվերջ կոնվենից, կարողացել էին իրենց համար գրելով կիսանկախ միճակ ապահովել: Ռուսական տիրակալության տարաձուլքը Կովկասյան լեռնապարից հարավ, հիշյալ խանութներին հրեց հրկիսարանքի առաջ, դրանցից Ղուբայի խանութները Ադուռում էլ միանալով Ռուսաստանին, սմունք էլ խուսանալովան քաղաքականություն վարելով, ճգնում էին պուհպոնեն իրենց կիսանկախ գոյությունը:

Անդրկովկասում առաջնակարգ նշանակություն ունեցող Երևանի խանութները: Հատկապես XIX դարի սկզբին Երևանի խանութները առանձնահատուկ կարևորություն ստացավ որպես կիսանկախ սահմանապահային կուսակալություն, Եթե ցարական Ռուսաստանը, ցանկանալով ողորդործել Երևանի խանութատանումները, Ադուռում էլ այդ կայսերի կրկնապատկեր խաղաղ ճանապարհով մերցնել իր հովանավորության տակ, ապա շահակուն Պարսկաստանը ցանում էր մեկընդմիջում միջոց տալ Մամադ խանի և նրա ազգական նախնիների նախնին Քալբայայի խանի կիսանկախական հոգեբերին, Վեդրինսկիովն էլ վարավել իր պաշտոնից ու ապաստանել Երևանում: Ի վերջո, 1805 թ. Պարսկաստանի զահաժառանգ Աբաս Միրզան ձեռնակալում և Պարսկաստան է աքսորում Մամադ խանին, Երևանի խանութները հանձնելով Մեհթեբ-Ղուլի խանին, այսպես իհարկե խանին, որին 1807 թ. փոխարինելու եկավ Հյուսիսի Ղուլի խանը՝ Երևանի վերջին սարգարդը, Այս հանգամանքը հեղափոխություն ընձեռնեց Պարսկաստանին՝ ժամանակավորապես ամրապնդելու իր դիրքերը Անդրկովկասի այդ

Սկսած 1805 թ. Պարսկաստանը ֆինանսական զգույն միջոցներ էր տրամադրում ռազմականորեն ամրացնելու Երևանի բերդը, վարժեցնելու խանության զորական ուժերը, Այդ նպատակով Երևան էին ուղարկվում անզինական և ֆրանսիական զինվորական հրահանգիչները, Եթե մինչև այդ էլ Երևանի խաները ուսոված էին սարգարդ՝ ալախեն փոխարքային և գլխավոր գործարմանառարի անահմանափակ լիազորություններով, այսպես Երևանի խանության վեդրին սարգարդ Հյուսիսի Ղուլի խանի իրավասությունը շրջանակներն առավել ևս ընդարձակվեցին: Նույն դարձվ խանության միահանգին տիրակալը, հասկանալով իր իրավասությունները մնում էին տեղում և ողորդործվում էր կրկին ռազմական նպատակները ամրապնդելու համար: Այս ամենը ցույց է տալիս, որ Անդրկովկասում կրկին կորուսաներից հետո Երևանի խանության ռազմա-քաղաքական նշանակությունը մեծանում էր Պարսկաստանի համար:

Երևանի խանութները բաժանված էր տասնհինգ վարչական միավորներին, որոնց կոչվում էին մահալներ: Դրանք էին՝ Կրիսթալազի, Զանգիբասարի, Քանդակարի, Վեդիբասարի, Շարուրի, Սուրմալի, Գարաբենդ-Փարլենի, Սաթլի, Քալենի, Սենդի-Աղսալի, Սարգաթալա, Կարբիբասարի, Ապարանի, Դարալիշտի և Գյուլիսի մահալները, Մինչև 1805 թ. Երևանի խանության մեջ էր գտնվում հան Շորազայի սուլթանությունը, որն այդ թվականին զրազվեց ռուսական զորքերի կողմից և միացվեց Ռուսաստանին:

Վարչական վերահսկողությունը բաժանման հիմքում ունեցավ իր քաղաքային, ալախենի, լուրաքանչուր մահալ կազմում էլ, այն բնակավայրերի, որոնց հոգեբեր ժողովում էին միևնույն գետի ցրերով, վարչական բաժանման

նման սխառեմք ինչպես ողջ Արեւելքում, այնպես էլ Հայաստանում բխում էր արհեստական ուսուցանել կարեւոր նշանակութիւնը, նման բաժանումը, տն-
շուշտ, գյուղացեալում էր մահալներին, իբրեւ ինքնամիտի վարչական տնտեսա-
կան միավորներին, կառավարումը:

ՀԱՅ դարի աստղին քառորդում նախնական իրանութեանը անմիջականորեն
ենթարկվում էր Արարատականի տիրակալ՝ զահաւաթանգ Արաւ-Միրզայի
իշխանութեանը, նախնական խանութեանը ևս բաժանված էր մի քանի մահալ-
ների՝ Ալիքնշա-շայի, Նախնականի, Մաքալիխանի, Խոքի, Գարալազայի:

Հարեան Օրդուքադի զավառն իր Հարթին կազմված էր Արարիսի, Գա-
թինի, Բնիկի, Զանախիի մահալներին:

XVIII դարի վերջին և XIX դարի սկզբին քաղաքական խռոշութեամբ
թուլանալով էին կատարվել Ղարաբաղի խանութեան ներսում, Հայկական Նախկին
Հինգ մելիքութեանները՝ Գլուխաստանը, Զարաբեդը, Խաչենը, Վարանդան և Դի-
զակը կորցրել էին իրենց կիսանկախ միջակը: Տվյալ ժամանակահատվածում
Ղարաբաղի խանութեան կազմի մէջ էր մտնում Կան Ղաթան-Ջանգադարի
շրջանը, Ղարաբաղի խանութեանը ևս բաժանված էր մահալներին՝ Դրանք ինչ,
Միսիանի, Կապանի, Գեմուրյանաւազի, Բաղաբերդի, Քյաթիբուլի, Բարգու-
շտի, Տաթևի, Արաբեղի, Զարաբեդի, Խուրդափարուի, Փիսիսի, Օթուզ-
իքի, Բոյրմիդիքուրի, Կարալարուի, Վարանդայի, Դիզակի, Աշենի, Զու-
վանդի, Թալիշի, Խաչենի, Մեղրու մահալները, որոնց գլուխ կանգնած
էին կամ հայ մելիքներ, կամ ռուսական կառավարողներ:

Մահալների կառավարիչներն էին միքթուրները կամ նախնական, որոնց
նշանակում էին սարգարդ կամ խանը, ինքնուրեք զինուորներ, երբ մեկ միքթուրի
կառավարմանն էին հանձնվում մեկից ավելի մահալներ, Միքթուրները հե-
տևում էին իրենց տնօրինութեանը հանձնված մահալներում տուրքերի նշանակ-
ման և դանձման գործին, լուծում էին բնակչութեան մեջ ծագած վեճերը, ի կա-
տար անում վերադաս դատարանական վճիռներն ու որոշումները:

Նրանք քաղաքը իբրեւ վարչական նախնական միավոր, տնտեսակա-
նորեն կառավարում էր գարուղան (ոստիկանապետը), որը հետևում էր քա-
ղաքի ներքին կարգ ու կանոնին, հսկում շուկաներին և այլն:

Հայկական որոշ շրջաններում կառավարման համար նշանակվում էին մե-
լիքներ, որոնք ունեւորում էին միքթուրների համար օստմանական իրավունքնե-
րով: Այսպես, Հերշալ ժամանակաշրջանում Կրիստուրի մահալը հանձնված էր
հարձուրդապետ Գարիի Գեղամյանին, իսկ Նրեանի հայ բնակչութեան կառա-
վարումը՝ Մելիք-Աղամալյաններին: XIX դարի սկզբում իրենանում մելիք էր
Արարատում Մելիք-Աղամալյանը:

Նշված հայ մելիքների իշխանութեանը ժառանգական էր և փոխանցվում
էր հորից որդուն: Հայկական դուքանի իրենց հերթին կառավարվում էին գլու-
ղական մելիքների և տանտնտերերի կողմից: Այդ պաշտոնները ձեռնամուր
ընտրվել էին, Ընտրութեանները կատարվում էին նեղ շրջանակներում և ժա-
մանակի բնութագրում պաշտոնները զրեթի ժառանգական բնույթ էին ստանում:
Մեծ քանակությամբ ստանալով պարսկերէն շատ զինվորներում կառավարում էին
մեկից ավելի մելիքներ կամ տանտնտերեր:

Ավազակային հարձակումները՝ թյայնր, կողոպտումն ան ժամանակ սովորական էր երեւոյթ էին: Ուստի և զրեթի ամեն մի զլուղ ունենում էր զենք կրկուց ընդունակ մարդկանցից կազմված ցականներ, որոնք հարկ էլսած դեպքում զինվում էին, հետապնդում կողոպտիչներին և աշխատում էս բերել կողոպտված զույգը, անասունները: Այդ ցականները դեկավորում էին բնտրովի լուղարշներ (հարյուրապետներ), որոնք վճարական ձայնի իրապետեք էին ստանում համայնքին մերաքերոզ գործերում:

Երևանի խանութխանք, սահայն, ժառանգական ավատ շէր, Սարգսրները նշանակվում էին շահի կողմից և նրա կողմից կարող էին զրկվել իշխանությունից:

Ինչպես առհասարակ հատուկ է Արենիքի բռնապետություններին, Պարսկաստանի մասը կազմող Երևանի խանութխան մեք ևս սկստալարություններ ուներ երեք գերատեսչություն. Ֆինանսների (սեփական բեռկշության կողպետ), պատերազմի (սեփական և օտար նրկրների կողպետ) և հանրային աշխատանքների (հոգալություն վերադարձրության համար):

խանական վարչությունը զլիավոր ուշադրությունը դարձնում էր տուրքերի զանձանք վրա, իսկ զհայի հարեան խանություններին ու փաշալարությունների սահմանամերձ շրջանները կատարվող տուպատակությունների նպատակը ավարտությունն էր: Սարգարի բարեհաճ խանության ներքո կողոպտուի էին անթարկվում երկրով անցնող անասունական քարավանները: Եվ քանի որ խանությունների հիմնական արտադրանքը արհեստական ոտոզման վրա խարսխված գլուղառնուսությունն էր, ուստի վերադարձրությունն անհրաժեշտ է հիմնական դրամականը շրանցներին վերանորոգումն էր կամ նոր ցրանցներին կառուցումը, որոնք կոտի կարգով մասնակցում էր ամբողջ տշխատավոր բնակչությունը:

Սարգարը և խաները օրենքի իրենց զիվանք կամ խորհուրդը, ուր մտնում էին վեդերը և մի քանի միջաներ: Նրանցից լուրաքանչւորը զեկավարում էր կատավարման իր հոգալությունը հանձնված բնագավառը: Խաղեալար-աղասու (զանձապետի) հոկողությանն էր հանձնված խանական զանձարներ, իսկ տնդուխտար-աղասին (ձախտարարը) հոգում էր արքունի ծախսերը. բընակչությունիդ օտաքվող բնամթերոյին տուրքերը կենտրոնացվում էին ամբարպետ-աղասու (շտեմտարանապետի) զեկավարության սակ զտնվող շտեմտարաններում: Գիվանի մեք մտնում էին նաև խանական օրնաֆուլ-բիկը (դուրապետը), մուհասիրը, որ կենսադործում էր խալիի հրամանները և դատատանական վեդերները, ինչպես նաև իսկանի և մյուս քաղաքներին օտարկանապետը: Կատավարության կտրեորագույն խնդիրներն էին՝ նախ և առաջ հոգուլ խանական արքունիքի պետքը, անուհետև զեկավարել Ֆինանսական ու ոտոզման զործերը և, վերջապես, իրականացնել գործադիր իշխանությունը, աշխնքն՝ ի կատար ածել դատատանական սրբոշ մեխն ու վեդերը: Գատական ֆունկցիոն հիմնականում հանձնարարված էր մահմեդական հոգևորականութանը, որն առաջնորդվում էր շարիաֆի օրենքներով: Մանր

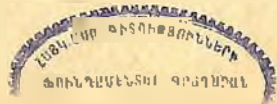
վեճեր չսեռեցին հաճախ ոգովում էին համ սովորաբանային իրավունքի նորմերից՝ Գաղափարությունը կատարվում էր բանավոր: Սարդարը, Էրզնեմ, անձամբ լսում էր քրեական գործեր և միջամտում քաղաքացիական գործերին, մահա-վտանգ, էփե գրանք պատկանելի և կամուր էին խոստանում ընչաքաղց իշխա-նավորին: Սարգսրի ամեն մի խոսքը, ուրախ էլ այն ընդհան լինեք արդարու-թյան սկզբունքներին, վերջնական մեծի և օրենքի ուժ ունեւր համա ղեկըներում դրադարությունս սո՛ւ դարձած հպտտակները միայն խոշոր կաշառքների ղեկվ կարող էին փրկել իրենց կյանքը կամ ունեցվածքը: Ուստի և միտումությունն կրկնեք խորհել օրինակակաություն մասին ճանաչողականությունն երկրումս, ուր խաների կամրն ու քամահանվար օրենք էր, և ոչ ոք ի վիճակի չէր, հանգիստ-թյան շտաներ հանդուրակել նրանց: Իմեննոր կիրառվում էին մարմնական ար-տիստեր՝ անդամահատում, ծեծ, անանջ կտրել, այքերը փորել և այլն:

Պետք է նկատել, որ քաղաքացիական համեմատաբար փոքր գործերի ըննարկման ու վճռահատությունն ղեկըում քրիստոնյաները, այսինքն հայ ազ-գարնակչությունը, ոգովում էին դատակամ որոշ ինքնուրույնություններ: Այդ րնադարադատում իրավասությունը պատկանում էր հայոց Էկեղեցուն, հոգևոր պատին, ինչպես նաև մեկիքներին՝ առհասարակ, դադարյան մեկիքներին և առ-նուդեմերին՝ մասնավորապես: Քաղաքացիական գործերի դատավարության առանձնակ հայերն առաջնորդվում էին ինչպես կրոնական, այնպես էլ սո-վորությունային իրավունքի նորմերով, իսկ որոշ ղեկըներում էլ ոգովում էին միտ-թյան Գոշի աշատաստանագրքից: Ահաքակելի ղեկըներում վերջնական խոսքը պատկանում էր էջմիածնի կաթողիկոսարանին:

Այն ղեկըում, երբ դատակամ վեճը ղեկում էր մահմեդականի և քրիստոն-յայի միջև, դատավարությունը կատարվում էր համաձայն շարիատի:

Քրեական գործերի դատավարությունն ամբողջովին պտնվում էր մահա-վների կառավարիչների՝ միքրոյուքների, իսկ հատկապես կարեւոր գործերինը՝ նրանել սարդարի իրավասու-թյան ներքո: Նրանք չէին խոշում և ոչ մի միտ-թյան, օրակնակի նույնիսկ առհաստականերին մադր բարդեն քրիստոնյաների և սեպամ լեզվաանի վրա, նման ղեկըներում դատակամ միտքը ելնում էր ոչ թե արդարությունս սկզբունքից, այլ տիրակալի տրամադրությունից ու կամքից: Նրա րնչադրությունն անտիճանից:

Վրաստանի Ռուսաստանին միացումից հետո, նրա կազմի մեջ մտնող Բու-չսույուի, Ղազարի, Փամբակի, Շամշադինի, ինչպես նաև 1805 թ. գրավված Շո-րադայի սուլթանությունները մերանվանվեցին թաթարական ուղեմասեր: Իր-րանը թաթարական առուն ստացան այն պատճառով, որ դեռևս վրացական վաղափորների ժամանակ այս շրջանների կառավարումը հանձնված էր արքե-ջանական ցեղապետերին, որոնք դրա դիմաց պարտավոր էին ղեկըրական Լուսալություն մատուցել վրացական տրքունեթին: Հետագայում ույս շրջան-ների կառավարումը հանձնվում էր փրոց իշխաններից մուսուլմաներին՝ դավա-ստայններին:

1805 թ. Ռուսաստանին միացված Ղարաբաղի խանության մեջ պահպանվեց խանական մարշալներ, զբաղեցված էին վերջնականապես խորտակվեցին Ղարաբաղի մեյլիքներին հույսերը, որ ցարական կառավարության օգնությամբ կվերստանան իրենց երրեմի տիրությունը և կվերականգնեն վաղեմի իրավունքները: Այստեղ էս, ինչպես և մնացած բոլոր խանություններում, խանը կազմում էր դիվան կամ խորհուրդ, որի մեջ մտնում էին վեկիբը, ուրբայատին (օլխալորում էր ֆինանսական վարչությունը), էշիգ-ադասին (վարում էր խանի անձնական տնտեսությունը), ամիրախոսը (զվազվադեպ անասնապահ), անգուլխար-ադասին, ամբարդար-ադասին և ուրիշներ: Դիվանը խորհրդակցեցական ձայնի իրավունք ուներ, վճռական խոսքը պատկանում էր խանին: 1822 թ. Ղարաբաղում ևս ստեղծվեց տուսական մարշալարդ:

Հարկ է նշել, որ հայ ազգաբնակչության մի զգալի հատվածը ապրում էր Անդրկովկասի սարքեր մարզերում: Հայերը բնակվում էին Վրաստանում, Շաքիի, Շիրվանի, Բաքվի, Ղուբայի խանություններում և այլուր: Այսպես, րոտ 1818 թ. կազմված էջմիածնական նվիրականի մի ցուցակի, հայերը բնակվել են ոչ միայն Շամախի քաղաքում, այլև շրջակա 38 դյուղերում: Հայ ազգաբնակչություն կար նախի քաղաքում և մերձակա 47 գյուղերում: Առանձնապես մեծ էր հայերի թիվը Վրաստանում, ներսես Աշտարակեցու, Վրաստանի թեմակալության տարիներին (1814—1828 թթ.) մերտերոց մի մավերադրից պարզվում է, որ Թիֆլիսում էղել է 2951 հայ բնակիչ (14532 հոգի), Թիֆլիսի դավառում՝ 704 բնակիչ (4432 հոգի), Թելավում և դավառում՝ 990 բնակիչ (5233 հոգի), Եղնախի, Գորու, Գուշեթի դավառներում՝ 3467 բնակիչ (21315 հոգի), Իմերեթիում՝ 149 բնակիչ (895 հոգի), իսկ Եյրաֆետայում և դավառում՝ 2044 բնակիչ (9884 հոգի)³, Վրաստանում և Իլիվալեպայում հայերը կազմում էին բրիտանյա բնակչության շուրջ մեկ երրորդը: Գլանջայի խանության Ռուսաստանին միացվելուց հետո (1804), երբ մահմեդական բռնակցության մի մասը խույս տվեց Պարսկաստան, Ելիվալեպայում և շրջակայքում ստվարացավ հայ ազգաբնակչությունը՝ ի հաշիվ նաև երևանի խանության սահմաններից տարագրված հայ գաղթականները: 1804-1807 թթ. Կարսից մեծ քանակությամբ հայեր տեղափոխվեցին և բնակություն հաստատեցին Փամբակաձորում: Այստեղ էին բնակվում նաև Աշտարակից, Մուղնուց, Օշականից, Բյուրեղանից և Վաղարշապատից գաղթած լավամիտ հայ բնակիչներ:

2 ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐԱՔԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Պարսկական տիրակալության վերջին շրջանում Արևելյան Հայաստանում տիրապետող հասարակական-տնտեսական ֆորմացիան շարունակում էր մնալ ֆեոդալիզմը՝ արևելյան ավաանտիքությանը բնորոշ դժերով: Ուտարեկրյա նվաճողները բերել էին իրենց դարգացման աստիճանին հասնող տրտաղը:

³ Ա. Երիցյան, Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և կովկասի հայք XI-X դարում, մասն II, Թիֆլիս, 1894, էջ 139—140, Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ 37, գաղ. 380:

Բնչպես Պարոկառուսնում, այնպես էլ նրա կազմի մեջ մտնող Լեւեւչյան Շաշառանում հողային հարաբերությունների ընտանջմաստում ղեկավարվում էին շաբիթալի սկզբունքներով, այսինքն գերիշխում էր հողի պետական սեփականությանը, այլ կերպ ուսած, հողը համարվում էր հրկրի վրա ալլահի փառաշուքի՝ շահի սեփականությունը։ Շուրիալի սկզբունքների համար ամուր հետաքննում էին ծառայում արհեստագործական և գյուղատնտեսական արտադրություն միասնության վրա խորացված համայնքները։

Պետական հողեր համարվում էին քաղաքի և գյուղերի հողատարածությունները, որոնք շահի կազմից տրամադրված էին խաներին, Երեսնի խանությունյան մեջ, օրինակ, աստուշորս մահալնիցում արքայական կամ պետական գյուղերը կազմել են ամբողջ գյուղերի 70 տոկոսը¹։

Բարձր գյուղերը բաժանվում էին հերձ կարգի՝ բահրաքյարական, յարիքյարական և ոսնչկարեական։ Բահրաքյարական էին համարվում բնակիչներն ալական լավ պայմաններում գտնվող գյուղերը, որոնք ունեին համեմատաբար զարգացած տնտեսություն, մեծությամբ առատունիք և կարող էին ապօրինի շատ հարկ վճարել, քան ինչ, համեմատաբար աննպաստ պայմաններում գտնվող գյուղերը։

Ռեանչապարական գյուղերի քննակաթյուրեր լիովին ընդազուրկ էք, յուներ հոգ
ն արտադրամիջոցներ: Գլխադաջիններ հոգը մշակվում էին՝ բերքի 2/3-ը հողա-
տիրոջն հասկնալու պայմանով: Առկայել նաև են գյուղերը իրենախի խանութքու-
նում միայն Ծ-ն էին:

⁴ Խ Աղղարիկիւյն, Զաղայիկ Հարցք Երեւոյան Լալաւանով 1883—1892թթ. : Երևան, 1898, էջ 371 :

⁴ Խ Աղալարհիլլա, Զոգալիհ Հարոթր Երևելյան Զուլաաաաաաաաա 1880—1912թթ. 1885. էջ 321.

այլ ստանում էին պետական հարկահաւաքների միջոցով: Մուքաղարական իրավունքը փոխանցվում էր ժառանգարար: Մուքաղարական իրավունքի հաստատման համար բաշխական էր ունենալ ժառանգման, զնման ու վաճառքի, նվիրման ու փոխանակման և նման գործարքները վկայող փաստաթղթեր: Մուքքի տրուվելու դեպքում այս բաժանվում էր միևնույն 6 հոսիսար մասերի (դանդերի), այնպես, որ հնարավոր լիներ այն բաժանել ժառանգորդների կամ գնորդների միջև:

Արենայան Հայաստանի գյուղերի ընդհանուր թվաքանակի 16 տոկոսը մուքաղարական էր, իսկ 3 տոկոսը՝ պետական-մուքաղարական: Մուքաղարական գյուղերն էլ պետական գյուղերի նման բաժանվում էին երեք կարգի՝ րահարաքայական, լարիքարական և ունչպարական: Մուքաղարական կամ պետական-մուքաղարական գյուղեր կարին տաս մահարներում, ընդ որում կրթութաղի մահայում րնդամենը երկու գյուղ, որոնցից նշյովանը պետական-մուքաղարական էր, իսկ Զագր՝ մուքաղարական, Սևիդի-Ախաբայի մահայում նույնպես երկու գյուղ՝ Սերգեւլը և Ուշին էին մուքաղարական: Մուքաղարութիւնը համեմատաբար տարածված էր Սուրմալուի մահայում, որտեղ 58 շեն գյուղերից 20-ը, Շարարում՝ 8 գյուղերից 7-ը, Գառնիքասարում՝ 47 գյուղերից 25-ը և Զանգիբասարում՝ 25 գյուղերից 17-ը մուքաղարական էին:

Պատահում էին դեպքեր, երբ մուքաղարները իրենց հասանելի դուրս կապելով էին տալիս: Այսպես, կապելով էին ուրվում Զանգիբասարի մահալի Լիդաղշաղ և Դամիրի-շորի գյուղերի, Սարգարապատի մահալի Կարխուն գյուղի, Շարուրի Անգրենդ, Լաուշուն և Կորչիի գյուղերի, Սուրմալուի Զուլֆաբար, Ամարաթ գյուղի մուքերը:

Մուքաղարական որոշ գյուղեր, որտեղ քնակութիւն էին հաստատել քոչվոր ցեղախմբեր, որպէս հարկ վճարում էին հասույթի 7/30 մասը, ինչպես Սպարթուրի մահալի 7 գյուղերը, Գառնիքասարի մահալի Մահարի, Զահարի, Շահիարաղ և Կիր-Քուզալանց գյուղերը:

Մուքաղարներից շատերն ունեին իրենց սեփական տնտեսութիւնը այգիներ, վարդաճողեր և այլն, որոնք մշակում էին անձամբ կամ վարձու աշխատանքի միջոցով: Միևնույն գյուղում կարող էին լինել մի քանի մուքաղարներ, Այդ դեպքում մուքար րաժանվում էր նրանց միջև: Որպէս որն է գյուղի մուքի ամբողջութիւն վերցվում էր 6 դանդու: Մի գյուղում մի քանի մուքաղարների առկայութիւն դիպքում 6 դանդ մուքը բաժանվում էր նրանց միջև, բայց ոչ հավասարաչափ: Մի մուքաղարի կարող էր պատկանել յոս դանդ, մյուսին՝ երկուսը և այլն:

Զոդախիքութիւն մյուս ձեռք թիւղարականն էր: Թիւլահիք շնորհվում էին առանձին անհատներին՝ նրանց պետութիւնը մատուցած ծառայութիւն դիմաց, հարկ-տնտեսից ժամանակավորապէս կամ ցմառ սգոմելու իրավունքով: Թիւլը չէր թույլատրվում ոչ գրավ զենք և ոչ էլ վաճառել, մինչդեռ մուքի վաճառքը ազատ կերպով թույլտրվում էր: Թիւլայի գյուղերը հավաքակ էին ժառանգական ավատներ դառնում, այն էլ ամենից հաճախ այն դեպքերում, երբ դառնում էին տեղաքնակ հայ ազնվականութեան ձեռքում: Թիւլայի գյուղերը կազմում էին գյուղերի ընդհանուր քանակի տասը տոկոսը: Սրանք հիմնականում գտնվում էին Կրխուրաղի, Կարբիրասարի, Սուրմալուի և Գառ-

ներասարի մահալաներում: Հայ ազնվականներից թիրույային պատգներ ունեին Մելիք-Աղամալյանները:

XIX դարի քառասական թվականներին Աբրահամ Մելիք-Աղամալյանի որդի Մելիք-Սահակը իր տոհմին ժառանգաբար շնորհված թիրույային իրավունքով տիրում էր Կրիստոնյադի մահալի լեռինը, էլար, լեռնաքյան, Գալուսար, Գյուլմուր, Բեդկիս գյուղերին Գրանցից միայն էլարի կեսն էր նույն թիրույային տիրապետման իրավունքով պատկանում Աղամալյան առյթանին: Ընդամենը դեպքեր, երբ միևնույն գյուղը կարող էր կիսվել երկու թիրույադի միջև, որոնք հավասարապես իրար միջև բաժանում էին հասրի-ոնետան:

Արևելյան Հայաստանի հողատիրական սիստեմի մեջ յուրահատուկ տեղ էր պրտում էջմիածնի վանական հողատիրությունը: Մարաղաբաղյան և թիրույային հիմնաքաներով էջմիածնի վանքը ժառանգաբար տիրում էր մի շարք գյուղերի, թեպետ և ամեն մի նոր շահ պետք է հատուկ հրովարտակով՝ ռապարով, հաստաանք աչի իրավունքը, դրա դիմաց համապատասխան վարձուհատուցում ստանալով ընծայաովության կամ, ավելի ձիշտ, կաշառատվության ձևով:

էջմիածնի համար կարևոր նշանակություն ունեին այն գյուղերի քանակները, որոնք պարսից շահերի հրովարտակներով երան էին հանձնված իբրև օռայա և ամալա, այսինքն որպես հպատակներ և ծառաներ: Այստեղ պետությունը բոլոր հասարկությունը պարսից շահերի հրովարտակներով հատկացվել են էջմիածնին և նրա հոգեպահականներին, թեև էրբեմն պարսկական շահերի վերանալու պահերին հափշտակվում էին ժամբխանների ձեռքով:

1810 թ., Կիրիմ ալքեպիսկոպոսի կաթողիկոս րնտրվելու կապակցությամբ, Ատրպատականի կառավարիչ Աբաս Միրզան հատուկ օաղաօ հրապարակեց, որի համաձայն հաստատվում էին էջմիածնին արված նախկին հրովարտակներն ու արտոնությունները և շնորհվում նորերը:

Սակայն միշտ էլ, որ Աբաս Միրզայի այդ հրամանագրին ուժի մեջ էր մրնում, Իրենց իսկ կողմից տրված արտոնություններին ու առանձնաշնորհումներին խախտումներ էին թույլ տալիս խաներ, նրա միրզաներն ու մյուս պաշտոնյաները ամեն քայլադիտում: Այսպես, միայն 1814 թ., շնորհիվ ներսև Աշտարակից քանդերի, հստողվեց Աբաս Միրզայից հողամ ստանալ՝ Աշտարակ գյուղը էջմիածնին վերադարձնելու մասին: Ստկայն վերադարձնելու համար օրպես պարզն Հյուսեին խանը պահանջեց հազար թուման: Այդ առթիվ 1827 թ. ներսև Աշտարակեցին դրում էր... «...մինչև ցայսօր ոչ աթոռ կարողացավ վճարել նրան այն գումարը և ոչ էլ սարգարը կամեցալ աթոռին հանձնել այն գյուղը: և ահա 13 տարի է, ինչ էջմիածնի աթոռը վայելում է արքայորդու պատվելագույն հրովարտակը, իսկ սարգարը՝ ամբողջ գյուղը և դրանից ստացվող արդյունքները»⁵:

Չնայած Աբաս Միրզայի 1810 թ. հրովարտակի համաձայն էջմիածնի քուրդ գյուղերը և կալվաթները աղատվում էին հարկերից, սարգարը նախկին

⁵ Հակական ՍԻԶ Միխայիլների սովետին տրեմեր Մարտոցի անվ հին ձեռագրերի ինսորատ Մատենադարան (այսուհետ՝ Մատենադարան), Կաթ գիվան, թղթ. 46, վավ. 1-2ք:

սովորությանը հարկ էր պահանջում մաղթա անվամբ՝ 400 թուման, իսկ մյուս գյուղերի բնակիչներից նույնպես 400 թումանի շափով հարկ վերցնում:

Բացի «մաքատու գեղորայքից» էջմիածնի վանքն ունեւ «սեփական հողեր», որոնց մեծ մասը կենտրոնացած էր Վաղարշապատ գյուղում: Այդ հողերում տարեկան միջին հաշվով ցանվում էր 400 սոմար (սոմարը հավասար էր 3 փթի) ցորեն, 100 սոմար դարի, 80 սոմար կտավաւ, 4 սոմար քունջութ և ալյւն⁶, Աշխատող ձեռքերի պակասը հաճախ էր վանքին ստիպում իր հոգեւոր կիսրարության հիմունքներով մշակութայն տալ գյուղացիներին: Այսպես, Հաշիլար գյուղի գյուղացիները էջմիածնի հոսնում ցանում էին բամբակ, որից վանքը մոտավորապէս 50 լիտր (1 լիտրը հավասար էր 0,3 փթի) քամբակ էր ստանում որպէս վարձատրութիւն: Հողերից ու այգիներից բացի, դանազան վաճարում էջմիածինն ունեւ 14 ջրաղաց, մեկ բրնձահատ, երեք դինդ, Փոքր լէր նաև բռնակիր և կաթնատու անասունների թիւը: 1813 թ. էջմիածինն ունեցել է 39 միաբան (նախկուպոս և վարդապետ), 31 սարկավագ և դպիր, դպրատան 33 սան, 24 հրացանակիրներ (թվանքիներ) և զանազան այլ ծառայողներ ու պաշտոնյաներ, որոնք կերակրվում էին վանքի սեղանից: Դրանց բոլորի թիւը հավասար էր շուրջ 300 հոգու, նրանք ու միայն կերակրվում էին վանքի հաշվին, այլ և դրամական վարձատրութիւն էին ստանում:

Վանական անտեսութիւնը վարկու, հոգը և այգիները մշակելու համար էջմիածինը կիրառում էր վարձու աշխատանք: Վարձու բանվորները կոչվում էին մշակներ. դրանց սովորաբար վարձում էին էջմիածնապատկան գյուղացիների թիւից, ինչպես բուն Վաղարշապատում, այնպես էլ Օշականում և Աշտաբակում:

Տնտեսութիւնը ըստ հյուղերի վարելու համար կաթողիկոսը նշանակում էր զանազան պաշտոնյաների: Այսպես, վարդապետներից մեկը նշանակվում էր տնտես, որը վարում էր ընդհանուր գործերը: Բացի այդ նշանակվում էին նաև գործակալներ, որոնցից մեկը հետևում էր մշակներ վարձելու գործին և այգիների ու հողատարածութիւնների մշակման աշխատանքներին, իսկ մյուսները՝ հյուղերից պէտք է հաղթեին հարկերը և տեղափոխեին էջմիածին:

Գյուղերի կառավարման համար կաթողիկոսարանը նշանակում էր դարաղա, որը և պետք է հետևեր Վաղարշապատի շուկային, շտի ու կշռին և տնտեսների միջոցով հաղթեին տուրքերը, ինչ վերաբերում է ջրաղացներին, ապա դրանք մեծ մասամբ կապալով էին տրվում զանազան մարդկանց, որի դիմաց վանքը ստանում էր դրամական հատուցում:

էջմիածնի եկամուտների ռազմապատկման համար նշանակաւից աղբյուր էր նվիրակութիւնը: Նվիրակները կաթողիկոսի կողմից առաքվում էին աշխուր հասփյուռ հայ զանգվածների մոտ նստատ հաղթելու՝ հոգուտ էջմիածնի, նվիրակներն իրենց նվիրակութիւն վաճարից երեք տարին մեկ անգամ յուրաբանչուր շնչից հաղթում էին որսաւի գումար: Ինչում էին նաև տարբի:

⁶ Նույն տեղում, ԲԳԹ, 21, վաւ. 117:

⁷ Н. Шонен, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху присоединения ее к Российской империи, СПб., 1952, т. 680—681:

ընտանիքի ընծայաբերությունները Գրանցից էին՝ քառասունից, հիշատակի, խոստամունք, հողերաժող, խաչհամբար, սոցալամբար, մատան, գաղափարապետություն, փոքրափոքր, մասունք, պաշտոնից անուններով նվիրատվություններ, որոնց մի փոքր մասը (գաղափարապետություն, փոքրափոքր, մասունք) նախատեսվում էր նվիրակի և նրա սպասարկողների համար, իսկ մնացածը՝ մայրաքաղաքում:

Նվիրակները էջմիածնի, աշխարհասիրտ հայ գանդավածների և անգամ ուտար պետությունների միջև մի տեսակ հասարակական և քաղաքական հարաբերությունների շաղկապող աղակ էին: Նրանք հարուստ տեղեկություններ էին հաղորդում այս կամ այն երկրում ծավալվող հայ ազգայնականության կազմակերպման մասին, նրանց կապում էին էջմիածնի հետ, կենդանի էին պահում ազգային սովանդությունները, պայքարում էին կրոնափոխության փորձերի դեմ և շատ դիպքներում ջանքեր էին անում թուրքացիների հակառակորդները հայերի նկատմամբ, հատկապես Արևմտյան Հայաստանում:

Նվիրակներին քաղաքի կային նաև նպաստահալածներ կամ իմպրովիներ, որոնց պարտականությունն էր քննաթիղքում նպաստներ հավաքել հոգևոր էջմիածնի: Սրանք հատկապես ուղարկվում էին Արևելյան Հայաստանի, ինչպես նաև Վրաստանի ու Արևմտյան Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններ, որտեղից գյուղեր էր անասուններ, գործեր, գարի, աղ, յուղ և այլ ընթացիկ հավաքելու և անհատական:

Նվիրակության ինտերնալ հետ սերտորեն առնչվում էին էջմիածնի առանձին-անհատական զորահանությունները, նվիրակների հավաքած գրամական էկամտությունների հիման վրա էջմիածնի կառուցում էր իր առևտրա-բանկային գործարքները, Այդ գումարները, որոնք հիմնականում հավաքվում էին հայկական գյուղատնտեսության և Արևմտյան Հայաստանի հայկական թեմերից, նվիրակները ստացանականով հանձնում էին, այսպես կոչված, «վերջիններին» առևտրական աշխարհիկ գործակալներին ի պահ: Վերջիններս շրջանառության մեջ դնելով գրանք, ստացված շահույթը ուղարկում էին էջմիածնի:

Վերջինից ստվարաբար կարգվում էին հարստ և փոքրահասակների թվից, որոնց հարստությունը և դրամական դիրքը կապված էին հարուցում, Այսպես, Ռայադեանում գործակալ էր նշանակված Հակոբ Կոչար Կրթություն, Կրեանում՝ աղա Խաչատուր, Կարինում՝ սղա Կրեանյանը և այլն: Սրանք բոլորն էլ խոշոր վաճառականներ էին և նրանց տարանջրգանառությունը մեծ գումարների էր հասնում:

Էջմիածնի հասարակությունը էր ստանում նաև հայկական երկրներում ունեցած իր կապիտալներից ու մույթերից, որոնք որպես հողերաժող նրան էին կտակում համապատասխանություն, էջմիածնի բնակական ընդարձակ կապիտալներ և մույթեր ունեղ Վրաստանում, Արևմտյան Հայաստանում և Ռուսաստանի կաշարության մեջ մտնող ալյուրային գաղափարներում:

Վրաստանում էջմիածնի փանական վիճակին պատկանող ապագայականությունը կազմում էր 2836 ծուխ, երկու սեռի 15607 զնույ, որոնցից 145 ծուխ, ճորտներ էին: Վրաստանում ունեցած իր բոլոր շարժական և սննդային կաշար-

րից էջմիածինն ստանում էր մոտավորապես 148 հուրլի արծաթ, իսկ փութ մում՝:

Այս ամենից բացի, էջմիածինն իր վիճակների բնակչությանից ստանում էր հաև պանապան ռիաֆալոր» տուրքեր, որոնք տարրերը անուններ ունեին՝ օրրադրամ, արթուհու, հողերամի, պողի և այլն:

Արենայան Հայաստանում սարգսրահյան կտուավարչության վերջին տարիներին էջմիածին և Հայկական մյուս վանքերի տնտեսական վիճակը գնում էր ղեկի քայքայում՝ հետզհետե ուժեղացող բռնությունների և կեղեքումների հետևանքով:

Ձ. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԻՍՈՒԹՅՈՒՆԸ. ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԸ

XIX դարի սկզբին Արենայան Հայաստանում տնտեսության հիմնական ճյուղը գյուղատնտեսությունն էր, որի պարզացմանն արգելակում էին հետամնաց ֆեոդալական հարաբերությունները, աշխատանքի նախնական գործիքները, հողի մշակման հնամենի եղանակը, Տարածված էր հողի մշակման հուղաշտալին սխտեմը, որը դեռ ոչ բոլոր վայրերում էր կիրառվում: Արարատյան դաշտում, որտեղ հողը բերի էր, կիրառվում էր քանքատե սակների փոփոխման եղանակը:

Գյուղատնտեսական արտադրության հիմնական գործիքը, որ օգտագործվում էր հողը վարելու համար, արորն էր: Միայն խոշոր և անեղր տնտեսություններն էին կիճակի գոթան օգտագործել:

Յունելու և հնձի դործիքները նույնքան նախնական էին, չնձի ժամանակ օգտագործում էին ղերանդի և մանդաղ, Հացահատիկը կալսելու համար օգտագործվում էր կամ, իսկ հատիկը դարմանից առանձնացնում էին փայտե լայն թիակների միջոցով՝ դարմանը քամուն տալով:

Այս պայմաններում հարավոր լեր բարձր բերք ստանալու Հացահատիկային կույտուրաների՝ հատկապես ցորենի և գարու բերքաբաժնությունը հիմնականում կազմել է մեկին երեք-չորս, հազվագեղ մոտեցել է հինգի, բռնձինը՝ մեկին հինգ կամ վեց, կորեկներ՝ մեկին վեց-յոթ՝:

Նեոնային շրջաններում, որտեղ գրեթե արհեստական ոռոգում չէր կատարվում, բերքն ամբողջովին կախված էր բնության ողորմածությունից, երսշտի, կարկուտի, մորեխի և բաղամթիվ այլ տարերային աղետների հանդեպ անցոր էր հողագործը, Գյուղատնտեսության անկումը պայմանավորված էր նաև երկրի քաղաքական կացությանը, ջանքվածային սրտագաղթների հետևանքով երկրի բնակչության մի դպալի մասը թողնում էր հայրենի բնակավայրերը և աղքատում հարևան երկրներում: Այնուհետև, Արենայան Հայաստանում հաճախակի տեղի ունեցող ուղմական գործողությունների հետևանքով մեծամեծ ալկրատություններ էին լինում, բաղամթիվ շեն դուղի, այգիներ ու անդատտաններ քանջանում էին իրար տուժել էին վաղարշապատը, Արարատը, Աղվորդը, Մասաբաթն, Թալիսը, Ջաֆարաբադը, Չարբաթը և մյուս, համեմատաբար

Ք Խառնադարան, Կոթ դիվան, թղթ 39, վաղ. 335.

Ք Նուրյանություն, թղթ. 31, վաղ. 167.

մեծ գլուխները, իսկ քաղաքային մեծ ու փոքր գլուխներ իսպառ ջնջվել էին երկրի երեսին, Քաղաքական տնային երեքուն հաջորդությամբ Արևելյան Հայաստանում ազդեցականությունը շուտ քայքայվում և քայքայվում տնտեսության վերադարձին։

ա. Երջույթատի մեծածառն ապակեղերը տվելուց հետո էր մեր աշխարհում թվում, թե մեծ մի տնտեսական ամպլուաշան մեջ հեղ զտնվում, երկրի ամեն կողմից ցրված հախկին բազմաթիվ քանակությամբ տնտեսական հետքերը՝ համախառնված ամեն տեղի ներկա բազմաթիվ ամպլուաշան հետ, ևս դրում էին, թե ամենամոտայն շահապաշտ էր այս իմ անցած ժամանակների մյուս տեղերից։ ...Այդ ամպլուաշաները պիտի որոտագործվեն մարդկանց կողմից, մինչև սրտնցից մարդիկ վախճված են, բազմաթիվ երկրի վերադարձում տնտեսական, Գրեթե իմ անցած ամպլուաշան համապարհը այս մշտադիմ ակադեմիայի ունեւր, փաստերը սիրոված էին ամենուրեք, թե այստեղ ապրում էր երեքին մի բարդավաճ ժողովուրդ, Հիմա սրբված երկրի երեսին¹⁰, — դրում էր այդ ժամանակաշրջանում Հայաստան այնպիսի տնտեսական ճանապարհորդ Քեր Փոթերը։

Գլուխատնտեսության քայքայված վիճակը, տնտեսող ձեռքերի պակասը անհանգստացնում էր իստական վարչությանը, քանի որ բերքատուության անկման և ցուրտաշունչության կրճատման պատճառով նվազում էին պետական նկատմաները, Հատկապես մանր էր Մարդարապետի մոտային միջոցներ, որտեղ տնտեսությանը սակավ էր, Այդ նկատմաններով էր, որ 1821 թ. պարսկա-սամանյան պատերազմի ժամանակ մեծ քանակությամբ հայեր Բայազետի ու Ալաշկերտից ընդ կերպով ջղվեցին երեսին իստական և բարձրագույնից հիշյալ մահալում, նույնը կատարվեց նաև Կարբիքաստի մահալի ինքնուրույն գլուխում, որն հռչակված էր իր յավարակ գործնով, Սակայն այս և նման միջոցները չէին կարող որևէ յավարակ փոխել գրեթե թվում, քանի որ տիրապետող ֆեոդալական հարաբերությունները, ընդհանրապես վարչական միայն իստականում էին զարգացնողություն վերադարձնում։

Արևելյան Հայաստանի վարչականից գլուխատնտեսական արտադրությունը համեմատաբար վարդացած վիճակում էր դրվում Արարատյան դաշտում, որտեղ հնուց ի վեր մշակվում էին գլուխատնտեսական քաղաքային արտադրական կուլտուրաները։

Գլուխատնտեսության զարգացումը հիմնականում էին հաջողակալին կուլտուրաները (ցորեն, գարի, կորեկ)։ XIX դարի առաջին երեսնամյակում երեսին իստականում միջին հաշվով արտադրվել է ցորեն՝ 75000 խավար, գարի՝ 30000 խավար, Հացահատիկի արտադրության այս քանակությունը միշտ չէ, որ բավարարում էր ազդեցականության պահանջները, ուստի շատ հաճախ ցորեն և գարի էր ներմուծվում հարևան Բայազետի և Կարսի փոխադրություններից։

Տնտեսական կուլտուրաներից առաջնակարգ նշանակություն ունեւր բամբակի մշակությունը, Բամբակի տարեկան համախառն բերքը կազմում էր մոտավորապես 2500 խավար (75000 փոթ), Բամբակի մշակության հիմնական կենտրոններն էին Զանգիբասարի, Կարբիքասարի, Գառնիքասարի, Վիգիբասարի, Շարուրի, Մուրմալուի, Մարդարապետի մահալները, Այս մահալ-

¹⁰ Հովհ. Հակոբյան, Ռեզերվություններ (1800—1820), մթ դար, հ. 2, Երևան, 1934, էջ 751.

ներում բամբակն այնքան եկամտաբեր էր, որ բոլոր փոքր ի շատե խոշոր տնտեսությունները զբաղվում էին բամբակի մշակությամբ: 1819 թ., օրինակ, Վաղարշապատ գյուղն հասցիվ 200 տնտեսություն ուներ, որոնցից 160-ը սբաղվում էր բամբակի մշակությամբ:

Ինչպես բամբակի, այնպես էլ բրնձի փառաբեր գործում սարգսարի յուրացրած մենաշնորհոր մեկնադես արգելակում էր այս կուլտուրաների ցանքատարածությունների ընդարձակմանը և արտադրանքի աճին: Գյուղացիներին թողնելով նրանց տնտեսական կարիքներին համար անհրաժեշտ միջոցներ, իսկ համար ալելի պակաս, Երևանի սարգսարն իր իսկ սահմանած զեկրով զնում էր այդ մթերքների ողջ ալիքը: Եւ վերափառում զբացի երկրներում, նման պարագայն դառնացիներին զրկում էր իրենց տնտեսությունը զարգացնելու շահագործմածությունից և իրենցում այդ եկամտաբեր կուլտուրաների մշակություն թափու: Եթէ զյուղացիները համարակալվում էին խախտել սահմանված կարգը, և իրենց բամբակը վաճառել այլ զնորներին, ապա խանի պաշտոնյաները զառանգատան էին տեսնում նրանց հետ:

Համեմատաբար զարդացած միջակում էր գտնվում այգնգործությունը՝ հատկապես խաղողագործությունը, երևանի խանությունում կար 3330 այգի, որից 1473-ը իրենան քաղաքում, Նախիջևանի խանությունում՝ 541 այգի, որից 184-ը Նախիջևանում, Երզնապոլի շրջանում՝ 1386 այգի, որից 472-ը Երզնաքում: Այդ 5257 այգիները զբաղեցնում էին 2352 3/4 խալվար¹¹ տարածություն և սարեկան, միջին հաշվով, տուրի էին 6228 խալվար 84 բաթման (բաթմանը համասար էր 0,3 խալվարի) խաղող, 5808 խալվար 63 բաթման այլևայլ տեսակի մրգեր: Այդ բերքի մեծ մասը՝ 5161 խալվար 84 բաթման խաղող և 5130 խալվար պանազան տեսակի մրգեր¹² բաժին էր րեկնում Երևանի խանությունը, իսկ Երևանի խանության սահմաններում ստացվող խաղողի և մյուս մրգերի համախառն բերքի ալելի քան կեսը տալիս էին Երևանի այգիները: Պարզ է, որ քաղաքի բնակչության հիմնական զբաղմունքն այգնգործությունն էր, ինչ որում այգիներ ունեին նաև արհեստավորները և ոտնադակները:

Խաղողի մշակությունը տնտեսական խոշոր նշանակություն ուներ զարգացիների համար, հաղորդից նրանք դիմե և ողի էին ստանում ու միաժամանակ հանում, ինչ վերաբերում է մյուս մրգերին, ապա դրանք չորացվում էին և արտահանվում հարեան երկրները, ինչպես նաև Լեռնայան Հայաստանի այն շրջանները, որոնք կլիմայական պայմանների բերումով հիշյալ կուլտուրաները չէին մշակվում:

Լեռնայան Հայաստանում զարգացնող տնտեսական բալակն տարածված կուլտուրաներից էր բրնձը: Դրա մշակությամբ հիմնականում զբաղվում էր Զանգիբասարի, Գառնիքառարի, Վեդիքառարի, Կարբիքառարի, Շարուրի, Սաթմարի մահալների բնակչությունը: Բրնձը նույնպես արտահանության կարևոր ապրանքներից էր: Այդ պատճառով էլ սարգարական վարչության կողմից բրնձի, ինչպես և բամբակի վաճառքի նկատմամբ մենաշնորհ էր սահմանված:

¹¹ խալվարը նաև տարածության շափ էր և հավասար էր ժողովրդային 4 օրավար հողատնության կամ 5000 քառակուսի սաճնի:

¹² Մ. Արմաթ, եղվ. աղյու, էջ 471—472, 747—748.

Բյւնձի վանառքի մենաշնորհը խախտույններ նույնպես ենթարկվում էին խիստ պատիժների և մեծամեծ տուգանքների: Միախոտի մշակութունը ևս զգալի տեղ էր զբաղում, մանուկանդ Սուրմալուի և Զանգիբասարի մահալներում:

Գյուղատնտեսական մյուս կուլտուրաներից բավականաչափ տարածված էին հաճաքը (Զանգիբասարի, Կարսիբասարի, Գառնիբասարի, Վեդիբասարի, Շարուրի, Սուրմալուի, Սարգարապատի մահալներում), քունջութը (Կարբիբասարի, Սարգարապատի, Վեդիբասարի և Սուրմալուի մահալներում), կտավատը (Կիրաբուլաղի, Զանգիբասարի, Գառնիբասարի, Սուրմալուի, Կարբիբասարի, Սարգարապատի մահալներում), սուղը, սիսեռը, սոխը և այլն:

Հողագործության զարգացման համար բացառիկ կարեւորություն ուներ արհեստական ոռոգումը: Արևելյան Հայաստանի մի շարք շրջաններում ոռոգման ջուրը նույնպիսի կենսական անհրաժեշտություն էր, ինչպես հողը: Այդ իսկ պատճառով, խանական կառավարչությունը կարևոր խնդիր էր համարում նոր ջրանցքների կառուցումը և հենրի նորոգումը, մանավանդ, որ արհեստական ոռոգումից էր կախված բերքի քանակը, իսկ հարկ-առնետան գանձվում էր ոչ թե ըստ մշակվող տարածությունների, այլ ստացված բերքի քանակի:

Ռուսական ջրերը բաժանվում էին երկու կարգի՝ բնական և արհեստական, կամ ինչպես ժողովուրդն էր ասում, «հանած ջուր»: Առաջին դեպքում խոտքը վերաբերում էր լճերի, գետերի, առուների, առվակների, աղբյուրների ջրերին, ինչպես նաև անձրևաջրերին և այլն: «Հանած ջրերի» կարգին էին պատկանում արհեստական ջրամբարների՝ ջրարեղների, ջրանցքների և ոռոգման այլ կառույցների միջոցով ստացվող ջրերը:

Ջրերի նման կարգորդումը իրավական տեսակետից խիստ կարևոր նշանակություն ուներ: Բնատուր ջուրը դիտվում էր իբրև աստծու ունեցած, որպես այդպիսին, համարվում էր տվյալ գետի կամ լճի ջրով ոռոգվող տերիտորիայի ողջ բնակչության սեփականությունը: Ինչ վերաբերում է «հանած ջրին», ապա այն, ընդհանրապես, կարող էր լինել ինչպես մեկ անձի, այնպես էլ քաղաքային կամ գյուղական համայնքի, որն է հիմնարկության մասնավոր սեփականությունը: Քյարեղների (ջրհորների) ցուրը կարող էր պատկանել այն անձանց կամ համայնքներին, որոնք իրենց միջոցներով փորել էին դրանք: Ջրանցքներն ու առուները նույնպես կարող էին պատկանել ամբողջ համայնքների կամ համայնքների խմբի, ինչպես և առանձին անձնավորությունների:

Յուրաքանչյուր համայնք, իրավական կամ ֆիզիկական անձ իրավունք ուներ բնատուր ջրից օգտվելու, եթե հողամաս ուներ այդ ջրով ոռոգվող տերիտորիայում: Ջրօգտագործման իրավունքը ուղիղ համեմատական էր հողակտորի չափին: Երեսնի խանությունում այդ իրավունքը սահմանվում էր, ներելով տվյալ շրջանի կամ համայնքի ծխերի թվից:

Ջրի նկատմամբ իրավունքը բացարձակ էր, անսահմանափակ, սրբազան և նվիրական: Այն նույնիսկ սահմանափակում էր հողատիրության իրավունքը: Ոչ ոք, լինի որ համայնք կամ մասնավոր անհատ, իրավունք չունեի կտրել ջրի անհատարժ, իսկ ճանապարհ տալու համար իրավունք չունեի դրամական հատուցում պահանջել: Որոշ դեպքերում, եթե հողակտորը, որ տեղով անցնելու էր առուն կամ ջրանցքը, խիստ թանկ էր տիրոջ համար, նա

կարող էր ջրին շրջանցիկ մանապարհ տալ, բայց մերժելու իրավունք չուներ¹³, Բանի որ առուններն ու ջրանցքները ջուր էին մատակարարում համայնքի բոլոր անդամներին, ապա վերջիններս պարտավոր էին դրանց պահպանման համար աշխատանք կատարել ու միջոցներ տրամադրել, Զրանցքներ կառուցելիս կամ վերանորոգելիս կիրառվում էր կոստյին աշխատանք, բնօրրում դրան մասնակցում էր տվյալ վայրի բնակչության մեծ մասը:

Զրոգտագործումը կանոնավորելու համար նշանակվում էին հատուկ պաշտոնյաներ, որոնք կոչվում էին միրաբներ, նրանց հսկողության ներքո էին գտնվում ամբողջ մահալի ջրերը, նրանք պետք է հետևեին, որպեսզի գյուղական տարբեր համայնքների միջև ջուրը հնարավորին չափ հավասար բաժանվեր: Զրոգողության, ջրի հերթի խախտումների դեմ միջոցներ պիտի ձեռնարկեին և անունների, ջրանցքների մարման, ջրոգտագործման վերաբերյալ ծառայած դանազան վիճակը նույնպես պետք է լուսնեին միրաբները, իսկ օլդպիսի վիճակը՝ հրքահմե հասցնում էին նույնիսկ մարդասպանության:

Գյուղերում ջրաբաժանության գործը կարգավորում էին ջուլարները, որոնք ենթարկվում էին միրաբներին, Զուլարները պետք է հոգային ջրի պահպանման մասին, հատկապես նրա ակունքային մասում, հերթով բաժանեին ջուրն ու հսկեին հերթի պահպանումը, Մեծ գյուղերում ջուլարներն ունեին օլենականներ, որոնք կոչվում էին կարաջուլարներ, Միրաբների նման ջուլարներն էլ վարձատրությանն ստանում էին բնակչությունից:

Ջրի քանակությունը չափելու գործող հիմնական միավորը բահն էր, այսինքն բահի ծավալով բաց թողնված ջրի քանակությունը, որով մեկ մարդ միայնակ կարող էր ջրել որոշ հողատարածություն:

Իրենցիան Հայաստանի տնտեսության կարևոր գյուղերից էր անասնապահությունը: Բարձրագույն լեռնային վայրերը շատ հալածաբար էին անասնապահության զարգացման և հատկապես մսեր ձգտող անասունների բուծման համար, XIX դարի սկզբին անասնապահությունը զարգացավ առանձնապես ուժեղ թափով, աճելացավ անասունների գլխարանակը, որովհետև Հյուսիսի Ղուլի խան դարդաբեր երկրի հյուսիսային լեռնային շրջաններում բնակեցրենք բոլոր աղբրեցանական և ջրղակա անասնապահ բաղմաթիվ փեղեր, որոնք իրենց հետ բերեցին մեծ թվով անասուններ:

Կարգավորողները համարվում էին համայնական սեփականություն, Ամռան ամիսներին անասունների հոտերը քշում էին դեպի Կրխուկաղի, Գյուլչայի, Ապարանի, Դարայիլագի, Բալինի, Սուրմալուի, Սեփրի-Ախապիլի, Դարաքինդ-Փարչենիսի, Դարալագյուզի, Գառնիրասարի և վեդիքասարի մահալաներ լեռնային արոտավայրերը:

Յրտեղի բնկեղծն պես անասուններն իջեցնում էին ձմեռանցքներ:

Գյուղացիական յուրաքանչյուր տնտեսություն որոշ քանակությամբ անասուններ էր պահում իր կարիքների համար՝ կաթ, պանիր, յուղ, մսով և այլ կաթնամթերքներ պատրաստելու նպատակով: Տնտեսություններն ունենում էին խոտհարքեր՝ ձմեռը անասուններին կերով ապահովելու համար:

¹³ «Свод материалов по изучению экономическому быту государственных крестьян Зюмлязского края, т. I, Тифлис, 1887, стр. 137—138»

Մենասնապահությունը տալիս էր արհեստագործության համար անհրաժեշտ բոլորը, կաշի, մորթիներ, որոնց մի մասը մշակվում էր տնային պայմաններում, իսկ մյուս մասը՝ արհեստանոցներում:

Հետոյ ի վեր Հայաստանում գյուղական հողերը իրավական տեսանկյունից զտնվում էին համայնքի տնօրինության ներքո: Յուրաքանչյուր գյուղական համայնք, որ կազմում էր առանձին տնտեսական և վարչական միավոր, պարբերական հողաքառամասների միջոցով հողերը բաշխում էր իր անդամներին միջև:

Համայնքի հիմնական միավորը՝ «երդը», «ծովար», բնույթին էր: Գյուղական գերդատանները, ըստ իրենց թվաքանակի, բաժանվում էին հինգ կարգի՝ համփաների, երեք-պննդներին, կիսաններին, պննդներին և կես-պննդներին: Համփաներն այն բնականներն էին, որոնք բաղկացած էին 16 շնչից, երեք պննդները՝ 12, կիսանները, պննդները և կես-պննդները՝ համապատասխանաբար 8, 4 և 2 շնչից: Կես պննդները օգտագործվում էին ոչ միայն երկու շունչ ունեցող ընտանիքներին հողաբաժին հատկացնելու համար, այլև միաժամուռակ որպես համաաբնոցնող միավոր և համաարեցնող հողաբաժին: Դա նշանակում էր, որ վեց, տասը, տասնչորս շնչից բաղկացած բնականներին հողաբաժիններին համապատասխանաբար միացվում էր նաև կես պննդ: Հողաբաժինների յսփից էլ կախված էր բնականի իրավական վիճակը՝ գյուղում, մեծ հողաքառամասներ ունեցողները առավել հարուստ գյուղացիներն էին:

Ինչու՞րդ համընդհանուր բնատնտեսությունը պայմաններում գյուղական համայնքն ինքնընտրի՞րան փակ տնտեսական միավոր էր, որը հիմնականում ինքն էր հողում սևիական կարիքները: Գյուղական համայնքի գյուղ կանգնած էին ինքուժ տնտեսները, անկյուրն այն բանից, թե նրանք ինչպե՞ս էին կոչվում՝ քոխվա, քիդխադա թե չուգրուշի: Այս պայտոնն բնորոշ էր, որը ձեռնակն բնույթ ուներ, քանի որ այն մեծ մասամբ մնում էր միևնույն բնականի անդամներին ձեռքում: Տանտնտերների հիմնական պարտականությունն էր ապահովել հարկերի հավաքումը գյուղում և լուսել մանր-մուշր վեճերը: Համայնքի ներսում գրեթե բոլոր հարքերը վճարվում էին սովորությունյին չարված իրավունքի ներմերի համաձայն:

Սարդարը, միջոցառումները և նրանց պայտոնյաները գյուղական տնտեսներին էին դիմում իրենց տարրեր պահանջներով: Տանտնտերը պարտավոր էր հող տանել, որ համայնքի ներսում պահպանվին խաղաղությունն ու հանգիստը, ժամանակին մուծվին հարկերը: Նա պետք է հողաը, որպեսզի տվյալ գյուղի մոտավ անցնող ճանապարհները, ինչպես նաև կամուրջներն ու ջրանցքները բարեկարգ լինեն: Նա պետք է ընդուներ, կերակրեր և անհրաժեշտ կենսամթերքներով բավարարեր խանական ծառաներին, որոնք հայտնվում էին գյուղում իրենց տներին կարգապահության: Այդ պարտականությունները կատարելու գործում տանտնտերներին օգնում էին տառնապետերը, վեճիկները և համայնքի այլ պայտոնյանները: Վերջիններս ամեն կերպ աշխատում էին պարահանները դնել լքավոր գյուղացիներին ուսերին, նրանց հաշվին բավարարել իրանական պայտոնյաների պահանջները: Համփաները մեծ մասամբ կարգապետ

էին խուսափել համայնական ընդհանուր պարտավորություններ կատարելուց, մինչդեռ յարավոր գյուղացիությունը ենթարկվում էր ամեն տեսակ կամայականությունների:

Պյուղական համայնքն ուներ միջնորդ դատարան, որը կոչված էր թխադադու անապարհով յուծել այնպիսի հարցեր, ինչպես ոռոգման ջրի հերթի խախտումը, ցանքանքի փչացումը, միջնակներ շտրջ եղած վեհերը և այլն¹⁴, նման դեպքերում այն, որպես կանոն, կանգնում էր գյուղի ունեւորների կողմը:

Նահապետական կացութեանի պայմաններում համայնքի կառավարումը ամբողջովին կենտրոնացած էր համայնքի խոշոր ընտանիքների ղեկավարների ձեռքում: Հիմնականում նրանք էին ընտրում տանտեսերին, միջնորդներին, դահրաշխներին և այլն:

Հողաբաժանման հիմքում ընկած էր համփաշարեային սխտեմը: Հիշյալ հինգ հողաբաժիններից որեւէ մեկին տիրելու հիմք տալիս էր համայնքի անդամի ընտանիքի տեղա անդամների թիվը, շատ դեպքերում նաև տնտեսական կարողությունը:

Ոչ համփան և ոչ էլ մյուս կարգերը կայուն մեծություններ չէին, նրանց տնտեսության չափը կախված էր ոչ միայն առանձին գերդաստաններում առկա շնչերի քանակից, այլև բնակչության աճից, համայնքին պատկանող հողային ֆոնդի հարուստ կամ աղքատ լինելուց:

Բայց միշտ չէ, որ ձկները կազմված էին լինում դուշդ շնչերից: Այն դեպքում, երբ շնչերի թիվը կենտ էր, հնարավոր չէր նրանց ապահովել հողով՝ բոս համփաշարեային սխտեմի, քանի որ այդպիսի բնտանիքները կտուժեին և սրանով իսկ կխախտվեր հողի հավասարակշռի քաշման սկզբունքը: Հարցը լուծելու համար սովորության օրենքը ստեղծել էր կես-պննդի հետ միասին նաև կենտ թիվ ունեցող ընտանիքներին մեկ շունչ ավելացնելու սխտեմը:

Հողաբաժանման նման կարգը կարելի էր կիրառել այն համայնքներում, որոնք հող շատ ունեին և համայնքի անդամները կարող էին թույլ տալ նման շռայլություն: Այլ էր գրությունը այն համայնքներում, որտեղ հողային ֆոնդը գրեթե սպառված էր: Իսկ եթե որեւէ մեկից հողը կտրուի էին, ապա գա երկարատև վեճերի ու թշնամանքի պատճառ էր դառնում: Նման դեպքերում փոքր, կենտ թվով շնչեր ունեցող ընտանիքները միավորվում էին, ստեղծում «աղատ ընկերակցություններ», որոնք կոչվում էին «հարաքաշություն» և համատեղ հողաբաժին էին ստանում: Պահանջվում էր միայն, որ այդ հարաքաշությունները շնչերի թվով համապատասխանեին կամ համփայնքի, կամ երեք-չարեքի, կամ կիսանի, կամ չարեքի և կամ, հակառակ դեպքում, ունենային դուշդ թվով շնչեր¹⁵:

Հարաքաշությունը նպաստում էր վերացնելու հողաբաժինների կոտորուկումն ու շերտերնորոշությունը, որոնք, անշուշտ, բացասաբար էին անյարադասում գյուղացիական տնտեսությունների նյութական զրոյության վրա: Հարաքաշության շնորհիվ հնարավոր էր լինում փոքր ի շատև տանիքի բերք ստա-

¹⁴ С. А. Федосарова, Исследования по истории учреждений в Закавказьи, т. I, Киев, 1889, стр. 87—88.

¹⁵ «Сред материялая», т. I, стр. 22—23.

նաև, ինչ որ գծվար կլինեն մանր հողակատրոների տեղայնության դեպքում: Բայց հարաբաշխությանը կիրառվում էր ոչ թույր վայրերում:

Պետք է նկատել, որ ոչ թույր հողերն էին ենթակա վերաբաժանման և վերաբաշխման: Խաղողի և մրգի այգիների, տնամերձ հողակատրոները, այսինքն թույր ցանկապատված հողամասերը գտնվում էին գյուղացիների տիրապետության ներքո և վերաբաժանման ենթակա չէին: Տնամերձ և ցանկապատված հողամասերը իրավական իմաստով լիովին գտնվում էին համայնքի առանձին անդամների տրամադրության ներքո: Իրանք գիտվում էին իբրև տերերի սեփականություն, այդ իսկ պատճառով էլ կարող էին և վաճառվել, և դնվել, և դրավ դրվել, և փոխանակվել, և նվիրաբերվել, և որպես օժիտ տրվել, եթե գյուղացին մահից հետո արու ժառանգ չէր թողնում¹⁶: Այդ իսկ պատճառով էլ հարթավայրերում, որտեղ արագ թափով տեղի էր ունենում արժեքավոր հողամասերի ցանկապատումը, համայնական հողատիրությունը աստիճանաբար իր տեղը սկսում էր դիջել մասնավոր հողատիրությանը՝ ժառանգական տիրապետության հիմունքներով: Լեռնային շրջաններում և ձորահովիտներում համայնքի սեփականությունից դուրս էին համարվում նաև այնպիսի հողամասեր, ինչպես բարերից մաքրված խոպան և աղատ հողերը:

Թեպետ XIX դարի սկզբին Արևելյան Հայաստանում տակավին շարունակում էր պահպանվել գյուղական համայնքը, որը և տնօրինում էր իրեն պատկանող հողերը, բայց նրա մեջ ուղիղ և կատվում էին զգալի տեղաշարժեր: Համիա ընտանիքները գյուղում կարողացել էին իրենց համար արտոնյալ վիճակ ստեղծել, իրենց ձեռքն առնել համայնքի գործերի տնօրինումը, պարհանքների կատարումը փաթաթելով չունեող գյուղացիների վզին, իրենց առաջնությունով լավագույն հողաբաժիններ: Գաղտնյային շրջաններում համայնքային հողատարածություններն աստիճանաբար նվազում էին, ավելանում էր օտարված հողակտորների թիվը (Կարթրաստրի, Չանգիբասաբի, Գառնիրասաբի, Սուրմալուի և այլ մահալներում):

4 ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՌԵՎՏՈՒՐ

Արևելյան Հայաստանի տնտեսական կյանքում գյուղատնտեսությունից հետո զգալի դեր էր խաղում արհեստագործությունը, որով զբաղվող աղյուսակներում էին քաղաքներում: Մակայն գյուղերում էլ կային արհեստագործության առանձին ճյուղեր, որոնք կոչված էին բավարարելու տեղական կարիքները:

Արևելյան Հայաստանի արհեստագործության պիսավոր կենտրոնը Երևանն էր: Արհեստագործությունը քաղականապես զարգացած էր նաև Վաղարշապատում, որտեղ դասակարգային մասնագիտությունների տեր արհեստավորներ հողում էին էջմիածնի վանական խոշոր տնտեսության ամենատարեր կարիքները:

Արևելյան Հայաստանում կային շուրջ հարյուր տեսակի արհեստներ, որոնք քաղաքային էին բնակչության և խանական արքունիքի ամենատարեր

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 46—47:

պահանջները, Դրանցից էին՝ մայրակարությունը, որոտագործությունը, քարտաշությունը, կաշեգործությունը, դարձնությունը, ներկարարությունը, պղնձագործությունը, գինեգործությունը, վրանագործությունը, թաղերագործությունը, ցերեպագործությունը, մանածագործությունը, արծաթագործությունը, հյուսնությունը, թամբագործությունը, շերամապահությունը, զգրությունը և բազմաթիվ այլ արհեստները և արհեստավորներ էին համարվում նաև բաղկայինը, նպարավաճառները, բաղնիսպանները, փերեղակները, հրկաթավաճառները, զուռնալիները, ոսկրաբույժները, ալյուրավաճառները, հացագործները և ուրիշները, որոնց դրամները կապված էր ասեստի հետ։

Արհեստավորների ընդհանուր թիվը Երևանի խանութչունում դարասկզբին կազմում էր շուրջ 5000 մարդ, այսինքն մասնավորապես յուրաքանչյուր 20 քնակից միջին հաշվով մեկը զբաղվում էր արհեստով։ Այս, իհարկե, բացատրվում է արհեստագործության ցածր արտադրողականությամբ, նրա տնայնագործական բնույթով։

XIX դարի սկզբներին երևանում գործել են նաև մանուֆակտուրային տիպի մի շարք ձեռնարկություններ՝ «գործարաններ»։ Դրանք էին՝ տպակու, թընդանոթաձուլական և վառոցի և խոնարկությունները։

Ապակու «գործարանը» գտնվելիս է հղել մի կիսամութ խրճիթանման շինություն մի, որտեղ ապակու զանգվածը ձուլվել է 25 փուլ տաքոգությամբ մի մեկ տաքոտում։ Ձուլման պրոցեսը տևել է հինգ օր, որի ընթացքում օրական 100-ից մինչև 200 կտոր յոթ տարբեր գույնի ապակիներ են ստացվել։ Արտադրանքը հիմնականում սպառվել է Երևանում¹⁷։

Թնդանոթաձուլական ձեռնարկության մասին հաստ ու կենտ տեղեկություններ են պահպանվել, որոնք վկայում են, որ դա, ըստ երևույթին, հղել է մի սովորական ղինագործական արհեստանոց, որտեղ Երևանի բերդի պաշտպանության համար փոքր քանակությամբ թնդանոթներ են պատրաստվել։ Այն իր գոյությունը դադարեցրել է 1826—1828 թվականների ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ¹⁸։

Վառոցի «գործարանը» գտնվում էր քեռդի մոտ և կառուցվել էր Կարապետ տեղանով մի հայ վարպետի և ձեռքով¹⁹, նա էլ, հախորդ գտելով ձեռնարկությունների նման, գործել է պարսկական տիրապետության փերջին ժամանակաշրջանում։

Չնայած հանքային հարուստ պաշարների առկայությանը, Արեւիլյան Հայաստանում XIX դարի սկզբին, խանական կառավարման ժամանակ, լուսնագործությունը ետ էր մնում։ Հանածոներից արդյունահանվում էր միայն աղ և փոքր քանակությամբ սղինձ։ Հայտնի էին ավերակ և անգործ Մանգրիկի, մասամբ նաև Նախիջևանի աղահանքերը։

Կողրի աղահանքերը գտնվում էին Արաքս գետի աջ ափին, Երևանից 40 կմ հեռավորության վրա։ Դեկարբիստ Լալինովը հիտեյալ կիրպ է նկարագրում

17 Н. Монеа, Изв. арх., т. 858—859.

18 Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. 2, էջ 383.

19 Չեռնապարհոգրություն Մ. Դ. Քաղիազանց Վ. Ս. Մարկալանի սբ. էշմիաճեի շախո, հ. 16, Կալիթա, 1847, էջ 129, Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմություն, հատ. 117, Երևան, 1957, էջ 88—89.

Կողքեր և Կողքի տղաճանքները, Վկողք ամլանը շրջապատող սարերը անսովոր ձև ունեն. սրավայր ըլուրները, ժայռերի կտրված զաղաթիները, զառթեպի հորակները, ալիքավոր տեղագրությունը, ալգինները զոգնցիկ և բազմազան տեսարան էն ներկայացնում, Գյուղը թէև արտաքինից աղքատիկ տեսք ունի, բայց բնակիչները պետք է որ ունեւոր լինեն, որովհետև այդ շրջանում է գտնվում ամբողջ էրերամասի հարստության անսպառ աղբյուրը՝ աղի սարերը։ Աղի հանույթը կատարվում է համարյա զետեի ժակերիոի միտ։ Աղի հանույթից առաջացած և վերին շերտերը պահելու համար թողնված աղն սլունիւրով մեկը մյուսից անջատված հսկայական դահլիճները ծառայում են որպես աղխատանքի տեղ։ Կտրատվում են համարյա էրկու փթանոց աղաքարեր, որոնք և տեղափոխվում են վրաստան ու հարեւոյն բոլոր քրջանները²⁰,

Աղի հանույթով զբաղվում էին 173 ընտանիքից (1118 շուն) բաղկացած Կողք պրոդի բնակիչները՝ ըստրն էլ հայեր։ Յուրաքանչյուր տղամարդ կարող էր որակսն մինչև 30 աղաքար հանել, ամեն մի քարը՝ մոտ երկու փութ ծանրությամբ։ Կողքում արտադրված աղը արտահանվում էր վրաստան և Թուրքիայի սահմանամերձ միաշալոթյունները։

Մինչև 1807 թ., այսինքն Մամադ խանի իշխանության տարիներին, Կողքում անեղան էր աղի հանույթը։ Միայն հետադարձ, Հյուսիս Ղուկի խանի իշխանության օրոք, հատուկ ուղադրություն է դրածվում աղի արդյունահանմանը։ Խանը տղաճանքի կառավարումը հանձնարարում է հատուկ պաշտոնյայի՝ սուլթանի, նրան օգնականներ է նշանակում էրեք միրզաների, որոնցից մեկը պարսիկ, սրբ պետք է վարեր արտադրության հաշիվները, և էրկուսը հայ։

Հիշյալ ժամանակաշրջանում Կողքի աղահանքերը առաջվա 300 թումանի փոխարեն սկսեցին տարեկան 1400 թուման եկամուտ տալ։

Աղահանքերը ամեն մի բեռ (մեկ բեռը 4 քար էր, կամ 2—8 փութ) աղի համար ստանում էին 18 կոպեկ, մինչդեռ սարդարին մնում էր 80 կոպեկ, պահակային ծառայությանը՝ 4 կոպեկ, միրզաներին՝ 2 կոպեկ, Այսպիսով, գնորդը մեկ բեռ աղի համար վճարում էր 1 ռուբլի 02 կոպեկ։

Իթև աղը փոխադրում էին սալլով (մեկ սալլը տանում էր 25—30 քար՝ մինչև 60 փութ կշռով), ապա աղ քարդողներն ստանում էին 1 ռուբլի, մինչդեռ սարդարը՝ 3 ռուբլի 20 կոպեկ, պահակային ծառայությունը՝ 20 կոպեկ, սուլթանը՝ 5 կոպեկ։ Այսպիսով, մեկ հալլ սալը գնորդին նստում էր 4 ռուբլի 45 կոպեկ, Ասկայն սա միայն տեղում։ Քարավանաբարին էլ իր հերթին յուրաքանչյուր սալից փերցնում էր 1 ռուբլի, Թալինի քերզում նստող սահմանակալ Կաֆար խանը պահակներին համար վերցնում էր 20—40 կոպեկ, քարավանաբարին էլ պարսկական ռատիճանավորներին մոտ մեկ ռուբլի փնջեղ էր տալիս և այսպիսով մեկ բեռ աղը նստում էր շուրջ 8 ռուբլի։

Կողքի բնակիչներն իրավունք ունեին իրենց կարիքների համար Նրի օգտագործել աղը, բացի այդ, 200 բեռ էլ վաճառել յուկ իրենց օգտին։ Բնակչությանը կար 34 բիւլալա, որոնցից յուրաքանչյուրը տարեկան վճարում էր

²⁰ ԻՊ Գ. Նեկսիյուե, Գեկարբիտները Հայաստանում, Երևան, 1958, էջ 364, տե՛ս նաև Նեկսիի «Из истории русско-армянских отношений», Ереван, 1956, стр 370—371

մոտ 8 թուրքական հարկ, իսկ բնամթերքով զանձվում էր ստացված բերքի 1/3 մասը: Հարկադրմամբը մոծեկու փոխարեն կողբեցիկները համախա սարդարի համար ազ էին տեղափոխում Երևան:

Կողբի բնակիչները պարտավորություններ ունեին նաև էջմիածնի վանքի նկատմամբ: Ըստ սովորության, յուրաքանչյուր տուն էջմիածնին տալիս էր երկու բեռ ազ: Հարսանիքի կամ թաղման գեղջույն տրվում էր նրանք բեռ ազ²¹: Այս նպատակով ամեն տարի կաթողիկոսի կազմից Կողբ էին ուղարկվում հատուկ նվիրակներ, որոնք հավաքում էին այդ «կամավոր» տուրքը և շատ գեղջերույն իրենց իսկ՝ կողբեցիկների փոխադրամիջոցներով հասցնում էջմիածնի վանքը: Այսպիսով, էջմիածինը տարեկան ստանում էր 300 - 400 բեռ ազ, տեղանց որևէ վճարի:

Նախիջևանի աղաճանքերը զանվում էին խորի մահալում: Այդ աղաճանքերին կցված էր, նույն հիմունքներով, ինչպես և Կողբը, Շեխ-Մահմուդ պապը: Նրա բնակիչները բաժանվում էին վեց հողում բաղկացած խմբերի և ուղբ հանում էին փառքով պայթեցումներ կատարելով:

Նախիջևանի աղաճանքերը նույնպես կապվում էին տրվում: Իրեն և XVII դարի վերջերս կապալի համար տարեկան վճարում էին 30-ից մինչև 300 թուրքական: XIX դարի սկզբին կապալավարձը բարձրացավ մինչև 700 թուրքական: Աղաճանքերը կապալով վերցնում էր մեծ մասամբ Շեխ-Մահմուդ դադի միջոցով, մեծ կտրուղներն այստեղ հաճախ էին բեղվում, խույս էին կապալատուրի ձեռքից դուրսը և այնքան ազ էին վերցնում իրենց համար, որքան կամենում էին²²:

Արևելյան Հայաստանի պարսկական տիրապետության տակ գտնվող շքրջաններում արդյունահանվում էր նաև պղինձ, Պղնձի հանքավայրերը գտնվում էին Դարբալագչաղում և Դարաշիշաղում: Սարդարական կառավարության վերջին տարիներին Միսիսանայում բնակություն էին հաստատել մի շարք հույն բնակիչներ, որոնք և զբաղվում էին պղնձի արդյունահանությամբ: Բայց ինչպես պղնձի հանույթը, այնպես էլ ստացված շահը աչքալի խիստ անշահ էր և ուսանիքն դարպասում լուրեքում:

Դարասկյորին ցարական կառավարությունը միջոցներ ձեռք առավ երկրամասի բնական հարստությունների շահագործման ուղղությամբ: Այդ նպատակով գեներալ Գեորգ Թ. Անդրևիկյան ուղարկվեց յեռնային գործի բաղադրյալ գիտակցության վեր, բերդ-կոյնեցիկի տեղում կոմս Լ. Լ. Սուսին-Պուշկինը, որը պալի գործունեություն ծավալեց Այսովբերդ, պղնձահանքերի և Լեթալայի արծաթահանքերի ուսումնասիրության և մշակումը կազմակերպելու ուղղությամբ: Եռնային գործի հաջող կազմակերպման համար Մուսին-Պուշկինին տրամադրվեց 12 հազար ռուբլի տեղական և կամուսներին: 1802 թ. հունիսի 2-ին նա պայմանագիր է կնքում Միսիսանայի (Այսովբերդ) նախկին կապալատուրներին և հանքագործ վարպետների հետ, որի համաձայն կարգավորվելու էին հարաբերությունները պետության և պղնձահանքերը մշակողների միջև: Պետությունը պարտավորվում էր գյուղացիական կապալավարների տրամադրել փաշ-

21) Մատենադարան, Կ. թ. զիջան, թղթ 27, փաթ. 132:

22) Ի. Սոսին, Եզգ. աշխ., էջ 834-837:

տաժուխ պատրաստելու և հանքավայրերը տեղափոխելու համար 1803 թ. փետրվարի 3-ին տրվածագիր է կնքվում լոռու կալվածատերերի՝ Արղսթյանների կաթնաբուսականների և Սևիկեզյանների հետ, որոնք պետք է հանքավայրերը և հարակից հողամասերն ու անտառների տրամագրելին պետությունը՝ հանքերը շահագործելու համար²³։

1816 թ. գործարարների պետական շահագործումը զաղարկելու է և իրավունք վերապահվում հանքաբեռնաբերողներին սեփական միջոցներով և ազատ տնտրելու պղնձագործարանները, փոխարենը հավվածատերերին տրամագրելով արգյանի 10-րդ մասը։

Հանքերին ամրակցված Ղազարիի հայ գյուղացիների վիճակը շատ ծանր էր, 1803 թ. 500 գերդաստաններից 250-ը փախել էին։ Ամրակցված ամեն մի գյուղ պետք է ձիավոր և հեռանկ աշխատողներ տրամադրեր, որոնցից առաջինները ամսական ստանալու էին 6 ռուբլի, վերջինները՝ 4 ռուբլի 50 կոպեկ։ Դրա փոխարեն ձի ունեցող գյուղացիները պարտական էին ամեն ամիս 6 խոբանալը սածեն փայտ կտրել և 60 ընո ամսվա փոխադրել գործարանները, իսկ ամիսագյուրները պետք է 6 խորանարդ սածեն ամսվա պատրաստելին։ Մյուս աշխատողներն ում պազված գյուղացիները պետք է աշխատեին որսական 10—12 ժամ։ Դեպի գործարանները տանող ճանապարհներին և կամուրջների վերանորոգումը պարտադրվում էր մոտակա գյուղերի բնակիչներին, որոնք որսական 10—50 կոպեկ վարձ էին ստանում։ Մանր էր նաև միջերից բերված ոսկե վարդիանների վիճակը։

Պղինձ արտադրվում էր փոքր քանակությամբ՝ 7500 փութ, որը հիմնականում ողտագործվում էր տեղական արհեստագործների կողմից, տնային դործածությունից իրեն պատրաստելու համար։ Այդ տարիներին Անդրկովկաս տեղական տնային Պղինձի արտադրությունը պարզապես թիֆլիսում, որպես առևտրի առուրկա։ Փաստերը։ պատրաստ պղինձի բանակությունը այնքան շատ է, որ նրանք՝ քաղաքի արժանավոր խալտրի մի արտիստի ղեկավարությամբ, արձաններ են ձուլում։ Նա իր ոռհիկը ստանում է կառավարությունից։ Կարծում էմ, որ սկսած են ձուլել նաև փոքրիկ գաշտային թնդանոթներ²⁴։

Արհեստանոցում արհեստագործության նյութերից հատկապես տարածված էր ցուլահանագործությունը։ Գրեթե չորսաքանչյուր բնտանիք ուներ զազգահ և հողում էր իր տնտեսության կտրիքները։ Ի. Շալենի հաշվումներով երկրում կար 4206 դազդահ, որոնք տարեկան արտադրում էին ալվելի բան կեն միլիոն արշին կտավ։ Երևանի սարգարք չորսաքանչյուր զազգահից հարկադրաբար վերցնում էր մի թուփ կտավ, իսկ նախնիների խանությունում՝ չորսաքանչյուր դազդահից՝ մեկ թուման։

Արհեստագործության մեջ կարևոր տեղ էր գրավում կաշվի մշակությունը։ աշխարհական արհեստանոցները գտնվում էին քաղաքներում, երևանում կար 32 կաշեգործական արհեստանոց, որոնք արդում՝ 12, նախնիներում՝ 1, երև-

²³ Центральным государственным историческим архив СССР (ЦГИА СССР). «Հայաստանի՝ ՍՍՀՄ ԿԳՊԱ, ֆ. 866, ց. 1, ց. 162, ք. 462—463»։

²⁴ Հովհ. Հովհրդյան, Ուղեգրություններ, հատ. 2, էջ 660։

վանի կաշեգործական արհեստանոցները կենտրոնացած էին քաղաքի Գարս-
բենդ կոչված թաղամասում, Հրազդանի ափին, Մշակվում էր ոչ միայն կաշվի
տեղական հումքը, այլև Մակուի խանութչուհիք և Ռայազետի փաշայությունից
մեծ քանակությամբ ներմուծվող կոշիկն, Միայն իրենանի 32 կաշեգործական
արհեստանոցներում տարեկան մշակվում էր 4000 խոշոր մակերեսի (տավարի)
և 25000 փոքր մակերեսի (մանր էղջերավոր ափսառնեբի) կաշիներ, որոնք
մեծ մասամբ խրաքվում էին տեղում²⁵, Որոշ արհեստանոցներում, հատուկ
բուլեների սերմնաշնթիկները գործության մեջ, կաշիներից ստացվում էր շաղրեն,
որը կապալի ենթակա լէր: Ընդհանուր մեծությամբ կաշիների մշակությունը կա-
պալային հողված էր կաշվում և, առանց հատուկ դրոշմանիշների, կաշիների
վաճառքը արգելվում էր: Մի շարք արհեստանոցներում կաշիները ներկում էին
սև, կարմիր և գեղին գույներով:

Երևանում և մի շարք այլ վայրերում օձուռ էր պատրաստվում: Օձուռի ար-
տադրությունը հուլյան ցտենվում էր կապալառուների ձեռքում: Օձուռի աղառ
վաճառքը արգելված էր:

Ներկարարները քամանվում էին նրկու մասի՝ շվաշիներ, որոնք կտորը
ներկում էին կարմիր, և բոլաշիներ, որոնք ներկում էին կապույտ գույ-
նի: Ինքնաբարական հիշյալ արհեստանոցները, որոնք թվով 29-ն էին,
պետության կողմից նույնպես տրվում էին կապալով: Բացի իրենանից, ներ-
կարարներ կային Գառնիքասարի, Վեդիքասարի, Ջախիքասարի, Նոթաբի,
Սոթաբի, Սարգսարապատի, Գարալաղյայի, Կարբիրասարի մահալներում,
Նախիջևան և Օրդուբադ քաղաքներում:

Արենիյան Հայաստանում աճեցվող դյուղատնտեսական կույտուրաների
մեջ արդյունաբերական նշանակություն ունեին կոտավատը և քունջութը: Դր-
քասք օգտագործվում էին բուսական բարձրորակ յուղ ստանալու համար: Ամ-
բողջ երկրի տնտեսության մեջ կային շուրջ 285 ձիթհաններ, որոնցից, սակայն,
XIX դարի սկզբին գործում էին միայն 25-ը՝ ունենալով տարեկան մինչև 15000
փուխ օդատարանը²⁶, Արտադրվում էր նաև կահնիկի ձեթ, որն օգտագործվում
էր աները յուսավորելու համար:

Դեռ հենց ի վեր Հայաստանում մեծ տարածում ունեւր բրուտադործո-
թունը: Գրեթե բոլոր մահալներում էլ կային բրուտանոցներ, որտեղ պատ-
րաստում էին դինու և հաղաճատիկի կտրածներ, կապի կերակրամաններ և այլն:
Որոշ դեպքերում այդ նույն բրուտանոցներում աղյուս էին թրծում:

Արենիյան Հայաստանում կային մեծ քանակությամբ ջրաղացներ և դին-
գեր: Ջրաղացների թիվը 2589 էր, որոնցից գործում էին միայն 1456-ը: Դին-
գերի թիվը ավելի քիչ էր՝ 221, դրանցից գործում էր 138-ը: Դինգերում լավ-
թուկը թնփալեծում և թրինձ էին ստանում: Խոշոր ջրաղացներում որտեղ
աղացվում էր միջևե մեկ խալվար, իսկ փոքրերում՝ 15—20 քաթման ցորեն,
Հիշատակենք, որ Կարապետ առուում նշանավոր հայ վարպետը ցրի ուժով
գործող երկու խոշոր դինգեր էր կառուցել: Երեւանում և Էրզրումում²⁷, Սալայն
նման տիպի հետադարձությունները կողմի էին:

²⁵ ՏԿՍ Ի Սոփա, Նշվ աշխ., էջ 367.

²⁶ Նույն աղբյուր, էջ 361.

²⁷ Մ. Թաղիադեան, Պատմագրություն ի Հայս, էջ 38—40:

Արհեստավորներն ունեին իրենց կազմակերպությունները, որոնք կոչվում էին համաքարոթյուններ կամ էսնաֆություններ: Միևնույն ճյուղում զբաղված արհեստավորները մտնում էին իրենց ասանձին համաքարոթյան մեջ և տաջ-նորդվում էին տվյալ համաքարոթյան սկզբունքներով: «Պարսկական տիրապե-տության շրջանից, — գրում է Ա. Հաքստհաուզենը, — արհեստավորները միա-վերված են ցեխերում ըստ պարսկական որենքների, բայց ոչ այնպես բուցա-դիկորեն, ինչպես Վրաստանում: Նոր վարդեսները նույնպես հանդիսավոր կերպով են ձևավորվում: Հայտնի տոնախմբությունների և հասարակական արարողությունների ժամանակ տան մի արհեստ ներկայացվում է համաք-արոթյան կողմից, Հայ և թուրք արհեստավորները առանձին համաքարոթյուններ են կազմում: ...Համաքարոթյունն րնտրում է իր ավագին, որ դատական իշխա-նություն ունի և ենթավարպետին վարպետ է ձևակերպում, որի տնայրում առա-ջինը ծանկի է դաշյալ նրա առջև և ստանում է հարված»²⁸:

Համաքարոթյունների անդամներին միավորող կապը տնտեսական, կրո-նական, իրավական, վարչա-դատական, հասարակական շահերի միասնությանն է, որ դիմավորն է, մոխաղարձ օղնություն զաղախարն էր²⁹, Համքարության ան-դամների թիվը չէր սահմանափակվում, նրանցից յուրաքանչյուրը կտրող էր ուղած ժամանակ դուրս գալ մեկ համաքարոթյունից և անդամագրվել մեկ ուրի-շի Պատահում էր, որ միևնույն արհեստի տեր մարդիկ ունենում էին մի քանի համաքարոթյուններ: Այսպես, սափրիչները, դարբիները, մազմանիներ և այլն կտրող էին միևնույն վայրում միաժամանակ մեկից ավելի համաքարո-թյուններ ունենալ: Համաքարոթյուններ որոշակի զբաղմունք ունեցող անձանց կազմակերպություններ էին և գործում էին որոշակի կանոնադրություններով, որոնք լինում էին բանավոր, երբեմն էլ գրավոր:

Համաքարոթյունների կազմակերպման գործով զբաղվել է և էջմիածինը: «Իրեն կաթողիկոսի ստորադրությունը հաստատվել էր արևելահայ համաք-արությունների սահմանադրությունն, ընդ որում նույնիսկ Լեւոնյան Հայաս-տանի, մասնավորապես Բաղերգի էսնաֆությունները խնդրել էին իրենց էլ ուղարկել այդ փաստաթղթի պատճեններ», որպեսզի իրենք էլ գործեն դրա համաձայն³⁰:

Տվյալ կանոնադրության հաստատումը կաթողիկոսի կողմից վկայությունն է այն բանի, որ էջմիածինը և նրա գահակալը այդ նույն համաքարոթյունների սմար ևնդել են որոշ առումով պետական ֆունկցիաների կրողներ, քանի որ դարեր շարունակ պետականությունից դուրս հայ ժողովրդի համար կաթո-ղիկոսն էր դարձել այդ ֆունկցիաների մասնակի գործադրողը:

Վաճառականները նույնպես ունեին իրենց առանձին համաքարոթյուննե-ր: Պարսկական տիրապետության շրջանում վաճառականությունը բաժանվում էր չորս խմբի՝ սովդաքյարներ, բինահդարներ, բաղաղներ և չարիներ կամ փերեղակներ: Այս բաժանման հիմքում ընկած էին ունեցած գրամագլխի չա-

А фон-Гакстгаузен, Завоевательный край, СПб., 1857, стр. 165.
 28. С. А. Егзабаров, Исследования по истории учреждений в Закавказьи, т. 2, Ка-
 1894, стр. 2.
 29. Մատենադարան, 4-րդ դիվան, թղթ. 53, վավ. 8:

վր, առետրական դորձառնությունների շրջանակների ծավալը, հրկրի տեսնասական կյանքում նրանց խաղացած դերը, վստահութապարանքների տեսակը՝ Սովետացիները հարուստ վստահականներ էին, որոնց ունեցած դրամական խոշոր կապիտալը նրանց հետարավորություն էր ապրիս մեծածախ աստուրով դրադվել, նրանք ազատ էին ամեն տեսակի տուրքերից, րայց մաքս վճարում էին, Սովետացիներից հետո վստահականության շարքերում իրենց ազգեցությանմը աչքի ընկնող տեղ էին գրավում բինահղարները, նրանք վրադվում էին և մեծածախ, և մանրածախ աստուրով, ունեին խանութներ և հիմնականում կապված էին սովյալ վայրին:

Բուդապեշտի մանր առետրականներ էին, անհին փառքիկ խանութներ, որտեղ վաճառում էին իրենց ապրանքները, գլխավորապես կոտրեղեն, Սրանք, բինահղարների հետ մեկտեղ, էրենկյան Հայաստանի վաճառականության մեջ ունեցած մեծամասնությունն էին կազմում:

Ձարչիները կամ փերեզականները շրջիկ մանր առետրականներ էին, որոնք տեղից-տեղ էին թափառում և վաճառում ամենադանազան ապրանքներ, ձորտնով արժեքից աղելին կոթղի միամիտ գնորդներին, Աղքատ շարյիները շրջում էին ուղքով, համեմատաբար ունեորները՝ խոզ կամ սովանակով³¹,

Համաքարության տնդամենների նեղության գնդքում օղնեյու, քարեգործական ձեռնարկումներին նպաստելու գործում մեծ դեր էին խաղում համարություններ, գանձարկղները (խաղաները) և Այս գանձարկղների հիմնական դրամադուրը դոյանում էր համաքարության իրերով անդամների՝ վարպետների մոտումներից, Սրանք ինչում էին տուրքեր չափի՝ ըստ սովյալ անգամի ունեվորության աստիճանի, ընտանիքի անգամների թվի և այլն: Բացի այդ, համաքարության մեջ մանր յուրաքանչյուր նոր տնդում նույնպես որոշ գումար էր մոծում:

Համաքարությունների եկամտի մյուս կարևոր աղբյուրն էլ տուղանքներն էին, որոնք գանձվում էին թաճամանդություն» կանոնները խախտած անգամներից, ինչպես նաև, այսպես կոչված, «դաստուրհան», որը վճարում էին վարպետադաները, երբ նրանք արդեն ինքուրուսի աշխուտանքի իրավունք էին ոտանում: Այս դրամով ոսկուրաբար ճաշկերույթ էր կազմակերպվում համաքարների համար:

Համաքարությունը ղեկավարելու համար ընտրվում էր ուստաբաշի (վարպետների դուռն կամ ղլխավոր վարպետ), ուստաբաշու օղնեյան կամ աղասակալ, գանձապաճ (խաղնադար) և իղիթ բաշի³², Սրանց ընտրում էին համաքարության անգամների բնդանուր համաքարություն, Ընտրություններից հետո ուստաբաշին ու աղասակալները տնդինում էին համաքարության գործերը, կարգավորում համաքարության ու քաղաքային իշխանությունների իրաւահարաբությունները: Նրանք կատարում էին նաև համաքարության ընկնային դատարանի ֆունկցիաները՝ քննում էին ուլ-քրեական բնույթի գործերը և մեղավորեն:

31 Н. Шопен, изд. 1-е, т. 1, с. 986.

32 А. фон-Гакстадт, изд. 1-е, т. 1, с. 106, տե՛ս նաև Աղոտ Հովհաննիսյան, Գ Աղբյուրյանի և Գ. Շիրմաղանյանի նախակոտնադությունը Վրաստանի և Պարսկաստանի համաքարությունների մասին («Պատմութեան Գրականության հանգում», 1963, № 2, էջ 200, 206):

իկն ենթարկում տուգանքների ու մարմնական պատիժների: Անկիյի մանր գործերը ուստարաշին կարող էր վճռել միանձնյա:

Ուստարաշուց և աղսախկալներից կազմված համարարակառն դատարանը բնում և լուծում էր մի կողմից վարպետների, մյուս կողմից վարպետացուների և աշակերտների փոխհարաբերությունները, միևնույն համքարության անդամ-վարպետների միջև ծագած վեճերը, ընտանեկան հարաբերությունների, կրոնական պարտականությունների խախտմանը, հասարակական հանդիսաբ խանդավառուն վերաբերող դրոժերը: Այստեղ լուծում էին նաև կողմնակի անձանց բողոքները՝ պատվեհրների ցածրորակ կատարման մասին և այլն³⁰:

Համքարությունները, սովորաբար, աշխատում էին գործերը քննել և լուծել իրենց դատարաններում, խուսափել դարուղայի (ոստիկանապետի) միջնորդությունը դիմելուց, բանի սր դա կապված էր ոչ միայն կաշառատվության, այլև համքարության հեղինակության և ինքնուրույնության հետ:

Ուստարաշու և աղսախկալների վարձատրությունը կազմվում էր այն նվերներից, որ նրանք ստանում էին համքարության մեջ նոր անդամ ընդունելիս, դատական բնույթի վեճեր լուծելիս: Համքարության համար ապրանքների գնելիս նրանք առկոսներ էին ստանում ասլյանքի վաճառորդներից: Բացի այդ, նրանք ազատված էին համքարության ընդհանուր գանձարկից կատարվող որոշ մուծումներից:

Համքարության մեջ կարևոր դիրք էր դրավում պանձապահը: Նա ընտրվում էր դադելու այն անդամներից, որոնց ազնվությունը կոսկածի ենթակա չէր: Գանձապահը պատասխանատու էր միայն ընդհանուր հավաքույթի առաջ, որանը պարբերաբար հաշիվ էր տալիս նկատմանների մասին, Գանձապահի պարտականությունն էր անդամավճարների, հասարակական հարկի, տուգանքների հավաքումը և պահպանումը:

Իդիթթաշու պարտականությունն էր տվյալ համքարության բոլոր անդամներին տեղյակ պահել ուստարաշու և նրա օգնականների ընդունած որոշումներին, հաղորդել, թե իր ևն տեղի ունենալու համքարական հավաքույթներ և կամ կրոնական ծիսակատարություններ: Որպես կատարածու, իդիթթաշին պետք է դատի ենթակա համքարներին ներկայացնեք դատարան, ի կատար անելու դատավճիռները: Համքարության գերագույն օրգանը ընդհանուր հավաքն էր, որին լիիրավ ձայնի իրավունքով մասնակցում էին համքարները, ընդունեք, որոնք հրեք անդամակցել էին ուրիշ համքարությունների: Այնուհետև, որոնք հրեք անդամակցել էին ուրիշ համքարությունները վճարակառն ձայնի իրավունք չունեին:

Ընդհանուր հավաքներում քննարկվում էին համքարության ղեկավարների շնորհակալությունները, նոր անդամների ընդունելության, դանդառունների հեղինակության և համքարության համար կենսական նշանակություն ունեցող այլ հարցեր: Այս հավաքներում էլ հարկերն ու տուրքերը բաշխվում էին համքար-

³⁰ C. A. Есепаров, Եղվ. աշխ., էջ 292—293; А фон-Гакстгаузен, Եղվ. աշխ., էջ 102—106

րության անդամների միջև, ստուգվում էին վարպետացուների աշխատանքները և համապատասխան զնահատակաւն ստանում:

Համքարության ամենատարբեր աստիճանին կանգնած էին աշակերտները: Սրանց ընդունում էր վարպետը և ուստաբաշու, ազսախկալների ներկայությամբ երգում ասնում, որ կաշխատեն ազնվորեն ու նվիրվածությամբ: Ուսման տեղությունը հրեքից մինչև տասր տարի էր, նայած արհեստին: Ընդունվելուց հետո աշակերտը լիովին զտնվում էր վարպետի տրամադրության տակ, աշխատում էր առանց վարձատրության: Նրան կարող էին ծեծել, ուղածի պես պատժել, զգուշացրածը վարպետի տնային աշխատանքներում, և աշակերտը այդ տանը պիտի տաներ անտրտունջ, Աշակերտին սովորեցնելու համար վարպետը հատուկ վարձատրություն չէր ստանում, քայց աշակերտը, երբ վարպետ էր ձեռնադրվում, այնք է նվեր տալ նրան:

Համքարությունները հետաքրքրվում էին աշակերտների վիճակով, հետևում էին նրանց ուսման ընթացքին և երբ համազգում էին, որ նրանք արդեն բավականաչափ հմտացել են ընտրած արհեստում, դարձնում էին վարպետացու և ինքնուրույն աշխատանքներ հանձնարարում:

Ընթացավառիցը աշակերտից քարձր էր կանգնած: Բավական կրկար ժամանակ մնալով այդ կարգում, նա ինքնուրույն որևէ գործ էր կատարում և իր պատրաստածը ներկայացնում ավագների դատին: Քննությունը բռնելու դեպքում վարպետացուն ստանում էր վարպետի կոչում: Դրա համար նա իր արհեստասույցին խալաթ էր տալիս, իսկ համքարությանը՝ դառնորհաց³⁴:

Համքարության ոգուն խորթ էր մենաշնորհի ձգտումը: Մենաշնորհին և մրցակցությանը վերջ տալու նպատակով հումքը հավասարաչափ բաժանվում էր համքարության անդամների միջև, նրա անդամներն իրավունք չունեին առանց ուստաբաշու և նրա զնահականների գիտության մասնավոր գործարքների մեջ մտնել՝ հումք գնել, խանութներ վարձակալել և այլն: Խրտադրանքի ցածր որակի վերաբերյալ զուգաթի դեպքում հատուկ դատով որոշվում էր նրա խալաթի տար, որից հետո միայն ցածրորակ ապրանք արտադրած արհեստավորը ենթարկվում էր տույժի:

Արհեստանոցները մեծ մասամբ տեղավորված էին շուկաներում և հրապարակներում, որտեղ, սովորաբար, խորաքանյութը համքարություն իր շտրքերն էր ունենում: Ապրանքներն արտադրվում և վաճառվում էին տեղերում, վտանգավոր և վնասակար մնացուկներ ունեցող արտադրության հետ կապված արհեստանոցները տեղավորվում էին քաղաքի ծայրամասերում, դեռի ալիին:

Յուրաքանչյուր համքարություն ուներ իր սուրբը կամ «փիրը», որը համարվում էր տվյալ արհեստի հովանավորը: Երեանի ատաղձագործների համքարության «սուրբը» եղել է աստվածահայր Հովսեփը, կաշեգործների համքարության՝ Միմեոն Սիրունին, զարդիններինը՝ Դավիթ Մարդարեն, մաշակարներինը՝ Մելքիսեդեկը և այլն³⁵:

Հիշյալ սրբերի հիվանդական օրացույցով սահմանված տոներին համքարությունները կազմակերպում էին շքեղ հանդեսներ, մատուցում էին պատա-

34 A. ֆոն-Դաքստայն, Նշվ. աշխ., էջ 106:

35 և Դաւեազիզ, Հին Երևանը, Երևան, 1931, էջ 79:

րազ, «մատաղ» էին սնունդ և բաժանում աղքատներին և այլն³⁶, Երեանի Համ-
քարությունները նման տոնահանդեսները կատարում էին քաղաքի Շահար թա-
ղամասի Գեթումանի մատուռի շրջակայքում:

Համքարություններն ունեին իրենց խաչվատաձև դրոշները Համքարության
ուղեանալու սրբի պատկերով, Եկեղեցական թափուրների ժամանակ, կաթողի-
կոսին Հանդիսավոր կերպով դիմադրելու և այլ նման զեպքերում համքա-
րության անդամները դուրս էին դալիս իրենց դրոշներով և հանդեսներին շքեղ
բնույթ տալիս:

Համքարությունների Հիմնական սկզբունքը, որը նյառք տնդամներին շաղ-
կապում էր իրար, փոխողություն չունեցողն էր:

Ինչպես աշակերտները, աշակս էլ ենթադրապեսները շահագործվում էին
վարպետների կողմից: Վերջիններս աշխատում էին որքան հնարավոր է նրանց
ավելի երկար պահել կախյալ վիճակում, իրենց շահերի համար ոգտադորձիչ
նրանց աշխատանքը:

Համքարության քարժրաստիճան խալը վարպետներն էին: Նրանք ունեին
խանութներ, պահում էին ենթադրապետներ և աշակերտներ, Համքարության
դորձերը որոշելիս ոգտվում էին վճռական ձայնի իրավունքով, կարող էին ըն-
տրվել սանտարաշի, աղսակալ, զանձապահ, Միսժամանակ նրանց պարտա-
վոր էին կատարել իրենց պարտականությունները Համքարության նկատմամբ:

Համքարությունները բաժանված էին քստ աղցալին հատկանիշի: Իրհես-
տի բաղմաթիվ ճշուդիք ներկայացված էին մեկ կամ մի քանի արհեստավոր-
ներով, որոնք, բնականաբար, չէին կարող առանձին համքարություններ կազ-
մել, ուստի և մտնում էին իրենց արհեստին համեմատաբար մոտ համքարու-
թյունների մեջ:

Կալին նաև վարձու աշխատանքով ապրող արհեստավորներ: Գրանցից
էին էջմիածնի վոյսական տնտեսության մեջ աշխատող արհեստավորները,
որոնք մտնում էին ՎՄԱՅր տթոթի՝ ճառագողների՝ առականների թվի մեջ: Վա-
նական տնտեսության մեջ մշտադես աշխատում էին դարբիններ, խառտոներ,

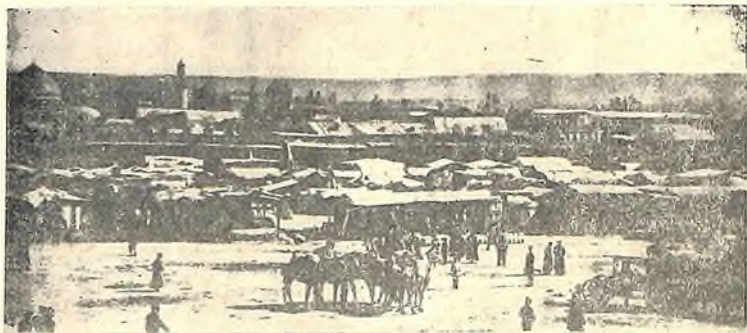
շիկներ (կերակուր պատրաստողներ), սպալաբներ և այլն:

Նման արհեստավորների տեկայությունը ցույց է տալիս, որ վարձու աշ-
խատանքը նա մասնակի կիրառություն ուներ երկրի տնտեսական կյանքում, որ
դրություն ուներ Համքարությունից դուրս գտնվող և իր գոյության միջոցները
աշխատուժի վաճառքով հալվաթիող արհեստավորական մի խավ:

ԽԼԽ դարի ստացին երևանալակում Լեռնեյան Հայաստանում առևտուրը,
մասնավորապես արտաքին առևտուրը, բավական աշխույժ բնույթ էր կրում:
Իրենք Լեռնեյան Հայաստանի Հիմնական մասը կազմող Երևանի խանության
ինսկը, որը դրացի լինելով Ռուսաստանին և Թուրքիային, գտնվելով սոն-
բանուկ ճանապարհների կենտրոնում, որոնք նրան կուպում էին Ռուս-
լի, Թիֆլիսի, Կասսի, էրզրումի ու Բայազետի հետ, հանդիսանում էր առև-
տական կարևոր հանգույց: Լեռնեյան Հայաստանում առևտրի զարգացմանը

³⁶ Շ. Ա. Էշազարա, Նշվ. ալս, էջ 203—210:

նպաստում էր նաև այն պարագան, որ Երևանը կուսակալության կենտրոնն էր, այնտեղ էր գտնվում խանական արքունիքը: Քաղաքում էին կենտրոնացված բարձրաստիճան խոնքերը, պարսկական զորքը, որոնց սպառնալիքն համար անհրաժեշտ բաղմամբիմ ասպրանքները ներմուծում էին օտար երկրներից: Անտրի գարգացմանը, ինչպես արդեն ասված է, նպաստում էր նաև էջմիածնի՝ Երևանի խանության սահմաններում գտնվելու սխառ: էջմիածինն իր նվիրակների միջոցով աշխարհի տարբեր անկյուններից ապրանքներ էր ստանում որպես նվիրատվություն, որոնք և վաճառքի էր հանում իր կարիքները հոգալու համար: Միաժամանակ էջմիածինը առաջնակարգ զենքայիններից էր, քանի որ մեծամեծ միաբանության պահանջները բավարարելու համար հաճախ ստիպված էր լինում դիմել շուկա:

Ճիւղ Երևանի շուկայի մոտայտակար

Երևանի վաճառականները առևտրական գործառնություններ էին ձևավորում Պարսկաստանում, Ռուսաստանում, Վրաստանում: Հատկապես աշխույժ էր առևտրական կույր Քիֆիսի և Էրզրումի հետ, որտեղ Երևանի վաճառականները զննում էին նվիրական ու ռուսական արտադրության ապրանքներ և վերադառնում Պարսկաստանում, Փոխադարձաբար նրանք վերահիշյալ քաղաքներն էին արտածում տեղական ու Պարսկաստանի հարեան շրջաններից ապրանքներ՝ մետաքսեղեն, կաշի, բուրդ, բուսական յուղ, բամբակ, շոր ձրդեր, աղ և այլն: Երևանի օտարաբն է էջմիածնի վստեք ներդրված էին սոսնարական դորձառնությունների ոլորտը: 1804—1813 թվականների ռուս-պարսկական պատերազմը, անշուշտ, բացառական աղղնջություն ունեցավ արտաքին առևտրի վրա, սակայն անդամ տվող տարիներին սոսնարական կապերը չգաղաթեցին:

Պարսկաստանի և, հատկապես Ռուսաստանի առևտրական հարաբերություններն անդամ տվող շահագրգռվածությունն իր արտադրատեսակները դառնալ Գլխավորականի հայտնության պայմանադրում: Պայմանավորվող կողմերը պետք

է թոյլ տուլին վաճառականներէրի ազատ երթեւեկութիւնն ցամաքային և ջրային հանապաղօրէններով: Վաճառականներէրի կյանքն ու զուլբը, ինչպէս և կտակի իրավունքը պէտք է երաշխաւորուի որ հարգվի երկու պետութիւններէ կողմէ: Նրանց հպատակ վաճառականները ստրանցիկ անեղծ իրավունք էին ստանում: Կտրուվորում էր նաև մարտային սխառմը: Նոտիկին տարածական և կամայական մարտերի փոխարեն սահմանվում էր ընդհանուր մարտ՝ ապրանքի առևտրի հինգ տակտի շաղկապով: Հետագայում էլ Ռուսաստանը և Պարսկաստանը շարունակեցին միջոցներ ձեռնարկել ասեսարին խանդարող աքղելիքները վերացնելու համար: Ձեռնարկողներ, վաճառականական քարավաններէրի ուղիով փութելունը Արեւելյան Հայաստանում հետո էր բավարար լինելուց: Այստեղ Ռուսները սովորական երեսօյք էին և հաճախ կատարում էին սարդարի բարեհաճ հաշմանութիւնը:

XIX դարասկզբի քաղաքական իրադարձութիւններէրի քաջի, անտերի դարհացմանն ու ծաղկումնը խանդարում էին ավատատիրութիւնը հաստիկ մարտային կնքեցի սխառմը, հանապաղօրէն վաճառականութիւնը, վաճառականներէրի կյանքի ու դուրի անապահովութիւնը, շաղի ու կշիռի քաղաքականութիւնը և, որ զլիարժեք է, հիմնական սպառողներէր՝ աշխատավոր զանգվածներէրի ցածր դեռութեան կոթիւնը, թեև Նրանում ու Նախընթանում դուրսէրի ու ունեւր սարդարի, պաշտատեաններէրի, հարեմի, դարբերի, խաների, բեկերի ու միջաների՝ բարձր պահանջներ ունեցող ուղի սպառողներէրի քաղաքականութիւնը²⁷:

Բուն երեւանում մարտաստիկ շաղի Մարտի (ոստիկ) զանգված էին Սարդարապատում, սրտեղով անցնում էին էրդուրի ու Կարսից հեղ քարավանները: Մարտի դուրս ալտեղ անցնում էր օտարներէրի հարաջր Հոսանք խանը, իսկ Քաղաքի ճանապարհին և Շարսրում՝ նրա թոռը: Կրթարարի ճանապարհին մարտի զանգվածը հանձնարարված էր հալապի յուրաքանչի Գեղամ-լաններէրի:

Ամեն տարի որոշ դուրսի դիմաց Հոսանքի Ղարի խանը մարտի զանգվածը հանձնարարում էր կապալտուններէրի: Վերջիններս օստիկան պետութիւնն սահմաններէրի քննված կտրեղենի, բարձրակի, շարքի, գիտորի, կաշու, պողպատի, հինայի և այլ տարանքներէրի յարաքանչիւր բեռի համար պանծիկ են լսու հազար դիան (ստակիան դրամով մեկ ոտքի վաթսուց կոպէկ)՝ նույն տարանքներէրի տրանդիտի համար զանգված է հինգ ոտքի (կոպէկ ոտքի 50 կոպէկ)՝ երեսնի խանութիան վաճառականները դրսից բերված նույն տարանքներէրի համար տվելի պակաս մարտ են վաճար: Պատակաստանից բերված մեկ բեռ կտրեղենի համար նրանք վաճարել են միայն մեկ ոտքի (հիտու կոպէկ արծաթով): Ձամիլի, յուզի, բոնի յարաքանչիւր բեռից զանգված է, որպէս մարտ, հազար դիան (քառասուն կոպէկ արծաթով), մեղրի մեկ բեռից՝ երկու տարի դիան (ստակի կոպէկ արծաթով): Մետաղի, լեղակի և մորթիներէրի յարաքանչիւր բեռից զանգված է մեկ թուփան:

Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև երեսնի վրայով կատարվող առևտուրը ավելի մեծածախ էր, քան Ռուսքիայի և Պարսկաստանի միջև նշան

27 ի ինտեն, հիւ, 19 հիւ, 273:

28 Թ. Լ. Նախընթան, երեսնի պատմութիւն, հատ. III, երեսն, 1957, էջ 98:

ապրանքաշրջանառությունը, 1825 և 1826 թվականներին ապրանքաշրջանառության ընդհանուր գումարը կազմել է 919.770 ռուբլի արծաթ դրամ³⁹, իսկ 1828—1829 թվականներին՝ 867.700 ռուբլի, մինչդեռ 1815 թվականին միայն այն կազմել է 499.532 ռուբլի⁴⁰։ Ինչո՞ւ ժամանակաշրջանում Պարսկաստանից Իրանն է ներմուծվել տարեկան 80 հազար ռուբլու ապրանք։

Ներմուծվող ապրանքները տեղափոխելու և նրանց վաճառքը կազմակերպելու համար կառուցվում էին քարավանատներ, Կային պետական և մասնավոր քարավանատներ։ Կառուցվողների շահագործումը տրվում էր կապալով։ Երեվանում կար յոթ քարավանատուն, որոնցից միայն Դյուրբիի քարավանատան ունեցել է 62 խանութ ու կրպակ, Դա սարդարին բեյում էր 280 թուման, իսկ մյուսները՝ 150-ական, ընդամենը 200 թուման եկամուտ⁴¹։ Ընդհանուր առմամբ խանութների ու կրպակների թիվը հասել է 851-ի, որոնց մի մասը գտնվում էր առևտրաշարքերում կամ շարունակություն և հրապարակներում, մյուսավանատուն կար նաև վաղարշապատ գյուղում, որը մանական սեփականություն էր։

Քարավանատներից զգալիոր համար վաճառականներից զանձում էին զանազան տուրքեր։ Դրանցից էին ափսիս և բորոնան։ Ավալի դանձում էին մեծածախ առևտրի դեպքում, յուրաքանչյուր թումանից վերցնելով մեկ շահի, ինչո՞ւ գումարը կարող էր գանձվել այնքան անգամ, որքան ապրանքները բարավանատան մեջ մի ձեռքից մյուսն էին անցնում, Բորոնան դանձվում էր այն դեպքում, երբ զետեղ շունենալու կամ մի այլ պատճառով վաճառականն իր ապրանքները դուրս էր հանում խանությունից սահմաններից և տանում մի այլ վայրում վաճառելու։ Զորաքանչյուր բեռից բորոնա միացվում էր 4 շահի (8 կոպեկ արծաթով)։

Եթե արտաքին առևտուրը համեմատաբար աշխույժ փրկակում էր, այդ նույնը չի կարելի ասել ներքին առևտրի մասին։ Հողագործության ամենակտրոն արտադրանքների, հատկապես քամրակի և բրնձի զեման ու վաճառքի մենաշնորհը սարդարը կենտրոնացրել էր իր ձեռքում և զեմաները կատարում էր իր իսկ սահմանած զեմերով։ Քամրակի մեկ խալվարի համար նա վճարում էր 80 ռուբլի, իսկ չաթուղի մեկ խալվարի համար՝ 6 ռուբլի արծաթով։ Խանության մեջ սահմանված այդ մենաշնորհը խախտողները դատան պատիժների և ծանր տուգանքների էին ենթարկվում։

Մեյդանում (հրապարակում) գրված էին դանթարք մեծ կշեռքը և միզանք՝ փոքր կշեռքը։ Իրանը նույնպես տրված էին կապալով։ Սարդարը նշանակում էր կշեռքների հսկիչ՝ դանթարքալի, Կշեռքներից զուլվելու համար դրամով կամ բնամթերքով հատուկ վարձ էր գանձվում։

Դանթարք խանական արքունիքին տարեկան տալիս էր 500 թուման եկամուտ, իսկ միզանից ստացվում էր 215 թուման⁴², Խանություններից ստացվում էր տարեկան 1260 թումանի տուրք։ Առևտուր էին անում գյուղացիները, արհեստ

39 О. Евсепьев, Статистическое описание Закавказского края, СПб., 1835, стр. 76—77

40 Г. Тер-Гукасов, Экономические интересы России в Персии, Петроград, 1915, стр. 35

41 Н. Шопен, Եղ. աշխ., էջ 583:

42 նույն տեղում։

տավորները, վանահայրաները, Մարդարն ինքն էլ ստացված քնամթերային հարկերի մի մասը վաճառքի էր հանում:

Չնայած առևտուրը և առևտրի հետ կապված նկատումները ցուցվում էին խանական վարչությունն ուղարկությունը, այնուամենայնիվ նույն այդ վարչությունը, սարդարի գլխավորությամբ, ի վիճակի չէր առևտրի զարգացման համար անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծելու: Մենայնորհերը, բազմապիսի տուրքերը, ճանապարհների անսպահովությունը, ժողովրդական զանգվածների թշվառ կացությունը, գյուղատնտեսությունը ու արհեստագործությունը հետամնաց վիճակը արգելակում էին առևտրի հետագա ծավալմանը:

Սարգսի պալատի հալեկապատ դահլիճը

Արեւելյան Հայաստանի առևտրական կյանքի առանձնահատկություններից մեկն ճշդ է այն, որ այստեղ ազատ շրջանառություն մեջ չեն գտնվել բազմաթիվ և բազմատեսակ դրամներ՝ պարսկական, թուրքական, օտոմանական, հուլանդական, պրուսական, բուհարական և այլն: Տուրքերը երկրների պատկանող ամենաապրքերը տրվեցին ունեցող այդ դրամները ստեղծում էին դրամափոխանակություն անհրաժեշտություն, իսկ նրանց արժեքները խիստ տատանվում էին:

Այս պայմաններում ստեղծվել էր դրամափոխների (սարաֆների) մի խումբ, որոնք թիվը հասնում էր քսանի: Սակայն սրանք հիմնականում ռուսական դրամներ էին փոխանակում, որոնցից Պարսկաստանում արծաթյա դրամներ՝ սահիր-դրամներ էին հատում և կրկին ուղարկում էրեան: Այդ շրջանառությունից նրանք հինգ տոկոս շահ էին ստանում: Շրջանառության մեջ էին նաև այնպիսի գրամներ, ինչպես «ֆնտղը», «ստամպոլը», «պաշտղ-ին», «շոտոլը», «ձափայի շահի ռիայը», «ուզլուկը», «սամանջվի իֆլիքը», «սուլթան Սալիխի ռիայը», «փանահայոյին» և բազմաթիվ այլ դրամներ, որոնք ապրքերը արժողություններ ունեին⁴³:

⁴³ Մատենադարան, Կոթ դիվան, Թղթ. 24, փափ. 139:

[illegible]

ոննուայի ալն մասն էր, որ զնում էր պետության գանձարունը: Մուրադարան-
կան գլուղերում մուլքը կազմում էր բերքի 1/10 մասը և հատկացվում մուրա-
դարին:

Հարկալին օրնամը կարգավերելու և հարկերի գանձումը գլուրացնելու
նպատակով խանական վարչությունը գլուղերը բաժանել էր նրան խմբի՝ բաժ-
րաքարահան, յարիքարահան և անալարահան: Գլուղերն էլ իրենց հերթին
արուված էին բինայաների: Վերջիններս հարկման ենթակա հատուկ միավոր-
ներ էին, կազմված մի քանի բնատնիքներից՝ նայած նրանց տնտեսական հո-
րության: Նույնիսկ այնպես էր լինում, որ մի ամբողջ գլուղ հաղիվ մեկ բի-
նայա էր կազմում, կային նաև գլուղեր, որոնց բինայաների թիվը մի քանի
սատնյակի էր հասնում: Այսպես, Ուլուխանյու գլուղում կար 80 բինայա, Սար-
դարապատում՝ 50, մինչդեռ Ջաֆարբադ գլուղում կար միայն մեկ բինայա:
Բազմաթիվ կիսավեր գլուղեր նույնիսկ մեկ բինայա էլ չէին կազմում:

Բինայաները կազմելիս խանական վարչությունը հաշվի էր առնում նաև
տեղական պալմանները, գլուղերի եկամուտների չափերը, բաղաքներից և գյու-
խավոր մայրուղիներից նրանց հեռավորությունը, տեղական գյուղատնտեսական
մթերքների սրակը և դրանք հաջող կերպով իրացնելու հնարավորությունները,
ինչպես և տնտեսապահության միջակայք: Բինայա կազմող գերդաստանները կու-
րող էին իրենց հաշվում գրանցել ողորտ ընտանիքներին և վճարել նրանց փա-
խարեն ևս: Հիմնականում այդպիսի միջակայք էին եկվորները: Նվե նրանք մշա-
կություն էին անում բինայայի համար, ապա ուխդ չէին վճարում, իսկ եթե
ունեին իրենց սեփական տնտեսությունը, ապա մասամբ պետք է հատուցեին,
կատարելով նրանց ընդունող բինայայի պարհանները:

Բնական պատահարների դեպքերում սարգսրը պահպանցնում էր բինա-
լաների քանակը: Եվ, ընդհանրապես, բարեկեցության աճի հետ մեկտեղ, ա-
նում էր նաև բինալաների թիվը: Այսպես, սարգար 1826 թ., Ուլուխանյու գլու-
ղի բինալաների թիվը պահպանցել էր 34-ով, 174-ի փոխարեն թողնելով 80-ը:
Բինալաների թիվը ավելացվում էր նաև որպես պատիժ այս կամ այն արարքի
համար: Նման դեպքերում գմիրը էր ողորտվել համընկալված բինալաներից:

Բինալաները, բայց գլուղերի պատկանելության, հրկու ահապի էին՝ բաժ-
րարարական և յարիքարահան: Բահրաքարահան չուրաբանչուր բինայա
վճարում էր տասը թուման և ներկագործության արդյունքների 1/3 մասը:

Յարիքարահան կամ կիսբարակտն գլուղերի բնակչությունը գերազան-
ցապես այլ վայրերից դաղթեցվածներ էին: Նորեկ դաղթականներից սարգարը
տրամադրում էր հող, անասուններ, սերմացու, երկրագործական գործիքներ:
Բերքը հավաքելուց հետո ստանձնացնում էին սերմացուն, մնացածը բաժան-
վում սարգարի և յարիքարահանի միջև: Յարիքարահան բինայան գրամով նրեք
թուման հարկ էր վճարում:

Պարսկական տիրապետության վերջին տարիներին երեսնի խանություն-
նում կար բահրաքարահան 539,5 բինայա: Յարիքարահան բինայաների թիվը
նույն տարիներին կազմում էր 300,5, որոնցից 204,5-ը պետական էր, 20-ը՝
պետական-մուրադարահան և 76-ը՝ մուրադարահան: Սրանց գրամական հար-
կավճարը կազմում էր 901 թուման⁴⁴:

Մի շարք մահալիներում հարկավճարումների համար քինաշաներ չկային։ Շարքերի մահալում, օրհնակ, հողը մշակվում էր սարդարի հետ կիսրար, և դրամ չէին վճարում, իսկ ընտպարհաներ կատարելու համար մահալի վրա գրանցված էր 126 բինայա։

Որոշ վայրերում հարկավճարումներն ըստ քինաշաների կազմվում էին այլ կերպ։ Դա վերաբերում էր թուրքական քուլթը ցեղախմբերով բնակեցված վայրերին։ Կարաշիրլինեբից 7,5 բինաշայի համար գահախում էին 62,5 թուման, միլլի ցեղախմբից՝ 19,5 բինաշայի համար 162,6 թուման, Քյուլսենի և Խուղանյի ցեղախմբերից՝ 32 բինաշայի համար 193 թուման, սառթյուցիներից՝ 28 բինաշայի համար 62,8 թուման, Չիրախի ցեղից՝ 40 բինաշայի համար 250 թուման, յահգիլիների և սադարակլիցիների 53 բինաշայի համար 275 թուման և այլն։ Հայկական համայնքից Կոզրի և Չնչևախտի ռազ կտրոհները 38 բինաշայի համար վճարում էին 357 թուման, իսկ ակոռեգիներից՝ 30 բինաշայի համար 250 թուման⁴⁵։

Երևանի խանությունում քուլթը բինաշաների թիվը համապար էր 1093-ի։ Սրանք տարեկան խանական գանձարան էին մուծում 7836 թումանից ավելի դրամական հարկ։ Բացի այդ, կային նաև 490 բինաշաներ Շարքերի, Սարդարապատի և Կարբիրտաթի մահալներում, որոնք զբաղակալ տուրք չէին վճարում։

Համեմատաբար քիչ զբաղակալ տուրք վճարում էին քուլթը ցեղախմբերը, որոնց բնակավայրերի կենսապայմանները, ինչպես նաև դրադուրների տնտեսական բան էլ չէին նպաստում նրանց բարեկեցությանը, թացի այդ, նրանց յուրյան էին որոշ արտոնութայուններ՝ սահմանապահ ծառայութայուն կատարելու համար։

Տարեկան դրամական տուրքեր վճարում էին նաև ա) Երևանի հայ բնակչութայունը—1724,5 թուման, բ) էլմիածնի վանքը որպես մադթա—400 թուման, (թեև Աբաս Միրզայի հրովարտելով ազատված էր այդ վճարումից), գ) Մակուի Ալի խանը, որը ենթարկվում էր Երևանի սարդարին և 300 թուման վճարում էր Շարքերի մահալում նրան որպես թիուլ պարգևված Արսը-հնդիչա, Կարաշանալի և Դիտդին ոյուղերի համար, դ) քուլթը ցեղերը—8219,8 թուման⁴⁶։

Յուրաքանչյուր տարի Երևանի խանին արվում էին ընծաներ՝ փնջբեշներ, որպես հարգանքի և հավատարմութայան նշան, Փնջբեշը մատուցվում էր հեղինակալարումի օրը՝ ոսկե կամ արծաթե մատուցարանների վրա։ Այդ փնջբեշները պարտադիր էին, և նույնիսկ սահմանված էր նրանց գումարը։ Ելմիածնի վանքը որպես փնջբեշ վճարում էր 150, Մակուի Ալի խանը՝ 200, Երևանի բնակիչները 100, Զանգիբասարի, Կրիստուլադի, Գառնիբասարի, Վեդիբասարի, Շարքերի, Ուրմաշուի, Սարդարապատի և Կարբիրտաթի բնակիչները՝ 140 թուման, Բացի այդ, Երևանի բնակիչները պարտավոր էին սարդարին ընծայել 60 դուխ շաքար, իսկ Շարքերի բնակիչները, դրամի փոխարեն, վճարում էին մոտավորապես 1000 թաճիկրա ցորեն և 1400 թաճիկրա յալթուկ՝ 460,6 թումանի արժողութայուն։ Դարաբենդ-Փարլենիսի և Սառթյուի մահալի ավազները սարդարին մեկական նժույգ պետք է ընծայեին, Փնջբեշի տարեկան դուխարը կադուում էր 1320,6 թուման

45 ՍՍՀՄ ԿԳՊՈ, ֆ. 1377, ք. 1, դ. 13, թ. 16բ։

46 Ք. Խոնեհ, էջ. աջի, էջ 968—969.

ման⁴⁷, Դրամական գրասյի գումար էր սուղացվում կաշառատվությունից (սուղ-
ֆաթից), որին թեև փեղքեղի տեսք էր տրվում, բայց մատուցվում էր դատական
գործերը հողուտ իրենց լուծելու համար:

Խոշոր հարկ էր դրվում նաև հայերի խաղողի այգիների վրա: Մահմեդա-
կանները խաղողի այգիների համար տուրք չէին վճարում, քանի որ նրանք իրր
գինի չէին պատրաստում: Զաւմարի, Քանաքեռ և Կղի-Ալայ (Կիւրաբուլաղի մա-
հալ), Շիրաքուղ (Զանգիբաստարի մահալ), Աշտարակ (Կարբիքուսարի մահալ)
գյուղերի բնակիչները խաղողի այգիների համար վճարում էին 650 թուման:
Դրանցից միայն Աշտարակ գյուղը, որը խլվել էր էջմիածնից, վճարում էր 240
թուման: Էջմիածնի սեփականութային հանդիսացող վաղարշապատ և Օշական
գյուղերը ազատված էին այդ տուրքից:

Մահալների պետերը՝ միրբայուքները, թեև իրենց ծառայության համար,
սովորաբար խանիդ էին ստանում, որոշ գնալքերում ուճիկը վճարելու
պարտավորութայինը դրվում էր բնակչութային վրա: Ստամբուլի միրբայուքի հա-
մար մահալի բնակչութայինը հավաքում և վճարում էր տարեկան 40 թուման,
իսկ նույն մահալի հայ բնակչութայինը իր մեկիքի համար հավաքում էր 30 թու-
ման և սլլն:

Բնակչութային էր դանձվում նաև միրաբների (քրաթաններ) վարձը: Երե-
վան բնակչութայինը պետք է հավաքեր և միրաբին վճարեր 145 թուման, Գառ-
նիքաւարի միրաբին տրվում էր 58 թուման, Վեդիքաւարի միրաբին՝ 29, Կարքի-
քաւար, Շարուր և Սուրմալու մահալների միրաբները ստանում էին 30-ական
թուման, որոշ գնալքերում էլ տարբեր քանակութային բնամթերքներ:

Քանաքեռի մահալի համար պետք է վճարեր ծառայության վարձ՝
դուլլուղ-փուլի: Այն դանձվում էր բերքահավաքից հետո: Սարգսրին հասա-
նելիք լուրաքանչլուր խալվար հաղահատիկի համար դանձվում էր 6 շահի,
բամբակի և ծխախոտի համար՝ 2 թուման: 1827 թ. դուլլուղ-փուլու գումարը
կազմել է 1383 թուման: Միաժամանակ այդ տուրքի միջոցով ստուգվում էին
մյուս տուրքերը:

Դեռ հնագույն մամանակներից Երևանի բնակիչները սովորութային ունեին
քիշլեպաւահներ վարձել քաղաքում և շուկայում հասարակական օւնիտանդու-
թյունն ապահովելու համար: Ստորգարր աղբ գործը հանձնարարել էր իր մարդ-
կանը, իսկ դրանց հասանելիք 72 թուման դրամը գնում էր իր գրուպանը, Երևանի
խանութայինում հնափորները եւ պետք է տուրք վճարեին՝ լուրաքանչլուրը 34
շահի, զա կադմում էլ 400 թուման և մտնում էր սարդուրի գանձարանը:

Վերահիշյալ բազմաթիվ դրամական ուղղակի տուրքերից և հարկերից բացի,
խանական դանձարանին մեծ եկամուտ էին բերում նաև անուղղակի հարկերը
մաքսերը, պանագան տեսակի կապալային հողամասերը, քարավանատները,
կրպակները, դրամահատութայինը և այլն:

Հրուսեղին-Ղուլի խանի տիրապետութային որոշ կապալով տրված օբյեկտ-
ներից ամենակարևորը Կողքի աղահանքերն էին, որոնց տարեկան 3500 թու-
ման եկամուտ էին բերում: Մուղթի կամ Խաղաղի դանձման գործը նույնպես
տրվում էր կապալով: Ռահղարի տարեկան կապալովարձը կազմում էր 3394

47 Նույն աւղում, էջ 274—275.

թուման⁴⁸։ Գինի և ողի վաճառելու իրավունք ստանալու համար բնակչությունը պարտավոր էր օտարգարին վճարել 110 թուման, որից 80 թումանն ստացվում էր Երևանից, իսկ 30-ը՝ Սարգսրապետից։ Սեանա լհում Ակնորոտության կապույից ստացվում էր ընդամենը 100 թուման։ Կապույային հողված էր նաև միախոտի վաճառքը։ Երևանի շուկայում ծխախոտի վաճառքից ստացվում էր 72 թուման. 50 թուման էլ բերում էր կաշվի դրոշմումը։

Որոշ դեպքերում սարգսրը մուքաղարներին էր շնորհում նրանց դուռը-րից ստացվող բոլոր հարկերը, բայց զրանց դիմաց դանախան գումարների դրամական հատուցում էր ստանում։ Այս դուռերից էին Զանգիթասարի մահալի Դամիրչի-Շորթը, Գառնիբասարի մահալի Աղահամցարը, Շարորի մահալի Քյուրբչիին, Լևկիլեհը, Հառյանը, որոնց մուքաղարներից դանավում էր 526 թուման։ Նույնիսկ Երևանի գարուդալի (ոստիկանայնեթի) պաշտոնն էր կապարով տրվում, որը օտարգարին տարեկան 819 թումանի եկամուտ էր բերում, իսկ դարձողան էլ իր հերթին, այդ գումարից շատ ավելին գանձում էր Երևանի բնակիչներից, ինչպես նաև վաճառականներից, որոնք իսկույնը արտահանելու համար նրանից թույլտվություն էին վերցնում և որոշակի գումար մեծում՝ ամեն մի բեռ ասյրանքի համար։

Այսպիսի օղողակի և անուղողակի հարկերից որոշներից ստացվող դրամական գումարը տարեկան կազմում էր մոտավորապես 30709,2 թուման (158,837 ռուբլի արծաթով)⁴⁹։

Դրամական հարկերն ու տուրքերը գանձվում էին Երկու նվազում՝ աշխանք բերքահավաքից հետո և փետրվար ամսին, երբ աշխարհում էր ռամբակի գտումը։ Այդ նպատակով դուռերն էին ուղարկվում խտնական ֆարաշներ՝ միբրոյուրներին միբրաների ուղեկցությամբ և, ստորագրություն վերցնելով, պարտադրում էին տուհուտերերին հավաքել և ճիշտ մամուլեթին գանձարան մուծել։ Դրամական հարկերը, հավաքած գնալքում տուգանում էին նրանց։ Տուհուտերերը իսկույն ձեռնամուխ էին լինում կնո տարվա հարկերի գանձմանը։ Հարկերը հավաքելուց հետո նրանք այն մուծում էին խանսական գանձարան և գանձապահից ստանում բարաթները։ Դրանից հետո միբրոյուրները հավաքում էին բարաթները, վերադարձնում դրանք գանձապահին և ստանում մի բնահանուր բարաթ՝ ամբողջ մահալի համար։

Դրամական հարկերից ու տուրքերից բացի, դուռական բնակչությունից գանձվում էին նաև բնամթերային հարկերը։ Բնամթերային հարկերի չափը կախված էր դուռերի սալ կամ այն խմբին պատկանելուց։

Բահրաբայրական դուռերը վճարում էին երկրադրձական բուրք մթերքների նորոք մասը։ Ծարիքայրական կամ կիսայրական դուռերը, սերմացուն առանձնացնելուց հետո, գանձարանի հետ կիսում էին բերքը։ Ռանչպարական դուռերի բնակչությունը յոթին քնշապուրկ դուռագրիներ էին, որոնք հողագործի էին և մշակում էին սարիչի հողերը՝ նրանց իսկ ուտադրամիբրոներով։ Գյուղացիներից իսկում էին բերքի 2/3-ը և թողնում էին այնքան, որքան անհրաժեշտ

⁴⁸ Մ. Իսոբու, Եջվ. աշխ., էջ 375—380.

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 382—386.

էր, որպէսզի նրանք սովորեալ շինէին: Նման գյուղերի թիւը մեծ չէր: Ընդա-
մենը մէջ ունեւորական գյուղեր կ'ուէին, սրահայից երկուսը պետական, եր-
կուսը մզկիթապետական և երկուսն էլ մուրադաթական: Դրանք էին Զահրիթա-
սարի մահալի Չարբախ և Սարգիսաթ-Սուֆլու մզկիթապետական գյուղերը:
Եւրոսի մահալի Չոմախտը և Կարբիթասարի մահալի Մուղանջիկ պետական
գյուղերը, Սուրմալուի մահալի Զիլախլի և Կարբիթասարի մահալի Ալիբեկլու
մուքաթաթական գյուղերը: Սակայն այս գյուղերի հաջորդաբար միա-
տեսակ չէին: Չարբախ գյուղը վնասուի էր շալթուի և քամբուի բերքի շէջ-
քի, իսկ մյուս մթերքների՝ երբորդ մասը, Չոմախտը գյուղը ուսլիս էր շալթուի
բերքի շէջ-քի, բայց մյուս կուստուրաների բերքի կէսը: Մուղանջիկ պետական
գյուղի վիճակը ավելի ծանր էր՝ վերջում էր բերքի 4/5 մասը:

Որոշ գեղերում սարգարը մուրադաթներից վարձով վերցնում էր հա-
րսատ պուղերից բոլոր հարկերը գանձելու և սեփականացնելու իրավունքը,
մուքաթաթներին վճարելով որոշ քանակութեամբ ցորեն, բամբակ և այլն⁵⁰:

Սահմանված անասնապահի վերցնելու համար նախապէս հաշվում էին
անասունների զխաքանակը: Յուրը հաշվառելու էր սովորաբար սեպտեմբերին:

Որոշ վայրերի գյուղացիներ կրում էին նաև մի այլ պարհակ, որ փարա-
քար էր կոչւում: Եւ վճարում էր առատ ցոր ունեցող գյուղերի քանկիւնների սար-
գարը ուսլիս: Եր տալիս ցանկու համար և բերքահաշիւից հետո ցանկած
յուրաքանչյուր խալվարի գիմաց վերցնում էր հինգ անդամ ավելի ցորեն և
դարի, յոթ անդամ ավելի շալթու, և 60 բալման էլ մարութ դաշած բամբակ:
Այդ նշանակով սարգարը տարեկան 89 խալվար 47 բալմանի դուռ եկամտու
էր ունենում, որ դրամով հաշված կազմում էր 23715 ռուբլի: Իսկ ընդհանրա-
պէս բնամթերքի հարկերից ստացված եկամտուր հավասար էր 84435,4 թու-
մանի (337742 ռուբլի արծաթով):

Այս բոլորից բացի, գյուղացիներից վերցնում էին անասնակեր: Քաշվոր
ցնդիկից յուրաքանչյուր հարյուր գլուխ այծի և ուլխարի դիմաց որպէս հարկ
վերցվում էր մեկ ուլխար և մեկ դառ, կամ յուրաքանչյուր հարյուր հազար գլուխ
ուլխարի դիմաց 500 թուման: Քաշվոր բոցակտն ցնդախմբերը 251700 գլուխ
ուլխարի դիմաց վճարում էին մօտ 1300 թուման հարկ: Նրանք պարտավոր էին
նույն պահէ սարգարին պատկանող անասունները գեղապետի և ամանիի հի-
մունքներով: Առաջին գեղքում բոշվորները պարտավոր էին պահանջելուն պէս
տալ նույն ասորիքի և քանակի անասուններ: Յուրաքանչյուր կթի ուլխարի դի-
մաց նրանք վճարում էին կէս բալման յուղ, իսկ բոլոր ուլխարների համար
մեկ ստիլ (խոտիլ) բուրդ: Ուլխարների ձինք պատկանում էր պահապան, երկրորդ
գեղքում աճեցրած ուլխարանակը և բուրդը պատկանում էր սարգարին, դրա հետ
մեկտեղ 7,5 ստիլ յուղ յուրաքանչյուր կթի ուլխարից: Ուլխարների դրոշմում
էին և 500 գլուխ տալիս երկու հոգիի պահելու, սրանց վարձ էր տրվում 20
դուռ և 120 բալման ցորեն: Դեղնակեղծի հիմունքով սարգարը պահէլ էր տալիս
մոտ 11 հազար գլուխ ուլխար, որոնց դիմաց ուտանում էր 5420,5 բալման յուղ
և 504 բալման բուրդ: Ամանիի հիմունքով սարգարը պահէլու էր տալիս 8425

գլուխ ոչխար և 830 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն: Մեկ գոմեշի դիմաց սարդարին վճարվում էր 6 բաթման, իսկ կովի դիմաց՝ 4 բաթման յուղ, ընդամենը 2060 բաթման, Ուխարեններից ստացվում էր 3154 բաթման յուղ և 3197 բաթման բուրդ: Քոշվոր քրդերը պարտավոր էին նաև տարիկան մեկ անգամ սարդարին տրամադրել իրենց բեռնակիր անասունները, որպեսզի նա բամբակը, բրինձը և այլ ապրանքներ տեղափոխի Բայազետ, Նախիջևան, Վարս, Խոյ, Ուրմիա, Թիֆլիս և այլուր⁵¹,

Բնատուրը հավաքելու համար նշանակվում էին սարքյարներ (հարկահավաքներ), ինչպես սարդարի, այնպես էլ միրքուլուքների կողմից: Սարդարը հաճախ մահալներն էր ուղարկում իր սարքյարներին, եթե նկատում էր, որ տուրքերը պակասում են, իսկ որոշ դեպքերում էլ իր սարքյարների փոխարեն նշանակում էր մահալային սարքյարներ:

Սարքյարները գյուղերում հայտնվում էին սովորաբար մայիս ամսին և հաշվի էին առնում ցանքերը: Բերքահավաքից հետո հացահատիկը տանում էին կալերը: Ամեն երեկո, կայսելուց հետո, ցորենի շեղջակությունից վրա սարքյարը դնում էր իր փայտյա կնիքը, որպեսզի գոգություն չկատարվի: Գոգության դեպքում հայտնում էին միրքուլուքին և պահանջում դրանք և պատժել մեղավորներին: Կալսելուց հետո սարքյարը առանձնացնում էր պետական հարկը և լցնում գյուղական ամբարները, որոնք փակ էին և կնքված, հացահատիկը լցնում էին երդիկից: Երբ կալսումը ավարտվում էր, բացում էին ամբարի դուռը և տանտիրոջ, քահանայի կամ մուլլայի, իսկ մուլլադարական գյուղերում նաև մուլլադարի ներկայությամբ, չափում էին հացահատիկը, մուլլադարին տալիս իր բաժինը, որից հետո գյուղացիները պարտավոր էին բերքը տեղափոխել պետական ամբարները: Հանձնելուց հետո նրանք բարաթներ էին ստանում ամբարդարներից: Պետական ամբարները կային Երևանում, Սարդարապատում, Թալինի բերդում, Սուրմալուի մահալի գյուղերում: Շատ դեպքերում բերքը մնում էր գյուղական ամբարներում՝ ցանորինություն սարդարի: Որոշ դեպքերում էլ, ինչպես Շաքուրի մահալում, ստացված տուրք-դրամները տեղեկատվող վաճառվում էր Ատրաշատականից և այլ վայրերից հեղած վաճառականներին:

Սարդարի կողմից նշանակված սարքյարներին բնակչությունը լուծարական մեկից մինչև երկու թուման էր վճարում և երեք բաթման էլ մթերքներ ածեն մի կաթից, բացի բամբակից: Գյուղացիները միաժամանակ պետք է կերակրեին նրանց և ձիու համար էլ օրական մեկ ընթրման դարի տալին: Սարդարական սարքյարների թիվը հասնում էր մինչև 50-ի:

Մահալական սարքյարները ամսական մինչև մեկ թուման էին ստանում և երեք բաթման էլ բնամթերք: Դրանց թիվը հասնում էր 150-ի: Բայց նրանք իրավունք չունեին ձիու համար դարի ստանալ:

Նախիջևանի խանությունը գտնվում էր Ատրաշատականի կուսակալի անմիջական գերակայության ներքո: Այստեղ հարկերը հալարվում էին այնպես, ինչպես որ ընդունված էր ամբողջ Պարսկաստանում: Նախիջևանի խաները

⁵¹ Н. Г. Богданова, К вопросу о феодальной эксплуатации кочевников в Закавказском крае в первой трети XIX в. («Исторический архив», т. 2, М.—Л., 1939). տե՛ս նաև ՍՍՀՄ ԿԳՊԱ, ֆ. 1337, ց. 1, ք. 19, թ. 21բ—26բ:

տարեկան հարկ էին վճարում Արաս Միլլաթյան, Այդ հարկի գումարը կազմում էր ավելի քան 30 հազար թուման դրամով և 2424 խալվար 90 բաթման՝ հացահատիկով:

Նախիջևանի խանությունում ուղղակի հարկեր գանձվում էին ինչպես առանձին շենքերից, այնպես էլ ձխերից, նաև բնակչության խմբերից, անասնապահությանից, մեղվաբուծությանից, ջրաղացներից, ջուլահագործությանից, հայկական եկեղեցիներից, անշարժ կայքից, տնտրից և այլն:

Գլխահարկը կոչվում էր քաշ-փուլի և գանձվում էր յուրաքանչյուր 15 տարին լրացած հողագործից, Այն գանձվում էր ամուրիներին, հայերից՝ 1 թուման, իսկ ագրոբանջիկներից՝ կես թուման 4 շահի:

Ծխահարկը կամ էվկուլին գանձվում էր յուրաքանչյուր ընտանիքից. հայերից՝ 2 թուման, աղյուրքանջիներից՝ 1 թուման:

Քաղաքային բնակչությանից քյանգարլիցիներին պատկանողները վճարում էին 1260,9 թուման, նրկրագործությանը զբաղվողները՝ 150 թուման: Օրգուրագ քաղաքը վճարում էր հաղար թուման: Դարալագադի մահալում հաստատված կարաշոտու և քյանգարու ցեղախմբերը միասին վճարում էին 2000 թուման: Այդ գումարը հատկացվում էր Պարսկաստան փախած վրացական արքայադն Ալեքսանդրին, որին այդ մահալը տրված էր որպես թիուլ:

Անասունների յուրաքանչյուր գլխի համար, բացառությամբ ևզների, գանձվում էր սրոշակի գումար, հոշոթը եղջերավոր անասունների յուրաքանչյուր գլխից գանձվում էր մոտավորապես կես թուման, մանր եղջերավոր անասուններից՝ 12 շահի, 16 շահի էլ վճարվում էր մեղվի ամեն մի փեթակի համար:

Ջուլահագործության մի հատվածում էին գրագվում, որոնք և յուրաքանչյուր դաղաչի համար վճարում էին կես թուման, մոտավորապես և՛ երկու թուման էլ մետաղագործական ամեն մի զաղաչից:

Հուլիական ամեն մի եկեղեցի վճարում էր շորս թուման: Սակայն որոշ վանքեր ավելին էին վճարում, ինչպես Կարմիր վանքը՝ տարեկան վեց թուման: Այդ հարկը տրվում էր փաստորեն ազատ ժամասացության իրավունք ձեռք բերելու համար:

Քարավանատների, կրպակների և բաղնիքների տները, որպես հարկ, վճարում էին շահույթի քան տոկոսը: Այդ հարկի տարեկան ընդհանուր գումարը կազմում էր մոտավորապես 300 թուման:

Առևտրականները վճարում էին յուրաքանչյուր թումանից մեկ շահի, որպես ավալի: Այդ հարկավճարի տալեկան ընդհանուր գումարը կազմում էր 400 թուման, որը նշանակում էր, թե տարեկան գրամաշրջանառությունը նախկինընտան հասնում էր 80000 թումանի:

Նախիջևանի խանությունում գանձվում էր կուլլուղ փուլի, թարզի փուլի, ինչպես նաև բնակչության համար հարկ՝ 2000 դիան յուրաքանչյուր խալվարից: Օրգուրագի շրջանում բոլոր դնորդներից գանձվում էր նաև դուլլեկ կոչված տուրքը, որը Պարսկաստանի որևէ մասում գոյություն չուներ:

Հարկեր գանձվում էին նաև ալգիներին, հողագործ յուրաքանչյուր ալգուց գանձվում էր 4,5 թուման, ամեն մի հաղար մրդասուռ ծառից՝ երեք թուման, Ընկուլի ամեն մի ծառի համար գանձվում էր 20 շահի: Այդ հարկը կազմում էր րեբրի մեկ հինդերորդ մասը:

Մենք չափազանց հեշտ էինք հավատարմացնել, մի մասը նախատեսվում էր ցորեն և դարի ցանկյալ համար, մյուս մասը ալյ կուլտուրաների, ալն է՝ բամբակ, բրինձ, քաղցրի և այլն, սրտեղից հարկը դրամով էր գանձվում, իսկ հերոսը մասը հանգստի համար և յեր հարկադրվում, Հոգու-դործները պարտավոր էին վճարել նաև գործունի զինաց՝ հետ թափան ածեն մի խալվարից, մետաղաբանական համար՝ ստացված ամբողջ մետաղաք հինգերորդ մասը, առվարի բնահանուր բերքի մեկ հինգերորդ մասը:

Գործնի և գործը բերքից դանձարանք վերցնում էր ընդհանուր բերքի 3/10-ը, իսկ 1/20 մասը կադմում էր շնչեղը, որը նույնպես խաները ունեւ-կանացբել էին: Մուրադարական հողերից եկամտի 2/10 դնում էր գանձարա-նին, իսկ 1/10-ը արվում էր մուրադարին:

Հայաստանի հյուսիսային շրջաններում և Արցախում գանձվող հարկերը մեծ մասամբ քաղ էութան նախն էին, բայց կրում էին ալն տնտեսումներ:

Լուսին, ինչպես և ամբողջ Վրաստանում գանձվող պետական տուրքերը հետեւյալներն էին՝ սուրբաթ, որը հաղթում էր ինչպես պետական, այնպես էր կալվածատիրական և եկեղեցական պատգամներից: Յուրաքանչյուր ծախս վճարում էր երեք կողմ հաղահատիկ՝ երկու կողմ ցորեն և մեկ կողմ դարի: Մուրադար գանձվում էր պատերազմների ժամանակ՝ դորքը հացով ապահո-վելու նպատակով, իսկ բերքատու տարի յեր լինում, ապա յուրաքանչյուր կետի զինաց գանձվում էր մեկ սուրբի: Հայկական շրջաններից գանձվող սուր-սաթի քանակը կադմում էր 16042 կոտ⁵²:

Ղալա (բահրայի տեսակ, որ դրվում էր քաղ հողի բերքատվության) վա-նորում էին միայն սրբանական գլուպացիները, բնի սրում տարբեր վայրերում տարբեր շափով՝ հացահատիկի բերքի 1/7 միջին 1/10 չափով: Մաղթան (բահ-րա) դրամական հարկ էր, որ պետք է վճարեին քաղաքացիները՝ մուրադարներ և արքունական գլուպացիները: Մաղթա գանձվում էր յուրաքանչյուր շնչից 7 սուրբի 4 3/4 կոպեկ: Այսպես կոչված թաթարական սուլթանության մաղ-թա վճարում էին հացահատիկով: Բնատուրքերից էր կուլտուրին՝ զինու հարկը՝ բերքի 1/10 կամ 1/7 չափով: Երբեմն ալն հարկը գանձվում էր դրամով, յու-րաքանչյուր սալայիկի (112 թունգա) զինաց 10 սուրբի արծաթով: Մի շարք հարստ համարված գլուպացի սուրբներից բացի գանձվում էր կուլտուրի: Կալվածատիրական գլուպացիները վճարում էին գրամական և բնամթերային հարկեր, կատարում էին սղխտեսներային պարհաններ և այլն:

Թե պետական և թե կալվածատիրական գլուպացիներ համար ածենա-ծանը պարհաններ էին հանքերի մշակման համար կարգադրվածքի աստիճանը-նակը և նախապարհաների վերահսկողումը կամ նորերի շինարարությանը: Գրանք ծանր էին ոչ միայն ալն պատճառով, որ գլուպացիներից մեկ ձախտեր և ուժերի լուրում էին պահանջում, այլև խանդառում էին նրանց դեպի գլուպատե-տեսական աշխատանքներով և շատ զնայեիրում ծանր վնասներ էին հաս-գրնում տնտեսությանը:

52 Վրացական ՅՈՒՆ Կնաքոնական պետական արխիվ (ապոհեհե)՝ Վրացա-կան ՍՍՀ ԿԳՊԱ), ք. 16, դ. 31, էջ 27:

Ուղեմասերի բնակիչները նստեցին և սպասեցին ժամայնությունը կա-
սարելին, հեծյալ (123 մարդ) և հետեակ (500 մարդ) տալին լեռնանցքները
և հստակադահլերը լաշտապաններու ամագակներին և համաճարակալին հի-
վանդություններին»⁵³,

Ղախաբադի խանությունն մեջ նստակցաց բնակչությունին և ընդվորներից
տարբեր հարկեր էին դանակում, նստակցաց բնակչությունը վճարում էր հե-
տեակ հարկերը՝ մալուխուր (բահրա)՝ հացահատիկի և երկրագործական
մյուս արդյունքների 1/5-ի չափով, սալյան (բահրա՝ հոգուտ խանական դի-
վանի)՝ դանակում էր հույնական հացահատիկով, միլգալունի, կուլուրի, քան-
վիլանի և զարգալի, որոնք դանակում էին խանական պաշտոնյաների, ծա-
ռաների և կորքի վարձատրության համար, ինչպես նաև դրամական հա-
սուկ տուրք, որից կազմվում էր խանի կողմից ռուսական պետությանը
վճարվող 8 հազար ռուբլու տուրքը, Գյուղացիները վճարում էին նաև բայ-
րամյուղ հովանավոր-բայրամի տունին, հարսանիքի համար, իսկ առանձին գյու-
ղեր նաև փայտ էին տալիս:

Քոչվորներից դանակում էր սալյան, օթագ-խարջի, սիրխանա-խարջի-
(խանական խոհանոցի համար դանակող տուրք)՝ ինչպես նաև բահրա՝ պետա-
կան հողի վրա վարացուց կատարելու իրավունքի համար՝ յուրաքանչյուր
արթից 1,5 չեովերտ ցորեն և 1,5 ցով գարի, ինչպես նաև դրամական տուրք:

Հորիների դանակումը ուղեկցվում էր բնություններով, խոզոտություններով,
դաշտադաշտային դառնապարտելով աղքատության ու թշվառության, երես-
րորորդ է հիշատակող Գիլիի ավերակներից հարավ-արևմուտք ընկած Աղբաշ
գյուղի թշվառության նկարագրությունը, որ թողել է Մ. Քաղիադյանը: Միայն
անդաստանները հռչակվողը են բնակիչ բնակիչ և պատվական բերքով, որ սխալ
իշխանների ու թագավորների կերակուր է դառնում: Քանի որ հույների համեմատ շատ
առատ էր բերքը, սակայն բնությունից խիստ բնորոշ էր, ուստի կրկնապատիկ
ովելի գինով էր միացվում, քան այդ դավառի այլևայլ տրտերի բերքը: Այս-
պիսի բույսերը գյուղի բնակիչները, հարկավոր պետք է հարստանային, բայց
ընդհանրապես, չթափանցող շրջաններով էին կաշկանդված, որովհետև նրա-
վանի կուսակալ Հյուսեյն Ղուլի խանը, որպես երկրի լուրջ դուրսերի, այնպես
էլ այս գյուղի բնակիչների բոլոր ցանքերին բաժնեկից էր դառնում: Այնպես
ուստի տալիս էր մի լուծ է գներ, բրնձի, բամբակի և այլ շահաբեր կուլտուրաների
սերմեր, նրանք ցանում էին, իսկ հնձի ժամանակ խանը ուղարկում էր (հար-
կահատներ), որոնք կիսում էին բերքը և ապա մնացած մասից էլ վերցնում
էին արքունական տուրքը, այնպես որ գյուղացիների ծախսերի համար բավա-
կան բան չէր մնում:

Եթե պատահում էր, որ երկնառաք պատուհանից անբերրեանում էին հան-
դերը և բերք չէին տալիս, խանը, ժողովրդի վրա զցելով մեղքը, անպատճիկ
խոզոտությանը բռնանում էր նրանց վրա, բռնազրավում էր ինչ որ պտուղ և
նրանց տանը՝ կահն ու կարասին և, եթե դա էլ էր պակասում, վերցնում էր
նրանց կանանց ու դավաններին՝ իր ընկերաբանի դիմաց: ...Մեծի միջոցով
էր նույն պայմանագրում յուր սեղանները և տառապյալ մարդկանց տանջանքներին

հաշվին հավաքում էր այն հազեցնելու իր սրկերը. ամբողջ երկիրը մաշում էր կեղեքումներով և ժողովրդի քրտինքով կառուցում Ղազվիկի իր զատակերտները, բազմացնում իր զանձեքը⁵⁴։

Հարկային դաժան սխտեմը, իշխանավորների ընթացադուրբությունը, բաղմաթիվ ու բազմապիսի հարկերը, կանանց ու երեխաների վաճառքը, ունեցվածքի բռնագրավումը, խեղճ գյուղացիության ստրկացումը վաշխառունների, սրունք բարձր տեկտաներով և կարճ համկնտներով գումարներ տալով, հետագայում քաղաքացիական անկային էին կորզում իրենց Բանին ընկած զոհերից, գոյություն անտանելի պայմաններ էին ստեղծում երկրի սովհնարալվամարդ և առավել շատ շահադուրծվող զստակարգի՝ գյուղացիության համար։

Թ. ԱԶԳԱՅԻՆ ՃՆՇՈՒՄՆԻՐ

Պարսկական տիրապետության վերջին տարիներին Հայ ազգաբնակչության միժամկը զնայով ավելի ծանրացավ։ Սոցիալական դաժան ճնշումներին գումարվում էին ազգային ու կրոնական հալածանքները, որպես պատասխան Հայ ժողովրդական դանդաղածներին ազատագրական ձգտումներին, Ռուսաստանի ռզնությունները հաղթելով թաթար լուսը թաթարներին, նրանց փորձերին, Հայերի նկատմամբ քաղաքականներն ու վարչապետներն իրենց հասել էին մինչև այդ շտեմնված չափերին. թմարդ ուր հողը տա զյոխին. ինչ ուզում են, էն են անում։ Դատաստան լկա, իրավունք լկա... Աղյիկն ասես, քաղում էին, ողին ասես՝ տանում, յատ անգամ թուրքացնում, համատից հանում, շտա անգամ էլ զլուխը կտրում, էրում, հահատակում։ Ո՛չ տունն էր իրանը, ոչ մալը, ոչ ասրանքը, ոչ ջանը ո՛չ օղևը⁵⁵։

Նույնիսկ ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և նրա կենտրոն էջմիածինը, որոնք իրր թն գտնվում էին դահաժառանգ Արաւ Միքիդայի ռհատուկ հովանավորության ներքո, ենթարկվում էին անյուր հալածանքներին ու անախոր բռնություններին։ Թանը երբեմն այնտեղ էր հասնում, որ նույնիսկ հոգեւոր պաշտոնյաներին էին փորձում կրոնափոխ անել, հարկադրում մահմեդականություն բնդունել։

Սուրդարական կասաքալությունը օղտադրածում էր ամեն մի ապիթ, որպեսզի կաշառքներ ու կամեւոր ճնշիւրաւություններն կորդի իր հպատակներին։ Քաղաքում էր, որ ոչ միայն օարդարը, այլև մի ինչ-որ խոն էր զուլիւ,— աշտարակցիների պատմածից իր օրագրում մեջ է ընթում զնկարքիստն. կայինովը,— և նրա աշտեղ մնայու ժամանակի անցնում էր տանջայից սպասումով՝ ոչ-օք վստաւ չէր իր կյանքի ապահովություն համար։ Մանրությունն ընկնում էր մարդու հոգուց միայն այն ժամանակ, երբ նա զնում էր, բայց այն երկչաղը, որ նա հանկարծ չլինի թն վերադառնա, երկար ժամանակ թույլ չէր տալիս բոլորումին հանդատնալ...»⁵⁶։ Մի այլ կասալիցությունը նույն կալինովը գրում էր. «...սարդարի գայտուրը բոլորին օալուում էր թալաւու։ Ամեն րապէ վախենալով դրկվել օղջ կարդալությունից, նրանք վստաւ չէին կա-

54 Գ. Թաղիադեան, Բանապարհորդություն ի Հայաստան, հատ. 1, էջ 226—227։

55 Ն. Արուսյան, Երկերի ինկատար ժողովածու, հատ. 111, էջ 38։

56 Մ. Նևսիսյան, Գեկարիւտները Հայաստանում, էջ 277—278։

րող լինելի նույնիսկ կյանքի համար⁵⁷։ Այդպես էր ողջ Պարսկաստանում։ Իր ձեռքում իշխանություն ունեցող անձի այցելությունը որեւէ վայր հաճախ իր հետեից բերում էր շատերի սնանկացում, Հայ ունեւոր դասակարգի որեւէ ազատ չէին այդ վտանգից։ Նրանց կյանքը և ունեցվածքը նույնպես մշտական պառնալիքի տակ էին։ Հյուանիկ-Ղուկի խանի կառավարչության խիստ ցայտուն ընտանիքի որեւէ անդամ էր ժամանակակից իրադարձությունների ակտիվացում Միսրոպ Բաղիսիցիների։ Սարգսրը, դրոմ էր նա։ պանակոծությունը էր ծնեցնում լուր ոսկինները և տառապյալների տանջանքների արդյունք էր սրբանում։ ամբողջ երկիրը մաշում էր կեղծքոմեներով և [հալածականներ]՝ քրտինքով էր կերտում Ղազարիների դաստակերունիքը և մեծագույնում հարստությունը⁵⁸։

Խ. Արթուրյանը Երևանի բերդի մասին, որպես Արեւելյան Հայաստանում պարսկական դատանի արտաքինության հենակետի, գրել է. «Երևանու բերդը՝ ա՛խ՝ աչքս դուռ դա, քանի՞՞ քանի՞ ողորմելի հայի միւս և կերի, քանի՞՞ քանի՞ տնտեսի հողի՞՞ տարիքներով չարարվելուց, տանգվելուց, կենդանի նահատակ լինելուց, կրակի, բռնի, կրկաթի շամփերի, թոխմախի, կղակած քարփշի տանելուց, համբերելուց եղբ, կամ թուփի գլուխի հետ և թուփ, հազար կոտոր էլի, կամ տարադարձի (կախաղանի) վրա յա՛ զոռալով, երկինք, հրկիւր աղաչելով, իր միտն իր առամներովը կոծելով, աչքերը դուռ տրաքելով, դռում, դարդաշ, իրաւորի, ազգականի, իր օրդուց զավակաջ ձեռք յանելով, տրորվելով, փոթոթվելով, հողին աւանդել, երկինքը գնացել, որ պրծնի էս գառն աշխարհիցը, էն կատաղի գազանների ձեռքիցը՝ Քանի՞՞ քանի՞ ջահել երիտասարդ՝ մեկ սաղ աջողի մեն ձենուկ օրդի, մեկ ազգատ, չքովոր տան սին, մխիթարություն, մեկ տաքը դուրս քուլֆաթի տեր ու ապավեն, իր ծաղկած, դաշար հասուկին, իր ըմբրի ու արեւի հոր բաց էլած ժամանակին՝ կամ սաղ-սաղ քերթվել ա, կամ իր պատվական զուլթը գառուն պես թրին դեմ արել...»⁵⁹, Սա այն համարողականութիւն զառն վիճակի վառ նկարագրությունն է, որի մէջ գտնվում էր օտար լծի տակ կեղծքովից հայ ժողովուրդը։

Նույնիսկ 1810 թ., երբ յահակն ու խանական կառավարությունները կարձան էրմիաթինը սիրող հեղուցի դիրք էին բռնել, դարձյալ շարունակվում էին հալածանքները։ Սրբ Փամբակից փախած Նադի խանի տունը հրդեհվեց մի մարդու կողմից, որի ընտանիական պատիվը արտաքինում էր այդ նույն Նադի խանը, սարդաթի եղբայր Հասան խանը այդ առիթն օգտագործեց՝ կրկին անգամ կողոպտելու վանքը։ Նադի խանի եղբայր Հասան բեկը իր մարդկանցով ներխուժում է էջմիածին և սկսում ձեռք բերել ու ջարդել պատահած մարդկանց։ Զինվորներից մեկի հուլիսից փախճանվում է դառածյալ Սահիբաննու հպիսկոպետը, Քասան հրդեհակալոր պարսիկները դառնալորեն ձեռնում էին Ներսիսյան Հովհաննես հայկոկոպետին և Մայր տաճարից դեռնալոր տունում մինչև Գոշյանների վանքը, Տեղապահ Բարսեղ հպիսկոպետին այնպիսի հարվածում, որ երկու ռմկած է մնում սատուլքի վրա։ Մի քանի օր հետո Արքայապետում են

57 Նույն տեղում, էջ 333։

58 Ի. Թողիանդեանց, Ռանապարհորդութիւնի ի Հայս, հատ. 1, էջ 227։

59 Խ. Արթուրյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 111, էջ 59—60։

ներսոս ևնշտարակեցին, տնտես Ղուկաս վարդապետը, մահատը ևնդեհը, Հասան խոսքը սպանեում է նրանց հրանթաղարկ անել: Էջմիառնի վանքից 450 թուման զրամ կորզեցուց հետո միայն հանգիստ են թաղեում միաբանությունը⁶⁰:

Նրանք, ոգեղեր խոսին և պաշտոնացնում էին, ակաք է բռնեին փախստի ևսնապարհը, Հետագայում Շուշիում հաստատված էրիանցի հայ մեծահարուստ Ջոհրաթ Թառնմյանը, ժամանակին հայածվելով սարդար Խամսոյ խանից, երեք օր մեկուկ էր մի արկղի մեջ թաքնված, որից հետո մի կերպ դուրս էր եկել ու փախել խանությունյան սահմաններից⁶¹: Վալսաղ կամալուկանությունը ներքև հայաձայնեցների գեղեցիկը կրկնվել է սարդարապետ Խանապետությունյան քույր ժամանակներում: 1823 թ., իր Եփրատ կաթողիկոսը գտնվում էր փախստի մեջ, սարդարի պաշտոնյաներից ոմն Միքայա Զոպար, իր ծառաների հետ գալիս է վանք, հյուրընկալված առաջին րոբոնայ յուրեղաթևեան: Երբ նրանք բախկանալիս Գիլանիանում են, հաճում են սրբեր և սկսում աջ ու ձախ հարվածել հանդիպած մարդկանց, Թիկունքից վերստինում են Ստեփանեսո հեղափոխ և Փիլիպպոս Թոխաթցի կաթողիկոսներին, հյուրընկալ Հակար և Գևորգ Տաթևացի վարդապետները վերադարձում են թեկերից: Խնդրվել է մեծում նաև աթոռակալ իփրատ Տեղապալան Խրեդիկոսյանը, Ժամանակակիցներ հետևյալ կերպ են նկարագրում այս զեպրը. «Մարգարի հայապետ իմ Միքայա Զոպարը գետում է աթոռ աչի ղիտալուրությունը, սյալանեղ զրոնդված բարիքները վալեղելուց հետո, հրաման տա իր ծառաներին սուր վերցնել և թրատել բոլորին, այդ ժամանակ երկու հոգիակալներին մեկին երկուսեղով և մյուսին երեք տեղով ծանր վիրավորում են, այլևս ողով հարվածում են մի վարդապետի գլխին, կտրում վեղարը և նրա գլուխը վրկվում է շնորհիվ վեղարի մեջ եղած քամրակի: վարդապետներից մեկին բաղալը լիշում են փախտի հարվածով, իսկ մի ուրիշ վարդապետի ծնծում հն մինչև շնապառս լինելը և հետո կոմեհում են մորթել գետին տարածելով, էրբ հանկարծ դուրս է հասնում սարդարի պաշտոնյաներից մեկը և ազատում նրան. հարվածներին մեռնում է միայն դռնապաններից մեկը»⁶²:

Տանցառների նորոտու ծենր հնարելիս բարոյապետների երևակայությունը կանց շերտում ոչ մի բանի առաջ, Պատմադարանելով, որ իբր թե մի շարք արքեպիսկոպոսներ չեն հնադանդվում կոթողիկոսին, էջմիառնի է ժամանում խոսքի գիլիփորական պաշտոնյաներից սարհունը Մահմեդ խանը և հրամայում, որպեսզի վեց արքեպիսկոպոսների և վարդապետալուի նշանավոր քնակիչներից մի թանի հոգու լիցեն մի սենյակի մեջ և ապա սեփական գործունե, ղի մեծցին անդէն: Իկնոսհետ արքան էլ որ յեն աղաղակում պատրիարքն ինքը և առհասարակ մյուսները, թե նման խոսք չի եղել իրենց մեջ, չեն կոմեհում լսել և ոչ էլ ներսում հն, մինչև որ սարհունը Խահմեդ խանը հաղար թուրանի մուր-

60 Խանեսաղարան, Կաթողիկոս, Բղթ 17, վրով 46:

61 Խանիկալանց, Ժամապարհորդությունի ի Հայք, հատ. 1, էջ 228—229:

62 «Հայապետությունի տեղից Թրիստոսակերտ մարդ Խոսրոյ սրբոյ էջմիառնիս, Տփլիս. 1852, էջ 18—19:

հակ շի վերցնում, այդ դոմարը մի ամսում վճարելու պայմանով, բացի նրանից, որ վերցնում են անբաժանելի ու նրա հետ հղածները որպես վարձ իրենց պատճառած տանքանքի համարը⁶³։

Դրան ավելանում էին նաև պատերազմի տառապանքները, Պատերազմական գործողությունների ժամանակ, ինչպես արդեն հիշատակվել է, ժողովուրդը տեղահանվում էր, իսկ նրա անհեղձները թաղանթում, բռնադատվում, Ցնցոց է տեղահանության պատկերը «Ղալաբանդլըդի» (քերգի պաշարման) ժամանակ, որ տալիս է և՛ Արեւիկանը, «Զորադեղի ու Կոնգի քաղաքում որ ասեղ ըցելի, դեպիք չէր հասնիլ, էնքան Արախլու, Ղալաբանդլու, Քուրդ, Սարվազ էին լցվել, որ դեպիք անցել էր։ Բերդի շոր կոտմն էլ տեղ չկար դուրան էր՝ որ թարաշ էին տալիս, տուն էր, որ թալանում, կրակ տալիս ու տան տիրույթ լիսի լիվլախ իս ողորմիկի օղլուշադի ձեռք բռնած, դատ ու դարպակ դուր խորհում, խրի, թվանքի տառն ասնում... Քաղաքանց միջին՝ երեխանց հարսնեքի ու աղջկանց ձեռք՝ բարերը մղկտացնում էր, լացացնում։ Շատր ձիու ոտի տակին էր հողիկ տալիս, շատը ահիցն ու դողիցն էր լիզապատառ բլում, շատին երեսի վրա էին քաշ տալիս, ուրի մազերիցն էին ձիու, եղևիցը սուրբվմիշ անում, քարերքար տալիս, էն օրը զնա, ոչ հող դա, ինչ ներանի հալն էր»⁶⁴։

Համախ էր պատահում, որ հարկերը և պարտքերը վճարելու կարողության շտեղծողների կայրի հետ վաճառում էին նույնիսկ երեխաներին, 1830 թ. քառասուն թուման պարտքի դիմաց ցանկանում էին վաճառել քանաքեղից Շոլ-հանեհիսի Ահաբուն և Կարապետ սրդիներին, ժառանգաւոյալ հաշրր ալդ դոմարը վերցնում է նիսանս Սըտարակնցոց և ալդպիսով փրկում իր սրդիներին՝ սորուկ գանալու վտանգից⁶⁵։

Օգտագործելով իր բռնակալական իշխանությունը և բաժնեկից դառնալով բազմաթիվ բերքաւատ դյուղերի բնակիչների ցանքսերին, բնակչան պատահանների և ուլ տարերալիս աղետների դեպքերում խանր պահանջում էր իր բաժինը. «...բռնոտսյր նոցա անպատմիկի խժոժութեամբ, առնոյր զբաւի իս պո ինչ տունս նոցա գտանէր դիհան և զկարասիս, և ի պակասի նոցուն զկանայ և զօրդիս նոցա՝ տո ի վճար քնկերական բաժնի իւրում»⁶⁶։ Դրանով իսկ նա մշտական աղքատութիւն և իրավագրկութիւն էր զատապարտում երկրի բնակչութանը։

Ահա այսպիսի ժիջոցների էին դիմում սորդուրը և նրա պաշտոնյաները՝ տնօրենական ու անդրը հայատակներից նրանց վերին հյուսիսը բաժնու համար։ Տուգանքները, անուսիկ տոկոսներով, կարծ ժամանակով դրամ փոխ տալը, ձեռն ու սպառնալիքները, ամենատարածքավոր մթերքների վաճառքի մենաշնորհ սահմանելը, հայատակներից էժան դնով պարանքներ զնելը և թանկ գնով նրանց վերապաճանելը, իրենց իսկ շնորհած ռադմաներն ու շնորհագրերը ոտնասակ տալը, կաշտառակներութիւնը, բռնի կրոնափոխութիւնը, երեխաներին ձեռոցներից անջատելն ու պարտքերի դիմաց սրպես ստրուկներ վաճառելը։

63 Մատենադարան, Կոթ. գիվան, թղթ 45, փաթ 142բ։

64 Խ. Արալյան, Երկրի լիակատար ժողովածու, հատ 3, էջ 85—86։

65 Մատենադարան, Կոթ. դիվան, թղթ 22ա, փաթ 41։

66 Խ. Քաղաղեանց, ժանապարհորդութիւն ի Հայս, հատ. 1, էջ 226։

դերեվարությունը և բազմաթիվ նման քնուկ ձևերի անօրինի գործողությունները, խժոժություններն ու շարաշահումները հայ ժողովրդական զանգվածների համար գոչության դժոխական պայմաններ էին ստեղծել։ Պարսկական տիրապետության վերջին տարիներին հայ ժողովրդի այդ անուանելի դոյալիճակի կենդանի ու սարսռեցուցիչ պատկերը մեզ թողել է հաշատուր Աբովյանը «Վերջ Հայաստանի» վեպում։ Մեծ հայրենասիրի խոսքերով ասած. «էս անօրենքները մեզ հավատից էլ են քցել, հալից էլ, մալ են տեսնում մեղանում՝ խլում են, դշիկ են գտնում՝ քաշում են, մեզ կրակն են դրել, օադ օադ էրում են, փոթոթում, թե մեկ խոսք էլ ասում ես հո՛ւ վայ քո օրին, սրեին՝ գլխիդ էնքան բռնցկում են (մուշտում)՝ որ ալքդ քուռդ ա ընկնում։ Տունդ էլ որ քանդեն ձեն չպետք է տաս. ախր որ մեր միտն էսպես դադունի պես ուտում են, սրա շուրին ի՞նչ կրլի։ Տեղից վեր կենդող ոտք մեզ վրա յա բարձրացնում։ Զիլում՝ որ մեկ որ գնանք, չորքը թափինք, պրծնինք։ Ախր էս հո օր յի՛՝ ու մենք քաշում ենք»⁶¹։

Պարզ է, որ նման պայմաններում, երբ օտար բռնակալության ձանր ընթացքը անողոքությամբ ճնշում էր հայ ժողովրդի բոլոր խավերին, նրանք պետք է փրկության ելք որոնեին։ Այդ ժամանակամիջոցում հասունացող սրտացուն քաղաքական իրադարձություններն ինքնուրուխյան թելադրում էին, որ արդեն լինողովկասում հիմնավորվող առասպական ղեկըն է, որ պետք է ազատի նրանց այդ ձանր վիճակից։ Դեպքերի տրամաբանական դարգացումը օրակարգի մեջ էր դրել Արեւելյան Հայաստանի ազատագրումը պարսկական տիրապետությունից։

61 Խ. Արովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. III, էջ 86։

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

I. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ԹԵՐԹԵԱՅՈՒՄ

XVIII դարի վերջին և XIX դարի սկզբին Թուրքիան ապրում էր տնտեսական ու քաղաքական խոր ճգնաժամ: Ռազմական նվաճումների ռանսպարհով սոմաթյան կայսրությունը թուլանում էր, քայլ առ քայլ զիջում երբեմնի դիրքերը, իրար հետևից կորցնում նախկինում բռնազրապած երկրամասերը: Այս պայմաններում աստիճանաբար ուժեղանում էին կենտրոնախույս ուժերը, հաճախակի դառնում միջֆեոդալական ու միջցեղային բախումները ու ներքին երկպառակությունները: Սուլթանների վաղեմի հավատարիմ զորաջոկատները ենդերերները (ենի-յերի՝ նոր զորք) մեծ մասամբ հավաքվել էին մայրաքաղաքում, մասնակցում էին զահակայական կռիվներին, գահընկեց էին անում անցանկալի վեհապետներին, կառավարան քշում մեծ վեզիրներին ու բարձրաստիճան ալլաներին: Թուրքական հետեակն ու հեծելազորը խիստ թուլացել էին՝

Ողակելով կայսրության ռազմա-քաղաքական ու տնտեսական հզորությունը թուլացումից՝ Անատոլիայի մեծ մասում սիրված քրդական ցեղապետներն իրենց կապերը խզել էին կենտրոնական կառավարությունից, դարձել անկախ դերբարաններ (հովատներեր) և ոչ միայն հարկեր չէին վճարում, գինվորական ուժեր չէին տրամադրում զերազույն սյուզերենին, այլև ասպատակում էին նրան հույատակ մնացած երկրամասերը: Թուրք խաներին ենթակա շրջանները, Կիլիկիայի մեծ մասը և Եգիպտոսը վերածվել էին շարունակական կռիվների բեմահաղթների:

Այս քնդարձակ շրջանների վրա պետության գերիշխանությունը թույլ էր: Բիթլիսի, Վասպուրականի, Մուշի, Խիզանի, Դիարբեքրի իշխողները, լեռնային ու դաշտային Կիլիկիայի մեծ մասին տեր դարձած Կոզանյան բեկերն ու խաները արդեն կոտմ էին թուրքական զորաջոկատներին ու հարկահաններին մուտքն իրենց զավաճները: Եգիպտոսի կառավարիչ Մուհամեդ Ալին և Երա որդի Իբրահիմ փաշան ռազմականապես այնքան էին հզորացել, որ պարտության էին մատնում թուրքական բռնակները:

Թուրքահայաստակ ազդային շրջանների, հյուսից թուրք կառավարիչների ու Բարձրագույն Դռան փոխարարներությանները եւ լարված էին։ Ուսման-Ֆեռ-դակական սխառներ վաղուց ցայց էր ափել իր սնանկությունը։ Թուրք զինվորականներն, օգտվելով իրենց համար նպաստավոր իրադրությունից, տեղական հողերը դարձրել էին մասնավոր, ժառանգական սեփականություն։ Առանց զինվոր տալու հրանք ույժ կարող էին տիրել նախկին հողատիրներին, հարկը դրվել ու գրպանել։

Ուժեղացել էին ազդային ճնշումները։ Քրիստոնեյա ալլահպիները դեպի վանքեր տեղական պատվան թուլությունը, տարերայնորեն ռաբի էին նշում, դարավոր շղթաները խորտակելու փորձեր անում։

Կայսրության ներքին հակասությունները մեծապես օգտագործում էին Լիբրոպական մեծ տերությունները, հատկապես Անգլիան։ Ձրանսիան ու ցարական Ռուսաստանը, որոնց շահերը խառնակվում էին Մերձավոր Արևելքում։ Դարասկզբին Ձրանսիան կարողացավ սրել Ռուսաստանի ու Թուրքիայի հարաբերությունները, սրի դերը պակաս կարևոր չէր ուսումնասիրական 1806—1812 թթ. պատերազմի բռնկման պարթում։ Ենպես ալ, տեղիս էլ հետագա իրադարձությունները (հատկապես Տիլզիտի հաշտության պայմանագրի կնքումից հետո) թուլացրին Ձրանսիայի ազդեցությունը Օսմանյան կայսրությունից վրա։ Անգլիան ստացավ ազդեցության գոտիներ, իսկ Ռուսաստանն իր սահմաններն ինդարակից միևի Պրուտ գետը։ Իսկու էտեից կնքվում ու լեդ-լալ էին հայտարարվում սաւ-թուրքական, թուրք-անգլիական պայմանագրերը, փոխվում էին սուլթանները, բայց էմպրապական վեհապետություններից կախվածությունը նկատելիորեն ուժեղանում էր։

Դիտակցելով կայսրության՝ ներքին ու արտաքին ազդակներով պայմանավորված զահափմամբ, ռադական հոգրություն կարուստը, կենարոնակոյս ուժերի զորեղանալը ու պյն, Բարձրագույն Դուար մի շարք ռեֆորմներ էր անգկացնում, որոնց սակայն Թուրքիային աշխուժացման որոշ նշաններ հաղարդելով հուղերմ, ալլեո տնկարող էին վերադարձնել նրա փաղեմի հոգրությունը։

Անլիմ III-ին ու Մահմադ II-ին ձառալաղ Մուսաաֆա Բալարաուար ու Ռեշիդ Իսալաները Թուրքիայի Լիբրոպականացման փորձեր արեցին։ Նրանք ջանացին վերակառուցել բանակն ու ուսուխանություններ, առաջացնել պետական ապարատը²։ Կայսրության կենարոնացման ուղղությամբ որոշ քայլեր կատարեց սուլթան Մահմադ II-ը, իրեն դործակից ունեհալով Սեհմեդ Ռեշիդ փաշային, նա խորամանկությամբ, տեղական դժգու տարիներին օգտագործելով, 1820-ական թվականներին կարողացավ դնել ռուսի փոխել Ռարֆայի, Դիարբեքերի, Մոսուլի, Բաղդադի, Մարզինի փաշաներին, հոպատակեցրեց Ձայուներայում նստած Կուրա-օսմանոլլուների դինաստիան, Անգրալի Զադան-օլլուներին։ 1826 թվականի հունիսի 16-ին³, զրեթև մեկ զինված բնթացրում, ռնչալվեց ննիլերիներ լուհակը մայրաքաղաքում, կուրա ժամանակ անց՝ նաև

² А. Ф. Миллер, Мусульма нава Байрактар. М.—Л., 1947, стр. 50—70

³ Д. Г. Роще, Եզմ. ալա., էլ 7—28, տնս ետև Ա. Պեդիքյան, Պատմություն հայոց. 4. Պոլիս, 1871, էլ 186—181։

իզոց կայսրությունում, Սակայն, թուսլթուրքական 1828 — 1829 թվականների պատերազմը, լեզիպուցիների սուլստամբուլյուներ, ուլստամսերների դիմադրությունները և այլն, Մահմուդ 11-ին հետադարձություն շինվեցին իրադրոժելու իր մշակած հրադրները:

ԱԼՄ դարի տոնցին քառուրդում Թուրքիան շուրունակում էր մնայ միջնադարյան հետադարձաց, մասնատում մի կայսրություն, Գրեթե անսխալ էին մնացել ոչ միայն սոցիալ-տնտեսական կարգերը՝ հողատիրության հանրն ու հողատիրական հարաբերությունները, այլև մարշակարգը հրկիսում, աստվել հետա անատոյիական մասում:

2. ՎԼԸՁԱԿԱՆ ՐԱԺԱՆՈՒՄԸ

Օսմանյան կայսրության մեջ մտնող երկրները բաժանված էին կուսակալությունների, որոնք կալվում էին էյալեթներ կամ փաշայություններ: Սրանք իրենց հերթին բաժանվում էին սանջակների (զավառների), իսկ վերջիններս էլ տրոհվում էին վարշական ալեյի մանր միավորների:

Թուրքիային հպատակ մյուս երկրների նման Արևմտյան Հայաստանը և հայտնակ հաստեղները բաժանված էին Լեզրումի (Կարին), Ռայագետի, Կարսի, Ախալցխայի (Ջուղրը), Վանի, Դիարբեկի, Սերաստիայի (Սվազ), Կեսսերիայի փաշայությունների, Կիրիկիայի հայկական մասն ընդգրկված էր Աղա-հայի և Մուրաշի (Եփրատիների)¹ փաշայությունների մեջ:

Մինչև Ադրիանուպոլսի դաշնագիրը (1829 թ.) Արևմտյան Հայաստանի և Հայկական Կիրիկիայի վարշական բաժանումը հետևյալ պատկերն էր ներկայացնում.

1. Լեզրումի փաշայությունը ընդգրկում էր Կարին, Թեման, Բասեն, Թուրում, Սոյե, Բաբեդ (Բաբեդդ), Դեբեդ, Մոզնիկ, Կամախ (Քեմախ), Քեզ-ճի, Դուպուլան ստեղակները: Հիշյալ բոլոր սանջակները նախարկվում էին Կարինում նստած թուրքական սերասքյար փաշային, հետևապես և կենտրոնական կառավարությանը: Անվանապես փաշայությանը կցված Տուժիկ և Մանազկերտ (Մեկադկերտ) զավառները, պատուրեն, կիսանկախ դրություն էին ձևեր բերել և վաղուց ի վեր չէին ենթարկվում էրզրումի սերասքյարին², Շապին-Կարաճի-սարի զավառը մինչև 1806 թվականը Տրապիզոնի փաշայության մեջ էր, իսկ հետագայում կցվեց էրզրումին:

2. Ռայագետի փաշայությունը ռազկացած էր Ռայագետ, Դիալին, Խնուս, Ուշալեհե, Խմուս, Թովուսկ Կալե, Նաեևա կամ Նաեին զավառներին: Վարշական այս միավորը դարի առաջին քառուրդին և հետագայում կառավարվում էր թուրք փաշաների կողմից և զբեթ կիսանկախ էր: Փաշայի հպատակությունը կառավարության արտահայտվում էր միայն նրանով, որ պատերազմներ ժամանակ երկրատներին զինվորական զորաժինաներ էր կազմում և տրամադրում կենտրոնական կառավարությանը:

¹ Մանրամասն տե՛ս Ղ. Ինճիեևան, Աշխարհագրություն չորից մասանց աշխարհի, մասն Ա, հատ. Ա. Վենետիկ, 1806, էջ 50, 282, 309, տե՛ս նաև Վրացական ՍՄՀ Կողմ, հ. 2, ց. 1, ց. 2462, թ. 3—5, ց. 2464, թ. 6:

² Ղ. Ինճիեևան, Աշխարհագրություն, մասն Ա, էջ 111—112:

3. Կարսի փաշայության կազմումն էին Կարս, Կադլովան, Քեղյան, Ջարու-
հատ, Խոքեան, Արևմտյան Շոռագլալ գավառները, Կենտրոնը Կարս քաղաքն
էր, որի փաշան հպատակվում էր Բ. Դռան:

4. Ախալցխայի (Ձրլզըրի) փաշայության գավառներն էին Ախալցխա, Նա-
րիման, Օլրի, Ֆենեսիերտ, Թալլքսկերտ, Ձրլզր, Ջալախեր, Աղշուր, Փոցլսով,
Վերին և Ստորին Իմեր, Արդանուշ, Արդանան, Կիսկիմ, Ռերդազարակ և այլն:
23 գավառներից բաղկացած վարչամիավորի կենտրոնը Ախալցխան էր:

5. Վանի փաշայության գավառներն էին Վան, Խոշաբ, Ջուլամեդկ, Խլար,
Արծկե, Արենշ, Բերկերի, Ռազեշ (Բիթլիս), Խիզան, Մուշ, Ղրլխա, Էսբաբերդ,
Աղխաբիս, Մոկս:

6. Անատոլիայում ամենախոշոր ու ամենաբարդ կառուցվածք ունեցող
փաշայությունը Դիարբեհրն էր, որն օսարների կողմից անվտանգում էր Ամիդ,
խակ հայկական աղբյուրներում Տիգրանակերտ, Փաշայության կառուցվածքի
բարդությունը պայմանավորված էր մի շարք հանդամանքներով: Նախ, ան-
մատչելի կիրճեր ունեցող անտառաշատ ու լճոտոտ երկրամասը սկզբից նեղ
չնվաճվեց օսմանյան սուլթանների կողմից: Ձաղրամի հայտնի մակատամար-
տում (1514) Թուրքիան Մոլլա Իբրիսի զլխավորած քրդական ցեղախմբերի օգ-
նությամբ Պարսկաստանի դեմ հաղթանակ տարավ, Փոխարենը քուրդ ցեղա-
պետերը արտոնություններ ու առանձնաշնորհումներ ստացան՝ երկրի սահ-
մանները պաշտպանելու պայմանով: Նստակեցության ու բազմա ապրելու
պայմաններ ստեղծելով, սուլթան Մելիմ I Ցավուզը գալթակեցիցից Պարսկաս-
տանի քրդերին, նրանց գաղթեցրեց ու բնակեցրեց Տիգրանակերտի շրջանում:
Նախքան քրդերի գաղթը, նահանգում ապրում էին հայեր, ասորիներ, փոքր
թվով թուրքեր ու հույներ: Կիսակախ, հույնիսկ լիովին անկախ գավառների
ամենից ստվար թիվը Դիարբեքերում էր: Նահանգում կային քրդական իշխա-
նություններ, ասորական ու հայկական անկախ համայնքներ:

Դիարբեքերի փաշայության թուրքահպատակ գավառներն էին Ամիդ, Հա-
նի, Միոֆարկին, Սաբրեդ, Սիբլար, Էսֆերիդ, Սևերեկ, Էրկանի, Անադե, Հիս-
նի-Քեոյ, Տապաղշուր, Սաղման, Ջերմեկ, Կուլը, Իլֆիս, Ռենքեմ, Ռերդազա-
րակ: Լեռնոտյան Հայաստանում եղած հյուսիսամերձկայունները միայն Դիարբե-
քերում էին, դրանք էին Բալու, Դիեմ, Ջեղիբե, Էղիլ, Հազգս, Թեքլի, Սալուր
գավառները⁷: Սակայն թուրքահպատակ գավառների մեջ էլ կային համայնք-
ներ, որոնք, օգտվելով Թուրքիայի տնտեսական անկումից, պատեհ առ պատեհ
ապստամբում էին, վրնդում պետական պաշտոնյաներին և հրաժարվում հար-
կատվությունից:

7. Սվազի (Սերաստիայի) փաշայության կազմումն էին Սվազ, Ամասիա,
Բոդոլ, Չոբու, Ջանիկ, Դիվրիկ, Արաբկիր գավառները: Փաշայությունը 30
տարում մոտեց 15-ից ավելի կուսակալներ, որոնցից ամեն մեկը նախորդին
գերազանցեց իր վարչադասիություններով: Դրանց մեջ ամենադաժանը Ջալան-
օղլու Մուհամեդ փաշան էր (1808—1813), իսկ նրան հաջորդած Իբրահիմ փա-

6 В. Никитин, Курды, М., 1964, стр. 240—247.

7 «Аграрный строй Османской империи XV—XVII вв., документы и материалы, составленные А. С. Тверитиновой, М., 1963, стр. 95—96.

շան հետամուտ էր հայատառիցներու քրդական ապստամբ ցեղերը, թեև ապարդյուն Փաշայությանը մինչև 1834 թ. ապստամբ ցեղապետերի կոիվներին ու արյունահեղությունների ապսպարեղ էր⁸։

Ծ. Աղաճալի փաշայությունը զավառներն էին՝ Աղաբա, Տարսու (Տարսուն), Ալանլի (Ալաշի), Լշլի, Սիս, Ուզեյր, Ուլլաբ։

9 Մարաշի փաշայությունն ուներ Մարաշ, Մալաթիա (Միլետիս), Սամսար (Սամսուր), Քիւրդի քաղաքները։ Սրանցից բացի կային Կոզան-աղուններին հոգատակ բողմամբիվ մահու իշխանություններ, Այս նահանգի մեջ էին կիսանկախ Ղիլիսումը (Ալքիսթան), Ձեյրունը՝ իր շրջակայքով։

Հայկական ու հայաբնակ մի շարք դավառներ, զավառակներ մտնում էին Տարսուլի, Կեսաիայի, Նիկտեի փաշայությունների մեջ։ Դրանց թվումն էին Այուրմենը, Նոմուրայի և Սև գետի հովտային գյուղերը, Ուրֆան, Կեսաբիսն և այլ մարզեր։

Ինչպես փաշայությունները, այնպես էլ նրանց փաշաները բաժանվում էին երեք կարգի՝ միհեթանի (մեկդուզ), երկհեթանի, հեհերանի, Այս կարգը պայմանավորված էր վարչական միավորի ռազմա-սարսափական դիրքով, հզորությամբ ու տնտեսական կարեւորությամբ։ Հայաստանի մասերը կազմող փաշայությունների մեջ ամենախոշորն էրդուսին էր՝ Կարինը, որի փաշան ժողոված էր սերասքարի (փոխարքայի) իրավունքներով, Ախալցխայի, Կարսի, Բալաղետի, Վանի փաշայությունները մինչև 1829 թ. հայատակվում էին Կարինի սերասքար փաշային, որն ուներ անսահմանափակ իշխանություն, նա էր հշանակում ու հանում քաղաքացիական ու ռազմական պաշտոնյաներին, հովարում դործեր, հաստատում կամ մերժում մուհլան զատակները⁹։

Ինքնաբերական ինքնակա մյուս փաշաները էւ մեծ ինքնորոշություններ ունեին, սակայն մահլան դատավճռի հաստատման կամ մերժման իրավունքը պատկանում էր սերասքարին։ Այնքան է, որ բոլոր փաշաներն, անկախ փաշայությունից միմյանցից ու փոքրությունից, ունեին ոչ միայն քաղաքացիական, այլև զինվորական իրավունքներ ու պարտականություններ։

Փաշայությունները բաժանվում էին ստեյակների (զավառների), Վարչական այս ավելի փոքր միավորները ղեկավարում էին ստեյակները, ընթի փաշաներն ուստից միջնորդողակի, կապված էին սուլթանի հետ, ապա ստեյակները, ճիշտ է հշանակվում էին Բ. Դոան կողմից, սակայն նրա հետ հարստերությունների մեջ էին նահանգապետների միջոցով¹⁰, Ստեյակները բաժանվում էին կազանների (զավառակ), որոնց կառավարիչները կոչվում էին կայմակամներ, Կազանները տրոհվում էին նահանգների (վիլայի), կառավարիչ ունեինալով մյուսիցներին։

⁸ «Պատմության տեղեկագիր քաղաքին Սերաստիս և սահմանաց նորա կամ արքեպիսկոպոսությունն նորին, հորինից գերապատիվ Անդրեաս Աղևառեղեմե», Վենետիկ, ս. Ղազար, 1911, էջ 341-343։

⁹ Центральные государственные военно-исторический архив СССР (ЦГВИА СССР), фонд ВУА. ВУИИ. Կենտրոնական պետական ռազմա-պատմական արխիվ, ֆոնդ ВУА. ВУИИ, դործ 4643, 1630, թերթ 2-2 (այսուհետև՝ ВУИИ. Կ.Պ.Պ.Պ., ֆ. ВУИИ).

¹⁰ ВУИИ. Կ.Պ.Պ.Պ., ֆ. ВУԱ, գ. 4643, ք. 1-2։

կառավարման այս սխառնմբ հատուկ էր թուրքահայաստանի փառալուծություններին. մակալն թուրքիայի այս մասերում էլ առնն ինչ ալնդես չէր կատարվում, ինչպես դրված էր օրինաթղթերում. օրինքն ու իրողությունը XIX դարի առաջին երեսնամյակին դարձել էին իրարամերձ, Գինանսական փակուղու մեջ ընկած այդ երկրում ամեն ինչ կատարվում էր դրամի ուժով, կառավարությունը թափառ, Գնայում ավելի մեծ դրամաքներ էին պետք փառ, ինչպես հաս սանդակքն դառնալու համար:

Թուրքիայում կաշտոքով փառաներ նշանակելն ալնքան սովորական երկվույթ էր դարձել, որ պաշտոնները նույնիսկ անուրդի էին հանվում: Մով պաշտոնյան, մի անգամ կատարելով իր համառարիմ հոյատակության պարտքը, չէր կարող ապահով լինել, թե հիկար կպաշտոնավարե: Ամեն տարի, բայրամի տոնին, նա պարտավոր էր վերանորոգել իր յիսորքությունը, և եթե շատ էր սակարկություն տևում, նրա պաշտոնն անցնում էր մի ուրիշին, որն ալնքի առատաձեռն էր հանդիսանում¹¹:

Թրիստոնյաները զրկված էին իրենց հիկրում պաշտոններ վարելու իրավունքից, Փառու կամ ալ կառավարիչ էին նշանակվում միսն մա մեղալիտները, որոնք, սակայն, անկարող էին անձնական կալվածներն առաջված եկամուտներից հատուցել ալ հակալակսն դամարները: Ուստի և նրանք դիմում էին Ղայաթիայում նստած աթիսներին ու սարաֆներին (սեղանավորներ), որոնցից րարձր տակոներով դրամ էին վերցնում, վնարուս ալնտական դանձարանին և ալա մեկնում երկրամասը, բնական է ոլ ին կառավարելու, ալ կողոպտելու: Սույթանի դանձարանը, ամիրայի ու փառայի դրամներ լքում էին, գյուղացիություն, հատկապես քրիստոնյաների անտանի շահագործման ու կեղեքման հաշվին:

Պաշտոնյաներ նշանակելու համար կաշտոք էին վերցնում ոլ միայն սուլթանները, մեծ վեդիրները, վալիդի (մայր) սուլթանը, ալն փառաները, նրանց ստորագրյալները, ամեն մեկը ինքան կարող էր շատ, որպեսզի նախ զահացներ արքունիքին, ալա և իրեն էլ ճրածին թողներ: Մեկրավությունները և կաշտակերությունը թուրքիայում առատալեական շահերի էին հատում: Բուրք պաշտոնները զնվում և վաճառվում էին ի յուրաքանչյուր եմթակա պարտավոր էր որոշակի գումար հատուցել իր պետին: Պետական բուրք պաշտոնյաները տարբերվում էին մանր տոթիճանավորներից նրանով, որ ալնքի շատ էին ըստանում և եթե ինչ-որ մի մուղիք ստանում էր տարեկան 60 հազար դուրուշ (մեկ դուրուշը հավասար էր 40 փարայի, իսկ 100 դուրուշը մեկ թուրքական օսկյա լիրայի—լւր.)¹², ալա մուշիքը կամ փառան բավարարվում էին ոլ թիլ, բան տարեկան 4 միլիոն դուրուշ եկամտով: Նման կարգերի պայմաններում ցածր տոթիճանավորները ձգտում էին պակասը լրացնել ժողովրդի հաշվին և ծծել ալն ամենը, ինչ կարելի էր¹³:

XIX դարի առաջին երեք տասնամյակներին ոլ միայն շարունակում էին իրենց կիռանկար գոյությունը պահպանել, ալն ձգտում էին լիովին սնկա-

¹¹ Լեո, Իրկերի ժողովածու, հատ 3, Երևան, 1969, էջ 58.

¹² «Делоз», № 4, 1867, в Радомском, Турция, стр 190-192. ալն նաև Ա. Ա. Լևոնյան, Արևմտահայերի տնտեսություն և քաղաքական վիճակը և նրանց ոտանկան օրինաքքան, Երևան, 1962, էջ 10—11.

խանայ ըրդահայտակ Բաղեշի, Ձուլամերկի, Ջիզիրենի, Սուլեյմանիեի, Ոստանի, Բերկերի, Գերսիմի, ինչորքի (Մահմուդի), Հեքյարիի, Բալուի և այլ իշխանապետություններ:

Քրդահայտակ իշխանապետությունների մեջ ամենախոշորը Բաղեշն (Բիթլիս) էր: XVIII դարի կեսերից Բաղեշը կառավարող էր դարձել տարբեր իշխանապետների ձեռքին: Գործին միշտ էլ միջամտում էր կենտրոնական կառավարությունը, սակայն արդյունքի չէր հասնում: XIX դարի ողջ առաջին կեսին այն սահմանված էր Շեռեֆների տոհմի ժառանգական կառավարմանը և ընդգրկում էր Ուղեշլի, Մուշի, Սուսուեի, Արտըզանի, Խիզանի և այլ շրջաններ¹³: Բաղեշի ճուրղ խանը աիրապետում էր Վանից մինչև Գիարեբքեր ձգվող մի քնդարձակ երկրամասի, որտեղ նստած ցեղապետները հպատակվում էին նրան¹⁴: Ձեռյած գլխավոր խանը չէր կարողանում անմիջապես իրեն ենթարկել իշխանապետություն մեջ մտնող թուրք մանր ու խոշոր բեկերին, սակայն XVIII դ. վերջին և XIX դարի առաջին կեսին ռազմական մեծ հզորության էր հասել: «Բաղեշի էմիրները դարձրեց ի վեր» — գրում է Ա. Բասմաջյանը, — ինքն իշխան կառավարություն մը կաղմած էին, անսովի դիրքերու և ամրոցներու մեջ հաստատված: Իստենը դրամ տպած են անշուշտ: Ինձ ծանոթ են միայն երկու էմիրի դրամներ»¹⁵:

Բաղեշի խանը հաստատվում էր ուլթանի կողմից և անպայման յղգությունը քուրդ պիտի լիներ: Հաստատվելով դահի վրա, ճուրղ խանը այնքա ոչ ոքի առջև հանվեց: չէր: Ժամանակակիցները նրա ուժի ու հզորության մասին վկայում են, թե նա պատերազմի դաշտ կարող էր հանել 20—25 հազար ձիավոր, ռառանց հուշվելու մեծ թվով հետևողները: Բաղեշի իշխանության մեջ օրենք սահմանողը խանն էր: Նա փաստորեն ուլթանն էր իր տիրապետության սահմաններում, իսկ գավառը պետություն էր պետության մեջ: Անվանապես Բաղեշի խանին էին ենթարկվում Մուշն ու Զուխուրը, սակայն իրականում որանք եռ լարդեն անկախացել էին:

Երկալի կառավարման տակ էր Վանի փառալուծությունը: Այնտեղ նստում էին միամտամանակ և՛ թուրք փաշա, և ճուրղ խան: Թուրքական պետությունն անկարող էր ոչնչացնել ըրդահայտ խանների իշխանությունը, ուստի թաղաքում Կոնստանդուլ էր բերդապահ գործը, որը կոչվում էր վան-կոյնիեր (վանի զուլե — չառաններ): Այն տասնամյակներին փաշայի իշխանությունը հետևում էր և նա չէր կարող երկուր կառավարել, եթե հարյի շնտեր ճուրղ խանի հետ. որի թիկունքում կանգնած էին մանր բեկերն՝ իրենց զինավաճառով, ռազմատենչ խոյամենքով: «Բայց միշտ հետքող կաթա մըն էր Վանը, որ ոչ կյանքի, ոչ ինչքի և ոչ այլ պատվի ապահովություն զուլթություն ուներ»¹⁶:

Խոշարի գավառը կամ Մահմուդիեն իշխանությունը ևս ճուրղ բեկերի հետքում էր: XVIII դարի երկրորդ կեսին այնտեղ տիրում էին Չապան Բոյու

13 Վ. ԻԼԵՖՈՆԿԵ, Աշխարհագրություն, մասն Ա, էջ 52:

14 X. Փ. Ե. ՄԱԿ, Армянскія Пустыни черки и армен, Тифлис, 1910, стр. 191—193:

15 Ա. Բասմաջյան, Հայկական ընդհանուր դրամագիտություն, Վենետիկ, 1936, էջ 119:

16 Ա. Ալյուլաևյան, Պատմական Հայաստանի սահմանները, Գահրե, 1950, էջ 451, տե՛ս նաև 17, 18, Հակոբյան, Ուլթաղներ Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, Երևան, 1950, էջ 368—371:

բեկեքը, որոնք մերթ ընդ մերթ կրկնով վանի կուսակալի հարվածները, քաշվում էին Բաճուրդի անսովոր բերդը և ապա կրկին տիրում դավառին:

Անվանապես վանի փառալուծյան մեջ մտնող Ջուլիսկերկի կամ Հեքյարիի (Աղքասկ) դավառը բնակեցված էր հայերով, ինչպես նաև քրդերով ու ասորիներով: Այն վտղուց ի վեր անկախ իշխանություն էր և շարունակում էր իր իրավունքները պաշտպանել նաև այս ժամանակաշրջանում:

Քրդահպատակ ընդարձակ ու հզոր իշխանություններ կային նաև Հարավային Հայաստանում: Դրանց մեջ ամենաուժեղը Ջեզիրեն էր, Դիարբեքիի փառալուծյան մեջ մտնող մի ճյուղում (Իշխանություն), որը ալազուց դարձել էր քրդերի սեփականություն: Ունի ինքնազուխ ու հզոր բնյ, որի տիրապետության տակ են ոչ միայն քաղաքի վրա գտնվող, այլև միջոցներ (նահիե)՝ Ալաուդի բնակիչները հիմնականում քրդեր են և կարող են մինչև 70 հազար զորք հանել»¹⁷: Ջեզիրեն կառավարում էին Բեղեր-խանի տոհմի ներկայացուցիչները: Սրանք, փաստորեն, իրենց էին ենթարկել քրդահպատակ ու քրդաբռնակ շրջանների մեծ մասը:

Իհեճաճանակ դինվորներ ունեցող Բոհանի անսովոր բնույթով նստած Բեղեր-խան բնյի դարձել էր մի այնպիսի հզոր ֆեոդալ, որը տիրության հետ քնավ հարաբերությունների մեջ չէր մտնում և մտադրություն ուներ համահավասարել քրդաբռնակ շրջանները, ստեղծել քրդական ֆեոդալական պետություն¹⁸, 1830-ական թթ. նա իր տիրապետության տակ էր ասել՝ «լուսինի Բաղեջ բնկած քրդական մասը ու խոշոր իշխաններին, ջանքով էր բնկանել ասորական քրդաբռնակ համայնքը»:

XIX դարի առաջին քառորդին Բայազետում դեռևս շարունակվում էր քուրդ ֆեոդալների տիրապետությունը՝ հանձին Բայազետի տոհմի: Օգտվելով պետության թուլացումից, փառալուծյան անկախացել էր, և նահանգը դրվել էր քուրդ տիրակալների գերիշխանության տակ: Քրդահպատակ իշխանություններ էին նաև Դերսիմը, Չարսանջակը, Շիրո և Աղճասաղ դավառները:

Ապստամբ ու կրթական իշխաններ կային նաև Կիլիկիայում: Նրանք, այսինքն Կոզան-օղլու դերբերյանը, Կիլիկիայի լեռնային մասերում (Ռուդ միլեն Հաճըն) հաստատվեցին XVI դարից սկսած, սակայն հետագայում իրենց տիրապետությունը բնորոշակեցին:

Վիկտոր Լանգուան հաստատում է, թե XIX դարակեսին Սիսը, Հաճընը և այլ մարտիկ կառավարվում էին Կոզան-օղլուների կողմից¹⁹:

Այս ցեղապետների իրավունքները ճանաչվել էին սուլթանական կառավարության կողմից: Նրանք պարտավոր էին հարկերը հավաքել և հանձնել պետական պաշտոնյաներին, հարգել դավառապետի և նախրի հույժ վճիռները, վերաբերվել միջոցով դործադրել պետական հրամանագրերը: XIX դարի ուսուցին կեսին Կոզան-օղլուները, օգտվելով Օսմանյան կայսրության տկարա-

17 Ղ. Ինկիճեան, Աշխարհադրութիւն, մասն Ա, էջ 348:

18 Բաբունակ Պէլլի Ալեքսիսեան, Ճտնապարհորդութիւն ի Բաբեյոն րնդ Հայտոտեան յամի տեւոն 1847, Արմաշ, 1876, էջ 62 թմ.

19 Բուրբաճան տե՛ս V. Langlois, Voyage dans la Cilicie et les montagnes de Taurus en 1852—1853, Paris

ցումից, դադարեցրին կանոնավոր հարկատվությունը և շարունակեցին ավելի վարսուգ ձեռք վառվել հպատակներին հետ:

Այսպիսով, 1800—1830-ական թթ. Արևմտյան Հայաստանում և Հայկական Կիլիկիայում Թուրքահպատակ նահանգների կողքին տակավին հարատևում էին ֆեոդալական կիսանկախ իշխանապետություններ՝ թուրք, թուրքմեն ցեղապետներ, որոնց սանձարձակությունը չափ չունեին. Դարասկզբին կայսրության հպատակությունը ապրող հայությունը տեղաքաշված էր Արևմտյան Հայաստանում, շերտընգմեջ բնակվում էր հայաբնակ նահանգներում, Հայկական Կիլիկիայում, ինչպես նաև Ժովամերձ զաղութահայ օջախներում:

XIX դարի առաջին քառուղիին Թուրքահպատակ երկրամասերում ապրող արևմտահայերի և ընդհանրապես կայսրության ենթակա ազգերի ճշգրիտ մարդահամար գոյություն չի ունեցել²⁰: Ասկայն կան առանձին ուղեգրողների տվյալներ, հետազոտողների հրապարակած թվեր:

Գերմանացի վիճակագիր Գ. Հասելը 1822 թ. հրատարակած ուղևորական երկրների վիճակագրական տարեգիրք-վիճակագրության աշխատության մեջ Թուրքիայում հաշվում է 12 միլիոն 920 հազ. բնակիչ, որից հայեր՝ 1 միլիոն 680 հազ.²¹ Այս թվերը խիստ պակասավոր են: 1836 թ. գրված մի վավերագրում ասվում է, թե երեք միլիոն հայեր էին ապրում Արևմտյան Հայաստանի, Փոքր Ասիայի զանազան գավառներում, Կ. Պոլսում և Զմյուռնիայում²², 1844 թ. անցկացված մարդահամարի տվյալներն ամփոփելով, ֆրանսիացի քաղաքագետ-պատմաբան Մ. Ա. Ուրֆյենին գտնում էր, որ Թուրքիայում ապրում էին 35,350 հազ. մարդ՝ պատկանելով 14 ազգության և ցեղերի: Հայերի թիվը 2 միլիոն 400 հազար էր, որից երկու միլիոնն ապրում էին եվրոպական, 400 հազարը՝ ասիական Թուրքիայում²³: Այս մարդահամարը ևս գնահատվոր էր, քանի որ Թուրքիայում ապրող քրիստոնյաները, զինվորական հարկ վճարելու պարտականությունից ազատվելու նպատակով թաքցնում էին իրենց թվաքանակը²⁴, վիճակագրական ոչ լրիվ տվյալներ հաղորդում ինչպես պետական պաշտոնյաներին, այնպես էլ հոգեօր առաջնորդներին, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքաբանին: Այսպիսով, XIX դարի առաջին երեսնամյակին Թուրքիայում ապրում էր շուրջ երեք միլիոն հայ:

Դարասկզբին Կոստանդնուպոլսում ապրում էր 232 հազար հայ, Զմյուռնիայում՝ 12 հազար²⁵, Կիլիկիայում՝ 414 հազար մարդ, որից հայեր՝ 200 հազար, քրիստոնյա աշխարհիկներ՝ 16 հազար, մահմեդականներ՝ 198 հազար²⁶:

²⁰ Խորպպայիների օգնությամբ Թուրքիայում առաջին մարդահամարի փորձ է եղել միայն 1844 թ., որն համար էլ հայերի թիվը ընդունում է մոտավոր ճշտությամբ՝ բազմաթիվ աղբյուրների համադրությամբ:

²¹ Տե՛ս Ն. Խալանյան, Հայոց թիվը, Բոստոն, 1965, էջ 7:

²² Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. հճ. վաղ. 105ա:

²³ Տե՛ս Մ. Ա. Ubicini, Lettres sur le Turquie, էջ 23, 28, աև ս. հան թիվագրա՝ 1850, № 10:

²⁴ Տե՛ս Է. Կ. Саркисян, Политика гегемонского правительства в Западной Армении, Ереван, 1972, стр. 25:

²⁵ Է. Հակոբյան, Հայքի Զմյուռնիա և ի շրջակայս, Վիեննա, 1899, էջ 43—44:

²⁶ Տե՛ս Գր. Գալստյան, Մարտը կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն, Նյու-Յորք, 1934, էջ 16—17:

Հետևաբար շուրջ կես միլիոն հայ էր ապրում Կիլիկիայում ու Քուրդիայի հայ գաղթաբաններում, իսկ Երկուսն էլ կես միլիոնը միասին Լևանտյան Հայաստանում ու հայաբնակ հարևան շրջաններում:

XIX դարի առաջին քառորդում Լևանտյան Հայաստանում, ծովային անցողիկներով հիմնականում կառավարող Հայկական Կիլիկիայում, հարևան հաճանդներում ապագվին կանգուն էին 40-փք տվիլի հայկական քաղաքներ, ուր ապրում էին մոտավորապես 670 հազար քաղաքացիներ, դրանց թվում շուրջ 365 հազար հայ, Գաղութահայ օջախներում ապրում էին շուրջ 234 հազար հայեր:

Անկախ է, որ այս տասնամյակներին 600 հազար հայն էլ կենտրոնացել քաղաքներում և կազմում էին Քուրդիայի հայ ազգաբնակչության շուրջ 20 տոկոսը, մնացած 80 տոկոսը ապրում էր գյուղերում²⁷:

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԻՈԱՆԿԱՆ ԻՆՏԵՆՍԻՎԻԶԱԿԱՆ

Հայաստանը նվաճած օսմանյան հորդաները, ասպատակելով ու հաստատվելով դաշտային երկրահատվածները, երկար ժամանակ չկարողացան բարձրանալ բազմաթիվ լեռնազանգուհիներ և ծնկի բերել աղատառենչ հայ համայնքներին: Հարյուրամյակներ շարունակ իրենց կիսանկախ, հաճախ և անկախ դոմինիոններ պաշտպանեցին հայկական մի շարք լեռնային մասեր իշխանապետություններ:

Իրանական Հայաստանում հարատևող կիսանկախ համայնքներից ամենաուժեղը Սասունն էր:

Լեռնապալատը հպատակեցնելու Քուրդիայի անհամար յուրաքանչյուր մասնակց էին անհաջողության 1806 թ. Ղ. Խնձիճյանը դրում էր, թե Սասունի օրհակները քրդերն ու հայերն են, որոնք երկուսն էլ միևնույն աղատառելուն ունեն: Տղամարդիկ հաղթանդամ են, քաջասիրտ, երեւելի իրենց մարմին կորովությամբ: Նրանք պատերազմի ժամանակ ակնդ են... Սրանք ի սկզբանե եղել են անկախ, ոչ ոքի չեն ենթարկվել. ոչ մի միայն կամ բնի չի կորոզացել իրեն ենթարկել սրանց. իրենց հոգը ուժի և ապաստանած վայրերի անմատչելիության շնորհիվ ոչ ոքի չեն թողնել մուսը դործել իրենց երկիրը: Սրանք ունեն իրենց մասնավոր, խնդրություն բնյը»²⁸:

Սասունի անկախությունը երկարատև պահպանման պատվականներից էր և այն, որ տեղի հայ և քուրդ ազգաբնակչությունը քարեկամական հարաբերություններին մեջ էր, ընդհանուր անվամբ կոչվում էր սասունցի, ամիզաղ (հորեղբորդի), «Շատ առաջներ, այս շրջանի հայերն ու քուրդերը միություն կազմելով միշտ կռվել են թուրք բռնապետական ուժերին դեմ ու մնացել են կիսանկախ՝ դաշտայիններու նման լեռնաբնակչությամբ թուրք իշխանություն»²⁹:

Ինքնուրույն համայնքի իր իրավունքը պահպանելով, Սասունը 1800—1830 թթ. կառավարվում էր մնացած զավառներից տարբերվող, յուրահատուկ սկզբունքներով, Քուրդ բնից կամ հայ իշխանը, ընտրությամբ ազատվելու տնորինում էին երկրամասի ղործները, պատերազմի ժամանակ ժողովրդին մեկ մար-

²⁷ Հայկ Ղազարյան, Իրանահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800—1870 թթ., Երևան, 1967, էջ 162—170:

²⁸ Ղ. Խնձիճյան, Աշխարհագրություն, մասն Ա, էջ 280:

²⁹ Լ. Շահապալյան, Քուրդ-հայ պատմություն, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 167—168:

դու նման համար մարտադաշտու Կովում էին և՛ տղամարդիկ, և՛ կանայք, նույնիսկ անլավաստանները, Զինատղտղտարի կնքման, հարկերի վճարման, օտարների հետ փոխհարաբերությունների մեջ մտնելու պահին ավտղանին վճիռները կայացնում էր քուրմ համայնականների մասնակցությամբ։ Քուրքական կառավարիչներ կամ հարկահաններ մուտք չէին գործիչ այս դավառը։

Սատունից բացի, Դիարքեֆրի փառալուծության մեջ մտնող հայկական ազատ համայնքներ էին մնում Սավարը և Իսլանը (Խոյան բառացի նշանակում է ապստամբություն, որը և քննորշում էր դավառի սզդարնակյությունը իրավական դրությունը)³⁰։ Նրա կազմում մտնող գյուղերում բնակվում էին քրդեր ու քրդախոս հայեր, որոնք լավ հրաձիգներ էին, Պատերապոսի փողը հնչելիս մարտունակ ազդաբնակչությունն իր ունեցվածքը թաքցնում էր դապտնարաններում, կանանց ու երեխաներին պատրասարում ամրացված, պարսպապատ ավաններում, իսկ ինքը շարժվում էր գնդի լեռնանցքներն ու կիրճերը, դիմադրավիյու ալշավոդ հակառակորդին։

Դիարքեֆրի փառան 4500 զորքով դավառի վրա արշավեց 1732 թ., ստիպել 500 զինվոր կույրնելով օնհայտակուն վերադարձավ, 1785 թ. Իսլան շարժվող թուրքական բանակը դավառցիներին վախեցած, կրկին ապարդյուն հաղթանակով Թուրքերը 1789 թ. ապստանելին դավառապետին, Շորը հաջորդեց օրդին։ Նա շարանակեց կախվերը և պաշտպանեց Իսլանի օնկախությունը մինչև 1834 թվականը։

Շատախի անկախություն, Մուխի դրություն մասին Ղ. Խահիճյանը 1806 թ. գրում էր, թե աշտուղ. Բ. նստում է հալադդի միկիքը և գործույրում է ամեն տեսակի իշխանություն, դատավորի պաշտոն, քանի որ քուրդ բնկին չեն թաղնում նստի ալուտեղ, ինչպես նաև Մոկոսում³¹, Բավալուր դավառի ինքնուրույն և անկախ բնակիչները, որոնք մեծ մասամբ հայեր են, հղոր են և սատակ կույսդներ, իսկ քրդերը՝ սակավաթիվ են³²։

Մուղ դավառի մեք մտնող Քաղաղալուրի հայերն, օնվանի իրենց քաղաթյամք», XVIII դարի կիրճերը կենին զենքի սովով օնկախություն էին վերանվանել, քրդական իշխանության ծանր հարվածներից խուսափելով, շատաղ-

30 Լևո. Հայոց պատմություն, հատ. 3, էջ 149։

31 Ղ. Խահիճյան, Այսարհագրություն, մասն. Ա, էջ 163։

32 Նույն տեղում, էջ 230։

ջուրքինները հետագայում ստիպված էին զիջումներ անել, խանին որոշ հարկեր տալ, սակայն պաշտպանելով իրենց անկախությունը, շարունակում էին ռզիկված խաղաղության մեջ ապրելը³³։

Դրեթե կիսանկախ վիճակում էր խնուզ գավառը։ Այն անվանապես մըտնում էր Բագրեւոտի փաշայության մեջ և ուներ հայկական առանձնակի գույքեր, ստվար բնակչությամբ։ Կենտրոնը Բյուրակնյա լիւների արեւելյան ստորոտում, ձորի երկայնքով ձգված բերդաքաղաքն էր՝ 4—5 հազար բնակիչներով։ Խնուզի մասին ժոքերը 1805 թվականին դրում էր. «...սակայն Հայաստանի այս մասում, կառավարության իշխանությունը համարյա թե չունի է. Դյուզաքիք զինված են և պատրաստ կռիվելու քուրդերի հարձակումների դեմ, որոնց հետ հաճախակի կռիվներ են մղում և լին վախենում ո՛չ սպառնալիքի, ո՛չ նախախնդրի և ոչ էլ մահից»³⁴։

Էրզրումի փաշայության մեջ էին Տուժիկ և Մանազկերտ (Մելազկերտ) գավառները, ուր ապրում էին քրդացած, ինչպես նաև լուսավորչական կրոնը պահպանող քրիստոնյա հայեր և շնչոհասանցի քրդեր։ Երկիրը հարուստ էր, հողը՝ բերրի, պտղատու այգիներով ու ծառաստաններով ծածկված։ Բնակիչներն արտադրում էին ալի ամեն, ինչ անհրաժեշտ էր իրենց։ Դրաշխարհի հետ նրանք քիչ էին առնչվում. «ապա յավելցուք զՏուժիկ զՄանազկերտ, որք են անկախ ի փաշայեն էրզիսումս»³⁵։

Անկախ և կիսանկախ համայնքներ, Թուրքիայի դերիխանությունը չճանաչող մի շարք գավառներ էին մնացել նաև Լեռնային Կիլիկիայում, հատկապես Տաճրասի լեռնակրճերն՝ Մարաշի փաշայությունում։ Դրանց մեջ ամենաուժեղը Ռւնխան էր՝ Զեթունը։

Զեթուն գյուղաքաղաքը գտնվում էր Մարաշ քաղաքից 38 կմ հյուսիս-արևմուտք, Զիհան գետից 13 կմ արևմուտք և շրջապատված էր լեռներով։ Քաղաքը հիմնվել էր տակավին 1375—1409 թթ. Զյուլ-կադիրների իշխանության շրջանում։ 1626 թ. Մուրադ IV-ը ավելի Զեթունի կիսանկախության ֆիրման և գավառը ճանաչեց իբրև հրովարտակ (ֆերման) ունեցող վազիր³⁶։

Սուլթանը միաժամանակ մահմեդական պաշտոնյաներին արգելում էր մուտք գործել գավառ, բնակչությանն ազատում էր պիտահարկ-թիզիեից, սակայն պարտադրում՝ տարեկան 15000 զահեկան հարկ վճարել Կ. Պոլսի թուրքական մզկիթներին, հատկապես Այա-Սոֆիային, «Բայց յայսմանն սույն գավառի մեջ թուրք պաշտոնյա յպիտի դնովի .. այնպես որ բնավ մեկ կողմի մը վնաս չհասնի այս քաղաքին ու ինքնավարական դրություն, զոր շնորհիվ են անոնց՝ ինքզինքնին կառավարելու, առանց արտաքին միջամտության»³⁷։

Քարոթյուն անհղու միտումով չէ, որ Մուրադ IV-ը շնորհում էր այս ինքնավարությունը, այլ գեթյունցիին իր ինքնապաշտպանության ուժով էր նվաճում այն։ Հետագա սուլթանները մոռացության տվեցին հրովարտակի դրու-

33 1. Աճեմյան, Պատմություն հայոց, Գահերե, 1930, դիրք Գ, էջ 37։

34 Հովհ, Հակոբյան, Ռազմականություններ, հատ. 2, մի դար, էջ 208։

35 Ղ. Սեֆեհեան, Եղի. աշխ., էջ 65։

36 Զեթունցի [Մ. Անվերյան], Զեթունի անցյալն ու ներկայն, մասն II, Կիսենա, 1900,

էջ 31։

37 Նույն անդում, էջ 31—32։

թյունը, ուստի Տալլուսի քաղ Դելի Քեշիշը (տե՛ր ԾՀանը) 1835 թ. Պուլիս է մեկնում և վերափոխվելուցնել տալիս փաստաթուղթը³⁶,

Ինքնավարության հրովարտակ ստանալով, սակայն, Զեյթունը չփրկվեց նոր ազնաներից: Սուլթանները նորանոր բանակներ էին ուղարկում Ուլնիա, ջանում ծնկի բերել ըմբոստ լեռնականներին, բայց միշտ ջարդված և ունայնաձիսն էտ էին վերադառնում: Թուրքական տիրապետության բնթացքում իր ազատությանն ու անկախությանը պահելու համար Զեյթունը մղել է 36, թուրք գրիչների կարծիքով նույնիսկ 42 պատերազմներ: Կես հազարամյակում 42

Զեյթունցիներ

պատերազմ³⁷, ամեն 10—12 տարին մեկ պատերազմ, 1732—1808 թթ. Զեյթունի հրաժարվեց նույնիսկ հրովարտակով նախատեսված հարկատվությանից և օգտվելով ծայր առած դահալսական կռիվներից, ամրացրեց իր դիրքերը, սուրեց «սպասամբական գրության» մեջ, Իշխանության գլուխն անցնելով, Մահմուդ II-ը դուրք տվեց Մարաշի կալունդեր փաշային և հրահանգեց խլանել Զեյթունը: Թուրքական բանակը 1803 թ. պաշարեց բնդաքաղաքը և ինն ամիս շարունակ այն կտրեց շրջապատից: Սով սկսվեց, ծայր առան հիվանդություններ, Գամառի բնակչությունը կանգնել էր ոչնչացման վտանգի առաջ, Ավագ-

36 Հատույուն Ս. Նաշալեան, Զեյթունի քաջամարտիկ Տեր-ԾՀանի գաղազործությանից դըր-վագներն, Պեյրուս, 1958, էջ 48—50:

37 Esat Uras, Tarihle Ermeniler ve Ermeni meselesi, Ankara, 1950, էջ 491—494:

ների խորհուրդը որոշեց քանակցությունների մեջ մտնել թուրք փաշայի հետ։ Նրանք համաձայնություն էկան Սարաշի կառավարչին հարկ տալ, սակայն ումանյան բանտին անմիջապես պետք է հետանար զավառից և հարդվելն իշխանապետության նախկին արաոնությունները։ Զեյթունի վճարած հարկաքանակը բարձրացավ, հասավ 60 հազար զահեկանի, որը, սակայն, վճարվեց մի քանի տարի միայն, 1818 թ. Զեյթունը կրկին ապստամբեց և հրաժարվեց հարկատրվությունից։

Շատախյի հայեր

Զեյթուն զավառը կառավարվել է սկզբում երկու, ապա չորս իշխանական տների կողմից՝ Սուրենյանների, Յաղսրջյանների, Սնիտունյանների և Շավրոյանների։ Իշխանների իրավունքները ժառանգական էին։ Ընդհանուր զավառին վերաբերող խնդիրները լուծվեին, իշխանները համալրվում էին Զեյթունի խորհրդարան, արքայիսկոպոսի ու քեհյանների (տեղակալ գյուղապետեր՝ նույնպես քնսրոփի) հետ, վիճարանությունից հետո վճռական խոսքի իրավունքը վերապահելով իշխանապետին կամ հողերը առաջնորդին, փճիս էին կայացնում։

Պետղալ իշխաններից, շահադարձող գյուղատնիք վերնախավից կադմված այս վարիչների կառավարման ձևը, որի պայմաններում գնալով խորանում էր դասակարգային տարրերակումը⁴⁰, զարմանք էր պատճառել թուրքի աչքի թափած եվրոպացի ուղեգիրներին և՛. Լանդսթայնի կարծիքով այն ժամանակահատ-

⁴⁰ Տե՛ս Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ, Երևան, 1955, էջ 111։

կան»⁴¹ Բնօւյթ ունեւր, էլիդն Ռեկլյուն ուվէյացնիւմ է. Բմի հայկական դաշնակցութիւն՝ բաղկացած վեց փոքրիկ հասարակապետական հասարակութիւննեւրից»⁴², Հիշյալ դաշնակցութիւնը արտահայտում էր հետեւյալում. Զեյթուն դաժաոր բաղկացած էր 29 դյուղերից, ունեւր 27460 հայ ազգաբնակչութիւն, 8334 մահմեդականներ կամ թուրքմեններ, Այս «...դյուղերը կազմում են մեկ դաշնակցութիւն, որոնց մէջ կան ղեկթունցի հայեր և Կոզան-ճղու ճիղի թուրքմեններ»⁴³,

4. ՀՈՂԱՅԻՆ ԶԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Չեռդայական տնտեսակարգի վրա խարսխված Թարքիայում ղեկեւ դործադրութիւն մեջ էին ալիւի քան երկու հարլւերամյակ առաջ հրապարակված զատերութիւն օրէնքներու, հարկահաւաքման երբեմնի շտիներն ու հարկապահանջութիւն ձեւերը:

XVIII դարի վերջին ու XIX դարի սկզբներին էլ Թարքիայում շարունակում էր դրութիւնն ունենալ հողատիրութիւնն ուղմա-ֆեոդալական սիստեմը: Ընթացող տարիների հողերի մեծ մասը կոչվում էր միրի (պիտեակ) և տրվում էր օգտագործման՝ պայմանով, որ օգտագործողները ոչ միայն հարկեր վճարեին, այլև արքունիքում ու քանակում ծառայութիւններ կատարեին: Հողը հատկացվում էր սրանց իբրեւ վարձատրութիւն, իրավունք ստացողները հարկեր էին դնում գյուղացիներից, մի մասը պահելով իբրեւ պարտավորութիւն վարձ, մի մասը հատուցելով Բ. Դոան, Միրի կոչվող հողերն էլ տարատեսակ էին լինում: Կային խասեւ, զեամբընեւ, քիմարենեւ:

Խոսքը հողատիրական խոշոր միավորներ էին և տարածվում էին Արեւմտեան Հայաստանի մի քանի նահանգներում: Խոսք էր կոչվում հողային այն միավորը, որից ստացված եկամուտը կազմում էր 100 հազար ալիւից ոչ պակաս: Օգտագործման իրավունքով և ծառայութիւն պայմանաժամանակով այն տրվում էր վեզիրներին, բնլիբերներին, սանջակներին: Մասնաւորութիւնը լրահալուց հետո, խասատիւրը կորցնում էր իր իրավունքը և հայտնվում նոր տեւր, ալիւներն հաջորդ պաշտոնէյան: Օրէնքով խոսքը մասնաւոր սեփականութիւն դառնալ կամ ժողովրդական իրավունքով փոխանցվել շէին կարող: Ընդունում էր մեծ վեզիրը, հաջորդին ստանում էր նրա խոսքը, փոխվում էր նահանգապետ փաշայն, նորը՝ փաշայնահայկան արտոնագրով ներկայանում էր էյալեյին և ստանում ուղմա-քաղաքական իշխանութիւնը, նախորդին պատկանած հողատարածութիւնների եկամուտը վայելելու իրավունքները:

Պետական հողերի մասն մասը տրվում էր մահմեդականներին՝ զինվորական ծառայութիւն կատարելու կամ զինվոր տալու պայմանով: Այստեղ էր, որ ի հայտ էր գալիս կայսրութիւնն ուղմա-ֆեոդալական բնույթը, որովհետեւ չորսմիավորումները պահվում էին ոչ թէ պետական դանձարանի հաշվին, այլ զինվոր տվողին հողեր արամագրելով: Զորամիավորման պետը ցեղի առաջ-

41 ՌՄՈՅՅՈՒՆ ԿԱԿԱՅԻՆ, 1856, № 6:

42 Ելլիկ Իեկլյու, Հագրատեւ, Հայաստան և Քուրդիստան, Վաղարշապատ, 1893, էջ 95:

43 [Գարեիկ Պասկալյան], Հայոց ազգի պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1868, էջ 265:

ճորդ խոշոր հողատեր ֆեոդալի արտոնություն էր ստանում, բայց ոչ թե ժառանգարար, այլ ծառայության տարիներին միայն:

Սուրբանական բանակին ղինվումներ տրամադրող թուրք հողատեր ազնորականները կոչվում էին սիպահիմեթ, նրանց ծառայության համար հատկացված հողակտորները՝ դեմեթ և թիմար: Հադի օգտագործման իրավունք ստացող մահմեդական զինվորականները ապարակները հանձնում էին գյուղացիներին մշակելու, դանձում էին հարկեր, դրա գիմաց պարտավորվելով պահել հեծելադուռ ու հեռեակ, ծառայել սուլթանին, պաշտպանել երկրի ու պետության անվտանգությունը, արշավանքներ կատարել, տվար ու կոզոպուտ ձեռք բերել: Ղ. Ինժիճյանը գրում է. «Սիպահի անվանումը պարսկերենում նշանակում է զորակոն, մինչդեռ տաճկերենում սեփականացված է հեծելազորի յուրաքանչյուր զնդի կոմից, որոնք երեւելի ու բազմաթիվ հն, որոնց անվանում են դեմեթի և թիմարի գոթմ. սրանք թուրքապարսկա են և վերջնում են իրենց համար ապրելու միջոց հրկրի կալվածքներից, որոնք կոչվում են զեմեթ և թիմար, որովհետև օսմանյիների նախկին թագավորները օրըստօրե իրենց իշխանության տակ զցելով վանագան երկրներ, յուրաքանչյուր գավառի մի որեւէ մասը (մանավանդ դրանք էին եկեղեցական, վանական և առանձին իշխանների կալվածքներ) որոշյալ կարգեցին հեծելազորների թուղակ. Այդպիսի կալվածները թագավորը հաճախ ձրի նվիրում էր զինվորական ծառայություն կատարողներին կամ իր սպառնյալներին, իսկ մյուսներն արքունիքում վաճառքի էին հանում առավել վճարողին»⁴⁴:

Սիպահիներին տրվող հողամիավորներից ամենափոքրը թիմարն էր: Ասեն մի թիմարից ստացված տարեկան նվազագույն եկամուտը 3000 ղուրուշ էր, առավելագույնը՝ 20 հազար ղուրուշ: Չեմեթից ստացված նվազագույն եկամուտը 20 հազար ղուրուշ էր, առավելագույնը՝ 99.999 ղուրուշ:

Օրենքով թիմարներին և ղեմամթներին տիրապետելու իրավունք ստացած սիպահիները դրանք գնել, վաճառել կամ ժառանգել չէին կարող: Նրանք օգտագործում էին կալվածները ալեքան ժամանակ, քանի դեռ ծառայության մեջ էին: Ծառայության ժամկետը լրանալու դեպքում սիպահին կորցնում էր հողատիրական հակակի իրավունքները:

Խասերից բացի, որոնք մեծ թիվ չէին կազմում Արեւմտյան Հայաստանում, մշակելի հողի գերակշռող մասը թիմարներն էին: Սիյանդարի մասին Կ. Մարքսը գրում է. «Փոքր Ասիան և Հայաստանը այն շտեմարաններն էին, որոնք մշտապես համայնում էին թուրքական բանակները, սկիւռն նրբանցից, որոնք կանգնած էին Վիեննայի պարիսպների տակ, վերջուցրած նրբանցով, որոնք ցախաշաղկեցին կոյիվջի մոտ»⁴⁵, XIX դարի սկզբին վիճակի քիչ էր փոխվել:

Կարինն ուներ 122 դեմեթ, 5548 թիմար և տայիս էր 11584 ջերիյու դինվուր: Վանը՝ 185 դեմեթ, 826 թիմար, 2392 վինվուր, Դիարբեքիրը՝ 106 դեմեթ, 540 թիմար, 1504 դինվուր, Զուլբերը՝ 106 դեմեթ, 695 թիմար, 1804 դինվուր: Սեբաստիայի վաշան իր խասերից տարեկան ստանում էր 900000 աղչեի

⁴⁴ Ղ. Իճիմեան, Աշխարհագրություն, մաս Բ, հտ. Ե, էջ 80—81:

⁴⁵ К Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 9, стр. 5.

նկամամտ Փաշայություն 8 տանցականներն ունեին 1038-ը զհամեմեմներ, 3022 թիմարներ և տալիս էին 6490 դինվոր, որոնց հողատարածություններից ստացած հասույթը կազմում էր 13087327 աշխ⁴⁶, 1830 թ. Ռայագենտի փաշայության պետական հողերն ամբողջապես փաշայի խասերը, զնամեմներն ու թիմարներն էին, Սուլթանն ալաոեդից ոչինչ չէր ստանում⁴⁷, Մարաշի փաշայությունն ուներ 2869 կրլը⁴⁸, պետական օգտագործելի, լսվորակ հողեր և տալիս էր 6500 դինվոր: Լևոնտիսով, անվանապիս Արևմտյան Հայաստանում հողերի մեծ մասը պետական-միջոցներ տեսակին էին պատկանում և տրվում էին մահմեդական զինվորականներին՝ օգտագործման իրավունքով:

Հողակտորի անցումը մեկ գյուղացուց մյուսին կարող էր տեղի ունենալ միայն ֆեոդալի թուլություններով, որի համար վերջինս տալիս էր արաճնադիր, դրա դիմաց ստանալով ուժմանված քուսակի զույմար: Իսկ ֆեոդալներն էլ փաշայի կամ սուլթանի ազաջ պարտավորված էին հողից ստացած հարկ-ռենտայի հաշիվին պահել հեծելազոր և պատերազմի պահին այն առաջնորդել ռազմագաղտ:

XIX դարի սկզբներին հողատիրական նախկին որենքները, խասերին, դեմեմներին ու թիմարներին տիրապետելու իրավունքները, դրա դիմաց սուլթանին ձառախելու պարտավորությունները, փոխվել էին: Իկնմ արդեն սուլթանի խոստարարտ դրույթություններն այնքան էլ դիր չէին կատարում: Քուսեյանյան եզրին հասած կալույթության մեջ էականը ունի ու հարստությունն էր:

Հողատիր զինվորականներին մեծ մասը, օգտվելով պետության թուլություններից, ժամանակի ընթացքում ամրապնդվել էր իր կալվածներում, դիզել հրակալական հարստություն, սեփականացրել, երբեմն էլ ժառանգական դարձրել հողերը, նույնիսկ քաղաքական իշխանությունը նրանցից շատերն ալլուում էին ոչ միայն զավառական քաղաքներում, այլ անպարանքներ էին կառուցել ու հիմնավորվել սուլթանի նստավայրում, փաշայանիստ քաղաքներում: Ռազմա-ֆեոդալական հողատերերն աճել էին, դարձել հողային արխատեկրատներ, զինված ջոկատների ղեկավարներ: Սուլթանները վաղուց էին նկատել, որ թուրքական ֆեոդալների աճող աղղղեցությունը, կենտրոնախույս ձգտումները վերստանգավոր կերպարանք էին ստանում կենտրոնական պետության համար, սակայն առայժմ լուրջ էին, քանի որ ամենարդ էին պայքարել ալլու երևույթի դեմ:

Պետական գանձարանի աղքատացումն պատճառով կառավարությունը պակասեցրեց հինիներին ուժեղները, փոխարենը շնորհեց հողեր: Իբրև անբարեհույս, ենիշերիական գեղերի մեծ մասը տեղափոխվեց ծայրամասերը՝ կարին, Կարս, Ախալցխա, Արևմտյան Հայաստանը սուլթաններից նոր պատուհաս ստացավ: Սնիշերիները խլիցիի քրիստոնյաների, նույնիսկ մահմեդականների հողատարածությունները, սկանչին կնդեթել ռալային:

Արևմտյան Հայաստանի հողերի մյուս մասը վախճային սնունն էր

⁴⁶ Պաշտություն ակնամար քաղաքին Անատոլի և սահմանաց Խորասան, հորհեց Անդալան Աղեհաղդյան, էջ 220:

⁴⁷ Վրացական ՍՏԶ, Կողմ, ք. 2, գ. 2646, թ. 9:

⁴⁸ Ռազմիկ նշանակում է սուր, որի իրավունք ալլուի տնուն ունեին ռազմիկ, հողատիր ֆեոդալի նկատմամբ, հողակտորները:

երում և պատկանում էր մահմեդական ու հայ հոգևորականությունը, Հոգևոր ֆեոդալների տնօրինությանն հասնելով մակուհները ևս բաժանվում էին հրեք խմբի, Լեռային խմբի վակուհներն էին շարժական ու անշարժ այն հույժերը, որոնցից ստացված և կամուսններով վերանորոգվում էին մզկիթները, կերպարքություն էր հոգևոր գասը: Մուսթան Մուստաֆա II-ը մալիկիսներ և կոշվոզ հիշյալ վակուհներից, որոնք տրվում էին ժողովրդաբար, հարկ էր դանձում ոչ միայն միանված, այլ նաև ամեն տարի⁴⁸: Մուստաֆա III-ը փոխեց մալիքիաների կառավարման ձևը և դրանք դարձրեց պետական սեփականություն, դանձվող հարկադրումները լցնելով իր դանձարանը:

Երկրորդ կարգի վակուհներից ստացված և կամուսններն անվանապես մախսուֆում էին աղքատների ու կարիքավորների ռզնելու նպատակով, սակայն իրականում դրանք խժուռում էին կառավարիչ նաղիրները: Երրորդ խմբին էին պատկանում սուլտանական վակուհները⁴⁹, Սրանք նվիրվում էին մզկիթներին, իբրև սեփականություն՝ առհավետ օգտագործելու, բայց ոչ օտարելու իրավունքով:

Նույնը հողատարածություններ՝ վակուհներ ստանալու իրավունք վերապահվեց նաև Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանին և թվով 200-ից անցնող հայկական վանքերին: Հայրի առնելով ամենայն Հայոց կաթողիկոսի աղոթյունությունը, սուլթանները հողեր, գանապան և վիհեր, դրամական միջոցներ, արտադրություններ էին ռաշխում կաթողիկոսին, Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքին, սրբանք սիրաշահելու քաղաքականություն վարում դեռևս միջնադարում: Գնալով սուլտանանում էին վակուհային հողերը, մանավանդ էջմիածնապատկան կալվածները, XIX դարի սկզբներին էջմիածնի կաթողիկոսությունը հողային կալվածներ, ջրաղացներ, ձիթհաններ, այգիներ, պարտեզներ ուներ Սևանալճու Հայաստանի դեմք ըստը միաշալկություններում, այդ թվում և Եվդոկիայում, Զմյուռնիայում և Հայկական Կիլիկիայում, կաթողիկոսի նշանակած ժուրդի վարձակալության էին տալիս այդ կալվածները, արդյունքից դանձված հարկը ստանում դրամով կամ բնամթերքով, ապա տեղափոխում էջմիածին:

Հողային կալվածներ ունեին Արևմտյան Հայաստանի վանքերը, ինչպես և մի քանի ռասնյակ և կիզլեցիներ՝ վարադա օ. Նշանի վանքը: Մուշի ս. Կարապետը, Ախթամարի ու Սոփ կաթողիկոսությունները և շատ այլ վանքեր, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ 300 հեկտարից ավելի հողեր, անասունների հոտեր ու նախիրներ: Նրանք հողերը մշակելու համար աշխատեցնում էին վանքապատկան գյուղացիներին, վարձակալող մաքարաբներին (կիրարներ, վարձու մշակներ), հարստություն դիզում: Սակայն այդ հարստությունն ապահով չէր: Ինչն յուրյն ունեցվածքի հետ միասին, վանականները կարող էին կորցնել իրենց կյանքը: Քուրդ և թուրք սուպատակողների, ավաղակների արշավանքները մի հարվածով կարող էին ծալաշահել խեղճության հասցնել ումենազարտա վանքը: Վանական հողատիրությունը ֆեոդալական ընդլծ ուներ: Գյուղացիության շահագործման ճանապարհով մշակվող վանքապատկան հողե-

⁴⁸ Дн. Бакрабян, Исторический очерк турецкой системы землепладения, Тифлис, 1889, стр. 10

⁴⁹ И. Сколова, Земельные отношения в Турции до Тауизмат («Новый восток», 1924, № 6, стр. 100—102)

իւր ստացված եկամտով սնվում էր հնազանդութիւնը քարոզող հայ հոգեւորականութանը: Վանքապատկան կաթողիկոսների հաշիւին պահվում էին նաեւ զրպարոյններ:

Արեւմտյան Հայաստանում տոկոսովին հարատեւում էին մասնավոր սեփականատիրական հողեր՝ մյուլքեր: Առ ու վաճառքի, տնօրինութիւն ժառանգական իրավունքով արտօնված այս հողերը թուրքահայաստանի հայկական շրջաններում քառասունպէս մեծ թիվ չէին կազմում, սակայն XIX դարի սկզբներին դրանք ավելացան, հասների, թիմարներին ու զեամեթներին մի մասը դարձավ ժահանգական ֆեոդալների և եկեղեցւոյն կամ յաւակիրւոյն ժողովրդական սեփականութիւնը: Մյուլքեր ունեին նաեւ հայ հողատերերը Վանի, Արձնի, Դիարքերի զավառներում, Անիում և Սեբաստիայում⁵⁰: Հայերը մյուլքներ էին ձեռք բերել, թարխանութիւն իրավունք ստացել սուլթաններին մատուցած հատուկ ծառայութիւնների, կոչվում ցուցարարած խիզախութիւն համար: Սակայն մյուլքների թիվը թուրքահայաստանի նահանգներում ավելի քիչ էր, քան քրդահայաստանի խանութիւններում ու զավառներում:

Ժողովրդական հողատիրութիւնն ձեռն ավելի տարածված էր Հարավային Հայաստանի կիսանկախ համայնքներում և Կիլիկիայի լեռնազավառներում: Վարչական իշխանութիւնն անունն աջտեղ անուղղակիորեն փոխանցվում ու զրաշխում էր հողատիրութիւնն աների վրա: Մասնավոր հողեր էին հյուլլում-մլք, ուլալլը (օջախ), դերերիւլլում (ձորապետութիւն), յուղլում (հայրենի վայր) կոչված զավառների հողատարածութիւնների գերակշռող մեծամասնութիւնը: Դրանք պատկանում էին քուրդ խաներին, ընկերին, ցեղապետներին, հայ մեկեթներին, իշխաններին:

Այդ նաեւ ժամանակաշրջանում սուլթանական կառավարութիւնն ընդլայնեց սահմանափակ զավառների իրավունքները, բաշխելով հողատիրական արտոնութիւններ և անկախութիւնն ֆերմաններ: Բացառապէս քրդական ավազանուն հանձնված «օջառլըներն այն երկրամասերն էին, որոնք խաօք (հարկի տեսակ) կամ ամբողջովին, կամ մասամբ հատկացվում էր բաղաբի սահմանափակը պահպանող զօրքերին, որպէս բռնիկ»⁵¹:

Օջառլըքի, հաճախ և նրա հետ հավասարեցվող յուրդուլի անուն կրող զավառները, զավառատերերը, որոնք կոչվում էին էմիրներ, ունեին դրոշակներ և թմբուկներ, նրանց մեծ կային լայնպիսիները, որոնք սուլթանի կողմից նշանակման բարավ էին ստացել, կային, սակայն, դարձր առաջ սուլթաններից ստացված այնպիսի բարքներ, որոնք օջառլըքի նախկին տերերին իրավունք էին տալիս ժառանգարար կառավարելու առանց որեւէ մեկի նշանակման կամ հաստատման: Բաղաբական իշխանութիւնը, դրան սերտորեն առնչվող հողատիր տիրութիւնները փաստորեն, երբեմն էլ իրավական առումով, վերածվում էին նման էմիրների ժառանգական սեփականութիւն:

Արեւմտյան Հայաստանի քրդարեական մասերում՝ Բալուի, Գենջի, Էդիլի, Դաւուի, Եկրադի, Միհրիմանի, Ռաշուի, Ռամադիի զավառները ձանալվել էին իբրեւ հյուլլումութիւններ. փաստորեն աջտեղի հողերի ճնշող մասը ժա-

50 Ձ. Նահպալլաի, Քյուրդու-հայ պատմութիւն, էջ 70—71, 72:

51 Ղ. Լեւիկեան, Աշխարհագրութիւն, հատ. Ե, էջ 97:

վում էին սոցիալական, ունեցվածքային, ինչպես նաև իրավական տարբերություն ունեցող զատերի:

Արևմտյան Հայաստանում խոշոր հողատերեր էին թուրք, քուրդ, մասամբ և ասորի ու հայ ֆեոդալները. երկրի ամենախոշոր ֆեոդալը, թուրքահայատակ շրջաններին հողային կալվածքների զգալի մասի տերը սուլթանն էր, նրանից հետո, բայց սլաշատնի ու ունեցվածքի, խոշոր հողատերեր էին մեծ վեզիրը, բեյլերբեյերը, միրմիրյաները, սանբակերները:

XIX դարի սկզբին էրզրումի Ահմեդ փաշան 1200 հոգուց բաղկացած իր զորաջոկատը պահում էր նահանգում «ունեցած» հողերից ստացվող եկամուտների հաշվին, էրզրումի, Կարսի, Ախալցխայի, Սեբաստիայի, Ադանայի, Տրապիզոնի փաշայություններում հողատեր ֆեոդալները թուրք զինվորականներն էին՝ սիպահիները, ենիերիները, առևտրա-վաշխատական ճանապարհով կամ բռնությամբ հողեր ձեռք գցած թուրք ալիտատերները: Քրդական տարրը տարածուն հիմքեր էր գցել էրզրումի, Կարսի, Ախալցխայի դավառներում, զինքի սուլվ խել հայերի հողերը, անցել նստակյաց կյանքի: Սակայն, ընդհանուր պոմամբ, այս նահանգներում հողերի տերը թուրք վերնախավն էր:

Ախալցխայի սանջակի հողատարածությունների մեծ մասը, Մահմուդ II-ի ֆերմաններով ամրացված էր թուրք թիմարլիներին, 1822 թ. տրված, ապա 1823 և 1827 թթ. վերահաստատված մի ընդարձակ հրամանագրով, սանջակի հողերից 10250 ալնի տրվում էր թուրք իշխանավոր Սուլեյմանի սրդի Ահմեդին, իսկ վերջինիս մահվանից հետո՝ փոխանցվում նրա աղականներին: Սանջակի 41 հազար ալնի մշակելի պետական հողերը 1827 թ. արդեն զարծել էին թուրք կալվածատերերի սեփականությունը, որի մասին Մահմուդ II-ը բանակցում էր Սելիթ Ահմեդ փաշայի հետ, ջանում զոնի հարկեր դանձել դրանցից⁵⁴,

Զրեզրի սանջակի խոշոր հողատեր-կալվածատերերը նույնպես թուրքերն էին, Նադիր բեյը, Բուրսուն աղան, Օսման աղան, Հուսեյին աղան և մի քանի այլ թուրք ֆեոդալներ իրենց մեջ էին բաժանել զրեզն ողջ սանջակի մշակելի հողերը, անտառները, արոտավայրերը և հարկեր էին դանձում դյուղացիներից: Նրանք հողեր էին ձեռք բերել նաև Կարսի փաշայությունից և, նստած կենտրոնական քաղաքներում, վաճելում էին հարկահանների քելած եկամուտները: 1828 թ. Նադիր բեյին «պատկանում» նաև Զրեզրի և Կարսի օդատարածի հողերը, որոնք կապալով շահագործման էին տրվում հայերին ու հույներին: Փոցխովի սանջակի խոշոր հողատեր կալվածատերերն էին Ալայ բեյը, Դազա բեյը, Մադադ բեյը, Մուստաֆա բեյը, Խամալի բեյը, Սրանցից ամեն մեկը երկու դյուղից ոչ պակաս հողային կալվածներ ունեւր, Հատկանշական է, որ սրանց շարքումն էր Մուղղուսի Հայություն անունով մի հայ հողատեր, որն ուներ «անբաժն» հարստություն, հողեր, անասունների նախիրներ, քաղաքներ ու ձկնհաններ: 1827—1828 թթ. փոցխովի սանջակում կային 7 խոշոր և 13 միջակ կալվածատեր, 148 ունեւորներ, Կալվածատիրական դյուղերը 216-ն էին, Կենտրոնական՝ միայն 133⁵⁵, Ախտեղ և մյուս շրջաններում այնտեղան հողերը

⁵⁴ Վրացական ՍՄՀ Կոդեքս, ք. 17, ք. 57, ք. 13—15:

⁵⁵ Նույն տեղում, ք. 47, ք. 75, ք. 21—22:

թյունից, տիրում էր յոթը գյուղերի: «Օսմանյան սուլթան մը ֆերմանով ճանը-
ցեր էր անոնց թուրխանությունը»⁵⁹, Վանի օսմանական էր Գործոթ գյուղի հայ
մեկիցը, իսկ թաղաքումն էին նստում իշխանաց իշխան խոջա Ախիջան Գա-
րսանֆերյանը, Մկրտիչ իշխան Գասպարյանը, Գրիգոր աղան, Հակոբ իշ-
խան Սաֆարյանը: Մասնավոր սեփականատիրական հողերից բացի, Այգեհա-
տան ու Արարոց թաղերում սրանք ունեին այգիներ, տներ, ձիթհաներ, խա-
նութներ:

Ձաթանջալի վրա բռնացող ղերեթյանների կողքին կային հայ մեկիքներ,
իշխաններ: Բայազետի տաշալուծյան մասերին տիրող Բեդեր-խան բեյի, Մահ-
մուդ և Ավդալ խանների խորհրդականները հայ իշխաններն էին: Քուրդ բռնատե-
րերի տնտեսությունը վարող, թաղաքականությունն ուղղութուն տվող Միր
Մարտի Բաշկալեցին, Հովհաննես Մանոգյանը և շատ ուրիշներ նվաճել էին
«տերերի» համակրանքը և նրանց ղյուղերը, ազարակները ազատ էին հարկե-
լից ու պարհակներից:

Սասունում, Տարոնում, Հաճընի շրջանում հողատեր ֆեոդալների դե-
րակշիռը մասը հաշիւ էին: Զեյթունի լոթս իշխանական տներն իրենց մեջ էին
բաժանել հայ և թուրքմեն ղյուղերը և գյուղացիներից հարկ էին ստանում:

Այսպիսով, Հայաստանի ու հայաբնակ նահանգների հողատեր ֆեոդալնե-
րի դուստակարգը քաղմատարբ էր ըստ ազգություն, ապրում էր աշխատավոր
գյուղացիություն, նրանից գանձած հարկերի, ունեցվածքի կողոպտման, ան-
տանելի հնչումների ու խռչումներով միջոցով կորզած նվաճումների հաշ-
վին:

Թուրքիայի աղյաքնակության ղերակշիռը մասը, արտադրող դասը, աշ-
խատավոր գյուղացիությունն էր, որը սոցիալական դրությամբ միատարբ չէր:
Գավառահայություն ամենատարբեր վանդվածը համարվում էր իրավականորեն
(de jure) ազատ գյուղացիությունը, սակայն միքը մասն ուներ սեփական հո-
ղեր, մյուս մասը նստած էր պետական հողերի վրա, մի հատվածն էլ ապրում
էր վանդալության հողեր մշակելով: Սյն հայկական կիսանկախ համայնքների
գյուղացիության դոյալիհակը որոշ լավում կայուն էր, ապա քրդապետական
շրջաններում այն լայնապահանգ հեղհեղուկ էր, ներքին էլ հավասարվում էր ճոր-
տերի իրավիճակին:

Նիստանկախ հայկական դավառներում՝ Զեյթունում, Սասունում, Մոկոում,
Սալուրում, Շապաղդուրում և այլ դավառներում գյուղացիությունը իրավա-
կանորեն ազատ էր ճորտական կապանքներից, Տնդի իշխաններից, մեկիքնե-
րից, հաճախ և կառավարիչ դարձած քուրդ բեկերից նրա կախվածությունը ար-
տահայտվում էր ոչ այլ կերպ, քան հարկատվությամբ, կարիքի դեպքում դա-
վառի անկախության պաշտպանությամբ:

Սուլթանահալատակ շրջաններում գյուղացիության իրավական դրությունն
այլ էր: Այստեղ սփռված պետական ու կալվածատիրական հողերի վրա նըս-
տած էրկարողործները բաժանվում էին աղատների և կախյալների: Սայր էր
առել նաև մարաթալություն (կիսաբարություն) ինստիտուտը:

Թուրքական պատմագրությունը այսօր էլ անհարկի ջրհեղձ է ապացուցելու, թե կայսրության միջոցով իսլամականացումը կախվածություն, ճորտություն, գոյություն չի ունեցել, իսկ եթե փաստականորեն հղել է, ապա այն սուլթանների կողմից իրավականորեն չի հասկերիչվել: Սակայն իրենց իսկ հրապարակած փաստերը հակառակն են ապացուցում, էրզրումի փաշայության կանոն-նամեն գյուղացուն օրենքով պարտադրում էր հողից չհեռանալ: Սիպահուն իրավունք էր տրվում փախչող գյուղացուն նա ղերադարձնել⁶⁰, Սուլթան Կանունիի հրատարակած օրենքով թիմարից փախած ռայաթի հավաքելը օրենք էր⁶¹, Պալատնամանակը սահմանվում էր 10—15 տարի, միաժամանակ ասվում էր, թե զբաղ արենլյան սովորություն՝ հին դաֆթարում նյութարարական գրվածքի որդին նոր դաֆթարում նյութարարի օրդի պիտի արժանադրվի⁶², Ահմեդյան է, որ դեռևս միջնադարից օրենսդրությունը գյուղացու կախվածություն չի իրավադրկության վերաբերյալ հողվածներ էր հրապարակել: Հետևաբար, շարիաթի հայտարարությունը գյուղացու անձնական տղատություն մասին միայն հակառակ էր: Հրապարակված հատուկներ փաստերը հիմք չեն տալիս էդրագյաններ, թե իրենց հայտարարված հատուկներ փաստերը հիմք չեն տալիս էդրագյաններ, թե իրենց հայտարարված հատուկներ փաստերը հիմք չեն տալիս էդրագյաններ, թե իրենց հայտարարված հատուկներ փաստերը հիմք չեն տալիս էդրագյաններ, թե իրենց հայտարարված հատուկներ փաստերը հիմք չեն տալիս էդրագյաններ, թե իրենց հայտարարված հատուկներ փաստերը հիմք չեն տալիս էդրագյաններ:

XVIII դարի վերջից կենտրոնական պետության թուլացման հետևանքով սովորական հողատեր-ֆեոդալները, որնքն զորոտությունից հանվեցին նախկինում հողակալ օրենքները, սկսեց մոլեգնել, ֆեոդալի կամայականությունը, Վատթարացավ գյուղացու իրավունքադրական և տնտեսական կացությունը: Փաստապես կախյալ միճակի մեջ ընկած գյուղացիների մի մասը Հարավային Հայաստանում էր, դերեբյուրությունների, հյուրումբությունների և օրդարների տարածքում: Երկր է միայն, որ գյուղացիների, մասնավորապես քրիստոնյաների ճորտացման ու նրանց կախյալ միճակի մեջ զննելու մասին պետական օրենքներ չեն հրապարակվել, գյուղացիների ճորտացումը իրավաբանորեն չի հասկերիչվել: Սակայն իրավունքն այստեղ ուժեղին էր, թուրք ու քուրդ ավատատերերին, որոնք գյուղացու հետ վարվում էին այնպես, ինչպես ցանկանում էին: Ահմեդ է, որ զննում փոքրամասն էր Հարավային Հայաստանում հայ ազատ գյուղացիության թիվը:

Ուղղված էր ըստ ավագանի պարուն էր նախապետականից ֆեոդալական հարաբերությունների անցման ճանապարհին և աստիճանաբար բովոդական կյանքը փոխում նախապետականի, բնագործում հողեր, դարձնում իր սեփականությունը և սահմանում ֆեոդալական կախվածության կամ հարկատվության անտանելի ձևեր: Այս դավաճանում հայ և քուրդ գյուղացիներ օրենքով չէր ճորտացված, իսկ իրականում նրանց վիճակը ոչնչով չէր տարբերվում ճորտների դրությունից: Իրավունքային կախված անտանելի ձևեր և սահմանում հարկատվության անտանելի ձևեր:

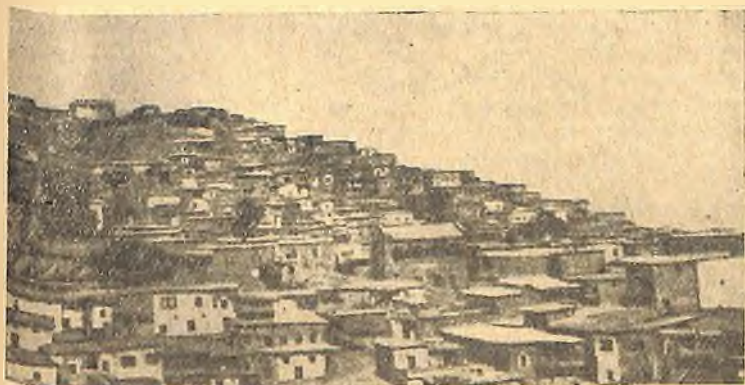
⁶⁰ «Որմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում», կողմից և ժողովրդական» Ա. Կ. Ջուլյան, Ի. 22.

⁶¹ «Аггарный етрон Османский империи», стр. 30—31.

⁶² «Որմանյան օրենքները Արևմտյան Հայաստանում», Ի. 30—31.

իշունը խաֆիրայթյան (բառացի, արաբներեն նշանակում է պահապան) ինստիտուտն էր, որը ծաղիկ էր վապուց ի վեր, սակայն ամենի տարածուն ու տիրապետող դարձել XIX դարի առաջին կեսին:

Նկարագրելով քուրդ ցեղապետների վալայադ կամայականությունները, և Աբովյանը գրում է. «Քրիստոնյաները, հատկապես հայ դժբախտ ժողովուրդը և ճեմտութեանները երանց ստեղծիներ էին քաղիս բուն իմաստով: Խոտառատ լեռներին և հսկիտներին իջնելուց հետո, նրանք իրենց անհամար ոչխարներին և նղջերավոր անասունների հետերը ձմռան խիստ և երկարատև լճի մեջ ին պատսպարում էին հայերի մոտ, առանց որևէ վարձատրության: Դրա համար էլ սրանք ստիպված էին ռարվա պատշաճ նդանակին անշարի կեր ու ձրմեղվա պաշար պատրաստ պահելու, որպեսզի ազատ մնային նրանց դարհուրելի վրեժխնդրությունից: Ո՛չ մի օրենք, ո՛չ մի իշխանություն չէր կարող պաշտպանել սրանց այդ հեշտովից: Ամենաթեթև զիմադրությունը հատուցվում էր ամենավալայադ դաժանությամբ... Հարկան երկրների թագավորները և իշխանները զոգում էին նրանց վրեժխնդրությունից»⁶³:

Տեղական Մուշ Բաղաբից

Կան նաև բազմաթիվ այլ փաստեր, որոնք վավերականորեն հաստատում են Բայազետի, Վասպուրականի, Տարոնի, Բիթլիսի, Զարոանջակի գյուղացիության՝ ցեղապետներից կախվածության բազմազան ձևերը, նույն կաշտության մեջ էին ոչ միայն հույ աշխատավորները, այլև սրանց հետ բարեկամորեն ապրող քուրդ ներքնախավերը՝ անպաշտպան գյուղացիները, նատակեցության անցած ալայաթը:

Բացի փաստական կախյալ վիճակում գտնվող գյուղացիներից ու դաժան

⁶³ Ե. Աբովյան, Երկրի ինկատար ժողովածու, հատ. Յ, Երևան, 1958, է. 248 (ընդգծումները մերն են—խմբ.):

ճնշումներն ենթարկւող ազատներէց կային հաւ օտրուկներ, որոնց վաճառքը թույլատրւում, հոյնիսկ խրախուսւում էր պետութեան կողմէից:

Միջնադարից սկսած «տրուկներ կային Արեւմտեան Հայաստանի գրեթէ բոլոր միաշուքութեաններում, էրզրումի կանոն-նամէն ստրուկներ գնողին պարտադրում էր բերել և հանձնել կայսերական խասերի էմպոնիոյն, իսկ Ամիգին վերաբերող օրէնքը սպիտակամորթ վաճառողից պահանջում էր 50 դուրոյ հարկ տալ, սևամորթ վաճառողից՝ 25 դուրոյ:

Թաւրիզից վերադառնալիս անգլիացի դիվանագետ Վիլյամ Աուզլին 1812 թ. կարինում ակնարկում է լինում հետեւեւոր առասարանին թուրք երկրներին վրացոց հափշտակել էր նրա տղջկան և ցանկանում էր միաժողով հանել շուկայում: Հայերը միող են համարում աղջկա փրկագինը տալու, սակայն ներքինը պահանջում գումար մեծ էր: Եւ ապիւրջնում է ռաւայա տեղերից մեկում բաղամթիվ մրացի աղջիկներ ցուցադրված էին հրապարակային վաճառքի, ինչպէս նաև մի քանի տղաներ, որոնց վերջերս թուրքերը ձեռք էին բերել ռուսական ճակատից, ուրիշ կողմաւորներ հետ»⁶⁴: Ստրկավաճառները դործելու ազատ իրավունք ունեին թուրքիայում, իսկ Ա. Պուլի շուկաներում մոնետիկներին օգնութեամբ տնարգել կատարում էին գործարքներ, նույնիսկ իրաներից, միաշունիքի պատվերներ հաւանում աղջկա կամ տղայի տարիքի, արտաքինի, հասակի, գույնի, ցրանով իսկ պայմանավորված գին վերաբերյալ: Այս կողմ միջոցում, փողով թէ մարդոտութեամբ, կատարում էին նրանց պահանջները:

Բռնութեանն ու աղքատութեանը շատերին ստիպում էին վաճառել իրենց զավակներին: Ականատեւը պատում է, թէ ինչպէս Դիտրքեքիւրում քուրդ մայրը ստեղծելում էր հրկու լքնաղ, փոքրահասակ աղջիկներ վաճառելիս, իսկ գնորդն էլ արծաթն 25 մանիտիկով գնելով «զանքն, պիտի կրթն ու իր մոտիկ աղղականներուն կնութեան տա»⁶⁵: Թուրքիայի քաղաքներում կարելի էր հանգիստի մարդավաճառութեան շատ դնպքերի, Ստրկութեանը, սակայն, ոչ մի զէնք չէր խաղում կայսրութեան սոցիալ-տնտեսական կյանքում:

Ճ ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅՈՒՆ. ԿԱՐԿԵՐ ԻՎ ՏՈՒՐՔՆԵՐ

XIX դարի սկզբին ինչպիսի սօցիալական Թուրքիայի, այնպիս էլ նրա տիրապետութեան տակ ընկած Արեւմտեան Հայաստանի մոլորակաւոր տնտեսութեան հիմնական ճշուղը հետամնաց գլուղատնտեսութեանն էր: Արդիւնաբերական ձեռնարկութեանը քիչ նկատուող էին բերում պետութեանը: Դեռ աղղաբնակչութեան ոչ մեծ տոկոսն էր բնիկիւնված արտադրութեան ալղ ընտրավաւում: Միեւն զարակեւը արեւմտաւայութեան շուրջ 80 տոկոսը զբաղվում էր գլուղատնտեսութեամբ:

Գլուղատնտեսութեան զարգացման համար Արեւմտեան Հայաստանն ուներ լայն հնարաւորութեաններ: Երկիրը հարուստ էր լավորակ վարելահողերով, անտառներով և արտաւայրերով: Արեւմտեան Հայաստանում մշակում էին գլուղատնտեսական բաղամթիվ հոյստերաներ, որոնց մեջ իրենց տեսա-

64 Հովն. Հովորդան, Աղղորութեաններ, հատ. 2, էջ 485—486:

65 Է. Շոմպազան, Պարզո հոյ պատմութեան, էջ 115:

կարար կոտով մեծ տեղ էին զբաղում հատկապես կուլտուրաները, հատկապես ցարենք, դարին, մասամբ էլ բրինձը:

Հացահատիկ էին ցանում Արեւմտյան Հայաստանի և հայաբնակ նահանգների գրեթե բոլոր շրջաններում, տակալն բերրիությանը հայտնի էին Կարինի, Կարսի, Վանի, Սեբաստիայի, Զրեզրի փաշայությունները, որտեղի հացը ոչ միայն բավարարում էր տեղի բնակչության պահանջները, այլև արտահանվում էր: Քորենի և դարձ արտադրությամբ աչքի էին ընկնում էրզրումի լավեթի, Կոնյակ գավառը, Բասեկի դաշտը, Դերջանի լայնարձակ հովիտը, Ղուզուջանը: Բայազետի փաշայության ինտուս և Դիարբեք գավառները կուտակում էին ցորենի, բայց հիմնականում դարձ մեծ պաշարներ, իսկ Ալաշկերտի հովտի ընտիր ցորենով կերակրվում էր ողջ նահանգի սեզանականությունը: Կարսի փաշայության մեծ մասնադ Արեւմտյան Շիրակի, Կաղզվանի դաշտերը ցորենի լավագույն ցանքատարածություններ էին: Վանի փաշայության Խլաթի, Բերկերի, Արծնի, Արճնի գավառներում հոգը շատ բերրի էր, և այնտեղ աճեցվում էր լավորակ ցորեն, Սեբաստիան հայտնի էր կարմիր և սպիտակ ընտիր ցորենով, Սվազ, Ամասիա, Արարկիր պալատներն իրենց արտադրած հացահատիկով բավարարում էին Փոքր Ասիայի բնակչության գրեթե մեծ մասի պահանջները:

Մ. Խ. Խ. դարի առաջին կեսին Ադանայի ու Մարաշի փաշայություններում ընդարձակվում էին բամբակի ցանքատարածությունները: Գյուղատնտեսության այս ճյուղն առաջնահարար իրենց տնօրնության տակ էին վերցնում ֆրանսիացիները, որոնք աշխատում էին բարելավել բամբակի տնտեսները, կտավապարարները ընդարձակ պլանտացիաներ, Եղվաժի ժամանակ, երբ Ադանայի արտադրած բամբակով սկսվեց Ամերիկայից հումք ստանալու մեթոդը ստացած ֆրանսիական տեքստիլ արդյունաբերությունը: Սակայն աչք կուլտուրայի արտադրությունը չէր կարգավորված, քանի որ պետությունը ոչ միայն չէր խախտում բամբակագործությունը, այլ սահմանած մարտային տարիքներով, արտադրողի վրա դրած ծանր հարկերով քայքայման եղբին էր հասցնում աչք: Տեխնիկական կուլտուրաներից տարածված էին ավիոնի, ժխախտի արտադրությունը, շերամագործությունը, Ողջ Տրապիզոնի փաշայությունը ծխախտի արտադրության համար ընդարձակում տարածում տարածում էր ընտելում նաև Ադանայի նահանգի ծովամերձ լավորակ հողամասերում:

Մենաբնակչությունը կենտրոնացած էր հայերի ու հույների ձեռքում, Ալեքսանդրի ու Թերեզոյի մետաքսագործական հողաբաշխող զարգացնող բանեցնելու համար նրանք հումքն ստանում էին Արեւմտյան Հայաստանից (հատկապես Դիարբեքից) ու Հայկական Կիլիկիայից: Քանի զուր եվրոպական կապիտալը մուտք չէր գործել Թուրքիա, բոժոժի արտադրությունը մեծ համարում ունեւ թե՛ տեղացիների և թե՛ եվրոպացի վաճառականների աչքում:

Արեւմտյան Հայաստանը համարվում էր աչքագործության նրկիր, Կիլիկիան տալիս էր բազմառեսակ մրգեր, մերձարեւագործային այնպիսի պտուղներ, որոնք թարմ կամ չորացած վիճակում վաճառվում էին ներքին ու արտաքին շուկաներում, Վանի միլիարների Շատախ, Արճն, Քուլամերկ և Ռոտան գավառներում, հատկապես բազարում աճեցվում էին խաղող, խնձորի ու տանձի բաշ-

մաթիվ տեսակներ: Դիարբեքիի մեջ մտնող Արդանա-մաղենի և Բալուի սան քակներում բնակիչներն արտագրում էին տարբեր տեսակի խաղողներ:

Եվգոնիայի բնակչությունը հրկրադործությանը զուգընթաց ղարազում էր նաև այգեգործությամբ: Այստեղ աճեցվում էին բոլոր ախտիկ պտուղները, նույնիսկ ձիթապտուղ, և աստ քերք ստանում: Դարասկզբին եվգոնիա քաղաքի շրջակայքում կային շուրջ 10.000 այգիներ և «կարտագրեն տեսակ-տեսակ պտուղներ, որոնք նույնիսկ կարտածվին»⁶⁶: Ամենից զննեցիկ պարտեղները գտնվում էին քաղաքի հարավային մասում: Բազմատեսակ խաղողը աճում էր որթատունկերի վրա, սակայն օգտագործվում էին նաև ձողարօրծերը: Հայտնի էին եվգոնիայի «Համով-Հոտով», «Զավուշ», «Յենեքիտ», «Կելին-Փարամազը» և այլ խաղողատեսակներ⁶⁷, որոնցից «Թանձրամաշկն» ընտիր էր: Այսպիսով այգեգործությունը տարածված էր Արևմտյան Հայաստանի զրեթե րուրը նահանգներում, սակայն հարկ է հիշատակել, որ թուրքական վերնախավը տեղ էր դարձել այգիների ղղալի մասին:

Արևմտյան Հայաստանը իր խոտառատ արուսավայրերի շնորհիվ անասնապահության զարգացման բոլոր հնարավորություններն ուներ: Խաղնարածությունը զարգացած էր Կարինի, Վանի, Թալաղեռի, Դիարբեքիի փաշայություններում, Մասնո և Ջեյթունի լեռներում, Բիթլիսի խոտավետ վայրերում: Սեբաստիայի լիլիակիթը բուծում էր ոչխարների մի բանի տեսակներ, արտագրում ընտիր բուրգ: Վանը արտահանում էր նաև ածի մաղ՝ կապերտներ գործելու, փափուկ՝ դիֆտիկ զխարկներ և կանանց վերնազգեստներ պատրաստելու համար: Սակայն անասնապահությունը աստիճանաբար կենտրոնանում էր քուլվոր քրդական ցեղախմբերի ձեռքում, ուրնք բուսությունը խել էին հայերին պատկանող արոտավայրերը, սեփականացրել, իսկ շատ տեղերում էլ հաստատելով խաֆիթության իրավունք, իրենց անասունների հետ միասին ձմեռում էին քրիստոնյաների տներում, ստիպելով նրանց սովորել հոգ տանել անասնակերի և իրենց ուտեստի մասին:

Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում ցածր էր գյուղատնտեսության և կամատեղությունը, որը պայմանավորված էր հրկրադործության ծայրահեղ հետամնացությամբ: Հողը դեռևս մշակում էին հասարակ արորներով, քիչ էին սոսոգման սխտանները: Խոսք չէր կարող լինել հողի պարարտացման մասին: Կանոնավոր փոխադրամիջոցների քաջակալության պատճառով թույլ էր ապրանքափոխանակությունը, արտաքին շուկայից կտրված լինելը վերացնում էր Երկրագործի նախաձեռնությունն ու շահագործվածությունը: Նույն վիճակում էր գտնվում նաև անասնապահությունը:

Աշխատանքի ցածր արտադրողականությունը համընդհանուր երևույթ էր Թուրքիայի ու նրա տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանի գյուղատնտեսության համար: Այն պայմանավորված էր ոչ միայն արտադրամիջոցների հետամնացությամբ, այլև արտադրահարաբերություններիով, առա-

66 Ա. Ալալյանյան, Պատմություն հիդրոնիտ հայր, Փահիրե, 1952, էջ 28.

67 Նույն տեղում, էջ 28, գյուղատնտեսության մասին տե՛ս նաև Ա. Սմբաթյան, Ազգաբաշխի հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 151 և հետո:

վել եւս երկրագործի անձնական շահագրգռվածութեան, նրա ունեցվածքի ու կյանքի ապահովութեան բացահայտութեամբ, պարբերական թաւանի առկայութեամբ, աւելակալման երկրի անարդէլ գործունեութեամբ, եթէ սրան աւելացնենք քաղաքացիական հարկերը, պաշտոնյաների ընչաքաղցութիւնն ու կաշառակերութիւնը, ապա պարզ կդառնան գոյութեան պայմանները:

Արեւմտյան Հայաստանի թուրքահայաստակ շրջաններում գոյուղացին հարկեր էր վճարում պետութեանը, թուրք հողատերերին՝ զաւիմներին ու թխմար-ւիներին, խասաւանդներին, ժողովարանական մարդերի աշխատավորութիւնը վճարում էր քուրդ խաներին, բեկերին, պետութեանը, խաֆիւներին: Գաղափարա-լուծիւնը հարկեր ու տուրքեր էր տալիս հայ եկեղեցուն ու վանքերին:

Արեւմտյան Հայաստանի գոյուղացիութեան վճարած հարկերից ամենա-ծանրը աշարն էր: Հարկը կազմում էր հողից ստացված տարեկան եկամտի 1/10 մասը, դրա համար էլ կոչվում էր նաեւ տասանորդ, որի փաստացի լափի է դանձման եղանակները ու տարատեսակների պատկերն իրականութեան մեջ աւելի բարդ էր, քան թղթի վրա ու օրենսդրական ակտերում:

Ախալցխայի փաշայութեան պետական հողերը մշակող գոյուղացիները 1828—1829 թթ. աշար էին վճարում բերքի 20 տոկոսի լափով⁶⁸, Պոնտոսի գաշաւաճայի, Տրապիզոնի նահանգի, Շապին Կարահիսարի գոյուղացիները 1807—1808 թթ. ցանում էին զարի. «...վճարում հողի արտադրութեան մեկ հինգերորդը⁶⁹: Բայազետի փաշան 1827—1828 թթ. թուրք ու քուրդ գաղա-ցիներին աշար էր հաւաքում եկամտի տասից մեկը, հայերից չոթ մասից մեկը⁷⁰, նա միաժամանակ գոյուղացուց դանձում էր թուրքակալաւոր աւանով հարկ, ինչ երկրագործները, որոնք դուքան ունեին, պարտավոր էին հատուկ հարկ տալ՝ տասանորդից քանցի: Հատկանշական է, որ տասանորդը տարբեր նահանգներում, նույնիսկ տարբեր գաղաւթներում տարբեր լափեր է ունեցել, ինչպէս նաեւ դանձման անհամանման եղանակներ: Ըստ որում, միշտ էլ քրիս-տոնյաներից հարկը գանձել են աւելի, քան մահմեդականներից: 1830 թ. երգ-րութի փաշայութեան Դերջան գաղաւթում Իզմայիլ րեկը հայերից աշարը վերց-նում էր մահմեդականների վճարածի կրկնակի լափով: Աշարը ալստիղ կադ-մում էր եկամտի 25 տոկոսը⁷¹:

Արեւմտահայ աղկաթնակութեան համար և՛ ծանր և՛ անպատվաբեր հարկ էր շիզին (գլխահարկը), որը դանձվում էր քրիստոնյաներից ու հրեաներից բոլր կիրկաղին, գլխաղին, սկզբում ընդհանուր գերդաստանից, իսկ հետո ամեն մի արու լափահատից: Միգրին մամնամյա հարկ էր և իր լափերով անյնդհատ փոփոխութեան էր ենթարկվում: 1800 թ. գլխահարկը գանձվում էր ըստ ունեց-վածքի՝ հարուստից 48 դուքուշ, միջակից՝ 24, աղքատից՝ 12, ընդհանուր դու-մարը կազմում էր 4000 քոսով: Հարկաւորը 1803 թ. աւելւեցնում է: Այժմ այն մարը կազմում էր ոսկով: Հարուստը տալիս էր 4 շերիֆի րսկի, միջակը՝ 2, աղքատ-

68 Հայկական Ոսկե Կոթիկ, Ժողովածուների ֆոնդ, դ 49, 1830, ք 3-4:

69 Հ. Նալբանդ, Ռոշդարութիւններ, հատ. 2, էջ 54:

70 Արտաշէան Ոսկե Կոթիկ, ք. 2, ց 3, գ 2462, ք. 3-4:

71 Ոսկե Կոթիկ, ք. ԲԳԱ, դ 1846, 1830, ք 7-2:

Թուրքիայի գտնաժամ ծանր հարկերից էր ավարդիւր կամ ավարիդ-դիվանիյն (պալատահական հարկ)։ Այն մտցվում էր պալատեղամներին ժամանակ և չէր վերացվում նույնիսկ խաղաղ ժամանակաշրջանում։ Այս տասնամյակներում ավարիդը դարձել էր կանոնավոր հարկ և ամեն մի զբոհաստանից գանձվում էր մինչև 300 ղուրուշի չափով, 1807—1808 թթ. Տրապիզոնի նահանգի ամեն մի տնտեսութլւնն տալիս էր 300 ղուրուշ ավարիդ, բացի այդ, նույն աշար և այլ տուրքեր, 1830 թ. ռուսական հյուպատոսը վկայում է, որ ռեթնայի հարկերը շարունակվեն ևս որոշ ժամանակ, ապա անմարդաբնակ կզատնան ու միայն լայնեցող, այլև ամբողջական սանջակները»⁷⁷։

Թուրքահայաստանի մարդերի քնակիրները պարտավոր էին վճարել նաև հոգևային հարկ, որը միավորում էր մի քանի անուններ, Պետական հողերի համար դանձվելը հողահարկի կոչվում էր թափու (հողային տուրք, որը գյուղացիին հողակտոր ստանալիս վճարում էր ֆեոդալին)։ Հարկը, սակայն, ամենամյա չէր, այլ փաստորեն հանդիսանում էր պետական հողերի վարձավճար։ Հարկաշափը պայմանավորված էր հողի օրակով։ Լավ հողակտորի համար վճարում էին 50 ղուրուշ, միջակի՝ 20—30, վատի՝ 15—20։ Թափուն վճարվում էր միանվազ, Հոր մահվանից հետո վարձաթուղթը որդու անունով փոխանցվելու դեպքում, ամբողջովին կրկնվում էր հարկահանման արարողությունը, որը և կոչվում էր հակի կարար։

Մասնավոր սեփականատերական կալվածքների, խանութների, բրազացիների, ձիթանների, տնամերձ աղարակների համար հողատերերը վճարում էին հողային հարկ՝ էմլաբ (կալվածք)։ Բուրքիայում էմլաբը նաև ներքո տարատեսակը, որը զանազան էր միայն հողերից, հաշվի առնելով ոչ թե նկատառք, այլ տարածությունը։ Ամեն մի բրազացի տարեկան գումար էին 120 զուրուշ, կես տարի գործող ձիթանից՝ 60 զուրուշ, բնակելի տներից՝ 15 զուրուշ, խանութներից՝ 150 զուրուշ։

Արտաներկ հարկ կամ դամճուս էին գանձում անասնատերերից: Հարկվում էին թճ՝ խոշոր և թճ՝ մանր, եղջերավոր անասունները: Ախալցխայի փաշայության մեջ 1800—1830 թթ. գյուղացիները պարտավոր էին գարնանը վճարել հնակ-յագ: Ամեն մի կովի համար վերցվում էր 1/2 հոկա յուղ, 40 ոխալից՝ մեկ հոկա յուղ և մեկ ուխար, 20 ալժից՝ մեկը⁷⁶, Տաղար ռեսմին (անասնահարկը) վերցվում էր ամեն մի հարյուր անասունից մեկը, օնուս-ռեսմին՝ յուրաքանչյուր զույգ ցուլ ունեցողից 32 զուրուշ: Սկսած Խալսի փաշայության մեջ օրանց զուգահեռ վճարվում էր նաև ջանավար փաշարի (անասունները գահաների հարձակումներից պաշտպանելու հարկ): Դիրքերի փաշա յության հայ գյուղերից իրեն զշաղի (ձմեռանոցի) հարկ վերցնում էին 300 ուխարից մեկը:

Թուրքիայում կար հարկերի մի ամբողջ խումբ, որոնք ստացել էին քաղաքացիական տուրքեր անվանումը: Դրա մեջ էին մտնում ամուսնության տուրքը՝ առաջին ամուսնության դեպքում 100 փարա, երկրորդ ամուսնության ժամանակ՝ 200 փարա:

79 Архив внешней политики России (АВПР)
 79 Հարավային Կովկասի շրջանի արխիվ, 1-9, գրքեր 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 83

70 Հայկական Սօցիալիզմի Թարգմանություններ, Գ. 49, թ. 33—35:

նակ իգական սեռից՝ 100 զուրուշ և ավելին: Դրանից բացի, պետական հողերի վրա նստած գյուղացիների մահվան գնալը, նրա ունեցվածքի մեկ տասներորդը գրավվում էր արքունիքի օգտին, միաժամանակ, մահացած բոլոր քրիստոնյաներին հողում ամփոփելու թույլտվությամբ համար դանձվում էր 50—100 զուրուշ հարկ:

Թուրքական կառավարության պետական հարկերի ցանկը սրանով չէր ավարտվում: Տարբեր նահանգներում կային՝ փեթակի հարկ, տոնախմբության համար վճարվող հարկ, նովրուզի հարկ, կեֆենդուզի հարկ (ամեն մի կոշակաբեք 25 ակչե), յուզի հարկ (ամեն մի ձխից 1200 դիրհեմ յուզ, ջրէլու վարձ (տրվում էր միրաբին), դիշերապահության (քողարքներում խանութներ պահելու համար դանձվում էր խանութպաններից) և այլ հարկեր:

Սուլայն նշված հարկերը բոլոր տնտեսությանները չէ, որ վճարում էին: Հարկերի զանազան կատարվում էր ըստ զբաղմունքի տեսակների, հոգատարաթյունների կամ ստացված եկամուտների: Բխայն ցիգիին էր, որ պարտադիր էր բոլոր քրիստոնյաների համար:

Վերահիշյալ հարկերն իրենց տարատեսակներով ու անհամաչափությամբ գրեթե պարտավոր էին Լեւոնտյան Հայաստանի՝ Հերոսմի, Սեբաստիայի, Ջըլզըբի, Կուրսի ողջ էյալիթների, Բայազետի, Վանի, Դիարբեքի միայն թուրքապաշտակ շրջանների ողջարեակչության համար: Քրդահպատակ մարզերը ռազատ էին պետական մի շարք հարկերից, Դարասկղբին օտոթանական ֆերմաններն արդեն ու շահեին: Ստեղծվել էին, սակայն, հարկալի տնային խճհված ցանցեր, որոնցում բեկերն ու ցեղապետներ, քաղմաստեճան ու հարափոփոխ իշխանավորներն արյունաքամ էին անում ժողովրդին, սոցիալական ծանր շահագործման ենթարկում հպատակներին, քրդահպատակ ոչ բոլոր վայրերն էին օտոթանին հարկատու: Նրանց ղերակշռող մասը հարկեր էր տայիս քուրդ փաշաներին, քուրդ ու թուրք բեկերին, երբեմն էլ հայ իշխաններին:

Հարկային բեռը անհամեմատ ծանր էր Վանի փաշայության մեջ: Նահանգի ու առավելապես քաղաքի ողջարեակչության ըրիստոնեական հատվածըն իր ունեցվածքով պահում էր բերդապահ վան-կուլիններին, հողում նրանց ուտեստն ու հանդերձանքը, վճարում կոշիկների, դենքի գինը, միաժամանակ, ամեն մի տնտեսության պարտավոր էր 30—40 դահկանի դրամահարկ տալ: 1800—1806 թթ. քուրդ փաշան քաղաքի ամեն մի տնտեսությունից պահանջում էր տարեկան 100 զուրուշ: Խմղաղիյե և յայլըկ հարկը պենթի սպասալիքով գանձվում էր տարվա սկզբին, ամբողջ տարվա համար, իսկ հրեք կամ յորս տմիս հետո պահանջվում էր մյուս տարվա հարկը:

Բիթլիսի քուրդ խանի քնակչությունից, հատկապես ըրիստոնյաներից, շանձում էր այնքան, որքան ուզեց: Այստեղ տառադուրը հասնում էր մինչև 20 տոկոսի, դրանից բացի, կային տան հարկ՝ 4,5 ակչեով ավելի քան թուրքահպատակ շրջաններում, ջուլհակի հարկ՝ 4,5 ակչե, կերի հարկ՝ ամեն մի շնչից 2 ակչե, տոնական հարկ՝ ամեն մի պալլից երկու ուլսար, նովրուզի հարկ՝ ամեն մի ձխից 7 ակչի, հողի անմշակ թողնելու հարկ՝ յուրաքանչյուր պլուզից 50 ակչե, Գանձվում էին նաև կեֆենդուզի, դշադի, յուզի հարկեր, Բադեցին էթն ցանկանար պափափող դուրս գալ, պարսապար էր ներկայացնել բոլոր հար-

կերի դանձման «բնկալադրեր», դրան ղուդընիմաց 20—30 փարա տալով քաղաքային թուղթ ստանալ տեղից բացակայել կարողանալու համար՝ 0-սարահանը վճարում էր ղշա կուլվող տուրքը՝ 60—80 փարա⁷⁹։

Դրությունը ավելի քան տնտեսական էր քրդական խաներին հնթական հարսնում, Դիարբեքրի փաշայության հայկական շրջաններում, Բեզեմ-խան քեյի, Նուրայազի, Մահմուդ խանի տիրակալության սահմաններում։ Սեբաստիայի տիրոջ, Կեսարիան, Մարաշը միշտ ասպատակող տալուամբ Զապան-սղյունիքը հպառակ դավաճներից տարին երեք-չորս անգամ հարկ էին պահանջում, ամեն անգամ էլ յուրաքանչյուրից բռնագրավում 30 դահեկան։ Դրամն ալատեղ այնքան հազվադեպ էր դարձել, որ 1803—1809 թթ. վճարում էին «հարյուրին հարյուր տոկոս»⁸⁰։ Դրանից բացի, հպատակները անասնակերով, ձկնորով, հացով, պտերով, փայտով ասպանվում էին Զապան-սղյունի գնդերներին։

Քրիստոնեական վանքերն ու եկեղեցիները զրկվում էին ծանր հարկերի առկա, Սուլթանի 1800 թ. հրամանագրով Կ. Պոլսի պատրիարքը բնորոշոր հրովարտակ ստանալիս 140 հազար անշն հարկ պիտի վճարեր։ Նոր վեզիրի իշխունության գլխին անցնելու ժամանակ պատրիարքը տալիս էր 500 ղուրուշ, վեզիրը քահանային՝ 250 ղուրուշ, շափուշ բաշին՝ 200 ղուրուշ, զրամի հետ նաև մետաքսա հագուստներ, ճուղավոր կարմիր կոշիկներ պիտի նվեր ուղարկեր քարվարտիճան պաշտոնյաներին։

Կ. Պոլսի պատրիարքն այդ զույմարները դանձում էր հայկական վանքերից, եկեղեցիներից, հոգևոր առաջնորդներին՝ միտի մոակաթա տնտեսով և իր բովերք վերցնելով, վերահիշյալ հարկապումարը հանձնում էր Բ. Դոստը։ 1817 թ. Հասան Դուլեի վանքը տվել է 150, Կարսի վանքը՝ 50, հայկանց վանքը՝ 50, իսկ 1812 թ. Կարինի ու շրջակա գյուղերի մոկաթան (արարներն մակթու բառից՝ գինի որոշված հոգամաս) կազմել է 1222 ղուրուշ⁸¹։

Ըստ որևեցի, այս հարկից բացի, արեմտահայ վանքերն ու եկեղեցիները ուրիշ տուրքեր չէին տալու։ Սակայն իրականում այդպես չէր։ Փաշաներն ու խաները ամենածանր հարկեր էին դնում գրեթե քոչոր վանքերի, վանական կալվածների, ուխտավորներից ուտացված հասույթի վրա։ Դարասկզբին վառադա ս. Նշտն վանքը քուրդ խանին անքան էր վճարել, որ տնտեսապես քուրդի վրին քաջբայվել էր, Մուշի ս. Կարապետ վանքից ստացվում էր մեծագույն արհար, Բ. Կարապետ օլդիդի թուրքահայտակները խանին հարկ պիտի տալին, իսկ ուսահայտակները, անցաթուղթ ստանալու համար, մեծագույն ար թվթվադինու, Հարկվում էին, սակայն, ոչ միայն հրկրորդական ու տեղական համարով ունեցող վանքեր, այլև իրուսադեմի ս. Հակոբյանց վանքը, 1800 թ. և զրանից հետո իրուսադեմի Պետրոս պատրիարքը տարին 4195,5 ղուրուշի ոսկի էր վճարում Դամասկոսի փաշային։

Արեմտահայ աշխատավորության ուսերին ծանր բեռի նման նստում էր նաև եկեղեցու, հայ հոգևորականության հարկապահանջությունը, Այս գիպքում

⁷⁹ Բ. Ալադյանյան, Պատմական Հայաստանի սահմանները, էջ 444։

⁸⁰ Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատ. Գ, էջ 89։

⁸¹ Մատենադարան, Կարապետ տրեքակիսկոպոսի արխիվ, թղթ. 163ա, վրով. 12բ։

կառավարական դափքիան, սահման թուրք աղան կամ քուրդ բեկր շէ, որ կողոպտում էր հայ գյուղացուն, շողացող սրի սարսափը շէ, որ դատարկում էր անպաշտպան ռայայի գրպանը, այս՝ եկեղեցու ռազմաբարձր ու պատերազմի մոտեցում նմանեցրելը:

Դարի ստաքին քառորդին, ավելի քան երեսէ Արեւմտյան Հայաստան ու հայ զաղթողականներ էին սփռվել էջմիաձնի, Երուսաղեմի, Կ. Պոլսի պատերազմի նմանեցրելը: Միայն Կ. Պոլսի հայերից էջմիաձին 1818 թ. նմիտարկություն է գանձել 559735 զուրու⁸², Կարենից՝ 1814 թ.՝ 10000 զուրու⁸³, 1818—1823 թթ. Իրաքից, Անի, Եվդոկիայի, Կեսաբիայի հոգևոր վիճակներից 5100 զուրու⁸⁴ նմիտարկություն էր հավաքվել: 1840 թ. Հովհաննես Կոթողիկոսը, Կ. Պոլսի պատերազմի միջնորդությամբ, մեկ տարում թուրքահայտակ հայերից «գանձանակն» էր 66976 զուրու⁸⁵ գումար:

Արեւմտահայությունը հեղեցուն տալիս էր աջակցություն, խաչմերույս, զավազանապտուղ, նորածնի մկրտության, նորահարսի ու նորափեսայի պսակողություն վարձ, հաջողությանի թագման արարողությունը կատարելու դին, հոգեբանին, Զատիկի տոնակատարության նպատակով եկեղեցականները զանձում էին յուր կամ յուրագին, նույնիսկ ընկալագրեր քաժանում գրաւ համար: Վանականները վրանքի միհանի գյուղացիներից պտղի էին հավաքում, նրանք շահագործում էին համապատասխանների ֆիզիկական ուժը, վերականգնել տալիս վանքերը, աշխատեցնում իրենց ագտրակներում և փոխարենը, իբրև վարձ, քաժանում «մեղաց թողություն» կոչվող արհեստագրեր, Գրամսովճարից ու քանձիքը տալուց բացի, գյուղացիությունը կոտային աշխատանք էր կատարում հայ հոգևորականության համար:

Արեւմտյան Հայաստանի աշխատավորությունը կիզերվում ու թաւանվում էր սուրթանական կառավարության, թուրք փաշաների, քուրդ փաների ու բեկերի, հայ հոգևոր ու աշխարհիկ վերնախավի կողմից:

6. ՔԱՂԱՔՆԵՐ, ԱՐՀԵՍՏՆԵՐ, ԱՌԻՎՏՈՒՐ

Արեւմտյան Հայաստանում և հարևան նահանգներում XIX դարի առաջին երեք տասնամյակներին կանգուն էին շուրջ 40 հայկական ու հայաքնուկ քաղաքներ, որտեղ հայերի ձեռքին էին կենտրոնացած արհեստագործությունը և առևտուրը:

Ազգաբնակչության ստիպարության, առևտրի ու արհեստագործության աշխուժություն տնտեսության ալքի էին բեկնում Կարինը, Սեբաստիան, Կեսաբիան, Եվդոկիան, Սահմանամերձ Կարինը դարի սկզբներին ասիական նահանգների կենտրոնն էր, ազգաբնակչությամբ ամենամեծ քաղաքը:

Մինչև 1840-ականադարի պայմանագրերն ու արևմտահայությունը գանգաձածային դաղթը, Կարինն ուներ 130 հազար բնակիչ⁸⁶, Եվդոկիան (Բոքսոթ)՝ 80,

⁸² Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 29, վաղ 133:

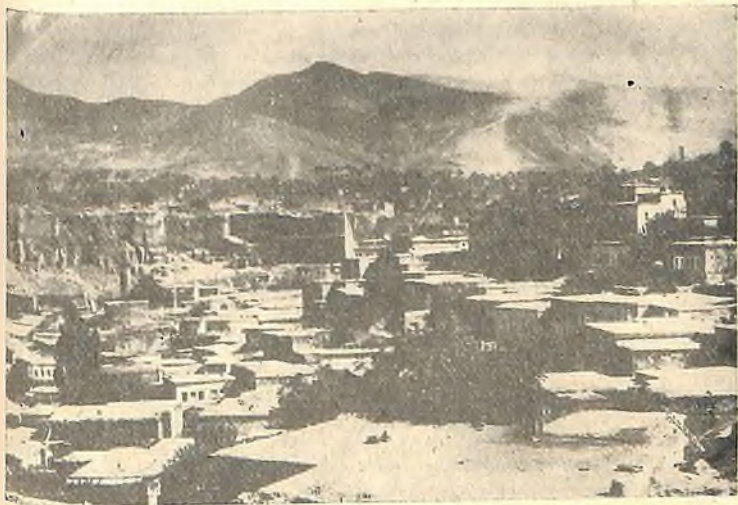
⁸³ Նույն տեղում, թղթ. 25, վաղ 6:

⁸⁴ Վրացական ՌՈՁ Կողմ, ք. 11, պ. 1120, լ. 1—2:

⁸⁵ Հայկական ՍՍՀ Կողմ, ք. 57, վաղ 624, լ. 7, տե՛ս նաև Հովհ. Նախիջան, Նշվ. ուշխ.,

Գիարրեքիրը՝ 40, Սերաստիան՝ 40, Վանը՝ 45—50, Ակներ՝ 20, Ադանան՝ 12, Ամասիան՝ 30 հազար⁵⁶։ Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներն այս տասնամյակներին արդեն կորցրել էին իրենց ազդային միատարրությունը և վերածվել բազմազգ քաղաքների, ուր հայերին կողքին ամենուր լսվում էր թուրքերեն, քրդերեն, հունարեն, ասորերեն և այլն։

Համեմատաբար հայաշատ էին Արաբկիրը, Ակներ, Հանդեր, Մարաշը և հայաբնակ նվազիկան, Կեսարիան, այսինքն՝ այն քաղաքները, որտեղ հույների հետ հայերը մեծամասնություն էին կազմում։ Առևտրի ու արհեստագործության վարդապետ համար եկամտուտներ, մեծագումար հարկեր գանձելու շահից դրդված, սեփականություն ավելի «հնարավորություն» էր ապիս քաղաքների վարկադամելու։ Ակնհայտ էր, որ թուրքահպատակ նահանգներում, ծովամերձ կիլիկիայում արհեստագործությունը շարունակում էր վարդանալ։

Տեսարան Բյուլիս (Բաղկշ) Բաղլիդ

Կայսրության արդյունաբերության ու վտանգավորության մենաշնորհը, ընդհանր միջև դարակեսը, պատկանում էր թուրքահպատակ քրիստոնյա աղերին՝ հայերին, հույներին, բուլղարներին ու սներբերին։

«Բաղարներում, — գրում է Ի. Գուլբուրդյան, — առանց հայերի չէր կարող գոյություն ունենալ տեխնիկայի, արվեստի, գիտության, արհեստագործության որևէ ճյուղ»⁵⁷։

⁵⁶ Հայկ Ղալաբյան. Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 180—1870 թթ., Երևան, 1967, էջ 162։

⁵⁷ И. И. Голобородько (И Южанин) Старая и новая Турция. М., 1908, стр. 221.

Քաղաքաբնակ հայ ազգաբնակչության գերակշռող մեծամասնությունը պարսպում էր քաղմատայնի արհեստագործությունները: Այդ արհեստագործների մեծ առաքնակարգ տեղ ուներ միառուցագործությունները՝ իր տարատեսակներով: Մետաղագործության հանրաճանաչ կենտրոններ էին Եվդոկիան, Վանը, Երզնկան, Կարինը, Աղանան, Զեյթունը: Մետաղագործության մեջ առաջնությունը տրված էր պղնձագործությանը: Այս ճյուղն ամենից ավելի զարգացած էր Եվդոկիայում: Հռոմի քաղաքին մոտ լինելը, արհեստագործության արտագրանքից ստացած նկատմունքը հնարավորություն էին ընձեռում և շահագործում հայ պղնձագործներին արտադրելու ապրանքներ, քանակով շատ ցնորդին բավարարելու, որակով լավ՝ մրցությանը դիմանալու համար: Ինճիճյանի վկայությամբ. «Արհեստավորների առումով Թոխաթը պետք է կուշի քաղաք պղնձագործների կամ զսպանչիների, որոնց արտադրածը համարվելու է և ընտրել համարվում, քան օսմանյան տերությունների քաղաքների: Թոխաթի պղնձն գեղեցիկ ամանները, սեղանի սպասքը, կրակարանները, կաթսաները և այլն, տարածված էին էրզրումում, Կոստանդնուպոլսում, Ամասիայում և ավելի հեռու՝ Սամոնում և այլ նահանգներում»⁸⁸: Այս քաղաքում հայ պղնձագործների արհեստն առանց վերապահության, զարգացել և արվեստի էր վերածվել: Եվդոկիան դարձել էր հանուր Թուրքիայի մետաղագործության կարևոր ու մեծ ապագա խոստացող կենտրոններից մեկը:

Պղնձագործությունը զարգացած էր նաև Կարինում, որտեղ 1818 թ. կային պղնձագործական 29 արհեստանոցներ: Սրանք գործում էին միավորված և 1826 թ. մշակել էին «Գիր ուխտադրության և պայմանի»⁸⁹ նշանավոր կանոնադրությունը, մի փաստաթուղթ, որը կասկած չի թողնում Կարինում եղած պղնձագործությունն բարձր մակարդակի մասին:

Պղնձագործները Երզնկայում պատրաստում էին կաթօաներ, թասեր, ավսեներ, ինքնաեղներ, գեղեցիկ ու նորը ջրամաններ, նրանց արտադրանքը հետադառնում ցուցադրվում էր Փարիզի, Վիեննայի, Ֆիլադելֆիայի ցուցահանդեսներում և նույնիսկ մրցանակներ շահում:

Խարրեկոյում, Կարինում, Սեբաստիայում, Դիարբեքիրում զարգացած էր նաև երկաթագործությունը: Պատրաստում էին երկաթյա գործիքներ, կողպեքներ, մանկական օրդուցներ, անիվներ, կառքեր, մկրատներ, դանակներ, բազմատեսակ սառը ղնձքեր և հրազեն: Սակայն մետաղամշակության ճյուղերում ոսկերչության մեծաշնորհն էլ մնում էր հայերին:

Ոսկերչությունը լայն տարածում ուներ Կարինում, Ախալցխայում, Սեբաստիայում, իսկ Արևմտյան Հայաստանում զարգացած այդ արհեստի հրուշակված հայրենիքը Վանն էր: Վանում ժողովրդական արհեստը մյուս արհեստներու նման սահմանափակ չէ, որոնցմէ արտադրված ապրանքներու շուկաները գրեթե 30-ը չեն անցնիր. ան կընդարձակվի այնքան՝ որքան կողմին արհեստավորի միտքն ու կարողությունը»⁹⁰:

Թուրքիայում ապրող քրիստոնյաներին արգելված էր գներ կրել: Հայր

88 Ղ. Ինճիհանյան. Աշխարհագրություն, մասն. Ա, էջ 266:

89 Մատենադարան. Կտթ. դիվան, թղթ. 258, վաղ. 130, թ. 1--5:

90 Հայկական ՄՍԶ ԿՊՊ, ֆ. 227, գ. 348, ք. 1:

գրկվում էր սառը դեմք կրելու և հրապեհ գործածելու իրավունքից, սակայն նորան աստուծոնված էր դրանք արտադրելու: Սասանցի և դեյթուցի քաջակերով լեռնականները ղեկավար էին արտագրում իրենց համար: Հրապեհը հարազատ մանկան հավատարգ դասելով, նրանք «գողում էին գեղերի վրա», որովհետև դրանով էին պաշտպանում իրենց գոյությունը ու անկախությունը: Զինագործությամբ, ուսմանը էին ու: Միայն Զեյթունը ու Սասունը, այլև արհեստաշատ Կորինն ու Վանը: Կարինի գեղացիները դարերով դենք էն մասնակարարի թուրքերին, մերձակալքում ապրող բրդերին: Կալուրությունով մեկ հռչակված էին Կարինի ճճի կարգաշա քնտանիքը, Վեմյան գեղացիները:

Կաշնգործության, կաշկակարության, թանկարժեք մորթիներից մուշտակների պատրաստելու արհեստանոցներ կային Լիզանյուում, Մարաշում, Բաղեշում, Կարինում, Գերսիում և այլ քաղաքներում: Իրհիտի այլ մարդը, սակայն, Լալուն տեղ չէր գրավում հայ արհեստագործության քնազավառում:

Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում և գյուղերում գոյություն ունեին արհեստի բազմաթիվ այլ տեսակներ: Կալին, թիթեղագործներ, մսագործներ, հյուսներ, վարսալիներ, հացագործներ, թաղիքագործներ, պլատաններ, որմնադիրներ, կապագործներ, համեմատագործներ: Արհեստագործության թվարկված ճյուղերի մեջ ներկայացվում մարդիկ, չնչին բացառություներով արտադրում էին պարզունակ արտադրամիջոցներով, բավարարում միայն տեղական կարիքները: Փոքր էր սրանց տեսակարար կշիռը Թուրքիայի բնակչության արտադրության, առավել ևս առևտրի հաշվեկշռում:

Այլևի դարպացած էին բրդե և բամբակե գործվածքների արտադրությունը, չվագործությունը, կտավագործությունը: Սրանց առաջնությանը հայաստան էին բրդի ու բամբակի, մետաքսահումքի, ինյուկն նաև կոստյումի տարած կոլվող ներկանյութի առատությունը և արհեստանոցում: Անտանապահները ու և կրկնագործներն արհեստավորին տալիս էին բուրդ, բամբակ, մետաքս, վուշ և կանեփալի, սակայն վերջիններս գրանով չբավարարվելով, եվրոպայից ներմուծում էին կիսապատրաստ հումք, մշակում արհեստանոցներում, գեղեցիկ տեսք ու ձևավորում տալիս, ներկում չգունաթափող ներկով, վաճառահանում հայրենական և օտար շուկաները:

Կարինում արտադրում էին իրի, մետաքսյա գործվածքներ, ընտիր շալեր, փլիմ կոլվող սրբեր, բրդյա քարաներ: 1818 թ. Կորինի յթագործ արհեստագործների թիվը հասնում էր 100-ի⁹¹, որոնք աշխատում էին 50-ից ավելի արհեստանոցներում: Արաքիններն ունեին շուրջ 31 արհեստանոց, քլուբճիները 15 արհեստանոց, իսկ մահուդագործներն հայտնի էին ամբողջ կայսրությունում: Այնքան էր տարածվել սրանց հռչակը, որ հեռավոր քաղաքներից արհեստավոր վարպետներ էին դալիս այստեղ տեղի արդյունագործությանը ծանոթանալու, հայերի մոտ կատարելագործվելու: 1837 թ. հուլիսի 5-ի կառավարության հրահանգով Սիվլենի (Բուլղարիա) մահուդագործները⁹² գալիս են Կարինի կատարելագործման նման խմբեր էին բնորոշում նաև կարնեցի սլուդրնագործները և զերծակները:

91 Մատենադարան, Կաթ. գեղան, թղթ. 53, ցուց 263, 1818, թ. 6—7:

92 А. Косев, Новая история Болгарии, М., 1952, стр. 87.

Կարինի ղերձակությունն առաջնակարգ էր Թուրքիայում: Նրանք կատարում էին ոտար վանատականների, նույնիսկ կառավարության պատվերները: Դերձակների թիվն անցնում էր 300-ից: Հիշատակվում էն «Բեզազ օղլի խան»-ում Նստած 45 ղերձակները, «Թուփխանի ղերձակներն»՝ 10 արհեստանոց, «Բրուխ շարշափիներն»՝ 50 արհեստանոց, «Դաշխանի ղերձակներն»՝ 15 արհեստանոց և այլն⁹²:

Որակյալ կտավ՝ կարմիր շիլո էին արտադրում Բաղնշում: Կային 100-ի լավ կտավագործներ, որոնք «կարմիր ներկով ներկված պատվանկան կտավ մը կշինեն, որ բոլոր Զրդստանի մեջ կգործածվին»⁹³: Վասնի չուլհակները հնամենի գործիչներով արտադրում էին օտարատեսակ կտավիզներ, Ակնի հայ արհեստավորներն արտադրում էին քամբակյա և մետաքսյա հյուսվածքներ, ինչպես նաև տպածո և ձեռքով ներկված «չաղմալի վարշամակներ»:

Նարբեդղում գործում էին «սոսուրաց լիթ» կոշիկող կտավիզներ, սրը ղիմաքկունություն և չղունաթափման շնորհիվ մեծ հաջողությամբ վաճառվում էր քրդերի մեջ:

Մարաշում զարգացած էր չուլհակությունը (չուլֆալը): Առևտրականները գործարքի մեջ մտնելով արհեստագործ վարպետների հետ, հավաքադրում էին չուլհակություն իմացող տղամարդկանց ու կանանց, թելեր բաժանում, գործել տալիս ալաջա կոշիկող քաթանոսման շիթը: Փաղարում պատրաստում էին տաշանքի մետաքսաթել սըրման, բրդյա պետեն: Մալաշի արտադրանքը վաճառվում էր Փոքր Ասիայի քաղաքներում, Սիրիայում: Մեծ հաջողություն ունեցաւնքներ՝ ղուսաշը: Պատմականաներն ընդունում էին դրսից բերված գործվածքները, նրանց վրա «տպածո ղեղեցիկ գույներ» հանում և ստացված եկամուտով բաղմամթիվ գերդաստաններ պահում:

Թուրքերի կողմից լավորակ հողերը զավթելու հետևանքով մշակիչի հույսատարածությունների պակասը պատճառ դարձավ, որպիսով հաճընցի հայր իր գոյությունը պահպանելու համար զբաղվիր արհեստով ու առևտրով: Քաղաքի խաղախորդարանի (թաղարանոցի) շուրջը համախմբված 20—25 տնակներում աշխատող արհեստավորները ծտնը պայմաններում մշակում էին անասունների մորթիները, բուրդը կամ մազը, ապա ուղտերում արտադրության այլ ձյուղերին: Թուրքն ոչտագործում էին լայն շալվարներ գործելու համար: Արտադրանքի մի մասը վաճառում էին Հաճընի շրջակա դուղիերում, մեծ մասը արտահանում Մարաշի, Բիթլիսի, Այնթափի, Հալեպի, Ալեքսանդրիայի և մահադանդ Ադանայի շուկաները: Նշանավոր արհեստագործներ էին Սրիսլյան, Աշրդյան, Պենյան, Ղարիբյան և այլ գերդաստաններ: Հաճընցիները և մարաշիները հայտնի գուլպաագործներ էին: Արտադրած բրդյա գոյնիզդույն գուլպաներով նրանք քաղաքաբում էին Կիլիկիայի ազդարանկյության գրեթե մեծ մասի պահանջները: Արհեստի այս ձյուղում աշխատում էին քաղաքացիականներ, որոնք գրադվում էին նաև ձեռագործով:

Դարի առաջին կեսի Արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի և Փոքր Ասիայի քաղաքներում քամբակագործությունը և բրդի կտորեզների, արանների, մուշտակ-

92 Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 33, վավ. 263, Բ. 7—15:

94 Ուլուռնակ Պելի Ֆեռուհյան, Նշվ. աշխ., էջ 149:

ներքի արտադրությունը դեռևս պտնվում էր ծայրաստիճան ցածր մակարդակի վրա. սակավաթիվ էին մանուֆակտուրաները: Արհեստագործները, ճիշտ է, կապված էին արտաքին շուկայի հետ, սակայն հիմնականում սահմանափակվում էին միջնադարյան արհեստանոցներով, յափազույն դեպքում պահում էին աշակերտներ:

Սփռված և Կեսաբիայի նահանգներում գտնվող Սփաղ, Իվդոկիա, Լեմասիա, Կեսաբիա, ինչպես նաև Ուրֆա քաղաքները արդյունաբերության մարդում տեղեկ էին մանուֆակտուրաներ: Նրանք հումքը ստանում էին եվրոպայից՝ մշակված կամ կիսամշակ ձևով, դրանից դործվածքներ էին պատրաստում և վաճառքի հանում տեղիական, ֆրանսիական շուկաներում: Արհեստանոցներում աշխատողների թիվը գնալով աճելուսով էր, պործադրվում էր վարձու աշխատանք, արտադրույթ կախման մեջ էր ընկնում դեռուղվաճառականից, որը բնագործ էր իր կամքը ու միայն դնելի, այլև սպրանքների տեսակների, գույնի ու ձևի վերաբերյալ:

Լեմասիա Բագրի ընդհանուր տեսք

Բաժնակազմերության և մետարսպործության մարցերում մանուֆակտուրաներ էին առաջացել Ուրֆայում, Դիարբեքիրում, Բուսայում, Հալեպում և այլ քաղաքներում, որտեղ արտադրանքը, մինչև եվրոպական շուկաներ թուրքիա, արտադրության կազմակերպման իր ձևով, ընդգրկման շրջանակներով, վաճառահանման շուկաներում խաղացած դերով հազիվ թե հնարավոր էին եր տեղակայել ֆեոդալական արտադրանքային սահմաններում, 1800 թվականից, 12 հազար տուն ունեցող Ուրֆան րանցնում էր կապազործական

100 դադարհ, որոնք կենտրոնացված էին արդեն վաճառորդներին ենթարկվող երկու տասնյակ արհեստանոցներում, աշխատում էին բերված հումքում և արտադրանքի դիմաց ստանում միայն աշխատավարձ։ Շահագործվում էր հիմնականում կանանց և երեխաների աշխատանքը։

Մ. Ա. Ուբիչինին վկայում է, թե դարակնաի Գիարբերիբը և Բրուսան տարեկան արտադրում էին 400.000 դուրուշի արժույթով մետաքսյա կտորներ, այսինքն 1812 թ. արտադրանքի¹ 10-ը⁹⁵։ Ուրեմն, դարի առաջին քառորդին այս քաղաքները միջին ու մոտավոր հաշվով արտադրել են 4 միլիոն դուրուշի արժույթով կերպասեղեն։ Արտադրողներն ու հատկապես վաճառողները հիմնականում հայերն էին։ Բրուսայի (Բուրսայի) հայ մետաքսագործները 1830-ական թթ. տարեկան արտադրում էին 100 հազար թուփ մետաքսյա գործվածքներ։

Արևմտահայ արհեստագործությունը քնազավառում առաջացել էին մի շարք նոր ու հատկանշական երևույթներ։ Հումքի բազային մաս լինելով, վաճառահանման շուկաների հետ կապված միջնորդ առևտրականների թվադրանքով, զնորդների պահանջարկով, պետությունը արհեստեղենների միջ, ոչ միայն ըստ նյութերի, այլև ըստ քաղաքների։ Միևնույն ապրանքի արտադրման համար գործադրվող աշխատանքը բաժանվում էր, տրսվում տուրբեր քաղաքների միջև։ Այսպես, օրինակ, պղինձը հանվում էր Արդանու-մադենի և այլ հանքերից, հալվում Եվդոկիայի դալ-խանն կոչված պղնձահալ հույաներում, դարձվում պղնձյա ձողեր կամ թիթեղներ և ապա նորից վերագործվում թուրքիայի ամենատարբեր քաղաքները։ Օտար շուկաներում վաճառելու համար պատրաստված պղնձի ամանեղենը երկրի ասիական մասի գրեթե բոլոր քաղաքներից բերվում էր Իվդոկիա, արտաքսապեղծ ձևավորվում, անազապատվում և նոր միայն արտահանվում։

Նման պրոցեսն ավելի էր խորացել գործվածքեղենի արտադրության մեջ։ 1830-ական թթ. վերջերին Ամասիայում և Մալաթիայում արտադրվում էր մեծաքանակ բնդ կամ բոզադ կոչվող քաճկոտեպու կտորեղենը։ Արտադրանքի մի մասը արհեստագործների ձեռքով ներկվում ու վաճառվում էր տեղական շուկաներում։ Սակայն դա փոքր քանակ էր կազմում։ Վաճառականների պատվերով, գիտես չգուցաբերված հիմնական արտադրանքը հանձնվում էր սրանց, որոնք այն տանում էին Հալեպ և Եվդոկիա, ներկել տալիս ներկատուն-բոլախաճաններում, ապա տեղափոխում Մոսուլ, տալիս պատմաճիւներին՝ ասպահան-ման, դարդանկարման համար, երբեմն էլ ձևելու և բաժնիկներ կարելու, նոր միայն հանում երկրի և զրաի առևտրաշրջապարակները, վաճառում թանկ գեն-բով, ստանում անհամեմատ քարձր շահույթ։ Աստուր գործում էին Զիլեյում և Զյրբակ հայկական գյուղերում, ապա տեղափոխում Ամասիա և Եվդոկիա՝ ձևավորման։

Սակայն սրանց դարաշրջանի տիրապետող կացություններ չէին։ Դարի առաջին քառորդին մանուֆակտուրայի ստեղծման նախնական քայլեր էին արվում միայն, հիմնականում իրխում էր ֆեոդալական հատմանաց արտադրա-

ևղանակը: Գյուղատնտեսության նման արդյունագործությունը ևս զտնվում էր ծայրաստիճան հետամնաց վիճակում:

Զույգած սազմա-ֆեոդալական ընտանիքությանը բնորոշ խանա-փաշա-յական սիստեմի ստեղծած օրգնիզմներին, ավազակախմբերի ձևավորմանը, ծուկնությունը, Թուրքիայի արտաքին ու ներքին առևտուրը XIX դարի առաջին քառորդին բավական աշխուժացել էր: Կոստանությունը առևտրական սերտ փոխհարաբերություններին մեջ էր նվերայայի, Ասիայի, Նուբիայի Ամերիկայի երկրներին հետ, ներմուծում էր ոչ-մեծ քանակությամբ գործարանային ապրանքներ, միաժամանակ արտահանում գյուղատնտեսական մթերքներ, հացահատիկ, մրգեր, ինչպես նաև արհեստագործական արտադրանք:

Թուրքիայի արտաքին առևտուրը կենտրոնացված էր քրիստոնյա վաճառականների ձեռքում: «...Ո՞վ է առևտուր անում Թուրքիայում, — գրում էր Զ. Էնդելսը, — համենայն դեպս ոչ թուրքերը: ... Հուլիսները, հուլիսները, սլավոնները, արևմտահնդկացիները, հիմնավորվելով ծովային Նավահանգիստներում, իրենց ձեռքում են պահում ամբողջ առևտուրը...»⁹⁶:

Թուրք-նվիրողական առևտրի մեջ գլխավոր դերերը թուրքահայ վաճառականներին էր: Իրանը էին ներմուծում նվիրողական ապրանքներ, որոնք տարածվում էին Պարսկաստանից մինչև Աֆղանստան, առևտրական կետեր ըստեղծում Մարսելում, Հոլանդիայում, Վենետիկում, Անգլիայում, հասնում հնդկաստան, Ֆիլիպինյան կղզիներ, սահմանամերձ ու հեռավոր ռուսական փողաքները, Ամերիկա, սրտեղից և ներմուծում էին բամբակ:

Հայ միջնորդ վաճառականները վաղուց էին հիմնավորվել Կ. Պոլսում, Զմյուռնիայում, Տրապիզոնում, սակայն դարասկզբին նրանց շարքերը համալրվում էին Ալեկից եկած սևղանավորներով, Կեսարիայի բազազներով, կարենների վաճառականներով, նվիրողացի ու սննդամթերքի դրամատերերով:

Միջնորդ վաճառականների մի ստվար խումբ մշտական թնակություն էր հաստատել լիվոնոյում, Մարսելում, Մանչեստրում, Հոլանդիայում, Վենետիկում, Ամստերդամում:

Մինչև 1830-ական թթ. Թուրքիայի վաճառաշահ ներքին, մասամբ էլ արտաքին առևտուրը հիմնականում ցամաքային էր և երկաթուղիների բացակայության պատճառով քարավանային առևտրի բնույթ ուներ: Մեծահաճութուս կոմպրադորները Արևմտյան Հայաստանից ու հայաբնակ նահանգներից արտահանվող ապրանքները քարավաններով անգամափոխում էին Պարսկաստանի վրայով, կապվում Բաղդադի ու Բասրայի հետ: Նրանք և ծովով ապրանքներ էին տեղափոխում Տրապիզոն, Ղրիմ, Կ. Պոլիս ու Զմյուռնիա, ապա Արևմտյան Նվիրողացի:

Այդ կապակցությամբ Զ. Էնդելսը գրել է. «Կ. Պոլիսը և մանավանդ, ասիական Թուրքիայում գտնվող Տրապիզոնը հանդիսանում են ներքին Ասիայի, Տիգրիսի և Եփրատի հովիտների, Պարսկաստանի և Թուրքեստանի քարա-

96 К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 9, стр. 25.

վանային տառերի գլխավոր կենտրոնները, եվ այդ առետուրը նույնպես ա-
րազոբնի աճում է ... իր դիրքի շնորհիվ Տրապիզոնն ավելի է համակերպված
այդ տառերին, քան սրից ալ կետ: Նրա հետահայտրքի վրա գտնվում է Հաւու-
կան բարձրավանդակը, որն աւելի հեշտ անցանելի է, քան սիրիական տա-
փաստանը և բազմականաչափ մաս է զանալում Ռադդադին, Շիրազին ու Ռեհ-
քանին: Վերջինս առեարական միջանկյալ կետի դեր է կատարում նիվալից ու
Քախարայից նկած բարափաների համար: Մանչեստրի բորայում կարելի
է տկնհատորին տեսնել, թէ ինչ մեծ նշանակութիւն է ստանում այդ տառա-
քը և Սե ժովի առետուրն առհասարակ...»⁹⁷:

Թուրքիայի հայ գաղթականներում հասունանում էր եվրոպայի հետ կապ-
ված կոմպրադորական-առեարական դասը, որն իր պործարքներից խնայած
գումարները պահում էր արտասահմանյան բանկերում:

Նոր կադմավորվող այս դասը, չնայած իր վիճակի անկայունությանը, չէր
մտածում զոյովիւն ունեցող կարգերը փոխելու, Արեւմտյան Հայաստանն ա-
ղատագրելու մասին և, խստափելով դիմադրական պայքարից, անցնում էր
արտասահման:

Արեւմտյան Հայաստանի տառաւորը կատարվում էր քաղաքներում, գերա-
զանցապես փաշայահիտ մեծ շահաստաններում: Առետուրը ծաղկել էր աչն-
տեղ, որտեղ դրա համար լիջ թէ շատ հնարավորութիւններ կային, իսկ Հա-
րավային Հայաստանում կորցրել էր իր ետիկին նշանակութիւնը: Եր-
բմեի վաճառաշահ Բիթլիսում, Մաշուն, Բայազետում, Վանում, Դիարբեքի-
րում ալքնս լկար նախկին եռուղիքը, որն ստեղծում էին ղլխավորապէս հայ
վաճառականները, Բաքի Դիարբեքիից, մյուս կենտրոնները վերածվում էին
կազմատկան հետամնաց քաղաքների, բաւարարվում միայն տեղական ար-
տադրանքի վաճառքով կամ անցորդ քարավաններին հանգրվան տալով:

Բաղնշի վիճակը լիջ այլ էր: Այն միակ կենտրոնն էր, որի վրայով Վանի
հշուրիային շրջանները կապվում էին Դիարբեքիի և Սիջաղեքի հետ: Քու-
ղաքի փորրաքանակ հայ վաճառականներն քնկերանում էին Հալիպից Թալ-
լից գնացող քարավաններին և արատհանում ղլաղատնտեսական արտա-
գրուրը: Ըստ 300 խանութներ վաճառում էին անցորդ վաճառականներից
գնած ապրանքներ, ստկայն հաշիքը, յկարողանալով վճարել Շերեֆների ուն-
մի սահմանած ծաեր հարկերը, տնրեղհտ կողպալվելով, հարստության հետ
վտանգի տակ ղեկով վանքը, ստկալված էին լքել հայրենի քնորրանը և
սփռել Թուրքիայով մեկ:

Գրեթէ նույն վիճակում էր հայկական 1487 գերդաստան ունեցող Բա-
յազետը: Բաղաքում կար 331 խանութ, իսկ Դիարբեքում՝ 22, որկու քալմահա-
րա⁹⁸, Առետուրը խղճով վիճակում էր, արհեստավորը տալիս էր 650 ղուրուշ
հարկ, խանութատերը՝ մինչև 1100 ղուրուշ: Քուրդ խանի և ցիղպաիւերի վեր-
որած ապրանքների ղիմաց առետրականը ոչինչ չէր ստանում:

Մուրը, Սղեքը, Բալուն, Դիարբեք, Ջարասնգալ ունէին միայն մանրա-
վաճառներ: Վանն ունէր նրեք փայտաշեն երկրիտաններ, շուրջ 500 խանութ:

97 К Маркс и Ф. Ангелс, Сочинения, том 9, стр 12

98 Վրացական ՈՅԸ ԿՊՊԱ, ֆ. 21, գ. 2462, ք. 3, գ. 2646, ք. 9, 1829 թ.:

Հայտնի առևտրական էր Ավենախի փրդալեմյանը, որն իր շուրջը համախմբած մի խումբ հայ վաճառականների հետ գնում էր Թուրքիյ, Փիֆլիս, Կ. Պոլիս, Ռուսաստան, արտահանում վանի «շառախու շտյը», «սկյա ապարանջաններ, գլուցատնտնական արտադրանք, ներմուծում՝ զործվածքեղեն, մետաղ, սառը գինը ու հրադենւ վտնի Թամուր փաշան լանտարկից վաճառական Ավետիսին, «սմանյան հաղար ռսկու տուգանք առաքել և սնանկացրեց նրան»⁹⁹, Հոյրուտ վտնառականներ էին Ախիջան Ղարաախֆերյանը, Սահտեօի Գուլուտ Շաշկատրյանը, Մարաբրուս ալան։ Սակայն վաչկատուն ցեղատեղիները սրանց ամբողջ առեցվածքը խցիցին ու իրենց էլ հալածեցին։

Կարին Էաղամի լեյկաճուռ տեսքը

Գրայթյունը բրոշ յափով այլ էր աչնպիսի քաղաքներում, ինչպիսիք էին Կարինը, Սերաստիան, Եվդոնիյուն, Տրապիզոնը, Մարաշը, Ադանան։ Սրանք դառնում էին ներքին ու արտաքին առևտրի նշանակալից շուկաներ, ներմուծում, վաճառում տմեկատարքեր ապրանքներ, եվրոպալից, Պարսկաստանից Ռուսաստանից ներմուծում էին արգյունաբերական ապրանքներ, մասնակցում համաշխարհային շուկաներում կտտարվող առևտրին։ Տրապիզոնի, Կ. Պոլսի, Զալտուռնիայի հայ վաճառականները առևտրական լալն կապեր ունեին Ռոսկվայի, Նիժնի-Նովոգորոդի, Աստրախանի, Մանչեստրի, Լիվոռնոյի, Վենետիկի, Կուլմիսկի հեռավոր շեղկաստանի շուկաների հետ։ Նրանք արտահանում էին Հալիպի փարյա՝ ռսկիդաճ մետաքայա կոստեղեն, Գամասկոսի մետաքայա և Բամբուկյա զործվածքներ, Մարաշի, Կարինի բրդյա արաներ, Անդաթիայի,

⁹⁹ Մատենադարան, ձեռագիր 6237, քերթ 342 ա, 346 բ։

Կհասարիայի գեղեցիկ ձևավորված մեծածավալ ու փոքրիկ գորգեր, թաշկինակներ, լուսամուտի վարագույրներ, Բաղնի ռակիթնյա մետաքսյա դիպակներ: Ռուսաստան արաճանած արդյունաբերական ապրանքների մեջ հայտնի էին ձիգզվիների և նրզնկաչի դոմաշր, Վանի, Կարինի, Մարաշի սպաշան, Տրապիզոնի մահուղը, Կարինի ֆեները, Դամասկոսի մետաքսյա և բամբակյա գործվածքներ և այլն¹⁰⁰:

Արտահանվում էին նաև տորոն, ծխախոտ, բամբակ, խեժ, բուրգ, մորթիներ, մեղրամուր, չորացրած մրգեր, բնկուղենու կոնդեր, հացահատիկ, մանր ու խոշոր եղջերավոր անասուններ: Ներմուծում էին երկաթեղեն, շաքար, ռճառ, չիթ, մահուղ, ապակի, թել, արհեստագործական ու գյուղատնտեսական գործիքներ, ռզնիք խմիչքներ, մշակված ծխախոտ: Ներմուծած ապրանքները, տեղական արտադրանքի մի մասի հետ, փաճառում էին հայկական ու հայաբնակ քաղաքներում, նույնիսկ հեռավոր գյուղերի խանութներում:

Ահեստավորների հավաք Կարին հաղափուլ

Կարինը վաղուց ի վեր հռչակված էր իբրև առևտրի խոշորագույն կենտրոն, տարանցիկ առևտրական օղիներ հանդուցող, եվրոպական ու ասիական ապրանքներ մթերող, անցողի առևտրականներին հանգրվանհու հնարավորություն ընձեռող քաղաք, որը դարասկզբին զբեթե ողջ Արևմտյան Հայաստանի տնտեսական կենտրոնի և խոշոր շուկայի դեր էր ստանձնել, ի տարբերություն մյուս ռաղաքների, Կարինի առևտուրը սեզոնային չէր, Ամբողջ տարին 2 խաշոր, 10-ից ավելի մանր շուկաները, շուրջ 50 խաները, 1500 խանութները լիքն

էին ասորականներով, Ամեն ամիս ուղտերով անցնող, Եվդոկիայից հկող . ու Ռաւրիդ գետոյդ քարավաններ կային անտեղ¹⁰¹,

Կարինի հայ վաճառականները Պարսկաստանից բերում էին շաշեր, «զաւլիախցու մորթիներ», ալաճա կտորեղէն, բամբուկ, մուշտակներ: Թուրքիայի այլ վայրերից Կարին էին ներմուծում սպիտակ, երկաթ, պղինձ, կտավեղեն, բամբակ, առլաս, շուխա, սուրճ, շաքար և այլն:

Կարինի էսնաֆուլթյուններում համախմբված արհեստավորների մեծ մասը արտադրանքն իրենք էին վաճառում, իսկ բազմազանքը կամ սրանցից էին գրնում, կամ խոշոր վաճառականներից, կամ էլ քաղաքով անցնող քարավաններից, երբեմն էլ ներմուծում էին երկրի մյուս շրջաններից:

Եվդոկիան «Փոքր Ասիայի վաճառականության կենտրոնն էր. Այնտեղ հաճախ երթնելով էին ամեն կողմերի քարավանները»¹⁰², Քաղաքում եղած չորս շուկաների 551 խառնուրդում վաճառվում էր տեղական արհեստավորների արտադրանքը, ինչպես նաև Կոստանից բերած տորոնը, դեղին ներկը, Զմյուռնիայի չուխան, համեմը, շաքարը, թուղթը, Այսրենի բամբակը, Կարինի պղինձը, երկաթը, Դիարբեքի կտավը, Մոսուլի կտավը գործվածքները, գունավոր թաշկինակներ, Եվդոկիան ամեն տարի արտահանում էր 500 հազար թուրքական ոսկու արծաղությամբ ասորականներ, շուրջ այդքանի էլ ներմուծում:

Սերաստիայի առևտուրը շատ աշխուշ էր XVIII դարի վերջերին. քաղաքը տարեկան արտահանում էր 475 հազար ոսկու արծաղությամբ աստառացու, ներմուծելով հվրոպական ու ասիական ապրանքներ: Սերաստիայում կային մինչև 50 հազար ոսկի դրամագլուխ ունեցող հայ վաճառականներ, Սահայն դարասկզբին Չապան-օղլուների դուրծած վայրագությունների հետեանքով նրկրում ստեղծված անիշխանական դրության պատճառով առևտուրը նվազել էր: Քաղաքը տնտեսական դարգացման նոր թափ ստացավ 1830-ական թթ., երբ հայերի ձեռքում կենտրոնացվեց Սամսոնի, Զիլեի, Մարգվանի, Արարիկի, Մալաթիայի առևտուրը:

Կոստանիայում ասորում էին խոշոր ստեղծականներ, հարուստ դրամատեբեր, ամիրաներ ու սեղանավորներ: Կոստաքոյի առևտրականները հասնում էին մինչև Բոսֆոր, Լամանշ, հիմնվում էինգոնում ու Մանչեստրում, Լիվոռնոյում ու Փարիզում: Սահայն կոստաքոյի հայ վաճառականները պերազանցապես կոմպրադորներ էին, երկրին քիչ առնչված:

Կոստանիայի հետ քնդհանրություն ունիր Անիը: Այս քաղաքը Թուրքիայի տնտեսական կյանքում մեկ դար շարունակ խոշոր դեր խաղաց, ամիրայական զբոգաստաններ տվեց Կ. Պոլսին, Զմյուռնիային: Դարասկզբին ամիրաներն իրենց ձեռքն էին վերցրել կայսրության տնտեսության հիմնական ճյուղերը: Թուրք փաշաները հյութեց էին հանձնարարում հայերի գանձումը Փոքր Ասիայում, Կոստաքոյի ամիրաները շահագործում էին Կապան-մատենի հանքերը, կաղանկերպում պղինձի, ձեռագործ արհեստների արտադրանքի վաճառքը և դիդում հարստություն:

Այսպիսով, XIX դարի առաջին երեսնամյակին Արեւմտյան Հայաստանի

101 Տէ՛ս ՌԱՔԱ, Գլխավոր արխիւ, Դ. 8, գ. 13, մ. 15, թ. 2—3:

102 Պ. ԻՆՏԻԼԱՆԸ, Աշխարհագրութիւն, մասն Ա, էջ 291—292:

և Փոքր Ասիայի հայաբնակ քաղաքների տնտեսուրը որոշ աշխուժություն էր ապրում: Ստիպյալ վաճառականությունը կանգնած էր բուզմաթիվ դժվարությունների առաջ: Առևտուրը դառնում էր սննդամսով միճակում, չկար անձի ու գոչքի պաշտպանության նրաշխիք: Երկրի համար սղորնդության էր կապիտալի օտարումը, այսինքն տնտեսված, շահած գումարները եվրոպական բանկերին պահ տալիս: Վաճառականները վախճնում էին ունեցվածքի հետ միասին կորցնել նաև կյանքը: Ընդ պատճառով գրամը փոխանակ շրջանառության մեջ գնելու, այն մերածում էին ոսկու կամ դնում օտար քանկերում կամ էլ պահում թաքստոցներում:

Այս տատանումներից դրամի կարիքի պատճառով բուլղարիանում էին մաքրային տարիֆները, մաքսատների աշխատողների քանությունն ու կամայականությունը սահման չունեի, ծանրանում էին անընդհատ ավելացվող պետական հարկերն ու տուրքերը, հաճախակի էին դառնում բռնադատմաները, վաճառականի ողջ ունեցվածքի պետականացումը: Բնական է, որ զապառհայ վաճառականությունը նման պայմաններում չէր կարող ավելի ընդլայնել իր վերաբերմունքը: Ի տարբերություն կոմպրոպորակայն քուրճադիայի, կապված լինելով բնաշխարհին, նեղվելով թուրքիայի միտում մաքսային քաղաքականությունից ու անշխմանությունից, նա բնորոշագործ դիրք էր գրավում և ջանում ազատվել տիրող կարգերից:

7. ԱԶԳԱՅԻՆ ՃՆՇՈՒՄՆԵՐԸ ԽՎ ՀԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Թուրքահայատակ քրիստոնյա ժողովուրդները ենթարկվում էին ազդային ու քաղաքական բխյու ճնշումների, կրոնա-քաղաքական անարգանքի: Ոտնահարվում էր նրանց մարդկային արժանապատվությունը: Հայերը, հույները, սլավոնները զրկված էին ամենատարրական իրավունքներից: Ընկալա դառալին և ունեցվածքային տարրերություններից, ոչ մահմեդական ժողովուրդները կոչվում էին ույա, դիմի, գլավուր (սեհավաճառ):

Ազալանքն և դրա միտ հիմնված մուսուլմանական օրենսդրությունը — ցերում է Կ Մուքթար — տշխարհագրությունը և տարբեր ժողովուրդների ազգագրությունը հանդեցնում է նրանց՝ երկու երկրների և երկու ազգությունների՝ ուղղահայտների և անհույսների քաժանելու հասարակ և հարմար բանաձևմանը: Անհամար դա գլավուրն է, թշումի: Իսլամն օրենքից դուրս է դնում անհավատներին և անընդհատ թշնամության միջակ է ստեղծում մահմեդականների և անհավատների միջև¹⁰³:

Հալերի իրավադրությունը ուսույի դաժան կերպարանը ստացավ ՋՎՄՂ դարի վերջին և ՋՄՂ դարի առաջին քաղաքիկ Քաղաքական ճնշումների խրատացումը պայմանավորված էր նաև նրանով, որ քաղաքում թուրքական հորդաները և արյունաժառանգ էնիշերիներն այլևս անխուրդ էին նոր տրամվանքների կուտարել, նոր ժողովուրդներն ստեղծվել, նախկինի պես անհամար ավար ու ուղղմագրիներ ձեռք բերել: Թուրքական հրեաների ահարկու յաթաղանը Արևմուտքում դեռ էր առել եվրոպայի, Արևելքում՝ Ռուսաստանի ամրակալ վաճառել, փշովել ու հո էր շարտվել: Առաջաներն այժմ ստեղծված էին

103 К Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, том 10, стр. 167

մտածել Անոր բերած նրկրները պահպանելու, հուսահատորեն պայքարի հրապարակ նետվող ժողովուրդների ազգային շարժումներն արդեն մեջ խեղդելու և այդ միջոցով իրենց տիրապետությանը երկարաձեռնու մասին, Քրիստոնյա հպատակները չիտվին անբարեհայտ էին սուլթանների աչքում։ Մահմեդական մոլեհանք վերնախավը, նրա հոգևոր ու աշխարհիկ պետերը միջոցներին մեջ խտրություն չդնելով, դերադասում էին համաձայնել ալլահաձևառ հոյտաղիներին։

Արեմոյան Հայաստանի խայրադավաններում, խորքահայատակ մի քանի շրջաններում XIX դարի սկզբներին հայերի նկատմամբ արդեն կիրառվում էր դանդախային, բռնի կրոնափոխության քաղաքականություն, Բաղժուհայար հայեր մահմեդականացվեցին կարինի և Տրապիզոնի փաշայություններում։ Սև գետ կոչվող ձորերի, Համշեն դավառի, Սյուրմենի լեռնահովտի քրիստոնյաները բռնադավանվեցին մահմեդականության, նրանց թիվը հասնում էր մոտ 10.000 մարդու, որոնք բնակվում էին շուրջ 100 գյուղերում¹⁰⁴։ Մահմեդականության բռնադավանվեցին Սոմուրաթի շրջանի հայկական շատ գյուղերի բնակիչները։

Հայերի համաձայնումը բավական լայն լավերի էր հասնում վասպուրահանում և Բիթլիսում։ Տակավին XVIII դարում Բաղբշի մոլլան հրաման արձակեց, թե երբ որեւէ քրիստոնյա մահմեդականությանը ընդունի, ապա նրա բոլոր ազգականները պարտավոր են իրենց արու զավակներին հանձնել վերջինին խնամակալությանը։ Հրամանադիրը ճնշեց Բաղբշի ու Վանի հայերին, որոնք մեծ կաշառքներով միայն կարողացան վերադառնալ հայացիքը վերստին չալ որոշումը։ Սակայն մոլլան այնպիսի ազդակին թշնամանք սերմանեց Բաղբշի հայերի, քրդերի ու թուրքերի միջև, որ կարճ ժամանակամիջոցում ճաղարի մեծությամբ քրիստոնյա բնակիչներից միայն 1500-ը կարողացան մնալ առողջ։

Բռնությանը լեռն կամովի մահմեդականությունը րնդունած ալլահաձևառ պրկված էր կրկին հայրենի համայնքը վերադառնալու իրավունքից։

Թուրքիայում, շուրթաթի համաձայն, ալլադդիները զրկված էին ձեռնելու, կարմիր գլխաշոր կրելու, շքնդ հագնվելու և տարրական ալլ իրավունքներից։ Հրամանադիրներից մեկսմ մասված էր. «Հրամայեցի ... Շիրիի որեքին համաձայն, նախատելով և նվաստացնելով, անհավատնիրու դասակարգին՝ ձեռնադնել, համուրը մուշտակ, սամուրը դլխանոց (դալիսակ) դարձնել լուստ. սնդուսն և մեհաբսն ծովկենկար կիրպանն շինված զղեստներ՝ իրենց կրկնելուն ալ բարձր գդակներ և եղերքները մտպվոր վարդարաններնելով պատրաստված շուխա հաղցնել լուստ, որպեսզի իրավներու հատուկ զղեստներու տարազով չլուտին...»¹⁰⁵։

XIX դարի սկզբներին վերակենդանացվում էին, լրացվում ու զործողության մեջ դրվում խալիֆ Օմարի հռչակած օրենքները, 1808 թ. Բուսուֆի փաշայի հրապարակեց հայատակ ալլադդիներին ալլիի նվաստացնող մի ֆերման¹⁰⁶,

104 Հ. Հակովրոս՝ Վ. Տաշլաբ, Հայ բնակչությունը և ն ծովն մինչև Կարին, Վրենես, 1821, էջ 34.

105 «Բաղժուհայ», 1834, № 1, էջ 33—35.

106 Лорд Кокрин, Новейшие сведения о Турецкой империи, ч. 1, перевода с английского, М., 1828, стр 150—153.

ըստ որի 1. քրիստոնյաներին և հրեաներին արգելվում էր նոր նկեղեցիներ ու վաճառք կատարել, 2. քրիստոնյաներն իրավունք ունեին իրենց ընտանիքները վերականգնել ծայրահեղ կարիքի դեպքում, հատուկ թույլտվություն, 3. նրանց հրեխոսները չպետք է ղորառն սովորեին, 4. մատչելի մահմեդականի առաջ բոլոր այլահավատները պետք է ոտքի կանգնեին, չափազանց տալին նրան, դուրս խոնարհեին, 5. քրիստոնյաները և հրեաները մահմեդականի տարալի չպետք է հաղնեին, արարներն լեզու չպետք է սովորեին, թափառ ձի չպետք է հեծնեին, սուր շալիտի կրենին, 6. նրանք իրավունք չունեին գինի վաճառել, մազեր սանրել ու կոկիչ, կտրվի շորեր հագնել, լալն գոտիներ կապել, 7. ալլահովադները տնից դուրս գալիս պետք է հանեին կրած խոյները, եկեղեցու դռները հեռացնեին հնարավորին չափ ցածր, հանգուցայի վրա լաց լինեին կամ թաղման թափերին մասնակցեին լուր կամ կիռաձախ, 8. մահմեդականներին իրավունք էր վերապահվում վերադարձվել քրիստոնեական այն դերեզմանատները, որոնք այսին լինել գործում, 9. քրիստոնյաներն իրավունք չունեին ստրուկներ գնելու կամ տնային ծառայներ պահելու, 10. եթե մահմեդականը սպաներ քրիստոնյային, տուգանք վճարելով ազատվում էր, իսկ եթե քրիստոնյան նման հանցանք գործեր, անպատճառ կոխատվելու չիշտ է նկատում անգլիացի պատմաբանը, որ մահմեդական օրենսդրությունն ոգին միշտ էլ նույնն է եղել, այն է՝ արհամարհանք ու թշնամանք դեպի անհավատները¹⁰⁷։

Այդ բնույթի բազմաթիվ այլ հրամանագրեր տնտեսաբանական, գործադրվեցին թուրքահայտակ քաղաքում, Պետք է արձանագրել, սակայն, առեւծին ուղիքանների կամ փաշաների արած ճարտարությունները հայ վերնախավին, առիթաններին ու սարաֆիներին, վերջիններիս, եթե Բ. Գոթան պաշտոնեկության կողմից ճանաչված էին, գործով ապացուցել էին իրենց հովատարմանը ու նվիրվածությունը Թուրքիային, միայն ստիպելի ստորագրություն արվող ֆերմաններով կարող էին ձի նստելու թույլտվություն ստանալ։ Ինչպես հարստություն ու դիրքի, ձի նստող հայք բոլոր դեպքերում պետք է սարքերով մահմեդականին, օհուղավերդի օղլու Մանուկ Օսմանյան սլետություն ափսոսանքի տալու արժանատիներով մեջ իր ծառայությունը հայտնի սարաֆիներու դատակարար հիշատակ, կաղ է ձեր քայլով՝ սույն թեզերեն ստեղծում, որպեսզի իսլամներու ձի նստելու կերպով չմահանվելու պայմանով ինքն էր որ ձի նստի և ոչ մեկու մը կողմին իրեն զեմ արգելք չհարուցվի¹⁰⁸։

Մոսկայի էին մահմեդական պաշտոնյաների կողմից քրիստոնյաներին արված պատիժները, Օրենքով սահմանված էր և արդեն սովորություն էր դարձել, որ սմեն մի քրիստոնյա ընտանիք պարտավոր էր սարվա մեջ երեք օր հալոթեղել մահմեդական հասնապարտներին, պետական պաշտոնյաներին, բայց որոնք քրիստոնյա հյուրընկալող պարտավոր էր ձիին պատիվ արած, իր օջախը ոտք դրած մահմեդականի բոլոր ժամանակներն իր կատարել։

Թուրք վերնախավի ներկայացուցիչները քաղաքներն զառանգելու պատիվներ էին կիրառում քրիստոնյաների, հատկապես հայերի նկատմամբ։ Բանտ-

¹⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 158։

¹⁰⁸ Օրենսդրական, 1934, Մ 1, էջ 32։

րում տարածված էր «խոստովանող» քրիստոնյային խաչ հանելու սովորությունը: Աշխին Առքերն ու օտքերը իրարից հեռացնելով, մարմինն իսկի ձեռքով բարձրացնում էին վերև, Առքերից ու օտքերից մեխում պատին և ալդուհու տանջամահ տնույն: Հայկատվությանից խուսափող հայերին խարանում էին շիկացած երկաթով. հիտում ակաճները, փորում ուրերը, իսկ հանցանք մեծ լինելու դեպքում, մանավանդ մահմեդական կրոնը անարգելու պարագայում ներքինիացնում էին, հաճախ էլ շիկացած երկաթով պայտում էին «հանցադորձ անհավատին», կտրում լեզուն:

Քրիստոնյա հայատակներին համար թուրքիայում դատարան գոյություն չունեց: Հայերը գրկված էին դատարանում վկայություն տալու իրավունքից: Հավազույն դեպքում քրիստոնյա երկու ականատեմների ներկայությունը հովասարեցվում էր մեկ ականցալուր մահմեդականի վկայության: Շարիաթի այս կետը հայերի համար ունենում էր յուրահատուկ հետևանքներ. մահմեդականը կարող էր առանցքել, թալանել, սպանել քրիստոնյային և մնալ անպատիժ: Հանցագործի հավատակիցները դատարանում վկայություն չէին տալիս: Անվերջոր է ըսել, թե այս պատճառով որչափ առանցքությունը, հափշտակությունը, դողությունը, նամանավանդ սպանությունը անպատիժ մեղանացած են կամ անհայտ, նույնիսկ կառավարության ջանքին հակառակ¹⁰⁹,

Քրդահայատակ հայկական գավառներում ամենօրյա սպանությունները սովորական երևույթ էին: Դատարանը կամ վարիթինները հաշվադեպ էին ըզբաղվում սպանվողի ու սպանողի ինքնությանը, Ռոզբող քրիստոնյան արժանանում էր մահմեդականի վրեժխնդրությանը, նիստ տարածված էր կաշառակերությունը: Այդ էր պատճառը, որ երբ քրիստոնյաներն իրար դեմ դատ էին սկսում, հկամտի առատ աղբյուր էր ստեղծվում դատական պաշտոնյաների համար: Հաճախ վերջում էին ճօրինական կաշառքներ. մարմնական ծանր վնասվածք հասցնողը տալիս էր 3000 փարա, աչք հանողը՝ 1500, գլուխ ցարդողը՝ 30 փարա և ազատվում պատժից:

Օսմանյան կայսրության մեջ գոյություն ունեցող քաղաքական, ազգային ճնշումների, կրոնական խտրականության այս ամբողջ սխտեմը նմանը ընդունեց մի երկրում: Բնական է, որ նման պայմաններում զնալով ալեքի պիտի ուժեղանար հաշ ժողովրդի ազատագրական պայքարն իր հարստահարիչների՝ ուլթանական միահեծանություն, դերերկական սխտեմի, քրդական վերնախավի դեմ և ժողովրդական զանգվածներին մղեց դեպի ազատություն, սյրեան էլ այն թանկ նստեր նրան:

¹⁰⁹ Մատթեազարի, II Իգմիրյանի արխիվ. թղթ. 14, վավ. 616:

ԲԱԺԻՆ Բ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՄԻԱՅՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՅՈՒՍԻՍ-ՍՐԵՎԷԼՅԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ՄԻԱՅՈՒՄԸ ՈՌԱՍԱՑԱԿԻՆ

1. ՄԵՌ ՏՆՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՆԳՐԿՈՎԿԱՄՈՒՄ

XX դարի շեմին նպաստավոր իրադրություն էր ստեղծվել Անդրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու համար։ Ուստի ցարիզմը չհապաղեց ձեռնամուխ լինել նրա իրադրածանքի։

Հայ ժողովրդի նախորդ պարաշրջանի ողջ պատմական կյանքի ընթացքի նրան հանդեպը այն հաստատ համոզման, որ ստեղծված կոնկրետ պատմական իրադրությունը պայմաններում թուրքական և պարսկական կործանարար լուրի նա կարող է թոթափել ու իր աղղային գոյությունը հարատեւել միայն Ռուսաստանի օգնությամբ, ռուսական զենքի միջոցով։ Սրանով է պայմանավորված XIX դարի սկզբներին ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ հայերի՝ ռուսական բանակներին ցույց տված ռազմական, նյութական ու քաղաքական գործուն օգնությունը։

Ռուսական զենքի օգնությամբ թուրքական ու պարսկական տիրապետությունից ազատագրվելու հայերի ակնկալություններն առավել ուժեղացան XIX դարի սկզբներին, երբ ռուսական զորքերը մտան Վրաստան։ Ալեքսանդր I-ի 1801 թ. սեպտեմբերի 12-ի մանիֆեստով պաշտոնապես ձևակերպվեց Արևելյան Վրաստանի միացումը Ռուսաստանին¹, որը կարևոր նշանակություն ունեցավ ոչ միայն վրաց, այլև Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների համար։

Հայերը բուռն խանդավառությամբ ընդունեցին Վրաստանի միացումը Ռուսաստանին։ Դրա շնորհիվ Ռուսաստանի Հպատակության տակ անցավ Վրաստանում բնակվող հայությունը, որը բավական մեծ թիվ էր կազմում։ Ռուսաստանին միացվեց նաև Լոռին, Փամբակը, Շամշադինը և Հայաստանի հյուսիսային մի քանի այլ շրջաններ։ Եվ, վերջապես, այս պատմական ակտով հայ ժողովրդի համար ստեղծվեցին Ռուսաստանի օգնությամբ պարսկական և

¹ 1803 թ. Ռուսաստանին միացվեց նաև Մեղրեյի, 1804 թ.՝ Իմերեթը և Գուրիան, 1810 թ.՝ Աբխազիան։

Թուրքական տիրապետությունից ազատագրվելու առաջին իրական պայմանները 1804 թ. հունվարին Գյանջայի խանությունից զրաբումով աջտեղ ընակվող հայերը նույնպես անցան ռուսական հպատակություն ներքո:

Անդրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու ցարիզմի շահագրգռվածությունն ամենին էլ չի բխել անդրկովկասյան ժողովուրդների նկատմամբ Ալեքսանդր I-ի և Նիկոլայ I-ի «մարդասիրությունից» ու «ռզումաձությունից», ինչպես փորձել են ներկայացնել ցարական պաշտոնական պատմագրության ներկայացուցիչները (ն. Մուխոմեև, Վ. Պոտոմ, Ն. Գոբրովիչ, Վ. Բուտկով, Ա. Եյներատով և ասիցներ), Ցարիզմին չի մտահոգել բուն ալեքսանդրական Թուրքիայի ու Պարսկաստանի կողմից խոշտանգված անդրկովկասյան ժողովուրդների ճակատադիրը, նրանք մղած ազատագրական պայքարի նկատմամբ, Հանգես դալով անդրկովկասյան ժողովուրդների «սպառնալիք» ու «փրկարարի» գիմակի տակ, ցարիզմի բուն նպատակն է եղել ընդարձակել կայսրության սահմանները և Անդրկովկասը ծառայեցնել իր զաղութատիրական շահերին:

Անդրկովկասի գրավումը շահավետ հեռանկարներ էր բացում լատինական, մասնավորապես պարսկական շուկաներում ռուսական առևտրի համար: Մեծ տեղությունների հակամարտությունների կիսակետ Մերձավոր Արևելքում Անդրկովկասը Ռուսաստանի համար ուներ նաև ռազմա-քաղաքական կարևոր նշանակություն: Սե ու Կասպից ծովերը, Կուր, Արաքս և Ախուրյան գետերը ընկնում սահմանագիծ էին՝ Ռուսաստանի հարավային սահմանները Պարսկաստանից, Թուրքիայից և նրանց սահմանափորները Անգլիայից ու Ֆրանսիայից անխոցելի դարձնելու համար: Միաժամանակ Անդրկովկասն այն հարմարավետ հիմնական էր, որ նպաստելու էր ռուսական ազդեցության տարածմանը Մերձավոր Արևելքում:

Անդրկովկասի միացումը Ռուսաստանին օրյնկտիվորեն համապատասխանում էր թուրք փաշաների և պարսիկ խաների սարկությունից ազատագրվելու հայ ժողովրդի վաղեմի ձգտումներին:

Վրաստանի և Գյանջայի խանության միացումը Ռուսաստանին էլ ավելի սրեց ռուս-պարսկա-թուրքական և ռուս-անգլո-ֆրանսիական հակառությունները: Շահական Պարսկաստանը թեպետ արգեն դառնում էր Անգլիայի ու Ֆրանսիայի դադաթային կեղծքամների ու հարստահարումների առարկա, բայց իր հերթին նա էլ նախադրական ձգտումներ ուներ Կովկասի նկատմամբ: Ուստի Պարսկաստանը ոչ միայն չէր հանդուրժում վրաստանի և Գյանջայի խանությունների միացումը Ռուսաստանին, այլև ծրագրում էր զավթողական գործողությունների ընդարձակ պլան: Ֆաթհ-Ալի շահը ձգտում էր օտաներին գործ մղել վրաստանից ու Գյանջայից և հեպալեղեցնել Անդրկովկասի ռուս ալն խաներին, որոնք դադարել էին ենթարկվել Պարսկաստանի կենտրոնական կառավարությանը: Ինչը նպատակով 1804 թ. գարնանը տվելն քան 40 հազար-քանոց պարսկական բանակը, զուգաժամանակ Արաս-Միքդայի զլխավորությամբ, կազմ ու պատրաստ սպասում էր շահի հրամանին՝ Անդրկովկաս ներխուժելու համար: Իսկ Ֆաթհ-Ալի շահը Թիֆլիս մամանաձ իր ներկայացուցչի միջոցով վրաստանի կառավարչապետ ու ռուսական զորքի հրամանատար գնեկուս:

Յիցիանովից² պահանջում էր անհապաղ հեռանալ Վրաստանից, հակառակ դեպքում սպառնալով ուղղմական զործադրություններ սկսել Ռուսաստանի դեմ:

Պատերազմական նախապատրաստություններ էր առնում նաև Երևանի Մամադ խանը, նա արագորեն ամրացնում էր Երևանի բերդը, կուտակում զենք ու զինամթերք, Քաջ գիտնալով ռուսների նկատմամբ հայերի ջիւղ մեղքերն ունեւորելի մասին, Մամադ խանը Արարատյան դաշտից տեղահանում էր նրանց, արտաքսում Պարսկաստան ու Կարսի փոշալուծյալն սահմանները, իսկ շատ ազդեցիկ հայերի փակում Երևանի բերդում՝ իրեն պատանդներ, Պարսիկ խանը դրանով փորձում էր խափանել հայերից ռզնութունն ստանալու ռուսների ակնկալությունները: Այդ ամենի հետ միասին, ժամանակ շահելու և Երևանի բերդն էլ ավելի ամրացնելու նպատակամղումով, խանը փորձում էր խաբել Յիցիանովին՝ հավատարացնելով, թե ինքը ռուսների դարեկամն է, և Պարսկաստանի և Ռուսաստանի միջև Մամադ խանի վարած խուսափական բազարականությունը որոշ ժամանակ մոլորեցրեց Յիցիանովին և Արաս-Միր-ղալին հնարավորություն տվեց ժամանակ շահել ու իր ուժերը կենտրոնացնել Երևանի շրջակայքում: Սուլթանական Թուրքիան նույնպես ակալվացնում էր իր նվաճողական բազարականությունը, նպատակ ունենալով զավթել Անդր-կովկասը, Դաղստանը, զբաղել ողջ Կովկասը:

Անդրկովկասի համար մղվող պայքարը սրվում էր ոչ միայն Ռուսաստանի, Պարսկաստանի և Թուրքիայի, այլև Ռուսաստանի, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջև: Անգլիան և Ֆրանսիան եռանդուն կերպով պաշտպանում էին Պարսկաստանի ու Թուրքիայի բոլոր ձեռնարկումները՝ ուղղված ռուսական առաջ-խաղացման, ինչպես և անդրկովկասյան ժողովուրդների ազատագրության դեմ: Մերձավոր Արեւելքում իրենց տնտեսական ու բազարական ազդեցությունն ուժեղացնելու համար նրանք առանձին-առանձին օգնում էին Պարսկաստանին ու Թուրքիային, ամեն կերպ աշխատում թուլացնել Ռուսաստանի ռազմական հզորությունը և նրան հեռու պահել Անդրկովկասից:

Պարսկաստանի հետ պայմանագիր կնքելու նպատակով 1800 թ. նոյեմբերին Թեհրան էր ժամանել Մալկոմի ղեկավարությամբ իր առաքիլության հարողության համար առատորեն բաժանելով անգլիական ոսկին, Մալկոմը օգնում է ամեն ինչ, սկսած շաքիլ մինչև ուղտապար»⁴: 1801 թվականի հունվարին նրան հաջողվեց Պարսկաստանի հետ բազարական և տնտեսական պայմանագրեր կնքել, որոնց հետևանքով Անգլիան Պարսկաստանում ձեռք բերեց ինչպես բազարական, այնպես էլ տնտեսական, թեև կարմատե, բայց մեծ ազդեցություն:

1801 թ. անգլո-պարսկական դաշնակցային պայմանագրով Անգլիան խոստանում էր ֆինանսական ու ռազմական օգնություն ցույց տալ Պարսկաս-

² Յիցիանովը կովկասյան զորքերի գլխավոր հրամանատար ու Վրաստանի կառավարչ-պետ նշանակվեց 1802 թ. սեպտեմբերի 11-ին և ժամանեց Քիֆիս 1803 թ. փետրվարի 1-ին:

³ Տե՛ս Ա. Բ. Иоаннисян, Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX столетия, Ереван, 1959; Յ. Դ. Григорян, Борьба Англии и Франции против освобождения Армении из-под ирано-турецкого ига («Вопросы истории», 1952, № 3):

⁴ К. Маркс, Хронологические выписки по истории Индии, М., 1947, стр. 106.

տանին՝ նրա իշխանությունը Անդրկովկասում մերականցնելու և ամրապնդելու նպատակով, իսկ Պարսկաստանը պիտի նպատակի Անգլիայի արևելյան քաղաքականությանը, Պայմանագրերն ուղղված էր ինչպես Յրանսիայի, այնպես էլ Ռուսաստանի դեմ, Քանի որ այն դայիս էր օժնդրանելու Պարսկաստանի տիրապետությանն Անդրկովկասում, իսկ օժնդրված էր նաև անդրկովկասյան ժողովուրդներին ազատագրական Ազատունների դեմ:

Նապոլեոն Բոնապարտն իր Հերթին Ֆրանսիայի քաղաքական ու տնտեսական ազդեցությունն ուժեղացնելու նպատակով դիմեց ակտիվ դործադրությունների՝ Թուրքիայում, Պարսկաստանում և ամբողջ Իհրձավուր Արենքում, Այդ դիտավորությամբ Կոստանդնուպոլիս ժամանեց ճարպիկ ու խորամանկ պիվանագետ ղեղավոր Սեբաստիանիի գլխավորած պատվիրակությունը: 1802 թ. Հունիսի 26-ին Ֆրանսիայի ու Թուրքիայի միջև փարիզում կնքվեց Հաշտու-թյան պայմանագիր, Անտհեոն Նապոլեոնն իր ուշադրությունն ուղղեց ղեկի Պարսկաստան: Իհկը մյուսի նտեց Պարսկաստան ուղարկվեցին Ֆրանսիական զործակալներ՝ անգլո-պարսկական 1801 թ. դաշնակցային պայմանագիրը շեղյալ դարձնելու, Յրանսիայի ազդեցությունը տարածելու և Պարսկաստանն ինչպես Անգլիայի, այնպես էլ Ռուսաստանի դեմ ուղտազործելու նպատակով: Իր զործակալների միջոցով Նապոլեոնը շահին Հավաստիացնում էր, թե Ֆրանսիական ու պարսկական բանակների Համատեղ ջանքերով սուլտերը դուրս կեզվեն Վրաստանից և դրավված էրկրամասերը կրածանվեն պայմանավորվող կողմերի միջև, Յրանսիայի կառավարող շրջանների թեյադրանքով էր, որ 1803 թ. Կոստանդնուպոլիս ժամանած պարսկական զործակալները Ազատու էին սուլթանական կառավարությանը Համոզել՝ Համատեղ օժնդրով կնքելու Ռուսաստանի դեմ:

Անգլիայի և Յրանսիայի Հակառուսական քաղաքականությունը նպատեց XIX դարի սկզբին Պարսկաստանի զավթողական տրամադրություններին սանձազերծմանը և նրան մղեց Կովկասի վերանվաճման իր ծրագրերն իրականտեցնելու ակտիվ զործողությունների, Անդրկովկասի նկատմամբ պարսկական կառավարող շրջանների վարած զավթողական քաղաքականությունը Համապատասխանում էր Անգլիայի և Յրանսիայի Հակառուսական տրամադրություններին, Ռուսի վերջիններս ընդառաջում էին բանապետական Պարսկաստանի նվաճողական Ազատմանին՝ նպատակ ունենալով նրան ուղտազորակի Իհրձավուր Արենքում իրենց քաղաքական ու տնտեսական ազդեցությունը տարածելու և ամրապնդելու Համար:

Ներհակ ու իրարամբեր շահերի այս խոչանդումը Հղի էր մեծ բախումներով և ուրյունալի պատերազմներով: Փյանցայի խանությունը Ռուսաստանին միացնելուց տնմիջապես Հնտո ռուսական Հրամանատարությունը սկսում է հոանդուն նախապատրաստություններ տնանի իր ձեռքը վերցնելու, Կախաձեռնություններ, գրավելու, ուղղմաստորդիական կարեւոր նշանակություն ունեցող նրանի ու Նախիջևանի խանությունները Ե Շիրակը: Սակայն ղեկի Արենքյան Հայաստան արքայանք սկսելու Համար պատրվակ էր սնտը: Այդպիսի մի պատրվակ հղավ էջմիսնի կաթողիկոսականը դահ թեկնածուների միջև ալգ ժամանակ սկսված աթոսակոթիր:

Կաթողիկոս Նովսենկի Արղուիջանի 1807 թ. մարտի 9-ին Քիֆյիսում հանկարծամահ լինելուց հետո էջմիածնի միաբանութիւնը, Երեւանի սարգարի գործուն միջամտութեամբ, ապրիլի 28-ին շտապեց կաթողիկոս ընտրել արքեպիսկոպոս Դավթիւն։ Իսկ 1802 թ. մայիսի 25-ին երա հակառակորդները Բագրեւաձորի դավառի Ուլքիկոս վանքում կաթողիկոս օծեցին Դանիէլ արքեպիսկոպոսին, սբբ տակաւին Նովսենկի Արղուիջանի հետ ընտրուած կաթողիկոսական ասագին թեկնածուն էր Դրանով իսկ ծայր առաւ էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի համար «Դավիթ-Դանիէլյան» կոիւր։

Ռուսական, պարսկական և թուրքական կառավարութեանները չհաջողեցին իրենց շահերին ծառայեցնելու «Դավթ-Դանիէլյան» կոիւր։ Միջամտելով էջմիածնի կաթողիկոսութեան ներքին գործերին, նրանցից յարաբանելուն աշխատում էր այն օգտագործել Հայաստանում իր ազդեցութիւնն ամրապնդելու համար։ Դանիէլը և նրա համախոհները Հայաստանը Ռուսաստանին միադնելու ջերմ կողմնակիցներ էին, Իսկ Դավիթն ու իր համախոհները արտահայտում էին անձնական շահերով Պարսկաստանի հետ կապուած սակավաթիւ այն հայ հոգեւորականութեան և ֆեոդալների կամքը, որոնք տվաւ հարցում պատիւ դիրք էին զբաղում, իսկ երբեմն էլ հակառակ հայ ժողովրդի ազդային շահերի, բախում էին պարսկական շահի ու Երեւանի խանի զոնները, ւստի արաբաշտութեան անում նրանց առաջ։

Երբ ռուսական կառավարութեանը հայտնի դարձաւ Դավթի այս վարքագիծը, նա անմիջապահորեն կողմնորոշվեց դեպի Դանիէլը։ Գեներալ Յիցիաւնովը Երեւանի Մամադ խանից պահանջեց էջմիածնի կաթողիկոս ճանաչել Դանիէլին, իսկ Դավթին ուղարկել Ռիֆիս, նախը մերձեց Յիցիաւնովի պահանջը, որը և կուկատում գտնվող ռուսական զորքերի հրամանատարութեանը ասիթ ծառայեց 1804 թ. դարեանը արշավանը սկսելու Երեւանի վրա։

2. 1804—1819 ԲԹ. ՌՈՒՍ-ՊԱՐՍԿԱՆ ԱՍՏԵՐԱԶՄԸ

Շորագայը, Երեւանի ու Նախիջեանի խանութիւնները զբաղվում և հարստւում Արաքս գետը ռուս-պարսկական սահմանագիծ հաստատելու ցարական կառավարութեան մտադրութիւններն իրականացնելու համար 1804 թ. մայիսի 29-ին ռուսական առաջապահ զորամասերը գնեւրալ-մայր ինտիտէի հրամանատարութեամբ շարժվեցին դեպի Արեւելեան Հայաստան։ Անցնելով Լոռի-Փամբակով, հունիսի սկզբներին նրանք հասան Գյումրի (Լենինական) և համարը դրեցին պարսկական զորքի 18 կիլոմետր հեռավորութեան վրա։ Զուեիսի 9-ին սրանց միացաւ գեներալ-մայր Տուկովը Կովկասյան զինադերուկան զնդի երկու կամարակներով և հինգ թնդանթով։

5 «Դավթ-Դանիէլյան վեճը» մերթ աւարտում էր Դավթի, մերթ էլ՝ Դանիէլի հաղթանակով։ Մինչև 1807 թ. ապրիլը շահի և Երեւանի խանի կամքով էջմիածնում կաթողիկոս էր Դավթը, իսկ Դանիէլը որպէս գերի պահւում էր Մարաղայում։ 1807 թ. ապրիլին ռուսական կառավարութեան միջամտութեան ջերմէիւ էջմիածնի կաթողիկոսական դաշը ստանձնեց Դանիէլը։ 1808 թ. հոկտեմբերի 9-ին վախճանվեց Դանիէլը և 1809 թ. կաթողիկոս ընտրվեց Ռուսաստանի հայոց հոգեւոր թեմի առաջնորդ արքեպիսկոպոս Եփրեմը։

Ռուսական կորպուսի առաջապահ ուժերի և պարսկական զորքերի միջև առաջին լուրջ ճակատամարտը տեղի ունեցավ հունիսի 10-ին Արփաշայի (Ախուրյան) սոփին, Փոքր Ղարաքիլիսա (Աղաստան) դյուզի մոտ, Բնայետ պարսիկներն ունեին 8000 սարքաղ ու թվով զգալիորեն գերակշռում էին հակառակորդին, բայց շնորհիվ ռուսական հրետանու եռանդուն գործողությունների, որն ունեցավ իրենց և նրանց օդնոդ հայաշխարհագրայինների անձնագործության և խիզախության, ճակատամարտն ավարտվեց ռուսական զորագնդի փայլուն հաղթանակով, Ռուսական կորպուսի առաջապահ ուժերի սարած այս հաղթանակի շնորհիվ պարսկական զերոթյունից ազատվեցին 400 հայ ընտանիք, իսկ այդ երևանի խանի կողմից Կարսի փառալուծյուն արտաքսմող 7000 հայ ընտանիքի համար էլ ճանապարհ քաջվեց անցնելու Փամբակ-Լոռի, ապաստան գտնելու ռուսական հպատակության տակ:

Ռուսական և պարսկական բանակների միջև տեղի ունեցած այս զինաբախումով էլ սկսվեց ռուս-պարսկական առաջին պատերազմը:

Հունիսի 12-ին Գյումրի են հասնում ռուսական կորպուսի ղյապօր ուժերը՝ զենքավա Ցիցիանովի հրամանատարությամբ և իրենց հետևողներն առաջապահող ռուսական կորպուսի ղյապօր, 20 դաշտային թնդանոթից և հայ-վրացական աշխուհազորային ջոկատից կազմված ռուսական կորպուսը, զորս զսլով Գյումրիից, Ապարանի վրայով շարժվում է զնայի երևան, Հունիսի 19-ին ռուսական զորաբանակը մտնում է էջմիածին: Գնեհարյ Ցիցիանովը ծրագրում էր գրավել էջմիածինը, հանգիստ տալ զորքին և ապա բանակցություններ սկսել Մամադ խանի հետ՝ երևանի բերդը առանց զիջողության իրեն հանձնելու համար: Սակայն Արաս-Միրզայի հրամանատարությամբ զործող պարսկական 20 հազարանոց բանակը ռուսական զորքից առաջ հասել էր էջմիածին և ամրոր զորքեր գրավել:

Հունիսի 20-ին էջմիածին մատուցներում մարտեր են սկսվում ռուսական կորպուսի և Արաս-Միրզայի բանակի միջև: Պարսկաստանի զահաժառանգը հուլիս ունեցավ էջմիածին մերձակայքում ջախջախել ռուսական կորպուսը, սլորելով զորքի գրեթե զրոյակ թիֆլիսը և իրազործել պարսկական կառավարող շրջանների ծրագրերը՝ վրաստանն ու ամրոցը Կովկասը նվաճելու վերաբերյալ: Սակայն հունիսի 21-ին և 22-ին ռուսական զորքերի վրա պարսկական զորքերի քսլոր զորհներն ապարդյուն անցան: Ռուսական կորպուսի հրամանատարություն իր հերթին դպսկով, որ ուժերն անհավասար են և անարդյունավետ կլինի էջմիածին համար ռազմական գործողությունների հետագա շարունակումը, սրտում է շրջանցել էջմիածինը, շարժվել Քանաքեռ՝ այնտեղից գրոհել երևանի վրա և հակառակորդին հարվածել թիկունքից, համոզված լինելով, որ այդ զնպքում Արաս-Միրզան հարկադրված կլինի կամովին թողնել էջմիածինը: Այդպես էլ եղավ:

Ռուսական կորպուսի զորամասերը հունիսի 25-ին գրավեցին Քանաքեռը, Շրջապատման վտանգից վախենալով, Արաս-Միրզայի զորաբանակը երևանով հեռանալի և համարյա զրեց քաղաքից մոտ 8 կիլոմետր դնայի հյուսիս-արևելք Գառնի-լայ (Աղա) գետի սոփին:

Հունիսի 27-ին Քանաքեռի ռուսական ճամբարը եկած մի քանի հայեր հայտնեցին էջմիածնից պարսկական բանակի նահանգի լուրը, նրանք միաժամանակ հաղորդեցին, որ էջմիածնի վանքի պահեստներում սննդամթերքի խոշոր պաշարներ են պահվում, որոնք կտրամադրվեն ռուսական զորքին: Այդ լուրը մեծ ուրախություն պատճառեց, քանի որ ռուսական կորպուսը արդեն պարհեի կարիք էր պահում: Գեներալ Յիցիանովը մի ջոկատ է ուղարկում տիբեյու էջմիածնին, իսկ ինքը կորպուսի գլխավոր ուժերով հունիսի 29-ի լույս 30-ի դիշերը անցնում է Հրազդանի ձախ ափը և դրոշմով Արաս-Միրզայի աամբարի վրա: Պարսկական թագաժառանգը, պարտություն կրելով, խուճապահար նահանջում է Արաքսի աջ ափը, իսկ Յիցիանովը հունիսի 2-ին պաշարում է Երևանի բերդը⁷:

Ռազմական գործողությունների այդպիսի հաջող ընթացքից հետո դենբուլ Յիցիանովը հաշվի չառավ, որ Երևանի երկարատև պաշարման համար ռուսական զորքն ապահովված չէ տեղաբնիկ բանակով: Երբեք հաջողվեցավ ու պարենով և նման պայմաններում ինքը հաջողվեցավ կարող է հասնել միայն հարձակողական սրբնթաց գործողությունների միջոցով: Պաշարելով բերդը, վճռական դրոշի անցնելու փոխարեն, նա սկսեց բանակցություններ վարել Երևանի խանի հետ՝ բերդը առանց դիմադրության իրեն հանձնելու մասին: Մինչդեռ Մամադ խանը դիտավորյալ ձգձգում էր բանակցությունները, որպեսզի ժամանակ շահի և պարսկական բանակներից օգնություն ստանա: Օգտագործելով Յիցիանովի տակտիկական սխալը, Արաս-Միրզան հնարավորություն ունեցավ կարգի բերել խուճապի մատնված բանակը և վերստին ճամբար դրեց Գառնի-լաֆի ափին, Հուլիսի 14-ին Արաս-Միրզային օգնության հասավ Ֆաթհ-Ալի շահը՝ 15 հազար զորքով: Իսկ Մամադ խանը այդ ժամանակամիջոցում հիմնականում ավարտեց բերդի պաշտպանական կառուցումները⁸, կայսրորդ (բազկացած էր յոթ հազար սարքավորներից, ունի 60 թնդանոթ և երկու հրասանդ) համարեց շահի ուղարկած 800 զինվորներով և ակտիվ գործողություններ սկսեց ռուսական կորպուսի դեմ:

Երևանի մոտ կենտրոնացնելով շուրջ 35 հազարանոց բանակ, հուլիսի 15-ին պարսկական զորադնդերն անցնում են հակահարձակման, նպատակ ունենալով ռենդացնել Յիցիանովի կորպուսը և ներխուժել Վրաստան: Պարսկական մի խոշոր զորամիավորում հարվածն ուղղում է ռուսական զորքերի ձախ վեկի՝ գեներալ-մայոր Լեոնտևի ջոկատի դեմ: Հակառակորդի երկրորդ խոշոր զորախումբն անցնելով Հրազդանը, գրոհում է ղեկավար Յիսանովսկու զորակետի վրա: Իսկ մի երրորդ զորախումբ էլ արշավում է գեներալ-մայոր Պորտիյազիի գերբերլի վրա: Այդ նույն միջոցին պարսկական միացյալ ռուսական ակտիվորեն օգնում էր Մամադ խանը: Նրա արագաշարժ ջոկատները

7 Տե՛ս ՄԱՄ ՎԳՄՄ, ֆ. ԲԳԱ, գ. 4258, մ. 111, ք. 154—157:

8 Երևանի բերդը կառուցվել է 1582 թ. Հրազդան գետի ժայռապատ ափին: Նա մի կողմից պաշարամուկ էր Հրազդանի խոր կիրճով, իսկ մյուս երեք կողմերից՝ աղյուսից կառուցված կրկնաշար պարիսպներով, որոնց ունեին 17 աղտարակներ: Աղտարակների ամրացված էր 22 թնդանոթ: Նրա կայսրորդը հասնում էր 5—7 հազար մարդու, որը զատերազանների ժամանակ ուղեցվում էր Ռուս-պարսկական առաջին և երկրորդ պատերազմների ըմբռնում այն ափին առաջվից ֆրանսիական, ասյա անցյալական ինժեներների օգնությամբ:

դուրս գալով բերդից, թիկունքից հարձակումներ էին կատարում ռուսական զորքի վրա, իսկ հրետանին մթակոծում էր նրանց դիրքերը:

Քեպետ պարսկական ուժերը քահանայական մոտ տասն անգամ գերազանցում էին, բայց շնորհիվ ռուսական զորքի ցուցադրյալ ռազմաթիվ կայունության ու խիստություն, ինչպես նաև հրետանու զերազանց զործողությունների, հուլիսի 15-ի ութ ժամից ավելի տևած ճակատամարտը դարձյալ միարժեք պարտիկների պարտությամբ ու նահանջով, Ուկերոված ալդ հաջողությամբ և հուլիսի 23-ին Ցիցիանովի կորպուսն սկսեց Երևանի բերդի գրահը. սակայն համառ դիմադրության հանդիպելով, հարկադրված էղավ դադարեցնել կրակը:

Ռուսական կորպուսի ղեկավար գնալով Ժանդանում էր, միազմածների ու պարենի խիստ պակաս էր զգացվում, կարված մարտերի, ինչպես նաև Արարատյան դաշտի շողերի հետևանքով նոսրանում էին առանց ալդ էլ սակավաթիվ զորաբանակի շարքերը: Շուտով հայտնի դարձավ, որ խողովություններ են սկսվել Օսթիայում: Այդ օրերին ղեպի Փամբակ էր շարվում պարսկական մի զորաբանակ՝ վրաց արքայազն Ալեքսանդրի հրամանատարությամբ, որն արտահայտելով վրաց փոքրթիթի հետադիմական անվանականության և պարսկական նվաճողների կամքը, փորձում էր վերանվաճել Վրաստանը և աջնտեղից դուրս մղել ռուսներին: Այդ իրավիճակը պենրալ Ցիցիանովին հարկադրեց օսկոտներին Յ-ին դադարեցնել Երևանի ռիդի պաշարումը և նահանջել էր միաժին, իսկ սեպտեմբերի 7-ին՝ ուղղություն վերցնել դեպի Թիֆլիս:

Որքան էլ ծանր էր ռուսական զորքերի Երևանյան տաղին արշավանքի անհաջողությունը, այնուամենայնիվ, այն լվհատեցրեց հայերին, նրանք ոչ միայն ըկորցրին իրենց մոտալուտ աղետադրության հույսը, այլև տարբեր ձևերով ու նդանակներով լսարուհակելով պայքարը պարսիկ ռոնակայների դեմ, նոսրացան նախապատրաստվում էին դարձյալ օգնելու ռուսական բանակներին, դրա մեջ տեսնելով իրենց փրկությունը: Երևանի հայերը անհամբերությամբ սպասելով ռուսական կորպուսի նոր արշավանքին՝ մեկը մյուսի հետևից նամակներ էին գրում Ցիցիանովին, նկարագրում ռուսական զորքի նահանջից հետո իրենց նկատմամբ ստավել սաստկացած ռուսությունները և խնդրում նորից վերադառնալ ու գրավել Երևանի բերդը: Միաժամանակ նրանք ռուսական հրամանատարությամբ հավաստիացնում էին, որ տեղի հայերը և ազերբեյջանցիները կօգնեն ռուսական զորքին: Երևանից տարագրված և ռուսական հովանու առկա ապաստան գտած մեկիք Արարատում և յուրաքանչյուր Գաբրիել Ցիցիանովին ուղղված համակենսից մեկում գրում էին. «... տեղեկացում ենք, որ ալժմ Երևանում գտնվում է րատ Բիշ թվով զորք 3000-ից ոչ ավելի հետիտուն մարդ, իսկ Երևանի բնակիչները, թաթարները, օրսնք սպրում են բերդում մամանակարթանացքում Ձեր զորքը դա Երևան, ապա նրանք բոլոր կենթարկվեն և առանց դժվարության կգրավեք բերդը՝ նրա բոլոր ունեցվածքներով հանդերձ...»⁹:

⁹ «Акты, собранные Кавказской археографической комиссией...» (այսուհետև՝ АКАК), т. II, Тифлис, 1868, стр. 605.

Ռուսական կորպուսի հրեանյան տոնացին արշավանքը թեպետ չպատկվեց Երևանի դրափումով, բայց և անհետևանք չմնաց։ Լեյզ արշավանքը արագացրեց հրեանի ստորգործի Հայաստակութեան տակ գտնվող Շոթաղցոյի շրջանի (Արեւելյան Շիրակ) միացումը Ռուսաստանին։

Երևանյան տոնացին արշավանքի ժամանակ Շոթաղցոյի Բուդաղ սուլթանը տուհաբի նկատմամբ վերապահ գիշեր էր քռնել, Ռուսական զորքերի նահանջից հետո, սարգարի թնկադրանքով, նա հարձակումներ սկսեց Վրաստանի սահմանակից շրջանների վրա։ Ձիայած զրան, Շոթաղցոյի հայ բնակչությանը շարունակում էր գործել ռուսների օգտին։ Ստեղծմած նպաստավոր իրավիճակում՝ 1805 թ. մարտի 30-ին ղեկավարել նեպիտանի գլխավորած զորապետը զրավեց Շոթաղցոյի սուլթանության կենտրոն Լեյլիկը։ Բուդաղ սուլթանը հոկտեմբերին ընդունեց սուսական հալածակություն։

Ռուսաստանի համար Շոթաղցոյը ունեցավ ինչպես տնտեսական, այնպիս էլ ռազմա-ստրատեգիական կարեւոր նշանակություն։ Հացատատ սլոց շրջանը Հայաստանում գործող զորաբանակին, անհրաժեշտության դեպքում, կարող էր պարեն մատակարարել, միաժամանակ նաև միջնապատի դեր խաղալ մի կողմից՝ Վրաստանի, մյուս կողմից՝ Թուրքիայի ու Պարսկաստանի միջև։

Շոթաղցոյի նախնորդի էր Ղարաբաղի խանությունից միացումը։ Գնեկրալ Ֆիցիանովը 1805 թ. սկզբներին ուժեղացնում է ճնշումը Ղարաբաղի Իրաւահիմ խանի վրա՝ պահանջելով ընդունել սուսական հայատակություն։ Խանի փորձերը՝ ձգձգել այդ նպատակով Շուշի ժամանած մայրը Լիսաննիչի հետ բանակցությունները, անցան անպարգևոյ։ Ֆիցիանովը Ղարաբաղի տիրակալին դրացնել է տալիս, որ բանակցությունների հետագա ձգձգումը կարող է հանգեցնել զենքի միջամտության։ Միայն զրանից հետո, 1805 թ. փետրվարի 21-ին, Իրաւահիմ խանը Լիսաննիչի միջոցով հայտնում է իր հովաքակախությունը՝ դործին զրական ընթացք տալ։ 1805 թ. մայիսի 14-ին Քյուրակչալ զետի ափին խփված վրանում, հանդիսավոր իրադրության պայմաններում զենեւալ Տիցիանովը և Իրաւահիմ խանը պայմանագրի ստորագրեցին Ղարաբաղի սուսական հայատակություն ընդունելու մասին։ Մայիսի 21-ին Քյուրակչալի ափին նույնպիսի պայմանագիր ստորագրեց նաև Շարիի Սելիմ խանը։

Ղարաբաղի հետ միասին Քյուրակչալի պայմանագրով Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցան միաժամանակ Ղափանի, Գորիսի և Սյուխեի շրջանները։ 1805—1806 թթ. Ռուսաստանին միացվեց նաև Հյուսիսային Արարիքի Շիրվանի, Բաքվի ու Գերբեղի խանությունները։ Այս ամիսը Ռուսական կապիտալից հնարավորություն ընձեռեց զգալիորեն ամրապնդելու իր դիրքերը և Անդրկովկասում։

Ռուս-պարսկական առաջին պատերազմը ընթանում էր այնպիսի պայմաններում, երբ Ռուսաստանը և Ֆրանսիական Նորաստեղծ կապիտալները թշնամարար էին արամադրված իրար նկատմամբ։ Նապոլեոնը ջանում էր Ռուսաստանի ուղադրությունը զամել Պարսկաստանի հետ մղվող պատերազմական դործողություններին, որպեսզի կարողանար ձևավորվել իրագործել իր նվաճողական ծրագրերը Եվրոպայում։ Մյուս կողմից՝ նրա նպատակն էր Պարսկաս-

քերի վիճակը, հիցքիանալին փոխարինում¹¹ ղեներայ Ի. Վ. Գուդովիչը բանակ-
դրություններ է վարում պարսկական արքունիքի հետ՝ հայառնություն կնքելու հա-
մար։ Որպես հայառնության նախապայման նա պահանջում էր Երևանին ու նախի-
ջևանի խանությունների միացումը Ռուսաստանին և Քուռ ու Լերաքո զեաների
նախաշումը իրեն ուսուցարանական պիտանական սահմանադրիւմ։

Հապատակ դրան, Ֆրանսիական ղիվանագիտությունը Պարսկաստանում
նոր հայառնությունների հառաքի 1807 թ. մայիսի 4-ին Ֆրանսիայի ու Պարս-
կաստանի միջև Ֆինկենշտեյնում կնքվեց դաշնակցային պայմանագիր, ու-
րում նախադիտեր խոստանում էր իր ռզնությունը՝ ռուսներին դուրս մղելու Վը-
րաստանից ու Անդրկովկասի մյուս մարզերից, պէնք տրամադրել Պարսկաս-
տանին, ինչպես նաև բանակը փերակառուցելու և վարժեցնելու համար ռազ-
մական հրահանգիչներ ուղարկել։ Պարսկաստանն իր հերթին պարտավորվում
էր խլել կապերն Անգլիայի հետ, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջև պատերազմ
սկսվելու դեպքում ղուր ուղարկել Հնդկաստան, միաժամանակ ֆրանսիական
բանակին հնարավորություն տալ Պարսկաստանի վրայով անցնել Հնդկաստան։
Ֆինկենշտեյնի պայմանագիրը նախ և առաջ ուղղված էր Անգլիայի ու Ռուսաս-
տանի շահերի դեմ, նա միաժամանակ ուղղված էր Անդրկովկասի ժողովուրդ-
ների ազատագրական շարժումների դեմ, որովհետև այդ պայմանագրով նա-
պղծեց ճերաշխսվորում էր Պարսկաստանի տիրապետությունը Անդրկովկա-
սում։

Ֆինկենշտեյնի պայմանագրի կնքումը ամենի թնալորեց պարսկական կա-
ռավարող շրջաններին, Թեհրան ժամանած ֆրանսիական ղեկավար ղեներայ
Դարգանի աջակցությամբ Ֆրանսիայի շահը և Արաւ-Միլդան նախապատրաս-
վում էին ներխուժել Վրաստան ճիշտ աչն պահին, երբ թուրքական բանակը
հարձակման անցնէր կովկասյան հակասում։

Անդրկովկասում ռուսական բանակների համար ստեղծված այնպիսի
անհպատ պայմաններում ղեներայ Գուդովիչը թուրքերի դեմ ռազմական ակ-
տիվ դործողություններ սկսելու հրաման է ստանում, որպեսզի նրանց թույլ
չտա Վրաստան ներխուժել։ Դրա նպատակն էր նաև թշնամուն խանգարել իր
ուժերը կուտակելու պատերազմի Դանուբյան գլխավոր ռազմաձևակառույմ։

Գործող կորպուսի հիմնական ուժերով 1807 թ. ապրիլի սկզբներին ղենե-
րայ Գուդովիչը շարժվում է ղեպի Ախալքալաք-Ախալցխա, իսկ ղեներայ նե-
վեռանին հրամայում է անցնել Ախալքալաքի գետը և գրահել Կարսի վրա։ Նե-
վեռանի դորախումբը կատարելով այդ հրամանը, մեկ շաբաթից հետո, ապրի-
լի 7-ին մտնենում է Կարսին։ Երբումի սերաքյար Յուսուֆ փաշան իր հերթին
խոշոր ուժեր կուտակելով, ժրագրում է՝ սեպի պես խրվել Գուդովիչի ու Նե-
վեռանի գլխավորած ղորախմբերի միջև, նրանց անջատ-անջատ ջախջախել
և ապա Թիֆլիս ներխուժելու ճանապարհ բացել։ Թուրքական հրամանատարու-
թյան ուղանք խափանելու համար ղեներայ Գուդովիչը Նեվեռանին հրամայում
է նահանգել Ախալքալաքի սահմանագիծը։ Ինքը նա ղաղաքիցնելով ռազմական
դործողությունները Ախալքալաք-Ախալցխայի շրջաններում, շտապում է
Ախալքալաք-Գյումրի՝ միանալու Նեվեռանին, որպեսզի միացյալ ուժերով

¹¹ Գեներալ Յիքիանովը ստանվել 1806 թ. փետրվարին՝ Քաջվում։

պատենդեն թուրքական քանակի առաջխաղացումը, Այդ ժամանակ ռուս-թուրքական սահմանին է մոտենում նաև Աբաս-Միրզան իր 12 հազարանոց զորքով՝ նպատակ ունենալով միանալ թուրքական բանակին, համատեղ ուժերով ոչնչացնել Գուդոկլիի գլխավորությամբ Գյումրի հասած ռուսական զորքանակը և շարժվել դեպի Թիֆլիս:

Թուրքական քանակին միանալու Աբաս-Միրզայի մտադրությունը խափանելու և հակառակորդի ուժերը անջատ-անջատ ջախջախելու նպատակով հունիսի 18-ին Գուդոկլիի գլխավորած զորքերը հարձակվում են թուրքական բանակի վրա: Ախուրյանի ափին, Փոքր Ղարաքլիսա գյուղի մոտ, տեղի է ունենում արշավալի ճակատամարտ, որին ռուսներից մասնակցում էր 7 հազար, իսկ թուրքերին՝ 20 հազար զինվոր: Հակառակ հաղթանակի հասնելու թուրքական բանակի գործադրած բոլոր ճիգերին, ճակատամարտն ավարտվեց ռուսական կորպուսի փախույն հաղթանակով: Մեծ կորուստներ կրելով, թուրքական բանակը փախուստի դիմեց, իսկ դարան մտած Աբաս-Միրզան, լսելով թուրքերի պարտության լուրը, առանց մարտի մեջ մտնելու, նահանջեց դեպի նախիջևան, Դրանից հետո ռուս-թուրքական պատերազմը կովկասյան ճակատում դերադաճեցապես դիրքային բնույթ ստացավ: Հունիսի 18-ի ճակատամարտում ռուսական կորպուսի տարած հաղթանակի շնորհիվ ոչ միայն ձախողվեց Վրաստան ներխուժելու հակառակորդի սյանը, այլև ի չիբ դարձավ թուրք-պարսկական ռազմական դաշինքի կենտրոնը, որը բացահայտորեն խրախուսում էին նապոլեոնի գործակալները:

Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև 1807 թ. հուլիսի 8-ին կնքված Տիլզիտի պայմանագրից հետո՝ օգոստոսին, թեպետ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվեց ժամանակավոր զինադադար, սակայն նապոլեոնի դիվանագետները թուրքիայում շարունակում էին իրենց հակառուսական գործունեությունը և սղեշնչում թուրքական կառավարող շրջաններին շարունակել պատերազմը: Դրանով նապոլեոն Բոնապարտը ձգտում էր խոչընդոտել մերձավոր Արևելքում Ռուսաստանի ազդեցության ուժեղացումը և թուլացնել նրա ռազմական հզորությունը:

Տիլզիտի պայմանագրի կնքումից հետո ֆրանսիական դիվանագետներն իրենց հակառուսական գործունեությունը շարունակում են նույն Պարսկաստանում: Բնհրանում Գարդանի միսիան օգնում էր Պարսկաստանին՝ պատերազմը Ռուսաստանի դեմ շարունակելու համար: Ֆրանսիական զինվորական ինժեներ Վերդելը և ուրիշներ մեծ դեր խաղացին Սրանի թերդի ամրացման և նոր ամրություններ կառուցելու գործում¹²: Այդ միսիայի վարած հակառուսական քաղաքականությունն արտահայտություն էր և այն, որ 1808 թ. մարտին, երբ Գուդոկլիք փոխպետգադեու Վերդելին ուղարկեց Պարսկաստան՝ Դավթ-Ալի շահ և Աբաս-Միրզայի հետ մերձեցելու հայտությունն արտակցությունները, Գարդանը բացահայտորեն սկսեց գործել հօդուս Պարսկաստանի, նա առաջարկում էր ժամանակավոր զինադադար կնքել, իսկ հաշտության բանակցությունները մասնականավոր զինադադարի և որպես բանակցությունների վերսկսման նախապայման, փոխադրել Փարսի և որպես բանակցությունների վերսկսման նախապայման, կովսզ կոզմերից պահանջում էր իրենց զինված ուժերը հու քաշել մինչպատեն-

րուզմյան սահմանադիրքը, Օգոստեմբերի 20-ին Պրանսիայի բռնած դիրքից, պարսկական կառավարութիւնը մերժեց ռուսների հաշտութեան առաջարկը և, պատերազմական գործողութիւնները Վրաստանի փոխադրելու համար, սկսեց հասանդուն նախապատրաստութիւններ տեսնել:

Գիմանադիտական հաւանաբաշտի ռուս-պարսկական սահմանագծի հարցը լուծելու բոլոր հուշները սպառումը համարելով, ռուսական հրամանատարութիւնը որոշում է նոր արշավանք կազմակերպել, գրավել Երեւանի ու Նախիջեւանի խանութիւնները և պարսկական արքունիքին հաղկադրել Արաքս ու Քուռ պետերը Քանայի իրրեւ սուլայարսկական սահմանագիծ: Այդ խնդրի իրադրոժման նպատակով որոշ պարսիսներ թողնելով Շուրազայի ու Փամբակի գավառներին պաշտպանութիւն համար, կորպուսի հիմնական ուժերով (6000 զորքով և 12 զաւշտային թնդանթներով) 1808 թ. սեպտեմբերի 25-ին ֆելդմարշալ Գուգոմիրը Ապարանի վրայով շարժվեց դեպի Երեւան:

Սեպտեմբերի 26-ին ռուսական զորաբանակը գրավում է Ապարանը և փոխուստի մասնում պարսկական առաջապահ ուժերին: Ստանալով այդ լուրը, Երեւանի նոր սարդոր Հայսեին-Ղուլի խանը չորս հազար հեծյալներով դուրս է գալիս Փուգոմիրի գլխավորած դրքերին ընդմուտ, Ռուսական կորպուսին Հայսեին-Ղուլի խանի հեծելապորի միջև Աշտարակի մոտ սեպտեմբերի 29-ին տեղի է ունենում կառադի ճակատամարտ, որն ավարտվում է ռուսների հաղթանակով, Պարսկական հեծելապորը, կրելով խոշոր կորուստներ, հաճախում է դեպի Երեւան, իսկ Փուգոմիրի պարաբանակը սեպտեմբերի 30-ին գրվել առանց գլխադրութեան հանդիպելու գրավում է Էջմիածինը: Ռուսական զորքին չենք ընդունելութիւն են ցույց տալիս տեղի հայերը: Հոկտեմբերի 3-ին ռուսական զորաբանակը շարժվում է առաջ և համբար գնում Երեւանի բերդից մոտ Էրեւ կիլոմետր հեռավորութեան վրա: Իսկ Հայսեին-Ղուլի խանը Երեւանի բերդի պաշտպանութիւնը հանձնելով հղքորը՝ Հասան խանին, ինքը հեծյալ մի չոկատով հեռանում է Գասնի-լայի շրջակայքը, թիկունքից ռուսական զորքերին հարվածելու նպատակով: Կոտրելով հակառակորդի դիմադրութեւնը, ռուսական առաջապահ պարսիսները հսկանթերի 9-ին մտնում են Երեւանին և պաշարում բերդը¹³:

Գնահա Երեւանյան արշավանքի սկզբին Ղաթարադում գտնվող դնելուրումայր ներդիւնի գլխավորած զորագունդը Գուգոմիրի հրամանով շարժվում է դեպի Նախիջեւան, խնդիր ունենալով դաւել Լաք և փակել Երեւան տանող հանապարհը, Պաթհալի շահին և Արաս-Միրզային դրելով Երեւանի սարդորին օգնական սմեր ուղարկելու հնարավորութիւնից: Երեւանի զորագունդը հաջողութեամբ կատարեց այդ առաջադրանքը: Հոկտեմբերի 28-ին, Նախիջեւանից 18 կիլոմետր հեռավորութեան վրա, Ղաթարաբա դյուդի մոտ, ռուսական զորագունդը հաղթական ճակատամարտ տվեց Արաս-Միրզայի զորքերին: Այդ հաղթանակը երա առաջ բացեց Նախիջեւան տանող ճանապարհը: Ղաթարաբայի ճակատամարտից երեք օր հետո, նոյեմբերի 1-ին դնելուրը ներդիւնի պարագունդը, առանց լուրջ դիմադրութեան հանդիպելու, գրավում է Նախիջեւանը: Երեւանի մոտ Գուգոմիրի և Նախիջեւանում ներդիւնի գլխավորած զորքերի հա-

ջողովուրդները նպաստավոր պահ ստեղծեցին Երևանը դրավելու համար: Սակայն պաշարելով Երևանի բերդը, Գուգովիչը թանկագին ժամանակը վատնեց Հասան խանի հետ վարած անօղորտ զրադյության վրա՝ հույս ունենալով, որ հհաջողվի բերդին տիրել առանց արյունահեղության:

Ձեռքից բաց թողնելով նպաստավոր պահը, Գուգովիչը միայն նույնմերի 17-յին զրոհեց Երևանի բերդի վրա: Սակայն հանդիպելով հակառակորդի համառ դիմադրությանը, նա համուզվեց, որ այլևս տեկարար է շարունակել բերդի պաշարումը: Դրությամբ ալելի էր լրջանում այն պատճառով, որ Փամբուկի լեռնանցքն արդեն ծածկվել էր ձյունով և Վրաստանից կտրվելու իրական վերտանդ էր ստեղծվել: Բացի այդ, արդեն սպառվում էին անհրաժեշտ զինամթերքի, հանդերձանքի ու սննդամթերքի պաշարները: Այս ամենը հարկադրեցին ֆելդմարշալ Գուգովիչին նշանմերի 30-ին նահանջի հրաման արձակել, Դեկտեմբերի 1-ին դեներալ նեքուշինի ղեկավարությամբ նախընկալ:

Այսպիսով, 1808 թ. սեպտեմբեր—նոյեմբեր ամիսներին ուստական կորպուսին հաջողվեց գրավել Երևանի ու նախընկալի խանությունների գրեթե ողջ տեղիտորիան, բացառությամբ Երևանի բերդի, որը մոտ երկու ամիս մնաց պաշարված: Սակայն կովոդ կողմերի ուժերի անհավասարությունը, Երևանը Թիֆլիսին կապող ճանապարհների փակման սպառնալիքն ու Վրաստանը հրկար ժամանակ անպարտական թողնելու վտանգը կորպուսի հրամանատարությանը հարկադրեց առժամանակ հրամարվել Երևանյան երկրորդ արշավանքի ռեֆացեում ձեռք բերած հաջողություններից:

Երևանի գրավման անհաջողությունը թանկ հատեց Գուգովիչին: Նա հետաքվեց Վրաստանի կառավարչապետի և Կովկասում ռուսական զորքերի հրամանատարի պաշտոնից: Նրան փոխարենեց զենեբալ Տորմասովը:

3. ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՆՍԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԱՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ

Ռուս-պարսկական առաջին պատերազմում ռուսական զորքերին ռուսական, նյութական ու բարոյական զգալի օգնություն ցույց տվեց հայ ժողովուրդը, որն իր ազատագրման հեռանկարները կապում էր ռուսական զենքի հաղթանակի հետ: Հայերը ռուսական բանակներին օգնություն էին ցույց տալիս տարբեր ձևերով ու մեթոդներով: Նախ և առաջ կարևոր նշանակություն ունեցավ հայերի ազգական օգնությունը: Պատերազմի հենց սկզբից, սեփական նախաձեռնությամբ, նրանք կազմակերպեցին աշխարհազորային ջոկատներ, որոնք պաշտպանում էին իրենց բնակատեղիեր, ինչպես նաև մասնակցում ռուսական զորքերի հարձակողական մարտերին:

1804 թ., երբ սկսվեց ռուսական զորքերի արշավանքը դեպի Երևան, Երևանը միայնակ 100 հեծյալներից կազմված հայկական աշխարհազորային մի ջոկատ: Սա մասնակցեց 1804 թ. հունիսի 10-ին պարսկական բանակի դեմ Ախուրյանի տփին մղված ճակատամարտին: Այդ ջոկատը միաց ռուսական առաջապահ զորքերի շարքում և մասնակցեց Երևանի տաշին, պաշարմանը: Երևանի 1804 թ. պաշարման ժամանակ ռուսական կորպուսին մեծ օգնություն ցույց տվեց Դյուլիստանի (Հեռագալում Բոյնիսում հաստատված)

Ընկիւն-Արեւիկի որդու՝ Ռուստոմ բեկի գլխավորած հայկական հեծյալ ջոկատը։ Նրա զօնութիւնը մեծ եղաւ հռոմէական իշխանի բերդի պաշարման օրերին՝ Փամբակ-Ապարանի վրայով զինամթերքով բարձած ռուսական զօնակաները անվտանգ երևան հասցնելու գործում։ Այդ մասին ռուսական կորպուսի 180-ի թ. հայրիսի 14-ի ռազմական զործողութիւնների օրագրում ասւած է. «Այս-ուր Փամբակից տեղ հասաւ զօնակը՝ տրկերով. կապիտան Ստեպկովը վրկայում է, որ իր արշավախմբի հաջողութիւն մեջ գլխավոր զօնական է եղել Ընկիւն-Արեւիկի որդի հայ իշխան Ռուստոմ բեկը»¹⁴, Ռուստոմ բեկի ջոկատը հետագայում եւ մի քանի անգամ նույնպիսի զօնութիւն ցույց տվեց երևանը պաշարած ռուսական զորամասերին՝ Փամբակ—Ապարանի վրայով զենք ու զինամթերք փոխադրող զօնակների պահակութեւրդին։ Վերջին անգամ, նույնպիսի համաձայնագրութիւն կատարելու ժամանակ, Փամբակի կիրճերում եւ Ենթարկվեց պարսկական մի խոշոր զորութեւրդի հանկարծակի հարձակմանը։ Ռուստոմ բեկի ջոկատը մի ամբողջ օր հերոսական կռիւ մղեց թշնամու զինակշտող ուժերի դիմ։ Ահաւասար մարտում ընկաւ հայ աշխարհագրագիտների մեծ մասը։ Զոհատի հրամանատար Ռոստոմը մի քանի տեղից միմիկութեւց, բայց շարունակեց անմիադժ կռիւն։ Մտնը վերապար փնտհում եւս զինվեց եւ շղթայակապ ուղարկվեց Ռաբրիկի բանտը, որտեղ եւ դաման խոշտանգումներէն հետո սպանվեց Արաս-Միքիցայի զահնճեւիսի ձեռ-

Ռուս-պարսկական պատերազմի առաջին իսկ օրերից Ռորշալուում, Ղաղախում եւ Եամշաղիւնում պարսիկ խաների հրոսակախմբերի դիմ բաշարար կռիւում էր Գրիգոր Մանուկաւրյանի գլխավորած՝ 500 հայ հեծյալներից կազմւած աշխարհադորային ջոկատը¹⁵, նու մեծ դեր խաղաց Ղաղախ—Եամշաղիւնի եւ Իւրշալուի շրջանների հայկական ու աղբիւջանակաւ շատ զոհեր պոսակական հրոսակախմբերի հարձակումներից ու ամարտութիւններից պաշտպանելու գործում։ Գ. Մանուկաւրյանի ջոկատը համախ խոր անցումներ էր կատարում հակառակորդի թիկունքը, մարտի բռնութիւն նույնիսկ պարսկական կառնեւութը բանակի զորամասերի հետ եւ դերութիւնից աղատում բազմաթիւ հայ րնտանիքներու Աշխարհադորային այդ ջոկատն իր մասնակցութիւնը բերեց նաեւ ռուսական բանակի հարձակողական գործողութիւններին։ Նու մասնակցեց Գլանջայի գրաւմանը, ինչպիսի նաեւ զենեւալներ Յիգրանովի ու Գորդովիչի գլխավորած իրանական արշավանքներին։ Այս արշավանքներէ մասնակի ռուսական զորքերին ցույց տված օպերութիւն համար Գ. Մանուկաւրյանը պարգեւատրվեց Գեորգիէյան խաչով եւ վարդիմտի ի ու Աննայի շքանշաններով¹⁷, 1804 թ. աշնանը, նրա պարսկական զորամիավորումները միորձում էին Ներսիսովի Փամբակ-Լոռի, տեղի հայերը կազմում են աշխարհադորային ջոկատներ, միասնում ռուսական կայապոսներին եւ ան-

14 Տեւ ՍԽԶ ԿՊՊՊԱ, ք. ՌԳԱ, դ. 4258, մ. 11, թ. 56:

15 ՏԿ՝Ա Ան, նոր Նշութեր 19 րդ դարու պատմութիւն համար («Նոր ուղի» հանգիս, գիք 1. Երեւան, 1932, էջ 127—128):

16 ՍԽԶ ԿՊՊՊԱ, ք. ՌԳԱ, գ. 884, թ. 39:

17 Տեւ Ա. Սիւլցյան, Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը եւ կաթողիկոսի հայր ՄԻՄ դարում, մասն Ա. Թիֆլիս, 1894, էջ 244—245:

նույն ժամանակահատվածում պարսկական զորքերի առաջխաղացմանը, 1864 թ. նույն ժամանակահատվածում Փամբակի ուղիով ցան 13 հայկական դուռերի շատ ընկերներ միանում են ռուսական զորամասերին և ձախողում Ղարաբաղի սահմաններում գրավելու թշնամու թուրք փորձերը։ Այդ նույն ամիսներին՝ Լոռի-Փամբակում աչքի ընկավ նաև 50 հեծյալ հայերից կազմված մի այլ ջոկատ, որի հրամանատարությունը ղեկավարում էր զույգ փոխտերին իր Լեռքն էր վերցրել քաղաքում ժերմանի Մելիք-Արսլանը¹⁸։

Հայ աշխարհազորային ջոկատները ռուսական զորամասերին ժողովում էին նաև Ղարաբաղում։ 1866 թվականին Ղարաբաղում պարսկական թուսակների զենք մղվող կռիվներում աչքի ընկավ Մելիք-Ջումշուգ Շահնազարյանի և Մեհտի-Ղուլի խանի ղեկավարած հեծյալ հայերից և աղբյուրաբաններից կազմված ջոկատը¹⁹։ Միևնույն պատերազմի վերջը նաև մեծացրեց ղեկավար-մայրը ներդրումը պարսկական կազմում և մասնակցեց նախարարի ու մի շարք այլ հաղթական հաշտամարտերին։

Բարձր գնահատելով Մելիք-Ջումշուգ Շահնազարյանի հրամանատարական հմտությունն ու մատչելի ծառայությունները, Ֆիդայբեկյան Գուրգենը ռուսական բանակի ղեկավարը շտաբին ղեկավար պիտի ներկայացնեի նրան փոխգնդապետի աստիճան շնորհելու մասին։

1811—1812 թթ. Զանգեզուրում եղանակապես կազմակերպվում են աշխարհազորային ջոկատներ, որոնք ոչ միայն պարսկական զորախմբերի հարձակումներից արիարար պայքարում էին իրենց գյուղերը, այլև հաճախ մասնակցում ռուսական զորքերի զորածախմբություններին, Այսպես, ղեկավար Տորմասովը 1811 թ. մարտի 3-ին ռազմական միջնորդին ուղարկած զեկուցագրում հաղորդում է, որ Մեղրիի մոտ տեղացի հայ աշխարհազորայինները նդերական 17-րդ զեկի փաշաներից մեկի ու 27 հեծյալ կազմակերպի հետ համատեղ մարտեր մղեցին գյուղը ներխուժելու պիտի կատարող պարսկական զորախմբի դեմ։ Կռիվի ժամանակ ռուսներից սպանվում է 25, իսկ հայերից՝ 8 մարդ, ըստ թշնամի հարկադրում է լինում դիմել փախուստի²⁰։ 1812 թ. հունիսին Զանգեզուրում՝ Ննձորեսկ գյուղի մոտ, հայերից և աղբյուրաբաններից կազմված աշխարհազորային ջոկատը, միասնական ռուսական զորադնդին, հաղթական ճակատամարտ մղեց հրկու հազար պարսիկ սինյոսների դեմ։ Գեներալ Ռաիշկեր 1812 թ. հուլիսի 27-ին իշխան Գորչակովին ուղարկած զեկուցագրում հաղորդում էր, որ հուլիսի 12-ին նդերական 17-րդ զեկի ջոկատին միանալով՝ 65 զինված հայեր Ննձորեսկ գյուղի մոտ մարտ մղեցին գյուղը կողոպտելու պիտի կատարող սարքագների դեմ՝ հաջողությամբ նրանց դիմել փախուստի²¹։ Կան բազմաթիվ ուրիշ փաստեր ևս, որոնք մկայում են այդ տարիներին Զանգեզուրում պարսկական զորքերի դեմ հայ աշխարհազորայինների և ռուսական զորամասերի համատեղ ռազմական զորածախմբությունների մասին։

18 Տե՛ս ԽՍՀՄ ԿՊՊՊ, ֆ. ԹԳԱ, գ. 4259, ժ. V, թ. 54—54:

19 Նույն տեղում, գ. 4263, թ. 61:

20 Տե՛ս Նույն տեղում, գ. 4259 (Բ), էջ 374—375:

21 Դույն տեղում, գ. 4259, մաս 11, թ. 100—102:

Շատ հայեր, որոնք ռազմական հետախույզներ ու կապալվորներ, ուսանողակույս էին ուսանական զորքերին: Հայ սուրհանդակների միջոցով կապ էր հաստատվում հայաստանի կողմից պաշարված սուսանական, կայազորների և մոտակա զորամասերի միջև: Հաճախ էլ նրանց ուղեկցությամբ ուսանական զորամասերը հայտնվում էին պարսկական զորքանակների թիկունքում և հանկարծակի դրուում վերջիններին վրա: Ռուս-պարսկական առաջին պատերազմի ժամանակ հայ սուրհանդակներից իրենց համարձակությամբ ու խիզախությամբ աչքի ընկան նրանում: Հարություն Բաթընյանը, Ղարաբաղում՝ Մելիք-Վանի ու Հակոբ-յուզբաշի Ամարեկյան ներայրերը և ուրիշներ:

Արաս-Միրզայի մեծագույն թանկի առաջապահ ուժերը (10 հազար սարբազ) Փիր-Ղուլի խանի ղեկավարությամբ 1805 թ. հունիսին, անցնելով Արաքս գետը, յարժվում են դեպի Շուշի, որի պաշտպանությանը հանձնված էր իրանական սակավաթիվ զուսարտակին: Շուշիի պաշտպաններին օգնության է շտապում ցեղայն Վարյադինի 400 մարդուց կազմված զուսարտակը: Մակայն հունիսի 24-ին, Շուշիից 25 փերստ հեռավորության վրա, Ասիայի կիսում, Կարյադինի զուսարտակի ճանապարհը փակում է պարսկական բանակը: Կոկոզ կողմերի ուժերը խիստ տնտափասար էին: Փիր-Ղուլի խանին օգնության է հասնում Արաս Միրզայի 30 հազարանոց բանակը, և Կարյադինը շտապում է իր զուսարտակի ծանր վիճակի մասին տեղյակ պահել Շուշիի կայազորին: Այդ պարտականությանն իր վրա է վերցնում ուսանական զուսարտակում կամավոր ծառայության մուսա զարաբազգի Վանի Աթարեկյանը: Հունիսի 25-ի գիշերը, պարսիկներից տնկատ, նա հեռանում է ուսանական ճամբարից և, հասնելով մոտակա հուկական գյուղը, տեղի հայերի միջոցով Կարյադինի նամակը ուղարկում է իսաններին, իսկ ինքը նույն գիշերը վերադառնում զուսարտակ: Անտահետե Վանի Աթարեկյանի առաջնորդությամբ ուսանական զուսարտակը թշնամուց զաղտնի հեռանում է և ամբարանում Շահ-Բուլազ բերդում: Շահ-Բուլազը դրավելու Արաս-Միրզայի րաբ փորձերն անպարզուն են անցնում, ուստի նա որոշում է նրկոր ժամանակ սաշարել բերդը և, սովի մատնելու քայանակի իտակ, ուս գինվորներին հարկադրել տնկատուսը լինել: Առեղծված ալո ծանր պայմաններում ուսանական զուսարտակին դարձյալ օգնության է դալիս Վանի Աթարեկյանը: Վերցնելով գններալ Զիցիանովին հասցնագրված Կարյադինի նամակը, նա դարձյալ հաջողությամբ զուսարտակ է դալիս թշնամու օղակումից և հասնում Շահ-Բուլազից 20 փերստ հեռավորության վրա գտնվող իր հայրենի Կուսապատ գյուղը, Կրտսեր Էդորը՝ Հուկոբ Աթարեկյանի միջոցով Վանին ալո նամակն ուղարկում է Ելիսավետալ, իսկ հարորդ գիշերը վերադառնում զուսարտակ սովի մատնված գնվորների համար տանելով հաց և ալ սննդամթերքներ²:

Հուլիս կարելով ծանցակ ուժեր ստանալուց և մերժելով անկատուր լինելու մտաին պարսկական հրամանատարության առաջարկը, հուլիսի 7-ի

22 В. Потто, Первые добровольцы Карабага в эпоху подпольного русского владычества (այսուհետև՝ В. Потто, Первые добровольцы Карабаха), Тифлис, 1902, стр. 24

դիշերը, Վանի Աթաբեկյանի ուղեկցությամբ, Կարյազդին դռնարտակը թըշ-նամուղ աննկատ հեռուցավ Շահ-Բույազից և դուրս եկավ պարսկական զորարանակի շրջապատումից:

Վանի Աթաբեկյանի ծառայությունների մասին ղեկավար Լևոնի աշխ. 1811 թ. հունիսի 16-ի միայնականում ասված է. «Տրվում է սույնը Ղարաբաղի տիրության հայերից յուրաքանչյուրի ևս մեկին ու իմ համարժեք՝ ղեկավար Կարյազդին, նույնպես և մինչև իմ ժամանումը. ղեկավար է ևս աննիյի հրամանատարության որոշ. Ինչպես և Կոտայարեակու օրոք, և ապա՝ 1807 թ. մինչև սույն 1811 թվականը, իմ օրոք, ի պաշտոնն նրա վրա դրված. հանձնարարությունները կատարել է իրեն անհետաց հայտակ՝ ղեկավարաց հոանդով ու ջերմեհոսությամբ, Շատ անգամ է նա իր ստորադրյալներին ուղարկել Պարսկաստանի խորքը՝ իմանալու թշնամու քուրդ մտադրությունների և ոտնձգությունների մասին և այդպիսով, ինչ միշտ բերել է հաջորդաբար անհեղձություններ, Հատկապես ամենամիտանգրավոր ժամանակներին նա օժանդակում էր հրամանատարությանը՝ գրություններ տանելու և բերելու գործում»²³:

Երևանյան առաջին և երկրորդ արշավանքների ժամանակ ուսածական ղորքը շարունակ պարենի և կենդանիների պակաս էր զգում. Դա պետք է բացատրել ոչ միայն քարական բանակի հրամանատարության աղաշնորհությամբ, այլև Թիֆլիսից Երևան տանող ճանապարհների ու փոխադրամիջոցների անկանոնությամբ, Բացի այդ, պատերազմական գործողությունների ամբողջ ընթացքում պարսկական ղեկավար Հրեսակխանը հետապնդում էին Թիֆլիսից Երևան շարժվող ուսածական գումակներին և կողպում նրանց, Այս ամենի հետևանքով պարենային ծանր վիճակի մեջ ընկած ուսածական ղորքերի բախտը մեծապես մասհողում էր տեղի հայերին՝ ժամանակից և, հոսքովը գրել է. «Բնույնը պաշարիդներն պակաս էին զգում. ինչու մնում էին առանց կերի, Հայերը անհանգստանում էին իրենց կրոնականների այդ դժբախտությունից»²⁴, Եվ յնչպիսիք պարսիկ խաները կողպում էին հայերին, բայց նրանց իրենց վերջին պաշարից անգամ բուժին էին՝ անում ուսածական ղեկավարին, նյութապես նրանց ոգնելու ցանկությունն այնքան մեծ էր, որ նույնիսկ Երևանի բերդում որպես պատանդներ պահված հայերը սուրհանդակների միջոցով զաղունի նամակներ էին գրում ուսածական կորպուսի հրամանատարությանը, հայտնում էջմիածնում և Երևանում պահված հացահատիկի անփական հոսքերի տեղը և հոժարակամ այն ղեկում ուսածական ղորքի տրամսփրության առկա:

Ուսածական ղորսմաներին պարենային զգալի ոգնություն ցույց տվեց նաև էջմիածնի վանքը, Ըստ արխիվային փաստաթղթերի վկայության, վանքը միայն 1804 թ. Երևանի բերդը պաշարած ուսածական ղորքերին իր միջոցներից տվել է՝ 2175 սոմար ցորեն, 1000 սոմար ալյուր, 300 սոմար ձապարեղ²⁵ և այլ կենսամթերքներ:

²³ Նույն տեղում, էջ 28—29:

²⁴ Е. Худоя Описание достопамятных происшествий в Арменни с 1779 до 1809 года, СПб., 1811, стр. 60

²⁵ Տե՛ս Երևանագրան, Կաթ. ղիվան, թղթ. 15, վավ. 85:

Արարատյան դաշտի, Շիրակյանի ու Փամբակի գյուղացիները, նույնիսկ պատերազմական զործողությունների ամենաթեթևագույն դուրս էին գալիս դաշտ, հեռում հուղահատիկի արտերը, հավաքում ալդինների բերքը և առատ բաժին հանում ոռոգական զորամասերին: Եամշադինի, Բորշալուի, Ղազախի, Լոռու, Փամբակի և Շիրակյանի շրջանների գյուղացիները մեծ սիրով ոռոգական հրամանատարությանը տրամադրում էին սալիկ, ձիեր, եզներ և ուլ: Ժոխադրական միջոցներ՝ դեպի նրան ղեկը, ղինամթերը և պարեն փոխադրելու համար: Եստ հայեր պատերազմի դաշտից հավաքում, իրենց տներն էին տանում ուս վերադարձի ղինվորներին և սպաներին ու հոգստաբուխները անպարհանում նրանց վերադարձը:

Ռուսական զորքերին հայերի ցույց տված քաղաքականությանը օգնությունը պետք է ղիտել որպես հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման արտահայտություններից մեկը: Իկո միառամական վիճակում է, որ իրենց ազատագրության համար մարտնչող հայ ժողովրդական զանգվածները լուրջ տեղիկություններ ունեին Ռուսաստանից և ձգտում էին թշնամու ղեմ իրենց մղած պայքարը միաձուլել ուսական զենքի հաղթանակին:

4. ԳՅՈՒԼԻՍԱՆԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տիվլիսի պայմանագրի կնքումից հետո Թուրքիայում և Պարսկաստանում սկսեց փոխվել մեծ տերությունների սմերի հարաբերակցությունը: Հետզհետե ի շիր ղարձավ 1807 թ. Նիսի կնքությունում կնքված պարսկա-թուրքական դաշինքի նյախանությունը: Անգլիան Թուրքիայում և Պարսկաստանում աստիճանաբար ուժեղացրեց իր ալղեցությունը: Անգլո-թուրքական մերձեցումն ալղալովնց նրանց միջև թհաշտություն և բարեկամության պայմանագրի կնքությունով (1809 թ. հունվարի 5):

Ի հակակշիտ Թրանսխայի, Անգլիայի աղղեցությունը ղնալով ուժեղացավ նաև Պարսկաստանում: 1809 թ. մարտի 12-ին Անգլիայի և Պարսկաստանի միջև կնքվեց պաշտպանական ախանական պայմանագիր: Իկո պայմանագրով Անգլիան Պարսկաստանին խոստանում էր ֆինանսական ու ոսղմական օգնություն և հրահրում էր շարունակել Ռուսաստանի ղիմ մղվող պատերազմը: Անգրազատիւով ալղ շրջանի սնղլո-պարսկական հարաբերություններին, Վ ի Լենինը ղրել է. «... Անգլիան մի հատուկ ղհապան է ողղորդում Պարսկաստան նա Պարսկաստանին օղղում է Ռուսաստան ղեմ նրա վարած պատերազմում: Նույնիսկ աղղիական բուրժուական պաշտոնական պատմագրության ներկայացուցիչները, որոնք միտումնավոր կնքպղղ են ներկայացրել ուսալարական հարաբերությունների պատմությունը, երբեմն հարկադրված են Լղղի խոստովանել, որ Անգլիան ֆինանսական ու քաղմական օղղություն յոսալարական պարսկաստանին՝ պատերազմի է հրահրել Ռուսաստանի ղեմ²⁷, Իկալիսով, 1809 թ. հունվարին կնքված աղղո-թուրքական և 1809 թ. մարտին

²⁷ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 39, էջ 669:

²⁸ P. Sykes, A History of Persia, vol. II, London, 1951, էջ 403:

անդիլահյան ոսկու օգնությամբ, դրգում է խոսվություններին և տպատպանություններին...»⁹⁰, Այս ամենից ոգեշնչված, պարսկական բանակները 1811 թ. տմասնը Կոբրից ներխուժեցին Ղարաբաղ, սակայն հանդիպելով առանձին զորքերին և տեղի բնակչության համառ դիմադրությանը, նահանջեցին դեպի նախնյան:

Ռուսական զորքերը խոշոր հաջողության հասան նաև թուրքական ճակատում: 1809 թ. հրանք գրավեցին Փոթին, 1810 թ. Մոսուլը, իսկ 1811 թ. դեկտեմբերի 8 (20)-ին Կոստյարենսկու զորադուռը կոստանային զորվով զրավեց Ախալքալաքի բերդը: Ռադնակյան այս զործողությունների ժամանակ ուսանական զորքերին մեծ օգնություն ցույց տվեցին հայ, վրացի, ադրբեյջանցի և արևադարձայինները:

Ռուսները առավել խոշոր հաջողությունների հասան Դանուբյան սահմանափակում: Մ. Ի. Կատարզովի գլխավորությամբ ռուսական բանակը 1811 թ. հունիսի 22-ին Ռուշուկի տակ հաղթական ճակատամարտ ավելց թուրքերի դեմ, ապա դիմեց ռազմական խորամանկության: Կոստուզովը թողեց Ռուշուկի և իր բանակը ետ քաշեց Դանուբի ձախ ափը, որպեսզի թուրքական գլխավոր ուժերը դուրս բերի Դանուբի ձախ ափը, ապա շրջապատի և ոչնչացնի: Թուրքական բանակի գլխավոր հրամանատար Ահմադ-բեյը ռուսական բանակի անցումը Դանուբի ձախ ափը համարեց նյախ թուլության արդյունք և, Ռուշուկի համարում թողնելով 20 հազար զուր, մնացած 35 հազարով անցավ Դանուբը՝ օւսանական բանակը ջուլդուխելու ակնկալությամբ: Կոստուզովն անհասպող ձեռնամուխ հղավ իր ուլանի իրադրմանը: Նա 20 հազար զորքով պաշարեց թուրքական գլխավոր ուժերը, իսկ 7 հազար արագաշարժ զուր գններալ Մարկովի հրամանատարությամբ աննկատ անցկացրեց Դանուբի աջ ափը: Զոհեմբերի 2-ին Մարկովի պարանաակը թիկունքից հարձակվելով թուրքական ճամբարի վրա, նրան կտրեց արտաքին աշխարհից: Նոյեմբերի 26-ին թուրքական այդ խմբավորումը անհետուր եղավ: Կոստուզովն իր հերթին անցնելով հարձակման, ջախջախում է Դանուբի ձախ ափն անցած 35 հազարանոց թուրքական խմբավորումը: Զրկվելով Դանուբյան բանակից, Թուրքիան ալիս անկարող էր շարունակել պատերազմը, ուստի հաշտություն խնդրեց:

Ռուսական կառավարությանը նույնպես շահագրգռված էր հաշտության կնքելու ինչպես Թուրքիայի, այնպես էլ Պարսկաստանի հետ, որովհետև օտոմանական հորաբերությունները մեծապես յարվել էին և մոտալուտ էր նապոլեոնյան բանակի ներխուժումը Ռուսաստան, Թուրքիայի և Պարսկաստանի հետ հաշտության կնքումը Ռուսաստանին հնարավորություն կտար իր բոլոր ուժերն ուղղել Ֆրանսիայի դեմ՝ զիմադրավելու նապոլեոնյան ագրեսիային:

Թուրքիայի հետ սկսված հաշտության բանակցությունները հաջողությամբ պսակվեցին: 1812 թ. մայիսի 16 (28)-ին Թուրքահատում հաշտության պայմանագիր ստորագրվեց⁹¹, Ռուս-թուրքական պետական սահման ճանաչվեցին

⁹⁰ АКАК, т IV, стр. 756

⁹¹ Տե՛ս «Договоры России с Востоком, политические и торговые», собрал и издал Юзефович, СПб., 1869, стр. 49—58. (Այսուհետև՝ «Договоры России с Востоком...»);

Արեւմուտքում՝ Պրուտ, Լեդզկովկաում՝ Ախուրյան զետեւը, Ռուսաստանին միացվեց Ռեաւարաբխան՝ Խուտին, Բենդեր, Արքերման, Կիլյա և Իզմայիլ բերդերով, իսկ Կովկասում Ախալքալաքը վերադարձվեց թուրքերին, Բախարանտի պայմանագրով իրավունք վերապահվեց ռուսական առևտրական նավերին ազատ նավարկելու Դանուբի ամբողջ հոսանքում, Թուրքիան պարտավորվեց պահպանել Յասսի պայմանագրով Մոլդավիային և վալախիային տրված արտոնությունները, իսկ Սերքիային ինքնավարութուն ունեցող ներքին կառավարման հարցներում, Բախարեստի պայմանագրի ստորագրումով Թուրքիան այլևս չէր կարող դաշնակցել Ֆրանսիային:

Հաշտության կնքելու մասին ռուսների ռազմարկությունն այլ ընդունելություն չուներ դուռնի շահական կառավարության կողմից, Օղովկովով ժամանակավոր գինւղացարից, այստեղից դուրսը ներկումեց Ռալիչի խաւութուն, Չնայած դրան, Կովկասում ռուսական զորքերի նոր հրամանատար Ն. Ֆ. Ռոշլանի աստիճանական մարտերին Ասլանդուղ ամրոցում (Արաբսի աջ ափին) վերահսկեցին հաշտության բանակցությունները, նախընտին բանակների ներխուժումը Ռուսաստան և պատերազմի առաջին շրջանում ելույթը հաջողություններ վերստին տալու մարտերին պայսիկներին, նրանք սկսեցին ուժեղացնել ճշնշումը և ռուսներից պահանջեցին հաշտություն այն սահմաններով, որ նշել էին մինչև Վրաստանի Ռուսաստանին միանալը, Բնական է, ռուսները չէին կարող ընդունել այդ պահանջը, և բանակցություններն ընդհատվեցին:

Ռուսական հրամանատարությունը հարկադրված եղավ դիմել վճարական հակադրոթոցությունների 1812 թ. հոկտեմբերի 19/31-ին դեմբալ Պ. Ս. Կոտլյարեսկու ղեկավարմամբ համարձակ անցում կատարելով Արաբսի աջ ափը՝ Ասլանդուղի մոտ պարտության մատնեց Արաւ-Միրզայի 30 հազարանոց բանակին, որը նախապատրաստվում էր ներխուժել Ղարաբաղ, Դրան հաջորդեց 1812 թ. հոկտեմբերի 31-ի—1813 թ. հունվարի 1-ի ռուսական բանակի նոր, վալուր հաղթանակը, որը նշանավորվեց Լենքորանի նորակառույց բերդի գրավումով, Ռուսական զորքերի այս հաղթանակների հետ միասին պատերազմի նկատմամբ շահական կառավարության հետագա դիքքությունն հարցում կարեւոր նշանակություն ունեցավ և այն, որ 1812 թ. վերջերին ռուսական զինված ուժերը լիովին ջախջախեցին նապոլեոնյան բանակը և հրկիբն աշատաղըներին Ֆրանսիական պալմիրներին, իսկ վերջինս մեծ շարժում բարձրացրեց Ռուսաստանի ռազմական հեղինակությունը:

Այս ամենը շահին հարկազրեց հաշտություն խնդրել ռուսներից: Հաշտության բանակցություններն սկսվեցին 1813 թ. սեպտեմբերին Ղարաբաղում՝ Գյուլիստանի միտրիկ բերդավանում, Հոկտեմբերի 12/24-ին կնքվեց հաշտության պայմանագիր³¹, որով և ավարտվեց 1804—1813 թթ. ռուս-պարսկական

Ռուսարեստի պայմանագիրը ռուսների կողմից ստորագրեց Դանուբյան բանակի ղեկավար հրամանատար Մ. Բ. Կուտուզովը, իսկ թուրքերի կողմից՝ մեծ վեզիր Մեմեդ փաշան:

31 С. У. «Договоры России с Востоком...», стр. 208—214 Գյուլիստանի պայմանագիրը Ռուսաստանի կողմից ստորագրեց զեմբալ Ն. Ֆ. Ռոշլանը, իսկ Պարսկաստանի կողմից Միրզա Արգուլ-Հասան փաշան:

ուստերագծր, Գյուլիստանի ուշամանագրով Պարսկաստանը ճանաչեց Դադրաստանի ու Վրաստանի, ինչպես և Գյանջայի, Ղարաբաղի, Շաքիի, Շիրվանի, Գերբենդի, Ղարաջի, Բայրազի, Թալիշի իսանուխյունների, Լոռու, Փամբակի, Շամշադինի, Զանգեզուրի և Շիրակայի գավառների միացումը Ռուսաստանին։ Վրաստանի և Հյուսիսային Ադրբեջանի հետ միասին, Արևելյան Հայաստանի այդ գավառների միացումով սկիզբ դրվեց նաև հայկական հողերի միացմանը Ռուսաստանին։

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՊԱՐԿԱԿԱՆ ԼՅՈՒՑ

1. ՌՈՒՍ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ. ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԽՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1826 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

Պարսկական կառավարող շրջանները, շարունակելով իրենց նվաճողական քաղաքականությունը, հարմար առիթի էին ուսպանում շեղյալ համարելու Գյուլիստանի պայմանագիրը և վերսկսելու պատերազմը Ռուսաստանի դեմ՝ Անգրեզիկազուր գավառում համար։

Անգլիան, օգտվելով պարսկական արքունիքում տիրող նվաճողական տրամադրություններից, Պարսկաստանում հետզհետե աշխուժացնում էր իր հակառուսական քաղաքականությունը։ 1814 թ. հոկտեմբերի 25-ին Անգլիան Պարսկաստանի հետ կնքում է նոր՝ «վերջնական» դաշնակցային պայմանագիր, որը գրանցության մեջ հայտնի է ռուսերանի պալատականից՝ Թեոֆիլովի։

Անգլո-պարսկական 1814 թ. պայմանագիրը աներկրայիորեն օգտվում էր Ռուսաստանի դեմ, ակնարկում էր Գյուլիստանի պայմանագրով սահմանված սուբ-պարսկական սահմանագծի վերանայման անհրաժեշտությունը և վերջում Պարսկաստանում Անգլիայի ազդեցության ուժեղացումը։

Ռուսթանական Թուրքիան նույնպես Անգրեզիկազուր գավառում պայաններ ունենալով, թշնամաբար էր դիմում Գյուլիստանի հաղթության պայմանագիրը և Անգլիայի հետ միասին Պարսկաստանի հրաժարում Ռուսաստանի դեմ։ Անգլիան ձգտում էր Ռուսաստանի ուշադրությունը շեղել մերձավոր արևելյան, բալկանյան և միջին ասիական պրոբլեմներին, ապա նաև ժամանակ շահել վերանայման և վերադիմելու թուրքական քանակը՝ հարձակողական ակտիվ գործողությունների համար։

Ցարիզմն իր հերթին, օգտվելով սուբ-պարսկական առաջին պատերազմում ձեռք բերած հաջողություններից, հետևողականորեն շարունակում է իր նվաճողական քաղաքականությունը, ամեն ջանք գործ դնում հաստատուն ամրապնդելու Անգրեզիկազուր Դրա համար նա ձգտում էր պրավիլ նաև Երևանի ու Նախիջևանի իրադրությունները և սուսական պետական սահմանները հասցնել միևնույն Արաքս գետը Որդես օրվա հրատապ խնդիր, նա կամենում էր Պարսկաստանի հետ առժամանակ պաշտպանել խաղաղ հարաբերու-

թյուններ և իր ուշադրութիւնը բեռնել Թուրքիայի վրա, որովհետեւ Արեւելեան Հարցը զնալով սկսում էր Ռուս-պարսկական Հարաբերութիւններին կարգավորման նպատակով Կովկասի կողմադրւած, Կովկասյան հատուկ կորստի հրահրական ազդեցութեամբ գնահատելու և Գ. Երմոլովի գլխավորութիւնով 1817 թ. ապրիլի վերջին Պարսկաստան մեկնելու հատուկ դեսպանութիւն (կազմւած 203 մարդուց)¹ և Երմոլովը սկզբում բանակցութիւններ էր վարում Թաւրիզում՝ Արաս-Միքղայի, ապա Սուլթանիեում՝ Ֆաթհ-Ալի շահի հետ և Երմոլովի առաջնութիւն նպատակն էր Թաւրիզում ունենալ մշտական դիվանագիտական միակ, իսկ Ռեշտում՝ ռուսական զբաղեցման, զբաղեցման յանձն Պարսկաստանում զանազան ռուս ժողովուրդներին հայրենիք վերադարձնելու հարցը, ստանալ շահի համապատասխանելը՝ ռուս-թուրքական պատերազմի զեպքում շեղումներն այսպէսով մասին, ապա նաև ջանալ, որ Պարսկաստանում թուրքական և օսմանական Ռուսաստանի ազդեցութիւնը Այս ամենի հետ, Երմոլովը հանձնարարութիւն ուներ նաև կարգավորելու Գլխիստանի պալատական կնքումից հետո Ռուսաստանի ու Պարսկաստանի միջև առաջացած տերիտորիալ-սահմանային վիճելի հարցերը:

Արաս-Միքղան և Ֆաթհ-Ալի շահ, ու կողմ թողնելով Երմոլովի դեսպանութիւնը հետաքրքրող հիմնական հարցերը, պահանջում էին վերականգնել Գլխիստանի պալատական կնքումից հետո ռուս-պարսկական սահմանագիծը և, մասնավորապէս, Պարսկաստանին վերադարձնել Թաւրիզն ու Ղարաբաղի մի մասը: Ընդհանրապէս պարսկական կողմը պահանջում էր Երմոլովին հարձակումներ անելու, որ սուլթանական բանակը պարսկէն էր միջին Գլխիստանի հաշտութիւնը: Բանակցութիւններն ընթացան ռուսների համար չափազանց անպատշաճ ու լարւած պայմաններում: Երմոլովի գործադրած ջանքերը զբաղեցրան արդիւնքի չհասնողից, և նա ձեռնունայն վերադարձավ Թիֆլիս: Երմոլովի դիվանագիտական քայլը անհաջողութեամբ մատնելուց, որովհետեւ պարսկական արքունիքում իշխում էին զաւթիական ու սեփական տարածարարութիւններն ունեցող տարրերը և քաղաքական թելադրող զինքը զբաղած անպիտան զինավազանները:

1825 թ. վերջերից պարսկական բանակներն աստիճանաբար մտնում էին ռուսական սահմանին, սեննալով անգլիական սահմանային խորհրդակցանքների ձեռքով մշտելով՝ Անգլիոյ կողմից ներխուժելու ռազմա-ապրաքական շարժումները: 1826 թ. սկզբին անգլիացիները պարսկական արքունիք հասցրին զինաբերթանների ապստամբութեան յուրը: Նրանց հողորդանքները շահին բերին այն համոզման, որ հասել է հարմար պահը՝ հրաժարելու Գլխիստանի պալատական կնքումից և վերստին նվաճելու Անգլիոյ կողմից կորցրած հողերը: Այդ պահին ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմի մասնակից գնեքալ Դենիս Դաւիդովը գրում է. «Դեկտեմբերի 14-ի օրը Պետերբուրգում էր պահուած անգլիական զինացիւ Շիլը, որը վաճառւում էր Արաս-Միքղայի անսահմանափակ վստահութիւնը: Հետեւյալ օրը Շիլը մեկնեց Պետերբուրգից, ժամանելով Թաւրիզ, ու համապատասխան էր Արաս-Միքղային, թէ Ռուսաստանում կրկնապատկա-

շահան պատերազմ է քրեիվել նրկու կայսր-նորաշրենի միջև . Շիրի կար-
միքով պարսկներին համար եկել էր տաննապատար պահէր՝ Վրաստան ներ-
խուսելու համար, ուր սուսների ուժերը ինքու թույլ էին: Պարսկները շարժ-
վեցին . Արաս-Միքղան, սուսնց հախապէս պատերազմ հայտարարելու,
ներխուսեց Փամբակի և Երեւանի մարզերը²:

Ռուսաստանի ղեմ պատերազմ սկսելու շահի որոշմանը նպաստեց նաև
Ռուսաստանի հարաբերութիւնների սրումը Ռուրքիայի ու Արեւմտյան մեծ
տերութիւնների հետ, ինչպէս նաև Կովկասում լեռնականների սկսած շար-
ժումը: Ռուս-պարսկական հարաբերութիւնների այդ յարմար շարժումն³ 1826
թ. փետրվարին Պետերբուրգից Քեհրան է մեկնում նիկոլայ Առաջինի յիւ-
զոր հերակայադուրի իշխան Ա. Ս. Մենշիկովը, նրան հանձնարարված էր շա-
հին հաղթանակներ, որ ռուսական կողմաբարութիւնը ցանկանում է Պարս-
կաստանի հետ բարի-դրացիական հարաբերութիւններ ունենալ և խուզադ
ճանապարհով կարգավորել սահմանային ու տերիտորիալ վիճելի հարցերը:
Սակայն Արաս-Միքղան և Պարս-Ալի շահը Ա. Մենշիկովին ոչ ժխայն շատ
ոտուր քնդունեցին, այլև նրան պահում էին յարգիմանի տեսակին կայանքի
սակ, ձախողելով բանակցութիւններ վարելու նրա քուրսը փոխելը: Ա. Մեն-
շիկովը Պարսկաստանում ակտիւ տեսնւն ճղով պատերազմի տենդային հա-
խապարտաստութիւններին և, համապիկով, որ տենդատակ է Պարսկաստա-
նում իր մնալը, հուլիսի 5-ին շահից պահանջեց իրեն թույլ տալ վերադառ-
նալու Ռուսաստան:

1826 թ. հուլիսի 16-ին Երևանի սարդարի գինված ուժերը Ապարանում
հարձակվեցին Միրաքի ռուսական պահակախմբի վրա, իսկ հուլիսի 17/18-ին
պարսկական 60 հազարանոց բանակը Արաս-Միքղայի հրամանատարու-
թյամբ ներխուժեց Ղարաբաղ և հուլիսի 25-ին պաշարեց Շուշի բերդը³, Ա-
րաս-Միքղան զխափուր ուժերով մնալով Շուշիի տակ, 12 հազար մարդուց
կազմված մի զորաբանակ շարժեց դեպի Երևանի Երևանի (Գյանջա), նա ծը-
րադրում էր դրավել Շուշին ու Երևանի տակ, աճարակային իր բանակի թի-
կունքը, ապա պարսկական միացյալ ուժերով դրոհել Քիֆլիսի վրա: Նույն
օրերին Երևանի Հյուսիս-Ղուլի խանի և նրա հորալոր Հասան խանի գինված
ուժերը, կողքում ուս փոքրամիջով սահմանապահների ու հայ աշխարհազո-
քայինների դիմադրութիւնը, ներխուժեցին Փամբակի և Երեւանի դադառները:
Իսկ 25 հազար հեծյալներից կազմված պարսկական մի այլ բանակ էլ Ռա-
յիշից շարժվեց դեպի Մուղանի հարթավայրը՝ խնդր ունենալով դրավել
Հյուսիսային Ադրբեջանի զավառները և ներխուժել Գաղստան: Ողտիկով տ-
նականալ հարձակման սուսվելութիւնից, պարսկական բանակներին հաջող-
վեց դրավել Երևանի տակ, Շամախի, Նուխի քաղաքները, Ռաիշի, Շարիի,
Շիրվանի և Շարագալ-Փամբակի օրոշ զավառներ: Այսպէս սկսվեց ռուս-
պարսկական երկուսու պատերազմը (1826—1828):

Պարսկական բանակները նորից ավերեցին հայկական տասնյակ գյու-
ղեր, հաղարավոր հայեր այի քաղաքներ, իսկ շատերն էլ գերեցին: 1826 թ.

2 Դեկտ Դովիդով, Ռազմական հուշեր, Երևան, 1942, էջ 532:

3 Տե՛ս ԽՍՀՄ ԿՊԹՊԱ, ք. ՌԳԱ, գ. 4200, ք. 53—54:

ամասնք Շիրակի ու Փամբակի գավառներում տարակական զորքերի կառավարած ավերածությունների ու ոճրագործությունների մասին Վ. Պոտտոն գրում է. «Այսպես, վրա հասավ 1826 թվականի ամառը, երբ պարսկական հրոսակախմբերն անսպասելի կերպով, առանց պատերազմ հայտարարելու, ներխուժեցին մեր սահմանները և ամպոսովը նախ հայթեց անպաշտպան հայ բնակչության դիտին, Երևանի խառն առաջին հարվածը կրեցին Փամբակի և Շորազյայի շրջանները, Գլուղերն ամալացրին, հրեխաների ու կանանց մեծ մասը տանջամահության ենթարկեցին, հարյուրավոր բնտանիքների գերության քեցեցին»⁴։ Շիրակում Հասան խանի կատարած լարագործությունների, հայկական սլավոնի ավերման, բնակչության դանդաղաձային դերնվարության ու ոչնչացման ցնցող պատկերները սրտի կակիծով ու խորք ցատումով է պատկերել նա Արմելանն իր «Վերջ Հայաստանի» վեպում։ Նկարագրելով Շիրակում Փոքր Ղարաբաղյան պատերազմը, նա գրում է. «Իսկ Ղարաբաղի միտումը կորավ. հենց բռնեա նրկիքն հտնկում փուլ էկավ, ամպ ու կալծակով քանդեց սար ու ձուր. էսպես էր նրանց խեղճ հալը էս օր. Տավարը մեկ կողմից քեցեցին, տարան. ղեղը մեկ կողմից կրակ ուղկե, առանձ, Փոքր Ղարաբաղյան պատերազմը բախտին արժանացան նաև Այսպանի, Շիրակի, Փամբակի, Զոնդեղուրի և Ղարաբաղի բաղամթիվ գյուղերը»։

Եակոբյան պարսկական խաներն անկարող էղան բնկճել հայ մոզովորի ազատագրական ոգին։ Ամենուրեք կազմակերպելով աշխարհագորային ցուկատներ ու միանալով ռուսական սահմանապահ զորքերին, հայերը հերոսաբար մարտնչում էին թշնամու թունակների դեմ։ Պատերազմի առաջին շրջափուլում (1826 թ. հուլիս—օգոստոս) Կովկասյան կորպուսի հրամանատարությունը հարկադրված եղավ դիմել ակտիվ պաշտպանության, մինչև Ռուսաստանից կատանար լրացուցիչ ուժեր՝ հակահարձակման անցնելու համար։ Հակահարձակումը կատարեցին կասեցնելու նպատակով, ռուսական սահմանապահ կայազորները տեղական բնակիչներից կազմված աշխարհագորային ցուկատների ոգնությանը դիմում են ռազմատարատեղական կուրեորություն ներկայացնող բերդերի ու անցումների պաշտպանությանը։

Այդպիսի կարևոր նշանակություն ունեցող ամրություն էր Շուշիի բերդը։ Տեղի ռուսական կապուրը (րադկայած 1200 ղինվորից) և շրջակայքի 22 հայկական ղյուղերից նրան օգնության եկած 1500 աշխարհագորայիններ ձևանամուխ եղան Շուշիի հերոսական պաշտպանությանը⁵։ Լեվելի քան վեց շաբաթ բերդը պաշտպանվեց Արսու-Միքայիլի մեծաքանակ ռանակի անընդմեջ հարձակումներից։

Շուշիի պաշտպանությունը գործում հայերի խաղաղած դերը շատ բարձր, գնահատելի բերդապահ կապուրի պետ ղեկավար Ռեուտը Գեհերայ Երմոլովին ներկայացրած իր ղեկուցագրերից մեկում նա գրել է. «Բերդը պաշտպանող հայերի վերաբերյալ պարտքս եմ համարում բացատրել, որ նրանց ծառայությունը արժանի է ուշադրության, որովհետև նրանք բոլորը գործում էին ղերագանց քաջությամբ, ղիմացան քաղամթիվ գրահների, ետ մղեցին

⁴ В Потто, Персияе добродолныя Карабара . стр 58

⁵ Խ. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 111, էջ 99.

⁶ С. А. Урушв. Գ. Բ. Գ. Գ. 4291. ք 61.

թշնամուն խոշոր կորուստներով, արհամարհում էին պարենի պակասը և բնայլ չէին մտածում բերրը հանձնելու մասին, թեև վրտ էր հասել կատարյալ սովը»⁷։

1826 թ. հուլիսի 25-ից մինչև սեպտեմբերի 10-ը տեսած Սուշու հերոսական պաշտպանությունը ունեցավ այն կարևոր նշանակությունը, որ իրեն գամեց հակառակորդի դիմադրող ուժերը, իսկ դա հնարավորություն ընձեռեց ժամանակ շահել, կենտրոնացնել կովկասյան կորպուսի ցրված ուժերը, լքրաջողիչ օգնական ուժեր ստանալ Ռուսաստանից և ջախջախիչ հարված հասցնել Անդրկովկաս ներխուժած պարսկական բռնակներին։

Իմեն Շուշի բերդի պաշտպանությունը փակեց Աբաս-Միրզայի քահակի ճանապարհը Պարսրադից դեպի Կովկասի վարչական կենտրոնը՝ Թիֆլիս, ապա նույն խոզիրը մյուս ճակատում հաջողությամբ կատարեցին Շիրակի և Լոռի—Փամբակի ուսական կայազորները և նրանց օգնություն եկած հայ աշխարհազորային ջոկատները՝ Նրեանի սարգարի և նրա էղբոր՝ Հասան խանի ղորքերի ղեմ մղած համատեղ պաշտպանական մարտերում։ Հասան խանը, կենտրոնացնելով խոշոր ուժեր, Լզուում էր գրավել Արենձյան Շիրակը, Լոռի—Փամբակը և շարժվել դեպի Թիֆլիս։ 1826 թ. հուլիս—օգոստոս ամիսներին արշավայի մարտեր տեղի ունեցան Շիրակում։ Դրանցից հատկապես նշանավոր էին Փոքր Պարսբիխայի (նղարաբիխուս, այժմ Աղատան) համար մղված մարտերը։ Հասան խանի հրոսակախմբերից հայրենի գյուղը պաշտպանելու համար փոքր զորաքիչի ու զինվորի զինվեցին ինյով կուրդ էին և, միացած ուսական փոքրաթիվ ջոկատին, մինչև արյան վերջին կաթիլը հերոսաբար կռվեցին թշնամու դեմ, Այգ մասին եւ Աբովյանը պրտմ է. Ե...բայ Հայկազունը սիրտ սրտի տվին... իրար կանչեցին... ընկնիք՝ մի վախիք, դուք զսլաղ կացիք, քամակ քամակի տվեք, միացեք, թող՝ մեկ հող, մեկ սուր փորվի, մեկ թաղի, մինչև եղին մարդն, մեկն էլա չփոխիք»⁸։ Այսպիսի վճռականությունը ու հասարակարկությունը նրանք ռաբի կոնգրեսից թշնամու դեմ, Հասան խանի զորաջոկատները մի քանի անգամ գրոհեցին պուղի վրա, բայց, հանդիպելով հայ և ռուս պաշտպանների պիմադրությանը, կրելով խոշոր կորուստներ՝ ետ շարժվեցին։ Հակառակորդին հաջողվեց Փոքր Պարսբիխան գրավել միայն այն ժամանակ, երբ ռուսական մարտում ընկան պսոգի հայ և ռուս վերջին քաջարի պաշտպանները։

Լոռի—Փամբակի և Եամշադին—Ղաղախի պաշտպանական մարտերում ուղիք ընկավ Գյուղոր Ռանուշարյանի 500 հեծյալներից կազմված աշխարհազորային ջոկատը, որը մարտական հարուստ փորձ էր կուտակել դեռևս ռուս-պարսկական ստաթին պատերազմի ժամանակ պարսիկ զավթիչների դեմ մղած հերոսամարտերում։ Իսկ պատերազմի երկրորդ էտապում, երբ կովկասյան կորպուսը անցավ հակահարձակման, հայկական աշխարհազորային այդ ջոկատը մարտական ակտիվ գործողություններ է ծավալում սկսած Ղաղախ—Շամշադինից մինչև Սևանի ափերը։ Նա պարսկական հարդաների դեմ շարունակեց իր պայքարը մինչև պատերազմի ավարտը։

7 В. Мовсо, Первые добровольцы Карабага, стр 62

8 Ա Արթուրյան, Իրակի յիսնասար ժողովածու, հատ. 111, էջ 89։

Հակառակորդի դեմ ռազմական դործողություններ մղելուց թաքյի, Գ. Մանուչարյանի գլխավորած ջոկատի օգնությամբ կոլեկտիվային հատուկ հոր-
պուհին արտահայտվում էր նաև այլ ձևերով, Հարկ եղած դեպքում հա հա-
ջողությամբ պաշտպանում էր Բիֆիլիս—Ծրանա ռազմա-ստորասեղիական կա-
րնոր նշանակություն ունեցող ճանապարհները, կապալիերի դեր խաղում ռու-
սական զորամասերի և զլխավոր հրամանատարություն միջև, իսկ նրա Հայաս-
տանում դրժծող զորամասերը նեղվում էին պարենի պակասից, Գ. Մանուչար-
յանի ջոկատն իր վրա էր վերցնում նրանց համար պարեն հայկայիիլու զըժ-
վարին դործը:

Ստրատեգիական լուրջ հաջողությունների հասնելու համար պարսկական բանակները լիարողացուն օդտաղործել ոչ իրենց թվական գերակշռությամբ, ոչ էլ հանկարծակի հարձակման առաջնությունները: Կոմիսսյան հատուկ կորպուսի զորամասերը և տեղական ժողովուրդներից ձեռավորված աշխարհազորային ջոկատները, սերտ համագործակցելով, կարողացան կասեցնել պարսկական զորքերի առաջնաղացումը և ձախողել նրանց ուղղամտորատեգիական ծրագրերի իրականացումը:

1826 թ. օգոստոսի լինքներին Կովկասյան հատուկ կորպուսը Ռուսաստանից օգնական ուժեր ստացալ, Կովկաս ուղարկվեցին 20-րդ հետևակային և 2-րդ ուլանական զինվորականների՝ ձիաքառը հրետանիով, ու մի քանի կազակային զնդեր։ Կովկասյան կորպուսի շարքերը համալրեցին նաև 1825 թ. զեկ-տեմբերի 14-ին Պետերբուրգում ղեկարգրատների ապստամբությանը մասնակցած զվարդիական զինվորի վաշտերից հեռվորված լեւզ-զվարդիական հավաքական զույգը (կազմված 1287 մարդուց, որից 38-ը սպաներ էին), Չիրնիցովյան զեդի ապստամբությանը մասնակցած 1527 զինվորները, զեկաբրիատների զործով մեղադրված շուրջ չոթ ստանյակ աստիճանադրված զեկաբրիատ սպաներն ու նրանց «մեղսակիցները»։ Կովկասյան հատուկ կորպուսը օդարկվեցին նաև մի շարք զենեղաւներ ու բարձրաստիճան սպաներ։ Հջուլիորեն փոխվեց կովոդ ուժերի հարաբերակցությունը, որը Կովկասյան հատուկ կորպուսի հրամանատար զենեղաւ-ադյուտանտ Լ. Նրմուլովին և նրա օգնական զենեղաւ-լեյտանանտ Վ. Մադալովին հնարավորություն տվեց հարակիս սկսել թշնամու զեմ։

1826 թ. սեպտեմբերից ռուս-պարսկական դատերազմը թեաև խիստ իր
Լրկրթող շրջափոխը, որը նշանավորվեց Կովկասյան հատուկ կորպուսի զո-
րամասերի մղած մի շարք հաղթական ճակատամարտերով, Դրանցից առա-
ջինը Շամքորի նշանավոր ճակատամարտն էր, որը վճռական բեկում առաջ
բերեց պատերազմական գործողությունների մեջ՝ հզորաւ Կովկասյան հա-
տուկ կորպուսի Ռուսական մի դորադունդ, կազմված 2000 ղինվորներից, զն-
ներաւ վ. Մադաթովի հրամանատարութեամբ, սեպտեմբերի 3-ին Շամքոր
գետի ափին ջախջախեց Լեւոր-խանի հրամանատարութեամբ գործող պարս-

Հայրի տան (Թոսոսոյ) Բաղաթաղին ձեկին է Ղարաբաղում, Կարաբաղի Անկախութեան
այսինքն ընկած գետին 1812 թ. Հայրենական պատերազմում, Կ. Բաղա-
թաղի Կաթողիկոսի սինդրոմ ծառայում էր Երկրի բանակում՝ փորձագիտակ-
նական աշխատանքներ իրականացնելու թանկեր 1813-1814 թթ. արտոնահանման և Երկրի ձե-
նագրում ղեկավարելու ժամանակահատվածում և Երկրի ձե-

կանան 10 հազարանոց բանակը և նա գրավեց Ելիսավեռայուր: Լսելով Ամիր-խանի պարտության լուրը, Արաս-Միրզան շուրջ 25 հազարանոց բանակով Քյուրսկ-չայից շարժվեց Ելիսավեռայուր, նույնտեղ ունենալով չախչախի թուսական կորպուսի ղեկավար ուժերը և առաջանալ զենյի Թիֆլիս, Ելիսավեռայուրի մոտ պարսկական բանակի դեմ զորքս եկավ զենիբալ Պասկևիչի հրամանատարությամբ հանձնված մի հասուկ զորութանակ, որի կազմում էր նաև լեյք-գվարդիական հավաքական զուեղր, Սեպտեմբերի 13-ին ունդի ունեցավ արյունալի ճակատամարտ, որն ավարտվեց Արաս-Միրզայի ցախչախի պարտությամբ, Ռազմի դաշտում թողնելով մոտ 2000 սպանված, պարսկական բանակը փախստաբի դիմեց, Ռուսներն այդ ճակատամարտում վերջերին լավիս քան 1000 զինքի, զրավեցին երկու թնդանոթ, չորս գինաղուշ և այլ ռազմավոր:

Շամքորի և Ելիսավեռայուրի ճակատամարտերը վճռական նշանակություն ունեցան պատերազմական զործողությունների հետագա ամբողջ ընթացքի համար: Կորցնելով մարտական հիմնական ուժերը, հակառակորդն այնքա անկարող եղավ լուրջ դիմադրության, Կովկասյան կորպուսի հարձակողական զործողությունների ծավալման շնորհիվ պարսկական ցախչախված բանակները անպանձերի վերջին զորքս մզվեցին Ղարաբաղից և շարվեցին Արաքսի աջ ափը:

Նույն ժամանակամիջոցում ռուսական կորպուսի զորամասերը հաջթուկան մարտեր են վարում Նաև Փամբակում, Շիրակում և Ալյուրտում, Այս գլխավորիկի ազատագրումը Երևանի սարդարի պորքերից իրագործեց 1812 թ. Հայրենական պատերազմի քաջակորով պարտիզան-հրամանատար զենիբալ-մայոր Գեորգի Գալիցովի զորագունդը: Այն կազմված էր երեք հետեակային զուսարականներից ու 900 հեծյալներից և ուներ 12 զաշտային թնդանոթ: Կորս զաշտով Զալազդուց (Ստեփանավան), սեպտեմբերի 19-ին գրազունդոր հասավ Փամբակ և դիմեց հարձակողական մարտերի: Սեպտեմբերի 20-ին Կալիցովի զորամասը թշնամուց ետ խեց Համամուց գլուղը: Հակառակորդը, խոշոր կորուստներ կրելով, Նահանջեց զենյի Ալյարան: Սեպտեմբերի 21-ին Գեորգի Գալիցովի զորագունդը Ալյարտում, Միրաք գլուղի մոտ, հաջթուկան հակառակարտ մղելով Հասան խանի չորս հազար հեծյալների դեմ, վերջիններիս հարկադրեց Նահանջել զենյի Նրեան: Հյուսիս-Ղուլի խանը, լսելով Միրաքի հակառակարտում եղողը կրած պարտության լուրը, շտապեց հետանալ Ահալի հյուսիսային ափերից և ապուստանել Ծրեանի ընդդում: Ազենյաված այդ հաջողություններից, Գեորգի Գալիցովը առաջ է շարժվում, նպատակ ունենալով սրբնթաց պրոհով գրուսիլ Նաև Ծրեանը: Սակայն սեպտեմբերի վերջերին, կես հունապարհին, Գալիցովն առաջավ զենեբալ Ծրմուլգի հրամանը՝ վերադառնալ Զալազդուրի: Նա միաժամանակ հայտնում է, որ Երևանյան արշավանքը հետամղվում է մինչև 1822 թ. գարունը, որովհետև արդեն ձմեռնամուտ է և Երևանի գրավման համար անհրաժեշտ նախապատրաստություններ դեռևս չեն լավարտվել:

Չնայած թշնամու ուժերի գերակշռությունը, Կովկասյան կորպուսին հաջողվեց 1826 թ. աշնան վերջերին Գլուխոտանի պայմանագրով հուսույված Անդրկովկասի ռուսական տիրապետության սահմանները լիովին մաքրել:

պարսկական բանակներից և Վախոդեկ Անդրեովիկասը ղազմելու նրանց պր-լանները: Այդ դործում նշանակալից ներդրում արեցին անորկովիկասյան ռու-սավորդները:

1826 թ. աշնանը ղեներայնիւր նը-մուդի, Մազաթիւի, Պասկեխի, Դե-նիս Դափիդովի ղորարանակների կազ-մում անմուտք քաջութիւն ու խիզա-խութեան օրինակներ ցույց տվեցին հայ, վրաց և ադրբեջանական աշխար-հագորդային ջոկատները: Ռուսական կորսութի հակահարձակողական ղոր Ժողովայիններին յայնորեն մասնակ-ցեցին տակաւին պատերազմի սկզբում Անաթուրիոն և պաշտպանողական Ռա-նրը մարտերի թովով անցած հայկական աշխարհագորդային ջոկատները: Սրան-ցից մեկն էր էրզրումցի քաջակորով և քիտասարդ Մարտիրոս Վերիլյանի գըր-խաւորած հեծալ ջոկատը, որը մտնում էր Դենիս Դափիդովի ղորագնդի մեջ: Այդ ջոկատն իր բարձր մարտունակու-թեամբ աչքի ընկալ Գլումբիի մոտ տեղի ունեցած մարտերում: Վերիլյանի ջոկատի աշխարհագորդայիններն իրենց սխալներով հատկապէս սխալեցին Միրարի նշանաւոր հակառակմարտում:

Վեկիս Վասիլով

Այնուհետև, հայկական այդ ջոկատը 1827 թ. արիարար մասնակցեց Հա-յաստանում Կովկասյան կորպուսի մղած մի շարք հակառակմարտերին, Մ. Վերիլյանի ինչպես 1826, այնպես էլ 1827 թթ. ծառայութեաննրի մասին Կովկասյան կորպուսի հրամանատար գեներալ Պասկեիչը 1827 թ. մայիսի 20-ին իր ղեկավարներին մեկում գրում էր. «Մարտիրոս Վերիլովն անցյա-լում իրկար ժամանակ օգտագործվելով քսու ծառայութեան ղառագոյն հանձ-նարարութեաննրի համար, անցյալ՝ 1826 թ. գտնվում էր Գլումբիում, դըն-կապետ Ռեզդերիքսի մոտ, որանդ շատ րնդհարուսների ժամանակ գերա-զանց բաշտպանի ցուցաբերեց: Ապա լինելով Ղարաբաղիսայի և Ջալալօղլու գոթի մեջ, սրողև հայկական հեծելաղորի հրամանատար, անկուն ջա-րերով պաշտպանեց սահմանը և, թշնամու Ջալալօղլուց ու Միրարի մոտ հե-ռապնդելու ժամանակ, գտնվում էր գեներալ-մայոր Դափիդովի ջոկատում: Ընթացիկ տարում գտնվում էր գեներալ-ադյուտանտ Բենկենդորֆի մոտ և օգտագործվում էր թշնամու հետ բանակցութեաննր վարելու համար: Հասան-խանի պարտութեան ժամանակ գտնվում էր Սարգալապատում: Ժամանակում էր մայիսի 9-ի մարտերին: Մայիսի 21-ին գտնվելով գորային ավազ Վեր-րիլովի էքսպիդիցիայում՝ Արսուղադում, համոզեց խորակում ամրացալ և ի-

րենց շրջապատած հաղահներին վրա ուժեղ կրակ բացած 90 պարսիկներին անձնատուր լինելը¹⁰։

Հայկական աշխարհազորային ջոկատի քաջամարտիչ հրամանատար ԻՄ Վեբիլյանն իր զորացրած զերազանց հերոսությունն համար արժանացավ պարգևի և օտարացավ պարսկորդյակի աստիճան։

1826 թ. Շամքորի նշանավոր ճակատամարտում զենքավաճառական Վ. Իֆազաթովի ղորաբանակում բազմաթիվ հայ աշխարհազորայիններ աչքի ընկան իրենց անձնագոհություններ և հերոսություններ։ Նրանք շարունակեցին մնալ Իֆազաթովի ղորաբանակում և մասնակցություն ունեցան Ղարաբաղում մղված մարտերին։

Երբանում ու Փամբակում, Զանգեզուրում ու Ղարաբաղում և այլուր թըշնամու զեմ անձնագործ կերպով կռվում էին նույն շատ հայ կանայք։ Երկուր Ժամանակ Փամբակ—Լուսիում ժողովրդի մեջ տարածված ամանդողորմյացր ուրախում է Հասան խանի հրոսակախոմքերի զեմ համամանցի գեղջկուհի Մանուշակի մղած անձնագործ կռվի և հերոսական մահվան մասին։ Ղարաբաղում թըշնամու զեմ մղված մարտերում ցուցաբերում հերոսություն համար համաժողովրդական սիրտ ու հարգանքի արժանացավ հայ գեղջկուհի Հաթային։ Վ. Պետրոսյան նկարագրելով 1826 թ. Ղարաբաղի հայերի անձնուրաց պայքարը թըշնամու զեմ, գրում է. «...նորիս նրանց կանայք հանդիսանում էին հերոսուհիներ, և նրանցից մեկի, Հաթայի անունը, գիտե՛ք այն Ժամանակ ամբողջ Ղարաբաղը»¹¹։

Այսպիսով, որքան մտնենք էլ Արեւելյան Հայաստանի սոցիալազորում պարսկական խանիքի լճից, այնքան ավելի էր զանգվածային դառնում և ուժեղանում հայերի ռդնությունը ուսական բանակներին։ Ընդհանուր թըշնամու զեմ մղված կռվներում կռվում ու ամրապնդում էր հայ աշխարհազորայինների ու սուս գինվորների զինակցությունը։

2. ԵՐԵՎԱՆԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Գովհասյան հատուկ կարողությամբ հրամանատարությունը 1826—1827 թթ. Աժոսնը լսված նախապատրաստություն էր տեսնում Երևանի վրա արշավելու համար։ Իջանքում և ուսական բանակի դիմադրալ շտաբի կազմից հաստատվում է Երևանյան արշավանքի սազմական գործողությունների պլանը, 1827 թ. դարձան սկզբներին ամրադրվում են արշավանքի նախապատրաստությունները։ Ստեփան, զենեքավ Երմուշովին չվեանկվեց գլխավորել Երևանյան արշավանքը։ Գեղարքիստների ապստամբությունից հետո Նիկողայ 1-ը անվտանգությամբ էր վերաբերում Երմուշովին և աթիվներ էր որոնում նրան ամսի վտանգելի մարդով փոխարինելու համար¹²։ Իվ ահա 1827 թ. մարտի 28-ին Նիկողայ 1-ի հրամանով Երմուշովը ազատվում է Կովկասի կառավարչապետի և Կովկասյան հատուկ կարողության հրամանատարի պաշտոն-

10 ՍԿԶՄ Կողմի, ֆ. ԲՆԱ, ց. 6218, թ. 181

11 В. Петров, *с. 24*, աղ. էջ 641

12 М. В. Нечкина, А. С. Грибоедов и декабристы, М., 1947, стр. 187, 169, 202.

եկից ու հրա փոխարեն նշանակվում է զենեքայ-ադյուտանտ Ի. Ֆ. Պետկե-վիչը:

Տեղեկություն ունենալով ուսական կորպուսի՝ Երևանյան արշավանքի նախապատրաստությունների մասին, Ֆաթհ-Ալի շահը և Արա-Իֆրգան անդ-լիացիները օգնությամբ արագորեն վերակազմում ու վերադիմում են իրենց բանակները և պատրաստվում դիմադրելու ռուսներին, Գիմադդուլյան էր նախապատրաստվում նաև Երևանի սարդար Հյուսեյն-Ղուլի խանը, որն իր իշխանության տարիներին (1807—1827) մեծ ուղեղնություն էր ձեռք բերել պարսկական կասապորդ շրջաններում և դարձել էր լիովին ինքնիշխան¹³, Հայերին համարելով ռուսների դաշնակից, հառապելի սատակացու, հալա-ձանքներն ու բռնությունները, Պատերազմի ժամանակ խանն իր տիրապե-տության առկա եղած հայերին զանգվածորեն տեղահան արեց և քղեց Պարս-կաստանի խորքերը, իսկ շատերին էլ փակեց Երևանի բերդում՝ կոդուպեղով նրանց ունեցվածքը, ավերելով պապիկական բնակավայրերը:

Երևանի սարդարը համառ ու հրկարատե նախադասության լճիւ քնդու-նելով, արագորեն ամրացնում է Երևանի ու Սարգուստապատի բերդերը, նը-րանց կայադրերերը համալրում Պարսկաստանից ուղարկված սարքազների թարմ ուժերով և կուտակում զենքի, դինամիթների ու պարսիկ մեծ պաշար-ները:

1827 թ. սկզբին Կովկասյան հատուկ կորպուսը սկսում է Երևանյան եր-րորդ և վերջին արշավանքը, Մինչև կորպուսի գլխավոր ուժերի Երևան հաս-նելը, էջմիածնում զենքի-դինամիթների ու պարսիկ անհրաժեշտ պաշարներ կուտակելու և Երևանի գրավումը հաջողությամբ նախապատրաստելու նը-պատահով, ապրիլի 2-ին Կովկասյան կորպուսի մի զորաբաժին (որի կազ-մում կար 3200 հետևակ, 1200 հեծյալ զինվոր և 16 դաշտային հրահեթ)¹⁴ զենեքով Կ. Բենկենդորֆի հրամանատարությամբ ու ներսնա նշտարակեցու ուղեկցությամբ, դուրս գալով Բուշալուից, մի քանի օրում հասնում է Զալալ-օղլի, ապա ապրիլի 7-ին Փամբուկ—Ապարանի վրայով շարժվում դեպի էջ-միածին ու Երևան: Բենկենդորֆի զորախումբը, դիմադրության չհանդիպե-լով, ապրիլի 13-ին դրավում է էջմիածինը, որովհետև պարսկական փոք-րաթիվ կայտղորդը, լսելով ռուսական զորքերի մոտենալու լուրը, վազօրոք հետացել էր աչհտեղից:

էջմիածնի հայերը ռուսական զորքին խանդավառ ընդունելության ցույց տվեցին: Ապրիլի 23-ին Բենկենդորֆի զորախումբը, դուրս գալով էջմիած-նից, շարժվում է ասոջ և Նյուս գյուղի մարտերից հետո, ապրիլի 27-ին պաշարում Երևանի բերդը, Գենեքալ Բենկենդորֆի գլխավորած զորքերի ռազմական զործողություններով սկիզբ դրվեց ռուս-պարսկական պատե-րազմի հոր էտապին:

¹³ Н. Шонен, изд. 2-е, т. 449, 2-й изд. Закавказья, Византизм и Восток, 1890, т. 4, стр. 213.

¹⁴ Сб. А. Шершатов, Генерал-фельдмаршал князь Паскевич, его жизнь и деятель-ность, т. II, СПб., 1890, стр. 269, 270.

Ռուսական քանակի երեսնյան աչյա արշավանքը հայ ժողովրդական զանգվածներին պարսկական խաների տիրապետությունից ազատագրվելու նոր, իրական հույսներ ներշնչեց։ Հայ առաջամոր մարզիկ հառնգուն զոր-
ծունեություն ծավալեցին տեղացիները հայերի օգնությունը Կովկասյան կարպուսին։ Գրանցից մեկն էր արքեպիսկոպոս ներսես Արշարակեցին, որը 1814 թ. վարում էր Վրաստանի հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդի պաշտոնը։ Նա դեռևս Դավիթ—Գեորգիյան պայքարի սարկներին աչի ընկալ ար-
դեմ Դանիելի ազդեցիկ կողմնակից և ռուսական կողմնորոշման քերթ պաշտո-
ական։ Որպես Վրաստանի հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդ, Ռիֆիս պապոց հետո նրա առջև քաջվում է ազատ ու համարձակ զործունեության ասպարեզ։

Գործնալի Կովկասի հասարակական—քաղաքական կյանքի խոշոր կենտ-
րոն Ռիֆիսում, ներսես Արշարակեցին մեծ հեղինակություն է վայելում։ Նվ
ղա ոչ միայն նրա անձնական ընդունակությունների, նաեւ դի ու կազմա-
կերպական մեծ կարողությունների շնորհիվ, այլև այն բանի, որ նա ան-
միջական շփման մեջ էր ու ժերա կապեր ուներ Կովկասի ռուսական ղեկ-
վորական և քաղաքացիական իշխանությունների ու ղեկավար զործինների
հետ։ Բացի այդ, Ռիֆիսում զործիք մեծապես նպաստում է ներսեսի հեղինա-
կության բարձրացմանը նաև այն պատճառով, որ սեղի հայաբնակ դադուբ
ձեռք էր ընդունում խոշոր ազդեցություն հայ կյանքում։ Եվ այն ամենին ամ-
րացնում էր, որ ձեռքացած ու թուլակամ Եմբեմ կաթողիկոսը 1821 թ. հե-
ռանալով էջմիածնից, հաստատվել էր Հաղպատի վանքում և լիովին գտն-
վում էր ներսես Արշարակեցու ազդեցության տակ, ապա պարզ կդառնա
վերջինիս գրաված տեղն ու դիրքը ոչ միայն կրոնական, այլև ժամանակի հայ
հասարակական—քաղաքական կյանքում։ Ներսես Արշարակեցուն հռանգուն
զործունեության էր մղում ռուսական զենքի օգնությամբ հայ ժողովրդին
թուրքական և պարսկական լից ազատագրելու հեռանկարը։ Ուստի, զործի
զենքով կաղծակերպական իր ողջ ունակություններն ու հոանքը, նա Ազատում
էր հաջողությամբ պրակել Կովկասյան հասարակ կորպուսի երեսնյան արշա-
վանքի։

Ներսես Արշարակեցու հետ միասին հայրենասեր զործի լծվեց նաև ա-
նունավոր հասարակական զործի, ներսեսյան զպրոցի տեսուչ, բանաստեղծ
Հարություն Արամյանը։ Նրանց ոչ միայն զործարար մասնակցություն
ունեցան Էրեւանյան հոր արշավանքի նախապատրաստական լիազարակեր-
քին, այլև Ահեմամով Էդան Ռիֆիսում հարկական կամավորական զուգար-
տակների տեղծմանը, որպեսզի առավել զործուն ռազմական օգնություն
ցույց տան հովհաննիս կորպուսին։ Ռուսական հրամանատարությունը սի-
րով ընդառաջեց հայերի այդ ցանկությունը, նկատի ունենալով պատերազ-
մական նախորդ զործությունների ժամանակ հայ սըխարհազորայինների
Կովկասյան կորպուսին ցույց տված ռազմական օգնությունը նշանակությունը։
Հայկական զուգարտակների կազմակերպման համար մշուկվեց 34
հոգիամից ռազմադատ հասարակ ժողովրդություն¹⁵, որը հաստատվեց ուս-

¹⁵ «Предположения для сформирования армянских батальонов», ան «ИЗВЛ 498-92,
թ. 9/12, դ. 4336, ք. 2—5».

ուսկան քանակի գլխավոր շտաբի կողմից, Ըստ «Առաջադրութեան» Հայկական զոմարտակ կարող էին լինողնվել կամավոր ցանկութեամբ 18 տարեկանից ոչ փոքր և 30 տարեկանից ոչ մեծ տղամարդիկ, որոնք առողջ էին և կարող էին դիմահայ արշավանքի զովարտութեաններին: Գոմարտակը նախատեսվում էր հետեւյալ կազմով՝ 1 շտաբս-սպա, 2 կապիտան, 2 շտաբս-կապիտան, 4 սերսյիկ, 4 սողապետ, 1 ցանձապաշտ, 1 համհարդ, 4 փողհար, 4 թմբկահար, 80 հեծնասպա, 800 շարքային և 40 արտաշարային ֆուլբիլտորներ: Գոմարտակի հրամանատարը պետք է ունենար շտաբս-րս-սպայի կամ կապիտանի աստիճան և ազդրութեամբ լինէր հայ, Գոմարտակի հաղուստն էր՝ կանայ զույնի մահուցի լեկմետ՝ ծալվող թերթով, մուգ գույնի բուրժեթից տրխալուղ, գդակ և յարկից: Գոմարտակի զորայինները պարտավոր էին, ինչպէս ընդունված էր ռուսական ըստեղծում, հագնուարիմ ծառայութեան երգում տալ:

Հայկական զոմարտակներին կազմակերպման «Առաջադրութեան» մասնամասնորեն նշված էին նաեւ զորայինների սպասարկութեան, ծառայութեան կարգի և ռազմական կարգապահութեան կանոնները: Ուշագրաւ է, որ ըստ մշակված «Առաջադրութեան», զոմարտակները պետք է ունենային իրենց հատուկ ազդարի զինազորներ, իսկ հրամանները տրվելու էին հայերին: «Առաջադրութեան» 14-րդ հոդվածով նախատեսվում էր, որ զորայիններին ուսուցանելու պարտականութեան համար կներկայարկվեն պարզեցեցման՝ ստանալու ինկուկտն առաջին սպայա կան աստիճանը:

Վ. Մաղարիս

3-րդ հոդվածը սխալաբերում էր կամավորների ու նրանց քնտնիքներին արտոնութեաններին: Կամավորները խառնութեան տարածք ժամանակաշրջանում իրենց կանանց ու երեխաների հետ ազատվում էին բոլոր հարկերից ու պարհակներից: Իսկ 4-րդ հոդվածի համաձայն զորայիններին իրավունք էր վերապահվում ռուս-պարսկական պատերազմի ավարտից հետո վերադառնալ իրենց տները: Կամավորական զոմարտակների կազմակերպման յուրր հայերն ընդունեցին բուն խանդավառութեամբ: Թիֆլիս էին զալիս ռազմաթիվ երկտասարդներ և ցանկութեան հայտնում մտնել նրանց շարքերը:

1827 թ. մարտի 30-ին Թիֆլիսում կայացաւ հայ առաջին կամավորների պարահանդեսը, իսկ մայիսի 15-ին Թիֆլիսի հայկական վանքում առաջին զոմարտակին (զրահանութեան մեջ գործ է անվել նաեւ «Հայկական

գունդ») Հանձնվեց հատուկ պատրաստված զինադրոշմ, կամավորների հրաման արտադրությունից հետո Հարություն Ալամդարյանը նրանց ղեկից Հայրենասիրական ջերմ խոսքով, կոչ անելով «Մինչև արյան վերջին, կախիլը սատար լինել ժեր ամենասիրելի հայրենիքի վերակենդանանք՝ դարափոր ափերակներին»:

Վայլական կամավորական դրոշմաակնբերից մեկի զինադրոշմ, 1827 թ.

Մայիսի 17-ին կամավորական ստաջին դրամարտակը՝ կողմոված 117 զույգիններից, շտաբոս—կապիտան Ստամբուլովի հրամանատարությամբ մեկնեց Էջմիածին՝ դործող զորքին միանալու: Այդ մասին Թիֆլիսի ղեկավորական հենկրայ-հաճանգապետ Սիդյադինը ռուսական ըսնակի ղվազար շտաբի պետ զենկրայ Գիրիյին պաշտոնական զեկույցով հայտնում էր. «... Առաջին դրամարտակը, թվով 117 մարդ, ուրդեն կազմակերպված, պատշաճ կարգով ուղարկված է մատակարարված արշավի համար ամեն ինչով, կորպուսի պարոն հրամանատարի հրամանի համաձայն, այսօր Թիֆլիսից ուղարկված է Էջմիածին՝ դործող բանակին միանալու համար»¹⁶, Հունիսի 2-ին ուղարկված մեկնեց երկրորդ դրամարտակը (կողմոված 100 կամավորներից), իսկ օգոստոսի 21-ին՝ երրորդ դրամարտակը: Երրորդ դրամարտակի կազմակերպման ու ուղարկման մեկնելու մասին Սիդյադինը զենկրայ Գիրիյին գրում

¹⁶ ՅՍՀՄ ԿՅԹԱ, ֆ. ԲԳԱ, գ. 4226, ք. 8.

էր: «Այստեղ կազմավորված հայկական երրորդ դոմարտակը թվով 67 մարդ, պաշտոնավոր կապիտան Բեքուրովի հրամանատարությամբ, այս ամսի 21-ին, անհրաժեշտ օմեն ինչով ապահովված, ուղեորվեց զենպի նրեան, բաւ տրված երթուղու, գնհիրաւ-յնտեաննտ կրասովակու, դորտիսմբին միա-նալու համար»¹⁷,

Թիֆլիսից նրեան մեկնելու հանսպարհին հայկական կազմավորակուն պորախմբերը համալրվում էին հարյուրավոր հայ երիտասարդներով ու փոքրիկ ջակատներից վերածվում զոմարտակների ու զնգների:

Առաջին զոմարտակի համալրման մասին գրում էին «Սուլն մայիսի 17-ին նրանք (այսինքն զոմարտակի զորայինները) — [սուլ:] Թիֆլիսից դուրս եկան և ուղեորվեցին նրեան: Ճանապարհին տեղական բնակիչներից նույնպէս շատ հայեր կազմ ու պատրաստ միանում են իրենց եղբայրներին: Զուկատը թվով հասնում էր մինչև 1000 մարդու բաւրին էլ հայերն իրարար տողորված են հավատարմութան և նվիրվածութան օղով»¹⁸: Նույնպիսի մեծ համալրում ստացան նաև երկրորդ ու երրորդ ջոկատները:

Թեև հայկական կազմավորական ջակատները կարճ ժամանակում կազմակերպվեցին ու անմիջապէս մեկնեցին ռազմաճակատ և այդ պատճառով չկարողացան ձեռք բերել պատշաճ սովորակուն պատրաստութիւն, այնուամենայնիվ, ամենքն էլ հիշում էին նրանց կարողապահութամբ, մարտունակութամբ, կռիվներում ցուցաբերած անձնագոհութամբ:

Որոշ պայակական երկրորդ պատերազմի մասնակից ղեկերաւ ն Մուրավյովը հայկական առաջին զորաջոկատի մասին զրկ է. «Հայկական դուռ-ժինային տրվեց Թիֆլիսում պատրաստված մի զինադրուշ: Նա արշավանքի դուրս եկավ հոծարակամ և արտասովոր եռանդով, ունենալով երիտասարդ զինվորի օգիւ... Զինված լինելով ավինավոր հրացաններով, նա կանոնավոր դորքի տեսք ուներ, ենթարկվում էր հրամանատարութանը, շարք էր կանգնում և պրանցվում էր մատյաններում... Այս նոր զորքը լավագույն հույսեր է ներշնչում, որ կդա ժամանակ, երբ կարելի կլինի մի պատկառելի կորպուս կազմել տեղական զօրքերից, որոնք կարող կլինեն փոխարինել այստեղ, Վրաստանում կրիմայի հետեանքով մեռնող ռուսներին»¹⁹, Հայկական կազմավորական զորամիւնների կազմակերպումով ավելի ծավալուն դարձավ և առավել կազմակերպված բնույթ ստացավ հայերի ռազմական օգնութիւնը Երեւան արշավող Կովկասյան կորպուսին:

Մայիսի 13-ին Կովկասյան կորպուսի ղլիավոր ումբը գններաւ Պաս-կելիլի հրամանատարութամբ դուրս գալով Շուլավերից՝ հունիսի 8-ին հասան էյմիսմին: Կորպուսի գլխավոր ումբը (շահալած Բենկենդորֆի զորախումբը) կազմված էին 4300 հետեակ, 3300 հիմալ գինիորներից ու 26 թնդանթից²⁰, Գեննրու Պատկիլը, անձամբ ծանոթանալով նրեանի ըրդի պաշարման օլայմաններին, հանգեց այն Ելրակացութան, որ գրոհով հնարավոր չէ

¹⁷ ИИЗВ КМРМН, №. 898, 2. 4336, 2. 161

¹⁸ Նույն տեղում, Գ. 4336, 2. 27—28:

¹⁹ Г. Эвоа, Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб, 1898, стр СХХVI.

²⁰ 86 ու 1 Շերբատով, Նշվ. աղբ., էջ 268, 270:

բերդը գրավել, Դրա համար հարկավոր էր պաշարողական ծանր հրետանի, որը ղեկն Ռիֆլիսից տեղ չէր հասել, Ուստի Պասկևիչը Բենկենդորֆի գորախումբը միացնում է Կորպուսի գլխավոր ուժերին, Սրենանի բերդի պաշարումը հանձնարարում զենքերալ Ս. Ի. Կրասովսկու գլխավորած 20-րդ դիվիզիային, իսկ ինքը հունիսի 19-ին, Կորպուսի գլխավոր ուժերով, շարժվում է ղեկի նախիջևան, նա ծրուգում է նախքան Արարատյան դաշտի շոգերը սկսվելը, զրավել նախիջևանը և Արասաբաղ բերդը, Սրենանը կտրել Պարսկաստանից, զրանով իսկ դուրացնել նրա զրավումը և հարկադրել Ֆաթհ-Ալի շահին հաշտության կնքել:

Ռուսական կորպուսի գործողությունները նախիջևանի ուղղությամբ պրասկվեցին հաջողությամբ: Դառնի-շալչի և Վեդի-շալչի շրջակայքում հավաքված հաղթական կոնվնեերից հետո, հունիսի 26-ին ուստական կորպուսը առանց դժվարության զրավեց նախիջևանը և հուլիսի 1-ին պաշարեց Արաքսի ափին անդլիսկան թաղմական մասնագետների օգնությամբ կառուցված Երասաբաղ բերդը:

Պաշարված Արասաբաղին 12 հազար զորքով օգնության շտապեց Արաս-Միրզան: Ռուսական կորպուսի հրամանատարությունը, նախաձեռնությունն իր ձեռքը պահելու նպատակով, հուլիսի 5-ին կորպուսի պլավոր ուժերով անցնում է Արաքսը և Ջեհան-Ռուպաղի մոտ ճակատամարտ տալիս Արաս-Միր-ձանի զորքերին: Ճակատամարտն ավարտվում է ռուսական զորքերի փայլուն հաղթանակով, Կրելով խոշոր կորուստներ՝ պարսկական բանակը փախուստ է դիմում:

Ջեհան-Ռուպաղի հաղթական ճակատամարտից երկու օր հետո, հուլիսի 7-ին, Արասաբաղի պարսկական բերդապահ կայազորը անձնատուր եղավ: Արասաբաղում ռուսները գերեցին երեք հազար սարքազ՝ իրենց հրամանատարների հետ, զրավեցին 18 ընդանոթ, հազար փութ վառող և կենսամթերքի հարուստ պաշարներ²¹: Արասաբաղ բերդի պարված համար մղված ճակատամարտում սուսական զորքերի շարքում կոպում էր նաև 100 հոգուց բաղկացած հայկական ուլխարհազորային մի ջոկատ²²:

Ռավմական գործողությունները ռուսների համար աննպաստ էին դարգանում Սրենանի մոտ: Բերդը զրավելու պենհրալ Կրասովսկու ղեմիգիայի գործադրած ջանքերի ասպարդուտ անցան, որովհետև Սրենանի բերդի պարիսպները կործանելու համար Ռիֆլիսից ծանր հրետանին ղեկն տեղ չէր հասել, Բացի այդ, սկսվել էին Արարատյան դաշտի շոգերը և հազարից ավելի փնվորներ շարքից դուրս էին եկել հիվանդությունների պատճառով: Ուստի, նախքան Ռիֆլիսից օգնական լրացուցիչ ուժերի հասնելը, Պասկևիչը խույստվությամբ Կրասովսկին ղադարեցնում է Սրենանի բերդի պաշարումը և հուլիսի 1-ից զորքին հանգիստ տալիս Արարատի սարահանրում: Իսկ փախչող-պապետ լինողնիքների հրամանատարությամբ էրմիանում թողնում է մի զուսարտակ, 5 ընդանոթ և 100 հեծյալ աշխարհազորայինների՝ փանքը և ղենվորական հոսպիտալը պաշտպանելու համար:

21 Մատենագրության, Կաթ. դիվան, թղթ. 55, վավ. 114ա:

22 Տե՛ս ՍԵՄ ԿՈՌԱՅ, ք. ԲԳԱ, գ. 1216, թ. 3—4.

Նախկինում և Արասարացը կորցնելով, Արաս-Միրզան, իր ուժերը վճարադատվորելու նպատակով, դիմում է խորամանկության, հաշտության բանակցությունների վարելու պատրվակով զինադադար է խնդրում։ Օգտվելով ժամանակավոր զինադադարից, դեներով Պասկևիչը որոշ դարամասեր թողնում է նախկինների և Արասարացի պաշտպանության համար, իսկ կորստի գլխավոր օւժերին հուլիսի 18-ից հանդիստ է տալիս Ղարաբաղայր լեռնալանջերում։ Այնուհետև, Արաս-Միրզայի հետ հաշտության բանակցություններ վարելու նպատակով, հուլիսի 20-ին Կարադիագիլի պարսկական զորավաչան է ժամանում ղեներալ Պասկևիչի ներկայացուցիչ Ա. Ս. Գրիբոլդովը, սրն ամբողջ պատերազմի ընթացքում դտնում էր Կովկասյան կորպուսում և հաջողությամբ վարում նրա զինանադիտական դործերը²¹։ Արաս-Միրզան, հաշտություն կնքելու անկեղծ ցանկություն չունենալով, ժախտվում է հուլիսի 21-ին սկսված բանակցությունները և, օգտվելով ուսական կորպուսի ժամանակավոր հանգստից, խախտում ղինադադարը ու օգոտուսի 4-ին 30 հազարանոց զորքով անցնում Արաքսի ձախ ափը և սկսում հարձակոգական զործողություններ։ Նա ծրագրում էր դրավել էջմիածինը. սչնչաչնեկ Արասովսիտ գիվիզիան, ուղա շարժվել դեպի Բիֆիլիս, Նիսավնետուրը և Ղարաբաղի Գրոնով նա կառննում էր հարկադրել Պասկևիչին հրամարժիլ Բաղրիզի վրա արդուելու մատղորությունից և վերադառնալ ուսական ուսմաննէր պաշտպանելու։

Գիւպքերը գարգանում են մեծ արագությամբ, Օգոստոսի 6-ին Արաս-
Միլիդաշի բանակը գրավում է Աշտարակը, այստեղ ատաղ շարժվելով, օգոս-
տոսի 15-ին պաշարում է Լճիսիանը և նույն դիշերը սկսում նրա հրետանա-
լիկն ուժեղացնելու:

Հակառակորդի առաջնահայտն հարձակումը և էքսիմաձինը կործանելու նրա սպառնալիքներն անկարող ձգան ընկճել էքսիմաձինը ուսումնական կապազորի և տեղի հայ աշխարհագրությունների հաստատակամությունը: Ժողովելով իրենց ռազմական, նրանք արդարադիմադրում են մեծաքանակ թշնամուն, Հայ սուրհանդակների միջոցով ստանալով էքսիմաձինը պաշարման լուրը, զենե-րայ կրառովիկեն էքսիմաձինը և նրա կապազորը փրկելու համար Ապարանի ռաժարարից վերցնում է շատը կրեք հսկար գինդսը, ռազ թվում 100 հայ ու 40 վրաքի աշխարհագրությունների և օդուսուսի 16-ին շարժվում զեղի մշտա-րակ—էքսիմաձինը²⁴, Օդուսուսի 17-ին, Օշական դուրի մուտ, կրառովիկու և կրառ-Միրզայի րանակնիքը հանդիպում են իրարու Սկսվում է արշալույսի մի կուլի, սրը թուսամուլլան ամեշ մուտվ ռՕշականի ճակատամարտու առնուով: Արառ-Միրզայի աշխատում էր փակել կրառովիկու դուրադնդի ճանապարհի գեղի էքսիմաձին, շրջապառնի, օնշաքնի նրան ու ճանապարհ րաքնի թիֆ-լիս շարժվելու համար: Իսկ ուս զինվորները և հայ աշխարհագրությունների, ինչպիսի ծալարահեղ հոգնածություն, րազնի ու օսարովիկ, կուլում էին մեծ խիղճախուլլանար, Մի քանի մամից պատերազմի դաշտը ծառկվում է թշնամու դիակներով, րայց նուրանում էին նաև ուսական զորադնդի շարքերը:

1946³ Լ. Մ. Գրիբոյեդովը և Հայ-ռուսական հարաբեր Ե. Կան.
Խաչիկ Կան և Մ. Երեմյան, Գրիբովով և Երեմյան 1954
24 ՍՍՀՄ կոմպոզ. ֆ. ԴԳՄ, դ. 4818, ք. 1-4.

Օշականի հակառակակողմնական շարժումները տալիս էին իրենց հակադրական ներդրումը Աշտարակիցի դրվել է. «Ամսի 17-ին, երբ լուսացավ... մոտ մասի 8-ին երեկվեցավ ուսական բանակը Աշտարակի դիմացը, իսկ պարսից զորքը պատրաստ վիճակի մեջ գրվեց Օշականի վետակի եզրերին, և երբ ուսաց զորքը մատնեցավ նրանց, սկսեցին նախ թնդանոթ արձակել և ապա լավադանց սասակացավ ահաբեկելու պատերազմը, սկսած ժամը ութից մինչև ժամը 5-ը, կեսօրից հետո:

Որպես հաժախում են, թշնամու բանակը թվով 30000 էր, բաղկացած 9000 հետակից և 21000 հեծյալներից, թնդանոթների թիվը՝ 24, սրից երեքը՝ բավական մեծ, իսկ ուսաց բանակը 3000-ի մոտ 12 թնդանոթով... երկու կողմից, այլ ալվելի շատ պարսից կողմից արձակվեցին թնդանոթներ, ու պակաս քան 700:

Առում են այդ կողմում պարսիկներից մեծան ալվելի քան 3500, իսկ վերադարձ շատ ալվելի...»²⁵,

Կանգ չառնելով խոշոր կորուստների առաջ, Արա-Միրզան առաջնահարկ ուսական զորավորները տղակիլու վտանգ է ստեղծում: Այդ ծանր պահին հանկարծ պարսկական զորքերի ղեկին որոշում է հրամանով հզոր համազարկ: Պարսիկները սկսում են խուճապահար նահանջել, կարծելով, թե կրասովսկու զորավորին օգնության են հասել օժանդակ ուժեր ծանր հրետանիով: Սակայն ուսական զորքին ոչ մի ուժ օգնության չէր եկել: Դա բոլորովին պարսկական բանակի քշված նորքիցի նշանավոր թնդանոթաձիգ Հուկոթ Հարությունյանն էր, որ տեսնելով ուսական զորավորի սղակալի վիճակը, իր կյանքը վտանգելով, անդիմական նոր ծանր թնդանոթ ուղղում է պարսկական զորավորների դեմ: Իրենց թշնամին ուշքի կցար և կհասկանար կատարվածը, կրասովսկու զորավորները ճեղքում է հակառակորդի շղթան և մտնում էլ միմյան: Հակոթ Հարությունյանը փորձում է փախչել և միանալ ուսական զորքին, սակայն էջմիածնի մատուցներում լռելով, և ու նեթարկելով հրեշտակը խոշտանգումներ: Պարսիկ սատրապները փորում են նրա այքիսը, կտրում քիթը, շրթուքները, անհանգստանում կրունկները²⁶: Որոշ ժամանակ անց Հարությունյանը ուշքի գալով, մի կերպ հասնում է էջմիածին, որտեղ սկսում են բուժել նրա վերքերը: Հակոթ Հարությունյանին իր ցուցաբերած սիրազուրկության համար ուսական կառավարությունը սահմանից տարեկան 100 ոսրիի ցմահ կենսաթոշակ²⁷: Իսկ հայերը, ի համեմատողում Օշականի ճակատամարտում զոհված ռուս զինվորների հիշատակի, էջմիածնից շուրս կիլոմետր հեռավորության վրա 1833 թվականի մայիսի 9-ին, մեծ հանդիսավորությամբ հիմք դրեցին մի հուշարձանի, որի կառուցումն ավարտվեց 1834 թվականին:

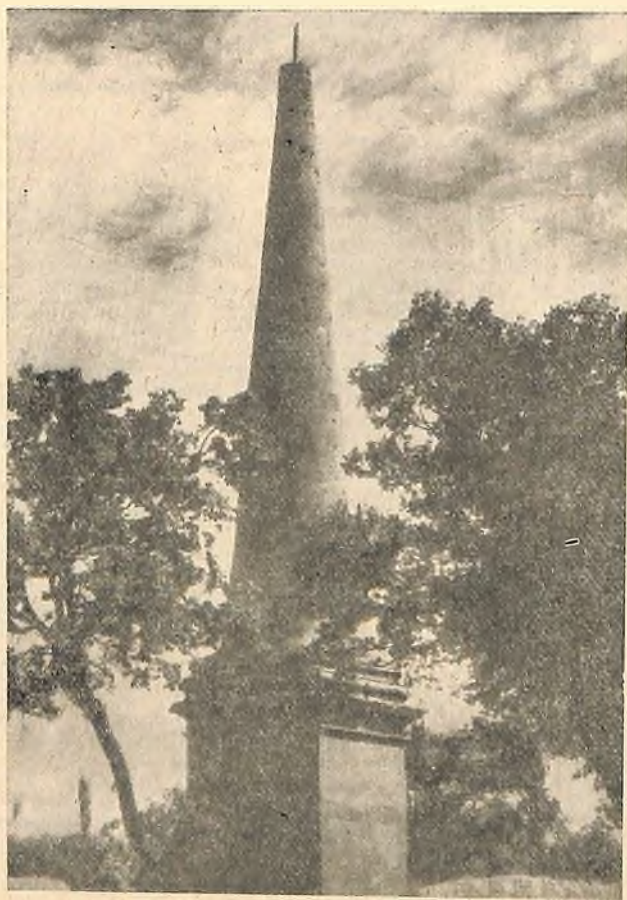
Չնայած Օշականի ճակատամարտում կրասովսկու զորավորները բավականին կոշկալ ալվել, բայց ձախողեց Արա-Միրզայի՝ էջմիածինը դրավելու և Թիֆլիս շարժվելու պլանը:

25 Խառնեղադրան, Կաթ. դիվան, թղթ. 55, վավ. 150:

26 Վրացական ՄՄԷ ԿԳԱ, ֆ. 3, գ. 1902, թ. 7—8, 27—28:

27 Տճ. Ա. Կոթլյան, հշվ. աշխ., էջ 292—294:

Տէղեկանայով Ոշականի հակառակորտի մասին, Պասկեիչը նշախօսե-
 վանում ղեներով Գ. Էրիսթովի հրամանատարության տակ թողնելով մի
 դորագունդ, կորսուած ղիսավոր ուժերով շարժւում է դեպի Էջմիածին՝ Արաս-
 Միրզայի բանակը Ալաքա գետի ուջ ափը շրջապատելու և Սարդարապատի ու Երե-
 վանի բերդերի դրսւմումը փութացնելու համար, իսկ Արսու-Միրզան իր հեր-
 թին, ստանալով Կովկասյան կորսուած ղիսավոր ուժերի Էջմիածին շարժե-

Ոշականի հակառակորտի ճեղքմանից հետոյ ղիսավոր ուժերի Էջմիածին

յու յուրը, շտապում է ճողողորեն և կրաքոխ մյուս ափը: Սնկտեմբերի 5-ին Պասկենիյի զորաբանակը հասավ էջմիածին, իսկ 12-ին ռուսական զորքը հրկու զորասյունով շարժվում է Հյուսիս-Ղուլի խանի օրոք կառուցված Սարաբապատի բերդի վրա, որի պաշտպանությունն իր ձեռքն էր առել Հասան խանը: Սնկտեմբերի 13-ին Սարգարապատ հասավ գեներալ Կրասովսկին, բերելով Թիֆլիսից տեղ հասած ծանր հրետանին: Աստիճանաբար բերդին են մոտենում նաև կոսպուսի մյուս զորամասերը:

Սնկտեմբերի 16-ից ռուսական թևթև հրետանին սկսեց Սարգարապատի բերդի ուժեղացումները: Երկու օր հետո զորի գրգռեց նաև ծանր հրետանին, Սնկտեմբերի 19-ին փլվում է բերդի հարավային պարիսպը: Հասան խանը զղալով, որ այսպես անկարող է շարունակել բերդի պաշտպանությունը, նույն ցիշերը, իր մի քանի թիկնապահների հետ դիմում է փախուստի: Նրա օրինակին են հետևում բերդապահ զինվորներից շատերը: Ռուսական կորպուսը, սնկտեմբերի 19-ի լույս 20-ի գիշերը, գրավում է Սարգարապատի բերդը: Նրա պարիսպների մեջ փակված հայերը ցերեպրեն դիմափորեցին ռուսական զորամասերին: Սարգարապատում ռուսների ձեռքն ընկավ 13 թնդանոթ, մեծ քանակությամբ վառոց, ռումբ, 14 հազար չեռվերտ ցորենի (չնամոխրած—ռուսական հին լավ է, հումառար է 209,9 լիտրի), զգալի քանակությամբ բամբակ և այլ ապրանք: Հնդկական Սարգարապատի ճակատում Պասկենիյին հետապնդություն ընկեանց կորսուսի գլխավոր ուժերը շարժել նրանի վրա:

Երևանի պաշտպանություն համար հուսակալուր հիդն է զործադրում Հյուսիս-Ղուլի խանը: Նա բերդապահ զորքի հրամանատարությունը հանձնում է Հասան խանին, իսկ ինքը, փոքրամիջ ուժերով, հետևում է բերդից, հպատակ ունենալով հավաքել 8—9 հազար հեծյուններ և բերդը պաշարող ռուսական զորամասերին հարվածել թիկունքից: Սակայն ռուսական հրամանատարությունը, ժամանակին կռահելով Սարգարի տեղ մոտադրությունը, դիմում է հակադրոժողությունների: Գնդապետ Ն. Ն. Ռահակու զորադնդին խնդիր է արվում հետապնդել Հյուսիս-Ղուլի խանին, ցախցախել նրա ստեղծել և անվտանգ դարձնել նրանի պաշարող զորքերի թիկունքը:

Սնկտեմբերի 21-ին գլխավոր հրամանատարին Ն. Ն. Ռահակին հաղորդում էր, որ նրանի սարգսրը, խոշոր կորուստներ կրելով, 1200 հեծյուններով փախավ Բայազետի փաշայության սահմանները, իսկ աշխտեղիք էլ հեռացավ նույն Գրանից հետո ռուսական զորամասերը առաջ շարժվելով, սնկտեմբերի 23-ին պուրս էկան Հրազդանի ափը և հաջորդ օրը պաշարեցին Երևանի բերդը: Երևանի բերդի պարիսպներին է մոտենում նաև ռուսական պաշարողական ծանր հրետանին: Որոշվում է ցրահ սկսել բերդի հարավ-արևելյան կողմից:

Ռուսական ծանր հրետանին սնկտեմբերի 25-ի վաղ առավոտյանից սկսեց ուժեղացնել Երևանի հիսափուրց բերդը: Հասան խանը բերդում ուներ 6000 սարսաղ և 50-ից ավելի թնդանոթ, քայք պրանք տեղուր էին խափանելու: Հաղթանակի վճռականությունը լրջված ռուս զինվորների ու հայ աշխարհազորայինների զրահները: Ձևայած թշնամու կատաղի դիմադրությամբ, բերդից տեղացող հրետանային ու հրաքանդակներ կրակին, ռուսական հետև-

վակր, աստիճանաբար առողջ շտրվելով, հասնում է բերդի արտաքին պարիսպներին և ուղղվում պաշարման ռդակը:

Հրետանային անընդմեջ ռմբակոծությունների հետևանքով սեպտեմբերի 30-ի, լույս հեղեղների 1-ի դիշերը վերջնականապես կոտրվեց պարսկական կայազորի դիմադրությունը: Բերդից անկանոն կերպով արձակվող հրատոխիվներ և հրացանային կրակն այլևս անկարող էր փրկել դրությունը: Ռուսական հետևակը դիմում է համարձակ դրահներին՝ ներխուժելու բերդը, իսկ 40 խնդանոթներ, միայն սեպտեմբերի 30-ի դիշերը, 1000-ից ավել ռումբ թափեցին նրա տմրությունների վրա՝ պատճառելով մեծ ավերակոծություններ: Հասան փառնի վիճակն առավել ծանրացավ, որովհետև նրա դեմ ապստամբեցին նաև բերդի պարիսպների մեջ քշված ավելի քան 10 հազար հույներ: Պարսկական կայազորին, դուռը Հասան խանի հորդորանքներին հափառակ, տիրել էր անսոսնի հուսալքություն:

Սեպտեմբերի 30-ի ռմբակոծությունը Բերդի վրա

Հրետանների 1-ի վաղ առաջադրության սկզբից ռուսական հետևակի սերջին դրահը, որն ավարտվեց բերդի գրավումով, Հրետանային ռմբակոծությունից բերդի հարավ-արևելյան պարսպի փլվածքի միջով տոռացինը նրանի բերդը ներխուժեցին լեռ-դվարդիական հավաքակալն զնդի վաշտերը⁹⁸ և գրավեցին նրա հարավ-արևելյան աշտարակը: Նույն լույս ժամանակ դվարդիական զնդի մյուս վաշտերը և զենքայն կրասովակու դորամասը արագորեն մո-

⁹⁸ Տե՛ս Ս. Տրյուսով, Лейб-гвардии ескадронный полк на Кавказе в персидскую войну с 1826 по 1828 гг., СПб., 1896, стр. 43

տեղյակի բերդի հյուսիսային դարպասներին և այնտեղից ներխուժեցին բերդը. հրավելում հյուսիսային դարպասները, Կրտսովսկին փակեց թշնամու բերդապահ դորքի փախուստի ճանապարհը: Նրանցից անմիջապես հետո բերդ մուտն նաև որսակալն կորսվում է մյուս կտրամասերը: Պարսկական կայսրը հարկադրված եղավ անհնաուր լինել, իսկ Պարսկաստանում «սեպարտեճի» անուն հանած զոռոգ Հասան խանը թաքնվեց էդրոն նորակառույց մզկիթում: Գլխավորական վաշտերը գնեցրաւ Կրասովսկու զխաւորութլամբ մտան մզկիթ, գերեցին Հասան խանին ու նրա հետ այնտեղ թաքնված մյուս խաներին:

Ռուսները գերի վերցրին բերդապահ կայսրի բոլոր զորահրամանատարներին և կենդանի մնացած ավելի քան 3000 ասրապա, նրանում որսների ձեռքն ընկավ նաև ռազմական մեծ ավար, այդ թվում 35 թնդանոթ, նրկու հատից, ութ մարտիկ, չորս մարտիցային հրանոթ, մեծ քանակությամբ արկեր, վառոց և այլ զինք ու զինամթերք, հակառակորդի բոլոր զորամասերի զինադրոշները, ինչպես և ավելի քան 16 հազար շեփեհրտ հաւաքատիկ²⁹: Լիբանի գրավման մարտերում ռուսներն ունեցան 52 ուղանված և վիրավոր: Այսպիսով, սուլթանի զորքերի նրորդը ուղարկանքը ավարտվեց 1827 թ. հոկտեմբերի 1-ին Նրևանի գրավումով:

Հայ ժողովուրդը ցնծագին հրճվանքով ընդունեց Նրևանի սղառագրումը պարսիկ խաների հերաններից Այդ մասին և Արովյանը, որպես ակա հատեա, գրել է. «... դժոխքի քանդվելը մեզավորների համար էս զինք յեր տնեհուր, ինչպես Նրևանու բերդի անհիլի, Հայերի համար³⁰, Ապա խոսելով այս ժողովրդին համակած հրճվանքի ու խնդրության մասին, շարունակում է. «Քանի Հայաստան իր փառքը կորցրի էր, քանի Հայք իրանից զլուխ էին թրթի տեղ թշնամու ձեռք քցել, է՛ս արք, է՛ս ուրախութլուր յէին տեսել, շէին վալելի»³¹:

Հայերի հետ մեկտեղ բուռն հրմանք էին ապրում նաև տեղի աղքերը. ցիները, Այդ մասին և. Արովյանը գրում է. «Երեսն թեխն տվեց, երբ Ռուսաց զորքը իր մեքը մտան... էն ժամանակվան խաղերը որ հունել ատում էին, հավիտյան հավիտենից կարող էն աշխարհին մկայութլուն տալ՝ թե Թուրք (Խոսքը աղքերցանդինների մասին է — իմր.) ու Հայ հենց իմացան թե Աստված վեր էկավ, իրանց համար: Հարիք տեսալ խաղ հայերեն, թուրքերեն Երեսնու թաղերն ու ձորերը լսում էին ու հինգ տարեկան երեխան էլ էսօր ուրախ վախար ձեռք բերին ա զեռում ու տոտմ»³²:

Ուշադրով է, որ և. Արովյանից շուտ հետո՝ 1908 թ., Հայ մեծ բանաստեղծ Հովհ. թումանյանը «Նրևանի կոիմը և և. Արովյանի սվերը Հայաստանի»-ն իբրև պատմություն իր աշխատության մեջ նույնպես պարսկական տիրապետությունը համարել է կատարյալ «գոթիքը և քաղթը զհաճառել 1826-1828 թթ. որսապարկություն» երազմի նշանակությունը: Այդ պատկերավոր, գրում է Հովհ. թումանյանը, «Հայ ժողովուրդը ապաստում էր մի գոթիքից,

²⁹ Տե՛ս և. Ա. Մ. Կոմարով, 3, Խ. Կ., գ. 4292 թ. 1—19, գ. 4212, թ. 157—202:

³⁰ և. Արովյան, Երեք լիակատար ժողովուրդ, հատ. 117, էջ 179:

³¹ Նույն տեղում:

³² Նույն տեղում, էջ 177:

որ նրա համար ստեղծել էր պարսկական (կոպիտ ու խալվար) բռնակալություններ, մի բռնակալություն, որի վայրագությունը ոչ մի սահման ու չափ չէր ճանաչում, ոչ օրենք, ոչ իրավունք, ոչ խնդիր, ոչ աղաչանք, ոչ [կրոն], ոչ սրբություն, ոչ կայք, ոչ կյանք, ոչ կյիւն, ոչ պատիվ, ոչ ամոթ, ոչ խղճմտանք... Եվ այդ զժողովրդի միջնաբերդը երևան էր»³³։ Այս շարունակելով իր միտքը, նա գրում է. «Երևանի ստումով Ռուսաստանին միացավ Մասիսի էս կողմը զտնվող հայությունը ու էդ օրվանից հայ ժողովրդի կյանքի ու պատմության մեջ բացվեց մի նոր շրջան, կատարվեց (կավկասի) [հայության դարավար տեսչությունը]³⁴։

Երևանի գրավմանը մասնակից նախկին ղեկարարիսա Ե. Հալիմովն իր օրագրում նշել է. «Հուլիս է ադատագրված հայերի հրճվանքը, Սրտից է բխում նրանց արաւահայտած ուրախությունը։ Նրանք իրենց էրկիրը հարսանքատան են նմանեցնում, որտեղ հիմա ամեն ինչ ցնծում է»³⁵,

Վերնիսի զբոսայգիի համար մեդալ

Մեծ բերրանքով յուելով Երևանի գրավման յուրը, Հ. Ալաջդարյանը այն ցնահատում է արդենս «... Հայաստան աշխարհի փրկությունը անգույթ պարսիկների երկաթե խեղճից»³⁶։

Ռուսական զորքերի կողմից Երևանի գրավման առթիվ Հեղինաստանից իր հայրենակիցներին հղած շնորհավորական նամակում Մեծույով Բաղդադյանը գրում է. «Անքնելոյ լույս, որ մեր քաղցր աշխարհքն պարսից դաւն շարաւանքներից ազատվեց»³⁷։

Պարսկական խաների լծից Երևանի ազատագրման առթիվ բռնակալությունը մեծ տոնախմբություն կազմակերպեց, որ տեսից մի քանի օր է ավարտվել հոկտեմբերի 6-ի պաշտոնական տոնակատարությունը։ Այդ օրը եկե-

³³ Հովհ. Ռումանյան, Երկերի մողովակու, հատ. Բ, Երևան, 1959, էջ 256։

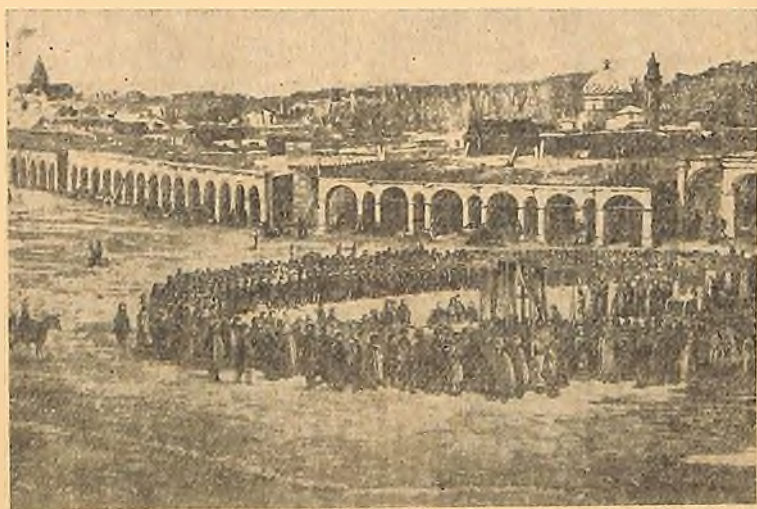
³⁴ Նույն տեղում։

³⁵ Մ. Նևսիլյան, Գեղարքիստիքը Հայաստանում, Երևան, 1958, էջ 374։

³⁶ Մատենադարան, Կալի զիվան, թղթ 55, գլուխ 210։

³⁷ Տ. Հովհաննես Կ. Սիւնն, Կնեսագրություն Մեսրոպյան Գալիման Թաղիադեանց ներկայացույց, Թիֆլիս, 1886, էջ 153։

դեղիններում ու մզկիթներում տեղի ունեցած Հանդիսավոր արարողություններ. Կեսարին հրապարակում կայացավ շքեղ զորահանդես, որին ներկա էր քաղաքի ամբողջ բնակչությունը³⁸։ Զորահանդեսի սկիզբը և ավարտը թղթարարվեց 101 հրետանային համազարկով, Ի հշանավորումն Երեանի բերդի դրավման, սահմանվեց հատուկ մեղալ, որով պարգևատրվեցին Երեանի դրավման հաղարավոր մասնակիցները։

Ռուսական զորերի գերամեղեք Երեանում 1827 թ. հկ Վ. Մաշկովի

Ո՞րն էր հայերի այդպիսի ուրախության և հրճվածի պատճառը, Կարծես թե այդ հարցի պատասխանն է կամենել տալ Ստ. Նաղարչանցը, որ գրել է. «...հայերը ճշմարտապես և իրավացի շնորհակալ են Ռուսաստանին, որ աղատել է նորանց մի անտունելի, անարդական ստրկությունից և բացել է նոցա ուղև մի նոր քաղաքական կյանքի ասպարեզ»³⁹։

Յ. ԿՈՎԱՍՍ ԱՔՍՈՐՎԱՍ ԴԵԿԱՐԻՍՏՆԵՐԻ ՆՎ ՀԱՅ ՈՇԽԱՐՀԱԶՈՐԱՑԻՈՆՆԵՐԻ ՄԱՐԿԱԳՈՐԹՅՈՒՆԸ ՆՐԵՎԱՆԻ ԳՐԱԿՄԱՆԸ

Ինչպես ամբողջ Արենիյան Հայաստանի, այնպես էլ Երևանի համար մեղաված մարտերում աչրի ընկնազ զին խաղացին Կովկասյան կորպուս արտաքրված աստիճանադրիված զինարրիստ սպաները, նրանց «մեղսակիցները»,

³⁸ ՏՃԿ Թ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1801—1829 թթ.), Երևան, 1959, էջ 340-36 Մտ. Նաղարչանց, Երկեր, հատ 1, Թիֆլիս, 1913, էջ 95-96։

1825 թ. դեկտեմբերի 14-ին Պետերբուրգում Աննատի հրապարակի ապրտամբությունը մասնակցած զվարդիական զեդերի և Հարավում՝ Ձերեիզովյուն ղեղի սույստամբությունը մասնակցած ղեկավարները, ավելի քան 3000 մարդ⁴⁰, որոնք 1826 թ. ամռանը և աշնան սկզբներին ուղարկվեցին Կովկաս՝ մասնակցելու ռուս-պարսկական սլաւոնաբանին, նրանց Կովկաս գալը մեծ յափով բարձրացրեց ռուսական կորպուսի մարտունակությանը, ըսնի որ ղեկարդիստ սպաներն իրենց խոր զինելիքներով և ռազմական հարուստ փորձով ժամանակի ռուսական սպայության ամենաառաջավոր ներկայացուցիչներն էին:

Գնեհրալ Պասկևիչը 1828 թ հուլիսի 15-ին ռուսական բանակի ղեկավար շտաբի պետ ղեկերալ Դիրիշին գրել է « Ընդհանրապես աստիճանադրկվածներին ևս բոլոր ճակատամարտերի ժամանակ էլ օգտագործել եմ առաջին շարքերում, որպես հրաձիգների, և միշտ ախտիզ, որ վտանգն ավելի մեծ է եղել»⁴¹, Դեկաբրիզով այս սկզբունքով, 1827 թ. մայիսին, երբ Կովկասյան կորպուսի ղեկավար ռուսները Թիֆլիսից շարժվեցին Երևան, Պասկևիչը լեյք-զվարդիական հավաքական զունդը տեղադրեց քորժոզ կորպուսի ավանգարդում: Դեկաբրիստական զունդը հունիսի 8-ին հասավ էջմիածին, ապա կորպուսի ղեկավար ռուսների կազմում, ակտիվ մասնակցություն ունեցավ Գանդի-չալի, Վեդի-չալի ճակատամարտերին և հունիսի 26-ին մոտավ նախիջեան: Այդ զունդը հուլիսի 5-ին մասնակցեց Ջեան Բուլաղի նշանավոր ճակատամարտին և հուլիսի 7-ին առաջինը մոտավ Աբասաբադի սարավանդին բերդը: Ջեան-Բուլաղի ճակատամարտում ղեկարդիստական ղեղի յարգացած զերն ալեքան ակնբախ էր, որ Պասկևիչը զվարդիայի հովանավոր մեծ իշխան Միխայիլ Պավլովիչին գրեց. «...բոլորից ավելի արժանի է զվարդիական զունդը, որի կարգը և եռանդը անպատկերելի է, եւ բախտավոր եմ, որ դրան կարող եմ օրինակ դարձնել սլաւոնի կորպուսի այլ զորքերի համար»⁴²:

Լեյք-զվարդիական հավաքական զունդը շուտ ավելի ալքի բնկնող դեր խաղաց Սարգարուպատի և Երևանի բերդերի գրավման մարտերում: Անսլաւոնները 18 - 19-ին, երբ տեղի էր ունենում Սարգարուպատի մեծական զորահր, եւ դարձյալ գտնվում էր առաջին շարքերում և իր համարակալ զոր մօդություններով արագացրեց բերդի անկումը:

Անսլաւոնները 25-ից մինչև հոկտեմբերի 1-ը զվարդիական ղեղի պաշտպանություն տակ ու նրա անմիջական մասնակցությամբ օտեղծվեցին երեւելանի բերդի հաղթական գրոհի համար անհրաժեշտ կոտույցները: Այդ զբնդի վաշտերն էին, որ հոկտեմբերի 1-ի վաղ առավոտյան, համարակալ զորահով ստաջիներ ներխուժեցին բերդ:

Սարգարուպատի և Երևանի բերդերի գրավման ժամանակ ղեկարդիստական ղեղի զերն ալեքան մեծ էր, որ ցարական հրամանատարությունը հարկադրված եղավ նշել ղեկավարների խնդախությունը՝ պարզնատրելով նրանց:

⁴⁰ ՏՃ՝ Ա Նիսիսյան, Գեկարդիստները Հայաստանում, էջ 121:

⁴¹ Е. Восточный, Декабристы на Кавказе («Русская старина», 1903, № 6, стр 486):

⁴² С. Саркисовский, Изд. 1-е, էջ 37 - 38:

Գնդի վաշտերից յուրաքանչյուրը Սարկարապատի գրավման համար պարզի-
վատրվեց հնգուկան և Երեանի համար՝ ութական խուլով, իսկ զնդի հրամանա-
տար Իսման Շիպովը պարզեատրվեց Սարկարապատի համար՝ Վլադիմիրի 3-րդ
աստիճանի և Երեանի գրավման համար՝ Գեորգիեյան 4-րդ աստիճանի շրա-
նշաններով:

Լեյք-գվարդիական համաքանդան դունդը հեկտեմբերի 1-ից մինչև հոկ-
տեմբերի 5-ը մնաց Երեանում և մեծ դեր խաղաց քաղաքում կարգուկանոն
հաստատելու գործում: Այնուհետև դուրս գալով Երեանից, նա շարժվեց դե-
պի Քալվրիդ և միանալով կորպուսի զլխավոր ուժերին, մասնակցեց գրեթե
բոլոր կարևոր ռազմական գործողություններին⁴³:

Արևելյան Հայաստանի ու նրա կենտրոն Երեանի համար մզված ճա-
կատամարտերին զորահալան մասնակցություն ունեցան նաև Կովկասյան
կորպուս քառսկիս և ռազմակամ շուրջ լսթ տասնյակ ղեկավարիստ աստիճա-
նազրկվածներ ու նրանց սովորականները⁴⁴:

Անկախ այն բանից, որ զեկարքիստ սպաները աստիճանադրված էին ու
ձառալում էին որպես շարքային զինվորներ կամ պահպանելով զինվորա-
կան կոչումները, վարում էին հրամանատարական պաշտոններ, բոլորն էլ ի-
րենց արժանի բաժինը բերեցին Կովկասյան կորպուսի տարած հաղթանակ-
ներում: Գեներալ Պասկևիչը, Գեներալ Դավիդովի ղեկավարությամբ, ռա-
նալ շրջի շրջանից ոչ ոգու մի առանձին կաշնությունամբ, ոչ պերճախոսու-
թյամբ, ոչ թղթի վրա իր մտքերը շարադրելու ընդունակությամբ, ոչ սերա-
լիք վարմունքով սրտերը գրավելու կարողությամբ և ոչ էլ զիստության սրնէ
ձլուղից անգնելություններ ունենալով...»⁴⁵, հաճախ հարկադրված էր լինում
զիմէլ ոչ միայն կորպուսում ձառալող նախկին ղեկավարիստ սպաների, այլև
աստիճանազրկվածների օգնությամբ, որպես ղեկուն, փորձված ու հմուտ
մասնագետներ: Այդ տեսակետից բնորոշ է նախկին գվարդիական կապի-
տան, լեյք-գվարդիայի ավտներային (նախարար) էսկադրոնի հրամանատար,
զեկարքիստական շարժմանը հարկու համար աստիճանազրկված և Կովկաս-
յան կորպուս քառսկիս Մ. Պուշկինի օրինակը: Պասկևիչը պատերազմական
գործողությունների ընթացքում ղգալով կորպուսի ինժեներական մասի պետ
գեներալ Տրուգասի անկարողությունը, հարկադրված էր նրա պարտականու-
թյունները ղնէլ Պուշկինի վրա, որը միշտ էլ ղրանք կատարում էր մեծ հու-
ջողությամբ: Հասարակ զինվորի շինէլ հաղած այդ մարզն բուտ էության ղար-
ձէլ էր կորպուսի ինժեներական մասի փուտաղի ղեկավարը⁴⁶,

Արատաքաղի տակ Արաքս գետն անցնելու համար Ռ. Պուշկինի ղեկա-
վարությամբ մեկ ղիշերվա ընթացքում կառուցվողին շարժական կամուրջներ

43 Թուրքմենլայի հաշտության պայմանադրի կնքումից որոշ ժամանակ անց լեյք-գվար-
դիական համաքանդան զուգը ետ կանյվեց Պետերբուրգ և նրա վաշտերին թույլ տրվեց նորից
միաժողովելու իրենց նախկին զնդերին: 1826 թ. հուլիսի 8 (20) -ին այն դուրս էկավ Քնիպիսից
և Պետերբուրգ հասավ ղեկոսներին 11 (23) -ին:

44 Տե՛ս Ռ. Անսիլյան, Գեկարքիստները Հայաստանում, էջ 9—12:

45 Գեներալ Դավիդով, Բազմական հուշեր, էջ 528—529:

46 Մ. Յ. Իեչկին, Движение декабристов, т. II, М., 1955, стр. 419:

Դ. Ն. Օրժիկի

Ա. Գ. Չերեդև

Մ. Ի. Չուքին

Ն. Ա. Քեռայդին-Մատվեյև

Կովկաս ահաբեկած մի խումբ ղեկավարներ

և այլ հարմարանքներ, որոնք հնարավորություն տվին արագ կերպով անհրաժեշտ ուժեր փոխադրել դեպի մյուս ափը՝ Ջեան-Բոյադում ճակատամարտ տալու համար։ Մ. Պուշյինի նախագծերում ու նրա ղեկավարությամբ կառուցվեցին Սարգսարայատի բերդը՝ զբոհելու անհրաժեշտ ամրությունները⁴⁷։

Առանձնապես մեծ էր Մ. Պուշյինի դերը Սրեանի բերդի զբաղման ուղիով։ Դեռևս 1827 թ. դարնանը, լինելով ղեկավար Բենկենդորֆի գործակալի կապում, նա բավական հանգամանքներն ուսումնասիրել էր բերդը։ Հետագայում իր թողած հիշողություններում Մ. Պուշյինը գրում էր, որ հաճախ, հաղնայով սարսիկի շորեր, հրեկոհերը ծալալ մտնում էր Սրեանի, մոտիկից ուսումնասիրում բերդի պարիսպները, աշտարակները և պաշտպանական կարևոր այլ կետեր, ապա վերադառնալով ռուսական ճամբար, գծում բերդի հընտանային ոմրակոծման պլանները։ Այդ տմեկը ոգտակար եղավ 1827 թ. սեպտեմբերին, երբ Կովկասյան կորպուսը վերջին անգամ պաշարեց իրենցի բերդը։ Այս անգամ նա, կորպուսի հրամանատարությունը բերդը զբոհելու համար բոլոր կարևոր ամրությունների կառուցումը հանձնարարեց Մ. Պուշյինին, փաստորեն մեկուսացնելով կորպուսի ինժեներական մասի պետ ղեկավար Տրուպտինին։ Սրեանի զբաղման կապակցությամբ Մ. Պուշյինին շնորհվեց կրտսեր սպայի աստիճան։

Կովկասյան կորպուսի Սրեանյան արշավանքին նույնպիսի ակտիվ մասնակցություն ունեցան նախկին ղեկավարիստներ և. Լալիսովը, Պ. Բառուսիեր, ա. Վիշնեպին, ն. Ակուլովը, Ա. Գանդերլովը, Պ. Կոնովնիցին, Ա. Ռինկեվիչը, Մ. Մայլուտին, ն. Սեմիչեը, Ա. Միկայելսկին, Վ. Վոլնովսկին, Ի. Լուրցովը, ն. Օրժիցկին և շատ ուրիշներ⁴⁸։

Սրեանի զբաղումից հետո, մինչև 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի սկսվելը, որը զինվորիստներ ծառայության մնացին Սրեանի կապարում և մոտիկից հաղորդակից դարձան հայ կանգին։ Պ. Կոնովնիցինը վերում էր իսկանի բերդի պարիսպին տալնիք ինժեներական մասի պետի պաշտոնը, Ա. Գանդերլովը՝ տղայ-մուրի պաշտոնը, ապա միասնամանակ պաշտոնավարում էր նաև իրենանի մարզային վարչությունում։ Մ. Մայլուտինը աշխատում էր Հուլիական մարզի վարչությունում և նույնպես մասնակցում հայերի ներդաղթի կազմակերպման կոմիտեի աշխատանքներին։

Հիշատակության արժանի է նաև այն փաստը, որ Ա. Գանդերլովի և Պ. Կոնովնիցինի նախածնունդով 1827 թ. միքրերին 1828 թ. սկզբին Սրեանում ուսում սպաներից կազմվում է մշակութային մի խմբակ։ Անդամները ժողովրդում են Հայաստանին, նրա հիասքանի բնաշխարհին, իկարում գահապան բնապատկերներ, մասնավորապես ղեկեցիկ ու վեհատեաի Արարատ լիւը, լուսառնում ժամանակի հասարակական-քաղաքական հոգող հայրերը, նրանք ջնարակում են նաև Ա. Ս. Գրիբոյնովի Բենեյից պատուհաս պիեսի ձևադիրը։ Այդ խմբակի նախաձեռնությամբ իրենանի սարդարի պա-

47 «Заявленія Мяснова Исааковича Писинина. («Русскій архив» 1808, книга 3, № 11—13, стр 510—514).

48 ՏՃՎՄ, Պ. Կոնովնից, Գեկարբիտները Հայաստանում, էջ 10—12։

լատի հայկապալատ զօհրիճում ուսու սպաների ուժերով տեղի հանցալի՝ ռենդ-բից պատուհասա-ի տուաքին բեմագրությունը, որին ներկա էր նաև հեղինակը՝

Ռուս-պարսկական ճրկորող պատերազմի տարիներին Կովկասյան կորպուս սըսորված զինաքթիստներից ոմանք անձնական կապեր հաստատեցին հայ մշակույթի, հասարակական ու ռադմական գործիչներին (Հ. Ալամզարյան, Ն. Աշտարակեցի, Հ. Շահան-Ջրսիտյան, Վ. Մաղաթով, Լ. Լուդարե, Վ. Ռենդովով և Թրիշներ) հետ։ Շատերն էլ, լինելով Հայաստանում ու մոտիկից հունոթանալով հայ ժողովրդի պատմությունը, ակամատեռ լինելով նրա ծանր վիճակին, մեծ կարկեցանքով էին լցված հայ ժողովրդի նկատմամբ։ Նըրանց մասնավորապես հուզում էր այն հարցը, ինչպիսի ժողովրդի կկարողանա՞ տրդոր դուրս գալ այն մղձավանջային ծանր վիճակից, որի մեջ գցել էին նրան պարսիկ խաները և թուրք փաշաները, թե կշարունակի մեռլ նախկին թշվառ վիճակում, ինչպիսիք, Մ. Պարչինը, Ա. Գանգիլովը, Վ. Վոլսովսկին, Ռ. Բենտուսև-Մադիսեկին, Ն. Վեդենյակսկին, Վ. Սախարովսկին և ուրիշներ իրենց հուշերում ու նամակներում ու միայն արժեքավոր տեղեկություններ են թողել Հայաստանի ու հայերի մասին, այլև արտահայտել են զինաքթիստ սպաների ու աստիճանագրվածների ջերմ համակրանքը հայ ժողովրդի տղատագրական պայքարի նկատմամբ և զրսնորել անկեղծ ցանկություն, որ, ինչպես իրենք էին ասում, երբեմնի նշանավոր Հայաստանը հեռուից ձևը բերի իր նախկին սխաղը։ Դեկարբիստ Ծ. Լաշինովը իր հուշերում գրում է. «Դուր, նըքնմնի մեծահուշակ Հայաստան, զօհր, որ մեղ մինչև հիմա հիացնող այդքան հուշարձաններ են թողել, ի՞նչ է քեզ սպասում։ Դայանվեւս արդյոք նորից փառքի աստղերդում, թե քս թախծոտ կավանկներին վիճակված է հավիտյանս լըջալ զոյություն»⁴⁹։

Չնայած ցարիզմի հետադնդած ռադմա-քաղաքական ու քաղութանական նպատակներին, Կովկասյան կորպուսի շարքերում կալող զինարբիստներից շատերը ցարիզմի մղած պատերազմները դիտում էին որպես միջոց՝ հայ ժողովրդին ազատագրելու թուրքական և պարսկական լծից, Այդ մասին գրում է. «Ամսի 17-ի սաւաթոյան (1828 թ. օգոստոս 17-ի—18-ի) մենք սաւաջ շարժվեցինք, նայեցինք անցյալ տարվա հենց այս օրերի ձեռ մեր դրության միանմանությունը Այն ժամանակ՝ օգոստոսի 16-ին, մենք դուրս եկանք Ջանգիլիից՝ (խոսքը Կրասովսկու զինվորային՝ Աուարանի օտարների ասին է [սմբ.]) էջմիածին ազատագրելու համար, այժմ զնում ենք ազատագրելու նրա ճնշված զավակներին»⁵⁰։

Այդ համոզմունքով էլ պայմանավորվում էր պատերազմական գործողությունների ժամանակ Կովկասյան կորպուսում ծառայող զինարբիստների չերմ համակրանքը և զոյությունը հայերին։

Երեսնի ազատագրումը պարսկական ախրապետությունից, անտարակույս, հնարավոր եղավ Կովկասյան կորպուսի բարձր

⁴⁹ Մ. Նախիսյան, էջ 4 աջ, էջ 2⁴։

⁵⁰ Լ. Ս. Ս. «Известия Кавказского корпуса» («Кавказский сборник», том 1, Тифлис, 1876, стр. 151, 152)

հակառակորդի դեմ մղված մարտերում ուսուցիչներին ցուցաբերած քաջության ու խիզախության շնորհիվ, Միաժամանակ նրանցից, երբեք արշավանքի հաջող տվարտին մեծ չափով նպաստեց հայերի ու անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների՝ ռուսական արշավող զորքերին ցույց տված համակողմանի ոգևորվածությունը։ Սարգսիսյանի և Ներսիսի բերդերի գրավման մարտերում մշտապես կրակի առաջին դռնում էին հայկական կամավորական դամադրականները։ Սրանց հետ միասին լեյտենանտ Գեորգի Բրանդտը կոմս էին Լեո-Փարսկույ, Շիրակում և Հայաստանի այլ շրջաններում գլուխացիներին տարերայնորեն ձեռնօրոքած աշխարհագրային-պարտիզանական շահատեները։

Իրենանի պաշարման օրերին հայ հասարակական գործիչները ռուսական կորպուսին աջնում էին իրենց մարտական պարտադանդայությամբ, ներսիս Աշխարակցին իրենանի ու նրա շրջակայքի հայերին կաշի էր անում ուժեղացնել Ծրեանը պաշարած ռուսական զորքերին ցույց տրվող ոգևորվածությունը։ Այդ կոչերը տարածողներին էր նորրիցի հայրենասեր Աստվածատուրյանը, որը դավաճաբար սպանեց Հասան Խանի օտարապետների ձեռքով։ Արձագանքելով Աշխարակցու կոչերին, Էդմոնդի, Փանոսյանի, Աշտարակի, Օշականի և այլ վայրերի գլուխացիները 1827 թ. սեպտեմբերին, աշխարհագրային նոր շահատեն կազմակերպել, ոգևորված էին դայիս իրենանի բերդը գրավող սուսական զորամասերին։

Կովկասյան կորպուսին գործունե ոգևորված էին ցույց տալիս նաև ընդհանրապես պարսկական բանակի ծառայության ընդունված հայերից շատերը։ Նրանք, փախուցելով պարսկական բանակից, մտնում էին աշխարհագրային ջոկատներին ու հայկական կամավորական զորամիասինների շարքերը և անհնազանդ կովում հակառակորդի դեմ, Ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմի մասնակից պեներայն, Մուրադլուք, Խանջուվ հայկական կամավորական առաջին զորամիասինի մասին, վկայում է, որ այն պարսկաբար համարվում էր ինչպես իրենանի շրջակայքի, այնպես էլ պարսկական բանակից փախած հայերից։ Ե. Այա առաջին զորամիասինի միասնաբար մեղ, — գրում է ն. Մուրադլուք, — հետզհետե սեղանում էր պարսկական դամադրականներից փախած հայ սարսաղներով ու իրենանի խանության բնակիչներով։ Բոլորը համատարած ծառայության հրդեհ էին ընդունում և մեղ հետ մասնակցում մեր քուրդ արշավանքներին»⁵¹։

Հայկական կամավորական դամադրականների և աշխարհագրային-պարտիզանական ջոկատների շատ զորայիններ պատերազմական գործադրվածներին ժամանակ իրենց ցուցաբերած քաջության ու անհնազանդության համար արժանացան մարտական շքանշանների ու զանազան պարգևների։ Սարգսիսյանի բերդի գրավման համար 8 խաչով պարգևատրվեց հայկական կամավորական դամադրական մի զորաբանակ, որ կազմված էր 259 մարդուց, 3 խաչով պարգևատրվեցին հայ աշխարհագրային-պարտիզանական մի այլ ջոկատի զորայինները⁵², իրենանի բերդի գրավմանը մասնակցելու համար

⁵¹ Դ. Զեմա, Էդմ. աշխ., էջ CXXVI:

⁵² Բրանդտ, ինքն. ԿՊՊԱ, ֆ. 1137, գ. 715, ք. 138—139:

Բազմաթիվ հայեր պարզեցաբար են օգտվում ռեզիդենտի կարգից համարժեք մուտքի:

Սարգսյանը պատկերացրեց, որ ինքից հետո միայն կհասնի այդ փուլին։

հո. Արապյանը հանձնի Աղստու և Նոր մարտական դիմուկիցներին, զնա-
հետեւելով հայ դարյախնհեքի խաղաղացած ղեկը սուս-սպարսկակուն էրկրորդ պա-
տերազմում, պրում էր թոյհհի էն կաթր, որ դուք կերել էք, էն հողը՝ որ ձեղ
էնէլ ա ...»⁵³

Երևանյան Երրորդ արշավանքի ժամանակ աչքի ընկան նաև հայ սուրհան-
գուկ-կապալազորները: Գրանցիդ էր խիզախ ու տեղեկագործ Շափահանեն և Սարա-
խանը, որին ներսևել էր արաբական օգտակար կազմակերպչական խմբի մեջ: Բնակեցողության գո-
բաջողությանը հրահան շարժվելու լուրը հազորդները համար: Սակայն կազմակեր-
պատվյուններում նրան ընդունում էր պարսիկ սարքավորները և ծնթարկում դա-
ման խոշորանցումներին: Փորձում էր նրա մեկ աչքը, կարծում ընթերցում ու լեզուն և
աշխարհաց միջակայում հետևում ամառի զաշտում ու հեռանում: 2. Արախանյան իր
շրջապանում անձնագործության համար պարզեցանքից ուսել մեղադրվել: Եր-
բան առաքելական օգնականները 100 սուրբի կենսաթոշակով: Անվանում ու անձնագործ
սուրհանգուկ-կապալազորները էին նաև Հարաքիտի, Մանուկյան, Մկրտիչ Կոս-
տանյանը, Համազասպ Կապալազորի և սուրբները:

Երևանյան արդափառների ժամանակիս հայերը նույնպես կորստի տա-
լանալին ղեկավարելու ներքին հաղթահարելու համար ցույց էին տալիս ան-
հրաժեշտ զոհաբերություն, 1827 թ. հունիսի 29-ին զնգապետ Աբխազովը պաշառ-
նակա՞ն ղեկուցարարով հայտնում էր, որ Գորիսում համաքվի է պարենի մեծ
պաշար, ընդամենը 9300 յետմեծա, որից ստիարի և սյուր՝ 4500 յետմեծա:
նա միաժամանակ հաղորդում էր, որ համաքված է 1000 դուխ անատոն⁵⁵,
նույնպես զորամասերի նյութակա՞ն զոհաբերություն էին ցույց տալիս նաև լու-
սի—Փարսուկի, Շիրակի, Այսպարանի, Երևանի, Էյմուսնի, Աշտարակի, Թա-
լինի և մյուս շրջանների դուքսիները:

Էքսիանձիւ եւ Երեսնի Հոյկերը 1827 թ. տնտեսը անմիջեղութեան մասնակցութեան ունեցած էքսիանձիւսի ռուսացական գիւմորական միւսչուն Հոսպիտալի կազմակերպումը. որոնք նորաստեղծ Հոսպիտալին սիրով տրամադրում էին փայտ, մահճակոյններ, բամբակ ու բուրգ, ներքնակներ եւ միւրօմաներ պատմաստման ւժուտը: Եկզ Հոսպիտալում ռուս բժիշկներին հետ միասին ծառայում էին նաև Հայ քսիանձիւսի⁸⁶.

59 ԼՍ Արդարադատության նախարարության Գործադիր Դիմացման Դաշնի Կառավարության Կողմից 2017 թ. 11. 14-ին հաստատված:

⁵⁴ У. Брѣжнев, *Избранные Сочинения*, выпущенные издательством «Молит», М., т. 2А2—2А3; также см. в М. Я. Алавердяни, Граф Иван Федорович Паскевич Ереспанский, СПб., 1912, стр. 11.

55. *Silene* 石苣荬菜, *S. acaulis*, 4312, fl. 134—143.

66. ՏՃԿԱԺ, Ա. Օգոստյան, Կոմունիստական Հայաստանի մասին, Կ. Մոսկվա, 1947, էջ 7

Ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմի ժամանակ Հայերի Կովկասյան կորպուսին ցույց տված Համակողմանի օգնության մասին և Արսլանը պատկերավոր ձևով դրել է. «Ինչ որ պարսից կովի ժամանակին Հայք տրին.. թե մարդ չիմանա, քարերը մկալություն կուտնան»⁶⁷,

Հայկական դումատակերկող մեկի գինադրուշք. 1827 թ.

Իհարկին, ինքնին Հասկանալի է, որ ուսանյալն րանսկի շարքերում ընդ-Հանուր թշնամու ղեմ կողող Հայ զորայիններին, ուսանյալն կործարին նյու-թական ու քարայրական օգնություն ցույց տվող Հայ աշխատավորական զանգ-վածներին սղեղնյում էին ոչ թե ցարիզմի ռոզմու-քաղաքական ու զաղութա-տիրական նպատակները, այլ ուսանյալն պենջի միջոցով պարսիկ խաների լծից ազատագրվելու իրենց անկախությունները:

Կովկասյան կորպուսի Նրեանյան երրորդ արշավանքին մասնակցություն ունեցան նաև վրաց և ադրբեջանական աշխարհապարային ջոկատները: Գե-նեալ Դենիս Գալիցովի գորահղի կազմում՝ դեռևս 1826 թ. սեպտեմբերին Փամբակում և Լևոպարսում Հասան խանի Հրոսակալների ղեմ մղվող կռիվ-

⁶⁷ Ե Արսլան, Նեկերի լիակատար ժողովածու, հատ 111, էջ 121:

ենրին իր մասնակցութիւնը բերեց միացիւններից կազմված աշխարհադորա-
յին մի քանիստ, որը հատկապէս աչքի ընկալվ Ռիւսաքի նշանավոր ճակատա-
մարտում: 1827 թ. Երևանի մոտ զործող ռուսական բանակի կազմում թըշ-
նամու դիմ կազմում էր հաս միացակաւն մի ալլ հեծյալ աշխարհադորային քո-
կատ: Նա ակտիւ մասնակցութիւն ունեցալ Սարգսրապատի և Երեանի ընը-
դի դրամվում համար մղվաւ մարտերին: Բաղի ալլ քոկատներին, Հայաստա-
նում կովկասյան կարպուսի զորամասերում հակառակորդի դեմ կազմում էին
հաւ փրացի շատ գինիւններ և հրամանատարներ: Դրանց շարքերում էր նաև
զենիւրա-մայոր Լ. Մամիճովաձեն:

Ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմի ժամանակ կովկասյան կոր-
զումի շարքերում, ոչ միայն Լեզքեցանում, ալլև Հայաստանում զործում էին
ալլ քիչ թվով ազրբեջանական աշխարհադորային ջոկատներ:

Կովկասյան կարպուսին մէկ ծառայութիւն էր մատուցում ժամանակի
ազրբեջանական ակաւապար հաւաքական կործիչ, դրող ու գինեական, լու-
սավորիչ ու հրապարակախոս, ռուսական կողմնորոշման պայքարալի Լ. Բա-
կիխանովը⁵⁸, Նա ռուս-պարսկական պատերազմի ռաբիներին աշխատում էր
կովկասյան կարպուսում՝ Գրիբոլճեդովի մոտ, իրեն արեւելյան լեզուների մարդ-
ման Բուկիխանովի ակտիւ մասնակցութիւն ունեցալ մարդարապատի զը-
րամումներ և պարզեաւորվեց:

Խ. Արովյանը նույնպէս բազմաթիւ վկայութիւններ ունի, որոնք հաս-
տատում են պարսիկ խաների դեմ հալիի մղած ազատագրական պայքարի
նկատմամբ ազրբեջանական ժողովրդական պանդվածների համակրանքը: Եվ
յա հասկանալի է: Հայերին բախտակից ազրբեջանական աշխատավոր ժո-
ղովրդը նույնպէս տնքում էր պարսկական լծի տակ և պայքարում իր ա-
պատագրութեան համար:

Հայերի նկատմամբ Երևանարեակ ազրբեջանցիների համակրանքի և
քոյց տված օգնութիւն մասին Խ. Արովյանը գրում է. երանք «...որ Հայի հետ
մեկտեղ մեծացել ախպոր պէս էին վարվում...» հալի հետ, երանք էլ էին
«Ստարարին, Հատան-խանին անիծելով, թըելով, Ղզրաշի վրա աւամները
կրճատցնելով...» երազում ալլ որը, որ կազաւմեն «... անիծած Ղզրաշի ձեռի-
ցը ... Լեզքեցանցիները ... շատ անգամ,— գրում է Խ. Արովյանը,— հայերի
հետ միացել, քըել էին երանք, ամա թրի զոռով էկել էլ եղ երկիրը դավթել
էին»⁵⁹:

Չնայած նրանք պարսկական լծից ազատարվեց ռուս զինվորների, կով-
կասյան կարպուս աքորված զեկարրիստների և հալ աշխարհադորայիներին
քաջադործութիւնների շնորհիւ ու երանք արյան ցնով, քոյց նիկուալ ցարը
ալլ փառքը վերարքեց զինեւալ Պասկեիչին, երան շնորհեց «ծերանի կոմս»
տիտղոսը ու ռովից մեկ միլիոն ռուբլի պարգև:

⁵⁸ ՏՃ « II П Армян. А. Бакиханов, Баку, 1948, стр. 44—53

⁵⁹ Խ. Արովյան, երկերի յիշատար ժողովածու, հատ. III, էջ 128.

սիկներն ընդունում են թուսական առաջարկությունը՝ և՛ Երևան և Կուր գետերը ճանաչելու սրայնս պետական սահմանագիծ, ուսնեքն էլ, ընդառաջելով պարսիկներին, համաձայնվում են ուղղումաբանների լուսի 15 քուրուր թումանից (30 միլիոն սուրբի արծաթ) հասցնել 10 քուրուր թումանի (20 միլիոն սուրբի)։ Սակայն ալդպիսի ղիջում ստանալուց հետո էլ նրանք ուսնեքն համարանապատ ալալմանեք էին առաջարկում ռազմատուղանքի վճարման կարգի և ժամկետների մասին, մասնավորապես պահանջելով, որ ռազմատուղանքի առաջին վճարը կատարվի միայն տն ժամանակ, երբ ուսնեքն զորքերը աճրոջլոյին դուրս կուան Հալալալան և՛ Երզրեցանից։ Շուտով պարզ է դառնում, որ պարսիկները պանաղան պատրվաներով աշխատում են բանակցությունները ձյծղել՝ հույս սնեհալով, որ ռաբրիկաում թուրքերից ողնություն կատանան և, վերսկսելով ռազմական դրոճղությունները, ի յիջ կըլարձենեն կովկասյան կորպուսի հետք բերում հաղթանակները։ Հայտնի է պառնում և այն, որ պարսկական հրամանատարությունը Ումիյալի շրջանում խոշոր ուժեր է կենտրոնացնում ռուսական կորպուսին թիկունքից անանկալ հարված հասցնելու համար։ Այսպիսի իրավիճակում հաշտության բանակցություններ վարելու համար սահմանված դինադադարի ժամկետը լրանալուց հետո, Պասկեյից 1828 թ հունվարի 7-ին ընդհատում է Դեհլաբաղանի բանակցությունները և վերադառնում Ռալիբիզ։

Ստեղծված բարդ իրավիճակն պայմաններում, որպեսզի շահական կառավարությունը հարկադրված լինի անհապաղ հաշտության պայմանագիր կնքել, կովկասյան կորպուսի հրամանատարությունը սրճում է վերսկսել Հարաձուղական դրոճղությունները։ 1828 թ հունվարին Հարալուսին Երզրեհցանում դանվոդ ռուսական զորամասերը կարճ ժամանակամիջոցում սրավում են Մույաղան, տաա Ումիյան, նույր, Սալմաստը և հունվարի 25-ին Արղարիլը։ Դրանից հետո կորպուսի ղեկավար ուժերը սղղություն են վերցնում պեպի Քեհրան։

Պարոկանան բանակի իրար հաջորդած պարտությունները մեծ յալիով սրեցին երկրի ներքին հակառությունները։ Ուժեղացան խանական երկդատակությունները, Կաջարների դինատոխալի դեմ ձալը առան հուլումներ ու բաղաձույտ ապուտաճրություններ։ Կանգնած լինելով կատուրալ աղետի առաջ, Ֆաթհ-Ալի շահ սղղեկական զնալուս Ստեղանալի միցուցով Պասկեվիչին հալտեց, որ ընդունում է ուսնեքի առաջարկած հաշտության թուր սղալմանները և խնդրում վերսկսել բանակցությունները։

Հաշտությունն անհրաժեշտ էր նաե ուսնեքին, քանի սր նրանք աղղեն լուժել էին իրենց առաջ դրված խնդիրները՝ դալել կրեանի ու նախիջեանի խանությունները և դուրս դալ Սրաքսի՝ ռուրառնիական կարևորություն ներկայալիս սահմանագիծը։ Բալլի ալդ, հաշտության կնքումով կկանխվեր թուր-պարսկական ռազմական հնարալուր դուրիները և թուրքիալի հետ պատերազմի զնղըում՝ կովկասյան կորպուսի ռաճրոց ուժերը կկենտրոնացվեին վերջինիս դեմ։

Հաշտության բանակցությունների վերսկսման վալը նշանակվեց թալ-րիզիզ Քեհրան տանող ճանալալհի վրա դեռնվոդ թուրքմենալ դուղը, սը և իկուրվարի 6-ին ժամանեցին ուսական ու պարսկական պատվիրակություն-

ները, Անգլիական դիվանագետները դիմում հն մի շարք փորձերի՝ մասնակցելու Հայաստանի բանակցություններին որպես միջնորդ կողմ։ Այդ նպատակով Թեհրանի անգլիական դեսպանության քարտուղար Կեմբելը նույնիսկ, նախքան Ռուսքմենյայի բանակցությունները, հանդիպում ունեցավ Պասկևիչի հետ, սակայն նրանից վճռական մերժում ստացավ։ Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր կոմս Նիկոլայ Պանին, իր հերթին, շտապեց նախա-

Ս. Ս. Գրիբունովսկի

յին հողվածները, Սակայն Ա. Ս. Գրիբունովսկի գործունեությունը չի սահմանափակվում գրանցված Պատերազմի ժամանակ նա անմիջական մասնակցություն ունեցող նաև ռազմական գործողություններին և պարզեցնող լինելու վանի բերդի դրավման համար՝ մեղավոր⁶¹։

Ռուսքմենյայի պայմանագրով սուս-պարսկական պետական սահմանագիծը հարափում հասցվեց միևնույն Լեռքոս գետը Պարսկաստանը պաշտոնապես ճանաչեց Երևանի ու Նախիջևանի խանություններին և Օրդուբադի գավառի միացումը Ռուսաստանին։ Նա պարտավորվեց Ռուսաստանին վճարել 10 քուրուր թուման (20 միլիոն ռուբլի արծաթ) ուղղմական տուրանք։ Պարսկական կառավարությունը պարտավորվեց արգելք չհարուցել իր հպատակության տակ ուղևորող այն բրիտանիկներին, որոնք կցանկանային մշտապես բնակություն հաստատելու համար գաղթել ռուսական տիրապետություն սահմանները։ Հատուկ հողվածով կապից ծովում ռազմական նավատորմ ունենալու իրավունքը վերապահվեց միայն Ռուսաստանին, Ռուսքմենյայի պայմանագրով

պայմանագրի Պասկևիչին, որ հայաստանի պայմանագրի կնքման գործում ոչ մի զնալքում թույլ չպիտեք է տալ Պարսկաստանում գտնվող անգլիական պեսպանության միջամտությունը⁶²։

1828 թ փետրվարի 10 (22)-ին Ռուսքմենյայում Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև կնքվեց երկկողմանի հայաստանի պայմանագիր⁶³։ Ռուսաստանի կողմից պայմանագիրը ըստորագրեցին զինեմար Պասկևիչը և պետական խորհրդական Ա. Օբրեզկովը, իսկ Պարսկաստանի կողմից՝ գահաժառանգ Աբդուլ-Քադիրը։

Ռուսքմենյայի պայմանագրի կնքման գործում մեծ զեռ խաղացեց Ա. Ս. Գրիբունովսկին։ Նա է ձևակերպել և վերջնականապես խմբագրել այդ դաշինագրի բոլոր հիմնական ու սկզբունքա-

61 АКАК, т. VII, стр. 540

62 «Договоры России с Востоком...», стр. 214—222

63 ՏՆ՝Օ Վ. Ա Պատմության, Ա Մ Գրիբունովսկի և հայ-ուսական հարաբերությունները, էջ 62—63։

վերահաստատուիցին Պարսկաստանին՝ Գուլիստանի պայմանագրի համա-
կայն ստանձնած թուր պարտավորությունները:

Պայմանավորող կողմերի միջև միառամանակ կնքվեց ռուս վաճառ-
կանության համար նպաստավոր աստիճանական պայմանագիր:

Այսպիսով, ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմում ռուսական բու-
նակաների տարած հաղթանակի և Թուրքմենչայի պայմանագրի շնորհիվ վերջ-
նականապես տապալվեցին Հալաստանը շահական Պարսկաստանի տիրապե-
տության տակ պահելու պարսկական խառնիքի և նրանց «համանախորհ և նախա-
յի ու Գրանսիայի սնակցիւնն պլանները: Թուրքմենչայի պայմանագրով Արեւի-
յան Հայաստանը միացվեց Ռուսաստանին և հայ ժողովրդի արեւելյան հատ-
վաճն ազդատադրվելով պարսկական զմեղուկ տիրապետությանից, իր բախ-
ուր հաստատարին կապեց ռուս մեծ ժողովրդի հետ:

Ողջ հայության հետ միասին Պարսկաստանում ապրող հայերը նույնպես
խանդավառությամբ ընդունեցին Թուրքմենչայի պայմանագիրը: Եվ դա հաս-
կանալի է: Հայ ժողովրդի համար պատմական մեծ նշանակություն ունեցող
այդ ակտով ոչ միայն Արեւիյան Հայաստանն ազատվեց պարսիկ խաների
կործանարար խլից, այլև նրա 15-րդ հսկանապետ պարսկահայերին իրավունք էր
վերադարձվում դադարելու Ռուսաստանին միացված իրենց հայրենի երկրորդ
Թուրքմենչայի պայմանագրով հաղթի համար սահմանվեց մեկ տարի ժամանակ
Գաղթողներին իրավունք էր տրվում ստանց մաքսի և որեւէ ալլ հարկ վճա-
րելու, տանել իրենց շարժական կայքը, իսկ անշարժ կայքը վաճառելու և առ-
հասարակ իրենց հայնցողությամբ տներին համար ապից հինգ տարի
ժամանակով:

Թուրքմենչայի պայմանագիրը ստորագրելուց հետո Պարսկաստանում քր-
նակովող առանձակ հաղորդվոր հայեր բառն ցանկություն հայտնեցին ներ-
ուղիքի Արեւիյան Հայաստան: Գրա մեջ էին նրանք տեսնում իրենց վերկու-
թյունը պարսկական խաների ճիրաններին:

Հայ հասարակական գործիչները (ն. Աշոտրակեցի, Լուսաբյանները և
որիշներ) Պարսկաստանից Արեւելյան Հայաստան ներգաղթ կազմակերպելու
իրավունք ձեռք բերելու համարելով հայ ժողովրդի համար բախտորոշ նշա-
նակություն ունեցող ձեռնարկում, ետևողուն գործունեություն հավալեցին
ղեկա ռուս-պարսկական հրկրորդ պատերազմի ընթացքում: Զանգվածային
ներգաղթի միջոցով նրանք կամենում էին ոչ միայն պարսկահայերին վերկն
ժուլման սպառնալիքից, այլև դարկ տալ ավերված երկրամասի տնտեսական
ու ողորդ կյանքին և Արեւելյան Հայաստանի դարձնել հայ ժողովրդի ազգա-
հավաքման ոգախ:

Նոր դրավիված Արեւելյան Հայաստանը մարդարնակ դարձնելու և մասնա-
վորապես Արաքսի գիծը հաւալի էթնիկական տարրով քնակեցնելու խնդիրը
մինչև Թուրքմենչայի պայմանագրի կնքումը գրաղեցրել է նաև ցարական կա-
սավարությանը: Նա ժրագրում էր այդ խնդիրը լուծել այնտեղ շուրջ 80 հա-

դար կազակներն փերաբնակեցնելու միջոցով՝ Սակայն շուտով այսօր դարձավ, որ Ռուսաստանից կազակների նման զանգվածային դաշիր կապահանջեր ինչպես կազմակերպական երկարատև ու մանրակրկիտ նախապատրաստություններ, այնպես էլ դրամական ու նյութական խոշոր միջոցների ներդրում, որպեսին կառավարությունն ի վիճակի չէր տրամադրելու Ուստի այդ ծրագիրը թողնվում է ցայտակարհ, որպես ռուս հարց համարելով Պարսկաստանից հայերի ներգաղթը⁶⁵։ Արաբի օսմանականի դիմը կազակներով բնակեցնելու ծրագրի ձախողման հարցում պակաս նշանակություն չունեցող նույն հայ հասարակական գործիչների ցույց տված համառ դիմադրությունը։

Հայերի ներգաղթին ռուսական կառավարություն ցուցաբերած դրական վերաբերմունքը, անուարակայն, թիվում էր նրա՝ ռազմա-քաղաքական և դադարավային շահերից։ Այդ մասին գեներալ Պատկիշը ռուսական բանակի ցլխավոր շտաբի պետ Դիրիշին դրած գեկուցադրերից մեկում ուղղակիորեն ասում է. «Մեր օսմանի ամայի հողերի բնակեցումը հնազանդ, աշխատասեր և հավատով մեզ նվիրված ժողովրդով կարող է մեծ ոգուտ բերել»⁶⁶։

Ինդրմենայի պայմանագրի կնքումից անմիջապես հետո սկսվում են ներգաղթի նուանդուն նախապատրաստությունները՝ ներգաղթողներին բնգունելու և տեղավորելու համար, 1828 թ. փետրվարի վերջերին, նրանի մարզային ժամանակավոր վարչությանը կից կազմակերպվում է ներգաղթի կամիտե, որը հայկական մարզի վարչության ստեղծումից հետո (1828 թ. մարտի 21) գործում էր նրան առնթեր, նրա գեկավարության ներքո։ Կովկասյան կորպուսի հրամանատարը, 1828 թ. փետրվարի 29-ին, հատուկ հրահանգ է տալիս, որ հանդամանորեն շարադրված են նրանի մարզային ժամանակավոր վարչության և նրան առնթեր գործող ներգաղթի կամիտեի սնելիքները։ Այդ հրահանգի համաձայն ներգաղթողները, ռուսական սահմանը հասնելուն պես, լիովին սնցնում էին ներգաղթի կամիտեի իրավասության էր քո։ Հաշվի առնելով եկվորների գրագմունքը, կամիտեն պարտավոր էր ներգաղթողներին բնակեցնել համապատասխան շրջաններում (նախ նրանի դադարում, սրից հետո նաև նախիջեանի, Որդուրադի, Մեղրու և Ղափանի շրջաններում) պիտական հողերի վրա։

Պարսկաստանից ներգաղթի կազմակերպումը հանձնարարվում է գնդապետ և կարգը կարգներին (կարգարան), որը 1827 թ. աշանից ժառանգության մեջ էր Կովկասյան կորպուսում, իսկ Ռափրիդը գրավելուց հետո նշանակվեց նրա պարետ։ Է. Կարերի օգնականներն էին գնդապետ Մովսես Արզաթյանը, մարտերը Իսմանի Մեխիլյանը, Իսահակ Ղաթաղյանը, Դավիթ և Ալեքսանդր Ղորդանյանները և այլ գնդապետական ու քաղաքացիական պաշտոնյաներ⁶⁷։ Գնդապետ է. Կարերին տրամադրվեց մի չնչին դամար՝ 25 հազար սուրի տրծով պրամ (որը համասար էր 100 հազար սուրի թղթադրամի), ներգաղթի հետ կապված ծախքերը հոգայու, ինչպես և խիստ կարիքավոր ներգաղթողներին նպաստ տալու համար։

65 Ան, Հայոց պատմություն, հորադոյն շրջան, մասն 2, նրան, 1827, էջ 108 109։

66 Ուշիկ Կոմիտե, 3 09 Ա, 4 976, ք 22—26։

67 Մատենադարան, Գաթ. գիվան, թղթ 58, վավ 133։

1. Լազարերի ձեռնամուխ եղավ ներգաղթի կազմակերպմանը՝ առաջնորդ-վելով գեներալ Պասկեիչի 1828 թ. սեպտեմբերի 26-ի հատուկ հրահանգով։ Այնտեղ հանդամանորհի շարադրված էր ներգաղթի կազմակերպման կարգը⁶⁸, Հրահանգված էր ներգաղթի կազմակերպել սոսկ կամավոր սկզբունքով։ Առաջին հերթին դաղթեցվելու էին այն շրջաններից, որտեղից Կովկասյան կորպուսի դորամուսերը շուտ էին հեռանալու։ Ռուսական կառավարության անունից հայերին հավաստեցնում էին, որ պաղթելու դեպքում նրանք կըստանան հնալուսավորություն՝ դրադվելու երկրագործությամբ, տրհնատով, առևտրով և այն ամենով, ինչով կցանկանան։ Գլուղացիներին խոստենում էին քաղաքացի լինելու հոգ, նրանք մեջ տարով ազատվում էին հարկեր վճարելուց և երեք տարով բոլոր տնտեսիկ պարհակներից։

Պարսկաստանում գտնվող ռուսական զորքերի հրամանատարությունը հանձնարարում էր գործարար ոգնություն ցույց տալ 1. Լազարեին՝ դաղթի հաջող կազմակերպելու համար, ինչպես և ապահովել դաղթականների կյանքը և ունեցվածքը, հող տանել նաև Պարսկաստանում՝ նրանց տնշարժ գոյքի պահպանմանը և վաճառքի կազմակերպմանը, Հրահանգվում էր՝ դաղթականների շարժումը և ուստական սահմանում ընդունումը դուրսեցնելու հպատակով նրանց բաժանել խմբերի՝ յուրաքանչյուրը կազմված 150—300 բնականներից։

Հայերի դաղթի կազմակերպմանը եռանդուն մասնակցություն ունեցավ Պարսկաստանում ռուսական արստակարգ լիազորության և ի Գրիբոյեդովը։ Սա մշտապես կապված էր ինչպես գեղապետ և Լազարեի, այնպես էլ երեսանում գործող ներգաղթի կոմիտեի հետ։ Ա. Գրիբոյեդովը նույնիսկ իր վրա էր վերցնում դաղթականների՝ Պարսկաստանում թողած գույքի պահպանման ու վաճառքի կազմակերպման գործը⁶⁹։

Ներգաղթի նախապատրաստման և իրագործման մեջ իր խոշոր ներդրումն ունի Հայկական մարզի վարչության անդամ Ներսես Աջտուրականցին։ Ներգաղթը հաջողությամբ պսակելու համար նա մեկ անգամ չէ, որ դիմել է պենիտաներ Գիբի, Պասկեիչի, Կրասովսկու, Պարսկաստանում ռուսական զենայան Գրիբոյեդովի և ռուսական այլ բարձրաստիճան դիմորդականներին՝ մասնադրծների ոգնությունը, նա միաժամանակ գործարար հատուկ պատմիրականների միջոցով քաջատրական յայն գործունեությունը մաշվեց նաև պարսկահայերի մեջ, հորդորելով նրանց ներգաղթել Արեւելյան Հայաստան։ Իսկ իր ներգաղթի սկսվեց, նա մեծ ջանքեր գործադրեց Հայկական մարզում դաղթականների ընդունման, բնակեցման և նրանց ապրելու համար շատ թե քիչ առանձին սլավոններ ստեղծելու գործում եղած զավարտությունները հաղթահարելու համար։

Հայերի դաղթը կապված էր բազմաթիվ ղեկավարությունների հետ։ Շահական կառավարությունը, արիսակ, դիմում էր գանադան միջոցների՝ տապա-

⁶⁸ Իմ ԵՄ ԿՊՌՊԱ, Գ. ԳԻԲ, Գ. ԳԻԲ, Բ. 3—5, նույն տեղ սեկարագրի դաղթականությունն Հայերի Պարսկաստանի թուրքական, Մոսկով, 1932, էջ 71—72։

⁶⁹ ՏՊՆ Ա. Ը. Գրանցով, Գրանցովի Գրանցով, Գ. III, Կ., 1917, էջ 237.

բելու ալն, որպիսիք չգրկվի իր հաղաթափոր շահապետ հարկատուներից, Պարսիկ խաները նույնիսկ սկսեցին մեղադրել և՛ Լադաքսին, թե իրր նա խախտում է պաղթի կամավոր սկզբունքը և դիմում բռնի միջոցների: Այդ խաղաղապանները մերկացնելու համար և՛ Լադաքսին նույնիսկ հարկ եղալ կադաակերպել՝ զաղթող հայերի և ուարսկական պաշտոնյա անձանց առերեսում, սրի ժամանակ հայերը միաբերան հաստատեցին, որ իրենք զաղթում են լիակատար հոծարությունը և որ ոչ մի սեմ չի կարող իրենց հաղապահ հայրենիք վերադառնալու որոշումից⁷⁰:

Հայերին զաղթից ևս պահելու նպատակով պարսիկ խաները ստեղծում էին նաև զանազան արհեստական խոչընդոտներ, հատկապես մեծ դժվարություններ էին հարուցում՝ խանդարելու նրանց անշարժ գույքի վաճառքը: Սակայն դա նույնպես հայերին հաջողեց զաղթելու իրենց հաստատ որոշումից: Այն, ինչ էին կարողանում վաճառել, նրանք թողնում էին իրենց ծանոթներին կամ քարեկամներին՝ հետադաշտ մահառելու հույսով, շատերը նույնիսկ հրաժարվում էին իրենց անշարժ գույքից, միայն թե օր առօր հասնեին հայրենիք: Հայերի ներգաղթի նկատմամբ պարսիկ խաների վարած յղմամահան քաղաքականությունը սրաշտպանում էին անյլիսական դիվանագետները⁷¹: Ձևայած հարստվող բալոր դժվարությունների և արգելափակմաներին, այ պարսիկ խաները, ոչ էլ նրանց գործակից անյլիսական դիվանագետները չկարողացան խափանել հայերի Հայաստան վերադառնալու դործը: Պարսկաստանից հեռանալու հայերի ջոհկոթվածը այնքան մեծ էր, որ շատերը, շտպանով տեղամ իրենց հերթին, ժամանակից շուտ սկսում էին շարժվել դեպի ուսումական սահմանը:

Գաղթականներն առաջին քարավանը դեպի ուսումական սահմանը շարժվեց 1828 թ. մարտին: Նրանք մեծ մասամբ կազմված էին թավրիզաբանակ հայերից, Սրանց շատով հետևեցին նաև մյուս գաղթականներ հայերը: Երգաղթի ընթացքում զաղթողներին մեծ ոգնություն էին ցույց տալիս Պարսկաստանում գտնվող ուսակառ զորամասերը: Ձինյուրներն ուղեկցում էին ներգաղթողներին քարավաններին, նրանց կյանքը և ունեցվածքը ապահովում ավազակային հարձակումներից, անվտանգ կերպով հասցնում էին ուսակառ սահմանն ու հանձնում ներգաղթի կազմակերպման կոմիտեին և Հայկական մարդի իշխանություններին իրավասությունը:

Ռուս սպաների՝ հայ գաղթականներին նկատմամբ ցուցաբերած բարյաղակամության և հսկատարության մասին կան քաղաքի վկայություններ: Ռրինսի, ներգաղթողների մի քանի քաղաքներ ուղեկցող կարաղական հետևակային և Շամշիի կաղական դնդերի սպաները հաճախ իրենց ձիերը տրամաղում էին կանանց ու էրեխաների փոխաղմում համար, իսկ իրենց գրում էին ուղեղ⁷²: Նրանցից շատերը, անձրնային ու ջորտ եղանակին, զաղթականներին էին տրամաղում նույնիսկ իրենց տեղանակառ տաք հագուստներ:

70 Տե՛ս Շ. Գևորգյան, Описание переселения армян из дербиджаиских в пределы России, М., 1831, стр. 125. Տե՛ս նաև քաղաքի գաղթականության հայտը և Պարսկաստանի և Ռուսաստանի, էջ 44, 52:

71 Տե՛ս Շ. Գևորգյան, էջ 45, 51—52:

72 Տե՛ս ՍԻՄԵՆ ԿՊԵՊԵ, էջ 274, գ. 528, թ. 22—26:

բոլոր Գնեւերալ Պանկեյիչի վկայութեամբ Պարոկոստանից հետեւի դանդաղացիները հարող կազմակերպման գործում կարեւոր նշանակություն ունեցած նաեւ ղեկավար է. կադարների ու նրա օգնականների ծավալած հաշմանդուն գործունեությունը¹³:

1828—1829 թթ. Ատրպատականում աղբյուր 60—65 հազար հայերից Արեւելյան Հայաստան ներգաղթեցին 8249 ընտանիք՝ շուրջ 45 հազար հայ¹⁴. նրանք մեծ մասամբ բնակեցվեցին Երևան, Նախիջևան, Օրդուբադ քաղաքներում, Զանգիբասարի, Կարբիբասարի, Սարդարապատի, Վեդիբասարի, Կերիբասարի, Գարաբաղի, Արաբաձորի, Աղաբաձորի, Սարմաշուրի, ինչպէս նաեւ Նախիջևանի ու Օրդուբադի մահալներում և Վալուց ձարում: Մի քանի հարյուր բնուածներ բրնակութուն հաստատեց Ղարաբաղում և ալ վայրերում:

Հայկական մարդում գաղթականները բազում դժվարութուններ կրեցին: Նախապէս հող չէր տարւել բնակարանային ամենատարական հարմարութիւններ ստեղծելու մասին, ուստի շատերը հարկադրված էին աղբիւր վերաներում կամ բուրդի բաց երկնքի տակ: Միջոցներ չէին ձեռնարկել գաղթականներին ապահովելու տարներով, նույնիսկ անհրաժեշտ քանակութեամբ հացով: Գաղթականներից շատերը, հնարավորութուն չունենալով իրենց ունեցվածքը փոխադրել կամ վաճառել, ծայրաստիճան կարիքի մեջ ընկան: Եվ վերջապէս, Երևանի մարզային վարչութեանը կից գործող ներգաղթի կոմիտեի, նրա տեղական բաժանմունքների ու ցարական բնութեկրատիայի ապաշնորհութեան հետեանքով մեծ դժվարութուններ ծագեցին նաեւ գաղթականների ընդունման, բնակատեղիի բաշխման և պաղթի հետ կապված ալլանայլ հարցերում:

Չնայած այս դժվարութուններին ու գաղթականների կրած զրկանքներին, ներգաղթի հետեանքով իրականութուն դարձալ տասնյակ հազարաւոր հայերի իղձը՝ ազատագրվել պարսիկ խաների տիրապետութեանից, վերագրանալ հայրենիք՝ իրենց մասնակցութունը բերելու հարադատ ժողովրդի տեսնակուն, յայտնութային և քաղաքական կյանքին:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ АКАК, т VII, стр 845—851

1828—1829 թթ. ՈՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՆԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

1 ՈՌՈՒՍ—ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ԿԱՐԱՐՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄՐՈՒՄԸ

Դիսկա սուս-պարսկական երկրորդ պատերազմի շրջանում լրջորեն սըր-վել էին մեծ տերությունների հակասությունները Ռեքդավոր Արևելքում և Բալկաններում։ Ռուսաստանը, Անգլիան, Ֆրանսիան, Ավստրիան, օգտվելով Ռուրթիայի թուլությունից, ձգտում էին առաժնայնաբար իրենց ազդեցությունը տարածել ու ամրապնդել Օսմանյան կայսրության մեջ։ Նրանք ջանում էին տիրանալ Բոսֆորի ու Դարդանելի նեղուցներին և հատկապես Կոստանդնուպոլսին, Կ. Ֆարքսի խոսքերով ասած՝ Արևելքի ու Արևմուտքի միջև ընկած այդ ոսկյա կամուրջին¹։

Անձովյան նեղուցների ու Կոստանդնուպոլսի դրափումը Ռուսաստանի կողմից կնշանակեր ազատ ելք ունենալ զենյի Միջերկրական ծով, որը մեծ շուփով կնպաստեր նրա համաշխարհային տնտեսական կապերի ուժեղացմանը։ Մակայն Ռուսաստանի շահագրգռվածությունը չէր պայմանավորված միայն նեղուցներով և առհասարակ Սև ծովի հյուսիսային ափերով, ինչպես նաև դրանց տնտեսական նշանակությամբ։ Դրանք Ռուսաստանի համար քաղաքիկ կարևոր էին երկրի պաշտպանության, մասնավորապես նրա հարավային սահմանները թուրքական հարձակումներից անվտանգ դարձնելու համար։ Անձովյան նեղուցների ռազմա-ստրատեգիական նշանակությունը մասին Ֆ. Էնգելսը գրել է. «Դարդանելի և Բոսֆորի ռազմական նշանակությունը միաժամանակ պրանք զարձնում է նաև առաջնակարգ ռազմական դիրքեր, այսինքն այնպիսի դիրքեր, որոնք մճառական նշանակություն կունենան ամեն մի պատերազմում. Ռիենույն ժամանակ Դարդանելի և Բոսֆորի նեղուցներն այնքան նեղ են, սր հարկ նդած տեղերում կառուցված և լավ զինված փոքր թվով իսկ ամրությունները, օրոնք անմիջապես կստեղծի Ռուսաստանի նեղուցներին տիրանալու զեպրում, կարող է անհաղթահարելի պատվար կառմել ողջ աշխարհի միացյալ նախաաորմերի առջև, եթե նրանք փորձեն անցնել նեղուցներով»²։

1 К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. IX, стр. 441.

2 К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 9, изд. 11, стр. 14.

Բաղիւններում և Բերձաձոր Լերեւըում ուր կնքուի բախում էին Ռուսաստանի և արեւմտահայկական մեծ տերութիւնների շահերը: Ճարիդի հոգի տխրաններն էին Ալաւորիան, Անգլիան և Ֆրանսիան, որոնցից յորաբանչորր պայքարում էր հաստատուն դիրք գրավելու ալդ շրջաններում:

Իրված հակասութիւնների ու բարդ իրադրութեան պայմաններում ըստական կառավարութեանը հաջողվեց հարկադրել Քուրքիային՝ դիմելու որոշ դիքումներին: 1826 թ. սեպտեմբերի 25-ին (ն. տ. հոկտեմբերի 7) Ռուսաստանի և Քուրքիայի միջև կնքվեց Աքքիւմանի համաձայնագիրը, որով թուրքական կառավարութիւնը կրկին մերձատեստում էր նախորդ պայմանագրերով ու մասնավորապէս 1812 թ. Ռուսարեւտի պայմանագրով ստանձնած իր բոլոր պարտավորութիւնները, Քուրքիան պարտավորվեց սեփական ջրերում նստելու և ազատ իրաւունք առնուա վաճառականներին նստելին, ինչպէս նաև տնտեսական նպատակներով անարգել կնքուի օգտվելու նեղացներին: Հատուկ նշվեց այն մասին, որ Քուրքիան անհապաղ իրադրեւելու է Ռուսարեւտի պայմանագրի օրոշումները նաև Մոլդաւիայի, Վալախիայի և Ունրքիայի վերաբերելու: Աքքիւմանի համաձայնագիրը Ռուսաստանի դիվանագիտական խաշոր հաղթանակն էր:

Ռուսական կառավարութիւնը որոշ քայքիւ է դիմում լուծելու նաև թուրքական բռնապետութեան դեմ 1821 թ. ապստամբութեան դրոշ պարզած հուշն ժողովրդին ինքնավարութեան տալու հարցը:

Այդ կապակցութեամբ Ռուսաստանի և Անգլիայի միջև 1826 թ. մարտի 23-ին (ապրիլի 4) ստորագրվեց Պետերբուրգի արձանագրութիւնը, որով ստորագրող կողմերը սրտնցին Քուրքիայի հետ համատեղ բանակցութեանը վարել և միասին էլ դիմել սուլթանին՝ առաջարկելով դադարեցնել Հուստաստում մղվող պատերազմը և հուշներին ինքնավարութեան տալ, Հուստատուն ատանց հատկելու միացում Պետերբուրգի արձանագրութեանը, իսկ սուլթանական կառավարութիւնը հրաժարվեց հոնական հարցում որն էլ պիւում անել, Ինքնին հասկանալի է, որ հոնական հարցում այդպիսի դիրք բռնելով, ցարիզմը առաւելուպէս շահագրգռված էր Բաղիւններում իր ազդիդութեան ուժեղումամբ:

Քուրքիայի վրա նոր ճնշում դրածագրելու և հոնական հարցը լուծելու նպատակով 1827 թ. հուլիսի 6-ին կնքուում, Ռուսաստանի նախաձեռնութեամբ, համաձայնագիր ստորագրվեց Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև, որով նրանք պարտավորվեցին պաշտպանել հուշներին ինքնավարութեան տալու պահանջը: Անգլիան և Ֆրանսիան վախճնում էին, որ Ռուսաստանի միակողմանի միջամտութիւնը հոնական հարցում կարող էր հանդեցնել Բարիւններում իրենց օգրդեցութեան թուլացմանը և Ռուսաստանի ազդեցութեան ուժեղացմանը: Այդ իսկ պատճառով բարձր էին համարում համատեղ գործել:

Խոնոնյան համաձայնագրի կնքումից հետո Ռուսաստանը, Անգլիան և Ֆրանսիան Քուրքիային առաջարկեցին դադարեցնել ազմական գործողութիւնները Հուստատում, հոնացնել ալտեղից թուրք-եղիպտական նաւա-

³ «Договоры России с Востоком», стр. 49—58.

տորմն ու ցամաքային գորքերը և հունական հարցը չուժել տաջարկված լողամաններով, Սակսյն թուրքական կառավարությունը դարձյալ մերժեց զաշնակիցների առաջարկությունը և պատրաստվեց նոր զորքեր ուղարկել Հունաստան՝ հապմական գործողություններն ավելի ծավալելու և ապստամբությունը վերջնականապես խեղդելու նպատակով, ի պատասխան դրան 1827 թ. սեպտեմբերին ոսմական, անգլիական և ֆրանսիական միացյալ նավատորմը մոտենում է նավարինի ծովախորշին, որ դռնվում էր թուրք-եգիպտական նավատորմը և վերսկսում բանակցությունները՝ հուլիսի դեմ պատերազմական դրոժողությունները դադարեցնելու պահանջով: Գարձյալ մերժում ստանալով, զաշնակիցների նավատորմը մտնում է նավարինի ծովախորշը: Թուրք-եգիպտական նավատորմը, օգտվելով իր թվական գերակշռությունից (126 նավ, զաշնակիցների 27 նավի դեմաց), սուղեհեն է կրակ բացում: 1827 թ. հոկտեմբերի 20-ին նավարինում տեղի ունեցավ ծովային խաշոր մարտ, որն ավարտվեց թուրք-եգիպտական նավատորմի ցայացահաղթով:

Նավարինի ճակատամարտն առավել բորբոքեց թուրքական կառավարող շրջանների խնամամեքը Ռուսաստանի նկատմամբ, 1827 թ. դեկտեմբերի 18-ին սուլթանը լեզյալ համարեց Ռուսաստանի հետ կնքված բոլոր պայմանագրերը, այդ թվում նաև Աբքերմանի համաձայնագիրը և սկսեց նախապատրաստվել պատերազմի: Նա ակնկալում էր պատերազմի միջոցով իրադործել Ղրիմը գրավելու, Ռուսաստանը տմբոջողի են Ադրբեյջանում, Սև ծովից մեկուսացնելու, հուններին Կովկասից զուրս մղելու և այնտեղ թուրքական տիրույթնություն հաստատելու իր վաղեմի ժրագրերը: Կովկասում հաջողություն հասնելու համար սուլթանի բոլոր զործակալները, այդ թվում և մահմեդական հոգևորականությունը, սեպեհյոն մյուրիդիզմի պրոպագանդ էին ծավալում կովկասյան լիեռականների մեջ:

Ջուրիզմն իր հերթին, Թուրքմենչայի պայմանագիրը կնքելով, Թուրքիայի դեմ պատերազմի էր նախապատրաստվում, ծրագրելով ոչ միայն վերջնականապես խափանել Թուրքիայի դավթոդական նկրտումները Ղրիմի, Կովկասի, Սև ու Ադրբեյջանի ծովերի նկատմամբ, այլև թուլացնել նրա ռազմական հզորությունը և Թալկաններում ու Լիքսավոր Արեւելքում ուժեղացնել իր ադրեյությունը:

Այդ ծրագրի իրագործման համար նպատակալոր իրադրություն էր րատեղծվել: Նապոլեոնի քոնցախումը մեծ լափով բարձրացրել էր Ռուսաստանի ռազմական հեղինակությունը: 1827 թ. լուղոսյան համաձայնագրի և նավարինի ճակատամարտի հետևանքով Անգլիան ու Գրանեիան հուրեղորված էին չեղարկություն պահպանել: Բացի այդ, ուժեղացել էր Թուրքիայի տիրապետության տակ դռնվող քրիստոնյա ժողովուրդների աղաքագրական պայքարը, ըսնի որ 1821 թ. Թուրքիայի դեմ սկսված հունական ապստամբությունը ողջնյազ օրինակ հանգիսացավ նաև թուրքահպատակ մյուս ժողովուրդների համար: Ջարիզմը այդ ժողովուրդների «հովանավորի» ու պաշտպանի» դիրքը քնդունեց՝ նրանց իր շահերին ծառայեցնելու նպատակով: Միայն գրեթե ընդամենը սղղափառ-հունական դավանանքին պատկանող քրիստոնյաները (խոսքը բալկանյան քրիստոնյաների մասին է - իմի) , -

դրում է Ֆ. Էնգելսը, — ուղղակիորեն, դավանակից էին ռուսներին, իսկ նրանց թվում սլավոնները՝ սերբերն ու բուլղարները նաև նրանց ցեղակիցներն էն։ Այդ իսկ պատճառով էլ բավական էր, որ Ռուսաստանը Հայաստանի ճնշված ուղղափառ եկեղեցին ու ստրկացված սլավոնությունը պաշտպանելու իր կոլման մասին, որպեսզի այստեղ ազատագրության քողի տակ ֆեոդալների կատարելու համար հողը արդեն պատրաստ լիներ, չիղտ ալդոյիս էլ կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ թուրքական տիրապետության տակ դոնմում էին քրիստոնեական փոքր պետություններ ու քրիստոնեություն դավանող հայեր, որոնց նկատմամբ ցարիզմը կոտորած կատարող էր իրեն «ազատարար» հռչակելը՝։ Անկախ ցարիզմի նվաճողական նպատակներին, այդ ժողովուրդներին նկատմամբ նրա վարած «հովանավորման» քաղաքականությունը, ինչպես նաև պատերազմների միջոցով Ռուսիայի ռազմական հզորության վերադարձը՝ որպեսզի կոտորեն ոչնչացնում էր թուրքաֆոստի քրիստոնյա ժողովուրդներին ազատագրական շարժումները և Ռուսաստանի նկատմամբ համակրանքի ցնրման գոյությունը արթնացնում նրանց մեջ։ Այս, ինչպես և ռուսական զինվորի միջոցով Ռուսիայի Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, մեծ հույսեր էին ներշնչում նաև արևմտահայ զուլումներին։ Նրանց մեջ զիջում էր ուժեղանում էր իրենց սոցիալական համար ակալի պայքարի գիմնությունը։ Դրա անմոռաց արևմտյան տեղերի Տալիստան լեռների բազմաթիվ դավանանքներ՝ զեթունյանները, որոնք իրենց անձնագրով պայքարում հասել էին յուրօրինակ ինքնավարության։ XIX դարի քսանական թվականներին տեսչին կեսին հայերի ինքնավարության պահպանումը իրենց ունեցած նաև Ռայազիտի, Սասունի և Արեմսյան Հայաստանի մի շարք այլ դավանանքներ։

2. ՌԱՍՏԱՆԻ ԳՈՐԹՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍՑՈՒՆ ԶԱԿԱՏՈՒՄ ԻՎ ՀԱՅԵՐԻ ՈՐԵՆՏՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԿԱՆ, ՐԱՆԱԿԻՆ

Ռուսաստանի համար նպատեալոր իրադրության պայմաններում՝ 1828 թ. սեպտեմբերի 14 (26)-ին սկսվեց ռուս-թուրքական պատերազմը՝ Բալկանյան և կովկասյան ռազմաճակատներով։

Ռուսական հրամանատարությունը կովկասյան ճակատում իր գլխավոր խնդիրն էր համարում՝ գրավել Փոթին ու Անապան, ամրանալ Սև ծովի ափերին, և այդպիսով անմիջական դարձնել կասկածության հարավային սահմանները։ Բացի այդ, կովկասյան ռազմաճակատում, ակալի գործողությունների միջոցով ռուսական հրամանատարությունը ձգտում էր ջնստել թուրքական կան բռնակը և թույլ չտալ հակառակորդին խոշոր ուժեր կուտակել պատերազմի գլխավոր՝ Դանուբ-բալկանյան ռազմաճակատում։

1828 թ. ապրիլին ռուսական բանակը (կազմված 92 հազար մարդուց), Պ. Վիտոլենցովի հրամանատարությամբ, անցավ Պրոտո գետը և գրավեց Դանուբյան իշխանությունները, իսկ կովկասյան ճակատում ռուսական զոր-

քերր հարձակողական զործողություններ սկսեցին հունիսի կեսերին, Կովկասյան ռազմաօդային ուժերը պատերազմական զործողությունների զլխավոր ասպարեզ դարձան Կուրսին, Ախալցխայի, Բայազետի, Էրզրումի (Կարինի), և վանի մարշալությունների տերիտորիաները, որոնց բնակչության հիմնական մասը հայերն էին, Այս հանդամանքը ռուսական զորքերի համար խիստ դրական հետևանք ունեցավ, որովհետև արևմտահայերը, թուրքական տիրապետությունից իրենց ազատագրության ելքը կապելով Ռուսաստանի հետ, ամենուրեք Կովկասյան հատուկ կորպուսի զորամասերին դիմավորում էին մեծ սիրով և դարձան օգնություն էին ցույց տալիս⁵։

Պատերազմական զործողությունների առաջին իսկ օրերին Կովկասյան ճակատում ռուսական հրամանատարությունը խնդիր դրեց սրբնթաց դրահով զրափել ռազմա-ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող Կարս քաղաքը և նրա հսկակալոր ամրոցը։ Կովկասյան կորպուսի զորամասերը (հայ աշխարհազորայինների հետ միասին շուրջ 14 հազար մարդ) հունիսի 14-ին սեղան Ախուրյան գետը և ձեռնամուխ եղան այդ խնդրի իրագործմանը։

Ռուսական բանակի առաջխաղացումը զիպի Կարս և ռուսերի պայքարի հանդեպ նաև արհեստակց դանդաղեցրին, շուկատ մեկնելու համար կազմակերպվում էին հայկական աշխարհազորային նոր ջոկատներ։ Նկատի ունենալով ռուս-օսմանական ռազմիկ և երկրորդ պատերազմների ժամանակ հայկական աշխարհազորային ջոկատների խաղացած կարևոր դերը, Կովկասյան կորպուսի հրամանատարությունը սիրով րնդուողում էր հայերի նախաձեռնություններ, որովհետև Կովկասյան ռազմաօդային ուժերի կողմից քանակական գերակշռում էր ռուսական ուժերին, ի՞նչ Կովկասյան ռազմաօդային ուժերի հարձակողական զործողությունների համար Թուրքիան 40 հազարից ավելի զորք ուներ, ապա ռուսները՝ Կովկասում ունեցած 49 հազար զորքից Թուրքիայի դեմ հարձակողական զործողություններ վարելու համար կարող էին զուրա բերել միայն շուրջ 14 հազար զինվոր⁶։ Մնացած զորամասերը զրադված էին երկրամասի ռազմադիպի շրջանների պաշտպանությունը։ Այս իրադրության մեջ կովկասյան կորպուսի հրամանատարությունը, ընդհանրելով հայերի ջանքերը, դեռևս պատերազմի նախօրյակին ձեռնամուխ կղավ նրանի որ նրա շրջակայքի հայերից կամավորական աշխարհազորային ջոկատներին ձևավորմանը, 1828 թ. փետրվարին Ներսեսիմ ստեղծվեց 400 հայերից բաղկացած աշխարհական հեծյալ զուեզը՝ և աշխարհական հետևակային գումարտակը (800 հոգի)⁷։ Խաղաղ ժամանակ, մարդի առհամաների պահպանման համար սրանք պահակային խառնություն էին կառուցում, իսկ ռուս-թուրքական պատերազմի սկսվելուն, այն մեկնեցին ռազմաճակատ։ Պատերազմի լինացքում աշխարհազորային նոր ջոկատներ կազմակերպվեցին ինյալիս Հայկական մարզի, այնպես էլ Կովկասի հայաբնակ մյուս շրջ-

5 ՏՃ՝ «История военных действий в Азиатской Турции в 1828--1829 годах», ч. I, Варшава, 1843, стр. 76—77 и пос.

6 ՏՃ՝ Н. И. Сухошин. Периоды войны, не вошедшие в I, 2 и 3 части обзора войны России от Петра Великого до наших дней. 1897, ч. IV, кн. I, стр. 340—341.

7 ՏՃ՝ ՍՍՀՄ ԿՊՊՊՆ, ֆ. 0-94, ք. 4334, թթ. 8—9, 12—13:

ջանների հաշիւով, Միւսյն Հայկական մարզից ուղղամեակաւ մեկնեցին շուրջ երեք հազար հայ աշխարհազորայիները⁸։

Կոտորելով հայկառակորդի դիմադրութիւնը, Կովկասյան հատուկ կորպուսի վորաւմասերը հունիսի 20-ին ընդհուպ մոտեցան Կարսին և այստեղեցին նրա բերքը։ Թուրքական հրամանատարութիւնը մեծ հուսիս էր կապում Կարսի բերդի հետ, որովհետեւ իր ընտան հարմար դիրքով և տարիներ շարունակ ֆրանսիական ու անգլիական ռազմական ինժեներների օգնութեամբ կառուցած արհեստական ամրութիւններով ամրացած լինելով, այն համարվում էր ժամանակի սահմանի տարրեցնելիք մեկը։ Բերդի պաշտպանութիւնը հանձնված էր 11 հազարանոց կայազորին, որն իր տրամադրութեան տակ ուներ 151 թնդանոթ, Պաշտոված Կարսին մեծածիւղ բանակով օգնութեան էր շտապում Կիսս-Մամեդ փաշան, Սակայն, որքան էլ Կարսի բերդը անառիկ ամրոդի անուն էր հանել, այնուամենայնիւ շղթագրով ռուսական զորամասերի հուժկու գրահներին, Հունիսի 23-ի վաղ առավոտյան Կարսի թուրքական կայազորը Մահմեդ-էմին փաշայի ղեկավարութեամբ հարկադրված ևզով անձնատուր լինել, իսկ Կիսս-Մամեդ փաշայի զորաբանակը, յոնով Կարսի անկման յուրը, նահանջեց և ոչանց նախադատութեան կանխելու սուտական բանակի հետագա առաջխաղացումը։

Կարսի գրամասերը մեծ օգնութիւն ցույց տվեցին ինչպես Արեւիյան Հայաստանից եկած և Կովկասյան կորպուսի կազմում գործող հայկական աշխարհազորային ջոկատները, այնպես էլ Կարսի հայերը։ Պաշարման ուժերին բերդապահ թուրքական կայազորի հրամանատարութիւնը զինել էր զենք կրելու ընդունակ հայ ազամարդկանց՝ բերդի պաշտպանութեան համար նորանց օգտագործելու նպատակով, Սակայն կովի թիւ պահին նրանցից շատերը միացան ռուսներին և ղեկըր ուղղեցին թուրքերի դեմ, իսկ բնորում մրնացածները, վտանդի ենթարկելով իրենց կյանքը, ռուսներին օգնում էին, ինչով կարող էին⁹։

Կարսի անկումով թուրքերը զրկվեցին մի հզոր ամրոցից, որը կռված էր ոչ միայն պաշտպանական դեր խաղալու, այլև անհրաժեշտութեան դեպքում օդադործվելու որպես ռազմական հենակետ՝ Անդրկովկաս ներխուժելու համար։ Բացի այդ, գրավելով Կարսը, Կովկասյան կորպուսի զորամասերը թուրքական բանակը նա շարունակեց ռուսական սահմանազնոյից և ճանապարհ բացեցին դեպի Ախալքալաք, Ախալցխա, ապա էրզրում։

Կովկասյան կորպուսի հրամանատարութիւնը, Կարսի պաշտպանութեանը վստահելով հատուկ կայազորի, մնացած ուժերը (9 հազար զօր՝ 48 հրանոթով) շարժեց դեպի Ախալքալաք—Ախալցխա։ Սակայն Կիսս-Մամեդ փաշայի բանակին Ախալքալաք—Ախալցխային օգնութեան հասնելու հնարավորութիւնից զրկելու համար դիմեց ուղղման խորամանկութեան։ Ռուսական հրամանատարութիւնը, անցնելով ճարպիկ զոյաշարժի, այնպիսի տպավորութիւն օտեղծեց, թէ իբր նպատակ ունի շարժվել ոչ թէ Ախալքալաք—

⁸ ՏՃՍ Ա. եւթցան, նշվ. աշխ., էջ 453։

⁹ ՏՃՍ Բ. Սոթո, Кавказская война., т. IV, вып. II, Тифлис, 1887, стр. 64.

Ախալցխա ուղղությանը, օգտակար էր դառնում, Կիոս-Մամեղ փաշան, հավասարով դրան, իր բանակը շատուց նա է քաշում՝ երգրում տանող ճանապարհը պաշտպանելու: Օղոստեիով դրանից, ռուսական կորպուսը հուլիսի 23-ին ալադորեն մոտենալով Ախալքալաքին և սրբնթաց զորով դրավեց այն: Ամրացի թուրքական կալադորի գլխավորներին մի մասը դիմեց փախուստի, իսկ 390 զինվորներ գերի հանձնվեցին: Ախալքալաքից անմիջապես հետո, հուլիսի 26-ին, Կովկասյան կորպուսի ղեկավարները նույնպիսի հաջողությամբ դրավում են նաև Խերթվիսի ամրոցը:

Ամրացիներով ձեռք բերած հաջողությունները, համարվելով՝ Կրասնա-նըզ օղնության և հաճ 2500 զինվորներով, օգոստոսի 5-ին ռուսական բանակը պաշարեց Ախալցխան: Նույն ժամանակամիջոցին Ախալցխային էր մոտենցել և նրա մոտակայքում ճամբար դրել Կիոս-Մամեղ փաշայի բանակը:

Ուստի Ախալցխայի գրավման համար նախ տնհրածեշտ հզավ ջախջախել և հո մղել նրան օղնության շտապող Կիոս-Մամեղ փաշայի ուժերը, Այդ նպատակով, օգոստոսի 9-ին, ռուսական կորպուսը դրոհում է թշնամու համբարը: Արյունահեղ ճակատամարտն ավարտվում է ռուսների հաջողակությամբ: Թուրքական ջախջախված ջոկատը դիմում է փախուստի:

Օգոստոսի 10-ին Կովկասյան կորպուսի ղեկավարները սկսում են Ախալցխայի բերդի գլխավոր դրոհը: Ռուսական հրետանին հինգ օր շարունակ օրոմբակոծում էր բերդը, իսկ հետևանքը՝ զնալով սեղմում պաշարման օղակը: Կորցնելով Կարսը և Ախալքալաքը, թուրքական հրամանատարությունն իր հույսերը կապել էր Ախալցխայի բերդի հետ, որը պաշտպանության համար նույնպես ուներ համար ամրություններ և ուժեղ կալադոր (10 հազար զինվոր): Արան միացել էր նաև Կիոս-Մամեղ փաշան՝ իր ցախջախված բանակից մեացած 5000 զինվորներով, և մեծ ճիգեր էր դրոհողում ամեն զնալ պաշտպանելու բերդը: Ուստի այն անգամ իս թուրքերի զինագործությունը ապարդյուն անցավ: Օգոստոսի 15-ի արյունահեղ ճակատամարտից հետո ռուսական կորպուսին հաջողվում է դրավել Ախալցխան: Յոթ օր անց, օգոստոսի 22-ին, ռուսական զորքերը գրավում են նուև Արպահանը:

Ախալքալաքի, Ախալցխայի, Խերթվիսի և Արդահանի գրավման մարտերին Կովկասյան կորպուսի ղեկավարներին լուրջ օգնություն ցույց տվեցին հայերը: Կարսի գրավումից հետո տեղի հայերից ձևավորվեց հետևակային դումապատակ և 800 մարդուց կազմված հեծյալ աշխարհազորային ջոկատ¹⁾, որոնք իրենց մասնակցությունը բերեցին ռուսական կորպուսի հաջողակության գործողություններին: Ախալցխայի գրավման համար մղված մարտերում ցուցաբերած արիությունը սլշրի բնկան 70 հայերից կազմված կամավորական ջոկատը¹⁾, ինչպես և Ախալցխայի շատ հայեր ու վրացիներ:

Այն ժամանակ, երբ Կովկասյան կորպուսի գլխավոր ուժերը, գրավելով Կարսը, Ախալքալաքը, Ախալցխան ու Արդահանը, գրավված էին ձևոք բերած հաջողակար ամբարանդեշտ դրոհով, Հայկական մարզի կառավարիչ գեներալ Ա. Զավենավանին հրամանատարություն տակ դրոհող ղեկավարներ:

10 Տե՛ս ՍԵՂՄ ԿՊՈՊԱ, ք. ԲՊԱ, գ. 1019, թ. 3, գ. 4641, Թ 72:

11 Նույն տեղում, գ. 4644, թ. 203—204:

դուրս զալով նրանից, հարձակողական պորժոգություններ սկսեց Բայազետի ուղղությամբ: Ա. Քալմախկանի գլխավորած զորագունդը, սրի կազմում էր նրանից 400 հայերից ու ագրքեջանցիներից կազմված աշխարհապարտյան ջոկատը¹², օգոստոսի 27-ին Բայազետի մոտ պարտության մատնելով թուրքական առաջապահ ուժերին, հարկադրեց նրանց փախուստի դիմել: Ռուսական զորադնդին համակողմանի օգնություն էին ցույց տալիս Բայազետի ու նրա շրջակայքի հայերը: Պաշարված Բայազետի կայազորի միհակը զնալով ծանրանում է: Լճի կողմից ռուսական հրետանու և հետեակի անընդմեջ ցրահները, մյուս կողմից տեղի հայերի ճնշումը հարկադրեցին թուրքական կայազորին, քորդ Բազլուլ փաշայի գլխավորությամբ, օգոստոսի 28-ին անսպասար լինել: Բայազետից հեռու գնեցրալ Ա. Քալմախկանի գլխավորած զորքերը դարձան Դիադինը, իսկ սեպտեմբերի 12-ին՝ Ալաշկերտը:

1828 թ. ամառվա սեպտեմբերի սկզբական զորժողովուրդները դարձանում էին հզուստ ստաների նաև մերձսեռօվյաև շրջանում: Առանձնացված ստանական հատուկ զորամասերը մեծ մասի արիերին դրամում են Անապան, Սուխումը և Փսիին: Այսպիսով, 1828 թ. ապրիլի հարձակման զորժողովուրդները Կովկասյան սահմանակառույցում ամբարտեցին ռուսական զենքի փայլուն հաղթանակով:

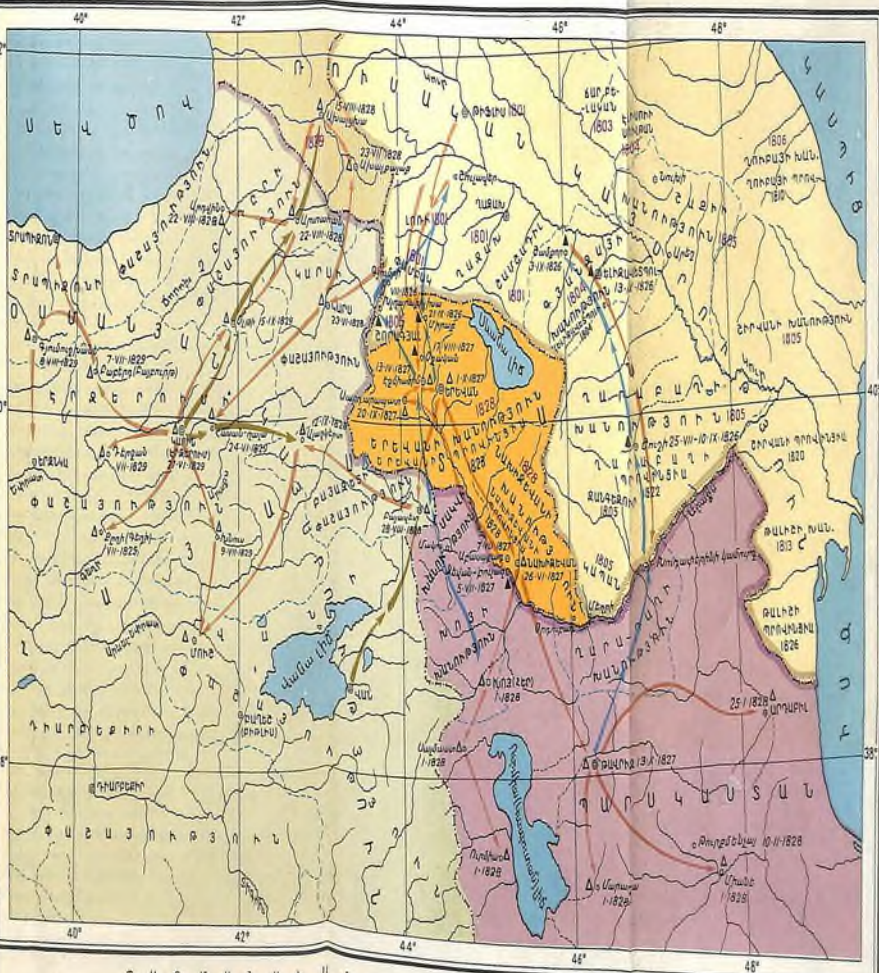
Ռուսական բանակները 1828 թ. զգույի հաջողությունների հասնում նաև Բայազետյան ուղղմանակառույց: Կետերիով հակառակորդի քանակապես ղեկավարող ուժերի դիմադրությունը (ոստաների 92 հազար զորքի դեմ թուրքերը զորքա բերեցին 127 հազարը), նրանք 1828 թ. հունիսի 17-ին դրամեցին Բրախլը, իսկ հոկտեմբերի 10-ին՝ Վառնան:

* * *

Ի հակակշիռ ռուսական բանակների 1828 թ. ձեռք բերած սահմանական հաջողությունների, ինքուղական մեծ աշխույժությունները դիմում են Ռուսաստանի նկատմամբ ակտիվ հակազորժողովուրդներին: Ավստրիան արագորեն սկսեց դիմել՝ անհրաժեշտության պարագայում Դանուբյան իշխանությունները ներխուժելու համար, իսկ օնգրիական կառավարությունը, թեպետ կաշկանդված 1827 թ. լոնդոնյան համաձայնագրով, այնուամենայնիվ չէր թաքցնում իր համակրանքը թուրքերի նկատմամբ, եթե նախարհիկ նշանավոր ճակատամարտից առիթնառն հետո անդրկական կառավարությունը շտապում էր Թուրքիային խոստահարող «ափսոսանք» հայտնել, թե «նախարհիկ ճակատամարտից իսկ մի շնտառանակված ղեկավար պատահականությամբ պատճառը: Անգլիան Արեւելքում իր անգղիայական տարածման և ուժեղացման համար հաճախ է Ռուսաստանի դեմ հանել Թուրքիային: 1828 թ. սկզբական զորժողովուրդների ժամանակ սոսական բանակների ձեռք բերած հաջողությունները հակադրում էին Անգլիայի շահերին, դրա համար վերջինս ամեն կերպ ջանում էր փոխել պատերազմի ընթացքը: Անգլիական դիմադրողները դիմում էին նորանոր խորագրականների՝ Պարսկաստանին Ռուսաստանին դեմ վերստին

¹² Տե՛ս ՄԱԶԻԿ ԿՊԻՊԵ, Գ. ԲՅԱ, Գ. 4634, ի. 266, 267—269:

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻԱՅՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ

ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐ

- ԵՐԵՎԱՆ Խանությունների կենտրոններ
- ԵՐԶՆԱԿ Փայտանի, Խորանի ամրությունների կենտրոններ
- ԽՆՈՍ Այլ բնակավայրեր

ՍԱՀՄԱՆԱՆԵՐ

- Դաշնային կարգի սահմաններ 1828 թ.
- Դաշնային կարգի սահմաններ 1829 թ.
- Խանությունների, ֆեոդալական սահմաններ
- Թուրքական պայմանագրով (1828) Ռուսաստանին միացված տարածք
- Ադրբեյջանի պայմանագրով (1829) Օսմանյան կայսրությանից Ռուսաստանին միացված գավառներ

Զարգացող հեղինակներ

1805 Խանությունների և ֆեոդալական իշխանությունների Ռուսաստանին միացման տարեթիվներ (1801-1813 թթ.)

1822 Ռուսական կայսրությանի խոստովանման տարեթիվներ

Զորքերի շարժման ուղղությունները

- Ռուսական
- Թուրքական
- Պարսկական

21.11.1828թ. Դաշնային պայմանագրով Խանությունների վայրերը և ժամանակը

1.1.1829թ. Դաշնային պայմանագրով Խորանի ամրությունները և Երևանի գավառը ժամանակը

պատերազմի մեջ ներքաշելու համար, անգամ ջանում էին Բուրբ-պարսկական ռազմական դաշինք ստեղծել: Պարսկաստանում խնդրակալ գիվանավետների վարած հակառուսական քաղաքականության մասին դեներալ Պասկևիչը 1828 թ. դեկտեմբերի 15-ին Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրը Նեսսերոգին գրում էր. «անգլիական մինիստրությունը, որը Մալկոլմի դեսպանության ժամանակներից ի վեր պարսկական արքունիքում իր ազդեցությունը պահպանելու համար ծախսել է մեր դրամով 75 միլիոն, չի խնայել ևս մի քանի տասնյակ միլիոն, որպեսզի մեր դեմ դիմի Պարսկաստանին և նրան հաջողությամբ գործելու միջոցներ տրամադրե»¹³:

Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև նոր պատերազմ բորբոքելու նպատակով էր, որ անգլիական զործակալները և նրանց հարած պարսկական խաները 1829 թ. փետրվարի 11-ին (հ. տ. հունվարի 30-ին) Թեհրանում կազմակերպեցին պարսկական խառնաժողով հարձակումը ռուսական դեսպանատան վրա, որի ժամանակ ղեկավարում էր ռուսական դեսպան Ս. Ս. Գրիբոյեդովը, ոչնչացվեց դեսպանության աճյուռը անձնակազմը և 32 կազակներից քաղկացած պահակախումբը: Պատահաբար փրկվեցին դեսպանության առաջին քարտուղար Ի. Մալցևը, Թալոմանիչ Մենդրովը և դեսպանատան մի քանի սպասարկողներ: Անգլիական դիվանագետները շատ ջանքեր փոխեցին, որպեսզի չհաջողվեց, Ռուսական դեսպանության վրա կատարված հարձակման հանգամանքների մասին ստացված ռուսական իսկ տեղեկությունների հիման վրա դեներալ Պասկևիչը Նեսսերոգին գրում էր. «անգլիացիները անմասն չեն ձգել Թեհրանում բռնկված խռովությանը... որովհետև նրանք անտարբեր չէին նայում Պարսկաստանում մեր մինիստրության գերազանցությանը և իրենց սեփական ազդեցության ունկալմանը»¹⁴:

Կովկասյան կորպուսում ծառայության, մասնավորապես Պարսկաստանում ռուսական դեսպանի պաշտոնում հղած ժամանակաշրջանում Լ. Գրիբոյեդովի՝ հայերի հանդեպ ունեցած ջերմ հոգատարությանը հայկական լայն շրջաններում առաջ էր բերել խոր հարգանքի ու նրախաղիտության դրսևում: Ահա թե ինչու Գրիբոյեդովի ողբերգական մահի ծանր վիշտ պատճառեց հայերին, և՛ յո շատ անգամ են դահուհիությանը նշել հենց իրենք՝ Գրիբոյեդովի մեթափոք բարեկամներն ու պաշտոնակիցները: Նկարագրելով Թավրիզում Ա. Ս. Գրիբոյեդովի հոգեհանգստի արարողությունը, ռուսական հյուպատոս Լեմուրգերը գրում էր «Զափոգանց շատ ժողովուրդ կար՝ ողբամարդիկ, կանայք, երեխաներ, որոնք կարծես բոլորն էլ խորապես վշտակոչում էին հանգուցյայի դժբախտ ճակատագրին, նրանց մեջ համախառնվում էին բարձրաձայն հնձկատանքներ: Կանայք միևնույն երեկո չէին հեռանում Լեհ-գեցուց, միայն պիտք է նշել, որ դրանք մեծ մասամբ հայեր էին, իսկ նման վշտակություններ, իհարկե, պատիվ է բերում այդ ժողովրդին»¹⁵:

Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև նոր պատերազմ բորբոքելու և

13 АКАК, т. VII, стр. 667.

14 Նույն տեղում, էջ 674:

15 Նույն տեղում, էջ 697:

Ռուսաստանի ղեմ թուրք-պարսկական ռազմական դաշինք ստեղծելու անդ-
լիական դիվանագիտական փորձերը ձախողւեցին, 1829 թ. դարեան թուր-
քական բանակների ղեմ ռուսական զորքերի տարած նոր հաղթանակները
օթափեցին Յաթհ-Ալի շահին, զգալ տալով, որ Ռուսաստանի ղեմ նոր պա-
տերազմը կօրծանարօր կլինի Պարսկաստանի համար, ուստի նա շտապեց
նիկուլայ Է-ին թանկարժեք նվեր ուղարկել, որ հայտնի է օշա՛ւ արժանոտ ա-
նանով, պաշտոնապէս ներողութիւն խնդրեց ռուսական զենայանդութեան
հետ կառարկած ռզմրդութեան համար և պարտաւորվեց անհապաղ կառու-
րել Թուրքմենշտի պայմանագրով Պարսկաստանի ստանձնած բոլոր պարտու-
վորութիւնները, Զուրախան կառարարութիւնն էլ բավարարեց զրանով,
որովհետեւ ռուս-թուրքական պատերազմը թեւկոխել էր իր վճռական շրջա-
փուլը և նման պայմաններում ռուս-պարսկական հարաբերութիւնների հե-
տագա օրովը միայն կար կլինի Թուրքիային ու Արեւմտեան տնրու-
թիւններին:

Հուստիսը լինելով Պարսկաստանից, Անգլիան իր ամբողջ ուշադրու-
թիւնը կենտրոնացրեց Թուրքիայի վրա, նրա ռազմական խորհրդականներին
մշտեցով պլաններով սուլթանը ծրագրում էր 1829 թ. սկզբներին հզոր հար-
ձակում օկսել Ախալցխայի, Կարսի և Բայազետի ուղղութիւններով: Այդ պլա-
նի իրադրութեան համար թուրքական հրամանատարութիւնը Կովկասյան
ռազմաճակատում կենտրոնացրեց մեծաքանակ բռնակ զինքի, զինամթիւրքի
ու պարենի խոշոր պաշարներ, Հայերին Կովկասյան կարպուսի գրամասն-
րին օգնութիւն ցույց տալու հնարավորութիւնից զրկելու նպատակով թուրք
փաշաները նրանց պահպնածարար տեղահան էին անում սահմանամերձ շրջ-
աններին ու քշում Էրզրի խորքը, իսկ նրանց ունեցւածքը կողոպտում:

Թուրքական հրամանատարութիւնն իր առաջին հարվածն ուղղեց Ա-
խալցխայի ղեմ: Բշնամու 20 հազարանոց բանակը օրենթաց առաջխաղա-
ցումով 1829 թ. փետրվարի 17-ին պաշարեց Ախալցխան, փետրվարի 19-ի
յուլիս 20-ի գիշերը տեղի ունեցած արշուճի մարտերից հետո հակառակօր-
դին հաջողվեց ներխուժել քաղաքի փողոցները: Օգտվելով զրանից, թուրք
զինվորները ոչ միայն կողոպտում են հայերի ու վրացիների ամբողջ ունեց-
ւածքը, այլև սրի են քաշում նրանց, լիւնայելով տեղամ երեխաներին, կա-
նանց ու աղհներ ձերանիներին: Անտիկ էր մնում պաշարված ամբողջ, որի
կաշաղորի պետ զեներալ Վ. Բեհրութովը, վճռականորեն մերտելով անձնա-
տուր լինելու մասին Ահմեդ փաշայի վերջնադիր, մեծ հմտութեամբ կազմա-
կերպեց պաշտպանութիւնը: Ռուսական սակաւամթիվ բերդապահ կաշաղո-
րին օգնութիւն էին ցույց տալիս տեղի հայերն ու վրացիները, որոնցից շա-
տերն ընկան անհաւատարմ կովում: 12 օրից հետո պաշարված Ախալցխային
Թիֆլիսից օգնութեան է հասնում նախկին զեկաբրիտ Բ. Գ. Բուրցովի զո-
րագունգը: Բորժումի կիրճում նա պարտութեան է մատնում թուրքական առա-
ջապահ կորպուսին և, թիկունքից հարվածելով Ախալցխան պաշարած հակա-
սակորդի բանակին, մարտի 4-ին թշնամուն հարկադրում է խուճապահար փա-
խուստի:

Թուրքական զորքերի հակահարձակման ձախողման գործում կո-
յնոր նշանակութիւն ունեցավ նաև Բայազետի պաշտպանութիւնը: Վանի

փայայի զլխավորությամբ թուրքական 15 հազարանոց մի զորքանակ 1829 թ. հունիսի 19 (20)-ին սպառնում է Բայազետը: Թուրքական 1500 զինվորից կազմված կայազորի հետ միասին զենքի դիմեցին քաղաքի հայերը, անգամ կանաչք ու պատանիները: Գնեկրայ Պասկևիչի 1829 թ. հոկտեմբերի 10-ի սպաշտանական ղեկավարչի համոծանք, Բայազետի սպաշտպանության մարտերին մասնակցել էն 2000 հայեր¹⁶, Դիմանալով զենքի ու սլաքինի պակասից առաջացած բոլոր դժվարություններին, ռուս զինվորների հետ սերտորեն համագործակելով, նրանք հտ մղեցին թուրքական միապետական բռնակի բռնորդ զորհները և քաջարար սպաշտպանեցին Բայազետը, Պաշտպանության զենակալներին մեկի՝ գնեկրայ Պապովի վկայությամբ, հայերը կոմում ու մեծում էին ինչպես հերոսներ, նրանց հրամանատարները, շնայած բռնարի և վիրավորված էին, բայց միշտ գտնվում էին կրակի առջին զնամ, Ռուս զինվորների և հայ աշխարհագրականների քաջարի դիմադրության շրջանորհիվ խախտվեց Բայազետը գրավելու թուրքական պլանը: Լսելով էրզրումի ուղղությամբ ռուսական զորքերի հաջմական զորամասերի լուրը, Բայազետը սպառնում թուրքական բանակը շտապում է ևս վերադառնալ Վան, այն սպաշտպանելու համար:

Թուրքական քանակների զեմ նշանավոր հսկահամրակողական մարտերից էր նաև Սոդայուղի ճակատամարտը (հունիսի 19—20), որն ավարտվեց ռուսական զորքերի փայլուն հաջմանակով և հունիսի 24-ին Հասան-Ղալա բերդի գրավումով:

Բոլոր ուղղություններով թուրքական բանակներին ևս շարունակեց հետ, Կովկասյան կորպուսի զորամասերը, առաջ շարվելով, սղառադրում են Արևմտյան Հայաստանի մի շարք գավառները: 1829 թ. հունիսի 27-ին ռուսական զորամասերը առանց դիմադրության հանդիպելու դավանեցին էրզրումը (կարին) և Դա խոշոր նշանակության ունեցող իրադարձություն էր, որովհետև եթե Կարսը համարվում էր էրզրումի բանային, ապա էրզրումը՝ Անատոլիայի նախադուռն էր:

Էրզրումի գրավման կարեւորության մասին Պ. Էնգելյոր գրել է. «... ռուսների կողմից էրզրումի հաջող գրավը որոշեց կոմսպանիայի կերը Ասիայում 1829 թվականին»¹⁷, Ռուսական զորքերի հետ էրզրում հասնել նաև մեծ գրող Ա. Ս. Պուշկինը, որն այցի էր Էկել Կովկաս քաղաքում իր ղեկավարիստ քարեկամներին, Հուլիս-օգոստոս ամիսներին ռուսական կորպուսի գործառնելը գրավում են Ուլիսի, Քիլի, Մուշը, Խնուսը, Դերջանը, Բաբերդը (Բայբուրթը) և նախապատրաստվում գրավել Ու ծովի առափնյա շրջանները, հատկապես Բաթումն ու Տրապիզոնը:

* * *

1829 թ. սեպտեմբերի զորամասերի մասնակ հայերի օգնությունը Կովկասյան կորպուսի զորամասերին ամենի կողմակերպված ու ծավալուն բնույթի ստացումը, եթե պատերազմի սկզբին արեմտահայերը մեծ մասամբ միանում էին Հայկական մարզից ռուսական զորամասերի հետ սղառադրում:

¹⁶ ՏՄՍՍՀ ԳԳԳԳ, Գ ԳԳԳ, Գ 1010, Գ 31:

¹⁷ К. А. Ахмедов и др. Записки, Сочинения, т. 9, стр. 460:

կատեկած աշխարհագրական ջոկատներին և քաջաբար կսկում թշնամու ղեմ, այսպէս 1828 թ. միքսերին, մասնավորապէս 1829 թ., նրանք սակողած են նաև իրենց ինքնուրույն ջոկատները:

Պատերազմական գործողութիւնների ամբողջ ընթացքում խոշոր ծառայութիւն մատուցեց Բայազետի Մեծ-Մարտիրոսի 500 մարդուց բաղկացած հեծյալ ջոկատը:

1829 թ. հունիսին երգրում շարժվող ռուսական զորամասերին նշանակալից օգնութիւն ցույց տվեցին Բասենի և Էրզրումի հայերը՝ Կարապետ արքեպիսկոպոսի ղրկավորութեամբ: Աշխարհագրական ազդարար ջոկատներ ուղղվեցին նաև Բայազետի, Ալաշկերտի, Բասենի, Սերսուտիայի, Մուշի, Արդահանի և Արեւիկյան Հայաստանի այլ ղաղաւթներ հաշտութիւն:

Երզրումի զորավար Նկ. Վ. Մաշկովի

Ռուս-թուրքական պատերազմում աշրի ընկնող մասնակցութիւն ունեցան Կովկասյան կորպուս աջօրոված և արդեն ռուս-պարսկական պատերազմի ճակատներում բաղում սխրանքներ գործած զեկաբութիւնները: Մ. Պուշկինի նախագծով ու նրա ղեկավարութեամբ Կարս տանող ճանապարհին կառուցվեցին մի շարք կամուրջներ և անցումներ, նույնիսկ որոշ ճանապարհներ սալաբլկեցին:

Ռուս-թուրքական պատերազմում համարձակ ու բաշ դորաւարի անուն վաստակեց Նախկին վեկարդիստ փոխդաւետ Ա. Միկլայշևսկին: Նա մասնակցութիւն ունեցավ Կարսի, Ախալքալաքի ու Ախալցխայի բերդերի գրավման մարտերին: 1828 թ. նոյեմբերին Ա. Միկլայշևսկին ստացավ զեղում-պետի աստիճան, 1829 թ. մարտին նշանակվեց 12-րդ Եգիրտիան ղեղի հր-

րամանատար և իր զնորով խոշոր դեր խաղաց Բուրժական բանակների դեմ մղված ռուս Կշանավոր ճակատամարտերում:

1826—1828 թթ. ռուս-պարսկական և 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմների գրեթե բոլոր կարևոր ստրատեգիական պայնները կազմվում ու մշակվում էին դժկարբիտների Ֆերիսթյան միություն: Եսկա Ռուսթում-Քյան Ռիսթյան» խնդամ, Կովկասյան կորպուսի օբեր-կվարտիրմայստեր Վ. Վոյնովսկու օնմիջակոն մասնակցությամբ: Նրա տնօնք սերտորեն կապված է Կարսի, Էրզրումի, Բարեդի Համար մղված ճակատամարտերի հետ:

Ռուս-պարսկական և Հատկապես ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ իր ուղղմական խոր դիտելիքներով, զորավարական տաղանդով ու տեղեկական քաջությամբ փայլեց նախկին ղեկարդիստ դեղատիկա Ի. Բուրջումը: Նա Կարսի բերդի վրա կոտորված խիզախ ու օրրեթաց դուհի նախաձեռնողներից մեկն էր, որի Համար պարգևատրվեց Գևարգիյան խաչով. Ի Բուրջումը, Լեխայցխայի գրամման մարտերի ամենազնայական պահին, Շիրվանյան զորի Հրամանատար Բուրջումի սպանվելուց հետո, զնորի Հրամանատարությանը վերջրեց իր Ախքը, մեծ Հատկությամբ ու Համարձակությամբ մարտի տարով աչի և ռոստոսի 15-ին առաջինը մտավ Լեխայցխա:

1829 թ. ուղղմական գործողությունների ժամանակ Ի. Բուրջումի զբլխովորած ներսոնական զրեհադեական գունդը ԼեզաՀանի մոտ ցախցախեց թուրքական 16 Հադորի դիմադրից կողմմած րանտեր և փայլուն Հողթանակ տարավ Սողանկուդի Հեկատամարտում:

1829 թ. ամռանը Ի Բուրջումը, իր զնորով տեղեկով մեծական Հարձակման, գրամից Օլթի ղափասը, ապա Բաբերդը: Հայլիսի 19-ին Խարթ գնդի մոտ ադի ունեղած աղյուսակի ճակատամարտում Ի. Բուրջումը, որն ադդեն դեներայ-մայրի աստիճան ուներ, հանք վիրավորվեց և մահացավ Հուլիսի 23-ին:

Ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ Արենայան Հայտատանում մղված մարտերի մասնակից նախկին ղեկարդիստ Վ. Ռուսթումովը սգերադանց քաջությամբ քուցաբերեց նաև Լեխայցխայի ու Էրզրումի Համար մղված կռիվներում և ռուս-թուրքական պատերազմի աչի Հերոսամարտերում: Վ Ռուսթումովը, որպես շնորհալի դիմադրական, ղարգացած պատմաբան և փալլուն լրագրող, այքի լեկնոդ դեր խաղաց նաև Կովկասյան կորպուսի շտաբում:

1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի Կովկասյան ռազմա-կոտորվ իրենց անունները հերոսի փառքով պատկեցին նախկին ղեկարդիստներ Պյոտր և Պափը Բեստուժն էգրայները, Ա. Վեդենյակովներ, Ֆ. Վիշենսկին, Պ. Կոնայիցիներ, Ա. Գանգեբլսկը, Ն. Սեմիչևը և ուրիշներ:

3 ԱՆԴՐՈՆԱՊՈՒՍԻ ՊԱՅԻՄԱՆԳԻՐԸ ԵՎ ՀԱՅՈՐԻ ԳԱՂԹԸ

Պատերազմական գործողությունները ռուսների Համար Հացող էին զարդանում նաև գլխավոր՝ Բայրամյան ռազմաճակատում, 1829 թ. այս ուղղմա-հակառի Հրամանատար նշանակվեց պեներայ Ի Պիրիլը, որը ձեռնամուխ և-

դավ ժնտական հարկակողական գործողութիւնները և կարճ ժամանակում հասաւ մեծ արգոյնեցի, Հունիսի 18 (30)-ին ուսանաւ բանակը դրական Սի-խտորիա ամրոցը, ապա անցնելով Բուկանյան յեռնաշղթան, մտաւ Հարա-վային Բուլղարիա և Հուլիսի 12 (24)-ին զրական Բուրգոս քաղաքը Ռուսա-կան բանակի մատրցի Բուլղարիա մեծ շարժով նպատակն Թուրքիայի դեմ բու-ղար ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարին: 1829 թ. օգոստոսի 8 (20)-ին ռուսական բանակն, առանց լուրջ դիմագրութեան հանդիպելու, դրա-վէց Ադրիանապոլիսը և Կոստանդնուպոլիսի վրա արշավելու նախապատրաս-տութիւններ սկսեց: Ընդհանր թուրքական բռնակր բորբոքովն քայքայվել էր և մայրաքաղաքի պաշտպանութեան համար թելոյնիսկ ձևերի տակ բրիգադներ չկային¹⁸: Այսպիսի ծաւր վիճակի մէջ ընկնելով, Ռուսթան Մահմուդ 11-ին ու-րիշ ոչինչ չէր մնում, քան անհապաղ հաշտութեան խնդրել ռուսներին:

Բայկանյան և Կովկասյան ռազմաճակատներում ռուսական թանակները տարած հաղթանակները մեծ խաճապ տուցացրին նաեւ արեւմտյան տերու-թիւններին կառավարող շրջաններում: Լեվաթիական թանակը սպառում էր հրամանի՝ ներխուժելու Դանուբյան իշխանութիւնները: Հունիսին Կոս-տանդնուպոլիս վերադարձան անգլիական և ֆրանսիական զեւապետները, ու-րոնք 1827 թ. Եսլիմբերիկ, հունական միջադեպի կապակցութեամբ, սուլա-կան զեւապետի հետ միասին հետացել էին սլեյտեղից: Լեւապետական կա-ռավարութեան ժողովուրդ Գորդոնին հրաժարելը Կոստանդնուպոլիսի վրա ուսու-նելի շարժելու պէս, հաժապում անհապաղ մտցնել Սեօպոյան նեղուց-ները: Այսպիսով, Անգլիան, Ֆրանսիան և Ավստրիան պատրաստ էին Ռու-սաստանի դեմ պատերազմ սկսելու, եթէ նա իր բանակը շարժեր դեպի Թուր-քիայի մայրաքաղաքը: Նրանք միաժամանակ սկսում են դիվանագիտական ճնշում գործադրել՝ արագացնելու հաշտութեան կնքումը: Մտնողված միջազ-գային լարված իրադրութեան հաշտութեան հարկադրեց Ռուսաստանին տեղի տալ սուլ-մըտյան պետութիւններին ճնշմանը և հաշտութեան դիմել:

Կովոդ կովմերի միջև օգոստոսի 21-ից Ադրիանապոլսում սկսվում են հաշտութեան բանակցութիւնները: Թուրքիայում գտնվող անգլիական, ֆրան-սիական, ավստրիական և պրուսական զինանազնանքը դիմում են զանա-զան միջոցներով, որպէսզի հարկադրեն Ռուսաստանին՝ հաշտութեան կնքել գիշոդ պայմաններով: 1829 թ. սեպտեմբերի 2 (11)-ին կնքվեց հաշտութեան պայմանագիրը¹⁹:

Ադրիանապոլիսի պայմանագրով Թուրքիան ճանաչեց Գլուխուսանի և Ռուրմենելիայի պայմանագրով հաստատված Լեւապետական միացումը Ռու-սաստանին: Այդ հաշտութեամբ Ռուսաստանին անցան Դանուբի դետարե-րանն՝ իր կողմնակող, Սեօպոյի արեւելյան ափը՝ Կուրանի գետաբերանից մին-չև սր. նիկոլայի հաճաճատուլը, Անապա և Փոթի հաճաճադիստները, Ան-գլիկովկասում Ախալցխայի փաշայութեան մի մասը՝ Ախալքալաք և Ախալցխա բերդերով: Ռուսական առևտրական նախնին իրավունք տրվեց նախակնելու Սեօպոյան նեղուցներով, իսկ ուսանական փաճառականներին՝ ազատ առևտուր անելու Օսմանյան կայսրութեան բոլոր մարզերում: Թուր-

¹⁸ К. Марке и Ф. Ангелак, Сочинения, т. 9, стр. 352

¹⁹ «Договоры России с Востоком», стр. 71—80.

րիան պարտավորվեց Ռուսաստանին վճարել ռազմատուգանք՝ 1, իլիոն հոլանդական (հոլանդական ընդունեցը հալաասար էր 3 ոսկյա դրամի)։ Խորքիան ճանաչեց Հունաստանի ներքին ինքնավարութունը ինքսավար իրավունքներ տրվեցին Մոլդավիային և Վալախիային, ըստ որում այդ ինքնավարության ապահովման նրաշխիքը հանձնվեց Ռուսաստանին, որ փաստորեն նշանակում էր նրանց վրա Ռուսաստանի խնամակալության հաստատում։ Ադրիանապոլսի պայմանագրով ինքնավարություն տրվեց նաև Սերբիային։

Ադրիանապոլսի պայմանագրի 15-րդ հոդվածով Թուրքիան վերաճանաչեց մինչ այդ Ռուսաստանի հետ կնքած բոլոր պայմանագրերն ու համաձայնագրերը²¹։

Արևմտյան տերությունների ճնշման տակ, որոնց ձեռնտու չէր Ռուսաստանի ուժեղացումն Արևելքում, ի վնաս հայ ժողովրդի ազդեցին շահերի, Թուրքիային վերագարծվեցին էրզրումը, Արդահանը, Բալազանը, Ալաշկիրտը, Վարդը և Արևմտյան Հայաստանի մյուս շրջանները, որոնք պատերազմի ընթացքում զրավվել էին Կովկասյան կողմուխի կողմին։

Այսպիսով, Ադրիանապոլսի հաշտության պայմանագիրը ցույց տվեց, 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ արդեն տրեմտահայության հարցը սոսկ հայ-թուրքական, նույնիսկ հայ-ռուս-թուրքական արաբերությունների հարց չէր։ Նա սերտորեն առնչվում էր ռուս-թուրք և արևմտյան մեծ տերությունների հարաբերություններին, Մերձավոր Արևելքում նրանց գաղութատիրական, նվաճողական ծրագրերին։ Ուստի այդ ժամանակներից ի վեր, հանուն իրենց նվաճողական-գաղութատիրական շահերի, մեծ տերությունները մեկ անգամ չէ, որ արևմտահայության ճակատագիրը, զրկել են արյունոտ զոհասեղանին։ Արևմտյան տերությունների վարած այդ քաղաքականությունն էլ դարձավ հայ ժողովրդի մեծ ողբերգության զլխավոր

Ադրիանապոլսի պայմանագրով, ռուսական քանակի զրաված Արևմտյան Հայաստանի գավառները Թուրքիային վերադարձնելու որոշումը հարկադրեց այդ վայրերի հայ բնակչության մի մասին դեմ օգտագործելու Ադրիանապոլսի պայմանագրի 13-րդ հոդվածը, որի համաձայն երկու կողմերի հպատակներին իրավունք տրվեց մեկ և կես տարվա ընթացքում ինքնահոծար մեկ հրկրից անդամավորվել մյուսը։

Արևմտահայերի գաղթը դեկոմպարելու համար Ռիֆլիսի զինվորական պենիոնայ-նահանգապետի նախագահությամբ ստեղծվում է հատուկ հանձնաժողով։ Նա զորքով էր Պասիկիյի տված հրահանգով, որն իր բովանդակությամբ գրեթե նույնն էր, ինչ Պարսկաստանից հայերի դադթի վերաբերյալ հրահանգը, Հաստատված կարգի համաձայն նախատեսվում էր զաղթող վաճառականներին ու արհեստավորներին բնակեցնել քաղաքատիրոջ վայրե-

20 1826 թ. փետրվարի 8 (15)-ին Նիդրնում կնքված համաձայնագրով Հունաստանը հրաժարվեց անկախ պետություն՝ Կաոս քաղաքի միջնադարյան անկախ ձևով։

21 «Договоры России с Востоком», стр. 79

րում, իսկ գլխադասքներին՝ պետական հոգեբրի վրա: Փոխարինաբար նրանց նշանակման օգնութեան ցուցց տալու համար հատկացվում էր 380 հազար սուրբի արծաթ դրամ (թղթյա գրամով՝ 1500000 ոտրլի)²², Գաղթողները վեց տարի ժամանակով ազատվում էին բոլոր տեսակի հարկերից ու պարհակներից:

Տասնյակ հազարավոր հայեր տնհամբերութեամբ էին սպասում զուգթի պաշտոնական թույլտվութեանը, որպէսզի անցնեն ռուսական սահմանները, քանի ղեւ Վովկասյան կորպուսի դորամասերը ետ չէին քաշվել Ադրիանուպոլսի պայմանագրով սահմանված պետական սահմանագիծը: Գաղթականներին աշակերտի նախագործական քաջի դիմելու բաղաւորում է նրանով, որ թուրք փաշաները պատերազմում իրենց կրօն պարտութեանը շատ բանով վերագրելով հայերին, նախապատրաստվում էին նրանց նկատմամբ իրապարծէլ նորանոր արշաւանի ռազմագործութեաներու: Ահա թե ինչու Կարսից, Արգահանից, Բայազետից, Էրզրումից և Արեւմտյան Հայաստանի մնաց շրջաններից, զաղթի մասին պաշտոնական թույլտվութեան հրապարակումից առնիշտակ հետո, նույնիսկ շտապանքով սահմանված նպաստը ստանալուն, գաղթականների աուջին քարավաններն սկսում են շարժվել ղեպի ռուսական սահմանները: Զոնդովածային գաղթը սկսվեց 1830 թ վաղ դարեանից: Գնեւսու Պասկեիչը 1830 թ. հունվարի 22-ին ստղմական միւնիստը Զերնիշնին գրած էր որ սկսած 1829 թ հետեմբերի 1-ից մեծ քանակութեամբ հայեր արդէն անցնի են ռուսական սահմանը: Նա հաղորդում էր, որ Կարսից և նրա շրջակայքից 25000 ընտանիքներ արդէն տեղափոխվել են Ալապլազի (Արագած) մոտերքում փամբակի ուղեմասի ումայի գլխաւորում, իսկ Էրզրումից 25 ընտանիքներ՝ Լոռիում: Նույն զեկուցագրում Պասկեիչը հայտնում էր, որ գաղթի համար Էրզրումում պատրաստ է մօտ 2000 ընտանիք, Բայազետ քաղաքում՝ 1143, Բայազետի փաշայութեան գաղմտներում՝ ափիի քան 2000 ընտանիք²³,

Ռուսական տիրապետութեան սահմանները գաղթելու հայերի ընդհանուր ցունկութեանը ստղանայ և անհանգստութեան է պատճառում թուրք փաշաներին, որովհետեւ դրա հետեանքով նրանք գրկում են իրենց առատ եկամտները բերող հողագործներին, արհեստավորներին ու վաճառականներին: Ռուսի, ինչպէս իր ժամանակին պարսիկ խաները, այժմ էլ թուրք փաշաները գիմում են նենդ միջոցների, նրանց գումարմածային գաղթը խափանելու համար:

Զնայած թուրք փաշաների ու նրանց ղեպմեմորող անգլիական գործակալներին հարուցած բոլոր խոչընդոտներին, անգամ ռազմապա դիմադրութեանը, արեւմտահայերի գաղթը կատարւից հաջորդութեամբ. Արեւմտյան Հայաստանից Հայկական մարզ և Անգրիովկասի այլ շրջանները զաղթած հայերի թիւը 1829 թ վերջերից մինչի գաղթելու իրավունքի սահմանված ժամկետի ումարար կազմել է 14047 ընտանիք՝ մտաւոր հայրմներով 90 - 100 հազար մարդ²⁴.

²² «Собрание актов, относящихся к образованию истории армянского народа», ч. 1, АИ, 1833, стр. 61

²³ ՏԵ՛ւ ԱՄԷՄ ԿԳՊԱ ֆ. ՌԳԱ, ք. 1019, ք. 12 - 13:

²⁴ ՏԵ՛ւ Ա. Երիցյան, Նշվ. աշխ., էջ 441—442.

վորին համընկնում էին Ռուսաստանի պատմական դարձացման օրինաչափություններին և հոյաստում առաջինի ֆիզիկական ղուլության հարատեմանը, երկրի արտադրողական ուժերի, ազգային մշակույթի, հասարակական-քաղաքական մտքի զարկացմանը, Ռուսի, լնայած ցարիզմի նվաճողական նպատակներին և վարած դադոթատիրական քաղաքականությանը, ստեղծված պատմական կոնկրետ իրադրության պայմաններում Արեւիկյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին հայ ժողովրդի համար օրկակախուրեն օննեցալ առաջագիտական խոշոր նշանակություն²⁶։

Շահական Պարսկաստանը և սուլթանական Ռուրքիան ոչ միայն ղավթը էին Հայաստանը, հաստատել իրենց արշուճոտ տիրադետությունը և մասնատել այդ հինավուրց ժողովրդին, նրա նկատմամբ կիրառելով ազգային ու կրոնական բիրտ խտրականություն, բռնի մահմեդականացման ձեռնարկները, այլև պարբերաբար կազմակերպում էին հայ ղանդվածներին բռնազաղթներ, որոնք լուրջ վտանգ էին ստեղծել հայ ժողովրդի նույնիսկ ֆիզիկական գոյության համար, Արեւիկյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու շնորհիվ արեւելահայերը ոչ միայն փրկվեցին քնուդքն լինելու վերահաս վտանգից, այլև սկսած 1828 թ.՝ Պարսկաստանից, ապա Ռուրքիայից մեծ քանակությամբ հայեր ղաղթեցին Արեւիկյան Հայաստան, հնարավորություն ստանալով իրենց ուժերը նմիքարելով հայ ժողովրդի տնտեսական, հոգեւոր ու քաղաքական կյանքի ղարդացմանը։

Եթե պարսկ խաների կազմակերպած ղանդվածային բռնազաղթների հետեանքով ապագա Հայկական մարզի տնրիտորիայում 1827 թ. սկզբին հայերի թիվը նվազել և կազմում էր քնակչության միայն մեկ քառորդը (166.900 ընսկից հայեր էին միայն 25.151 մարդ), ապա ղրանից երեք տարի հետո, 1831 թ. նրանց թիվը հասավ 82.377 մարդու և կազմեց քնակչության կնսից ալիլին²⁷, Հետագա տարիներին այդ թիվն առավել արաղությանը աճեց, և Ռուսաստանին միացված Արեւիկյան Հայաստանը ղարծավ հայ ժողովրդի հալաքման ու ազգային համախմբման օջախ, իրենց ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու համար ղաղթելով Պարսկաստանից ու Ռուրքիայից, հայերը ոչ միայն ապաստան էին ղտնում Արեւիկյան Հայաստանում, այլև կովկասի ու ռուսական կայսրության այլ մարզերում՝ ալեկազնելով այնտեղ քնակվող հայերի թիվը։

Արեւիկյան Հայաստանում, նրա Ռուսաստանին միանալուց հետո, ապագորեն աճում էր հայ քնակչությունը, ֆիզիկական քնաչնքման եղրին հասած հայ ժողովրդի համար Ռուսաստանի հետ Արեւիկյան Հայաստանի միացման

²⁶ Տե՛ս Մ. Դ. Կարսյան, Из истории русско-армянских отношений, Ереван, 1956; А. Р. Иованнисян, Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX столетия, Ереван, 1958; 3. Т. Григорян, Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX в., М., 1959; Նույնի, հայ և ռուս ժողովուրդների պատմական բարեկամությունը, Երևան, 1942, Նույնի, Ռուս և հայ ժողովուրդների ղազմական համաղործակցությունը XIX դարի սկզբին, Երևան, 1957, Նույնի, Հայ և ռուս ժողովուրդների ղարավոր բարեկամությունը, Երևան, 1960, Բ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1801—1879), Օրնվան, 1959, Վ. Լ. Պարսամյան, Գործոցըղը և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Երևան, 1947։

²⁷ Տե՛ս Ա. Խրիկյան, Նշվ. աշխ., էջ 237—238։

նշանակություն ունեցող միջոց և առաջին հերթին նրանք է ժողովրդի ֆիզիկական զարգացման հարցը: Գրա համար էլ զնոնս ալն մա-
ւանակ և Արտվյանը, խառնուրդ մարմնելով Արեւելյան Հայաստանի Ռուսաս-
տանին միացնելու նշանակությունը հայ ժողովրդի ֆիզիկական զոյոթլլան
պահպանման համար, գրել է. «...քոռ նախանձոտ մարդին գործքով զոյոթ
կուռ, թե հայ աղոցր ո՛չ թե սիողի կամ շահի խաթիւր ա ուսի տիրութլլան ա-
նունը պարտում, ալլ թե իր որտի ուստի սողում կատարի, որ իրան հալվան
ու ազգը պահողիլն (սիողծումը մերն է—[սմբ.] արինը, կլանքը, որդին յեր-
նայի»²⁸:

Այդ հարցում նույն սկզբունքով են առաջնորդվել Ռուսաստանի հետ Արե-
ւելյան Հայաստանի միացման մասնակցողից հայ հասարակական ուկա-
նավոր գործիչներ Մ. Ռադիսոգյանը, Հ. Ալամդարյանը և նրանց հաջորդած քո-
լոր հայ առաջադեմ ու հեռատես մտածողները: Ահա թե ինչու Արեւելյան Հա-
յաստանը Ռուսաստանին միանալուց շորջ մեկ դար հետո էլ մեծանուն բա-
նաստեղծ Հովհ. Քոմանյանը գրել է. «Հայկական հարցը մալսննի կոտորած-
ների . ու գաղթականությունների հարց է. նա գերազանցորեն ֆիզիկական
զոյոթլլան խնդիր է. Ելլ մառ հաջողությունը միշտ կապված է եղլլ Ռուսաստա-
նի հաջողություն հետ (սիողծումը մերն է—[սմբ.]). Ով վեր է կացել Ռուսաս-
տանի հաջողության դեմ, վեր է կացել հայկական հարցի հաջողության դեմ,
և ով Ռուսաստանի դեմ պայապանել է Տաճկաստանին, նա մեղսակից է տաճ-
կական գաղանաթյուններին ու հայկական սարսափներին:

Նա պատասխանատու է հայ ժողովրդի ծով տրյան ու մարդկության պատ-
մություն տալը»²⁹: Այսպե լանդրոտոնալով Ռուսաստանի հետ Արեւելյան Հա-
յաստանի միացման նշանակությունը, նա գրել է. «...մի շարք ուսուպարս-
կական պատերազմներից հետո վերջնականապես 1828 թվին Ռուսաստանը
ախրելը Հին Ալունիքը, Գուգարըն ու Արարատյան երկիրը և միանգամ րնդ-
միշտ վերջ տվել կոտորածներով, գաղթականություններով ու առնանկում-
ներով հատնի հակական հարցին հայաց աշխարհի էս մասում, կամ ուրիշ
խոսքով՝ պարսկահայկական հարցին»³⁰:

Այսպիսով, Ռուսաստանի հետ Արեւելյան Հայաստանի միացման պատ-
մական նշանակությունը մեծ է, նախ և տոտր, ալն պատճառով, ոյր դրո-
նով արեւելահայերը միմիկցին ֆիզիկական քոհանջումից, ինչպես նաև ճի-
պատալվոր պալսոնհետ ստեղծվելին հայ ժողովրդի ազգահալվումսն հու-
մուր:

Արեւելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին շրջադարձային խոշոր
նշանակություն ունեցավ նրա արտագրողական ուժերի և ողջ տնտեսական
կյանքի զարգացման համար: Պարսկաստանի տնտեսական ծալրաստիճան
հետամնացությունը, երկրում իշխող միջնադարյան հողային հարաբերու-
թյունները և ծալր հարկային սխտեմը, արեւելյան տիրակալների կողմից
աշխատավորության դիշատիշ կողոպուտը, առհի ու սեփականության իրա-
վունքի առհեռնմիտիությունը բուցակալությունը, ֆեոդալական մասնատվա-

28 Խ. Արտվյան, երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 111, Երևան, 1948, էջ 177:

29 Հովհ. Քոմանյան, երկեր, հատ. 4, Երևան, 1951, էջ 230—231:

30 Նույն տեղում, էջ 228:

հոլովութիւնը, մտքային արդեւափոխութիւնները, հարաւուն պատերազմները կարգաւորումը և սրբեկանութիւնը էին երկրի արտագրոգողական ուժերի և ողջ տնտեսութեան զարգացումը, Ավելին, Պարսկաստանը արագորեն կորցնում էր իր ինքնուրույնութիւնը, սկսում էր դառնալ կախաւ երկիր և ձեռնարկվել արեւմուտյան տերութիւնների զաղութային շահագործմանը:

Այլ էր Ռուսաստանի վիճակը: Զնայած իր ընդհանուր հետամնացութեանը, նա տնտեսապէս անհամեմատ ավելի բարձր աստիճանի վրա էր գտնվում և հետագայ առաջընթացի առավել մեծ նախադրելներ ու պայմաններ ունէր, քան շտհական Պարսկաստանը: XIX դարի երկրորդ քառորդում Ռուսաստանում զարգանում էր արդււնաբերութիւնը, աճում էր արդյունաբերական Առեւտրականութիւնների թիւը և նրանցում աշխատող վարձու բանվորների քանակը: Արտադրութեան մեջ նկատելիորեն ավելանում էր նաև մեքենային ուղիատանքի ներդրումը: Ավելում է հայրենի մեքենայինական գործարանների շինարարութիւնը և գործարկումը: Արդյունաբերութեան զարգացմանը զուգընթաց աճում էր քաղաքների թիւը և բնակչութեան քանակը: XIX դարի ՅՕ-ական թվականների վերջերից Ռուսաստանում սկսվում է երկաթուղային շինարարութիւնը, որն իր հերթին մեծ յափով նպաստում է երկրի տնտեսական կյանքի զարգացմանը, Ապրանքա-դրամական հարաբերութիւնները սկսեցին ավելի ու ավելի ներթափանցել գյուղատնտեսութեան մեջ: Այսպիսով, Ռուսաստանում գտնվում էր կոպիտաշխատական կուցութեան, և շուտով նա թնայնաւոր էր կոպիտաշխատի շրջափոխը:

Ռուսաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքում տեղի ունեցած խոշոր փոփոխութիւնները բարեկարգ ուղղեցութիւն քաղաքական և տնտեսական կյանքի պարզացման վրայ: Անբաղնեցին նրա ֆեոդալական մասնատվածութիւնը, սեփականութիւնը, ներքին մաքսային սահմանները, քանկութեան համար ապահովվեց անձի ու սեփականութեան անձնականութեան իրաւունքը: Արեւելյան Հայաստանի տնտեսութիւնը ներգրավվեց հետզհետեւ զարգացող համատնտեսական տնտեսական կյանքի բնագահում: Ողորդական և նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին Հայաստանում կոպիտաշխատական հարաբերութիւնների համդին դառնալ, արտագրողական ուժերի և ողջ տնտեսական կյանքի զարգացման համար:

Արեւելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու առաջին իսկ տեսնաւայակումը լուրջ տեղաշարժեր կատարեցին: Նրա տնտեսական կյանքում, էնդոթերիկ և քաղաքականութիւնները, աճեց գյուղատնտեսական մեքենայների արտագրութիւնը, հիմնվեցին քաղաքային մանուֆակտուրային ձեռնարկութիւններ, և պայմաններ ստեղծվեցին ֆարքիկա-գործարանային արտագրութեան զարգացման համար: Զգայիորեն ուժեղանում են նաև Արեւելյան Հայաստանի առևտրա-տնտեսական կապերը: Անդրկովկասի մշտնջրահանքի, Ռուսաստանի, ինչպէս և Հայաստանի հարևան երկրների հետ:

Այսպիսով, Ռուսաստանի հետ Արեւելյան Հայաստանի միացումը հայ ժողովրդի առջնապահուն ու տնտեսական կյանքի զարգացման համար կարեւոր նշանակութիւն ունեցավ:

Արեւելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին գրագրիկա Ռուսաստանի հարաւորական-քաղաքական կյանքի և մշակութային զարգացման նը-

շանակալից մի ժամանակաշրջանի: Եթե շահական Պարսկաստանը տակա-
վին խարխուսում էր միջնադարյան խալիֆի ու հետաձևացության մեջ, կաշ-
կանդում իր տիրապետության ներքո գտնվող հայ ժողովրդի քաղաքական ու
մշակութային կյանքի առաջընթացը, առաջին հերթին Ռուսաստանի թափափվելը էր տա-
րապարակում ու հեղափոխական շարժումների ազնվականական փուլը և ճանա-
պարհ էր հանքում հեղափոխական-դեմոկրատական էտապին անդհնելու հա-
մար: Համապատասխանորեն զարգացման նոր շրջանի էր մտնել նաև ու-
սական ազդեցիկ դեմոկրատական մշակութային՝ գրականությանը, տրված էր,
գիտությունը, ժողովրդական կրթությունը:

Ռուսական նոր մշակութային վերածնունդը սերտորեն կապված է Ռեզիզյանի
ու Գրիբոյեդովի, Պուշկինի ու Լերմոնտովի, Գոգոլի ու Նեկրասովի, Գլինկայի
ու Դարգոմիժովու, Լորաշևսկու և Պրոգոլովի, Բրյուլովի և XIX դարի առաջին
կեսի ռուսական գրականության, արվեստի ու գիտության շատ ուրիշ նշա-
նավոր գործիչների անունների հետ: Իր ժամանակի ռուսական հեղափոխա-
կան հասարակական միտքը մեծ թռիչք դրժեց դեկաբրիստների ու հեղափո-
խական դեմոկրատների քաղաքական ծրագրերում, ռևոլյուցիոնիզմ է ընդունում,
Ռեզիզյանի, Գերցենի, Սոլովյովի, Բելինսկու, Չերնիշևսկու, Գորոդյովի ստեղ-
ծագործություններում: Այդ ամենն իրենց քարերը ու առաջադիմական, ներ-
գործությունն ունեցան Ռուսաստանին միացված Արևելյան Հայաստանի մը-
շակութային, հեղափոխական-դեմոկրատական մտքի ու առաջացած հասարա-
կական շարժման հետագա աճի վրա, Դա ընական ու օրինաչափ պրոցես էր,
քանի որ այն ճշմարտացի էր ու տեղանշանավոր, ուժեղն ու առաջադիմականը,
ինքնատիպը, հետևաբար նաև համամարդկայինը, որ պատմական այդ ժա-
մանակաշրջանում ստեղծվում էր Ռուսաստանում, չէր կարող արձագանք
չդննել նրա կազմում գտնվող ու նրա հետ մշտական սերտ շփման մեջ ապ-
րող հայ ժողովրդի մշակութային, հասարակական-քաղաքական և օղջ հո-
ցեր կյանքում:

Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացումով նպաստավոր պայ-
մաններ ստեղծվեցին հայ նոր գրականության, արվեստի, գիտության, ժողո-
վրդական կրթության ու յուրավորության և հասարակական-քաղաքական տ-
նայնդեմ մտքի զարգացման համար:

Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին առաջին ժամ մի նոր
խոշոր ըալլ հանդիսացավ հայ և ուրիշ ժողովուրդների մերձեցման ճանա-
պարհին: Դա միանգամայն օրինաչափ էր, որովհետև կենտրոնացված մեկ
պիտույթյան կազմում նրանց գտնվելը, տնտեսական և մշակութային փոխադ-
ղեցությունը, միջապահ ու մատակարար պայման ինչպես ցարիզմի ու հորատի-
րության, այնպես էլ արտաքին քաղաքականության թշնամիների դեմ, լեզվի կորուզ-
չ ապաստի այդ ժողովուրդների մերձեցմանն ու բարեկամության խորացմա-
նը, հայ ժողովրդի բովանդակ կյանքի հետագա օրինաչափ առաջընթացին:
Իսկ ինչ արդարանում է Ֆ. Էնգելսի 1851 թ. արտահայտած այն միտքը, թե
« Ռուսաստանը իրոք առաջադիմական դեր է խաղում Արևելքի նկատ-
մամբ ... »³¹:

Արտահայտելով Ռուսաստանի հետ Արեւիյան Հայաստանի միացման երջանակութեան մասին ժամանակի հայ առաջագիմ մտածողների պատմաքաղաքական մտահայեցողութիւնը մեծ շուսափորիւ-դիմակրատ և։ Արովյանը գրել է։ «Որհնվի էն սհաթը, որ սսի քրհնած ատր հայոց լիւ աշխարհը մտով, ու զվրաշի անիծած շար շտանը մեր երկրիցը հալածեց»³²։

Այսպիսով, եթե դարիդմը՝ արակիւնների Ռուսաստանը, հայ ժողովրդին անխարկել է ազդաշին դաժան ճնշման ու դադութային կեղեքման, առա նոր բարձրացող հեղափոխական Ռուսաստանը՝ Բեյինակու և Գերցների, Ձերնի-շեսկու և Դորբովյարովի Ռուսաստանը, պատմական մեծագուցն դեր է խաղացել նրա քովանդակ կյանքում։

Չնայած Արեւիյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին հայ ժողովրդի համար առաջագիմական խոշոր նշանակութիւն ունեցաւ, բայց դրանից հետո էլ հայ ժողովրդական դանդաժները յհասան ոչ ազգային և ոչ էլ սոցիալական ու քաղաքական ազատագրութեան, ճաշակելով ցարիզմի վարած ազգային-դադութային քաղաքականութեան ողջ դաժնութիւնը, նրանք իրենց իրական ազատագրութիւնը որոնում էին ոչ միայն պարսկական ու թուրքական, այլև ցարական բռնապետութեան կործանման մեղ։ Ուստի հայ աշխատավորական դանդաժները, դաշնակցաձ ոռու և Ռուսաստանի մշուս ժողովրդի-ների հետ, անհաշտ պայքար ծավալեցին՝ թոթափելու նան ցարական լուծը։

Այսպիսով, Արեւիյան Հայաստանի միացումով Ռուսաստանին, պատմութեան օրակիով, օրինայալի առաջընթացով հայ ժողովրդի ազգային, սոցիալական ու քաղաքական ազատագրութեան հետանկարները հաստատորեն կամրջվեցին Ռուսաստանում բարձրացող հեղափոխական ուժերի պայքարի ու հաղթանակի հետ։

32 Խ Արովյան, Երկրի լիակատար ժողովածու, հատ. 311, Երեւան, 1948, էջ 581։

ԲԱԺԻՆ Գ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
1830-1860-ԱԿԱՆ
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՈՌՈՒՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱԶՄՈՒՄ

1. ՆՐԵՎԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ ՎԱՐՋՈՒԹՅՈՒՆ

Երևանի ազատագրումից հետո Կոմիտասյան հասույթի կարայտուի հրամանատարության առջև խնդիր ծառայողի օտեղեկյալ սեղանի վրա իշխանության ժամանակավոր օրգաններ, որոնք պիտի տնօրինեին և կարգադրեին նորագործող երկրամասերի ներքին պրակտիկ, միջև կոմիտեի միջև կենտրոնի հաշտության պայմանագրեր:

1827 թ. հոկտեմբերի 6-ին զենեկային Պատկանի կարգադրությանը ստեղծվեց ներսանի ժամանակավոր վարչություն, որի գլուխ կարգվեց զենեկային կրտսերը, իսկ առաջնորդը՝ Նյանակվեցին Նրեանի պարհա փոխգնդապետ Քոբուրդինը և ներսանի լեռնապետը: Ժամանակավոր վարչությանը հրահանգ տրվեց պարսկական լծից ազատագրված վարչություն կազմակերպել իշխանության նոր օրգաններ, որոնք առաջնորդված լեռնապետի կողմից պետք է լինեին՝ ռազմական և քաղաքական հարցերի մասնակարարությամբ պարսկական լեռնապետի, կազմակերպել ազատագրված տեղաբնակչության անվտանգությունը թշնամական ունեցություններին, պետք է հոգ տանեին նրանի, Սարգսյան պալատի և լեռնապետի բերդերի պաշտպանության մասին և ապահովեին հիշյալ բերդերի կառավարողների մարտունակությունը: Ինչ լեռնապետի հրահանգին համար վարչությանը հանձնարարվեց հաշտության և ներսանի և պետականացնել նրանի սարգսյան օրգանները, քաղաքային ծառայությունները, ապահովել նրանց անվտանգությունը, որպեսզի պահպանվեն կապը լեռնապետի հետ և վերականգնվեն պետականացման հետևանքով խախտված առևտրական հարաբերությունները: Երևանի վարչությանը հանձնարարված էր հան հաշտության կազմակերպել իշխանի հրահանգին, ապահովել հետևյալի պահպանումը: Ինչպիսիք պետք է լինեին պահպանված ժողովության կառավարումը: Ինչպիսիք, Երևանի ժամանակավոր վարչությանը, պետականացնել ժողովության պաշտպանության հարմարեցված, Կոմիտասյան հասույթի կարգադրության հրահանգներին կենտրոնի մի օրգան էր:

Իր կարճատև գոյությունը ընթացքում Երևանի ժամանակավոր վարչությունը երկուստեք օրոհվեց հիշյալ լեռնապետներին:

համար։ Այդ բանին մասամբ նդատուում էին վարչության պես գեներալ Կրասնովսկու փախհարաբերությունները վարչության անդամ Նիքսես Աշատաբանցու հետ։ Ժամանակավոր վարչությունն անհապաղ ձեռնամուխ եղավ հայկական զինված ուժերի ստեղծմանը, կազմեց ավելի քան հազար հոգուց բաղկացած զորաշղկատ, որը ներկրում տեղակայված ռուսական բերդապահ զորքերի հետ մեկտեղ ապահովում էր կարգ ու կանոնը։ Սարդարի կայքը հաշվառման ենթարկվեց և պետականացվեց, որի շնորհիվ հնարավոր եղավ զորքանակն ապահովել անհրաժեշտ պարենամթերքով։

Ռուս-պարսկական 1826—1828 թթ. պատերազմը դեռ չավարտված, ինչպես ռուս կառավարական շրջաններին, այնպես էլ հայ ազատագրական շարժման գործիչներին մտահոգում և զբաղեցնում էր այն հարցը, թե ինչպիսի վարչակարգ պետք է մտցվեր Արևելյան Հայաստանում պարսկական լծի թուլացումից հետո։ Գաղտնիք չէ, որ ջառանգյան կառավարությունը կանոնում էր օգտագործել ստեղծված իրադրությունը՝ տիրակալության սահմանները դիպիկոր—Արաքս—Ախուրյան քնադիժը տարածելու համար։

Այլ էր հայ ազատագրական շարժման գործիչների ձգտումը։ Նրանց մտահոգում էր ոչ միայն օտարերկրյա քոնակալական լծից հայրենի երկրի ազատագրումը, այլ նաև նրա ապագա կացության հարցը։ Նրանք շարունակում էին փայտայնել աչք վաղեմի նրալը, թե պարսկական քոնակալական լծի խորտակումից հետո կվերականգնվի հայկական պետականությունը՝ Ռուսաստանի հովանու ներքո։ Գարական կառավարությանը քաջ հայտնի էին հալ ազատագրական շրջանների այդ ձգտումները, ուստի և Նիկոլայ I-ի կարգադրությամբ Պետերբուրգում ստեղծվեց հատուկ կոմիտե, որը պետք է ըզյաղվեր նոր դրաված ներկրամասի ապագա կացության հարցով։

Ենչևիդ գրանից, Ռուսաստանում գործող մի շար հայ գործիչներ (Խ. Լազարյան, Կ. Արդուբյան, Ալ. Խաղաբաշյան) այդ օրերին մշակում և ռուսական կառավարությանն են ներկայացնում մի նախագիծ, որը պետք է հնարավորություն տալիս կայսրության շրջանակներում։ Այդ նախագիծը անհրաժեշտ էր համարում վերականգնել «հայկական թագավորությունը», և Նիկոլայ I-ը իր տիտղոսների թվում պետք է ավելացնել նաև «հայկական թագավոր» տիտղոսը, Հայկական ապագա թագավորությունը պետք է կազմվեր հին հայկական թագավորության մեջ մտնող զխալոր շրջաններից, նախագծի հեղինակների կարծիքով Նիկոլայ I-ի կողմից հայկական թագավոր տիտղոսի ընդունումը, ռուսական հին Հայաստանի թագավորության վերածնունդ, ուժեղ ազդեցություն կգործի Եվրոպական և Ասիական Թուրքիայում, ռուսի այդ ամբողջ Ասիայում և մասամբ Հյուսիսային Աֆրիկայում բնակիչ մեծաքանակ հայերի վրա։ Այդ բարի լուրը կխանդավառի ողջ հայ ժողովրդին, որի ամեն կողմից կներհոսի զնպի նորաստեղծ հայկական պետության օահմանները, և դրանով իսկ մեծ հարված կհասցվի ինչպես Թուրքիային, այնպես էլ Պարսկաստանին՝ Նախա-

1 Տե՛ս Վ. Ա. Պարսմյան, Ա. Ա. Գրիբոյեդովը և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Կիև-ժան, 1947, էջ 267։

դիժը, սակայն, չէր սահմանափակվում միայն աչքաքանդվ, նման ինքնավարություն ձևեր բերելուց հետո նախագծի հեղինակները հարկ էին համարում ունենալ նաև կամայոր հիմունքներով հայերից ստեղծված սեփական զորք, որը պետք է փոխադրվեր ռուսական զորքերին և սահմանափակ հատկություն կատարեր: Հայկական զորաբանակը պետք է ունեցձիկի և զործրն այն նույն հիմունքներով, ինչպիսի հիմունքներով կազմավորվել էր Պետրոս I-ի պարսկական արշավանքի ժրջանում հայկական էսկադրոնը: Հայկական հիշյու զորաբանակի սպայակազմը պետք է հավաքագրվեր քուցառայես հայ, մասամբ նաև վրացի սպաներից, իսկ հետագայում քաղաքացիական և ղինվորական Նառայողները պետք է պատրաստվեին Մոսկվայի կազմարյան համարունում և թիֆլիսի ներսիսյան դպրոցում: Հայկական զորաբանակի ինչպես սպաները, այնպես էլ ղինվորները պետք է օրտվեին օրոշակի արտոնություններից, մի րան, որը մեծապես կվթաներ նման զորաբանակի արագ հավաքագրումը և կազմավորումը:

Այստեհանդերձ, նախագծի հեղինակները քաջ գիտակցում էին, որ ռւայկական թագավորությունը դանվելու էր Ռուսաստանի հովանու ներքո, ուստի սկզբից նեթ ձգտում էին կանխել օրոշ երևույթների ատրաոումը Արենայան Հայաստանի սահմաններում, որը օրոշակի քացասական հետեանքներ կարող էր ունենալ հայ ժողովրդական ղանդվածների համար: Առաջին հերթին այդ հորատտիրական իրավունքի հարցն էր, որ զսյություն ուներ ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ հարեան վրաստանում: Այդ՝ րանի օր դրանից աշատ չարիքներ և անկարողություններ են առաջանում, անհրաժեշտ է սահմանավադել կամ վերացնել ճորտատիրական իրավունքը վրաստանում, կամ զեթ սահմանել, որպեսդի ոչ ոք յկարողանա առանձին-առանձին վաճառել մարդկանց, օրոնք ամբակցված են ոչ ին սնձին, այլ հոդին և որպիսդի րուրոսիին արգելվի մարդկանց վաճառել, արտահանել կամ դադթեցնել այլ նահանգներ և այլ վայրեր: Աստ նախագծի, այսպա ռւայաստանի թագավորությանը ընակելնեքի իրավունքների պաշտպանությունը պետք է խարսված լիներ կայուն օրենքների վրա, ընդ որում այդ օրենքների մշակմանն ու կենսադորմանը մասնակցություն պետք է ունենային հայկաի ներկայացուցիչները՝ հանձնես հայկական եկեղեցու և առավել նշանավոր սահմերի իրադրված անդամների:

Ի հակադրություն օպարակական արքայակուռլյան շրջանում իշխած անօրինականությանն ու բռնությունների, պետք է սահմանվեին քնակիչների կրտվունքներն ապահովող և պարտականությունները ցուցանող օրենքներ: Կասկած չկա, որ նախագծում առաջ քաշված բոլոր սկզբունքային դրույթների նպատականշան էր՝ Ռուսաստանի վեհապետության ներքո ապահովել հայ ադղային վերնախավների դիսավորած ներքին ինքնավարության ստեղծումը:

Անկայն դեկաբրիստների ապստամբությունից անմիջապես հետո հորատտիրական ծայրահեղ սեակցիայի ուղին օրոքգրած քարական կառավարությունը չէ, որ պետք է բնդառաքեր նման ինքնավարական անկալություններին և հակահորատտիրական ձգտություններին: Ռուսի հասկանայի է, որ հիշյալ նախագծում առաջ քաշված առաջադրունքները և ուսովել նս հակաճորատտիր-

րակա՛ն աշամադրութիւնները պետք է բարձրթողի արդիւնն ցարական կենտրոնական կառավարութիւն և անգրկովկասյան իշխանութիւնները կողմից. Ամբիւն, որանց մարբադծում շատ շուտով նկատելի են դառնում որոշակի հակահայկական տրամադրութիւններ, որոնց խթանողը Կովկասի կառավարչապետ Պասկեօնն էր, եթէ մինչև Արեւելոյն Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին Պասկեօնը հայերին շողորթութելու, նրանց ընդառնջելու քաղաքականութիւն էր վարում, տպա հետագայում նա ակնհեր ատելութիւն էր տածում հայերի նկատմամբ. նման քաղաքականութիւն Հիւսիք պետք է փնտրել այն ինքնավարական Ազատմանի մեջ, որոնց համար մարտնչել էր հայ ժողովուրդը և որոնք զաղուհիք չէին Կովկասի կառավարչապետի համար:

Պասկեօնը, որին հանձնարարված էր Արեւելոյն Հայաստանում նոր իշխանութիւն կառուցելու և նոր օրենքների կենսագործումն խնդիրը, չհապաղեց իսկույն ևեթ հետազոտել լինելու դարիդիմի զաղութային քաղաքականութիւն կենսագործմանը. նրա առաջին քայլերից մեկը հայ գործիչներին ասպարիզից հեռացնելն էր, որոնք հայկական ինքնավարական ձգտումներին թարգմանել էին. Դրանց մեջ ամենակարեւորն զեմքը ներսեւ Աշտարակեցիին էր, հայ ինքնավարական ռազմաքննիչի զաղափարակիրներից մեկը. Պասկեօնի սաղորանքներով էր, որ ցարական կառավարութիւնը որոշեց Հայաստանից հեռացնել ներսեւ Աշտարակեցուն, Քիֆլիսի թեմը զլիապորոզ հայ վիճակավորին, նրան փաստորեն արտերկրով հեռախոր Բեսարաբիա. ներսեւ Աշտարակեցին մեղադրում էր այն բանում, որ իր աղոթեցութիւն տակ առնելով Երևանի մամուլակալութիւն վարչութիւնն Կրասնովոյն, հայերի նրկատմամբ վարել է աշտու քաղաքականութիւն և դրանով իսկ մահմեդական ազգաբնակչութիւնը «գրգռել» ընդդիմ հայերի, որ նա փորձել է ընդլայնել էջմիածնի կալվածատիրական իրավունքներն ի հաշիվ արքունի զանձարանի. Պասկեօնը չէր խաթուր նույնիսկ հակառակական տրամադրութիւններ վերագրել Աշտարակեցուն: Իր հերյուրանքներն հիմնավորելու, համար Պասկեօնը օգտագործում էր այն փաստը, որ Աշտարակեցին մտադրութիւն ուներ կազմել շուրջ 200 հոգուց բաղկացած մի զորաջոկատ, որը կոչված էր պաշտպանելու էջմիածնի վանքը: Պասկեօնն սուգ մտադրութիւնն հրամցնում էր իբրև հայկական ընտանի կալվածի և հայերին Ռուսաստանի պէմ ապստամբեցնելու փորձ: Ճիշտ է, շուտով նա հարկադրված էր միտել իր ազգ հերյուրանքը ներսեւի հասցեին, սակայն փաստը մնում էր փաստ, որ նա ամեն կերպ ձգտում էր առարկալից հեռացնել ներսեւին. Այդ բանը նրան հաջողվեց, և ներսեւ Աշտարակեցին հեռացվեց Հայաստանից, Հեռացվեց նաև հայերի նկատմամբ ընդլայնակամորեն տրամադրված գեներալ Կրասնովսկին, Սակայն Պասկեօնը աշտարակով էր լրավարարվեց. նա սկսեց հալածել և պատժել այն ունձանց, ովքեր սողողված էին Հայաստանի պետականութիւն վերականգնման զաղափարով:

2. ՀԱՅԿԱՆԱՆ ՄԱՐԶԸ

1828 թ. մարտի 20-ին Նիկոլայ I-ը, Ռուբենեւայի հաշտութիւն պայմանագիրը միջնորդելուց անմիջապէս հետո, ստորագրեց մի հրամանագիր, որը ասված էր. «Համաձայն Պարսկաստանի հետ կնքված պայմանագրի, հրամա-

յում էմ՝ Պարսկաստանից Ռուսաստանին միացված երևանի և Նախիջևանի խանություններն ախուրեճտե բոլոր դորժերում սահմանել Հայկական մարզ և առնեճերժոճել մեր տիտղոսի մեջ։ Այս մարզի բարեկարգման և կառավարման մասին կառավարիչ սենատոր համապատասխան հրամանագրի կառույն իր ժամանակին»³։

Այսպիսով, Երևանի ժամանակավոր վարչությանը դալիս էր փոխարինելու վարչական մեկ այլ օրգան, և նոբաստեղժ մարզի կառավարման գործը լիովանցվում էր մարզային վարչությանը⁴։ որի պետ նշանակվեց Երևանում ուսումնական զօրքերի հրամանատուր գեներալ-մայոր Ալեքսանդր Քավճավաճեն։ Վարչության կազմում իբրեւ տեղամեկր մտնում էին հրկու ուսա գեմվորական և տեղի հայ ու մահմեդական բնակչության իշխող խավերի մեկական ներկայացուցիչներ։ Մինչև 1833 թ. հայ բնակչության ներկայացուցիչն էր Սահակ Մելիք-Աղամայանը։ Վարչության կազմի մեջ մտնում էին նաև երեք խորհրդական, օրոնք համապատասխանաբար պետք է վարենին գործողիք, ֆինանսական, տնտեսական և զատական գործերը։

Հայկական մարզն իր հերթին բաժանվում էր Երևանի և Նախիջևանի գավառներին և Օրդուբադի օկրուգի։ Գավառներում ստեղծվեցին ուստիականական վարչություններ և գավառական դատալաններ, իսկ Երևանում և Նախիջևանում՝ քաղաքային դատարաններ։ Նախիջևանի գավառում և Օրդուբադի օկրուգում իշխողությունը թողնվեց տեղական մահմեդական նախքեներին՝ լհասն խանի և նրա եղբայր Շէյխ-Ալի բեկի ձեռքը, մի բուն, որ խիստ զգուշություն ուսաջաջրեց հայ բնակչության մեջ։ Հիշյալ տեղակալություններին ձեռքում տեղական իշխանության թողնելը ցարական իշխանությունները քայաւորում էին այն բունով, որ նրանք պատերազմի բնթացքում իբր մեծամեծ ժառալություններ են մատուցել ուստական դորքերին։ Լհասն խանին և Շէյխ-Ալի բեկին ուստալաներից միայն ոգնականներ էին հատկացվում։

Ինչ վերաբերում է Հայկական մարզի քաղվոր քուրդ և աղքեխանցի բրնակչությանը, ապա նրանց վրա շարունակվելու էր իրենց քեղապետերի կառավարչությունը։ Ոկգրնական շրջանում մահալների և առանձին գյուղերի կառավարման նախկին ձևը գրեթե պահպանվեց, քանի որ այնտեղ իշխանություն գյուղա մնում էին պարսկական տիրապետության ժամանակաշրջանի կառավարիչները, այն է՝ միրքուրբները, մելիքները և աղաները։

Այնտամեկնալիով, Հայկական մարզի ստեղծումը քաղալական, կառավարչության կողմից մասնակի զիջում էր ինքնավարական և ազգային պետականության վերականգնման Ազատմեներին։ Եվ եթե ռւայական մարզն անվամբ ցարական կառավարչությունը կամենում էր խաբուսիկ պատրանքներ ստեղծել հայ սգատադրական շրջաններում, ապա վերջինները իրոք ցունկային բնդունում էին իրականի տեղ։ Մեկու քալորովին նոր էր այն անունը մտցվել Ռուսաստանի վարչական սոխարհագրության մեջ, էր Երևանի և նրա շրջակա գյուղերի հայ հաստրտկության կողմից մի բազմաստրտգրի ղեմում

³ «Собрание актов, относящихся к образованию истории армянского народа», т. I, М., 1833, стр. 278.

⁴ Հայկական մարզի մեջ էր մտնում նաև Օրդուբադի գավառը, Տե՛ս Ե. Ի. Մանուկյան, Гржданское управление Зюкьянском Тифлис, 1901, стр. 241

էր խմբագրվում, ուղղված էր միտանի հոգևոր վարչության, որի մեջ խմբի-
այլոց կռի էր արվում ամբողջ աշխարհում գրված հայությունը դալ հասկացվել
Արարատյան երկրում, ուր մի ժամանակ հայոց թագավորությունն էր եղել
և ուր այժմ բուսներին ձեռքով նորից հաստատվել է ազատությունը⁵։

Մինչդեռ իրականում քաղաքական կառավարությունը բոլորովին այլ մը-
տադրություններ ուներ. Պատկերը և ֆինանսների միեխուտը կանկրկնը ամ-
բողջ Անդրկովկասը ղիտում էին իբրև Ռուսական կայսրության զաղաթային
մի կցորդ և ձգուում էին աշխի կապել Ռուսաստանի հետ քաղաքացիական և
քաղաքական կապերով իբրև մեկ մարմին և ստիպել տեղի բնակիչներին խո-
տի, մտածել և զգալ ռուսաբար⁶, ինչպես դրում էին Պատկերը և ունեւոր-
ներ Մեյնիկովն ու Նուտախովը կենտրոնական կառավարությանը ներկայաց-
րած «Առաջարկություններ անդրկովկասյան երկրամասի կառուցվածքի մա-
տին» իրենց նախագծում. Ինչպե՞ս է, այս նախագիծը չկենսագործվեց, սակայն
բացահայտում էր այն իրական քաղաքական դիմը, որին հետամուտ էր քա-
ղաքական կառավարությունը Անդրկովկասում։

Նորահաստատ վարչական կարգը Արեւելյան Հայաստանում իրենից ներ-
կայացնում էր հնի և նորի մի խառնուրդ, բնդ որում 1828—1829 թթ. Ռուս-
քիայի դեմ մղվող պատերազմը և 1828—1830 թթ. երկրում մղեղնող ման-
ուսխտի համաճարակը մեծապես խանգարում էին ռուսական իշխանություն-
ներին՝ ցարական որսնրների համապատասխան կարգ ու կանոն հաստա-
սել նոր նվաճված երկրում։ Այս ամենի հետեւանքով սկզբնական շրջանում
բնակչության մեջ ծայր է առնում դանդաղածային խալ բողոք, հասկացվես
այն շահատակություններից, որ կատարում էին երկրի նախկին իշխողները,
որոնք այժմ էլ դեռ տեղերում իշխանության օտակներ իրենց ձեռքն էին պա-
հում։ Առանձնապես ուժեղ էր ղեղահությունը էհսան խանի և Ենիսի-Ալի բեկի
տնօրինությանը թողնված նախնեւանում և Որդուբաղում, որտեղ «հուղմուն-
քը և ղեղահությունը... ծայր աստիճանի են հասնում»⁷։

Թայց աշխարհին էր իրավիճակը միայն սկզբնական շրջանում, Արեւել-
յան Հայաստանի պատմությունն մեջ սկսվում էր մի նոր ժամանակահատ-
ված։ Առախտարար երկրի կառավարման մեջ պողոյի փոփոխություններ էին
մտցվում. Ցարական կառավարությունը ձգուում էր երկրում հաստատել մի-
երինակ կարգը, նախկին կառավարության թանապետուկտե աղորկություն-
ները վերացվում էին, դործի էին դրվում հաստատուն օրենքներ, որոնք նա-
խորդ ժամանակաշրջանի համեմատությամբ մի քալ էին դեպի առաջ. 1830
թ. փետրվար ամսին Հայկական մարզի պետ նշանակվեց զենեւալ-մայր իշ-
խան Վասիլի Բեհրութովը, որն այդ պաշտոնում մնաց մինչև 1838 թվական-
ը, Բեհրութովը զգալի աշխատանք կատարեց մարզում քաղաքական օրենք-
ների հաստատման և կիրառման ուղղությամբ. Սակայն այդ հարցը դրված
էր ողջ Անդրկովկասի մաշտաբով, որովհետեւ պետեւ մեկ բնդհանուր քա-
ղաքական դիմ չէր մշակված և, քացի այդ, կառավարական շրջաններում էլ

⁵ Առ. Հայոց պատմություն, երազույն շրջան, մասն Բ, Իրեւն, 1922, էջ 133.

⁶ «Колонизация политическая Российской империи в Азербайджане в 20—60-х гг XIX в.», т. I, М.—Л, 1936, стр. 21.

⁷ АКАК, т VII, стр. 647

գոյություն ունեին չորս տարածայնություններ: Եթե բաղաճառ գաղութարարական հայեցակետի վրա կանգնած պաշտոնական անձինք (Պառկիլ, Իմենիկով, Կուտախյով և այլք) ունեւին միտքն էին արժարժում, որ անհրաժեշտ է իսկույն հեթ Անդրկովկասում մտցնել ռուսական վարչակարգ և արմատախիլ անել տեղական ժողովուրդների վարչական և օրենսդրական նախկին համակարգը, ապա Կովկասի կառավարչապետի պաշտոնում Պառկիլին փոխարինած բարոն Ռոզենբերգը և իր արտահայտվում միանգամից նման արմատական փոփոխություններ կատարելուն և զտնում էր, որ տեղական ժողովուրդների վարչական և օրենսդրական կյանքում փոփոխություններն անհրաժեշտ է առնչելուսուցար հերժուածել:

Այս տարածայնությունների հետևանքով ողջ Անդրկովկասում կատարվելիք վերափոխումների հարցը փոքր-ինչ հետաձգվեց: Զնայած դրան, Պառկիլին հանձնարարություններ վճարվեցին Հայկական մարզում մի շարք վերականգնումներ ձեռնարկել: Վրաստանի քաղաքացիական հաճանգապետ Փայալովանդովի հետ միասին Ռեզնովսկի Հայկական մարզի կառավարման բնագավառում մտցնում է էական փոփոխություններ՝ վարչություն ուսացման ուղղությամբ: Նրանք միասին կազմում են կանոններ, որոնք 1833 թ. հունիսի 23-ին վավերացվում են Նիկոլայ I-ի կողմից և օրենքի ուժ ուտանում:

Հունիսի 23-ի օրենքով նախ և առաջ փոփոխություններին էր ենթարկվում Հայկական մարզի վարչական քարտեզը: Դրանով Երևանի գավառը բաժանվում էր չորս օկրուգների՝ Երևանի, Շարուրի, Սյունյայի և Խաղարտպատի. նախկինների գավառը և Օրդուբադի օկրուգը պահպանվում էին նորաստեղծ օկրուգների կառավարման համար նշանակվում էին ռուսաստի-հանափորներ, միևնույն նախկիններ և Օրդուբադը շարունակում էին մնալ նախկին նախկինների կառավարչության ներքո:

Մյուս կարևոր փոփոխությունը, որ բերում էր հունիսի 23-ի օրենքը, Հայկական մարզի վարչության կոյնիկալ ձևի վերադառնում էր և վարչության սեռի վրա տեղական միանձնյա իշխանության հաստատումը: Այնուհետև՝ հեթ նախկինում ստեղծված, դատական և ֆինանսական գործերի տնօրինությունը հանձնարարված էր խորհրդականներին, ապա այժմ դրանք իրականացնելու էին այդ նպատակով ստեղծված տարբեր քաժինները: Հարկերի և տուրքերի դանձման համար ստեղծվում է առանձին վարչություն, ինչպես նաև հատուկ կոմիտարի պաշտոն, որի հոգսը պետք է լինի հարկերի և տուրքերի գանձումը և պետական եկամտի նոր աղբյուրների որոնումը⁸,

Իրենց այդ նրանում և նախկինում հղատ քաղաքացին դատարաններ վերաժվեցին գավառական դատարաններ: Մարզի բնակիչներին իրավունք էր վերապահվում նաև օգտվել միջնարդ գատարաններին, իսկ մահճակալաններին՝ հույնական և շարխսիին:

Ապույն այս միջոցառումները ժամանակավոր բնույթ էին կրում, մինչ ցարիզմը ձեռնադառնում կլինի ամբողջ Անդրկովկասում վարչական փոփոխումների անցկացմանը:

⁸ «Полное собрание законов Российской империи» (заседания) ПСЗРИ, т VII, 1833, № 6782

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՐԶԻ ՎԵՐԱՑՈՒՄԸ, ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿՈՐ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐ

Նարիզմին մատահոգում էր ամբողջ երկրամասում միանման վարչակարգ ստեղծելու և ընդհանուր որենդենբրով այն կառավարելու խնդիրը: Դեռևս 30-ական թվականների սկզբներին սենատորներ Մեյնիկովի և Կուտաիսովի կողմից անցկացված վերստուգումը ցույց էր տվել, որ հին ու նոր օրենքների սուկայությունը, ընդհանուր մշակված վարչական կառավարման բացակայությունը բացմատեպակ լարաշահումների ազդուր են հանդիսանում և իրավացի դժգոհություն տեսք բերում անդալան քահայության մեջ: 1831 թ. նիկոլայ 1-ի անցնությունը Անդրկովկաս և քահայության անսքող դժգոհությունն ու բողոքներն ավելի են համագեցին ցարական կառավարությունը, որ անհրաժեշտ է շուտափույթ միջոցներ ձեռք առնել երկրամասում դրությունը կարգավորելու և կայուն վարչական ստեղծելու համար:

Դեռևս 1833 թ. զինվորական միևնույն կոմս Զերնիշևի նախադաշնությունը ստեղծվեց «Անդրկովկասի բարեկարգման հատուկ կոմիտե», որը, ինչպես այդ կոմիտեի անվանումն է ցույց տալիս, պետք է զբաղվի Անդրկովկասում անցկացվելիք ապագա բարեփոխումների խնդրով:

Այս հարցերը կարգավորելու և վերջնական որոշում կալաքնելու նպատակով 1837 թ. մարտին Անդրկովկաս ուղարկվեց հատուկ հանձնաժողով՝ սենատոր Գանի գլխավորությամբ, որը պետք է ուսումնասիրեր երկրամասում տիրող իրավիճակը և դրա հիման վրա համապատասխան օրինագիծ կազմեր՝ կառավարության հաստատմանը ներկայացնելու համար: Արդեն 1838 թ. փետրվարին Գանի հանձնաժողովի ղեկուցադիրը պատրաստ էր և ներկայացվեց կառավարության քննարկմանը, երկարատև քննությունից ու կշռադատումներից հետո, 1840 թ. ապրիլի 10-ին օրինագիծը վավերացվեց կայսեր կողմից և օրենքի ուժ ստացավ: Այդ օրենքի առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ, այսպես կոչված, տեղական ռաբոթ դասը՝ աղաներն ու բեկերը, դուրս էին մղվում վարչական ղործունեության ասպարեզից, իբրեք ցարիզմի քաղաքական նոր խնդիրներին քուրդովին տեհամապատասխան և ավելորդ մի տարր: Գանի հաշվումներով միայն Շաքիում, Շիրվանում և Ղարաբաղում անաշխատունակ և պարտաքույժ այդ դասի թիվը կազմում էր 10750 մարդ, որոնց կերակրում էին 83 հազար ղուղուցիներ՝ զանձարանին չվճարելով և ոչ մի կուպեկ⁹, նման պարսկան, իր հերթին, լրացուցիչ դժվարություններ էր ստեղծում կառավարության համար և մատհոգության պատճառ դառնում: Արիակերության և անաշխատ կյանքի սովոր առատնայլ դասը արկվելով վարչական ղործերից և դրանից ստացվող եկամուտներից, կարող էր մի ամբողջ շարիր դառնալ հրկի գլխին, քանի որ այնտեղ պարսպեր գողությունը և սովազակությամբ, Բանդոված ղժվարությունից դուրս գալու ելքը համարվեց այն, որ սկզբներորդին սրտվեց բեկերին թոշակ նշանակել պետական զանձարանից:

⁹ Տե՛ս Ծ. Н. Иваницко, Гражданское управление Закавказьем, Тифлис, 1901, стр. 342—343.

1840 թ. ուրնեցով Լեւորկովկասում վարչական նոր բաժանում էր անցկացվում և Երկրամասում ստեղծվում էին մրադա-խմեթական նահանգ՝ Թիֆլիս, և Կասպիական մարզ՝ Շամախի կենտրոններով։ Վրացա-խմեթական նահանգի մեջ մտնում էին Թիֆլիսի, Թելավի, Գորիի, Բախկանի, Քուխթալի, Ելիսավետպոլի, Երևանի, Նախիջևանի, Ալեքսանդրապոլի, Բաքուի, Դաբաբադի, Շարին, Բաքուն, Թուրք, Դեբեդեզի և Ղուբան։ Հիշյալ 18 դավառներն իրենց հերթին բաժանվում էին 72 շրջաններին։

Այսպիսով, տառնահրկումյա գոյությունից հետո վերացվում էր Հայկական մարզը։ Հայկական մարզի վերացումը դալիս էր խորտակելու հայկական ինքնավարությունը և ցույց էր տալիս, որ ցարիզմն արդեն անցնում է դադարի մեջ և անհրաժեշտ էր նաև հրկրամասի նոր վարչական բաժանման փաստը, որով անտեսվում էին ազգային առանձնահատկությունները։

Կասովարության նոր քաղաքականության հետքերը ցայլը 1841 թ. մայիսի 23-ի օրենքն էր։ Վերջինիս համաձայն ադրբեջանցի ազանների կառավարման ներքո գտնված գյուղերն ազատվում էին նրանց հնթարկվելու, ատրքեր վճարելու և տնտեսական ծառայություններ կատարելու պարտավորություններից։ Կարգ էր սահմանվում, որ գյուղացիները այժմ հարկերը տանուտերերի միջոցով պետք է հանձնեին դանձարանին։

Կասովարության իսկույն ենթ հետևումբու եղավ ընդունված օրենքների կենսագործմանը։ Դեռևս 1840 թ. Ղազարի 11 հայ գյուղերի բնակիչներն ազատվել էին աղաների վարությանից, որպես արդյունք 1837 թ. նիկոլայ I-ին կատարած դիմումի և ի հատուցումն այն ծառայությունների, որ նրանք մատուցել էին ռուսական զորքերին 1826—1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ընթացքում¹⁰։ 1841 թ. մայիսի 28-ին կայսերական հրաման ըստացվեց Ղազարի և Բորչալուի աղաներին իրենց պաշտոններից հեռացնելու մասին։ Նրանց կախումից ազատվեցին 102 գյուղեր։ Դրա փոխարեն աղաները պետք է դանձարանից փոխհատուցում ստանալին, իսկ այդ դրամքը դանձվում էր գյուղացիներին, Նախքան աղալարների վերաբերյալ օրենքը կհրապարակվեր, Անդրկովկասի Գլխավոր վարչության խորհուրդը դեռևս 1841 թ. մարտի 24-ին որոշել էր ընդունել ապամոռ օրենքը, որի բովանդակությունը նրան քուհ հատուկ էր և սարածել նաև մեացառ բեկերի մրա, երևելով այն պարագայից, որ բեկերը խաների մասնակ էն հղել վարչական տնտեսիք, ուստի և այժմ պետք է հետաքվեն վարչական գործունեության ասպարեղից։

Հարկ է նշել, որ ազաներին և բեկերին մերտերող օրենքը և նրա սցուցբուսած որոշումները առաջադիմական քայլ էին հանդիսանում, քանի որ դրա գաղտնիսն լայն խավերին ազատում էին այդ պարտությունը դասի կամայականություններից։ Ուստի և պարմանայի չէր, որ ախտոնայի այդ դասը խիստ գիմադրեց։ Աղաներն ու բեկերը չխորշեցին ոչ մի միջոցից, որպեսզի կասովարությունը հարկադրեն նահանջել, երկրամասում ուտեղված խառնա-

¹⁰ ՏՊՈՒ Մ Ի ԻՆՏԵՆՏ, Եղվ աղխ. և 2 338.

շվեդ կաթոլիկները և «արառնչակ դասի» դժգոհությունը հարկադրեցին, որ պեպի Կոփկաս ժամանի Կոփկասյան կոմիտեի նախագահ Զեքեիշներ և ահադում զբաղվի պրոֆյան կուրգավորմամբ: Դրա արդյունքը հղավ սյն, որ նա կարգադրեց վերականգնել բնկերի նախկին իրավունքները, իսկ աղաների ապահովության համար նոր միջոցներ փնտրել:

Որոշ ղեկավարում աղաներին և բնկերին հաջողվեց ոտքի հանել նաև մոլորության մատնված մահմեդական գյուղացիության մի մասին՝ կառավարության միջոցառումները բացատրելով որպես ուսնկոթյուն նրանց ապագային ավանդույթների նկատմամբ: Դրանից դրդված, կառավարությունն իր հերթին միջոցներ ձեռք առավ խստացնելու ռադիկալական և ժանդարմական հեղուկը հրկրամատում: Դեռևս 1837 թ. ստեղծված Անդրկովկասի ժանդարմական կորպուսը վերափոխվեց և 1842 թ. աշնանը վերածվեց ժանդարմական 6-րդ բաժանմունքի:

Ցարական կառավարությունը 40-ական թվականներին կեսերին դիմում է նոր միջոցներ՝ ուսական ախրայեռությունը Անդրկովկասում ամրապնդելու և ալաուդի դասակարգային վտանգիչ հենարան օտեղակու համար: Ահա ալա խնդիրն էր, որ պիտի իրագործեր Անդրկովկասի օտաչին փոխօրրան իշխան Մ. Ս. Վորոնցովը:

Վորոնցովը ռեալիստ էր մեծ լիազորություններով: Նրան փրապուհված էր, միևնույն ժամանակ էր միևնույն ժամանակներին անկախ, տեղական բազմազան հարցերի լուծումը:

Փոխարքա Մ. Ս. Վորոնցովի ձեռք առած միջոցառումների մի մասը վերաբերում էր Անդրկովկասի վարչակարգի հետագա փոփոխություններին, եյնելով ապագային խալապաքեա կազմ ունեղող և պարզեցման տարբեր առարկաների վրա կանգնած ժողովուրդներով բնակեցված ալը երկրամասի չուրահատկություններից: Այսպես, Արեւելյան Հայաստանում, Վրաստանում և Ադրբեյջանի մի շարք շրջաններում հիմնվում էր քաղաքացիական վարչություններ, միջոցառում Օսմանյան, Գուրգյան, Զարո-Բեյլիկներում և այլուր կառավարման դործը հանձնվում էր ուղղա-քաղաքական վարչություններին, իսկ լեռնակունքներով բնակեցված շրջաններում՝ ուղղական վարչություններին:

Այսպեսով էլ յրավարարվելով, 1846 թ. ղեկավարների 14-ին կառավարությունը կրկին Անդրկովկասը վարչական բաժանման է ենթարկում: Այս անգամ ուսնկոթում էին յորս նահանգներ՝ Թիֆլիսի, Փոթիայի, Շամախու և Վերքնդի, Իրևանի, Նախիջևանի և Ալեքսանդրապոլի գավառները մտնում էին Թիֆլիսի նահանգի կազմի մեջ: Այս դեպքում նա անուսկում էին հրկրամասի ապագային ստանձնահատկություններին: Ինչպես 1849 թ. հունիսի 9-ին Իրևանի նահանգի կազմակերպումով Արեւելյան Հայաստանի ղալի մասը ղարկվել ամփոփեց վարչական մեկ միավորի մեջ, որով ղարկ տվեց նահանգի տնտեսական ու կուլտուրական առաջընթացին, փոքրիշատե նպատակով ուղղվածներ ստեղծեց ու միայն Իրևանի քաղաքի, այլև նահանգի ղալական քաղաքների զարգացման համար: Իրևանի նահանգի մեջ մտնում էին Իրևանի, Նախիջևանի, Ալեքսանդրապոլի, Որդուբադի և Նոր Բայազետի գավառները:

4. ՅԱՐՈՋՄԻ ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ՔՆՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Զարդղյալ իր գաղութային քաղաքականությունը Անդրկովկասում վարում էր մեծ զոդույթությունով լի, մտնական, երբ խոսքը վերաբերում էր հայ ժողովրդին։ Բանն այն է, որ բուն հայկական տերիտորիայի մեծ մասը՝ Արևմտյան Հայաստանը, որտեղ և բնակվում էր հայ ժողովրդի ճնշող մեծամասնությունը, շարունակում էր գտնվել Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ, իսկ դարական կառավարության թաղմա-քաղաքական շահերը Թուրքիայում սպաննում էին անսպաժան հաջվի հետևի այդ փաստի հետևանքի և ցուրիզվել աշխատում էր քուղարկել իր դաղութարարական ձգտումները։ Նշման պարագաները երկվություն էին մտնում ցարական կառավարության վարած քաղաքականության մեջ, և հետագայում մեծ մասամբ սրտաբին քաղաքական իրադրություններից էին կախված լինում դիպի Արևելյան Հայաստանը և հայ ժողովրդի արեկյան հատվածը ունեցած վերաբերմունքի մեջ կատարվող փոփոխությունները։ Այս պարագան հատկապես չաչտուն կերպով զրսեորվեց հայ եկեղեցու նկատմամբ ցարական կառավարության վարած քաղաքականության հարցում։

Եկեղեցու դերը նշանակալից էր հայ ժողովրդի կյանքում։ Պետականության կորստից հետո, դարեր շարունակ, հայ եկեղեցին էր այն միակ կազմակերպությունը, որ կրում էր համազգային բնույթ և միմյանց էր շաղկատում ինյուս հայ ժողովրդի տարածաշրջանի և տարբեր պետությունների տիրապետությանը տակ գտնվող հաստվածները, այնպես էլ այն հայ պանդվածներին, որոնք ապաստում էին դուրի աշխարհի գտնաղան ծաղերում։ Պարսկական և Թուրքական տիրապետության շրջանում եկեղեցին հայ ժողովրդի ազգությամբականության գործում զոյալի դեր էր կատարում։ Թուրքական դործիչները գիտեւ XVII դարի սկզբներից հասկացել էին հայ եկեղեցու դերը և դիտում էին այն իրեն կարեւոր մի աղղակ, որը կարող էր մեծապես նոյաստել իրենց արտաքին-քաղաքական նպատակադրումներին Մերձավոր ու Միջին Արեկյանում։

Յարական Ռուսաստանը ծրադրում էր հայ եկեղեցու դերը օգտադործելու միտն իր իշխանությունը Արեկյահայաստանում ամրապնդելու համար, այլև Պարսկաստանի ու Թուրքիայի տիրապետության տակ մնացած և ընդհանրապես արտաստանյան երկրներում ցրված հայ դանդվածների վրա այս կամ այն շափով աղղեցություն նվաճելու նպատակով։ Դրա համար անհրաժեշտ էր, որպեսզի հայ եկեղեցին կարողանար պահպանել իր նախկին դերը։ Արեկյան Հայաստանի միացումից անմիջապես հետո ցարական կառավարությունը, ի դեմս Կովկասի կուսակալ կոմս Պասկևիչի, ձնաւամբու եղավ հայ եկեղեցու հերքին հարցերի կարգավորմանը և ցարական Ռուսաստանում նրա տեղի, դերի ու նշանակության որոշմանը։ Այդ առումով անհրաժեշտ էր մասնակիորեն բարձրացնել կոթողիկոսական զահի նշանակությունը, շնորհել նրան օրոշակի իշխանություն և արտոնություններ, միևնույն ժամանակ պահպանելով այն՝ կառավարության համար շահավետ շրջանակներում։

Պասկևիչը Թիֆլիսում ստեղծում է յորս հոգուց կաղմված մի գաղտնի

Հանձնաժողով, որը պետք է հայ եկեղեցու ներքին կյանքը սահմանող կանոնադրություն մշակեր: Գաղտնի հանձնաժողովի միջ մտնում էին Հայկական մարդիկ պետ Վ. Ս. Բեհրեթովը, Սերգեյ Վարդապետ Կարենցին, Հակոբ Շահան-Ջրպետյանը և մի լիակատար անհատ՝ Օլգինը. Հանձնաժողովի անդամները բոլորովին անհետհետ էին իրենց առջև դրված խնդիր իրադարձելու:

Հայ եկեղեցու բարեկարգության հարցը դեռևս ՄԻՆ դարի սկզբին էր զբաղվել որոշ գործիչների ուշադրությունը: Մասնավորապես Լազարյանների զբաղմամբ էր, որ 1808 թ. մայիսի 25-ին Գալիլի կաթողիկոսը ստեղծեց էլեմենտար «Բարձրագույն խորհրդարանը» կամ «սլոնո-հոդսը»: Խորհրդարանի կազմի մեջ մտնում էին էլեմենտար բարձր հոգևորականության հերկայացուցիչները: Խորհրդարանը օգտվում էր խորհրդակցական մարմնի իրավունքներով:

Հայ եկեղեցու հարցում ցարիզմի հետամտած նպատակները ցայտուն կիրպնվեց քաղաքացիական և Պատկերի՝ ստար ղալմանանքների գործերի միևիստը Բլոգովին հղած մի նամակից. «Այժմ այստեղիցը նվիրմը, թե՛ իր բրնավորությանը և թե՛ իր անհնգիկությունը Ռուսաստանին, դիմադրությունը լից լի և առաջ կուսակցությանը անհնգիկից բարեկարգումներին և անհրաժեշտ կարգ ու կանոնին, Բայց նրա խորին ծերության այստեղից շուտով նրանի նրա տեղը կնշանակվի մեկ ուրիշը, որը կարող է համառ և ըմբռնած անհնգությունը լինել: Այժմամ տերության համար զովոր կլինի հաշտեցնել ընդհանրիկ օգտի և հայերի հոգևոր վարչության բարեկարգման իր դիտավորությունները նման մի քաղաքացիական մասնավոր ձգտումների հետ, քանի որ նա կսկսի հոգ տանել սոսկ իր սեփական օգուտների մասին և կըկամենա պաշտպանել իր իշխանությունը ոտար ամեն մի ազդեցությունից: Նմանապես պետք չէ մոռանալ, որ էլեմենտում նախող համայն հայոց պատերիցը, ըստ հնամենի սովորության, հայ հոգևորականության պետն է և հոգևոր հովիվը ամենայն հայոց, որոնք սփռված են ամբողջ աշխարհում և որոնք նրան համարում են մասամբ ուղղի պետը և զուրկը նաև աշխարհիկ գործերում, և թե՛ այդ պաշտոնը ստանալի մի ընդունակ և ձեռնարկեց անհնգություն, որ հակամետ լինի խորամանկության և ըմբռնության, ապա, նրա անբնական ձեռնամուխ լինի հայոց հոգևոր գործերի վարչության բարիակամանը, նա կարող կլինի դիմել Թուրքիայի և Պարսկաստանի հայերին և նրանց միջոցով դիմադրել այստեղի քաղաքական իշխանության քարի դիտավորություններին»¹¹:

Ահա այս նկատառումներով էր, որ Թիֆլիսի զաղտնի հանձնաժողովը մշակեց եկեղեցու համար կանոնադրության մի նախագիծ, որը հետագայում վերաբերեց Պատերազմի, փոփոխությունների հնթարկվեց և 1836 թ. օգոստի 11-ին հաստատվեց Նիկոլայ 1-ի կողմից իբրև հայ եկեղեցական կանոնադրություն: Պատմության մեջ Պետերսբուրգում անունով հայտնի այդ կանոնադրությունը իր ազդեցությունն ունեցավ հայ ժողովրդի ներքին կյանքի վրա: Դա ընդամենը է այն հանգամանքով, որ «Պետերսբուրգի»-ի ընդգրկումը

շատ ավելի յայն էր, քան հայ եկեղեցու ներքին կյանքի տարրեր քննադատման ենթին վերաբերող հարցերը: «Պոլսոսինն» միայն հիկեղեցական կանոնադրության կանոնագիրը չէր, այլ դրանից ավելին— Ռուսաստանի սահմաններում ապրող հայության ազդային-կույտության ինքնորոշումն ասանձանշեցող հոգի¹²: Սա նշանակում է, որ հայ ժողովուրդը իրավունք էր ստանում, իբրև մի կրոնական ուսանձին համայնք, պահպանել իր լեզուն և ազգային-կրոնական անձնականությունը: Ի՞նչ պետական պաշտոնական լեզուն ուսուսիրենք էր, այսպիսի տեղային հասարակական կյանքում հայերը կարող էին օգտվել մայրենի լեզվից: Հայ եկեղեցին, այդ իմաստով, իրավունք էր ստանում ստեղծել և պահել հայկական դպրոցներ, որոնք սակայն զբոսում էին կղերականության իրավասության տակ: «Պոլսոսինն» վերահաստատում և ամրապնդում էր կղերականության լիակատարությունը:

Մյուս կողմից, սուսական տրտման քաղաքականության շահերը պահանջում էին, որպեսզի հայ եկեղեցին շարունակեր նախկին պես միայն ի հանդերձ հայության վատհուսությունը, կամ, ինչպես Բլուդովն էր գրում Պասկևիչին, արգելափակել կարևոր քաղաքական պատճառներով անհրաժեշտ էր, որ հայոց պատրիարքը սիրվի և հարգվի ոչ միայն ռուսահայտունների կողմից, այլև մյուս հայերից¹³: Առաջին հերթին դա վերաբերում էր արևմտահայերին, որոնք համերաշխությանը մայր աթոռի հետ խիստ մեծ նշանակություն էր տալիս ուսական կառավարությանը:

Բարգավոր կայսեր ամենաօգործած հովանավորությանն ներքո հայկական եկեղեցու գաղափարները հաշվվում էր ազատ, Հայ եկեղեցուց պահանջվում էր հարգել կայսրության մեջ տեղա մյուս հովանանքները և հրաժարվել հավատադրությունից, թեպետ թույլատրվում էր, որ մահմեդականները և հեթանոսներն ընդունեն հայոց հովանությունը, Հայ հոգևորականությունը ազատ էր կապուցվում մարմնական պատիմներից, հարկերից, կոտ ու քեկարից:

«Պոլսոսինն»-ի համաձայն հայ եկեղեցին ստանում էր հետևյալ կազմակերպական կառուցվածքը. եկեղեցական սուրբին վարչական միավորը ծուխն էր կամ Թիպկան համայնքը, որն ունենալու էր քահանա և երեցիոխ: Ոչ ոք չէր կարող լինել պաշտոնի կարող էին կոչվել միայն ժողովրդական ընտրությամբ, Հայ եկեղեցական թեմերը կառավարելու համար կաթողիկոսի ընտրությամբ և առաջագործությամբ ցարական իշխանության քաղաքացույն օրդանները հաստատելու էին թեմակալ առաջնորդները, վերջիններս թեմական գործերը կառավարելու համար իրենց ենթակայության տակ ունենում էին կոնսիստորիաներ, ի վերջոստանում էր նախնի ավանդույթներին, հայկական եկեղեցու ղուլթ կրկին հույսվում էր ամենայն հայոց կաթողիկոսը և ծայրագույն պատրիարքը, որն ընտրվում էր ամբողջ հայ ժողովրդի ներկայացուցիչների կողմից, համադրային ընդհանուր ժողովում՝ աշխուրհիկ և հոգևոր պատգամավորների քվեներով: Չնայած այս բանին, համազգային ժողովն իր ընտրության մեջ ազատ չէր, ազատ չէր այնքանով, որքանով որ կարող էր քվեարկել և զահ

¹² Առ. Հայոց պատմություն, Տարադույն շրջան, մասն II, Երևան-1922, էջ 264:

¹³ АКАК. т VII, № 221

Համար առաջադրել նրկու թեկնածուներ, սակայն չդիտեր, թե նրանցից որ մեկը կարժանանա ռուսական ցարի Հաստատությանը: Գրոհնով իսկ, փաստորեն, կառավարությանն իրեն իրավունք էր վերապահում և լայն Հնարավորություններ էր ստանում կաթողիկոսական գահին բաղմնեցնելու իրեն: Հա՛հիկ և ցանկալի անձնավորության: Այսպիսով, խախտվում էր նախկին ավանդույթը, որի համաձայն կաթողիկոսը Հաստատվում էր պարսից շահնորի, ռուսական սուլթանների, իսկ XIX դարի սկզբից նաև ռուսական ցարին կողմից: Ինչո՞ք իրավունքն այժմ միմիայն ռուսական ցարին էր վերապահվում: Ռուսաստանի սահմաններից դուրս ապրող հայության հետ կաթողիկոսը կապ կարող էր պահպանել միայն արտաքին գործերի միջնորդության միջոցով: Կաթողիկոսի իշխանության սահմանափակում էր նշանակում նաև այն, որ սինոդը գրեթե կիսանկախ մի հիմնարկություն էր և ամբողջովին զրտնըվում էր կառավարության կողմից նշանակվող պրեկուրորի անմիջական հսկողության տակ, թեև սինոդի նախագահը համարվում էր կաթողիկոսն ինքը:

Պոլսոմենիան-ով նախատեսվում էր եկեղեցիներին կից օտեղծել հիսկան դպրոցներ, իսկ յուրաքանչյուր թիմում՝ օնիմիստիա կամ թեմական դրպրոց: Էքսիսանում ստեղծվելու էր հոգևոր ճեմարան, Անհրաժեշտ էր նշել, որ դպրոցներին վերաբերյալ հոգսվածները Պոլսոմենիան-ի դրական կողմերից էին:

Դրվելով ամբողջովին կառավարության հսկողության տակ հայ եկեղեցին, սակայն, նրանից նյութական օժանդակություն չէր ստանում, և նրա զոյության նյութական հիմք կարող էին ծառայել սոսկ հայ ժողովրդի նվիրատուությունները և եկեղեցական կալվածներից ստացված եկամուտները:

Պոլսոմենիան-ն զմտնությանը բնորոշվեց հայ եկեղեցու, ժողովրդական լայն զանդվածների և հատկապես արևմտահայության կողմից, բանի որ այն դիտվեց իրեն հայ եկեղեցու և ազգային իրավունքներն ու ավանդույթները սահմանափակող մի օրենք: Նկատի ունենալով Պոլսոմենիան-ի՝ հայ եկեղեցու սղու և ավանդույթներին խորթ մի շարք հոգվածները, հուլիսի 25-ին հայեցանքը 1840 թ. պաշտոնապես բողոքեցին նիկոյուլ I-ին, որպեսպի վերաքվեն նման օրինակ հոգվածները:

Պոլսոմենիան-ի համաձայն 1837 թ. հիմնվեցին էյմիաճինի սինոդը և ռուսուհայ վեց թեմերի (Երևանի, Վրաստանի, Ղարաբաղի, Շամսխու կամ Շիրվանի, նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի, Աստրախանի) կոնսիստորիաները: Բացվեցին թեմական դպրոցներ Երևանում (1837) և Շուշում (1838):

Այսպիսով Պոլսոմենիան՝ ռուսական կառավարության կողմից օգտագործվում էր իրեն մի միջոց հայ ժողովրդի լուսավորության գործը զննելու եկեղեցու «հոգեբոր» վարչության տակ, իսկ մյուս կողմից նպատակ էր հետապնդում հայ եկեղեցու և հոգևորականության միջոցով առավել զյուրուրյաժար անցկացնելու ցարիզմի քաղաքականությունը:

• • •

Եթե հայ եկեղեցու քաղաքականությունն ինդիրը քաղական կառավարությանը հնարաբերում էր առաջին հերթին իրեն արտաքին-քաղաքական մի կարևոր գործոն, այսպե՛ս պակաս չլավով նրան շահագործում էր Արևելյան

Հայաստանում և ամբաստանի ամբողջ Անդրկովկասում դասակարգային ամբողջ հենարանն ստեղծելու հարցը:

1830-ական թվ. Հայկական մարզում կառավարության տեսչին քայքայից մեկն այն եղալ, որ վարչական պաշտոններին հետաքրքիրն իրանական շրջանի համակրի պաշտոնյաները՝ խաները, բեկիր, մեյքերները և աղաները, իսկ ամհալների կառավարիչները նշանակվեցին ռուս աստիճանավորներ: Ուսկայն այդ միջոցառումից հետո կառավարությանը պետք է լուծեր նաև նախկին պաշտոնյաների հողատիրական իրավունքների կարգավորման հարցը: Քանի որ նախկին կառավարության ժամանակ հողատիրական իրավունքները հիմնականում կառավարված էին պաշտոնավարության հետ, անհրաժեշտություն էր առաջանում շուտափույթ կարգավորել այդ հարցը: Այստեղ ցուրական կառավարությանը համարարված մեծագույն դասակարգային իր հոսքանք:

Պահպանիչին հասցրած Անդրկովկասի կառավարչապետ Բորզնի կարգադրությանը Հայկական մարզի պետ իշխան Բեհբուջի 1836 թ. միշարք կանոններ մշակեց մուքադարների և թիւղարների, ինչպես նաև քուվար ժողովուրդների ցեղապետների իրավունքների վերաբերյալ:

Իշխան Բեհբուջի մշակած Կանոնադրությանը հակառակն սկսվում են այն էր, որ պարսկական տիրապետության որոշ Հայկական մարզի քուվար խաները, բեկերը, սուլթանները, մեյքերն իսկական կալվածատերեր են հեղե, որ համապատասխան դեղերը պատկանել են նրանց և գտնվել են նրանց տնտեսության տակ, որ այդ դեղերի քանկիչները կատարել են տարբեր տեսակի պարհաներ՝ հողատու մուքադարների և թիւղարների և իբրև մուքավճարել են ամբողջ բերքի որոշ մասը:

Կանոնադրության մեջ այն միտքն է պարզացվում, որ ամբողջ հողի տնտեսության իրավունքը թիւղված է ստորին դասակարգի երկրագործ մարդկանց, որոնք էթն ցանքի համար կամովին որևէ հողակտոր չուեն մուքադարին կամ հողատիրոջը, նա արդեն իրավունք չունի իր սեփականության վրա և միայն հանդիսատես է մնում, թե ինչպես հասարակ հողագործները նրա սեփական հողինք մեծ ոգուտներ են ստանում¹⁴: Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ 1836 թ. կանոնադրությանը կանքի էր կուված պաշտպան կանդորներու շահագործող համակրի դասերի իրավունքներին:

Այս մուքադարներն իրավունք էին ստանում ամեն մի գյուղի հողերին, որոնք նախկինի պես բաժանվում էին վեց համասար մասերի՝ զանգի կամ ակչայի, սեփական ցանքերի համար ոգտագործել յուրաքանչյուր ակչայից 2 կամ 3 խալվար հողաքամին, այսինքն ամեն մի գյուղին նրանց բաժին էր բնկնելու 12—18 խալվար հողատուրածությանը, իսկ եթե դեղը սակավահող էր, ապա այնքան, որքան բաժին էր բնկնում ամեն մի գյուղական գեղդաստանի: Քալի ալդ, գյուղացիները պարտավոր էին մուքադարի ցանքերը ցրել, հնձել, կալել և բերքը նա տուել տանել: Նշվածից ավելի ցանք կատարելիս մուքադարը պարտավոր էր կիրառել վարձու աշխատանք, իսկ ցանքերինց գյուղացիներին համահավասար պետությանը բահրավհարել: Ամեն մի ակչային կամ դանդինց գյուղացիները պետք է մեկական գյուղացիական բնաս-

14 ՍԴՂԻ ԿԹԵԼ, Գ. Կովկասյան կոթիտ, № 1263, ց. 68, 1, թ. 19:

նիք տրամադրեին մուքթապեր խաներին, բնկերին, ուղեւորներին և մեյդերներին՝ վերջիններս տւային տնտեսութեան մեջ աշխատելու համար։ Սա արդեն մի պարտավորութիւն էր, որ աւագին անգամ փութաթվում էր գյուղացիութեան վրէժն և որը մեծ դժգոհութիւնների աղիւթն էր։ Հիշալ բնտանիքները ազատութեամբ էին ղեմսւմային պարհակներէջ և անձնական դրամական տուրքից, բայց բաճար սկսեց է վճարելին մշուս գյուղացիներին համահաճապար։ Պահպանմամբ էր զանազան տոնիքի և հանդեսների առթիւ նրվերներ մատուցելու նախիկն սովորութիւնը։

Մուքթապներն ազատ էին լինելու, բացի բաճարայից, մնացյալ ատրքերից և ղեմսւմային պարհակներէջ։ Սակայն ուղի արտոնութիւնը չէր տարածվում զնման կամ սյլ որինական ճանապարհով հողեր ձեռք բերած հոլատերերի վրա, և՛ նրանք պատկանում էին հարկատու դասերին։

Այսպիսով, նոր կանոնադրութեամբ մուքթապներն իրաւունք էին րատանում հիմնականում գյուղացիական ձրի աշխատանք կիրառելով սեփական ցանք կատարելու։ Միաժամանակ, փաստորեն, հոլատային կացութեան էր մատնւում ամեն մի գյուղական համայնքից վնք ընտանիք։ Տեղական ոստիկանութիւնը սկսեց է հոգ տաներ, որպիսոյի գյուղացիներն անխախտ կատարելին իրենց վրա ծանրացած նոր պարհակները։

Իշխանութիւնների տեսադաշտից դուրս չմնացին նաև թիւղարները։ Այդ շրջանում գոյութիւն ունէին շորս տեսակի թիւղներ ա) ժառանգական, բ) մուսուլման, այն է՝ մեկ կամ մի քանի մուլատիքական գյուղի փոխարեն տրված թիւղ, գ) ոսմիկի փոխարեն օտացած թիւղ և, վերջապես, դ) թիւղային էին համարվում էջմիածնի վանքին պատկանող գյուղերը¹⁵։

Դեռևս ողտական տիրապետութեան հաստատման շրջանում, Պասկելի օրոք, սահմանվել էր հետեւյալ կարգը. յցմահ օղտագործման համար թիւղներ տալ նրանց, ովքեր նախկինում ստացել են, բայց սահմանել, որ ա) թիւղունը ձրեք ժառանգներին լանցնեն, բ) որ աշտհետե ոլ որի թիւղ լտըրվի, գ) հակաօրինական արարքների համար, առաւել ևս ղաւճաններէջ (սոխնքն, Պսպկաստան փոխած թիւղատերերից), թիւղները խլել և դ) որ այժմ դանազան անձերի ցմահ օղտագործմանը թողնված թիւղներում բրնակիւներէջ տուրքերի գանձումն աւելի շատ չլինի, քան վճարում են պետական գյուղացիները»¹⁶։ Սակայն ցարական կառավարութիւնը չուսով փոխեց իր վերաբերմունքը նման անձանց նկատմամբ։ Նրանց թուլատրեց որդակի ժամանակամիջոցում վաճառել իրենց օւնեցվածքը։ Այսպիսի, 1828 թ. Պարսկաստան էր փոխել Դարաքնեղ փարշնիսի մահալի կառավարիչ Մամեդ Ջաֆար խանը, և Պասկելը կարողացել էր, որպիսոյի ալլան նրան յթուլատրվի ոտք դնել ողտական սահմանները։ Սակայն Թողնի կառավարչապետ դահնալուց հետո, Մամեկ Ջաֆար խանը դիմեց նրան՝ վերագոհնալու և իր ու-

15 Տե՛ս ԵԱԸԲ ԱՊԳԱ, հակ.՝ Կովկասյան կոմիտե, № 1268, ցուց. (68), 1, 1837, գ. 1, ք. 26—26 հակ.։

16 Նույն տեղում, ք. 23։

նեցվածքին տեր կանգնելու խնդրանքով: Ձաֆար խանին, ինչպես և շատ ուրիշներին, թույլատրվից մերադառնալ և սնորհին իրենց ունեցվածքը¹⁷:

Իկժմ Հայկական մարզի պետը գտնում էր, որ դա «մասամբ ունարդարացի» է, քանի որ համար վեհոր հանված է պատահական և «շատուղված» տվյալների հիման վրա: Ռեհրուբովը, հանդես գալով թիուլատերերի և նորոնց ժառանգների շահերի պաշտպանության, առաջարկում էր նոր ուսույսում անցկացնել և, եթե դրանից հետո էլ կառավարութունը չցանկանա ժառանգական թիուլին ինստիտուտն ընդունել, ապա թող համապատասխան փոխհատուցում տրվի թիուլատերերի ժառանգներին: Ինչ վերաբերում է էյմիաձնի վանքին, ապա նրան պատկանող թիւլները սընզմիշտ թողնել նրա տիրապետության տակ, որովհետև այդ վանքը հնուց տիրում է թիուլների և հրքեք դրանցից չի գրկվի: Իսկ միշտ համապատասխան վեհոր կհանգիստ թիուլային տիրույթների մասին, առաջարկվում էր որանցից զեմստվային պարահաններ չպահանջել, բացառությամբ փոստային պարահանի և միտրոնների օգտին դանձվող դրամի¹⁸:

Հիշյալ կանոնադրության մեջ մտահոսության լեին տրված նաև քաղվոր ժողովուրդների աղաները և ցեղապետները, որոնք տեղական իշխանություններին պետք է օգնեն իրենց կառավարման տակ թողնվող սնդուխմբերին հսկելու և տուրքեր հավաքելու գործում: Նրանք պետք է հետևեն «կարգ ու կանոնի» պահպանմանը, դիմում պուլքար կազմակերպել արտառահանից հայտնվող կամ ներքին տվյալայինների դեմ, պատժեն պետական տուրքերի վճարման կամ հասարակական պարահանների կատարման մեջ թերացողներին: Նոր աղալարներ կամ ցեղապետներ նշանակելիս և հեղինակ հետաքննելիս Հայկական մարզի պետը պետք է տեղյակ պահեի նրանց անհատական և ստանար վերջինիս համաձայնությունը¹⁹:

Պետությանը մատուցած վերահիշյալ ծառայությունների դիմաց քնակչութունը պարտավոր էր աղաներին և ցեղապետներին աշխատուժով օգնել նոր ստան կառուցելիս կամ հինը վերանորոգելիս: չուրարանչուր ընտանիք պարտավոր էր տարեկան մեկ օր նրանց համար վար ու քանդ անել, հնձել, կալսել, քերք տանել ամրաբերը, ինչպես նաև տարեկան մի քանիսր տալ խոտհնձի համար: Բացի այդ, նրանց պետք է տնային ծառայողներ տրամադրվեն, Պատերազմի զնպքում ձեռք բերված ուլարի 1/10 մասը քնակչները պարտավոր էին հատկացնել նրանց: Տոնահանգների կամ ուսուսնության կապակցությամբ խրախուսվում էր «կամավոր» ընծաներ տալու սովորությունը: Հայկական մարզի բոլոր քաղվոր ցեղախմբերը ամեն մի միսից պետք է հինգ ուսուրի արծաթ վճարեն զանձարանին, ինչպես նաև կուպարային հացատուրք, մինչդեռ աղաները և ցեղապետներն աղատ էին հողի բերրից պետությանը տուրք վճարելուց: Սա դեռ բոլորը չէր: Աղաների և ցեղապետների ազգականների ապրուստի հոգսը նա զրվում էր գյուղացիների վրա, քանի որ նույնպիսի պարահաններ նրանք պարտավոր էին կատարել նաև սը-

17 ԹԽԺԱ, Գլխավոր արխիվ, գ. 1—7, 1834, գ. 1, ք. 3—8:

18 ՏԵՄ, ՄԱԶԵ, ԿԹԹԱ, Կովկասյան կոմիտե, գ. 36 1263, քուր. (66) 1, 1637, գ.

31—31 հա.

19 Նույն տեղում, գ. 1, ք. 1, ք. 2—5:

Այսպիսին էր իրավիճակը Անդրկովկասում առհասարակ և Արևելյան Հայաստանում, մասնավորապես, երբ Կովկասում ստեղծվեց փոխարքայություն և առաջին փոխարքա Նյանակվից իշխան Ի. Ս. Վորոնցովը (1844—1854): Վորոնցովին հրահանգված և յուժան կարող առաջնահերթ խնդիրներից մեկն էլ աղապարների և բեկերի հարցն էր: Փոխարքայի հանձնարարությամբ նրա ոգնական զեներալ Լադինսկին զբաղվեց հիշյալ խնդրի ուսումնասիրությամբ և 1845 թ. հունիսի 6-ին համապատասխան ղեկուցադիր ներկայացրեց: Փաստաթղթի բովանդակությամբը ջրայք է տալիս այն կարող շրջադարձը, որ պատրաստվում էր կատարել կառավարությունը: Լադինսկին զտնում էր, որ ինչպես աղաները, այնպես էլ բեկերն իրենց մարդությանը հանձնված դուղերի ժառանգական կալվածատերերն են և իրեն և նախնիսկ օժտված այնպիսի իրավասությամբներով, որպիսիք ունեցել են վարացիական կալվածատերերը, միայն այն տարբերությամբ, որ ժառանգական սեփականության սկզբունքն այնտեղ անվիճելի չի եղել, Լադինսկու կարծիքով անհրաժեշտ էր բեկերի ու աղապարների ժառանգական սեփականության այն բոլոր հոգապարհությունները, որոնք փաստաթղթերով, կամ փաստական տիրույթի իրավունքով նրանց ձեռքին էն զտնվել Անդրկովկասի միացման ժամանակաշրջանում:

Իսկ ինչպիսին ունեք է ինեի դյուղացիության իրավական դրությունը: Առաջարկվում էր գյուղացիներին համարել պետական, քայք կախման ձեռքից բեկերից, իսկ վերջիններիս օժտել բուսական աղնվականության իրավունքներով: Ահա այս ոգով էլ Վորոնցովը դիմեց կառավարությանը, որ ունեզի օրենսդրական հանապարհով սահմանվեն գյուղացիներին և արտոնյալ դասի փոխհարաբերությունները:

Իայք այս տրամադրություններն տրտաՀայտություն էին մի պրոցեսի, որն իր սկիզբը առել էր դեռևս տասնյակ տարիներ առաջ, երբ Շաքիում, Շիրվանում և Ղարաբաղում պաշտանվում էին խանական կարգերը: Բավական տարաջ ծանոթանալով Ռուսաստանում տիրող սոցիալական կարգերին և բմրոնելով զրանց բովանդակությունը, անդակաի իշխող դասը որոշեց կալվածներն ու դյուղացիների տեր դառնալ: Ձևայած փոխարքայի ներկայացրած նախագծի դեմ եղան յուրք առարկություններ, սակայն, նիկոյալ է-ը համաձայնություն սովեց զրան. 1846 թ. ղեկտեմբերի 6-ի սեակրիպտը եկավ օրինականացնելու աղրբեշանական բեկերի ու աղաների և հայ մեկնքների հոգսյին իրավունքներն այն ոգով, ինչ ոգով որ նախագծել էր փոխարքա Վորոնցովը:

Ոսկրիպառվ մասնավորապես նախատեսվում էր կայունացնել Անդրկովկասի արտոնյալ դասերի վիճակը և զրտնով իսկ նրանց սոցտական դարձել կառավարության վարչիք քաղաքականությունը: Այս նպատակով խաների, բեկերի և այլոց ժառանգական սեփականություն էին հռչակվում նախկինում զանազան ռեաալությունների և քաջադործությունների» համար շնորհված և երկրամասը Ռուսաստանին միացվելու ժամանակ հիշյալների տիրապետության տակ եղած, ինչպես նաև սայծմ էլ անվիճելիորեն նրանց ձեռքին զտնվող հողերը: 1840 թ. որոշ անհնապրություններից վարչակուն կարգով բռնագրավված հողերը, ինչպես նաև Բուրջալու-Շամշադինի, Ղաղա-

խի ուղեմասերում 1841 թ. բռնադրաված հոգևոր նույնպես վերադարձնել արդ անձանց կամ նրանց ժառանգորդներին, դրանք ճանաչել իբրև ժառանգական սեփականություն և դադարեցնել դրանց փոխարեն թոշակների վճարումը: Ինչ վերաբերում է ռուսական կառավարության կողմից տարբեր ժառանգությունների համար ցմահ շնորհված հոգևոր ժառանգական մամանակավոր տիրապետության տակ թողնելու հարցին, ապա հանձնարարվում էր Կովկասի փոխարքային առաջադրություն կատարել հիշյալ տեղերի մասին, իսկ եթե համարենույթ հոգևոր ուղեմասերն անցել են նրանց ժառանգներին, ապա դրանք հանայել իբրև ժառանգական սեփականություն:

Ժառանգական իրավունքով կալվածատերերին անցնող հոգևոր, բարոյադրամատերությունների հանդեմ, դառնում էին նրանց լիակատար սեփականությունը, կարող էին փոխանցվել ժառանգարար, նվիրարեղվել, վաճառվել, սակայն այնպիսի անձանց, որոնք նույնպես պատկանելիս լինեին արտույալ խավերին: Այս հարցում կարելի էր առաջնորդվել հ' պետական օրենքներով, հ' շարիաթով, հ' թե սովորության իրավունքի նորմերով: Հոգևոր շուրջը ծագած վեճերը կարող էին քննարկվել միայն դատական աստիճանում, բնդհանուր հիմունքներով:

Այնուհետև ոսկերիպուր անդրադառնում էր նաև նորաթուխ հողատերերի և սրանց հոգևոր փառքնակվող դուրաքներին փոխհարաբերությունների հարցին: Վերջիններիս պետք է շարունակեին քննակվել վերահիշյալ կալվածատերերին շնորհված հոգևոր վրա, բայց . ճանաչվում էին իբրև պետական դուրաքներ, Հողատերերի հոգևոր օգտակար համար այս դուրաքները պարտավոր էին զանազան ժառանգություններ կատարել հոգևոր կալվածատերերի: Գուրաքները դրվում էին նաև հողատերերի ոստիկանական վերահսկողության տակ:

Այսպիսով, քարական կառավարությունը ժառանգական կալվածատերերը հույսեց և ճարտարական որոշ իրավունքներով օժտեց Արենյան Հալատանի և Ադրեյանի ամեն կարգի հողատերերին և, ելնելով իր իսկ ստեղծած իրադրությունից, այն հիմք համարեց նրանց արտույալ զասին պատկանելը որոշելու համար²⁰, Գրանով իսկ ճարտարական պետության և Անդրկովկասի նորաստեղծ կալվածատիրության միջև հաշտություն էր կայանում:

ճարտական ոսկերիպուրով Կովկասի փոխարքային հանձնարարվում էր զբաղվել արտույալ զասի անձնական իրավունքներին որոշումով, հավասարեցնելով դրանք բոլոր հնարավորության, այն իրավունքներին, որոնք շնորհված էին ռուսական սղնջակալությանը, Այս սկզբունքը կհաստատվեր նրա պատակով Թիֆլիսում, Նրնանում, Շուշում և Ռաբլում ստեղծվում էին հանձնաժողովներ, որոնց տրված հրահանգում նշված էր, «Բնկանական տոմարի մեջ հաշվելու համար առավել վճարական հատկանիշը համարվում է հողատիրությունը, իսկ այն բոլոր անձինք, որոնց տրված են քնակեցված կալվածներ, քնակական իրավունքով, առանց որեւէ հետադարձ քննության ճանաչվում են... իրենց ընտանիքներով հանդերձ, բարձր զասին պատկանող»²¹:

20 И. П. Азаян, Крестьянская реформа в Азербайджане в 1870 году. Баку, 1958, стр. 79

21 «Свод материалов», т. I, ч. II, стр. 42

Հանձնաժողովների գործունեության արդյունքը հղափ բեկական և ազդարարական կազմած «կանոնադրություններին» բնորոշումը, որոնց հիմնական սկզբունքները մշակել էին Վարդանգյուր և Լադինսկին, ձգտելով զբաղեցնել տալ հնարավորին լավ բնագծով ճարտարական բնույթ: Ընդունվեց ներքև «կանոնադրություն», որոնք հայտնի են իբրև 1847 թ. ապրիլի 20-ի, 1847 թ. դեկտեմբերի 28-ի և 1851 թ. հունիսի 8-ի կանոնադրություններ: Ինչպես վերջինը վերաբերում էր նրանք հաճանքին և Թիֆլիսի հաճանքի Ախալցխայի գավառին, ըստ կյանքում չկիրառվեց:

Բեկական և աղալարական կանոնադրությունները վերաբերում էին նաև Արևելյան Հայաստանի մի շարք շրջաններին՝ Ղարաբաղին, Ջանդեղունին և Հայաստանի հյուսիսային նրանք ուղեմասերին (գիւտանցիաներին), Կանոնադրություններով սահմանվում էր կալվածատերերի հարմից գյուղացիներին հատկացվելիք հողաբաժնի լավքը, նշվում էին այն ֆեոդալական-ճորտատիրական պարհակները, որ ստացված հողաբաժնի դիմաց պետք է կատարեին գյուղացիները՝ հողատիր կալվածատերերի, թվարկվում էին հողատերերին շրջանորհման օտարական-դատական ֆունկցիաները, որոշվում էին կարգը, որի համառայն գյուղացիներ կարող էր հեռանալ տվյալ կալվածատիրոջ հովիտ:

Ըստ բեկական կանոնադրության, հողատերը պարտավոր էր 15 տարին լրացած արական սեռի յուրաքանչյուր գյուղացու տալ 5 դեպատինից ոչ պակաս հարմար հողակտոր: Աղալարական կանոնադրությամբ նախատեսվում էր, որ գյուղացու հողաբաժնի մնայու է նույնը, ինչ որ էր մինչ 1847 թվականի դեկտեմբերի 28-ը, որ աղալարներ իրավունք չունեն այն պահանջել, իսկ եթե տնօրինության տակ ունեն անպատ հողամասեր, անպատ պարտավոր են գյուղացիներին հողաբաժնի հասցնել բեկական գյուղացիների հողային նորմային: Այս որոշումը այնպես էլ չիրականացվեց²².

Կալվածատիրական հողում բնակվելու և դրանից օգտվելու համար գյուղացիները պարտավոր էին քնատարք վճարել հողի բոլոր բերքերի 1/10-ի յախով: Հողատիրից քանոպ անտառներ, գործիքներ և սերմացու ստանալու դեպքում այն կազմում էր բերքի 1/5 մասը, Ինչպիսին, բուսաններին, բրնձի ցանքների և շերամապահության համար մալլահատի հատկապես էր բերքի 1/3-ին: Գյուղացիները պարտավոր էին այն հասցնել կալվածատիրոջ տուն մինչև 50 մերսա հեռավորության վրա:

Գյուղացիները պարտավոր էին նաև կու կատարել: Իմեն մի գյուղական գերդաստան պետք է տարեկան մեկ մշակ տար՝ 18 օր աշխատելու համար, իր գյուղատնտեսական գործիքներով հանդերձ, կամ համաձայն կալվածատիրոջ ցանկության, ամեն մի քանիստական օրով դիմաց վճարել 20 կոպեկ: Աղալարների համար կսօր համապատասխանաբար կազմում էր 8 օր կամ 10 կոպեկ: Յուրաքանչյուր տասը քնտանիք պետք է մեկ տղամարդ և մեկ կին ծառայող տրամադրել, դաշտային կամ անտառային աշխատանքների համար, ընդ որում կին ծառայող տրամադրելու կետը քնալ լինելուց հետո, կանխով երկրամասի ազգային-կենցաղային պայմաններին առանձնահատկություններին: Ծառայողի քնտանիքը կալվածատիրոջ համար այլ պարհակներ

չէր կատարում, իսկ նրա պետական տուրքերը մճարում էր կալվածատերեր: Կար նաև կոռի մեկ տվյալ տեսակը՝ սովարեզը, որը պարտավոր էր կատարել գյուղական ողջ համայնքը՝ տարեկան նրկու օր: Դրամական տուրքերը զանազան էին արոտավայրերից օգտվելու կամ քոչավայրի իրավունք տալու համար:

Այսպիսով, կալվածատիրական դարձած հողերի վրա ասլորոզ դյուղացիների համար ստեղծվում էին կացութային ծանր պայմաններ, նրանք զրկվում էին գրեթե ճորտային դրության մեջ, անգամ սահմանափակվում էր նրանց տեղափոխության իրավունքը, մինչդեռ նորաթուխ կալվածատիրական դասը, որը կոչված էր ցարիզմի ամբապինդ հենարանը դառնալու Անդրկովկասում, օժտված էր լայն իրավունքներով և արտոնություններով:

Ճիշտ է, Անդրկովկասի բնիկական և աղալարական դասը իր իրավունքներում այնպես էլ նրբեք լճավասարվեց ռուսական աղնվականությանը, բայց և այնպես զրվեց արտոնյալ դրության մեջ, իսկ սրանց մեծ մասը ռուսացիական և քոչվորական միջավայրից դուրս քարձաքրած ինքնաքույս բռնատերեր էին, որոնք Վրոնցովի կողմից առաջ քաշվեցին և կալվածակնությունից իբրև ֆեոդալական դաս²³, Ֆեոդալական-նորատիրական կարգերի ջատապով իշխան Վորոնցովը և նրա համախոհները կամենում էին ի հաշիվ տեղական գյուղացիության բարվոքել նորաստեղծ կալվածատիրության դրությունը:

Ցարիզմի դադարվածի քաղաքականության բնորոշ դժերից մեկն էլ Ալեքսանդր Հայաստանի և առհասարակ ամբողջ Անդրկովկասի բնակեցումն էր Ռուսաստանի տարբեր նահանգներից բերված դաղթականներով. քաղաքականություն, որ կիրառվում էր դեռևս XIX դարի սկզբից, Այդ գործն սկսվեց ղեկս պենեռալ երմոլովի կառավարչության տարիներին, նոր Վերստեմբերգից զերմանադի դաղթականների բերվեցին և բնակեցվեցին Վրաստանում ու Ալբրեքտյանում: Դրանից հետո ծրագրվեց պարսկական լծից ազատագրված Արևելյան Հայաստանում զինվորական շեներ ստեղծել, 1827 թ. կոմս Դի-բլը գրում էր Պասկևիչին Պարսկաստանի սահմանազիւխի 80000 մարտուսական կազակների բնակեցմանն՝ ժախն, ամեն մի շենին 25 դեսյատին հարմարավետ հողեր տրամադրելով, որ նշանակում էր շուրջ 2 միլիոն դեսյատին հող առանձնացնել նախատեսված դաղթականության համար²⁴:

Պասկևիչի 1830 թ. պատասխանից պարզվում է, որ, ընայած Պարսկաստանից և Արևմտյան Հայաստանից հայերի ներգաղթին, անդրկովկասյան իշխանություններին շարունակում էր զբաղեցնել այդ հարցը: Նա գրում էր, որ հարմար բնակավայրեր են բնորոշում զինվորական շեների համար, որ այդ ժամանակ արդեն անմիջապես յոթ հազար հոգու կարող են բնդուենել և այլն: Սակայն զինվորական շեների ստեղծման ծրագրից ոչինչ չստացվեց, և 1850-ական թթ. վերջերին Կովկասի փոխարքու Քալայտինսկու առաջարկով գոյություն ունեցող մի քանի շեների զինվորականները պարգայոն վերածվեցին պետական գյուղացիների:

Րացի ալդ, Պետական խորհուրդը 1830 թ. հոկտեմբերի 20-ին, բարձրագույն հաճություն ստացած, կարծիք էր հայտնել ռուս աղանդավորներին (դախոբորներ, իկոնոբոյներ, մոլոկաններ և այլն) Անդրկովկաս բնակեց-

²³ Խ. Զ. Ավարիկյան, Երբ աշխ., էջ 133:

²⁴ АКАК, т VII, стр 222

ման ուղարկելու և դրա համար հարմարություն վաշխեր տրամադրելու մասին. Մակայն աչդ հայատակի համար ազատ հողատարածություններ, մասնաժողովարան և բնակչության Հայաստանում, յկալին, ուստի Ռուսաստանից վտարված աղանդայություններին հողով հնարավոր էր ապահովել միայն ի հաշիվ տեղական գյուղաբնակչության հողաբաժիններին:

Ռուս գաղթականներին Լևոնդիվկայա գրավելու հայաստանյոք ցարական կառավարությունը նրանց համար ստեղծում էր բոլոր պայմանները: Եթե կոյսությունյան մեջ պործող ընդհանուր շրջանների համաձայն նոր վտարիք զաղված գյուղական բնակչությունը մեջամշակ հատկապես արտոնություն էր տրվում, աչխերն, աչդ տարիների ընթացքում նրանք ազատվում էին պետությունը հարկեր և տուրքեր վճարելու պարտականությունից, ապա Լևոնդիվկայա գաղթող աղանդավորներին ուղծված հարկալիքն ու տուրքային արտոնություն էր շնորհված ըստ 1848 թ. դեկտեմբերի 9-ի կառավարական որոշման²⁵, իսկ կոյսություն Լևոնդիվկայա գաղթած և աչխեղ ուղղափառ զավաճաները ընդունում նախկին աղանդավորները պետական գանձարան մոծվող տարբերից ազատվելու էին 26 տարեկան: Ուղղափառ դավանանքին պատկանող ռուս գյուղացիների հարկալիքն արտոնությունը կազմում էր տասը տարի:

Իկդ կառավարությունը Կովկասյան կոմիտեի քարծրագրուն հաստատությունյան արժանացում որոշման մեջ տաված էր. «Մայառուս կառավարին, ինչպես նաև ընդհանրապես Լևոնդիվկայա գաղթող ուղղափառ դավանանքի բոլոր ուսանելիք տառնումյա արտոնություն ցնորհել, ի նկատի ունենալով, որ աչխեղ գաղթող աղանդավորներին ուղծված արտոնություն է տրված, իսկ աչդ հարցում ուղղափառներին անհրաժեշտ է զերապետությունյուն տալ նրանց հանդեպ»²⁷:

Լևոնդից պարզ է, որ ցարական կառավարությունը կամենում էր միանգամից երկու կարևոր խնդիր լուծել: Նախ՝ հաշիվ տեսնել աղանդավորներին հետ և վերադարձնել նրանց ուղղափառությունյան գերիլ և, մյուս կողմից, արտոնություններ շնորհելով «բարձր դասին», իր համար կոչուն քաղաքական հետևարան ստեղծել Լևոնդիվկայայում: Լեյա միջոցառումն քաղաքական աստատու ավելի պարզ է դրոնում, երբ ռուս գաղթականներին տրվող արտոնությունները համեմատում ենք Պարսկաստանի և Ռուսիայի ռազմականից հարկերի ներգաղթած հալ գաղթականների հետ, որոնք կորցրել էին իրենց ողջ ունեցվածքը, բայց հարկերից ու տուրքերից ապառ լինելու միայն վեց տարվա արտոնությունը էին ձուլում:

1840-ական թթ. Լևոնդիվկայայում ռուս գաղթականների բնակեցման և բնակավայրերի ընարություն զործր ղեկավարում էին Կովկասյան գլխավոր վարչություն խորհրդի անդամ, Լեկրոդրոնություն և պետական զույրերի միահիսորություն կովկասյան լիազոր մարդեր և նրանի գավառապետ Բյուրատանի: Ցարական ոստիճանավորները ռուս գաղթականներին Լևոնդիվկայայում բիմարները հրաժեշում էին իրեն տեղական բնակչության կույտուրական

²⁵ ПСЗРІ, т. XXII, 1848, № 22806

²⁶ ПСЗРІ, т. XXXVI, 1859, № 34324

²⁷ ПСЗРІ, т. XXVII, 1857, № 26227.

պես ձկնորսության ընդարձակումով, այնպես էլ հաստիսպես նախագնացության հաստատումով լճի մյուս, որը և կհեշտացներ գյուղատնտեսական արտադրանքների փոխադրումը արևելյան ամիսից ղեպի նշանով և Զիրուխու, որտեղ կարելի կլիներ հիմնել առևտրական նավամատուցներ²⁹։

Ճարիգժը ուստի դադարեցնելով, տեղացիների համամատուցամբ, արտոնյալ միճակում էր զնում, նրանց լավագույն հոգաբարձիներ էր արամադրում։ Այդ ամենը պիտուի ընդհանրապես և բողոքներ էր առաջացնում տեղական ազգայնականության մեջ։

Ֆաղենի կարծիքով տեղական գյուղացիության բողոքների հետ հաշվի չառնելու անհրաժեշտություն չկար։

Կովկասյան փոխարքայի վարչությանը կից սեռական էքսպլիցիտի հանձնարարություններ հողաշափ Պոլսի տնտեսիչը 1850 թ. պետք է սահմանագծեր հիմնովկա գյուղը և այնքան հողատարածություն տրամադրեր, որքան հնարավոր կլիներ դատել Ջըրջը, Քարվանսարա և Ռնդամալ հայկական գյուղերի հողերից, իրոք թե այն հաշվով, որ և՛ ուսաներ, և՛ հաշվը հավասար ու բավարար լավով հող ունենալ, Սակայն հողաշափ Պոլսի տնտեսիչը լարաշահում է իր իրավունքները, որի վկայությունը տալիս է նոր Բալագետի գավառական հիշյալ հողաշափին հղած գրությունը. «Դուք, բացի Ձեզ արված հանձնարարություններից, զիպե՛ք նաև Սրդաքու գյուղի հողերին, ինչ հրամանի մեջ ամենին չի նշված, և այդ հողերից հիմնովկա գյուղի համար կտրել էք մեկ յոթանասուն տարած հողեր և արդեն զրե՛ք սահմանաճառողը, բացի այդ ենթադրում էք նույն ձեռով վարվել նաև Դահրիգ, Դոմուշեն, Բախի և Վերին ու Ներքին Ախտա գյուղերի հետ»³⁰։

Նման քաղաքականության պայմաններում ամենին էլ գործանալի չէ, որ երևանի նահանգապետը մերժում էր հայ գյուղացիների դիմումը, երբ նրանք նշում էին, որ իրենց ուստի հարեաններին մեկ շնչին գրեթե վեց անգամ ավելի հող է բնակում, քան իրենց։ Այդպես էր գրությունը Սեմյոնովկա և Զիրուխու գյուղերում, ուստի և չորսիսկիցները խնդրում էին Սեմյոնովկայի ավելցուկ հողերը տրամադրել իրենց, Ներքին Ախտայի 95 ծուխ հայերն ավելի վատ հողային պայմաններում էին գտնվում, քան 35 ծուխ մուսուլմանները։ Ազդեցությանը բնակեցված Բլուս գյուղի համարյա բոլոր հարմարավետ վտրիակողներն ու տրեքեր 1864 թ. հրաշափությանը անցան ուստական Ալեքսանդրովկա գյուղին։

Ջուղեպուրի սակավահող Անգեղակոթ և մի շարք այլ գյուղերի հողատարածությունների հաշվին հիմնվելիցն Բազարշալ և Բորիսովկա ուստաբնակ գյուղերը, իսկ Դիլիթյանի Ջարխեշ և հարեան սակավահող գյուղական համայնքները հարկադրված էին տեղ հատկացնել նոր Դիլիթյան և Գոլովինո գյուղերի համար։

Չնայած բոլոր ջանքերին, ցարական կոտավարությունը չհաջողվեց զուգավորելու ուստ գաղթականության հաստատել Արևելյան Հայաստանում, անավել ևս այն դարձնել ջարիգմի հենարան, որովհետև լինելով աղուղապուրիներ, նրանք մինչև վերջ էլ դիմադիր պիտի մնան ջարիգմի նկատմամբ։ Ավելին,

²⁹ Զեդեգի, § 119, դ 359, թ 1—10։

³⁰ Նույն տեղում, թ. 71—72։

սույն դադթականները սկզբից հեթ իրացում էին հայրենիք վերադառնալու մասին, անընդհատ դիմում էին կառավարությանը, բայց մերժում էին ստանալու: 1865 թ. թուլյատրվում է նրանց մերադարձը, բայց տեղական իշխանությունները դարձյալ խօշորդումներ էին հարույրում:

5. ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ԵՆՈՒՅԹՆԵՐ

Արենեյան Հայաստանի մուսաուրանին միացումից հետո էլ ամենաքաղմամարդ դասակարգը շարունակում էր մնալ գյուղացիությունը: Բաղմահադար պարսկահայերի և արևմտահայերի ներգաղթից հետո գյուղացիական դասակարգը էլ ավելի ստվարացավ:

Ներդադթի հետևանքով Հայկական մարզի մինչև այդ ավեր ու ամայի 127 գյուղերը բնակեցվեցին, աճեց մեծաքանակ բնակչություն ունեցող գյուղերի թիվը: Այսպես, 201—2000 շուրջ բնակչություն ունեցող բնակավայրերի քանակը կրկնապատկվեց էր: 1831 թ. գյուղական բնակչությունը կազմում էր ամբողջ սղղաբնակչության 91,6 տոկոսը: Քաղաքային բնակչության զերակշիռ մասը զբաղվում էր երկրագործությամբ, արգելագործությամբ և անասնապահությամբ:

Ճարիգմի վարուս սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության հետևանքով Արենեյան Հայաստանի օրարար գաղիք քրտակական կազմում տեղի ունեցան որոշակի փոփոխություններ: Ըստ 1829—1832 թթ. կամերալ ցուցակադրության տվյալների, Հայկական մարզի բնակչությունը կազմում էր 104 450 մարդ որից Երարար դասին պատկանում էր 3,173 մարդ (որտեցից 134-ը արգելությամբ հայ էին, մնացյալները՝ արգելեցանցի (կամ բնակչության 1,9 տոկոսը): 1865 թ. տվյալներով երևանի նահանգի (ի բաց առյալ Ալեքսանդրապոլի գավառը) բնակչությունը կազմում էր 356780 մարդ, որից 4260-ը պատկանում էին Երարար դասին: Որտեցից հայեր էին միայն 713-ը: Երարար դասը կազմում էր բնակչություն 1,2 տոկոսը: Ահա աչղ Եղանան էր, որ կեղեքում էր աշխատավոր գյուղացիությունը:

Մինչև 1834 թ. Հայկական մարզում տեղաբնիկներից տարբերը պետք է պանծվեին պարսկական տիրապետության ժամանակաշրջանում գտնվող տարբերի կեսի քափով: Ներդադթագուհիը մինչև 1836 թ. ուղատված էին տարբերից: 1834 թ., եկամուտների և պետական գույքների վարչության ստեղծումից հետո, որի գլուխ կոնզնած էր Ի. Շուպենը, տարբերի հավասարեցվեցին և որոշվեց ամենուրեք միատեսակ գանձի բերքի բոլոր արգյունքների 1/5 մասը³¹: Աչղ պարագուն միտեղամայն ծանրացնում էր գյուղացիական պանդվածների դրությունը, ուտեի և բաղական սուր բողոքների ու դժգուհությունների տեղիք տվեց: Դրա հետևանքը եղավ այն, որ 1836 թ. մոցվեցին վեց տարվա փորձական Ժամակետով Հայկական մարզի ողջ բնակչության համար հողի արգյունքներից պանծվող դրույքային տարբեր: Միտմամանակ հաստատվեցին նաև դրամական տարբեր, բեղ որում պետական գյուղացիների ամեն մի ծուխ վճարելու էր 2 տարի 50 կոպեկ, մայրադարական գյու-

31) Ի. Մուրադ, Եզդ. աշխ. էջ 1238.

դաշինքների ամեն մի ծուխ՝ 2 ուրբի, իսկ բաղաճաշիների յուրաքանչյուր ծուխից զանձախու էր 3 սուբլի:

1836—1842 թթ կիրառված Հարկային նոր՝ կապարային կամ դրուճալին սխառտին փոխարինելու հկաժ դրամական տուրքի սխառտմը, որը մեծ զժողովրդին առաջ բերեց դյուղացիության մեջ, ինև դա ամենևին էլ շխանգարման սյն կենսագործելու կյանքում:

Դրամական տուրքների դանձմանը վերաբերող կանոնները մշակվեցին բյուրոկրատական զիվանատների խույ տնկյուններում, և աջ մատն որևէ վաղաժամ Հայաստաություն յեղավ, քանի որ դա ճկարող էր ժողովրդի մեջ անհիմն յորհր առաջացնել և երկուզ հնչու ինկոյալ է-ը Լեղրկովկասի իր պաշտոնյաներին հրահանդ էր տալիս՝ պայմաններ ստեղծել ասլոգա մեծ եկամտեների ասլահոժման համար³²:

Հարկային նոր սխառտմով Հայաստանի և Լեղրեջանի բոլոր դյուղացիները ճանաչվեցին պետական դյուղացիներ, բաժանվելով երկու կարգի՝ պետական հոգի վրա ասլոգ զյուղացիներ և մոքադարական հոգի վրա ասլոգ շխնակոններ:

Հարկային այս սխառտմին անցնելուց հետո էլ մոքադար դյուղացիները պետք է վճարեին բոլոր նախկին տուրքերը, մի քան, որ մեծագույն զժողովրդունեի և բախումների պատճառ է դառնում կայմաժատիրական դյուղերում ինչ վերաբերում է թիրչուրներին, ասլա նրանք սիրենց պատկանող եկամտաւոր առանում են նախկին հիմունքներով: Դուրքների վճարման զործում դյուղացիության վրա հաստատվեց համապարտ երաշխավորության սկզբունքը:

Ուստի հասկանալի է, թե ինչու 30-ական թվականների վերջից, ինչպես կալվաժատիրական զյուղերում, այնպես էլ պետական զյուղացիության շրջանում, անում էր զժողովրդունը քարիզի սոցիալ-դասակարգային քաղաքականության, տեղական իշխանության յարաշահումների և ծանր հարկների պիմ:

Ինչուամենայնիվ, ռուսական տիրապետության հաստատումը մասնակիորեն թեթևացրեց աշխատավոր զյուղացիության վիճակը: Պարսկական տիրապետության շրջանում հարկային ծանր բեռը զուղորդվում էր անասնի բուսություններին և վայրագություններին, կայուն օրենքների և կարգ ու կանոնի բացակայությանը, իշխանավորների կամայականությունները զյուղացիներին հաճախակի մատնում էին տնտեսական քայքայման և նետում ասլա տուրքյան զիրկը: Նրանց կյանքն ու կայքը ամեն վայրկյան կարող էին կորստի մատնվել: Լլլ էր դյուրութուն ռուսական իշխանության տակ անցնելուց հետո: Եիշտ է, լինում էին յարաշահումներ, զեղծումներ, իշխանությունները հոժանավորում էին ճարածր դասերին, բայց ուրեք էր և զործում էր կայուն օրենքը:

Բնածթերային տուրքների փոխարեն հարկերի դրամայան հատուցման սխառտմին անցնելը մեծապես խնամեց ասլոնքա-դրամական հարաբերու-

³² Зав. и П. Бахтадзе, Податное обложение государственных крестьян Закавказского края, «Свод материалов», т. I, ч. III, стр. 9 и 93, 94

թյունների հետագա դարձացման, հետեւագիւս և հրկրի տնտեսական առաջ-
ընթացին ժողովուրդը, ևերեւելան Հայաստանի- Ռուսաստանին միացումից
հետո, ապահովում էր նաև իր տնտեսության զարգացման համար խիստ
անհրաժեշտ մեկ այլ նախապայմանով եւ զա խաղաղության հաստատումն
էր երկրում, որի շնորհիվ մարդը հնարավորութիւն էր ստանում առանց եր-
կայի գրաւովի իր խաղաղ աշխատանքով, մինչդեռ նախկինում միջֆեոդալ-
ական խռովութիւնները, անվերջ անպատակութիւնները զրկում էին նրան
իր տնտեսութիւնը մարհիւր հնարավորութիւնից:

Այլ էր համեմատաբար շատ ավելի փոքր թիվ կազմող կայսականութի-
րական դյուղաքիութեան դրութիւնը: Հայկական մարզի, ավելի ուշ Երեւանի
նահանգի հողատիրերը՝ մուքաղարները և թիւղարները թէև հնարավորու-
թիւն ստացան ցարական խնամութեան հովանաւորութեան շնորհիվ ընդար-
ձակել իրենց դասային արտոնութիւնները դյուղաքիութեան նկատմամբ, շա-
տերին էլ հոգողից սոցիալիկ զբարձր դասի՝ կազմի մէջ, քայքայ մինչև 1840-
ական թիւղականների կենտրոնը շատ հետո էին այնպիսի արտոնութիւն-
ներ ունենալուց, որպիսիք մայրում էին, որոս ճորտատերերի հմտն, վրայա-
կան ազնվականներն իրենց դյուղաքիների նկատմամբ:

Ջարական քաղաքականութեան շրջադարձը դեպի Արեւելյան Հայաստանի
զբարձր դասին՝ կայսականութեան իրավունքների ընդլայնումը և ամրապնդ-
ումը, իհարկե, հնարավորին չափ օգտադրական միջոցն էր կազմից:

Ռուսական տիրապետութեան հաստատումից շատ անձնավորութիւններ,
օգտվելով երկրում տիրող խառնաշփոթութիւնների, Ավելին, նրանց կողմատու էին
և մեծ թվով հողային տարածութիւնների, Ավելին, նրանց կողմատու էին
ժողովրդին և մաս կոչողից ոչ մի հարկ չէին վճարում պետական դաւա-
րանին: Նախիջևանի խանութիւնում թիւղներ չկային: Առկայն արդեն 1831 թ.
Հայտնի է դառնում, որ մասնավոր մի շարք անձնը յուրացրել են որոշ դյու-
ղեր և հայտարարել դրանք իրենց պատկանող թիւղներ: Այդ եղանակով ոմն
Ահմադ սուլթան տեր էր կանգնել Յարմազ դյուղին, որն իբր զեն էր 1827 թ.
Պարսկաստան փախած Մահմադ բեկի ժառանգներից, մինչդեռ Յարմազան
պետական դյուղ էր եղել³³:

Նույն եղանակով նախիջևանի նախը Էհսան խանը բռնադրուով էր Ադ-
բենդ և Ադդարս դյուղերը և տարինը շարունակ յուրացրել դրանց հաստիք-
ները, զյուղաքիութեան համար ստեղծելով դյուղեքան անուանելի պայման-
ներ: Հետագայում դատաւճռով այդ դյուղերը վերցվել էին նրանից և միւր-
դարձվել դաւադարանին, սակայն շուտով հաջորդել էր նիկոյայ 1 կայսեր ռեա-
կիսիւնը և անօրինական կերպով զաւթված դյուղերը կրկին դարձել էին
հափշտակողի սեփականութիւնը³⁴: Այսպիսով, հիշյալ ժամանակաշրջանում
բռնադրումները ֆեոդալ-հողատիր դատաւայու տարածված էներից մեկն էին:

Պետական դյուղերին ու հողերին տիրելու մյուս ձևը կնդդ փաստաթղթեր
ստեղծելն էր, ստու վկայութիւններ տալը, Այդ տարիներին հայտնիցին
րազմաթիվ պարզեղերը, վաճառարներ և այլն, որոնք հնարավորութիւն

³³ Չկողի, ք. 26, 1848, դ. 149, ք. 99:

³⁴ Տճ. ա. Ն. Ավղարեզյան, Զգ. աշխ., էջ 85:

էին տալիս տեր կանգնելու խոշոր կալվածներին, Գեղարք լէր դրանց կեղծ լինելը ապացուցելով, սակայն, մեծ ժողովով, ցարական պետական առանձններն ու տեղական իշխանությունները այդ էին փակում դրա վրա: Կեղծ փաստաթղթերի ողնաթիւնը էր, որ հրեանքի բնակիչներից ոմն Մեհմեթ բեկ Հուսիս-բեկյանսկի կամենում էր տեր կանգնել Զանգիբասառի հինգ գյուղերին, որպէս թիւրքար և մուրադար: Եւրոյ 25 տարի Հաջիբեկլիսկին յորացնում է այդ գյուղերին նկատմունքը, որից հետո միայն բուցաճաշովում է կեղծիքը և նա գրկվում է անօրինական հսկայարհույ սեփականացրած գյուղերից³⁵:

Եւստ-յատերին հաջողվեց արտոնյալ դասի շարքերն ունենալ պարզապէս շնորհիւ այն բանին, որ կոշկովում էին խան, սուլթան, ազա, բեկ, խակ ուսանք էլ կայառաջնորդան, պետական հողերի շուրջը կեղծ վերաբանություններ սարքելով և այլ դարտուղի ճանապարհներով տեր կանգնեցին հողերին: Գաւրական իշխանությունները եւ քիչ հող շտարան բողոքացնելու այդ պարտաբար էր զատակարգը գյուղեր և հողեր պարզելով և զանազան կոյուսներ շրտորհելով իրենց մարդկանց: Թե ինչպէս էին վերաբերվում արանք գյուղացիներին հետ, ցայտուն կերպով ցույց է տալիս Կարճեան գյուղի օրինակը, որը Պատկերով պարզեւ էր Ղարազազի նախկին Մամուր Կույի խանին: Կարճեանցիներին բողոքողներում տալում էր հետևյալը «... Այժմ հրամանատար Պատկերի սարգարին Մամուր-Կույի-խան Ղարազազիի տալն ու հինգ տալն խանություն է անում, որ է կարճեան. խանընք հասարակությունը վերաճաւս լինելով, որ այս փոքոր մամուրական ինչքան նեղություն կամ գոյություն է աւել, մեր գյուղի շի ծախվել կամ մենք չենք ծախվել եւրա վրեն»³⁶: Այսպէս չվում է, որ խանը 90 ծախվորով պարզ գյուղ և բողոքողների նվերներ ու հարկեր հավաքելով, սովորել է իրենց գյուղը:

Թե ինչպիսի կացություն էր ստեղծվել աշխատավորական զանգվածներին համար աշխարհի մի շրջանում, երբ դեռ իշխանությունն ու օրդանները չէին ամրապնդվել, և դերիշխան էր մնում հինը, երբ նորն ու հինը դեռ միահյուսված էին, երևում է Հայկական մարզի վարչությանը Շուպենի հրատմի գաղտնի գեկուցարից, որը վերաբերում է Նախիջևանի և Օրդուբադի շրջաններին. «Նախիջևանի և Օրդուբադի շրջանների բնակիչների ներկա դրությունը խղճալի տալավորություն թողնել ինձ վրա: Գնալստ է երկրի բնական հարստություններին, բնակիչներն անհամեմատ աւելին աղքատ են: ... Այսպիսի հակադրության զխալոր պատճառները համարում եմ հետևյալը.

ա) հարկերն այստեղ դանձվում են պարսկական կառավարության ժամանակ գոյություն ունեցող չափով, ինչպէս Հայկական մարզի համար վիսով չափ կրճատելու կարգադրություն կա.

բ) պատերազմի ու ժամախառն հետեանքով սղգարնակությունը տրված հարկային արտոնությունները չեն կիրառվել.

դ) շրջաններին կառավարման ձեւ արդեւակում է բնակչության բարեկեցությունը. նախերերն տնտեսւմ կերպով անձնատուր են եղել ասիական շահամուրթյան նրանք իրենց խիստոր ձառաններին մեծամեծ խմբերով շրջապա-

35 Նույն տեղում, էջ 77-78:

36 Հեղձի, 5. 28, դ 9 թ. 29:

յում են գյուղերում և ձրիաբար ոգտվում գյուղացիների պարհնից ու խարից.

դ) նախքան իրենց ազգականների ու մերձավորների հետ, որոնք տեղիս պիտավոր մուլքազարներն են, սամեների շնորհով ընտելության մասին, ամեն ինչ անում են, կարելույն լաի մեծ հասույթ ստանալու համար: Չնայած այս շրջանների ջրասակավորությանը, նրանք լավթուկ են ցանում, որը պարտական կառավարության ժամանակ արգելված էր: Սեփական ցանք-տերի համար լավագույն և սամենից բերրի հողերն են ընտրում, միայն վատ հողերը գյուղացիներին թափելով: Չավթուկի ցանքներից ազատված ջրերով նրանք իրենց խամ հողերն են ջրում: Այս պրկանքներն ամենից շատ պետական գյուղերի ընտելիներն են ենթակա, որովհետև նրանք ոչ մի պաշտպան չունեն:

և) պարհակներն ու պարտությունները կամայականորեն են բաշխվում: Անդառաջան պատերազմները, դանակոծումներն ու տուգանումները վերջ չունեն: Շատ անգամ պատժում են, որպեսզի տուգանք զանձեն: Նախիջևանում տարածված համբավ է, որ երբ նախի էհան-խանը կամենում է թուղթ խաղալ, կրպակներից մեկական շերվոնեց է հավաքել տալիս յուր օգտին:

զ) խաները, նրանց ազգականներն ու մերձավորները շուրացրել են պետական ու լքյալ (Պարսկաստան փախածների) գյուղերը և կամ թն չէ՝ վերջինների հաշվին ընդարձակել են իրենց հողատիրության սահմանները: Բռնակչությունից ցանձում են անլափ մեծ տուրքեր, բայց պետական դանձարանների միայն փշրանքներն են հանձնում:

է) րազմական տեսակետից իրենց շահերից հենելով՝ նախքան ու տիրող տարրերը տեղացիների մեջ «վայրենի, խստաբարո» ու խորթ՝ վերաբերմունք են ցուցնում դեպի ռուսները: Այս բանն անում են մի կողմից իրենց դիրքն ու կշիռը կառավարության առաջ արժեքավորելու և բարձր պահելու նկատառումով, մյուս կողմից՝ ընտելությանը միմիայն իրենց ենթակա պահելու նպատակով, որպեսզի պահանջված ժամին (պատերազմ, ասպատակություն հոգուտ Պարսկաստանի և այլն) տեղական տարրը գերը լինի իրենց համար ոչ-ձեռնտու ազգերությաններին և անի այն, ինչ իրենք կթելազրեն...»³⁷:

Շուպենի այս գաղտնի գեկույությունում սեղմ կերպով թվարկված են այն ապօրինությունները, սանձարձակությունները, խժոժություններն ու կամայականությունները, որոնց այս կամ այն լավով ենթակա էր Արևելյան Հայաստանի ընտելությունը: Եվ թերեւս այս ամենից ելնելով էր, որ ջարական կառավարությունը նստապես վարեց քաղաքական մի կուրս, որը նպատակ ուներ սահմանափակել ֆեոդալական հողատիրության ինքնաշնորհված իրավունքները:

1860-ական թթ. գյուղացիության վիճակում կատարվում են որոշ տեղաշարժեր, կապված գրամական հարաբերությունների, ապրանքային տնտեսության զարգացման և կապիտալիստական արտադրանքների առաջացման հետ: Լեյզ նույն երկույթը գյուղում նկատվող ներքին պայքարն է՝ ուղղված շահագործման նոր տեսակի՝ իր էսթիամբ բուրժուական շահագործ-

ման և դրանց կրողներին՝ գյուղական կուլականներին դեմ. Գյուղացիության վրա ծանրադեղ այդ նոր քեռը պետեւ հիմնականք չէ, պետական ու կոլովոսատի բական ճնշման կողքին այն իրեն հաղիվ է գողացնել տալիս, բայց դա մի երեուք է, որն անտեսել ուրդեն չի կարելի:

1863 թ. Գարալավայի Լեզքենդ մուլադարական գյուղի բնակիչներին 17 ընտանիք զիմում է Երևանի նահանգապետին և իրավունք խնդրում վերաբնակվելու նոր Բայազետի գավառի հատուկ ամենակ գյուղում, բանի որ վարելահողոր պահան է և ի վիճակի չեն պետական ու մուլադարական տուրքերն ու տարահանները վճարել:

Ուսիր էր նաև Զիբուխու գյուղի բնակիչներին վիճակը. կլիմայական անբարենպաստ պայմաններին հետևանքով ցորենի և դարու ցածր բերքը ոչ միայն չէր բավարարում նրանց կարիքները, այլև շատ անդամ գյուղացիներն ստիպված էին լինում շուկայից հաց գնել: Բավարար չէին նաև չիբուխիցիներին վարելահողերն ու արտատառիները: Ձնայած դրան, նրանցից կամենում էին խնդ և Սևանա մանրին հանձնել հողակտորներից մեկը: Նրանց վրա էր բարդված նաև լճի ափով անցնող ճանապարհի ձյունը մաքրելու, փոստը հինգ ձիավորներով ուղևորելու և այլ պարհաներ: Կարիքից ու կամայականություններից հեծկված գյուղացիները պաշտպանություն էին որոնում նահանգական իշխանությունների մոտ, խնդրում ազատել անվճար պետական տուրքներից, չխնդ իրենց հողը:

1866 թ. ներքին Ախտայի հայ գյուղացիները փոխտրեային ռված խնդբարդում նշում էին, որ սկսած 1851 թ. իրենց տնտեսական դրությունը վատացել է, որովհետև գյուղական համայնքին պատկանող բերքի ու մտտիկ վարելահողերը կտրել ու ռվել են մուլականներին, նրանց գրկված էին նաև վառելափայտ ձեռք բերելու հնարավորությունից:

Լեռնայի գաղի 60-ական թթ. Ասարանը մոռնում էր էքսիսների դավառի մեջ. նրա բնակչությունը կազմված էր գլխավորապես Արևմտյան Հայաստանից 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո դադրած հայ գյուղացիներից: Բնակչությունը 30-ական թվականների վերջերին նոր Բայազետի և Փամբակ-Շորապույի հայ գաղթականների նման րմբոստացել էր և հրաժարվել պետական տուրքերի վճարելուց և պարհաները կատարելուց: Եթե 1863 թ. ժամանակավոր պաշտպանի վիճակում պտնվող ռուս գյուղացիներին մեջ տարածված էր տյնի մտայնությունը, առ այդ թվականի դարեանից իրենց բամենհողերի անփայլանառեքներն են գտնալու, այսու Ասարանի գյուղացիության մեջ այդ մտայնությունը յուրատեսակ արձագանք էր գտել և պետական տուրքերից խուսափելու առիթ ծառայել: Ասարանի գյուղացիների հարկերը վճարելուց հրաժարվելու իրակտն դրդապատճառն այն էր, որ գավառապետը կողոպտում էր գյուղացիներին՝ հենվելով գյուղական կուլականների վրա: Վերջիններս թույլ չէին տալիս գյուղացիներին իրենց հացահատիկը վաճառել Ներսիսում, հարկադրում էին ջուկայական արժեքից 3—4, նույնիսկ 5—6 անգամ ուկելի պակաս գներով աքն վաճառել գաղատի գործակալներին, իսկ ցորեն շուկանցողներին ստիպում էին չնչին գներով վաճառել իրենց անասունները:

Գաղափարապետը դիմում էր նաև ուղղակի խաբեաթյան՝ ալիքացնելով պետական հարկերն ու պարհակները և զբաղեցնելով տուրքերով լուսինը։ Նրբեմն էլ նա գլուղացիներից համարում էր վաղուց վերացված տուրքերը, ինչպես արտադարձրից դանձվոր սաբալախո տուրքը։ Որսչակի գումար էր գանձվում տեղական պահակախմբի համար, մինչպես տաղավախի գլուղացի չունելը, իր անձնական հողամասի պահպանման ծախքերը ևս նա դանձում էր գլուղացիներից։ Գաղափարապետը կամայականորեն փոխիլում էր գլուղական ընտրովի պաշտոնյաներին, ղեկավարում էր պաշտոնները կամ նշանակում իր մարդկանց։ Գաղափարապետի զործակիցները նվաճելիքն ունեւան տակ հավաքում էին վաճառան մթերքներ, կոշաւներ մեքենում և այլ սուրբիւնություններ կատարում։

1860-ական թթ. Ուկրաինադրամայի գաղափար պետական քաւն գլուղերի բնակիչների բողոքը իրենց գաղափարապետի դեմ բացառապաւում է ալն ալօրինությունները, սրունց զսէ էին զառնում անխաւ կերպով շահագործող գլուղացիները։ Վերջիններիս բողոքը քննող պաշտոնյան նշում էր. «Կազակային պոստի կառուցումը շարժաւանց ձաւր է նաւում բնակիչների վրա։ Նրանք պարտավոր են ամբողջ շինանալը բերել իրենց հաշվին՝ շտաւալով փոխադրաւարձ, ձրի բաւկոններ են տալիս և համարյա ձրի վարպետներ»։ Ուն գլուղացիներից, սկսած 1861 թ., տարեկան ամեն մի ընտանիքից հաւաքում էին 2 ռուբլի 17 կոպեկ՝ ձրաւոր պահակների ծախքը հողաւր հաւաք, որունք իրոյ թի նրանց պետք է պաշտպանելին կողպետներին, բայց պահակային ծառայությունը զրեթի բացակայում էր։ Գլուղացիների համար զմաւարեւ էր նաև պետական տնտաւներից անձնական կարիքների համար փայտ ձեռք բերելը։ Նրանքի ժաւդարմական վարչության պետ կապիտան Ջոլոտովսկին իր դեկուցապետից մեկում նկարագրում էր ալն ճնշումներն ու կողպաւոր, որունց նիթարկում էին Աւրաւադրամայի գաղափար գլուղացիները՝ գաղափարապետ Ֆոն-դել-Պալենի կողմից։ Վերջինս յարաւցնում էր փայտ կտրելու իրաւունքի համար գանձվող դամարները։

Գլուղական հասարակության պարհակները և տուրքերը բաշխելու իրաւունքը ռաւահարվում էր ն՝ գաղափարական իշխանության կողմից, և՛ գլուղի վերնաշերտի կամքով։ Աւրաւադրամայի գաղափար 20 գլուղերի ներկայացուցիչները, փոխարքային բողոքելով արարականների և տուրքերի օահմանման գործում գաղափարապետի վարաւական կամայականության դեմ, պաշտպանում էին ոչ թե պլուղի հասարակական ժողովի իրաւունքները, այլ գլուղական տաւոտներերի և «պատվաւոր անձերի»՝ ալսինքն գլուղի վերնաշերտի արտոնությունը։ զրա համար էլ ալղ բողոքն ստարագրած 47 հոգուց 17-ը տաւոտակար էին։

Գլուղական վերնաշերտերի տրամադրությունները բողոքաւորում երևան են զալիս մեկ ալլ հարցում ևս։ Գաղափարապետ մեղաւորվում է ալն բանում, որ հրաման է տվել գլուղերում հողի ներքին վերաբաւում կատարել ոչ թե ալնաղ հնուց գլուղյան ունեցող, այլպես կաւաւ, համար-շարքային սկզբունքով, ալլ ըստ ընտանիքների արական սեռի շնչերի։ Ապա ավելացնում են, որ հենց զալղ պատճառով էլ մեր միջև շարունակ անբաւականութիւններ են տեղի ունենում։

Գյուղացիների բողոքազրկի այդ կետը ճիշտ հասկանալու համար հարկավոր է նկատի ունենալ հետևյալ հանդամանքները:

Գյուղական համայնքի հողն ըստ շնչի բաշխելու հոր միջոցովը պաշտպանում էր չբաշխությունը, իսկ վերնաշերտը կողմնակից էր հետագայում ունենող համայն-յարնքային սխտեմին, որի համաձայն, ի միջի այլոց, կարելի էր համապատասխան տուրքեր տալով, անկախ ընտանիքի արական սեռի անդամների թվի, ավելի մեծ քանակությամբ հող ստանալ, իձկայր, իհարկն, հնարավոր և ձեռնառն էր միայն գյուղական վերնաշերտին³⁸:

Դրամական տնտեսության հետզհետե նկատվող պարզացման պայմաններում գյուղական քանկայության աճը, հողի պահպանությունը, հատկապես գյուղացիական սեփական հաշտողող տարիներին³⁹, որն էր պայքարը հողի վերաբաժանման հուրար այդ հրկու սխտեմների կողմնակիցների միջև ոչ միայն Անքստեղրսուղիի գաղախում, այլև նրանի նահանգի միտս շրջաններում:

Թեև Արքանդրատյուրի գաղախի պետական 20 պուղների բողոքն իբրև «անհիմն» անհետանք թողնվեց նրանի նահանգապետի կողմից, բայց դրա համատուր վերլուծությունը պարզորեն ցույց է տալիս, որ այդ դիմումով Հայաստանի գյուղացիները հարուցել են պետական գյուղի հասարակական կյանքը հողող մի շարք կարևոր հարցեր՝ կապված պետական իշխանության դաժնական սուրմիներին յարաշահումների և կամայականությունների հետ, պետում վանաղան շերտերի միջև օկումած քախումների հետ՝ արհախներին սուտքերի քաշուման և հողի վերաբաժանման եղանակներին կապակցությամբ:

1830 - 1840 թթ. Արենլյան Հայաստանում ծավալված գյուղացիական ելույթները կարելի է ստորաբաժանել հրկու ժամանակահատվածի, որոնցից մեկն քնդդրում է 1830-ական թթ. և մյուսը 1840-ական թթ. կեսերից հետո ընկած ժամանակաշրջանը: Եթե 1830-ական թթ. գյուղացիությունը, հատկապես Պարսկաստանից և Արենլյան Հայաստանից ներգաղթած, հիմնականում աղքատ ծավալեց կառավարության հարկային քաղաքականության դեմ, ա. վելի ճիշտ հարկային ուրառնությունները հրկարածելու համար, քանի որ ներգաղթից հետո դեռևս չէր կարողացել կարգի բերել իր քայքայված տնտեսական կացությունը, ապա էրկրայր ժամանակաշրջանի բնորոշ դիմ էր՝ պայքարը նորաթուխ կալվածատիրական գաղի ուժեղացող շահագործման և ճորատտիրական համակնությունների դեմ: Այս շրջանում պայքարը միաժամանակ ուղղվում էր իշխանության և հրտեմերկայացուցիչների դեմ, որովհետև նրանք, իբրև կառն, հանդես էին գալիս կալվածատիրերի շահերի պաշտպանությամբ:

Գյուղացիական էլույթների մեջ տատնանարար ուղղագծում էր մեկ այլ դիմ նս՝ գյուղացիական գանգվածների պայքարը գյուղական ուներ շերտերի դեմ: Ելույթության արժանի է նաև օլն մասորը, որ շահագործման դեմ մղող-

³⁸ ՏՏ՝ С. П. Египарова, Административно-экономический строй сельской общины в Эриванской губернии В книге «Свод материалов», т. 1, ч. 1, стр. 26, 27.

³⁹ ՏՏ՝ С. С. Золотора, Опыт исследования сельского хозяйства ханчорднсто райсна Эриванской губернии и Карсской области, Тифлис, 1899, стр. 218

թյուններին և խնդրում թույլատրել բնակություն հաստատել պետական գյուղերում, լեւզուեա, Պարալազյուզի մահալի Կորադիզ և Ումալու գյուղերի բնակիչները այդ գյուղերից հասնալու իրենց ցանկությունը պատճառաբանում էին հետեւյալ կերպ նրանք Պարսկաստանից դադիթելու օրից աղքատութիւնն ու շրտվորության մէջ են ընկել միմիայն այն ճնշումների հետեւանքով. որ նրանց պատճառում է Մահմեդ Սադրի բնկը, որը րացի բնատալքերից, նրանցից գանձում է նաև դանադան դրամական տուրքեր, ինչպէս և խնդրում են թուլութիւն, վերաբնակելու մի այլ տեղ, որպէսզի ազատվեն անհատական լծից»⁴⁴:

Սուկայն 1830-ական թվականների փոքրերին Լուսալիմի գյուղացիական ելույթների հիմնական պատճառը պարսկահայ և արեւմտահայ դադիթելունով էր: շնորհման վեցամյա արտոնաժամկետի լրանալուց հետո նրանց հարկադրվել էր Կառավարութեան տղ ժամանակավոր արտոնութիւնը 1836 թ. համարից վերջացած և 1837 թվականին նրանց վրա հարկը դրեց՝ «համապատասխան նրանց կացութեան և ունի դրուքներով, որ նշանակված են քրիստոնէի համար»: իման ելույթներ ծովափիցին Փաժրալիմ, Շարադյալիմ, Լիւսալիմում, որոնք վարչական առումով մտնում էին Վրաստանի կապի մեջ, նոր Բայազետում և ալուր:

Փաժրալի և Շարադյալի շրջանը մեծ մասամբ բնակեցված էր էրզրումից և Կարսից դադիթած հայերով: Նրանք տնտեսական խիստ Լուսը կացութեան մեջ էին գտնվում, թեև նիկոլայ 1-ի կարգադրութեամբ հարկից և տուրքերից ազատ լինելու նրանց արտոնաժամկետը երկարաձգվել էր մինչև 1838 թվականը, այսինքն ևս մեկ տարով: 1838 թ. նորագաղթները դարձյալ հրաժարվեցին տուրքերը վճարելուց:

Կովկասի կառավարչութեան հրամանով Փաժրալ-Շարադյալի սեղեմա և գուլիս պետական խորհրդական իշխան Փալաւանդիզը՝ գյուղացիներին հանդուրաւանելու և կարգն ու կանոնը վերահաստատելու համար:

Նրա 1838 թ. հունվարի 31-ի պրոթիւնից պարզվում է, որ մինչև Գլումի հանուր, նա եղել է ուղեմասի մի շուք գյուղերում, և հայ գաղթականները պահանջել են տանտոններին պաշտոնից հեռացնել: Գլումիում նա պարզում է, թէ ովքեր են խոտմութեան դրդիչները և կալանափութում նրանց, իսկ դրանց միջև կան մի քանի քահանաներին նախադրույթում տնտ. նախընտրում է խոտմութեան միջև ամենից շատ աշքի ընկած գյուղերը՝ Փոքր Ղալաբիլիան, Բալանդուրը, Թալիյան-Ղոյապը և Ղալաբիլիան⁴⁵:

Նույն Փալաւանդիզի փետրվարի 2-ի պրոթիւնից էրևում է, որ բնակչութեան դժգոհութիւնները ճշդիւ համար նա պահանջում է խիստ տատիւներ կիրառել գյուղացիների նկատմամբ: Ինչուսմնալսելով, գլխավոր պըրխտով Շիլիւնիւրիսը ազատվում է պաշտոնից: Իկա հանդամաւեք ցույց է տալիս, որ ժողովրդական հուզումները պայմանավորված էին նաև պաշտոնյաների շարադյալումներով:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 348:

⁴⁵ «Երևանի պետական համալսարանի պատկան աշխատութիւններ», հատ. 62, նրան, 1858, էջ 79—80:

Փալականդուր 1838 թ. փետրվարի 9-ին գեկուցում էր, որ Ճիշտ չէր գյուղացիական «սահարադուխուններն» ամբողջովին վերադրել «անբարեհայա մարդկանց» «սահարանքներին», որ դրանք պայմանավորված էին հայ գյուղականների տնտեսական դրությանը և տեղական պաշտոնյաների, այդ թվում նաև գյուղական տանուտերերի կամայականությամբ:

Առայն՝ մեծ ծավալ ընդունեցին և իշխանություններին մտահոգեցին Գյուկչայի կամ նոր Բայազետի 30 հայ գյուղերում ծավալված գյուղացիական հուզումները, որոնք նույնպես ուղղված էին կառավարության հարկային քաղաքականության դեմ: 1837 թ. հիշյալ 30 գյուղերում բնակչությունը հաստատած արեմտաճայ գաղթականությանը նույնպես պարտավորեցվեց հարկեր վճարել, նրանց խնդիրը հարկերը կրճատելու մասին մերժվեց: Հետագայից նաև նոր Բայազետի բնակիչների զիմումներին բավարարություն տալու հարցը, նրանց խնդրում էին իրենց ճանաչել իրեն քաղաքացիներ (պաշտոնապես նոր Բայազետը քաղաք դարձավ 1850 թվականից), ազատել գյուղական տարբերից, այնտեղ զավառական զուրոց բաց անել պետության հաշվին:

Տեղական իշխանությունների հետ գյուղացիների բախման առիթը հետևյալն էր. 1837 թ. վերջերին նրանք հավաքեցին բնակիչ, բայց տուրքերը չվճարեցին, պատճառաբանելով, որ այդ վեր է իրենից ուժերից և հնարավորություններին ու հարց դրեցին կրճատել հարկերը: Կառավարչապետը նախ դիմեց «սենդընջման» միջոցին, բայց տեսնելով, որ դա արդյունք չի տալիս, գյուղերը հռառչներ ուղարկեց, որոնց սակայն գյուղացիները վստեղեցին և հետո էլ «բացառապես անհնազանդության ցուցանիշներին», Դրսեից հետո նրանք պատգամավորությամբ ուղարկեցին Ռիֆլիս՝ իրենց պահպանել կառավարչապետին հայտնելու:

Գյուղացիների զիմարությունը հարկերի դանձմանը քաջատրվում էր նաև այն րանով, որ նրանցից ընթացիկ տարվա տուրքերից բացի պահանջում էին նաև վերադարձնել զաղթի ժամանակ պետության տված նպաստը: Անգամ իշխանությունները կապաղուցիչներն ընդունում էին, որ նպաստի բաժանումն մեծ դուժարի գանձումը, «տուրքերը լրիվ վճարելու դիմավոր արդելքը կհանդիսանա» և ափսիս ոգտակար էին համարում զիցել նրանց տրված նպաստը, որպեսզի լրիվ կելուզվ կարողանան դանձել տուրքերը, քանի որ տուրքերի կրճատումը կարող էր առիթ ծառայել այլ վոյսերի գյուղացիներին ևս «նման ներպատմության ձգակույս»: Բայց այդ ուղղությամբ էլ իշխանությունները օրենք կունկրիտ քայլի յղեցին:

Կառավարչապետ Ռոզենի համաձայնարությամբ նոր Բայազետ է ծառայում Հայկական մարզի պետ իշխան Բեհթուրովը՝ տեղում հարցը քննելու համար, առկա չէ մի արդյունքի չի հասնում, Եթե խրատներն ու հարգորները,— դրամ էր նա 1838 թվականի փետրվարի 19-ին Ռոզենին հղած գեկուցագրում,— ոչ միայն որևէ ազդեցություն չունեցան նրանց վրա, այլ, ընդհակառակը, համարակալ արտահայտությունները ցայց էին տալիս, որ նրանք պատրաստ են հանդիսություններին⁴⁶, Գյուղերից հավաքված բնակիչները քաղաքացիների հետ միտքին «կազմել էին մի վալունի տարիս և, թր-

⁴⁶ «Крестьянское движение в Армении в XIX в», Ереван, 1948, стр. 25—26

վում է, ասիկը էին որոշում անկարգություններ անելու, «կասաղած ուրբ-խը մեկիքն էրից և տանառներից ռմանց ընկաղաղրել էր... ժողովուրդը քուրդսին շի հնազանդվում նրանց», «մի քանի ավելի անբարեմիտ տանուտե-րեր... առհինկն շներկայացան ինձ, այն պուրովակով, որ թիքը ժողովուրդը յի թողնում, ծնծում է նրանց»⁴⁷,

Անկարող լինելով գրոթյունը շտկել, իշխան Բեհրությունը պաշտոնական հայտարարություն է անում տուրքերը վճարելու ժամկետի վերաբերյալ և սպառնում է գյուղացիներին, որ շմութելու զնաքում ճերանը կհամարվեն կառավարության հակառակորդներ և նրանց հետ կվարվեն իբրեւ խռովա-րարներ և ընդհանուր անդորրը խանգարողներն: Տուրքերը մուծելու վեր-ջին ժամկետը նշանակվում է մարտի 16-ը:

Մարդասպանին դադարեցնելը խիստ լնշամաքար են ճանապարհ գցում: Նրա շուրջը խռոված ամբոխը սողը լցնում է սարսափելի աղաղակներով. աչք աղմուկի մեջ ևս կարողացա հասկանալ միայն հետևյալ քառերը. «Եմնք յննք ուզում մեկիքներ, տանուտերեր, օխրազային պիտ, ու թվում է, նույն-պես և կաստավարություն»: Իշխան Բեհրությունի հերոսականության այն էր, որ «սարսափությունը պահանջում է նրանց ամենախիստ պատժի ենթարկել» և այն էլ զենքի ուժով»⁴⁸:

Անդրկովկասի կառավարչապետ Ռոզենը հավանություն է տալիս իշխան Բեհրությունի ասաղաղիկն և Գյուլյաձի գյուղացիներին խռովությունը հնչելու նպատակով Բեհրությունի տրամադրության տակ է դնում հզեղներին երկու վաշտ, կազմակալին մեկ հարյուրյակ և նրկու յնասլային թնդանոթներ, Փոխ-պնդապետ Պրոքիդովի զվարդուրությանը սրանք ժամանում են նոր Բայա-զետ և անմիջապես ձեռնարկում ըստություններին: Մարտի 24-ին ձերբակալ-վում է Երևան ևս ուղարկվում ռզլիավոր զրգոյաները, իսկ վից հոգու հրա-պարակսին զանահարություն են ենթարկում: Գրանից հետո հաջողվում է հնազանդեցնել գյուղացիներին և խոստում ստանալ, որ կվճարեն տուրքե-րը: Գյուլյաձի գաղթականներից տուրքերը դանձելու այս վճարական միջոց-ները «առիթ խոստացին հաւ մարզի մյուս քահկիչներին լիակատար հնա-զանդության համար»⁴⁹:

Հետագա քննություններից պարզվեց, որ տեղական իշխանությունները հարկերը սահմանելիս խախտել էին դոյություն ունեցող գրույքները և նոր Բայազետի գյուղացիության ընդդրումը իսկապես որ տրդարացի հիմքեր ու-նեք: Լկայակա, այդ ժամանակ Լկնդրկովկասում գտնվող և նոր Բայազետ տու-քիւյակ սննատոր Գանը գրում էր պինվորական միսիստը Չերնիցովին, որ յուրոք Գյուլյաձի հայ գաղթականներին տուրքադրելիս խախտված է ընդ շայ-կական մարզում քիդունված կարգը, և որ նրանց տուրքերն ավելի ձախ են էղել, քան հարեան աղորբոսեցի գյուղացիներին: Եմտեղ առնելով գործված առորիներ, անդրկովկասյան իշխանությունները պնդում էին, որ իբրեւ թի հայ գաղթականները վստահացան աչքան համառ տնհնազանդություն ցույց տալ էլնելով Փամբակ-Շորոտյայի անցքերից, որոնք տեղի ունեղում

47 Նույն տղում, էջ 26:

48 Նույն տղում, էջ 27:

49 Նույն տղում, էջ 33—34:

ալենտեղի զաղթականների և ընկնների մեջ՝ անքարահույս մարդկանց պիղծումով...»⁵⁰,

Յարակալն պաշտոնյաները նշում էին նաև, որ Նոր Բայազետի դուռը օգիտության բերողության մեջ մեծ դեր էին խաղացել քաղաքացիները, որ վերջիններս օջախում էին նման անհնապանություն տարածել նաև մյուս բրնակիչների մեջ»⁵¹, Նույնիսկ համարակվում են Գյուկայի մահալում ապրող մուսուլմաններին առաջարկել, որ միանան նրանց և տուրքեր լվճարեն⁵²։

Նոր Բայազետի և շրջակա նրեօսնի գյուղերի բնակչությունն այս համար մարտությանը XIX դարի առաջին կեսի ամենախուշոր գյուղացիական ելույթին էր Ռեհեկյան Հայաստանում՝ ուղղված ցարական կառավարության հարկային քաղաքականության դեմ։

XIX դարի 40-ական թթ. արեհյահայ գյուղացիությունը, ֆեոդալական չնշմոռն ուժեղացման պայմաններում, բավական լայն պայքար ծավալեց կալվածատերերի և նրանց շահերը պաշտպանող խլիանությունների դեմ։

Կալվածապատկան գյուղացիները պայքարում էին կիսաճորտային վիճակի, կալվածատերերի կողմից կատարվող հողային համարանիշների և անտանելի շահագործումների դեմ։ Այդ տեսակետից ուղարկության արժանի է իրևանի գավառի Գյուկայի գավառամասի քաղաքական հինգ գյուղերի բնակիչների համառոտ և անակալն պայքարն իրենց աղաքարների դեմ։ Այդ պայքարը, սկսվելով անցյալ դարի 40-ական թթ. կեսերից, փոքր բնորոշումներով շարունակվեց մինչև 70-ական թթ. վերջը և ավարտվեց Աղզ, Մեծ-Մուգրա, Փոքր-Մուգրա, Չախրու և Ղաշ-Բուլախ գյուղերի բնակիչների ապստամբությունով քաղաքական կախումից։ Այդ գյուղերի բնակիչները փոխարքային ուղղված դիմումում անդիկացնում էին, որ իրենց աղաքարների իրաւորները հիմնված է կեղծ փառաթղթերի վրա և իսպախ, Մուգրա գյուղացի Ռզաբեկ Բարիշ Բադալ Օղլին, օգտվելով այն բանից, որ հայր պարսկական տիրապետության ժամանակ սուլթան է եղել, այսինքն հեծելազորի տանապետ, որ ըուրներն ամուսնացած են Աղզի աղաների հետ, իսկ ինքն էլ հորեք տարով տանուտեր է ընտրված եղել, տանց զբաղուր փոստաթղթեր ունենալու իրեն ողա է հայտարարում և իշխանությունների օժանդակությամբ հարկադրում համապատասխան պարտություններ կատարել իր համար, նույնպիսի ճանապարհով դրոշակակիր Մուստաֆան, զբաղվելով այն բանից, որ գյուղացիները իր վերնորական կալման նկատմամբ առժամ հարգանքից ել նկելով մի քանի ծառայություններ են մատուցել և տանուտեր են բնորոշ, նարկադրում է գյուղացիներին ծառայել իրեն։ Չնայած Գյուկայի հիշյալ հինգ գյուղերի բնակիչները ապացույցել էին իրենց իրավացի լինելը, փոխարքան կարգադրում է նրանց կատարել պարհակները Բեհնյե ու կուրդի իրեանի գավառի կալվածատերական հողերի վրա բնակվող գյուղացիների և հողատերերի փախհարարություններին հարցը։

Անկալն դրանից հետո էլ Աղզ և Մեծ-Մուգրա գյուղերի բնակիչները Եւրոշ մարդկանց ստորադրով ու դրոշմով վճարեցին խառնափում էին աղա-

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 30—31։

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 26։

յարակա՛ն պաշտակների կատարելուց» և Թիֆլիս պատգամավորները են ուղարկում փախտաբարձին զանդառ հերկալացնելու: Այս անգամ ես նրանք մերժում են ստանում, բայց շեն հանդարտաբար և շարունակում են պայքարել իրենց իրավունքների համար:

1860-ական թթ սկզբներին Ջախրուզ դուդի քանկիները հորից հարզ են հարուցում նրանին հաճանքս պետի առջև, որպեսզի իրենց ազատեն կնդժ աղավարի ճնշումից, մանավանդ, որ իրենք պետական գյուղացիներ են: Այս անգամ էլ կոմիսար փոխարքայի գլխավոր վարչաթյուր մերժում է նրանց պիմումը, բայց միտաժամանակ հայտնում, որ համապատասխան թույլտվություն գեղքում նրանք կարող են տեղափոխվել և քանկություն հաստատել պետական հողերի վրա, որոնց ոչ այլ կերպ, քան պահպանելով այն կուտենները, որոնք հաստատված են կալվածատիրական հողերի վրա ապրող գյուղացիներին տեղափոխության համար⁶², ինչ որ փաստորեն ջողարկված մերժում էր նշանակում: Հարկավոր հղամ այդ գյուղացիների համառ պայքարի ևս 20 տարի, որպեսզի նրանք, թեկուզ ծանր զինով, կարողանան ազատագրվել ինքնակոչ աղավարների յձից և իրենց հողերի տերը դառնան:

Ջանդեղություն նույնպես շատ էին նորաթվա կալվածատերերի կողմից բողոքներով գյուղեր ու հողեր ստացում Տեղ գյուղում՝ ինքնակոչ կալվածատեր Ասադ-բեկի դեմ: Հիշյալ գյուղի քանկիները վճռականապես հրաժարվեցին իրենց գյուղի քանկական ճանաչել աչն կառավարական հանձնաժողովի առաջ, որը զբաղված էր այդ հարցի ստուգումով: Գյուղացիները այնգում էին, որ իրենց գյուղը պետական է, որ Ասադ-բեկը խարդախությանը և տեր դարձել նրան Անկալն նրանց բողոքը մերժում է անհետանք, իսկ ցարական պաշտոնյաները սհայտնաբերում են» գյուղացիներին «խոսվության» մողդին՝ գյուղի քահանա Սահակ Բարսեղյանին, որին և հայ հոգևոր իշխանություններին միջոցով պատժել են ենթարկում:

Այդ նույն Ասահակ Բարսեղյանի վկայությամբ, տեղական բեկերը, պետական առեղծաքավորների ոգնություն, ահ ու սարսափ էին առեղծել և դուժանորեն մերժելով իրենց ինքնուժամեն մեկից, ով բողոքելու փորձ էր կատարում: Սակայն նման պայմաններում էլ դուրին յեղով ճեշել Տեղի գյուղերնակչության թուժն ընդգդումը: Նրանց պայքարը տեղեց մինչև 1852 թ., ինչպես գրում էր այդ ժամանակ Անդրկովկասի բաղաժողովական վարչության պետի պաշտոնը զբաղող իշխան Բեհբուջյուր, պայքարը կալվածատիրոջ և գյուղացիների միջև այնպես էր սրվել, որ ռ. քանկիները հասել են մոյեղունության, իսկ Ասադ բեկը ծայրահեղության: Առեղծված դրության հանգամանոր դարձյալ համարվում էր Սահակ Բարսեղյանը, որն իր թե դորմում էր ժլափաղանց զգույն և ձախուկ⁶³, Սահայն տարողը հարցն այն էր որ գյուղացիները պայքարում էին կառավարության ճորտատիրական նր-

⁶² Նույն աղբյուր, էջ 118 - 121:

⁶³ Առ, Պատմություն Պարսպարի հայոց հոգևոր թեմական գյուղացի, 1838—1839 թթ., Թիֆլիս, 1915, էջ 79—84, Վ. Որտունի, Հայաստանի 19-րդ դարի գյուղացիական շարժումներին մասին, ՀԱՊՀ ԳԱ հեղեկագիրք, 1945, N 8, էջ 47—48:

պատակներին և մատարություններին դեմ, իսկ դա նրանց պայքարի մղող պըր-դիչ ուժն էր:

Պապական ընտրող շէ հոսն հուլյն Զոնդեղյուրի պաշտամանի Բանազուր դուռ-դի երկարատեւ պայքարը զաժան կսլվածատեւ Զաֆար-Ղուլի աղայի շոհազարմուժից և ճնշումներից ազատվելու համար: Սանձարձակ աղան միշտ վերում էր հաս ղյուղացիների կրոնական զգացմունքները, ուստի նրանք դիմում էին կաթողիկոսի պաշտպանությանը՝ փրկության ուղենելով երկար-ամյա շահագործումից, բռնություններից ու կրոնական անարդարությունից:

1849 թ. տրված իրենց ցուցմունքներում մի շարք դուռդուրիներ պատ-մում էին, որ Զաֆար-Ղուլի աղայի վաշտը շահագործման հետևանքով ի-րենք դարձել են «կարտո օրակոն հացի», որ ղեկոս 1843 թ. ևն բողոքել իշ-խատություններին, քայքայ հրաման ևն ստացել պաշտամունքային մատակարարության: Աղայի վաշտագլխություններից ազատվելու համար գյուղացիներից շա-տեր փախչում ևն, քայքայ բռնվում ևն և դաժանորեն դաժակալում, որի հետե-վանքով մի քանի հոգի մահանում ևն: Զաֆար-Ղուլի աղան առանց քաշվելու գիմում է ներսևս իշխարակնցի կաթողիկոսին, օրպեսզի վերջինս շորդորի Բանազուրից փախած 12 ընտանիքներին վերադառնալ օր մշտունքին և օր-նուր փինի. հուլյս ունիմ, որ իմ կյանքի միջոցումն ինձ օլնայիսի անարդարք միջի շիր թողիս և իմ խնդրոս անկատար շիր օնիս:— դրամ էր հա:

Ահա աչս և հմուն առնարդվածս կալվածատերերի արթուն պաշտպան-ներն էին սնդրկովկասյան իշխանությունները՝ փոխարքա Վոլոդյուրի գլխու-վորությունը, որոնք օրոյսովին անհիմն էին համարում գյուղացիների բո-ղոքները և չէին ցանկանում անդամ «ձեռնկան քննություն կատարել Բանա-զուրի ընտանիքների զանդուսի կապակցությամբ:

1849 թ. հուլիսի 26-ին Ներսես իշխարակնցույս ուղարկված Վոլոդյուրի գը-րությունից պարզվում է Զաֆար-Ղուլի աղայի ղեմ գյուղացիների մղած պայ-քարի մի քանի մանրամասնություններ, նրանք ղեկոս 1840 թ. հրամարվել ևն այդ աղային տուրքեր մճարելուց, իսկ 1842 թ. նրան մեղադրել ևն ծախ-տուրքեր նշանակելու և դաժան բռնությունների մեջ: 1843 թ. կառավարու-թյան սրտումով «Բանազուր ղյուղում նշանակվել է լիզնիկոցիս . քանազուր-ցինկոնի իրենց կալվածատիրոցը հնադանդեղյուր համար: Նույն թվականին իշխանությունները նրանք գյուղացու հանձնել ևն գինիքական պատա-րան՝ իրեն համադուրդիներին կալվածատիրոց ղեմ գրգռելու, իսկ 1845 թ. դատական սրտում է նղել, որ իր թե քանազուրիների դաժակալե-րը Զաֆար-Ղուլի աղայի միա անհիմն են⁵¹:

Ահա բռնության և ապօրինության ալոպիսի միջոցով ևն ստեղծվել Զանդեղյուրի մի շարք գյուղերի հաչ գյուղացիության համար: Հասկանալի պատճառներով կալվածատերերի ճանկլիցի փրկվելու գյուղացիների բողոք ցանքերը ի ղեկն էին նրում՝ քալվելով ճորտատիրություն օրմանողների համարաչս դիմադրություն:

Կալվածատիրության գյուղացիների երկարատեւ, համա ու հետեղական

պաշարերի մի թնորսը նմուշ է նոր Բալաղենոյի զավառամասի Բջնի թիուլային պաշտի հայ և աղբթեանցիի դուղաքինների ընդհարումն իրենց կալվածատեր Լևսենն ուղթան Գեղամայանի հետ, Հիշյալ գյուղացիներին պաշարը բորնկնց 1850 թ մարտին և ճնշվից նույն տարվա վերջերին, բայց 1860-ական թթ կրկին վերսկսվեց և, որոշ ընդհատումներով, շարունակվեց մինչև 1864 թ.:

1840 թ. Բարսեղ Գեղամայանցի մահից հետո նրանքի դատարանը որոշեց շեղյալ հայտարարին նրա որդի Լևսենն սուլթանի թիուլային իրավունքները՝ Կո մի ժամանակաշրջան էր, երբ Անգրկովկասում գործող սենատոր Գանի հանձնաժողովը քաղաքաբար էր արամադրված զինյի տեղական կալվածատերերի հալածակնությունները: Սակայն շուտով սխալարքա վստեղացույի հավանությանը որոշում է հանվում, որ մինչև Հայաստանի և Աղբթեանի սրբալը դասի իրավունքների վերջնական սահմանումը, Բջնի, Գյուլ-քիլիս և Սյ-դավան թիուլային գյուղերի հկամտները այնուք է մնան Գեղամայանի երկ ազատ ստորինության ներքո:

1850 թ. գյուրանսը Երեանի նահանգապետին հղված դիմումներում Բջնի բնակիչները հայտնում էին, որ թիուլդար Լևսենն Գեղամայանցի վերջին տասը տարում կրկնապատկել է յարհակները, ուստի և խնդրում էին ստորգել սխալտեր և իրենց պիւրկել Լևսենն սուլթանի ստրկությունից ու դամանություններից, ինչպես նաև թույլ տալ տեղափոխվելու նույն զավառամասի Դուր-կալավեր տամալի ու ալեր գյուղը: Գյուղացիները միամտամտակ խնդրում էին հող տանել սուլ ժառանգ, որպեսպի և Լևսենն սուլթանը արդեն չհարուցի մեր զեմ և յիսի մեր սեփականությունը, ինչպես ալք անում էր մինչև այժմ, այլ քաղականուն նրանով, որ մեր անելը մնալու են իրենա: Գյուղացիները վճարակոտակուն հայտարարում էին. «Մենք ալքս ոչ մի պալամալ չենք կարող մնալ աստիճանալոր Լևսենն սուլթանի գյուղում, ալքսն տարի ճանաչելով նրա բնախորությունը և իմանալով, թե ինչ է բերել նա մեր զլխին»:

Նահանգապետի նշանակած քննությունից և թիուլդարի քաղաքաբարությաններից պարզ է դասնում, թե ինչպիսի պարհակներ էին կատարում գյուղացիները: Նրանցից պահանջվում էր թիուլդարի Երեանի տան համար մեկ պահապան, մեր, ալքստող ձեռքեր նրա պանաղան կարիքները հողայու, Բացի ալք, երանր մի տմբողջ շարք ալք պարհակներ ևս պետք է կատարելին, իր ալք իրավունքները հաստատելու համար Լևսենն սուլթանը վիտակալում էր սուլ թուղան, որ Երեանի սարգսը Հյուսեին-Դուլի խանը 1825 թ. շնորհել էր նրա հորը՝ Բարսեղ ձեռքալուն: Նրանում ապամ էր, որ Բջնի և Գյուլ-քիլիսս գյուղերը ալքելի քան հարյուր տարի դրանից առաջ տրվել են Գեղամայանների և նրանց սերունդներին իրեն թիուլ ազգնիմ ժողման և վատտակների համար»:

Այնուհետև նշվում էր, որ հիշյալ գյուղերի բնակիչները պարտավոր են կատարել Գեղամայանների կամքը:

Գավառապետը հրամայում է ձեռքակալել գյուղացիներին երեք ասալ-նորդիներին և նրանց համարալք դիմադրությունը կոտարելու համար սահմանելու է դուրում ալք երեքին մի քանի տարով աքսորել Ռուսաստանի ներքին նահանգները: Գավառապետը կարծում էր, որ հիշյալ միջոցառման շնորհիմ ահպանվան ալք գյուղում տեղի ունեցող բոլոր անկարգությունները:

Բայց շուտով բջնեցիները նոր անակնկալի ասել կանգնեցրին Երեանի

նահանգական իշխանություններին: Մեծ քաղճոթյամբ, իրենց հետ վերջերս եղած կանանց ու երեխաներին, նրանք եկան Ներսես՝ նահանգապետի մոտ բողոքի: Վերջինս դիմեց քսնի ուժի՝ առավել ըմբոստեններին ենթարկելով մայրմրնական պատիժներին, անհնազանդներին դուրդեցնելով արտաքսելու հրաման արձակելով:

Կարմաձառի սակայն յժից ազատվելու և պետական հողի վրա վերադառնալից նախ նպատակով Ռջնի գյուղի բնակիչներին երկարատև ու համառ պայքարը շատ շնչին հաջողություն բերեց նրանց: Եթշտ է, տուրքերի զանձման հարցում թիուլդարր ստիպված եղավ աննշան զիջումների զնալ, բայց պետական հողի վրա վերադառնալից նրանց պահանջը հանդիպեց ոչ միայն թիուլդարրի, այլև նահանգական իշխանությունների դիմադրությանը: Նրանի նահանգապետը վճարակասեց և առարկեց բռնեցիներին այդ ցանկությանն ընդառաջելուն և իր պաշտպանության տակ առավ տեղական կալվածատերերի շահերը՝ դուրդացիական ամեն կարգի չտեսնողություններին՝ դեմ:

Այդ նույն ոգով Կոփկասի փոխարքայի դիմադրող մարչության պետը (1860 թ. օգոստոսին դրսև էր իրենտի նահանգապետին, որ թիուլդար Գեղամյանցից նրա դուրաքիների զանգատները տնարդարացի են և թելադրված են սոսկ քախտական հուլի վրա բնակվելու միտումներով): Ուստի նա նահանգապետին առաջարկում էր դուրաքիներին համապատասխան ձևով բնորոշելու, որպեսզի այլևս ուման զանգատներով չլիմեն «գլխավոր իշխանություններ», աչապահ սահանցալորներ խիտ պատիժների կենթարկվեն»:

Ուստի այդ սպառնալիքն էլ չօղնեց: Ռջնի գյուղացիների էլույթները շարունակվեցին մինչև 1864 թ., նահանգական և տեղական կապալան իշխանությունները այն կապում էին Ռուսաստանում գյուղացիական ռեֆորմի ազդեցության հետ: Այդ բանը մատնանշում էր նաև Սեբեհի Գեղամյանցը, միտումնալք բացատրելով, որ ռուսական որինակով վնասվորված իր գյուղացիները չեն հասկանում, որ այն, ինչ տեղի է ունենում Ռուսաստանում, չի վերաբերում և չի էլ կարող վերաբերել Անդրկովկասի, այդ թվում նաև նրանի նահանգի գյուղացիներին, քանի որ այնտեղ խոսքը գնում է ճորտատիրության վերացման մասին, իսկ այնտեղ ճորտատիրություն չկա¹⁶:

Ռջնի գյուղացիության ըմբոստությունը երկրորդ անգամ ճնշվեց հենց այն պահին, երբ գյուղացիական ռեֆորմը արդեն կենսագործվում էր Վրաստանում և նախապատրաստվում նրա անցկացումը Հայաստանում և Ադրբեջանում:

Ռեֆորմի անցկացումը նախապատրաստելու կապակցությամբ տեղեկվեց իրենանի նահանգի բնական հանձնաժողով՝ նահանգապետի նախագահությամբ: Հանձնաժողովի կազմում էին բարձրաստիճան պաշտանյաներ, ինչպես նաև կալվածատիրական դասի ներկայացուցիչներ: Այն պետք է ստուգեր, ճշտեր և հաստատեր նահանգի ռաբադր դասի ցուցակը, որը չուրտեսեակ մի նախապատրաստություն էր նահանգում գյուղացիական ռեֆորմի անցկացման համար: Ուստի մարդկանց համար ասիթ էր զանազան մեքե-

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 105—107:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 95—100:

նախաթյունների դիմելու, որպեսզի խաբեության միջոցով սողոսկեն սրարձր հյուսիս շարքերը և ուղղվեն թեֆուրմի արդյունքներից: Կալվաթառների այդ-
երինակ ստանձնությունների դեմ պայքարի նշան դադարեցրին:

Այդ տեսակետից ուշադրության արժանի է հատկապես աչի պայքարը, որ Մեղրու իրքածոր դուզի բնակիչները, հարևան մի քանի գյուղերի ուսանողականությամբ, 1866—1867 թթ. ծավալեցին Օրդուբազում պաշտոնավարող սուրճահաւվոր Անդրեաս Ստեփանյանի և նրա գործակիցների շարաշահումների դեմ: Պայքարիները փոխարքային տված խնդրագրում պնդում էին, որ այդ անձնավորությունը, խցկվելով հանձնաժողովի մեջ, կարողացել է նախ-
իջեանի և Ուղուրաղի հանձնաժողովի անդամների ուսանողականությամբ կա-
շառները ստանալով հարուստ, բայց հարկատու դասին պատկանող մարդ-
կանցից, նրանց դասել ժառանգական բնիկի շարքը: Նա ինքն էլ հա-
ջադարձել է ռեզիդենտի առաջնության ծաղուղի և ունի Մեյիք Խո-
ղաղի հետ ցանկանում է տիրել հիշյալ գյուղին. բայց դատաւորների թուր
դիմումներն ու բողոքները մնացին անհետնանք և անօգուտ⁵⁷:

Արևելյան Հայաստանի կայսերատիրական դատաւարության միևնույն-
ֆորմյան շրջանի պայքարի մի քանի բնորոշ էջերի, այդ պայքարի ընդլի-
սւ արդյունքների շարադրանքը կարելի է ամփոփել այն ընդլայնվածությամբ, որ
տալիս է վ. Ի. Լենինը Ռուսաստանի ճորտատիրական իրավասի դադարեցի-
կան պայքարին ռժր գոյություն ունեւ ճորտատիրական իրավունքը, այն ժու-
մանակ գյուղացիների ամբողջ մասսան պայքարում էր իր ճնշողների, կալ-
վաճատների դատակարարի դեմ, որոնց պահպանում, պաշտպանում ու ուսան-
դանում էր ցարական կառավարությունը: Պայքարիները չէին կարողանում
միանալ, գյուղացիները այն ժամանակ բոլորովին ճնշված էին խավարից,
գյուղացիների ուսանականներ ու եղբայրներ շունչին քաղաքի բանվորների մեջ,
բայց գյուղացիներն, աշխուժանանալով, պայքարում էին ինչպես ղիտեին և
ինչպես կարողանում էին⁵⁸:

6. ՂՐԻՄԻ ՊԱՏՆԵՐԱԶՄԻ ԿՈՎԿԱՍԱՆ ԱՍՏՈՐԱՃԱՆԱՏԸ ԵՎ ՀԱՅՆԵՐԸ

1853 թ Յրանսիայի կայսր Նապոլեոն III-ը դաշնագրային համաձայ-
նության դալով Անգլիայի հետ և զգույն հագողությունների հասնելով ռուս-
ալիսար-հունգարական հարաբերությունների յարման ուղղությամբ, միջադ-
գային դիվանագիտության ընկալման հարց դարձրեց իրաւադեմի քրիստո-
նեական սրբափայրերի նկատմամբ հակադրության սահմանելու վերաբերյալ
սուրբի և կնիզեցիների միջև ժալոս վեճը: Պարզ է, որ թէ Յրանսիան և թէ
Իրաւաստանը ասրապան վայրերի տիրաւիտումը ղիտում էին որպես Մեր-
կալոր Արեւելքում իրենց քաղաքական ազդեցության հաստատման միջոց:
Արվում էր պայքարը ռեբելիյան հարցի շուրջը:

Միջազգային այս յարման իրադրության պայմաններում Նիկոլայ I-ը
1853 թ փետրվարին Ռուսիա ուղարկեց իշխան Ա. Մենշիկովի ղեկավարու-

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 130, 139, 156, 158:

⁵⁸ Վ. Ի. Լենին, նրկեր, 4-րդ հրատ, հատ. 6, էջ 335:

թյունը, ուսլթանին ահաբեկելու և իր կամքը թելադրելու նպատակով: Նիկո-
յայն ձի հանձնարարական նամակով սուլթանից պահանջեց, որ նա պաշտ-
պանի օղղափառ եկեղեցու իրավունքները և շիզյալ համարի իր նախ-
կին հրամանը կաթոլիկական եկեղեցուն արտոնություն շնորհելու վե-
րաբերվայ: Իշխան Ա Մենշիկովը միաժամանակ սուլթանից պահանջեց պաշ-
տոնազուրկ անել ֆրանսիական կողմնորոշում ունեցող արտաքին դործերի
մինիստր Ժուլազ փաշային և Ռուսաստանին հանձնել Թուրքիայում ապաս-
տանած ափստոտ-հոսեղարական և յեհուան հեղափոխականներին:

Անգլիայի և Ֆրանսիայի թելադրանքով Թուրքիան մերժեց Ռուսաստա-
նի պահանջները: Ի պատասխան դրան Մենշիկովը խզեց բանակցություննե-
րը և հետանալով Կոստանդնուպոլսից, հայտարարեց՝ «Ընդափստ կրօնին
հրաշխիք տալու մերժումը Թուրքիայի կողմից՝ կոյսերական կառավարության
համար անհրաժեշտություն ստեղծեց այդ երաշխիքը փնտրել իր սեփական
ուժի մեջ»⁵⁹: Թուրքիային ահաբեկելու նպատակով արված այդ հայտարա-
րությանը հետեց 1853 թ. հունիսի 2 (14)-ին Մոլդովիայի և Վալախիայի
եկուպացումը:

Սուլթանը Ռուսաստանից պահանջեց ետ քաշել դորքերը Դանուբյան իշ-
խանություններից, սահայն, մեյթումս ստանալով, հուլիսի 4-ին պատե-
րազմ հայտարարեց Ռուսաստանին: Արդու Մենշիկը ոչ միայն կատարում էր
իր «հովանավորներ» Անգլիայի և Ֆրանսիայի կամքը, այլև հույս ուներ նը-
րանց օգնությամբ զավթել Ղրիմը և Կովկասը:

Այսպես սկսվեց Ղրիմի կամ Արևելյանս պատերազմը (1853—1856):

Պատերազմական գործողություններն սկսվեցին Դանուբի, Ղրիմի և Կով-
կասյան ռազմաճակատներում:

Գրավելով սբ. Նիկոլայի աճրօցը, թուրքական հրամանատարությունը
ծրագրում էր զիստիտ ինքնին Առլսումիի շրջանում և ներխուժել Արևմտե-
յան Վրաստան:

Տեղեկանալով, որ թուրքական նախատորմի հիմնական ուժերը կուտակ-
վում են Սինոպի ծովախորշում, ալեսեղից կովկասյան ափերին մոտենալու
և թուրքական ղեկավարային ուժերին օգնելու համար, փոխծովակալ Պ. Նա-
խիմովը (նրա հետ էր նաև հայազգի փոխծովակալ Է. Սերբրյակովը, ո-
րին հանձնարարված էր կովկասյան ռառինյա զծի պաշտպանությունը),
1853 թ. նոյեմբերի 18 (30)-ին գրահեց նրանց վրա: Ծակոտամարտը տևեց 5
ժամ և ավարտվեց Ռուսական նավախմբի փայլուն հաղթանակով:

Ռազմական գործողությունները ռուսների համար աննպաստ էին դա-
րանում Դանուբի սուղամաճակատում: Միայն 1854 թ. մարտին ռուսական հի-
սուս հաղարանեց բախտին հաջողվեց անցնել Դանուբի և պաշտրել Սիլիստ-
րիա ամրոցը:

Ռազմական գործողությունները հաջող սկսվեցին Կովկասյան ռազմա-
ճակատում, որը չնայած համարվում էր հրկրորդական, բայց պատերազմի
ելքի համար ունեցավ վճռական նշանակություն: Կովկասյան կորպուսը դե-
ներալ-լիտվոնանտ Վ. Ռոստոլովի հրամանատարությամբ խնդիր ուներ Ան-

ղըրկովկասի սահմանները պայտապտենի թշնամու հերխուժումից և հարկա-
ղըրիկ հակառակորդին իր ուժերի մի մասը Դառնուքի և Ղրիմի ռազմաճակատ
ներեց փոխադրել Կովկասյան ճակատ:

Գնեճերալ Բեհրուժովը Կովկասյան կորպուսի մի մասը տեղափոխեց Ախալ-
քալաքից նրան Բզվիզ գծում, իսկ տասը զուգարտակ հետևակ և ոչ մեծ թր-
վով հեծելազոր կենտրոնացրեց Ալեքսանդրապոլում⁶⁰:

Թուրքական շուրջ 100 հազարանոց բանակը, Արդի փաշայի ընդհանուր
հրամանատարությամբ, ժրագրում էր Ախալցխայի, Ալեքսանդրապոլի և Նրե-
վանի ուղղությամբ Ներխուժել Անդրկովկաս, գրավել Ռիֆլիսը⁶¹ և իրա-
զործել Կովկասի գաղթման պլանը:

Ռուսական հրամանատարությունը, տեղեկատվելով թուրքերի ղեկի Ա-
լեքսանդրապոլ շարժվելու մասին, իր հիմնական ուժերը կենտրոնացրեց ազ-
ըջանում հակառակորդի ասպետությունը կուռնցնելու համար:

Թուրքական լանսկի ռազմական սլանները և առաջիկա մտադրությունները
պարզելու նպատակով հոկտեմբերի 31-ին գեներալ Որբեխյանիի գլխավորու-
թյամբ 7000 հոգուց բաղկացած մի սորամաս ուղարկվեց հետախուզության,
Ալեքսանդրապոլից 4—5 կմ վրա, Բայանդուր գյուղի մոտ, նոյեմբերի 2-ին
Որբեխյանիի զորախմբի վրա անակնկալ հարձակում գործեց թուրքական մոտ
40 հազարանոց բանակը:

Ալեքսանդրապոլից Որբեխյանիի զորագնդին ոգնակա՛ն ուժեր ուղարկվե-
ցին, հուսափելով վճռական մարտից, թուրքերը նահանջեցին ղեկի Կարս:

Բեհրուժովի հրամանատարությամբ տակ գտնվող Կովկասյան կորպուսի
հիմնական ուժերը կուռնցնած էին Բաշ-Շորապլալում և նախապարտատվում
էին արշավել Կարսի վրա, Թուրքական 15 հազարանոց մի զորաբանակ, Այի
փաշայի հրամանատարությամբ, նոյեմբերի 13-ին հարևակվեց Ախալցխայի
վրա, որտեղ ռուսներն ունեին 7 հազար հոգուց բաղկացած բերդապահ կա-
լազոր, նոյեմբերի 14(26)-ին Ախալցխայի զորադրուժությունը գեներալ Անդրոնիկովի
հրամանատարությամբ անցնելով հակահարձակման, կարողացավ ոչ մեծ
սլավորությամբ նա շարունակել Այի փաշայի զորաբանակը:

Նոյեմբերի 18-ին գեներալ Բեհրուժովը, տեղեկանալով, որ Բայանդուրից
հաճանքած թուրքական զորքերը ճամբար են գրել Միլիթ և Վերին Բաշ-Շո-
րապլայի գյուղերի միջակայքում, 10 հազար մարդուց բաղկացած ստացապահ
զորամասերով Պիրվալի գյուղի մոտ տնցնելով Կարս գետը, գրավում է շրո-
քակա բարձունքները և սկսում նախապատրաստվել վճռական զործառնություն-
ներին:

Թուրքական բանակի հրամանատար Ահմեդ փաշան աչքա՛ն վստահ էր
իր զորաբանակի վրա, որ հանգե՛ս զալով զորքի առաջ, սնապարժորեն հա-
տարարեց. «Ահա անհատներին ուժելը, որոնցով ուղում են մեզ սարսա-
փեցնել, ինչի համար մենք մարտ տանք, քանի որ նրանցից յուրաքանչյու-
րի դիմաց մենք ունենք 4 մարդ: Կըրքապատենք նրանց, կկապտենք բոլո-
րին և կտանենք Կարսը»⁶²:

⁶⁰ Տե՛ս ՄԱԼԻՔ ԿՊՐՊԱ, ք. 89, ց. 1, գ. 37, ք. 445, 459.

⁶¹ Նույն տեղում:

⁶² Նույն տեղում:

Նախաձեռնությունն իրենց ձեռքը վերցնելու համար ռուսական զորամասերը նոյեմբերի 19-ին Բաշ-Քաղբկլարի տակ անցան հարձակման, զբլ-խավժոր հարվածը հակառակորդին հասցնելով կենտրոնից և ձախ թնից: Առաջին խուլ հրետանային համադարկերից ու հետևակի գրոհից հետո թուրքական բանակը Մավրյակ գետի ափին բռնանվեց երեք ասանձին խմբերի: Ռուսական զորամասերն օժեղացրին դրոհը՝ նրանց ասանձին-առանձին չորհապատելու և ջախջախելու համար: Օգտվելով հակառակորդի բանակում առաջացած խուճապից, ռուսական զորամասերը նրկու կողմից թևանցեցին Բաշ-Քաղբկլար գյուղը, իսկ հակառակորդը, խուսափելով արջանի մեջ ընկնելուց, խուճապահար հաճանջեց:

Այսպիսով, Բաշ-Քաղբկլարի ճակատամարտն ավարտվեց ռուսական կորպուսի փայլուն հաղթանակով: Ռուսները որպիսի ռազմավար վերջերին 25 հրքանոթ, 60 զույգ ձի, 13 արկղ վառոդ և մեծ քանակությամբ հանդերձանք: Հակառակորդի ընդհանուր կորուստն անցավ 6000 մարդուց⁶³, այդ թվում 1500-ից ալեկի ուղանված: Ռուսական կողմից սպանվեց 317 և վիրավորվեց 926 մարդ⁶⁴, Բաշ-Քաղբկլարի ճակատամարտը այդ պատերազմում կոկկասյան կորպուսի ամենանշանավոր զործողություններից մեկն էր:

Պատերազմի առաջին էտապն ավարտվեց Սև ծովում թուրքական նավատորմի ջախջախումը և ռուսական նավատորմի գերիշխանության հաստատմամբ: Դրանից հետո ձախողվեց Ալեքսանդրապոլի վրայով Անդրկովկաս երկրում գտնվող թշնամու պլանը:

Ախալքալախի, Սինոպի և Բաշ-Քաղբկլարի հաղթական մարտերից հետո Անդլխալի և Ֆրանսիայի կառավարող շրջաններն ալեկի բացահայտորեն դրսևորեցին իրենց թշնամանքը Ռուսաստանի նկատմամբ: 1854 թ. փետրվարի 28 (մարտի 12)-ին Թուրքիայի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև կնքվեց Եվրաշտպանական ու հարձակողական զաշնադրի և նրանք պաշտոնապես մտան պատերազմի մեջ:

Այսպիսով, սկսած 1854 թ. մարտից Ռուսաստանը օտերպված էր պատերազմի Թուրքիայի և նրա դաշնակիցների միացյալ ուժերի դեմ:

Զնայած դաշնակիցների օժերի զերակշռությանն, այնուամենայնիվ, պատերազմի նրկերից կտույում ես (1854 թ. մարտ-օգոստոս) թշնամուն չրհաջողվեց լուրջ հաջողությունների հասնել:

1854 թ. ապրիլական զործողություններին կալկասյան ռազմաճակատում կողմերը նախապատրաստվել էին ձման ամիսներին, Թուրքական սահմանադլխին կանգնած ռուսական բանակի կաղմի մեջ էին մոնում Ալեքսանդրապոլյան զորացրկատր (7500 սվին և սուր, 74 հրանոթ), Գուրիականը (10 զումարտակ, 200 կաղակ, 31,5 հարլուրյակ միլիթիա, 18 հրանոթ) և երևանյանը (4,5 զումարտակ, 2 կաղակական զնդեր, 4 հարլուրյակ միլիթիա, 12 հրանոթ)⁶⁵: Իսկ Թուրքական հրամանատարությունը Կարսի շրջակայքում կենտրոնացրել էր 60 հաղար զորք: Նա խոշոր զսրաղակաաներ ուներ նաև Բաթումում,

63 С. А. Е. Топле, Крымская война, т. I, М., 1942, стр. 246.

64 С. А. Е. Топле, Крымская война, т. I, стр. 32, 415—459.

65 Նույն աղբում, գ. 57, Թ. 105—112:

Օգոստոսի 2-ին և Քաղաքացիական Մարտի 1-ին, 1854 թ. գարնանը գիտականության ոլորտում և Մեդիցինայում սկսեցին հարձակողական գործողություններ Սահյան Կովկասյան կորպորացիայի հրամանատարին հաջորդելը մայիսի 27-ին Նիդերլանդական Բարձրագույն Կոնսիլի 4-ին՝ Օգոստոսի 2-ին՝ հուլիսի 17-ին՝ Չրնոյի կիրճում չախջախել Սուրբազան մեծաքանակ բանակներին։ Այդ հաղթական մարտերից հետո Կովկասյան կորպորացիան իր ղեկավար հարգանքն ուղղում է Ասորի վրա։

Վիտանդոսյան ՎՊ. 50-ական թվ.

Հաջիկ առնելով Կարսի բերդի անմատչելիությունը, Կովկասյան կորպորացիայի հրամանատարությունը խուսափեց անմիջապես նրա վրա գործելուց և ուղղեց թշնամուն չափաքանակ բաց դաշտում։ Այդ տեղի ունեցավ հուլիսի 24-ին վաղ առավոտյան՝ Կարսից 18 կմ հեռավորության վրա գտնվող Քլարուսկ-դարայում տրված սարսուռային հակատմարտում։

Նույն ժամանակամիջոցին ռազմական գործողություններ է սկսում նաև Վրեանյան կորպորացիան։ Նա, հուլիսի 17-ին դուրս գալով Բոգդիբից, Չրնոյի կիրճում հանդիպեց թուրքական մաս 20 հազարանոց բանակին։ Թշնամին տեւեկվելով Վրեանյան կորպորացիայի փոքրամիջությունը, կրճեց նրա վրա, սակայն հանդիպելով համառ դիմագրություն, հաջողությամբ հղավ զսպարեցնել զորհրդ. Արթիկից ոգտվելով, Վրեանյան կորպորացիան անցավ հակահարձակման և ստիպեց թուրքերին նահանջել դեպի Քաղաքացիական Պարսկաստան թշնամին աչքի խուճուղի էր մատնել, որ վտանգավոր նույնիսկ Քաղաքացիական կանգ առ-

ենի, Ողտաղորդելով այդ, ռուսներն, առանց դիմադրության հանդիպելու, գրավեցին Բայազետը:

1854 թ. Կովկասում ռուսական զորքաբանակների տարած հաղթանակները Ռուսթիային և նրա դաշնակիցներին դրեցին ծանր կացության մեջ: Ձախողվելովն անգլո-ֆրանսիական ստրատեգիաների և նրանց թուրք դաշնակիցների կնիքով հասնելու Ներսիսական բուրժուականության փորձերը, 1854 թ. ամռանը անհաջողությամբ ավարտվեց նաև Շամխի փոթոր՝ գրավելու Կախեթիան և ռուսական բանակը կտրելու թիկունքից:

Դաշնակիցները 1854 թ. սեպտեմբերից սկսում են ձգվելու ու ցամաքային խոշոր ուժեր կենտրոնացնել Ղրիմում՝ ռազմական կարևոր բազա Սևաստոպոլիսը գրավելու համար, Ռազմական այդ զորածառնություններով ապահովված թեմակալից իր հրքորը Հոսայք (1854 թ. սեպտեմբեր — 1855 թ. սպտեմբեր), Եյլան Լենինգրադի ապաշնորհության հետևանքով նրա հրամանատարությանը դրածոդ 33-հազարանոց ռուսակիր մի քանի անհաջող մարտերից հետո նահանջեց Բալխանարայ, Սևաստոպոլիսը թողնելով բախտի ջրմահաճությանը: 1854 թ. հոկտեմբերի 4-ին դաշնակիցների բանակները պաշարեցին Սևաստոպոլիսը: Պաշարված Սևաստոպոլիսը պաշտպանությանը իրենց ձեռքս վերցրին փոխ-ծովահալ Վ. Կսենիյովը, ծովահալ Պ. Նախիմովը և կոնսուլ-ծովահալ Վ. Խոտոմիրս:

Սևաստոպոլի հերոսական պաշտպանությունը տևեց 349 օր և միայն 1855 թ. հոկտեմբերի 28 (ն. տ. սեպտեմբերի 8)-ին 73 հազար զինվորների կորուստի զնով դաշնակիցներին հաջողվեց գրավել այն:

Հաղթանակի դրան, պատերազմական զորածառնությունների ռուսների համար շատ նպաստավոր ընթացք ունեցան Կովկասյան ռազմաճակատում:

1855 թվականի մայիսին Կովկասյան զործոդ կորպուսի հրամանատարությունն իր սրբա վերջրեց նոր փոխարքայ զենհրայ Ն. Մուրավյովը, իսկ Վ. Բեհրավովը նշանակվեց Կովկասի քաղաքադիական մասի կառավարի: Նախատեսվում էր հարձակողական զործոդություններ սկսել Էրեք ուղղությամբ՝ Լեյկոսանդրապոլ-Սարս՝ գեներալ Ն. Մուրավյովի հրամանատարությամբ, Ախալցխա-Ախալքալուք՝ գեներալ Կովալենսկու և Էրեք-Բալադան՝ գեներալ Սուսլովի հրամանատարությամբ: Այնպես զործոդ-Սարս ուղղությամբ պլանավորել էր, որ ռուսները կենտրոնացրին 21200 հետևակ, 6 հազար կազակ, 88 հրանոթ և 4 հարյուրյակ միայնից⁶⁶:

Թուրքական հրամանատարությունը նույնպես նախապատրաստվում էր վճարական զործոդությունների: Այն դրվել էր անդիսական սուլա Ռիչլամի վրա, որին թուրքական կառավարությունը շնորհել էր փառայի կոչում: Թուրքները հարձակողական անխիժ զործոդություններ վարելու համար Կարսի շրջանակայրում կենտրոնացրել էին 38 հազար զորք: Նրանք մեծաքանակ ուժեր ունեին նաև Էրզրումի շրջակայքում:

Մեծ էր Կարսի ռազմա-ստրատեգիական նշանակությունը: Այն Փոքր Ասիա տանող ճանապարհին մի ամուր դարբաս էր, և Էնդելիս արտահայտությամբ՝ «Հայաստանի պատվարը», Թուրքներն ամուր կառչել էին Կարսից:

քանի որ նրա գրառումը ռուսական քանակի համար հանապաղ հրաջեր դեպի էրզրում։ Կովկասյան կորպուսի հրամանատարությունը, հեղափոխական լուրերի հոսանքի սակավությունը, որոշեց Կարսը գրավել նրկարատն ուսուցարման միջոցով։ 1855 թ. օգոստոսի կեսերին ռուսներին հաջողվեց օգտակել Կարսը և լիովին կարել արտաքին աշխարհից։

Կարսի ընդդառնակ հայազորի համար ստեղծվեց ձանր դրություն։ Նրանից ռուսական քանակի ուղարկությունը շեղվում նույնատեղի, թուրքական հրամանատարությունը 1855 թ. սեպտեմբերին Ռեյսը փառաշույի քառասուն հազարանոց ղեկավար ասի ինքնընդ Սուլթանի մոտ։

Կարսի պատասխան Սեպտեմբերի անկման և Ռեյսը փառաշույի Սուլթանի մոտ հաջողվելու, Կովկասյան կորպուսի հրամանատարությունը որոշեց տարազանել Կարսի գրառումը։

Սեպտեմբերի 17-ի վաղ առավոտյան ռուսական զորամասերն սկսեցին Կարսի դրոշմը։ Չնայած թշնամին կատարվի դիմադրություն ցույց տվեց, բայց ռուսական զորամասերն առաջ շարժվեցին և դրավեցին Չախմախյան ամրությունները։ Ստեփան անհրաժեշտ քանակությամբ ուժեր յուրահանումով, ժամանակաշտրվապես դադարեցրին հետագա աստիճանադարձումը։ Ստանալով լրբացուցիչ ռուսական ուժեր, ռուսական քանակը նույնիսկ օկուպացրին վերջին Կարսի դրոշմը։ Կարսի ընդդառնակ հայազորի վիճակն այնքան անկայանիկ դարձավ, որ նոյեմբերի 12-ին թուրքական հրամանատարությունը որոշեց քանակեցություններ սկսել դեմքային։ Մուրափյուպի հետ, անհնառուր լինելու համար։

Նոյեմբերի 13-ին դեմքային Մուրափյուպը Ռուսական հանձնից կապիտուլյացիայի պայմանները, որոնք անվերապահորեն ընդունվեցին, նոյեմբերի 16 (28)-ին Կարսի քերդապահ հայազորը անհնառուր եղավ։

Այսպիսով, պատերազմի եզրափակվել շրջափուլի ժամանակաշտրվա իրադարձությունը եղավ ռուսական զորքերի կողմից Կարսի գրավումը։ Պապարկեց պատերազմի ավարտը և մեծ աղեղնություն ունեցավ փարեղյան հաշտության քանակությունների վրա։ Կարսի անկումը, — դրել է Կ. Մարքոսը, — շրջադարձային կետ հանդիսացավ Ռուսաստանի դեմ մղվող կարճեղյակ պատերազմի պատճառով և մեծացրեց։

Ղրիմի պատերազմն ավարտվեց 1856 թ. մարտի 30-ին Փարիզում կնքված հաշտության պայմանագրով, որի համաձայն Կարսը և Արևմտյան Հայաստանում գրավված մյուս հողերը նույն վերադարձվեցին թուրքային, Սեպտեմբերի և օգոստոսի քանակներին կողմից օկուպացված մյուս քաղաքները՝ Ռուսաստանին։ Ռուսաստանի գրավվեց Պանդեի գետաբերանից և Բեհարաբայի հարավ-արևմտյան մասից, ինչպես նաև Սև ծովում օկուպացված Կապուրդուկի պահանջ, նրա արևելյան սահմանները ունենալու իրավունքից։ Նա միաժամանակ հանաչեց մեծ պատերազմությունների կոնկրետ հովանավորությունը թուրքային դերձխանության տակ օկուպացվող քրիստոնյաների վրա։

Բիւն Ղրիմի պատերազմը չլուծվեց թուրքական տիրապետությունից Արևմտյան Հայաստանի պաշտպանության հույսը, բայց հետագա տարիներ-

լին ավելի ուժեղացան սուլթանական բռնապետության լուծր ռուսական զենքի օգնությամբ թուրքիկ լու: արևմտահայության ակնկալությունները:

• • •

Հայ հասարակական տարրեր խափերը, քաղաքական հոսանքները, ինչպես և առանձին դարձելու տարրեր վերաբերմունք են ունեցել պատերազմի ժամանակաշրջանում ժողովրդածագատագրական շարժման նկատմամբ: Հայաստանի հրկու հատվածներում ապրող հայ աշխատավորական զանգվածները, այլքի առջև ունենալով վերելչալու Հայաստանի պարսկական տիրապետությունից ազատագրվելու որինակը, համոզված ու հաստատուն կերպով հույսեր ին կապում ռուսական զենքի հետ և ցանկունում, որպեսզի Արևմտյան Հայաստանը ես միանա Ռուսաստանին: Այդ ուղու վրա էր կանգնած նաև զարկացող արևելահայ բուրժուազիան, որը տնտեսական ու քաղաքական շահերով կապված էր Ռուսաստանի հետ:

Կոստանդնուպոլսում ծավալած, սուլթանական կառավարության հետ քաղաքական լինելով կապված հայ ազգայնական ղեկ ռուս պետությունների և հատկապես Ռուսաստանի միջամտությունը և դրանում էին, որ հայերը պետք է սիրաշահեն թուրքական կառավարությանը:

Ռուսական առաջնադաս մեծ Մեծապետը Արևելքը քաղաքացու ին տրամադրված նաև արևմտահայ ալև միջնորդ, կոմպրադոր վաճառականները, որոնք տնտեսական շահերով կապված էին Արևմտյան և հատկապես Անգլիային:

Չնայած պատերազմը հրկուստեք անարդարացի բնույթ ունեւ, հետապնդում էր զամթոգական որոշակի նպատակներ, այնուամենայնիվ կոմկասյան ռազմաճակատում մղվող մարտերում հայ ժողովրդական զանգվածները համադրածակցեցին ռուսական զենքին, օգնելով այն պատրանքներով, ին քարական ռուսակի հաղթանակը կարող է Արևմտյան Հայաստանը ազատել սուլթանական բռնապետությունից:

Ինչպիսիք նախորդ պատերազմների դրածից, երբ հայերը և անգլիկոկալուն մյուս ժողովուրդները համակրանքով էին լցված սուսների նկատմամբ, թուրքական կառավարող շրջաններն ու բանակի հրամանատարությունը, ըսկրած 1853 թ. սկզբներից, ավելի ուժեղացրին սահմանամերձ հայկական գյուղերի տապալակությունները և զանգվածային տեղահանումները:

Կոմկասյան բանակի հրամանատարությունը 1853 թ. հոլվմբերի մի գեկուցողություն ապում է սքքրոր կողմերից տեղեկություններ են հասնում թուրքերի կատարած կողոպտանքների և բռնությունների մասին: Նրանք, հաղվի շատելով ոչ հասակը, ոչ սեռը, լին խնայում ոչ ոքի, հույնիս հողերուհրամանությունը: Բուրբ դիմադրողներին անխնա սպանում են, իսկ կնկանի մընուցանները չեն խուսափում գերությունից⁶⁸, Կոմկասյան կորպուսի հրամանատարությունը, հաղվի տանելով ուսուպարական և ուսուսթուրական նախորդ պատերազմների ժամանակ Անգլիկոկալի ժողովուրդների ուստական բանակին ցայց տված օգնությունը նշանակությունը, ոկանց նրանցից կամա-

վերական զուամարտկններ և աշխարհագրային ջոկատներ կազմակերպել: Հուլիական աշխարհագրային ջոկատներ կազմակերպվեցին Նրեսունում, Վա-
յարշապատում, Ստրդարապատում, Նոր Բայրկեսում, Ախքանդարապատում,
Տամախիսում, Շորագյալում, Ելիսավետպոլում, Ղազախում, Զանգեզուրում
Նախիջևանում և Անդրկովկասի տարբեր շրջաններում: Նույնպիսի ջոկատներ
կազմակերպվեցին նաև վրացիներից և ադրբեջանցիներից:

Մինչև պատերազմական գործադրությունների սկզբից կազմակերպվել
էին զուգիական 12, մենդրեկական և իմերեթյան 6, հյսնանյան 14, քրդական
3, Շամախիի 10, օսեթական 4, Ախալցխայի 1, Գորիի հայ-վրացական 2, և,
Ռիֆյոսի վրացական-ադրբեջանական 2, և, Ելիսավետպոլյան 10, Բորչալուի 5,
յնանականների 4, Շուշու 3, հարյուրյակներ⁶⁸, Դրանցից բացի կազմակերպ-
վել էր Նախիջևանի միլիցիան. նախատեսված էր տարզ կերպով սանդձն
Դյանջայի և Բորչալուի բնակիչներից հրկու զորամիաս' յուրաքանչյուրը 500
հոգուց և վրացական մեկ զորամիաս, նույնպես բաղկացած 500 հոգուց⁶⁹:

Հետագայում, պատերազմի ընթացքում, Անդրկովկասյան ժողովուրդնե-
րից կազմակերպվել են կամավորական և միլիցիայի բազմամթիվ նոր ջո-
կատներ՝ իրենց քնակախոսները թուրքական հարձակումներից պաշտպանե-
լու և զինվորական այլ կարգի ծառայություններ կատարելու համար, Հինգ-
տակոթյան արժանի է իշմիսձին 300 հոգուց կազմված ջոկատը՝ Գեորգ Մա-
լիկցյանի և Ստեփան Սամսոնյանի ղեկավարությամբ: Բացի այդ, կային
Սուրմալուի, Համամլուի, Ղարաքիլիսայի, Դիլիջանի շրջանների բնակիչնե-
րից կազմակերպված ջոկատներ, Գենքույ Վ Բեհբուլովի կարգադրությամբ
1853 թ. սեպտեմբերի 6-ին ստեղծվեց քրդական միլիցիան՝ Սուրմալուի տե-
ղամասում, րեկական զորամիասն նրանում, 1853 թ. օգոստոսի 31-ին Ախալ-
քալաքում ստեղծվեց օսեթական 2 հարյուրյակը, 1853 թ. հունիսի 21-ին Ա-
խքանդարապոլի և Նրեսանի զամատներում ստեղծվեց նրեդձորյուրական հոգուց
բաղկացած հնձյուլ միլիցիան և այլն: Այս ջոկատները ռուսական զորաբա-
նակների կազմում, հաճախ էլ լուսանձին, զործել են ամբողջ պատերազմի
րեխոսքում՝ սուսական զորամասերին ցույց տալով պզուի օգնություն:

Իրենց ծառայություններով հայերն աչքի րեկան հատկապես Կարսի պա-
շարման և պրավման համար մղված մարտերում, Կարսի պաշարման ժամա-
նակ թուրքական բերդապահ կաշաղուր սուլից փրկելու Ռիլյամսի բոլոր փոք-
ռերը ձախողվեցին, տեղառեքին լավ ծանոթ հայերից կազմված ջոկատները
մղած ռուսազորածուկությունների շնորհիվ:

1853 թ. նոյեմբերի 2-ին Բայանդուրի ճակատամարտում ռուսներին օգ-
նություն ցույց տվեց Բայանդուրի պուլուցիներից Անավորված աշխարհա-
գորային ջոկատը, Հուլիից ու վրացիներից կազմված 11 հնձյուլ և 3 հետե-
վակային հարյուրյակները: Խանդուն մասնակցություն ունեցան 1853 թ.
նոյեմբերի 14-ին Ախալցխայի տակ տեղի ունեցած հուկատամարտին: Ինչ
ճակատամարտում թուրքերի դեմ գեներլ գիմեց նաև քաղաքի հայ և վրացի
բնակչությունը:

68 ՏԱՊ. ՆՈՂՇԴ ԿՈՐՊԱՆ. Գ. 69 թ. 1, ց. 47, թ. 447—451:

70 Նույն տեղում, Գ. 68, ց. 1, ց. 57, թ. 134:

Հայ և անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդներին կապմակերպված 11 հարյուրյակ հեծյալ միխիցիան ետանդուն մասնակցություն ունեցավ Թաշ-Քադրկյարի ճակատամարտին⁷¹։

1854 թ. դարնանը Այաշկեյսու-Կադզվան հաստվածում ծավալված ուղմական զործողություններին ժամանակ իրեն յապազով պլանկեց Իրեանյան զորաջոկատը, որի կազմում կռվում էր հայերից ձևավորված միխիցիայի 6 հեծյալ հարյուրյակ, Իրեանյան զորաջոկատի մարտական զորածառություններին մասնակցել էն նաև մահմեդական հեծյալ 4-րդ գունդը, Նախիջևանի, Ուլաշու, Որդուբադի շրջանի, Իրեանի և Վաղարշապատի հայկական ջոկատները⁷²։

Հայերը բաջարի մասնակցություն ունեցան նաև 1854 թ. հուլիսի 24-ի Քյուրուկ-Պարայի ճակատամարտին։ Ահանատեանների փկայությունը այդ մարտում իրենց խիզախությամբ աչքի բնկան դրագունները, կազակները, մահմեդական հեծյալները, խորխ-Մեյիքովի կամավորները, վոսցական զորածինան և հայկական կամավորական ջոկատները⁷³։

Հայերի ոգնությունը ուսական բանակին լի սահմանափակվել միայն Կովկասյան ուղմաճակատում ծավալված ուղմական զործողություններին ունեցած մասնակցությամբ։

Թուրքական զորաբանակները պատերազմի ամբողջ ընթացքում Կովկասի տարբեր սահմաններում հաճախակի կատարել են նաև կողոպուտ և ջուլուղրական ահաբեկիչ նպատակներ հետապնդող հարձակողական զործողություններ։ Նման դեպքերում ուսական հրամանատարությունը թշնամու դեմ հիմնականում օգտագործել է տեղական ժողովուրդներին ձևավորված միխիցիայի և աշխարհապարտյի ջոկատները։ 1853 թ. նոյեմբերին Ռուսաստանի, Քալինի, Սարգսրապատի և էջմիածնի վրա թուրքական հրուսակախմբերի կատարած բուր հարձակումներն էլ ետ մղվեցին տեղական ճակատիչներին կազմված աշխարհապարտյին ուժերով⁷⁴։ 1853 թ. նոյեմբերին Իդդիբից ոչ հետո, թշնամու 1500 հոգուց բաղկացած հրուսակախմբի գեմ է ուղարկվել Շամախի միխիցիան փոխգնդապետ Նդիգարովի հրամանատարությամբ, որին հաղորդվել է մեկ կորուստների պատճառով և ետ շարունակ կողոպուտիներին⁷⁵։ 1854 թ. Այեքսանդրապոլի բաղարապետ կապիտան Շանսեր Վ. Բեհրամյանի թույլտվությամբ կապակերպել է ևս մեկ հեծյալ հայկական հարյուրյակ, որը միայնակելով Շորապայի նորոդ հարյուրյակին, ուղարկվել է Շորապայի տեղամասին հյուսիս բնկած սահմանների պաշտպանություն համար⁷⁶։ Թշնամու 600 հոգուց բաղկացած հեծյալազորը նույն թվականի հունիսին հարձակվել է Բույսեղուր, Ղազարապատ և սահմանամերձ այլ գյուղերի վրա, սակայն տեղական միխիցիայի ջոկատները Թարխանովի ղեկավարությամբ պինպած բնակիչների հետ միասին ետ հն շարունակ նրան և ետ վե-

71 Տե՛ս ՄԻՄԻ ԿՊՊԻՔ, ք. 69, թ. 1, գ. 57, ք. 109—112.

72 Վրացական ՄԻՄԻ ԿՊՊԻՔ, ք. 559, թ. 7, ք. 1, 5, 14, 36.

73 Տե՛ս ՄԻՄԻ ԿՊՊԻՔ, ք. 57, գ. 155, ք. 33.

74 ՄԻՄԻ ԿՊՊԻՔ, ք. 57, գ. 155, ք. 33.

75 Նույն տեղում, ք. 34—35.

76 Տե՛ս Վրացական ՄԻՄԻ ԿՊՊԻՔ, ք. 559, գ. 5, ք. 3—4.

բաղարձրել կողոպտված ավարը⁷⁷։ Հուլիսի 16-ին Բայանդուրի ուղղությամբ կրկին հարձակում գործած թուրքական 3000 հոգուց բաղկացած զորացույցները հտ է շարտվել զործյալ տեղի բնակիչներին և կաղակական մեկ հարյուրյակի համատեղ ջանքերով։

Հայերը ռուսական հրամանատարությանը արամադրում էին հաճախ աուրհանդակներ, կապավորներ, ուղեկիցներ։

Կովկասյան կորպուսի տարած հաղթանակների զործում քիչ նշանակություն չունեցավ տեղական ժողովուրդների ցույց տված նշախան օգնությունը։ Պատերազմն սկսվելու առաջին իսկ օրերին հայերն ու վրացիները ռուսական զորամասերին տրամադրեցին 1700 սալլ՝ քաջող անասուններով։ Ալեքսանդրապոլում ռազմական ամրություններ կառուցելու զործում կամավոր օգնություն են ցույց տվել տեղի բնակիչները։ Սահմանամերձ շրջաններում շատ հայկական զուլեղ իրենց միջոցներից են հագացել տեղում եղած զորամասերի սնունդը։

Հայ կանայք և աղջիկները հողատարությանը են շրջապատել միմյանց և հիմնադրվել են Նրանց տեղավորել են հասպտակներում, հաճախ էլ իրենց սննդում, ապահովել սնունդով՝ հրամայվելով օրենք մարձատրությունից։

Այսպիսով, անտարակույս է Ղրիմի պատերազմի Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական բանակի տարած հաղթանակների զործում հայերի և անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների օգնության նշանակությունը։

77 ՏՃ՝ Հայկական ՍՍՀ Կոմիտե, քաղաքների ֆոնդ, Կ- 356, մաս 2, Դ- 27։

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅՈՆՔԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

1. ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Ռեռնեյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին նպաստեց նորա տնտեսական կյանքի հետագա զարգացմանը: Երկրում հաստատված երկտրամե խաղաղությունը, պարսկական բռնապետական տիրակալությանը յուրահատուկ անօրինականությունների վերացումը, հարևան տերիտորիաներից հայկական բնակչության հոծ ներգաղթը հնարավորություն տվեցին հայ գյուղացուն ձեռնամուխ լինելու իր տնտեսական դրության օրոշման:

Ռեռնեյան Հայաստանը մնում էր հետամնաց ագրարային երկիր, որտեղ արտադրության հիմնական նյութը դարձյալ գյուղատնտեսությունն էր: Նրկրի բնակչության ավելի քան 90 տոկոսը կազմում էր գյուղացիությունը: Ըստ պաշտոնական տվյալների, 1859 թ. Երևանի նահանգում կար 37957 ծուխ գյուղաբնակչություն, որից 25934 ծուխը՝ պնտակալն¹:

Գյուղատնտեսության զարգացման ամենուցառուն արտահայտությունը մշակվող հողալիքն օտարածությունների ընդարձակումն էր: Ինձն պարսկական տիրապետության շրջանում մշակվում էին հարմարավետ հողերի 8.—10 տոկոսից ոչ ավելին, իսկ մնացյալները չէին ղդատգործվում, ավագ ուժմ գրությունը բոլորովին փոխվել էր: 1829 թ. ցանքատարածություններն ընդգրկում էին 87000 հեկտար տարածություն, 1870 թ. արդեն ցանքահ տակ էր գտնվում 213770 հեկտար հողատարածություն, տարինըն՝ շուրջ 2,5 անգամ ավելին²: Հատկապես ընդարձակվել էին ցորենի, դարու, լավթուկի, բամբակի ցանքատարածությունները:

Գյուղատնտեսական հիմնական կույտությունները մնում էին նույնը, այսինքն ցանվում էր ցորեն, գարի, կորեկ, բամբակ, բրինձ, քունջութ, վուշ, ծխախոտ և այլն: Բուցատույնամբ ցորենի, դարու և կորեկի, մնացած գյուղատնտեսական կույտությունների մշակման հիմնական միջոցները Երևանի և Նախիջևանի գոյափոններն էին: Ույտ էրկու զովանսներում էին հիմնականում

¹ АКАК, т. XII, стр. 1350

² См. М. А. Адонц, Экономическое развитие Восточной Армении в XIX в., Ереван, 1957, стр. 163—164

կենտրոնացած խաղողագործությունն ու պտղաբուծությունը, ինչպես նաև բանջարա-բուստանային կուլտուրաների մշակությունը:

1850-ական թթ. սկզբին ցորենի տարեկան բերքը կազմում էր 2700 հազար փութ, գարսենը՝ 1080 հազար փութ, իսկ գոլթած բամբակի ու ծխախոտի տարեկան բերքը 10500 փութ էր: Այդ նույն տարիների խաղողից և մրգերից տարեկան 30000 սուբյու (արծաթով) եկամուտ էր ուտացվում³:

1870 թ. ցորենի ցանքատարածությունները 1827 թ. համեմատությամբ աճել էին 160 տոկոսով, իսկ գարու ցանքները՝ 282,5 տոկոսով: Գարու ցանքատարածությունների նման ուճը պայմանավորված էր նրանով, որ այն ավելի ճիշտ ծախսեր էր պահանջում և ավելի մեծ բերք էր տալիս, մոտավորապես տարեկան 3—3,5 մլն. փութ, որը ուղտադորովում էր տեղական քնտկչության պահանջների բավարարման համար⁴:

Լկապիսով գյուղն էլ աստիճանաբար ներգրավվում էր ապրանքա-գլխավորական հարաբերությունների մեջ: Ցորական կուտավարությունը Արեւելյան Հայաստանի գրավումից հետո իր ուղադրությունը բնեղից այստեղ, ինչպես նաև ամբողջ Անդրկովկասում բամբակագործության հետագա զարգացման խնդիրների վրա⁵: Լկա աստիճով բամբակագործության զարգացման համար կուրնոբություն էր ներկայացնում ոչ միայն ցանքատարածությունների բնդարակումը, այլև հումքի որակի բարձրացումը, բամբակի գուման պրոցեսի կատարելագործումը: Ռուսի և ֆինանսների մինիստրությունը հարց է հարուցում, որպեսզի Խդիպատոսիք ներմուծվի մեկ միլիոն փութ եղիպտական բամբակենու սերմ՝ Վձակական մարզի բնակիչներին բաժանելու համար, որպեսզի այն փոխարինի տեղում աճող ցածրորակ բամբակենուս⁶: Հետագայում ներմուծվեցին եղիպտական, ամենրկյան, սիրիական, սիցիլիական բամբակենու սերմատեսակներ, որոնց արդյունքները թեև սկզբնական շրջանում բավարար չէին, սակայն հետագայում մեծապես նպաստեցին բամբակագործության զարգացմանը: 1870 թ. բամբակենու ցանքատարածությունները գրավում էին շուրջ 26 հազար հեկտար տարածություն, 1829 թ. 8000 հեկտարի համեմատությամբ:

1861 թ. պուղաքիական ռեֆորմից հետո կուլիտայիզմի տրադ զարգացումը Ռուսաստանում, ինչպես նաև 1861—1865 թթ. քաղաքացիական պատերազմի հետևանքով հյուսիսամերիկյան բամբակի տրտահումման զուղարկումը մեծապես խթանեց բամբակագործության հետագա վերելքին և բնվելյան Հայաստանում: Ինդին 1870 թ. Իրեանի նահանգում բամբակի արտադրանքն ավելացել էր 9 անգամ, և արտադրվել էր 27876 փութ բամբակ, բամբակի ցանքատարածություններն աճել էին 6 վեհտ մլուս կուլտուրանի

³ «Всесоюзно-статистическое обозрение Российской империи», т. XVI, ч. VI. Эриванская губерния, СПб., 1853, стр. 208—209, 212.

⁴ Տե՛ս Ա. Ա. Ածով, եղվ. աշխ., էջ 165.

⁵ Տե՛ս Н. М. Сегод, Развитие хлопководства в Закавказском крае в современное состояние его («Труды съезда хлопководов», т. II, ч. II, Тифлис, 1914, стр. 56).

⁶ АКАК, т. IX, стр. 51—52.

⁷ Տե՛ս Н. Н. Сладков, եղվ. աշխ., էջ 165.

րի, մասնավորապես ցորենի և դարձւո՝ 1863 թ. բամբակի փութը վաճառվել է միջին հաշվով 15—16 տուրլով, և շուրջ 2—2,5 մլն ուրբու նկատու է բերել, 1868 թ. հրեանի մոտ կառուցվեց բամբակ զտելու և մամլելու միջոցով հակավորելու գործարան։ Այնուամենայնիվ, ռուսական կառավարությանը չհաջողվեց Արեւելյան Հայաստանը և ողջ Անդրկովկասը վերածել իր արդյունաբերության համար բամբակի հումքի հոսանքի բաղաձի։

Ցարական կառավարությանը լրջորեն զրադվեց շերտապահության դարգացման խնդրով ինչպես Անդրկովկասում, այնպես էլ մասնավորապես Արեւելյան Հայաստանում՝ իբրև կայուն մի բազա մետաքսի թանկարժեք հումք ստանալու համար, 1830—1840-ական թթ. ռուսական մետաքսի արդյունաբերությունը Անդրկովկասից օտացել էր 17—18 հազար փութ մետաքսի հումք⁸։ Սա արդեն վեճալի է այն մասին, որ ամբողջ Անդրկովկասը դառնում էր ռուսական մետաքսարդյունաբերության հումքի կարևոր և հիմնական հենակետը։

Խաղողի և խաղողի վերամշակումից օտացվող ալյուրինքները՝ դինի, օդի և այլն, նույնպես շուկա էին հանվում և նպաստում գյուղացիական տնտեսությունների ներգրավմանը ասլյանքա-դրամական հարաբերությունների ոլորտը։ Այսպես, 1870 թվականին, երբ խաղողի բերքը համեմատաբար վատ էր, օտացվել էր 984.172 փութ խաղող, որի 1/3 մասը սպառվել կամ վաճառվել էր, իսկ մնացյալ 2/3 մասից օտացվել էր 479585 դուլլ դինի՝ Բուլց այս շրջանում խաղողագործությունն անհրաժեշտ լսովով չէր զարգանում, բնակչությանն աճն ավելի էր, քան խաղողի ակտիվների օտարածությանը⁹։ Դա պետք է քաղատել, րոտ հրեություն, այն հանդատունքով, որ բամբակագործության օժիդ և մյուս կողմից խաղողագործության արդյունքների դեռևս օյ մեծ նկատարաբերությունը արգելակում էին այդ արժեքավոր կուլտուրայի տարածմանը։

Անասնապահությունը ևս շարունակում էր մնալ բնակչության զբաղմունքի հիմնական տնտեսներից մեկը։ Անասնապահությանը մեծ մասամբ զբաղվում էին քոչվորական կամ կիսաքոչվորական քրդական և սղթերյանական շտաբները, 1860-ական թթ. անասնապահությանը վարդաքման մասին կարելի է դատարար կազմել հետևյալ տղյուտակից¹⁰ (տե՛ս 257 էջի սղյուտակից)։

Աղյուտակից երևում է, որ երևանի հաճանդում, ճիշտ է, դանդաղորեն, բայց անասնապահությունը ևս փերեց էր սղթում, և այն պայմանավորված պետք է համարել նույնպես ասլյանքա-դրամական հարաբերությունների ծավալմամբ։

⁸ Sht. A) Рожкова, Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX и в русская буржуазия, М.—Л., 1949, стр. 170-181

⁹ «Сборник сведений о Кавказе», т. II, стр. 181—183

¹⁰ Sht. A) Է. Պլատով, Ռազմաբնի Հայաստանի գյուղացիության պատմության մասին, Երևան, 1960, էջ 229:

	Անասունների քանակը		Աճը % _{10-նեկում}
	1865 թ.	1870 թ.	
Զիւր	33041	40626	+ 23
Եղջերավոր սնտառններ .	226780	274739	+ 21
Ոչխարներ և ալձեր . . .	575142	688338	+ 20
Խոզեր	1663	3162	+ 90
Ուղտեր	10940	16724	+ 53
Էշեր և շորիներ	17018	16218	- 5
Ընդամենը	864584	1038837	20 ⁰ / ₁₀₀

Այդ պրոցեսի վկայությունն է գյուղական տնտեսականների ստեղծումը, ինչպես Շարուր-Դարալաղյազի զավառի Մայիշկա գյուղի տնտեսականն էր, որը բացվեց 1857 թվականին:

1860-ական թթ. փորձեր են արվում նաև հողի վարձակալման միջոցով կապիտալիստական բնույթի ֆերմերական տնտեսություններ ստեղծելու ուղղությամբ: Դրանց նպատակն էր լինելու տեխնիկական արժեքավոր կուլտուրաների մշակությունը և վաճառքը արդյունաբերական ձեռնարկություններին: Սակայն այս ժամանակահատվածում նման փորձերը հասուկեմտ էին և ցանկալի արդյունք չտվեցին: Այսպես, 1862 թ. ռուս աղնվական գեներալ Կախանովը կառավարությունից 65 տարվա ժամկետով վարձակալության ղեկըրեց Երևանի զավառի Դավալու և Սադարակ գյուղերի միջև ընկած մի հողակտոր՝ 10022 դեսյատին տարածությամբ: 1950 դեսյատին մեծությամբ մի հողակտոր էլ վարձակալել էր Նախիջևանի զավառում Շարուր-Դարալաղյազի զավառապետ Ա. Պ. Շան. գիրենյու, որը կազմակերպել էր իր տնտեսությունը կապիտալիստական հիմունքներով և ղլխավորապես քամբակագործությամբ էր զբաղվում:

Այսպիսով, Արևելյան Հայաստանում հետզհետե զարգանում էր գյուղատնտեսության ապրանքայնությունը, ուշադրություն էր դարձվում հատկապես տեխնիկական կուլտուրաների մշակությանը, մյուս կողմից, և, դրանով իսկ, նրանք զանազալ, բայց անշեղ կերպով ներդրվում էր կապիտալիստական արտադրանքանակի ոլորտը: Նախկին բնատնտեսությունն իր տեղը զիջում էր գյուղացիական ապրանքային տնտեսությանը, դրանով իսկ փոխելով նրանք Նախկին ֆեոդալական դեմքը:

2. ԱՐԴՆԱՏՆԵՐԸ, ԱՐԴՅՈՒՆԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ

Ռուսաստանին միացվելուց հետո Անդրկովկասում նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվում առևտրի ու արհեստների, արդյունաբերության զարգացման համար: Դրանց զարգացմանը նպաստում էր նաև այն հանգաման-

քր, որ երկրում երևան էր գալիս ռուս դինվորականությունը և պաշտոնեությունը՝ իր պոստանցարկով: Եւ եւ թափ էր հաղորդում սպարանքա-գրամային հարաբերություններին հետագա խորտոցմանը և վարդաքմանը:

Իստևյով րնդհանրապէս Անդրկովկասի արհեստագործական, առևտրական և արդյունաբերական զարգացման մասին, ոչմաք է նշել այն հանգամանքը, որ հայ աղջարնակչությունը սփռված էր ամբողջ Անդրկովկասով մեկ և առաջնային դեր էր խաղում և արհեստային արտադրության, և արդյունաբերության, և առևտրի ասպարեզում: Հայ առևտրականներն ու արհեստավորները կարեւոր դեր էին խաղում Անդրկովկասի մի րարք քաղաքների տնտեսական կյանքում: Պաշտոնական վավերագրերից մեկում նշվում է, որ 1840-ական թթ. Անդրկովկասի առևտուրը դեմքն բացառապէս պտնվում էր հայերի Անորում և նրա տարեկան շրջանաստթյան դումարը կազմում էր շուրջ վեց միլիոն ռուբլի¹¹:

Արեւելյան Հայաստանում, Ռուսաստանին միացվելուց հետո, արհեստագործությունը մնում էր արտադրական գործունեության հիմնական ճյուղը: Իսկայն 1830—1860-ական թթ. արհեստագործական արտադրության քանակի վերաբերյալ մենք պրեքն տնդեկություններ չունենք. դրանք ավելի շատ վերաբերում են արհեստավորների քանակին՝ արհեստագործության մի քանի տասնյակի հասնող նյութերում և հիմնականում 20-ական թթ. վերջերին և 30-ական թթ. սկզբներին: Որոշ սովյալներ կան նաեւ 1860-ական թթ. վերաբերյալ: Ոքն 1829—1832 թթ. Հայկական մարդի էրեր քաղաքներում՝ Երևանում, Նախիջևանում և Օրդուբադում արհեստավորների թիվը կազմել է համապատասխանաբար 2349, 717 և 608 հոգի, սպա 1865 թ.՝ 3238, 840 և 740 մարդ: Հետեաքար 30—35 տարվա ժամանակամիջոցում արհեստավորներին բանակական աճը տոկոսային հարաբերությամբ կազմել է. Երևանում՝ 38 տոկոս, Նախիջևանում՝ 17, Օրդուբադում՝ 29 տոկոս: Իրչին հաշվով արհեստավորների քանակական աճը 12 տոկոսով դերպանդել է հիշյալ քաղաքների բնակչության րնդհանուր աճին, իսկ Երևանում՝ նույնիսկ 23 տոկոսով: Այլ քաղաքրապոյում և նոր Բայազետում արհեստավորների թիվը համապատասխանաբան կազմել է 2695 և 297¹²: Այսպիսով, Երևանի նահանգի արհեստավորների րնդհանուր թիվը 1865 թ. համասար էր 7995-ի, որոնցից վարպետներ՝ 3663, Լեթավարպետներ՝ 2117 և աշակերտներ՝ 2215: Համեոնրեն արհեստի յարաքանչյուր ճյուղ կազմված է եղել մանր արտադրողական միավորներից, անի որ ամեն մի վարպետի միջին հաշվով ընկնում էր 1,2 Լեթավարպետ և աշակերտ: Այդ վկայում է նաեւ արհեստային արտադրության ոչ քաղաք մահարգակի ժապին: Այսպէս, Երևանի արհեստավորությունը սպասարկում էր միայն տեղական պահանջարկը, թեւ արհեստավորների մեծ մասը հենց այս տեղ էր կենտրոնացած: Երևանյան նահանգի քաղաքներից միայն Այսոսանդրապոլի արհեստավորներն էին, որ սպասարկում էին ոչ միայն տեղական պահանջարկը, այլև իրենց արտադրանքն ուղարկում էին Անդրկովկասի վտրյական կենտրոնը՝ Թիֆլիս, և աեղամ արտահանում Ռուրբիս: Արտահան

11 АКАК, т. V, № 184

12 «Сборник статистических сведений о Кавказе», т. 1, Тифлис, 1869

ման հիմնական աղբյուրները մաշիկներն էին, որի աբսոլյուտ քանակը գրեթե հասնում էր 8000—10000 օտարի արծաթով և ոսկեթել դիպակները։ Ամբողջ արհեստավորական արտադրության ընդհանուր գումարը Ալեքսանդրյան ժամանակաշրջանում տարեկան հասնում էր 160000 ռուբլու (արծաթով)¹³։

Բաղական մեծ թվով տնայնագործներ կային գյուղերում, ուր մասնավորապես լայն տարածում ուներ ջուլհակությունը։ Ջուլհակ-տնայնագործները թիվը Հայկական մարզում ըստ Շոպենի 4206 էր։ Նրանք ունեին զագզահներ և կտավ էին գործում։ Այդ եղանակով տարեկան շուրջ կես միլիոն արշին կտավ էր գործվում։ Մասկայն 40-ական թվականներին արհեստի այդ նյութը դանդաղորեն սկսում է վերանայլ, չորմասնավոր գոտական գործարանային էման էման աղբյուրներին մրցակցությունը¹⁴։

Արևելյան Հայաստանում փոքր թիվ չէին կազմում նաև այն արհեստագործները, որոնք պղնձից կաթսաներ էին պատրաստում և վաճառում գյուղերում։ Նրանց մասին 1860-ական թթ. վերաբերող որոշ հարեանքի տեղեկություններ են պահպանվել։ Այսպես, 1866 թ. Ալավերդու գործարանում ձուլված 5435 փուլ պղնձից 2000 փուլը ոգտագործվել էր ամանեղեն պատրաստելու համար։ Այդ արտադրաճյուղում զբաղված էին 75 արհեստավորներ, որոնք և պատրաստի ամանեղենը վաճառել էին հանում գյուղերում 1870 թ. Ալավերդում ձուլված 4572 փուլ պղնձից այդ նպատակի համար ոգտագործվել է 1100 փուլը¹⁵։ Հայկանոսն այդպես է եղել նաև Ռիֆայգանի գործարանում, որանց ձուլված պղինձը թահնց տեղում վաճառվում էր եկվոր գեորգեներին։

Արհեստի հիմնական ճյուղերը մնում էին բրուտագործությունը, կաշեգործությունը, դարբնությունը, ոսկերչությունը, արծաթագործությունը, գերծակությունը, կոշիկահարությունը, հաքագործությունը, զգաբությունը և այլն։ Այս նյութերում ներդրումված արհեստավորների թիվը զգալիորեն աճել էր, որը վկայություն էր ապրանքա-դրամական հարաբերությունների հետագու դարձումին։

Այս մասնական հատկանիշները էլ արհեստավորները կազմակերպված էին համարությունների մեջ և ղեկավարվում էին նախկին ավանդույթներով, Համարաբյուրանների մեջ, բացի արհեստավորներից, միավորված էին նաև ամսարականները։

1863 թ. իրենցի համարությունների թիվը հասնում էր 28-ի։ Դրանցից էին քաղաքների, կաշեգործների, արծաթագործների, կոշիկահարների և այլ համարություններ, որոնց վարպետների թիվը հասնում էր 816-ի, վարպետությունները՝ 692-ի, տշակերտներինը՝ 667-ի, քնդամենը՝ 2175 հոգու։

Նույն 1863 թ. Ռիֆայի համարություններում կազմակերպված արհեստավորների ու առևտրականների թիվը հետևյալն էր. վարպետներ՝ 1156, վարպետագուներ կամ նիթանվարպետներ՝ 331, քնդամենը՝ 1500 հոգի, ի բաց տույալ տշակերտներին, Ալեքսանդրյանի համար համապատասխան արվ-

¹³ Նույն տեղում։

¹⁴ ՏՄԻ Ի Ինտեր, Նշվ. աշխ., էջ 851, 852։

¹⁵ «Сборник сведений о Кавказе», т. II, стр. 3

յայններն էն վարպետներ՝ 750, Լնթավարպետներ՝ 603 և աշակերտներ՝ 780, ընդամենը՝ 2133 հոգի:

Ըստ 1863 թ պաշտոնական վիճակագրության տվյալների, Երևանում համաքարոթյուններից դուրս կային 270 արհեստավորներ միայն, հիմնականում և պարբեջանցիներ, մասամբ նաև ռուսներ¹⁶:

Արհեստագործական այս կազմակերպությունները պահպանվում էին, և որին էլ որոշ հացողությունների հասնում, քանի զեռ ուսանական պործարանային արդյունաբերության արտադրանքը քիչ էր ներթափանցել Անդրկովկաս, որը կատարվեց 1861 թ. զուղացիական ռեֆորմից հետո: 1870 թ. Հայաստանում և Անդրկովկասում զուղացիական ռեֆորմի տնցկացումից հետո գործունեության յայն ասպարիչ նաեղից նաև տեղական կապիտալը, որի պատճառով համաքարոթյունների տնտեսական հիմքերն սկսեցին խտրյալել:

Այդ երևույթը ստույլէ սպառնալի լուսիւր ընդունեց և ամենից շատ ըզգացնէլ տվեց Թիֆլիսում, որտեղ կապիտալիտական արտադրանդանակը շատ ավելի շեշտված առաջընթաց էր կատարել: Ահա թե ինչու հենց այստեղ ըունկվեց համաքարոթյունների մեջ իրենց տնտեսական գոյության հենարանը տեսնող արհեստավորների ու առեարակունների 1865 թ. բուվակտնայալ բուռն ընթացք ուղղած էլույթը՝ ուղղված Թիֆլիսի քաղաքային ինքնավարության հակահամաքարական ընույթ կրող միջոցառումների դեմ:

Թիֆլիսի համաքարական կազմակերպությունները, որոնց անդամներին ըզգացալի մասը կապվում էին հայ արհեստավորները, նույնպես դիմադրալթուն էին յուրց տալիս ռուսական արդյունաբերական արտադրանքի տարածմանը: Աս արդեն բավական էր, որոյնսդի սհասարակության էլրուպական մասի մեջ սկսեին խտտել համաքարությունները ոչնչացնելու անհրաժեշտության մասին¹⁷:

Թիֆլիսի արդեն արդյունաբերական գործունեության ասպարիչը ոտք դրած բուրժուազիան, զեռես Մ. Ս. Վորոնցովի փոխարքայության օրոք նման տրամադրություններ արտահայտել էր, սակայն փոխարքան դրանց չէր ընդունալէլ: Վորոնցովը գտնում էր, որ կարիք չկա մեկ հարվածով ոչնչացնել համաքարությունները, քանի որ ասետրի և արդյունաբերության զարդացումը Անդրկովկասում ինքնըստինքյան ասպարեղից դուրս էր մղում դրանք¹⁸: Վերսինիս միջամտությունը յոկ այն էր, որ հսկողություն էր սահմանում համաքարությունների վրա, սահմանափակում դրանց արտադրությունները: Վարանցովը, որոշ գիցում անելով սհասարակությանը, թուլատրեց, որ արհեստավոր մանրավահատ սետորով զբաղվեն նաև համաքարություններից դուրս գտնորովող անձինք, միածամանակ պահպանելով միեյակապիտալիտական տրեսեսական այդ կազմակերպությունները:

Համաքարությունների պաշտպանությամբ 1857 թ. հրապարակ իրան հայտնի մտալորականներ և հասարակական գործիչներ Գեորգ Ախվերյանը և Պետրոս Շանշյանը, Ախվերյանը համաքարությունների թշնամիներն էր հա-

16 ՏՏ՝ Թ. Խ. Նսկորյան, Երևանի պատմությունը (1801—1870), հատ. 111, Երևան, 1939, էջ 425—428, 430—431:

17 В. Н. Иваненко, Гражданское управление Закавказьем, Тифлис, 1901, стр. 453.

18 АКАК, т. X, стр. 1318.

մարում իրենց շահերով ռաբված խոշոր դրամատիկներին, որոնք առևտրի և արհեստի ազատություն պահանջելով, կամենում էին իրենց նյութական հը-
զորությամբ շնորհիվ ռաբարեզի միակ տերը դառնալ և ռոնդեել մենաշը-
նորհներին վատթարագույնը¹⁰։ Կովկասյան ղլխավոր փորյության խորհրդի
օնդամ բարոն Նիկոլային գրում էր, որ առևտրական համըարությունները
պետք է միանգամից արդիվեն և ցրվեն որպես գաղտնի ընկերություններ,
իսկ նրանց կազմակերպողները պատմվին իբրև ըրեական հանցագորհներ,
թեև ամենեկին իրականությունը չէր համապատասխանում այն մեղադրանքը,
ին համըարությունները գաղտնի կազմակերպություններ են։

Թիֆլիսի հայ համըարության դրոշակ

Համըարությունների ղլխին փոթորիկ պայթեց ավելի ուշ, 1865 թ., երբ
դրանց մեկ համախմբված արհեստավորներն ու մանր առևտրականները ջույց
կազմակերպեցին այն պատճառով, որ նրանց վրա դրված առըքերը ավե-
լացվել էին 60000 ռուբլով։ Ոչո առի՞ն զառաք, որդեադի 1865 թ. հունի-
սի 16-ին տարերայնորեն բռնկեր արհեստավորների և մանր առևտրականնե-
րի շուրջ տասը հազարանոց պանդոմածի ըմբոստությունը, նրանք փակեցին
իրենց խանութներն ու արհեստանոցները և, շնայած իշխանությունների ըս-
տառնալիքներին, թե «խռովությունը» հեշելու համար զենքի կդիմեն, մինչև
հունիսի 29-ը յուրեցիկ դրանք։ Ըմբոստացած արհեստավորները և մանր առե-
տրականները հարձակվեցին քաղաքագլուխ Գալուստ Եներմադանյանի տուն
վրա և քարուքանդ արեցին այն, իսկ քաղաքագլուխը կանաչի հողումաներով
ծպտված ռի կերպ կարողացավ փախչել։ Կառավարությունը զենքի ղիմեց

¹⁰ Տե՛ս Ахвердов, Тифлисские амкары, Тиф.-изд., 1883, т. 1, стр. 2.

եղան միրամբուրներ և ուսանվածներ: Վառապարական շրջաններում նույնիսկ մտաքաճին լուրեր տարածվեցին, թէ իբր ռիսիկարարները կամենում էին քաղաքի կառավարման դռնը, մոռնալորապետ հարկերի նշանակումը և պանծումը հանձնել ժողովրդից բնադրված անհնապարտությաններին: Անգամ խոսում էին քարիզմի դեմ ձրագրված խնդ-օր զավադրության մասին և զործն աշնդեա էին ներկայացնում, որ իբր թե նախապետածաւլում էր Անդրկովկասի տնջատումը Ռուսաստանից: Տնտեսական ծանր կացության մեջ բնկած համբարակուն դանդաճների բժրատուության շուրջը ստեղծվեց մեծ աղմուկ և աշն պատրվակ ծառայեց համբարական կազմակերպությանները ոչնչաց-նելու համար:⁶

Արևմտահայկալի պղնձագործների Բամբուրյան դռնակը

1869 թ ապրիլի 5-ին հրատարակված նոր կանոնների համաձայն Քիֆ-լիսի 30 համբարությաններից թողնվում էին միայն 17-ը, որոնք պետք է ենթարկվեին քաղաքային վարչության կազմի մեջ մտնող Արհեստավորական վարչությանը: Համբարությունների մեջ կարող էին մնալ միայն արհեստավորները, իսկ մանր առևտրականներին արգելվում էր նման կազմակերպություններ ունենալ: Պահպանված համբարությունների ներքին կյանքը, բնարությունների կարգը և առհասարակ նրանց ամբողջ գործունեությունը դրվում էր ոստիկանության, հսկողության տակ:

Սահմանվում էին երկամասիճան ընտրություններ: Ընդհանուր համբարական ժողովին կարող էին մասնակցել միայն յիսնորները: Յուրաքանչյուր տասն

Համաժարից բնութագրում էր միայն մեկ լիարդուր, Համաժարության դարձերը վարելու հախկին կախիցիս կարողը և ուղղակի ընտրությունները վերացվում էին, այսինքնամիտաց գլխավորը ավելի լայն իրավասություններով էր ուսումնասիրվում:

Այսպիսով, քաղաքի մասը արհեստավորների ու աստղաբանների լատինացիականացումը զանազան պարամանիս պատիժ էր ստանում, որովհետև Համաժարակցի էր իր կազմակերպությունը ողորդողը ոչ միայն իբրև ռեկտորի ուսուցիչությունը, այլև փորձ էր արել ծառայեցնել այն իր շահերի պաշտպանությանը և զանազան պարամանիս քաղաք կազմակերպել քաղաքային իշխանությունների հարկային քաղաքականության դեմ:

1865 թ. Թիֆլիսի Համաժարության կազմակերպությունների ցուցակն իրենց համակերպության արտահայտեցին հայ մտավորականության այլ ընկերությունների հետ միասին, ինչպես նաև Պետրոս Երանյանը, Պետրոս Երանյանը, Գրիգորի Իսահակյանը, Պետրոս Երանյանը և ուրիշներ:

Բայց և այնպես Համաժարությունները քաղաքային էին դատարարություն, աստիճանարար դարձանում էր կապիտալիստական արտադրություն հղանակը:

Ռուսաստանին միացված Արևելյան Հայաստանը արդյունաբերական դարձում էր տեղական լատինացի քաղաքներ էր անում: Համաժարության արդյունաբերություն էր ընտանիս արդյունաբերությունը՝ շերտից մեկ ու պրոպիարիտատ հանքերի ուսկալություն: Բարական կառավարությունը որոշ քայլերի ղեկավար ինքնակազմակերպությունները, ընդ որում այդ միջոցառումների նպատակն էր ինչպես ընդհանրապես ամբողջ Արևելյան կառավարությանը, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանը տեղական արդյունաբերական մեծարարության համար, Այդ մասնակիություն հաջողվեց Կոզլով և Նախիջևանի արդահանքերի մշակման գործը քաղաքայինով և պրոպիարիտատիստական ծնունդներիստանությունը պետության ու մասնավոր արդյունաբերությունների միջոցների ներդրումը ղաղաքներն և կառավարող դարձնելով:

Եթե քաղաքային լատինացի լատինացիությունը, այսպես պատմական արդյունաբերություն «գործարանային արդյունաբերություն» անվան տակ հիշատակվող ծնունդներիստանությունները ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ լատինացիականացումների մասնակցությունների, շատ ավելի հաճախ տեղական արդյունաբերական արհեստանոցները միայն: Նույնիսկ արդեն 1860-ական թվ. հիշյալ «գործարանները ու ֆարիկաները» մասին խոսում էին իբրև «ընդհանրապես լատինացի կից կառուցված աշխատանքային արհեստանոցների մասին»²¹:

Հիշյալ «արդյունաբերական ծնունդներիստանություններ», բայց քաղաքների, հետևյալ կերպ էին տեղաբաշխված. Երևանում՝ 10, Կոնստանդնուպոլիսում՝ 2 և այլն: Այդ գործարաններն, ըստ արտադրության ճյուղերի, այսպիսի պատկեր էին ներկայացնում. կաշվի ծնունդներիստանություններ՝ 40, ծեփի՝ 10, ներկարաններ՝ 1, օղեղործական՝ 13, բրուտարարական՝ 11, աղյուսի՝ 11, կրի՝ 8 և այլն:

²¹ «Сборник статистических сведений », т. I, 1869, стр. I, стр. 33

Այդ ձևն արկուժյունների արտադրության քանակի, բանվորական ուժի, աշխատավճարի և այլնի մասին պահպանվել են տարբեր ժամանակաշրջանների համար որոշակի, ուսկայն ոչ լրիվ ու լիարժեք տեղեկություններ, Դրանք վերաբերում են XIX դարի առաջին երեսնամյակին կամ 1860-ական թթ. կեսերին: Հիշյալ երկու ժամանակահատվածների միջև ընկած տարիների վերաբերյալ սուկ հատուկենտ տեղեկություններ են պահպանվել: Առկա տվյալները վիճում են, որ «գործարան կամ ֆաբրիկա» անվանված ձեռնարկությունները լոկ փոքրիկ արհեստանոցներ էին, որոնցից չորաքանյայտի տարեկան միջին արտադրանքի դրամական արտաճախությունը չէր գերազանցում 700 ռուբլուց: Աշխատանքային որվա ընդհանուր կարգավորման մասին խոսք չէր կարող լինել: Սովորաբար աշխատանքային որվա սեռողությունը էր վաղ արշալույսից մինչև ուշ երեկո: Օրավարձը խիստ չնչին էր. 1850-ական թթ. այն կազմում էր 20—25 կոպեկ, իսկ 60-ական թթ.՝ 30—50 կոպեկ:

Չնայած երկրի տնտեսական հետամնացությանը, բաղադրելու և գյուղերում տարածված մանր արդյունաբերության ծավալը, բանվորների թիվը, արտադրանքի դրամական արտաճախությունը սրու ճիմք են տալիս եզրահանդիս, որ Արեւելյան Հայաստանում 1860-ական թթ., հետկապիս պուրական ռեֆորմի նախօրեին, դրամա-փոխանակային հարաբերությունները արդեն յոշալինի շտիների էին հասել:

Ռուս-պարսկական 1826—1828 թթ. պատերազմից անմիջապէս հետո ռուսական կառավարությունը հատուկ ուշադրություն դարկից Արեւելյան Հայաստանի հանքային հարստություններից երկուսի՝ աղի և պղնձի արտադրության կազմակերպման և ընդլայնմանը:

Աղի արտադրության հիմնական կենտրոնը Կողք անանի իշանափոր աղահանքն էր՝ հարուստ պաշտրներով և աղի բարձր որակով: Նախիջևանի մուտակայքի աղահանքերը թն՝ քանակով և թն՝ որակով գիշում էին առաջինին:

Մինչև 1870 թ. պուղաղիական ռեֆորմը երկու աղահանքերի շահագործումն էր իրականացվում էր կամ մասնավոր կապույտաուների, կամ կառավարական որգանների միջոցով: Ծրկու ղեկըում էր աղի հանույթի եղանակի մեջ ու մի փոփոխություն տեղի շունեցամ: հանույթը շարունակվում էր կուսարվիլ ձեռքի աշխատանքով:

Կողքի աղահանքերին, իբրև աշխատում, կցված էին իույն պուղի ընակիլներից 123 և Չեչևափառ պուղից՝ 20 ընտանիք: Մրանք աղատված էին պետական տուրքերից ու պարհակներից: իույն աղ ձեռով էր կազմակերպված նաև Նախիջևանի աղահանքերի շահագործումը: Այստեղ աղահանքերին կրցված էին Ծիխ-Մահմուդ պուղից 63 ընտանիք: Հիշյալ պուղաղիների աշխատանքը չի կարելի, իհարկե, աղատ վարձու աշխատանք համարել: իրանք ալինի շուտ հիշեցնում են ռուսական պուսեսիտն ձեռնարկությունների բանվորներին, որոնք տարողը գյուղով հարկաղի կարգով կցված էին լեռնարդյունաբերական գործարաններին և ստանում էին պետության կողմից սահմանված վարձատրություն: Նույն ձեռով էին վարձվում նաև Կողքի աղահանքերի բանվորները: Համաձայն պաշտոնական տվյալների, Կողքում ամեն մի փոթ աղի համար, եթե այն վաճառում էին սալով, բանվորներին հասնում էր 1

Յ/4 կոպեկ, իսկ նթի տղը բնութվ էր վաճառվում, ասյա ալվելի քան 2 կոպեկ, նախիջնանի աղաճանքերի քանվորները վաճառված ամեն մի սիուսի տղի դիմաց ստանում էին 2 կոպեկից ավելի²²։

Հայաստանի աղաճանքերում մինչև 1868 թ. բանվորները շարունակում էին մնալ հարկադրական աշխատանքի պայմաններում։ Միայն ունիտարմի նախօրյակին աղաճանքերին կցված գյուղացիները ազատվեցին և ընդհանուր կարգով հարկերի ու պարճանքերի ենթարկվեցին։ Այդ ժամանակվանից էլ աշատեղ սկսվեց կիրառվել ազատ վարձու աշխատանքը։

Կողքի և նախիջնանի աղաճանքերը մինչև 1868 թ. շարունակում էին տարիների ընթացքում եկամտի բավական խոշոր աղբյուր եղան ցարական դանձարանի համար։ 1828—1868 թթ. ընթացքում, պաշտոնական վիճակագրական տվյալների համաձայն, Կողքի աղաճանքերից ստացված եկամուտը կազմել է 1742887 ռուբլի²³, իսկ ըստ մեկ այլ պաշտոնական տեղեկության՝ նախիջնանի աղաճանքից ստացված եկամուտը տարեկան 20.334 ռուբլի է կազմել²⁴։

Որոշակի տվյալներ են պահպանվել նաև արդյունահանվող աղի քանակի մասին։ Եթե 1852 թ. աղի արդյունահանությունը կազմել է 733.403 փաթ. ապա 1866 թ. այն հասել է 1.266.131 փթեթ²⁵։

Բերված թվերը ցույց են տալիս, որ 1852—1866 թթ. աղի հանույթի տոկոսային աճը կազմել էր 72,63%²⁶։

Պարական կառավարությունը լուրջ ուղղորդություն նվիրեց նաև Հայաստանի պղնձարդյունաբերությանը՝ Ալավերդու և Զանգեզուրի պղնձահանքերին։ Ինչևիցե 1850-ական թթ. պղնձի արդյունաբերության մեջ նույնպես կիրառվում էր հարկադիր աշխատանք. շրջակա գյուղերի բնակիչները կցված ինչ ձեռնարկություններին և գործարաններին համար աշխատանքային կարգավաճում էին տրամադրում։ Վերոնցովի փոխարքայության տարիներին պղնձարդյունաբերության մեջ մտցվեց ազատ վարձու աշխատանքի սխեմա։ Այսուհետև պղնձահանքերը կապալառվ էին տրվում հայ, հույն, գերմանացի արդյունաբերողներին։

1868 թ. պղնձարդյունաբերական 10 ձեռնարկություններում ծավալվել էր 15860 փաթ պղնձ, իսկ բոլոր գործող ձեռնարկությունների աշխատողների թիվը համապար էր 1230-ի, որից հիմնական բանվորները՝ 656, օժանդակ բանվորներ՝ 574²⁷։

Նույն 1870 թ. աշխատողների քանակն այդ բոլոր գործարաններում հասնում էր 987-ի, որից 567-ը հիմնական բանվորական կազմն էր, իսկ մնացյալը՝ օժանդակ²⁸։ Ալավերդու, Շամլուղի և Ախթալայի ձեռնարկություններում պղնձի արդյունահանությունը 1857—1870 թթ. ունեցել է ընդամենը 5,3%²⁹

²² АКАК, т. VII, стр. 95—96.

²³ «Сборник сведений о Кавказе», т. II, Тифлис, 1872, стр. 21—22.

²⁴ АКАК, т. XII, стр. 1345.

²⁵ «Сборник статистических сведений о Кавказе», т. I, отд. II, стр. 94

²⁶ Св'я О. Е. Туляган, Экономическое развитие Армении, ч. I, стр. 180—181.

²⁷ Св'я А. А. Абонц, Экономическое развитие Восточной Армении в XIX в.,

стр. 194—197.

առ, մինչդեռ Զանգեզուրի մեջ մտնող Կապախտի, Ղաթարի, Փիրոզուդանի, Աղարակի և Հայիձորի ձեռնարկություններում այդ անբ հասնյ է 381,4 0/0²⁸ Եւ քաղաքաբնում է աչն հանգամանքով, որ Զանգեզուրի ձեռնարկությունները նոր նոր էին և շատ ավելի սրտոք տնմայնրով էին աճում: Սակայն վերենում որոշք բնրված Խովսէնրր ցույց են տային, որ պղնձարդունարքնակուն ձեռնարկությունները տնխնիկական իմաստով միայն քիչ թն շատ ձեւավորված մասնականորաներ էին:

Ընյալւս արդեն հիշատակվեց, աչս ձեռնարկություններում մինչն 1850-ական թթ. կիրառվում էր կցված գլուղաքնակչության հարկադիր աշխատանքը: Դրանք, բոս էության, ճորտական քնույթի պոսոսիտն Առնապկություններ էին: Այսպես, դնոնս 1812 թ. Այսովերդու և Շամլուդի գործարաններին կցված են Աղւն 282 հայ գլուղացիներ, սրանք, բացի ընդհանուր պարհաններէրից, տարեկան ութ աճիս պետք է գրազմեն գործարանային աշխատանքներում: Կցված գլուղացիները շնչին վարձատրություն էին ստանում, որի հետեանքով էլ նրանց աշխատանքը խիստ անարտադրողական էր²⁹:

Արդեն 40-ական թթ. երկրորդ կեսին փոխաբքս Մ. Ս. Վորոնցովի «Հաշվապետության» մեջ ասված է, որ «գործարաններին կցված գլուղացիներն ու պատված են հարկադիր աշխատանքից և իշխանությունն աչ գործարանները տային և վարձակալության»³⁰:

Բանվորների վիճակը խիստ ծանր էր: Ամենամիտքը դանցանքի դեպքում նրանց դոժան պատիժների էին ենթարկում: Այսպէս, Այսովերդու գործարանի բանվորներին՝ ձմեռւս ցրտին փայտ կտրելուց հրաժարվելը նկատվում է որոշում, բանվորները շրջապատվում են պինդներում ու կազակներով և դանակոժության ենթարկվում: Ըսկ գործարանի ղեկավարը իր ղեկուցում հպարտանում էր, թէ «կարողացա բունար և անհնազանդությունը վերջացնել միայն փայտերով, աչլուկս բանվորները կարող էին վարպետներին ի գինվորական փոքրիկ ջակատը կացիներով կոտորել...»: Այդ դեպքն արձագանք է գտնում Փամբակի բնակչության մէջ և յողորի տոթի տակո:

Նման իրադարձությունները, իրենց հերթին, չէին կարող չազդել ցարական իշխանավորի վրա, բերել աչն համադման, որ անհրաժեշտ է հրաժարվել վտանգավոր և, դրա հետ միասին, խիստ անարտադրողական հարկադիր աշխատանքի կիրառումից, մանավանդ որ գործարանները փորձակալություն էին տրվում տեղական կապիտալիստներին, որով կոտավորական որդանները սղառվում էին ոչ միայն կցված բանվորներին գոգհություն թիրախը դառնալուց, աչլի բանվորներին բովական մեծ յոփերի հասնող փախուտի գնայերից³¹:

Մասնավոր անձերի պատկանող կամ նրանց վարձակալության տրված գործարաններում, հովանքն նաեւ պետական ձեռնարկություններում, 50-ական թթ. վերաջայ ամրակցված գլուղացիներին հարկադիր աշխատանքը, Օ-

²⁸ АКАК, т. V, стр. 287.

²⁹ АКАК, т. X, стр. 363.

³⁰ О Е Тысячелетии, 1-я часть, 182—183.

³¹ Նայն տեղում, 188:

րինակ, Մխիթարյան շառնգի և Գևորգի Գևորգյանի կողմից զործարան կառուցելու պահանջները մանրամասն պայմաններին մեջ ոչ մի խոսք չի ասվում աշխատուժի մասին: Ըստ էության զա համարվում էր նրա մասնավոր գործը³²:

Նույնը, հավանաբար, վերաբերում է նաև Զանգեզուրի հույն և հայ արդյունաբերողներին (Նիքոլայ Նիկոլայի, Մելիք-Ղաթաղյան, Մելիք-Փարսադանյան, Խոջաբեկով, Մելիք-Աղաբալան և այլք) պատկանող ձեռնարկություններին:

Պաշտպանական ռեֆորմին նախորդող առանձնականներին, մասնավորապես 1850—60-ական թթ., բայկական անբարենպաստ տնտեսական պայմաններում գտնվող Նիքոլայի հաճանկում եւ պարզապես էին ապրանքադրամական հարաբերությունները: Հայկական գյուղի ասիականացումը ներգրավում էր տնտեսա-փոխանակային գործառնությունների ոլորտը: Լեռնաբլուրյան արտադրանքը սկսում էր լայն շուկա գործը գալ: Հայ առևտրական կապիտալը ներգրավվում էր արդյունաբերական գործունեության ոլորտը բուն Հայաստանի սահմաններին գործը: Ինչ մեծ հոսք կատարեց հատկապես զեպի Բաքու, որտեղ զարգացող նավթարդյունաբերությունը մեծածախ շահույթներ էր խոստանում նրան:

* * *

Լեռնաբլուրյան միացումը Ռուսաստանին ուղի երկրամասի աստիճանի դարձնում էր համար նախնային նոր հնարավորություններ ստեղծեց, Այդ բանին խթանող աճեցականությունը ազդեց կյանքի և ունեցվածքի ապահովությանը: Ենթադրյալով ուղիվ կապիտալի տիրույթներին ժամանակաշրջանում վաճառականների համար հրաշխավորված չէր ոչ կյանքի, ոչ ունեցվածքի ապահովությունը ստեղծանակություն, ապա միևնույն բոլորովին փոխվեց, երբ Լեռնաբլուրյան միացվեց Ռուսաստանին: Առևտուրը և առևտրականներն այժմ միայնում էին պետության հովանավորությունը, խոստովելով էին ներքին միացությանը պատկանելիքը, դրամագրությանը գործառնություններին մեջ զենքու լայն հնարավորություններ էին ստեղծվում: Առևտրական կյանքի զարգացման կարևոր գործունեություն էր նաև Լեռնաբլուրյանում ուսանական բանակների ասկալությունը, որոնց միևնույնը մասնակարարներու անհրաժեշտությունը հարստացման նոր ազդեցություն էր գտնում:

Առևտրի զարգացմանը առավել ևս խթանեցին անցումը հարկային նոր սխեմային, այն է՝ բնամթերքային հարկի փոխարինումը գրամական հարկով, որը նպաստեց տնտեսության ապրանքայնացմանը, վաճառքի համար տեխնիկական կուլտուրաների ցանցատարածություններին բնագործարարներ և միջառնակներ:

Ռուսական կառավարությունը և նրա պաշտոնատարներն Լեռնաբլուրյանում խիստ մեծ նշանակություն էին տալիս տնտեսության զարգացմանը և բարձրագույնում էր իրենց առաջնությունները էին նախադրում ու մշակում՝ խրախուսելով համար առևտրական գործի և նրա գործունեությունը: Ինչպես, 1812 թ. Վրաստանի

կառավարչապետ մտրկիդ Պատույլլին առաջարկում էր, հյնելով վաճառականների վարած առևտրի ծավալից, նրանց շնորհել Թիֆլիս քաղաքի մոքայտրի կամ քաղքենու, անգամ ազնվականի կոչում³³։ Այս ծրարվեր իսկապես որ մեծագույն կոտորդ էր խթանել անդրկովկասյան առևտրի զարգացմանը։

Դեռ նոր էին Երևանի և Նախիջևանի խանություններն ազատագրվել պարսկական լծից, երբ Պատկևիյը հրահանգեց տեղական իշխանություններին հոգալ Երևանում և Սարգսրապատում գրավված քամքակի շահավետ վաճառքի մասին։ Մյուս կողմից նա տառապելու էր խրախուսել տնտեսական այդ կարևոր կոտորուայի մշակումը բնակչության կողմից, հավաքել արտագրված քերքի մի մասը «իբրև տուրք», համաձայն տեղական վազեմի ուղիորդության, և իրացնել այն։ Նա տեղական իշխանությունների ուղեղորություն էր հրավիրում նաև Կողքում ադի հանույթն ընդլայնելու անհրաժեշտության վրա, որպեսզի պետք եղած քանակությամբ ադ արտագրվի և արտահանվի առաջին հերթին Վրաստան։

Ռուսական իշխանությունները ամեն կերպ խրախուսում էին հայ վաճառականների գործուն մատակցությունը երկրամասի տնտեսական կյանքին, և, միաժամանակ, նշում նրանց խաղացած կարևոր դերն ու հաջողություններն այդ քնաղավտում։ Արդեն երեսնամյան թվականներից ցարական պաշտոնական ազդյունները հաստատում էին այն իրողությունը, որ հայ առևտրականներն իրենց ձեռքն են առել «Թիֆլիսի և ամբողջ Անդրկովկասի առևտուրը», որ նրանք «կատարում են ամեն տեսակի հանձնարարություններ գրեթե բոլոր վարձակալությունները նրանց ձեռքին են, նրանք են վերջում բոլոր կապալները»³⁴։ 1840—50-ական թթ. այդ եռույն րանն էր շեշտում փոխարքա Ի. Ս. Վերոնցովը, երբ գրում էր Նիկոլայ I-ին, թե հայերը Անդրկովկասում կառավարության, գլխավոր ուժերն են կապալների և վարձակալությունների խնդրում³⁵։

Ռուսական իշխանության հաստատման առաջին իսկ տարիներից կապալառության սխեմանը լայնորեն ոգտագործվում էր ոչ միայն զորքերի մատակարարման և պետական հիմնարկների համար շինություններ կառուցելու գործում։ կապալով էին տրվում շատ դեպքերում նաև տուրքերի դանձումը, արդյունատեղիները, արդյունաբերական որոշ ճյուղեր և այլն։ Այսպես, 1803 թ. Բազմի տուրքերը յոթ տարի ժամանակով կապալով տրվում էին հայտնի հայ վաճառական շուշեցի Բարա Թառումյանին, Որպիս կապալավարծ վերջարկով տարեկան 112.500 ռուբլի, նա դրա դիմաց իրավունք էր ստանում դանձել ամիսի ընդ կրկնակին, այսինքն՝ 251.430 ռուբլի³⁶։ Հայերի ձեռքին էր դանվում նաև հավթի, ձկան, աղի, մետաքսի արտադրության կապալը։

Անդրկովկասի առևտրա-արդյունաբերական կյանքում այս շրջանում հատկապես հայ կապալատուների խաղացած դերի վկայությունն է այն ու-

³³ АКАК, т V, стр 17.

³⁴ «Обозрение Российских владений за Кавказом», ч. I, СПб., 1836, стр 199

³⁵ АКАК, т X, стр 97

³⁶ АКАК, т V, стр 865

շաղրությունը, որ փոխարքա Վորոնցովը հանգես էր բերում կապալառուները Արշակունու, Միրիմանյանի, Ավեշնիկյանի, Միրզոյանի նկատմամբ և 1854 թ իր հաջորդին հանձնարարում հատուկ աշաղրություն դարձնել նրանց վրա, որպես կառավարության համար սխառնի և օգուտկար ժարգկանց³⁷, Հայ կապալառուներից շատերը ուսուպարակական 1826—1828 թթ. պատերազմի տարիներին իրենց ձեռքն էին վերցրել ամբողջ զորքի մատակարարումը։ Սակայն սրանց զործունեությունը նրանի նահանգում լայն ծավալում չստացավ, որովհետև այդ նահանգը դուրս մնաց առևտրական տարանցիկ հունապարհների շրջադժից։

1840-ական թթ. Արևելյան Հայաստանի առևտուրը սկսում է որոշակի աշխուժացում ապրել։ Արտահանության հիմնական ուտարկաները մնում էին տեղում արտադրվող գյուղատնտեսական մթերքները՝ բամբակը, բրինձը, շոք մրկերը և այլն։ Արտաքին առևտրական կապերը բավական աշխույժ էին Պարսկաստանի և Ռուսքիայի հետ։ Վերջինիս հետ առևտուրը կատարվում էր Սրգովի և Ալեքսանդրապոլի մարսային վարչությունների միջոցով։ 1840-ական թթ. երկրորդ կեսին Ռուսքիա էր արտահանվել մոտ 800.000 ուրբու (արծաթով) և ներմուծվել շուրջ 850.000 ուրբու (արծաթով) ավրանք։ Արտահանվել էին բամբուկ, բրինձ (400.000 ուրբու), լճակված կաշիներ, ժխտաբուս և այլ ապրանքներ։ Ներմուծվել էր շինարարական փայտ, անասուններ, աղած ձուկ, հաց և այլն։

Բավական ծավալուն էր քաղաքային առևտուրը, որի հիմնական օջախներն էին Նրեանը և Ալեքսանդրապոլը։ Ռուսքիայի հետ կատարվող առևտրի հանդուցակետը Ալեքսանդրապոլն էր։ 1863 թ. հիշյալ քաղաքի վրայով Ռուսքիա էր արտահանվել 350.000 ուրբու (արծաթով) արտադրանք։ Նրեանի առևտուրը հիմնականում կենտրոնացած էր քաղաքի շրջանակներում, բայց երբեմն ծավալվում էր մինչև Ռիֆիս և դրանով իսկ դուրս գալիս անդրկովկասյան շուկա։

Ըստ վիճակագրական տեղեկությունների, Նրեանի նահանգի հինգ քաղաքների ներքին առևտրի շրջանառության գումարը կազմում էր 969.000 ուրբի, իսկ քաղաքներից և նահանգից դուրս կատարվող առևտրինը՝ 50 000 ուրբի, մեծոգյ առևտրի գումարը կազմում էր 1.819.000 ուրբի³⁸։

Նթև 1820-ական թթ. վերջերին Հայկական մարզում ապրանքաշրջանառության տարեկան միջին գումարը կազմում էր 4 մլն. ուրբի, այս 1864 թ. Նրեանի նահանգում այն կազմում էր շուրջ 10 մլն. ուրբի, այսինքն՝ ավելացել էր 2,5 անգամ³⁹, Ջարդացող առևտրական գործարքներին սկսում է իր մասնակցությունը բերել նաև գյուղացիությունը։ 1865 թ. քաղաքներում առևտուր անելու համար գյուղացիները վերցրել էին 305 վկայական, որից առաջին կարգի՝ 6, երկրորդ կարգի՝ 10 և երրորդ կարգի՝ 289։ Որանց առևտուրը ղվավորապես կենտրոնացած էր Նրեանում, Մուշում և Ալեքսանդրապոլում, ընդ որում Նրեանում առևտուր անելու համար վերցված էր 105 վկա-

37 АКАК, т. X, № 71

38 «Сборник статистических сведений», т. 1. стр. 1, стр. 28—60.

39 ՏՀ-ն Մ. Ածուկ, Եջմ աշխ., էջ 217:

լական, ևկեցածանգրապություն՝ 116: Մյուս քաղաքներից Նախիջևանի համար տրված էր՝ 60, Ռդոբադի համար՝ 12 վկայական և նույնքան էլ Նոր Բայազետի համար:

Այդ վկայականներից տրված էին քամրակ մոնաստիու իրավունքի համար Երևանում և Նախիջևանում, մրդերի վաճառքի համար՝ Երևանում և Որդուբադում, խոշոր եղջերավոր անասունների, կաշիների, օճառի և ռդու համար Ալեքսանդրապոլում, մետաքսի համար՝ Որդուբադում, աղի համար՝ Նախիջևանում, ալդեզործովյան, հողագործովյան և բանջարաբուծության տրդյունքների համար՝ Նոր Բայազետում⁴⁰:

Անդրկովկասը կայսրության համար շահավետ դարձնելու մտահոգությամբ դրդում էր Երկրամասի իշխանությունների բարյաքական վերաբերմունք դուրս առնել զինվորական անասունների, զասի զործողություն: Բայց երբ տեղական, մասնավորապես հայ վաճառականները, փորձում էին ոտուակյան կապիտալի զործունեության շրջանակները սահմանափակել, հանդիպում էին իշխանությունների վճռական հակաճարտարին:

Այսպես, 1847 թ. Մոսկովյի մի շտաբ խոշոր զործարանատերեր և վաճառականներ Բիֆինսում հիմնեցին ճառագողական ղեկառ, որի միջոցով Ռուսկովյի, Վլադիմիրի և Նիմնի Նովգորոդի անասնավաճառի ապրանքները վաճառահանվում էին Անդրկովկաս: Այդ աղետը միավաճառակ ալուտեղից Ռուսաստան էր արտահանում տորոն, մետաքս, բամբակ, սոդա և այլն: Հենց այդ նույն տարում հայ վաճառականները փոխարքայի մոտ միջնորդություն հարցաքննեցին, որպեսզի «զեպոնին» արքայի մանրատուր անասնավաճառից ինչպիսիք ոչ միայն մերժվեց, այլև վերջիններիս հույսական տվեցին նրան զիմուքի անտեղի ինչնը⁴¹: Չնայած կառավարության հովանավորության, ստեղծված անհավաստ պայմանների պատճառով 1852 թ. աղետն փակվեց:

Նույն պիծն էր տարվում նաև մաքսային քաղաքականության քնադադանում, երբ բախվում էին սոսական և աղետական անասնական դասի շահերը: 1821 թ. ուսական կառավարությունը մտքեց մաքսային քարծր տարիֆներ, որոնցով պրեթեպետվում էր արասահմանյան տրդյունություններական ալուտի անասնների ներծծումը Ռուսաստան, որոնց արտադրությունն տրդեն սկսված էր տեղում: Ռուսական արդյունաբերական կապիտալի անարգել զարգացումի ապահովող այդ միջոցատումը Անդրկովկասի վրա շտաբածվեց, քանի որ ուսական արդյունաբերությունը ղեկս անկարող էր սպասարկել նրա պահանջները: Մերձավոր և Միջին Արևելքի շուկաներում ուսական կապիտալը ղեկս չէր կարող մրցել եվրոպական կապիտալի հետ:

Այդ պատճառով էլ ղեկս 1821 թ. վերջերին Անդրկովկասի համար մրշակված էր մաքսային քաղաքականության բոլորովին ալլ զիծ, որը շահավետ պայմաններ էր առեղծում հվորական ապրանքները Անդրկովկաս երմումուելու և ապա Պարսկաստան ու Թուրքիա արտահանելու համար: Անդրկովկաս ներմուծող սպրանքներից զանկվում էր 5 տոկոս մաքս, իսկ

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 212:

⁴¹ АКАК, т. X, стр 188—195.

Պարսկաստան առաքվող ասորաքնների համար հաստատվում էր անմատչառանգիտ:

Մարաշիյն նման քաղաքականության շնորհիվ հետագա տասը տարիների ընթացքում կրկնապատկվեց Անդրկովկասի արտաքին առևտրի շրջանառությունը, որի ընդհանուր գումարը հասավ 2462700 ռուբլու⁴²։ Արտաքին առևտրի ասպարեզում գլխավոր դերը խաղում էին հայ վաճառականները, որոնք տոնաքական կապեր հաստատեցին էվրոպական խոշոր շատ քաղաքների հետ և, մասնավորապես, Լայպցիգի տոնավաճառի հետ:

Իսկ 1823 թ. աշդ արտոնչալ տարիքը և դրա շնորհիվ եվրոպական ապրանքների առատ ներհոսքը Անդրկովկաս, մասամբ նաև Ռուսաստան, քաջատեղան նշանակություն ունեցավ ռուսական արդյունաբերական բուրժուազիայի համար։ Ուստի և վերջինս համառոտեց ևսկում էր այն քանին, որպեսզի Անդրկովկասի վրա ևս տարածվի մաքսային տարիքը՝ կողմնորոշված հովանավորողական մաքսային քաղաքականության ուղով, որը նպաստում էր ռուսական բուրժուազիայի շահերին և անտեսում անդրկովկասյան բուրժուազիային և նրա գլխավոր ներկայացուցչի՝ հայ առևտրական կապիտալի շահերը։ Ուսաբուրժուազիային 1821 թ. մաքսադրույքի վերացումը հաջողվեց միայն շնորհիվ սևակտն համառ ուսյքարի և Ֆինանսների միևիտոր նանկրինի աջակցության։ 1831 թվականի կանոնադրությամբ Անդրկովկասը մքտցրվեց նիկուլայ 1-ի կառավարության հովանավորողական մաքսային քաղաքականության շրջանադրի մեջ և դարձավ ռուսական արդյունաբերության արտադրանքի վաճառահանման ներքին շուկա⁴³։

Վերահիշյալ կանոնադրությամբ 5 տոկոս մաքսային դուրքը ուժի մեջ թողնվեց միայն սահական ապրանքների ներմուծման համար։ Եվրոպական ապրանքների ներմուծումն Անդրկովկաս թույլատրվում էր միայն սննդկան նավահանցիտներին, Այդ ապրանքներին մաքս վերցվում էր ընդհանուր հիմունքներով, համաժայն Ռուսաստանում սահմանված քարձր մաքսային տարիքներին։ Արդեյվում էր արտասահմանին ներմուծել ռուսական արդյունաբերության համար ոչ ձեռնառա ապրանքներ։ Արտասահմանյան ապրանքների ներմուծումը Անդրկովկասի վրայով Ռուսաստան՝ խոտիվ արդեյվում էր։ Իսկ միսմուծանակ թույլատրվում էր սուտեց մաքսի Անդրկովկասին արտաձել ռուսական և տեղական ապրանքներ։

Այսարդյուն առջան Անդրկովկասի վաճառականների և առաքին հերթին հայ առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչներին բուր միջնորդություններն այս կամ այն ձևով երկարաձգել կամ դիթ մատումը պահպանել նախորդ մաքսային սխառմար։ Սակայն 1831 թ. դեթն արդեյլ մաքսային տարիքը յսվեց այն արդյունքները, ինչ որ ակրեկարում էին նրաինց ցարական կառավարությունը և ռուսական բուրժուազիան։ Այն ալելի քան բաղառական հետեանքներ սունցով, քանի որ Թիֆլիսի փոխարեն եվրոպային և Միգին Արենյրի միցն կատարվող առևտրի կենտրոն դարձավ Տրապիզոնը։ Ան-

⁴² ՏՃԿՄՄ Ա. Ա. Աժոնկ, Եզվ. Կշև., էջ 222:

⁴³ М. К. Розенберг, Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX в. в русской буржуазия, М., 1949, стр. 93.

հրաժեշտութուն առաջացալ միջոցներ ձեռնարկել նախկին իրաւիճակը վերականգնելու համար: Ուստի և ռուսական կառավարութունն այն հզորակացութեանը հանգեց, որ անհրաժեշտ է 1831 թ. արդելի մաքսային սիստեմը մերացնել և նվրդակաւն ու սուխակաւն տրանզիտային առևտրի համար նոր կանոններ հաստատել, իսկ և արվեց 1846 թ. վերջերին:

Նոր կանոնադրութեամբ թուլատրուի էր նվրդակաւն և ասիական ասլորանքների տրանզիտն Անդրկովկասի վրայով, իջնցվում էին նվրդակաւն ասլորանքներին զանազան մաքսերը: Բայց նախկին նպաստավոր իրավիճակը այլևս չվերականգնվեց, Արևմտանվտայական տնտեսական ուղիներ հարթել էր Տրապիզոնի վրայով շահավետ առևտրական ուղիներ հարթել զեպի Մերձասլոստ իրավիճակ ստեղծվեց Ղրիմի պատերազմի տարիներին, երբ զաղաւորնք նվրդակաւն ասլորանքների ներմուծումն Անդրկովկաս:

Ցուրական կառավարութեանը հեշտութեամբ շահագործեց ռուսական կապիտալի համար ձեռնառու պայմաններ ստեղծել Անդրկովկասում և տեղական կապիտալը ամբողջութեամբ ծառայեցնել պետութեան շահերին: Առավել ևս մեծ դժվարութեաններ հանդիպեց նա Թուրքիայի և Պարսկաստանի շուկաների նկատման ասպարեզում նվրդակաւն կապիտալի հետ մրցելին: Այսպիսով, միջուկներով և տարիներին ռուսական կապիտալին շահագործեց ամբողջովին տիրանալ տնտեսական շուկային: Այստեղ քաղական մեծ դեր էր խաղում նվրդակաւն կապիտալը, ինչպէս նախ է. Վ. Լենինը, Կովկասի և Անդրկովկասի տնտեսական նվաճումը ռուսական բուրժուազիայի կողմից տեղի ունեցաւ միայն հետադարձ շահերներին:

ՍՐԵՎՄՏԱՆԱՅԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼ-ԴԵՄՈԿՐԱՏԻԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ 1830—1860-ԱՅԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. ՌԵՖՈՐՄՆԵՐԸ ԹՈՒՐԹԻԱՑՈՒՄ

XIX դարի երկրորդ քառորդին սուլթանական Թուրքիան շարունակում էր մնալ որպիսի հետամնաց ագրարային երկիր, տրոհված անտեսապես իրար հետ թիշ կապված կիսառեակտիվ աշխարհայինների ու դերեքնյությունների կիլիկիայում և Էրեմուլյան Հայաստանում կենտրոնական իշխանությունը կորցրել էր իր նախկին ազդեցությունը. սուլթանները մտահոգված էին կայսերության կենտրոնացման խնդրով, Թուրքիայի ներսում հզորացող կենտրոնախույս ուժերի ոշնլացումը, անկախություն հավաճած իշխանությունների վերացումը, երկրի շատ նահանգների վերանվաճումը հրամայական պահանջ էին դարձել: Ռեֆորմների յոխստ կարիք էր դրադվում:

XIX դարի առաջին քառորդի մասնակի քարենդրոգումները, կայսրությանում ծավալվող հարատև գինարախումները կանխելու, կենտրոնախույս ուժերը հպատակեցնելու, բանակն ու ոստիկանությունը վերակազմելու սուլթանների բազմաթիվ փորձերը քիչ արդյունք էին տվել: Այդ պատճառով էլ 1830—50-ական թթ. հրամարակվում են նոր ունեցողներ, որոնց իրագործման համար ամենի նպատակովոր պայմաններ էին ստեղծվել:

Պետության հենարաններ էին դարձել այն նոր հողատերերն ու սեղանավորները, որոնք կապվածներն ու հարստություն էին դիզել հայկերի կապալառման, անտարա-վաշխատուկան նախադարձով: Սակայն կապվածքների ու իրավունքների ընդարձակման սրանց ցանկությանը դիմագրավում էր ֆեոդալական հին վերնախավը, ուստի և առաջինները սուլթանին համոզում էին զենքի ուժով հղաթափելու և պատամեր հովտատիրերին, քրդական մուր ու խոշոր խաներին, բեկերին, ապակենտրոնացման քաղաքականություն վարող թուրք փառաներին: Ռեֆորմներով խիստ շահագրգռված էին արդյունաբերողներն ու անտրուկանները, որովհետև կյանքի ու զույգի տպահովության բացակայության պայմաններում անհնար էր ընչուսեր ֆեոդալներից պաշտպանել սեփական ունեցվածքը, քաղաքականները փրկել կոդայտվելու վտանգից, անտեսապես կամրոցել երկրի ասիական ու եվրոպական մարդերը:

Տեղական ֆեոդալներից դժգոհ էին նաև հրանց կամայականություններից առաժույթ գյուղացիությունն ու քրիստոնյա բնակչությունը։ Պետությունն և ֆեոդալների հակամարտության և զրան հաջորդող ու անցկացվելիք ռեֆորմներին շրջանում դասադասական զանցվածները ամենից ավելի էին առաժույթ ֆեոդալական մասնատվածությունից, ուստի և շահագրգռված էին պետության վերած կենտրոնացման քաղաքականությանը։ Նման պայմաններում կայսրություն կենտրոնացման փորձեր սկսեց Մահմադ II-ը, որի խորհրդականն էր Մեհմեդ Մեշիկ փաշան՝ թուրքիայի եվրոպականացման կողմնակիցների պարագլուխը։ 1826 թ. սընաջնելով ինչպես ինքին, նվաճողից հրաժարված ռազմադեմոստիկ օղեությունները սուլթանը վերականգնեց կայսրության ցամաքային և ծովային գերիշխող դերը։

Այս միջամիջոցները Մահմադ II-ին հնարավորություն տվեցին սկսել արյանալի գերեզնյությունների նվաճման և կամակոր ֆեոդալների հույսառականցման դրոշմը։ Սակայն շուտով սուլթանի առջև ելավ խնդիրներ ծագեցան։

Հունաստանի անկախությունից հետո, Թուրքիայի տիրապետության տակ մնացել էին էջեյան խորհրդի հունաբնակ երկու կղզի՝ Կանդիան և Մաժուրը։ 1831 թ. այս կղզիների բնակիչների ազատագրական պայքարն ավելի ուժեղացավ։ Չկարողանալով սեփական ուժերով հայտատակցեցել ապստամբներին, որոնց հովանավորում էր Նվրուպան, սուլթանը դիմեց Նիկայտոսի փոխարքա Մահմեդ Ալիի օգնությանը, որից մեծությամբ ստույգապես Տեղի ունեցան, սակայն, անսպասելի այն իրողարձույթությունները։

Սղառագործելով Ալիի բնակչության հակաթուրքական տրամադրությունները, Պարադիսն ասանց մեծ զգվարությունների նվաճեց այդ երկիրը։ Ապստամբում էր Ալիանիան, անկախություն ձեռք բերելու փորձեր էին տեսնում Ալիան ու Իսաբը։ Անկայն թուրքական կայսրության ամենից ուժեղ իշխանին դարձավ մարտունակ բանակ ունեցող Նիկայտոսը՝ փոխարքա Սուհանեդ Ալիի և նրա որդի Իբրահիմ փաշայի ղեկավարությամբ։

1832 թ. օգոստոսի 11-ին Իբրահիմ փաշան դրամեց Ադանան, ստանց դիմադրության հանձնվեց նաև Կիլիկիայի մեծ մասը՝ Բաքի Ձեյթունի ու Կոպուհ-Ողյունի մի քանի բերդամրոցները։ Հայկայի Մեհմեդ փաշան առիթված Կաթանցեց Սալաթի, Ինճիլայի Նահանգապետ Ալիյն անցավ Կիպրոս։ Տարեվերջին արդեն Նիկայտոսի փոխարքայի տիրապետության տակ էին Կիլիկիան ու Սիլիսը։

Իրությունը փրկելու համար Մահմադ II-ը 1832 թ. օգոստոսի 31-ին Մեհմեդ Մեշիկ փաշային նշանակեց մեծ վեզիր, նրան տվեց զորքի ղեկավար հրամանատարությունը և հանձնարարեց կասեցնել նիկայտական բանակի առաջխաղացումը։

Մեշիկ փաշան վերականգնեց բանակը, զորքի թիվը հասցնելով 80 հազարի, ուստորստովեց դիմադրության։ Անկայն Իբրահիմ փաշան 1832 թ. մայիսի 27-ին դրամեց Ալիան, ապա Գաթուսկոթը, Հայեղը, Հոմոսը։ Կայսրական բանակը Անտիոքի ու Ալեքսանդրիայի միջև սնկած Բելյունի դաշտում Նիկայտոսիների հետ ունեցած ճակատամարտում պարտություն կրեց և դիմաժողով էր 31-ին Մեշիկ փաշան գերի բնկավ։

նդիպության բանակը տուգ էր բնթանում, նպատակ ունենալով վերջին տարվածք տալ Կոստանդնուպոլսին, կռքձանել Ռուբրական կայսրությանը։

Կայսրության համար ստեղծված այսպիսի ծանր պայմաններում սուլթանի խնդրանքով փոխ-ծովսեփայ Լադարեի հրամանատարությամբ ուսանական մի նավատար զորքն հեղաժեպում է իր պաշտպանության տակ առնել մայրաքաղաքը։ Անգլիան ու Ֆրանսիան վսիսնալով, որ Ռուսաստանը օգտագործելով նպատակներ առիթը կարող է ամբաճել նեղուցներում, նդիպուտ էին հարկադրեցին Ռուբրականի հետ հաշտություն կնքել։ Սակայն մինչև Ռուսիայից սուրահան զինանոթի հեռանալը՝ 1833 թ. հուլիսի 8-ին Ռուսաստանի և Ռուբրականի միջև կնքվեց Ռենքյար-Խաբենսի պաշտպանական-դաշնակցության պայմանագիրը՝ 8 տարի ժամկետով։ Այդ պայմանագրով Ռուբրական պարտավորվեց նեղուցները փակել, ոչ սեփական պետությունների ուղղահան նավերի առաքել։ Այդպիսով, էթի սուրահան զինված ուժերի միջամտությունը թուրք-նվարական պատերազմին Օսմանյան կայսրությանը փրկեց նրանում, ապա Ռենքյար-Խաբենսի դաշնակցորդ նպատակը միառաժամանակ Մերձավոր Արևելքում ուսանական աղբյուրություն նկատելի ուժեղացմանը։

Նդիպության զերծից Ռուսիայի ազատվելուց հետո Ռեշիդ փաշան նշանակվեց Արասահայի կառավարիչ։ սուլթանը Արաստիսան զարմրեց կառավարական գործի բուսականության և հանձնարարեց Ռեշիդ փաշային հպատակեց նել փոքր Ասիայի և Արևմտյան Հայաստանի բրդակաթ ապստամբ դերերդիններին, որոնցից շատերը 1830—34 թթ. օրնության ձևը էին մեկնել նդիպության գործերին։

Մ. Ռեշիդ փաշան նախ համարեց բանակը, կազմեց զործողության ձերադրեր և 1834 թ. զարնանը սկսեց իր արշավանքը։ Սե ձուրից դեպի Պարսկաստան տանող առետրական մայրուղին մարբելու նպատակով նա անցավ Տափուսի լիսները, այնուհից Տրապիզոն, ապա էրզրում ու Բայազետ, ուղնուցից մի շարք այլադակալներին, նշանակեց պահակապետներ, զրանով իսկ շահվելով Հայաստանի սուստրակսներին, արհեստավորներին համակրանքը։

Քսան հազարանոց թուրքական բանակը, փաստորեն, վերանվաճեց քրդական բեկերին հայատակված շրջանների մեծ մասը, Առաքին և լուրջ դիմադրությունը եղավ Ռեհանդուրում։ Չնայած քրդական աշիրեսներին կատաղի դիմադրությանը, Ռեշիդի բանակը հաղթանակ տարավ, զերելյանց քուրդ բեկին և ուղարկեց և Պոլսի Ռեհանդուրի բեկը կաշտակելով սուլթանի խոստումներով վերադարձավ Ջեզիրե և իր կազմակերպեց քեղալմբերով միադով կառավարական բանակին։ Նրա դասալրումը, ոսկայն, սպիլի բորբոքեց թշնամությունը, և պատերազմը էրկու կողմից առավել տրյունայի դարձավ։

1836 թ. Ռեշիդ փաշայի գլխավորությամբ խաբերդի մատակարարում տեղի ունեցավ խոշոր ճակատամարտ։ Քրդերի հզոր ցեղային Չոթլիզադի Հուսեյնյանը, մեծ բազմությամբ, էրկու ամիս շարունակ կատաղի դիմադրում էր օսմանյան բանակին։ Տեղացի հուները հոսանդուն աշտակցություն ցույց տվին Ռաշիտ փաշին, մինչև որ նա ... կարողացավ ... նիբրտն անցնելով՝ Քար-

յունդ մտնելը²։ Խարբերդի ու Չարսանջակի քուրդ բնիկներ կալանավորվեցին և խիստ պատվեցին։ Վերակալ ու արյունով՝ Արեմտյան Հայաստանի հայավային շրջաններով անցնող Ռեշիդ փաշան քարաքոսության դեմ կռվում էր թուրքարոսաբար։ Նշենք, սակայն, որ հաշվի ասեկով կայսրության շահերը, նա ոգտագործում էր տեղի հայ բնակչությանը և նրանց նկատմամբ քաբյացական էր տրամադրված։

Հափաքելով Խարբերդի հայ մեծատուններին, Ռեշիդը նրանց տաջարկում է անջատվել քրդերից, թողնել զափառը և տեղափոխվել Դիարբեքի, որտեղի քրդերը կտարագրվեին Չարսանջակ և Դերսիմ։ Նա խոստանում էր զենք քառանել հայերին, նույնիսկ հայ փաշա նշանակել։ Առաջարկը դրվում է հայ վերնախավի երեքօրյա խորհրդակցության քննարկման և մերժվում։ Խարբերդցի ու լարսանջակցի հայերը մնում են տեղերում, իսկ քրդերից տալարվում են միայն ապստամբության մասնակիցները։

Սուլթանին ձեռնտու էր թուրք փաշաների և քուրդ ապստամբ բիկերի հպատակեցումը, բայց ոչ ոչնչացումը։ Տարադրվածներին նա հողեր, տրոտափայեր էր ըաշխում, փոխարենը պահանջելով գինված զորացրկատների կազմակերպում՝ կայսերական բանակում ծառայելու համար։ Սակայն պետք է հպատակեցվեին նաև Բիթլիսը, Բալսաղիսը, Վասպուրականը։ Ռեշիդը ձգտում էր իրականացնել իր ծրագրերը, բայց 1837 թ. հունվարին նա մահացավ։

Ռեշիդի հաջորդից լեբեքեղ Հաֆեզ փաշան, որը շարունակեց աղյափանքն Ղերմեյան Հայաստանում՝ նա այդ ընթացքում 15 հազար քուրդ ոչնչացրեց, վեց հազար թնտանիք գերեվարեց, Դիարբեքիում սրանց հողեր տվեց ու հիմնավորեց ալստեղ, զորանոցներ կառուցեց, ապա զորքի թիվը հասցնելով 24 հազարի, անցավ Այաճա-ղազ։

Կառավարությանը չհնթարկվող քրդական բաղմամբիվ քուվոր աշխիթներ բարձրացել էին Անտիտափրոսյան Այաճա-ղաղի բարձունքները և ամուր դիրքեր գրավելով ապաստում էին թուրքական բանակին։ 1837 թ. ոգոտոսի 8-ին 12 ժամ տևող ճակատամարտում թուրքական բանակը ճՈՈ զոհերի պնով զբրավելը լեռը, Թուրք ապստամբները 1500 մարդ կորցնելով՝ անձնատուր եղան։

Ձերքեզ փաշան շատ դաժան վարվեց քրդերի հետ։ Նա զերեվարեց 4000 քրդերի, որոնց ինքնելով լեռներից, Այաճա-ղաղի ստորտունների հրակեզ տվապուտների միջով, զբլթի մերկ քշեց դեպի Մայաթիա ու շրջակա գյուղերը՝ ստիպելով նստակեցության անցնել, իվրոպայի ուղևոր տկանատեսի վկայությամբ ռարքունքներն ու հենկկանքները կիններուն, լաղը ծծկեր տղոց, կրտոր-կտոր կրններն սիրտդ։ Այս յորս հաղար քյուրտեղը, ամհնասեղայի տառապանքներու մատնելած, երնակայել կտտան ինձի Տահդեի Դժոխքին դատապարտյալներուն տանջանքը³։ Ժողովրդական զանգվածներին, հատկապես յրիստոնյա աշխատավորությանը տխրան միշտ ու տառապանք պատճառող քուրդ դերբեքլիներին, մանր ու խոշոր բնկերին ձնկի բերելը թիպետ գրական քալ էր, սակայն կատապարտությունը յափից ավելի դաժան էր վարվում քոյ-

2 Աղբալիկ, Տերոյմ, ճանապարհորդություն և տեղագրություն, Թիֆլիս, 1901, էջ 53։

3 Մտնգուտեն, 1812, օկպտմբը 1124, Մ 2829։

վորական կյանքով ասորող քրդերի հետ, Տասր տարվա ընթացքում Հայաստանին Հայաստանի ու Կիլիկիայի քրդահայատակ շրջանները մերածվել էին արյան ծովի։ Արեւմտյան Հայաստանի քրդահայատակ, շերտը դմեջ քրդերով բրնակեցված գավառները եւ գաման ավերածություն են թափվել։ Եւ տնտեսապէս քայքայվեցին, Հայ ժողովուրդը բնկավ հանր վիճակի մէջ։

1830-ական թթ. վերջերին կրկին սրվեցին մեծ տնտեսական տխրութիւնները։ Դառնալով հակասութիւնները Կոստանդնուպոլսի եւ Նեղոցների շուրջը։ Ոգտվելով անդր-Ֆրանս-ուսական հակամարտութիւններից, Պրուսիան Թուրքիա է ուղարկում ռազմական մասնագետներ, մեծ թվով խորհրդականներ, 1837 թ. Անատոլիա է դալիս Հելմուտ Ֆոն Մոյտկին, զործակցում Հաֆիզ փաշային, վերակառուցում եւ համալրում թուրքական քանակը։ Գերմանական խորհրդականները ոգնալով թուրքական զորաշուկաները հայատակեցում են ինքնաւոր գաւառը եւ շարունակում արշավունքը⁴։ Այս նրանք անցնում են Բարձր Հայք, արշունահողութիւնը հեռանդեցնում քրդական մասը զեղախմբերին եւ 1838 թ. վերադառնում Մայսթիւ, Մուլթանի կողմնակիցները նպատակ տեսնելով ալաւեցի անցնել Կիլիկիա եւ ապա արշավել դեպի Օդիսսոս⁵։ Մուհամեդ փաշային վերջնականապէս ընկճելու համար։ Բայց մինչ այդ, անհրաժեշտ էր ամրապնդել թիկունքը, բարձրացնել բուռնի մարտունակութիւնը, որպէս հանդիսաւ տալ նրան, կանխել տուրանիզմի հիմնադրութիւնները։ Թուրքական փաշաները ընկերին, թիմարներին, զեմաթներին, խոշոր կալվածքներին տեղադրեցին զրկում էին շուրջապահան, վարչական իրավունքներից եւ սրանց տեղը նշանակում մայրաքաղաքից առաջված, կառավարութիւնը համալրում էր կառավարիչներ՝ սանթակներ, կայմակամներ։

Տակաւին նորակազմ, փոքրաքանակ բանակը ի վիճակի չէր իհարկե իսկույն հպատակեցնել Բիթլիսի, Վասպուրականի, Տարոնի քրդական ռազմունակ խոշոր ցեղապետներին, ինչպէս նաեւ ասորիներին, մինչդեռ առանց այդ խնդիրը լուծելու չէր կարելի արշավել նդիպտաւ։ Եվ ահա սուլթանի կողմնակից փաշաները դիմում են զիվանագիտական միջոցներին։ Ներառել իրենց մօտ են հրավիրում Բիթլիսի, Հեքարի, Քեզիր-Բուհաւանի, Մոկսի եւ այլ գավառների քուրդ ղեկերէններին, համապատասխանում են, որ ճանաչում են վերջիններիս իշխանութիւնը, անկախութիւնը ֆերմաններ են ըստանում եւ փոխարենը պահանջում ձեռնապահ հպատակութիւն։ Սուլթան Մահմետ Կալմաշի կազմած ժողով մը կզդին Հայաստան եւ Քուրդիստան, կգծեն ամեն մեկ տերեւ-պիլիի իշխանութիւն սահմանը, ու կըճանշու ալ իշխանութիւնները իրավասու՝ ամեն մեկը իր օստմանին մեջ։ Տերեւ-պիլիական իշխանութիւնները աջապիսով է, որ կունենան իրենց անկախութիւնը ֆերմանները⁶։ Բիթլիսը, Հեքարին, Վանը, Բուհաւանը, Բալաքետը, Մոկսը, Շատալի շարունակում էին պաշտպանել իրենց նախնի արտոնութիւնները։

Հաֆիզ փաշան ցորեքի թիվը հասցնելով 70 հազարի, Մալաթիայից անցավ Կիլիկիա եւ պատրաստվեց ճակատամարտի նդիպտական փոխադրալի

4 Մ. Գ. Նեմովսկայ, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետութեան դեմ, Երևան, 1955, էջ 80։ ՏՃ՝ նաեւ Трощинер, Малю-Алмастские кырдая, Тифлис, 1886, стр 24.

5 Տ. Նապալայան, Քուրդ-հայ պատմութիւն, Կ. Պոլս, 1911, էջ 84.

դեմ, 1839 թ. հուլիսի 24-ին, Հյուսիսային Սիրիայում, Նիզրիի մոտ, տեղի ունեցավ թուրք-եզիպատական ռանակների հակառակորդ, Սուլթանական ցամաքային բանակը ջախջախվեց, նավատորմը կես ճանապարհին հաճախեց եզիպտացիներին, Իսկանդրի կորստյան լուրն օտնելով, սուլթանը կաթմաշահար եղավ ու մահացավ: Գահ բարկացավ 16-ամյա, թուլակաղմ, սոհմանական ընդունակությամբ իսկանդրի տեր Աբդուլ Մեջիդը: Լայրաքաղաքում ուժեղացավ պայքարը հնամուր ու նորի կողմնակից թուրքերի միջև: Պետության թուլությունից ողորկելով Լեւոնտիայում կրկին գլուխ բարձրացրին թուրք դերեբեյները:

Նիզրիի պարտությունից հետո թուրքիայի համար ստեղծվեցին նաև արտաքին անբարենպաստ պայմաններ, Ներքին ու արտաքին ծանր կացությունից դուրս գալու, կայսրության ինքնուրույնությունը պաշտպանելու միակ միջոցը համարվեց բարեփոխություններ անցկացնելը:

1839 թ. Լոնդոնից 4. Պայլի վերադարձավ Մուստաֆա Ռեշիդ փաշան, որին վերականգնված էր ըստցելու ռժանդիմաթիս զարադուխը, Օղտմեյնով նպատակադր պայմաններից, արտաքին գործերի մինիստրի պաշտոնում նշանակված Ռեշիդ փաշան և նրա կողմնակիցները սուլթանին ստիպեցին 1839 թ. նոյեմբերի 3-ին ստորագրել ռեֆորմների ծրագիրը, որը կոչվեց Գյուլխանեֆ Զաթթը-շերիֆ (Վարդապետանի հրովարտակ)⁶:

Հաթթը-շերիֆի պետության ալլազի և մյուս հպատակներին խոստանում էր պատվի, ունեցվածքի և կյանքի ապահովություն, որոշ փոփոխություններ հարկապետության սխառմամբ, Սալսերուհպատակ ալլազիները բանակում ծառայության թույլտվություն էին օտանում, կանոնադրվում էր ղեկավարական ծառայության ժամկետը:

Հաթթը-շերիֆի հրապարտումով ունեցականները նպատակ ունեին հրապարակ ալլազիների բախտով առերես հետաքրքրվող, իրականում նրանց մոտերադրամի տեղ ծառայեցնող եվրոպական պետություններին հավատարմացնել, թե կայսրության կյանքում լուրջ փոփոխություններ են եղել, հետևաբար և կարիք չկա Արևմուտքի նոր միջամտություններին: Սակայն ամենաէականն այն է, որ նրանք շահում էին ալլազիների համակրանքը, վերջիններիս մեջ հանարաններ գտնում կենտրոնական տրամադրություններով համակված իրենց սեակցիան հակառակորդների՝ թուրք խոշոր հողատերերի ու քուրդ ցեղապետների դեմ մղվելիք պայքարում:

1856 թ. փետրվարի 18-ին տրվեց նոր հրովարտակ, որը կոչվեց Հաթթը-համալուի Ղրիմի պատերազմից հետո կնքվելիք Փարիզի պայմանագրի նախօրյակն էր այն, երբ ազդարարվում էր նոր զարադուխ թուրքիայի պատմության մեջ, Սակայն, Լժն Ռժանդիմաթիս առաջին տարբերակը կազմվել էր Լվրուպացիներին խաբելու նպատակով, սակայն երկրորդ հրովարտակը թիպագրված էր արևմտանվորպական պետությունների կողմից: Իրականում Հաթթ-

6 Տե՛ս Համբուրտում կրավյուն, Հոշարհան Վան-Վադդուրակտի, հաս Ս, Աշխատեղրիս, 1929, էջ 22.

7 Տե՛ս А. Д. Невинев, Очерки экономики Турции до мировой войны М. Л., 1937, стр 34—35.

թը-համայնքներ Հաթթը-շերիֆի շարահանությունն էր: Այստեղ որոշ հոգ-վածների զբաղվել նույնությամբ վերականգնվում էին:

1856 թ. օրենքով այլահայեացի հայատուները խոսքով քաղաքացիական իրավունքներ էին ստանում: Առեղծվում էին միևնույնություններ, կազմա-կերպովում էր Օսմանյան թանկը, քրիստոնյա ազգերը հոգևոր խորհուրդներ բնութայնությամբ էին ձևավորվում, իսկ իսլամական խորհուրդները «Թանգիմա-թը» իր բովանդակությամբ ժողովրդի մեջ պատրաստեցին էր առաջ բերում: Այդ օրենքները հիմնականում յեփրատվեցին և բանալիտական Թուրքիայի սոցիալ-տնտեսական կյանքում կապան փոփոխություն շատեցին:

«Թանգիմաթը» կիրառման փուլն ավարտող թուրք կառավարող շրջան-ները փորձեցին շարունակել քրդական աղտամբ խաների ու բնիկների հալ-տակեցումը, սակայն հանդիպեցին լուրջ դիմադրության: Հարավային Հա-յաստանի մեծ մասի տիրակալ Բեգեր-խան բեյը լիպտակալից կառավարա-կան պորմամերին և 1843 թ. նույնիսկ աղտամբեց, ձգտելով իր շուրջն հա-մախմբել քրդական մյուս իշխաններին մի տարի առաջ աղտամբել էր նաև-Մահմադը՝ առաջինի զինակիցը⁸:

Առկառական կառավարությունը տեսնում էր այս ամենը, բայց ելքը փնտրում էր իր քաղաքականության հին դիմադրում, նա վարձկանների միջոցով քրդական բնիկներին զրգում էր առերինների, հայերի ու եվրոպական ղեմ, կազմակերպել տալիս բուրգ-աստրական ջարդեր, 1843 թ. Բեգեր խանը և Նուր-Ալլահը հարձակվեցին Հեքյարիի իշխանության մեջ մտնող Թիար լիպտակալի մյուս, կոստանցիկ սատը հալար առեր խաղաղ բնակիչների, արշան մեջ սղողեցին Թիարա դավառը: Արևմտյան Հայաստանի քրիստոն-յա ազգերն էլ ավելի մեծ ցածրումով լցվեցին ղեպի Թուրքիստանի ջարդա-բար բնիկը: Նրան պակաս չէին առում եղբիները, նստորական աստերները, որոնց սղող հասավ մինչև ռուսական մայրաքաղաք, զայրույթ առաջացրեց եվրոպական երկրներում: Սուլթանական կառավարությունը իրար ղեմ հանե-լով հալտակներին, կարծում էր, թե հասել է իր նպատակին և ստեղծել ղեպը: Արևմտյան Հայաստան ու Փոքր Ասիայի քրդական շրջաններն արշավանք սկսելու հարմար պահ:

1845 թ. սուլթան Աբդուլ Բեգույ Բեգերի փաշային հանձնարարում է հր-դատակներով բուրգ բնիկներին: Այդ ժամանակ պետական զորքերի ղեմ ղեկը էին բարձրացրել նաև վան-կույրերի դուրախականները՝ Թեմուրզադե Մուստա-ֆա բեյի ղեկավարությամբ: Թեմուրզադեները կովում էին ոչ միայն քուրդ, այլև թուրք բնակիչներ տարբեր ղեմ:

Այստեղ վան-կույրերի օգնության ձևը են մեկնում քրդերի ղեկա-վար նաև-Մահմադը և նրա վեց հզորայնները: Նրանք եկել էին Մոկսից⁹, Թը-տունյաջ ու Կորդվաջ լեռներից, Աղձնիքից, Հայոց ձորից¹⁰, Այստեմարների գլուխն է անցնում Բեգեր-խան բեյը և ջանում համախմբել նրանց ուժերը:

Այստեմարները 1847 թ. սիրում են նվաճել վանի, Բաղնիք ու Դիարբե-

⁸ Մատենադարան, Առաջին 8424, թերթ 273:

⁹ Ա. Այսույանյան, Պատմական Հայաստանի ռազմական, Գաղթի, 1850, էջ 451:

¹⁰ Մատենադարան, Առաջին 8124, թերթ 143—144:

քրիի կուսակալությունները, անջատվել թուրքիայից և Պարսկաստանի հովանավորությամբ՝ Բեդիր-խան ընկի գլխավորությամբ ստեղծել անկախ Քյուրդիստան, Հասկանջական այն է, որ հայերին իրենց կողմը դարձելու միտումով, ասպատամբները յուրեր էին տարածել, թե հայկական դավառներին թույլ կտան ստեղծել անկախ Հայաստան՝ Ռուսաստանի հովանավորությամբ, իսկ ձեթն այդ շահագործի, Բեդիր-խանը նրանց կհանձնի Քյուրդիստանի առանձնահատկ բաժնի մասնակարարությունը¹⁾։ Հայերի ոգնությունը կարոտ էին և կառավարությունը, և քրդական ցեղապետները, դրա համար էլ նրանց զիջումներ էին անում և խոստումներ առելու։ Հարավային Հայաստանի հայ Ֆեռդալները պաշտպանում էին ասպատամբներին, ջանում էր կարածով իրենց ֆեռդալական իրավունքները, նրանցից ոմանը դարձան Բեդիր-խանի խորհրդականները։

Տեղի վերնախավի բանքերով Շատախի ու Մոկսի հայ ուղմիկներին մի մասը միացավ ապստամբներին։ 1847 թ. սրանց միացավ Դրհի հայ ու քուրդ բնակիչների մի ստվար հատված։ Նույն տարում Բեդիր-խանի բազմաժադարանոց բանակն արշավեց Վանի վրա, զրավեց քաղաքը և պաշտոնից հեռացրեց թուրք Մուստաֆա բեյին, նոր կառավարիչ նշանակելով քուրդ Նան-Մահմուդին։

Ասպատամբներին հաջողությունները մեծ տաղանայ էին առաջացրել թուրքական արքանիցում։ Սակայն քիչ տարապի չէր տարածվել Նախ Վասպուրականի գյուղացիության մեջ, որի կյանքի, ունեցվածքի, պատմի արտահայտությունը կախված էր քուրդ առաջնորդների քմահաճույթից։ Քրդահայաստանի հայկական շրջաններն արշավահղ կոնվենտի ստեղծվել էին։ Քայքայվում էին արհեստն ու առևտուրը, գյուղատնտեսությունն ու անասնապահությունը։ Հայ գյուղացու վիճակը երբևէ այսքան ողբերգական չէր եղել, ինչպես այդ ժամանակ։

Կենտրոնական պետության հրապարակած օրենքները որոշ յափով ձեռնտու էին հայ պաշտպանությանը, Կարինի, Սևաստիպոլի, Տրապիզոնի փայտաշուկայուններում մասնակիորեն փոխվել էին հողատիրության նախկին ձևերը, գյուղացիությունը, Կադիման հանուպարհով, մասամբ հող էր ձեռք բերել։ Քրդահայաստանի շրջանների գյուղացիները տեղյակ էին պրան և ջանում էին ազատվել քուրդ ֆեռդալների նոր բռնություններից։ Ազդարարյին ակտերից զրեթե մեկ տասնամյակ անց նրանք ոչ միայն հողեր, իրավունքներ չէին բռնադի, այլ ձգված էլ տասնհինգամյա կորցնում էին։ Լեզվել էր հայ գյուղացու, արհեստավորի, առևտրականի համբերության բաժակը։ Վերադառնալով իրենց շրջաններին ամենուրեք քողոքագրել էին հողում, ոգնություն աղերսում։

Գաղապահայերի բողոքները պոլսահայերին զրգում էին զոհողություններ դիմելու։ Մատթեոս պատրիարքը երկքս դիմում է թ. Դոսնը, անձամբ այցելում սուլթանին և խնդրում Վասպուրականի ու Տուրանի հայ ազգաբնակչությանն ազատել քրդական ցեղապետների կառավարչությունից, նա կառավարությանն զրգալնում էր, որ ձեթն հայերին ոգնություն ցույց չտան, ասպա նրանք ամբողջ գերդաստաններով կզաղթեն Ռուսաստան։

Հայեերի ցանկութիւններն ու պահանջները սերտաւորւմ էին Արդու Մէջիդի ու Ռեշիդ փաշայի պլաններին: 1847 թ. ամռանը օրոյթանի Հրամանով, Օսման փաշայի ղեկավարութեամբ Հատուկ քանակ է ուղարկվում Արեւմտայան Հայաստան Ռ. Գուր Մատթիոս պատրիարքին առաջարկում է Հոբոս-րնյ տեղի Հայեերի օգնութեան Հասնելու բանակին, իսկ Օսման փաշային իրավունք է վերապահվում տեղացիներին գինվորադրութեան կատարել:

Մատթիոս պատրիարքը Հատուկ շրջաբերականներով դիմեց Տիգրան-կերտի, Բաղնշի, Բայուրի, Կարինի և Վանի Հայ ազգաբնակչութեանը: Հայերը առաջին անգամ զինվորական խառնուրդն էին կանխում կառավարութեան կողմից:

1847 թ. աշնանը Օսման փաշան մտաւ Մոկս Կառավարական բանակը ուղարկեց Արդու-րնյի տնտեսի բերդերը, ցարդեց նրա զորաբանակը և գե-րեվարեց առաջնորդին: Բայուր Մուստաֆա փաշան առանց կովի Հանձնվեց, նրկորդ ճակատամարտը տեղի ունեցաւ Վանի տակ, հան-Մահմուդը պաշարեց Այգւստանը: Հայերը դիմադրում էին խիզախութեամբ: Վասպուրա-կանի քաշարի աշխարհադուր գերի վերցրեց հան-Մահմուդին և Հանձնեց Օսման փաշային:

Վեուական ճակատամարտը տեղի ունեցաւ Ռուտանի Քեդրեի գոյաւորում, այնտեղ, որտեղ ապստամբ էր քրդակտն ցեղախմբի գերագույն ուղե-բան Ռեդեր-խան բէր¹², Կառավարական զորքի և Հայ ու հոգի աշխարհադո-րայինների անխնայ հարմաններ տակ Բեդեր-խանը նահանջեց և փակվեց Քեդրեի Օրազ բերդում: Բերդը պաշարվեց և 17 օր անց, 1847 թ. Հուլիսի 20-ին անձնատուր եղաւ Օսման փաշային:

1848 թ. սեղրներին ընկնվեց նաև հոշուրը, նույն օրերին նվաճվեց Մուշը, Բիթլիսի իշխանութիւնը Համաոորեն դիմադրում էր: Օսման փաշայի զո-րաբանակները Հաղթութեան չհասան, Օգնութեան եկաւ Գ. Ռեշիդ փաշան, որը 1849 թ. միայն կարողացաւ գրաւել Բաղնշը, ղերեվարել Շերեֆների տոհմի բուր անդամներին և մեկրեւմիշտ վերջ դնել նրանց տիրապետութեանը: Բա-ղնշին միացվեց և նրա ենթակայութեան տակ դրվեց ղաշտային Սասունը: Գրաւված մարդերում քանտարկված ընչերին անմիջապէս փոխարինելու էին ղալիս թուրք փաշաները:

Ուղթանական բանակի Հաղթանակը կատարյալ էր: Գեւորեւութեան-ները, օջաղըրները, Հոշուրում իթութիւններն ու յորթութները վերադաւծ էին, Գիարրեքիւրի վիլայիթը հպատակվեց թուրք էսաւ փաշային¹³, տյախնէ կենտրոնական սլետութիւնը: Հայ և քորդ սայան, ըստ խօստման, պիտի ա-դատվեն քորդ բեկերի Հարկային ծանր բռնիք ու ֆեոդալական քաջներին, ինչ առթիւ շնորհակալական բաղմաթիւ Հեոսոգրն էր ստանում Մատթիոս պատրիարքը, որը նույնպէս գերծ էլր հեոսոգրերի հիղինակների փալկայած պատրանքներին:

¹² Տէս Ռ. Ռ. Аверьянов, Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия, Тифлис, 1900, стр. 82.

¹³ «Արշալոյս Արարատեան», 1847, 28 նոյեմբերի, Ն. 299.

Թուրք պետական խորամանկ զարծիյները զսպել էին քրդական ցեղապետների քաղաքական հավակնությունները, սակայն ընտել մուղղիք չէին հրաժարվել նրանց ուղղման ձառնություններին: Այդ իսկ պատճառով էլ նրանք հուշակամ էին «Թանգիմաս», ինչ անց ընդարմացնում նրա դորձագործությունը, բանտարկում քուրդ շեղապետերին, միաժամանակ սիրտշահում, առաջ քաշում նոր քուրդ առաջնորդներ:

Բեղեր-խանն աքսորվեց Արևտե կղզի, Խան-Մահմուդը՝ Սիլիստրե: Քաջ դրա հետ միաժամանակ պաշտոնի կանչվեց Բեղեր-խանի եղբորորդին՝ Եղանշիրը, շատ ցեղապետերի շնորհմանն ուրախություններ, ասորական ջարդի կազմակերպիչներից արյունախում նուր-Ալլահ բեկը հույնիսկ վարչական պաշտոն ստացավ: Այսպիսի կիրառություն ուներ «Թանգիմաս» առաջին տվյալը քրդաբնակ հայկական նահանգներում:

Գերեբյությունների ոչնչացումից հետո, սակայն, սուլթանական կառավարությանը թվում էր, թե ընկճել է քուրդ ցեղապետերին, դրա համար էլ պաշտոններ էր րաժանում շատերին: Կատարվեց սպասածին հակառակը: Արեմոյան Հայաստանում դռնվող քուրդ բեկերի հայատականման պահին թուրքական բանակը դաժանություն արեց քուրդ և եղից աշխատավորության հետ: Այդ դաժանություններն էլ մեծուղ տվեցին քրդական մի նոր շարժման, որն իր ընտելով տարրերով էր նախորդ ապստամբություններից և որի գլխին էր կանգնած Բեղեր-խան բեկի տղապետը՝ Եղանշիրը:

Ողտվելով Ղրիմի պատերազմի ժամանակ ստեղծված իրադրությունից, 1854 թ. դեկտեմբերին Եղանշիրը ապստամբության գրոշ պարզեց և 1855 թ. հունվարին արդեն նրա ղեկավարության տակ էին Մոսուլը, ողջ Վանայառականը, 1855 թ. փետրվարի սկզբներին ապստամբներն ունեին 30 հազարանոց բանակ, որը ղեկավարվում էր Եղանշիրի վերջին համարում շուրջ 60 հազարի, Շուսուվ ապստամբները տիրեցին Բաղդադից մինչև Վան ընկած գոյություններին, տպա նվաճեցին Բաղեշ, Սղերդ, Շատախ, Խորազան և այլ գավառներ ու քաղաքներ¹⁴:

Ապստամբների հաջողություններն անհանգստություն առաջ բերեցին ոչ միայն սուլթանի արքունիքում, այլև Թուրքիայի դաշնակիցների, հատկապես Անգլիայի կառավարող շրջաններում: Գործի անցավ բրիտանական դիվանագիտությունը և, միջոցների մեջ խտրություն չդնելով, շահաց ժողովրդեցին Քյուրդիստանը, Մոսուլի անպիսիան հյուսիսային զուգարմություններ սկսեց ապստամբության ղեկավարների հետ, հայտարարելով, թե նրապատակ ունի Թուրքիային առաջարկելու կատարելու Ողտնշիրի պահանջները և այդպիսով նրան ստիպել հաշտություն կնքել¹⁵: Անգլիացի դիվանագետի այս փորձը հաջողությամբ չպատկվեց: Դրանից հետո նա կաշառեց քուրդ բեկերից

¹⁴ См. А. М. Лихутин, Русские в Азиатской Турции в 1854—1855 гг. СПб., 1863, стр. 256—259.

¹⁵ См. И. И. Аверьянов, Курды и повстанцы России с Персией и Турцией в течение XIX столетия, Тифлис, 1900, стр. 150—154.

շատերին, հեռացրեց ապստամբներին, ապա Եղգանշիրին ապահովաթյան խոստում տալով, հրավիրեց բանակցությունների: Թուրք և անգլիացի բանադնացիները երդմնազանջությամբ բանտարկեցին Եղգանշիրին և ուղարկեցին Կ. Պոլիս: Առանց ղեկավարի մնալով, ապստամբներն աստիճանաբար ցրվեցին և այդ ձևով հնչվեց ապստամբությունը¹⁶:

Այսպիսով, XIX դարի 50-ական թթ. դեռևս սրված էին մնում սուլթանական կառավարության և Արևմտյան Հայաստանի քրդական ցեղապետների հարաբերությունները: Բ. Դուսը երբեմն սիրաշահում էր, երբեմն խուսափում ու օգտագործում նրանց ուժերը, սակայն հիմնականում դարձադրում էր քրդերի թուրքացման և նրանց մերձավորներին քրիստոնյա ազգերի դեմ սոցիալական քաղաքականություն: Այսպիսով ապահովվեց հպարտակեցությունը, մասնավորապես հայերն ու այսովները, դիտակցելով դատարանով տառաձուլված իրավունքները, պայքարի էին դուրս գալիս իրենց տարան ու տանջանքների դեմ: Այսպես թղթվեցին խոստումներն իրողություն դարձնելու համար:

2. ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

XIX դարի երկրորդ քառորդից փոփոխության ենթարկվեց Թուրքիայի վարչակարգը: 1834 թ. նախկին վաշախությունները մերձավորեցվեցին վիլայեթներ, որոնք իրենց հերթին բաժանվեցին սանջակներին ու կադաներին: Կառավարիչներն այժմ ուղարկվում էին մայրաքաղաքից, որոնք օժտված էին վարչական իրավունքներով:

Արևմտյան Հայաստանը բաժանվեց երկու մի (Կարին), Սևահի (Սեբաստիա), Գիսարքերի և նորաստեղծ Խարբերդի վիլայեթների, իսկ մի քանի գավառներ էլ միացվեցին Տրապիզոնին: Նախկինում Վանի վաշախության մեջ մտնող Սևսը, Գեղսիսը, Հեքարին կցվեցին Գիսարքերին: Վերացվեցին Կարսի, Զրզրի, Բայազետի վաշախությունները: Քրդական իշխանությունները միացումից հետո 1842—49 թթ. երկրի վարչամեթափոխներին մեկ վերախմբավորում կատարվեց, Վանը, Ջեղիքեն, Հեքարեն միացվեցին և դրվեցին մեկ կառավարչի իշխանության տակ: 1848 թ. հուլիսին Մարաշի վիլայեթը միացվեց Լեզանկային և հանձնվեց ալիսուլի հուսուղ Օսման վաշախի իրավասությունը¹⁷:

1864—67 թթ. կայսրությունը վարչական նոր բաժանման ենթարկվեց: Այս անգամ խոշորացվեցին վարչամեթափոխները, «մերական զեմեթներն» կայսրության կազմում մտնող այլազգի ժողովուրդների նախկինում ռեհցած իշխանությունների սահմանները: 1864 թ. ստեղծվեց Դանուբի, իսկ 1866 թ. Բոսնիայի վիլայեթը: Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասը 1865 թ. քնդորվեց Էրզրումի վիլայեթի մեջ, նրան տալով էրմենիստան անուն:

1864—1868 թթ. վարչական ակտիվություն, սակայն, փորձնական նպատակ էին հետապնդում և սուլթանի կողմից միավերացված չէին: 1867 թ. միսլին մշակվեց և հյուսիսարևելյան «վիլայեթների վարչություն մեծին օրենքը»¹⁸:

¹⁶ Տե՛ս Ռ. Մ. Аверьянов, *Եղվ աշխ.*, էջ 154—157.

¹⁷ «Քրդայության Արարատյան», 1848, Ծ Հուլիսի, № 215.

¹⁸ ԹԱԶԷ, Քաղ-արևիկ, Կ. 5488, «Սոցիալական զեմեթներ», էջ 1—37.

էրդրումի վիլայեթի մեջ մտցվեցին Կարսը, Բայազետը և Էրզնէջանը։ Ունկի վիլայեթին էր մնում Սեբաստիան, Թեմասիան, Դիվրիկը, հարբերդի վիլայեթին՝ հարբերդը, Մալաթիան, Մուղենը։ Շապին-Կարահիսարը և Գլուսուշիսունն անջատվում էին հայկական իսլամացեալից և կցվում Տրապիզոնին։

Ջղայի փոփոխութիւնն էր ենթարկվում Դիարբեքիի վիլայեթը։ Սրա մեջ էին մտցվում Դիարբեքիը, Սուշը, Վանը, Հեքյարին, Ջեզիրէն, Բիթլիսը։ Միժժ, երբ վերացվել էին հլուքումէթները, դիւրեքլայեթիւնները, օջաքլըքեկը, կառավարութիւնը միավորում էր որանց և տայիս Քլարդիստան անունը։ Եվ ահա այս անվան հրապարակումն էլ տեղիք ունեց հայերի դայրութիւն և բողոքին, քանի որ Վանը, Սուշը, Բիթլիսը մտցված էին Քլարդիստանի մեջ։ Բ, Դուրը նոր անախորժութիւններէց խուսափելու համար Վանի և Սուշի նախկին տարածքը անջատեց Դիարբեքիից և միացրեց Էրդրումի վիլայեթին։

Վարազա լեռը Թոփուսի կալէի ըստՌուբից

Վարչական այս բաժանումը պատճառաբանվում էր ծախսերի կրճատումով։ Մյուս կողմից և վրոպական տերութիւննէրին, մասնավորապէս Ռուսաստանին համաստիացվում էր, թե վերապահեցնվում են քրիստոնեակաների և ընդհանրապէս հայատուկ տնտեսակաների հրքեմնի պնտակալի ստումանները, հետեւիւրքը մեծ սնտութիւնները կայսրութեան ներքին պրոսերի միջամտելու և հոլատակներին պրոսերու հարկ չպիտի ունենան տպիւս։

Արեմտեան Հայաստանի և ողջ կայսրութեան վարչական անդապար ռուսականները հիմնականում ըլխում էին ազգերի բեկորացման, քրիստոնեակաների տարանջատման, ազգային շարժումների տրահատական տրգեկական,

քրիստոնյաների և ուլման Թուրքիայի վարած ավերակալան քաղաքականու-
թյունից, Լեզոհանդերծ Թուրքիան աթուղիմաթիս ժամանակ քաղաքակն գր-
ուհի յեր անցնել, առերևս սիրաշահում էր քրիստոնյաներին, իսկ գործակա-
նուսմ քողարկված ձևով իրականացնում էր այլանհերք:

1862 և 1870 թթ. օրենքներով փոխվեց միևյանքների կառավարման, կառավարիչների հշտահանման, ցուծրաստիճան իշխանաւորներ րոտրելու և հաստատելու ձևը: Եվ միևյանքների վարչութեան մասին օրենքի»¹⁹ (1870) համաձայն, նահանգների նախկին փաշաները կոչվում էին վուլի, որոնք նշանակվում էին Բ. Գուման և վազնաքովում սուլթանի կողմից: Սահմանափակվում էին նահանգապետների նրանքի իրավունքները, նրանք գրվում էին գնվորական հրամանատարի պաշտոնից, քանակը և վարչա-կառավարչական ադարատը դատվում էին իրարից: Նույնիսկ ասիցաների կառավարիչ մշտնապես րիֆներին, կադաների փոխկառավարիչ կայմտակամներին, միհաների գլխի մեյդանի մշտնապես րիֆներին հաստատում էր ոյ թե մայրին, այլ հերքին զորանքի մեկնաարքը²⁰:

Մեկը զմեզնիս էին վիրավորում երբ վարչաթշուրհներ, նախապաշարներ, բարձրագույն օրենսդիր մարմիններ ընդհանուր ժողովն էր (մեջլիս ուսումի), որի անդամ էր նախարարանները:

Ընդհանուր ժողովը դամաբլում էր տարին մեկ անգամ՝ 40 որոյա հատա-
շարանով: Այն ջննում էր վերայնթի հարկերի, Ֆանապարհաշինության, ան-
տրրի և արգլոնադործության, հաղադրոթության և տնտեսագաւության, պե-
տական ունեցումների պահպանման և այլ խնդիրներ: Բոլոր սրտշումները, վա-
րի միջոցով, ներկայացրում էին Բ Դուռ: Այն կարող էր մերմելել, հան-
գատատեղել, պեպրում մէկըպարմելում էր տեղակուս իշխանության դոր-
ծապիր մարմիններին, վարայան խորհորդները դործում էին վարի նախա-
գաւությանմը, կադիր, մյուֆտիր, ուլեմներին՝ մասնակցությանմը, նորհրդի ան-
գամներին մի մասը քրիստոնյաներ ին՝ սանջակներինք ղնարմաւ:

Ռուսերի համար այս վարչական օրգանները ձևական նշանակություն ունենին և նրանքի սոցիալ-բարձրագույն կշիռն ունի էական դեր չէին խաղում: Համեմատաբար, սրանք նոր ներուշթ էին կայսրության կյանքում և փառաշուքան ևսխիվան անարխիկ վարչակարգերի համեմատությունում որոշ քայլ էին զնայի:

Թուրքիայի և Երևմտյան Հայաստանի բնակչության, ուսովիչ և ուղղա-
դի հաստատվելիք թվաքանակի ռասին հավաստի տեղեկություններ չկան
«Երվուդը, հուսկաժամտությունը աղաթնալի տրվականներին նման կարծն
մթշտ կստեղծած են Ելլողդի դիսին և շարունակ ստիպում են... ամենապարզ,
ամենահասարակ ժամտերն աղաթողել: Եվ հենց դրանից էլ առաջ են եկել
Հայի հակաստանի թվերն ու տեղեկությունները, որ զոչություն ունեն թուրքա-
յայտակի հուսկին բնակիչ մասնակց»²¹.

Քիչ դեր լէին խաղում Կան ալլադալուն հարաւորինքի նկատմամբ կի-

¹⁹ Հայդուկայն, ընդ Կոնստ. Գաղթյալ ճշմարիտ Տեսչ. դ. 39, թ. 2—3.

[illegible]

²¹ «Խուշյա պատկերներն ազատից ողորդուից» հանդես 1968 թվականի, 1984, հիմնական, է, 198

րառնող ծանր հարկային քաղաքականությունը, մասնավորապես քրիստոն-
յաներից դանձմիզ ղեկավարական հարկը, որի շտիկ որոշվում էր տրոս աղ-
դարնակության ջրանակով, Ահա թե ինչու քրիստոնյաները նվազեցրած տե-
ղեկություններ էին տալիս իրենց թվի մասին, որպեսզի կարողանային հա-
մեմատաբար թնթեցնել հարկային ծանր բեռը:

Արեւմտահայության թվաքանակի մասին հղած թուրքական բոլոր տեղ-
լայները համատեղ չեն հղել և նվազեցված են: Իրիմ տեղեկություններ չեն
տալիս Ֆան և Պոլսի Հայոց պատրիարքության մարդահամարները, քանի որ
վիճակագիրները հետաքննություն չեն ունեցել թափանցիկ հայկական ու
հայաբնակ բոլոր վայրերը, դրանցից մնամանքին ու հորածիններին: Այստեղ
մասամբ օգնության են հասնում եվրոպական զինանոցների հրապարա-
կած թվերը և հայ պարբերական մամուլի հաղորդագրությունները:

Ուտար հեղինակներից մեկը՝ Բրուսային, Օսմանյան կայսրության մեջ ՆԱ
դարի 50—70-ական թթ. ապրող հայերի քանակը հաշվում էր 3.800.000²⁷,
ամերիկյան միսիոներ Ջոր. Գեյնս Գրինը՝ 2,5 միլիոն²⁸, Էյբգե Ռեկլյուն
2.520.000²⁹ մարդ, ի. Կոնդանսոնը համադրելով նախորդների հրապարակած
ըզմամբիմ տվյալները, դառնում էր, որ տաիական Թուրքիայում ապրում են
2.050.586, եվրոպական մասում՝ 280 000³⁰ հայեր: Ուրեմն եվրոպացի հեղի-
նակների տվյալներով, Բեյլինի վեհաժողովի նախորդակին արեւմտահայ աղ-
դարնակության թիվը երկուս ու կես միլիոնից մինչև երեք միլիոն էր: Այդ
կարծիքը հաստատում են նաև հայկական աղբյուրները:

Մկրտիչ-բնի Դադյանը 1860-ական թթ. արեւմտահայերի թիվը հաշվում
է 3 400 հազար³¹, Բաֆֆին և Գր. Արծրունին բազմիցս վկայել են, թե Թուր-
քիայում երեք միլիոն հայեր էին ապրում³²: Նույն կարծիքը հաստատում է
նաև «Մասիս» պարբերականը: Ահիհայտ է, որ ինչպես եվրոպացի, այնպես
էլ վերահայայ հայ հեղինակները կարծիքները հայերի թվաքանակի հարցում
համընկնում են:

Քնդիկի վեհաժողովի նախորդին ն վարժարանային պատրիարքի գլխա-
վորած Մարտիկամար արեւմտահայության թիվը 3 միլիոն դրանցն: Այդ
թվից 400 000-ն ապրում էին եվրոպական Թուրքիայում, 600 000-ը՝ Փոքր
Ասիայում ու Կիլիկիայում, 670.000-ը՝ Փոքր Հայքում (Սերասիայի ու Կե-
սարիայի վիլայեթներում) և 1.330.000-ը՝ Մեծ Հայքի թուրքահայտակ նո-
հանդիներում (Էրզրումի, Վանի վիլայեթներ, Դիարբեքի վիլայեթի հյուսի-
սային մասը և Սղերդի ոտեքակի հյուսիսային մասը)³³, Մեկ այլ վկայու-
թյամբ Վանի վիլայեթում ապրում էին 400.000, Սփաղի վիլայեթում՝ 280.000,

²⁷ Les revendications de l'Arménie, par Jean Broussail, «Revue française de l'étran-
ger et des colonies», t. 3, 1886, p. 517, см также Е. К. Саркисян, *Уч. зап.*, էջ 26.

²⁸ «Армянский кризис и владичество турок», стр. 255

²⁹ Էյ. Ռեկլյուն, *Լուգնասան, Հայաստան և Թուրքիան*, վարդապետ, 1893, էջ 70:

³⁰ «Նոր կյանք», Լոնդոն, 1901, 15-ր մայիսի, էջ 150—151:

³¹ Տե՛ս *Мкртум-Гел Гадюан*, Армяне Османской империи, Тифлис, 1878, стр. 8

³² «Դաիկ», 1872, № 30, 1874, № 1, 1875, № 24, № 33, 1876, № 24.

³³ Տե՛ս Մ. Կ. Նևոսիլսոն, *Уч. зап.*, էջ 35, տե՛ս նաև «Թուրքիա կողմակերպական կա-
նոնագրի Ոսմանյան Հայաստանի», Կ Պոլսի, 1878, № 30:

հարքերդի վիլայեթում՝ 270.000, Բիթլիսի վիլայեթում՝ 250.000, Դիարբեքիի վիլայեթում՝ 150.000, Էրզրումի վիլայեթում՝ 280.000, Իզմիրայի և Հայնպի վիլայեթներում՝ 350.000, Լևանտյան Թուրքիայի մնացած մասներում՝ 455.000, Լիբանոսական Թուրքիայում՝ 195.000²⁹ հայեր:

Տոկոսային փոխհարաբերությամբ ևս հայակաճան տարբեր 1830—60-ական թվականներին կադետներ էր Իրիմտյան Հայաստանի ազդարևակչության համեմատական մեծամասնությունը, նվազեցնել, որ այս հանդամանքը փորձում են ժխտել ժամանակակից լրագրողականները:

1830—50-ական թվականներին Թուրքիայում որոշ չափով վերափոխվում էին նաև հողատիրության ձևերը: Ռումելիայում, Անատոլիայի մեծ մասում այդ թվում և Իրիմտյան Հայաստանի սուլթանահայրտանի մարզերում՝ երգրությունում, Ավաղում, Կարսում սուլթանը ղրխատեց, բուստարկեղ կամ թոշակ նշանակելով պաշտոններից հանեց թուրք էմիրներին, ուղաններին, նույնիսկ պալատում մեծ պաշտոններ զբաղեցնող զինվորականներին և բռնադատվեց նրանց հողային կալվածքները՝ թիմարները, զեմեթները, խաօհյր: Լեւամարտյան Հայաստանի երբեմնի քրդահայատակ շրջանների հողատիրության մեջ որոշ փոփոխություններ կատարվեցին 1840-ական թթ. վերջերին միայն ալաներն քրդական զերեբեկությունների ոչնչացումից, քուրջ խոշոր ֆեոդալների իրավապահումից հետո: Կալսուլթյան հողերի մեծ մասը որպես պետական սեփականություն օգտագործման տրվեց նոր հողատերերին:

Սուլթանները փոփոխելով հողատիրության ձևերն ու հողատերերին, սակայն չէին վերադնում գյուղացիության շահագործման ֆեոդալական սիստեմը: Գյուղացիները շարունակում էին հողերը մշակել այնպես, ինչպես նախորդ շրջանում: Էին բեկերին փոխարինելու եկան նորերը, Պետսլթյան օկալվածատերերի եկամտի աղբյուրը մնաց ֆեոդալական ռենտան՝ իր տարատեսակներով: Փոփոխվեցին հարկերի անունները, պարհակների ձևերը, իսկ շահագործումն ու ճնշումը մնացին նույնը:

Իրգուլ Մեցիդը 1858 թ. ապրիլի 21-ին ձևակերպեց հողային օրենք՝ Դուսարը, որը «չփոխելով գյուղական ազդարևակչության պրալթյունը, պաշտպանեց ֆեոդալական հողատիրությունը, նրա նշանակությունը կայունում էր նրանում, որ օրինականացնում էր պատմական տարբեր պայմաններում առաջացած հողատիրության ձևերը»³⁰, Դուսարը իրավաբանորեն սահմանում էր հողատիրության չինյ հիմնական ձևեր՝ 1. պետական՝ միրիե, 2. մանավոր՝ մյալը, 3. հողերի՝ վակֆ, 4. մետրոսի՝ համայնական, 5. մեմլուք՝ մեռայանօգտագործելի հողատարածություններ: Լեւամարտյան Հայաստանում հողատիրության այս բոլոր ձևերը կալին, սակայն զերակշռում էին պետականը և վակֆայինը:

²⁹ «Արարատ», հոկտեմբեր, 1914, Ն 9, էջ 811.

³⁰ Տե՛ս «Türk İnkılabı tarihi, İkinci Türk tarihi Kongresi, էջ 1082, 1074, տե՛ս նաև—Esat Uras, Tarthie Ermeniler ve Ermeni meselesi, Ankara, 1951, էջ 9.

³¹ Տե՛ս Ի. Բ. Մուսսեև, Аграрные отношения в современном Туркмени, М., 1960, с. 19—21.

Արևմտյան Հայաստանի սլետական և վանքային կալվածքները կայ-
վածագրերով, տպարակ առ ագարակ ձևակերպվեցին թուրք, քուրդ, մասամբ
էլ Հայ հողատերերի վրա: Ֆեոդալների հիմնական դասը միաց մահադական
վերնախավը, որը զենան, բռնության կամ նախկին հողակտորների շահանք-
ման ճանապարհով պաշտպանեց իր հողատիրական իրավունքները: Դրան
նպաստեց նաև այն, որ 1867 թ. սուլթանը նոր օրենք հրապարակեց՝ հողա-
տերերին թույլատրելով հինգ տարվա ընթացքում պետությունից զինել զոտա-
դործվող հողակտորները:

1867—1870 թթ. ընթացքում հողօգտագործողները վճարեցին պահանջ-
վող դամարը, սակայն ոչ բոլորը ստացան թափու՝ կալվածադիր: 1873 թ.
ստուգումների ժամանակ պարզվեց, որ գյուղացիության մեծ մասը կալվա-
ծադրեր չունի: Բ. Դուռը սրանց ստիպեց կրկին վճարել պահանջվող դա-
մարը: Ընդհանրապես, քրդական աշիրաթապետները զավթեցին քուրդ,
թուրք և հատկապես հայ գյուղացիների հողակտորները: Պետությունը ար-
հեստականորեն տգրգարային վեճեր հրահրեց հայերի, քրդերի, թուրքերի միջև:

Բնակիչի կոնգրեսի նախօրյակին երկրում շրջող հանձնախմբի հաղոր-
դագրությունների համաձայն Չմշկածաղի առաջնորդության մեջ ճշգրտելով մե-
ծավ մասամբ թրքաց կը պատկանի, վեցին մեկը հայոց թափու են³², Բա-
լուխ և Զարսնայակի հողերը բռնադրավել էին 24 քուրդ ու թուրք աղաներ³³,
Միսյն Մեհկերտի ու Աղզովայի հայ գյուղացիները թափուական իրավուն-
քով հողեր ունեին: Խարբերդի ճշգրտում, 3/4 մասը թրքաց և 1/4 մասը հայոց
ձեռքն է թափուով³⁴, Բաքերդի առաջնորդության հայերը ժրստ շափու հող
ունին և ընդհանրապես թափու են, իսկ քաղաքում մի թուրք գյուղականաց
շինել ունին գրեթե³⁵:

Բեդեր-խանի տոհմը սուլթանի ֆերմանով Վասպուրականում պահպա-
նել էր իր կալվածքների գերակշռող մասը, նոր կալվածատեր էր դարձել Եգ-
հանշիրը: Մոսուլի շրջանի վրանաբնակ 24 աշիրեթներ ամեն ամառ տակն
ու վրա էին անում Վասպուրականի հայ գյուղացու լուսնոսությունը, յուրեց-
նում նրա ստացած արդյունքները: Քուրդ ցեղապետները կործանել էին Գա-
վան, Մարմեդ, Ննձորգեն, Օրմենա, Պնդունի, Կսկինձ գյուղերը: Ընդհանրա-
պես Ղրիմի պաաներազմից հետո նորից ղրուխ է բարձրացնում քրդական վեր-
նախավը. աքսորավայրերից Արևմտյան Հայաստան են վերադառնում նոր
իրավունքներ նվաճած ցեղապետները:

Արևմտյան Հայաստանում խոշոր հողատերեր էին մզկիթները, քուրդ շեյ-
խերը, թուրք ուլեմները: Մուսուլման հողեռորակտունությունը լիովին տաշտապ-
նեց ոչ միայն իր վնասները, այլև Մեքքայի և Մեդինայի ծախսերը հողագող
կալվածքները:

Արևմտյան Հայաստանում որոշ շափույ տվեցացավ նաև հայ հողատե-
րերի թիվը: Մշո գաղտում ընդարձակ կալվածքներ ձեռք բերեցին Հաճի Լե-

32 ԳԱԹ, Թ. Աղատյանի արխիվ, 111 քաժիկ, փաստաթուղթ 52, էջ 4:

33 «Առնենագրությունը Երևանի քաղաքի ժողովուրդի հատ. Բ, էջ 15—16:

34 Նարսիսյան Պողոս, Արտուր Հայաստանի կամ տեղեկագիր Բայրա, Քարբերդի, Զար-
սնայակի, Քաղաքային և երգեհայտ, Կ. Պոլս, 1879 էջ 136:

35 ԳԱԹ, Թ. Աղատյանի արխիվ, 111 քաժիկ, փաստաթուղթ 33, էջ 5:

դույանքը, ԿոնՏոյանները և այլն³⁶, Աղիբեկի նահիլիի հիդան դուլառի կալվածատեր Վարդան քահանան 100 տրտավար հող ուներ, ս. հուլիանքի վանահայր Սահակ վարդապետը սյուհպանում էր վանքապետական 40 արտավար հողը և սեփականացնում ստացված եկամուտը: Հայ խոշոր հողատերեր կային Կարինի, հարյրերդի, Բաղեշի, Անյուստիայի միլայեթներում, Սոցիայական հարստահարման ասպարեղում սրանք ընդ էին գիջում թուրք ու լուրդ ֆեոդալներին: Այնուամենայնիվ, երկրի տնտեսական հաշվեկշռում հայ աշխարհիկ հողատերերը ընդին տոկոս էին կազմում:

Բայազետի բերդը

ՄԻՄ դարի երկրորդ կեսին հարուստ հողատերեր էին մնում Արևմտյան Հայաստանի վանքերը, եկեղեցական մերձախաղը, Մուշի և Կուրապետի վանքը՝ տարեկան ստանում էր 400 հազար ղուրուշի եկամուտ: Ժամեր էին հարկավոր ռեքլիվարով անցնելու ու կտրելու այն հողատարածությունները, հատանկի անտառները, վարելի հողերը և բուսարեր մեծատարած լեռնադաշտերը³⁷, որոնք վանքի սեփականությունն էին կոմ նրա վրա թափու արած: Մուշի առաջնորդական միհակին հեթակա ս. Հովհաննու վանքը տարին 200 հուլար ղուրուշի եկամուտ ուներ³⁸, նրա ազարակների թիվը անցնում էր 400-ից: Վասպուրականի հողերը միհակի կիմ առապառի միաբանությունն ուներ բնդարձակ հողեր, անտառներ, ջրաղացներ և խանութներ:

³⁶ ՏՃՍ Գեղամ տ. Կուրապետյուն, Հոդալի հարցը հայաբնակ նահանգներու մեր, Կ. Պոթիս, 1911, էջ 6:

³⁷ Եռեղեքությունի Փաքը Ասիաս, դեղիկ Ալպեք Տըվլիք և Դեռըք Փիսուն, Վիեննա, 1892, էջ 57:

³⁸ ԳԱԲ, Թ Աղատյանի արխիվ, 111 րաթին, վավ 49, թ 1—2:

1850—1860-ական թթ. Արևմտյան Հայաստանում և ողջ Բուրքուխում կային 200-ից ավելի հուլիսիական վանքեր, որոնցից շատերը դառնում էին նաև առևտրական դրոժարքներով և բազմականաշախի հիամուս առանձն:

1830-ական թթ. սկսած ըրիստոնեական վանքերն ու հիւղեղեցիները, նրանց հողերն ու անասունները անխափր հարկադրվում են, վերանում է վանական հողատիրության ապահարկ կացութիւնը: Դեռևս ասլթան Մահմադ 11-ը ստեղծեց մի հանձնաժողով, որը պետք է ուսումնասիրեր մուսուլման և քրիստոնյա հողերականության «վսիլֆերի» դրութիւնը և հսկողութիւն սահմաներ նրանց հիւմուսների վրա, ինչպէս նաև կալվածքների տքն ու վաճառքը կատարէր կառավարութիւնը: Բնական վարչական միջոցով Հնարագիւտ հայ ամիրաների ու պատրիարքի ջանքերով ասլթանը վերանայլ էր հրամանագիրը:

Արդուլ Լիզիդը 1853 թ. մայիսի 25-ին սկսած հրովարտակով հրահանգում էր, որ «...հիւղեղեցիներն ու վանքերը և անոնց սեւակայան կալվածքներն ու անշարժ ստեղծանքները գերծ մնան անսահման ամեն վնասներէ: Նմանապէս բոլոր կրօնական հաստատութեանց և հիւղեղեցիներում ապահարկութիւններ, և պատրիարքներուն և անոնց փոխանարդներուն արտոնութիւններն ու առանձնաշնորհութիւնները, որոնք հիննն ի վեր նշանակվում են պլեւսիւրեքուն մեջ...»³⁰, Ղրիմի պատերազմի նախօրյակին էր այս: Ասլթանը դրանով սիրաշահում էր ալահադականներին, ձգտում նրանց հետ պահպանել Բուրքուխի անհրաժեշտութիւնը: Արդուլ Լիզիդը պետականացում էր հայաց վանքերի ու հիւղեղեցիների կալվածքները, դրանք թուրքերով նախկին տերերի «դոտագործանք» պայմանով, որ հարկ վճարեն պետութեանը:

Վանի Այալուսպատ վանքը մեկ տարում վճարում էր 1179 ուրլի կալվածական հարկ ու աղնամ: Վարադա վանքը տասնութը էր տալիս 2811 դուրուշ 10 փարա, երկու տարվա կալվածահարկ՝ 1106 դուրուշ 30 փարա, ոչխարի հարկ՝ աղնամ 1581,3 դուրուշ, Լիզիմարի վանքը և սոց միտարնութիւնը պարտավոր էր նվիրատվութիւնից ստացած դրամից հարկ տալ, իսկ ուղիւսների դիմաց, չնայած թալանվել էին քրդերի կողմից, երկու տարի շարունակ վճարում էր նախկին աղնամը:

Հարստութիւնը պիտի վանքերը միշտ չէ, սր հանցիստ վաւելում էին իրենց հիւսմանները: Քաղաք ու թուրք աւաղակախներն ամեն բույն կարող էին հալանվել, կողպակել նրանց ունեցվածքը և աղքատութեան դատապարտել փոխականներին: Ալաուդ ևս ունենալը չէր կարել, ոչ ունեցվածքի տպահալութիւնը: Դրա համար էլ փողը դանձ էր դասնում, վերածվում ոսկու, խաղվում դաշտնարաններում, հանվում շրջանառութիւնից:

Ալապիսով, Արևմտյան Հայաստանում և Թարքիայի հայաբնակ հանդերձում ՎԼ հարի 30—60-ական թթ. ստիպարացով ամենատարբեր դաւանանքի, տարբեր աղոթութիւնների պատկանող խոշոր հողատիր-կալվածատերերի դասը, խոշոր հողատիր միաշախի ասլթան, Բ. Գոան պաշտանյանները, թուրք ապաները, մահմադական հողերականները, բուրդ ջեղտովնտերը, հայկական վանքերը, հայ սարահիւսները, յարաբախները, էֆենդիները,

աղաները: Կայսրածուտերնյը, օտկան, ազդարհակչության վէցը տօկոսն էին կադմոմ, րույց և ունկան տիրութ էին հողաչին հարստության մի զգալի մասին, իսկ գյուղացիությանը, որն իր օտերին էր կրում սոցիալ-քաղաքական ճնշումների աներհակալելի ժախտությունը, մնում էր հողէրի շուրջ 30%-ը: Անվիրճէլի է, որ արեւմտահայ ազդարհակչության զերահիշող հատվածը հոգա-գործությամբ զբաղվող, սոցիալական ու իրավական ծանր ճնշումների ենթակա աշխատավոր դառնացիությունն էր:

Ազդարային ունջօրմից հետո թուրքահայատակ հասանցների իրմարա-տեր ու զհամեմատեր, առաջն էա խառտուեր կայսածատերերի հողերի վրա աշխատող գյուղացիների զգալի մասը փրկուգին վճարեց և թափուական իրա-վունքով հողակտուրներ գնեց: Այնչաքոված, տարազրված քուրդ ու թուրք բնկերի և աղաների հողերի մի մասը իս տրվեց գյուղացիներին, պարտավորեցնելով հարկը վճարել Բ. Գոան:

Արեւմտյան Հայաստանի սակավ հող ունեցող բուրգ գյուղացիները չէ, սա-կայն, որ հող ստացան կամ, մի կերպ զիմանալով պետության հարկային ծանր քաղաքականությանը, պաշտպանեցին իրենց հողատարածություն-ները: Դրամատեր, իշխանավոր ու զորավոր հարստները շարունակեցին վախճառության, բռնության, կոռուպտի միջոցով ունեզրկել գյուղացուն, նրան կախման մեջ զնել ու աշխատեցնել կայսածատերական հողերի վրա: Գյուղացիության մի մասն էլ վարձակալությամբ հողը վերցնում էր քաղաք-ներում: Եսլրող սպրող հողատերերից: Գյուղացիների մյուս խումբը կիսարհներն էին: Կիսարար հողամշակմամբ զբաղվող գյուղացիութունը աստիճանադար վերածվեց մի ստվար դասի, որը կոչվում էր մարարա: 1858 թ., հատկապես 1862—72 թթ. ունջօրմից հետո մարարացութունը առածվում է հատկա-պես քրդախառն հայկական գավառներում:

Մարարաները հիմնականում հողագործի գյուղացիներն էին: Սրանք կախ-ման մեջ էին քուրդ ու թուրք ֆեոդալներից, հայ հողատերերից, կայսածատեր վանքերից, Մարարաները ևս բաժանվում էին մի քանի մասերի: Կային մա-րաքաներ, որոնք ունեին հողակտուրներ, սակայն չունեին գյուղատնտեսական գործիքներ, բունդ անասուններ: Մարարաների մյուս խումբն ուներ հող, ա-նասուններ, սերմոցու, սակայն ֆեոդալը բռնությամբ նրանց հողերը գոր-ծարել էր իր սեփականությունը և նախկին հողատերերին պարտադրում էր աշխատել իր համար⁴⁰, խիստ ծանր էր վիճակն այն գյուղացիների, որոնք աշ-խատում էին ռազմատեղ, զորավոր ցեղապետների, քուրդ խաֆիրների, էմիր-ների համար: Այստեղ ունկա էր շնտակերայված կիսաճորտությունը, որն ափ-յի քան տարածված էր Տարօնում, Վոսպուրականում, դաշտային Սասունի մի-ջուրք գյուղերում:

Գր. վ. Ազվանյանցը, որը Կ Պալսի պատրիարքարանի հանձնարարու-թյամբ 1870—72 թթ. շրջում էր Տարօնի ու Վոսպուրականի գյուղերում, իր համակներում նկարագրում էր հայ գյուղացու ողբերգական կացությունը: Նրա քաղմամբիվ դրությունները մկայում էն, որ Մշո, Շատալի, Խոթի, Բունա-շենի, Ասսունի դաշտային շրջանների քուրդ բնկերը, խաֆիրները հայ ս թուրք

⁴⁰ Տե՛ս Ա Համարայան, Էջի աշխ., էջ 70—71:

էր իր արտահանումը բաժնուկով անկէ ֆրանսիական տնտեսիլ արդյունաբերութիւնը, Տրապիզոնը աճեցնում էր տարբեր տնտեսներին ծխախոտ, եվրոպացիներին, մասամբ էլ տեղացի հայ վաճառականների միջոցով հումքը արտահանում էր հարեան հրկրահորե երբեմն էլ Ռուսաստանի ու Անգլիայի շուկաները։ Արտահանում էին նաև հացահատիկ, շոր մրդիր, տնտեսներ, բուրդ, կաթնամթերք, Ապրանքների արտահանութեան աճը նպաստում էր գյուղատնտեսութեան մի շարք ճյուղերի առաջընթացին։

Արեւմտյան Հայաստանի գյուղատնտեսութիւնը, սակայն, դեռեւս մնում էր զարգացման ֆեոդալական մակարդակի վրա։ Գործիքների պարզունակութեան պատճառով ցաւը էր գյուղատնտեսութեան արտադրողականութիւնը։ Արտադրողներն անկարող էին կատարելագործել արտադրամիջոցները, իսկ կառավարութիւնը քնալ չէր էլ մտահոգւում դրանով։ Ուրեմն, գյուղատնտեսութեան հետամնացութեան առաջին ու հիմնական պատճառը տիրապետող ֆեոդալական արտադրանքային էր։ Կ. Մարքսը նկատում էր, թէ Ասիայում «բերքը այնպէս է կախւած լավ կամ վատ կտուղարութիւնից, ինչպէս եվրոպայում» լավ կամ վատ հողատէկցիւն⁴³։

Արեւմտյան Հայաստանի տնտեսութեան հետամնացութեան հիմնական պատճառներից էր նաև ռուսար կապիտալի զրոյհը ու քայքայիլ ազդեցութիւնը։ XIX դարի 40-ական թթ. արուստահմանյան կապիտալը ծանր հարվածներ էր հասցնում հողագործին, քայքայում նրա տնտեսութիւնը, շուկայական վրդովման մեջ պարտութեան մատնում տեղական հումքով անվող ազգային փոքրաթիվ ձեռնարկութիւններին, եվրոպացիները էժան դնելով հացահատիկ էին դնում Թուրքիայից և թանկ դնելով արգելաբերական ապրանքները վաճառում նրա ազգայնակշիւթեանը։

Ղրիմի պատերազմը Քանայադրական նշանակութիւն ունեցող կտտրութեան տնտեսութեան համար, եվրոպացիները մի ձեռքով սուտ վարկեր էին տալիս ստեղծնին, մյուս ձեռքով ազդեցութեան շրջանների բաժանում նրա կայսրութիւնը։ Պրանսիան հաստատվեց Սիրիայում, փորձեց տնտեսական նվաճել Կիլիկիան, Անգլիան տիրացաւ Միջագետքին, ջանալով իր ազդեցութիւնը հաստատել Անատոլիայում և միջերկրածովուն կղզիներում, Անգլիան ու Ռուսաստանը մրցում էին Արեւմտյան Հայաստանի ազդեցութեան դատիների բաժանելու համար։ 1860-ական թթ. փրքերին Թուրքիան արդեն դարձել էր եվրոպական տնտեսութեան կիսաազատութիւնը։

Ոտարերկրացիները դրանով չբաւականացան, նրանք Թուրքիայում բացեցին բանկեր։ 1856 թ. հիմնադրւած Ոտոմանյան բանկը 1863 թ. այնտեղան բանկի իրավունք ստացաւ, արտոնութիւն ունենալով ոչ միայն փոխառութիւններ քաջ թողնել, այլև դրամաթղթեր փոխանակել և ալլն, Ոտոմանյան բանկը աստիճանաբար իրեն հնթարկեց կայսրութեան ֆինանսները։ Եվրոպացիները վերցնում են նոր կոնցեսիաներ, իսկ պետական պարտքը դնալով ամիլի էր միտնում։ Մեծ ծախսեր էին տահանելով բանակը, ուսլթանի բաղմանդամ հարեմը, մեծաքանակ պաշտոնյաները։

1850—60-ական թթ. Թուրքիան ապրեց ֆինանսական ճգնաժամ։ Կալսը-

43 К Маркс и Ф. Энгельс, Соч., том 9, стр. 133.

րության դրամական եկամուտների գլխավոր աղբյուրը մնում էին դուղատնտեսություններ, մահմեդական բնակիչներից, սուսվել և քրիստոնյա հուսալի ազգերից զանձվող բազմաթիվ հարկերը: Որքան անխել էր տնտեսությունը ստրկատնամ եվրոպային, այնքան ուստիկ էր նա կողոպտում ժողովրդական պանդվահներին:

Գյուղացիությունից դանձվող հարկերը բազմատեսակ էին. Դավար է այգրիտ կերպով ցույց տալ, թե ամեն մի ձիվին միջին հաշվով ինչքան հարկ էր հասնում կամ ինչ տնտեսներ տնեին այց հարկերը, քանի որ տնեինսլան կապալի տարբեր գույքերում, կամ նույնիսկ միևնույն — վիճակում նույն հարկը անվանվում էր այլ ձևով, զանձվում էր այլ կերպով, տարբեր լավերի, տարվա տարբեր ժամանակներում, այլ պայմանների անկախությամբ⁴⁴, Համապատասխան նյութերի պակասը հնարավորություն չի տալիս բնորոշել հայտարարի բերել հարկման գործում եղած կամայականություններն ու յարաշահումները: Այնուամենայնիվ կային հարկեր, որոնք պարտադիր էին բոլորի համար, դրանցից ամենահիմնականն ու ծանրը աշարն էր:

Աշար-սասանորդը դանձվում էին ոչ միայն աղաներն ու բնիկը, այլև պետական հարկահավաքները, հարկերը կապալով վերցնող պաշտոնյաներն ու քառաֆի նշանակած մայրցիկ, Հարկը ծանրահում էր, քանի որ վաշխատուն կամ սարաֆը նահանգի աշարը գնում էր պետությունից, իր հերթին վաճառում փոքրերին, որանք էլ իրենց ստորադրյալներին էին հանձնարարում կատարել հարկահավաքումը: Ինչքան ավելանում էր վաշխատունների թիվը, այնքան շատանում էր հարկաշարը:

Պաշտոնական տվյալներով, պետությունը, կերպովի վիլայեթից 1864 — 1865 թթ. աշար է դանձել բնիկը 15% -ը, իսկ հաջորդ հինգ տարիներին՝ 12,5% -ը, 1867 թ. վիլայեթը դանձարան է մտնել 152.900 թուրքական լիրայի աշարագումար, 1868 թ.՝ 184.470 լիրայի, 1870 թ.՝ 195.000 լիրայի⁴⁵, Բայց դա բոլորը չէր, իմն տարվա հացը թանկ էր, հարկը դանձվում էին բնածվերքով, իսկ եթե էժան էր՝ դրամով, իմն սրան գումարենք հարկահավաքների անպորինությունները, ապա աշարի քանակը կանցնի էկստրա 20% -ից:

Էմլաք-կայմածահարկը դանձվում էր տների, կայմածքների, մարդագնտիների համար: Այն բաժանվում էր երկու մասի՝ հողային հարկի կամ արագի և շինությունների հարկի կամ էմլաքի, կայմածահարկը դանձվում էր կայմածքի դնահատման յուրաքանչյուր 1000 -ից 4% -ը և ստացված էկստրա յուրաքանչյուր հարյուրից 4% -ը⁴⁶, Քաղաքներում, էթի տանը հարկվում էր, վճարվում էր զնահատման 5 և ավելի տոկոսը էրդրումի վիլայեթի 1866 թ. տվել է 73.700 թուրքական լիրայի էմլաք, 1867 թ.՝ 69.300, 1868 թ.՝ 70.950, 1869 թ.՝ 69.410 ոսմ. լիրայի⁴⁷:

Աղնամ կամ դամճուրդը գտնվում էին ամեն մի ոչխարի կամ այծի համար երեք զահեկուն, 1850-ական թթ. աղնամ էին գտնվում մանր եղջերու-

44 ԵԱԶԱ, ՍՊՐ, Գլխավոր արխիվ, V — II, 1872 թ., գ 1083 (72), թ. 16.

45 Նույն տեղում, թիվ. 17 — 19.

46 Նեղարձակ քաղաքային ազգային հիմնադրույթի, Կ Պոլս, 1901, էջ 200.

47 ՌԱԶԱ, Գլխավոր արխիվ, V — II, գ 1082, թ 19, Տե՛ս նաև Ա. Համարյան, եջմ. աշխ. էջ 108 — 109.

վոր տնտեսունների տերերից, ամեն մի ոչխարի համար 1,5 դուրուշ, 1868 թ. հարկը դարձավ 2 դուրուշ, իսկ 1870—71 թթ.՝ 3 դուրուշ⁴⁸։

Սուիայն աղետով բաժնի էր ծանրանում գանձման ձևերի և գանձողների կառավարման, քաղաքների պատճառով, ինչն անհասկանալի գործառն էր հայտնաբերված էին և մի քանի օր հետո թալանված քուրդ ավազակապիտոների կողմից, միևնույն էր, անհասկանալի պարտավոր էր հարկերը վճարել ամբողջությամբ։ Զվճարելու գնալով բռնադատվում էր նրա շարժական ու անշարժ գույքը։ Ինչնամբ էս տրվում էր կապալով։ Միայն 1872 թ. սեպտեմբերին ինքը կադմակերպելով տղնամի գանձումը, հավաքեց 2.010.000 դահեկանով լավելի, քան նախորդ տարին։ Իսկ էրդրումի վիսայնթի նույն տարվա աղետով կադմեց 9.404.286 դահեկան⁴⁹։

Բեյրե անվանված հարկը հավաքվում էր ղուլդ եղևների տերերից՝ մեկ բեռ ցորեն, մեկ բեռ դարի, իսկ շահնալը կամ ծայրիկ հակը վճարվում էր հարկահաններին՝ աշարի 1/16 մասի շափով։ Ճանապարհների հարկը պարտադիր էր 20—60 տարեկան տղամարդկանց համար, ամեն մեկից 20 դուրուշ դրամար կամ փոխտերներ պետք է կատարեին ֆիզիկական աշխատանք։

Էհթիսարը վերցվում էր խոշոր եղջերավոր անասունների, ձիերի, ջրիների վաճառքի, նույնիսկ փոխանակման դեպքում, նրանց զեմի մեկ քառասուններորդի շափով⁵⁰։

Քուրբահայատակ սլաղողիները մահմեդականներին հաջատար հարկեր մշտնջող գյուղ, տալիս էին մի շարք այլ հարկեր, որոնք իրենց ծանրությամբ պակաս չէին վերոհիշյալից, իսկ իրավական տնտեսական գոյացողություն էին հայերի առաջա լինելու հանդամանքը։ Դրանցից տուրքինն ու ամենամանրը խարսըն էր՝ վերանվանված բեղելի սուկերի (զինվորական հարկ)։

1840 թ. հրամանագրով դիսահարկի գանձումը կատարվում էր ոչ թե գյուղ-գյուղ՝ անհատներից, այլ բնդհանուր գումարը գրվում էր համայնքների վրա և պահանջվում համայնապետներից։ Հնուց եկող դիսահարկը հարատևեց մինչև 1855 թ., սլաղողն սխալարիվեց զինվորական հարկի՝ բառ լուծվան մեղավոր հայեր, սուիայն ստանալով նոր հիմնավորում, այլադպի ժողովուրդներին կնդեբելու նոր երանգներ։ Պատճառաբանություներ հետևյալն էր զինվորական օրենքով մասնայան կույսբության մեջ բնակվող ամեն մի համայնքի համար նախատեսվում էր տարական ռեգիստրական յուրաքանչյուր 180 մարդուց մեկ զինվոր։ Քանի որ ոչ-մուսուլման հպատակները զրկված էին բանակում մասնակցության իրավունքից, ապա նրանք պետք է վճարեին 5000 դուրուշ հարկագումար⁵¹։

Արդու-Լեզիգը հարկատու համայնքի անդամների թիվը ինքնուրույն 135-ի, իսկ հարկը բարձրացրեց 6000 դուրուշի։ Ըստ որում, այժմ հարկը գանձում էին տրական սեփա թուրք քրիստոնյաներից՝ ներառյալ հայամանգումները, անաշխատունակները։

48 ԲԱԶԱ, Պիլիպոս արխիմ, V—Ա2, գ. 1083, թթ 20—21.

49 Նույն տեղում, թ 22.

50 Նույն տեղում, թ. 23.

51 Տե՛ս Մ. Ա. Դիելմ, *Etat present de l'Empire Ottoman*, Paris, 1876, էջ 126.

1860-ական թթ Արևմտյան Հայաստանում բեղելի ասկերի են արդեն դանձվում էր 21—32 դուրսուշի լավիվ, սակայն այն անխախտ զրեհք լէր, անխախտ բուրի համար: Մի քանի դավառներում բեղելի ասկերին վեր-ցրվում էր նորածնից մինչև դառամյալ հասակի արական սեռի հայերից, որսը տեղում 15 կամ 18 տարեկան հասակից սկսած⁵²: 1871 թ. վանում գինվո-րական հարկ էր դանձվում ավելաներից ու հարստներից, սկսած 15, վեր-ջադրած 60 տարեկանով՝ ումեն մեկից 21 դուրսուշ 20 փարա, 1872 թ.՝ անի իդարն մեքլիտ որոշեց արական սեռի քրիստոնյաներին հաշվել հարյուրեն-րով, ամեն մի խմբից 25-ին աղատել, իսկ մեղացած 75-ից դանձել յուրաքան-յուրից 21, 5-ի յիսուսեն 27 դուրսուշ 30 փարա: կարին քաղաքի հայերը տա-լիս էին յուրաքանյուրը 21 դուրսուշ: հարկի մեկ տարվա զուտարը կապում էր 84000 դուրսուշ⁵³, էրզրումի վիլայեթը 1865 թ. այնտեղյան վահապետն ժուտք է արել 25.960, 1866 թ.՝ 25.960, 1867 թ.՝ 24.860, 1869 թ.՝ 30.960 դուրսուշ գինվորական հարկ: Սեբաստիայի վիլայեթի մեկ տարվա ընդհանուր հար-կադամարը տվելի մեծ շափերի էր հասնում⁵⁴:

Հարկերի և ուսանձնապես դինվորական հարկի խառնության պատճառով նվազում էր հայ աղյուսակությունը, կրճատվում էր քնական աճը, տեղի էին ունենում կրոնափոխության դեպքեր, մի ներուշի, որը վերջին սուլթան-նեթի վարած աղոթյին քաղաքականության բնորոշ կողմերից մեկն էր:

Գալափաշապ ուսլան, պետական հարկերից բացի, տուրքեր էր սուլթան քրդական վերնախավին, խաֆիրներին, թուրաններին սրտնը պարբերաբար արշավանքներ էին կազմակերպում, կողոպտում հայերին, հաճախ չնեթարկ-վելով ոչ միայն կուսակալ մայրիներին, այլև սուլթանական կառավարությանը:

Վրանաքանակ քուրդ ցեղապետերը հայերին հարկադրաբար դարձնում էին իրենց հարկատուներ: Մեկ համայն հողամաս ունեցողը վճարում էր 12¹/₂ դու-րսուշ հարկ, կիսահամայն՝ դրա երկու երրորդը, իսկ պեղդը՝ մեկ երրորդը⁵⁵: Դրանից բացի, հայերը պարտավոր էին քուրդ ռեկերին փեղքեշ ալ, զավակ ծնվելու դեպքում թանկարժեք նվերներ տանել, կոտ ու բեղար կատարել:

Ինք վրանաքանակ քրդերը ձմեռելու նպատակով գյուղերն էին իջնում, ֆիրլաները պարտավոր էին հոգալ խաֆիրների ուտեստի, անասուններին կե-րով տալահովելու դործը, նրանք խաֆիրը ֆիլախ հացն ուտելու համար դիշ-քիրանի՝ ատամի վարած էր ստանում: Հոգատակները հարսանելու հանդեսի թույլտվություն ստանալու համար պարտավոր էին 50—150 դուրսուշի գու-մալ տալ⁵⁶:

Նիկոմիդիայի (Իզմիրի) դավառի կալվածատիրական հողերի վրա աշխա-տող գյուղացին, եթե թողնել ընկել հողը և անդեն մեկ տրիդի կալվածքը կամ դուլիեր ընդհանրապես, համայնքի մյուս անդամները պարտավոր էին նրա

52 ԲԱՔԱ, Գլխավոր, արխիվ, V—Ա², գ. 1838, թ. 27:

53 Նույն տեղում, թ. 26:

54 ՏԵՄԱՎ. Հավրտեություն, Գյուղաշխարհ, Փարիզ, 1927, էջ 42:

55 ՄԻՄԱՐԱՆ, 1878, 18 Ժուլի, № 1239:

56 Մատենադարան, Կոթ զիվան: Թղթ 202, վուլ. 549:

տեղ 5 ուկի վճարելու Համայնքի անդամները 50 օրվա պարտադիր, անվճար կոտային աշխատանք տիրել կատարելին կայվածառիքով համար: Ձի ունեցողները թախտեղ ընկանիքը փոխադրում էին ամառահողմներ, իսկ լուսնցողները պարտավոր էին շալակի նրա երեխաներին և տանել ամառահողմներ կամ ուր կարողացվեր⁵⁷:

Սասունի օրով գյուղերում, Բոնաշենում, Խուժում, Շատուխում խաֆիրադատիտն գյուղացիները, քաղական դերեքնությունների վերացումից հետո էլ, հովանավոր խաֆիրի տալիս էին բնակավայրային ունեցում:

Արևմտյան Հայաստանի տնտեսական հետազոտությունների, ժողովրդի սոցիալական անտեսելի կոլոնիզացիայի պատճառներից էին տիրակալների՝ դինված ցոխատներ ունեցող թուրք ֆեոդալների, ասալի ևս վրանադրանք, ուղի տեղից տեղ շարժվող, իրենց հետևից մոխրակույտեր, ավերածություն, ողորու աղուղակի թողնող քաղաղ ցեղասպանների ասպատակությունները, ավերառությունը, անպարտական ուսույցի ունեցվածքի կողմնորոշում: Եթե 1850-ական թթ. գոյությունում ուրով լավիսլ վստիվեցին հարստահարությունները, ապա 1860-ականներին դրանք ավելի սաստկացան և հայ աշխատավորի կյանքին, ունեցվածքը կրկին դրվեցին անապահովության վտանգի տակ:

Հայ աշխատավորը օտարապետական շնչովում էր նաև սովորակից վերնախավի սալաֆի ամիրաների, շարաքիներին, և. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի, տեղական իսլամական իշխանների, վանքերի և եկեղեցիների վանականների ու եկեղեցականների կողմից: Թուրք վաշտային սալաֆի դառնալով, ամիրաններից ամեն մեկը անխնայորեն կողոպտում էր աշխատավորությունը: Գրամի տնայով մոլեղնած նա աշխատում էր, առանց սովորի ու դավանանքի խտրության. գյուղացուց կորույթի աչքում, որքան հնարավոր էր: Արևմտյան Հայաստանում էղած մտղիստունների ղդալի մասը հայեր էին: Նրանք դրամը փոխ էին տալիս բարձր տոկոսներով, գյուղացուն պտում իրենց ռստային մեջ և կնդրում նրան:

XIX դարի կեսերին սուրանքա-դրամական հարաքերությունների զարգացման հետևանքով վանքերը ևս օժնդացում են գյուղացիության սոցիալական շահագործումը: Զրույթականանալով վանքապատկան հողերից ստացված էկոմոտներով, նրանք ծանրացնում էին հարկերը, ավելի անխնա կողոպտում հայ գյուղացուն: Գյուղացիները մյուսին տալիս էին ուղղի, աշխատում վանքապատկան հողերում, ուտելից և փառիք մատակարարում վանականներին: Իսկ եկեղեցուն, ծխատեղ քահանային կամ վարդապետին վճարում էին ա... քառասունը, ժամույց, աշխատքույր, լսաշխատքույր, գալիսգանկտույր⁵⁸ և այլն: Գոյություն ունեցող նաև «վանական կողոպտում» տնունով տուրք, այն է՝ մեծոսղի հագուստը տրվում էր քահանային, իսկ եթե հարուստ լինելը՝ մի հատ էլ խոշոր եղջերավոր անասուն՝ որովհետև սեղանից դիմե⁵⁹:

1861 թ. օգոստոսից հարկահավաքման նոր ձև: Արևմտահայ հարկա-

57 Տե՛ս Լիման Գառապյան, Հայերը Նիկոմիդիո գավառին մեջ, Պարտիզակ, 1913, էջ 62—63:

58 «Իրծվի վառարարական», 1862—1863, № 3, էջ 89:

59 Լույկ Պարտիզակ, Խ. Բաժնույան, Երևան, 1961, էջ 99—60:

տունները բաժանվեցին ըստ խմբի. 1. 20—30 զույրուշ հարկ վճարողներ, 2. 50—60 զույրուշ, 3. 100—120 զույրուշ, 4. 120 և բարձր վճարողներ՝ «...քսո չափու՝ կարողության և ազգասիրության»⁶⁰, Պատրիարքարանը հարկ էր վերցնում նաև քահանաներից, իսկ սրանք էլ՝ «հովվալաներից»։ Վանում մանկան մկրտության համար գանձում էին 2—5 զույրուշ, պսակի համար՝ 10—20 զույրուշ, թուղման համար՝ 5—20 զույրուշ, տնօրհների համար՝ 30—40 փարա, գերհզմանօրհների համար՝ 20—40 փարա, քառասունների համար՝ 40—60 փարա⁶¹,

* * *

Որոցիայական հարստահարություններից ավելի տեսանելի էին ազդային այն ճնշումներն ու հալածանքները, որոնք քաժին էին րնկեում կայսրության քրիստոնյա հպատակներին։

«Թանդիմաթի» խոստովմները լինեց կարող իրականացվել Ֆեոդայական բռնապետական տիրության մեջ և վերադնել կրոնական ու ազդային խտրականությունը մուսուլմանության, իրավական տեսակետից հավատարմության նըշան ղենի քրիստոնյա ու մահմեդական ժողովուրդների միջև։ Ծրագրված քաղաքականությունները ձեռնարկվեցին, իսկ կառավարության կողմից հրահրվող ազգամիջյան խտրականությունն ու բնդհարումները սուլթանական կառավարության վարած քաղաքականություն հիմնականապես էր։

1850—60-ական թթ. հրապարակված փաստերը կասկած չեն թողնում, որ «Թանդիմաթը» մնացել էր թղթի վրա, Գաղանթյունների, ոճրագործությունների տեթիվ ղեկավար մերթ հիշեցնում էին ուլթանական մոալլ միջնադարը, մերթ էլ անօրինակ դատաւոլ, ղրեթլ նմանը լինեց ցոնում մարդկության պատմության մեջ։

Հալերի նկատմամբ կատարած իրենց վայրագությունների մեջ, մասնավորապես Ղըրմի պատերազմից հետո, քուրդ վերնախավերը կրկին արտոնության իրավունք էին վայելում, զհնչ է պատահում դժբախտ հալերի հետ,— ղրում էր նշանավոր արեւելագետ Ա. Արիմսին,— այդ ամենքին էլ հայտնի է. նույնպես հայտնի է բուլղոն, որ գաղանթյունների մեղաւորներն ու միայն չեն արժանանում պատժի, այլ, ընդհանրապէս, կատաւարությունից պարգնեցր են ստանում, Որինչ անգամ Աստիքում, այն ներում, որը ասեկական ուրիշ գաղտնիքից քրիստոնյաների համար ավելի ապահով է համարում, մահմեդականը սպանելով քրիստոնյային՝ անպատիւ է մնում. սկզբում մի որեւէ հյուպատոսի պահանջով նա բանտ կնտի, իսկ նրեք օրից հետո տաճիկ կատաւարության շնորհիվ ազատ կհամարվի (մանավանդ, եթե կաշառք էլ ստանան), և բուլղոն ծանոթ մարդասպանը հոպարտ կերպով անցուղարմ կանի, օրինակ այնպիսի քաղմամարդ փողոցով, ինչպես Բիլրութի րյուրմն է⁶²,

⁶⁰ «Տղեկագիր քաղաքական ժողովոք», Կ Պոլիս 1861, էջ 21.

⁶¹ «Պոլսե», 1904, № 12, էջ 46.

⁶² Ա Վրեմսկի, Մահմեդական աշխարհն ու նրա ապագան, Վաղարշապատ, 1908, քաղմանից Ուարդն փողոցայեք, էջ 105—106.

Թուս պենկրալ էփեսոսինը, մանոթանալով Հայերի իրավագործի դիճակին, գրում է. «Երանք իրավունք չունեն դենք կրելու... Ես ահսա մի քանի հայեր կտրված ականջներով ու քթերով, մի քան, որ արված էր ոչ թե դատարանով, ոչև կամայականորեն և բռնությամբ, այս կամ այն ազդեցիկ ու հարուստ գյուղացիների կամ տեղական դատարանի տեղամի կողմից: Նրանք [հայերը] մշտապես պոռվում էին տաղնապի մեջ, սենին ահաբեկված տեսք...»⁶³,

Թուրք և քուրդ վերնախավները քրիստոնյա հայտապնդիչի հետ մտրվում էին ինչպես ցանկանում էին, անարգում էին նրանց, միջավորում, կոդուցում և անպատիվ հեռանում: Ինչ մասին Վասսուրականի սոցիալ-քաղաքական կյանքին քաջատեղյակ Գ. Իրվանձատեցը գրում է. «Թուրքաց մուսուլմանությունն և տենեքոցությունն աչքապի է, որ կրեան հալ մը ձիին վար առնել, շուկայի և փողոցներու մեջ անտեղի պատճառով մը, կամ ի՞նչ պետք է պատճառ, մի՞թե հայ լինելը բավական պատճառ չէ, կքաշեն, կդանակո՞ւն: Իթե թուրք մը բան դնած է հայն մը իրավունք յունի հայն ստան պահանջելու, Լթե վնարե թուրք»՝ շնորհ մե, եթե ոչ չուր իրավունքն իշխան Թուրքական թաղամասերով հայերն ազատ, համարձակ անցնել չէին կարող, եկեղեցի, շուկա պնայիս կամ քնդանքապեա փողոցով էրթնեկելիս հայ կանայք ու աղջիկները սակավված էին մինչև ասքերը փաթաթվել շալերի մեջ, որպեսզի չնրկատվեր նրանց գեղեցկությունը:

Սոցիալական կասալարությունը 1850—60-ական թթ սկսեց ուժեղանալ ազդային ճնշման ու հայաթափերի իր քաղաքականությունը և ընդհանուր գրոհի անցավ այնմատահայության դեմ⁶⁴, Դրա պատճառն այն էր, որ նախ շոփնիստական նոր ծրագրերով հրապարակ իրավ թուրք բուրժուազիան, որի հիմնական Աղսումներն էին երկարածղել Ռոմանյան կայսրության գոյությունը, ազդային-աղստաղրական շարժումներն արյան մեջ խեղդելով, Կաթիլառնի իր տնտեսական ռաբոտայիս իրականացնելու նրա սահմանները թուրք բուրժուազիայի սահմաններն ծրագրերը իրականացնելու նրա պատահով 1868 թ. ստեղծվեց «Իթիֆհատը», որի հիմնադիրները հանդիսանում էին «մայի թուրքերը, մայի նացիոնալիստները»⁶⁵, «Իթիֆհատը» սրղեղրվեց «Թուրքիան թուրքերի համարը քաղաքականությունը:

1860-ական թթ. կասալարությունը սկսեց տվել շատ դրադվել հպատակ ալազդիներին խոցրով: Քրիստոնյաներին պատհանություն ձուլելու նախկին պոստիկան վերաձվեց պետական քաղաքականություն: 1869 թ. Զուռդ փաշան թուրք նորաստեղծ բուրժուազիային ու կոստալարությունը պատգամեց՝ «նրերին դոքներուն մեջ մեք բուրք քանք միմիայն մեկ հպատակի մը ձգտելու է, որ է զանազան ցեղերու ի մի Առյուսը: .. Իսկն հետո ուղղ մեծ կայսրությունը ոչ հույներուն, ոչ ալ Ալաբանդուն կրեա վերաբերի, ոչ մի կրոնքի և ոչ ալ մեկ ցեղի: Պարտադր մը, Ինքալ իշխանապետություն մը, Հայաստանի բու-

63 Մ. Մախտի, Русские в Азиатском Туркнии - 1854 и 1855 гг., СПб., 1867, стр. 168

64 Գ. Իրվանձատեց, թուրք ազգայն հայաստանի համարը, մասն II, էջ 162—163.

65 Տճ և Մ. Գ. Կեռնյան, Եղի. աշխ., էջ 76—80.

66 «История XIX века», под ред. Лавуса и Рамбо, т. VI, М., 1938, стр. 121.

գավուրությունը մը, իրենց և աշխարհի ամենախորքը ոգուտ մը շրջափակելն զատ, առավելի կ'ամ նվազ ցնորակա՛ն նրազներն են...»⁶⁷։

Մահից քիչ առաջ կազմված Ֆուռդի տյա կտակը դարձավ թուրքական կառավարության վարած «նոր» քաղաքականություն հիմնաքարը, մանավանդ, նրբ. Գուրու սեփալ, թե Բուլղարիան, Չերնոգորիան, Սերբիան ինչպիսի համառ պայքար մղեցին իրենց տպառազրման համար, մեծեղացավ հայերի ձուլման քաղաքականությունը։ Մահմեդականացումը կատարվում էր և բռնությունով՝ ուղղակիորեն, և հարկային ծանր քաղաքականություն միջոցով՝ տնտեսականորեն։

Ենադեպի և Բարձր Հայք թրքացած, մորթված, դաղթած և սըսորված՝ կը հեծն ալսուր,—գրում էր Սրվանձտյանցը,—Փեղքիթ դավաճն ալսուր ունի... 98 զերեզմանոց ավերակ, այդ ընդարձակ դավաճին մեջ միայն 15 տուն հայ մնացիւր էս⁶⁸։ Տիրապետչության մոտակայքում բնակություն էին հաստատել սոսունցիների մի քանի հարյուր ընտանիք, որոնք մահմեդականություն էին ընդունել⁶⁹։ Նրանք շարունակում էին խոսել հայերեն, հարգել հայ վանականներին, հաճախել հայոց վանքեր, իսկ մահմեդականությունն ընդունելը առերևույթ էր, հարկադրված։

Հայերի մահմեդականացումն ավելի ուժեղ էր արտահայտվում քրդաշատ վասալությանում, վանի միայնությունում հաղարների հասնող քրդացած ու թուրքացած հայեր, 14 ամբողջ վանքեր, 800-ից ավելի... շեն և անշեն եկեղեցիք կան, որոնք քրդեր ավերեց, մզկիթ, գույս և անոթ շինեց հեն⁷⁰։ Կ. Պոլիս առաջված բողոքադրերից մեկում արձանագրված է. «նայթա մեզ հայ կին մը սաստիկ ճնճելով թին ու զոտիքը քարեցիկ ղուսով տաճիկցենություն համար»⁷¹։

Տարոնի հայ բնակչությունը 1868 թ. դիմելով Կ. Պոլսի Ազգային ժողովին և պատրիարքին գրում էր. «...դժոճ անխնա կնեղեն, կշարլարեն, և կհարստահարեն... մեր Մշո դավաճին մեջ քանի, քանի եկեղեցիներ կողոպտեցին ու քաղմաթիվ դանձեր տարին... այս տարի քաղմաթիվ գանձեր հափշտակեցին ու տարին, թե՛ Մշո մեջ և թե՛ ի գոլդարսն ամեն գիշեր համարձակիր որնիցի այլազգիներն զմեր իրավացի պահանջն պահանջել ու ուղել, կամ կանարզեն և կամ կուրանան. թե հայ վիհներ բերենք՝ ընեն ընդունիր...»⁷²։ Հարանմանը բովանդակության բողոքագրեր էին պատրիարքարան առաքվում Քլիթի, Չարանջակի, Մուշի, Դիարբեքի և այլ վճիթներից ու գավառներից։ Փաստերի առատությունը հիմնավորապես ապացուցում է, որ 1860-ականների երկրորդ կեսը արևմտահայության ուժացման մի ժամանակաշրջան էր՝ հովանավորված ու խրախուսված սուլթանական կառավարության կողմից։

67 Ա. Ալպալանյան, Պատմություն հայ կեսարիո, հատ. Բ, Գահերն, 1937, էջ 1430, ԳԲԹ, Թ. Բզատյանի արխիվ, 111 բաժին, վավ. 42։

68 Նույն տեղում, վավ. 50, էջ 5—6։

70 ԳԲԹ, Թ. Բզատյանի արխիվ, 111 բաժին, վավ. 57։

71 «Դիվան հայոց պատմության», գիրք ԺԳ, Թիֆլիս, 1915, էջ 493։

72 Նույն տեղում, էջ 148—144։

Բ. Գոսպր, թուրք հորեկուկ բուրժուական գործիչները, չքավարարվելով հայ ժողովրդի հարստահարման, իրավագրկման և մահմեդականացման քաղաքականությանը, սկսեցին գրոհը նախ պետական ապարատը հայերից մաքրելու, ապա՝ հայկական պատմական հուշարձանները ոչնչացնելու համար⁷³, «Համբավաբեր Ռուսիո» պարբերականը 1863 թ. գրում էր. «Գրեթե 80 տարի է ի վեր Օսմանյան պետության վաղադարձիկությունը հայոց հանձնարված էր, բնդ վերատեսչությանը Տառլան... դերդաստանին: Այժմ Բ. Գոսպր արժան համարել է վաղադարձիկ վերատեսչությունը հույն զերդաստանին առնուլ և հայ աղխատաւորաց քով թուրք զինվորներ դնել, և նույն ոչխատաւորներն ուսիլիլ, որ անոնց հետ գործեն և վաղադարձիկության արհեստն ուսուցանեն անոնց, որպիսցի հետո հայները բոլորովին արաբքան վաղադարձան»⁷⁴: Հատկանշական է նաև, որ Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Իգնատևը 1869 թ. հաղորդում է իր կառավարությանը, թե Բ. Գոսպր գաղտնի հրահանգ է տվել տեղական իշխանություններին, որպիսցի սրանք ոչնչացնեն հայկական պատմական հուշարձանները, այնպես անեն, որ այդ կոթողները չհիշեցնեն Հայաստանի անցյալը և ազգային անկախության դադարաւոր չզարթնեցնեն հայ ժողովրդի մեջ⁷⁵:

Հայերի նկատմամբ սուլթանական կառավարության մոտած ազդային ճնշումներն ուժեղացնելու պատճառներից էր և այն, որ 1840-ական թվականներին վսույելով քրդական դերեքաներին, վերացնելով ապստամբ, կենտրոնախոյս ուժերը, Բ. Գոսպր 60-ական թթ. կարուկ միջոցներ իր զինուժ Սերմուտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի լեռնային գոտիներում անցյալից մընացած հայերի կիսանկախությունը վերացնելու համար: Գարաձիգին սուլթանական պայատաններն ամեն միջոց խորհում էին հայատակեցնելու Սասունն ու Զեյթունը: Այս նպատակին հասնելու համար թուրքական կառավարությունը լեռնային Կիլիկիայում և Սերմուտյան Հայաստանում բնակեցրեց Հյուսիսային Կովկասից դադթեցրած շիրքեզ քնակչությանը, սըլեց նրանց և հայերի, հայերի ու քրդերի փոխհարաբերությունները, պարարտ հող նախապատրաստեց իր տպագա արշավանքների համար:

3. ՔԱՂԱՔՆԵՐ

Սերմուտյան Հայաստանի ազգաբնակչությունը, երկրագործությունից ու առևտրապահությունից բուցի, զրադմում էր արհեստագործությանը և առևտրով: Սերհնատով էր պարապում նաև արեմտահայ գյուղական սզդաքնակչության մի մասը, սակայն արդյունագործության և առևտրի հիմնական կենտրոնները մնում էին քաղաքները:

XIX դարի երկրորդ երեսնամյակին թուրքիայում կային չորս տասնյակից ավելի հայկական ու հայաքնակ քաղաքներ: Այդ քաղաքներում ապրում էին բուն քաղաքացիներ, գյուղերից գաղթած արհեստավորներ, առևտրական-

73 Տե՛ս Մ. Գ. Նեբելյան, *Եղվ. տշխ.*, էջ 28—29:

74 «Համբավաբեր Ռուսիո», Մոսկվա 1863, № 48, էջ 3.

75 «Европейске ведомости», 1869, № 109

ներ, պանդախտ օրամշակներ: Հայկական քաղաքներն էին ներհոսում նաև քուրդ ու թուրք բնակչությունը՝ խոշոր հողատեր կալվածատերերը, մահմեդական առևտրականներն ու արհեստավորները:

Այս հոսքի պատճառով ստվարանում էր հայրերդի, Բաղէշի, Ծղզակիայի, Աղանայի, Մարաշի, Վանի բնակչությունը: Աղբիւսնապոլսի պայմանագրից հետո, դադթի հետեանքով Կարինի ազգաբնակչության մեծ մասը արդեն թուրքեր էին, բայց տնտեսության հիմնական ճյուղերը կենտրոնացած էին հայերի ձեռքում:

1830—50-ական թթ. հայրերդն ուներ 16 հազար բնակիչ, Գիարբեքի-րը՝ 40—50 հազար, Սեբաստիան՝ 30 հազար, Նրդեկան՝ 15 հազար, Աղանան՝ 40 հազար, Մարաշը՝ 40 հազար, Հաերնը՝ 25 հազար, Զեյթունը՝ 20 հազար, Վանը՝ 30—40 հազար, Կարինը՝ 45—50 հազար: Քաղաքային բնակչության մեծ մասը հայերն էին: Արևմտյան Հայաստանում և Փոքր Ասիայի հայաբնակ վայրերում ապրում էին մոտ 350 հազար հայ քաղաքացիներ⁷⁶:

Ղարի առաջին քաղաքի համեմատության մեջ Կ. Պոլսի, Զեյթունի, Հայեպի, Աղանայի քաղաքային հայերի թիվը: Կարինը մնաց առևտրի ու արհեստագործության խոշոր կենտրոն: Առևտրական նոր մայրուղիներից հետո բնկած հայկական նահանգների հրքեմնի հայաշատ քաղաքներն, բնդ-հակառակը, վերածվեցին ընդարձակ գյուղերի: Պաղթեց արհեստավորների ու առևտրականների մեծ մասը, քաղաքացիներն սրահստն ու առևտուրը: Բայազետը, Բալուս, Սուշը, Գերսիմը կոթքրին հայկական տարրի մեծ մասը և ստացան հետամնաց գյուղարաղայների կերպարանը: Անուստեանայիով, արևմտահայերի արհեստագործությունն ու առևտուրը շարունակում էր ոչ միայն հորատել, այլև որոշ չափով դարդանալ:

Ճիշդ դարի ստույգին քաղաքին թուրքերայի արհեստագործությունը և մանուֆակտուրային արդյունաբերությունը զղայի առաջընթաց էր կատարել: Իսրի երկրորդ քաղաքին և կրտսական գործարանային ապրանքների մուտքը մի կողմից, կյանքի ու դուշքի անապահով պայմանները, ֆեոդալական ուժիմը, փաշաների ու բեկերի կամայականությունները՝ մյուս կողմից, փականցին առաջընթացի ճանապարհը:

«... Թուրքական, ինչպես և բուլղար մյուս արևելյան տիրույթներում թուրքական համայնությունն են կայսրության տալիս հետևողական համայնությունը, — գրում էր Ֆ. Էնգելսը, — ոչնչով ապահովված չէ ստորադասների ու փաշաների գիշառված ձեռքերից, զոյություն չունի բուրժուական շահույթի առաջին հիմնական պայմանը՝ մտնողականի տեղի և սեփականության սուղահովությունը»⁷⁷։ Ֆ. Էնգելսը ավելացնում էր թե՛ «... անդյուսական գործարանային ապրանքները... իրենց ցածր գների շնորհիվ, ստիական հարեմներին արագորեն դուրս են մղում տնայնագործական արդյունագործության արտադրանքները»⁷⁸։ Ուստի բուրժուական տնտեսության գործարանները, տնտեսական

⁷⁶ Տե՛ս Հայի Ղաղաթում, էջ 267—293:

⁷⁷ Փ. Զնգելս, Восточная политика русского царизма (К Маркса и Ф. Զնգելс, Соч., т. 22, стр. 33).

⁷⁸ К. Маркс и Ф. Զнգелс, Соч., т. 9, стр. 22

նին ցուցափակելու հետևանքով էին քաղաքական նպատակներ: Եվրոպական կապիտալը չափում էր կասեցնել Ռուսիայի տնտեսության առաջընթացը, քայքայել երկրի արդյունաբերական ձեռնարկությունները, ի վերջո՝ երկիրը դարձրելու հումքի բազա:

Եվրոպական կապիտալը հստակ էր նպատակին: Քայքայումը սկսվեց 1830-ական թթ., իսկ հաջորդ երկու տասնամյակներում Ռուսիայի հստակ աչքն զբոսնեց, սր եվրոպայից ներմուծում էր զբոսը անհրաժեշտ ապրանքները, բացի զուգարտնստական մթերքներից⁷⁹: Ռուսիայում չկային մեքենայինական, թուփի և պողպատի ձեռնարկություններ, 250 մետաղաձևքերից զործում էր միայն 30-ը, մնացածները մատնված էին անցործության:

1840-ական թթ. Ռուսիայի իսկական մանուֆակտուրներն արդեն քայքայվել էին: Սկսվում արում, Թրեռնովում 1812 թ. զործող մանածագործական 2000 զագգահներից 1841 թ. մնացել էր 200-ը, Սայանիկի 280 մետաքսագործներից՝ 18-ը: Անատոլիան, Դիարբեքլի, Բուրսան, Երզնը հայտնի էին իրենց արտադրած թավիշով, սաթինով, մետաքսյա կտորեղեններով, այժմ արտադրում էին առաջին արտադրանքի մեկ տասնորդը: Մետաղներով հարուստ Ռուսիան երկաթ և այլ տեսակի մետաղահումք էր ներմուծում զբոսից: Կայսրության արդյունագործությունը, արհեստները ընդհանուր առմամբ անկում էին ապրում: Սակայն երկրի ընդհանուր զեղրագացիայի պայմաններում հայ արհեստավորները կարողանում էին հարմարվել նոր իրադրությունից: Երբեք արտադրության նախկին մակարդակը: Ավելին, երբ Ռուսիայում գործարանները փակվում էին, հայերը նոր գործարաններ էին բացում: Կայսրության մեջ արդյունաբերության չքայքայվող ճյուղերից մեկը գորգագործությունն էր, որի արտադրությունը և վաճառահանումը կենտրոնացած էին հայերի ձեռքում: Տեղադրված էին նկատվում արհեստագործության մի քանի ճյուղերում: Հայկական քաղաքները մանուֆակտուրային արտադրություն զարգացման տեսանկյունից ավելի կաշույն էին, քան ասիական Ռուսիայի արհեստագործական մյուս կենտրոնները:

Տեսաքիլ արհեստագործությունը՝ հատկապես յվագործությունը, կատարագործությունը պարզապես էին Եվրոպայում, Բաղդադում, Կարֆուում, Ադրիանում, Երզնայում և այլուր: Գործիմաց հայ արհեստավորները ստիպված կատարեցագործում էին իրենց գործերները, վառ դարձնում ներկերի գույները, արտադրանքին եվրոպական ձևավորում տալիս, շարունակում տեղեր ապրուստիկ ազդեցին, նույնիսկ եվրոպական շուկաներում:

Եվրոպայում գործում էին յազմայի 120 և կտավագործության ու քաղմաթիվ այլ արհեստանոցներ: Ամեն մի արհեստանոցում աշխատում էին 8—10 բանվորներ⁸⁰: Նրանք արտադրում էին վերմակի թավիշի հրաններ, սեղանի սփռոցներ, լուսամուտներ վարագուրող զարդակաւուններ: Արաբներում աշխատում էին մոտուսա զործող 1000 զագգահներ: 1878 թ. նրանց թիվը հասնում էր 1600-ի: Ահրաստիայի տեքստիլագործները տարեկան ներմու-

⁷⁹ Караоула Мак-Коан, Нам повшии протекторат, стр 153—154

⁸⁰ Տե՛ս Ո. Ալլախյան, Պատմություն եվրոպիկ հայոց, Գահրե, 1952, էջ 1282 և հետո:

ժուժ էին մուտ երկու միլիոն ֆրանկի արժողովյալք 10 հազար հակ ներկված բաժնեակի, Արտադրանքի արժեքը կազմում էր 20 միլիոն ֆրանկ, 1847 թ. Բազնում կալին կտավագործական 100 արհեստանոցներ՝ 400 դաղաճում և արտադրող շատին կարճաբանեկուրն կտավը և մերկայինն վառ յմար: Կարմիր ներկով ներկված կտավ մը կը յինեն, որ ըսյոր Բրդատանի մէջ կգործակվին⁸¹, Բարդիի ակարմիր յիւան յնորհիմ իր բարձր որակի, ընայ յգունաթափվելու հատկության, հայտնի էր նույնիսկ նվորպացիներին: Խարերերդի հայերը ասորիններ զետ արտադրում էին բազմատեսակ յիլի, ներկում բուսական ներկով և զնդեցիկ ժաղկաղարգման վարպետությամբ զերազանցում զործականային արտադրանքին:

Արարչում տարածված էր գուհակությունը, Արտադրում էին այսոնա կռվող յիթը, որն սկիւի շատ քանակի էր նման: Պատրաստում էին սուխափոր մետաքսաթիւ արաներ, արմաներ, իսկ պիտին կոշիկը ըրգյա արաներն սկիւի կծան էին և զործածում էին միայն տեղացիները: Հաճաք տալի էր ընկնում իր գուրպաներով և ըրգյա շայվարներով: Պրտնք արտադրում և մեծ քանակությամբ արտահանվում էին Արարչ, Բիթլիս, Այնթապ, Հալեպ, Ալեքսանդրիա: Արհեստի այս ճյուղերում ներգրավված էին ոչ միայն կահայք, այլև անյապահաս երեխաներ:

Այսպիսով, տրեմուհայ քաղաքային աղղարնակության մի ստվար մասը ներգրավված էր մանածագործական մանուֆակտուրայի մեջ: Արտադրությունը, ինչպէս նաև վաճառքը կենտրոնացվում էին տեղական հումքով սրնվող գուրպակայն տեսարաններին ձեռքում:

Արեւմտյան Հայաստանի ընդերքը հարուստ էր ոգտակար հանածոներով: Անկալի թուրքական իշխութեանները ժողովրդին զրկում էին դրանցից օգտըմիւտ հնարամբությունները: Դարակիսին զործում էին Արղանայի պըղընձահանքերը: Տարեկան հանվում էր երկու միլիոն հոխա՝ պղինձ, ամեն մի հոխան վաճառվում էր 12 դուրուշով: Պղինձն իր մեջ պարունակում էր ոսկի, դրա համար էլ տեղայնութեւմ էին Անդլիս՝ այնտեղ մշակելու: 1860 թ. նվգոկիսի հարաժարեկյան մասում կոռուքվեց պղնձառայարան պղնձամբշակման տեխնիկան պարզունակ էր:

Կապան-մատենում մշակվող արծաթահանքերը օդառազորմիլ էին դեռուս ժիցնադարում, սակայն նրանց հանույթը մեծացավ 1830—60-ական յիտականներին: Մեծ քանակությամբ արծաթ էր հանվում հան Պյուժուշխանի հինայութից հանքերից: Դեմոսում զործում էին ոսկու և աղի հանքերը:

Կարեօր է հրշտակել հան վտիի Կարեկան գլոգի շրջակայքում գտնը վնդ պղնձածուլարանը, Զիլթունի Պիրիի լեռների պղնձահանքերը: 1840—50 յիլ. նվգոկիսում զործում էր Եղայանէն՝ նվրոպական ձեռով կառուցված պղնձառայարան զործարանը: Ղայանէնում էր մշակվում Թոխաթի շրջակայքից հանված օգը պղինձը: Ուղղոկիան պղնձագործների քաղաք էր: Պղնձագործությունը ընկալումատում ամբողջ Թուրքիայում տյն ժրքակից յունըր:

Նախընթացում կային մեծ թվով նրկաթագործներ և դարբիններ, որոնք

⁸¹ Բուսումնի Պէի Յետիկան. Ժանապարհօրդոթի ի Բարեկի ընդ Հայաստան, Արմաշ, 1876, էջ 149.

^{*} Մեկ հոխան 400 զրամ է:

պատրաստում էին կողմերներ, երկրագործական դորժիքներ, տնային դործածությունյան ալլ իրեր, ինչպես նաև կառքեր, օրսրօցներ, սղենձյա զեղեցիկ զավաթներ, փոքր ու մեծ կաթսաներ: Նրդնկայի պղնձագործներն իրենց արտադրանքով մասնակցում էին կիռնի, Փարիզի, Վիեննայի, Ֆիլադելֆիայի ցուցահանդեսներին: Վանը արծաթագործությունյան և ոսկերչության առավարձողում լայն ճանաչում ստացած քաղաք էր:

Վանում, Կարինում, Մասնունում, Զեյթունում տարածված էր զինագործությունը: Կարինում հրացան և ատրճանակ էին արտադրում հարյուրից ավելի արհեստավորներ: Մակայն մետաղագործությունը մնում էր խարսխված հին տեխնիկայի վրա: Տակավին զերակշռում էր ձեռքի աշխատանքը:

Խարբերդում գործում էին կաշեգործական արհեստանոցներ, որ մշակում էին տարբեր տեսակի կաշիներ: Խշակված կաշին ներկում էին բաղմատեսակ պուշներով, կարում ճակավոր կոշիկներ՝ վաճառելու համար: Հումքը ըստացվում էր շրջակայքից, ներկերը՝ արտասահմանից: Կարինը կաշեգործության կենտրոնն էր, սակայն հայ արհեստավորների շարքում զնալով ավելանում էր Բուրբուրի թիվը: Սյոգոնկայի կաշեգործարանը տարեկան 1000—1500 ոսկու ուրծողությամբ կաշի էր մշակում: Կաշեգործության, կոշակագրության, իանկարժեր մորթիներից մուշտակներ պատրաստելու արհեստանոցներ կարին կղանայում, Մարաշում, Ռադնշում, Վանում, Խրհնատի այս մարզը, օսկայն, ծանրակշիռ տեղ չէր թռնում հայ արհեստագործության մեջ. այն տեղական նշանակություն ուներ:

Հայաստանի քաղաքներում և գյուղերում կային բազմաթիվ դերձակներ, թիթեղագործներ, հյուսներ, վարսավիթներ, ժամագործներ, հացագործներ, խաղիքագործներ, պայտառներ, որմնադիրներ, բրուսներ, համատագործներ: Արհեստագործության ճյուղերի մեջ նկարաված մարդիկ, շնչին բացառությամբ, արտադրում էին հետամնաց արտադրամիջոցներով և րավարում միայն տեղական կարիքները:

Խրմատյան Հայաստանում և Փոքր Ասիայում հայերը հիմնել էին նաև մի շարք գործարաններ: Նիկոմիդիայի շրջակայքում 1836 թ. Հովհաննես Բեյ Տատյանը կառուցել տվեց չուխայի գործարան: Նրա վարսեւտները և բանվորները հավաքագրվեցին արևմտահայ արհեստավորներից, նույն տարում Հ. Տատյանը հիմնեց Հրեբեի մետաքսյա գործվածքների գործարանը: Շուրջ խայի թագավորական գործարանը, որ Իզնիմիտու և Պադիշահգու մեջտեղ շինվեցավ, այն կողմերու հետավոր բնակիչներուն անգամ, թե մտավոր կըրթություն և թե ապրուստի շատ մեծ օգուտ ըրավ: 1832, Գործարանում աշխատում էին 385 քանվորներ, որից 284-ը հայեր էին: Օսմանյան բանակին ներյանը հանդերձանք էին մատակարարում:

Հայերը գործարաններ ունեին Ենսարիտյում, 1840 թ. կենսարաքի Խարդիս նալֆան Կոստանդնուպոլսում զխաշոբի գործարան է հիմնում⁸², Խայրաբողաքում աշխատում էին կենսարաքի պուշոբխա արհեստավորներ, Նրբանք հմտանայով արհեստի մեջ և գրամագլուխ հավաքելով, վերադառնում

⁸² Հայաստան, Կ. Պոլիս, 1847, № 13, սեպտեմբեր:

⁸³ Եվրոպիկ լուր, 1921, № 2192:

էին Կևաքիյա, Հիմնում նոր սղործարաններ: ...կեսարական եազմաները շուտով առաջնորդույն կշահին թե՛ արտասահմանյան, ե թե՛ քաղաք կուսակալութեան մեջ»⁸⁴, 1856—1857 թթ. Գաւորահայն եղբայրները Հիմնում են աւանակի գործարանները, որոնց մէջ գործում էին 300—350 զազդուհներ, 400—450 վարպետ քանվորներով, շուրջ 2500 օրաձայակ, սեղանային աշխատողներով. ...ամեն կողմէն հռչակված էր Գայսիերի- Զիթարը Գաւորահայն եղբայրաց գործարանը՝ ուր ... 3 հազարի մոտ հողիներ կապահովէին իրենց ապրուստը»⁸⁵,

նարբերդում ամենի ուշ Հիմնվեցին Քյուրքչյան, ինչպէս նաև Պարրիկատորյան եղբայրների մետաքսի գործարանները, ուր աշխատում էին մի քանի հարյուր ռուսներ:

Մանուֆակտուրային տիպի տեքստիլադրածական բազմաթիւ ձեռնարկութուններ կային Վանում ու Բազընում: Վանում պատրաստվում էին «...Դաւիթ, Հալիլյի ե Պուստյի ապրանքներու տեսակներ...»⁸⁶, իսկայն քաղաքներէ ազգայնակութեան ապրուստի հիմնական միջոցները գլուղատնտեսութեանը, արհեստագործութեանը եւ տնտեսութեանը:

Բանվորների մի զգալի բազմութիւն ներգրավված էր ներքին սագմական արդյունաբերութեան մեջ: Զեյթուն-Բուռնի հրանոթների արտադրող (Թոփ-խանն) գործարանում աշխատում էին 3500 քանվորներ: Զեռնարկութեան միջնանները զնված էին ինքնակալից, հումքի մեծ մասն ստացվում էր տեղական ներկայահանքերից, մշուս մասը՝ ինքնակալից:

1860-ական թթ. Ֆրանսիացիները քամրակամշակման մի քանի գործարաններ են հիմնում ինքնակալի վիլայէթում. Հայերը գործարար դեր էին կատարում ինչպէս այս, այնպէս էլ Կ. Պոլսում եւ Զմյուռնիայում նվիրաւորներին պատկանող գործարաններում:

Թվարկված արդյունաբերական ձեռնարկութունները, սակայն, փոքրիկ ցահնր էին ֆեոդալական տնտեսակարգի մէջ, Թուրքիայում, իրնմտյան հալատանում շարունակում էին տիրապետել ֆեոդալական կարգերը, արտադրութեան հնամենի նշանակելը, Կային արդյունաբերողներ, բայց ոչ արդյունաբերական ձեռնարկված բուրժուազիա, կային բանվորներ, բայց ոչ կադատուրված բանվոր գասակարգ:

Հատկանշական է նաև, որ դարեկենսից սկսած հայ արհեստավորներն ու արդյունաբերողները մրդակցութեան մեջ էին մտնում ուտար կապիտալի հետ, շատերը տնտեսապէս քայքայվում ու ճնշակտնում էին:

իրնմտահայ քաղաքային ազգայնակութեան մի մասը սղադվում էր առեւտրով, ԱՂ դարի առաջին կեսին Ուրդգի տիրապետութեան տակ զանգուղ երկրներէ տնտեսարը գտնվում էր քրիստոնէա ազգերի, առաւելուպէս հայերի եւ հույների հետքում: Տակալին նոր էր ձեռնարկվում թուրք առեւտրական թարթուսգիան, որն ունեւնի յինելով եւրոպական լեզուներին եւ տնտեսի եւրոպական մեթոդներին, ստիպված էր դեռեւս ազգիւնը քրիստոնէականերին:

⁸⁴ Մկրտիչ Պոստոյան. Գաղութահայ տարեգիրք, ի տարի, Պոքըն, 1939, էս 152.

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 153:

⁸⁶ «Մատիւս», 1882, Ձ 3219, ճ հուլիսի, տե՛ս նաև Ձ 3222.

կայսրության քրիստոնյա հալածողները, վաղուց ի վեր զբաղվելով առևտրով, կապվել էին դրսի շուկայի և արտասահմանյան կապիտալի հետ։ Մանկաստանի շուկաներում հաճախ հրեացող հայ և հույն վաճառականները որոշեցրել էին օտար կապիտալին, դարձել փրկ գործակալը, ինչպես նաև թուրք-հայրենական օսեհորի միջնորդները։ Նրանք կարողացել էին ձեռք բերել այն արտոնությունները, ինչից օգտվում էին նվիրողացիները Թուրքիայում։

Արևմտյան Հայաստանի դրիթի ողջ առևտուրը տնտեսվում էին հայ վաճառականները։ Նրանք տրամադրության տակ էր հերթին շուկան, ինչպես նաև ասիական ներքնադավանների հումքի մթերման, ընդհանուր արտադրանքի ոտ ու ծախի դրժը։ Հայերն էին իսկրանք մատակարարում ասիական Թուրքիայի հետ, թուրք, քուրդ, ասորի ազգաբնակչությանը։ Կարինը, Բաղեշը, Վանը, Սևրասիան, Ելզեկիան, Աղանան, Մարաշը մնում էին տեղական արտադրանքի, նվիրողական ու ասիական արդյունաբերական ապրանքների գնման, վաճառահանման, քուրավանային առևտրի կարևոր կենտրոնները։

Կարինի առևտուրն անկում ապրեց 1830—40-ական թթ., սակայն հաջորդ երկու տասնամյակներին նորից աշխուժացավ։ 1859 թ. դեռմանցի ճանապարհորդ Նոթմանտերը հաղորդում էր «Այսուհանդեր... տակավին ալսօր Տանկահայաստանի ամենանշտիավոր քաղաքն է Կարին, թե՛ գինվորական, և թե՛ վաճառականական տնտեսական։ Այսօր դեռ տարեկան 50000-ի լայի ուղտեր կարենն կանցնին վաճառքներով»⁸⁷։ Կարինը կապիտ էր ստեղծում Տրապիզոնի, Ալաշկերտի, Վանի, Բիթլիսի, Մուշի, հարբերդի առևտրականների միջև։

Կարինում 1860-ական թթ. դործում էին 250—300 խանութներ և խաններ, որոնցից «ամենակարեններն ալ հայ վաճառականներն էր ձեռքն էր»⁸⁸, նշկան, Ասատուրյան, Տեր-Ներսիսյան առևտրական տներն արևելյան արտադրանք էին տեղափոխում Նվուդայ, դրա փոխարեն Հուլանդիայի, Ռուսաստանից, Ֆրանսիայից ներմուծում գործարանային ապրանքներ։ Հայ առևտրականները տարեկան միջին հաշվով արտահանում էին 30 միլիոն դահեկանի ապրանք, ներմուծում 60 միլիոնի։

Առևտրի հանրաճանաչ կենտրոն էր նաև Վանը, ի տարբերություն Կարինի, Վանի և ամբողջ վերլանթի առևտուրը հայերի ձեռքում էր։ Նրանք վաճառում էին գերազանցապես տեղական արտադրանքը՝ զյուղատնտեսական մթերքներ, արհեստագործական իրեր։ Վանեցիները կապ ունեին նաև Կ. Պոլսի, Ալեքսանդրի, Դիարբեքի, Մոսկովի, Պարսկաստանի, Մոսկովայի հետ։ Ներմուծում էին գորգեր, քամբակ, չիթ, քիշմիրի շալեր, մանրավաճառ ապրանքներ։

Խաղողագործ կալին հայ առևտրականներ, որոնք կապված էին Հուլանդի, Կ. Պոլսի, Դիարբեքի, Ալեքսանդրի, Ռամսոնի, Արարիկի, Բալուի, Մալաթիայի հետ։ 1860-ականներին «... վաճառականությունն աշխարհում ծաղկեցավ, որ պարապ խանութ և կամ խոտհերդ ուրե՛ մթերանոց պարապ շմանց...»⁸⁹։ Խաղողագործ առևտրական կապեր ունեցող նաև Ամերիկայի հետ։

87 Շ. Վ. Պոլյան, Բարձր Հայք (Կարին և շրջակայք), Վիեննա, 1923, էջ 36։

88 Պապուտ Զարդ, Հուլանդիայի Բարձր Հայքի, Կարինապատում, Պեյրոթ, 1957, էջ 107-108։

89 Մ. Գ. Շիլովիչյան, Խաղողագործ և իր գաղանկները, Ներքին, 1955, էջ 175։

Եվդոկիայում աշխույժ էր պղնձեղենի տնտեսությւնը, Հայ պղնձադորձներն ունեին 150 խոնուք՝ Երկաթագործական 50 խանութից 40-ը թուրքերինն էր, 10-ը՝ հայերինը, թիթեղագործներից՝ 7-ը, անագադորձներից՝ 15-ը⁹⁰։ Քաղաքի առևտրական շահագիշդ մեծ էր, վաճառքի հանված տեղական ապրանքների արժեքումսրը տարեկան կազմում էր 116.500 թուրքական ոսկի։

Տեսարան Կարս Բաղաբից

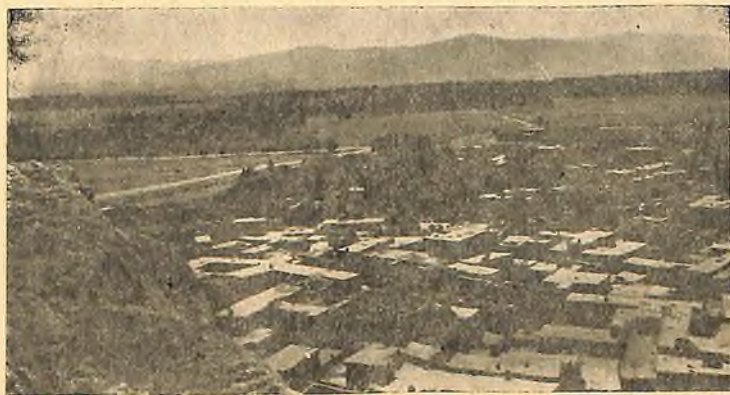
Բաղամաթիվ մասը ու խոշոր խանութ-կրպակներ ունեցող Բաղնշի շուկայի հիմնական տները հայերն էին։ Նրանք սպասարկում էին քաղաքին, շրջակա քուրդ աշիրեթներին, Տարոնի ու Վասպուրականի դյուղացիությունը։ Վաճառում էին մետաքսեղեն, կարմիր կտավ, մանուֆակտուրային ապրանքներ, Քաղաքի առևտրի հաջողությունը պայմանավորված էր նրանով, որ իր չիրքի շնորհիվ Բաղնշը նրկրի արևելքը կապում էր արևմուտքի հետ, Քաղաքի խալմանուկյան, Ռենտերնյան, Մխչյան առևտրական գերդաստանները տարեկան 50 հազար թուրքական սեկու առևտուր էին անում։

Կեսարիայի առևտուրը ղերազանցում էր մյուս քաղաքների առևտրին։ Քաղաքի հայ առևտրականները կապված լինելով Անգլիայի հետ, Թուրքիայում վաճառում էին անգլիական ապրանքներ, Մեծ թիվ էին կազմում կերպասեղենի, պատրաստի հագուստի առևտրականները, քաղաքները, գինեվաճառները, Էրկաթ ու նրկաթնղեն, պղինձ ու պղնձեղեն վաճառողները։ Առաջին անգամ կնոարացիները պառիախանները կազմակերպեցին։

⁹⁰ «Արաբա», 1887, դիրք Ա, էջ 92։

Կէսարացի Հայ առևտրականներն առևտրից տարեկան շահում էին 650 հազար ոսկի: Հետագայում շատերը թողնեցին Թուրքիան և առևտրական դուրսնեղ ստեղծեցին հվտպայում:

Ասիական Թուրքիայի առևտրի կարևոր կենտրոններից էին Դիարբեքիրը, Տրապիզոնը, Սեբաստիան, Իրզնկան, Բաքըդը: Առևտրի հանրահամաշ

Տեղումն Վան Լաղանից

կենտրոններ էին մնում Մարաշը, Հաճընը, հատկապես Ադանան: Սուս-յի ջրանցքի լացումը առևտրական շուկաների, ճանապարհների նոր խրմ-րավորում առաջ բերեց: Արևմտյան Հայաստանի քաղաքները գրկվեցին իրենց եախկին առևտրական նշանակությունից: Ռուսաստանի, Պարսկաստանի, Արե-վելքի շատ երկրների հետ կապող ցամաքային մայրուղիները փոխարին-վեցին ծովայիններով: Ադանան ավելի սերտորեն կապվեց Եվրոպայի հետ:

Թուրքիայի առևտրականները սակայն գրկված էին անձի ու գույքի ուղա-հավաքման երաշխիքից: Առևտրական հարաբերությունների կաշկանդման գոր-ծում քիչ դեր չէին խաղում հարկային խանութները, մաքրային քարձր տարիֆ-ները, բացահայտ խտրականությունը մահմեդական և քրիստոնյա առևտրա-կանների միջև, ուտարեկրքյա առևտրականներին տրվող արտոնությունները, էվրոպական կապիտալի քաջայի գործունեությունը: Եվրոպացի առևտրա-կանները, նրանց հայ հանձնակատարները մրցության մեջ շարքից հանում էին զամառահայ առևտրականներից շատերին:

• • •

Թուրքիայի և Արևմտյան Հայաստանի արհեստավորներն ու առևտրա-կանները հիմնականում համախմբված էին ցեխային կազմակերպությունների էսնաֆությունների մեջ:

Օտար տիրակալների ֆեոդալական յուժը, պարքերական դինարախումբները, անձի ու դուլքի անսպաճովությունը, տնտեսական ու քաղաքական շահերի պաշտպանության անհրաժեշտությունը արհեստավորներին ու առևտրականներին մղում էին միավորվելու, հորատորություններ կազմակերպելու՝ ռմբակցալ ամրացվածքին աղնվականության դեմ միավորվելու անհրաժեշտությունը, — գրում էր Կ. Մարքսը, — շուկայական ընդհանուր շենքերի կարիքն այն դարաշրջանում, երբ արդյունադրծողը եղել է միատարածակն և վաճառորդ, զինյի ձեռքից քաղաքները ներհոռոգ փախստական ճորտերի մորթացությունն անը, ամբողջ երկրի ֆեոդալական հասարակարգը, այս ամենը անցքին համարությունները»⁹¹։

Արևմտահայ էսնաֆությունների տաքացման ու դարդացման մյուս նյարեր պատճառներն էին տնտեսական տաղանդները, երբ արհեստավորի անախտունների նշանակալի դրության պայմաններում սմարդի կարիք էին զգում միտնալ, համերաշխորեն գործել ձախող հանդամանքների դեմ⁹², ոչնչության ձեռք մեկնել թույլին ու տկարին, փրկել նրանց կործանումից, դիմակալել հարկահանների աջորդություններին, անտեկացման պահին ալարկավորելն արհեստակցին, դժբախտության ժամանակ ոգնել նրա ընտանի-

Մինչև XIX դարի տաքին կնսերը թուրքական պետությունը խրախուսում էր էսնաֆությունները։ Սուլթաններին ձեռնտու էին առևտրականների և արհեստավորների միությունները, որովհետև իրենց սահմանած րազմաթիվ հարկերն ավելի հեշտ էր գումարել ընդհանուր դանձարկղից, քան անհատ արհեստավորներից։ Պատահական չէր, որ 1835—36 թթ. սուլթան Մահմադ II-ը րատարակեց ծախուրան մի ֆերման, որտեղ գրանցվում էին Տրապիզոնի առևտրա-արհեստավորական միությունները և վերջիններին օրինակով սահմանում երկրի էսնաֆություններին իրավունքներն ու պարտավորությունները⁹³։ Նրա քաղաքականությունը շարունակեց Աբդուլ Մեջիդը՝ կենտրոնախույս ուժերի գալման դերծում արհեստավորների նյութական, րարյական ու ռազմական ոգնության խիտ կարիք ունեցող սուլթանը։

Մական էսնաֆությունների ստվարաթիվ դառնալու պատճառներից մեկին էլ ստար կապիտալի քայքայի ազդեցությունն էր։ Գործարարական արտադրության դիմադրությունը, սկիսկան դուրության երկարաձգումը, տեղական առևտրով ու հնամենի արհեստագործությամբ պարապող էսնաֆներին ստիպում էին սովելի համախմբիկ էսնաֆությունների մեջ, կատարելագործել արտադրության միջոցները, դանձարկղից րումալվող դումարներից փրկալուրիկ առևտրականներին, նրանց փրկել անանկացումներից, նույնիսկ մտահոգվել երկրի ներքին կյանքում րարծիւխություններ կատարելու և քաղաքացիական իրավունքներ նլանելու հարցերով։

Թուրքայում գործող էսնաֆություններին ճշգրիտ քանակը մինչև օրս էր

⁹¹ К Марксу и Ф. Бахетю, Соч., т. 4, стр. 14—15.

⁹² «Մշակ», 1888, № 134.

⁹³ Հայկական Միջևոգի, թուրքական ֆերմաների ֆոնդ, վալ 34.

սլարզված ըէ՛, Հայտնի է, սակայն, որ XVIII դարի վերջին Կ. Պոլսում գործում էին առևտրականներ և արհեստավորներ համախմբող հայկական 65 էսնաֆուֆյուններ⁹⁴։ Հաջորդ դարասկզբին սրանց թիվը հասնում է 98-ի⁹⁵։ Կ. Պոլսում և Տրապիզոնում էսնաֆուֆյուններ ունեին ընտանիքներն ու, չբրկիրենք, հրեշները, այսինքն այն մարդիկ, որոնք թողած տունն ու հայրենիքը, փող վաճառակելու, պարտքերը մարելու հույսով աստանդականի ցուպ էին վերցրել, դարձել պանդուխտներ, հանգրվանել քաղաքներում։ Եվ փոխադրության դանձարկղը ամենից առավել հարկավոր էր այս պանդուխտներին։

Էսնաֆուֆյունների քանակով աչքի էր ընկնում Կարինը՝ Մինչև Աղբիսանադոսի պայժանագիրը և հայկական տարրի զանգվածային գաղթը. քաղաքի առևտրականներն ու արհեստավորները համախմբված էին 50-ից ավելի էսնաֆուֆյունների մեջ, որոնք ունեին իրենց կանանդուֆյունները և, որոշ իմաստով, օրինակ էին ծառայում հայկական մյուս քաղաքներում դործող առևտրա-արհեստագործական միություն-ներացություններին։ Հայտնի էին ևրկաթագործները, զինագործները, սղնձագործների, կոշկակարների, կաշեգործների, դերձակների, մետաքսագործների, ջուլհակների, որմնադիրների, հացագործների, բլանդործների ու քաղմավիլ այլ էսնաֆուֆյունները։ 1837 թ Կարինում գործող ուսուսակալական ախալցխացի, թիֆլիսացի, դումբուցի, գյուկչեցի, ևրեանցի հայ վաճառականները ևս սահղծի էին իրենց էսնաֆուֆյունները⁹⁶։

Նախքան Ռուսաստանին միացվելը Ախալցխայում ու Ախալքալաքում գործում էին շուրջ 30 էսնաֆուֆյուններ⁹⁷, Քրդական ավազակախմբերի առևտրակն գործունեությունը, առևտրականի առավել ունդաշտպան վիճակը՝ Բայազետի, Վանի, Բաղնի հայ արհեստավոր-առևտրականներին ստիպել էին գրեթե ամբողջապես համախմբվել էսնաֆուֆյունների մեջ։

Վանի ոսկերչական համայնքի վարպետները աշխատում էին 70-ի հասնող արհեստանոցներում. յուրաքանչյուր խանութ ուներ միջին հաշվով 4—5 աշակերտ։ Նրանք կենտրոնացված էին շուկայում, արտադրում ու միասնական զննելով վաճառում էին ոսկեզները Վանի «իաշային ծառայող արհեստա-վորը կնշանակվել իմ արհեստակիցներուն պետք»՝ Լեւոնի պաշի... աչքը պաշի, Նալպանտ պաշի, Բյուրճի պաշի, զուլումնի պաշի և այլն։ Ասոնք հաճախ կախազանն մարդ կաղատենք, թեև իրենք ալ երբեմն զոհ նրվալով իրենց տիրող մեկ քմահաճույթին՝ կոճեկին նույն կախազաններին ու իրենց պաշտոնը կտրվի իրենց ժառանգորդներին մեկսին կամ ուրիշի մը»⁹⁸։

Սկզբիցայի էսնաֆուֆյուններից ամենամեծը սղնձագործներին էր, որոնց տրտադրանքը վաճառվում էր ամբողջ Թուրքիայում։ 1850 թ քաղաքի էսնաֆուֆյունների վնքից զուլումնի Գրիգորն էր, որը պարտավոր էր արհեստավոր-վաճառականներից հավաքել 300 քիսիի հարկ և տալ պետութայ-

94 «Դիվան հայոց պատմության», գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 336։

95 Մատենադարան, Ժողովրդական, 2622, թերթ 65։

96 Մատենադարան, Կաթ. զիվան, թղթ. 50, վավ. 58։

97 «Մշակ», 1890, № 127, 130։

98 Հ. Խալվաթ, Հայրաբան, հատ. II, էջ 27։

նր. Սերաստիայի մեծաթիվ խնամփութուններն ընդգրկում էին և՛ առևտրականներին, և՛ արհեստավորներին:

Էսնաֆությունն առաջինը էին վարպետները, ննթավարպետները (խաֆա, քարպուշ), աշակերտները, նրանք ընտանիքների չափահաս անդամներ: Ի տարբերություն, սակայն, մնացածների, ընտրվելու իրավունք ունեին միայն վարպետները, որոնք մասնակցում էին եղբայրության գործերին վերաբերող բոլոր հարցերի լուծմանը:

Իմեն մի էսնաֆություն կազմվում էր տարբեր քանակի արհեստավորներից. Արհեստանոցի տերը վարպետն էր, որն ուներ ենթավարպետ կամ խաֆաներ, 1—5 աշակերտներ: Աշակերտիս, պլանահանամանակը, տարբեր արհեստատեղանկերի համար և տարբեր քաղաքներում տարբեր էր. Կարիտում և Լեխալցխախում աշակերտից վարպետ դառնալու ժամանակը սահմանված էր 3—9 տարի կռկակարները՝ 8 տարի, պաղաղները՝ 3 տարի, դարբները՝ 6 տարի, գերապները՝ 4 տարի:

Վարպետի ու աշակերտի փոխհարաբերությունները սահմանվում էին նախօրոք մշակված կանոններով, որոնցից խոտորվելը պատիժ էր նախատեսում: Ըստ ոսկերիկների կանոնադրության՝ վարպետի մոտ սովորելու եկած աշակերտը նրա տանը պետք է մնար մինչև վարպետ օրհնվելը⁹⁹, Ընկրվելուց հետո շրջանում նա ծառայում էր տնվարձ, ստանալով միայն հացուստ և ուտելիք: Աշակերտը, ոսկայն, այս տարիներին, ամեն շաբաթվա վերջում քսառանում էր մի քանի կոպեկ վարձ՝ շվիտսելը: Երկու, հաճախ և չորս տարուց հետո, վարպետը աշակերտին դարձնում էր խաֆա, նշանակում տարեկան վարձատրություն: Ինչպես աշակերտը, այնպես էլ ենթավարպետը, արհեստ սովորելու պահանջ, պարտավոր էին կատարել նաև այլ աշխատանք՝ արհեստանոցի ու վարպետի տնտեսության համար: Վարպետը շահագործում էր ենթավարպետներին, առավել հս աշակերտներին: Այլ դարի երկրորդ կեսին սոցիալական շահագործումը էսնաֆություններում ավելի է ուժեղանում:

Էսնաֆությունն ուներ իր ղեկավար մարմինը, դանձարկոր, դրոշակը, ժողովատեղը, կառավարման ուրույն, գրավոր կամ սովորության օրենքները: Բոլոր էսնաֆությունների արհեստանոցատեր վարպետներն ընտրում էին հղրությունյան ղեկավարին՝ ուստարաշուն, նրա խորհրդականներին, փախակայներին, ղանակապետին և իզիթրություն: Ուստարաշուն, նրա խորհրդականների ու դրոշակիցների ընտրությունը կատարվում էր հոգեօրականի ներկայությամբ¹⁰⁰:

Ուստարաշուն խորհրդակցականների հետ միասին ղեկում էր հումքը, որոշում արտադրանքի զևերը, վարձում արհեստանոցներ, խանութներ, թույլատրում նոր արհեստանոցների բացումը, սահմանում ենթավարպետների ու աշակերտների թիվը, քառանում էսնաֆության վրա դրված հորկազումաքը, այն հավելում ու հանձնում պետությանը, հետևում օրհնությանների կենցաղին, հնկում ապրանքների որակին, լուծում միության անդամների, ինչպես նաև զներգների ու արհեստանոցատերերի միջև ծագած վեճերը: Տարածայնություն

⁹⁹ Սուրբ, 1896, գիրք II, էջ 328—333, գիրք III, էջ 193—210.

¹⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 326—329.

ներ հաճախ հարկվում էր ուստաբաշու կողմից, իսկ լուրջ բնույթ ստանալիս, հրավիրվում էին ախտահարվածները, քննում վեճեր և կայացնում համապատասխան դատավճիռ:

Էսնաֆուլլայն իզիթբաշին համայնքին հաղորդում էր ուստաբաշու հրամանները, փակում «հանցապարանների» խանութները, զանազան պեռքի հետ միասին շրջում խանութներում՝ հավաքում սահմանված դրամը:

Ուրբեղ Բազումի բեղմունքում տեսքը

Ամեն մի էսնաֆուլլայնն ուներ իր զանազակցը, ուր խաղնաղաթի միտքով ժուտը ու էլք էր աշխատում դրամը: Այդ դրամը հավաքվում էր յուրաքանչյուր վարդեօրից: Ոսկերիչ էսնաֆներին ամեն մեկը պարտավոր էր ամսական 20 կոպեկ տալ զսեծարանին: Կարինի պղնձագործները 1826 թ. ընդունած կանոնների համաձայն, լմշակված պղինձ վաճառելու դեպքում մեկ դուրուշից մեկ փարա էին տալիս, այլնչա ապրանքների վաճառքի դեպքում էս ալդըան, Քաղաքի երկաթագործները, 1825 թ. կանոնադրությամբ, տալիս էին երկաթեղենի համար մեկ դուրուշից մեկ փարա, իսկ երկաթ վաճառելիս՝ 2 դուրուշից մեկ փարա: Ուրջ գումար հավաքվում էր նաև տոբանքներից, բռնադանձումներից, էսնաֆուլլայն ռախսհանման աղամներին դրամական պատժների ենթարկելուց:

Հավաքված գումարը ծախսվում էր էսնաֆուլլայն անդամների կարիքների համար: Այստեղ էր, որ երևում էր էսնաֆուլլայնների հավաքական ուժի ամբողջ կարելությունը բռնապետական երկրում ապրող, միշտ անսպասելիների ենթակա հայ քաղաքացիների համար: Էսնաֆուլլայնները փաստորեն դառնում էին աղքատությունը ու ռեֆորմեր կոսիտի, փոխօգնության

սկզբունքով կազմակերպված տեղական արհեստի ու ասեւորի անկա մակար-
դակը պաշտպանող միություններ:

Էսնաֆություններն օգնում էին միության ազգայն, սեփականացած անդամներ-
րին, որքանին, ժամանակավորապես կարիքի մեջ գտնվող արհեստավորներն-
րին ու առեւտրականներին: Եթե էսնաֆներինք մեկը մերության կամ հի-
մանդության պատշտոնով ունեղյատուրանալ էք դարձել և հեռացել էր աշխատուն-
քից, մասնավորապես, եթե դավաններ շուններ, ապա Լիմանը գանձարկից ան-
վերադարձ դրամ էր ստանում, ինչպես նաև հաց, սիսյու, հագուստեղեն: Ազ-
քառ արհեստավորի մահվան դեպքում թաղման ծախսերը էսնաֆությունն էր
կատարում:

Էսնաֆության անդամները անհրաժեշտություն չունեին վախճառուներին
ղիմելու, քանի որ կար իրենց գանձարկից¹⁰¹, էսնաֆները գանձարկից դրամ
վերցնելով, պարտավորվում էին ժամանակին վերադարձնել «մի ձալիկ էլ
ափսոսանքով» վրեն ի սեր հասարակության ու դանձարունի խղճին: Սակայն
գանձարանի դրամը փոխարինարար տարի մարդկանց տալիս՝ քարժր տեղա-
ներ էին վերցնում: Ընդհանուր գանձարկից էին վերցվում դամաքները՝ ամեն
տարի ուստարաշուն նվերներ տալու, իդիթաշուն ու խաղնադարին վար-
ձաարելու, համաէսնաֆական հանդեսներ կազմակերպելու համար:

Համադադաշունին խնդիրները, դատաստանական ու վարչական գործերի
յուժման անհրաժեշտությունը էսնաֆություններին թելադրում էին միավոր-
վել, ափելի մեծ միություններ կազմակերպել: Այս դեպքում ուստարաշունները
պիտի ընտրեն ուստաների-սուտաշին՝ շէյխուստանուն, որի մահմեդական,
հաճախ և մուսուլմանական կրոնավոր լինելը, նոր ժամանակաշրջանում, դրե-
թե պարտադիր էր: Բայն յայտնի էր հասնում, որ ոչ միայն շէյխուստանները,
այլև ուստաբաշինները ընտրության գործերին արդեն խափնվում էին և, Դուան
պաշտոնյաները, նահանգապետ փաշաները և նույնիսկ սուլթանները: Ռուս-
թուրքական 1828—1829 թթ. պատերազմի շրջանում, մանավանդ Ղրիմի պա-
տերազմից ու Զեյթունի հերոսամարտերից հետո, հայերի վրա ափելի կոտոր-
ածներով նստող թուրք պատառակները փորձում էին իրենց «աչքն ու տ-
կանքն ունենալ» բոլոր էսնաֆությունների մեջ:

Էսնաֆությունները դարձել էին Լեւոնտյան Հայաստանի ճակատագրով հե-
տաքքայից բնդյութադիր ուժ, ուղղվել հայ ֆեոդալա-տափրայական գերդաս-
տաններին մենափրկության, պատրիարքի միահեծանության դեմ, փորձում էին
օրանց ձեռքից խլել դարերով վայելած ասանձանաշնորհումները:

Արևմտահայ գաղթորականներում XIX դարի երկրորդ քառորդին ծաղկա-
ված քաղաքական պայքարը հիմնականում արտահայտվում էր արհեստավոր-
ների և ամիրանների ղեկավարների մեջ՝ ծնկյալ Լեզգային օգնականություն
տարրերակները, մարտահրապարակ հանելով պանդուխտներին և օրաժող
բնունկերներին:

¹⁰¹ ՏՃ՝ առաջին, 1858, դիրք Բ, էջ 197:

4. ՊՈԼԱՄԱՅՆՐԸ

XIX դարի առաջին կեսին, առավել ևս 50—60-ական թթ. և Պոլսի հայ պաղոսթր դարձել էր արևմտահայերի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային խոշոր կենտրոն: Հայ ուղղափառ կազմակերպության քանակով, ժողովրդի լուսավորությունը նկատմամբ ունեցած մասհատություններով, հասարակական մտքի պարզացումով ու հավաստիացած շարժումներով և Պոլիսն իրավամբ առաջնակարգ գեր էր խաղում արևմտահայության կյանքում: Գաղթօջախը ուղղություն էր տալիս արևմտահայությանը և համագործակցության հաստատմանը և որոշակի օգտակարություն բերում էր ևս կրթական-մշակութային տառա-րնթացի վրա:

Գաղթօջախը զնալով ընդարձակվում էր Իրևանյան Հայաստանի բնակչության հաշվին՝ տեղաբնակում էր հայ ուղղափառ կազմակերպության թիվը, և Պոլիսն ուներ 30 թաղամաս, Հայերն զբաղեցնում էին ժայռամասային 20 թաղամասերի կեսից ավելին: Իհույն Խույսե Լեւոնտեբեկում ուղղում էին 1000 տընտեսություն հայեր, և Հրեշտակապետում՝ 800, Գում-Գափույում՝ 2000, Ղալաթիայում՝ 3000, Կեց Օռաթուրեկում՝ 2000, Հայաշատ էին Խկյուտարը, Պալամբը, Ննի Գալիտն, Ալտիկ փողան, Սենյամիյան, Լեմբոդյուկին հայ-կական թաղամասեր էին Խաս գյուղը, Գաթը դյուղը, Մաթրեդյուղը, Միշադյուղը (Օրթոդյուղը)¹⁰²:

XVIII դարի վերջին և XIX դարի սկզբին Կոստանդնուպոլիսն ուներ 360 հազար բնակիչ, որից 374 հազարը մահմեդականներ էին, 152 հազարը՝ հույներ, 150 հազարը՝ հայեր, 44 հազարը՝ հրեաներ, շուրջ 90 հազարը հվորպացիներ, ասորիներ, զպոլիներ և այլ ազգեր¹⁰³:

1830-ական թթ. մայրաքաղաքի հայերի թիվը հասավ 222 հազարի¹⁰⁴, 1860—80-ական թթ.՝ 250—300 հազարի, Լեւոնտեբեկ, և Պոլսի հայ պաղոսթր աճում էր զգալի արագությամբ:

Իրհեռոյի ու անտրի դարգացման համար քաղաքում լայն հնարավորություններ կային, Բուրք-Էմրուպական առևտուրը պահանջում էր գործիմաց, լիցուներ դիտող վաճառականներ, իրենց վաճառքներով տարված իշխողներն արհամարհում էին առևտրական գործը, Լեւոնտեբեկում մնում էր հայ և հույն վաճառականների ձեռքում, Հեռաւարայ առևտրի և արհեստագործության զարգացման հնարավորությունները դավառից զնայի և Պոլիս էին ձողում և յայնական տարիք նոր քաղաքականներ:

Մայրաքաղաք էին գալիս հիմնականում պատեղութեներ, որամշակ բնականիներ, Նրանք գալիս էին հաց ու աշխատանք որոնելու, փոքր շահելու, հայտնաբերելու արդարանից պաշտպանություն ու սպասհովություն հայացելու:

¹⁰² Էնդարեակ օրացույցը արդյանի հիմնադրողից, և Պոլիս, 1862, էջ 158:

¹⁰³ Տե՛ս և Պ Փաղաղաշյաւ, հեղադրություն Կոստանդնուպոլսի և յոր շրջակայից, հուլիսական լուսարձակում Կոստանդնուպոլսի, և Պոլիս, 1882 էջ 7, տե՛ս նաև Շ. Պ. Մ. խմբագրություն Մեր-ժըրյալ, Կոստանդնուպոլսի և հայ մեծատուններու, և Պոլիս, 1909, էջ 45:

¹⁰⁴ M. A. Hicirani, Lettres sur la Turquie, Paris, 1853, էջ 27:

Պատրիարքարանի առկայությունը սույնանի նստաժամը ուժեղ դեր չխաղաց պաշտահայության հաստիքման գործում:

Կ. Պոլսի ազգաբնակչության սոցիալական կազմով, դրազմունքի տեսանկյունով, մասվորականություն առկայությունը, մշակութային պահանջների մակարդակով, կառավարության հրահրական աժանդիմությունը առերեսված էր էմիրական քաղաքի՝ միշտ պահպանելով իր տեղական բնությունը: Փոքրահատ հասանելիությունը աշտեղ թի միջմաքա է էին ազգային հնշումները: Եվրոպական քաղաքիվ գնապանություններին առկայությունը Կ. Պոլսում, Թուրքիայի տեսնական ու քաղաքական կախումն աշտ տերություններին աշտ կամ աշտ կերպ կաշտանդում էին և թույլ չէին տալիս հպատակներին հետ վարվել աշտին, ինչպես վարվում էին հայրազավաններում:

Նկատելի էին դադունահայության և դադունահայության ապրելակերպի, հասակապես քաղաքական դրությունն էական տարբերությունները, դադունահայ էլ պատահական չէր, որ մասվորականությունը, առերեսականներին աշտհետադներին էն մասը, մշակներն ու թեհնակներն տերնհատ կանտրեսնում էին հովամերձ քաղաքներում: Պոլսը վերամշում էր առերեսահայ մշակությունի աշտնախոշոր ոչալի:

Կ. Պոլսի հայկական դադունքը XVI դարի ստեղին կնիքն աշտկաքա էր սոցիալական տարբեր, հասակային ու իրարամերձ դասերին Հասարակական աշտ դասերը Իսկան դեր էին խաղում Թուրքիայի տեսնական կաշտում: Երկար ժամանակ Սամանյան տերությունը կտրեր դարկերականներն իրենց ձեռքում էին պահում պահահայ աշտաները՝ հայ տեսորակաշտական կապիտալի աշտ մագնատները, որոնք թի աշտ պիտը է նահանգներն Թուրքիայի նաշահանգաներում խարախված էմիրական կապիտալի ու նրա շտապիտակներն հանդիտող կոմպրադորական բուրժուազիայի տեսը¹⁰⁵:

Ամիրաններն ընդհանրապես հեռակալական Թուրքիայի զատագուներն էին, իսկ մի մասն էլ՝ խոշոր կարողությունը դիքած հայ վոյսապետներ: Ամիրանների գությունը ձգվում էր XVI դարին, Ամիրա-էմիր-պաշտիկ տիտղոս էն կերել հայ մեծատունները, տերությունը բարձրաստիճան պաշտոնյաները, կուսակալներն սեղանավորները: Ամիրա բառը, թե էն ու հայկական (տարբերներն) . . . էմիր-խիսան, լումերա-խիսաններն) միայն հայագուներն տրված տիտղոս մէր և անպատահան կնիքներ կառավարության քով դիրք ունեցող անհմր: . . . Ամիրա տիտղոսն իրեն պատվանունն քաղապետին կտրիկը նա հարուստ և երեքի աշտանց ումանց¹⁰⁶:

Ամիրանների մեծ մասը կու տարբեր ժամանակներում մալաքաղաք էր գաղթել հայկական ու հայաբնակ քաղաքներին, Քանիք ումիլի ամիրալական գերդատաններ, սկզբում գործելով Անի քաղաքում ու նրա շտապալում, գրամադուրա գեգելով, հետագայում և Պոլս էին տեղադրվել և կալտրությունն տեսնական մի քանի կարերը գերատեսչություններն տեսներն գաղծել: Անիք էին էկել Տոտյանները, Բեղալիլյանը, Խորասանցյանը, Միրահան-

105 Տե՛ս Արտը Զովմեխիլյան, Նալբանդյան և Երա ժամանակը, գիրք 1, Երևան, 1955, էր 346 և հետ:

106 Թուրքիայի հայերն, Պատմություն ու Փրկիլի հիմնադրողներն հայերն և Պոլս, Կ. Պոլս, 1885, էր 49:

յանը, Փեշավիշյանները, իսկ Զուպանյան, Զեյնալլահյան, Ղերգասյանները, Ղկա-
րաղանյանով զիմանալ մարտիկները, սնանկացել և կործանվել էին ՂԻՄ զա-
րի սկզբներին: Դիվրիկիք էին դադարեցրել «Հանդերձակարությունը» պարսպադ
Տյուրգյանները, Լևոնյաններից առավել ճարտարները կարողացել էին սուլթան-
ների պալատում որոշ դիրք զբաղել:

Լևոնյանների զերազանց մեծամասնությունը (սառաֆները՝) շուրջ 80—
100 հոգի, կազմելով սառաֆական ընկերություններ, զբաղվում էր սեզանա-
վարություններ և հիմնականում հարստանում զավատի ազդարնակչությունից
գումարվող հարկերի հաշիվին: Թուրքիայում հարկերի գումարը հանձնարու-
ված էր միաշաներին, որոնք պարտավոր էին ժամանակին գումարել հարկերը
և մոծել պետական գանձարան: Կենտրոնական տրամադրություններով
համակված թուրք փաշաները անբարեհույս էին պետության այրում: Զգուշ-
վում էր դրամատեր հայ հարուստների կտրիքը: Դատարարով փաշաների սա-
րաֆներ, սրանք իրենց վրա էին վերցնում հարկերը պետական գանձարա-
նին հանձնելու պարտականությունը: Կնքվում էր մի տեսակի դաշինք փաշա-
նի ու սեզանավորի միջև, սկսվում էր զավատի ինյույն թուրք, սուլթան ևս
ալլազիզի դատարանության հարկային հարստահարությունը:

Նրան սեզանավորների մեծազորները և նոր դրամատերերը սուլթանի
թույլտվությամբ դարակեսին կազմեցին սառաֆական երկու՝ «Անատոլիյա»
և «Արմենիյա» ընկերությունները: Անատոլիյայի ընկերության անդամներն էին
Հարություն Ռադունյանը, Քյարքյիսյանը Պետրասը, Շեզալիսյան, Մկրտիչը,
Զեյնալլահյան Պառուսասը, Աշխատ Պառուսը: Թուրքիայի ընկերությունը քաղկե-
զած էր Ջանիկ և Մադաստ ամիրաներից, անդամակցում էին Հարություն
Կելեկչյանը, Լերազյան Լևոնյանից, Հովհաննես Թերեզյանը, Հովսեփ Տո-
վաթյանը, Բրանց երկուսի գլխավորն էր Ռադունյան Հարություն ամիրան, ո-
րին սուլթանը անկանակտու շքանշանն ապրդեց և հատկա խոսրդակցում էր
նրա հետ՝ իր պայատական գործերը վարելիս:

Այս ընկերություններից սառաֆիկը կոնտակտ ու կր համաձայն իր զոր-
ծակառարներուն և հարյուրորդամյո համաձայններուն ձևերով Անատոլիյայի
հարկերը, և երկրորդը նույնպես Բուսնիայի հարկերը, այնպես, որ բաժանդակ
տեղություն հարկերն և տարբեր կոնդուկտին այդ ընկերության ձեռքով, որ
շատ անգամ ի հաշիվ տեղություն կանխավճարներ ընկալի այդ հարկերուն փո-
խարեն՝ կոնտրաքցիոն անոր տեղումն՝ առ ձեռն համաձայնակչություն, և ինքն
այ կշահեր իրավին ցուրչակի գիտնար իր հաշիվով¹⁰⁷:

Լևոնյաններն, սառաֆիկով այն հանգամանքից, որ Թուրքիայում մինչև 1850
թ. կոնտակտ բանկեր չկային, իրենք էին կառավարում այդ գործերները,
փարկել էին բաց թողնում աչռ կամ այն վատառակներն, առտրական ընկերու-
թյանը, պետական գրասենյակներին, ~~և այլն~~ սուլթաններին¹⁰⁸, Բրանց
փարկ էին տալիս 20—25%—ով, իսկ պարտք վերցնող փաշաների հետ, պայ-
մանագրությամբ, հարկերից սառաֆյան գումարի ամենագինը համաձայն-

¹⁰⁷ Քելեզյան լուր, 1921, 4 հունիսի, № 2194:

¹⁰⁸ Տճ ո Գ. Խ Առևտրական, Բուսնիայի արևմտահայ թատրոնի պատմության, հատ 1, Երե-
վան, 1962, էջ 22:

չայի քաժանում: Ակնհայտ է, որ սարաֆի աճիրանները հարստության էին կուտակում բազմաթիվ վաշխառության անհապարհով:

Ամիրաների մի մասը պարսպում էր սեղանավորություն: Հիմնական հաստիվածը կապված էր պալատի հետ, պատասխանատու պաշտոնները էր վարում արքունիքում, ղեկավարում կայսրության տնտեսական կարևոր գերատնտեսությունները: Ակնի Ապուշիս գյուղից դադարած և արհեստագործության մեջ այլևս ընկած Մահմեդի առաջնի Տատ ամիրան՝ Տատյան գնդաստանի ալադադուլը, 1795 թ. կանչվում է պալատ և նշանակվում արքունի վառողարանի, այսինքն ղեկավարման ղեկավարը: Այնուհետև, շուրջ 75 տարի Տատյան ամիրայական տան ղափակները ժողովարար ղեկավարում էին ողջ Ռուբրիայի ղեկավարմանները, նույնիսկ թղթի արտադրության և բանակի հանգեծալումն ղորմներ:

Տյուգյան ամիրայական տան էր վստահված այնտեղի տնկերանցը, հետադարձում նաև ռազմականոցը: Նրանք կարում էին ոսկյա ու արծաթյա դրամներ: Իրքունի հարտարապետությունը ղիսավորում էին Պալյանները: Մրանց ռոսկյա մատամբը՝ շրջառն էին դառնում սուլթանի պալատները, ինչպես չքնաղ Դոյում-բախըն, վերահսկողում Այա-Արֆիան, Մկրտիչ Քեզալիլյանը կարգավորում էր Կ. Պոլսի և համարյա ողջ Թուրքիայի մետաքսագործության, մաքսահավաքման գործերը: Ակնից Երվանդյան ամիրայական տունը նրկար տարիները վարեց Կապան-մատենի արծաթի հանքերի վերատնտեսության գործը:

Այլ ամիրաների ձեռքերով Թուրքական սուլթանները կառուցեցին արգունաբերական մի շարք կենտրոններ, Հակոբ Զեյնալի Տյուգյանը, արքունի փողերանոցի տնօրենը, սուլթանի հանձնարարությամբ Անգլիայից տեղափոխեց շոգենարմ մեքենա, Կ. Պոլսում հիմնեց դրամահատարան և սկսեց կտրել ոսկյա ու արծաթյա դրամներ:

Հայ ամիրաները թուրքական սուլթանների հանձնարարությամբ XIX դարի առաջին կեսին կառուցում էին մի շարք գործարաններ, որոնք տեղավորված էին թե՛ մայրաքաղաքում, և թե՛ Արևմտյան Հայաստանում: Այդ գործարանները կառուցում և վերաօրոքավորում էին Տյուգյան և Տատյան ամիրայական գերդաստանները: Անկասկած է, որ ամիրաները սեղանավորությամբ զրադվելուց բացի խոշոր դեր էին կատարում նաև կայսրության պետական արդյունաբերության զարգացման գործում: Առկայն ամիրաների մեծ մասը ղեմ էր քուրճուկան ունեցողներին:

Ամիրաները գործող ազդեցություն ունեին նաև հայոց պատրիարքներին վերադարձ, փաստորեն, միջնորդ էին պատրիարքի ու պետության միջև, ֆինանսավորում էին պատրիարքարանը և նրա միջոցով իրենց ազդեցությունը տարածում արևմտահայության վրա:

Հայկական համայնքների վրա ազդեցությունը լիարժեքությամբ դիտավորությանը պատրիարքարանի, եկեղեցականների ու վանականների միջոցով ամիրաններից շատերը հաճախ հիմնում էին դպրոցներ, հիվանդանոցներ, մեկնատի դեր ունեցնում, հրատարակում դքեր և ամսագրեր:

Բայց հարստությունից հղիված հայ ամիրանները, առավել ևս սարաֆի-

հերք, քաղաքականապես հեղճեցողի վիճակում էին, միշտ ենթակա տնտես-կալներին: Առանձնապես անսպասելի էին սեղանավորների կյանքն ու ունեց-վածքը: «...Այդ փաշան պաշտոնեն ինչար կամ պատժվեք, տնոր սարաֆը խառնություն մեծագույն բաժին կկրեր, ան կրեմն կաքսուրվեր, երբեմն ստաց-վածքեն կզրկվեր և երբեմն ոտուցվածքեն և կյանքեն»¹⁰⁹, Հ. Իրմյանը գրում էր. «Բայց և սյնպեն՝ իրենք (ամիրանները) միշտ անսկսկոտով մը սմեն բան կորսնցունելու վատնդի մեջ են»¹¹⁰:

Ուլթանն ամեն րույն կարող էր պատճառ գտնել կառավարաբան ու-ղարկելու: Ղաթաթխալում մվարած հայ մեծահարուստ սեղանավորին, Ասկի-ների պարկերը նրան չէին փրկում, քոնի որ տիրոջ գլխատուռից հետո ամ-բողջովին բռնագրավվում էր նրա հարստությունը: Այս տեսակետից օրինակ է Ջյուղյան գերդաստանի հակառակը:

Տյուղյանները շուրջ մեկ դար իրենց ձեռքումն էին պահում Թուրքիայի գրամահառության գործը. նրանց հարստությանը նախանձում էին հույնիսկ խորը պայատականները: Սուլթան Մահմուդ II-ր ընդառաջելով իր պայա-տականների ցունկությանը, միաժամանակ ձգտելով տեր դառնալ Տյուղյան-ների հարստությանը, 1819 թ. ողջստեպին նրանցից հաշվեալության պահան-ջնց ցանձարանի մասին և պատրվակ րանելով պակասուրդը, գիշերով պաշա-լուց հայ ամիրայի րնակարանը, բռնագրավեց նրա ողջ ունեցվածքը, գլխա-տելով րնտանիքի արու բոլոր անդամներին: Այս փաստը խոսում է կյանքի ու գույքի անսպասելի վիճակի մասին խորքական կայսրության մեջ:

Անցյալ դարավերջից սկսած, Թուրքիայի պետական ապարատի վերա-Պատուցման, նոր, եվրոպական տիպի ղեկավարությանը ստեղծման պատճառով, ամիրանները զրկվում էին պայատում գրաված տեղերից, կայ-սրության տնտեսական կյանքում խաղաղած նախկին դերից: Նվազում են վաշխատության համար նրանման ստեղծված հնարավորությունները:

1856 թ. վերականգնվում է սուլթանի 1848 թ. հրամանագիրը և կազմա-կերպվում Օսմանյան բանկը: Այժմ սուլթանը, նրա պայատականները, նահանգապետ փաշաները դրամը վաշխով վերցնում էին ոչ թե հայ ամիրա-նից, այլ այդ բանկից: Կազմակերպվում են ֆինանսական, օգտակար, ներքին և արտաքին գործերի մինիստրություններ, վերակառուցվում է ար-քունիքը, կազմվում զինված, բազմաճյուղ շինություններ-էֆենդիներ պաշ-տոններ են ստանում: Ի՞նչ խոսքով ստեղծվում է «էֆենդիներին» մի ստվար խավ, որը հարյուրելու էր ամիրայությանը ոչ միայն պաշտոնները զբաղվելու, այլև տնտեսական բարձունքներին տիրապետելու անասակետից:

1850—60-ական թթ. խորքերի, հույների ու պարսիկների կողքին մուսու-րադարում ձևավորվեց ու առնականադավ նաև հայ պետական պաշտոնյա-նների նոր դաս՝ արևմտահայ էֆենդիները: Նթն մինչև 30-ականները Թուրքիա-յի պաշտոնյա էֆենդիներին մեջ հայերի անուններ քիչ էին հիշատակվում, սույս 40-ականներից սկսած և, Պոլսում, Ջյուղյանիայում և հույնիսկ զավառու-կան քաղաքներում տեղեր են զբաղվում նաև հայ էֆենդիները, որոնք բարձրա-

¹⁰⁹ «Ընդարձակ պատմություն Հայոց», պատրաստեց և Հ. Պատույնյան, Պոսթոն, 1912, էջ 336:

¹¹⁰ Հ. Գ. Ի. և Նյվ. աշխ., էջ 118:

յանք, — Կ. Պոլսին և Զմյուռնային Մանչևսդր հրթիռակոչներ էին, մյուս կեսը մեռածներ կրկնվում էին զործողներ՝ իբրև ներկայացուցիչ Կ. Պոլսի և Զմյուռնայի իրենց կեդրոնական տոհմերուն¹¹³:

Այս դարի առաջին, յոթմիկ և երկրորդ կեսին, Պոլսի հայ ազգաբնակչության ուղիս մասը և հիմնական դասը կազմում էր արհեստավորությունը: Արհեստավորներն մեծ մասը Հայաստանից նախնիներով գաղթած հայերն էին: Այս շրջանում ևս շարունակում էին Կ. Պոլսի գալ կիլիկացի ու վանեցի ոսկերիներ, ակնեցի հաղադործներ, սերաստացի դերձակներ, կնարացի կառուցող ու շինարար վարպետներ, կարենցի ղինադործներ, քաղնցի կառավարներ: Քաղաքի ողջ արհեստագործությունը կենտրոնացած էր հայկերի, հունիների և ճրևանների ձեռքում:

Թուրքիայի վիճակագրական գրասենյակի հաղորդագրության համաձայն XIX դարի երկրորդ կեսին Կ. Պոլսում ապրող հայերից 494-ը, էֆենդի հորջոջմամբ, պետական պաշտոնյաներ էին, 35.979-ը՝ վաճառականներ, արհեստավորներ, խանութպաններ, 32.399-ը՝ ուսանողներ և աշակերտներ, 14.998-ը՝ անգրագետներ մարդիկ¹¹⁴: Մոտ 40 հազար հայ արհեստագործներ և առևտրականների մի մասը XVIII դարավերջին րեզդրված էին արհեստավորական 65, իսկ XIX դարակեսին՝ 100-ից ավելի կազմակերպությունների՝ էմեֆուրյունների մեջ¹¹⁵:

XIX դարի կեսերին հիշատակվում են մայրաքաղաքում կառավարվող հայկական հետևյալ էմեֆուրյունները. սառաֆ (սնդանավոր), խոյում-հի (սակերիչ), տյուպենտեի (ծաղկարար, դաճող), հուցադոր, քերեստահի (փայտյա շինանյութ պատրաստող և վաճառող), սահապահի (հողթնայի կառուցող), ինդի (դերձակ), սահաթեի (ծամողործ), պեղաղ (ճոթավաճառ), դահանդի (պղնձագործ), տյուրեկի (հյուսն), ֆինճանդի (գավաթագործ), մեստրեի (տրակ կուշից կոշիկ կարող), համամեի (քողնիսպան), աշեի (խոհարար), մանկավարժներ, պիրպեր (վարձակիր), գաֆաֆ (կոշկավաճառ), փեշեմալի (զողնող, քաղնիքի ցամաք գործող), էնֆեյնի (քթախոտավաճառ), քեթեպեի (գրափաշտ), պախալ (նյութավաճառ), պլաթեի (դանակ շինող, և այլ միություններ)¹¹⁶:

Կ. Պոլսի էմեֆուրյուններից սահմանադրանալույր ամբողջ էրկրում ու իվրս պայում հայտնի ոսկերիներին էր: Սրանց էմեֆուրյուն մեջ էին համախմբված վարպետ ոսկերիները, ոսկեղենի վաճառականները, ակնավաճառները, արծաթեղենի առևտրող պարսպողները: Կ. Պոլսի մեծ շուկայում նյութից գրադեղնում էին մի քանիսկ հրապարակ կողդ-կողքի շարված էին տրհեստանոցներ, վաճառողների փոքր ու մեծ խանութները: Հայ ոսկերիներին արտադրանքը շուկայում մրցության մեջ հաջողությամբ գուրս էր մըղում և վրոպակառնին:

113 Չ. Գ. Մ., Թուրքոստանի հին վաճառականությունը . էջ 53:

114 Մեթապոլիտ, 1855, № 10, էջ 142—143:

115 Մեթապոլիտի օրագրից ազգային հիմնադրույթի, Կ. Պոլսի, 1902, էջ 199, տե՛ս նաև Մատենադարան, Առաջին 2622, ք 82—83:

116 Մատենադարան, Առաջին 2622, ք 85—87:

XIX դարի թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ կեսերին և Պոլսի հայ գաղթօջտիվի արհեստավորներից բացի, առևտրականների գերակշռող հատվածը ևս Համաթյամբլած էր միություն-կոքորայրաթյունների մեջ. որոնք միասնորար էին հռնդան գալիս սոցդի ներքին զործերը տնօրինելիս, ռնմ պետք է ընդունել, — դրոմ է Ա. Արյոյաճյանը, — թե աղդն ուն առնն կներկայացնելին ավելի դուսակարգելը, քան թե ռդուտ քաղաքացիական խռմբերը, վասնդի արհեստապետությունները (Էսեմֆ) զորավոր կաղմակերպություն ունեին, և իրենց արհեստավարտվը և արհեստավարական ժողովներուր (լոնճա ոտապը) կներկայացնելին սոնակ մր ինքնագլուխ վարչություններ և մասակարարություններ, որոնք հայաքաքար կկատարեն էսեմֆի մը սմբողջական ներկայացուցչի հանգամանքը»¹¹⁷,

Թուրքիայի մայրաքաղաքի հայ աշխատավարական զանգվածների րդգալի մասը գալիտիդ էկած պեղդոյստեներն էին,

Հայերի նկատմամբ Օոսմանյան կայսրության վարած քաղաքականության հետևանքն էին պանդխտությունն ու զաղթականությունը, Գաղթականության պատճառով դատարկվեցին Արեմտյան Հայաստանի մի շարք գավառներ, սոնաշացան դադոթահայ նոր քախներ:

Քիչ ևլտնգավոր ու փնասակար լէր պանդխտությունը, որի հետեանքով պականուծ էր զավարհայ րնակշության թիվը, քայքայվուծ էր զյաղատրտտնությունը, աղքատանուծ էին հաղարուր րնանիքներ:

Պանդոխտները նրանք էին, որոնք լկտրվելույ հայրենիքից, ժամանակավորապես դնում էին ոտար վայրեր՝ աշխտանք և մաստակ սրտելու և ապա հայրենիք վերադառնալու հույսով, Պանդոխտը միայն ժամանակավորապես էր թողնում րնակալուրը և գաղթում՝ մեկնելին է հայրենիքի սահմաններից դուրս կամ նրա սահմանների մեջ:

Պանդխտության էր դիմում ու միայն դրողացին: Դիշտ էր նկատում Ա. Մամուրյանը. «...վանդապանը կզաղթե, երկրագործը կզաղթե, արհեստավորը կզաղթե, քանվորը կզաղթե, մեկ խողով՝ ոմենքը կզաղթեն և Հայաստան կմեհան շատ տեղեր միայն ձերեր, կիներ, մանկունք»¹¹⁸:

Արեմտյան Հայաստանից պանդխտության ճանապարհ րոնած հայերի տարածման շտոմիդը, մանավանդ զարակեսին, շտոյան էր: Նրանք ունգրիտում էին Բաքու, Թիֆլիս, Պարսկաստանի քաղաքները, ահում Նվրուպա և ԱԻՆ, Ասիայի հայ պանդոխտները հիմնականում կներտնանում էին Սաստանդուպոլսում, Ձմրուեխայում և նավահանգիստային Տրոպիզոն քաղաքում: Քերտաղանքիս և Պոլսի թղթակցի վկայությամբ «...այսոր հարյուր հապարով պանդոխտ հայեր կկած են ախտեղ (և. Պոլիս—յսմ)՝ Վանա, Բաղըշի, Արշի, Էրզրումի, Տիգրտակերտի, Ակնա, Երզնկայի և Փորը Ասիոյամեն կողմերին, որպեսզի քիչ մը դրամ շահելու, կարողանան հատուցանել իրենց պարտքն կամ տուրքը, զոր տներության զործակալներն աղթթորեն կըպահանջեն»¹¹⁹,

117 «Ընդարձակ օրացոյց ս. Փրկչան հիմնդանդի հայոց», և. Պոլիս, 1910, իշ 202—203, Ա. Արյոյաճյան, Աղգալիի սահմանադրությունը, իր ծագումը և կրիտիկությունը,

118 Ա. Մամուրյան, Անկիթական նամակակի կամ հայու մը հակատաղթը, Ձմրուեխ, 1881, էջ 200.

119 «Արձագանք», 1886, Պ 24, էջ 337.

Մինչև XIX դարի 70-ական թթ. Մուլաթխանյից պանդխտել էին 2 հապար, Վասպուրականից՝ 38 հազար հայեր, Տարոնից՝ 17 հազար հայեր էին պանդխտել Պոլիս, Ռուսաստան և Պարսկաստան¹²⁰։ Մոշի վիճակի ամեն մի բնականից 1—2, նույնիսկ 4—5 պանդուխտներ ուներ քաղաքներում։ Միայն հուս գյուղը, որն ուներ բնդամենը 250 տնտեսություն, ամբի էր 3—4 հարյուր պանդուխտ, Նորաշենը՝ 200 տներից՝ 300 պանդուխտ, Բերդուկը՝ 120 տներից՝ 200 պանդուխտ։

Բուզնջի վիճակից 1880 զուգթյուներ կան, որոնք Պոլիս, Կարին, Կարս, Ալեքսանդրապոլ և այլ տեղեր զաղթած են¹²¹։ Սեբաստիայի գաղվառի 60 տնտեսություն ունեցող հուսեփի գյուղից զուգթի էին 140 հայեր, Մուրվանա գյուղից՝ 100, Ուսուրից՝ 150, Ալաշենից՝ 70, Կիւրառուից՝ 40, որոնք բոլորն էլ կուտակվել էին Կոստանդնուպոլսում¹²²։ Քղիի վիճակից 1878 թ. 3000 պանդուխտներ կային մուլաքաղաքում և այլ վայրերում։ «Սերահանքի» արեմտահայ թղթակից Վարդանի վկայում է, թե. «Սթղիի ժողովուրդը արյուն արգողեց կթափի, քոլորովին բեկձված է, հորդունցի, որ թիլ մը սպասեն և չգաղվեն»¹²³։ «ՀԱՊԻՐԱ»,— ընդհանրապես թրքացի ժողովրդի մասին էն. . . որտեղ ընդհանրապես պլանդիլատրլամը կճարեն սպորտսունին»¹²⁴։ Խարբեղից տարեկան մի քանի հազար հայեր էին պանդխտում և Պոլիս, իսկ 1870-ականներից սկսած՝ Ռևիթիկայի մայր ցամաք։ Բազմահազար պանդխտուններ կային և, Պոլսում հաս Կարինից և Կիլիկիայից, Հաճընի պանդուխտները 60-ական թվականներից այլևս չէին բաժարարվում Միջերկրականի ժողմամբի ջրհորներով, այլ սեփեփում էին հմրտական շտհաստանները։ Գարակիսից սկսած պանդուխտները Մարաշից խմբերով էին հեռանում և շատերն այլևս չէին փերադասեում Կիլիկիա։

Մարաշից պանդուխտները բնդհանրապես հեռանում և հաստատվում էին հմրտայում¹²⁵։

Ազդայի ժողովի 1860 թ. տվյալներով և, Պոլսում 15.000 հայ պանդուխտներ էին տպրում¹²⁶, 1870-ական թթ. նրանց թիվը հասնում էր 45.000-ի¹²⁶, 1880 թ. Ջմյուսեփայում կային 4 հազար պանդուխտներ, իսկ 1870-ական թթ. վերջին՝ մինչև 5.000, որանց գերակշռող մասը այլևս չփերտարևում հայրենիք

Արեմտյան Հայաստանից և, Պոլիս գաղթող հայ պանդուխտները պարտադրում էին որտաժարում մշակութայամբ, բնականորթայամբ կամ ջրկիրութայամբ¹²⁷, Պոլսի հայերը մեծ մասամբ բնունակիներ, զործակառարներ, տան հասարակ և համատարթառարներ են. . . Դրամակալ հաստատությունները, գրասենյակները, Պերտի, Կալաթիյի և Մաամբուլի մեծամեծ խանութները համայնը են պահում¹²⁸։

120 ԳԱԹ, Ի. Աղասյանի արխիվ, 111 բաժին, վում 47, 48, 57.

121 Սերահանք, 1882, № 12, էջ 276—277.

122 Նույն տեղում։

123 ԳԱԹ, Բ. Աղասյանի արխիվ, 111 բաժին, փառասնույթ № 59, էջ 71.

124 Տճ՝ «Մարտի կամ Դեբեմբերի և հերոս Ջիլման, հրկաթից 9ր 2 Գալուսայա, Նյու-Յորք, 1934, էջ 634—669.

125 «Առեմադրութունը ազդային ժողովում, հատ և, էջ 24.

126 Ա. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանի և Նրա ժամանակը, գիրք 7, էջ 360.

127 Տճ՝ Հայի Ղազարյան, Նշի աշխ, էջ 426—429.

Պոլսի պանդոխտները լցվում էին «քարվանսարանները, հուսնահանգիստները, մաքսատները, և համայնի սուր պաշտոն էին կատարում... Այդ ժողովուրդն է, որին հանդիպում են Տաճկաստանի և Եգիպտոսի (որտեղ շահնորանք), բոլոր ժովեգրյա քաղաքներում, ուր նոցա գործն է շուկիություն (քաղաքից աղբ են առնում կողովները, տանում նետում մովը—խմբ.), քուլումբա—ջիուրյուն (ջրկիր, հրչնչներ) և այլ ալապիսի սուր պարապմունքներ ուր նոցա կերակուրն է՝ պինվորեն լիցված սուրունը և մեջիղներ միարտուության (սոֆիսյաների) սեղանից ավելցած փշրանք, ուր նոցա զմեռան է բողբոջներ վառարանի (թուլումբարի) ժոխիները»¹²⁸։

Անտոն, անսթանա պանդոխտները ամառները դիշերում էին բաց երկրների տակ, իսկ ձմեռները լցվում քաղնիքների նկողմահարկերը, թուլումբարանները, սրտեղ ժուլը, մոխիրը և բոցը խնդդում էր նրանց, մրտում, սեփաղնում դեմքերը, քաջքույրում առողջությունը, մի բան, որն այնքա չէր հեռաբերում կուրբի ու թշվառության միջ մոլորված հայ պանդոխտին, Միսյն 1868—1869 թթ Պոլսի խնամվ նկուղներում մեռնող պանդոխտների թիվը հասնի է 1200-ի։

Ուներ պայմաններում ապրող ու աշխատող պանդոխտները ծրական վատապնում էին 30—40 կույկի, սակայն այդ ևս պակասեց, երբ Պոլսում կուտոցվեց երկաթուղի, իսկ հուլիսը սկսեցին դործադրել ձիաքարշ տրամվայները¹²⁹։

1840 ՅՈՒՆԿԱՆ ԲԻ. Թուրքիայի առաջին քաղաքներում, մասնավորապես մաքրաքաղաքում կենտրոնացած պանդոխտներն էին, որ արտահայտում էին պապատի հայ գլուղացիություն տրամադրությունները, Զրկված բնտանիքից, հայրենիքից, նրանք քաղաք էին բերել հայրենատենյ սիրտ, որի վրա խորը վնասներ էին թողել թուրքական կառավարողները, թուրք ու հայ վաշխառուները։ Պանդոխտներն անմիջականորեն էին կրել այն քաջքայի ազդեցությունը, որն ունեցել էր տրտառահամայնյ կապիտալ Թուրքիայի տնտեսության վրա։ Նրանք ավելի շատ էին տուժել օտար բռնակալների ճրնշումներից, ավելի հաճախակի հարստահարվել քուրդ ու թուրք հրոսակների կողմից, այդ իսկ պատճառով էլ նրանց համար ավելի անտանելի էր թուրքական յուրը։

Պանդոխտներն առանց երկնելու ստիպում էին պատրիարքալանի պաշտոնյաներին, նրանց միջոցով ն՝ սուլթանական կառավարությանը՝ քաղվելու զավառահայության սույիսլ-քաղաքական կյանքի հարցերով, նրանց ճնշման տակ էր, որ հաստատվեց ճեղգպալին սահմանադրությունը, կազմվեց զավառական հարստահարություններն ուսումնասիրող խորհուրդը, Բ. Կոստն ուղղվեցին քաղաքի բողբոջները, որոնցում նկարագրվում էին այն բոլոր զրկանքներն ու հարստահարությունները, որ կրում էին զավառահայերը, ռ. Պոլսո հայ զաղթականությունն է, որ ամեն պարագային մեղ,— դրում էր ժեղապանքը,— ցույց տված է, թե կա հայ ազգություն մը, որ

Բաթիկ, Երկեր, հատ. Ե, Երևան, 1958, էջ 196—197։

129 «Խճաղ», 1875, № 51։

դիտել զործնը յսր անդուռաց համարս¹³⁰, Պանդուխտները, դատնալով Թուրքիային, մասնավորապես արևմտահայության ԱՄ դարի հրկրորդ կեսին վերապրած խորակի անտեսական ճգնաժամի հուշարարը¹³¹, արտահույսելով րախտակիցների քաղաքական ու տնտեսական շահերը, հենք դառնալով մարտահրապարակ ինքնող ղեմակրատական հոսանքին, այնուամենայնիվ լծեալնորվեցին իրեն բանվոր դասակարգի:

Եվրոպական կապիտալի ներմուտը Թուրքիա մի կողմից օստիկացնում էր օտքիայական ճնշումն ու հարստահարություններն Արևմտյան Հայաստանում, քնաշխարհից կտրում անանկացած, պարտքերով քեօնավորված հայ ազգաբնակչությանը, ստեղծում էր բանվորական հսկա պահուստաբանակ, մյուս կողմից պատճառ դառնում ազգային արդյունադրծական ձեռնարկությունների քայքայման, պանդուխտներին զրկում ժամանակակից աշխարհակալի վրա հանդիպող աշխատանքի դրածող քանակ դառնալու հնարավորություններից: Այս մեջն էր հենք վերապրած ճգնաժամի էությունը, և այստեղ էր առաջանում նաև հին ու նոր պոնդիտությունն ու միայն քանակակալն, այլև որակական տարբերանքը¹³².

Այսպիսով, արևմտահայ այս խոշոր կաղթօջախում էին խառնված աստիճանաբար մարդ սմիրյությունը, նրա պեմ խոյացող կոմպրադորական բուրժուազիան, Լանսֆորթյուններին մեջ ընդգրկված ու նրանից դուրս լողած սոցեռոստորները, տեղական արտադրանքի առետրականները, բազմահար հին ու նոր պանդուխտները և, վերջապես, այս դասերի ծնունդ, սրանց դասակարգային շահերը յսրովի պաշտպանող, հասարակական տարբեր ու հաճախ իրարամերձ հոսանքներին, խմբերի փեղկված ստիպարաթիվ արեմբոտահայ մասնորականությունը:

Կ Պոլսի գաղթօջախը արևմտահայ մշակույթի դրեղ կենտրոնն էր: Սայրաքաղաքի հայ կաղթօջախում ամենից առաջ զարգանում էր տպագրական դրածը: ԱՄ դարի առաջին կեսին հայկական տպարանների թիվը հասնում էր 25-ի¹³³, Հայտնի էին Արապյանները, որոնք զատեներդյան ձեռնաշարժ մեքենան փոխարինում են արագատիպ մեխանիզմներով, տպագրության մեջ օգտագործում լուսանկարներ, բարձրորակ թուղթ:

Հայ տպարդություն մեջ էական դեր են կատարել 1792 թ. Մ. Միլիթանյանի ցանցերով հիմնված Մայր Դպրատունը, 1799 թ. բացված Մ. Հովնանյանի տպարանը, 1839 թ. հիմնված Մյահնդադյան և այլ տպարանները, որոնք տառադարձական և կրոնա-քաղաքական կրթչի հետ միաժամանակ տպագրում էին նաև տղաբուհիկ քովանդակություններ, աշխարհաբարձ զրված ինքնուրույն ու թարգմանական ուղեղծադրծություններ, օրացույցներ, տարբերականներ:

1806 թ. Կ. Պոլսում, Քիթաղձի Մարգարի քանքերով, հիմնվում է աս-

¹³⁰ «Արձագանք», 1836, № 20, էջ 289:

¹³¹ Տե՛ս Աշոտ Չավուսյանի, «Մարտնչաճը և նրա ժամանակը», հատ. 1, էջ 361:

¹³² Նույն տեղում, էջ 362:

¹³³ Տե՛ս Քեմալի Սուկուտյան, Հայ տպագրի դիրքը Կոստանդնուպոլսում, Ծրան, 1964, էջ 102-150:

դպրոցների հիմնման, կրթական գործի կազմակերպման տեսակետից վերելք է տալիս հիմնականում անցյալ դարի 50—60-ական թթ.: Հետադարձում, համեմատյալ ուժեղ տարիներին, հա հանդիպեց մեծ դժվարություններ:

1834 թվականին Կ. Պոլսում բացվում է Ազգային հիմնդրոնոցը, որն ուներ վարժարան, 100—150 մահմադար հիմնական հիմնական համար: Դարակենսական մահմադարների թիվը հասնում է 200-ի, «ծաղկում է» հիմնականացին կից գործող վարժարանը, տալիս ազգային, մշակութային գործիչներ: Հիմնականացին ծախսերը սկզբում հոգում էր Հարսիթյան Պեղեկյան ամիրան, իսկ 1863 թ. սկսած՝ Ազգային սահմանադրությամբ սահմանված հոգաբարձությունը:

Կ. Պոլսի դադարախառն ահաբեկություններն արևմտահայ հրապարակախոսությունը, հասարակական-քաղաքական հոսանքները: Այստեղ էին հրատարակվում «Ձուհայ», «Երեսակ», «Հայաստան», «Բանաստեղծ», «Արևիկյան դար» կղերս-ամիրայական հոսանքի խոստովողերը հանդիսացող պարբերականները: «Մեղու», «Լուսինաստի», «Բուստյան», «Միմազ», «Բուստյան քաղաքի մանկանոց» դեմոկրատական հանդեսները: Արանց շուրջը համախմբված մահմադարականները, իրարամերձ պայքար ծավալելով, դադարախառն մահմադար մեղելով, միաժամանակ զգալի դարգացման հասցրին արևմտահայ դրսևանությունը:

1860

Խորքային կիսապաշտի վերածվելը պարտադրեց կրթական տեղում թյուններին ու վատիկանին հարապարտություններ էին ընձեռում կրթական քարոզիչներին միջոցով իրենց ազդեցությունը տարածել դադարախառն հայ դանդաղների վրա՝ ջանալով նրանց հետո պահել դիպի Ռուսաստանն անհեղափոխական կոմունիստները: Մերձավոր Արևելքում և Անդրկովկասում իրենց առևտրական գործարքները դուրսին դարձնելու, Ռուսաստանի տնտեսական, առավել ևս քաղաքական ազդեցությունը թուլացնելու նպատակով Խալիվան և Ֆրանսիան կաթոլիկ պրոպագանդիստներին, ուսուցիչներին բազմամարդ խմբեր էին շարժում գնդի Կ. Պոլսի, ապա Արևմտյան Հայաստան, «քաղաքակրթության տարածելու» և քրիստոնեական հեղեղի շահերը պաշտպանելու կեղծ պատրվակով դավաճանություն հաղթարար հասնելի և ջանքով վերջիններս ծառայեցին Արևմտյան իմպերիական դիտավորություններին:

Միոհոներական շուրժումը, կաթոլիկական քարոզարարները Կ. Պոլսում սկզբնապարհում էին XVI դարավերջից: Եվտալիկանը, որն համառոտին ջանում էր իր դերիշխանությունը հաստատել համաքրիստոնեական հեղեղի միջև: Խալիվան արշավանքների վերջնական ծախսողներից հետո անցավ Արևելքի ոչ-քրիստոնեական երկրներում թաղադր ճանապարհներից հարձակակրկներին¹³⁶: Առաջինը Ֆրանսիան սկսեց կաթոլիկ քարոզիչներ առաքել Կ. Պոլսի և հարևան շատերին դավանափոխելով, մահմադարականներից ու հրեաներից հաղթարար դրոճակներ պատրաստելով՝ ջանք լինողից իր նվաճողական քաղաքականության համար հոգ ստեղծելուն:

136 Բ. А. Беляев, Предисловие к кн.: Мустафа али-Халиди, Омар Фарук, Миссионерство и империализм в арабских странах, М., 1961, стр. 1. Հանքի կաթոլիկացման մասին տեղեկատվ. տե՛ս 2. Կ. Պոլսում, Զեյթունի պատմությունը, Նրահ, 1969, էջ 217—230:

կաթոլիկների վարքագիծը՝ սուլթանին դրածո դառնալը դայրույթ տօսաչք բերեց և Պոլսի Հայ առաքյալներ մատուցողականների մեջ և ի հակադրությու՜ն սրանց, կաղմակներսլվեց՝ «Հակահասունյան կուսակցությունը»:

1846 թ հիմնված ժամադրյալաց սշակութային ընկերությունը Հասունյանների կողմից Բ. Դոանը ներկայացվեց իբրև քաղաքական կաղմակներսլու՜թյուն և արդենվեց, իկդ առիթով Մ. Պեշիկիթաշլյանը դրեց «Հանեխուկ» րա՜նաստեղծությունը, որտեղ լինտոն Հասունյանի մասին ասվում էր.

Լինունով մեծ ճգնափուր
Ու եմ հովիվ պաշտոնով

Գործընդ դիտնաս ինչ բլլալս
Պիտի դողաս սորաալուով¹³⁹:

Հասունյանների դեմ պայքար սկսեցին և Փանոսյանը, Ա. Հակոբյան, Հ. Սվաճյանը և ուրիշներ, Փանոսյանը դուժմաներ էր հանդեսակում, Սասնայիսյում քացում աղջիկների վարժարան, Լրի ուսում տալիս հայ մա՜նկներին, որպեսզի նրանք չընկնեն կաթոլիկների թակարդը, Ա. Հակոբյանը դրեց նրդիծական պամֆլետներ, Հ. Սվաճյանը «Լեդոն» պայքարի ամբողն զարծրեց Հասունյանների դեմ: Բաֆֆին Հոսմի պապի Թուրքիայում ծավալած գործունեությունը որակեց հայակոծման, իսկ Հասունյան ամբողջ խումբը՝ պապի «ծանր լծի աակ» պատասպարվածներ¹⁴⁰:

Կ. Պոլսում Հասունյան-հակահասունյան պայքարն ավելի սրվեց Զեյթունի 1862 թ. պպոսամբությունից հետո: Ա. Հասունյանը Զեյթունի իշխաններին ֆրանսիական կառավարության անունից հովանավորության խոստումներ էր տալիս, փոխարենը պահանջելով կաթոլիկություն ընդունել: Գործին միջամտում է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը, Սարգիս Զալալյանց Լույիսկապուր, որը 1868 թ. նոյեմբերի 30-ին էջմիածնի կաթողիկոսին դրում էր. «Հասունն ամենայն պորություն քանում է մեր ազգը կաթոլիկ դարձնել և պրապտաանդ է մղում, որին իբրև ծախս առամադրվում է 25000 մանեթ, որով և այս և այն տեղեր կատուցում է զպրոցներ, հնշտությանմ մեր ազգը որսալու համար: Պողոս րեյ Մորիին ցանկանում է զպրոց կառուցել Զեյթունում և բնակչի հանուն սուլթանին, տեսեց թե ինչպիսի խորամանկություն են դործում...»¹⁴¹, էջմիածնի միքսմտությունմ Զեյթունում րացվեցին յուսավորչական դպրոցներ, սակայն կաթոլիկներն իրենց նպատակներն սկսել էին իրականացնել Կիլիկիայում, մասամբ էլ Զեյթունում: 1863 թ ալնանդ 285 տուն կաթոլիկ էր դարձել, իսկ 1864 թ Հասունի կոնդակով Զեյթունի կաթոլիկների առաջնորդ է հանաչվում Կղեմես Միքայելյանը: 1860-ականներին արևմտահայ կաթոլիկների թիվը հասնում էր շուրջ 150 հազարի, որոնք իրենց աֆրանկս էին անվանում:

Հայերի կաթոլիկացման գործը կատարվում էր ֆրանսիայի թելադրանքով:

139 ՏՃ՝ Մ Պեշիկիթաշլյան, ճաղեր, հրատե, 1861, էջ 86:

140 ՏՃ՝ Բաֆֆի, նրեք, հատ 9, էջ 467:

141 Մասնազոտան, Սար դիվան, թղթ 214, փամ 188:

Եթե Արևելքում կաթոլիկություն տարածելու միսիան հիմնականում կուպակ էր Ֆրանսիայի հետ և պաշտպանվում, վարկավորվում էր ֆրանսիական կառավարության կողմից, ապա բողոքականությունը տարածում էին ամերիկյան միսիոներները, Հոլանդավորվելով Կոստանդնուպոլսի անդլիական ղեկավարության կողմից, քանի որ Ամերիկյան Թուրքիայում ղեկնող տեղական ներկայացուցիչներ չուներ¹⁴²։ 1810 թ. Բուստունում հիմնադրվում բողոքականների միությունը 1820 թ Մայրո կղզում մասնաճյուղ է հաստատում, տուրքան հիմնում, դպրոցներ բացում և քարոզիչներ պատրաստելով ուղարկում Թուրքիայի մոսկովյան դավանները։

Բողոքական միսիոներներն Արևելք ներթափանցելիս հիմնական կենտրոնն ընտրում են Կ. Պոլսից և աշխատում գլխավորապես արեմտահայությունն ամելել։ 1824 թ. մայրաքաղաքում նրանք բացում են տարրական կրթատաներ, ապա ողջ եվրոպայում հայանի Ռեբեքտ-կոյեջ բարձրագույն դպրոցը, տպարան, ուր մեծ լիկաններով հրատարակվում և ձրի քաժանվում էին կրոնական գրքերը։

XIX դարի կեսերին Բուստունից վարկավորվող բնկերությունը Թուրքիայում հաստատում է 15 գլխավոր, 254 հրկրորդական քարոզչարաններ, որոնք քաժանվում էին երեք խմբի. 1. Արեմտյան Թուրքական՝ Կ. Պոլս կենտրոնով, 2. Կենտրոնական Թուրքական՝ Ալեքսանդրիայի կենտրոնով, 3. Արևելյան Թուրքական՝ Խարբերդ կենտրոնով, 1845 թ. Փոքր Ասիայում բողոքականներն ունեին 7 դպրոցներ՝ 135 սովորողներով, որը ղեկավարեցին Թուրքիայում 1865 թ. Խոզեն կային 6 արական միջնակարգ դպրոցներ, 9 իգական պանսիոնատներ, 122 տարրական դպրոցներ՝ 139 ուսուցիչներով, 5126 աշակերտներով, իսկ 1869 թ. ալջ դպրոցների թիվը հասնում էր 185-ի. Դարավերջին դարանք քառասունվել էին։

Արեմտահայության դավանափոխության գործը «հաջող» էր կադմակերպել Արևելյան միսիան, որն ուներ 5 գլխավոր (Խարբերդ, Կարին, Վան, Բիթլիս, Մարզին) և 110 հրկրորդական կայաններ, Բուլո կայանների ղեկավարները, դպրոցներն տնօրենները քաջատաղես ամերիկացի միսիոներներ էին, որոնց կենտրոնն ու հրահանգիչը դառնում էր Կ. Պոլսի անգլիական դեսպանատունը։

Միսիոներական շարժման տարածումը բողոքի այլը տույք բերեց և Պոլսի հայ մտավորականության մեջ։ Մ. Պեշիկթաշլյանը գրեց մի շարք հոդվածներ, Ա. Հայկունին 1860 թ. հրատարակեց «Թուրքանտա տիկինը և իր գաղափարը ամերիկացի երիտական քարոզչաց վրա», «Պղատուն ի վոսբոր» գործերը, որտեղ ամերիկացի քարոզիչներին անվանեց «ինքնակույ առաջլաններ», «անճոռնի և իմաստակ փախտականներ», «Բիհդուն» հոդվածաշարով քաղաքներ արեց բողոքականների զեմքը, արեմտահայությանը թախանձեց հետո մնալ «վարակիյ այդ արտից»։ Ներսես Առաքարակցի կաթոլիկոսը հատուկ կոնդակով հայ ժողովրդին կոչ արեց զոհ չլնալ եվրոպացի ու ամերիկացի քարոզիչների «մեղրածոր լնզվին»։ Կ. Պոլսի հայոց պատրիար-

142 Տե՛ս А. Д. Желтяков, Ю. А. Петросян, История просвещения в Турции, М., 1965,

ըը բաղաձայնիվ դիմումներով ու դրույթուններով բողոքում էր էջմիածնի կաթողիկոսին, որ ինքը չի կարող արգելել բողոքականության տարածումը, քանի որ նրանց հովանավորում է Կ. Պոլսի անդիթական ղեսայանքը:

Կաթողիկոսների, բողոքականների և լուսավորականների միջև մղվող պայքարը մեծ ծավալ ստացավ, Դավանաբանական այդ վեճերը խիստ բացահայտեցին դեռ խաղացին Օսմանյան կայսրության տիրապիտության տակ հեծող արևմտահայության սոցիալ-քաղաքական կյանքում:

5. ԱՐԵՎՄՏԱՆԱՅԻՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՈԱԶՄԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

XIX դարի առաջին կեսին Կ. Պոլսում աստիճանաբար աշխուժանում էին հասարակական-քաղաքական շարժումները, հատկապես ամիրայության պեմ բունկված տրհնատալորական ելույթները:

Մինչև 1840-ական թթ. պոլսահայ գաղթօջախի ներքին կյանքը տնօրինում էին ամիրաները և նրանց կամակատար Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքները: Ամիրաները առաջադրում և սուլթանների միջնորդությամբ քահանադարին հաստատել կամ հեռացնել էին տալիս պատրիարքին, լուծում կրոնադավանաբանական բնույթի վեճերը, վճռում դավադին հաղող հարցերը, բացում և փակում դպրոցներ:

Սակայն արևմտահայ կրոնական համայնքին վերաբերող հիեղեցական, երբման էլ աշխարհիկ խնդիրներում տակավին ընդարձակ իրավունքներից էին օղտվում Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքները, որոնց ստացած առանձնաշնորհումները սկիզբ էին առնում սուլթան Մահմեդ Պաթիհի ժամանակներից և շարունակում դոյություն ունենալ մինչև 1860 թվականը: Նախքան Աղ-պաթին սահմանադրությունը, հայոց պատրիարքներին իրավունք ունեին դատել, պատժել, նույնիսկ աքսորել բոլոր այն հոգևորական ու աշխարհական հայրերին, որոնք անհնազանդ էին դառնում կամ մեղանչել էին կրոնական ավանդույթների դեմ, վատնել հեղեղի հարստությունը, հրաժարվել հարկատվությունից¹⁴³:

Պատրիարքների ու ամիրաների վերահիշյալ իրավունքները ծանր էին նստում գալառներում տպրող արևմտահայության վրա, քանի որ ալոտեղ էլ շարաշահումներն ու բունությունները զործադրում էին հիեղեցական թեմերի առաջնորդները, հայ աղաները:

Դարի առաջին քառորդին պոլսահայ արհնատալորությունը, քաղաականապես հառունանալով, իր շահերը դիտակցելով, մարտահրավեր էր նետում ամիրայությանն ու պատրիարքին: 1820 թ. օղոստոսին տեղի է ունենում արհնատալորության կազմակերպած անդրանիկ ելույթն՝ ուղղված ամիրայության և նրա դրածո Պողոս պատրիարքի դեմ:

Այդ օրերին մայրաքաղաքում լուրեր էին տարածվել, թե պատրիարքը կաթողիկոսյան է ընդունել Օգտվելով այն առիթից, օգոստոսի 8-ին ցույցարարները հոծ բազմությամբ մտնում են պատրիարքարան՝ Պողոսին սղանելու մտադրությամբ, Պողոսը ճողոպրում է: Արհեստալորները շնն հեռա-

¹⁴³ ռՄասիա, 1893, էջ 162-ի ծանոթագրությունը:

նում, վրա են հասնում թուրք զինվարները և ցրում ցուցարարներին: Օղոստոսի 9-ին արհեստավորներն իրենց պահանջները ձևակերպում են և զորավոր ներկայացնում Բ. Գոսնը, Մեծ սաղրազամբ ամիրանների սաղրանքով բանտարկում է ցույցի ղեկավարներին: Ողոստոսի 18-ին կնապացի Հակոբը և Գրիգոր Սաքալանը մահապատժի են դատապարտվում, Առանց վճռի Գեյի Թաղդասարին, Կարապետ սարկավազին, պատանի Աղարիային կառուփնարան են առաջնորդում, իսկ լազմավիժի ցուցարարների աքսորում:

Արհեստավորության ցույցեր են բռնկվում նաև 1825, 1827, 1832, 1836 թվականներին: Նախորդի ծավալը ընդունեա՞ծ, բայց ամիրայական մեհապարտության դեմ խուլացած այս ընդվզումները ժողովրդական զանգվածներին արդյունք չտվեցին: Սուլթանը դեռ զգում էր ամիրանների կազիբը, ուստի կատարում էր նրանց կամքը, հաճությամբ պատժում արհեստավորներին:

Արհեստավորական ցույցերն ավելի հաճախակի և հոռակու դարձան 1840-ական թվականներին, 1838 թ. սեպտեմբերի 9-ին Կ. Պոլսի Սկյուտար խաղամասում բացվեց գիշերօթիկ դպրոց: Հետ նախնական պայմանավորվածությամբ, Սկյուտարի ճեմարանի ծախսերը պետք է հոգային ամիրանները և հյուսանգեմի պատրիարքությունը՝ որամադրելով տարեկան 20 հազար դահկան նպաստ: Այնտեղ պիտի սովորեին նաև էսնաֆների երեխաները:

Ամիրաններն «անպատվարի» են համարում իրենց երեխաների կողքին տեսնել «հասարակ մարդկանց» դավաններին, դրա համար էլ ոչ միայն միջոցներ լուրամագրեցին, այլև հյուսանգեմի պատրիարքին պարտադրեցին հրաժարվել խոտացած նպաստավորությունից: Արհեստավորներն ստիպված էին դրամ հանգանակել, միաժամանակ Հակոբ պատրիարքին խնդրել ամեն մի անձնակրի վրա հինգ դուրսոշ հարկ դնել և այդ միջոցներով երկարածղել ճեմարանի գոյությունը: Ժողովրդական արհեստավոր մասը ջանք կբախե ճեմարանի կանգուն պահելուն, մինչդեռ ամիրայությունը կիսակն ալն»¹⁴⁴:

Սկյուտարի ճեմարանի շուրջը սկսված պայքարը զնալով սուր կերպարանք ստացավ: 1841 թ. կազմվեց Միսակամ ընկերությունը, որի մեջ մտնող 24 արհեստավորները որոշեցին զրամ հանգանակել և սեփական միջոցներով գիշերօթիկ դպրոցը պահել, Մարտին կառավարությունը ցրեց այդ հանձնախումբը, փակեց ճեմարանը: Ապրիլի 13-ին ճեմարանի մի խումբ աշակերտներ, ներկայանալով մեծ սաղրազամին, ալեխապի մատուցեցին և խնդրեցին 24 արհեստավորներից կազմված հանձնախմբի վերականգնում, ճեմարանի նոր հոգաբարձության ստեղծում¹⁴⁵, Կառավարությունը սկզբում համաձայնվեց կառարկելու ցուցարարների պահանջները: Մակտյան ամիրանները ռդապորտելով իրենց հարատվությունը, պաշտում գրաված դիրքը, արժույնի պաշտոնյաների ու սուլթանի հետ ունեցած կապերը, տալիս են տալիս արհեստավորներին ընդառաջող հայոց պատրիարքին, ամբողջ հանձնում իրենց կամակատարին¹⁴⁶: Արհեստավորներն ստիպված են լինում նորից քո-

144 Է. Պառոնյան, Երկեր, հատ. 3, էջ 55:

145 և Պառոնյան, Պատմություն հայոց, Կ. Պոլս, 1871, էջ 272:

146 Նույն տեղում, էջ 272—273:

դռեւի Բ Պոստը, քույր կառավարութիւնը զոստոսի 14-ին ձերբակալում է ճեմարանի վարչութիւն 24 անդամներին: Կղերա-ամիրայական ռեակցիան փաստորեն վերստանում է իր մենատիրական դիրքը:

Այս բացարձակ անարդարութիւնից զայրացած, 1841 թ. օգոստոսի 24-ին Իւսնդուխտ օրամշակներից, արհեստավորներից քաղկացած նրեք հասարանոց ամբսիւր հար ու հողոր ցույց կազմակերպեց, «Ձինք ուզէր պատրիարք և սեղանավոր ամիրաներից կազմված վարչութիւնը» կոչով նրանք պահանջեցին ազատել բանտարկյալներին: Բողոքի այս ցույցը ղեկավարում էր «գինեպան Իսկենտերը—գայրն ճարտարախոս»¹⁴⁷:

Լեւոնիսի հուզմունքից վախեցած Բիֆատ փաշան ակամայից համաձայնեց ազատ արձակել կալանավորներին: Սակայն շանցած քսան օր, արդարադատութիւն ասլան կանչվեցին արհեստավորների ղեկավարները և հարցաքննութիւնից հետո մայրաքաղաքից անտրվեցին Պողոս և Հովհաննես վարդապետները, Հակոբիկ Մանվելյանը, ռսկերիլ Անդրիասը, Տիֆիթյան Դեմքըրը, պատմաճի Պետրոսը, հարթաբլի Հովհաննեսը, Աբասիի ահից շատերն անցան Արենիյան Հայաստան, իսկ ղինեպան Իսկենդերը փախաւ Օդեսա:

Բանտարկութիւններն ու խստութիւնները ու միայն լվհատեցրին, այլ պայքարի օգիշնեցին մայրաքաղաքի արհեստավորութիւնը, նրա հետ համարայլ ընթացող դավառահայ պանդուխտներին: 1841 թ. նոյեմբերի 9-ին նոր ցույց կազմակերպվեց, իջվելով նավակները, ցուցարարները շարժվում են զեպի սուլթանի պալատը, աղերսադիր ներկայացնում նրան, որի մեջ շեշտվում է, թե աստիճան հնազանդ են, բայց ամիրաներու գերի լին ուզեք միալ, ավելի կօխրեն մեռել, քան ասոնց ժառայլ»¹⁴⁸:

Մեծ սադրազամի հրամանով, թուրքական դավթիները շրջապատում են ցուցարարներին, բանտարկում շատերին, սակայն շուտով ազատ արձակում: «Հսպիվ երկու շաբաթ հետո Աստվածատուրի ընտրութենն, 1841 թվականի հոկտեմբերի 3-ին կը վալիլի Սկյուտարի ճեմարանը, իր պատճառ ազգին խոտովթիւն... Սակայն արհեստավորք պարտութիւն լիստտվանեցան, այլ ընդհակառակը ավելի սերտիվ հարեցան ամիրաներու լուծը թոթափելու պաղաւտրին»¹⁴⁹:

1841 թ. նոյեմբերի 9-ին կրկին ցույց է կազմակերպվում: Կառավարութիւնը տեսնելով, որ այլևս չի կարող հանգիստ վիճակում պահել մայրաքաղաքը, բնգառաջելով նորընտիր պատրիարքի թախանձանքին, ղեկտնմբերի 12-ին կայսերական հրովարտակով 27 արհեստավորներից կազմված վարչութիւն է հանձնում պարտաքաղանի տնտեսական գործունեութիւն ղեկավարութիւնը: Ձնայած փակվում է Սկյուտարի ճեմարանը, բայց և այնպէս պարտվում է ամիրայութիւնը, Հակառակ վերջիններին ոտնձգութիւններին, լսանքները հաղթանակ են տանում և քանում նվաճել նոր իրավունքներ:

1846 թ. հոկտեմբերի 1-ին վերաբացվում է Սկյուտարի ճեմարանը, նրա

¹⁴⁷ Ա Պետրիւնյան Պատմութիւն հայոց, էջ 273:

¹⁴⁸ Ի Մ Մանվել, Ազգայնապատմ, մասն հորբոց, Երուսաղէմ, 1927, էջ 3733:

¹⁴⁹ «Եղարձակ օրացույց ս. Փրկչան հիմնադնեցի հայոցս, Կ Պոլիս, 1910,

շուրջն անմիջապես բորքերվում է նախկին պաշխարր։ Հայոց պատրիարքը հարկադրված էր հաշտարարի դեր ստանալնէլ, ամէրտներին համոզելով հաստատութեան հանդէպ ստանալ, որպէսզի որհանտաւորութեան համար տեղեր հատկացվէին ազգային-մշակութային քննալի հիմնարկներին զործեր տեսորինող մարմիններին մէջ։ Դեռեւ 1846 թ. կազմված Ազգային ժողովի 30 անդամներին 16-ր ամիսներ էին, 14-ը՝ էսնաֆներու 1847 թ. մայիսի 9-ին այդ ժողովը վերականգնվում է երկուսի՝ Կրօնական ժողով՝ բաղկացած 14 անդամներին, Քաղաքական ժողով՝ 20 հոգուց։ Լեռնայի Լիւթիքի մայիսի 20-ի հրովորտակով վաղերացված, արհեստավորներից ու ամիրաններից բաղկացած, պատրիարքի նախագահութեամբ գործող այս հիմնարկութեան հերքերն ուր երեւոյթ էին արեւմտահայոց կյանքում։

Այսպիսով, 1840-ական թթ. կեսերից փաստորէն սոսմանալիսկվում են ամիրանների մեծաւորական իրավունքները, վերջ է տրվում կղերա-ամուսնական վերնախավերի անկաշիւնից թելադրանքին տրեւտահայ մշակութային ու շտեմերի վրա, ուսնականում է յուսամտական շարժման ազդեցութեանը, պաշարի հրապարակ է դուրս դալիս արհեստավորութեանը, որն աստիճանաւոր իր շուրջն է համախմբում մայրաքաղաքի աշխատավորական զանգ վաճենքին։

Դրիմի տատերազմից հետո Թուրքիայի ներքին ու արտաքին ձանք կացութեան ոգտադործեցին Եմրապայի մեծ տերութեանները, որոնց կարճ ժամանակամիջոցում տեւր դարձան կայսրութեան տնտեսական կարեւոր մարդերին, կիսադադութեան կտեման մեծ գրեցին երկիրը։ Գնալով անմիջապես քաղաքի դարձով կայսրութեան տնտեսական ու քաղաքական վիճակը։

Ձգալով այս ըստը, նոր Թուրքիայի կողմնակիցները, երկրի ներքին զործերը արտաքին միջամտութեանից զերծ պահելու, վարկատուների ձեռքին մանրտորամի գեր կատարող քրիստոնյա հպատակ ազգերին սիրաշահելու, նրանց ու մանավանդ մահմեդական ժողովուրդների մեծ լեւնացող դժգոհութեանը կանխելու նպատակով Լեռնայի Մեջիդիէն ստիպեցին, թեկուզ խուսքով, քրիստոնյա ժողովուրդներին ազգային ներքին գործերը տեսորինող կանոնադրութեաններին ստեղծման թույլտւութեան տալ։ Դրանք ամէլի շուտ ժողովրդական զանգվածներին խարելու և արտաքին միջամտութեաններից խուսալելու միջոցառումներ էին։ Փարիզի 1856 թ. մարտի 30-ի պայմանագրում մտցված 9-րդ հոդվածը խուսքով ճանաչում էր քրիստոնյա հպատակների զարեւով ապաճանալված իրավունքները, Այն ստիպանի ու թուրք ֆեոդալներին կամերին հակառակ, որչեզեւորեւն նպատակը հայ հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքի աշխուժացմանը։

Ստեղծելով ռեձնած հնարավորութեաններին, նոր քաղաքականութեան սերնդով, արհեստավորների ու ողջ աշխատավորութեան հակառակորդ մտահոգիող մտավորականները նորից ոտքի են նշում, Պոլսի հայ դաւալիք դառնում է դառնակարգային պաշարի մտտազաշտ, նոր թալի է ստանում լուսավորական շարժումը։ Ամիրալութեան, պատրիարքի, նրանց հովանաւորող ի կառավարութեան դեմ նախկինում եղած ընդդիմաները 1850-ական թվականներին թնկալիւում են վճռական շրջափուլ։ Դարամիջի երկուս

առասնամշակներին թուրք փաշաներին, վեզիրներին, անգամ սուլթաններին նե-
ցուկ դարձած հայ դրամատուրերի ղեմ մարտադրոշ են սպարդում իվրոսլային
վերսդարձած, ֆրանսիական 1848 թ. հեղափոխության ավազանում մկրտված,
լուսբուսական առաջավոր մոսթոլներ զաղափարներին հազարակից մի
շարք հայ մտավորականներ, Սրանք ջանում էին ստեղծել մի աշխարհի կա-
նոնացրություն, որով հնարավոր լիներ շեղծացնել ֆեոդալական կարգերի
հայ պաշտպաններին և ազդալին հիմնարկներին մեջ տեղեր աղահույժի սա-
նարական նորոշուկ քուրժուպիային, Գր. Օտյանը, Սիրվիլենը (Սիրավիլեն
վիլենյան), Գ Պալյանը, Ն Ռուսիյանը մի քանի հողնորակալների մաս-
նակցությամբ 1854 թ կազմեցին նախօրոք մոսթոլացված կանոնացրության
տեքստը ու օգոստոսի 26-ին հեղափոխություն պատրիարքին ի հաստատությու-
ն ախաղիծը կազմված էր քուրժուական սահմանագրության սկզբունքով,
տեղ-տեղ նույնիսկ արտադրված էին 1789 թ ֆրանսիական հեղափոխության
նից հետո քնդունված սահմանագրության որոշ հոգվածները: Եվրոպական
աղատամտական հսկերով տարված հայ լուսավորչայ սահմանագրականներն
իրենց կազմած օրինագծի մեջ տեղում էին ապագա ազդալին ինքնավա-
րության սաղմը:

Կանոնագրության անդրանիկ նախագիծը դուր չեկավ հայ ամիրանե-
րին և երկու տարի ընթացքի մեջ չէր դալում: Կազմվեց 21 եկեղեցականե-
րից ու աշխարհականներից բաղկացած սահմանագրական նոր հանձնաժո-
ղով, որը 1856 թ ղեկավարներին ամբարտում է վաղուց ի վեր սկսած իր աշ-
խատանքը¹⁵⁰ և 1857 թ մարտի 22-ին հրապարակում հսկական համայնքի
ներքին դրոժեի տնդրնությունից շատ հետո վնացող, աղատամտ, քնդար-
ձակածավալ կանոնագրությունը¹⁵¹, Եթայց հայիվ քանի մր ամիս կանդեր, և
ահա ամիրաններու խումբ մը, իրենց հետ ունենալով մոտ մր կղերական դա-
սեն, այն կանոնագրությունը անհարմար կտեսնեն, ազդին կրոնքի և աղ-
գային ամանությունը հակառակ բաներ անոր մեջ տեսնել կկարծեն...»¹⁵²,
Կուսակցության միջամտությամբ խափանվում է դրոժը, քնդվում ավելի
չափավոր հայաքքներ ունեցող անձնավորություններից բաղկացած եր հոսակ-
նածողով:

Այս հանձնաժողովը 1858 թ. երկրորդ կեսին վերակոում է իր աշխա-
տանքը, Աղտում շուտափույթ վերամշակել և Ազդալին ժողովի վավերացմա-
նը ներկայացնել կանոնագրության խմբագրված նախագիծը: Գործը նորից
հետաձգվում է, նախ վախճանվում է ամենայն հույոց կաթողիկոս Ներսես
Աշտարակեցին, ապա և 1858 թ. հունիսին հրաժարական է տալիս Հակոբ
պատրիարքը, հեղափոխի 17-ին նոր պատրիարք է քնդվում Գեորգ Կալա-
կուպոն:

Հուկասահմանագրականները Աղտում հն տալույն կանոնագրությունը,
քանի սր Ժ... շատ ազատամիտ կնկատվիր Տատյանց, Պալյանց, Նրամյանց և

¹⁵⁰ ռիկդու, 1856, ղեկավարներ, № 31, էջ 173—175:

¹⁵¹ ռիսախա, 1857, 28 ժառախ, № 270:

¹⁵² Ժշաղեն ամսօրհա, 1802, հուլիս, էջ 207:

ասոնց համախոհ ամիրայական խմբակներն¹⁵³, Հուկաուակ սրանց, 1859 թ. մայիսին բնտրվում է հերթական հանձնաժողովը՝ 5 հիկեդեցականներին և 14 աշխարհականների մասնակցությամբ, Հանձնախմբի կողմում էին Կ. Յուսուբյանը, Բարսեղյանը, Մկրտիչ Աղաթոնը, Նուհայեթ Ռուսիյանը, Ենոք Տիմիրճիպաշյանը, Գրիգոր Ուլանը: Խմբի ղեկին և գաղափարական առաջնորդը սակավին Ֆրանսիական հեղափոխության դադարներն ուղի տարված Նահապետ Ռուսիյանն էր, որը գրեթե միանձնյա խմբադրում էր կանոնադրությունը:

Հանձնախմբը նույնքան ասարտում է աշխատանքները և վերամշակված տեքստը ներկայացնում Աղաթոնը ընդհանուր ժողովի հաստատությանը¹⁵⁴, Քննարկման ժամանակ ամիրաները առաջարկ են մտցնում նույն նիստում լիափութալու և, այլ փոփոխությունները հանգամանորեն քննելուց հետո ներկայացնել հաջորդ տեղամ: Սակայն հաջորդ նիստը հետաձգվում է անորոշ ժամանակով՝ ավելին, Գեորգ պատրիարքը, դաշնակցաօժանդակական խմբաժողովան հետ, օչնչի առաջ կանգ չի առնում, ցանկանում է ամիրայական խմբաժողովան հետ, օչնչի առաջ կանգ չի առնում, ցանկանում է ամիրայական խմբաժողովան հետ, օչնչի առաջ կանգ չի առնում, ցանկանում է ամիրայական խմբաժողովան հետ:

Հակասահմանադրականների նման արարքը զայրացնում է սահմանադրականներին և աստիճանաբար ուժեղացնում սահմանադրական շարժումը: Կանոնադրության արդեն պաշտպան են կանգնում ոչ միայն բուրժուական մտավորականները, այլև պանդուխտ մշակները և դավաճանայ հոծ քաղաքականները: Այս ամենը նոր սղեղություն է սուսը բերում և պոստհայ լրագրավարներին մղում ակտիվ գործողության: Աշխուժանում են դեմոկրատական ուժերը, վարկադրվում է պատրիարքը և հեռացվում: Նորընտիր պատրիարք Սարգիս Գոյումճյանը 1860 թ. մայիսի 24-ին ստիպված ընդունում է կանոնադրությունը: Գր. Օռյանի, Սերգիսի, Գ. Պալանի կրկին խմբադրումով կանոնադրությանը ներկայացվում է ընդհանուր ժողովի քննարկմանը և հաստատվում: Ն. Ռուսիյանի առաջարկությամբ այն ստանում է Աղաթոնի սահմանադրություն անվանումը¹⁵⁵,

Աղաթոնի սահմանադրության այս տարբերակը նվաճվեց Կ. Պոլսի հայ արհեստավորների, օրամշակ բանվորների, բաղժառույց պանդուխտների և սրանց ղեկավարող հայ առաջնորդ մտավորականության պայքարի գնով: Ի կարևոր համաձայնվել հայ բուրժուական այն պատմաբանների հետ, որոնք Սահմանադրությունը դիտում են իբրև բարեխառն սուլթանի դիմության ու շտեղծի արդյունք: Արեւմտահայ պետկրապետի օրդան Սիկուզի պարբերականի վերաբերյալ: ... առանձնապես տեղի ու վրա հղավ ազգը այս բանին (Սահմանադրություն — Սուլթ.) համար:

1860 թ. բնդունված Աղաթոնի սահմանադրությունը բաղկացած էր բնդարձակ առաջաբանից, 150 հոդվածներից: Պետք է բնդարձակ 220 երեսի:

153 Մ. Օրմուչյան, Աղաթոնյան, մասն. հրատարակ. էջ 4016.

154 «Մասիս», 1859, 24 դեկտեմբերի, № 413:

155 «Մասիս», 1860, № 433, 28 մայիսի:

156 «Մեղրու», 1860, № 88, էջ 11:

իրաններ, Հրավիրվելին 140 անդամակիցներ, Կազմվում էին կրոնական ու քաղաքական ժողովներ, որոնց միացյալ քննություններ ասեղծված Գերագույն ժողովը օրենսդիր իրավունքներ ուներ: Ժողովներին որոշումները գործադրության էր դնում Ազգային կենտրոնական վարչությունը¹⁵⁷:

Առհմանսփականվում էին ամիրանների իրավունքները: Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին բվեարկող Ազգային ժողովի նրեսփոխաններին իրավունք էր վերապահվում նախորդը, նույնիսկ մամուլի միջոցով, Հրապարակայնորեն իրենց կարծիքներն հայտնել: պատրիարքի թեկնածության մասին: Պատրիարքը զբոհվում էր ինքնազուտի ազգի ներքին գործերին վերաբերող օրենքներ Հրապարակելու, առավել ևս գործադրության մեջ գնելու: իր նախկին արտոնությունից: նա, փաստորեն, մնում էր ազգի և կառավարության միջև միջնորդ մի ողակ, որը, էթե Առհմանադրությանը հակասակ գործեր (հողմաժ 5), կհնոացվի պայտունից:

Կրոնական ու քաղաքական ժողովների անդամներն բնութվում էին դադտնի քրիստոնեությանը: Կրոնական ժողովի ղեկավար ու մշտական գործող կազմը բաղկացած էր 12 հոգուց, իսկ քաղաքականինը՝ 20, Քաղաքական, Ժողովն իր հերթին կազմում էր ազգային խորհուրդներ և հոգաբարձություններ: Սրան կից ասեղծվում էին ուսումնական և դատական խորհուրդի նախագահ էր նշանակվում Կ. Պոլսի պատրիարքի փոխանորդը (հողմաժ 44): Կրոնական ժողովը կազմել էր տալիս վանորհից խորհուրդ, հյուսիսից, կառավար, հիմնականորեն հոգաբարձություններ, Այս մարմինները ղեկավարում էին համապատասխան հիմնարկների գործերն ու տրամադրություններ¹⁵⁸, վերահիշյալ հիմնարկների հստակ ողակներն էին դավառանքն ու թաղական խորհուրդները, որոնք անմիջապես շփվում էին ժողովրդի հետ:

Ակնհայտ է, որ արևմտահայերի Ազգային առհմանադրություն անանք իր ներքին բովանդակությանն անհարկ էր: Առհմանադրությունը ոտակ հայկական համայնքի ներքին կյանքին վերաբերող մի կանոնադրություն էր և սուրբանական բռնապետության ճնշումներից հայ ժողովրդի իրավունքների պաշտպանության անսակնաթեք արժեք չէր ներկայացնում: Ինչպես հետագայում դրսում էր բնդիացի թուրքն օրենքներ, Այլառեղ ամեն ինչ կար, բազի մի հողմածից, որի մյուս հայը կարողանար հնավել, որպեսզի թուրքը յխեր նրա ոչխարները, քիչը չբռնաբարեր նրա աղքիկներին և յվարեր նրա հողը, հարկահաժաքը հիլու կամ երեք անգամ չպահանջեր միևնույն հարկը, մի խոսքով՝ ամեն ինչ կար, բացի մի այնպիսի կորդադրությունից, որն իրսք հրաշխիք լինելը թուրքական կառավարության կառավարկանության դեմ¹⁵⁹, Առհմանադրությունը չէր ներկայացնում արեմտահայ աշխատավորության հաժաքական կամքը, չէր արդարացնում նրա հույներն ու անկախությունները: Ի նախանդյանի բռնապետությանը և . . . դա մի անուն է, որ անհիմաստ է

157 Ազգային առհմանադրություն հայոց, և Պոլսի, 1860, էր 26, 28.

158 Նույն տեղում, էջ 27.

159 Մ. Գ. Րազեն-Ջեքմեն, Армения, армяне и трактаты, М., 1896, стр. 197.

թե հայ ազգի և թե այս կանոնադրության իսկ վերաբերյալ»։ Զուր չէ, որ մեծ վեղիկ Լևի Ժառանգարհանքով «տեղից յշարժվող քառակուսի անիվ» էր անվանում այն։

Չնայած այս բոլորին, արևելյան բուսականության դժնի տիրապետության պայմաններում կյանքի կոչված Ազգային սահմանադրությունը առաջադիմական էրեւոյթ էր։ Այն պայքարի էր համարում ինչպես նոր ձևավորվող բուրժուական, այնպես էլ ժողովրդական դանդաղածներին։ 1850—60-ական թթ. Ազգային սահմանադրությունը այն ստանդըն էր, որի շուրջը պտտվում էին հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքներն ու պարբերաթիւթերը, որոնք սահմանադրություն կոչվեցին իրենց հայտնում էին իրենց կարծիքները մասնակաշարքանի ժամեքին հուղող հարցերի մասին, Լեւոնաճալերի ազատագրական պայքարի զաղախարարանության կաղապարման տեսակետից իսկ էական դեր խաղաց 1860—1863 թթ. Նախկին սահմանադրական շարժումը՝

Ազգային ժողովի ու պատրիարքի կողմից 1860 թ. մայիսի 24-ին րեւոյթում Ազգային սահմանադրությունը պորձադրութան մեջ կարող էր դրվել կառավարության վախճարումից հետո միայն, որը ուղացվում էր։ Բ. Դուրը պաշտպանում էր ռեակցիոն ամիրաններին ու բարձրաստիճան հոգեւորականությանը, Հովանապորք և հովանապորքալեւեր մտադրվել էին. Թաղեյ Սահմանադրությունը։ Նրանք սպասում էին հարմար սոթիթի, որը և շուղացալի։

1860 թ. դեկտեմբերի 23-ին հանկարծումահ եղալ նրուսաղեմի հայոց պատրիարքը, Եղեբա ամիրայականները, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի ղրխաւորութամբ, մերմույթ Սահմանադրության սկզբունքները, պահանջեցին նրուսաղեմի պատրիարքության թեկնածուներն առաջադրել տեղի միարաններին՝ Եւսիլը։ Սահմանադրության պաշտպանները, հասկանալով հակառակորդների հեռանկար գիտաւորութունների իմաստը, հակադրվեցին դրան և նրուսաղեմի պատրիարքին յրսիլը ընտրելու առաջարկ արեցին։

Այս հողի վրա նոր կրքեր բուրդեցին։ Պոլսահայ մտավորականությունը համախմբվեց «ներսեն»—«դրսեն» խմբակցութունների մեջ և շարունակեց պայքարը այլ անունով, բայց փաստորեն Ազգային սահմանադրութան մերմույթ կամ հաստատման համար, «Սահմանադրականները» «դրսենականներն» էին, «հակասահմանադրականները»՝ «ներսենականները»։ «Ներսենականներն» առաջին անգամ 1860 թ. հունիսին Եւսիլը ընտրեցին, որը կոչվեցին ներքին նպատակը Սահմանադրության կործանումն է»¹⁶⁰ կամ «Ազգային խաւարալ և կոպտաւոր մասը ու նրուսաղեմի պատրիարքը ընտրելու խնդիրը պատրվակ ընկելով... Հայ հայրենիքի հուղաւորութունը, զնալին Դուան կասկածելի ցուցեցին, զրդարտեցին։ Սարպիս պատրիարքն ու բոլորովին անոնց հարդորութամբ դնալ Դուր ազգը բարանալ, զրդարտեց»¹⁶¹։

1861, հուլիսի 26-ի «Հաւելվածը»
Հայկ Ղազարյան, Եւլ. աշխ., էջ 459,

1861 թ. հուլիսի 12-ին խառր ժողովը հրապիրեց առաջին նիստը՝ որոշելու ներուսղեմի պատրիարքություն խնդիրը: Արհեստավորները հավաքվեցին պատրիարքարանի դռան մոտ և պահանջեցին պատրիարքի հրաժարվանը: Նիստն անարգվունք և կիսառ ժնաց, իրենպիսյանները ջրվեցին: Հուլիսի 21-ին կայացավ հաջորդ նիստը¹⁶²: Ժողովուրդը իմացավ այդ մասին, իսկեց պատրիարքության, սպառնալիքներ տվեց նրենպիսյաններին զլխին և սպահանջեց հավատարիմ մնալ: Ազգային սահմանադրուին սկսեց լնցնրին:

1867 թ. հոգստոսի 21-ին պոլսահայ աշխատավորությունը ապստամբեց պատրիարքի ու հակաաւմանադրականների դեմ: «Թողովորդը բաւմնժի մասին կբաղկանար րեկեւորթուհների ու ուսանողներն»¹⁶³. Ռարզիս պատրիարքը փորձեց զիջել հավաքվածներին, բայց նրան լուծցրին և պահանջեցին հրաժարեալն առլ կամ հնադանդվի Սահմանադրութանը: Ապարդյուն անցան Բ. Դոան անունից ժողովրդին արատ նրա բոլոր սպառնալիքները: Հուլիսի 1-ը ուղեւոր իւր իւր արեւելի էր արեւել: Վրա է հասնում Ռեւիմ իսլամի իր դափթիկներով: Սակայն միջնորար ասնքան շիկացած էր, որ վանեցած րեւիթիկները եւ քաշվեցին: Սէն աստիւն պատրիարքը որոշեց հաւանադրութիւնը կատարելապէս րնդունելու: ասորադարթիւն մը տայ»¹⁶⁴:

Սահմանադրական շարժման ուժեղացումն անհանգուստացրեց կառավարությանը: Ընձ վեգիր Լէի սիւշան, կառավարութեան կողմից փոփոխութեամբ լիկեկու պատճառարանութեամբ, հասուի գրութիւնով պահանջեց դադարեցնել Սահմանադրութեան գործադրութիւնը: Հետագիմանները փաստորին հասան իրենց նպատակին՝ արգելել Սահմանադրութիւնը¹⁶⁵, ցրվեցին բոլոր հանձնաժողովները, որը ու առիթ դարձավ, որպիսիք քաղաքական պայքարն աւելի սուր կեկրպարանը ստանար:

Նախկին լիբերալ-սահմանադրականները, սկանառես լինելով ժողովրդական ցույցերին, 1861 թ. վախճան, սկսեցին պահպանողականների հետ հայտնությունը եզր փնտրել, և մարտահրավերակալը մնաց ղեմովրատական մարտավորականությունը, նրա հետևից շարժվող ժողովրդական զանգվածներին: Սահմանադրության արգելումից քիչ անց փակվեցին նաև «Մեղու», «Մյուս», «Մաղի» ղեմովրատական պարբերականները, Կ. Փանոսյանը, Հ. Ստյանը, Գր. Չիլիկյանը, Ա. Հակոբյանը և մյուս որոշները սկսեցին լուստիկները սպաղարկել և զաղտնի տարածել ժողովրդի ձեռք:

Ժողովուրդի և պոլսահայ դեմոկրատների ցուցաբերած հաստատակամու-
թյունը վսխեցրեց և՛ կառավարությանը, և՛ պատրիարքին: Սարգիս պատ-
րիարքը հարկադրված հրաժարական տվեց, նշանակվեցին հանձնաժողով-
ներ՝ Աղզաչին սահմանադրությունը վերաքննելու հանձնարարությամբ: Գր-
լանց մեջ ինդուլգենցիա Սերվիլենը, Ստ. Ասյանյանը, Մ. Մինասյանը, Հ. Սու-
րանյանը, Գր. Օտաջեզ, Ռ. Աղաթոնը, Ն. Ռուսիկյանը: Սահմանադրություն
նոր նախագիծը 1862 թ. ապրիլին հանձնվում է կառավարության հաստա-
տությամբ, որը կրկին զիտավորյալ ուղարկում է: Կեսաթխույնից ու պատ-

¹⁸² *adipidus*, 1876, № 3, 11. *herbigium*, *Smekitow* *umy* *herbigium* *herbigium*, 1851.

¹⁶³ *σφωρηγος*, 1561, xi 55.

114 *Deutsche Mathematik*

[Cf. *Wittgenstein*, 1967, p. 506.]

րիարքից դժգոհ աշխատավարույթյունը նորից բողոքի ցույցներ է կազմակերպում:

1862 թ. օգոստոսի 1-ին, Զենթունի ապստամբության օրը, ամբոխը հարկակիցներ է պատրիարքարանի վրա, շենքից փնդում պատրիարքի տեղապահին և խառը ժողովի տեղամենիին: Երեկոյան Սենյմ փաշան շտապում է պատրիարքարան: Զենթի սպանակների տակ ցուցարարները ցրվում են: Այս իրադրություն մեջ պատրիարքի տեղապահ Մազաքիան և խառը ժողովի նախագահ Բարուհակ բեյը հրաժարվում են պայտուհից: Բարձրագույն Դուռը մերժում է նրանց հրաժարականը և խոստանում վաճառքներ և Ազգային սահմանադրությունը: 1863 թ. մարտի 17-ին, քաղաքի վերափոխություններից հետո, կառավարության կողմից հաստատվեց այն և անմիջապես գործողության մեջ դրվեց: Մ Նալբանդյանի արտահայտությամբ «Սլապտվեց» Սահմանադրությունը, նախկինում եղած 150 հոգիաների փոխարեն, ազգին հրամցվեց 99 հոգիաներից բաղկացած սահմանադիր մի կանոնադրություն:

Գերազանցապես լիբերալների զրշով վերականգնված 1863 թ. Սահմանադրությունը, նախորդի համեմատությամբ, հետևյալն էր: Ազգային ընդհանուր ժողով կազմող երեսփոխանների թիվը 220-ից իջեցվում էր 140-ի, որոնց մեծ մասը ընտրվում էին ոչ թե աշխարհականների, այլ եկեղեցական ժողովների կողմից: Արգելվում էր նախկին 140 անդամակիցների մոտորը Ազգային ժողով: Գեմոկրատական մտավորականությունը գրկվում էր ամբիոնի օգտագործելու հնարավորությունից: Փաշառից եկող 60 Երեսփոխանների թիվը իջեցվում էր 40-ի: Ազգային համագործար ժողովների նրբաշրջանների ժամկետը մեկ տարուց երկարացվում էր երկուսի: Ազգային սահմանադրության և սահմանադրական հանձնաժողովների գործունեությունը, բաղաժնի վերապահումներով, խցոնով վիճակի և կախման մեջ էր զրվում սուլթանի քահանայությունից:

Այսպիսով, 1863 թ. մարտին ընտրված սահմանադրական վարչությունը սկզբից եկավ հանդիս և կապ օրպես ցավալի աշխատավարության շահերին հակադրվող մի ուժ: Կղերա-ամիրայականների հետ դաշինք որոնելու մտադրությամբ, լիբերալները սկսեցին ժողովրդի ձեռքից ետ խլել այն փոքրիկ զիշումները, որոնք սկզբից տրված լինելով, այժմ ըստագույն մեծ էին թվում և վախճանում նրանց:

Ազգային սահմանադրության համար մղվող պայքարն իր բուռն արտահայտությունը դասով հայ պարբերական մամուլի էջերում: Հասարակական տարրեր, հակադիր ու իրարամերձ հոսանքների պատկանող արևմտահայ մտավորականները յուրովի գնահատեցին կանոնադրությունը և քանց շխնայեցին Սահմանադրությունն ու նրա համար ծավալման շարժումը ծառայեցնել իրենց դավադրային նպատակադրումներին:

Պոլսահայ ամիրաների և նրանց հետ բազմաթիվ դժգոհությունով ազնուօրարժարատիկան հոգնորականության շահերի արտահայտիչ կղերա-ամիրայականներն սկզբից եկավ դեմ էին Սահմանադրությանը: Նոր կանոնադրությանը նրանք տեսնում էին ոչ միայն իրենց ու պատրիարքի իրավունքների սահմանափակումը, այլ ավելի սաքսափելի թվացող րարակոխու-

Յյունները ձկնորսական կոնսոնների մեջ: Կղերա-ամիրայականների ձայնափող դարձած «Ծրակեր», «Արեւելյան դուրա», «Ժամանակը» և որանց խրատագրերն էր՝ Լոփհանեկ Ենթունց-Չամուռնյանը, Տեյիրմենճյանը, Ս. Փափազյանը ամեն կերպ անվանարկում էին սահմանադրականներին, փակել տալիս ղեմակրատական ընթերցող, հասկանալի ենթակետով Լ. Սիմանյանին, Կ. Փանոսյանին, Գր. Զիլինկիրյանին, «Երեւակը» սովորական կառավարությանը հուշում էր, թե սահմանադրությունը... կնշանակե միևնույն կասկածաբարության մեջ հրկու կերպ կառավարություն ընդունելը¹⁶⁶ կամ «հայախնամ» թուրքական պետության մեջ նոր պետություն ստեղծել: Ստրկամիտ ռեակցիոներները ժխտում էին հակակոտն ինքնավարության, ազդի քաղաքական իշխանության գաղափարները:

Լիբերալ բուրժուական հոսանքը, նրա սահմանադրական ներկայացուցիչներ Գր. Օռյանը, Ն. Թուրքյանը, Մ. Աղաթունը, Գ. Պալյանը, Եյսինջը նախկին լուսավորականները, 1850—1860-ական թթ. ապրիլին զործունեության հրկու շրջան: Մինչև 1861 թ. պայսաճայ լիբերալներն ավելի ատոմադրական դիրքին էին պաշտպանում: Նրանց էր պատկանում Ազգային սահմանադրության մտահղացումը, նրա մի քանի տարբերակների խմբագրումը:

1860 թ. «Մեղու» պարբերականում տպագրված Գր. Օռյանի ու Ն. Թուրքյանի հոդվածաշարում հանդամանորեն շարադրվում էին որանց հայացքները Ազգային սահմանադրության վերաբերյալ: Դեռևս համաքայլ ընթացող ապագա ղեմակրատները և լիբերալ-սահմանադրականները գրում ու խոսքով ապացուցում էին Սահմանադրության անհրաժեշտությունը:

1850-ական թթ. լուսավորյալ սահմանադրականները նույնիսկ մտադրություն ունեին Թուրքիայի տիրապետության տակ հակակոտն բուրժուական ազգային ինքնավարություն ստեղծել, ապա և ձեռնդրել տալ պառլամենտական համարակառույց: Մակայն նրանք այդ պատրանքը ուղում էին իրողության վերածել ազդի սյուսավոր ու հարապատեն ներկայացուցիչների միջոցով, սկզբից ենթ խոսափելով ժողովրդական ղանդվածների լայնահուն հեղափոխական շարժումներից: Լիբերալները դեռևս 1860 թ., իրենց պտրորություն Գր. Օռյանի բերանով, բնորոշվումների ժամանակ սահմանում էին կրթական ցանց և անդրադառնալով սովորականությանը գրկում բնորոշում և բնորոշվելու իրավունքներին:

1861—62 թթ. սահմանադրական շարժումները, Զեյթունի հերոսամարտերը, վառպտրականի ու Մուշի գինիսի էլությունը ստրատի հերշնչեցին լիբերալ-սահմանադրականներին: Նրանք փորձով տեսան, որ ժողովրդին ալլես իրենց էտեից չի զնում, ընդհանաակ, հակադրվում է լափավոր պահանջներին, ուստի գերադասեցին սահմանադրամիջ ղեմակրատներից, ընդունուր հակառակալ էլիպրա-ամիրայականների հետ և համաձայնվել սահմանադրության տղնասմանը: Լիբերալները 1861 թ. մշակեցին գրաշնչական կոնսոնների տեղադրել նախադիր, փորձեցին արգելել պետության ու հեղեցու մասին քննադատական հոդվածների տղապրումը:

Արևմտահայ լիբերալների օրդան «Լափա» պարբերաթերթը, սկզբնական

¹⁶⁶ «Երեւակ», 1861, № 189.

շրջանում հետևողականորեն պաշտպանելով Սահմանադրությանը, երբեմն պայքար մղելով ամիրանների ու պատրիարքի դեմ, 1861—62 թթ. սահմանադրական շարժումից վախճալով և խմբադրի բերանով օգոստոսյան ցույցերն սնվանից թանկարժեք ու անպատեհ՝ ղեկավար¹⁶⁷։ Կ Յուլիուսյանը, լուսինի միջոցով և Մեմլիկի՝ ղեմակրատական թիւթիւրի փակման լուրը, շփարանց հրապարակայնորեն կշտամբել նրանց խմբադիրներին։

Գաղափարականության շահերի պաշտպան Բ. Խրիմյանը, Գ. Արվանդյանը, Իսկենդերյանը, Ռեհմիի վտույտականն և Ռեհմիի Տարոնոս պարբերաթիւթերն ավելի հետևողականորեն պաշտպանեցին Ազգային սահմանադրությանը և շխգիցին իրենց կապերը ղեմակրատական մտափորականութեան հետ։ Կառավարական շրջաններում թաղաքային հայի համայնի վայելուղ Բիւրաի նրիմյանը գրում էր. «Սահմանադրություն մերժող դասը ավելի Բաւլըցողներն են, քան թէ պարզամիտ հասարակությունը»¹⁶⁸, Իր կուսակիցների հետ միասին նրիմյանը դավասանքի խոտերը չէր խնայում Ազգային սահմանադրության հարցին, սակայն հարցում էր պոստահայ փափկասունների յիւրեալ քարհանգությունը, պահանջելով սահմանադրական հիմնադրների օտեղծում նրանեայան Հայաստանում։

1869 թ. Բ. Խրիմյանը պատրիարք կարգվեց։ Նրա նախաձեռնությամբ ստեղծվեցին գաղափարականների հարատւահարություններն ուսումնասիրող հանձնաժողովներ և հայրենասեր նրափոխաններն յիշողով Հայաստանի վիշտը մայրաքաղաք սնդուփոխից, ճնշված հայ գյուղացու աղիկտուր ճիւղը պատրիարքարանի պաշտոնյաների ու սուլթանի թանձրաթաղանթ ակնցին, հասցվեց։

Սահմանադրական երկարատե շարժման պրոցեսում ղեմակրատական մրտափորականությունը ևս հայացքների ևրկու շրջան ապրեց։ Պայքարի առաջին էտապում արեմտահայ ղեմակրատիայի տրիբունը՝ Մ. Նալբանդյանի ապագա դիւանից և Սիւնյանի սահմանադրական պատրանքի մեջ էր, կարծում էր, թէ դրանով կարող է փրկություն սպեղանի հասցնել խոշտանգվող գաղափրն։ Արեմտյան Հայաստանի աշխատավորութեանը։ Տաղանթին յիւրերային յասահանադատված մեղսական երիտասարդությունը հայտարարում էր. «Այնպիսի թող դարմանա, երբ օր մը քո տալիքությունից ալս բերկրութիւ գյուլը կարգալով տննի, թէ ի՞նչ մեկ գործ մը, ի՞նչ մեկ գլուխությամբ քո ղուլի ելած է, ու զմային հայ աղպին խալտալուսի բնավորության վրա։ Եւ դուր. ապրտա և հարտահարայալը՝ ցնծուցեր և արախ ներք։— Ես քո պարկեր ու որհնեղեղ օղգին բարերարները»¹⁶⁹։ Ազգային սահմանադրության հետեւկըզրեական շրջանում մեծ հուսնք էին կուպի 2 Սիւնյանի գաղափարաւեր Կ. Փախոյանը, Գր. Զիլիկիւրյանը, Մ. Մամուրյանը։

1861—1863 թթ., սահմանադրական պայքարի նոր շրջափուլում, յիւրերային ետրեթա շրջադարձը զգատադրից ձեւավորվող ղեմակրատական հոտերի ներկայացուցիչներին։ Մուլթանական յիւր ղեմ օկուլած աղուամբուական շարժումները, Միւրային Նալբանդյանի դորեղ աղգիցությունը նրանց հանեց սահմանադրական պատրտերի յիւր մշուշից։

¹⁶⁷ «Մասիս», 1882, № 549։

¹⁶⁸ «Արմիկ վտալուրական», 1861, Մ 8, էջ 226—229։

¹⁶⁹ «Ազգու», 1860, Մ 108, օգոստոսի 30, էջ 189։

Գեմեկրատական հոսանքը զգալիորեն լիբերալացանքը, «Բյույտությունը» Լեզգային սահմանադրությունը, լեզու գտնելով՝ տաճարահողականների հետ, դրվասանելով՝ կանոնադրության նոր նախագիծը, փաստորեն խաբում են մտղովորդին, ձեռնում բավարարվածի տեսք ընդունել և վերջիններիս հետո պահել ոչ միայն սոցիալ-դասակարգային, այլև ազգային-քաղաքական պայքարից:

Գեմեկրատական հոսանքը դատվից նախկին կուսակիցներից, շարունակեց ղեկավարել պոլուսհայ սահմանադրական շարժումը, քննադատության նրա շանախից դարձրեց «Բյույտություն» սահմանադրությունը: Այս հարցում մեծից վաղ շրջադարձ կատարեց Հ. Սիմեյանը, որին հետևեցին Ա. Փանոսյանը, Բ. Մամուրյանը, Գր. Չիլինկիրյանը և ուրիշներ:

Հ. Սիմեյանը, գաղտնի, թե՛ հրապարակով, «Մեղի» հոդվածներով, թե՛ «Խառնություն» գրքով, մոլորակի մեջ տարածած բազմաթիվ թուրքիկներով, Լեզգային ժողովի ամբիոնից ընկալատության կրակ էր տեղում ժողովրդագրով կղերս-ամիրայականներին, շախմատը լիբերալներին, անդործունյա երեսփոխանների զլխին: Լեզեն հեղափոխական դեմոկրատիզմին հարող միջանցանք խոր հասկացություն էր ապրել այս հարցում, որիսով՝ ժողովուրդը «... երեսփոխան ընտրեց, անոնց ազգով ազգը կառավարելու իշխանությունը և մինչև հիմա մեծնային կերպով հնազանդեցավ անոր: Սակայն առաջ, ցավելով կանեց մեծագույն մասով խաբեցին անոր վստահությունը և ի պերս հանեցին անոր ղեկը ի հոյակեր»¹⁷⁰:

Սահմանադրական սնդործունյա հիմնարկները քննադատեց Ա. Փանոսյանը, ընտրվելով Լեզգային ժողովի երեսփոխան, նա սակայն, շուտով հրապարակեց և հրաժարվեց մասնակցել նրա հիստերիին: 1863 թ. Բ. Մամուրյանը դուրս էր. այժմ «... հար սահմանադրական հայ կանոնեմ, կհիշեմ այն մտերացվանը, որ հանք մեղրի դոց ամանի վրա կըսեր և կկարծեր թե մեղր է կերած... անոր հետով կկշտանար»¹⁷¹: Բ. Մամուրյանը խիստ զժողով էր կրոնական ու քաղաքական ժողովների անդամներից: Այդ մասին նա ազնվաքննում է. «մի՞թե Պալսի հայր Սահմանադրությունը ոչ ոքի մեջ բերե, դու հանուն ազգին շինեց, ապեց և ժողը դրավ»¹⁷², Թեկուր ուշացումով, բայց և աչնպես Գր. Չիլինկիրյանը հասկացում, որ «Սահմանադրության ազդեցությունը խիստ փանաքի եղավ... ամիրաներու քմածին կամքին հայտնեց ամիրայական բեկորներու խոսքը և անզոր ժողովականներու քորվումը»¹⁷³, Պալսի հայերը հույսում են, վերում, դուրս «Եկեցին՝ Սահմանադրությունը, հույս ունենալով դրանով «գործավոր» ազգերի շարքին դառնել»...¹⁷⁴:

Բ. Նալբանդյանի տրեմտահայ պինակիցներ ու հետևորդներ Հ. Սիմեյանը, Ա. Փանոսյանը, Բ. Մամուրյանը, Գր. Չիլինկիրյանը եկան այն համոզմուն, որ սոցիալ-քաղաքական կադմակերպված օրաքաղաքի գինված անդրատաժրություն է: Բայց և այնպես, նրանք յոթնեցին 1860-ական, տառապանքալի:

¹⁷⁰ ԲՄԽԳՈՒՄ, 1865, № 255, էջ 1:

¹⁷¹ ՎՈՒՅՈՒՄ Բ. Մամուրյան, Հայկական եռամսյակ, Չիլինկիր, 1872, էջ 124:

¹⁷² ԽՈՒՄ, 1865, էջ 34:

¹⁷³ Գր. Չիլինկիրյան, Պալսի խոսքեր ի կոստանդնուպոլիս, Չիլինկիր, 1883, էջ 58:

¹⁷⁴ ՆՈՒՄ, 1865, էջ 58:

պես 60-ական թթ. իրենց մղած սահմանադրական պայքարի, այսինքն՝ հանուն ժողովրդական սահմանադրության սկսած շարժման ղեկը, որն արևմտահայ աշխատավորությանը քաղաքական պայքարի առաջնիկ հասունացնելու գործում շոշափելի արդյունք տվեց։ Ազգային սահմանադրությունը սուլթաններին տիրապետության տակ դարևորից ի վեր հայտնվող հայ ժողովրդին ինքնագիտակցության բերեց, պայքարի և հաղթանակի հնարավորության վերստահություն ներշնչեց։

Ազգային սահմանադրությունը իր բոլոր թերություններով հանդերձ մի հարևոր էջ էր արևմտահայ հասարակական մտքի ու քաղաքական պայքարի պատմության մեջ, Հատկապես կարևոր նշանակություն ունեցավ Սահմանադրության համար մղվող պայքարը։

Ազգային սահմանադրությունը առանց փոփոխության գործադրվեց մինչև 1870 թվականը։ Մ. Խրիմյանը իր պատրիարքության վերջին շրջանում պահանջում էր վերանայել Սահմանադրության հոդվածները, փոխել հրեսիությանների թիվը, ընտրության կարգը, միացնել զործադիր ժողովները, կրսնական ու քաղաքական խնդիրները դատել իրարից, դավաճանալ ներկայացուցիչներին քանակն ավելացնել, Ազգային ժողովը կղերա-պաշտանողականների ճնշման տակ մերժեց այդ առաջարկը։ Սահմանադրությունը հարատևեց մինչև 1896 թվականը, Համիդյան ջարդերի օրերից այն դադարեց գործելուց, ասպ Վերականգնվեց 1908 թ. Սրիտթուրքերի հեղաշրջումից հետո, Ազգային սահմանադրությունը վերջնականապես արդելվեց 1915 թվականին։ Ցրվեցին Ազգային ժողովները, հրեսիությանների մեծ մասը աքսորվեց կամ ոչնչացվեց Տեր-Ջոր տանող ճանապարհին։

Արևմտահայերի Ազգային Սահմանադրությունը, որոշ խմբագրումներով, մինչև օրս էլ գործադրվում է Սփյուսբլի մի շարք հայաշատ համայնքներում։

ԲԱԺԻՆ Դ

ՀԱՍՄԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ

ԱԶԳԱՑԻՆ-ԱԶՈՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ 1850—1860-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1 ԶԻՅՐՈՒՆՑԻՆԵՐԻ ԻՆՖՆԱՊԱՇՊԱՆԱԿԱՆ ԿՈՒՎՆԻՐԸ
1830—50-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Արեւմտյան Հայաստանում և հասկայեա Հայկական Կիլիկիայի յեռնա-դաւառներում 1830 50-ական թթ. բռնկվեցին սուլթանական կռուպարու-թյան դեմ ուղղված մի շարք ապստամբութիւններ. առիդի ունեցան ղինված Էլուլթներ, ինքնապաշտպանական Էդիվներ: Մարտերի կենտրոնը մնում էր Էսեռային Կիլիկիայի Զիլթուն դաւառը:

Մարաշի փաշայութեան մեջ մտնող բմբուս, քաջակորով ու ազատա-տենչ լեռնադաններով բնակեցված Զիլթունը շարունակում էր պաշտպանել իր կիսանկախ դրոթիւնը: ՄԺՈՒՐ պաշտպանական վայրեր, հարմարավետ աշ-խարհագրական դիրք ունեցող Ույնիալի բնակիչների թիվը հասնում էր 35—40 հազարի, Այստեղ մշակում էին Պիրիդի նրկաթի, կապարաթաթի հաւն-քերը, արտադրում էրկոթ, վառոդ, պատրաստում գէնը ու գինամթերք, այն ողտադորձելով արշավող զորաբանակներին դիմադրաւիւր, յեռնաճամայնքի իրաւունքները պաշտպանելու նպատակներին:

XIX դարի երկրորդ քառորդին սուլթանական կռուպարութիւնը ուժեղաց-նում է Զիլթունի կիսանկախութեան վերացման իր վտղեմի քաղաքականութիւ-նը: Եգիպտական արշավանքով, Հունաստանում, Սիրիայում ծախաւթած ազա-տագրական պայքարի շնչումով զբաղված Սահմուդ 11-ը սկզբում զգուսդոր-ծում էր կուսակալ փաշաներին, նրանց կռիւնցում Զիլթունի հետ, փոխադար-ձաբար թուլացնում երկուսի ուժերը, հիմնական հարվածը վերապահելով ա-պսպային: 1828 թ Կեսարիայի նահանգապետ Քեօսե փաշան հանձնարարու-թիւն է ստանում նմանել Զիլթունը, Թուրքական բանակը Կոկիսոնի մոտ հու-դիպում է փոքրաթանակ դիլթունցիների համառ դիմադրութեանը: Յաջուղ-յան Աստվածատուրի գնդակով ոսպնվում է դրոշակակիր Ջիլլուրը, փաշայի զորքը խուճապահար նահանջում է, իսկ Զիլթունը շարունակում է մնալ կիս-անկախ:

1832 թ Մարաշի Սուլիման փաշան յարժակց դիպի Զիլթուն և բանակ

դրեց Ջերմուկի դաշտում¹։ Թուրք փաշան նպաստել ուներ դրավել բերդա-
քաղաքը և հիմնովին կործանել այն։

Սուրբ քանակի խժաշատությունից երբեք չներկնող պեյթուներները ան-
միջապես մոռանում են բոլոր հակառակությունները, միափոքրվում և դիշերը
հանկարծակի հարակավումն անցնելով, լուրս կողմից շրջապատում են Սուլեյ-
ման փաշայի զորամիավորումները, մի մասը ջարդում, մյուսի մեջ խուճապ
առաջ բերում և ստիպում փախուստի դիմել։ Սուլեյման փաշան մարտա-
դաշտում 309 դիակ թողնելով սշունչի Մարաշ կանոն և քովը հկողներուն կրակ
թե... այդ կյավուրեւուն հետ թշնամությունը անողուտ է. պետք է բարեկա-
մություն փառվի²։

Ջերմուկ Բաղուրի բեղմունքու տեսիլ

Ջեյթունի հերթական հողթանակին օգնեցին ետև արտադրին հանգա-
մանքները։ Այդ ժամանակ նգիստոսի Խրիստոս փաշան զրավել էր
թուրքական քաղաքիս նահանգներ, տիրել կիլիկիայի պաշտային փաշերին
և շարժվում էր դելպի մայրաքաղաք։ Նման իրադրություն մեջ սուլթանական
կառավարությունը ոչ միայն չէր կարող մասձել Ջեյթունը արով նվաճելու
մասին, այլև խորամանկ, ուժեղ հակառակորդի ռաշխադուցման փախուստի
դեմ հանդիման՝ ստիպված էր «փոքրերին» նկատմամբ մեղմանալ։ Այդ շրջա-
նում սուլթանին ասելիքը պակաս իշխանապետերը անկախության ֆիռմաններ
էին ստանում, պետությունը հաստատում էր նրանց իրավունքները, միայն

¹ Հ. Ա. Պողոսյան, Եղվ աշխ, էջ 136։

² Դր. Պալոստյան, Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Ջեյթուն, էջ 130։

Քն քունակ տրամադրեին կառավարությանը, ճանաչեին նրա զերիշխանությունը:

Օգտագործելով սուլթան Մահմուդի այդ քաղաքականությունը՝ զեյթունցիները որոշում են մարտերում փառաբանված հերոս Դելի-բեյի շնորհիվ մականուն տեղեցու Տեր Ռահմեթի գլխավորությամբ պատվիրակություն ուղարկել մայրաքաղաք³, որը խնդիր պիտի ունենար վերահաստատել տալու Մուրադ IV-ի շնորհած հրովարտակր և, հարկաշարի կայունացնելով, ազատվել Մարաշի փաշաների ապօրինիություններից: 1833 թ. Տեր Ռահմեթը հասնում է Ե. Պոլիս, ներկայանում Մահմուդ II-ին և վերահաստատել տալիս Ջեյթունի⁴ Ֆելուսն լր վակիի իրավունքը: Հարկաշարի մեծում էր նախկին տասնհինգ հազար դահակներ: Տեր Ռահմեթի բարդությունն արդյունք էր և այն բանի, որ Մահմուդ II-ը այդ օրերին շահագործված էր զեյթունցիներին փրկարհնչու և իր կողմը դրավելու: Այստեղ, փաստորեն, Ջեյթունի խնդրանքը համարվելու էր սուլթանի ցանկությունների, ուստի և վերահաստատվում էին զափսոսի նախկին իրավունքները:

1833 թ. ելիպտոսի երբահիմ փաշան, ձեռնադրեց ընդունելով Թուրքիայի գերիշխանությունը, իրեն ենթարկեց Սիրիան, Պաղեստինը և Կիլիկիան, որոնք շարունակեցին մնալ հղիպատկան գերազահության տակ մինչև 1840 թ. Լուդոնի պայմանագրով⁵: Մինչ այդ երբահիմ փաշայի բաղժաթիվ փորձերը Ջեյթունի հպատակեցման համար զրահան արդյունքի չհասան:

Ելիպտոսցիների արշավանքները Ջեյթունի վրա շարունակվեցին նաև հաջորդ տարիներին: «Մուսայաջ աղալին» պարբերականի վկայությամբ «զեյթունցիք խողան օդուրի ցեղին հետ դարձակցեցին⁶ քաղաքում գեմ կնջան կեդիպտացիոց բանակին, լուր տուրի հուսահատարար կապեցան իրաւհիմ փաշայի հետ, և վերջապես ստիպեցին, որ նա կենտ չուր անպատու աշխատանքներ, ու մեկդի քաղվի»⁷, 1840 թ. ելիպտոսցիները թողեցին Կիլիկիան, և Ջեյթունը ազատվեց երբահիմ փաշայի հարձակումների վտանգից:

1841 թ. 500 հեծյալներով հասնել անունով մի թուրք զինվորական միտումը Ջեյթուն իրեն հյուր, ապա երեք օր պայմանաժամանակ դնելով, պահանջեց հարկապումարը: Նրա զինվորներին խիստանելու կալանավորեցին և հասկացրին, որ թուրք հարկահավաքը հանկարծ փողոց դուրս չգա, «վախդի, բռն, մեր երիտասարդները, աշտանդ թուրք տեսած լրդուրուն համար անք պիտի թվի իրենց քո ներկայությունդ և աստրին անգամ հանդիպողը պիտի սպանեն բեզմ⁸: Զորապետը ստիպված էր խնդրելու, որ իրեն դուրի հետ միապիս լաջ թողնեն, Իշխանները պատասխանեցին, թե իրենք թուրք զինվորներին արդեն վնդն են զավառից և պահանջեցին ուղեկիցներին յուրաքանչյուրին 10-ական ռակի վճարել, այլապես կկողոպտեն ըստրին և մերկամարմին

3 Տե՛ս Հաբուրլուն II Նուրալլան, Ջեյթունի բազմարտիկ Տեր Ռահմեթի քաղաքականությունը զվարճերեն, Պեյրուք, 1956, էջ 49—50:

4 Տե՛ս է Պոլսյան, հշվ աշխ., էջ 142—143:

5 «Մուսայաջ աղալին», 1844, հուլիս, էջ 187:

6 «Ջեյթունի պատմագիրք», հրատարակություն Ջեյթունի հայրենակցական միություն, Պոնես-Այրտ, 1960, էջ 189—190:

կարտաքննող զավաւոյն: Կողմնակից: Եկած Խաւսերը Հարկադրովամ ընդունեց ընդ որ պահանջները և ամօթաւոր վերադարձաւ Խարաշ:

1842 թ. Զուսույն փաշայի ղերարանակը շրջապատեց Հարան թեմակր-յանցի թուրքմէն ցեղերին: Նրանց ղերութունը անհոսայի էր, փրկության էլը չկար թուրքերը որոշէլ էին ընդ որին սրի քաշէլ: Սլոյսին էլ կրինը, եթէ ոգ-նության յահանէին ղեյթունցիները: Լեռնապաւտի Հաշերի ու թեմակրանցի-ներին մէջ վեճերը, ղինարախումներն անընդմեջ էին, սակայն այժմ տեսնե-լով Հարաններին վիճակը, ղեյթունցիները ոգնության Հասան Նրանց: Զեյթունի երեք իշխանները և 500 քաջերի դասին անցած Տեր-Յոսէ Գիլի քեշէրը Գոն-տորի տակ ճակատամարտ տվեցին: Թուրքական քանակը նահանգից Կոնստն-տնուրը Հաղթանակ տարան և թեմակրանցիները շնորհակալությամբ, առատ նվերներ տալով ղեյթունցիներին, խոստացան մշտնջենապէս բարեկամ մնալ նրանց:

1847 թ. Զեյթունի վրա է արշավում Թուրք Սատո անունով զորապետը և բանակը մոտեցնում ընդարարաղաքին:

Կես դիշերին, եկեղեցու ղանդերով տրված սպանչանով, սկսվում է ղեյ-թունցիներին Հարահամբը: Զարդն ահաւոր էր, Ամենուր թշնամին պթութուն էր աղերսում: Ապանվում է Թուրք Սատո զորապետը, իսկ ղեյթունցիք, սա կալվելով գոհեր տալով, Հաղթանակ են տանում:

Կոտորածի լուրը Հասնում է մայրաքաղաք: Սուլթանն ու իր պալատու-կանները մեկ անգամ եւ Համոսկիով, որ Զեյթունն անընկճել է, որոշ մա-մանակ դարձնելու համար արշավեցին, իսկ 1850 թ. որոշում են որո-շահել իշխաններին և այդ միջոցով լիտանչարձը երթարկել իրենց: 1851 թ. Զեյթունի յորս իշխանները՝ իշխանապետ Խահուսի Հոսանեն Ծովրդանը, Խարտիրոս Ստրնյանը, Աստվածատուր Յաղարջանը, Աստվածատուր Ենի-տունյանը հրովրովեցին և Պոլիս՝ բանակցությաններին:

Փոխադարձ ղիջումներով պայմանագիր կնքվեց թուրքական կառավա-րութւն և Զեյթունի միջև:

Պայմանագրության համաձայն, ղեյթունցիները պարտավորվում էին ա-մեն տարի կոնստանտնուպոլիս Երզնի Սեյիդին վճարել 60 քիս Հարկ, սո-կայն միաժամանակ պայտույանի իրենց կրտսնկալի վիճակը: Սուլթանը Հա-լորդ տուրում փոխեց իր քաղաքակրթութունը Զեյթունի Հանդակ: Ամենաց-վեցին Հարկերը: 1852 թ. ղեյթունցիները աղերսագրել են առաքում և Պոլ-սի պալատարքին, Հոյոց կաթողիկոսին, որոնք Հիշատակվում է. որայց ար-թա թաղավորի վերկին վաթսուս քիսի ըստակ է կտրվածը և կանոնադրելն և Հաստատությամբ և անշարժությամբ և անհար և տոսնց խաղստությամբ և ի նոցանի արքային եկեղ ճպտաւորքն Ունեւոյ ալսինին Զեյթունեն նու-բութին Համար յափ խնդրելով կամին ղուտով լալինն սուրա ավելի վերկի առնեն, իսկ սակա ամենայն ժողովուրդ խիզճ և անկարող են ալկի տալոյ ալ կարեն. խնդնությունը մեր դուր Հոյացնե...⁷

⁷ Տե՛ս Գր. Խալոստյան, Խարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն, էջ 132:

⁸ Խաւսանագրան, Կաթ. ղիլման, թղթ. 158, վալ. 39, 1851, մայիսի 20:

⁹ Խոյն տեղում, թղթ. 163, վալ. 31:

Ակնհայտ է, որ խորքային կառավարությունը այս անգամ խորամանկությամբ էր զորոճել:

Ղրիմի պատերազմում «ղաշնակիցների» տարած հաղթանակից հետո սուլթանական կառավարությունը, ումրապնչված համարելով իր դիրքերը, հզուում էր ամեն զեղով ոչնչացնել տակավին հարստեղ լիբերալիզմի կիսակախ համայնքների իրավունքները, դիմադրության գեպըում՝ նաև ողջ ազգային-հակալիբերալ Սուլթաններին ամենից շուտ մտահոգում էր Զեյթունի հր-պատակեցումը: Այդ ուղղությամբ արված քայլերը ավելի վճռական էին դառնում մտահոգելում էին նորանոր ծրագրերը:

1850-ական թթ. երկրորդ կեսին Օսմանյան կայսրությունը հաճությամբ ընդունում էր Հյուսիսային Կովկասից զսղված շերքեզներին, նրանց բռնակեցնում Մարաշի կուսակալության լեռնադավառներում, տալիս հողային կալվածքներ ու արտոնություններ, սիրաշահում վերջիններին՝ ոգտագործում զեյթունցիների դեմ: Կառավարության հրահանգով շերքեզները 1858 թ. ներ-խուժեցին Զեյթունի սահմաններ՝ ավերածություն տալով մահ-սիբիլիան գյուղերում: Բերդքաղաքից դուրս եկած հայ քաջամարտիկները շերքեզ-ներին դիմադրավիդին Քոչ-դաղ լեռան ստորոտում: Զոհմանակով զեյթունցի-ներին զորահին, շերքեզները խուճապահար փախուստի դիմեցին:

Բ Դուրը դիմեց նոր քայլի: Սուլթանը Ռուսոյի կուսակալին հանձնա-րարում է խառնողնի ճնշումները Կիլիկիայի հայ րնակչության նկատմամբ, կանոնավոր ու անկասկած զորացոկտոներին, հատկապես շերքեզների միջո-ցով տապառակել Արթուրյանի, Հաճընի և Մարաշի հայ գյուղերը, Զեյթունի ռղակի մեջ առնելով կարելի դրաշխարհից և նոր արշավանքի միջոցով վերջ-նականապես քնաջնջել պետությանն աչքքան հոգերը պատահառոց արժիտ-բայնը: Դրովում էր Զեյթունը հիմնադատակ ավերելու խնդիրը¹⁰:

1860 թ. օսմանյան մի բանակ, հուրշիդ փաշայի գլխավորությամբ, հար-մար տեղի էր սպասում Զեյթունի վրա արշավելու Փաշան 10 հազարա-նոց կանոնավոր զորքով, շերքեզների ու խաժամումի ուղեկցությամբ, ներխուժեց լեռնադավառ և բանակ դրեց Զեյթունից 20 կմ հեռավորությամբ վրա դանդաղ Ջահան ղեռի հովտում:

Հունիսի 8-ին թուրքական բանադնացիները հույ իշխաններին հաղորդե-ցին, թե փաշան պահանջում է անցած 12 տարիների հարկը և անվերապահ հպատակություն, այլապես կոկսի զորհը¹¹: Ստանուլով հայ իշխանների բու-ղասական պատասխանը, գայրուղած փաշան զորքը շարժում է դեպի Ջեր-մուկի գոյա և փատարեն սկսում կոխել: «Այս միջոցին զեյթունցից Պոյիս դամիզդ իրենց եկեղեցականներեն քաջալերիչ նամակ ստանալով, կհարձա-կին բանակին վրա, որ խուճապահար կփախչի և շատերը կոմերցիոն տնցնիլ չկարենալով գետը կհեկովին կկալուրեներին գերի շիխալու համար»¹², հուր-

¹⁰ Տե՛ս Վ. Միլիթոսկյան, Զեյթունի 1862 թ. տպատմությունը, Առանձնատիպ Հայաստա-պատություն անկախ թանգարանի, Քեյխատություններ, հատ. Բ, Երևան, 1950:

¹¹ Տե՛ս Զեյթունցի լի Մ. Ամենցյան, Զեյթունի անցյալին և ներկային, մաս. Բ, Վրենսո, 1900, էջ 102-104:

¹² Դր. Գալուստյան, նշվ. աղբ., էջ 135:

շիդ փաշան, այժմ գլխիկոր, իշխաններին թույլտվություն է խնդրում Ախր-Իսկի ճանապարհով Մարաշ վերադառնալու: Պարտված թշնամին խուճապահար հետևում է լեռնագավառից: Արանով ավարտվում է Զեյթունի կիսանկտաթյան պաշտպանության համար մղվող պայքարի առաջին էտապը:

2 Զեյթունի 1862 թ. ԱՊԱՏԱՄԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Առաջնական բռնապետության դեմ սկսված ապստամբական կռիվները ազգային-ազատագրական պայքարի լեռնային և ստանում, Գեռես դարձակորդին ապստամբության դրոշմ են պարզում հուլյները, բուլղարները, սերբերը, ռումինացիները, սիրիացիները, 1864 թ. ծայր առան սերբերի ազգային շարժումները, 1821 թ. ուռքի կոնյակցին հույն ժողովրդի հերոս զավակները: 1862 թ. ապստամբից Զերեզորիան, 1866—1868 թթ.՝ Կրետեն, 1875 թ.՝ Բուսիան և Հերեզուլիան, 1876 թ.՝ Բուլղարիան: Թուրքական կառավարությունը դիմում էր կտրուկ միջոցների, որպեսզի կանխի նման շարժումները արևմտահայության մեջ, որքան ուժեղանում էին Թուրքիայի հայտնակ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները, այնքան ավելի էին խտանցվում ազգային ու սոցիալական ճնշումները, հետապնդումներն ու հալածանքներն Արևմտյան Հայաստանում և Նիկիկիայում, տառվել ևս քմրոստ, կիսանկախ համայնքներ՝ Սասունի ու Զեյթունի նկատմամբ:

Խուրջիդ փաշայի պարտությունից հետո Թուրքիան մշակեց նոր ծրագրեր, Կիլիկիայում կենտրոնացրեց սովարաթիվ քանակ և ամեն կերպ ջանաց հպատակեցնել, նույնիսկ քննադատել Զեյթունը, որպեսզի ազատվի հետագա բարդություններից: Սկիզբից քրոջած էր 1861-ին առաջ տրված Պատժ՝ հռչակվող դերմանացի հուսալարհորդին՝ թե՛ Կիլիկիոյ լեռներում մեջ կան քանի մը ապստամբ ժողովուրդը, հուսամ թե ինչ ատենեն դառնը անհետ կրնանք»¹³:

1862 թ. Մարաշի կուսակալ նշանակվեց Ազիզ փաշան: Նրան տրվեց կանոնավոր բանակ, հրետանի, լայն լիազորություններ՝ լեռնային Կիլիկիայի ասպատակող ցեղերին, հատկապես ընդհանրին զինվորագրելու, արշավանքի նախապատրաստություն տեսնելու և ապա Զեյթունի վրա արշավելու համար: Շիշերի, գերվիշների ու մուլաների թափոքը շարժվում էր Կիլիկիայի քաղաքներով ու դուրդերով, քորսորում հետամնաց մահաճգապան բնակչություն կրակական մոլեռանդությունը:

Լուրեր էին տարածվել, թե Զեյթունի բնակչությանը սրակոտոր անելուց հետո, երա ունեցվածքը քաժանվելու է արշավանքի մասնակիցներին: Այդ պատճառով ամեն օր Ազիզ փաշայի բանակատեղ էին զայնա թուրքերի, ընդհանրին, քրդերի զինված ջոկատներ: Գնալով հսկայական լափեր էր բնդունում Մարաշի կուսակալի բանակը: Ամեն ինչ պատրաստ էր, հարկավոր էր արշավանքի առիթ փնտրել, որը և լույսացավ:

Հուլիսի վերջերին Ազիզ փաշան 12 հազարանոց բանակով Մարաշից

¹³ «Պորթա, 1879, № 11, էջ 21—22,

ցուրտ եկավ և շուրժակեց դիպի Զահան գետը: Նրան միացան շրջակա թուրք, քուրդներն, քուրդ տախթախարաւ, ասպատակութիւններով պատրաստող թափառաշրջիկ ցեղերը, որոնց խոստացիւ էր ամբար և հարստութիւն: Զեյթունի վրա էին արշավում Պաշաղետ օղլի Ահմեդ փաշան՝ 5000 բաշիբոզուկներով, Մարաշի նախկին կառավարիչ Իբրահիմ փաշան՝ 1000 զինվորով, Քարաթիշի Ռոման փաշան՝ 800 զինվորով, Մարաշի շրջակա 12 բեկիրն իրենց աշխրեթներով, Զեյթունի սահմանամերձ շրջաններում աղբուղ ցեղերը, բացի Կողան-օղլուհերից, որոնք մերժում են լեռնազաւթի վրա հարձակվելու և զիջ փաշայի տաղարկը: «Անոնի կրսեիմ լավ դրացիներ և Ռիաճալի դաշնակիցներ և և մեզի, տեսեց արշաւով օղուկած ուրերը կրեան մեզի գետ դառնալով, և քաղաքներն նախորեին թալարեան հրստակախմբերի թիվը ուսանց կարծիքով հասնում էր 40, նոյնիսկ՝ 52 հազարի, նրանց կովի էին տաքնսրդում առօրեից րնթացող 150 շեյխ և մոլլա:

1862 թ. հուլիսի 27-ին Ազիզ փաշան սնցաւ Զահան գետը և սկսեց իր հարձակումը: Շրջակա հայկական բոլոր գյուղերի բնակիչները թողեցին իրենց բնակավայրերն ու կայքը և ապաստանեցին քաղաքում, Մեկ մարդու նման ոտքի է կանգնում Զեյթունը, Ամրացում են գիւղերը, դարաններ ու ծօղակներ են պատրաստում: Զենք են վերցնում բոլոր լափահասներն խնայոր, նոյնիսկ այլահեր ծերունիները, պատանիները, ևստվածահեր վանում հազարովի էր մեծ բազմութիւն, Նկեղեցական թափուրից հետո, նախքան թշնամու հետ զոտեմարտի բռնվելը, մարդիկ համարում էին հարազատելի հետ, ողբերում իրար:

Դիտահաս աղբիկներին ու կանանց տեղափոխեցին Յաղուպյան թաղամասի այն հատվածում, որն ինկած էր Շուրքի կամքի մերձակո բարձունքի վրա: Զեյթունցի քաջահիները ախտեղից քաւեր պիտի տեղաչին թշնամու զինին, իսկ պարտութիւն գնացում նեւովին գետը, որպեսզի չընկնէին թշնամիներին միջքը:

1862 թ. հուլիսի 28-ի տոսվուպյան Ազիզ փաշայի բանակը մտնում է Զեյթուն ցածարը: Ավերվում ու մտերակույտերի են վերածվում ճոնաղարհին ընկած 10-ից ավելի գյուղեր: Առաջին հանգիստման հայերի հետ տեղի է ունենում Զարբ-գերե ֆելիք կոչված վուլքում ուր, հակառակ խորհրդարանի որոշմանը, ամբացել էր 500 զինվորի գլուխ անցած Ռոքրույան իշխանը: Մեկ ամբողջ օր տեղի տեղափոխար մարտում, 72 զինվորի կորստով, Շուրքույանը, կանգնեցնում է թշնամու տաքնսրդուցումը, սակայն դիմագրավում են ահուսալի համարելով, հարկադրված, դիշերը նահանջում է քաղաք:

Արեւիկի գլուղի ամբարում մտնին զեյթունցիները գրում էին, ժարք և կահայք և աղայք բոլոր սուրի բերան դնացին, տուները կողպատեցան և ամբողջ գյուղը հրաճարակ եղով, և քուրդները փողոցներում մեջ կիպղեր, և հրդեհին ամբար ստեղծում ու սարսափ կծաւալներ մերձակա գյուղերը: Փաշան հրամայեց գյուղին մոտակա հայ վանքին դռները խորտակել, այս արշան մարտի մարդիկը կուսակալին աչաց սուգն և նրա հրամանաւ վանահայրը և միաբանը

14 Զեյթունի պատմագիրքը, էջ 278:

փողոցներին . հիմնովորական սպասք, անոթ և դարդեր բաժանելն փեջ չուր դորաց¹⁵՝ հրամայեց փաշան վրան էլ հրդեհել¹⁶։

Ողեքված այս հաղթությունից, Արեւիկե գյուղը կործանելուց հետո, Իսաաքի դուռքանակները ներխուժում են ու Փրկչի վանքը, արախոզխոզ անում Մամուրե վարդապետին և շարժվում դեպի Ջերմուկի դաշտը։ Միտա կողմից, թուրք ու չարքեզ աշիրեթները Քուրատիշի մեծան փաշայի դիմադրությունից մոխրակույտի են վերածում Ավագակար (Միսալ), թալանում ամեն ինչ և գալիս միանում հիմնական բանակախմբերին։ Նրկու բանակները, զեմ-հանդիման, կանգնած էին իրարից կես ժամվա հեռավորության վրա։ Ապաստում էր ահեղ ճակատամարտ։

Հուլիսի 29-ի դիշերը իշխանները և հոգևորականները վերջին խորհուրդի արեցին . Աստվածածին փառքում և ումերը մարտական դասավորության մեջ դրին։ Նրանք իրենց 5000 կանոնավոր ռազմիկներին բաժանեցին խմբերի, նշանակեցին հրամանատարներ, պատվիրեցին զործել խառագույն կտր-դալակություններ, անխռուպ, մեռնել, բույց յախել, առավել, հս շահանքվել թշուռում։ Նրանք որոշում են մեռնել հերոսաբար։

Ձևալած իր հռոնի բանակին, հաշվի առնելով նախորդների ստացած դասերը, խորամանկ փաշան զիմում է նոր խաղաղությանը։ Ժամանակ շահելու, զեթունցիներին խաղաղությամբ հանգստացնելու, հանկարծակի հարձակման անցնելու մտադրությամբ, փաշան բանագնացներ է ուղարկում հայերի մոտ և ծանր պայմաններով հաշտություն առաջարկում։ Թուրքերը պահանջում էին սեփական անցած արքիների հարկը՝ 500 հազար դահեկան, ապա և իրենց հանձնել Քեթմենի դեպքերի զնկավարներին¹⁷։ Կարասկետ բնակիչն, Զուֆուր վարդապետին։ Զեթունցիները, հանկանալով փաշայի խորամանկությունը, ապագա ունեցների պատասխանատվությունից խուսափելու խոհեմ մտադրությամբ համաձայնվեցին վճարել 128 հազար դահեկան¹⁸, ինչքան որ ունենին, սակայն հրաժարվեցին ամբողջալիներին հանձնելուց։

Արեւիկե փաշան, նախքան ճակատամարտ սույր, հոգեբանական զորոհ էր սկսել զեթունցիների դեմ, Ամեն անգամ բանագնացներ ուղարկելով, Իսաաքի հայտնում էր իր բանակի թիվը, ջանալով սարսափ տարածել, դրանով իսկ առանց կռվի դրավել բերդաքաղաքը։ Զեթունի իշխանապետ Հազար Շուրուքանը նրա բանախոսներին վստահ պատասխաններ էր տալիս, թե ինչն անկանելի մտադիր չեն այդպիսի զինամեծերի զնալ, իսկ ինչ վերաբերում է բանակի թվաշատությանը, ապա թող հայտնի լինի բանակապետին, որ զեթունցիները շատ բեղերի ու փաշաների, մեծաքանակ զինվորների հետ են յափել իրենց ումերը, այժմ էլ առանց երկմտելու պատրաստ են վարելու մար-

Բանակցությունների զաղարի պահին լուրեր են ստացվում, թե Պաշադե-օղլի Ահմետ փաշան իր զինվորներով շարժվում է Ավագ-Կետիկի կիր-

¹⁵ «Արապուկ», 1895, դեկտեմբեր 6 (18), № 141, տե՛ս եւս 2 Պեղոսյան, Եղի աշխ., էջ 188 - 187.

¹⁶ «Արապուկ հայոց աշխարհին», 1889, № 3, էջ 222—223.

¹⁷ Տե՛ս 2 Պեղոսյան, Եղի. աշխ., էջ 170.

ճը և հաջորդ օրը պիտի միանա ընդհանուր զորքանակին: Իշխանները 500 հոգիանոց մի ջոկատ են ուղարկում Մարաշի թուրքերի դեմ, նրանց պարտության մատնում և հաղթականորեն վերադառնում Ջնյթուն:

Ահմեդի շարդված ու խոճապահար բանակի բեկորները, միանալով Ադիդ փաշայի զորքին, սարսափ են ներազդում բուրբին, իսկ ղեկավարները, ողնորվելով անգլանիկ հաջողությունից, պատրաստվում են վճռական ճակատամարտի: Իշխան Յաղուպյանը կովելու էր Ավագկալի ճակատամասում՝ 12 բնիկի պեմ: Սուրենյանը և Շուրոշյանը ամրացել էին Ջնյթունի նախադուռն կիսապեր ճեմարանի մեջ, իսկ Ենիտունյան իշխանը 1500 մարտիկներով դարան պիտի մտնեք վանքի և քաղաքի միջև ընկած ձորում: 500 զինվորներ պիտի պնային թուրքական բանակին ընդառաջ, կովելով նահանգին և զորքը քաշելին դարանակայնորի մեջտեղով: Վճռական պահը դարանակայնորին պետք է աղդարարելին եկեղեցիներին կոշնակները, օրից հետո պետք է քաղքովեր հարձակումը:

1862 թ. ոգոստոսի 2-ի (14), առավոտյան Ջնյթունի լեռներն ու ձորերը լցվում են հրացանաղարկերի օւ թնդանոթի որոտով: Ազիդ փաշան սմաակոճում էր կենտրոնական թաղամասերը, Օսման բնյի բանակի թուրքմենները Անեհձորից 12000 զինվորով շարժվում էին ճեմարանի մարտկոցի դեմ: Յուզուպլաիր ստիպված միանում է մյուս զորախմբին և այս հատվածում կենտրոնացնում 3000 զինվոր՝ նրկու իշխանների ղեկավարությամբ, որոնք դիվիզիոներին հրամայում են յկրակել, մինչև թշնամին ույնքան մոտենա, որ հմառոցն ալ զնդակին հետ փորներին մտնեա:

Ս Աստվածածնա վանքը պաշտպանում էր ծիրանաղարդ վարդապետ Մահմեդի Գրիգոր Մարտիրոսյանը, ունենալով 7 չափահաս զինվորներ և փոքրաթիվ պատանիներ: Դերվիշներ ու շնյիներ առաջը ղցած թուրք բանակախմբի լորս դրոշակակիրները միանգամից գնդակախորով են լինում: Վանքի դռները կաշնով ջարդելու փորձերը անհաջող են անցնում, դոսն մոտ կուտակվում էն թուրքական զինվորների դիակները:

Մյուս թեւում թուրքական բանակի մի քուկատ հասնում է քաղաքի հզերքը, որտեղ արյունահեղ մարտը տևում է նրկու ժամ: Փախուստի կնդդ ցույցով դնյթունցի առաջապահ զորսոր չերքնցներին քաշում է այն կողմը, որ դարանամոտ սպասում էին նեխտունյանի գլխավորած 1500 քաջերը: Հասնում է կանխորոշված պահը, Հնյում են եկեղեցիների կոշնակները, թաքստոցներին են յոնակալները, սկսվում է կոտորածը:

Անսպասելի հարվածներին շփոթված յերքնգները, իսկ քիչ անց նաեւ Ասիւ թիւում կովող թուրքմենական աշիրեթները խուճապահար փախչում են: Զնյթունցիները շարունակում են հետապնդումը:

Հետադալում ճիւղորածի ձորս կոյված վալքից փախուստի դիմող թուրքական բանակը մարտադաշտում թողնում է 756 զիակ՝ 9 բայերի հետ միասին, դիւամթերքը, պարհի:

Ազիդ փաշան, տննելով իր բանակի քախջախութը, թնդանոթաձորի սպանությունը, գնյթունցիների հակահարձակման անցնելը, նահանգի հրաման է

ուրձակում և մի կերպ փրկվում դերի ընկնելուց: Թուրքական բանակը խուճապահար, ստրասափից զլուխը կորցրած նահանջում է: Օգտագործելով հարձար պաշար, 5000 զեյթունցի պինվորները, իրենց պատրաստած լավ կրակոց յախմակի հրացաններով զինված, դուրս են դալիս Բաքասոցներին, մինչև Ջահան զեմոր հետապնդում փախչող թուրքներին և կոտորում նրանց:

1862 թ. օգոստոսի 2-ի Հաղթանակը կատարյալ էր: Փախուստի դիմող թուրքական բանակը ռազմադաշտում թողնում է երկու թնդանոթ, 2000-ից ավելի զինակ: Փառավոր հաղթանակ տարած զեյթունցիները միայն 77 հոգու կորուստ ափնցին: Անորդինակ այդ սխրագործության ժամանակ խիզախությամբ կռվեցին շատերը:

Հայրենանվեր նրկառասարգ Մարկոս Թաշճյանը որոշում է մտնելու թուրքական քառակատեղին, սպանել Ադիզ փաշային, խուճապ առաջացնել իշխանության զորքերի մեջ: Ընկերները փորձում են նու պահել նրան, ասելով՝ «անմիտ, ուր կեթթաս, մեռնելու կերթաս»: Նա պատասխանում է. «Այո, դիտեմ ոչիտի մեռնիմ, բայց սիրշներ ոչիտի ապրեցնիմ»: Թաշճյանը հերոսի հանդիմությամբ մտանում է թուրքական քանակին, կրակում, իր կարծիքով բռնախում Ադիզ փաշային, սակայն իրակա՛նում՝ հայերին մեծ վնաս պատճառող թնդանոթաձգին: Հայրենակիցներին ազատելով թնդանոթի անխախտ կրակից, վերստուրակին նա հերոսաբար զոհվում է:

Զարբր-դիրեի մարտահատվածում հերոսաբար էր կռվում Մելիքսեթ Քասմյանը: Փաշը մարտում ծանր վերքեր ստանալով, սողնոց մտանում է Փրկչի լեռանը: Այդ պահին վրա են հասնում փաշայի դինիօրները: Թուրք հրոսակները Քասմյանի կենդանի լինելը ուռուցնելու նպատակով կտրում են նրա ախանջները: Հերոսը տանում է բոլոր տանցանքները: Մայրը որդուն հանում է տուկափին կենդանի ու ահավոր տառապանքների մեջ: Այս դեպքը պատմում են Մկրտիչ Պեշիկթաշյանին: Մեկ օր հետո ծնվում է մեծ քնարերգուի Ե՛թու զով խնդրեա մայր իմ անուշ» բանաստեղծությունը: Խորտեմում տնորինակ սխրանքներ գործեցին նաև Գալուստ վարդապետը, Զուլա Ասպարդյանը, Թորոսենց Հակոբը, Գուլուրենց Փանոսը, որոնք բոլորն էլ հերոսաբար ընկան հակառակառուծում:

Զեյթունի հերոսամարտի հետև Ադիզ փաշան, վրեժխնդրությամբ լրցված, շրջակա թուրքական ցեղերին արտոնություն է տալիս ճանապարհներին կամ ամենուր կողոպտակ և սպանել զեյթունցիներին: Սրանով իսկ Մարաշի կառավարիչը ծանրացնում է ջորեպանների դուրքները, որոնք առևտրականներին ծառայելով քափական եկամուտ էին տալիս լեռնազավառին, մի անց Զեյթունը դրվում է պաշարված կացության մեջ, կտրվում դրսի հետ սննցած հարաբերություններից: Պաշարումը լեռնականներին կանգնեցնում է սովամահության վտանգի առջև:

1862 թ. սեպտեմբերին Ադիզ փաշան զեյթունցիներից պահանջեց երկու թնդանոթները, ապա հարկի մի մասը: Նրան պատասխանեցին, որ եթի վերացվի դավասի պաշարումը, ապա լեռնականները կկատարեն փաշայի ցանկությունը: Պահանջը կրկնվում է: Զեյթունցիները Մոսկվա քահանայի և զովառի արքեպիսկոպոսի միջոցով 30 հազար դուրուշ հարկ և ռազմավարի մի մասը ուղարկում են Մարաշ: Ռիստադրում փաշան ընդունելով այլ, պա-

Վանքում է, որ իրեն ներկայացնան լորս իշխանները, Լեւոնի քահանայի առաջնորդությամբ Լեւոնի և զայիս Զեյթունի լորս իշխանների որդիները, որոնց տնտիջայն կալանավորում և բանտ են նետում, պահանջելով մեծ իշխաններին, 40 ծերունիներից բաղկացած Զեյթունի նոր պատվիրակությունը ազդարարում է սղատ արևակել կալանավորներին և վերադնել պաշտոնը:

Փաշան ստիպված համաձայնվում է: Զեյթուն է ուղարկվում Սուլեյման բեկը՝ հանձնարարություն ստանալով հարկեր հավաքել, նա մի քանի օրում 25600 զարուդի հարկ է հավաքում, ոսկո յկարողանալով դիմանալ դավառում, ութ օրից հետո հեռանում է Զեյթունից: Արծալարնի ողակումը շարունակվում է:

Զեյթունի զեյթունցիներ

Սուլեյման իմանալով իր բանակի ձանք պարտության մատին, որոշում է Բեյդրադի նախկին կառավորիչ Աշիր փաշային 150 հազարանոց զորք տալ հանձնարարելով շրջապատել և հիմնադատել կործանել Զեյթունը, իսկ թիակիչներին արակետք անել: Կառավարությունը սկսում է արշավանքի նախապատրաստությունը, ոակայն փոխվում է ժողովրդը, պաշտոնից ազատվում է Ալի փաշան, Մարտի նոր կառավարիչ է նշանակվում Աշիրը, որին հանձնարարվում է փոխադարձ զինամեծի դնով հաշտվել Զեյթունի հետ Վանքում ևն Զեյթունի որոշ արտոնությունները, համաձայնում է գինեգրանկան հարկ, առաջին տնտես թուրք գործարարներ է մտցվում քաղաք:

Սուլեյմանի ձեռնադր շէր Զեյթունը դարձնել մի նոր Հունաստան կամ Զերեդոսթիս, մեծ տերություններին նորանոր միջամտությունների ասիլ տալ, Բուստի Լեդուլ Ալիդը խորամանկորեն, բայց առ քայլ դիմեց, ամենից առաջ

երկնելուով համահայկական նոր ու հուժկու շարժումներից, խուսափելով Ռուսաստանին միանալու կամ անկախանալու արևմտահայերի անջատողական ղեկավարներին սնունդ տալուց:

Գործին միջամտեց նաև Մերձավոր Արևելքում նվաճողական ժրագրիք ունեցող իսպաղիկոն ՂԻ-ը:

Կ. Պոլսում երեմիա Տեկանց Տեր-Պարզսենցի գլխավորությամբ հավաքվում են մի խումբ հայ մտավորականներ, ամերաներ ու լիբնդիներ և որոշում գիմել իսպաղիկոն ՂԻ-ին, կանխելու Զեյթունին սպառնացող ադանա: Կազմվում է նրկու գրութուն, Բեկն, իբրև հանձնարարական, ուղարկվում է Փարիզ՝ Կարապետ Շահնազարյանին, որպեսզի նա ոգնի Գրիգոր Ապարտյանին¹⁸, մյուսը ուղղված էր իսպաղիկոն ՂԻ-ին¹⁹, որտեղ նկարագրում էին Ուլսիայի իրավիճակը, սուլթանի նոր մտադրությունները, ապա խնդրում ոգնել Զեյթունին:

Պատրիարքի միջնորդությամբ, միաձուլականի անցագրի հանկուղի, պոսահայ երեկիները Զեյթունից Կ. Պոլիս եկած Գրիգոր վարդապետ Ապարտյանին ուղարկում են Փարիզ, իս Զրանսիայի մայրաքաղաքում Կ. Շահնազարյանին հաղորդում է դեպքերի ընթացքը և երկուսով գիմումներ են ուղարկում կառավարությանը:

1862 թ. դեկտեմբերի 11-ին Կ. Շահնազարյանն ստանում է իր գրության պատասխանը, որտեղ ասվում էր, թե հանձնարարյած է Կ. Պոլսի ֆրանսիական դեսպան Տրուեն դը Լուիսին, ինչպես նաև Հալեպի ֆրանսիական հյուպատոսին, հայերին պաշտպանել և թույլ չտալ արջավանդի կրկնություն: Դեկտեմբերի 31-ին Տրուեն դը Լուիսը անձամբ տեղեկանում է մեծ սադրազամ Լիլի փաշային, հայտնում իսպաղիկոնի կամքը և պահանջում Կիլիկիայում տիրող խեղճությունների վերացումը: Խիբիայի դեպքերից դառնալով, թուրք բարձրաստիճանի պալատականը առերես համոռություն չէր ցուցնում Լիլի փաշային, իսկ դադնաբար Բարդի կուսակալին հրահանգում շարունակել Զեյթունի պաշարումը և սովամահությունը վերջ տալ ըմբոստ լեռնականներին:

Ալի փաշայի գլխավորությամբ յվրիպեցիներ պոսահայերի ուշադրությունից, Զեյթունով խանդավառված Բ. Պեշիվթաշյանը, Բ. Մամուրյանը, երեմիա Տեկանցը, արդեն մայրաքաղաք հասած Բ. Խրիմյանը, սրանց հետ ժամանակավորապես միացած, դամիսնափոխության խոստում առած կաթոլիկների համայնապետ Անտոն Հասունյանը նոր ըողորդագրեր են առաքում ֆրանսիական դեսպանին, Կարապետ Շահնազարյանին հանձնարարում վերադառնալ Զեյթունի ֆրանսիական կառավարությանը, որը, ելնելով իր քաղաքական շահերից, նորից ճնշում գործադրեց սուլթանի վրա: Զեյթունի պաշարումը վերացվեց:

Ավելին, սուլթանական կառավարությունը առհորկի համաձայնում է հանձնարարել կազմել և լեռնային Կիլիկիայում տիրող իրավիճակը բնել: Անգրում Բարաշ է դնում Կ. Պոլսի ֆրանսիական դեսպանության քտրուդարը, միջնորդում Ապիզ փաշայի առաջ և մահապատժից ազատում վա-

18 Թաները Հայտատուի արխիվներին, 1964, Ն՝ 3, էջ 58—78.

19 ԳԱԹ, Ծ Ոգտյանի արխիվ, 1 բովին, վաղ 142.

դուռ-ինչ քանա՞նք շղթայված մի խումբ դեյթունցիներին, որոնցից երկուսն սրղեն տանջամահ էին արվել: Կոյանավորված իշխաններին ընդդեմ էն մուս-րառադար և քիչ անց ադառ արձակում: 1863 թ. դեկտեմբերի 6-ին Խարաշ ուղևորվեց Զեյթունի դորսը քննող Հանձնախումբը՝ մեծ հույսերով օղնական Շնչին բնյը, հայերի ներկայացուցիչ Սարգիս Աղսրեկյանը, կաթոլիկներին պատգամավոր Դավառ էֆենդին, Ֆրանսիական զենայանառան աշխատա-կից ժյույ Ռոբերը: Լանձնաժողովը ուսումնասիրեց ապստամբության հետ կապված մանրամասնությունները, կառավարությանը վերադարձրեց թուրքե-րից դրամված ռոզմուվարի դեռես չհանձնված մասը, դեյթունցիներին պար-տադրեց կանոնավոր հարկ տալ և թույլատրեց ու Սևտվածածնա քարվանսը փրա դորանոց կառուցել, այնտեղ մշտական հսկող դորախումբ պահելու մը-տապրություն:

Այսպիսով, Զեյթունի խնդիրը լուծվում էր փոխադարձ ղեկավարների զը-նով, եթե թուրքական կառավարությունը հրաժարվում էր նոր արշավանքից, «խնայում էր լեռնականներին» կյանքը, ապա ունեցիներն էլ որոշ չափով գրկվում էին իրենց դարավոր կիսանկախ գյուղացուին:

Ֆրանսիական կառավարությունը վաղուց էր հետաքրքրվում Կիլիկիա-յով, Տակափին 50-ականների սկզբներին նապոլեոն III-ի առաջած միօխ-սերները վխտում էին Տափրոսում և քրիստոնյա աղքատավերությանը քաջում կաթոլիկ համայնքի դիրքը, որպեսզի նրանց օգտագործեն Ֆրանսիական սկսության նվաճողական քաղաքականության իրականացման համար: Փա-րիզի քաղաքագետներն այս նպատակին էին ծառայեցնում նաև արկածա-խնդիր լեռն լուսինյանին, որը հանրագործ էր կազմում, ամեն տեղ ներկա-յանում իբրև լուսինյան տոհմից սերված, Հայաստանի բախտով հետաքր-քրյովող մի անձնավորություն: Իրականում նա ջանում էր հայերին հեռու պա-հել Ռուսաստանի աղքատությունից և նապոլեոն III-ի արեելյան քաղաքակա-նությունը դործից դարձնել:

Ֆրանսիայի արևելյան քաղաքականությունը, հայասիրական սփրկարար միսիանս ուներ ոչ միայն քաղաքական, այլև տնտեսական հիմքեր, նապոլեոն III-ին հետաքրքրում էր Կիլիկիայի բամբակը, նա ձգտում էր Իֆշերկրա-կանի ծովամեծք գտնի նվաճել բամբակաղան դաշտերին:

Բացահայտելով Ֆրանսիայի վարած արևելյան քաղաքականության դրա-ստանտները, չի կարելի սակայն հայերի նկատմամբ բռնած դիրքի խնդրում համասարության նշան զնել արա և Անգլիայի միջև Կ. Պոլսի տնդիական սկեստո հերադը՝ թերթը, զենայանի անմիջական մասնակցությամբ, հա-յաճանք սկսեց Կիլիկիայի ապստամբ հայերի դեմ: Նրանից ետ չէր մնում ռե-պառ պարերիսթերթը, որի միջոցով ոչնչը էր զատում իր օրնությունը դիտը-րոշումը՝ վերջ տալ Սերբիայի ու Հունաստանի անկախությանը, «խաղաղեց-նել» Կիլիկիան ու Հայաստանը, Ռուսաստանին ու Ֆրանսիային զրկել կա-սարություն ռեց սանցած հեռակառնից:

«Մադիկ», «Մեհուր», «Սերա», «Սեպարիդ» թերթերը մերկացրին տնդիական կառավարության հույսահայտական քաղաքականությունը: Այդ բանը լրիբից նաև հուսարների ալքերից: Ֆրանսիայի անկախության դրոշ և հրապարակախոս Ժիրարդներ Լեդույ-Ազիզի վարած հայաճախած քաղաքակա-նության նոր կուրսի պատասխանատվությունը ղեկում էր Անգլիայի վրա:

3. ԶԵՅԹՈՒՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ

Զեյթունի իրադարձությունները յայն արձագանքը գտան հայ իրականության մեջ: Առաջնահերթության հայ հասարակական դասնական խմբավորումներ տարբեր կերպ արձագանքեցին Օսմանյան հերոսամարտերին:

Ինք Սեյիդական ռաճակը արշավում էր Զեյթունի վրա, Կ. Պոլսի հայ ամիրաները, իարձրաստիճան հողերականները ձեռնարկում էին, թե իրենց սյրին չհայտնի չէ կատարվող անցքերից: Այստեղից Սեյիդական հայթանակից հետո, ամիրաների մի մասը միջնորդի դեր կատարեց Բ. Դուռն և Զեյթունի միջև, հորդորեց հպատակություն կոտավարությունը, նույնիսկ դատապարտեց ապրտամբներին անխուճեմ ընթացքը:

Ազգային ժողովի ներափոխանները, մասնավորապես առաջնահերթական ճանաչված Սերգիսյան, Գր. Օսկանը, Պայլան և Աղաթունյան ներափոխանները, նրանցից ժողովողական զանգվածների հոսիկո շարժումներից, հանդես եկան խաղաղասիրական քարոզչությամբ, պատճառաբանելով, թե հայն այն ատարում չունի թափելու, ուստի նա պետք է դուրսգան, լուսավորվի և այդ ճանապարհով գտնի իր փրկությունը:

1862 թ. ադապոսի 1-ին, Ալիզ փաշայի Զեյթունի վրա հարձակվելու օրը, Կ. Պոլսի հայ արհեստավորները, պանդուխտ օրամշակները մայրաքաղաքում ցույց կազմակերպեցին: Ավելի քան 2000 ցուցարարներ պատրիարքից պահանջում էին դործադրել արևմտահայերին խուսափված Սահմանադրությունը, վերջ տալ հայաթմոններին Արևմտյան Հայաստանում, դադարեցնել արյունահեղությունը Կիլիկիայում: Առավոտից մինչև երեկո տեղից ցույցը ճնշվեց զինքի ուժով:

Մեկ շաբաթ լանցած, Կ. Պոլսում սկսեցին լուրեր տարածվել Ալիզ փաշայի բազմահազարանոց բանակի պարտության մասին: Կատարված էր կատակերական պաշտոնեությունը, ողորդություն ու ցնծություն էին ապրում հայ աշխատավորական զանգվածները, առաջագնաց մտավորականությունը, Զեյթունը հայ ժողովրդի ողորդության ու ազգային հպարտության խորհրդանշըն էր այդ օրերին, վկայում է Սերգիսյան Երիցյանը: «Այն տարին (1862 թ. — խմբ.) Զեյթունի անցքերը մեծ ազդեցություն ունեցան Պոլսո և այլ տեղերի հայոց վրա. ամենայն ոք Կիլիկիան ուներ ի բերան, ամենայն ոք մասնակից էր դրամական հանդանակությանը... Նույնիսկ հոսմադատված հայ երիտասարդները մտաքննում էին զեյի իրանց լուսավորչական իզրայելներն ունեցած ատելությունը, և ամենայն սիրով թե նյութապես, և թե բարոյապես օգնում էին այդ ձեռնարկություններին»²⁰:

Այստեղից Սեյիդական մասին շատ քիչ տեղեկություններ էին ստացվում, որովհետև Ալիզ փաշան այնպես էր օգակել Կիլիկիան, որ ոչ մի լուրեր չէր կարող դուրս գալ այնտեղից: Նույնիսկ անանցանելի լեռնակիրճների վրա պահակակետեր էին հաստատված, իսկ Զեյթունն անվտանգ էր աքցանի մեջ:

Մեծ դժվարություններ հաղթահարելով, 1862 թ. հոկտեմբերի կեսերին Կ. Պոլսի հասան Զեյթունի պատգամավորները՝ Տեր-Հակոբ Բախանյան և Մեր-

²⁰ «Փորձ», 1877, № 4, էջ 193:

նազակահե Սեմեյեվսկի-Ուլյուբովին։ Հայտնի որդի դոմարված հառք ժողովում նրանք պատմեցին ընդհանուր նշխարները և հանձնեցին իշխանների խնդրությունը՝ իրենց ոգնություն հասնելու մասին։ Պոլսահայերն անմիջապես հանգանակություն կատարեցին, կապեցին մի աղերսագիր և սրանք ձեռքով մատուցեցին Ալի փաշային։

Երկու դեյթունքները մայրաքաղաքի մասսփոթականության, դավառահայ պանդուխտների, էկեղեցականների մեծ մասի ամենադանկալի հայերին էին։ Ողևորությունը դնում է մեծացած և որոշվեց հանձնաժողով կազմել, հանգանակություն կատարել և զինություն հոգնել ապստամբներին։

Զեյթունի ողևորության կազմակերպիչու նպատակով ստեղծված ընկերությունն իր մասնաճյուղը հաստատեց Թիֆլիսում։ Մարթիսո Մամուրյանին հանձնարարվեց կազմել դրություններ, կապ հաստատել Թիֆլիսի մասնաճյուղի հետ և «պահել» հանգանակված գումարի հաշվեկշիռը։ Հանգանակվեց 2000 ոսմանյան ոսկի, որը մաս-մաս ուղարկվեց Զեյթուն։ Հանգանակությանը մասնակցեցին ամենատարբեր դասերի ու խավերի ներկայացուցիչներ, հեռավոր ու մոտավոր քաղաքների հայերը, ինչպես և հնդկահայի սակայնիվ հայ գաղթօթյալը մասնակցում էր Զեյթունի ողևորության գործին։

Զեյթունի հերոսամարտիկ յուրյ աղջեցություն ունեցած հուն Պետեր Լուրդում, Մոսկվայում և Ռուսաստանի այլ քաղաքներում օպորոդ հայ ուսանողության ցաղաքական մտայնության վրա 1863 թ. ռուսական լոյկերի մեծ քաղաքներում կազմակերպվեցին ուսանողական խմբակներ, որոնք համախմբվեցին ժողովուստանում կազմակերպության շուրջը։ Ընդհանուր բաղադրական աշխատանք էր տանում ուսանողության մեջ, իսկ մեծ մասնաճյուղ 42 հայ ուսանողների ցանքերով քննություն էին անում։ Վերադարձվեցին Երևանից, Թուրքիայից եկած նախնիներ, հայ ազատագրական շարժումներին, Զեյթունին ու Վանին վերադարձող հողմածներ և այլն։

Զեյթունի մեծոսամարտը լայն արձագանք գտավ հայ պուրբերական մաս-վոյլի լեհերում։ Ապստամբություն մտած Պոլսի հայկական բոլոր պարբերականներին հայտատու թուրքերին «Մյունստի» շարաթաթներով տղապրեց առաջին հողմածը, որը կարգացվեց լարված հետաքրքրությամբ և բուրքեղ առաջադեմ մտավորականների ու ժողովրդական դանդաղների արգելադրվածություններ թուրք բռնակալների նկատմամբ²¹։ Հայտնի որդի Բ...Հիշյալ լրագրի խմբագիր պ. Կարապետ Փանոսյանը առանց որեից բացառությունների բանտարկվեցավ այնպիսի խիստ կնքում, որ երկար մասնաճյուղ ոչ որ շրիտեր, թի նա ուղարկեցավ, թե կենդանի է։ Երեմիա Տեղանցը վկայում է, թե փառաշունչ նստած սուլթանի ջրի տակ ախարավենական քաղաքում²² էր անվանել նրա գործակար լեղիզ փաշային, պահանջելով պատմել վերջինիս արշալույսը, զինվորներին, փառաշունչ բանտարկվեց, իսկ «Մյունստի» լրագրի փակվեց։

Արևմտահայ ուսանողական «Մեղու» պարբերականը ավելի հանգամանորեն անդրադարձավ Զեյթունի ապստամբությանը, թերթի խմբա-

21 Մասնաճյուղ, Անադոլի 4177, էջ 9—12։

22 Նույն տեղում, էջ 18։

պատգամում յուրայիններին, Օգոստոսի վերջին արգելվեց նաև ռեպրեզենտացիայի տակ դրվեց և խոշտանգումների ենթարկվեց Գր. Զինկերյանը, Շ. Սվաճյանը, Ա. Հայկունին, Գր. Զինկերյանը անցան դադարի աշխատանքի, նրանց ջանքերով էրևացին մի շարք թոռցիկներ, որոնք զենքի էին կոչում և համերաշխ պայքարի նախապատրաստում հայ ժողովրդին²⁵։

Ապստամբության մասին հաղորդագրություններ տպագրեցին ՍՄԽԻՆԻՆ, Վերայուրյուս Այրապետյանը և Կ. Պոստի ու Զվարճիկայի մյուս թերթերը։ Նույն ժամանակ երևանակիս ունեցիկն խմբագիր Հովհաննես Զամուռյանը կառավարության ուղարկությունն էր հրավիրում գեթեկրատական թերթերում տպագրվող հոդվածներին վրա, պատճառ դառնալով նրանց փակմանը։

Ապստամբությունն արձագանք գտավ կուկլապաշտության մեջ, Ռուսաստանի հայ դադթավալերում և Փարիզում։ Ռիֆլինսոմ հրատարակվող Վեռուկ հայոց աշխարհին համընդհանուր դրվատում էր զենթունցիների քաջագործությունները, դատապարտում սուլթանական կառավարությանը։ Վիլհելմայի անցքերու պատճառով հրավեր Ռուսաստանի հայերուն կոչ-հոգ-վածում խմբագրությունը հայերին հիշեցնում էր կիլիկիցիների անցյալի փառքը, նրանց բժրոստ ու քաջակերպ ընաժողովությունը, արենյաժաներին պարտավորեցնում՝ դրամական միջոցներով ոգնել վշտացյալ ու վիրավոր հղբայրներին²⁶։

Նույն տարվա հոկտեմբեր ամսվա համարում «Կուսնկը» Առևտրական Պալատային թարգմանությանը տպագրում էր Ֆրանսիայի ճանապարհորդ Վիկտոր Լանդրայի Մանասպարհոդությունի Կիլիկիա և յերինս Տավրոսին աշխատությունը, նպատակ ունենալով արենյաժանության մեջ համազգային պայքարի ու միասնական պետության ստեղծման դադափար հղանելու։ Նոյեմբերին ամսագրերը տպագրում էր նոր լուրեր Զինթունի մասին, որոնք քաղված էին Վերայուրյուս Այրապետյան, Ֆրանսիական «Օպինիոն» լասիոնալս և «Նորդ» լրագրերից։

Զինթունի իրադարձություններին մանրամասնորեն անդրադարձավ Կալկաթայում եղիպար Հարությունյանի խմբագրությանը լույս տեսնող վիմառիպ լեզբայությունը²⁷։ Հնդկահայ վերջին պարբերականներից մեկը։

Սեդրալյաները տասներորդ հանդեսը 1862 թ. ոգոստոս ամսից սկսած արտատպում էր Զինթունի «սուղքներին» վերաբերող մանրամասն տեղեկություններ, բացառելով այդ շարժումների համազգային քաղաքական ընդլայնումը, քաջահայտում, թե ինչպես վանի դիմված հուլիսը, յանպես էլ Ուլիկայի պատամբությունը բռնկվի էին սուլթանների վարած ուղղահայալ քաղաքականություն, ազդային ճնշումների և սոցիալական հարստահարությունների ուժեղացման պատճառով, «Արշալույս Այրապետյան», «Սասիս», «Փարիզ» պարբերականների հաղորդագրությունների հիման վրա Տեր-Հարությունյանը կազմում է մի ընդարձակ տեսություն, կոչ անում հնդկահայերին ոգնություն կազմակերպել Զինթունի հերոսներին²⁸։

25 Մատենադարան, Կաթ. դիվան, Թղթ. 153, վավ. 148, 151, 157, 158։

26 «Կուսնկ հայոց աշխարհին», 1862, էջ 750։

27 «Եղբայրաներ», Ա՝ 28, էջ 185 և հետո։

«ճղբայրասերը» Զեյթունը դիտում էր իբրեւ ազատագրական պայքարի նկատմամբ հայրենասերների խորհրդանշել, Պարբերականը դատապարտում էր Լենդլիայի, Թուրքիայի ու Պարսկաստանի քաղաքական կուրսը՝ հզոր աշխարհակալների ձեռքի սմբակների յուսկ արդյունք, դանդաղորեն քայքայվող ու ձուլման ենթարկվող սրբոր աղոթյունի նկատմամբ:

Զեյթունին համակիր էլքեր էին նվիրում նաև «Հյուսիս», «Նովկաս», «Մասյաց աղապնի», «Փարիզ», «Մեղու Հայաստանի» և ուրեկաՀայ ու աշխարհապալաու դաղթոցականների այլ թերթեր:

1864 թ. «Մասյաց աղապնի» պարբերականը հրատարակեց Գեորգ Քանանյանի «Զեյթունի հայք և պահուք Կովկաս փոխադրելու տաքարկությունը» հոդվածը²⁸, որ անաշտովում էր զեյթունցիներին զաղթեցնել Ռուսաստան:

Զեյթունի հերոսամարտը ողևորության աղքատ հունդիսանալ հայ մրտադրականության համար, այն նյութ տվեց հրապարակախոսներին, սյուժե՝ արձակագրին, երգվեց Հայքենանվելու բանաստեղծների դրամ:

Ուլիայի ղեկավարը խոր տպավորություն գործեցին քնարերգու բանաստեղծ Մկրտիչ Պիլիկյանի վրա: Քաղաքական լինելով ապստամբության ընթացքին, բանաստեղծը 1862-1863 թթ., հերոսամարտի առաջ բերած բնդհանուր սղևորության միևնույնություն, դրեց «Հայ քաղաքին», «Մահ քաղաքիդուին», «Թուղամե քաղաքիդուին», «Հայ քաղաՀին» Զեյթունին նվիրված երգերի հիանալի շարքը, ինչպես նաև ճղբայր և՛ մեք բանաստեղծությունը: Իրար հետ օրդանուպիս կապված, քառամաս այս դուրսագնեքական պոեմի հերոսը Մեյիքանթ Քասմյանն էր, որը կյանքից տառվել ուղևորությունն էր սիրում և ծանր վերքեր ստացավ հայրենիքի ու նրա աղատության համար մղվող պայքարում:

Հիշյալ շարքում կերտված է նաև աղղային-աղատագրական պայքարի մասնակից զեյթունցի կնոջ կերպարը: Նրանում խուսել է Պեղիկթաշյանի ռապսոդիայի՝ հայ ժողովրդի քաղաքական վերածնության, հայ պետականության ստեղծման մասին:

Զեյթունի ղեկավարը մեծ աղղություն ունեցան Ռ. Պատկանյանի վրա: Հայերի աղղային-աղատագրական շարժմանն արհագրելու է Սմբատ Շահադիզը: Ջնրմ տողեր նվիրելով Խուլիայի աղատագրական շարժման հիմունքներին, ողջնչվելով նրանց հաղթանակով, նա միաժամանակ մեծությի: Զեյթունի հերոսական ապստամբությունը: Ինչպիսիք-աղատագրական պայքարի միասնությունը քաղաքական ստեղծի տնայազնից լին վերադաշնակ զավերը, որ զեյթունցիների շուրջը նյութում էին կաթիլիկ ռաբոլիները: 1863 թ. ճղվիտներ և Զեյթունս բանաստեղծության մեք նա գրում էր:

Զեյթուն, սրբաղան մեքցորդ ունդյայի,
Տավրոս լեռների հայ աղղ բնակիչ,
Իբթու և կաց— Կիտե ս, վրադ է գալի
Իզվիդ ժրոխը, գալիք գիշտութի:

²⁸ Տե՛ս «Մասյաց աղապնի», 1864 հունիսի, էջ 186—191:

Նոքա յուրյանց հետ շատ ոսկի ունին,
 Եւքս կշռում են դորանով կրոն...
 Ակտնջ լղնես գհանաքարշ լիզվին,
 Բքի՛ր լրտեսին,— զինվորվի՛ր Զեյթուն:

Շահադիդի այս տողերը քաղաքական տաղնայի ահագանց էին²⁹, Հեղինակը նույնտեղ ուներ այլադաս թարգմանքներ գրելի Կիլիկիայում միսիոներական հասկաքաղից, միևնույնի ազդային միասնություն վրա կախված այդ վտանգը:

Ինչ խոսք, ով կարող էր Զեյթունի փառքն ավելի դաշնորդն, քան ինքը՝ պայքարող ու նահատակվող խիզախ ու շնորհալի Զեյթունցին: Զեյթունի ժողովրդական բանահյուսությունը ներծծված է ազատամարտական մտքում, մեռնող քաջի զոհականքով, փախկուտի պարտավանքով, մարտական ոգով: «Բայլերդ Զեյթունի» (Հարսթյուն Զադրյանի), «Երդ զեյթունցիդ», «Զեյթուն անկախ» (Մ. Փոթթուղայանի), «Զեյթունցիներ», «Զեյթունցիներ», «Զեյթունցիներն են այլ բանաստեղծությունները³⁰, որոնք էրդի են վերաբերված, դավադուր էին դաշնորդ քաջամարտիկների սխալները, ողորդում Տավրոսի բնակիչներին:

Զեյթունի ապստամբություն լուրը թափանցեց հայտնակ բոլոր անկյունները, ողևորեց ազատության ծառայի հայ ժողովրդին և խոր ազդեցություն ունեցավ հայ ազատագրական շարժումներին հետագա ծավալման վրա:

Հայ ապստամբական շարժման շահերով ազդող առաջադեմ մասվորականները լրավարարվելով միայն դրական-հրապարակախոսական գործունեությամբ, հիմնում են նաև ընդհատակյա քաղաքական խմբակներ, ժողովրդին ազատագրական պայքարի օգնելու ղեկավարություններ:

Տակավին Ղրիմի պատերազմի որերին, 1853 թ., Կոստանդնուպոլսից Զեյթուն ուղևորվեց Մեյիքյան Հովհաննիս, Զեյթունի անդրանիկ զապախարական ջարդովիչը սկզբում ուսուցչի պարտականություն էր կատարում, սակայն ուներ այլ խնդիրներ ևս: Հ. Մեյիքյանը ինքնապաշտպանական խմբեր էր կազմակերպում, զենք գնում, առավելապես ազատամարտական զապախարակներ սերմանում, ձգտում ժողովրդին ուղի հանել ուղիքանական լծի դեմ³¹, Հ. Մեյիքյանը նույնատեղի էր չափանախանակի Զեյթունով, այլ կամքով ուրիշահայերի ու արևմտահայերի ազատամարտական քաղաքները, Կոփկասից դրամական օգնություն ստանալով՝ զարկ տալ զենքի արտադրությանը: Մեյիքյանը աշխարհի ազդեցություն ուներ, որ Զեյթունի շրջա իշխանները նրան կարգում են իրենց ընդհանուր ղեկավար՝ վաղի³², Մեյիքյանը կառուցել ռուսիայի մի ընդարձակ զարդ, ռուսական նշանակություն ունեցող ամբարաններ և, իր գործունեությունն անգործական մտադրությամբ հանա-

²⁹ «Հայ Նոր գրականության պատմություն», ՀՅՈՀ ԳԱ դրականության խնամատու, հատ 2, երևա 1962, էջ 365.

³⁰ «Զեյթունի պատմություն», էջ 796-820.

³¹ Տե՛ս Մեյիքյանի, Զեյթունի անցյալն և ներկայիս, մաս II, 91-92.

³² Esat Uras, Tarihle ermeniler ve ermeni meselesi, 1950, Ankara, էջ 494.

պարհվեց Ռուսաստան՝ հանգանակություն կատարելու, Սափյան էրորություն նա հերքակալվեց ու հրապարակավ կտիպուղուն հանվեց:

Մեկըջանին հաջորդեցին շատերը, սակայն նրանց մեջ առաջին ուշադրության արժանի է իդիս Տնտեսայանը (1834—1881), 1862 թ. հուլիսի 2-ին և, Պոպյոն Ազանայի և Սիս վրայով նա մեկնեց Հաճըն, Տնտեսայանը հայտնի երաժշտադես էր, ուսուցիչ, «Արևիկ» ընկերության անդամ, որը և Տավրոս մեկնելիս հանձնարարություն ուներ ազատասիրական զաղափարներին պրոպագանդ մղել ժողովրդի մեջ, Հուլիսի 24-ին Ազանայից, ունեւեմբերին Հաճընից Տնտեսայանի դրամ նամակներինց ակնհայտ է, որ նա պատասխանատու խնդիր լուծելու պարտավորություն ուներ, ինչպես նաև զգալունապաճ բարեմեմբեր³³, Հայրենատեր ուսուցիչը կիլիկիայում, հատկապես Հաճընում ու Զեյթունում, մնաց մինչև 1862 թ. հուլիսի 18-ը³⁴: Տնտեսայանը զեյթունյաններին հայրենասիրական եռանդ ներշնչեց, հանձնեց «Արևիկ» ընկերության՝ հանգանակած դրամը և մեկ տարի հետո միայն վերադարձավ մայրաքաղաք:

Ե. Տնտեսայանի հետ մերձավոր հարաբերությունների մեջ էր երիտասարդ Գրիգոր մարդապետ Ապարոյանը, որը կապում էր Կ. Պոպյոն Տավրոսի, Տավրոսի՝ Փարիզի հետ: Անշուշտ հայրենանվեր այս սուրհանդակն էր, որն հիշատակվում է Ա. Բազմալյանի Մ. Նալբանդյանին առաքած հանրահայտ նամակում³⁵:

Զեյթունի ապստամբության զեկավարների, Տավրոսից Պոպյոն ժամանած պատվիրակներին հետ զործարար կապեր էին պայտպանում 1860 թ. հիմարմած Ռաբրեդրեական ընկերության անդամների մի մասը, մասնավորապես նրա հոխ թիւ: Ռաբրեդրեականն լստենադպիր Մկրտիչ Պեշիկյանցյանը 1862 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին մի քանի անգամ ընդունում է Զեյթունից եկած սուրհանդակներին, մանրամասն տեղեկանում զավասի զրոյթյանը, իր մոտ համարում ազաղափարումը անձնավորություններին և ապստամբներին նյութական օգնություն և բարոյական տրամեցություն ցույց տալիս:

Ապստամբությունից որոշ ժամանակ անց Ռ. Պեշիկյանցյանը և նրեմիս Տեկանցը առանում հե նրկու նամակ Զեյթունից: Նամակները Պոպյոն էր բերել: Տեղ Հակոբը, իսկ քիչ անց մայրաքաղաք էր եկել Ռուսական Ռեդիկտոր (Զեյթունցին): Պեշիկյանցյանը և նրեմիս Տեկանցը ապստամբների սուրհանդակներին մեկ ամիս պահում հե Կ. Պոպյոն, տալու նոյեմբերի վերջերին տեղի ուներած պայտհայ մոսավորականների մի ժողովում որոշում հե համակներ սղարկել Զեյթուն: Նամակները պատրաստում է Մկրտիչ Պեշիկյանցյանը՝ խոտտանալով օգնություն հասցնել նրանց, իկո նիտին

33 Վ. Պարդալյան, Հիշատակարան, հայ երեկներու կենսագրությունները, լուսանկարները, ձեռագիրները, գրությունները, հատ. II, Կ. Պոպյոն, 1910, էջ 343 և հետ:

34 Հ. Պողոսյան, Հուլիսի ընդհանուր պատմություն և ջրհակ Գոթան-տաղի հայ գյուղերը, Խոնկեշլուս, Կալիֆորնիա, 1942, էջ 421—424:

35 Տե՛ս Որոտ Ըովնանցյան, հայրենայանը և նրա ժամանակը, հատ. I, էջ 496, տե՛ս նաև Բաբրեդ, 1862, Ա. 64:

մասնակցում էր նաև Զեյթունով խանդավառված Պոլսի հայոց պատերիսր-թարանի նստրնտիր դիմանապետ Մատթեոս Մամուրյանը³⁰։

1862 թ. նոյեմբերի 16-ին կրկին Պալիս էկամ Գրիգոր վարդապետ Ա-պարտյանը, Մ. Պեղիկթաշլյանի բնակարանում, նրա «Համակերպներին» տե-վեկացնում է Զեյթունում տիրող իրադրություն, իշխանների մատդրության մասին։

1862 թ. դեկտեմբերի 12-ին Կոստանդնուպոլսիս հն ժամանում ղեկնուն-գինների նոր պատվիրակները՝ Տեր-Մովսեսը, Լևոնիստուր և Ղազար իշ-խանները, նրանց սպասավոր Կարապետը³¹։ Այս նոր պատվիրակությունն ա-վելի հարուստ տեղեկություններ հաղորդեց այդտեղիս առաջագնմ մատուր-րականությանը, ընդունվեց Քարեղոթական ընկերությանը գործադիր ու ղե-կավար կադմի կողմից և Զեյթուն տեղափոխեց «Գալատալիսում տառապելոց Լիպստի անվանը» կոչված ընկերության հանդանակած դրամի մի մասը։ Նախքան Զեյթուն մեկնելը պատվիրակությանն ընդունեց պատերիսրթական տեղապահ Ստեփանոս Բաղաջյան եպիսկոպոսը, Պատվիրակության անդամ-ները նրա ընկերակցությանը այցելեցին արտաքին գործերի մինիստր Այի վաշային, Բովանս քահանայի միջոցով հաղորդեցին Զեյթունում տիրող դր-ություն մասին³² և կառավարությանը հանձնեցին Մ. Պեղիկթաշլյանի, Մ. Մամուրյանի, Ե. Տեկանցի խմբադրությանը իշխանների կազմած դիմումը։

Այսպիսով, Բնագական Սեմերճյանի, Մովսես քահանայի, տեր Հակո-բի, Տալրոսից եկած այլ հայ պատվիրակների միջոցով Մկրտիչ Պեղիկթաշլյ-յանը, Հովհաննես ավագ քահանա Մկրյանը, Նրեմիա Տեկանցը, երիտասարդ վարդապետ Մկրտիչ երեմյանը և նրա օան ու ապագա գինակից Գ. Սրվանձուր-տանցը ապաստանությանից հետո ղեկնունգների հետ գործարար կապերի մեջ էին։ Մատուրականների և հայրենասերների մի սմբոցը բույլ էր այց, որը համահավաքում էր նրանց մեկ ընդհանուր նպատակի՝ ժողովրդի ազատա-զրբման համար։ Այնուամենայնիվ, այս գործիչներն ապաստանների հետ կապեր հաստատեցին կամ արձագանքեցին շարժմանը՝ նրա բռնկումից հետո միայն։

Հայ ազատագրական շարժման պատմության համար հետաքրքիր վո-վերաթուղթ է Պաղատասար Նորատունկյանի նամակը, Նորատունկյանը 1862 թ Փարիզում էր և մասնակցում էր Վ. Լանդոլուայի Նախադասությանը Ֆրան-սիայի մայրաքաղաքում կազմված, Բարաշի կոտորածների պատճառով տու-ժած բնականներին օգնության հասցնող հանձնաժողովի աշխատա-նեկին, որին անդամակցում էին Կ. Շահնազարյանը, Ա. Մուրադյանը և ու-րիշներ³³, 1863 թ Նորատունկյանն անցավ Նիդալուս, քիչ հետո եղավ Հոտ-մում, որտեղից և հեկտեմբերի 21-ին Պոլիս առաքեց իր ծրագիր-նամակը՝ Հա-յատանի ազատագրման վերաբերյալ։

Նամակում ասվում էր, թե նա առեակցության է ունեցել լեհ իշխան Զարտոբիծակու հետ, որն առաջարկել է հայերից պորախումը կադմել օր

30 Բատենադարան, հեղադիր 4172, էջ 14 - 20։

31 Նույն տեղում, էջ 28ր։

32 Նույն տեղում, էջ 28ա, անհ հան Մասիսա, 1862, 22 դեկտեմբերի։

33 Տե՛ս Այստ Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 559։

նպաստ լեհական հեղափոխություն: Չնայած նորատունկյանը տեսակցության էր դնացել Ֆրանսիացի «Հայտնի ծովախալիներ», նրանից տեղեկացել լեհ հեղափոխականների ծրագրի մանրամասներին, սակայն զաղտախառնվելով Մ. Պեյկիթայանի նման վստահության չէր ջղատեղերսմ Ֆրանսիական ծրագրին, այն է՝ 4. Պոլսից մարդիկ ուղարկել Բարսի Հայք, այնտեղ կազմակերպել «այն և քուրդ թրաշուռտրոններ», արշավել Վրաստան և Ռուսաստան, թուլացնել քրեական կառավարությանը և դրանով նպաստել լեհաստանի ազատությանը:

Պ. նորատունկյանը մերժում էր լեհ-ֆրանսիական ծրագրերը, բացառությամբ արտահայտվում Բենապարտի մասին, սակայն դրվատում Ֆրանսիական հեղափոխության զաղափարներն ու պայքարի մեթոդները: Նա առաջարկում էր ասպետամարական ուղի ներարկել Հայերին, Կոզի վերադարձնելը ուրանել նրա սեփական ուժերի մեջ: Նորատունկյանը առաջնում էր նախընտրելն ոգնություններից, սակայն, որ «Ձևքունի գործը խալապապի կերպով վերադառնա», միաժամանակ պահանջում «եղյուկներ» օրնտեմոլ ստեղծել ընդհանրակալ կոմիտեներ, հիմք դնել Հայաստանի ազատագրումը նույնաժամանակ էստեմոլ կամ հինգ հոգուց ընդհանրաժամ մասնաժողով⁴⁰: Եկարել է հարցնես թե ով կարող է ալգալիսի ծանր բեռի մը տակ մտնելով, հաջողի գաստեր գործադրելու:

Այն ժամանակ պիտի պատահեմ: ՄԷԵԼ և միմիայն հետևյալ հոգվածներն անմիջապես համաձայն ընդունելով, Լ. մասնաժողով մը երեք կամ հինգ տնդամներն բաղկացույ: Բ. պաշտոնն, ազգիս արտաքին գործերն վարել, Գ. նպատակն. Հայաստանի շրջաբեր խորտակել⁴¹:

ԲԵԸ անհավանքով էր խոսվում Մ. Պեյկիթայանի մասին: Հիշյալ նամակը գտնվել է Գ. Սրբանյանցի թղթերի մեջ: Սրանից զատ Հայտնի ալլալաներ լեն հրապարակվել վերոհիշյալ ծրագրի մասին: Սակայն այսքանն էլ բավարար է հզորացնելու, թե Ձևքունով խանդավառված վերադարձալ անհավանքությունները երկնում էին ընդհանուր Հայաստանի ազատագրման ծրագրեր: Այդուհանդերձ, նրանք նախընտրում էին պայքարի դավադրական մեթոդներն և հնուր էին ազգային-ազատագրական լալնահուն շարժումներ կազմակերպելու մտադրությունից:

1870 թ. ֆրանս-պորտական պատերազմի օրերին ֆրանսիական կառավարությունը, լեհերին իր շահերին ծառայեցնելու, քանակում գինվորագրելու մտադրությամբ, կրկին հրապարակ հանեց լեհական հարցը: Նախընտրելով 111-ը լեհ վտարանդիներին համապատասխանում էր, թե Լեվտերայի ու Պրուսիայի դեմ մղվող պատերազմի հաղթական ավարտից հետո ֆրանսիան կօգնի լեհական վտարանդիներին, կվերականգնի նրանց երկրի անկախությունը:

Ոգնելոված այս առաջարկով, Կ. Պոլսում և ընդհանրապես Բուրբուխում ապրող լեհ վտարանդիները ջանացին կապեր հաստատել սուլթանից ու ցարական կառավարությունից զոգուհ Կովկասի ժողովուրդների ներկայացու-

40 ՏՃ.Ս. Աշոտ Հովհաննիսյան, Եղվ. աշխ. էջ 561—562, տն՝ս նաև Մ. Ներսիսյան, Եղվ. աշխ. էջ 141—142, նաժանկ տեղատր տն՝ս Երկրան հայոց պատմության, գիրք ԺԳ. էջ 57—58:

41 Երկրան հայոց պատմության, գիրք ԺԳ. էջ 57:

քիչներին հետ, ծրագրեցին վերահասու աղտառամբությամբ մասնակից դարձնել նրանց։ Հայթիանակի ղեպքում սահկախություն կատարողին բոլորը, այդ թվում և հայ ժողովուրդը, Գեներալ Իզնատել 1871 թ. հունվարի 5-ին Կոստանդնուպոլիսից դադարեց խորհրդական վեհաժողովին տեղեկացնում էր⁴², թե լեհերն արդեն ակտիվ պրոպագանդ են մղում Թուրքիայում ապրող հայերի, վրացիների, նույնիսկ մահմեդականների մեջ, ունեն բազմաթիվ կողմնակիցներ, նրանց միջոցով կապեր են հաստատել Թիֆլիսում, Երևանում, Ղաթաղում և այլուր խարսխված ճկադակերպությամբ կենտրոնների հետ։ Կոմիտեի ներկայացուցիչ Հայեր և վրացիներ իբրեւ թե հանդանակությամբ պրամ են հալածում, ղեկավարահետեի ստեղծում, վենք տեղափոխում ու մրթնում, մի խուզով սեպտեմբերամսամբում տպագրություն⁴³, 1871 թ. հունվարի 16-ին Կովկասի սիվստորան կայսրին վեկուցում էր, թե Իզնատելի հազարազարությունը ոչ ամբողջությամբ, բայց և այնպես հաստատվում է⁴⁴։

Գարական կուսակարող շրջանները հակահարվածի նախապատրաստություններ էին տեսնում։ Գաղտնի գրություններ էին ուղարկվում Երևանի, Թիֆլիսի, Ղարաբաղի, Քոթայքի, Ելիսավետպոլի, Բաքվի, Ստամբուլոյի, Թեբեզի, Կուրտայի, Գաղստոնի կառավարիչներին։ Զորքը կազմ ու պատրաստ էին պահում, ցարական պահակորդական բաժնի պորտակառուցներ փնտրում էին ամենուրեք։ Սակայն, ինչպես հայտնի է, նման ապստամբություն տեղի չունեցավ։ Ըստ Էրևույթին, դրան խանգարեց Ֆրանսիայի պարստությունը։

1870 թ. իրադարձությունների մասնակիցները, որոնք կապված էին լեհերի հետ, կտրված էին ժողովրդից և պայքարի գոյապարական, հարապահների սոցիալությամբ անկախություն ստանալու անխրախանական ու խաբուսիկ մեթոդի գերազանցում էին համընդհանուր ժողովրդական հեղափոխական շարժումներին։

Ձեռքներն ազատագրական շարժման հարցերով առավելապես հետաքրքրվել են Միքայել Նալբանդյանը, Հարություն Մվաճյանը, Սերոբբե Քաղվորյանը, Հովհաննես Քյաթիսյանը, Կարապետ Փանոսյանը, որոնք արտահայտում էին աշխատավորության շահերը և ձգտում հայ ազատագրական պայքարը շահկապել համաշխարհական, ինչպես նաև խալալական հեղափոխական շարժումների հետ։

1850-ական թթ. վերջերի, առավելապես 1860-ականների սկզբի հայ ազատագրական շարժման մեջ մեծ զեր է խաղացել հեղափոխական-դեմոկրատ Բիրայել Նալբանդյանը։ Նա գաղափարապես լուրջ աշխատանք ծավալեց և՛ արևելահայ, և՛ արևմտահայ հայտափայլներում։

1862 թ. ցարական ոստիկանության կողմից Նոր Նախիջևանում Մ Նալբանդյանին տանը կատարած խուզարկության ժամանակ հայտնաբերվեցին մի շարք փաստաթղթեր, որոնք սփռեցին նրա արտասահմանյան պորտուկանության վրա, Հայտնի է, որ Մ. Նալբանդյանը 1860 թ. նոյեմբերի 22-ից մինչև դեկտեմբերի 21-ը առաջին անգամ և 1861 թ. նոյեմբերի 20-ից մինչև

⁴² Վրացական ԻՍՏ Կողմ, Թ. 5, ց. 1, գ. 2693, քք. 1-2։

⁴³ Նույն տեղում։

⁴⁴ Նույն տեղում, ք. 5։

դեկտեմբերի 27-ը հրկիորդ անգամ հղել էր Կոստանդնուպոլսում: Նա եղել էր Նսև Փարիզում, Լոնդոնում, Խալքիսում, Հնդկաստանում:

Յարակուսն ասորիկանություն հայտնարեալ մի նամակից՝ դրված 1862 թ. մայիսի 14-ին, Ս. Թաղվորյանի կողմից և այլ փաստաթղթերից պարզվում է, որ Նալբանդյանը կապեր էր հաստատել ուսուսկուն և խոտայական հեղափոխական-ազատագրական շարժման ղեկավարների հետ⁴⁵, նա մշակել է ձրադրեր Հուլաուսանի ազատագրման մասին, համաձայնեցրել արտասահմանյան միտարանողի բարեկամների հետ, ստացել նրանց հաժանությունը, նամակից երևում է, որ Մ. Նալբանդյանը, Հ. Սվաճյանը, Ս. Թաղվորյանը և Հ. Քյուսթիյանը խոստացել էին զինված ուժեր կենտրոնացնել մի որևէ տեղ, հաջանարար Կիրիկիայում կամ Պոնտոսի ծովափին, զադունի խմբակ հիմնել, յրադիր հրատարակել, սվինալոր հրադաններ, թեղանթներ, ումբեր, վառող արտադրել ու մթերել, դրամ հավաքել, աղատամբություն բարձրացնել, Բագմոթի վիսապուր կան նկարագրելու, որ Մ. Նալբանդյանի պոլսահայ բարեկամները կապվելու էին կամ արդեն կապված էին Գերցեյնի, Մաձձինի, Բակունիների և այլոց հետ. նրանց սչադությունը սկզբից եեթ կենտրոնացած է հղել Կիրիկիայի Ձեյթունի վրա:

Այսպիսով, Ս. Նալբանդյանին զադափարամերձ մտավորականները և Պոլսում ծավալվող հնա ընդհատակյա զործունեությունը, խոստացել հիմնել շաղտնի կոմիտե, կատարել նվաճայի ու Ռուսաստանի ազատագրական պայքարի ղեկավարներին իրենց ուսուցիչ տված խոստումները: Ձեյթունի հեղափոխական ազատամբությունից ամիսներ առաջ Մ. Նալբանդյանը և նրա պոլսահայ բարեկամները մտահոգվել էին տավրոսահայություն բախտով, դրամ էին հավաքել ու հանձնել նրանց, հեղափոխություն ընթերցել՝ ղեկը զննելու համար:

Պարզվում է, որ Ս. Թաղվորյանը բանակցություններ է վարել Ձեյթունում ազատագրական շարժումներ կազմակերպելու վերաբերյալ, այդ նպատակով էլ դրամ է հանձնել Կիրիկիայից Կ. Պոլսո եկած վարդապետին՝ Գենը, դիմաժեքը զննելու և այնանդ փոխադրելու համար: Ինչպես Մ. Նալբանդյանը, այնպես էլ Պոլսում հղած ժողովուրդականները 1862 թ. դարձան տեղյակ հն հղել Ձեյթունի իրադարձություններին և ձգտել են Տափրուսի ու Բայրազադուքի հայություն մեջ կապեր ստեղծել: Հասկանալի է, որ Նալբանդյանն ուսումնասիրում էր Ռուսաստանում, Անդրկովկասում, Ֆրանսիայում վառող պատրաստելու տեխնիկան, մի բան, որ իրեն, ըստ Էրեուլիթին, պետք պիտի լիներ առաջիկայում⁴⁶:

Մ. Նալբանդյանի, Հ. Սվաճյանի, Ս. Թաղվորյանի և այլոց՝ Ձեյթունի հետ ազատամբությունից առաջ ունեցած կապերի կամ Ռեանտյան Հայաստանում ազատագրական շարժումներ կազմակերպելու օգտին է խոսում ծածկաղիւր այն բառաբանը, որը կազմվել էր հաջանարար Կ. Պոլսում, արևմտահայերեն, և բաժնեմեջ զործին մասնակից, տարբեր քաղաքներում ու եր-

45 Տե՛ս Մ. Նալբանդյան, Անտիպ երկեր, խմբագրությունը և կոմենտարները Առաջ Հովհաննիսյանի, հրատարակում, 1935, էջ 442 և հետո:

46 Տե՛ս Մ. Գ. Ներսիսյան, Եղ. աղբ., էջ 137—138:

կրեմերում ապրող հայ դեմոկրատներին, իրար հետ նամակագրական կապեր պահպանելու նպատակով: Ծածկագիրը Մ. Նալբանդյանի թղթերում հայտնաբերել է ցարական ոստիկանությունը, որի քառացանկում գտնում ենք: «Վաճառականության տուն մը բանալ — Ձուք կիճուրեցացնել և շապցնել: Կեղի մը մեջ: Անդանալու մը ունենալ տեղի մը մեջ — Փոմիրն ունենալ տեղի մը մեջ: Քրիզիթ ունենալ — Հրագիր հաստատել տեղի մը մեջ: Սամսոնի բարեկամ — Ռուս: Լոնդոնի բարեկամ — Հերցեն, Ճենովայի բարեկամ — Խրալիա: Հիվոռնոյի բարեկամ — Կարիպուտի: Պոլսո բարեկամ — Տանկատտան, Հիվանդ — Հայաստան: Բամբակ — Կիլիկիա: Փարիզի բարեկամ — Ջառտո: Իժնկի: Պորոն Մարտիրոս — Մաժժիճի: Պարոն Կլմիճյան — Պաֆունի: Ժամացույց — Սկիճալու հեացան: Քրոնոմետր — քնդաւոր: Ալուր — Վառոդ: Նորյան — Ռուս: Բեքոյճի (Հունճ — Խմբ.) առաջ ստակ տալ երկրագործաց կամ վաճառականաց — Ազգայնություն զարեցնել տեղի մը մեջ: Պաղ բռնել կամ ապրանք մը զնելու համար ինքը զինքը հոժարամիտ լցցնել — Ապստամբություն (ընդդոմեններ մերն են խմբ.)»⁴⁷:

Բառերի այս բացատրությունները դալիս են լրացնելու Ս. Թալվարյանի նամակը և վկայում են, որ Մ. Նալբանդյանն ու արևմտահայ դեմոկրատները մասդրվել էին արևմտահայության մեջ ժամկիւլ հայրենասիրական գաղափարներ և ժողովրդին զինելով՝ կապել Լոնդոնում գործող ռուս հեղափոխական դեմոկրատներին, ինչպես նաև իտալական ազատագրական շարժման գործիչներին՝ հասկապան Մաժժիճիի հետ:

Ննթաղվում է, որ Պոլսում ստեղծվել է նաև «Մասոնական օթյակ», որը ղեկավարել է Ս. Թալվարյանը կամ Հ. Սկանդարը:

Մասոնական կազմակերպություններ ստեղծվեցին նաև Զմյուռնիայում: «Տիգրան» ժողովրդական հիմնվեց «Օստո-Ֆելդից»՝ «Հայկ կամ Օրիոնից» հետո, նրանից անկախ և անմիջականորեն ենթարկվում էր Մանլեստրի բաժանմունքին⁴⁸, 1864 թ. Պոլսի Գում-Գափու թաղամասում հիմնվեց «Արամ» ժողովարանը⁴⁹, Անգլիական մասսոնությանը ենթարկվող բոլոր այս կազմակերպություններն էլ հետո էին նալբանդյանական կոմիտեներ լինելուց: Սակայն եղի էն մասվորականների խմբեր, որոնք կազմակերպություն են ըստեղծել 1866 թ., ունեցել են դեմոկրատական կազմ և զործել են գաղտնի:

XX դարի քառասական թթ. սկզբներին Կոստանդնուպոլսի մի նպարավաճառի խանություն, պատահաբար, Ռուրեն Բերբերյանի ձեռքն է ընկնում սեպդի թղթերի մի կապուց, ուր պարզում էր մայրաքաղաքում հիմնված «Մեր» ընկերության գործունեությունը, բացահայտում նրա մասնակիցներին կազմը, հետապնդած նպատակները, կապը դրսի երկրներին հետ:

Ըստ Բերբերյանի հրապարակած վավերագրերի, «Մեր» օթյակը դադարել է «Ֆրեր-մասոնական» կազմակերպություն էր: Մին հիմնվել էր 1866 թ. մայիսի 7-ին, Պոլսի Գում-Գափու թաղի հաղըճի փողոցի № 21 տանը:

«Մեր» օթյակն ուներ անդամների բավական մեծ թիվ, Լնտրվել էր դոր-

⁴⁷ Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 4, Իրան, 1949, էջ 283—284:

⁴⁸ «Արշալույս» Արարատյան, 1866, № 795:

⁴⁹ «Մասիս», 1864, № 654:

ծաղիքի և զեկալար մարմին՝ հանձին Խոտթիտա Խամուրյանի (եղբայրության հոռետոր), Հ. Սվաճյանի, Ս. Թաղվորչյանի, Ե. Տնտեսյանի, Ս. Հեքիմյանի, Թոմասոս Սեփեֆեյանի, Մ. Իրեմյանի, էքշիշյանի, Իրրի հյուրեր կանչվում էին Գր. Զինկերյանը, Հ. Նորասունկյանը, որոնց մասնակցությունը պատահաբար ընդհատվեց էր կրթության և Պոլսում քիչ լինելու պատճառով։ 1867 թ. ընդունվեցին նաև նրանց նոր անդամներ՝ բողոքական Ղազարոս Գալուստը, հայ ազգային միությունների վարչության անդամ Սիմոն Մաքսուտը և ընտրվեցին՝ քանաստեղծ Մկրտիչ Պեշիկեթյանը⁵⁰։

«Անր» բնկերության նշանաբանն էր՝ դիտություն, աշխատանք, սղոտություն, եղբայրություն, իսկ բիլ հետո բնդունվեցին ֆրանսիական հեղափոխության կոչերը՝ ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն։

«Անր» բնկերության ժողովներում յսկում էին գեկուցումներ։ 1866 թ. հունիսի 5-ին Խամուրյանը «Անր» բնկերության դռնիսկ նիստում կարողացավ հրապարակել նոր բանգրանց՝ զեկուցումը, որը «Մ. Մ. և ստորագրությանը արպաղընց ռժաղիկ» հանդեսի նույն թիվակների հոլիսի 15-ի համարում։

Այսպիսով, 1866-ական թթ. Թուրքիայի առաջին քաղաքներում կազմակերպված մշակութային բաղձաթիվ բնկերությունների կողքին հիմնվել է նաև գաղտնի բնկերություն, որի նպատակն էր Արեմտյան Հայաստանի ոչ միայն լուսավորությունը, անտեսական զարգացումը, այլև քաղաքական ազատագրումը։ Նույն տարիներին Խոսկիայում, Բաքվում, Թիֆլիսում ևս հիմնադրվում են մշակութային մի շարք բնկերություններ, աշտերտական խմբակներ, որոնց մասնակիցների մեջ կային նաև դեմոկրատական հոլերում տարված մտավորականներ։

Ժողովրդին ազգային-ազատագրական պայքարի ոգեկոչող խմբակներ են հիմնադրվել նաև Արեմտյան Հայաստանում, մասնավորապես Ալեքսանդրապոլում։ Սահմանամերձ այս քաղաքն, ունենալով արհեստավորական բազմաթիվ կազմակերպություններ, առևտրական ժնդավոր կապեր Թուրքիայի հետ, քաղաքական էր սուլթանների մաղիներում խոշտանգվող արեմտահայ եղբայրների դուրսը։

1868 թ. հունիսի 1-ին Ալեքսանդրապոլի վիճակային դպրոցին կից բացվում է «Ռրբախնում» բնկերություն, որն ուներ 100 անդամ և միավորում էր քաղաքական տարբեր հայացքներ ունեցող տնտեսավորությունների։ 1869 թ. սկզբներին «Ռրբախնում»-ը պատակովում է նրա Ասիս Բիլին պատկանող անդամների նախաձեռնությամբ ապրիլ ամսին հիմնադրվում է «Ռարենպատակ բնկերությունը»։ Ընկերության նախաձեռնողն ու զեկալարը տեղի մտանավոր դպրոցի ուսուցիչ Արաճ Կրիսյանն էր, նրա օգնականը՝ Պետրոս Հայկազունի⁵¹։ Որոնք իրենց շարքն էին համախմբել 43 անդամների և ձևավորել «Ռարենպատակը»։ Այդ բնկերության մեջ բողոքված էին ուսուցիչներ, աշակերտներ, արհեստավորներ, ժառանգներ, «Ռարենպատակն» ուներ իր կանոնադրությունը, Ալեքսանդրապոլում և նրա մերձակայքում դադարի ժո-

⁵⁰ Տե՛ս Հայկ Ղազարյան, նշվ. աղբ., էջ 515—524։

⁵¹ Տե՛ս Վ. Ս. Պարոտյան, Հայ ազատագրական շարժումների պատմություն, Իրան, 1958, էջ 119—164, տե՛ս նաև Մ. Պ. Նեպոլյան, նշվ. աղբ., էջ 141—146։

դոմեններ էր զուգորդում, քննարկելով հայ մտղուրդին այդ պահին հուղող քաղաքական աղատագրություն, ինչպես նաև հայոց լեզվի, գրականության, պատմության դասալմանըման, դպրոցական ուսուցման և այլ խնդիրներ:

Ընկերությունը հետաքրքրվում էր Արևմտյան Հայաստանի ճակատագրերով, հղում էր անում այնպիսի ապստամբական շարժումներ կազմակերպել, ժողովրդին ստեղծել հանձն սուլթանական բռնապետության դեմ, Ա. Կրիստյանը յափածո տողերով երանք էր տալիս այն մտրդկունք, որոնք կարող էին ազատու անկախկանց ապրել իրենց հայրենիքում, եւ հայերին կոչ էր անում «մի՛ հապաղեք հայեր շարժվելու դեպի Հայաստանի կենտրոնը», իսկ Հայաստանի կենտրոն ասելով Արսեն Կրիստյանը հասկանում էր Վասպուրականը: Ընկերության անդամ Պետրոս Հայկազունին այդ նույն նպատակով անցավ Արևմտյան Հայաստան, ճանապարհորդության ընթացքում ուսումնասիրեց նրկիրը, վերադարձին հանգանակության կատարեց՝ ղենք զենքու և այնպիսի առաքելու նպատակով:

«Թարեհայտակ ընկերություն» անդամները կապերի մեջ էին հաստանդ-նուպոյի հայ առաջավոր մտավորականների հետ, նրանք Հ. Խատանի միջոցով սչնտեղից ուտանում էին զրախանություն, պարբերական մամուլ, մասնավորապես Ռուսաստանում արդելված գրքեր, այդ թվում Մ. Նալբանդյանի «Երկրագործությունը որպես օղիղ հումապարհ» աշխատությունը:

«Թարեհայտակ ընկերությունը» գործեց շուրջ վեց տարի, գոյություն ունեցավ մինչև 1875 թ. ապրիլ ամիսը, երբ Նրեանի նահանգական ժանդարմական վարչության ոլետ մայսր Զուրաբովիկին հայաստանից խմբակի⁵², խուսափություններ կատարեց, հերքեց, ընկերությանը ընկերությանը պրեմի թուր անպատ-նեիրին: Մեկ տարի անց կայացվում է համամատարար մեղմ գաղափար, հաժանաբար այն պատճառով, որ «Թարեհայտակ» գործունեության ոտը ծաղրե օղիղված էր մի սնտություն դեմ, որին Ռուսաստանը բարյաքակամո-ւեն չէր վերաբերվում:

Այսպիսով, 1850-1860-ական թթ. հայ իրականության մեջ հասարակա-կան-քաղաքական ակտիվ գործողությունների սկզբնօրումն տասնամյակ-ներ էին, Սեփյան գործող խմբակները տակավին իրար հետ շաղկապված չէին: Մտավորականությունը կորված էր զափօրից, անհրաժեշտ յափով տեղ-յակ չէր ժողովրդի վիճակին և կապված չէր նրա հետ: Ազատհանդերձ, Ձեյ-վուրի 1862 թ. ապստամբության արհաղանքը Հայաստանի երկու հատված-ներում, աշխարհաօրիսու հայ գաղթողախներում, պաղտնի կապակերպու-թյունների երեսն դար պատահական չէին: XIX դարի երկրորդ կեսին զգալի տեղաշարժեր կատարվեցին երկրի օղիակ-տնտեսական կյանքում, ուժեղա-ցան տնտեսական, կուտուրական-գաղափարական կապերը երկու հատված-ների միջև թուրքական բռնապետական լիքե արևմտահայություն ազատագր-ման խնդիրը որդէն հօգստ էր օղջ հայ ժողովրդին, ուժեղանում էր նրա օղ-գային կոնսոլիդացիայի պրոցեսը, որն իր հերթին նպաստում էր համաղալին մշակույթի զարգացմանը:

⁵² Տե՛ս Վ. Ա. Պատմաման, Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունը, էջ 163—164:

1850—1860-ական թթ. ձևավորվեց և քաղաքացիության իրավունքը ստացավ հայ աշխարհաբար դրական լեզուն իր երկու՝ արևելահայ և արևմտահայ ճյուղերով, խոսավորական համագրային շարժումը հուղթանակ տարավ զրուբարի, կղերա-ֆեոդալական մտայնության դեմ։ Զեմավորվեց ու զարգացավ աշխարհաբար, աշխարհիկ դասականությունը, քարեփոխվեց հայկական դպրոցը, հիմնադրվեց սովետային թատրոնը, ստեղծվեց հայկական անդրանիկ ուկերան, նոր հուն քնտրեց դրամատիկությունը։

Հայ մտավորականությունը, հասկանալի ղեկավարառ գործիչները, տոգորվում են ազգային դաշտափայտներով, մշակում ազգային-ազատագրական շարժման դադափարախոսություն, քաղաքական կապեր են դարձնում արևելահայ ու արևմտահայ հատվածների միջև։ Այսպիսով, հիշյալ տասնամյակների սկզբ-տեղիական վերածնունդները, հայ ազգության կոզմոպոլիտան, ժողովրդի դադափարական հասարակացման, զրական-կուլտուրական վերելքի արտահայտություններն էին՝ այն դեպքում, երբ սույնանական բռնապետության դեմ ողորդված հայ ազատագրական շարժումն էր համազգային ձև և համադեմոկրատական բովանդակություն։

4. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՒՌՈՒՅԹՆԵՐԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հայ հասարակական-քաղաքական ու ազատագրական շարժումները ծաղկում էին ոչ միայն Կիլիկիայում, գաղութահայ աշխուհներում, այլև Արևմտյան Հայաստանի մի շարք գավառներում։ Մուշի, Վանի, Կարինի, Գերսիմի հայ ռայան բողոքադրերով, ցույցերով ու ղեկավարելով հուղթանակներով էր սույնանական բռնապետությունը, քուրդ քեղապետների հարկային ճնշումներին, կրոնական խտրականությունը, իր ֆիզիկական դուռնությանը մեղք տալու։ Խաչապուր փորձերին, Զնախապատրաստված, անկաղմակերպ և տարերային ձևով ոտքի էր կանգնում Արևմտյան Հայաստանի հայ աշխատավորությունը, զենքը ձեռքին սպառնալով իր սլամոյին ու իրավունքը։ Այս առումով ուշագրավ փոքրեր է արել Վանի հայ ազգաբնակչությունը։

Վանապուրական Արևմտյան Հայաստանի սիրտն էր, հրա հայաշատ և համեմատաբար լուսավորված դավառը։ Հայրենիք վերադառնալով, Մ. Արիմյանը իր հեռ գաղառ բերեց սլարերաթիրթ հրատարակելու, դպրոց բացելու։ Խոսեղաղում, նա Վարադում հիմք դրեց սուլագրական գործին։ Մ. Արիմյանի ու Գ. Սրվաճաթյանի «Արմիք Վանապուրական», «Արմիք Տարուռ» սլարերաթիրթերը հայրենիքում լույս տեսնող սուլագրական հունգաներն էին, որոնց շուրջը համախմբվեց դավառահայ ներատեղծ մտավորականությունը։

1860-ական թթ. թուրքական կառավարող շրջանները ավելի խստուգորին ազգային ճնշումներն ու հուղածանքները, որոնց ի սլատառխան ծալք սուղ Վանի 1862 թ. գինյաձ հուլիսը, նույն թվականի փետրվարի 26-ին «Փարիզ» սլարերականը գրում էր. «Հայաստանի Վան քաղաքի մեջ տեսնել զինվորները քրիստոնեից խայր վիրավորելու համար կոպի ձեղով ու միջտաբերին առնվեցալ։ Երկու կողմեն մեռելաց և վիրավորելուց թիվը հաղարի հասանք»⁵³։

⁵³ «Փարիզ», 1862, № 62, 28 փետրվարի։

Վանի ելույթի լուրը անմիջապես տարածվեց հայկական մի շարք զաղթ-
ողախներում: 1862 թ. ապրիլի 5-ին հնդկահայ պարբերականներից «Եղբայ-
րասերը» հաստատում էր նախորդ հուլիսի 2-ի հայտնած տեղեկություն
ները Վանի անցքերի մասին և բանակիով մղում նրանց դեմ, ովքեր սուտ
էին համարել հրապարակված լուրը⁵⁴: Մոսկվայում հրապարակվող «Համ-
բավարեր Թուրքիա» լրագիրը նույն թվականի հունիսի 10-ին գրում էր Վա-
նի ելույթի մասին: Բաղդադի հոգևոր առաջնորդ Երեմիա վարդապետը 1862 թ.
Վան գնալու մտադրություն ունենալով հետադառնում գրել է հետևյալ տողերը
«կարենցի և բաղդադի բարեկամք մեր ազադականքին և հորդորենցին բնավ
չհանգիստել ի վան, եր զԲաբելոն ծիսայր ի սաստիկ խոտվութենե...»⁵⁵:

Բնագրությանի «Ուղարկում» (Միանան) լրագիրը ապրիլի 18-ին տպագր-
ում էր Կ. Պոստիցի ստացված մի թղթակցություն, որտեղ հանգամանորեն
խոսվում էր Վանի պինված ելույթի, նրա սկսման դրդապատճառների և ըն-
թացքի մասին:

«Ուղարկում» արևմտահայ թղթակիցը պատմում էր, որ մինչև «Բան-
գիմաթը» թուրքահայտակ քրիստոնյաները հուղարկավորության ժամա-
նակ զրկված էին հանգուցյալի առջևից խաչ և խաչվառ տանելու իրավուն-
քից: Սակայն Վանի հայերը «Բանգիմաթից» առաջ և հետո հուղարկավորու-
թյունը կատարում էին ավանդական ծեսով, բոլորովին շնորհելով մահմե-
դականների ուղաճյուղիցները: Արդու Մեջիդի մահվանից հետո տեղի թուր-
քները ներկայացուցիչներ ուղարկեցին Վանի փառայի մոտ և պահանջեցին
«զոսպել հայերին», վերջ տալ հուղարկավորության այդ ձևին, այլապես ի-
րենք կկատարեն նրանց: Լուրն իսկույն տարածվեց քաղաքով մեկ: Հայերը,
մի վարդապետի միջնորդով, տեղեկացրին փառային, որ նմն նա թուրքերին
խույլ տա իրենց վրա հարձակվելու, ոգնություն պիտի կանչին և... բարե-
կամ քրիստոնյա բրդերին»⁵⁶:

Փառան խոստանում է կանխել այդ իդրերը: Սակայն, կարճ ժամանա-
կից հետո, մահանում են և՛ այդ փառան, և՛ հայ հարուստներից մեկը: Հու-
ղարկավորության ժամանակ մոլլաների կողմից «զոգուված տաճիկներին» Խո-
րոխը հարձակվում է հայերի վրա, Երի պատճառով տեղի է ունենում քնդ-
հարում: Վանի և շրջակայքի զինված հայերը պաշտպանեցին հուղարկավո-
րության մասնակիցներին: Նրանց մեջ կային նաև քրիստոնյա քրդեր, որոնք
եկել էին շրջակա դուռներից և... Բուն բերդի մեջ սկսվեցավ ձեռամբորդի սու-
կայի կռիվը (ժենդ) և կոտորած: Բերդը մնաց հայերի ձեռքում, որովհետև նը-
րանք թվով շատ էին տաճիկներից: Ուսում են՝ այս և այն կողմից շատ մար-
դիկ սպանվեցան և վիրավորվեցան, բայց նոցա թվույն վերա լսված համարվ-
ները շատ տարածվան ինք⁵⁷:

«Ուղարկում» Կ. Պոստի թղթակցի հոգվածը թարգմանաբար տպագրվեց

54 «Շրջալրասեր», 1862, № 4, ապրիլի 5, էջ 381:

55 Մատենադարան, Ժողովրդի 4172, էջ 49տ:

56 «Радуга», 1862, 15 ապրիլի:

57 Նույն տեղում:

«Համբարսիսը Բուսիտ» արարեցականում⁵⁸, նույն հոգվածը արտատպեցին եկրոպական մի շարք թերթեր, ինչպես նաև «Փարիս» պարբերականը⁵⁹։

1860-ական թվականներին Լեւոնտյան Հայաստանում, մասնավորապես՝ նրա ընդհանուր հույսերով գաղութներում՝ Լեւոնտյան, Քուրմ և Զարաթուստիան, քուրդ ցեղապետերի և հայերի միջև զինված ընդհարումներ են ծագել։ 1863 թ. Մուշի քուրդ բնակիչի կատարած անարդարությունների գեմ սկսվեց հայ ազգաբնակչության բողոքը, որը հետագայում վերածվեց զինված ելույթի, Մուշի և յուլիսի մասին մահմեդականացած հզորագույն զինվորականներից Ֆ. Միլիեն-վենը իր հուշերում պատմում է, թե ռուս զավառի բազմամարդ հայ բնակչությունը 1863 թվականին քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ ռաբոլայից իր հարստահարիչների գեմով⁶⁰, 1863 թ. էլուլից հետո մշեցիները պատվիրակություն ուղարկեցին Պոլսի՝ Բ. Պոստել թողոքելու Դուռու իշտուր անհետանք թողեց նրանց բողոքը, դրա համար էլ պատվիրակները վերադարձան՝ ապառնայով հեռանալ Վրաստան կամ Թուրքիայի։ Մեծ վեղիկը զայրացած հայտարարեց, կարող են զնայ, ուր որ ուզեն և ուր ուզեն և ուր ուզեն և սահմաններ միանգամայն բաց են նրանց համար։ Հայտարարությունից հետո ՅՈՒՀ հայ ընտանիք որոշեց զաղթել Բուսիտստան։

Մուշի 1863 թ. ժողովրդական ելույթի մասին հայտնի են միայն կցկտոր տեղեկություններ։ 1865 թ. Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի արձանագրում էր. «Քեր քաղաքական ժողովը վարչության ղեկը ձեռք տալով, նկատեց, որ իր նախորդին տեղիում մի Մուշի ծուռ խնդիրը զրեթե լուծված էր»⁶¹։ Մուշի բռնար խնդիրը 1863 թ. էլուլից էր, որն ուղղված էր աշխարհապետների դեմ։ Տարիների հետո Լ. Իզմիրլյանը գրում էր, թե՝ կառավարությունը Մուշի բռնամտեց ընդհանրությունն «ձեռքապահելով» նույն երկրին հեռացուց, և առավ ժողովրդական աշխատությունը մեծ դժուրություններն ունեցեց, և ապա այդ արարչայն դիտարկեցին ուսանք սկսան վերադառնալ նույն երկիրը, որով ավելի ևս կենդանացավ և զրգոնցավ ասուց բարդարությունը»⁶²։

1862 թ. սկսած երգրումի վիլայեթի Քղի գավառում ևս տեղի ունեցան բողոքի ցույցեր՝ ուղղված տեղի ցեղապետերի դեմ։

Վրեթի պատերազմից հետո, ինչպես ողջ էրգրումի վիլայեթում, աչնպես էլ Քղի և Երզնկայի գավառներում սեր ու տնտեսն էին դարձել քուրդ էմիրները։ Սրանք ինքնիշխան կերպով կառավարում էին Քղի և Երզնկայի գավառները, հաղվեառ և հարկատու չէիննլով ո՛չ կենտրոնական կառավարության և ո՛չ էլ էրգրումի վիլայեթի թուրք կառավարիչներին։

Քղի քուրդ ազաները բռնադրավել էին հայերի հողակտորները, հափրչտակել ահատունները, Հարստահարված բրիտանյանները դրամ են հավաքում և Կ. Պոլսի գաղտարանում դատ սկսում հարստահարիչ քուրդ բնիկի դեմ։ Այդ բնիկը 1863 թ. Կ. Պոլսում գաղվեցին և աքսորի գաղտապարտվեցին։

58 «Համբարսիսը Բուսիտ», 1862, № 21։

59 «Փարիս», 1862, № 26։

60 Լ. Դ. Ներսիսյան, Նշվ. աշխ., էջ 124։

61 «Քենտրոնական ազգային ընդհանուր ժողով», հ. Ա, Կ. Պոլս, 1865. («Տեղեկագիրք քաղաքական ժողովի, կենտրոնական վարչության առ ազգային ընդհանուր ժողովի»), էջ 26։

62 Կառնապարան, Լ. Իզմիրլյանի աբիթի, թղթ 14. վաթ. 816։

[illegible]

Լէյս ծանր պայմանների պատճառով 1868 թ. Քղիի դավաթի հայերը հր-
աժարվեցին աշխատող ձեռքեր տալ էրզրում-Դիարբեքի ևանասպարհի շի-
նարարության համար⁶⁴, կավեցին թուրքացրեր և ուղարկեցին Կ. Պոլսի հայոց
սպարիարքարանին ու Սկզգյան ժողովին: Քաղաքական ժողովի ըմբոստե-
սերն օրվանների պահանջով երկու դիմում ուղարկվեց Բ Պուր, որտեղ
պատմվում էր հայերի կրած ճնշումների ու հարստահարությանների մասին:

Դիմումները մնացին անսպասելիս, Հայերը ստիպված եղան նոր դիմումներ ուղարկել սուլթանի պալատականներին, հատկապես մեծ վեզիրին, Տնանյուվ, որ ամրագրեց բողոքագրերը և ստացվում, մեծ վեզիրը հայկական պատրիարքարանին է ուղարկում պատասխան գրություններ, որոնք յի նա առանց որդարանին, հողերականությունը և մոզովրդին արված սպառնալիքներով:

Կառավարության՝ հայոց պատրիարքարանի և Քրիի հոգևոր առաջնորդի վրա ընդգծած մեղադրանքներից երևում է, որ ՄԱԶԻՍԻՆԵԿԻ վարչապետն է հրահրել թղեցիներին՝ հրաժարվել պարհակ կառարելուց, ապա հայկ-րից հավաքել է մի մեծ խումբ, մեկնել էր դրում և բողոքել միլիալնի կառա-վարին: Չդողցնելով պատասխան ստանալով, նա մեկնել է Կ. Պոլիս՝ դավառում կազմված բողոքողների արդյունքը հասցնելու⁶⁵,

Նոր թաղմամբիլ բողոքագրերից զայրացած Բ. Դուռը կարգադրում է բրու-
նի ուժով բանվորներ վերցնել, իսկ Բժոստներին պատժել: Տեղի են ունե-
նում զինված ընդհարումներ: Կ. Պոլիս ևն կանչում քուրդ էմիրներին, բայց եր-
բանք չեն ներկայանում: Կառավարությանը, անտեսելով Հայերի պահանջնե-
րը, Քիզիկ 1868 թ. Ստեյրգելսի» մեղքը ամբողջովյամբ բարձրում է իջդպին
ժողովի երեսիօրսանների վրա:

Սուլթանի ներկայացրած մեղադրանքներից ստացաիւն՝ Ազգային ժողովի առաջնորդական դիրք բռնող երեսփոխանները մեղանշական զրոյթուններ են հղում հառաջադիմացանքի, փոխադարձաբար իրար ուղղված բազմա-

62 թվականը որոշյալ էր նրա ստիպան համար՝ ընդհատելով ժողովուրդը, Հ. Ա. Վ. Պոկիս, ՅԵՄԻ, ՔՏՀ-
դեկտերի բաղադրանքները կենդանության վերջին փուլում։ ՅԵՄԻ-ն ածխածնի և ռադիակային ճառագայթների
հետևանքով, ինչպես

[illegible]

66 Նույն տեղում, էր 17, նկյա պիստոլետից տղայացրված ևն Հայաստան Թուրքերի հոգ, որոնք
Հայերին է Թուրքերին և Դաշնակապետության:

թիվ գրութուններին, որոնք հայատառ թուրքերենով տպագրված են Աղղա-
յին ժողովի արձանագրութունների մեջ⁶⁸, դժվար չէ հղարկացնել, որ Բդիկ
ղեկավարի շուրջը հղած փհարառությունը շարունակվել է մինչև 1872 թվա-
կանը⁶⁹:

1860-ական թվականներին քուրդ ցնդապետերի ղեմ բազմաթիվ
բողաքներ են սողարկվել մայրաքաղաք Նաև Դիարբեքի վիլայեթի Չարսան-
ջակ գավառին: Չարսանջակը, Բալուխ հեռ միասին, Դիարբեքի վիլայեթի
մեջ մտավ 1865 թ. վարչական-քառանումների ժամանակ և շարունակեց մնալ
նրա կազմում մինչև Բուլինի վեհաժողովը⁶⁸:

Գավառի հայ և քուրդ ազգաբնակչությունը խառն էին բնակվում: Աշխա-
տավորական խավերն ապրում էին բարեկամական մթնոլորտում: Դերսիմի և
Չարսանջակի քրդերը լավ հաճախորդներ էին տներական հայերի համար:
Նրանց մեջ տարածված էր, ապստիս կոչված, ժրիկավարությունը, մի սրբուհու
ուխտ, որը հաճախ բարձր էր դասվում հղաքությունից⁶⁹: Հայ և քուրդ աշ-
խատավորության միջև սկսված ռաբկամությունը դեռավ խորանում էր:
Սակայն, հսկառակ աշխատավորների շահերի, Դերսիմի ու Չարսանջակի
քուրդ վերնախավը խլել էր հայերի հողերը և հրեմնի սեփականատերերին
ղարծրել իր մարաբունները:

1860-ական թվականների սկզբներից Չարսանջակի հայերը նման ծանր
դրությունից զուրա զուր տղնաջան փորակը էին կատարում: Նրանք և Պուխի հա-
յոց պատրիարքարանի և թուրք պալատականներին բազմաթիվ բողաքագր-
քներ ուղարկեցին, ապա ծայր առաջ ժողովրդական ելույթներ՝ ուղղված քուրդ
ցնդապետերի դեմ: Ժողովրդի հիմնական պահանջն էլ հեղլ վերադարձնել այն
հողերը, որոնք հայերի կողմից ժառանգաբար օգտագործվել են իբրև մաս-
նավոր սեփականություն:

Չարսանջակի ղեկավարի մասին համուստ ամլյուններ են պահպանված և.
Պուխի Աղղային ժողովի ատենադրությունների մեջ: Այդ փաստաթղթերից
պարզվում է, որ շարժումը սկսվել է ոչ թե 1865 թ., այլ դրանից բավական ա-
ռաջ, նույնիսկ 1860 թ. 1872 թ. Ողոստոսի 5-ին և. Պուխի պատրիարքարանը
Բ. Դուրսը ուղղած բողաքագրում Չարսանջակի խնդրի կապակցությամբ պը-
րում էր. «Չարսանջակի դավառում բնակվող հայ ազգային մարդկանց պա-
պնտկան օւխականությունը հղող տունը և պարտեզն ու արտերը ռոտուման
հայատաններից՝ դյուդական աղաների կողմից զրավված լինելու և հայ ազգի
մարդկանց իբրև վերածակալ համարելով նրանցից հարկել և այլն պահանջե-
լով նեղություն և ճնշում է զօրժագրվել, զործր հանձնվել է դատարան, փեճը
ղնայով ուժեղացել է հայերի և բեյերի միջև: Այն 10—12 տարուց ի վեր շա-
րունակվում է հայ ժողովրդի մարդկանց և նրանց ցնդող քաջազունների
միջև»⁷⁰, ինչը ավելի առաջ կերպարանը ասաքալ 1865 թ., երբ Չարսանջակի
հայ բնակչությունը ենթարկվեց նոր հուրստահարության, որի հետևան-

68 «Ատենադրությունը...», հ. 4, Բ, էջ 18—23:

69 Նույն տեղում, էջ 21:

68 Տե՛ս Գ. Խրեմենյան, «Ատենադրություն Չարսանջակի հայոց», Պեյրոթ, 1956, էջ 147:

69 Նույն տեղում, էջ 137:

70 «Ենտենադրությունը երեսփոխանական քնդհանուր ժողով», հ. Բ, էջ 75-161:

քով ուղի կանգնեց Դիարբեքի Վալ Հասարակությունը և որոշեց 24 հոգուց քաղկացած պատվիրակութիւն միջոցով բողոքագրեր ներկայացնել սուլթանին և նրա պալատականներին 1865 թ. մարտի 31-ին բողոքագիրը Արդու-Ազիզին հանձնվեց, որն իր հերթին այն ուղարկեց «փոխանորդին»՝ Ֆուադ փաշային։ Հայաստացի Ֆուադը, փոխանակ ունկնդրելու հայատականների բողոքի ձայնին, նրանցից 15-ին քանտարկեց և մեկ շաբաթ հետո միայն արձակեց, պայմանով, որ վերջիններս անմիջապէս վերադառնային իրենց տեղերը⁷¹։ Հասարակութիւնը յարտանշակցիները ներկայացան և Պոլսի Ազգային ժողովին։ Նրանց տված թեղեկութիւններին համաձայն կազմվեց բնագործակ բողոքագիր և առաքվեց Ասիայի կայսերական քանակի հրամանատար Դերվիշ փաշային։

Հիշյալ բողոքագրում պատմվում էր, թէ շաբաթանշակցիները 1860 թ. ըսկրպած վեճի ա պայքարի մեջ են դաժմաբան քաղաքականների հետ։ Չարսանջակցները պահանջում են և Պոլսի կանյիշ 7 ցեղապետներին և դատ բացի նրանց դեմ, մանափանց, որ հայերի իրավացիութիւնն է հաստատում Դերվիշ փաշան⁷²։ Սակայն այս բողոքագրերը ևս սովորականի նման մնացին անպատասխան։

Չարսանջակցիները ստիպված դիմեցին ամենայն հստակ կաթողիկոսին։ 1862 թ հունիսի 20-ին նրանք վերջինիս ուղարկեցին մի ազնւոքագիր, որը ինքն զավտի հայերի անելանելի դրութիւնը նկարագրող արտաճմնիկ փաստերով⁷³։ Կաթողիկոսը պատասխան դրութիւնով և Պոլսի պատրիարքին և բողոքական ժողովի երեսփոխաններին հանձնարարում էր հետամուտ լինել Չարսանջակի խնդրին։ Բողոքները շարունակվում են, Առանձնացվում է հանձնաժողով, որը բողոքագրերը առաքում է Բ. Դուռ։ 1870 թ. ալի հանձնաժողովը հաղորդում էր. «Չարսանջակցից դարձյալ ներկայացան, և հոստահատական վիճակին հայտնելով կողմին, որ զուրկ են, որովհետեւ իրենց զօրին այս պես կանխ մնալուն համար ներադրութիւն ընելու ալ թույլ չեն տար նդիր»⁷⁴։

1870 թ. վերջերքին միայն թուրքական կառավարութիւնը քուրդ բնակներին կանչում է Կ. Պոլսի և մեռում «Չարսանջակի խնդիրը»։ Մակայն 9 ցեղապետները շարունակեցին ասպատակել ողջ զավառը և սպառնալ, թէ կսպառնամ բնի կուսակալի և կենտրոնական կառավարութիւն դեմ, Փատորեն ոչ մի հարց չլուծվեց⁷⁵։

Բողոքները շարունակվեցին, Ազգային կենտրոնական վարչութիւնը 1872—1874 թթ. նիստերում նորից քննարկվում են Չարսանջակի աշխատավորութիւն ներկայացրած դիմումները։ 1872 թ. սպտեմբերի 3-ի նիստում Ազգային քաղաքական ժողովի երեսփոխանները, Չարսանջակի հարցի մասին

71 Տճ'ս 17. Գ. Ներսիսյան. նշվ. աշխ., էջ 124—125։

72 «Առանջագրութիւնը ազգային բնագործակ ժողով», հ. Ա, Կ. Պոլսի, 1863, «Տեղեկագիր քաղաքական ժողով», կղերականութիւն վարչութիւն առ ազգային բնագործակ ժողով», էջ 33, 34։

73 «Առանջագրութիւնը երեսփոխական բնագործակ ժողով», հ. Բ, Կ. Պոլսի, 1870, (սեղեղ փաշի քաղաքական ժողով-կղերականութիւն վարչութիւն. .ա), էջ 13։

74 Նույն տեղում, էջ 14։

75 «Առանջագրութիւնը...», հ. Բ, էջ 24։

թույլ, մեծ վիճաբանություններ ունեցան, նրանք կազմեցին մի ընդարձակ ու ընդհանրացնող բողոքագիր և Գր. Ստյանի միջոցով հանձնեցին սուլթանին:

Ինչպես աչս, այնպես էլ 1863—1874 թթ. «Զարսանջուկի հարցի» կապակցությամբ, տեղացիներին և Աղդույին քաղաքակրթական ժողովի կողմից կուսովարությունն ուղղված բողոքագրերից և ու մեկը արդյունք չտվեց: Հայերի կաշտությունը զնայով վատթարացավ, մասնավորապես, որ 1870-ական թթ. Ք. Դուրա ամեն կերպ հրահրեց ազդամիջյան ընդհարումներ, կազմակերպեց քրիստոնյաների թալան, բռնի կրոնափոխություններ, բաժնատների ոչնչացում:

Այսպիսով, 1850—60-ական թթ. Արևմտյան Հայաստանում և Հայկական Կիլիկիայում եղած զինված ապստամբությունները, ժողովրդական ելույթները ուղղված էին սուլթանական կառավարության, թուրք հրոսակների և վաչկատուն, ռազմատենչ բուրգ ֆեոդալների դեմ: Այդ բոլոր ելույթներն էլ ժողովրդական զանգվածներին մեջ դարձրով կուսակցված ցամաքային բռնի արտահայտություններ էին, որոնք բռնկում էին տարերային կերպով և աստիճանաբար իրենց վրա հրավիրում արևմտահայ և ողջ հայ առաջադեմ մտավորականության ուշադրությունը:

Արևմտյան Հայաստանում բռնկված քուրդ ելույթներն էլ մեկուսացված մնացին, զավստեհոր զործեցին անջատ-անջատ և հաջողության չհասան: Աղդուհանդերձ, երանք հայ ժողովրդի մեջ դարձեցին պաշտքի ողի, ներշնչելիցին հաղթանակի ու ազատության հույս և հապատեղին ազդային կոնսոլիդացիան, իսկ նորաստեղծ դեմոկրատական մտավարականությանը բաժնեկիցին ուղիղական տիրապետություններ ազատվելու միջոցներ որոնելու:

ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԸ 1850—1860-ԱՅԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

XIX դարի 50—60-ական թվականներին տնտեսական ու քաղաքական բնույթի փոփոխություններով պայմանավորված լուրջ անդաշտը կատարվեցին հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում. Համառոտական և համաեկրուական ազդեցին-ազատագրական, հեղափոխական շարժման վերելքը լայն արձագանք դրավ հայ իրականության մեջ:

Անդրկովկասի միացումը Ռուսաստանին մեծապես նպաստեց տնտեսական կյանքի առաջընթացին, Արևելյան Հայաստանում և ողջ ներքաշխարհում հայ ղանդլաժների համախմբմանը: Արտադրական ուժերի զարգացմանը զուգընթաց աճեց բնակչության ընդհանուր կենսամակարդակը, որոշ որինականություն հաստատվեց նրբեմնի ֆեոդալական անխշխանության դեմ դարձած նրկում: Ընդլայնվեցին դպրի և քաղաքի առևտրական կապերը, անհամեմատ ուժեղացան տնտեսական, մշակութային ու զաղափարական շրփումները Ռուսաստանի հետ՝ նպաստելով արտադրական ուժերի և մշակայնի զարգացմանը:

Կապիտալիստական հարաբերությունների ձևավորումը, քաղաքային կյանքի աշխուժացումը, դպրության շերտավորման խորացումը, համքրությունների քայքայումը և այդ հոգի վրա արհեստավորական դասի բժրուտացումը պարզորոշ էրեւում հանեցին սոցիալական հերհանդիսների սրումը և համապատասխան տրձագանք դասն զսակարդային յիտխհարաբերությունների մեջ:

Դեպատելի տեղաշարժեր կատարվեցին նաև արևմտահայության սոցիալտնտեսական կյանքում և որոշակի նախապայմաններ ունեղծվեցին բուրժուական հարաբերությունների մտանդիկ զարգացման համար: Դրանց նպատեցին կենտրոնախույս ուժերի ոչնչացումը և այլազորի առևտրական բուրժուադիայի գործունեության ասժամանակյա հովանավորումը: Հտեկապիս դոալի աշխուժությունը դրաները հայ միջնորդառևտրականների դասը, որի կապերն Արևմտքի հետ նպաստեցին նրա կողմից հմրուպական տղատամտական զաղափարների արղեգրմանը և շահագրղեցին նրան մոտահոգվելու Ռսմոնյան կայսրության մեջ անցկացվիք բարեփոխումների հարցով:

Այս ժամանակահատվածում որոշ զարգացում տարեցին նաև բուն Արեւմտեան Հայաստանի քաղաքները՝ Վանը, Կարինը, Ծիղրիկան, Սեբաստիան, Բաղհըր և այլն։ Այստեղ ձևավորվեց իր շահագրգռություններով հայրենի բնաշխարհի հետ կապված գաղափարային տեսարան-արդյունադրական դասը, որը պայքար ծավալեց Եվրոպական զորավարանային արտադրանքների մրցակցություն դեմ։

Հայաստանի երկու հատվածներում և գաղութահայ իրականություն մեջ տեղի ունեցող այն բոլոր տեղաշարժերն ու երևույթներն էլ պայմանավորեցին սույնպիսի դուրի 50-60-ական թթ. դասակարգային հարաբերությունների և շահագրգռությունների բյուրեղացումը, հասարակական-քաղաքական հոսանքների երևան գալը և նրանց որոշակի սահմանադատումը։

Հայ իրականության մեջ դեռևս իր բավական ազդեցիկ դիրքերը պահպանած հողերականությունը՝ դաշնակցած արեւելահայ ազգայնական և արեւմտահայ ավիւրայնացնող վերնախավին, ամեն կերպ ջանում էր խոչընդոտել պատմության առաքրնթացը և դրանով իսկ դառնում էր իրենց դարձած ֆեոդալական հարաբերությունների և միջնադարյան կառավարականության ցատկոտի։

Այս հողի միա Անաթոլից կղերա-աղայական հոսանքը արեւելահայ և կղերա-ամիրայականը՝ արևմտահայ իրականություն մեջ, որոնք պաշտպանում էին զրուարն՝ ընդդեմ աշխարհաբարի, ֆեոդալական միապետությունը՝ ընդդեմ բուրժուական հանրապետության, կրոնական միապալ ղեկավարներ՝ ընդդեմ լուսավորականության, դրանով իսկ արգելափակելով ազգային-ազատագրական շարժման ու նրա գաղափարաբանների ուղին։ Մակայն ֆեոդալական հարաբերությունների քայքայման, կապիտալիզմի զարգացման և բուրժուական լիբերալիզմի, հատկապես հեղափոխական դեմոկրատիայի ասպարեզ գալով այդ հոսանքը շուտով կորցրեց իր ազդեցությունը՝ իբրև հասարակական մտքի ուրույն ուղղություն։

Ժամանակաշրջանի մյուս՝ ազգային-պաշտոնական հոսանքը ծնունդ առավ որպես անմիջական հետևանք այն պայքարի, որ հարկադրված էին մղել տեղական մանր արդյունաբերողներն ու վաճառականները արտասահմանյան կապիտալի և գործարանային արտադրանքի մրցակցության դեմ, հանուն իրենց գոյատևության։ Ազգային ուրվերների պահպանման և ցարդացման մեջ տեսնելով իրենց ազգային ողջ կոլմանը, ազգային-պահպանողականներն ընդառաջում էին հայկական տնտեսական ու մշակութային կյանքի մասնակի օժկոյականացմանը, ազգային կյանքի առաքրնթացին։ Նրանք պահպանողականությունը անշարժության ու լճացման քարոզ էին, այն ազգային յուրահատկություն պահպանության հորդոր, նրանք կոզմոսակից էին հայ և կեղծոյն ազգայնական ձևերի քարոզիչությունը, պաշտպանում էին աշխարհաբար՝ դրաբարի հիմքի վրա, սեփական լեզուն, էկեղեցին և ազգությունը ջանում փրկել օտարակալ տերությունների ուժաքման քաղաքականությունից։

Պարամիթին ձևավորվեց տոնտրա-արդյունաբերական հայ բուրժուազիան և այն ներկայացնող լիբերալ-բուրժուական հոսանքը։ Արևմտահայ լիբերալներն հիմնականում արտահայտում էին կոմպրոմիսական բուրժուա-

գիւյնի շահերը, իսկ արեւելահայ լիբերալները կողմնասահայ առեւտրա-արդյունաբերական կապիտալի շահախնդրութիւնները:

Լիբերալ-բուրժուական հոսանքը պայքար է ծավալում ֆեոդալական հասարակարգի պայտապանների դեմ, ձգտում հաստատել բուրժուական կարգեր, գրաւարք փոխարինել աշխարհաքարով, պարկ տայ աշխարհիկ գրականութիւնը, ժողովրդի լուսավորութիւնը, նոր զայրոցի հաստատումը, գիտութիւնը, գոյնը: Լիբերալ-բուրժուական հոսանքը հետամտում էր հայ բուրժուագիտւթի տնտեսական, քաղաքական ու զաղափարական դիրքերի հաստատմանը Հաստատում: Ժողովրդին իր կողմը դրաժելու համար նրանք խոսում էին սոցիալիզմի, երբեմն առաջադրելով նաեւ այնպիսի խնդիրներ, որոնք իրոք ունենին ժողովրդականացող բովանդակութիւն: Սակայն «լիբերալները եղել են և մնում են բուրժուակապի զաղափարախոսները,— գրում էր Վ. Ի. Լենինը — որքան կարող հաշտվել հորատախորութիւն հետ, բայց որքան վախենում է հեղափոխութիւնից, վախենում է մասսաների շարժումից, մի շարժում, որն ընդունակ է տապալելու միապետութիւնը և այնպէս չէ կապաւորել իշխանութիւնը: Այդ պատճառով էլ լիբերալները սահմանափակվում են ռեֆորմներին՝ համար մղվող պայքարով», «իրավունքների համար մղվող պայքարով», այսինքն՝ իշխանութիւնը բաժանումով անորոշութիւնի և բուրժուագիտւթի միջոցով»:

Հայ հասարակական մտքի պատմութիւնը մեզ ամենաառաջակոր ուղղութիւնը հեղափոխական-դեմոկրատական հոսանքն էր, որը ղինվորագրվեց սուս հեղափոխական-դեմոկրատական շարժմանը, դուրսավել նրա բոկատներից մեկը և պայքարի մարտադրող պարզեց ոչ միայն ցարական ու սոյթականացեալ միապետական վարչակարգի, այլ ֆեոդալիզմի պայտապանների ու հաշտափողական լիբերալների դեմ: Այնպէս լիբերալների գլխավորած այս հոսանքը, արտահայտելով աշխատավորական լայն խաղերի շահերը, ձգտում էր ոչ միայն հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրութիւնը, այլն գլխավորութիւնը հողով բախարարելուն և նրա սոցիալական ազատագրութիւնը:

Ինչպէս Ռուսաստանում, այնպէս էլ հայ իրականութիւնը մեզ հեղափոխական-դեմոկրատական հոսանքը միեւն մարքսիստական գաղափարախոսութիւնը տարածումը մնում էր այն միակ հոսանքը, որը գործող ազգացումութիւն էր գործում ժողովրդական դանդաղների վրա և ձգտում հեղափոխական շարժման միջոցով լուծել թե՛ ազգային և թե՛ ազգային հարցերը:

ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ԼԻԲԵՐԱԿԱՆ ԶՈՒՄՆԵՐԸ

Ի ԿՂԻՐԱ-ԱՂԱՅԱԿԱՆ ԶՈՒՄՆԵՐ

Այս դարի երկրորդ կեսից սկսած պատմութիւնը բնահարթում բախվում էին ցարիզմի հետ կապված կղերա-ազգայական ռեակցիան և ժողովրդական շահերը պայտապանող արեւելահայ դեմոկրատիան, որը սկսում էր ղինվորել ցարիզմի սահմանած գաղութային ռեժիմին և պայքարել սոցիա-

¹ Վ. Ի. Լենին, Ներքին, հատ. 12, էջ 133.

լական ու աղապատանքի անհապառարկական խնդիրների կենսագործման համար:

Միակողմանի կյանի, սակայն, ի սկզբանե կղերու-աղայական հոսանքի ներկայացուցիչներին դիտել իրեն միջնադարյան ֆեոդալական պաշտօնաբարձության ջատագովներ, Հայտնի է, որ այդ հոսանքի ներկայացուցիչներն Սևառարակցին և ի. Լազարյանը ոչ միայն զգալի զեր խաղացին Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացնելու գործում, այլև դարձան Թիֆլիսի ներսիսյան զարգացի և Մոսկովայի Լազարյան հիմնադիրներ, ուսական կողմնորոշման ջատագովներ:

Իրագործությունը փոխվեց 40-ական թթ. սկսած: Գնալով ցարիզմը շարդարացրեց հայ իշխող վերնախավների ընդհանուր սպասելիքները, նրանք, սակայն, ի վերջո գոհացան իրենց տրված արտոնություններով ու ստանձնաշնորհումներով և չէին բաժանում ցարական վարչակարգի հանդեպ հայ աշխատավորության տրտուհիները: Հայ կալվածատերերի ու արևելահայ կղերի շահախնդրությունները միազորակցելով տնտեսական քաղաքականության ընդհանրագիծը միտումներին՝ հիմնական հարցերում սկսում են համընկնել ռուսա-ֆեոդալական վարչակարգի պահպանման սեռակցի ու քաղաքականության հետ: Երկնյան լիբերալ-բուրժուականության հասկացած հասունացող ղեկավարական հոսանքի առաջադրած պահանջները, հայ իշխող վերնախավների պաշտպաններն ու նրանց շահախնդրությունների ձայնատարները կապվեցին ցարական բյուրոկրատիայի հետ, պիմագրավեցին ազատամտական պաշտպաններին:

Կղերա-աղայական հոսանքի աչքի բնկնող ներկայացուցիչներին մեկըն. Սևառարակցին էր, որը 1843 թ. սկսած գործելով իբրև ուսման հայոց կաթողիկոս, ուղղություն էր տալիս իր կուսակիցներին:

XIX դարի առաջին կեսին Պետերբուրգում և Մոսկովայում հայ եկեղեցու վերինների իրավունքները վերապահված էին Լազարյան տոհմի ներկայացուցիչներին:

Ուշագրավ է, որ քառասական թվականներին Ռուսաստանի հայ եկեղեցու վիճակավորին հղած մի նամակում Հովհաննես և Նաչատուր Լազարյանները հայտնում էին, թե մտադիր են Մոսկովայից Պետերբուրգ փոխադրվել, «քանզի ի լինել մեր հույ ևս իշխան» ևս դիտելիքի մեզ ծառայել տեղափխան և բարձրանալ յատարիճանէ յատարիճան, օղնական և հոգաբար լինել ամենայն դարձոց ոիրելի հասարակութեան մերոց եկեղեցւոյ սրբոյ, որոց քսա շաղաց ձեռնաց մերոց նութեալ եւս գաւուրս մեր և կարողութիւն»¹: Նրանք իրադարձեցին այդ մտադրությունը և դիւրեւր գրավեցին ռուսական բյուրոկրատիայի բարձր շրջաններում:

Հիրավի, Լազարյանները միայն հարուստ կալվածատերեր ու գործարանատերեր չէին, այլև ցարական պետության խորհրդականներ: Բայց հակառակ իրենց խոստման, նրանք այդ դիրքը օգտագործում էին ոչ թե ազգի ու

¹ II. Ներցյան, Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և կոմիսսի հայր XIX դարում, մասն II, էջ 734:

եկեղեցու անկախությունն օգտին, այլ սրանց դիմադրվման համար՝ այս մարգում հռեղիզաբար ներսնա Աշոտարեկեցու դիմադրությունը²։

Վճռական էր մանավանդ հրանց դիմադրությունը հայերի ազգալիկ-քաղաքական ինքնորոշման հարցերում։ 1860-ական թվականների սկզբներին, անդամագտնայով Զեյթունի մայրամուրտի վայր, նախատուր լազարյանը հայերի օգնությանը — ազատագրական պայքարի գաղափարը գոտապարտում էր³։

Ազգային-մշակութային հարցերում կազարյանները դիմադրում էին հայ գրականության աշխարհականացման ձգտումներին՝ բառ ածնային մեթոդով նոր գրական լեզվի քաղաքացիականացման և գրական մտքի աշխարհականացման պահանջներով։ Ընդհանրապես արևելյան համարանում նրանք հովանավորում էին գրաբարի պաշտպանության կուսակիցներին՝ Սայանյանին, Լևոնյանին և գաղափարաբան Լևոնյանին։ Նախապես, և մանավանդ, Լ. Նախապեսյանի հրապարակախոսության մարտական օգնությունը, նախատուր կազարյանը կոմունիստ, որ «Մասյաց աղային» պարբերականը լույս ընծայվեի ոչ թե պրական լեզվով, այլ՝ գրաբար, նախապես Լևոնյանյանին հարկ համարեց նոր բան պարզաբանել, որ ստիպված է աշխարհաբան հրապարակել իր վերջին սույն հաշվի տոնելով աչն իրողություններ, որ դրոյ սկսման համեմատ կանոնավոր» լեզվին անսահման են իր ընթերցողները։ Ահա, — գրում էր նա, — եթե սույն հարեւն ևս դրեով հոգով 200 բաժանորդ ունի մեկական ի հայր Տաճկաստանի. . . դինյ լինիցին, եթե բոլորովին ի դրոյ բարբառ յօրինիցիմ ղըր-րուածսն⁴։

Անդրապատկառնալով «Հյուսիսափայլ» ուղեղին, նախատուր լազարյանը պետում էր, որ «համարապես օգտակար ամսագրի ղեկավար պարտականությունը և նպատակը պետք է լինի որչափ կարելի է շուտ ամբողջել հայ ժողովրդի մեջ խաղաղություն, համերաշխություն և բուրգին էլ տանել դեպի բնականորեն բարի նպատակ, բայց ոչ մի դեպքում չբաժանել, չտարածել թրքականացի սերմեր և չըզդեղ իրերը ու արատներ, որոնք առանց այն էլ լազարյանը շատ են տարածված անբարեհոգի հայերի մեջ»⁵։ Մարդկանց կրթության-բարոյական կրթությունն է միայն, — գրում է նա մի այլ տեղ, — որ առանց խռովության, առանց մտքի հուղելու և առանց անգամաժողովության, առանց նիհիլիզմի ձախորդ, մուրա ու վնասակար գաղափարների համաճանգը ի րարոյականություն, խոնարհություն, աշխատանք և կարգապահություն⁶։ Նախատուր լազարյանի համար ընդունելի չէր նույնիսկ 1866 թ. ցարիզմի հայ եկեղեցուն պարտադրած «Պաշտոններ»-ին կաթողիկոսի կողմից ցույց տրվող դիմադրությունը։ Նա ցարական Ռուսաստանին հնազանդ լինելու կոչ էր անում մատենոս կաթողիկոսին, նախադրողապես լուր ընդդիմադրության վնասը հետևանքներից⁷։ Զարմանալի չէ, որ նախատուր լազարյան համարա-

2 Մատենադարանի ձեռագրատանը պահված նյութերը ցույց են տալիս, որ ի վերջո նրանք կշտադատում էին հայ և ռուս եկեղեցիների միավորման հետևանքներն անգույն։

3 Տճ. Ա. Երիցյան, Նյութ աշխ. էջ 79 և հետ։

4 Նույն տեղում, էջ 269։

5 Այլ ձողևներում, նախադրողապես և նրա մտածանքը, գիրք 2, Երևան 1958, էջ 261։

6 Նույն տեղում, էջ 20—21։

7 Նույն տեղում, էջ 21։

նի աստվածաբան Մսեր մադիստրուսի դրքերի անվերապահ խրախուսանքն ու մեկնեանն էր:

1859—1862 թթ. Մոսկվայում Մոսկովյանի խմբագրությանը չույս տեսած «Եռօրեաց» երկշաբաթաթերթը արեւելահայ կղերա-աղայական հրապարակա-խոսության օրդաններից մեկն էր¹⁾, Հրաժարվելով քաղաքացիական բուռնությամբ, «Ճոռաքաղ»-ը զեկեպագրվում էր հին հայկական տոմարով:

1861 թ. Մոսկովյանի խմբագրությանը, որին ի դեպ վստահված էր նաև Մոսկվայի հայերեն հրատարակչությանների պաշտոն, «Ճոռաքաղ»-ին կից լույս էին րնծայում «Համարավորներ Ռուսիայ» քաղաքը: Հրադրի պարզ հայերեն տարբերվում էր «Եռօրեաց»-ի խրթին լեզվից:

Պետերբուրգի և Մոսկվայի ուսանողներն ինքնախափան արձագանքում էր կոմկուսոնայ բարձրագույն կղերի ու կաթոլիկների դասը, որին ձայնակցում էին ապրանքատերերն ու փողատերերը, Հյուսիսային Ամերիկայի և Անդրկովկասի խոշոր կապալառուներն ու ռուսական ղարգաջող արդյունաբերության հետ կապված հայ առևտրականները, կոմկուսի վարչական ու ռազմական օրգաններում ծառայող հայ բարձրագույն ղեկավորականներն ու պաշտոնատերերը:

Արեւելահայ աղղային-քաղաքական կյանքում այս հասարակախափանի մասնակցության դործնական հիմնադրումը դրսևորվել է նրանց գաղափարախոսներից մեկի՝ Առաքել Արարատյանի մոտ: Իր մի գրվածքում նա արձանագրում էր, թե հայերը առում են և քաղմանում ամենուրեք, նրանք միտքան Ան ուսումնասիրության և ցանկութարութայն ըրողը դործներում և ուսմանը պաշտպանում են ու խնամում իրենց լեզուն ու կրոնը: Ուր էլ ղոնվեն նրանք, թիրենց քնակապալը դորհնում են քնիկ աշխարհ ու հայրենիք՝ տիրանալով անքաղ կալվածքի ու հարստության... հասնում մեծամեծ պաշտոններին ու արատությունը... Անգամ մեր հարադատ քաղաքները չէին տա մեզ աշխարհիս է ուսանց ուսմանախնամ տերությունը մեզ մատակարարած ուսումով, քոճիկով, պատիվներով ու աստիճաններով: Եվ միայն Ռուսաստանում չէ, որ իրենց խոհեմ քնակքով հայերը վաչելում են նման քարիքներս²⁾,

Առ. Արարատյանի միտքը չարսվի լրացում էր Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալյանը, բունածնելով այն հայացքը, թե իբր հայերը պատրաստ են համատարածություն ծառայել ըրողը թաղաքներին և իշխաններին, եթե միայն միջոցներն չեն ղրաշում նրանց կրոնին³⁾, Ուստի հոսկանայի էր ըն ինչու՞ Ջալալյանի համոտած Առ. Թահիրովը, ուստ ուստիություն մասնաղղ հայաղղի ղեկավարներին մեկը, գաղափարտում էր Ալեքսանդր Է. ի դեմ Գ. Կուրակովի կատարած մահափոխը:

¹⁾ Պարբերականի ուղղության մասին պաշտոնապես չույս տեսած խոսքը Մոսկովյանի խմբագրությանը չույս տեսած «Եռօրեաց» երկշաբաթաթերթը արեւելահայ կղերա-աղայական հրապարակա-խոսության օրդաններից մեկն էր: Հրաժարվելով քաղաքացիական բուռնությամբ, «Ճոռաքաղ»-ը զեկեպագրվում էր հին հայկական տոմարով:

²⁾ Առ. Արարատյան, Միտքներ վարդապետության կրոնի ղրաշությանը, Տիֆլիս, 1868, էջ 36 և հետ:

³⁾ Առ. Արարատյան, Միտքներ վարդապետության կրոնի ղրաշությանը, Տիֆլիս, 1868, էջ 36 և հետ:

Երկնելով Ջալալյանցի միտքը, Ալ. Թաճիրովը արեմատական էրին խորհուրդ էր տալիս հասկացնել սուլթանին, որ հալվառարիմ կ'մնան իրեն, եթե իր հովանու տակ անի հալոց հեկեղեցին¹¹։

Կովկասահայ աչա գործիչներին համամիտ էր Ստեփանոս քահանա Խան-յիկյանը՝ «Մեղու Հայաստանի» լրագրի խմբագիրը։ Գերբնական ուժ վերադրելով մարդկանց ուսմանը, նա դատապարտում էր այն ուսումնականներին, որոնք բարոտանում են տառօժ կամ թագավորի դեմ¹²։ Պատասխանելով այն հայերին, որոնք քննադատում էին հայ եկեղեցու իրավունքները սահմանափակող ցարական «Պրոմենիս»-ն, Սարգիս Ջալալյանը, Ալեքսանդր Թաճիրովը, Հակոբ Կարենյանը և Փայտատ Շեքմազյանը ծածկագիր մի որոշակիում հավաստում էին, որ Ռուսիա հայերը տիրում են իրենց կալվածներին և ստանում քաղաքական այն իրավունքները, որոնք ունեն հաե իրենք՝ ուսները։ Այս մտայնության արագացման համար նպաստավոր մթնոլորտ էր ստեղծվում մանավանդ Կովկասում Վրոնցովի փոխարքայության օրոք։

Ահններն է, որ դրվատնելով ցարիզմը, այս հասարակական հարազանքը սլքի առաջ ունեին օսակ հղերա-աղայական բնորոշանքին հասկացված արտոնություններն ու քարհեներ կամ իրենց գովակների ուսում ստանալու դուրսությունները։ Նրանք շրջանցում էին այն իրողությունը, որ ուսումնական և գրողներ կոչված հայերը կաղծում էին սենյան քանակ միայն, ճիշտիցայի հայտնությունը սլքի մի-նրքայինը, — հիսուն թվականին հաղիվ թե մի 20 կամ 30 անկ յինը համարարանական գիտությունը։ հայկաքան գիտնականներ թիվը գտնի հասնել հարյուրի, քայց զոցա մեջ հայտնի նշանավորները հինգ-մեջ հասն էին մի հարյուր անը համարելու էր այն հայերի թիվը, որ շատ քիչ փող ծախսելով պատրաստ էր երբեմն-երբեմն հայերեն գիրք առնելու մի երկու ալղքան էլ կյինեին, որոնք ուրիշներին գրքեր փոխառնելով կարդալու վարժված էին Այն ժամանակ մտավորապես այսքան էր կարգալու ընդունակություն ունեցող հայերի թիվը ամբողջ Ռուսաստանում, իսկ մնացած կես միլիոնից ամենի հայ հասարակությունը, այրուքներից անդամ գուրկ, ընկրդված էր խոր տղիություն մեջ»¹³։

1850-1860-ական թթ. արեւելահայ կղերա-աղայական հասանքի առաջիկայի բնկած գործիչների ցանկը շի կարելի լրիվ համարել ստանց Գուրիկ Ալվագովակու։

Ահններին ս. Ղաղարի վանքում ուսումը սովորուելուց և վարդապետական դավադան ստանալուց հետո, Ալվագովակին մի պահ վարում էր ճիւղադավակալ ամուսնգրի խմբագրությունը։ Փոխարքիվելով Փարիզ, 1848 թ. հեղափոխությունը հաջորդած ռեակցիայի տարիներին, Մուրադյան վարժարանում հալալալանից վարիչի պաշտոն և ջանը չէր խնայում հետո պահի օսաներին ալղ պուհին Զրանսխայում տարածված աղատամտական ու սոցիալիստական մարտերից և միսմամանակ հայ կյանքում բոնապարտիստական Զրանսխայի քաղաքականության ձայնատար դարձելը նրանց։ 1850-ական թթ. Ալվագովակին

¹¹ Պիյե Ավարայրին, 1856, էջ 352։

¹² Տճ'ա Ար. Դաւանա Դաւելի Դաւել, Հայերի դատարարակութեան տղայոց, Տփլիս, 1859, էջ 502, 106։

¹³ «Փարս», 1879, եղիմբեր, էջ 48։

մասնակցում է Հայկազյան վարժարանի Հիմնադրմանը և միաժամանակ ձեռնարկում արևմտահայ ամիրաների սոցիալական պատվերները կատարող «Մասյաց տղամիջ» պարբերաթերթի հրատարակմանը: Սակայն շուտով վրա է հասնում նրան հոսանքափոփոխի մտաբանությունը, և Ալվադովսկին հուրկադրված էր իր գրական-հրապարակախոսական գործունեության համար հուրանը նոր հանգրվան, կադարյանների և Փարիզի հոսանքան դեպի արևմտյան օժանդակությամբ 1858 թ. նա փոխադրվում է Ռուսաստան, ուր, ապավինած ռուսահայ մեծատունների ձեռնտվությանը, հիմք է դնում հայիքյան վարժարանին՝ ն վերանորոգում «Մասյաց տղամիջ» թերթի հրատարակությունը, բռնապարտիստական ժայնտարի փոխարեն թերթը դառնում է ցարիզմի փողհարու ճարտական կառավարությունը, շրջանցելով էջմիածին իրավասությունը, Ալվադովսկին է հանձնում Բևոտարեայի և նոր նախդեցանի թեմի հայ եկեղեցական վարչությունը, նրան գործիք դարձնելով արևելահայերի և արևմտահայերի նկատմամբ վերած իր թաղարակականությանը:

Ալվադովսկին ներքին գործոց միևիտարին հասցնադրած իր ամբաստանագրում կանգ չէր առնում անդամ քաղաքական քուլթյունների առաջ՝ անխրնա նշանակելով լիբերալ և, մասնավորապես, դեմոկրատական հոսանքների հայ գործիչներին:

«Հայաստանի»-ի մեջ գեռեղված հոգիովներն անխնա պարսպակցով, նա նպատակ ուներ խափանելու ամսագրի ապագրությունը և մոռանվունդ պատուհանի ուսլառնդանին՝ կառավարական որդանների առաջ նրան քնութագրելով իբրև ռաանսարկուի և խոտարարիս¹⁴:

Իր համախոհ Հայրություն ադա նախքին հուսցնադրած նախնիներից մեկում Ալվադովսկին հույս էր հայտնում, թե ցարական գրաքնությունը պիտի վերականգնի նիկույալ I-ի խստությունները, ադի թագրումը յարալար վարեն պայապիտի ադատություն ի Ռուսիոյ¹⁵: Ձգտում էր նաև լայն րանին, որ հայ եկեղեցուն վերաբերող դրքերի գրաքնությունը իրեն մերապահվի, հնարավորություն ունի վատարելու այն պարտականությունները, որոնք դրված են իր վրա կայսեր կողմից¹⁶:

Հետեևֆորմյուն տասնումյաններին, վարդադող կապիտալիզմի հարվածների տակ Ռուսաստանի և Անդրկովկասի կղերա-ադալական միտքը թեվակախեց իր կադմալուծման շրջանը: Հետագայում կղերա-ադալական դասի վաքրիշատե կենսունակ տարրերին մնում էր միայն համակերպվի հասարակական-տնտեսական կյանքում կապիտալիստական հեղադրկմանը և իրենց դոլատման համար գիբեր գրովել արենկահայ բուրժուադիոյի շարքերում: Հին կղերա-ադալական և նոր բուրժուական ուժերի վերադիրքավորումը նպատակ էր դնում հեղափոխական թափ ստացող դեմոկրատական ուժերին միադած շարքերով դիմադրելու:

¹⁴ Գրականություն և արձեատի թանգարան, ն. նախդեցանի արխիվ, վավ. 8:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Մասնահայարան, ներդյունի արխիվ գործ № 10, վավ. № 361, տէ'ս նաև՝ գործ № 156, վավ. № 363:

2. ԱԶԳԱՅԻՆ-ՊԱՀՊԱՆՈՂԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔ

Այս հոսանքի դեմ իր սյուժերորդ դժուրացնելու մտայնությամբ լիբերալ-հրապարակախոսությունը նրան համապատասխան ներկայացնում էր «Լիբերալ-այալ-պանդակալություն» պիտակով, Պարզունակացնելով հակառակ հոսանքներին՝ զնն իրենց հայացքների պաշտպանության գործը, լիբերալները դիտակցաբար անտեսում էին ազդային-պահպանողականների դերքաջորման ինքնուրույնությունն ու անանկապատկությունները:

Եթե կղերականության անկեղծան ազդի գոյության միակ հենարանն էր համարում հայապալան հիկեղեցին, ապա ազդային-պահպանողականների համար դերադույն հիկեղեցիներ ոչ թե հայապալան հիկեղեցին էր, այլ նրան իր գոյության պատվարներից մեկը դարձնող ազգը: Զննչանքներով ազգի հետ, հիկեղեցին հանդես էր գալիս նրանց մոտ որպես ազգը միազգացող, այն պահույն գործոններից մեկը, բայց ոչ միակը: Եթե, որինակ՝ կղերա-աղուական հոսանքի պաշտպանարարության և տարբեր Արարատյանը գրում էր, թե դրաբար լիզուն ու կրոնն են ազգության ցուցանիշը¹⁷, ազդային-պահպանողական դադարաբանության Մարկոս Աղաթիկյանը հիկեղեցուց դատ ազգության բարության հանդեպ էր համարում ոչ թե դրաբար, այլ ազգային կենդանի լիզուն: Լիզունն ազգային լիզունն էր դրականությունը, ազգային պատմությունը, սովորություններն ու քարքերը և, պերջանդն, մասունքների ազգային ուսումնասիրությունն ու դաստիարակությունը—սրանք էին նրա համար այն գործոնները, որոնք հիկեղեցու, նրա գովաբանության հետ մեկտեղ երաշխիք էին նկատվում ազգի կենդանությունը¹⁸:

Ազգային-պահպանողական տյն մտայնությունը, որ ստեղծվել էր Անդրերկրիկաում՝ Արեհյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացնելուց հետո, սրվում էր հիմնականում այն դժգոհություններից, որոնք ծավալվում էին Կովկասում և մասնավորապես կովկասահայ միջավայրում՝ ցարիզմի դադարային բաղադրականության շուրջը: Վտանգված համարելով ազգի ու հիկեղեցու դուրսը Ռուսաստանում՝ նրանք յուրովի ընդգիծակցում են ցարիզմին, նրա դադարային բաղադրականությունը Կովկասում:

Արեհյան ազգային-պահպանողականները իրենց ուղիղ-անտեսական շահախնդրություններով դրոհորում էին այն անբավականությունը, որ սրվում էր կովկասահայ առևտրական բուրժուազիայի միջավայրում Ռուսաստանին արդյունաբերական ապրանքների կովկասյան ներմուծումը հոգանալու գործը մարտային քաղաքականությունից: 1846 թ ի վեր շեշտադրված կրճատվել արևմտամիջրասիական տարածքների ներմուծումը, հարվածի տակ զննելով արտադրական շուկաների հետ կապված և կովկասյան տրանզիտով շահագործված հայ առևտրականների շահերը: Կովկասահայ առևտրական բուրժուազիան ավելի շատ զբաղված էր տրադասանմունքային ապրանքները Կովկասի, Պարսկաստանի կամ Թուրքիայի շուկաներում վաճառելու գործով, քան ռուսական կապիտալիզմի մենաօրոգիչների նպատակող ցա-

¹⁷ Ե. Արարատյան, Դիմադրով ընդգիծ աստան յարուցելու ամենադատական նախաձեռն լիզուն Հայոց, ի Տփլիս, 1853, էջ 8:

¹⁸ «Կոնկա», 1860, էջ 925:

բազմաթիվ քաղաքականություններ, և զգալիորեն-պաշտպանողականները տրտնջում էին քաղաքական գաղափարային քաղաքականության դեմ, պաշտպանում անդադան հայ տնտեսականների շահերը, դաշնակիցներ որոնում արդյունաբերողների սպարանքների ներմուծումից առեւտրի տնտեսական մասեր արտադրողների միջավայրում, պաշտպանության տակ առնում դուրսի ու քաղաքի մասեր զորմասերներին ու արտաքին քաղաքականություններին, իրենց հերթին վերջիններս հաճախ ձեռք էին մեկնում նրանց, հանգամանք, որ դեռ հիմք չի տալիս ազգային-պաշտպանողականներին տրեկապահ մասեր արտադրողների կամ արհեստագործական ու քաղաքների դեմոկրատիայի հանդուրժողական արտահայտչությունը համարելու: Այս առումով ուշագրասվ է վրաց տառապանք զործիչ Ն. Նիկողոսյանի 1865 թ. Գևորգիի «ՀԱՅԿՈՒԹՅԱՆ»-ում տպագրված հոդվածը, որ նա, նկարագրելով Ռիֆլիսի համալսարանի ելույթը, գրում էր. «Ռիֆլիսի քաղաքային աշխատավոր քաղաքացիները (рабочие населения) ձեռք է առնում մեղադրանքներին, որպեսզի համառոտ դիմադրեն ուսումնականությանը. մարդիկ, որոնք ոչ մի գաղափար չունենին կուսակցությունների դրամատիկայի մասին, այն համաձայնակ քայլերին ընդհանուր թշնամուր դեմ, ձեռք-ձեռքի տված, մոռանալով, որ երկու մեղադրանքը կողոպտում էր այսօրվա իր դինակից մշակիչ և որ վաղուց պիտի կրկնվի նախ պատմությունը»¹⁹:

Այսպես Նիկողոսյանը նկատի ուներ 1865 թ. հունիսի 27-ին Ռիֆլիսի քաղաքային վարչության դեմ տեղի ունեցած այն անպատասխանությունը, որի հրահրման գործում քաղաքագլուխ Գալուստ Շերմազանյանը ամբաստանում էր Պ. Շանշյանին, Պ. Ռիֆլիսյանին, Գ. Ռաֆիկյանին, Գալուստի նախնիներին, համար էնֆիլադանի և Գր. Բեքիսի, որոնց մեծ մասը Հայ ազգային-պաշտպանականների դեմադրանքներն էին: Այս շարժումը հիմնականում ուղղված էր քաղաքի գաղափարային քաղաքականության դեմ, որի գործիքն էր քաղաքային վարչությունը²⁰:

Հայ ազգային-պաշտպանականների դեմադրանքներ՝ Պ. Շանշյանը և Գ. Ռաֆիկյանը, պաշտպանում էին տնտեսական տնտեսի ու արդյունաբերության թնթեղիկ շահերը և մեծապես ընդառաջում հերթյա համաբուծությունների պահանջներին: Նրանք նշում էին երկրի քաղաքական վրա ծանրացող հարկերն ու թանկությունը, մասեր արհեստավորների քայքայումը, նրանց անոց թրջվածությունը²¹:

Գործիքի կոմիտային իշխանավորներին Շանշյանն առաջարկում էր օգնել ևնդրկոմիտայի տնտեսական առևտրի ու արդյունաբերության զարգացմանը, հոգ տանել մանուկներ և անասուններ և ինքնուրույն հետ միացրել առևտրական հանսպարհների կորդատորներին և նպաստել նրանցիկ երկրագործությանը, քարելավել Արարատյան դաշտի տնտեսական զործը և տնտեսական հանսպարհները, սրտով, լառ նրա, կվեօվեր նաև Ռիֆլիսի համալսարաններին հսկող խնդիրներից մեկը՝ էթան հաքի մատակարարումը:

Քննադատելով «կապիտալիստներին»՝ Ռաֆիկյանը փաստապես հա-

¹⁹ «Исторические документы», 1910, № 8, էջ 223.

²⁰ Քաղաքական և արդյունաբերական, ներքին Արարատի արհիվ, դործ 26, թ. 11 և հետ:

²¹ П. Шанширян, Дня слона об азиатцах, Тифлис, 1857, стр 32

կադրվում էր միայն ցարական դադուժարարների կողմից մենաշնորհված ալն դրամատիկերին, որոնք «հանուն ազատ արդյունագործության» արդև-լսմանում էին տեղական արդյունագործության ղեկավարները և պահանջում տեղական ձեռնարկություններին պաշտպան կոնգրեսի առևտրա-արդյունագործական համաքարտությունների լիկվիդացումը՝ Ընդամին Ախվերդյանը համաքարտությունները շէր դիտում որպես մեկընդմիջ առեղծված և որեւէ փոփոխությունների չենթարկվող կազմակերպություններ, նա հայտնում էր սոսկ այն համոզմունքը, որ համաքարտությունների «հանկարծակիս ոյնջացումը», առանց դրանք հանրոգուտ և թողողվողի հասկացություններին ու կարիքներին համապատասխանող այլ կազմակերպություններով փոխարինելու, քաղաքաքանակչության մեծ մասի համար անժամանակ քան կյանք և կասալացներ ալնի շատ շարիքներ, քան այն, ինչ որ անհիմն կերպով նրանց վերացվում են»²²։

Մասնաշաղկապ թշվառություններն ու ոճիրները կանխող համաքարտությունների կազմակերպված փոխօգնությունը տեղական առևտրի և արդյունաբերության կորեղ հենարանն էր համարում նաև Պ. Շանշյանը²³, Բայց գործչայ սխալ կյանքի հետեցնել, թե դրանով նա սկզբունքորեն ժխտում էր կապիտալիզմը։ Շանշյանը մեծարում էր Աղամ Սմիտի բուրժուական տնտեսագիտության դասական ուսմունքը, որվատում մասնավոր սեփականության և «ազատ աշխատանքի» բուրժուական իրավունքը՝ որպես զարգացող առևտրի և արդյունաբերության առաջին պայման և փառաքանում մանչեստրականության հռչակած նախաձեռնումների սկզբունքը՝ որպես սոսկալորն ու արդյունաբերությունը շարժող ու կանոնավորող ուժ։ Նրա կարծիքով համաքարտությունն այլ բան չէ, քան բուրժուական սկզբունքով ղեկավարվող «առևտրական և արդյունագործական դասակարգ»։ Շանշյանը համոզված էր, որ քաղաքակիրթ ժողովուրդների մոտ միայն անձնական շահը կարող է հասցնել դարգաշման՝ կազմելով «առևտրական և արհեստագործական րեկերություններ»²⁴։

Շանշյանը գտնում էր, որ առունց համաքարտության թիֆլիսի նահանգում չկա լինի ոչ արդյունագործություն, ոչ ևրկրագործություն, կպակասեր աշխատանքը շարժող դիմապուր ուժը՝ փողը²⁵։

Համաքարտների ռդաին ունեցած իրենց ելույթներով Ախվերդյանը և Շանշյանը հակադրվում էին քաղաքական իշխող այն ուղեգծին, որով ռուս և եվրոպական արդյունաբերողների ձեռքն էր տրվում Կովկասի շուկան։

Միայն ցարիզմի տնտեսական քաղաքականությունը չէ, որ քննադատում էին ադդային-պահպանողականները, նրանք մերկացնում էին նաև Անդրկովկասում սահմանված դադուժարարական ուժի մը։

Իր հիդողություններում Ղ. Աղայանը Ախվերդյանին բնութագրում է որպես լուսամիտ մի անձնավորություն։ Աղայանը բերում է նրա խոսքերը։ «Ի՞նչը մեր ալըսով տեսնում ենք, թե հայերենն ու վրացերենը լինչպես են դուրս գրվում մեր ազնու կանանց բերաններից, մեր սներից, Այսքանը բավական

²² Ю. Ф. Ахвердов, Тифлиские амкары. Тифлис, 1883. Заключение

²³ Տե՛ս Մանսթե, Дня слова об амкарах

²⁴ Նույն տեղում։

²⁵ Նույն տեղում, էջ 22 և հետ։

է, որ մեր մեջ նախանձ դարձի պատվասիրության և ազգասիրության դպացման ու սկսեմը դրա առաջին ասնել աղջկանց զայրոցներ բանալով, թաւրոն հիմնելով, զրեւտնությունը ճոխեցնելով, մերջապէս ուրիշ ազգերին մեզ օրինակ ասնելով, նրանց վարմունքը մեզ համար խոսակցութեան նյութ շինելով, Պետք է հետաքրքրվենք ու իմանանք, թե որպիսի՞ ճանապարհ ունեն մեր վիճակում նորոգ կիրաւանքն ազգերը, այն ազգերը, որոնք մենածտեղից դուրս են բարձրացրել և ազգայնապէս ապրելու իրավունք են հայտնում: Նրանք այսօր առաջ են գնում ոչ թե մեզ նման կուրորեն, այլ դիտակցաբար, մի նախամտածման և նախադժված ուղղութեամբ և շատ շիջաշիւ, այդ ազգերը կանցնեն առաջնակարգ գործը ազգերի կարգը՝ իրենց զարգացումով ու դիրքով²⁶:

Ընտել թաշկուլ սապատ դայրոցի» հայացքները, Շանշյանը դրանց հակադրում էր «սոցիալական» (սոցիալիստական— խմբ.) դայրոցին, որի սկզբունքն ընդունելի չէր համարում օրինավոր կառավարութեան համար: Նա գտնում էր, որ վերանորոգութեան ամեն ինչի մէջ պետք է լինի «խաղաղ և օրինավոր ճանապարհով»²⁷:

Շանշյանի «ազգայնա-սեպարատիզմ» իսկ «խաղաղասիրական» էր իր բնույթով: Հայերին նա չէր բարոտացնում ցարդմի դիմ, դանելով որ «հայերը, դժբախտաբար, անընդունակ են ապստամբելու»²⁸, նստելով խաւապէս ապստամբութեան մասին, նա գտնում էր, որ Խալիքան ապստամբութեան ստալով՝ «փախչելով անդունդ գլորող հանկարծահաւ սպտորիչ ապստամբութեանից և հալվաւորած ժառանգորդ մնալով կոմս Փափուրի նրկու տմենում» մեծ աղանդին՝ Ֆրանսիական զաշնակցութեանը և անկախ ազատութեանը²⁹, Մնալով «քարի քրիստոնյա», Շանշյանը հրահանգում էր. «Զբաւօրութեան և քրիստոնեական անխրաւ միջոցներու չդիմել և միշտ նախապատիւ համարել սղքատութեան անխրաւութեան»³⁰, նա հանգում էր նույնիսկ այն մտաւորին, թե տմեն մի փոփոխութեան չլարեն է և վերջիվերջո կարող է տանել ազգը դեպի կործանում: Նման մտաւորութեանով բռնված, նա դիմադրում է նույնիսկ ազգի լուսավորութեան գործը կողերից ժողովրդին փոխանցելու ինքրեալ լուսավորիչներին պահանջին³¹:

Ռուս արդշունարեական բուրժուազիային հովանավորող ցարական դպրութարարներին դիմադրելով, 1860—1863 թթ. ազգային-ոյակաւորական որդան «Երուսէլէ-ը կովկասյան բուրժուազիայի համար տնտեսական առաւելութեան կովկասները որ որոնում կովկասի ու Միւրաւոր լեւելիքի շուկունհրում, վերապահելով հայ առեւտրականներին այդ կրկններին տնտեսական կուպլը հաստատողի դերը:

Ամսագիր խմբագիր Մ. Լեզաբեկյանը առաջ էր քաշում այն միտքը, թե հայ առեւտրականները ոչ ոք է գործ դնեն իրենց դրամազուխը ոչ թե Ռու-

26 Ղ. Աղալյան, Երեւոյ, հատ. 3, Երեւոյ, 1940, էջ 189:

27 Պ. Շանշյան, Ռուսական պարտուր, հատ. 2, 4 Պոլիս, 1870, էջ 67 և հետ:

28 Ե. Պեղաւազ, «Գործ», տնտեսգիր, Ռաբոյ, 1947, էջ 70:

29 «Երուսէլէ», 1861, № 7, էջ 566:

30 Պ. Շանշյան, Ռուսական պարտուր, հատ. 2, էջ 123:

31 «Երուսէլէ», 1868, գիրք II, էջ 18 և 40:

ոսաստանում, այլ կողմիցսում և Հայաստանում: «Օտար մարդիկ,— գրում էր նա,— զայիս են հետո: Իրկրնիրից և տիրանում են մեր ընտելյան բերքերին, սակավ առ սակավ դատում են տառուտեր մեր տան մեջ, հնաքնելով յուրյանցից մեզ՝ իսկական տառուտերերիս, իսկ մենք կարծես թի շնորհակալության ժայիտով նայում ենք նոքա, զոհ ենք նոցանից, երևի էնդուր համար, որ մերը խլում են մեզանից...»: «Կոռնիկ»-ի խմբագիրը առարկում է Ստ. Նազարյանցի այն մտքին, թի հայերն իրենց արտադրական կադրերի պատճառովը պիտի հոգան Ռուսաստանում և որ դրա համար միջոցներ պիտի հայթայթի կապիտալիզմից ժլդակների հայկական ընկերությունը-ը, Ադարիկյանը առարկում էր դրան, և՛Իհենք,— գրում էր նա,— ամենի հարմարավոր և ոգտակար ենք համարում ալդուլիսի մի ընդհանուր հայկական ընկերությունիտղերով առաջին տարին հաստատել մի կոդմերում, այսինքն՝ Թիֆլիսում կամ Հայաստանի քաղաքներից մեկի մեջ մի օրինավոր ուսումնարան, որ մեր երեխայքը ուսուցին իրկրագործություն, զանազան արվեստներ և վաճառականություն: Նման ուսումնարանում, գրում է Աղաքեկյանը, պիտի սովորեն Արվկասյան և արարուդյան հայերի զավակները: Նա չէր ասարկում, որ ալդուլիսի մի ուսումնարան էլ ստեղծվի Հարավային Ռուսաստանի հայերի համար: Աղաքեկյանը համամիտ էր նրանց, ովքեր արտոջում էին, թի հանրակրթական ստումնարանները ռհացի տերս շեն ցարժում իրենց զավակներին: Առաջարկում էր հայ դպրոցների ձևքը առա՞դաթանր, մանդաղը, թիակը, քահը, մորքը, խարուղը, սղոցը, կաքիլը, և մյուս գործքը, Վստեղենելով նոքա բնությունը և կենաք հանդամանքներին: Կարծում էր, որ ստեղծվիլի հայկական ընկերություն մասնակիցներն են լինելու նաե հայ արհեստավորները, համքարները:

1865 թ. Կ. Պոլսի Աղաքեկի ժողովին ուղղված իր տեղեկագրում նա քննադատում էր հայ եկեղեցու վարչական իրավունքները սահմանափակող ցարական «Պոլսի ընկեն»-ն և կոչ տնում «օրինական» ճանապարհով աղայուլանություն տակ ասել նրա ինքնուրույնությունը: Հայոց կաթողիկոսություն խաթարված իրավունքները ալաշտականիս համար նա առաջարկում էր Կ. Պոլսի Աղաքեկի ժողովին՝ ռգնություն հասել ցարիզմի կրկնի տակ տառալող ուսումնարան աղալիցներին³²։ Աղաքեկյանի ուս հայոցքը պոստահայերի Սահմանադրության ներշնչած աղալիցն ինքնախարեություն արդյուն էր:

Աղաքեկյանը չէր հրաժարվում Թուրքիայի ներսում աղալից-քաղաքական բարեփոխությունների հեռակայքներից, Արիկյանհայ հրապարակտեսներին մեջ առաջիններից մեկն էր նա, որ ոչ միայն անդրադարձավ օրինատահայ աղալից-աղալադրական շարժմանը, այլև դրական փրաքերմունք ցուցաբերեղ ղեպի նա: Գերաղահաստելով Աղալիցն սահմանադրությունը, նա կարծում էր, թի հայ ժողովուրդը Թուրքիայում բարոյակակի հեռունի և սղալիցն-քաղաքական աղալություն, որը ծնվում է կամ ծնվելու վրա է թուրքահայտակ մյուս ըսուր աղալից քաղաքական աղալադրման հեռ մեկտեղ³³:

³² Մ. Աղալիցյան, հեղեղադր տեխայն հայոց կաթողիկոսության արդի միհուկի վրա և Պոլսի, 1865, էջ 6:

³³ ՀԱՍ «Պոլսի Աղալային», 1866, հառ Ա, էջ Գ և Ի:

Եւր 1860 թ. Լ. Կ. Կրիմյանը անցավ Կովկաս, Աղաբեկյանի «Կոունկ»-ը նրան հայտարարեց Վոստոկովսկան աշխարհի օաղակալին և քարոզական լուսավորութեան³⁴ փողարար, Թիֆլիսում Կրիմյանը իր մի քարոզում խիստ էր արտահայտվել քարի հետքերին, Թիֆլիսի վիճակավորը Սարգիս Զալայանցի սաղարանում³⁵ փոխարքայութեան դիմանք ամառային արեմատեւոյ տնհանդիստ Կիւղեղականին հետաքննել Կովկասից³⁶:

Զեյթունի ապստամբութեան օգտին հանգանակութեան անկում հայատուհով Կովկասում կազմակերպվեց հատուկ կոմիտե, որի նախաձեռնողներին և աջակցողներին շարքում հանդիպում ենք ազգային-պահպանողական դործիչներ Լ. Աղաբեկյանին, Հ. Էնֆիտյանին և Պ. Աթեռնյանին, 1863 թ. իր Աեռքն առնելով «Լեզու Հայապատանի» թերթի խմբագրման գործը, Աթեռնյանը փոխեց նրա ուղղութիւնը և ընդարձակ տեղեկանքներ տպագրեց ՀՀԱՍՄ-ին պատմութեան և Զեյթունի հերոսական ինքնապաշտպանութեան մասին:

Պ. Աթեռնյանի գաղափարակցութեանը Պ. Մանշյանի հոսանքին, պատահական չէր: Սրանք երկուսով սովորել էին Գորայտի համալսարանում և հետագային համալսարանից հակակոռումբարական ուղղութեան համար: Սրանց հաղափարամերձ էր նաև գորպատյան համալսարանի մի այլ ուսանող Գ. Խատիսյանը³⁷:

Անդրադատելով զեյթունցիներին ապստամբութեանը, Աթեռնյանը նրանց կողմնորոշում էր սլ թն դիպի ֆրանսիական կառավարութեանը, այլ դեպի Գրանսիական ժողովուրդը³⁸:

Աղաբեկյան պահպանողականներին մեջ կային նաև դործիչներ, որոնք հայ ազգային շարժման անկախ ենք որոշում էին սրիմտաւիւրոպական պետութեաններին քաղաքական միջամտութեան մեջ, Աղաբեկյանի ուղղութեան է Նուհ-Նապարյան Կարապետ փառապաշտի դիրքորոշումը:

Աշխարհում մեկ տիպիւմ ազգակիցների ապաքալսութեան պատճառը Շահազարյանը համարում էր հայ «իշխաններին», որոնք իրենց հպատակներին ժառանգութեան թողեցին միայն քաղաքական, ստրկութեան, արտաստեղ և հաւատինը, նա Եկեղեցու բռնավորներին համարում էր ուղարկողը, քան զոտարազդին³⁹:

Նա միայն Կեկեղեցին չէր համարում ազգի ինքնուրոշմանութեան ապարմը «Աղաբեկյան հայ կապալիւմ», — գրում էր նա, — որ ազգս ու միայն անպատ բլար, այլև իր հայրենիքին ինքնիշխան տիրոք, քաղաքական հրահանգներով ժողովրդ, աշխարհաշինութեան փայլեր, դիմաւորական և բնտանկան տարբերութեաններով նախաձեռնել ըլլալ, մարդկութեան օգտակար անդամ և իր նախահորը (Հայկին — իմը) արժանավոր ժառանգ վերապաշտ կրարենամողին, որ իր բալմաթամանակաւ ստրկութեան դարչութեանը հաւաքելով ինքն իւր քանկանտը, օր առաջ մարդկութեան հայատուհին համեմատ ազատորեն տարիլ . ք⁴⁰:

34 «Կոունկ», 1860, էջ 555 և հետ:

35 Գրակոնկութեան և արմատիկ թանգարան Գարր. Պոտեկանյանի հիշատակարան, թ. 240:

36 Նույն տեղում, ներքին Աթեռնյանի արխիւ, գ. 28, թ. 11 12:

37 «Լեզու Հայապատանի», 1863, № 6, էջ 47, № 7, էջ 68:

38 Լ. Վ. Մուրեզովսկի, Գաղանց թղթա ճննութեան և հերքումը, Փարիզ, 1862, էջ 128:

39 Նույն տեղում, էջ 58:

Ողջային-պատգամականություն մյուս պորժինների պես Շահնազարյանը նստնադատում էր ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը:

Իր հայաքցներով և, Շահնազարյանին մոտ էր կանգնած Գաբրիել Պատկանյանը:

1830-1840-ական թթ. Պատկանյանը հանդես է կալ նոր նախիջնանում որպես ցարիզմին հենարան ծառայող կղերա-աղայական տարրերի քննադատ: 1850-ական թթ. սկզբներին նա քահանայադավենց, ենթարկվեց կայսերի ու աքսորի:

1863—1864 թթ. իրավունք ստանալով վաստակյից փոխադրվել Պետերբուրգ, Գ. Պատկանյանը հանդիսանում էր իր ուղղով՝ ըսնուստեղծ Ռ. Պատկանյանի քաղաքական լույս տեսնող աշխատանքի շարունակողը: Պատկանյանը Մատենադարան կղերա-աղայական հոսանքի քարոզիչն էր, անդ կացր աշխարհաքաղաքական սկզբունքի դեմ, նա օտարություն մեջ դեղերսող հայ առևտրականներին հորդորում էր հայրենիք վերադառնալ և իրենց բարեկեցության հիմք դարձնել հայրենի հողը⁴⁰:

Հայր պահում է չոր տունը, չոր լիցուն, չոր սպորթյունը, չոր նախնայաճառ անունը, ասում է Գ. Պատկանյանը, արաչը համեմատելով այժմյան սղերուն, հայր յի կարող ասվի աղոթ: «Աղղ զառնալու համար,— ասում է նա,— իրանը պետք է ունենան հավաքականություն և բնդհանուր նպատակ»⁴¹, Համադղային նպատակի շարքը միավորվելու համար հայեր պետք է համախմբվեն հայրենի հողի վրա: «Այլի սոռաչ ունենալով նվրդպալի սղերին և մոռնալորապես Ռուսաստանի հռչանալորությունը՝ կարելի է հուսալ, որ ասանքինըն ու պարսիկները վերջ տան իրենց հետապնդումներին և հայերը զտնեն իրենց համար համախմբության կենտրոն և սղերության մեջ բնդհանուր նպատակ, աղղ զառնան և սղատություն վաչիլեն»⁴², նման հույսեր էր ներշնչում Պատկանյանին, մտնալանդ, 1860 թ. հուլիսի 18-ին Ողջային սահմանադրությունը:

Հայրենադորոթության և ողջային համախմբման հետևանքներին հետ Պատկանյանը միավորում էր նոր խնդիրներ, Հողադորը հայեր յին աղատադորի աղքատության հիմուններին, և՛ ինքնավար մեծ հողադորություն պապենական ևղանակը: Ռուսից հողամշակման նոր ևղանակներ, աղղը շի կարող հողթահալը, բնալնջման մտանդը⁴³: Ն՛թի հայերը կառնենում են դիմանալ եվրոպական մրցությանը, պիտի յուրացնեն մեքենադորություն արհեստը: Արհեստադորություն մեջ եվրոպացիները հետևում են աշխատանքի բաժանման սկզբունքին, մինչդեռ հայերը շարունակում են կառչել արաւադորության մեքենայի: Եր բնթաղը պետք է միտի նաև վաճառականությունը, Ռուսից հալալալահության, վաճառադորություն կամ ասպրտիքադորություն յիտ, Հայ վաճառականները սոռնց դրա շեն կարող ծալալի իրենց առևտուրը, «եվրոպալի միտններին բաժանորդ լինել» և դա-

40 Գ. Պատկանյան, Ռուսմանսեր են հայը, Մատենադարան, Պատկանյանի արխիվ, թղթ. № 37, վալ. № 34, էջ 35:

41 «Աշխատ», 1863—64, էջ 177 և հետ:

42 Նույն աղղում, էջ 176:

43 Նույն աղղում, էջ 187:

սաւազարտված սլիտի յիննն միսյն սպասաւորել և վրտպական վաճառական-
ներին⁴⁴։ Պատկանյաւնը մտառանշում է վաճառականական ինկիւրոյթութենք
և վաճառատներ կազմակերպելու անհրաժեշտութիւնը։ առանց զրանց նրանք
յին դիմաւա թեկրուպոցոց մեծ մեքենաշինութիւնը⁴⁵։

Հայաստանի տնտեսական զարգացման հնոանկարները Պատկանյաւնը
սերտորեն առնում էր ազգային յոսաւորութիւնն հետ։

Դաքրիի Պատկանյաւնը հաճախ էր զոգնւնվում սպղային անցյալի հե-
րոսական զրվազներով։ Նա 1860-ական թվականներին ժամանակակից ևրտա-
սարգոյթի մասին իր մի տեսիւյ հոգւմառում պրում էր։

«Ո՛ր թմրյալ հոգին շարիտ հասկանա, թե արդի պատասխիք պատրաստ
էն աշտոյ յարյանց օրն և արեն ողջակեպ բերել ի սուրբ սեղան սողգին և յար-
յանց արյան հետին շիթն կաթիցոցանիկ իրրե կալլալ մի ձիթո ի կանթեղ
հայրենաւորութիւն»՝ հօգրւտ տառապլլալ ազգին...»⁴⁶։

Ինտրամիտանիի Շահնազարյանի պէս Պատկանյաւնը ևս հայերի ազա-
տագրման հնոանկարները չէր շաղկապում մարտական, օխրանքների ու ցո-
հարերութիւնների հետ։ Նա ևս վերկոյթիւն էր անկկալում միտյն հմրտպա-
կան պետութիւններին։

Այս ամենից հետո զարմանալի չէ, որ հերոս լեւոնդինիի ազատութիւն
զրաւտկումը նա ևս տեսնում էր միայն նապոլեոն III-ի միջամտութիւն
մեջ⁴⁷։ Իբրեւ խաղաղ վերանորոգումների և հմրտպական դիվանագիտութիւն
քառապոլ, Պատկանյաւնը ևս կատարի հակառակորդ էր հեղափոխական ջրն-
դումներին։ 1862 համ 1863 թթ. նա զրեց անտիպ մնացած իր օժայտե ձիւ
վրա նստած հառաջադիմութիւնը պամֆլիտը, ուր իր սրտի ամբողջ մաղձը
խախում էր պրոգրեսի առանին ռւտրազրգիւթ քառոյիյներին պլիւն՝ արծա-
զանքիյով իոնդոնի վտարանդիներին և նրանց հայ կոսակիցներին զեմ ուս
տեակցիւն մամուլի էջերից տեղացող լուսանքներին։

Վաթուռական թվականների կեսերին, Ռուսաստանում արդեն գլուխ
բարձրացրած սեակցիայի պայմաններում, Պատկանյաւնը փոխում է իր դիր-
բորոշումը։ Նա երես է դարձնում արեւմտահայ ազատագրական շարժումից և,
Շահնազարյանի օրինակով, փրկութիւն հույսեր կապում արեւմտեւրոպա-
կան պետութիւններին դիվանագիտական խաղերի հետ։

Թե որքան նեղ էր ազգային-պահպանողականների անկկալած ազգային
ռեֆորմների շառավիղը, կարելի է հետեցնել Ռ. Աղաբեկյանի այն ազդարա-
ւութիւնից, թե ազգը կաթողիկոսական խնդրից ըտցի ուրիշ ուղին չունի քա-
րեկարգելու։

Ժողովրդական, դեմոկրատական դանդաղները նրանց պատկերաւում
էին որպէս պատմութիւն կրավորական, անշարժ ու լճացած գործոն։

— իրավի, սպղային-պահպանողականների մոտ ժողովուրդը որպէս կոչը
տարերը իր կնիքն է դնում նույնիսկ պատմութիւն զեկաւար գործիչներին

⁴⁴ «Հյուսիս», 1863—64, էջ 226։

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 226 և հետո։

⁴⁶ Գրականութիւն և արվեստի թանգարան, Գաբրիել Պատկանյանի արխիւ, թղթ. 129թ.
67։

⁴⁷ Մատենադարան, Պատկանյանի արխիւ, թղթ. № 137, վաւ. № 67։

վրա, նրանց հայեցակետով պատմական գործիչները անպարտ են, եթե արմատներ չունեն ժողովրդի անցյալի մեջ: Եվ այս չէ՝ միլիոն պատճառ, որ չնայած «ազգի» և «ժողովրդի» մասին իրենց արած հաճախակի հուշարկումներին, նրանց երկերը քիչ բան են տալիս ժողովրդի կարիքներն ու նպատակամտությունները հասկանալու և նրա կյանքի օրինալարի ուղիները բմրեանելու համար: Ֆատալիստորեն ապավինելով անցյալի պատմական տարերքին, ազգային-պահպանողականները օտմերի տակ էին թողնում ոչ միայն անհատ գործիչների, ոտնդռարար նախաձեռնությունը, այլև պատմության ընթացքում ժողովրդական դանդաղանքի ներգործող դերը՝ ազգի փրկությանը ըստպակասով դրսից կամ վերուստ տրվելիք բարենորոգումներից:

3. ԼԻԲԵՐԱԼ-ԲՈՒՐՃՈՒԱԿԱՆ ՆՈՍԱՆԸ

Լիբերալ-բուրժուական հոսանքը արձագանքում էր բուրժուական այն հասարակախավերին, որոնց բարեկեցությունը կախված էր արդյունաբերական կապիտալի հետ կապված ռուսահայ զաղթավայրերից, որոնք XIX դարի 50—60-ական թվականներին դարձան հենց այդ հոսանքի գործունեության հանգրվանները, Այդտեղից էին ստանում նրանք և նյութական աջակցություն, և պաշտփարական զորքի մղումներ: Պետերբուրգն ու Մոսկվան, Ն. Նախիջևանը, Ղրիմն ու Աստրախանը, Ղզլուրն ու Մուղղալը շատ ավելի անմիջականորեն էին կապված XIX դարի 50—60-ական թվականների արևելահայ լիբերալների լուսավորական գործունեության հետ, քան Երևանն ու Ալեքսանդրապոլը, Մեծ Ղարաբաղի սան ու Նոր Բաջաղի տը: Հատկանշական է, որ «Հյուսիսափայլ»-ը ավելի շատ բաժանորդներ ուներ Ռուսաստանի հայ զաղթավայրերում, քան կովկասյան արանդիրտի հետ կապված հայ առևտրականների այնպիսի հանգրվաններում, ինչպես Քիֆյուսն ու Շամախին, Ազովիկան ու Շուշին: XIX դարի կեսերին Ռուսաստանի հաղորդակցության ճանապարհների, ապրանքային տնտեսության և կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց ամրանում էին Ռուսաստանի հայաբնակ ու ցրվել զաղթների փոխադարձ կապերը և աշխուժանում հայկական համայնքների ազգային-հասարակական կյանքը: Եթե դարասկզբին Ռուսաստանի հայաբնակ զաղթներում հարստություն էին կուտակում և ազգային կյանքում գործոն դեր կատարում հայ այն տարրերը, որոնք լայնորեն օգտագործում էին ցարիզմի կողմից իրենց շնորհված արտոնությունները, ապա դարամիջին այդ վայրերում ավելի ազդեցիկ էին դառնում այն տարրերը, որոնց նյութական կուտակումները կապված էին գլխավորապես արդյունաբերական կապիտալի տնտեսական ու տեխնիկական նվաճումների հետ: Մանր արտադրության վրա հիմնված առևտրա-վաճառատական հին կենցաղը տեղի էր տալիս նոր, բուրժուական հարաբերություններին: Սկսվում է երիտասարդության ուժեղ հոսք դեպի Ռուսաստանի կրթական օջախները, մեծանում են ազգային զրահանությունն ու դպրոցի, տպագրության ու մամուլի պահանջները: Անհրաժեշտություն էր դառնում գրական նոր լեզվի մշակումը: Երիտասարդության մեջ հասունանում էր բուրժուական-գեմտիկրատական յուսավորչությանը քննադատական

դեպի հասարակական կենսամեկերի անբուրգականացումը, Գիտությունը և քա-
նակախոթությունը հակադրվում են էկեղեցու դավաճանության նեղամտությու-
նը, Համաժողովրդական շահեր արտահայտող ձեռք ուսումնականներին՝ ուղ-
ղային դիտակցությունը հակադրվում է հղիբու-աղղայնական տրանսֆորմե-
րի հայացքներին, նպաստում լուսավորության դարձի ժողովրդականացումն, ար-
ագի բախտը կապելով ոչ միայն օրենքների մեկնաստությամբ, այլև յուրա-
միտ դաստիարակողների ստեղծագործ մտքի հետ:

Արեւելահայ լիբերալ-բուրժուական հոռանքի պարագլուխ Ատ. Նազարյա-
նի ազդեցին-յուրավերական հայացքները կազմավորվեցին XIX դարի 30—
40-ական թվականներին, Ռուսաստանում իշխող Ֆեոդալա-հոյտատիքական
սիստեմի տիրապետության պայմաններում: Նրա վրա ազդեցություն էին ու-
նեցել ազդեցին ոգոտակրական աչի տրամադրություններն ու հայացքները:
որոնք հույսեր էին ներշնչում արեւելահայերին՝ Ռուսաստանի օգնությամբ թո-
թափելու պարսկա-թուրքական լուծը: Երեւելական թվականներին, Դուրյա-
տում ուսանելիս, Արեւելահայ հետ մեկտեղ քաղաքատիրություն նկատելով Հա-
յաստանի միտքումը Ռուսաստանին, Նազարյանը պատմական աչի իրադար-
ձությունը նախորդ է համարում հայ ժողովրդի ազդեցին-քաղաքական ու-
ղաւորութեմը մարմնավորող լուսավորության: 1843 թ., երբ կաթողիկոս Ըն-
տրիվը ներսիս Աղաթաղեցին, Նազարյանը վստահ էր, թե նա կաթողիկոսը
և Լուսավորականներ իրենց ձեռքը կստանան ազդի գեղը, նրան կառաջնորդեն դեպի
անբուրգական լուսավորություն:

Նիկոլայ 1-ի քաղաքատիրությունը հոռախախտության մոտենելը Նազարյանին
Արեւելահային և Աղաթաղեցուն դրած նամակներում նա ոչ միայն մերկացնում
էր մեծատոնների ստրկահաճությունը, այլև նրանց հովանավորող քաղա-
կան բյուրոկրատիայի քաղաքականությունը, Արեւելահային ուղղած մի նամա-
կում հայտնում էր, թե աչի մասին գերմաներեն մի ճառ է գրել ռուս հայացք
Հայաստանի ներկայի և ապագայի մասին, հոգևոր տեսակետից՝ խորագրով
Հայտնում էր նաև, որ ճառը դրվանի տակ էր մեղքել՝ «վստահագործ» քո-
վանդակություն ունենալու պատճառաւորությամբ: Զգուշով ազդի դիմագրքե-
մուն վստահը, ոչս ժամանակաշրջանում Նազարյանը ազդի կենտրոնակայան
և հարատւությունը երաշխիք էր համարում ոչ միայն նրա լիզուն ու կրակը,
այլև «քաղաքական տեսքը» 1845 թ. Նազարյանի ճիշտագու հայկական
դպրոթխան ճառա-ր խմբագրելիս Նազարյանը տյն միտքը մտքից, թե աղա-
ւաղան իշխանութիւն է, որ հովանաւորէ և զգիտութիւն և գոստամ ազդի և
ու որոնք ձողիկցուն իմաստութիւնը օտանց ազդային պետութեան⁴⁸, Այս
նույն միտքն էր կրկնում նա 1853 թ., երբ հովանիի ազդային-աղաւորական
շարժման մասին գրում էր, որ յկա օվենի վեհախառ տեսարան, քան տյն, երբ
ժողովրդը պար կյանքն և պատիվը պաշտպանելու համար, միւ է կուլում գնե-
քը, որ արիւտիքտ պարաւտակութեմությամբ կամ հողթիւ, կամ մեռանի⁴⁹:

Զակտը է աշխուժեանալիւ ևղաւորական, թե իրենց անկախությունը գնե-
քի ուսով պաշտպանող ազդեցիկ մասին մեծ անաւանագործ խոսող Նազարյան:

⁴⁸ Ա. Նազարյան, Իրվերի յիակաւար ժողովածու, հատ 2, էջ 42 և հետ:

⁴⁹ «Հայաստան», 1853, էջ 598.

ևր իր ժողովրդի ինքնապահպան և դարպասման էրոշխիքը ևս որոնում էր գինված ապստամբություն մեջ, նա մերժում է պոլյարի հեղափոխական ճանապարհը, վերստին համարում հայերի նյութական քարենկեցությունը հրաշխամբող ևյն միջոցը, որը կոչված է «ճոգի և զբոսվյալն տալ ազդին դիմանալու ռուսերի կյանող բռնությունը»⁵⁰:

Տակալին 40-ական թվականներին նադարյանը ձգտում էր իրավունք ստանալ արեհլահայ աշխարհաբարձ հայ պարբերական հրատարակելու Կոդակում, որ նա ստանձնել էր համալսարանի արեհլահայ լեզունների ամբիոնը: Պարբերականի նպատակն էր «հաղորդել ժողովրդյան և վերապական քաղաքականության (քաղաքակրթության— իմը) և կրթության հասաջագիտությունը և հատարել աշխարհումը ցած ու ցիւր ևզած Հայկա որդիք մեջ մտավորական առ ու տուրք», քաջայինելով նրանց ուզինիլ ու զեղեցիկ նախաձեռնությունը ուզոյին լուսավորության մասին, միավորել նրանց ձի միմարին քարոյական՝ հողեքեքու հասարակաց մտածությունը: Ցարական կառավարությունը չընդառաջել էր իրտաքող գիտնականի ինչպես այս, այնպես էլ արան հաջորդած ուզոյին-մշակութային այլ մտահոյացումներին ևս ուզոյին⁵¹:

Հայերեն պարբերականի հրատարակումը իրադրվեց միայն Ղրիմի պատերազմից հետո՝ Ռուսաստանում սկսված հեղափոխական իրադրության տարիներին, 1858 թ Մոսկվայում նադարյանի խմբագրությունում սկսեց լույս տեսնել «Հյուսիսափայլ» ամսագիրը:

«Հյուսիսափայլ»-ը որպես հիբրայական դիտության և ուսուցական քաղաքակրթության հրաշակակիր ձգտում էր իր ծայր Մոսկվայից հասնել Կովկասի հեռավոր անկյուններն ու Լեհիայի խորքերը: Նրա նպատակն էր ծառայել ազգի քաղմությանը, ժողովրդի կրթությանը, և լինել ազգի ինքնապահպանության պնե՝ «սրտաքին սպանակիքի» դեմ:

«Հյուսիսափայլ»-ը հակադրվում էր հայ կյանքում տիրող կղերական մտքի զերիշխանությանը և դառնում ազգային-լուսավորության բերան: Ազգային սեակցիային դիմադրելու համար ուստահայ լիրերալ բուրժուական հայաքցնելու պաշտպանող նադարյանը հանդես եկավ բուրժուա-դեմոկրատական հոսանքի միասնական հակառուծ: Պատահական չէ, երբ 1861 թ էջմիածնի սինոդը սպառնում էր արգելել ամսագիրը, նրան պաշտպանելու համար հրապարակեց իկան Պետերբուրգի մի խումը հայ վործիչներ, որոնց մեջ էին և լիբերալ, և սյուպանողական, և դեմոկրատ մտավորականներ՝ նիկողայոս և Պետրոս Շանշյանները, Մովսես և Ղազար Բուդաղյանները, Մկրտիչ Մանասարյանը, Ռափայիկ Պատկանյանը, Ղազարոս Ղաֆայանը և ուրիշներ: Թիֆլիսում ևս սկսեցին գեմ ընդհանուր ճակատ ստեղծելու համար ազգային-պաշտպանողականները հանակետելու էին որոնում դեմոկրատական հասարակախավերի մեջ, նրանք էին, որ առաջին անգամ հրատարակեցին և Սայալ-Նովային և իսպատույ Լեռվյանին: Առավել հատկանշական է, սու-

50 «Հյուսիսափայլ», 1859, էջ 888.

51 Այլ Հովհաննիսյան. Մ. Նալբանդյանը և նրա ժամոհմը, հատ. 1, Երևան, 1955, էջ 134 և հետ:

կայն, որ ամսագրի հենց սկզբնավորման պահին նադարյանը գինսկիցն էլ հայ դեմոկրատիայի առավել աշխատող հրապարակախոսի՝ Միքայել Նալբանդյանի հետ, որը և դարձավ նոր պարբերականի գլխավոր աշխատակիցը։

Ի տարբերություն Նալբանդյանի, որը հենվում էր ոչ չ հայ գեմեկրատական լայն հասարակախոսների վրա և արտահայտում նրանց դադարաբեկական խոսքերը, Նալբանդյանի հրապարակախոսությունը գաղափարապես քաղաքակրթության ուղի բռնած արևելահայ լիբերալ բարձրագույն զաղախախոսությունն էր։

«Հայաստափայլ»-ի տիտղոսաբերը

Քննադատելով հայ վաճառականությունը, Նալբանդյանը տակափին 1851 թվականին էր դիտում, թե հայերի գնելու և վաճառելու գրագմունքը հետո է հիմնական ճշգրտականություն (քաղաքակրթություն—խմբ.) հետ կապված վաճառականությունից, որովհետև իրենց անկրթության հետևանքով հայերը դուրս էին վաճառաշահ արտադրանքի գործատիներից (աղբարանական վաճառաշահություն չորինություն) և յուրեն առևտրական այնպիսի քննիչություններ, որոնք միևնույն էն խաղաղության⁵², Տասր տարի ունց նա հայերին հորդորում էր թիմոցական վաճառաշահություն և տուրիտոցի հրապարակ բանալու ազդի մեջ⁵³, այլ խոսքով՝ նրանց հանձնարարում անարտադրական անտերից անցնելու կապիտալիստական արդյունաբերություն։

Վաճառականական ժողովուրդը համարելով հայերին՝ «Հյուսիսամերիկյան» խմբակիցը հայիվ էր նշմարում հայ պլուրացի դասին, Անդրկովկասի համբարությունների հարցում նա առաջնում էր ուղղաթիւն-պահպանողական թիֆլիսիցիներին⁵⁴։ Ունեն արվեստակից համբար կամ ասնաֆ ասված միաբանու-

⁵² Առ Նաղալյանց, Յաղապ փորձական շոգիրանութիւն, Ժող. Կոնգրես, 1851, էջ ԻԶ և հետ.

⁵³ «Հայաստափայլ», 1861, էջ 81.

թյանցը, — գրում էր իս, որոնց շատ սիրում են թիֆլիսեցի հայերը, մեծ դոբություն և աղքեցություն ընծայել ամենեին արտաքին քան է. և այնչ խորհորդ շունի, եթե ոչ մի արտաքին կարգ ու կանոն պահելու արվեստակիցները մեջ և հսկելու նոցա նյութական ոգտի վերա, մի մի տեղ այդ արվեստակիցներին հոգաբարձությունը չէ հառաջացիլ. ուրիշ ընկերական կարգողություն, ոչ մի ուսումնարան, ոչ մի ժողովրդական դրանոց, ոչ մի բնթերցանություն կամ մի այլ իմացական դործողություն ժողով»⁵⁴։

Նաղարչյանի կյանքի մի արժեքավոր դրոշմապատկերող վաճառականությունը այնտի ինքնուրույն կյանքը շարժող և ազդի բարեկեցությունը պահպանող զուգահեռակր, նու էր գարկալ, որ այնտի շեղագրանք կղերի միապետությունը, մշակեր «ամբողջ» կորդացած միտքը և ապահովեր ժողովրդի բարձրությունը, Ամեն ինչ այնտեղ է սկսել առևտրի ու վաճառականության կաղավորումից, պրանց «ելլրոպականացումից»։

1860 թ. «Հյուսիսափայլ»-ում տպագրելով «Ժողով վաճառականների ի Սոսկվա» վերտառությամբ մի նախագիծ, Նաղարչյանը բարձրացնում էր հայ և ռուս բուրժուազիայի տնտեսական փոխհարաբերությունների հարցը։ Նա խորհուրդ էր տալիս հրաժարվել տեղական մանր արտադրության և արտադրամասնական կապիտալի հետ գոյված դործառնություններից և վաճառականական բնկերությունների միջոցով կապվել ռուսական արդյունաբերության հետ։ Միայն առ միջոցով է հնարավոր ընդարձակել ազգային առևտրի ծավալը և հետզհետե անցյալ կատարել զենյի դործարանային ու ֆարրիկային արդյունաբերությունը, ոչ միայն հայերի առևտուրը, այլ նրանց պյուղատնտեսությունն իսկ լուրի դարգացման այլ հետևկար, քան կապիտալիզմի ուղին։ Նաղարչյանը մատնանշում է այն դիրքը, որ կարող էին խուզել հայերի մեջ «եվրոպական խոհմ կարգով կազմակերպված ալգեգործությունն ու միաբարագործությունը»⁵⁵, Միայն նման միջոցով է, որ այնտի «ազգը զորանա»։ Ազդի դարգացման համար անհրաժեշտ է, որ հայ պատանիները ստանան նաև սովետականական և պոլիտեխնիկական կրթություն»⁵⁶, «Հյուսիսափայլ»-ի էջերում Նաղարչյանը արժանաւոր էր բաժնեկրական հիմունքներով կազմակերպվելիք ռուսահայ դործարանային արդյունաբերության զաղափարը և դրա հետ կապված հայ առևտրական կապիտալի դարգացման սոցիալ-տնտեսական հետևանքները։

Մատնանշելով կապիտալիստական դարգացման այդ ուղին, Նաղարչյանը տալիս էր ոչ թե արևելահայ բուրժուազիայի դառակարգային շահերը պաշտպանելու նեղ մտահոգությունից, այլ արևելահայ հասարակական կյանքի բուրժուական ուղու հետ լծորդված ազգի ընդհանուր բարեկեցության, նրա համախմբման ու ինքնապահովման մղումներից։ Հայ վաճառականության շահերն իսկ նրան պատկերանում էին ազդի ընդհանուր առաջադիմություն և ռուսասարակաց (ընդհանրություն) շահախնդրության հետ լծորդված։ Նույն մեթոդիցմամբ վեր հանելով վաճառականության կապիտալիստական

54 Սու. Նաղարչյան, Երկեր, հատ. Ա, Թիֆլիս, 1913, էջ 112։

56 Նույն տեղում, էջ 163 և հետո։

56 Նույն տեղում, էջ 273 և հետո, 282 և հետո, համտ. նաև «Հյուսիսափայլ», 1858, էջ 233։

դարձացման հետեկարները, հրապարակախոսը խտրազանում էր ազգի ճշարտականների» (նախակապիտալիստական շրջանի «մեծատուններ») հետամնացությունն ու նախանությունը և ինքուպական լուսավորության ու առաջադիմության պահանջների անտեսումը նրանց կոչվեց⁵⁷:

Ղրիմի պատերազմում ցարիզմի կրած պարտությունը ցույց տվեց, որ իշխող ճորտատիրական կարգերը պատճառ են դառնում Ռուսաստանի հետամնացության և արգելք նրա առաջընթացին, ինչպես նշումակում է, սո ճորտատիրական կարգերը անհամատեղելի էին դարձել Ռուսաստանի պետական չահկի հետ, ինչպես ցարիզմի ղեկավարները հանգեցին այն նպատակացության, որ եթե դուրացիության ազատագրությունը տեղի չունենա «վերին»՝ ռեֆորմի միջոցով, այն անվի կունենա «վարից»՝ հեղափոխական ճանապարհով:

Ինչ ուղիներով պիտի գնա երկրի հետագա զարգացումը՝ ռեֆորմի, թե՛ հեղափոխության, այս երկընտրանքի առաջ էր կանգնած Ռուսաստանն ազգպահին, և երկրի երկվիզիված հասարակական միտքը հասնում էր հիմնական ազգ հարցի շուրջը:

Չնայած երկրում օրավուր աճում էին ճորտերի տարերային հուզումները, բայց հեղափոխության, այնուամենայնիվ, չկատարվեց. վճռական աչք պահին ռուս ճորտերը դիտակից ու կազմակերպված հեղափոխական գասակարը չէին կազմում: Պիմագիր բուրժուազիան ոչ միայն չզիսավորեց ապրտամբող ճորտերին, այլև երկուզ կրելով հեղափոխությանից, փաբեց ցարական ռեֆորմներին, վճռական րուպին նա ձայնակցում էր խաղաղ ռեֆորմների բնթացը իր օգտին շրջող կապվածատերերին:

Հասկանալի է, որ այս պայմաններում դեպքերի ռեթացը թեքվում էր բուրժուա-կապվածատիրական գասակարգերին ձևնտու ռեֆորմների կողմը և, չաշվի առնելով իր համար նպատավոր ուժերի այգ գասավորությունը, ռեֆորմներից անմիջական հետո ցարիզմը հակադրոհի անցավ ապստամբություն սպառնացող դյուղացիության դեմ:

XIX դարի վաթսուականի թվականների սկզբին կղերա-աղայական հոգևոր գիմադրող միև չաղ միասնական բուրժուա-դեմոկրատական ճալատր իր ազդեցությունը գործեց նաև հայ կյանքում, Գյուղացիական տոխտիլա: դեմ հակադրոհի էին անցնում հայ կղերա-աղայական հոսանքը և ազդային-բուրժուական մարքի պահպանողական ու լիբերալ տարատեակությունները:

Համաուռական հեղափոխական իրողության տարիներին նազարյանը մտահոգվա էր ուս ճորտերի բարոյական ազատության խնդրով միայն, չա րուպիս, գրում էր նա, — զտնվում է Ռուսաստանը մի խորհրդավոր վերածնության ճիցի նա պատմում էր ցարի դադափաը — ազանի սոսաց շինականը դարավոր, տմարդացուցիչ ծառայության լծի տակիդ և աշղպնո ճանապարհ բանալ նորան դեպի բարոյական ապատության ճիցի դարյալը վտահ էր, որ ցարական տուաչիկա ռեֆորմների շնորհիվ ու

57 Իսկն տեղում, էջ 282.

58 «Հյուսիսափայլ», 1839, էջ 451.

պէս աճել և զուսնալը, այլև, որ նոր հորիզոններ են բացվում նաև մտ-
ղովբոյի առաջ. «նշխարական բաց ու արձակ է հայերու մտքն, նոքա կարող են
մասնակից լինել նորա կրթութեանը և յուսալորութեանը»⁵⁵,

Իր ցարխոյմ հորձակման անցում Ռուսաստանում բնկվող դուրա-
ցիական սպառնալիքներին դեմ և ժողովրդային խոհմտութեան կոյրեր
էին հիմնական դուրացիական հեղափոխութեան հրահրող Ռուսաստանի ազա-
տամիտ ուսանող երիտասարդութեանը, արևելահայ լիբերալների պարագլուխ
Ս. Նաղարյանը եւ փորձում էր սաստել
հեղափոխական տրամադրութեաննե-
րով համակված հայ երիտասարդնե-
րին, «Հայր Ռուսաստանում վայելում է
քաղաքացու իրավունքը, — հիշեցնում
էր նա, — ոչինչ բռնութեան չի հասնում
նորա քնտանիքին և ոչ նորա մասնա-
կին, մեկնը նա կարող է վայելել ո
բնիկ պաշտպանութեան տակ, քույր-
նելով միայն յուր պարտքն իրեն քա-
ղաքացի մի տիրութեան, որ նշովա-
պեն և բարոյապես անուցանում է նո-
րան, և տալիս է ամեն մի հային հայն-
բան իրավունք, որքան յուր ազգին, և-
մենեկն անխտիր իրեն միեւնոյն թա-
ղալորութեան որդիները»⁵⁶,

Նաղարյանը հանդում էր այն միտ-
քին, թե հայ մտղովբոյի Ռուսաստանին
միացած հասկածը արդեն իսկ թոթա-
փել է քաղաքական ուղիւնքներ յուր
և հիմա նրան մնում է միայն «ազատուպեն ունել ու զարգանալ»:

Իր դիրքաւորումով Ս. Նաղարյանը ուսմանազատութիւն էր կոչվում հայ
պահպանողականների ազգային-քաղաքական ինքնորոշման և պատակամը-
ղումներից և միաժամանակ բարենկամական խոսք ուղղում ազգի մեծատուն-
ներին:

«Հյուսիսափայլ»-ի խմբագիրը ուղում էր համառացին հայ մեծատուն-
ներին, թե նրանց ձեռքում է գտնվում նույնիսկ հայ «Հասարակի» փրկու-
թեան քանակին, նրա մերկութեանը ծածկելու հնարը, նրա յուսալորութեանն
ու բարորութեանը»⁵⁷, նա չէր հակադրում անգամ հայ եկեղեցուն, քոնի որ
նրան թվում էր, թե միայն հեկեղեցու միջոցով է, որ հայերը պիտի առաջ ա-
նեն ազգայնութեան և յուսալորութեան դարձը. դրա համար հարկւոյթ է
միայն, որ «իմացութեան և կրթութեան պարագլուխ եկեղեցին վերանորոգվի
ապիտարանական ուսմանը»:

Սևակաճառ Նաղարյան

55 Ս. Նաղարյանը, Երկեր, հատ. II, էջ 93.

56 «Հյուսիսափայլ», 1861, էջ 252.

57 Նույն տպում, էջ 253.

«Հյուսիսսահյան»-ը իր հրատարակության վերջին տարում՝ 1864 թ. ապարեզ իջավ դարձյալ «խաղաղության շյուզը ձեռքին»։ Նազարյանը նորից մոտեցավ նրանման հակառակորդներին՝ «անկեղծ ու աննենգ հորաքարությամբ»։

Այնուամենայնիվ, խորացող ռեակցիայի պայմաններն անխառն էին անգամ նահանջող լիբերալիզմի համար, 1867 թ. Նազարյանը թույլտվություն էր խնդրում կառավարությունից հրատարակելու նոր սյուրբրական՝ «Լատիներ Հայաստանի»-ն, որի էջերում նախատեսվում էր ոչ միայն ազգային-սոցիալանոցական Կ. Եվլանի և Գևորգ Քանանյանի, այլև հայկական ուսակցիայի պարագլուխներից մեկի՝ Մ. Մսերյանի աշխատակցությունը։

Նազարյանի այս մտահղացումը շիրականացավ միայն այն պատճառով, որ ինքուրդ բաժանմունքը «սեպարատիստական» տենդենցներ էր նրշմարում նազարյանի մեջ, ի դեմս նրա տեսնում էր մեկին, որը «համամուտ է կառավարության շահերին հակառակ» հայ ուղղախն ձգտումներին»⁶⁸։

Յաբակյան ժանդարմները սխալ հետքերի վրա էին, նրանք անտեսում էին հրապարակախոսի հայացքների մեջ կատարված հեղաճարկումը, հաշվի չէին առնում, որ Նազարյանը ազգային-քաղաքական ակնկալություններ չունեի ոչ միայն Արևելյան Հայաստանի, այլև Նույնիսկ Հայաստանի արևմտյան հատվածի ազգային քաղաքական հեղաճարման նկատմամբ։ Այժմ դառն էր հոգսություն ամենակարողին, — գրում էր նա արեմտահայերի Ազգային սահմանադրության կապակցությամբ, — մեր հայրենակիցքը թե Տաճկահայաստանի և թե Ռուսաստանի մեջ կարող են ապրել առանց թաղելու յուրյանց ձեռքի վաստակը հողի տակ, առանց տների պատերի մեջ փակելու յուրյանց կին ու զուգարը»⁶⁹։ Նազարյանը «ազգային ոչախ» չէր սրտնում ոչ Ռուսաստանի և ոչ իսկ Ռուսիայի սահմաններում, «Ո՛հ, այս յուրեքս մեր ցան ու ցիր հողերին զարկած, բրգալած կյանքի մեջ, մեր հայրենիքը չեն Անի քաղաքի ավերակները, որ ոմանք կարճատես մարդիկ հրավիրում են մ'ի վրենիլ բուրբի և խիղճների, — ոչ, մեր հայրենիքը այս բուրբին մեր արտի և ողորմ մեջ է, թնայեռ եույնպես ավերակ և իլատակված, ինչպես Անի քաղաքի անքած փառահեղությունը»⁷⁰։

Փոքր-ինչ հետո Նազարյանը ազգային-հոգևոր անկախության պայքարը պարուրում էր կրոնա-քաղաքական ազատության մեջ և հումանիզմով։ «Այս փոքր»-ը, — խոսում էր թե՛ որքան դանդաղ բնթանա «բեկ ազգի լուսավորութունը, նույնքան ապահով կլինի նրա նպատակի իրադրոճումը, անթե

⁶⁸ «Հայ նոր դրականության պատմություն», հատ. 2, Երևան, 1962, էջ 86;

⁶⁹ «Հյուսիսսահյան», 1861, էջ 252;

⁷⁰ Նույն տեղում, 1860, էջ 221;

⁷¹ Նույն տեղում, 1862 էջ 302;

քայլերն էր անում հասկիսակիզմի, հայ բուրժուազիան ռամբու ճենարան չունէր արեւելահայ լիբերալիզմի ազդեցին-քաղաքական գիրքավորման համար: Սակայն ուղի մի պահ էր, երբ արեւելահայ թուրքազիան նշմարում էր իր նկատմամբ քաղաքական քաղաքականութիւնն հռչակաւորութիւնը:

4. ՀԻՂԱՓՈԽԱԿԱՆ-ԳԵՂՈՐԱՏԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆԳ

1859—1861 թվականների համառոտական հեղափոխական իրադրութիւնն աւարիներին հայ հեղափոխական դեմոկրատները Միքայիլ Նալբանդյանի ղեկավարութիւնում կազմում էին ռուսական հեղափոխական դեմոկրատիային ընդօրոշող հեղափոխական ջոկատներից մեկը, որին խնդր դրն էր վերապահված հայ հասարակական-քաղաքական մտքի հետադադարացի ման մեջ: Ճնշված ու հարստահարված ժողովրդական զանգվածներին դասակարգային շահերը նախադրյալներ աւարներանում էր համաժողովրդական արին շահերից, որոնց պաշտպանութիւնն համար ժողովրդի անունից մինչ այդ հանդես էին պայքար միայն արեւելահայ բուրժուազիայի պահպանողական և լիբերալ զաղափարաւորները:

Եթէ սկզբնական ազդեցին դործիշները ազգի լուսավորութիւնը ակնկալում էին իշխող վերնախավի ձեռնադրութիւնից և նրա դարձնել կրողներ համարում լուսավորված մտաւորականութիւնը, ապա Մ. Նալբանդյանը հասարակ ժողովրդին մեջ տեսնում ազգի հենարանն ու վերահիշգանութիւն լծակը: Հատկանշական է, որ նա երկտասարդութիւնն ստորագործող ջոկատներին նվիրեց ժերմագործութիւնը որպէս ուղիղ ճանապարհը աշխատութիւնը: Մ. Նալբանդյանը հանդես եկավ որպէս հայ հասարակական մտքի և ազդեցին-ազատագրական շարժման հեղափոխական-դեմոկրատական ուղղութիւնն հրապարակաւ: Միջ երկում նա պայքարի կոչ արեց հայ առաջավոր երիտասարդութիւնը՝ հսկողին զայ հանուն հայրենիքի վերածնունդին, հանուն նրա ազատագրման և սկիզբնաւորող ու որոտընդուստ հարութիւնն:

Նեոդարա-կալվածատիրական քննութիւնն դիմ է. Արօյանի պարզում հայ դեմոկրատական ազգայնութիւնն դործը Մ. Նալբանդյանի և իր հետեւորդների համար դարձում ցարական դադութատիրութիւնն և սոցիալական բռնատիրութիւնն դիմ ուղղված ազգային-ազատագրական շարժման դիմանշան: Հայ դեմոկրատիայի ազգային-ազատագրական ջանքերը նրանք զաղափարաւորվեւ և կազմակերպւողներ կողմնորոշում էին դեպի Ռուսաստանում բռնկող գլոխացիական հեղափոխութիւնը, Արեւմտեքում արժարժված ազգային և սոցիալական շարժումները:

Գրանտով էլ հատկանշվում է հայ դեմոկրատական մտքի մեջ նրանց կատարած սոցիալ-քաղաքական շրջադարձը:

Մ. Նալբանդյանը ծնվել է 1829 թ. հոկտեմբերի 26-ին (ն. տ. հոյեմբերի 7-ին)՝ Նոր Նախիջևան (Նիքիտիյա Դոնի Ռուստովի Պրոյեկարական շրջան) քաղաքում՝ արհեստավոր-գործերի ընտանիքում: Իր քսնի ամիս խալիպայական զարագ հաճախելուց հետո, մանուկ Մուխոյի տալիս են Գարրիկ Պատկանյանի մասնավոր վարժարանը: Ուշիմ ու շնորհալի պատանու մեջ Պատկանյանը տեր է արթնացնում դեպի գրաւարը, հայաց մտածնադրութիւնն ու

պատմությունը և միաժամանակ նրան վարժեցնում սուսերենի մեջ ոչ միայն սրտեան պետական լեզու, այլև ռուս հեղինակներին արտահայտողական պեղեցիկ մտացույց յուրացման միջոցը:

Նալբանդյանի աշակերտությունն տարիներին սղոյանի-պահպանողական Պատկանյանի պաշտոնի մեջ էր և նախիջեանի թաղաքային և հայ եկեղեցական վարչությունների մեջ բուն դրած տղայական և կղերական միջնադարի հետ, Սուրբ Բնթացք հասցեով նրա պաշտարար քաղաքագլուխ, Հարություն աղս նախքի և նրան հոփանափորող ռուս բարձրաստիճան պաշտոնեություն: Եւ հայ եկեղեցական իշխանություններին դեմ: Ոչ միայն իր գրվածքներում, այլև ուսնորհ հետ ունեցած գրություններում Պատկանյանը նշավանդում էր քաղաքի տեղեկու մեծատաններին և խարհրապետականներին, ձեռնպահ իշխաններին և ժողովաշտ տերտերներին:

Պատահական չէ, որ իր դպրոցական տարիներին, նրան աշակերտած պատանի նալբանդյանը մի օտանափորում մերկացնում էր ազգային ֆամուսովներին ու տարտաֆներին մեայլ դիմագծերը: Պատկանյան-ուսուցիչի հետ մեկտեղ պատանի նալբանդյանին ևս բաժին հասավ նախքին հովանավորողներին՝ ներսև Սեդախանեցու և միոխարա վարդապետի հայտնաբերող: 1845 թ. կաթողիկոսը ստիպեց ուսուցչին նոր նախիջեանից տեղափոխվել Բիթլիս, իսկ տիրացու Սուխային առաջարկեց համախել Մկրտիչ Եկեղյանի բնծայարանը: Համապատասխան, որ հոփորից ոչինչ չունի նոր-ուսուցչից, Մուխայր հրաժարվեց նրա դասերից, իր դեմ բորբոքելով կաթողիկոսի սուր պաշտոնը: Հուլիսյանը և Բնաբար-Բիթլիսի թեմի միջնադարից դարի կուրում տվեց Պատկանյանի սանին, առաջնորդարանի գրադրի և հետո նույնիսկ թեմական քարտուղարի պաշտոն հանձնելով նրան:

Մեծահասակ քարտուղարի պաշտոնը հնարավորություն էր տալիս երիտասարդ նույնանդանին ծանոթանալու ն. նախիջեանի, Ղրիմի, Օդեսայի, Փիշեն-գի հայ դաղթավայրերի միջակին, շիվիլու ուսուս և ուկրաինացի աշխատավորության հետ և համակվելու առաջավոր մտավորականության արամագրություններով: Առաջնորդի քարտուղարը մեծ հեղինակություն էր վայելում և իր դեմ բորբոքում կղերա-աղայական վերնախավերի դժգոհությունը, վերջիններիս օտարանում ներսևը կարողագրում է լեզվածին սինոդիկ՝ պատասխանատվության կանչել անհանդիստ պայրին, Հրաժարվելով հոգևոր կուրմից, իրեն հասցեագրված գրադարությունների մասին Մ. Նալբանդյանը զբաղվում բացասություններ է ներկայացնում և, էյմիոծին մեկնելու փոխարեն, սեղեթովում Պետերբուրգ քննություն բանելու համալսարանում հայոց լեզվի դասատուի իրավունք ստանալու համար:

1853 թ. Նալբանդյանը հայոց լեզվի դասատուի պաշտոն է ստանձնում Խոսկիայի Լազարյան, ճանաչանի դասարանական բաժանմունքում, Բայց հակառակորդները այդտեղ ևս հանդիստ չեն տալիս նրան: Աղայական ակնկալուհի, կաթողիկոսական դավադանի և ոստիկանական մարտիկի դեմ բժքոստացող երիտասարդի մեջ նրանք նշմարում էին հարստահարված ժողովրդի մուլեկին պաշտպանին: Նրանք նույնիսկ երկյուղ էին ապրում աչի բանի համար, որ նա Մոսկվայում պոնեվելով կարող է պապականից լինել մեծատունների և

Նրանց աղոթող եկեղեցականներին համար, ի վերջո պարզվում է, որ սխևոզիկոզմից հոգևոր կոչումից ազատված Նալբանդյանը ենթակա չէ եկեղեցական պատասխանատվության, նրան ժմիրիք քշելու⁶⁶ կաթողիկոսի օպատեանիքը մնում է անխրադարձելի, Լազարյանները ստիպված են իրենց նրան հետադիմ ճամարանից, Այնտամենյանի, հնարավոր համարեցին միջնորդելու, որպեսզի նա քարձազույն ուսում ստանալու համար ազատ ռեկնդիր հասարակի մոսկովայի համալսարանի քոչկական ֆակուլտետում:

50—60-ական թվականներին Մոսկովայի ու Պետերբուրգի համալսարանների քնադատական և քոչկական ֆակուլտետները առաջավոր զաղափարներին օջախներ էին ցտարական Ռուսաստանում, Այստեղից լույս ու ջերմություն էին ստանում քնական դիտություններն ու մատերիալիստական աշխարհայացությունը՝ քննադատության մթնոլորտ ստեղծելով իդեալիստական զաղափարախոսության դեմ և ժայնափող դատալով հրկրում ծավալվող դիմադիր տրամադրություններին:

1854—1855 ուսումնական տարվանից մինչև 1858 թվականի վերջերս ուսանող Նալբանդյանի համար յարմար մտավոր աշխատանքի մասնակցությունը չուներ, Բնական դիտությունների չտարացումը մեծ և արդյունավոր ազդեցություն ունեցավ նրա հույսերների ձեռնարկման վրա, Ջերմ խոսքերով էր նա հիշում իր ստուգիչներին՝ ռեքտիստությունության ուսմունքի հիմնադիր, նշանավոր դիտական Կ. Ռյուլեի անունը, Մոսկովյան այդ իսկ պատճին Նալբանդյանի հույսերների կազմավորման վրա ազդում էին ոչ միայն համալսարանի ամբիոններից հիշող զաղափարները, այլև Ղրիմի պատերազմից հետո երիտասարդությանը համակած մտավոր-քաղաքական խմորումները, Յոյանանք օրենքով նրանց մեզ դեպի ցարիզմն ու ճորտափրստիկ կարգերը, բյուրոկրատական ճաքքունները, մտքի և մամուլի վրա ծանրացած ոստիկանական բռնությունները, Մի ժամանակ էր այդ, երբ տարբեր հասարակացներտում պայքարի սրամաղորդություններ էին կուտակվում ճորտերի ազատագրման ոգիին, հոգատությունների կուշի լսվում մարդու բարեկեցության և նրա մասվոր-քաղաքական արժանիքների զնահառման ու պաշտպանության ոգիին:

Մոսկովայի համալսարանում ուսանելիս և ուղա 1859—60 ուսումնական տարում թեկնածուական քննություն հանձնելու համար Պետերբուրգի համալսարանի հետ ունեցած շփումների ժամանակ Նալբանդյանը հնարավորություն ունեցավ հիմնավորապես ծանոթանալու ռուս գեմեդրատական մտավորականությանը համակած հեղափոխական հայացքներին, հույսալիստական հետեկու, Զերնիշենկու և Գորոյուրովի մերկայությամբ աշխատակցությունը լույս տեսող «Современник»-ին և հետաքրքրությամբ օրոնելու Գերցենի և Ռաբրովի՝ ինդուստրիալ հյուսարակվող «Политическая экономия» և «Критика» պարբերականների համարները: Ուսանող երիտասարդները հետքի առն էին տալիս Գերցենի հոգվածները⁶⁷, ի Նալբանդյանը ուսումնասիրում էր Ռեյնիսկու և Գերցենի, Զերնիշենկու, Գորոյուրովի ու Կլյուպսկան ուսողիստ սոցիալիստների երկերը⁶⁸, նրա այդ տալիսների գրվածքներում արդեն զգացվում

66 «Револьюционизм и политическая жизнь в России в 1859—61 гг.», М., 1962, էջ 346 և հետ, 353, 67 Այն ձեռագրիստի Նալբանդյանը և նրա մասնակցը, հատ. 2, էջ 186 և հետ:

է ժառանգաւորական և հեղափոխական-դեմոկրատական հայացքներէր ուղեցոյթը:

Նախահայանի հայացքներով համակշիւ էին հայ տասնողական տօն շարքաները, որոնք համոզւած էին, թէ հայ ժողովրդի յուսով սրական ջանքերը և ալիքային քաղաքական խնքնորոշման ձգտումները շուտեւ ավելի վստահելի հենարան և ուղեցոյթ, քան ցարիզմին հակադրուած դեմոկրատական Ռուսաստանն ու նրա տառաջաւոր միտքը⁶⁸:

Դրանք առաջին հայ մտավորականներն էին, որոնք հաստատուեւն էին երկու Ռուսաստան: Դրանցից մեկը, իշխող դատաւարներին զորավիզ, ռահմտնափակում կամ ճնշում էր հպարտակ ուղղութիւններէր ազատագրութիւնը, արհամարհում կամ կաշկանդում նրանք զայրոցներէր ու լուսավորութիւնը, լիզվի ու գրականութիւնը զարգացումը: Այսուհետ՝ ընդամասում էր նրանք սոցալիս-մշակութային ու քաղաքական խնքնափոխակցութիւնն ու ապատագրական ձգտումներին, Նախահայանի պաշտպանած դադափաները անդրադարձում էին արեւելահայ դեմոկրատական կրիտասարգութիւնը ուղեշնչող հայացքները, նպաստում նրանք մտքերի հասակնցմանն ու բարեփոխումները:

Ուշագրավ է, որ 50-ական թվականներէր փերքերին և 60-ական թվականներէր սկզբներին հետզհետեւ հեղափոխական-դեմոկրատական երանգ ու ուղղութիւն ստացող հայ ռասանորութիւնը հայացքներին դիմադրելու համար Ռուսիայի ու Պետերբուրգի համալսարաններում կազմակերպում էին հայ արեւելագիտական ընթացիկները (միութիւններ), որոնք նպատակն էր գտնել հայ ռասանորներէր ռեփորմացիան կրքերը և նրանք հետո պահել մյուս աղղութիւններէր պատկանող ռուսանորներէր ընթացիկներին⁶⁹, Ռուսիայի ընդգծմանը դաստիարակութիւններով հանդես էին գալիս նադարյանն ու Մանրը, իսկ Պետերբուրգի հայ արեւելագիտական կազմակերպութիւններէր գործունեութիւնը զեկափարում էր աղղային-պահպանողական գործիք և նշանը: Նման կազմակերպութիւններ կային նաև վրաց ռուսանորներէր մեջ⁷⁰:

Ռուսանոր Նախահայանի համակցած մտքերի ու հոյակերի մասին յատուկ պատկերացում են տալիս տակալին 1854—55 թվականներին գրւած նրա ռահագոս հայկական դպրութեան հետք վերնադրով խորհրդանշութիւնները: Գրաքարով գրւած այդ էջերն, ըստ էութեան, նվիրւած են աշխարհաբարի պաշտպանութեանը և լուսաբանում են հայ նոր գրականութեան հանդուցային խնդիրները: Ինչպէս է Ռեյինսկու գրական-քննադատական հայացքներէր աղղութիւնը հեղինակի վրա և նրա տրամագրութիւնը հայ հին գրականութեան վատարկներէր վրա հանգողը կղերամիտ հայկաբաններէր դեմ: Նախահայանը հետախուզում է հայ գրականութեան անցյալը, նրա արդի տկարութեան պատճառներն ու վարգաջման դայիք ուղիները որոշելու համար: Ելնելով արդիական պահանջներին, նա քննադատում էր հին հայ մտտեւնագրութեան մեջ իշխող կղերա-ֆեոդալական մտայնութիւնն ու արդի գրաբարյաններէր ժամա-

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 31 և հետ., էջ 29 և հետ.

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 151 և հետ., էջ 186 և հետ.

⁷⁰ Н. Николов, Воспоминания о шестидесятих годах, «Каторга и ссылка» 1927, № 1, էջ 33 և հետ.

նախափրկել հայաքեները, Հայ նոր դրական լեզվով ստեղծվելիք զրախանութունը, ուսում է նա, պետք է ճանաչուր՝ հարթի դեպի ազգի մասավոր դարձնելն ու քաղաքական վերածնունդը: Այստեղից էլ հենց ազգայնության է հին հայ մատենագրության զնահատականերին նրա խստաշարությունը և հետագայում էլ հանդիպող նրա այն միտքը, թե «ազգի սեղանատնում հինդ հատ ցորենարույս լկա, բայց միուշ և որո՞մ՝ բյուրավոր» կամ «նրա այն պանդառը, թե ազգի մատենագրության շրջափռությունը բարձրացած է մինչև ի պոկիսոն հայացք»¹ Գառնալույ նույն այդ խնդրին, 1857 թվականին հրատարակված «Թափառական հրեային հայերին թարգմանությանը կցած իր առաջարկում նախանշանը առաջ էր ընդդիմ դարձնում հայ զրախանության աշխարհականացման ու ժողովրդայնացման այդ խնդիրը և հաստիկ հռաչակով շնչուն դրական ռեակցիոն պահանջը, «Արեղայական խոցը չէ այն դիտունցը, որտեղից կարելի լիներ ապաստ տեսողությունով նկատել աշխարհի իրողությունը և նկարագրել այնպես, ինչպես որ կային»² — շեշտում էր նա:

Թուս առաջափոր մտքի ներշնչումներից դատ՝ նախանշանը ընդհանրում էր առաջադիմական այն հայաքեներին, որոնք նրանից առաջ հայ կյանքի ու զրախանության մասին մշակել և ձևակերպել էին և Արամյանը և Ս. Նազարյանը: Հայ նոր զրախանության այդ առաջիններից առաջինը 40-ական թվականներին էին վերագնահատում առաջադիմ հայ զրախանությունը՝ կյանքի ուղիղական պահանջներից էլնելով: 50-ական թվականների կեսերին Մ. Նախանջյանի գրած «Թուրքական հայկական դարձման ճանաչումը կրում էր նույնիսկ Ս. Նազարյանի խմբագրող դրչի միջամտության հետքերը»³, Սափայն ի տարրերություն Ս. Նազարյանի, նա չէր սահմանափակվում ուսկ առնելահայ նոր դրական լեզվի պայտանություն խնդրով, այլև մտահոգված էր, որ հայ նոր զրախան լեզուն միջոց դառնա հայերի համազգայն համախմբման, իսկ ազգային-մշակութային դարձմանը ձգտում էր հաղորդել ազգային-քաղաքական մղումներ:

Ս. Նազարյանի և Մ. Նախանջյանի լուսավորական ջանքերի համար կարևոր տեսարիչ բացվեց, որը նրանք «Նորարարական»⁴ ժողովրդայնացման ուղի հրատարակմանը:

Ազգային լուսավորության ու ազգային բարեկեցության խնդիրներ, մեղքի ու խղճի ազատության գաղափար, մամուլի և դրախանության, կնքը և բնատանքի և, վերջապես, հայրենիքի ազատագրման հարցի որոնք էին ժողովրդայնացման նախադրյալում նախանշանի ղեկավարած զրախան-հրապարակախոսական նյութերի թմանները: Նրան ածենից շատ հուզում էին ընթացիկ կացության ու քաղաքականության, լուսավորության և գիտության, մամուլի և զրախանության խնդիրները: Հնդկանի զգայալից և ալեկոծ լեզուն, նրա աղերի բուռն ու անհանգիստ խնդանքները հակադրվում էին զգուշյն ու անկանգան այն ռեճի, որ իշխող էր հայ ընթացիկ մամուլի էջերում, միաժամանակ անհարկ՝ ազգային զարթոնքի ուղին բռնող ընթերցողի մտածությունն ու պահանջներին: Մ. Նախանջյանի հյուսիսափայլայն հրապարակախոսությունն առանցքը ևս ազգային լուսավորությունն էր: Գրանով էլ հենց պայմանավոր-

71 Ա. Նախանջյան, Նախանջյան և նրա մամուլը, հատ. 1, էջ 111 և հետ.

ված էր նրա նյութերի բազմազանությունը, դրանց հանրադիրության ընդուն-
դակությունն ու մարտական-քննադատական ուղղությունը:

Սեփական ի տարբերություն «Հյուսիսամիայի»-ում իշխող լիբերալ-բուր-
ժուական վաղափառախոսություն՝ Մ. Նուրանջյանը ազդույին-քաղաքական
տեխնիկ տրամադրություն էր ներշնչում ամռաղբի ընթերցողներին և ավելի
շնչառակի դարձնում նրա հրապարակախոսության գեղեցիկության նպաստ-
կատարողությունը:

Հայ ժողովրդի հեռամենացության դիմագիր պատճառը Մ. Նալբանդյան-
նր հստակում էր նրա ռեզաստիարակությունը ու անկրթությունը և դրա-
նից առաջացած «անմիաբանությունը»: «Այնտեղ, — ասում է նա, — ուր չկա
կրթություն և գոստիարակություն, չէ կարող լինել և քննարկան կյանք. իսկ
ուր չկա քննարկան կյանք, այնտեղ թագաւորում են միմյանցից բաժանող
և հեռացնող անսկան սկզբունք...»⁷², «Ազդույին զարգենքը, — գրում էր
նա, — պարտական են բախայ մանուկների միտքը, պիղո տնկել 'նոցա մեզ ազ-
գություն սերմը, մասել նոցա սրտում հայության կրակը»⁷³: Գլուցքը ներշնչ-
չելու է սաներին սերը, քննարկություն, ազգագիրություն, մարդասիրություն, ա-
ռաքիչություն, աշխատասիրություն, արիություն» և այլն: «Հանրակրթական
պիտիքներին զատ զարգը ուղղին պիտի տա կանոնավոր տնտեսական, գու-
ղական և վաճառական գիտությունը, որպեսզի հաստատ հիմքերի վրա կանդ-
նի նորա քի հերթադրությունը և թե վաճառականությունը»⁷⁴, Նալբանդյանը
նշումովում էր ոչ միայն տառցման խայֆայական օրոտեմը, այլև քննադա-
տում վեհնակի Մուրադ Ռաֆայելյան, փարիզի Հոյակագյան, Թիֆլիսի Ներ-
սիսյան զարգենքի ու Մոսկվայի Լադարյան ճիմարանի ուղղությունը:

Չնայած սզդային յուսաւորության խնդիրը Մ. Նալբանդյանի և Մ. Նայ-
բանդյանի գաղափարական համազորակցության հիմքն էր, այնուամենայ-
նիվ, այս հարցում ևս սկզբին ևնթ աչքի է ընկնում նրանց տարախոհություն-
նր: Մ. Նալբանդյանը պաշտպանում էր հայերի գիմնադիտական ու բարձրագույն
ուսման և ազգային ուսումնական զարգիւն» պահանջը կամ շնչում մասնա-
գիտական՝ վաճառականական և արհեստագիտական զարգենքի հիմնելու կա-
րնությունը, առաջ էր քաշում «սերունդի համար հայ ուսումնական չինսի-
նիկներ կամ քմտահայաց ժողովրդականացնել» պատրաստելու խնդիրը: Մ. Նալ-
բանդյանը շնչում էր ժողովրդական հանրակրթարանների անհրաժեշտու-
թյունը: Նա կամենում էր ազգային կրթության զործք սկսել ոչ թե նրա մեր-
նատեից, այլ հիմքից, ապահովելով ժողովրդական ճշնոհանութիւն հասարակ
կրթությունը և այն ծառայեցնել աշխատավորության նյութական բարեկե-
րության շահերին: Նա ղնում էր ոչ միայն քաղաքային, այլև գյուղական տար-
րական զարգենքի հիմնելու խնդիր: Պահանջում էր «Հայաստանի բոլոր ոլո-
ղերում և քաղաքներում հաստատել պարզ զարգենք, որոնց պաշտոնը էր ըն-

72 Մ. Նալբանդյանի հրկերի լիակատար ժողովածու, հատ. I, Նրան, 1945, էջ 256:

73 Նույն տեղում, էջ 455:

74 Նույն տեղում, էջ 355 և 461:

դու եւ զիր ուսուցանել ազգի գոմեակներին։ Այնպիսի դասընթաց, որ ժողովրդի շքամբորտութենը բարձրատիկ է այն պաշտօնական իրադրութայանը...»

Իմ տնտեսանքում գլուխս և խալախորին, ճգնաբտություն և ծաղրկության և Եւրահակություն՝ զՀյուսիսափայլս-ի Հրառարակություն առաջին տարում և ապա անդամք տակալին չէր բացաճալու և ազգի ներքում բախվող դասակարգային ներհակությունները: Այնուամենայնիվ, այս Հարցում եւ ավելի ու ավելի էին սկսներն դատում ռմսազրի լիբերայ և դեմոկրատական բեռններով հակապետությունները: Այսպես, մինչդեռ Ս. Նազարյանի Հրապարակախոսությունը կոչում էր խղճի ու մարքի ազատության սկզբունքից և, բոտ էություն, դատում անհատի ռարտյան և ազատության շուրջը, Ի. Նաբանդյանի գեթիշիտը դադախութը ազգության Հարցն էր, որն է վերջու եունանում էր ժողովրդի տղիսական և լադաքական ազատութեան խնդրի հետ: Մինչդեռ Ս. Նազարյանը հանվում էր իրիտը կարգերին համակերպվելուն, Նաբանդյանի հակաքանները հատուկանում էին սյգ կապիտի հետ պատակալվելու ուղղությամբ:

Ի վերջոս ասկնդիս էր դաստնում նրա և նադարյունի անկաժողջիկ տարու-
կարծությունը: 1859 թ. ԼԳ. նալքանդյանը Հրաժարյոս էր հայ իշխանաւոր-
ների և հարտասոների միջոցներով ազգը լուսաւորելու մտքից և նույնիսկ
մատում ողջի մերնախաւի ազգամարտկունը: Բեղզասի⁷⁶. ուրտնդից ուրտնդ.
Գու. երկու կոսկնդով ոյ միտյն ուղղասոնը պատմամետնը, այլն քո բուրդ ազ-
գըն քո հար տակերը կհահանա դերեղմանից և կվաճառուի⁷⁶, — ասում էր նա
ուղջի հարտասոն: Անկողության հաստարանը և լծակը, — գրում էր նա, — է
հասարակ ժողովուրդը... Եվ ազգ աւելում լինք իմանում այն մի քանի մարդիկ,
որ արծաթի սանդղաղով վեր են բարձրացել ազգի մակներույնից, այլ այն
խեղճ ու կարեկնության արժանի ժողովուրդը, որի վրա ծանրացել է ազգային
սայարախտության հետանքը⁷⁷:

Ազգայնաբանական դործը, ստեղծ էր ԻՖ. Նալբանդյանը, պիտի առաջանա ցավից ու հիմքից, հասարակ ժողովրդից: Երևա շուտ ապավով ազդի վերնախավիկից, սղդի մտավորականները պիտի կաշմորոշվեն դեպի հասարակ ժողովրդաց, ուղղութիւն և դարկ ստան ազգայնաբանական պարծին⁷⁸:

ԻՄ. Նալբանդյանը հանգուժե էր այն համոզման, թե յի կարող խօսք լինել արդիի «եկրոսյակախ» լուսավորություն» մասին, եթե ապահովված չէ նրա քաղաքական ազատությունը, լուսավորությունը ու նյութական բարդացվածությունը։ «Ոյր յկա մրտքի ե բանաշայանության արգատություն,— գրում էր նա,— այնտեղ կա հոգու առկուսություն, իսկ ուր ստրկություն՝ աշտեղ յկա կյանք, Հայսց ազգը ուսնց նորան ես քաղաքականապէս մեռած է ներկայումս. մի վերանորոգություն, մի բարոյական միաբանություն, եթե կրաքիլ է երբնից հուսալ, ապա ուրեմն պիտի յինի աշն հնգրիս ե ոսուսց լուսավորության միջնորդութեամբ»¹⁰։ Հրապարակախոսը ծագածնում է ազդային մտքի ե խղճի ստրկության դեմ ե պա-

26 ԻՄ. Կոմարանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 1, էջ 459:

78 *Journal of the History of Ideas*, 43 (1982)

77 *Imnula* *in* *Imnula*, *Ex* 452.

76 Կարելի չէ որոշել, թե 45.9:

75. *Hydrophilus* *maculipes*, *ly. Adm. h. chin.*

Վանքում ազգի սոցիալական և քաղաքական ազատագրում, առանց դրան, առում է նա, չի կարող չի ենթ ճշգրիտ և ստույգ ազատություն՝ ազնվաբանությանը սյունքան հիմնադր է, որքան ազատ է և անկախ ստրկության մեջ չի կարող լուսավորության ծիրը հասնալն⁸⁰, ներկա հասարակության մեջ ազատությանը օրոհ իշխող վերնախավերի մենաշնորհն է, որոնք մյուսներին դիտում են որպես իրենց հրամանները կատարող ծառաներ ու ստրուկներ և նրանք ազատագրական ձգտումները համարում ապստամբություն⁸¹։ Ուշադրելով որ անգոր մորդերիս համար առանց իշխանության չի կարող խոսք չի ենթ քաղաքական տգիտության մասին։ Դաշն անդոր է նաև քաղաքական իշխանությունը, ի՞նչ գուրկ է նյութական հենարանից՝ անտեսական պատվանդանից։ «Երբդիկ, — ասում է Մ. Նալբանդյանը, — պիտո է ամրացնելին յարյանց նյութիդին ոտքերը, այնուհետև կարողանային դնալ քարոյականի և իմացականի քամակից»⁸²։

Միլլայիկ Նալբանդյան

Հայ իշխանությունը, նյութական բարեկեցությունը և կրթությունը իրար հետ անբաժանելիորեն կապակցված բաներ են. ուժ դեղերում է քաղաքության մեջ, չի կարող իրեն ձեռնտու եղանակով օգտվել իշխանությունից, ուժ չի օգտվում քաղաքական իշխանությունից, չի կարող փրկվել ճնշումից, այսինքն՝ լրավորությունից, ուրեմն՝ նաև տղիտությունից⁸³։

Չերնիշևսկու այս դրույթներից բխում էին մարտական եզրակացություններ. քանի դեռ իշխում են անաշխատ դասակարգերը, անհնարին է դուրս գալ օտեղծված միճակից, ի՞նչ չի ենթ հեղափոխության միջամտությունը։ սույն հետևություններն էին ելնում նաև Նալբանդյանի դրույթներից։

Տակավին «Թաղազս հայկական զարթոթյան ճառ»-ում փայլատակում էր

⁸⁰ Մ. Նալբանդյան իրենի լիակատար ժողովածու, հատ. 2, էջ 264։

⁸¹ Նույն ազգում, հատ. 1, էջ 399 և հետ։

⁸² Նույն ազգում, հատ. 2, էջ 274։

⁸³ Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, том V, стр. 97

նրա այն միտքը, թե լուսավորությունը երկնառաք տուրք չէ, այլ բարիք, որ պիտի նվաճվի ազոհիք և նվիրություններով: Առասպառնությունն լուսավորական գործի գինը են տեղադրեց, կամ գինը արեանն, — դրամ էր նախադրյալը 1859—61 թվականներին, Ռուսաստանում ստեղծված Հեղափոխական իրադրության պայմաններում՝ վերագրության իր դրույթներին⁸⁴, և... Ճշմարտությունը և լույսը, ասես թե միշտ պիտի է պատերազմելով հաղթեն խավարին և ստություն և հավշտակեն հաղթության ձիվներին⁸⁵, Ոչ միայն իր ժողովրդի լուսավորության խնդիրները, այլև նրա ազատության և բարեկեցության հետևանքները հրապարակախոսը լծորդում է ռուս և նվիրյալական Հեղափոխական շարժումներին հետ: Անձամբ իսկ գինվորագրվելով այդ շարժումներին նա դրանց մեջ էր տեսնում իր ժողովրդի սղատագրման երաշխիքը:

Ցարական ինքնակալության դեմ պայքարելու համար Մ. Նալբանդյանը բնա կարելույն ոգտագործեց լեզայ հնարավորությունները և դրեց նույնիսկ իր «Խառնակ ազգիս երգը», «Մանկության ուրբը» և, մասնավոր, «Ազատեմ ստեղծած» բանաստեղծությունները:

1859 թ. քաղաքական պատերազմով մեկնելով արտասահման, Մ. Նալբանդյանը մտահոգված էր պայքարի ամսագրի խափանման դեպքում նրա տպագրությունը արատաւճման փոխադրելու հնարավորությունը:

Ձևայած, ինչպես երևում է, նադորանք սկզբում համաժողովրդային էր՝ «այստեղ ամսագրի տպագրությունը արտասահման փոխադրելու, ուսկայն հետևյալում նա հակվել էր այն մաքին, թե Ռուսաստանում սկսված ռեֆորմները հնարավորություն կտան շարունակելու նրա հրապարակությունը Մոսկվայում, եթե ընդատեցնում դրաքննական կոմիտեին, չափավորվի պարզեղանկանի ուղղությունը, այլ խոսքով, «սանձ դրվի» ղխավոր աշխատակցի գրին: Մ. Նալբանդյանի գիրքորոշումը որոշ սառնություն մտքից նրա և Մ. Նալբանդյանի փոխհարաբերությունների միջև և մի պահ խորացրեց նրանց զուգափարակալան անջրպետը: 1859 թ. հետո Նալբանդյանի անունը գրեթե անհետանում է ամսագրի էջերից:

1860 թ. վերջերից Մ. Նալբանդյանը ուղևորվում է Կ. Պոլիս Այդ քաղաքում նա մնալով է ընդամենը երկու ամիս՝ Նոր Նախիջևանին կոտակված խոշոր գումարներ ստանալու համար: Հնդկաստան ուղևորվելիս և մի տարի անց՝ Նեղիստանից վերադառնալիս: Նշանավոր ժամանակներ էին այդ, երբ տրեմատաձայ հաստրակական կյանքը խլրտում էր նորահայտիկ Ազգային սահմանադրության շուրջը: Ազգային գործերը ղեկավարելու համար կշիս էր Անդր լերից սևդր-Ֆրանսիական կապիտալի հետ լծորդված արևմտահայ կոմպրահորական բուրժուազիան, որի զաղափարախոսներն էին հենց Սահմանադրության հեղինակները: Պոլսահայ գործիչների հետ ունեցած հանդիպումներն ու մտափոխանակումները ընդլայնում էին ռուսահայ անվանի հրապարակախոսի բարեկամներին ու համախոհներին ջրբաներ, ընդարկակում նրա ուղեպահին-

⁸⁴ Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 2, էջ 56:

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 217 և հետո:

քաղաքական հարցախորությունները, նրա դործունեությանը հաղորդում համազգային ծավալ ու յիշքը: Արեւմտահայ դեմոկրատական մտավորականությունը նա պծագրում էր գործունեության հետևողական-զեմոկրատական հեռանկարներ, բնիսում նրա միտքը ազդի քաղաքական ու սոցիալական ազատագրման խնդիրների վրա: Արեւելահայ հրապարակախոսի հայացքները ազդեցության խոր հետքեր էին թողնում արեւմտահայ առաջավոր դործիչների վրա:

Մ. Նալբանդյանը շղերագնահատելը Սահմանադրության առողջադիմական նշանակությունը: Թուրքիայի մայրաքաղաք Կոնստանդնուպոլիսում 1908 թ. Պոսիսի «Լեհզվում» նա առիթ ունեցավ դիտելու, որ «սահմանադրության» և «յուրավորության» դրոշմը բռնած արեւմտահայ միջնադարում իսկապես դոկտրինայի շուրջ ազդի գաղափարական այն միասնությունը, որի մասին ուղղված սղջունի խոսքում ավելիում էր դեմոկրատական այդ վերքի խմբագիրը՝ Հ. Սահմանյանը: «Լեհզվում» մի այլ համարում քննարկման նյութ դարձնելով արեւմտահայ գաղափարի համար յարիք դործած Պոսիս վարդապետի լրենի ու հակա-ժողովրդական արարքները, Մ. Նալբանդյանը րավական լքր համարում Սահմանադրության օրգաններին՝ մեկի՝ կրոնական ժողովի որոշումը վատհամբավ այդ հեղեցականի կրոնական պաշտոնականությունը պետք է լուրջնելու: Կամ հեղ ռեհզվում խմբագրի առաջարկը՝ նրան եկեղեցական կոլումիք զրկելու մասին, Նալբանդյանը գտնում էր, որ հանցագործը պետք է պատասխանատվության կանգի ոչ վն կրոնական, ոչ քաղաքական և քրեական առյանների առաջ: Դրանով նա հսկայորում էր ոչ միայն նախասահմանադրական ժամանակների մտավոր-քարոյական դործիչներին ու գրանց «խաղաղայ» պաշտպաններին, այլև մերկաղնում պետավորայ» սահմանադրականների իսկ դաղափարական սահմանափակությունն ու տնհետողականությունը: Սահմանադրության սղջունքային իր քննադատությամբ նա րստ էություն րանում էր մարտական հունի մեջ դնել գաղափարայ ժողովրդի և Կ. Պոլսում վեգերող պանդուխտ գաղապանների պահանջները և լյուրեղաղնել արեւմտահայ «լրսավորայ» յերբաղններից տակալին շահմանադատված արեւմտահայ դեմոկրատայի պահանջներն ու տնեակնեները:

1860 թ. դեկտեմբերի վերջերին, Կ. Պոլսից Լոնդոն կատարած իր ուղևորության ժամանակ, Նալբանդյանը առիթ ունեցավ շարագրելու իր հայացքը նաև հայ ժողովրդի աղետադրման հեռանկարների մասին: Նեապոլից Սփանյանին ուղղած իր նամակում նա ղուպահեռ էր անցկացնում Խալիպայում արծարծված պարիսպական շարժման և հայ ժողովրդի ընթացիկ վիճակի միջև: Գարիբաղիի հետում, րսում է արեւելահայ հրապարակախոսը, կանգնած է «հասարակ ժողովուրդը», Վիկտոր էմանուէլի ետնում՝ «քաղաքացի» (բուրժուազիան—Նմ.): Դիմադրելով րնդհանուր թշնամուն՝ երկուսն էլ պայքարում են իրենց հայրենիքի ազատագրման համար, րայց նրանց մեջ առկա է նաև «խոշոր տարբերություն», Խալիպայի պատարմանը նրանք մերձենում են «տարբեր սկզբունքներից»:

Խաղաղական դիպքերին ի տես, հրապարակախոսը վերհիշում էր հայրենի ժողովրդի վիճակը: «Հանան ու Վեգովիսան ծխվում էր. Արարատի հին վուկանի մեջ միթն» կրակ կմեա իսպառ...»,— հարցնում էր Մ. Նալբանդյանը:

Հայկական իրականություն մասյւ հետեւաբարքի միայն նա չէր մտաւնում արեւմտահայ ալի համախոհներին, «սրանք կուրծքի մեջ դարկում է մի ստուգատես հայկական սիրտ»⁸⁶։ Նույն ալս խոհերով է համախոհում ետե հացորդ տալում գրված նրա «Ազդատին թատրոնը Պոլսի մեջ» հոդվածը, որ «հին խելքերին» հակադրում էր նոր սերնդի հայ երիտասարդությունը, «ծամանակի և դարու ալն հարազատ որդիքը», որոնք իրենց մտքով ու փորձով ալ վերաբերմունք ունեն դեպի ազգը հուզող խնդիրները, քան իրենց «ամուլ նախնիքը»⁸⁷։ Ակններն է, որ իր շրջագոյութւոյնների ժամանակ ողջ հայ դեմակրատիայի պարագլուխը հանդես էր գալիս ոչ միայն իր ժողովրդի ազատագրական դարթունքը շեփորողի, ալ նաև նրա մարտական ուժերը կողմակերպողի ու առաջնորդողի գերում։

Անեախրնթաց հեղափոխական թափով է շարադրված մտնալմանդ Մ. Նալբանդյանի 1861 թ. Փարիզում հրապարակած «Երկու տող» պոէմիէնտը։ Բնութաւանում արծարծվող հեղափոխական իրադրութեան սրմտը նշանակալից պահին է գրվել ու հրապարակվել ալդ պոէմիէնտը, ալն որերին, նրը գլուղիոցիտան ապատարութւոյնների բարձրագոյ սալքը իջնեկու ալնկոյութեամբ ցարը հրատարակում էր հորատախրութեան վերագումը սպիտոց փետրվարի 19-ի հրովարտակը։

Բնութաւանի ըմբոստացումը մեկուսացած եւույթ չէր։ Ալն արծարծվում էր բազմութիւլ երկրներում ժալալովող տղատագրական շարժումներին համընթաց, ժամանակի հասունացած համարելով վճռական գործողութւոյնների համար, պոէմիէտի հեղինակը կոչ էր անում հայ ժողովրդին անմասն չմնալ առաջովոր մարդկութեանը համակած թուրքահիթ՝ ալգալին աղատութեան գրոյ պարզելու համար, «Երբ նվիրական պարտականութւոյնն է, սրլալի որ մեր ուժը կտանի, սպասալորել մարդկութեան, քանի որ ապրում ենք երկրալիցի մրա և խոտոլմանում մեր տկարութեանը, որ շինք կարող բաժանվել նրա մտկերութիւլից»⁸⁸, գրում էր Նալբանդյանը։ Իրանով նա քանում էր համառոտական հունի մեջ մոցնել նաև հուլերի աղատագրական մարտումները։

Նալբանդյանը մեծարում է իրենց հայրենիքի աղատութեան համար մարտունչող ու նահատակվող հերոսներին, նրանց, ովքեր ապրում են և տքնում րեհհանուրի օղտի հումար՝ սլալ հասկացած լինելով թի օուտ է մտնալմութ քաջաբախտութեանը, առանց ընդհանուրի նրջանկութեան»⁸⁹։ Բայց և միւսմամանակ նշում էր ընդհանուրի օղտին տքնող ալո հերոսների՝ հարադատ ալգի հանդալ ունեցած համաուարմութեանը և համամարդկալին աղատագրական շարժման նկատմամբ նրանց նվիրվածութեանը։ «Նոքա չկաշալմեցտն օտարներից... Նոքա չնեղեցեցին յուրեանց ալղին, նոքա չլինանեցին յուրեանց դրիւր... Նոքա աղահամարհեցին օտարի տված պատիւը և աշխատեցան դժուրի պատվանշանների տեղ կրել յուրեանց սպարութեան անուրը, ալլն վեր-

86 Մ. Նալբանդյան, Երկու տող, հատ. 4, էջ 186։

87 Նույն տեղում, հատ. 2, էջ 302։

88 Նույն տեղում, հատ. 3, էջ 231։

89 Նույն տեղում, էջ 301։

քերի սպիռ, որոնց արժանացել են մարտիրոսաբար, ազգի ապստամբյան անունով»⁹⁰։ Մերկացնելով իրենց խիզճն ու զրիշր վաճառքի հանոդ ազգացավ ալախոհներին, նախանշյալը դրոժ է, որ իր կյանքի զբոն խորհուրդն ու նպատակն է համարում կանց շտոնել անդամ ինքնապոհության ստեղ՝ հայ հասարակ ժողովրդի կոխկոտված իրավունքը պաշտպանելու համար։

«Մենք ազատակամ նվիրեցինք մեզ հասարակ ժողովրդի իրավունքը պաշտպանելու։ Մեր անձր և զրիշր ընկերացիներ հարուստներին, նոքա յուրյանց արժաթել թումբերի տակ միշտ անխոցելի էն, նան բռնակալների իշխանության մեջ։

Բայց այն խնդհ հայր, այն հարստահարյած, ողորմելի, ազրոստ, մերկ ու քաղցած հայր, ոյ միայն ճնշված օտարներից և բարբարոսներից, այլև յուր հարուստներից, յուր հոգևորներից և կիսազրոգելտ ուսումնական կամ փիլիսոփա ամբողջներից, ահա այն հայր ամենայն արդարացի իրավունքով զրավում է մեր ուղարկությունը և նորան զարձյալ, առանց և վալրկենական երկմտության, նվիրեցինք մեր ըսլոր կարողությունը։

Պաշտպանել այն հայի առաթուր կոխված իրավունքը է մեր կյանքի բուն խորհուրդը և նպատակը, իյ այն նպատակին հասնելու համար չէ պիտո ընկերիներ ոչ բանտի և ոչ քաղցի առջև, ոչ միայն բանիլ և զրշով, այլև ղենքով և արյունով, եթե մի օր արժանի լինիք ղենք առնուլ մեր ձեռքը և մինչև այժմ քարոզած ազատությունը նվիրել և սրբել մեր արյունով»⁹¹։

Մ. Նալբանդյանը օգտագործեց հրապարակախոսության բոցաշունչ խոսքը ոչ միայն հայ ժողովրդի ճնշողներին ու հարստահարողներին մերկացնելու, այլև օտար կեղծքիչներից ապատաղրվելու «օղիղ ճանապարհը» մատնանշելու համար, Այդ նպատակին նվիրեց նա 1862 թ. Սիմեոն Մանեկյան կեղծանունով Փարիզում լույս ընծայած իր «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատությունը։

Նշանավոր այդ գործում նկարագրելով Ռուրքիայի տնտեսական տաղանալը, նրա աճող պիտական պարտքերը, ժողովրդի հետամնացությունն ու թշվառությունը, հեղինակը Թուրքիայի զժրախտության պատճառը համարում էր հիթոպական պետություններից նրա ունեցած կախումը, Հատկապես մատնանշում էր եվրոպական կադիտայի ներխուժումը այդ երկրի շուկաները և պրա հետևանքով արեւտահայ հասարակ ժողովրդի համար ստեղծված ծանրը վիճակը։

«Հայ վաճառականը,— դրոժ էր նա,— կարողանում է դիմանալ եվրոպական կապիտալին՝ օտանձնելով նրա գործակալի նկուն դերը և պատճառ դառնալով «ազգի կաթվածահարության»։ 1858—1859 թթ. զրած իր երկրում հայրենի առեւտրա-վաշխառական կապիտալին դիմադրելու համար Մ. Նալբանդյանը պաշտպանում էր հայ վաճառականական ընկերություններ կաղծակներպիւր, վերաբերյալ նազարյանի առաջարկությունը, ի տարբերություն դրան՝ «Երկրագործության» հեղինակը Արեւմտյան Հայաստանի համար առաջ էր քաշում «օղիղային վաճառականություն» կաղմակերպելու խեղիթը, որի

90 Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 3, էջ 39։

Նույն տեղում, էջ 23 և հետ։

նպատակն էր՝ հայ գյուղացիությունը և քաղաքային զանազանները մի կողմից պաշտպանելու, ֆեոդալական հարստահարումներից և մյուս կողմից՝ մրցութային դուրս դալու և վրոպական կապիտալի զեմ, Հեղինակը միայնակ էր այն պատրանքը, թե դրանով հայ ժողովրդի համար տնտեսական նոր համայնակենցադի պատենք է կառուցվելու Թուրքիայում:

Կապիտալիզմին հատուկ վտրձու աշխատանքի սխտեմը Մ. Նալբանդյանին պատկերահուում էր ուսպես ստրկություն համագոր շարիք: Կապիտալիզմը ոչ միայն չի լուծում սոցիալական և հոգին խնդիրը, այլև թշվառություն է մատենում վտրձու գործավորներին, հարկադրելով հողագործի գյուղացիներին մասնառքի հանել իրենց ժաշխատանքը: քանի որ շունեն ասարկու ալլ միջոց: Սղալու և մ նս, միայն օրենքով, քաղաքականության աղառ կոլվելով աղալու և ու նս, քանի որ նյութական կարոտությունը ստիպում է ինձ, կամա-սկսում մի ուրիշին ստրկանալ, ուրիշին հասալի և ալղ ծառայություն հոգ հարել իմ անանիքի համար⁹², — հարցնում էր Մ. Նալբանդյանը և իր հարցադրությունում իսկ կանխում ընթերցողի բացասական պատասխանը: Հրապարակախոսը ունի որս հեղափոխական-զեմեկրատների ու դրանց հագորդած հեղափոխական-նարողներին ընդհանուր այն համագումարը, թե կապիտալիզմը կանխելու համար գոյություն ունի միայն մի համագործակցող համայնական հողատիրությունը: Պա է այն քանալին, որ կարող է մարդկանց աղան բացել աղատություն, համաստրություն և եղբայրության փակ դռները, Իրեն համալինքի սեփականություն, հողը չի կարող դառնալ ոտածախի առարկա: Հողը կարող է լինել մասնավոր սեփականություն սոսկ որպես քանակադի կամ տնամեք շունենություն մայր: Վերկրագործություն հեղինակը դրվատում է քաղաքային մանր տրհատագործությունն ու համայնական հողատիրությունը վրա հիմնված գյուղացիական մանր արտագործությունը: Եթե արհեստահարությունը շապավինն համայնական հողատիրություն, ապա տնտեսափոխի պիտի դառնան մանր գյուղացիություն և մանր արհեստագործությունը քաղաքում, սարտափոխի նեղությունն ու ընտրությունը, սոսկ եթե ոչ այսօր, փաղը պիտի թաղավորի բոլոր Թուրքիա մեջ⁹³, Հեղինակը հախտն-ձելի չի համարում հվրոպական գործարանատերերի աղալանքը մասնատահանող, շուկայի հարափոխի միհանից և երկրում իրիսող ումիմի գմայրները կախված արևմտահայ վաճառականների գրությունը: Աղղը պիտի հրաժարվի գաղութադնությունից, տուն մերադարձնի քաղաք տնտեսափոխված պուն-գոխտներին և հարապարտություն տա նրանց դրավելու երկրագործությունում: Ե. Պիտի որ սղղի մեծագույն մասը հրկրագործ լինի, իսկ փաղաղունը՝ երկրագործի դուրս բերած արղյունը մշակող և վաճառող, որ գուղակղի աղահվի և աղատությունը տարադիր դնա⁹⁴:

Իր ալս ծրագիրն էր ահա, որ Մ. Նալբանդյանը քնալում էր որպես աղղը կործանումից փրկող առնտեսական հեղափոխություն: Պանդախտներին գյուղ վերադարձնելու և նրանց տնտեսությունը վերականգնելու համար հար-

92 Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար մոզովածու, էջ 52:

93 Նույն տղում, էջ 53:

94 Նույն տղում, էջ 70:

կազմող են նյութական միջոցներ, որոնք հայթայթելու են հայ վաճառականների կազմակերպվելիք վարկատու ընկերությունները, Այդ ընկերությունների միջոցներով պիտի շահագործվեն Հայաստանի ջրային հարստությունները, մանր գյուղատնտեսության կողքին կազմակերպվեն խոշոր մեքենայացված գյուղատնտեսական և անասնաբուծություններ և գյուղատնտեսական բերքերը մշակող խոշոր արդյունաբերություն⁹⁵, Միայն փողի ու ապրանքի կազմակերպված այդ շրջանառության միջոցով կտրելի է բարյոքել թշվառության մատնված հայ մասնատների և անխոսափելի բայքաժան դատապարտված հայ վաճառականության միևնույն Միայն կազմակերպված ազգային վաճառականությունը կարող է հայ ապրանքատերերին տեր դարձնել դրամի իշխանության (որչափ Եվրոպան կարիք ունի նրանց ապրանքների արտահանությանը) և այդ միջոցով ղեկի ինքը դարձնել դրամի շրջանառությունը⁹⁶, Այս էր Բ. Նալբանդյանի պատկերացրած «տնտեսական հեղափոխությունը»:

Մ. Նալբանդյանը ննթադրում էր, որ քաղաքի և գյուղի մասն արտադրությունը հնարավոր կլինի փրկել կապիտալիզմի սպառնալիքից, ինքն ներուց տրամադրվի կապիտալիստական արտադրության տխնիկան՝ մեքենան: Իս ֆրանսիական սոցիալիստներին հատուկ ուսուցիչական այն հայեցակետն էր, որ քննադատված է «Կոմունիստական մանիֆեստ»-ում: Արտադրության և փոխանակման ժամանակակից միջոցները օգտակարանախրական հին օրիստի մեջ խցկելու տրոճը «Մանիֆեստը» դիտում էր որպես մանրբորժուական սոցիալիզմին հատուկ ուսուցիչական պատրանք⁹⁷:

«Իրկագործության» արձարած որոշ դադափառներ անձանթ չէին հայ միջավայրին: Գրանցից մի քանիսին հանդիպելիքը Գ. Պատկանյանի մոտ: Նման դադափառները միանգամայն օտար չէին նաև արեմտահայերին: Գյուղատնտեսական հումայթների և անանձնային բամբակի ճղնամամի կապակցությամբ, որ որվել էր Եվրոպայում՝ տներկյան ստրուկների ապստամբության հետեանքով, Մանիստի հայ առերականները ստեղծելին «Արատայան» ընկերությունը, որի մասնակիցները այարտավորություն էին րտանանում «Կոմունիստ» գործ ընել ընկերության հայվին, արտարական ձևունարկություններ և փոխադրական գործեր ընելու: Արեմտահայ տնտեսագետն. Ջորայանը և Պարիզի թերթի խմբագիր Լ. Բուրգուանը համոզված էին նույնիսկ, որ հայ խոշոր կապիտալիստներին այդ ընկերությունը ևնտուտ պիտի լինել որ միայն հայ կապիտալիստներին, այլ և նպատակն էր հայ ժողովրդի տնտեսական և մշակութային մերանությունը, Հայաստանի անսպասադրուր համարելով երկրագործությունը, նրանք հայ առերականներին կոչ էին անում գործ տալ ազգի երկրագործությանը, «Փորիդ» թերթը հատկապես շնչառում էր շնրամարտություն և բամբակամշակման կարևորությունը: ալ վաճառականներին թերթը հորդորում էր ճանապարհներ կառուցել և նա-

⁹⁵ Բ. Նալբանդյան, Իրկերի ինակատոր ժողովուրդ, էջ 74 և 79:

⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 48 և հետ:

⁹⁷ Կ. Բուրգու, Ֆ. Էնդլիս, Կոմունիստական կառակցության մանիֆեստը, Պետհրատ, Երեվան, 1938, էջ 41—42:

վեր ձեռք բերել հայ դուրազայինների արտադրանքը և արտադրելու և ազգային վաճառականությունը զարկ տալու համար⁹⁸։

Ձորալանի և Մուրադյանի գրածներից Մ. Նալբանդյանի տեսությունը տարբերվում է նրանով, որ նկատում էր հայ դուրազայինության շահերից, նա համոզված էր, որ հայ դուրազայիններին վարկաբեկելով, հայ բուրժուազիան կնպաստի Հայաստանի տնտեսական զարգացմանը և դրանով իսկ ազգային վաճառականության ընդլայնմանը և հաղորդի իր գործունեությունը։

Կասկած չկա, որ Մ. Նալբանդյանի առաջարկած տնտեսական այս հնարավորությունը իրագործելու դեպքում Թուրքիան լպիտի կարողանար խուսափել կապիտալիզմից, նա միջոց չունի տրեքներ դնելու հողային կապայի և փողային վարկի կապիտալիստական շահարկմանը։ Համայնապատկան ֆեոդերից առաջնային օգտվելու էին լծկան, դուրառնտեսական դորժեքներ և սերմացու ունեցող դուրազայինները։ Ձեռք խոսում ալլևս այն մասին, որ առանց վարձու աշխատանքի օգտագործման և նահապետի պիտի լինի ստեղծել Մ. Նալբանդյանի նախատեսած մեքենայացված գյուղատնտեսությունը կամ դուրառնտեսական բերքեր մշակող խոշոր արդյունաբերությունը։

Այնուամենայնիվ, Մ. Նալբանդյանի «Երկրագործությունը որպես ուղի դեպի ապագա» գրքին ևս կարող են մեղադրել վ. Ի. Լենինի տողերը Գեդեհին Հիմնադրած նարոդնիկական դեմոկրատիզմի մասին. «Լենինով ստույգապես բանի նկատմամբ, թե ինչ տեսակ պետք է լինեն (և կլինեն) հողերի նոր բաժանման տնտեսական հետևանքները, այն հանդիսանում է դուրազայինական մասնալիստական... դեմոկրատական մեքենայի սեղանից ու սիմպոզիում»⁹⁹։

Նախապես էր դուրս բերել հեղինակի պատկերած տնտեսական հեղափոխությունը և առանց քաղաքական հեղափոխության, Հիմն կամ կարծելու, թե տնտեսական հեղափոխությունն հետևյալը լուրջաբար էր հարցի քաղաքական կողմը, չըմբռնելով որ հնարավոր չէր դիմադրել հիպոստատիկական, առանց բախվելու Թուրքիայի և նրա SLAUS QUB-ն պաշտպանող նախապատկան մեծ տերությունների հետ, եվ վերջապես, կարելի էր դիմադրել օտարազգի կապիտալիստներին կամ հայազգի կալվածատերերին՝ առանց պայքարելու նրանց հովանավորող Թուրքիայի պետական կարգերի դեմ։

Որպես «Երկրագործությունը» գրվում էր Թուրքիայում վաճառվելու համար, հեղինակը շրջանցում էր անխուսափելի այս հարցերը։ Մոկայն Եմրեկ-բաղադությունը հեղինակը աչքի առաջ ունի որ միայն արևմտահայերի ազգայնությունը մեծ տերությունների հետ, եվ վերջապես, կարելի էր դիմադրել օտարազգի կապիտալիստներին կամ հայազգի կալվածատերերին՝ առանց պայքարելու նրանց հովանավորող Թուրքիայի պետական կարգերի դեմ։

98 Ա. Կալինյան, Անկախությունը հայ պարբերական մամուլի պատմության, հատ. 2, էջ 491 և հետ։

99 Վ. Ի. Լենին, Երկր, հատ. 18, էջ 453։

Արդեն իսկ «Երկու տող»-ում Մ. Նալբանդյանը հասարակ ժողովրդի պատմության հիշք տեսնում էր նրա հեղափոխական պայքարի մեջ, նա համարված էր, որ թՀին խնդիրը երբեք համաձայնելու չէին խաղաղության տեղի տալ հոր գաղափարներին և հորը պատերազմով պիտի կոնզնեզին իր զորքը ավերակների վրաս¹⁰⁰։ Տե՛ստ ազգեր պատահեցան անբախտության, բայց այդ լեզվով հեջա համար հավիտենական մասնություն, Աջսորվեցան, կախվեցան, գլխառվեցան և ալովեցան, բայց հեջա հոգին կհեղանի մեաց յուրանց ամայացած հայրենիքի փլատակների մեջ,— դրո՛ւմ էր Մ. Նալբանդյանը։ Ստար ու առանին ճեշողների ու հարստահարողների դավադանները տակից Հայաստանի սարերը, լորերն ու անտառները միայն հեկեկանք ու հոնդուներ՝ են հեկեկում, առում էր նա, բայց ճեշված ու հարստահարված ժողովուրդների վիճակը ևս վերջ է առնում, էր նրանց փեշերի տակից դուրս են շարում գիմադրության պողպատի օրերը¹⁰¹։

«Երկրորդ օրվան» հեղինակը հետո շեր համարում այն օրերը, երբ արեմտահայերը պիտի ըմբոստանան առթյանի բարբարոս թագավորության դեմ՝ հայրենի իրենց հողը զենքով ազատելու և նրան «տիրաբար» խշխելու, ազատորեն մշակելու համար։ Սակայն նա չէր պատկերացնում հայերի ազատագրական շարժումը որքան ազգայնորեն մեկուսացած շարժում, նրանց ազատության հեռանկարը նա վերջին հուշով շողկալում էր ասիական հեշված ուղիների սողիլական և քաղաքական ազատագրման թեղհանուր տեղաշարժերի և սողիլալիզմի հողթության պատմական հեռանկարների հետ¹⁰²։ Բայց հասկանալով այդ ալիքն սողիլալիզմի միջոցով «մարդու և հացի հարցը» լուծելուց առաջ՝ ասիական ազգերը, այդ թվում նաև հայերը պիտի հոգան իրենց ինքնապահովության մասին, ցույց տան, որ ընդունակ են դիմադրելու իրենց կյանքն ու գույքը հափշտակողների բռնեցքին, պաշտասանելու իրենց երկրի սահմանները, ապրելու իրեն ազդ և պահպանելու իրենց ազգությունը¹⁰³։ Հայերի կատարելից առնետական հեղափոխության խնդրին նվիրելով իր պիքը, Մ. Նալբանդյանը համարում էր, որ ստանց այդ հեղափոխության, անհնարին պիտի լինի հախապալմանը ըստ ինքնի վերականգնելու հայերի ազգության օրագրված՝ մեքենան, նրա քաղաքական սեկախությանը։

1857, 1859, և 1860—1862 թթ. կատարած իր ուղևորությունների ընթացքում Մ. Նալբանդյանը այցելեց կապիտալիստական Արեմտքի մի շարք երկրներ ու կանսպոններ։ Նա տեսավ 1848 թ. հեղափոխությունից հետո աշխատանքի և կապիտալի, ազատության և ստրկության, սողիլալիզմի և լիքերայիզմի բախումները, դիտեց հոգի և կապիտալի համակենտրոնացման պրոցեսները, սակունառնեց հոյակ գլուղի և քաղաքի միջնախավիերի քայքայ-

100 Մ. Նալբանդյան, երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 3, էջ 15։

101 Նույն տեղում, էջ 86։

102 Նույն տեղում, էջ 48։

103 Նույն տեղում, էջ 87 և հետո։

մանր, բանվորների և գյուղացիների հարստահարմանը, հայտասել և կախալ աղտոթխումների ճնշման վիճակին:

Դեպքի Հնդկաստան կատարած իր ճանապարհորդության ժամանակ Մ. Նալբանդյանը եղալ զաղութարարների ներթափանցած ու նրանք յարգող-քողարարող թուրքական ուսերկացուների հետևողների մի շարք երկրներում, տեսավ կապիտալի տիրապետության ներքո ուղի երկրների տնտեսական հետամնացությունը և նրա ժողովուրդների զանգվածային դժգոհություններն ու քմբոստացումները:

Նշանակալից սարիներ էին դառնում, նրա Ռուսաստանում, Չինաստանում և Հնդկաստանում ունեցված վրձնապատկերում էր գյուղացիական ապստամբությունների տարերքը: Մեզ պահին անդրկովկասյան ժողովուրդների մեջ ես աղջույին և սոցիալական զմեռություններ էին կոտակված քարիզմի դեմ, իսկ Արևելքում Հայաստանի գաղտնիներում հայ ժողովուրդական դանդաղածների մեջ խմորվում էին շարժումներ՝ ուղղված սովորական բնակավայրային և հայ իշխող վերնախավների դեմ:

Ջարթոնքի այն ժամանակամիջոցին էր այս, երբ, Վ. Ի. Լենինի բնութագրումով, բուրժուական դեմոկրատիայի հեղափոխականությունն առդեմ մահանում էր (նվերպայում), իսկ սոցիալիստական ուղիների առաջնությունը հնարավոր չէր հասնել: Երբ Լենինը հետո էր այսում այս պահին մասնավորապես հայ դեմոկրատական մտավորականությունը, որը բնակվող բուրժուական լիբերալիզմից սահմանադաշտվելու ուղին, սկսում էր արդեն քաղաքական և սոցիալական համադարձմանը որոնել բուրժուական «քաղաքակրթության» ավերումներին դիմադրավոր համար:

Հայ լուսավորիչների մեջ Մ. Նալբանդյանն առաջինն էր, որ յիվելով կապիտալիստական Արևմուտքի և գաղութացված Արևելքի հետ, ոչ միայն նրդմարում էր բուրժուական քաղաքակրթությանն շարիքներն ու հակասությունները, այլև ջանում էր գտնել դրանք հաղթահարելու հնարները: Նա ոչ միայն նկատում էր արևմտահայ կոմպրոպարական բուրժուազիայի կախումը Արևմուտքի գաղութարարներից, այլև սահմանադաշտում արեհաշույն այն լուսավորիչներին, որոնք համակենցության հղերը շուշափելով ցարիզմի հետ՝ հայրենի իրականության մեջ իրադուրդարգումն ուղիներ էին հարթում կապիտալիստական քաղաքակրթությանն առաջ: Նա համամիտ չէր նաև արեհաշու հայ բուրժուազիայի այն դարձիչներին հետ, որոնք ջննադատելով ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը կովկասում, ազգի մեջ պատրանքներ էին տարածում անգլո-ֆրանսիական հովանու նկատմամբ:

Որն էր այն նոր դիրքը, որ պրավել Մ. Նալբանդյանը հայերի հասարակական-քաղաքական բախտը որոշելու համար, այն նոր խոսքը, որ ասաց նա իր ժողովուրդին, նրա հասարակական-քաղաքական մեքի պատմության շրջագարների այս պահին: Մ. Նալբանդյանը խորագրեց և գարգացման հեղափոխական լիբերալիզմի մեջ պրևից ցարիզմի հետ գաղտնի ճանապարհը բռնած և: Արվյանի աղջույին-դեմոկրատական ջննադատությունը: Նու առաջինն էր, որ

Հայ դեմոկրատիայի սպառնալից-ազատագրական հեղափոխական կոզմոսերո-
շեց դեպի ոտու և հիքուպոական հեղափոխական շարժումները:

Ընդհանուր արժանապատիվ էր այն նդռվքին, որ բարձրակարգ ազատագրա-
կրթության, հասցեին ուղղում էին աճեցված մարդկության անմահ բարեկամ-
քը»՝ Ռուսսոն, Ֆուրյեն, Գերցենը, «Սեփականության հոգեմեծական իրավուն-
քի և անձի քաղաքացիական իրավունքի միա կառուցված աշխարհը,— գրում
էր Գերցենը,— կարող է հաց շարունակ քաղցածին, սակայն ճանաչել նրա ահա-
ցի իրավունքը» (право на хлеб) չի կարող¹⁰⁵ Գերցենը տարակույս չու-
նեք, որ հացի խնդիրը վերջիվերջս պիտի լուծվի քաղցածների ոգտին, պրո-
լետարիատի ազատագրման ոգտին: Արդեն իսկ 1848 թ. հեղափոխությունից
հետո, «С драгого берега» հայակամոր իր հողավաճառարում նա ողջունում
էր փոքրիկան սովահար պրոլետարիատի ըմբոստացումը կապիտալի թագա-
վորության դեմ: Պայքարը սկսվում է,— գրում էր նա,— «ի՜ կհաղթի, զո՜վար
յէ նախատեսել, վաղ թե ուշ... կհաղթի նոր սկզբունքը»¹⁰⁶ (այսինքն՝ սոցիա-
լիզմը—[սմբ.]):

Գերցենին էր արձագանքում Մ. Նալբանդյանը, երբ գրեթե նրա իսկ սճով
գրում էր սոցիալական ուշ ծնեցյալ. բայց շատ արագ ձերանում է. Մյոս, Եվ-
րոպան կանգնած է այսօր մի զմեջար լուծանելի խնդրի առջև. այդ տնտեսա-
կան խնդիրն է՝ մատղը և ճուրը: Եվ այդ խնդիրը կունի թեև ուշ թեև սոսկա-
լի փոթորկներով, պիտի լուծվի: Ոչինչ բռնաբանություն, ոչինչ պահպանողական
համակարգություն, ոչինչ բնագիտականություն, որնից կողմից, յէ պիտո կա-
րողանա փակել նորս առաջը, թեև այսօր հայաժողովան և աքսորական հե-
այդ ապագայի մարդարներ և առաջնալքը»¹⁰⁷:

Եվրոպական և ասիական ժողովուրդների վերածնունդը, նախադասեր
առնում էր նրանց ազատությունը կաշկանդող բռնատիրությունների հեղա-
փոխական լիկվիդացման մեջ: Ընդհանրապես նախադասերի մոռերը ուժանցան-
քում էին լուսնոնի հեղափոխական վտարանդիններին: Ռուս դեմոկրատական
վտարանդիությունը համերաշխ էր Մաժձինիի, Կոշուտի և ուրիշների հետ,
որոնք դեռ 50-ական թվականներին ապստամբության կոշը էին ուղղում Եվ-
րոպայի և Ասիայի ճնշված ազգություններին:

Ռուս հեղափոխական վտարանդիները ձգտում էին, որ ուղղային սոցալո-
կոնսուրգման իրավունքը նմանապես զեղծում Ռուսաստանի ազգությունները
միանան երկրի ազատագրված մյուս ժողովուրդներին և «եղբայրական ֆե-
դերացիա» կազմեն նրանց հետ: Ի տարբերություն սոցալոգիկների, Եվրո-
պայի և Ասիայի ճնշված ազգությունների ազատագրումը նրանք ակնկալում
էին ցարիստի և ընդհանրապես բռնատիրությունների դեմ վարելիք նրանց հա-
մատեղ պայքարից:

Ինչպես սոցալոգները, այնպես և հայերի ազատագրման հեղափոխար նախ-
բանդաներ սյուսեղանդում էր ռուս հեղափոխական-դեմոկրատիայի ղեկա-
վարների նման, կարականապետ ժերմում էր ինչպես արեմտաեվրոպական պե-

¹⁰⁵ Герцен, Полное собрание сочинений и писем, т. X, стр. 244

¹⁰⁶ Կոշուտի տեղում, т. V, стр. 460 и 477

¹⁰⁷ Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 3, էջ 81:

տության հերթի, այնպես է ցարական Ռուսաստանի միջառտոթորութե տրմբ-տակայի եղատագրման դործում է Համեզդված կանգնում Համեղեմհրե-տական Հեղտփոխության դիրքերի վրա:

ԱՄերիկյան Հարցիչ Հանդուցալուծումը նախընդանը ևս չէր տեսնում Թուրքիայի ժառանգությունը վերաբաժանելու: Հետամուտ ցարիզմի կամ հիբրայական տերությունների մեջ, ի տարբերություն իրեն ժամանակակից և մանափանդ իրեն Հացորդած լիբերալ և պահպանողական Հայ դործիների, Ս' նախընդանը խորապես հասկանում էր Թուրքիայի status quo-ն կամ սլլ խուզով՝ նրա առկա վիճակի բաժնետիրությունները պաշտպանող եվրոպական տերությունների քաղաքականությունը, ընկանք, — գուռերին հեղ-նում էր Ս'. նախընդանը, — անդադար օգնություն են ցույց տալիս Թուր-քիային, որ նա դիմանա և չկործանվի: Որպեսզի Թուրքին ուղղորդված Հայ, ուլամա և հույն ժողովուրդը քաղաքականվի Հոգաբարձից չգրկվի: Սուրբ ազնվներ, իրեն բռնի վարժապետ, քաղաքակրթություն են տարածում և ոչ ոք չի հույսնում աշակերտի կամքը, կամի՞ արդյոք ուսանիլ թե ոչ¹⁸:

Նախքան հայաներ ոչ միայն աղղախյին-աղառագործական ակնկոյտություններ յուրեր գաղութականացված ինքնիշխան կամ ցարական Ռուսաստանից, այլև նրանց տարածած ընդառնակությունից: Փաղտկոտության երբեք տարածած զբաղակրթությունն՝ հետևանք էր համարում, երբ մի բազմ ճնշում է հարստահարում է մյուս աղղը», նրանց հասկանալի մտքային արդյունք է, երբ մի աղղ խի մի շամփուր խորովածի համար պատրաստ է մորթել մյուս աղղի իզոն:

«Իրկրթագրութիւն» մէջ Մ. Նալբանդեանը պաշտպանում էր Ռուսոստա-
նի բոլոր ժողովուրդներին հնդափոխական պայքարի միասնութեանը և ուշ
միասնութեան մէջ տեսնում «դատութեան համար մղվող պայքարի հաղոր-
ւելան հրաշխքը»։ Նա կոչ էր անում ճշմարտ ազգութեանն իրեն՝ ճշմարտին դեմ
բարձրացնել իրենց «շխատութեամբ ազգութեան դրոշմ»։ Այդ դրոշմ ներքո
մղվելիք պայքարն է, առում է Նա, որ կարող է մերժ զենք չխառտութեամբ
ազգութեաններին բարեօրէնելը, նրանով աղքատութեանը, նրանց բերել ոչ
միայն քաղաքական, այլ անուանական ազատութեան։

Ո՛ր նայարանդանք համոզված էք, որ արեւելահայերի և արեւմտահայերի ազդատապրումը կենսագործելու էն ոչ թէ եկրոնական պետութիւնները, այլ ասիական և եվրոպական ժողովուրդների հեղափոխական ընդգրկմանն ենք, և, աստօքին հնրթին, ասիական և եվրոպական ժողովուրդների ազատութիւնը, բռնադատող ցարիզմի տապալումը: Արեւմտահայ իր թղթակիցներից մեկի բերանով նա ձեռնկերութեմ էր իր սեփական միտքը. «...իշխուեա մի մեծ շինվածք կառուցելու համար,— որում է նա,— շատ նշովի կմտնեն անոր կողմը—վաճքի մեջ, աշխուէս ալ՝ անոր կործանումին նաքը շատ նշովի կստադրին վտու շինվածքների համար»: Ահա թէ ինչու Ռուսաստանում խռովում ապստամբութիւնը միայն որոս ժողովրդի ազատութիւնը չէ, այլ Ռուսաստանի մեծ մասնը որսւո ժողովուրդների, արեւմտ նաև Կովկասի, Վրաստանի և Հայ

յաստանի ազատությունը, «Թուսիտ ազատությունը ընդհանուր մարդկության ազատության վերաբերմամբ մեծ խորհուրդ ունի»¹⁰⁹։

Այս տողերում էր զաղափարական և քաղաքական այն հանգույցը, որը Մ. Նալբանդյանին ու նրա հայ համախոհներին միացնում էր Ռուսաստանի և Եվրոպայի հեղինակական-գեոփոքստների և Ռուսաստանի ու Թուրքիայի դուռ-զուգնիական և ազգային-ազատագրական շարժումների հետ։

Այն հանգամանքը, որ 1862 թվականի ապրիլ-մայիս ամիսներին Լոնդոնի ուսման վարձարանները նախատեսում էին Ռուրքիայում նախապատերաստվող տալստամբուլյանների մեջ հայերի մասնակցությունը, հստակապես և նույն ամիսներին Լոնդոնում գտնվող Մ. Նալբանդյանի հետ ուսման տարադիրների ունեցած հանդիպումների ու մտափոխանակությունների արդյունքը։

Մ. Նալբանդյանի տրամադաշ համախոհների նախաձեռնությամբ Ռուրքիայում կազմակերպվելիք ժողովրդական ասպետամբուլյանները ուսման վարձարանները լծողում էին Ռուսաստանում, մասնավորապես Կոփկասում և Դոնի շրջանում «Земля и воля» հեղափոխական կազմակերպության, իտալական ուղղության-ազատագրական շարժումները ղեկավարող Մաժձինիի ու Գարիբալդիի և չե՛հ քաղաքական գործիչ Ադամ Զուտտորիժակու Ռեմոնտում ձափույած գործունեությունը։

Ռուս և արևմտեվրոպական գեոփոքստայի գործիչների հետ էր առերևյալա՞ծ ու միայն Մ. Նալբանդյանի, սլլի նրա տրամադաշ համախոհների՝ Հաստիսին Սիմեոնի, Բոլշի Հոփհոհնիս Քյուֆիայանի և Սերգի Քազմորյանի քաղաքական գործունեությունը Ռուրքիայում։ Իրենի ընդհատակա՞ղ գործունեությունը վտարագուրիլու համար նրանք ողտաղործում էին նույնիսկ Մերձավոր Արևելքի մաստնակուն օթյակները, որոնց հետ Մ. Նալբանդյանի գաղափարակիցներից կապված էին Ս. Քազմորյանը՝ Կ. Պոլսում և Գր. Զիլինկիրյանը՝ Զվյուռնիայում¹¹⁰։

1862 թվականի կեսերին Մ. Նալբանդյանի տրամադաշ համախոհները աջակցեցին Զեյթունում բռնկված ապստամբությանը։ Հակառակ Զեյթունի ապստամբությանը սատարող արևմտահայ լիբերալների գործ դրած ջանքերին՝ Նալբանդյանի և նրա արևմտահայ համախոհների ափնկալությունների կապված էին հփրոպական պետությունների գաղութակալական քաղաքականությունը դեմ գործող Լոնդոնի հեղափոխական կենտրոնի հետ, որի մեջ ուսման վարձարանները քաղքի մտնում էին նաև Գարիբալդին և Մաժձինին, Քազմորյանի հայտնի նամակից պարզվում է, որ Նալբանդյանը հանդիպում է ունեցել Մաժձինիի հետ և ջանադիչ նրա հետ ծանոթացնել նաև իր արևմտահայ գործակիցներին¹¹¹։

Այս փառաբերից հայտնի է ուղեն, որ արևմտահայերի ազատագրման հարցի շուրջը Նալբանդյանի հետամտած խնդիրները համընկնում էին Ռուր-

109 Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 3, էջ 61։

110 Այ. Զովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա մասնակիցը, հատ. 1, էջ 436 և հետ., էջ 471 և հետ., էջ 475 և հետ., էջ 489։

111 Նույն տեղում, էջ 505 և հետ.։

բաժանատու ժողովուրդների ազատագրական շարժումների նկատմամբ ողորմական-դեմոկրատիկ առումը քաջած նյութականների հետ:

Այս մասհղացումը կտրոդ ենք հավաստել ոչ միայն Արեմուտը ապա-վինում Բուկուրինի, Գերցինի և Ողարնի, այլև Ռուսաստանի ներսում գործող առաջ հեղափոխական-դեմոկրատիկի ելույթները, Հատուկ ուշադրության արժանի է մանավանդ 1860 թվականին «Russie et la Question d'Orient» վերնադրով Փարիզում ապագրված անունուն մի գրքայի, որը գրել է հրա-տարակել էր առաջ նշանավոր հեղափոխական-դեմոկրատ Նիկոլայ Սերնո-Սոլովյեվը¹¹²:

Գրքայի հեղինակը նշանակում է Թուրքիայի վերաբաժանմանը հետա-մատ էկրոպական դիվանագիտությունը: Խոր համակրանքով է խոսում նա կոմունիստի և Ռուսիայի ճնշված ժողովուրդների մղած ազատագրական պայքա-րի մասին և կտրականապես դատապարտում էկրոպական պետությունների շահախնդիր միջամտությունը Արեմելի ճնշված ժողովուրդների, այդ թվում նաև արևմտահայերի ներքին գործերին:

Հեղինակը մատնանշում է կառավարությունների մարդասիրական ֆրադ-ների և թուրքահայտուկ ժողովուրդների ազատասիրական ձգտումների միջև հղած րաջահայտ ներհակությունը, մալմական ուժի վրա հենված մեծ պե-տությունները, առում է նա, հետամտու են ոչ թի ասմանյան պետության ճնշված ժողովուրդների ազատասիրմանը, այլ այդ պետության մասնատմանը և նրա հարստությունների հափշտակմանը, Գատուպարտում է նա իգրպտոր զադոթ դարձնելու անդիակուն ծրագրերը և Գարգանելը նվտհելու ջրական քաղաքակտությունը, առտը է քաշում, պաշտպանում իգրպտորի անկա-խությունը ու Կ. Պոլսին ազատ քաղաք հայտարարելու, նեղուցներում ազատ նավաղանցություն ապահովելու դադափարը:

«Արեմելյան հարցին» դիվանագիտական լուծման դադանի իարդափանքնե-րին անանուն հեղինակը հակադրում է դեմոկրատական հրապարակայնու-թյան սկզբունքը, պետությունների իրարամիբ քաղաքականությանը հա-կադրում դեմոկրատիայի քղադերձ քննադատությունը, Գծախտությունների յարբինթոսից խույս տալու համար, առում է նա, պետք է որ դիվանագիտու-թյանը հանդիպարվի այլ ուժ՝ միշտ ավելի իմաստայից, ավելի անկոզմա-կալ և ավելի գործնական հոտարակական կտրծիքը:

Այ թև պետությունների միջամտությամբ, այլ թուրքահայտուկ ժողո-վուրդների համատեղ պայքարով է, որ պիտի վճռվի նրանց քաղաքական բախ-տը, առում է հեղինակը:

Նախադյանը անձնական ծանոթություն էր հատառել Ե. Ս. Սերնո-Սոլովյեվի հետ, հավանաբար, 1859 թ. Պետերբուրգում: 1860 թ. կետրվար-մարտ ամիսներին և նույն տարվա գնկտեմբերին լոնդոնում Սերնո-Սոլովյեվը հանդիպել էր և դադափորապես մերձեցել Գերցինին և Ողարնին¹¹³, 1862 թ. Սերնո-Սոլովյեվին ուղղված իրենց հայտնի նամակում Ողարնի և Գերցինը

¹¹² Н. Е. Бурibaum Известная работа И. А. Серно-Соловьевича, «История СССР» 1963, № 3, стр. 138

¹¹³ Серно Соловьевич, Публицистика, Письма, М., 1963, стр. 410 и др

Նալբանդյանին քննությանը հանձնարարում են որպես ոսկի հոգու տեր, հեղափոխական դործին նվիրված անշահախնդիր ու զերազնվագույն մի մարդու, որի մասին ընդհանուր արականներ էին ստացել Սերնո-Սուրվելիյից¹¹⁴, Օդարեի ու Գերցեի կողմից նալբանդյանին տրված ամենաարտագին այս քննության անմիջապես նախորդում են Կովկասում հեղափոխական կազմակերպություն ստեղծելու մասին Սերնո-Սուրվելիյին տրվող հրահանգները, Պարզվում է, որ Սերնո-Սուրվելիյը դործելու էր նալբանդյանի հետևի մարտահանում և Ռուսաստանի քննատակա «ЗЕМЛЯ И ВОДА» կազմակերպության կողմից նորանց առաջադրված էր 1863 թ. գարնանը Ռուսաստանում կազմակերպվող համընդհանուր ապստամբության պահին ուղևոր հանել Կովկասի բնակչությանը, Այլ փաստերից ես տեսնում եմ, որ ոչ միայն Ռուսաստանի, այլև Գերցենի ու Օդարեի նալբանդյանին և Սերնո-Սուրվելիյին պատասխանատու դեր էին վերապահում Կովկասում և Թուրքիայում կազմակերպվելիք ազդային ազատագրական շարժումների մեջ, նույն կազմակերպության է հանգեցնում նաև նալբանդյանի և նրա արեմտահայ գործակիցների ծածկագրություններին վերլուծությունը¹¹⁵,

Մ. Նալբանդյանին և Սերնո-Սուրվելիյին տրված հանձնարարությունները՝ Գերցենի և Զերնիշենկու գլխավորած համառուսական հեղափոխական շարժման կարևոր խնդիրներից էին, Քայց նրանց վերահսկված լինելու պարագայում հանձնարարությունները:

1862 թ. ամռանը ապստամբության կազմակերպողներին ու ղեկավարներին, այդ թվում նաև Մ. Նալբանդյանին ու Սերնո-Սուրվելիյին կալանք և դրան հաջորդած արքունի ու մահախնայանքին Կովկասում կամ Թուրքիայում նրանց հետագա համատեղ գործունեությունը:

Մ Նալբանդյանի գլխավորած հեղափոխական-դեմոկրատական հոսանքը կարևոր դեր կատարեց հայ ժողովրդի հասարակական-քաղաքական մրտադիր հետադարձ պատմության մեջ:

ԱՐԵՎԷՐՏԻԿԱՆ ԶԱՆԿԱԿԱՆ ԶՆՆՈՒՄՆԵՐԸ

1 ԿՂԵՐԱՆԱՄԻՐԱՅԱԿԱՆ ԶՈՒՄՆԵՐԸ

Այս դարի առաջին կեսին արիմտուհայ կյանքում կղերա-ամիրայականները արտահայտում էին պաշտոնային ամիրայանների և բարձրաստիճան հոգևորականության շահերը, 50—60-ական թվականներին նրանք ձեռնադրվեցին որպես ռեպրեսիվ հոսանք և դիմադրաբաններ ու միայն ազգային-ազատագրական շարժումներին, այլև բարեփոխությունների շարժվող պահանջներին:

Կղերա-ամիրայական հոսանքի պարագլուխը դարձավ Հովհաննես Գալստյան-Տերտյանցը, գաղափարակիցներ ունենալով Մ. Գ. Տերմինյանին, Ա. Հասունյանին, Ղ. Պալթաղարյանին և Մխիթարյան փանականներից շատե...

¹¹⁴ Н. П. Огарев, Избранные социально-политические и философские произведения, М., 1960, стр. 463.

¹¹⁵ Այլ. Հովհաննեսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հատ. 1, էջ 471—472:

րին, Հոսանքի ձայնավողները դարձան «Զոհալ», «Երեսկ», «Արեւելյան դար», «Ռադեմպեպ», «Արշալույս» Արարատյանը պարբերականները, որոնք դադարափարակալ մարտեր էին մղում առաջավոր ժողովրդականության դեմ:

Հայաստանում լույս տեսնող հայերեն լեզվի շուրջ՝ դրսևալքաբով: Կղերա-ամերիկայականները, վախճանալով, որ յիզվաշինական անմեղ ու հեղինակները կարող են խաբարել նաև հայ եկեղեցու հիմքերը, սկսեցին պաշտպանել դրսևալքաբով: Հ. Տերոյենցը, Լ. Աղանուրը, Վիեննայի ու Վենետիկի Մխիթարյաններից շատերը արշալանքի դուրս եկան յուսավորականների դեմ, փորձեցին նախապաշտովություն տալ դրսևալքաբով, արգելեցին աշխարհաբարի մուտքը դպրոցները:

Տերոյենց-Չամուռյանը, պատրիարքի միջնորդությամբ, 1854 թ. արգելելով ամեն ինչ, Ռուսիայանի «Ռադեմպեպ» դասական դուրսը դպրոցներում, պաշտար սկսեց քրեականական «նորարար» կանոններով գրված ու Զորայանի ու Կ. Բուրույանի հոգովանների լեզվի դեմ:

Արեւմտահայ առաջավոր ժողովրդականները 1850—60-ականներին մշակում էին աշխարհաբար, սուղիում նրա քրեականությունը, սակայն հետադիմականներն էլ «առնականներն» հիմնավորում էին իրենց դիրքը, «Երեսկ», «Ռադեմպեպ», «Արեւելյան դար» պարբերականների էջերում ազդարարում կրդերա-ամերիկայականների արդարադիմությունն ուսուցիչների նկատմամբ, «Գրարարականներ» կարճիքով ազդի լեզուն պիտի պատնար դրաբար: Արանց հայացքով, կրդիցնի դրաբար, կնշանակի կրդիցնի «ազդության հոգական ու պահպանը»՝ հայոց յուսավորական եկեղեցին:

Աշխարհարար հաղթանակում էր, նրա հակառակորդներն ստիպված էին տեղի տալ, հարմարվել նոր պայմաններին, որպեսզի մեկնեցան յիզվաշին մոզվողից:

Կղերա-ամերիկայական հոսանքի դադարափարությունները դիմակայում էին աշխարհականներին, ինչ հետադիմ էր արարականից բառամբքը հալանքի, մրշակել համազգային, աշխարհ՝ կրդի հալանքներին հակադիմալ ուղիաբահար: Արեւելյան ուղի, նրանք փաստարեն ճիշդ էին թափում տրեյ արեւելահայ ու արեւմտահայ հալանքներին միջև նոր դիմալ բառերը, խաթարել համազգային պարթունքի շարժումը:

Նրանից պահպանողական դերը դրսևալքեց դրականության մասին հայտնած առնականներն ու յուր աշխարհ հանած ինքնուրույն ու թարգմանական դրժների մեջ, Հ. Չամուռյանը դրեց նրսուն հատորից քաղաքալ հանաղխարհային կրդիների պատմությունը, հալարածալալ «Երալալուհը»¹: 1860 թ. հետո կղերա-ամերիկայականները, Տերոյենցի պիսավորությամբ, դրական մարդում պաշտարի դուրս եկան արեւմտահայ դիմադրատների դեմ, փորձեցին արգելել սոցիալիզմի ու կարճիք հասարակականության մուտքը՝ հայ դադարվալները:

Թողած նվրուպական առաջադիմ դրականությունը, Տերոյենցը թարգմանում էր «Բուրույանի կրդի» ու ժեհար Արքայի «Թորհուրդ դադարի բնկերություն» վիպերը, որոնի մեջ խաբաղանվում էին XVL դարի մատերիտիկալ յուսավոր-

¹ «Երեսկ», 1855, էջ 269.

քիչներն ու նրանց հետևորդները: Սակայն Զամոսեյանն այստեղ սոսկ թարգմանիչ չէր, այլ փոխադրող:

1868 թ. լույս տեսավ Հ. Հիսարյանի «նեոն կամ կատարածն աշխարհի» ղեկը, որ «Բանասերի» խմբագիրը, Տերոյանցի հետևորդությամբ, ջանամ էր անվանարկել հայ դեմոկրատներին:

1868 թ. Մխիթարյանները հաշտության թուրքերենով հրատարակեցին «Լիոնելլուի արկածները» վեպի թարգմանությունը, որ դատապարտվում էին Բալկաններում, Իտալիայում 1860-ական թվականներին ստեղծված զաղտնի կաղամկերպությունները, Գարիբալդիի ու Մաձձինիի զլխավորած շարժումները, նրանք հերետիկոսության ու աղանդավորության արմատներ էին փրնտում նվիրույթի «խաղաղ մարդկանց» մոլորեցնող վրտերի, Դիդրոյի, Ռուսոյի դրվածքների մեջ: Սակայն թարգմանիչները դրանով չէին բավարարվում, այլ նման կաղամկերպություններ էին որոնում Պետերբուրգում, Մոսկվայում, Քիֆլիսում, Կ. Պոլսում, Ջյուռնիայում, Պադուայում:

Այդ նպատակին ծառայեցնելով ինքնուրույն ու թարգմանական գրականությունը, մամուլի դժգույն օրգանները, հետադիմականներն ուղղակի թե անուղղակի ծառայում էին սովետական միահեծանությանը: Նրանք, դեմ դուրս դալով քաղաքական պայքարին, քարոզում էին կույր հնազանդություն սուլթանական վարչակարգին:

Տերոյանցի զլխավորած հոսանքը քաջասարար արձագանքեց Զեյթունի հերոսամարտին, դատապարտեց «անհավատարիմ» ազգայիների «անխոհեմ» բնյացքը, Սահմանադրությունը ներկայացրեց իրյն «պետության մեջ պետություն ստեղծելու» փորձ, իսկ «Բանդիմաթը»՝ սյրադորված օրենքների ոյնւլացում: 1862 թ. օգոստոսին «Երեւակը» գողարել էր, «Արեւելյան գարը» դադրված էր Մ. Նալբանդյանի «Երկու տողի» քննադատությամբ, «Ժամանակը»՝ Արմենակ Հակոնու դեմ մղվող բանակովով: Զամոսեյանը թուրքիկներ էր տարածում Կ. Պոլսում և ջանում ժողովրդին հեռու պահել «անհավատների վարդապետությունից»:

Կղերա-ամիրայականները միայն հայ ազատագրական պայքարը չէ. որ դատապարտում էին, այլ ազգային-բուրժուական բուրժայն շարժումները, որոնք խաբխում էին ֆեոդալական միահեծանության հիմքերը, լինելու դա թուրքական, ցարական, թե ավստրիական: Տերոյանցը սպադրում էր նույնը Գարիբալդիի մասին, ապա ավելացնում «...կարիպատի և կարիպատիականները շատ աղել մարդիկ չլլլանին իմացած ըլլան»², նրան անհանգրստություն էր պատճառել, որ Գարիբալդիի «աչ բազուկ» Մաձձինին «...անսահման ազատության կուսակից է. որ ոչ թաղավոր կուղի աշխարհի վրա և ոչ որեկեց իշխանավոր, թե՛ քաղաքական և թե՛ կրոնական մասին»³:

Կղերա-ամիրայականներն ուստիճանաբար կապեր են հաստատում արեւելյան-աղայականների Մ. Մանրյանի, Գ. Ալիպովսկու, Հ. Խալիբյանի, Ս. Զալալյանցի հետ, ձգտում միասնական ճակատով դուրս գալ ոչ միայն

² «Երեւակ», 1864, № 14, էջ 108:

³ Նույն տեղում, 1860, № 38, էջ 130:

դեմոկրատական հոսանքի, այլև լիբերալ բուրժուազիայի շահագրգռված պահանջների դեմ:

Հեռագրի մակասններն սկզբիցում այսպիսի դուրս եկան «երկու տող» ու «երկրագործությունը, որովհետև ուղիղ ճանապարհ» աշխատություններում տասը քաջված ծրարների դեմ, շտապին ժխտել սոցիալական հեղափոխության անհրաժեշտությունը, դատապարտեցին «դիվորաց հեղինակին» զաղապարներն արևմտահայ հեռագրողներին, Այս հարցում անդիշում էր հատկապես Մ. Գ. Տեյխրովենշտայնի «Արևելյան դարը»:

1861 թ. մայիսին Զամբարանի հանձնարարությամբ «Արևելյան դար» տպագրեց խմբագրի ընդարձակ հոդվածաշարը, պաշտպանության տակ առավ արևմտահայ սեակցիայի պատմությունը և դատապարտեց Մ. Նալբանդյանին: «Երկու տող» անունով սադայնային և տարատրուսույն տեղակի ժողովուրդն էլավ այս օրերում մայրաքաղաքին մեջ... Ինչպես կերևի հիշյալ տետրակին լեզուն հայ, ... բայց ուր աշխարհ, խոսքերն դիվո՞ւն ու դարձվածքներ հեթանոսական⁴, Նույն օրերին նրա և Տեյխրովենշտայնի պատրաստությամբ դիմում ուղարկվեց պատրիարքարան, որտեղ «երկու տող»-ի հեղինակին ու զրքույկի տարածողներին մեղադրանք էր ներկայացվում իբրև «անկրոններին, ժամաստվածներին և պահանջում նրանց թերթերի փակում», խմբագիրներին «հրապարակում, եվ իրենք, սեակցիան հուսով իր նպատակին: Տեյխրովենշտայնը պարծենալով հարձակվում էր «Բասիս» ի վրա, ուստի, թե ռ. պիտի հարկադրես զմեզ քեզ համար այնպիսի մի ասելու աշխատությունը կրելու, բայց դիմում» արդյոք ուր էրթալու համար, — հոն» ուր ՄԼՂուն ու ՄԴունտերն պարենայ կամածենում»:

Դեմոկրատական մտափոքակներության զորհրդացող ազդեցությունը դալույթ էր տալիս, որտեղ ամեն ինչ արված էր շրջանում: Զամբարանը, զխաղվոր հարվածը վերցնելով իր վրա, պաշտարում էր Մ. Նալբանդյանին, Հ. Սեփանյանին, Կ. Փանոսյանին, Մ. Այվաթյանին դեմ, հրապարակախոսությամբ «վնասողերի» «երկրագործություն» ու «երկու տող» ազդեցությունը, «Իրաժամանակ հանձնարարություններ տալիս իր կուսակից խմբագիրներին այսպիսի դուրս դալ զատ-զատ, ցատկալիկ սոցիալիստներին հետևող ժամհատներին»:

Մ. Նալբանդյանի ընտրությունությամբ «Երևակի հուսո» «Ժամանակ» հանդեսն ու նրա խմբագիր Ստ. Փափուզյանը հանձնարարություն ստացան չղաղարեցնել այսպիսի Հ. Սեփանյանի դեմ, սակայն հիմնականում զրադիկ Մեմենակ Հայկունու վարկադրվում, նրա ութնիցմին՝ կրոնական իդեալիզմը հակադրելու խնդրով:

Այսպիսով, ՄԼՂ դարի 50—60-ական թվականներին Թուրքիայի հայաբնակ զաղթօջախներում տակավին զործում էին կերպարամիջակայան հոսանքի ներկայացուցիչները, սրունք, սկզբում պաշտարենյով լիբերալ ու դեմոկրատական մտափոքակներիության դեմ, հետագայում կողմնակիցներ դուսն ժողո-

⁴ «Արևելյան դար», 1861, № 24, էջ 203:

⁵ Նույն տեղում, № 25:

⁶ Նույն տեղում, 1861, օգոստոսի 31, № 36, էջ 52—54:

վերջական զանգվածների հեղափոխական շարժումներից երկնշոգ չի բերվել ներքին մեջ, ընդհանուր ճակատ ստեղծեցին հասոնացող դեմակրատական հոսանքի դեմ։ Կղերա-ամիրայականներն ունեին թուրքական կողմնորոշում և Լղոտում էին համերժացել ֆեոդալական միավետությունը, լուսավորչական հայ եկեղեցու տերապեուտությունը։

2. ԱՐԵՐԱԼ-ՐՈՒՐԺՈՒԱԿԱՆ ՀՈՍՈՆՔ

Արևմտահայ լիբերալներն արտահայտում էին զաղութահայ օջախներում կենտրոնացած հայ առևտրական և ընդհանուր առմամբ բուրժուազիայի շահերը, որը 1830-ականներից կազմակերպում էր վաճառականական ընկերություններ, կառավարությունից ստանում մատչելի առանձնաշնորհումներ և հույների ու քրիստոնեի հետ միասին դառնում թուրք-նախնական առևտրի զորեղ միջնորդ։ Ամիրայական կապիտալի ու ամիրաների մենատիրական իրավունքների դեմ պայքարող հայ նորաստեղծ բուրժուազիան, ծանոթանալով Արևմտեցի երկրներին, առևտրի նախնական մեթոդներին, դիտակցելով լեզուներ իմանալու անհրաժեշտությունը, 1840-ական թվականներին իր զավակներին ուղարկում էր Փարիզ, Լոնդոն, Վենետիկ, Պադուա՝ հաղորդակից դարձնելու նորոգական լուսավորությանը։

Արարգյան ու Ռափայելյան, ապա Ռուրադ-Ռափայելյան վարժարանի առաջադեմ սաները, Ստրասբուրգի ու Քեմբրիջի համալսարանների հայ ունկրելիքները դաստիարակվում են Վոլտերի, Մոսսոյի, Դիդրոյի, Մենտեղիոյի, Սեն-Սիմոնի և այլոց գաղափարներով, շատերն անհատապես դառնում, իսկ մեծ թվով մասնակցում 1848 թ. ֆրանսիական հեղափոխությանը։

Վերադարձին, լուսավորված այս երիտասարդությունն իր հետ բերում էր առաջադեմ գաղափարներ և ջանում կյանքի մի շարք բնագավառներում բարեփոխումներ կատարել։ Ֆրանսիական ազդեցությունը ուժեղանում էր մասնավոր ժողովմանը՝ ընդհանրապես «Առհասարակ,— գրում է Մ. Մամուրյանը,— մեծ ու պղծիկ՝ բարեփոխյալ կյանքը, սովորությունը, նորաստեղծությունը մատենագիրներն օրինակել սկսան, Այն առնել ոչ միայն մեր սրբի ու զարդի, տարապետ կահույքը ֆրանսիական եկան, այլև ֆրանսիական տղամիջին ու կանայքի, սրտի պարզում, հույսիս և մի կրից ճարակ, և թեթևամտության նյութ»⁷։

Այդ սերնդի անդամներն ենթակառուցողներն էին Նիկ Ջուրյանը, Գյուլամյանը, Սերգեյանը (Սերգեյան Վիլյանյան), Ն. Ռոսինյանը, Աղաթոնյան և զրաբները և ուրիշներ, որոնք գիմնականցին կղերա-ամիրայական հոսանքին։

Դարձնելով բուրժուազիական ապակալին վերելք էր ապրում, Դեռևս չկառուցված զեմկրատական մտավորականություն, զրա համար էլ, առանց երկնշոգի, բարձրացնում էր հետամնաց Թուրքիան հեղաբեկիչու ախպիսի իր դիրքերը սրտեցից հրաժարվելու էր կամ շափափուր շրջանակների մեջ խցցվելու՝ ճիշտ մեկ տասնամյակ հետո, նրա շափափուր ազատամտությունը սլառ տնավորված էր մի կողմից նախնական ստանդարտներով մշտադարձ կղերա-ամիրայական սանձ դնելու համար ժողովրդական դանդաղաների մեջ հանարան ունենալու անկախությունը։

⁷ Վալտեր Սկոտ, Իվանով, Զմյուռնիա, 1872, էջ 3 (Ի Մամուրյանի չրած Առաջաբանը)։

1850-ական թվականներին, տարբեր դասերի մասին ունեցած մտահոգություններով հանդերձ, արեմտահայ լուսավորչայնների սերունդը միասնական ճանաչողով պայքարում էր խավարամուլների դեմ, ամեն ինչ ենթարկելով ամբողջական խմբաթիւն զատաստանին»։ Առաջագիւծ այս մտավորականների խմբով էին «Լեւոն», «Մատիս», «Պեղասկան թոյնիկ», «Ծագիկ», «Կիլիկիա», «Փարիզ» և այլ պարբերականների շուրջը, որոնցից և Ուկրաինում լուսավորական ու հասարակական շարժումը։

Արեմտահայերի մտավոր զարթոնքն ազդարարողների առաջին խնդիրը պրոպագանդան էր, որը «բոլոր 1853 թ. և շարունակվեց մինչև 80-ական թվականներին վերջը»։

Տակալին 40-ականներին Ն. Զորայանին իր հոգովածները ոչ միայն գրում էր աշխարհաբարով ու հրատարակում «Հայաստան», «Բնագիտական» պարբերականներում, այլև հիմնավորում էր նոր լեզվի անհրաժեշտությունը 1851 թ. յույս տեսանքով «Լեւոն»-ի լուսավորչական լեզվի վերաբերյալ, 1852 թ. Ն. Զորայանի «Լեւոն»-ի լուսավորչական կամ գիրք կարգալու միջոցով մտավորական մշակութային հասանելու օգտակար խրատները, 1853 թ. Ն. Ռուսիայանի «Բնագիտական» աշխատությունները։

Այդ աշխատություններում արձարմով էր այն պահանջը, թե զարգացնելով դասավանդելու իրավունքը պիտի վերադառնա աշխարհաբարին և սահմանափակել գրաբարյանների վաշխած արտոնությունները, նրանց քանքելով մշակվեց արեմտահայ աշխարհաբարի քերականությունը՝ Ն. Ռուսիայանի հրատարակած «Բնագիտական»-ը։

1853 թ. հոկտեմբերի 21-ին Կ. Պոլսում հիմնվեց «Բնագիտական խորհուրդ» (նախագահ՝ Ն. Ռուսիայան, անդամներ՝ Ն. Զորայան, Մ. Ալմաստյան, Գր. Ուսյան, Կ. Յուրյան), որը քննեց Ն. Ռուսիայանի «Բնագիտական»-ը իբրև աշխարհաբարի քերականություն և արտոնեց նրա դասավանդումը աշխարհիկ դպրոցներում։ Սրանով իսկ պայթեց գրապայքարը, որը մինչև այդ էլ դոյություն ուներ, սակայն ավելի սրվեց, դեմ հանդիման հանեց խավարյուններին ու լուսավորչայններին, Մշակութային խնդիրների շուրջը ծագած տարածայնություններ վերածվեցին հասարակական ու քաղաքական պայքարի։

Շ. Տերոյանցն ու իր կուսակիցները պատրիարքի միջամտությամբ դատապարտեցին լուսավորչայնների «հանդուրճ» քայլը, արգելեցին «Բնագիտական» դասավանդումը, հավաքեցին ու այրեցին Ն. Ռուսիայանի կապած «Տարեցույց» բաղմամբով օրինակները, Շ. Ավանյանին հեռացրին Պեղիկաշի դպրատան ուսուցչի պարտականությունից։ Լուսավորչայններն ստիպված իրենց հոգիածներով էին պրոպագանդում «Բնագիտական»-ը։

Լուսավորչայնները կորոզացան ինքնակերպել արեմտահայերի գրական լեզուն, որի հիմքը արեմտահայ բարբառներից ու դրաբարից վերցված բառամիջոցներ էր, Հիտազումում լեզուաբանական գրապայքարը հետապնդում էր աշխար-

8 «Մատիս», 1853, № 51։

9 № 2 Արաբյան, Պատմություն Հայոց նոր գրականության, վաղաքապատ, 1906, էջ 25։

ն էնթադրում էին խարխիս նետնի աղղի հարատեման խնդրով մտահոգվողները: Ծերեկն աստեղ իրօծեց աղբարսի դնել, երկրագործական վարժարան հիմնել, սակայն նրա հետևարկումը հաջողությամբ չսկսվեց:

1867—1868 թթ. սահմանադրական պայքարի ուժեղացումը, Զեյթունի, Արևմտյան Հուլաստանի աղյուստաբանական շուրժումները, Մ. Նալբանդյանի գաղափարական ազդեցությունը քաղաքականապես հաստիքացրին արևմտահայ գեղեցիկատական մտավորականությունը, որն առաջադրում էր պայքարի հեղափոխական դոքտրինայի, հետապնդում ոչ միայն ազգային-ազատագրական, այլև սոցիալական ազատությունն ապահովելը, ի՞նչ դա օրինալորի ներկայում էր, քանի որ կոմպրոմիսային բուրժուազիայի ու արևմտահայ աշխատավորական դանդաղումների շահերը կարող էին համընթաց զնալ միայն որոշ շրջանում, բայց ոչ համընկնել ընդերկար։ Աշխատավոր դյուղացիների, սոցիալական տրհնատավորների ու պանդախտների դուրսն անցած դեմոկրատական հասանքը, ի վերջո, պայքարի ձևերոց պիտի ննտրո գաղութական կոմպրոմիսներին ու նրանց գաղտնաբանական ձայնատարներին՝ բուրժուական չիրերայներին։

«... իրենց արվիզմի անջատման հարցը դեմոկրատիայից պատկանում է ամբողջ աշխատադական շարժման սրմատական հարցերի շարքին, — գրում է Վ. Բ. Լենինը, — Ինյո՞ւմն է նրա թուրթյան պատճառը։ Արդյո՞ք նրանում, որ դեմոկրատիան ոչ բավարար գիտակից կերպով ու որոշակի սրեն է անջատվի իրենց արվիզմից, թույլ տալով վարակել իրեն նրա անզորությունը ու տատանումներով, Թե՞ նրանում, որ դեմոկրատիան չափից զուրս շուտ (կամ չափից զուրս կտրուկ կերպով և այլն) անջատվից լիբերալիզմից, դրանով իսկ թույլատրելով արեղձանուր գրոհի ուժը»։

Հազարիվ թե թեկուզ մի մարդ, որն հետադրերքվում է ազատութան դարձով, սկսի վիճել ույն բանի դեմ, որ դա արժատահան կարեօրության հարց է: Զի կարելի լինէլ ազատության պիտակից կողմնակից, առանց այդ հարցը միանգամայն որոշակիորեն լուծելու: Իսկ այդ լուծելու համար պիտոք է հասկանալ, թե ինչպիսի հասարակական ուժեր, ինչպիսի պատակարարներ են կանգնած իբրեւրպիւրով թիկունքում եւ դեմկրատիայի թիկունքում, ինչպիսիք դադուքական մարտիկներ են, ընկած այդ դատակարարելի լուծլան մեքը¹³,

Արքեպիսկոպոս 1860-ական թվականներին չի բերույ Հոսանքի թիկունքում համադնակ էր կոմպրոպորակաի քուրծուադիան, որը, նույնպես արհեստադորու, լյուրեն ու գաղտաՀայությունն իրենց զգուցենի կուսիին որդիս քաղաքական ութ, կառարում էր առաջադիմական դեր, ոյալքարում կզերու-ամիրալական-նիերի դեմ, Ագուում քարեիփոխություննիերի ճանապարհում՝ վերիից, առանց աշխատադորության մաունակյության, արեմտահայությանը Հանել ֆիդոլալիան խափուրի թաղադորությունից, 1860-ականներին ամիրաներն ու սարաֆները, ալլան անկարող լինելույ նախկին մեթոդներում զիմապրութի ըրուծուական մտադորակաիությունը, վերանայում էին իրենց տեսականութները, Համառալյանությանն էրընդի միանում իրերարանիերի Հեսա կուլտուրական Հիյարեկման ութ թիւր թիկունք էր զարեմում երբեմնի կուսակիցներին, վարձեր անում լեղու

12. Է. ԼԵՆԻՆ ԵՐԻՔԱՆ, ՀԱՅԱՍՏԱՆ 19, Հ. 265:

գտնել էրեկվա հակառակորդներին՝ կղերա-աթիրայականների հետ, պայքար Ժափալում բուրժուա-դեմոկրատական դադափառախոսության դեմ:

Կային բուրժուական մտապահներ, որոնք վաղուց էին կատարել ալղ շրթ-
քաղաքում: Ռեալիստ խմբագիր Կ. Յուրուճյանը, քաղաքացիների կալուստր-
կրթական շարժման խնդիրներում համաձայնիլով ռեալիստական խորհրդին
անդամներին, տակավին 1854 թվականին էր դատապարտում աղաքյին-ա-
ղառաջական բնույթի հեղափոխական շարժումները, «հիմարություն»¹⁴ տն-
վանում հունական արքայատոհմայինը՝ թուրքական բանաստեղծության դեմ,
մանուկ աղառությունը վտանգող¹⁵ համարում Գարիբալդին ու Մաժժինին,
համերաշխում էլ. էմանուելին, Կալուրի հետ: «Կարիպալտի բռնվեցում,
բայց անոր բռնվելով խնդիրը յուժմած և վտանգն անցած չէ...»¹⁶:

Նույնականը դատապարտող նաև արևմտահայ ազդեցիկություններին, խո-
չակրաց արշավանքի դուրս եկավ Փարիզում հրատարակվող «Ռեկեյը» ու «Ռ-
րնմուտը» պարբերականների խմբագիր Ստ. Ոսկանյանի դեմ, մերժեց աղ-
առյին-աղառագրական պայքարի նրա ուղաղարած ծրագրերը:

1861 թ. քաղաքական ժողովը ն. Վարժապետյանին, Սերվիլին, Ստ
Ասլանյանին, Գր. Աղաթունին, Գր. Օտյանին, Առ Տասլանին հանձնարարեց
մշակել աղառական օրենքի նախագիծ, որով փորձ էր արվում բռնություն
լույսնել արքայական ժողովը բարոգող մտավորականներին:

1863 թ. Աղաքյին ժողովի մի խումբ երևախոսանքը հայ պար-
բերականների խմբագիրներին ստիպեցին ենթարկվել հանձնաժողովի հրա-
պարակած կանոնա- թյունը, Միայն չ. Սվաճյանը մերժեց հրավերը, պա-
տասխանելով, թե ուրիշ քաղաքական ժողովն իրավունք չունի հեղինակի պես բռ-
նաբար մեկը պատրիարքարան կանչելու: Ժողովը որոշեց չ. Սվաճյանին
պարտադրել, որ նա նա վերցնի իր ստացարկությունը, այլապես Բ. Գոան միջ-
նորդություն փակել կտան: «Մեղում»¹⁷: Սվաճյանը կրկին չենթարկվեց և հա-
կառակորդների օտարոնքով «Մեղում» ժամանակավորապես դադարեցվեց:

Աղաքյին սահմանադրության թշուրտման նախարարների փաստորեն հա-
կադիր բանակ կազմեցին Գր. Օտյանը, Գր. Աղաթունը, Մ. Աղաթունը, մանա-
վանդ պալատում պաշտոն ստանձնած Սերվիլները, Սկզբում նրանք փորձեցին
հաջաեցնել հասունացող գեղեցկապալին ու բուրժուականացող կղերա-աթի-
րայականներին, ոսկան հաղորդության յհաննիլով՝ զուտ եկան ժողովրդական
վանդվածների հեղափոխական արամագրություններին դեմ:

Տասնհինգամյա հասակում Գր. Օտյանը Փարիզի բարիկադների միտ տն-
սավ ջլուտ մկաններով հեղափոխական բանվորներին: Վերադարձին շատերին
դարմաքրեց ոչ միայն իր հարտասանությամբ, խոսքի ուժով, այլև զորով: Մ
նախանդանը ժանոթ էր նրան և անվանում էր «Աղաքյին ժողովի ատենապետ
հոյակապ Գր. էֆենդին» չ. Սվաճյանին իր առաջին շրջանի գործունեությամբ,
նույնիսկ ստացած կրթությամբ պարտական էր Օտյանի գերդաստանին: «Մեղում»
ցուցվում էր Գր. Օտյանի աղղեցության տակ և դժվար էր ցուկել խմբագրի ու

¹⁴ Ռեալիստ, 1854, № 113:

¹⁵ Նույն տեղում, 1862, 11 ադառաթ, № 548:

¹⁶ Նույն տեղում, 1 սեպտեմբերի, № 551:

¹⁷ «Ժամանակ», 1863, № 151:

գլխավոր աշխատակցի Հոդվածները, մինչև 1860 թ. դադարափարական լուրջ տարածանություն նկատել նրանց միջև¹⁸։

Սակայն Գր. Ուլյանը առաջին շրջանում էլ ունեւր չափավոր հայացքներ. նա առաջարկում էր, օրինակ, քվեարկութան իրավունքից զրկել կարգալ չիմացող արեմտաստիւրիին։

Պատահական չէր, որ 1863 թ. Գր. Ուլյանը ղեմ արտահայտվեց ասպետամբական շարժումներին ընդհանրապես և իր վերանորոգչական ձեռնարկումներն ուղծում էր կատարել տատկահայան դարգացման ուղիով՝ «առանց վրդովելու ախրող դադարափարները, և առանց բռնի քայքայումներին»¹⁹։

Գր. Ուլյանից աւելի աչ էր սլալատական բժիշկ Սերովքե Վիլենյանը, որը առաւելոգ իրաւ 1840-ական թվականներին, մասնակցեց լուսաւորական շարժմանը, դարձաւ Սահմանադրութան հեղինակներից, քայլք միշտ յափաւոր աւ զոտւյշ, հետո օրնէ թժարահեղութլունից»։ 1861 թ իրքն Չամուծյանի մերժաւոր, նա հաճույքով խեղանդամում էր Սեղգային սահմանադրութլունը. սլաշտալանում հաշ վերնախաւի շահերն՝ ռնդդեմ արհեստաւորութլան ու օրամշակներին։

Սերովքենի մտերիմների մեց ուրույն տեղ էին բռնում Մկրտիչ և Գրիգոր Սեղաթոնյանները, Մկրտիչը Քարեղորձականին՝ նախագահն էր և Իտալիայում ուտացաւ իր վահառականական ու շիրտաբուսական զիտելիքները շահարհեց Բրուսայում, ուր կիրառում էր մետաքսագործութլան «ամհնաւերցին կատարեւադրութլունները»։ նա առաշիններից մեկն էր, որ Թուրքիայում աղքիտներական րնկերութլուններ կաղմակերալեց, արոնք զբաղաւում էին առետրական զործարքներով, աշարի վարձակալութլամը և շահութբար ալ զործերով։ Գրիգոր Սեղաթոնը ստեղծեց երկրագործական րնկերութլուն և կուտակիցներին հետ միտսին առաջարկում էր վանական կալաթներին հուշիին լուսաւորել աղքատ զյուդացիներին, Հետագայում նա հրաժարվեց գյուղացիներին մաւին ունեցաւ իր նախկին մտահոգութլունից։

Արեմտահայ յիբերալներին մեց կույին նաեւ Ն. Ռուսինյանին նման մտածալներ, հրապարակախոսներ ու դորձիշներ, որոնք աւելի ձախ էին և շէին ցանկանում հակադրել ժողովրդին, Ռուսինյանն առաջինը մարտահրաւիր նետեց կղերաւամիրայականներին, իր ստեղծած «Տարեցույցով» աւհանշեց րնդունել Գրախոսական հեղափոխութլան առաւոր²⁰, փորձեց հակադրովել հայ հեղեցուին Գրանոյ իոկ նա հիւսեղիոսի աետուն վաստակեց, իսկ երա դրքերը կղերականութլան ցանքերով հրա խարակ դարձան։ Ռուսինյանը մինչև վերջ էլ մնաց վեդարաւորներին աւղիշում հակառակորդ նրա աւհաւարը Զրախայի 1789 թ էր, Սեր ուղքաւներն կուղեր ծաւալել հայոց մեջ. «Ժողովրդին կհաւտար, ինչպես հաւառացաւ էին Տանթոն ու Պոտոն»²¹։

Գափաւոր ծրագրերի իրականացումը նա կաղում էր ժողովրդին հետ և հայտարարում, թե ժողովրդը դուն ևս տերը, զո հրամանին աղիտ հետ-

18 Հ Ստատու, Դեմասալներն, Կ Պալս, 1921, էջ 91։

19 Վ. Փափալյան, Պատմութլուն հայոց զբաղանութլան, Թիֆլիս, 1916, էջ 647։

20 Հ Կարբիլյան, Հայ փիլիսոփայական մտքի աղամութլուն, հատ. 3, Երևան, 1958, էջ

87—89։

21 «Գեղունի», 1962, էջ 44։

դանդին ամենեք»։ Ռուսիայանը ուղում էր ազատ, ինքնավար տեսնել Հայաստանը։

6. Ռուսիայան, այնուամենայնիվ, չկարողացավ զնաճատել ժողովրդի ծավալած շարժումը, իրականությունից կտրվեց և դարձավ իդեալիստ մտածող։

Այսպիսով, 1860-ական թվականներին արեւմտահայ լիբերալ-բուրժուական հոսանքը հեռու էր կանգնած ժողովրդական շարժումներից, սոցիալական պայքարից։

3. ԱԶԳԱՅԻՆ-ՊԱՀՊԱՆՈՂԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔ

1850—1860-ական թթ. Արեւմտյան Հայաստանում ձևավորվեց զավառահայ առևտրա-արհեստագործական բուրժուազիան, որի ձայնատար դարձած զավառահայ մտավորականությունը իր լուսավորական աշխատանքով, բարձրացրած խնդիրներով ամենի առաջադիմական դիրքեր դրավեց, քան ազգային-լիբերալները։ Ամենախաբեկը, նա մտահոգված էր զարգացնելու թյուրքական ճակատագրով։

Մինչ այդ արեւմտահայ հասարակական-քաղաքական շարժման մեջ, առաջին ևս դրական անդամատանում, զավառահայությունը դեռես էական դեր չունեց։ Պոլիս ու Ջամուրեիան, Վենեցիան, Վիեննան ու Փարիզն էին տալիս ստեղծատեղի գրական ու ֆալսեթական մեթոդներին, նշանավոր հեղինակներ Մանյան Արեւմտյան Հայաստանի անունից խոսող այս մտավորականները մինչև դարակեսը դեռես զաւառ չէին մեկնում և տեղյակ չէին հայրենի բնաշխարհում ապրող հայ ազգաբնակչության կրած սոցիալ-քաղաքական տառապանքներին։

Անցյալ դարականից զավառահայ մտավորականներն արդեն դիտակցում էին, որ իրենք պետք է մտահոգվեն զավառի ճակատագրով, ստեղծեն սեփական պայքար, մամուլ, դրականություն, հավաքեն ու զրի առեն հայրենի բուն ու քանը, ավանդադրույցները, դուրսագնալիները, առկներն ու ասացվածքները։ Գալառահայ մտավորականությունն էր, որ Կ. Պոլիս ու հաղթաշխարհի հայ առաջավոր խավերին հպատակեցրեց Հայաստանին և զավառի ողբը, հարստահարությունների զեմ մղվող պայքարը դարձրեց բնականորեն հայ ժողովրդի մտահոգության առարկա։

Արեւմտյան Հայաստանում դործող զավառահայ այս մտավորականները, սակայն դեռես, հասունացած չէին մշակելու այնպիսի ծրագրեր, որոնք դիմ լինին պահպանողականությունից։ Նրանք չէին կարողանում զնաճատել բուրժուական հարաբերությունների առավելությունները ֆեոդալականի հանդեպ, նրանք զեմ էին դործաբանային արդյունաբերության առաջընթացին, քան որ վերջինս քայքայում էր հիմնականում հեռքի աշխատանքի մյուս հիմնված էսենսներին արհեստանոցները, շուկայից դուրս շարժում գալառահայ առևտրականներին։ Գալառահայ մտավորականության հայացքը սկզբից եեթ հառած էր զեղի անցյալը, նրանք քանկանում էին ընդլայնել բարեփոխված եկեղեցու իրավունքները, վերականգնել «հայկական թագավորությունը»։

Հետո մտալով հեղափոխական հայացքներին, նրանք չբնկալեցին Մ. Նալբանդյանի ու հայ ազգային-դեմոկրատական մտավորականության երկնած

ծրարները, խուսափեցին ժողովրդի զանգվածային շարժումների քարոզից, արևմտահայերի դինամիկ ինքնազորոթունությունը զաղամարից:

Գաղափարապես ազդեցին պահպանողականները համախմբված էին Վերածված վասպուրականն և Արժիկ Տարոնոս պարբերականների շուրջը: Հոսանքի պաշտպանական առաջնորդը Մ. Խրիմյանն էր, իսկ նրա գաղափարակիցները՝ հիմնականում Ժողովրդագրության սաները:

Վերածված վասպուրականն ու Մ. Խրիմյանը ջանում էր բարձրացնել լուսավորչական եկեղեցու հեղինակությունը, երբեմն փոփոխություններ առաջարկելով նրա պաշտոնական ծեսերի մեջ: Սկզբնական շրջանում խմբադիրն ու նրա աշխատակիցները ղեկն գրաբարապաշտ էին: Մ. Խրիմյանն առաջարկում էր հայագիտական բոլոր գրվածքները, գեղարվեստական ինքնուրույն ու թարգմանական երկերը շարագրել գրաբարով, իսկ ինչ վերաբերում էր աշխարհագրական, ազգային ղեկն աշխարհի շրջանակների մեջ, որ մոտենար ասուր գրության լեզվին²²:

Սահմանադրական սյուլթարը, շիրմը կոմկասահայն անվանի մասնավորականների հետ, ազատագրական շարժումների բարձրացող այլքը, Թուրքիայի քաղաքական կուլյաի փոփոխությունը, քուրդ ցեղապետների նոր վայրագությունները, Արևմտյան Հայաստանի դաշնագրության իրավիճակի ծանրությունը բեկումն առաջացրին Մ. Խրիմյանի ու իրադինականների հայացքների մեջ: Վերադր առաջնահայտը դարձավ հայրենասիրական գաղափարների կազմակերպման ոգախ: Այդ հոսանքին հարեցին Գ. Սրվանձուլյանը, Նաթանյան եղբայրները, Երեմիա և Արիստակես Տեղանցները, Գևորգ Շերենցը, Գ. Լեզվանյանը, Նույնիսկ Պարսկաստանից Վարազ ժամանեց ու սրանց հետ կապվեց պատանի Հակոբ Մելիք Հակոբյանը (Րաֆֆին), որի ռահասակողական անդրանիկ փոփոխությունները առաջնորդեցին Վերածված վասպուրականն ու:

1869 թ. սեպտեմբերի 4-ին և Պոլսի հայոց ընդհանուր ժողովը, հակառակ սուլթանի ու նրա մեծ վեզիրի կամքի, Խրիմյանին ընտրում է արևմտահայերի պատրիարք: Նա սյուլթանին ղեկնում էր Կարսի ու նրա գաղտնիների դիմադրությունը, ուր ջանում էր կարգավորել Մշտ ու Կարապետ վանքի գործերը, ընթացք տալ Տարոնի հողազրկված գյուղացիների ընդունելությունը, դիմապայման քուրդ ղեկավարների պաշտպան կաշառակեր թուրք գաղտնիների:

Խրիմյանն իր հետ մաքաբազա էր տանում Ժողովրդի քուրդը, միաժամանակ և բարեկարգությունների հույսը: Եվ իրոր, պատրիարքության աստիճանի իսկ ամիսներին, առաջնորդ քուրդները նա քննությունը ղեկավարեց ժողովում, կազմեց ընդարձակ տեղեկագրեր և ներկայացրեց սուլթանական կառավարությանը:

1873 թ. Խրիմյանը հրաժարվեց պատրիարքությունից և Ե Պոլսից վերադարձավ Վան: Մասկան նա միայնակ չէր վերադառնում: Նրա հետ գալիս էին հաղարավոր պանդոխտ վանեցիներ, որոնք Խրիմյանի խորհրդով՝ ղեկն էին հրապարակում և գալիս էին հայրենի տուն, իրենց պատվիր պաշտպանելու ավապականներին:

Մ. Խրիմյանի գլխավորած հոսանքը 1860-ական թթ. հասունացնում էր

22 - Վերածված վասպուրական, 1855, խ. 1, էջ 32 և հետ:

յոթնիշնեթի մի անուեղ, որը հիմնականում կրթվել էր վարսաղա ժառանգավորաց դպրոցում: Այս մտավորականների մեջ աչքի ընկավ Գարեգին Սրբվանձտյանցը:

Գ Սրբանձտյանցը 1863—1865 թթ. իմբացրում է Մշտ ո. Կարապետի վանքում հրատարակվող «Արմավիկ Տարոնո» պարբերականը: Երկշաբաթաթերթը լույս է տեսնում 1863 թ ապրիլի 1-ից մինչև 1865 թ հունիսի 1-ը, ընդամենը 43 համար: «Վարդ» և զրական այլ կեղծանուններով Սրբանձտյանցը հոգ-

Մշտ ուրբ Կարապետի վանքը

վածներ էր տպագրում նաև «Մեղու», «Մանգումիի էֆրյար», «Արևելյան մամուլ», «Մեղու Հայաստանի» պարբերականներում²³, դավառահայության լեռնալուսող բողոքները հանձնում դաղթողախնեթի ուշադրությունը, բարձրացնում հումազպային խնդիրներ:

²³ Տե՛ս «Հայ հոգ Գրականության պատմություն», հատ. 3, նրեան, 1864, Լ. Ղանալանյա և ի հոդվածը, էջ 557 և հետո:

Գ. Սրվանձառյանցը 1860-ական թվականներին զբաղվելով աշխարհաբարի, կրոնի ու եկեղեցու հարցերում ազդեցիկ պաշտպանողական էր, նա փոխում էր հայտեցել էրկու լեզուները և նրանց Վրացականից բանականեր՝ վրձնական տեղ հատկացնելով լուսավորված հեղեղեցականների գործունեությանը, 1860-ականներին նա տարված էր հայ ժողովրդի նահապետական անցյալով, դեմ էր քրեական հարաբերությունների վարդապետության, կապիտալիզմի ու հիբրուական սպանդանների ներթափանցմանն Արևմտյան Հայտունն և ազդեցիկ կենսասկզբի «հիբրուականացման»։ Սրվանձառյանցը հավատարմորեն ծառայում էր արհեստագործներին, գյուղատնտեսական առևտրականներին, քուրմ առևտրաբար դարձնել նրանց տնտեսական պարտաքնները, մեղքներին և փրկել լուրջ ծայր առած մրցակցությունից ու քայքայումից, դիմադրական ծավալվող պանդխտությանը։

Երկնակուն Հայոց կյանքի Հայաստանն ունեւորելով, «Մշակույթի բողոքում», ապա Երևանում էլ քայլառումն ու պայքարն հողամասերում Արևմտականացնող արտաշույտում էր իր դժգոհությունը տնտեսական հարկային քաղաքականությանից, բողոքում ժողովրդի ուղարկված խաբար ժողովրդի, նրան ուղեկցող դավթիներին, անկարողից թնտեսված հարկ դանձելու տնտեսականության դեմ, Հարկերի ծանրության պատճառով գյուղացին բնական է փաշտատուի հանկը՝ զրույ դրանցով հոգսկտորը, տունը, նույնիսկ սկսեցին ու անյուրաշուս մանուկներին»։ Սրվանձառյանցը մասնաճյուղում էր, ու պետության վերած հարկային քաղաքականության և հիբրուական էթնոգրիկ սպանդանների երկիր հերթափանցման, թուրք աղաների ու լուրջ բնկերի հարստահարության պատճառով թշվառության դիրկն և նետվում հարապիր հայ բնականները, երեխաները մատնվում էին քաղցի, տղամարդիկ պանդխտության ցուղն և նվերցնում և շատերն առիկադարձ հետանում հայրենիքից։

Վարտան Սրվանձառյանց

Սրվանձառյանցի միակ հույսը լուսավորության, ազդի անտառան գյուղաներ պատրաստելու վրա էր։ Հայ ժողովրդի դարձնել տնտեսական, ուստի հարկավոր և ներկա կարգի բժիշկներ՝ հողովուն համար Սահակ, Մեսրոպ և խախտուի Ղեկեղ... իսկ մարմնույն համար տնտեսական վարդուն, վահան, Մուշեղ և ասունը նման հայրենասեր իշխանաց խուրմ։ Այս կերպ դուս դարավոր

րժիշկներ երկու կողմ հիցքո՞ւ պետք է լինեն անդամալուծին աջ և ձախ ձեռքը և այնպես քաջայանքով վեր հանեն հայրենյաց մահճեն²⁴։

Որվանձությանը զործնական ոգևորություն ցույց տվեց Միսաք Ռիմուրյանի 1865 թ. Ակնում կազմակերպած «Նազապետական բնկերությունը»²⁵։ Ռիմուրյանը նպատակադրվել էր Տարոնում մի դուռ գնել, «երկրագործական արգար վաստակից համար աշխատելի և միջոց ձեռք բերել»։ Ընկերության ծրագիրը, որը համաձայնեցին էր գտել Սրվանձությանի կողմից, պատգամում էր հետևյալն, որ ամառը զբաղվում էր գաղթելով Ակնի ռեզիդենցիայում, որում ունեցավ քանակական անոնի աշխատության հետ խառնելով, բնական ընթացքով մեր աստի կենաց պիտույքը հոգալով և քաղաքականությամբ էլ մեր հոգվում պետք չէր պատրաստելով²⁶։ Տնտեսական այս ծրագիրը պիտի զործարկվեր հիմնական, ուսման և ընկերակազմի քաղաքականության հետ միասին²⁶։ Սա մի ռոմանտիկ ծրագիր էր, որը նպատակ ուներ դարձանել հայրենի վերքերը, պատկերներին վերադարձնել Հայաստան և ամենակարևոր՝ հայրենիքը պատենելով իրենցից թուրքիա ներմուծվող զործարանային արտադրություն աղղղությունը։

Գ. Սրվանձությանը, 1860-ական թթ. ոգևորված Արեմուտի ու Ռուսաստանի աղալին-աղաթաղական շարժումներով, հայ երիտասարդությանը պատգամում էր ինքնագիտակցություն և ազատագրական պայքարի կոչով։

Նա, կանգ չառնելով նազապետության ու զոհարարության առջև, միասնական պայքարի էր կոչում հայ ժողովրդի լուսավոր դավաններին՝ խաղաղի, լիցիտության և գերության ճիտաններից ազատվելու համար²⁷։

Ձեյթունի հերոսամարտից հետո, Պ. Նորատունկյանից ստացած նամակի աղղղությունով նա ուղարկում էր ծրագրի հայտնի, որոնք, ուսկայն, չեն ենթարկում, թե Սրվանձությանը ու իր ուսուցիչը այս պատմաշրջանում կողմնակից էին սուլթանական միահեծանության դեմ լինելով և օպոստամբության բարձրացմանը, ժողովրդական հեղափոխական շարժմանը, Զինքի հետ ու կենտ կոշերով նրանք դիմակայում էին քրդական զերերների մնացորդներին փոխարենական իմաստով, խաղաղամտության ու սուլթանությանը, Պատմական շէր թողած Արեմուտի Դարբաղիին, Հյուսիսի Գերցենին, իս Հայաստանի հետ կապող Մ. Նալբանդյանին, նրանք

Պեղիկյանի հետ միասին, լիբերալ նորատունկյանի միջոցով հայ ժողովրդի հետ կապող Մ. Նալբանդյանին, նրանք

«ազատության իրավունքների աղղղություն-պահպանողականությունը զորդվում էր լուսավորականության հետ, իրական կյանքում եղած հակասական ու իրարամերձ կողմերն իրենց արտահայտությունն էին գտնում ժողովրդի հետ կապված եկեղեցական-մտավորականի աշխարհայացքի մեջ

Վարպետ դպրոցը տվեց զավառահայ աղղղային-ազատագրական մտավորականներ, որոնց մեջ ալքի են ընկնում իրեմիա և Արիստակես Տեր-

²⁴ «Ներսիս Վանկուրյան», 1861, № 2, էջ 45։

²⁵ «Հովհաննիսյան», Նալբանդյանի և նրա ժամանակը հետ, էջ 563—564։

²⁶ Նույն տեղում, էջ 563—564։ Նաև Գ. Սրվանձությանը, Թուրքիա ուղարկ, 4 Պոլիս, 1878, մասն Ա, էջ 260։

²⁷ Ա. Հովհաննիսյան, Նալբանդյանի և նրա ժամանակը, հատ 1 էջ 562։

Սարգսենյանները: Երեմիա Լալիսկույանը (1831—1885 յ.-ժ) և Ջուլի է Բաղդչի, հասարակական, վաճառական, առևտրական, 1862 թ.՝ Կ Պոլսի պատրիարքական փոխանորդ Նա ընտանեկան էր ու միայն ժողովրդի իրավիճակին, այլև նրա մտածվող անցյալի ու առօրյա պատմությունը: Անձնական տպավորություններն ու ուսումնասիրությունները, արևմտաճայ անվանի մտավորականների հետ ունեցած կապերը հնարավորություն տվեցին նրան գրել առնել ԱՆ Պարի 30—80-ական թվականների Արևմտյան Հայաստանում կատարված անցքերի պատմությունը:

1862 թ. Կ. Պոլսում Երեմիան Մ Պեղիկյանի, Մ Մամուրյանի և պոլսաճայ այլ մտավորականների հետ ընդունեց Զեյթունի ներկայացուցիչներ Մեղակյան Սեմեթյանին, Գրիգոր Ասարյանի վարդապետին, Հակոբ Ես-Վանյանի, շարաքներով հյուսիսկալեց նրանց, հավաքությունների միջոցով մայրաքաղաքի հայերին ծանոթացրեց Զեյթունի պատվարներ, կոչ արեց ոգնություններին ձեռք մեկնել տուժածներին, նրա նախադասությամբ կազմակերպված ընկերությունը Մ. Մամուրյանի խմբագրությամբ նամակներ առաքեց Թիֆլիս, Վարդ, Գյուլ, Սեֆյան և հայաքանակ մյուս վայրերը, կոչ արեց դրամական ոգնություն հասցնել Կիլիկիայի սովյալներին:

Երեմիա Տեհանցի համակարանցն ապստամբներին կողմն էր, սակայն սուլթանամետությանից հետո նա մեծ հույսեր էր դնում եվրոպական մեհապետների միջամտության վրա, կապեր էր պահպանում Փարիզում գտնվող Կաթոլիկ Շահնազարյանի հետ, նրան նամակներ էր առաքում, հորդորում Նապոլեոն III-ի միջոցով ոգնել Զեյթունին: Տեհանցի փորձեր արեց լեզու դրնել կաթոլիկներին համախառնում Անտոն Հասունյանի հետ, այնպիսի նրան և հայացից նրա միջամտությունը, նա զոհունակությամբ արժանագրում է գիր և յուրաքանչյուրին հաղթանակը, այսինքն՝ նապոլեոն III-ի միջամտությունը, Զեյթունի իշխանների ազատումը, ժողովրդապաշտության զարգացումը, սակայն անհեծի ու բանագործների հեղեղ է թափում ամերիկաների, հատկապես ոսլյանների հուհազանդ պալատականների, ուղի որերին իրադարձությունների նկատմամբ անտարերև հայ կղերականներին գլխին:

Երեմիա Տեհանցի սերտ կապերի մեջ էր ու միայն Մ. Կրիմյանի, Գ. Սերվանյանցի, Մ. Մամուրյանի, Մ. Պեղիկյանի, այլև Կարապետ Գանոսյանի, Հ. Սեֆյանի հետ: Ապստամբություններից ու տրեյտրապաշտությանից իստապիտ Երեմիան անկեղծորեն մաահսցված էր հույ ժողովրդի քաղաքական ինքնորոշությունից և ձեռք բերելու, նրերի տնտեսական բարգավաճումը, պանդխտության դեմ առնելու, աշխարհական ու եկեղեցական ուսուցիչներ պատրաստելու խնդրով: 1860-ական թվականներին նրա զաղաչություններն աղոթություններն առնել էին ուսումնական եղբայրները՝ վարդապետ Արիստակեսը և աշակերտ Սեդրակը: Հետագայում նրանցից ամուգը կանգնում է պահպանողականության գիտքերում, իսկ կրտսերը լուսնում ապրույթն-դեմոկրատների շարքերը, երկնելով Մ. Նալբանդյանին, Խ. Արտվանյանի նվիրված բանաստեղծությունների մի ամբողջական շարք և ճշահեն ի Սիսիք կուր գաղթական հայրը քաղաքական-գեղարվեստական վեպը:

Քննչին վեհաժողովից հետո այս հոսանքի ներկայացուցիչներին մի բողոքյալի ժառը, հուսախաբված Եփրատյայի միջամտությունից, ոգիշնչվում է արևմտահայերի ուսպատմբական շարժումների գաղափարով:

4. ԱԶԳԱՅԻՆ-ԴԻՄՈՆԻԱՏԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆԵՐ

Ի հակադրություն կղերա-ամիրայական ու լիբերալ-բուրժուական հոսանքներին, Կ. Պոլսում և Զմյուռնիայում ասպարեզ իջավ հայրենասեր զրոգների ու հրապարակախոսների մի նրիտասարդ սերունդ, որը դիմագրավում էր սուլթանական բռնատիրությանը, ջանում նվաճել սահմանադրություն, սոցալատություն և անկախություն: Հայրենասերների այս սերունդը իր շարքերից առաջ բաշնց մեծարանքի արժանի դործիչներ, մշակեց ուղղային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունը:

Հ. Սվաճյան, Գր. Զինիեկերյան, Ա. Հայկունի, Կ. Փանոսյան, Ս. Ոսկանյան, Մ. Սվաճյան, Ս. Քաղվորյան՝ ահա զրոգների, հրապարակախոսների ու բաղաքական գործիչների անդրանիկ այն սերունդը, որն արևմտահայ իրականության մեջ ձևավորեց ու զարգացրեց ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարը:

Պայքարի վճռականությամբ ու կրքոտությամբ աչքի բնկնող, ֆեոդալական հին հարաբերությունների ու նրանց հավերժացմանը ձգտող գաղափարաբանության քննադատությամբ հանդես եկած, կյանքի բոլոր ձևերի նվիրողականացման, աշխարհագրոր ժողովրդական լեզվի, ազգային դրականության ստեղծման մոնիտորների այդ համաստեղության համար ընտրադրական են Յ. Էնդելսի խոսքերը XVIII դարի ֆրանսիական մատերիալիստ-էնդիկլոպիդիստների մասին. «Այն մեծ մարդիկ, որոնք նրանսխալում լուսավորում էին դրոսիսը՝ մոտեցող հնդափոխության համար, իրենք հանդեմ ինչ դալիս ծայրահեղ հնդափոխականորեն, Ոչ մի արտաքին հնդիսակություն նրանք չէին ձանաչում: Կրոնը, բնության բմբռնումը, հասարակությունը, պետական կարգը, ամեն ինչ ամենաանխնա քննադատության էր ենթարկվում. ամեն ինչ պեսք է քանսականության դատաստանի առաջ կանգնելու և կամ պետի արդարացների իր գոյությունը, կամ թե անհետանալու: Մտածող բանականությունը դարձավ գոյություն ունեցող ամեն բանի միակ չափանիշը»²⁹:

Գործունեության սկզբում, սուհայն, Հ. Սվաճյանը, Մ. Մամուրյանը «արևդործական» բնկրություն ձախ թեկն պատկանող մյուս մտավորականները պայքարի ձևերով ու մեթոդներով քիչ էին տարբերվում Գր. Օտյանից, և Ուսանից: Բարեշլջումները դերագոսելով կյանքի հնդարկման արտասական մեթոդներից, 1860-ական թվականների դեմոկրատ գործիչները 10-ականների գաղափարակիրներից տարբերվում էին միայն նրանով, որ իրենց մտահոգության առարկան դարձրին հասարակ ժողովրդի վիճակի բարելավումը³⁰:

1860-ական թվականներին սկզբներին արևմտահայ առաջադեմ մտավոր-

²⁹ Յ. Էնդելս, Անտի-Գյուրիեզ, Երևան, 1952, իջ 19:

³⁰ Հայկ Վաղարյան, Մատթեոս Մամուրյան, Երևան, 1959, էջ 84—85:

բականություն ձախ թեր շրջադարձ է կատարում. ամփոփում էր ղեկավարա-տական հոսանքի ձեռնորդումը, իր շարքերում հասունացնելով Մ. Նալբանդյանի գաղափարակիցներին ու զինակիցներին՝ Հ. Սյուրբանյան և Ս. Թադևոսյանին: Դեմոկրատական հոսանքի որդանները դարձան «Մեղու», «Մաղիկ», «Մյուսնախո», «Բնություն» պարբերականները: Շրջադարձի գործում էական դեր խաղացին սահմանադրական պայքարը և զափառահայտության բողոքական շարժումները: Զեյթունի ու Վանադուրականի հերոսամարտից արևմտահայ մտավորականներին դորձնականորեն բերեցին այն եզրահանգմունք, որ հայ ժողովրդի սպառնալուծական միակ միջոցը զինված պայքարն է: Արևմտյան քաղաքական հասունացման համար նշանակություն ունեցան իտալական սոցալիստ-ադամադրական, ռուսական գյուղացիական շարժումների ուժեղացումը և այդ շարժումների գաղափարախոսության ներթափանցումը Թուրքիայի Հասարակական հեղափոխական ղեկավարության ակադեմիայի գործիչներին մի-կի՝ Մ. Նալբանդյանի օրոշակի սոցիալիզմի մեկնադրումը և արևմտահայ ղեկո-ւղիքական հասարակական-քաղաքական մտքի վրա:

Այսպիսով, քաղաքային տրանսֆորմների, պոսիտիվիզմի ու աշխա-տավոր դեմոկրատիայի շահերի պաշտպան արևմտահայ ղեկավարապետական հոսանքը իր ձևավորման ավարտին հասավ 60-ական թվականների սկզբին: Սակայն քաղաքական էր Փարիզում գործող Սեպտան Ոսկանյանը (1825—1901)³¹: Ոսկանյանը սեպտան 1850-ական թվականներին յուրացրեց բուրժուա-զեմոկրատական աշխարհայացքը, դարձավ մարտնչող հրապարակախոս՝ ընդ-դեմ կղերա-ֆեոդալական կուսակալականության ու միջնադարյան իրավա-բանության, հանդես հայ մադոփրի մտավոր ու քաղաքական օղակադր-ման:

Սեպ. Ոսկանյանը ծնվել է Զեյթունիայում, 1846 թվականին ղեկավար ֓ա-րիզ, նա պաշտոնավարում է իբրի տուրքիչ և հաճախում Սորբոնի համալսո-րանը:

Փարիզում 1855 թվականին Ոսկանյանը սկսում է հրատարակել «Արև-վելք» կիսամյա հանդեսը, սկսվեց եկեթ իր առաջ խնդիրը, ղեկավար գրող և խոս-քովա քաղաքական էլիտերի և ամերիկյան սոցիալադավ գործերը, Արևմտահայ լուսավորության մարտական օրդանն անմիջապես լայն արձագանք է գըտ-նում հայ իրականության մեջ: Սակայն, հազիվ մեկ տարին բուրքած, «Արև-վելքը» փակվեց:

1859 թ. նա հիմնադրում է «Արևմտաք» խմբագրի անհանգիստ բնա-վորությունը, հակակղերական պոսպոգանդան, ճնշված ժողովուրդների իրա-վանքների պաշտպանությունը, սոցալիստ-ադամադրական շարժումների դր-վատումը «Արևմտաք» դեմ են հանում անակցիոն ուժերին: 1859 թ. նոյեմ-բերի 1-ին Ոսկանյանը հրատարակում է «Արևմտաք» խմբագրությունը:

1859 թ. վերջերին Ոսկանյանը իտալիայում էր: Հրապարակախոսը սկըդ-բում համակրում էր իտալիայի սոցիալարաբնիկներին բնահանրապետ, բայց շո-տով վերադարձավ օրդում է և սոպակիսում շափավոր հանրապետականներին:

³¹ Տե՛ս «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը», հատ. 1, էջ 360—381, տե՛ս նաև «Հայ հոր դրամատիկական պատմություն», հատ. 2, էջ 96—110:

1864 թ. վերահրատարակված «Արեմուտքի» խմբագիրը շափափօրեց իր պահանջները, դարձավ լիբերալ, իսկ երկու տարի անց մերմից «Արշալույս» Արարատյանի» ուղղությանը, սկսեց մարտնչել արևմտաճայ ազգային-դեմոկրատներին դեմ: Նրա հայացքներին շափափօրութունն ավելի դրսևորվեց 1867 թ. սկսած Զմյառնիայում հրատարակած «La Reforme» պարբերականի էջերում:

Ստեփան Ավակյան

ստորագրողների Լախ թեղ հունիսին, զենքի ուժով, ջանում էր բարձրագույն խել իշխանությունը: Հունիսյան հեղափոխությունը պրոլետարական էր և Ռսկանյանը շմասնակցից դրան, այն որակեց իրեն «մանուկ ազատությունը փտանդողին»: Նա չհասկացավ պրոլետարիատի մղած զանազարգային պայքարի պատմական իմաստը, բացառաբար տրամադրվեց ուսուցիստ սոցիալիստների ուսմունքների նկատմամբ: «Կանտի աշակերտը» չընդունեց «Կապեի սին դյությունը»³², Ռայց խանդավառ արեւելցին պահպանողականների բանակում չէր և ոչ էլ հաշտվողական լիբերալիզմի պաշտպան: Ռսկանյանն իր պայքարի առաջին նստադրում բուրժուական դեմոկրատ էր, ֆիզգալական կարգերի ու զաղափարախոսության անհաշտ թշնամի: Այս էլ բնորոշում է նրա տեղն ու դերը հայ հասարակական մտքի պատմության մեջ:

³² «Արեմուտք», 1859, № 12, էջ 131—132.

³³ Նույն տեղում, էջ 130.

Ռսկանյանը, սակայն, հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում խոշոր ավանդ թողեց իր 1850-ական թվականների մարտնչող հրապարակախոսությամբ: Այս տարիներին նրա հրատարակախոսության ստանդըը հայ ժողովրդի խոսափօրութունն էր, ուղղային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունը:

1848 թ. ֆրանսիական հեղափոխության ժամանակ Ռսկանյանը մասնակցեց հեղափոխական Նյույթնեյրին Եփեսոսի ազատության առաջին օրոշումը մեր վրային տրեկյան դեմության մարշալը փարատեց: Այո՛, Լուի Ֆիլիպին դեմ ապստամբողներու հետ էինք, այո՛, բրինձ ազատության համար ինչ որ ամեն մարդու սրտում է ընկել, և զեն ի մեծին Բուլլերի մտնելու պատիվը ունեցանք...»³³,

Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո, Լուի Ֆիլիպի երեկվա խել իշխանությունը պրոլետարական էր և Ռսկանյանը շմասնակցից դրան, այն որակեց իրեն «մանուկ ազատությունը փտանդողին»: Նա չհասկացավ պրոլետարիատի մղած զանազարգային պայքարի պատմական իմաստը, բացառաբար տրամադրվեց ուսուցիստ սոցիալիստների ուսմունքների նկատմամբ: «Կանտի աշակերտը» չընդունեց «Կապեի սին դյությունը»³², Ռայց խանդավառ արեւելցին պահպանողականների բանակում չէր և ոչ էլ հաշտվողական լիբերալիզմի պաշտպան: Ռսկանյանն իր պայքարի առաջին նստադրում բուրժուական դեմոկրատ էր, ֆիզգալական կարգերի ու զաղափարախոսության անհաշտ թշնամի: Այս էլ բնորոշում է նրա տեղն ու դերը հայ հասարակական մտքի պատմության մեջ:

Ոսկանյանի, Համադրանքը Եվրոպայի ազատագրական շարժման էր
կողմն էր: Նա հիացմունքով էր խոսում ֆրանսիական 1789 թ. հեղափոխա-
կան, Խաչիսյանի ազգային շարժմանը, հունգարական հեղափոխական,
հունական առաջամարտիկներն ու ցարական Ռուսական
Թուրքիայի դեմ ընդդիմյալ փորձերի մասին:

Ընթերցողական և ասիական ժողովուրդների աղանաղական պայքարի-
ցրվածությունը ինքնահայատակ չէր: Գրանոյ իսկ նա հայրենասիրական կրակ
չի վառում խափարապատ Թուրքիայում ապրող հայերի սրտում, ցոնում նր-
բանց ոտքի կանգնեցնել: Մեկայն հախըսան օպոռտանիզի, հայերին պետք
էր յուսաբերել, հանել կղերա-ասիրականների օգոգողութունից, Եկրե-
վիլից ու Եկրեմոտից խմբադիրը Հանեղապետներն պաշտանում էր ժո-
ղովրդի լուսավորութան զգալափառը: Նա միակամանակ չէր փարսանում իր
ժողովրդի գնեցի, հույնիսկ հնդկական պայքարի կողմից:

«Ժամանակը եկավ՝ որ ռամկերի ալ զգա, որ իր սամկութեանսը մեծ բաներ կրնա ընել և սուրճ ժողովուրդներն վար շմեսուր թն ազգային և թն օտար սոցգի բոնափութեան հետ զինելու ատեն»⁵⁴, Մատայնով Իտալիայի ազատագրման զործին, Ռսկոսկանը հուշա ունեւր, օր մի օր, և թն իր ժողովուրդը ստրի կանգնի, նրան փոխադարձ օղութեան կհատեն իտալացիները. «Հիղալիս կսիրենք, միշտ սիրելի ենք... Լկս սերը և ազատութեան ալկունը զմեզ թշուառութեան մեջ դուրեգին... Հայաստանի օւլերայրաց վինալը իր պատկերեալ փաւ պարտը կդն Թշուա ժողովուրդներու կարեկցի... Իմ պետե զուղե իմ մը Թշալիայի զաւակ մը մեր պերտութեան և Թշալիայներու զմեւ բողոքեն, ինչպէս միշտ իրեն համար բողոքելու զորութեան ունեցանք»⁵⁵,

Ուր, միակնայաբն մասնակիցն է գրական յուսակորակուն շարժմանը, առ-
նադասին յեկվաշիհնության և հույ նոր գրականության համար մղված գու-
ղափութական պայքարին: Ինչխորհասար լեզվի խնդիրը նա կուպում էր հույ
մշակույթի գաղափարաման, առաջինմիայ շարժման և հետ, պաշտպանում ու զար-
գացնում ժողովրդագրական, լեզվի արդիւնաբերական անգրգոնները³⁶:

Ժողովրդի ազգային դարձնելի, ճաղարկական խեղճակիտակողո՞ւ, առ-
բարկրակցման դարձում Ոսկանլակի էսկանլի տեղ էր հատակոցնում զեղարկո՞ւ-
տակուն գրականութլանը, ալը նկատատումով էլ տարողը սրտթլամբ էնում
էր ալդալին նոր գրականութլան ստեղծման պահանջը

[illegible]

²⁴ = *Illegitimacy*, 1959, No. 7, pp. 55.

85 *Demigla mitchellii*, N. 17, p. 132.

See *Univ. of Mich. Lib.*, 19, 24—75.

52 *Isis*, 1886, vol. 7, pp. 40-42.

նասերը կաշխատի ուղղիլ և իր հետ տանելի քաղաքությունը, որո՞ւ անդամ է»:

Անձամբ ծանոթ լինելով մականյանի հետ, Մ. Նալբանդյանը որակել է նրան «սրայեւ ռեժեմ հայ», «քանքարավոր», «ազատախոհ ուսումնական»:

Իր գործունեությունն ավելի ուշ ժամակեց Մատթեոս Մամուրջյանը (1830—1901), սակայն զբոյի բեղունությունը, լայն ընդգրկումներով, շոշափած խնդիրների քաղաքականությանը, նրանց լուսնական մասին առաջադրած մեթոդներով նա խոր հետը ակոսեց հայ հասարակական մտքի պատմության մեջ:

Արդաստվար գլխի տեր մտածողի աշխարհայացքը բարդ էր ու հակասական: 1860—70-ական թվականներին, հիմնականում կանգնած լինելով ուղղափառ-գեմադրատիզմի դիրքերում, նա մի կողմից հակված էր գեղի հեղափոխական գեմադրատիզմի, մյուս կողմից տուրք էր տալիս լիբերալիզմին ու ազգային-սոցալականականությունը:

1860-ական թվականներին Մամուրջյանն իր հոգովածները ապագայում էր «Բասիս», «Մեղու», «Մադրիս», «Խոթյուն», «Կուռնի հայոց աշխարհին» պարբերականներում, որոնք հետագայում հավաքեց, ամբողջացրեց ու հրատարակեց «Անկիլիական նամականի կամ հայու մը ճակատագիրը» և «Հայկական նամականի» հրատարակախոսական երկերում:

Վերահիշյալ երկերում հրապարակախոսը քննադատում էր ֆեոդալական արտադրահարաբերությունները, իշխանության միապետական ձևն ու դրա հարատևման կողմնակիցներին:

Նա խիստություններ քննադատում էր լիբանանյան միազնական կարգերը: Հրապարակախոսի առաջին շրջանի գործերը պարսեպակում են հայ ժողովրդի սոցալիզմն ու սոցիալական ճնշման մասին ուրուհայտած ոտը մտքեր, բացատրում դրանց ահավոր հետևանքները:

Մամուրջյանը դեմ էր գաղթականությանը, պանդխտությանը և, դատապարտելով այդ երևույթները, հայերին հանձնարարում էր տնտեսական զարգացման, մեքենայական արդյունաբերության յուրացման ուղին: «Անկիլիական նամականի» հերոսների՝ Ներսեսի ու Շուշանի օրինակով նա հայ մտավորականությանը, զրամատերերին, վաճառականներին, արդյունաբերողներին, օտար թաղաքներում շահի դիտավորությամբ բնակություն հաստատած հայերին պատգամում էր վերադառնալ հայրենի բնաշխարհը, ծաղկեցնել երկիրը, այնպես, որ «... մեռաղները, դանազան արժույթը, ապրանք, ուսմունք ու լույս սփռեն, պետք է որ երկաթը, շոգին, էլեկտրականությունն կենդանություն, շարժում տան այս անշունչ ու փշվից բնություն»:

Ուշադրավ են Մամուրջյանի մտորումներն այն մասին, թե Հայաստանի ուրբիայի տնտեսական զարգացման աշխատանքներին սիրով մասնակից կը դառնան ոչ միայն հայերը, այլև կողք-կողքի ապրող քրդերը, թուրքերը, ասորիները, թաթարները, Համատեղ և օլտակար աշխատանքի մեջ կկոփվե բարկամությունը, կվերանար դրսից սողոսկած սոցալիզմի թշնամաբքը:

Հայ ժողովրդի ազատագրության հարցում Մամուրջյանն առաջին Բապում մերժում էր օտար միջամտությունները և հիմնական գործոն էր համարում ժողովրդական ապստամբական շարժումները, «Հուսալ, որ մեր Հիսուսի բրած հրաշք պիտի գործե... ցնորք է, Սոսանի, որ արտաքին փրկիչ»:

Իր դան և հայ ժողովրդյան սե պատանքը քակեն՝ հիմարություն է, Հեք և

ստորով ժողովրդյան մ'առաջին և միակ ազատության ինքն է, իր աշխատությունն է, իր ներքին ուժն է, իր լույսն, միությունն ու հաստատ կամքն է»²⁸։

Մամուլյան արձագանքել էր ասպին ինտերնացիոնալի և Փարիզի կոմունայի գործունեությունը։ Նա 1871 թ. ապրիլ ամսից սկսած տպագրում էր ինքնուրույն ու թարգմանական հոդվածներ՝ նվիրված կոմունարների սխրանքներին և քաջատրույթ կոմունա քառի իմաստը²⁹, իրավամբ մատնունշում, թե Փարիզի կոմունան սկզբունքորեն տարբերվում է մինչև այդ նշանակալից, իսկ հասարակարդային իմաստով նոր որակ է մարդկության պատմություն մեջ։ Մամուլյանի կարծիքով այն ֆրանսիական ուտոպիստ-ուցիայիստների երազանքների իրականացումն էր՝ նոր քաղաքացիությունը։

Մատրես Մամուլյան

Եվրոպայից հեռու, բանվոր դասակարգի քաղաքական պայքարի հետ քիչ հույսեր կապող, Ջմյուռնիայում գործող Մ. Մամուլյանը ճնշվում էր բուրժուական սահմանափակություն չընշանակները, հասկանում ու գրքովատում Փարիզի ազատարարների հերոսությունը, դատապարտում ռաբյունարությունը։ Թիերին, որը «...բարիցն առավ այլ ի՞նչպես, մեկ հռչակապատասխանություն, մեկ մաքուր ճնշված առնչություն և ուղիղ ժողովրդայնություն» կրկնելով, որից մեծագույն մասը մինչև այս պահը սկսվել էր անտարբերությամբ՝ որ ամեն քաղաքական գրքով արևելքում ու պատրաստ կերևի, կոմունայի մասին դրական կարծիքից զուտ, իրար հակառակ մտքեր հայտնելով հանդերձ, Մամուլյանը միաժամանակ սխալ էր, որ Առաջին ինտերնացիոնալի Հաագայի երկրորդ կոնգրեսը խոսք էր ասել Փարիզի հերոսամարտների մասին, իսկ Եվրոպայի միջազգային հղաքայնության հիմնադիրն ու պիտափորը կարելի էր անուշադրել։

1860-ական թվականներին հասկանալի «Արևելյան մամուլ» հրատարակելու շրջանում, խմբագիրն անդադարում էր XIX դարի երկրորդ կեսի ազգային-ազատագրական շարժումներին, նրանց զեկոմպարսիի գործունեությունը, սպառնալից վայելչությունի, Գաբրիելի, Մադակասկարի քաղաքական կեն-

²⁸ Մարիեյան մամուլ, 1876, էջ 5։

²⁹ Տե՛ս Մարիեյան մամուլ, 1871, № 4, էջ 171—174, № 5, էջ 227, 232, № 6, 233—235, 1872, էջ 414։

ապրիլի 1-ին, հայ գործիչների ուշադրությունը սեփական սրտին դարձնելու, սեփական ծրագրերի մասին:

Մամուլյանն արևմտահայերենի հուղող բազմաթիվ խնդիրների լուծման հարցում պաշտպանում էր Մ. Նալբանդյանի տեսակետները, որոնց հիմնական հետ ծանոթ էր «Բարեգործական» շրջանակներին: Սակայն նրանց կապերն ավելի զործարար հոգի վրա դրվեցին Նալբանդյանի էություն մեկնելուց և ուսույրապաշտպանների հետ հարգարկից հետո:

Նալբանդյանի մահից հետո, դիմադրամիկում պաշտպանողական բունակին, Մամուլյանը պաշտպանում էր զրի առնել նրա կենսագրությունը, միևնույն ժամանակ նրա կյանքի ամենամիտ էջերը, այն դարձնելով հայ երիտասարդության դաստիարակող դիրք, «ուղղիչ մոտայան»:

Եթե սոցիալ-դասակարգային պայքարի խնդիրներում Մ. Մամուլյանը չկարողացավ հասնել Մ. Նալբանդյանի բարձրասկիտին, հասակորդին չպատկերացրեց ազդարարային հարցի լուծման ուսու հեղափոխական-դեմոկրատների ծրագրերը, ապա մշակութային հարցերում՝ լեզվապայքարում, զբաղմունքային և էսթետիկայի, կրոնի ու բարոյակախության, կյանքի հարցի մասին հասնեցած կարծիքներով անդերազանցելի դեր կատարեց արևմտահայ հասարակական կյանքում:

Արևմտահայ առաջադեմ 60-ականների ճամբարած զեմոկրատական շարժման մեջ ուրույն տեղ զբաղեցրեց Զմյուռնիայի «Մաղիկ» տասնօրյա հանդեսի խմբագիր Գրիգոր Զիլինկիրյանը (1833—1923): Հյուսիս, Գերեցեք և Մ. Նալբանդյանը զարման նրա գաղափարական ուսուցիչները: Նա նամակափոխանակություն ստեղծեց Վ. Հյուսիսի հետ, 1861 թ. ծանոթացավ Մ. Նալբանդյանին, պրոպագանդեց Ա. Գերեցեքի գաղափարները:

Գր. Զիլինկիրյանը 1861—1867 թթ. սկզբում միայնակ, ապա Արմենակի Հակոբյան, Մ. Մամուլյանի փոխմամբարդությունում Զմյուռնիայում ու Կ. Պոլսում հրատարակում էր «Մաղիկ» գաղափարակիր «Մաղիկ» պարբերականը, որտեղ և ծավալեց իր գրական ու հրատարակատեսական գործունեությունը:

1861 թ. սկսած «Մաղիկը» մշակում էր հայ ժողովրդի լուսավորության, ազդարար շարժման, օտար լծի թոթափման, ինքնուրույնությունն նվաճելու բազմաթիվ ծրագրեր: Օգտվելով այն հանգամանքից, որ Զմյուռնիայում, Պոլսի համեմատությամբ, ունակցիտ ուժերը նվազ գործել էին, Զիլինկիրյանն ու մայրաքաղաքից լայնորեն ապաստանած Արմենակի Հակոբյանն ընդհանուր խնդիրներին վերած հայահալած քաղաքականության էությունը, խառնադանում կղերա-սովորականներին ու լիբերալներին և ժողովրդական զանգվածներին զինված ապստամբության կոչեր նետում:

Զիլինկիրյանը սոցիալական կենտոն խնդրի լուծման երկու եղանակ էր տեսնում, Ռուսիան՝ արմատական էր, հեղափոխական, երկրորդը՝ մասնավոր, բարեշրջական: Դրանցից նա նախընտրում էր արմատականը. «... մեր նպատակն էր հայուն ապագա ազատության դեմ հանրական դարձանքը նշանակել և անկն անցնել մասնավոր դարմանին, որ ներկային կվերաբերի»⁴⁰, Բաղձարիվ զրվածքներում նա անդրադառնում էր բուրժուական հասարակարգի, ար-

⁴⁰ «Մաղիկ», 1866, 128:

տաղրություն չուներ և իր քաղաքական և հոգևորականության շարժումները, հրապարակում սոցիալական խնդրի լուծման իր խոհերը:

«Սահղվի» խմբագիրը հշտամբում էր համաքաղաքացի Ստ. Ոսկանյանին ռուսաց լեզուով ձեռք բերելու համար, սակայն 1870-ականներին ինքն էլ կտրվում էր մոսկովյան, կոստանովյան կենտրոնի իրականությունից զգացումով, մոտենում դավաճանի վիճակի և արժանանում Ա. Արմաշովյանի իրավացի քննադատությանը⁴¹:

Ժամանակի արեմտահայ մտավորականները անվերապահորեն Հ. Արմաշովյանի կողքին էին դնում Կարապետ Փանոսյանին, Մատթևոս Ալվատյանին անունները, «Մեղվի» կողքին՝ «Սյունի» (Հեփոք առավույտյան) պարբերականը: Կարապետ Փանոսյանը և Մատթևոս Ալվատյանը դրամ էին թուրքերենով, ընթերցանության նյութ տալիս տաճկանական հայերին, մասնակցում Կ. Պոլսում ծավալված դեմոկրատական շարժմանը, զինվորագրվում նախնադասական հոսանքին, պայքարի ուղիներն ուղղելով ինչպես սովետական բռնատիրության, այնպես էլ հայ կղերականների դեմ: Նրանց ժառանգությունից քիչ բան է հասել մեզ, եղածն էլ հայատառ տաճկերեն լինելով, հատուկ ուսումնասիրության տարակա չի դարձել դեռևս:

Գեորգ Պիլիկյան

1858 թ. Կ. Պոլսում Կ. Փանոսյանը հիմնադրեց «Սյունի» լրերեսը՝ հայատառ տաճկերենով լույս տեսնող նախ կրթության, ապա շաքարեղևի:

Ընթերցողները կենդանի «Մեղվի» դիրքում, անհաշտ պայքարի մղեց մի կողմից հայ լուսավորական շարժման կենտրոն Վերականգնման հովանավորող ամերիկացի ու պատրիարքի, մյուս կողմից Հոմերի կղերականության հարած Մեմեմուսյան, ամերիկյան միսիոներության բերան «Ավետարելի» դեմ: Հ. Պոլսյանը Կ. Փանոսյանի այս շրջանի գործունեության մասին գրում է. «Ժողովուրդն այս կենտրոնի ընթացքին հավանելով՝ կը քաջալերեր զայն...»⁴²: Աղքատության մեջ ապրող, աղքատների շահերը պաշտպանող Փանոսյանը սուրբուհի էր տարածել հույ վերականգնման դրա և բացեփայտ

41 «Արեւիկ», 1854, № 176:

42 Փանոսյան, Երկերի լրակատար ժողովածու, հատ. 3, էջ 29:

հայտարարում էր՝ «Հայեր երեկ հազար տարեկան հեծարտություն մը կորուս-վեցա՞վ պատրիարքարանին՝ մեք»:

«Մյուսնատի էրճիսան» ինչքան սիրելի էր ժողովրդական զանգվածնե-րին, այնքան անհաճո՞ւ կղերա-ամիրայականներին: Այդ էր պատճառը, որ պարբերականը հաճախ էր խափանվում, Կ. Փանոսյանը հանդես էր գալիս նաև գրքույկներով, թուղթիկներով, որոնք զաղտնաբար տարածվում էին մայրաքաղաքում, նրբեմն էլ հասցվում Զմյուռնիա:

1860 թ. Կ. Փանոսյանը հրատարակել է «Մեֆիր Կիր միլլեթ» (Թշվառ ազգություն), ապա «Խալահաթ Մուհիմմե» (Կարեւոր բարեկարգություն) զբո-րույկները: Վերջինս ճանաչվել է իբրև հակակոռնական պրոպագանդա և բանադրանքի է ենթարկվել: Ն. Վարժապետյանը գրեց Կ. Փանոսյանի ու Ա. Հայկունու դեմ ուղղված «Քրիստոսի սուրբ նկեղեցին և անոր հակառակորդ-ները» գրքույկը: Վերջովված Փանոսյանը հանդես եկավ նոր գրքույկներով, հրապարակախոսական մատուցական հոդվածներով, իսկ 1867 թ. ստանձնելով ա. Փրկլի հիվանդանոցի հոգաբարձուի պաշտոնը, փորձեց քարեփոխություն-ներ մտցնել նրա կառավարման ձեռք մեջ, սակայն հաջողությամբ չհասավ. 1866 թ. նա հիմնում է «Մանդումեի էֆենդա» (Մտածումների շարք) պար-բերականը:

Կ. Փանոսյանն առաջին շրջանում մարտնչող հրապարակախոս էր, խի-ղախ գործիչ. Հ. Մվաճյանի գինակիցը, 1860-ականների առաջին կեսին նա պաշտպանում էր Մ. Նալբանդյանի ծրագիրը, հայ ժողովրդին կոչում ազդա-լին-ազատագրական պայքարի, գործնականում մասնակցում ուսմանադրա-կան ժողովրդական շարժման ղեկավարմանը:

1862 թ. օգոստոսի 1-ի սահմանադրական ցույցի ժամանակ Կ. Փա-նոսյանը ցուցարարների առաջին շարքերումն էր. հրատարակում ու զաղտնի տարածում էր թուղթիկներ, որոնք դենքի էին կոչում պոլսահայ արհեստա-վորությունն ու պանդուխտներին, երբ Կ. Պոլիս հասավ Զեյթունի ապստամ-բության լուրը, «Մյուսնատի» լրագրի հրեք համարներում շարունակաբար Կ. Փանոսյանը նկարագրում էր Տալբոսի արյունալի անցքերը, հայրենասիրու-թյան կոչ անում, «Խաբաւոնական բարբարոսություն» անվանում խուրջա-կուն զորքի արարքը, պահանջում պաշտոնակ անել Ալիդ փաշային, պատ-ժել ցարդարարներին: Օգոստոսի 20-ին փակվեց «Մյուսնատի», նրա հետ մեկտեղ՝ «Մեղուն», իսկ Կ. Փանոսյանը կալանավորվեց: Կառավարությունը, ուսյալմեքերի 11-ին դրամական աուգանք վերցնելով, ազատ արձակեց Կ. Փանոսյանին, իսկ «Մյուսնատի» պարբերականը մշտապես փակվեց:

Կ. Փանոսյանը շարունակեց գրել հրապարակախոսական գրքույկներ, չրջիլ զավառները: Նա հղավ Նիկոմիդիայում, Ազդալին ժողովին ներկայաց-րեց ժողովրդի վեճակը վեր հանող մի ընդարձակ ղեկուցողի, սահանգեց այն առաքել Բ. Դուռ: Պնտությունից ու նրա կամակատարը դարձած հայ է-ֆենդիներին հուսակտուր, Փանոսյանը հանդանակություն կազմակերպեց, Էրկու օրում 5000 զուրուշ դրամ հավաքեց, դնաց Պարտիզակի զավառ և ա-համբ հանձնեց «ուսառայալներին»⁴³, Սակայն 1870-ական թվականներին նա հաջողությամբ ղերք դրավեց լիբերալներին հանդես:

⁴³ Թեղիկ, Ամենուն տարեցույց, 1924, էջ 205.

Մենաճանջ, զաղափարական նույն ըրարձրության վրա մնաց Մատթեոս Ալվատյանը։ Նա Կնսարիակից է Պոլիս գալով, կրթություն ստացավ Մամաթիայի Սահակյան վարժարանում, դասակներին աշխատակցեց ՎՄԿԻՈՆ, «Մխրանատի էրո՛հաս» և այլ պարբերականներին։ 1861 թ սկսած Ալվատյանը դառնում է «Մեղու» պարբերականի գլխավոր աշխատակիցներից մեկը, Հ. Սվաճյանի, Կ. Փանոսյանի հետ միասին⁴⁴ պահանջում բարեջրեղ հայ եկեղեցու միջնադարյան կանոնները, Սահմանադրությունը պարտադրել հոգեվորական մեքենավերին։

1861 թ. փետրվարի 10-ին «Մեղուն» տպագրում է Մ. Ալվատյանի «Եկեղեցվո իստությունը» համայնադրական է, թե միասնական հոգևածը։ Այստեղ նա պաշտպանում էր «Մեղվի» խմբագրին Մ. Նալբանդյանի դրած նամակում արձարժված մտքերը, պահանջում հայ եկեղեցու բարեփոխում, ապա և ուղղակիորեն առարադրում ոսցիական անհատության փրկման խնդիրը։ Պատրիարքի և ամիրանների հոնձնարարականով թերեփակը և «Արեւելյան դարը» խաչակրացը՝ արշավունքի դուրս եկան Մ. Ալվատյանի ու նրա զաղափարակիցների դեմ։ Տերոյեցը դուրս է «Մ. Ալվատյանին նամակին քննությունը» զրքույկը, որտեղ զաղափարական ընդհանրություններ էր տեսնում Մ. Նալբանդյանի և Մ. Ալվատյանի հայացքների միջև։ Մեղագրիկով Ալվատյանին, Նա ավելացնում էր «... և լուսավորչ նախնայանցին իրավունքը ավելի սրբազան և անբուխարարելի սեպված է, քան կրոնական ժողովի իրավունքը»⁴⁵։

Մ. Ալվատյանի հոգովաները տպագրվում էին «Մեղուն», ապա «Մանգուլի» էֆեյսար» պարբերաթիվներում, իսկ քիչ անց՝ «Արարատ» հայտատաթիվներին սեփական որաթերթում։

1876 թ. Տրապիզոնի հայաբնակ գյուղերից մեկում խոշտանգվում է մի հայ գյուղացի։ Այդ մասին բողոքարկող հոգվածներ են դրում «Մանգուլի» և նոր վերաբացված «Արարատ»։ Գործը հասնում է մեծ ստորագրած Մահմեդ Ռաշադի փաշային։ Փակվում են դույզ պարբերականները, Մ. Ալվատյանին կանչում են օտարկանատուն և ծեծում⁴⁶։ Ազատախոս խմբագիրը կրոնական տեղափոխում է իր քննությունը և մեկուկես ամիս առհասկակաց հետո վախճանվում 1876 թ. դեկտեմբերի 15-ին։ Հայ դեմոկրատական հոսանքը կորցնում է իր լուսավորչ և հրեականացողից մեկին։

60-ականների արևմտահայ գործիչների մեջ զմպար է մատնանշել մեկին, որն իր ազդեցությամբ, երգիծակուն տաղանդով, ասումանակի հուզող խնդիրների մասին հայտնած կարծիքներով, գալաթում ծավալած հեղափոխական գործունեությամբ, հասարակ մարդկանց մասին ունեցած մտահոգություններով կարողանար համառարվել Հարություն Սվաճյանին (1821—1874)։ Պատահական չէ, որ Կ. Պոլսի հայ մտավորականներից ամենից վաղ Հ. Սվաճյանը հարեց Մ. Նալբանդյանին, պաշտպանեց նրա հայացքները, կանգնեց նրա դիրքերի վրա, իսկ ուսուցչի ու դիմակիցի բանտարկության տարիներին ու մահից

⁴⁴ Ելույթը քաղված են «Պատմություն հայ Կնսարիոս, հատ. 2, էջ 263Ա, տե՛ս նաև Պ. Սեփակյան, Հայտատա թիվերին հայ մատուց, էջ 259 և հետո։

⁴⁵ «Մ. Ալվատյանին նամակին քննություն», Կ. Պոլս, 1861, էջ 14։

⁴⁶ Պ. Մաղաբյան, Հիշատակարան, հատ. Բ, էջ 38Ա։

հետո զազափարական ուղղության տվեց նրա հետևորդներին: 2. Սվաճյանն առաջինն ստացալ արտասահմանում ապագրված Մ. Նալբանդյանի աշխատությունները, «Ծրկու տողը» հասկածաբար արտասույնց «Մեղու» տարբերակներում, հակառակորդների հարձակումներից պաշտպանեց «Ծրկարագործության» սկզբունքները:

Մ. Նալբանդյանը, նկատելով հեղափոխականի անգիջում բնավորությունը, խիզախելու անհրեք կամքը, նրան հաղորդակից էր դարձնում իր մտորումներին, «Մեղուն» դիտում իբրև «...երիտասարդների և կենդանի ժողովրդի ուսուցիչ բեռանը, ազգի ցավերի ու ուրախության ճշմարտագույն հայտարարը»⁴⁷, Մ. Մամուրյանը Սվաճյանին բնութագրից իբրև «ժողովրդյան զավակ և ազնից թարգման, բռնության թշնամի և ազատության լուսամիտ ու անվեհեր կուսակից...»⁴⁸:

2. Սվաճյանն ունեցել է սոցիալ-քաղաքական հայացքների զարգացման երկու շրջան. իր գոյության առաջին տարիներին (1856—1860) «Մեղուն» կրում էր լիբերալիզմի դրոշմը, գտնվում էր ապագա լիբերալներ Գր. Օսյանի ու Ն. Թուսիսյանի ազդեցության տակ: Նույն տարիներին Հ. Սվաճյանը ևս չափավոր պահանջներ ուներ տակավին: Նա դեռևս քաղաքականապես չէր հասունացել և բարեփոխությունների մեթոդը գերադասում էր հեղափոխական պայքարից: Այդ շրջանում Սվաճյանը, որպես հայ ժողովրդի փրկության միջոց, առաջադրում էր կրթությունը, «շար կրթնբու մուրումնները» մարդկանցից հետաքննող լուսավորությունը: Բնորոշ է, որ այդ պահին «կուսակցության ոգին» դատապարտվում էր «Մեղվի» խմբագրի կողմից, համարվում «ամենաթշվառ և ատելի սղի մը»⁴⁹, իսկ 1848 թ. ֆրանսիական հեղափոխությունը՝ արյունակիցներին իրար դեմ հանող, խաղաղությունը վրդովող երևույթ: Արևմտահայ ղեմնորդատիայի ապագա տիրույնն առաջին էտապում չհասկացավ Ստ. Ռակայանի մղած պայքարի իմաստը, բացասաբար արտահայտվեց նրա խմբագրած «Արևելքի» հասցեին, իսկ իր թերթի դռները բացեց ոչ միայն լիբերալներին, այլև պահպանողականներին առջև:

Ռակայն առաջին էտապում Հ. Սվաճյանի մտահոգության առարկան ոչ թե պաշտօնահայ բուրժուազիան էր, կամ հայ հարուստ վերնախավերն ընդհանրապես, այլ հայ ղեղավորները, օրվա հացի կարոտ մշակները, քաղաքներում հաց և աշխատանք որոնող պանդուխտները: Արարալային հարցն առաջադրելիս նա ջանում էր պաշտպանել հվրոպական կապիտալի ներմուտից տուժող երկրագործներին, նրանց ձեռքից ելած արհեստավորների ու բանվորների շահերը⁵⁰:

1860—1861 թթ., ինչպես արևմտահայ մի շարք գործիչներ ու հրապարակախոսներ, այնպես էլ Հ. Սվաճյանը շրջադարձ է կատարում, վերանայում նախկին տեսակետները, փոխում պայքարի ձևերն ու մեթոդները:

Արդեն այդ շրջանում Հ. Սվաճյանն ազդարարում էր, որ ազգի յաակը,

47 Մ. Նալբանդյան, ԵԺ, հատ. 3, էջ 107:

48 Վրպլը | Մ. Մամուրյան |, Զանգական Ետմական, էջ 259—260:

49 «Մեղու», 1857, XI 24:

50 Այ. Զովնանիյան, Նալբանդյանը և նրա սամանակը, հատ. 1,

ոհաստատարանը հասարակ ժողովուրդն է։ Տակավին 1858 թ. նա ծանոթ էր «Հյուսիսամերիկյան», արտասույցում էր Ստ. Նազարյանի հոդվածները, 1860 թ. «Մեղուն» տպագրում էր Կոմս էմմանուելի «Հիշատակարանը» հետևյալ բնութագրով. «Ազգության հաստատարը և լծակը է հասարակ ժողովուրդը։ Մի ազգ, միդ որքան կամի հարուստ լինի երևելի մարդերով, այնուամենայնիվ այդ ազգի ազգություն մեքենան շարժվում է հասարակ ժողովրդի վերս, սա է այդ մեքենայի առանցքը, լծակը և հաստարանը»⁵¹.

Ի պաշտպանություն հասարակ ժողովրդի շահերի, Լ. Սվաճյանը պահանջում էր մամուլի, խոսքի ազատություն, «Տպագրությունը պետք է, որ ամեն ճիշդ թափե, ամեն վնաս, վտանգ, զոհ ալքը առնե ու պատերազմի. իր պատվությունը մեջ մեռնի նե այ իր պաշտպանած ճշմարտությունը օր մը պիտի պաշարվի»⁵².

1860 թ. սկսած «Մեղուն» հետևողականորեն մշակում էր հայ ժողովրդի ազատագրումն, օտարի տիրակալության տապալման ծրագրերը, հմբազդիսն արդեն հասկանում էր իտալական ազգային շարժման ներհակությունը և մոռանալով Կալուրիին ու Վ. էմմանուելին, դրվատում էր Փարիսի դիվ յխրանքները. «Կարիպատի նոր ժամանակիս դյուցազունը, նոր սերունդին սիրտը թնդացուց...»⁵³, Այս այն օրերին էին, երբ Պոլիս էր ժամանել Մ. Նալբանդյանը, և հրկուսի մեջ կնքվում էր հեղափոխական գիտակցություն։

Հատարյուն Սվաճյան

Լ. Սվաճյանի աշխարհայացքային շրջադարձի դրժում, անշուշտ, էական դեր խաղաց Մ. Նալբանդյանը, սակայն քիչ կարևոր չէին նաև տահմանադրական շարժումների ուժեղացումը, Արեմտյան Հայաստանում բռնկված գինված հլույթները։

1861 թ. տարիմուսի ասսջնորդուդում Լ. Սվաճյանը որոշակիորեն հայտարարեց, որ իր հինգ տարվա գործունեությունը համարում է մեկ օրվա անցած ճանապարհ, որ տպիտություն ու խավարի մեջ թաղված ժողովուրդը, գնեռն ազդ կազմելու իրավունքից զուրկ է։

⁵¹ «Մեղուն», 1860, № 101, էջ 120.

⁵² Նույն տեղում, № 113, էջ 225.

⁵³ Նույն տեղում, № 116, էջ 251.

«Մեղու» պարբերաթերթով, «Մատենության» դրքույկով, զադտնի թուղիններով, Աղղային ժողովում արտասանած ատենախոսություններով Հ. Սելաճյանը նախնադասական մարտահանությանը քննադատում էր ժողովրդին թշվառության մեջ պահող թուրք, քուլդ, հայ այն դասերին, կառավարության պաշտոնյաներին, հարկահաններին, որոնք խեղանդամում էին երկրի տնտեսությանը, պատճառ դառնում երկրագործների պանդխտության, գավառահայերի սովամահության, Հայաստանի ամայացման:

1862 թ. նոյեմբերին Հ. Սելաճյանը «Մեղու»-ի տնօրինությունը թողնելով Հ. Հովույանցին և Ա. Մուրադյանին, հեռանում է Պոլսից, շրջում Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի գավառներում: 1863 թ. հունիսի 11-ին նա կրկին վերադառնում է Պոլիս, վերստին ծնունդ խմբադրի պաշտոնը և իր հրապարակախոսությամբ մարտական նոր թափ հաղորդում պարբերականին:

Այդին նախնադասական դիրքերում կանգնած Սելաճյանը մերժում էր բարեշրջության լիբերալ քարոզները, զինված մեթոդով փորձում լուծել ժողովրդի քաղաքական ազատագրության հարցը: Ընթացիկ աշխատանքում մեջ էլ ընկնել՝ ազգին ամենամաքուր նահատակները պիտի ըլլանք և թող ազգն ալ մեր մահվանն հուռ, մեր աչքերը զոքվելն են տեղի ուրիշին: Իսկ եթե հաղթող ելնենք՝ երանի այն անձերուն, որ ազգի մը ազատարարն ըլլալու փառքին պիտի արժանանան»⁵⁴:

«Մեղվի» էջերը աշխուհիսե ինչին քաղաքական սպաքարի կոշերով, սուլթանի «շնորհած» Սահմանագրության և դարի հրապարակած դուալացիական օկթորմի քննադատությամբ: Սելաճյանը ղինակցի բնորոշություններ ու միայն լիարժեքը Հ. Սելաճյանի հրապարակախոսության թափը, այլ ալիլի ուժեղացրեց այն: Հայ իրականության մեջ «Մեղուն» փաստորին մընաջ այն միակ պարբերականը, որ համարձակորեն պաշտպանեց հեղափոխական դեմոկրատիայի ուղեղի: 1864 թ. Հ. Սելաճյանը դրոմ է. «Այո մարդկային ազգի հառաջագիտության իրական թագավորը՝ արդարությունը, որ փորձով ահանված է, թե առանց արյունահեղության չը պիտի կրնա տիրել երկրագունդին, մեծ հաղթանակ մը պիտի կանգնե այս թվականին մեջ, որուն շնորհիվ ոչ միայն պիտի հրճվին անթիվ առաքյալներ, այլև երկրորդ և երրորդ մեծագույն հաղթանակներու ալ գուռ պիտի բացվի, այլև շատ թրշնամիներ ինքնին անձնատուր պիտի ըլլան այս նոր արքային, որուն թագավորությունը դայիքը թվականես .. առաջ քաշողվեցալ»⁵⁵:

Սելաճյանը տեսնում էր, որ Խոսեփաթում ու Ռուսաստանում հասունացող հեղափոխական իրադարձությունները նորից դասակարգային սպաքարի մարտադաշտի են վերածում եվրոպան, որն այնկծվելով ... անսպառաք կերպարանալիս պիտի ըլլա և անոր հավասարակշռության թասերուն մեջնե րան մը պիտի հանվի դովի, բան պիտի պակսի և էվելնա. մինչև ցարդ արժեք չունեցած երեքողները արժեքին պիտի գտնեն. ծանր կշռվողները պիտի թեթևանան և նոր հավասարություն մը պիտի հաստատվի...»⁵⁶: «Մեղվի» մարտաշունչ առաջնորդողը սուկ 1864 թ. տարեմուտի մաղվանք լէր, այլ հայ ժողովրդին հեղա-

54 «Մեղու», 1861, № 128, էջ 66.

55 «Մեղու», 1864, № 227, էջ 3.

56 նույն տեղում.

փոխական, պայքարի մարտակիռ, ուղղված սուլթանական ու ցարական միտ-հեռանությունների դեմ, Հատկանշական հեն Թվաճյանի առաջադրած ծրագրի յուժման երկու էտապները, որոնք պատգամում էին առարկա տիրապետությունը խորտակելուց հետո զենքը վայր շղնել, այլ ուղղի սեփական հարստահարիչներին դեմ, հեղափոխական-քաղաքական պայքարին սոցիալ-դասակարգային բովանդակություն տալ, Պարզ է, որ այս էտապում Թվաճյանի հայացքները որսնակորեն սահմանադրամիտ էին ազդային-դեմոկրատներին և ներսին աստիճանաբար դնում հեղափոխական ղեկավար տիրապետության վրա:

Պայքարի երկրորդ էտապում «Լեռնի» խմբագիրը վերստին համարեց արաբական հարցի մասին հսկայական առաջադրած ծրագրերը, Ազդային վաճառականության, երկրագործական ընկերությունների ստեղծման, պահպանության դեմն ստեղծելու, դոկտրինային հոգով ապահովելու մասին ունեցած մեծ ազդեցություններն ունեցող «Լեռնի» էջերում դառնում են խոր լուսարանության նշան:

Մ նայրանդյանի «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատության մեջ առաջ քաշված հարցերը հուզում էին արևմտահայ ղեկավարողներին, Այսպիսի հարցեր, ինչպես հողային արարության նոր սխեմայի, գյուղատնտեսությունը պարզացնելու, ազդային վաճառականություն կազմակերպելու խնդիրները մինչ այդ արդեն քննարկվել էին արևմտահայ պարբերական մամուլի էջերում: Այդ մասին ասվում էր «Երկրագործական» հուլիսյան համաժողովի մեջ, Հ. Շիրանյանի, Մ. Մամուրյանի, Հ. Թվաճյանի հողմաներում: Արմենյան Մարտություն խմբագրության փառիքում լույս տեսնող «Փարիզ» թերթը հանդուժանորեն անդրադարձավ ազդային վաճառականության, ինտենսիվ երկրագործության ստեղծման, հայրենի երկրի տնտեսական զարգացման խնդիրներին:

1860 թ. ստեղծված վաճառականության մասին հոգ տանող հայրենասիրական քաղով շարժված «Արարատյան ընկերությունը»⁵⁷, «Փարիզ» խմբագիրն ուղղունց նրա կազմակերպիչներին, անդիլական դրժարանային արատություն կողմից մրցությունից զուրա հետևող հայ արդյունաբերողներին ու վաճառականներին կոչ արեց տեղափոխվել Արմենյան Հայաստան կամ Երևան, հոգ տանել երկրի տնտեսական առաջընթացին, պայմանների ուղղված ժողովրդի լուսավորության և քաղաքական ազատագրության համար: Այսպիսով, երկրագործության, ազդային վաճառականության, երկրի տնտեսական առաջընթացի խնդիրները արևմտահայ առաջադեմ մտավորականության ուղղություն կենտրոնումն էին:

Մ. Նայրանդյանը ծանոթ էր այդ հողմաներին, դադարաբանական կապերի մեջ էր նրանց հեղինակների հետ: Սակայն նրա յոճենամեծ արժանիքն այն էր, որ հեղափոխական լիքը էր հարդրում այդ բոլորին, ազդարարին հարցի յուժամը քննելիս չէր բացառում հեղափոխության հետևիկը, հայ ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական ազատության խնդիրները զուրա էր բերում ուղղային և ոչ շրջանակներից, շահկապում ուստական հեղափոխական-դեմոկրատական, խառնական ազդային-ազատագրական շարժումներին հայրենական հետ:

Ընդունի՛ր այս նրկատու իմ անշուք հյուսվածքը,
Պակասը թող լցնեն սիրած իմ, Քո տղզը»⁶¹,

Այսպիսով, հանձին Հ. Սվաճյանի, Մ. Նալբանդյանը տեսնում էր այն գի-
նակցին, որը պետք է շարունակեր իր սկսած գործը:

Հ. Սվաճյանը մեծղվական հրետանաբաղության զլուխն անցած տոն էր
տալիս արևմտահայ իրականությանն հուզող բալտ հարցերին, աստմանադը-
րական ու մշակութային շարժումները ծառայեցնում զլխավոր նպատակին՝
ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական ազատագրության խնդրին: Մեկակի և՛ զգա-
լին աստմանադրության էությունից, Հ. Սվաճյանի զլխավորած աստմանադը-
րական շարժումն, ըստ էության, պաշար էր հանուն ժողովրդի քաղաքական
ազատագրման, հանուն Հայաստանի ինքնավարության:

Հրապարակախոսությանը, քաղաքական պայքարին զուգընթաց, Հ. Սվ-
աճյանը էական դեր է կատարել հայ զնդարվեստական գրականության, տե-
սական, դրաքննադատական մտքի զարգացման, արվեստի պատմության մեջ:
Նրա գրված և պատկանում է Հայաստանի մայրը և ռեդիո Հայկադուհեյ հայ-
րենասիրական քանաստեղծությունները, ռեալիստական կտավի ռեալիստիկա-
կական, ռեալիստիկա իմաստունի՝ պատմական ողբերգությունը, ռեալիստի-
կական քաղաքական պատմությունը: Ի՞նչ հայ ժողովրդի ազատագրությանը Հ.
Սվաճյանի յարերքն էր ու նպատակը, ապա երգիծանքը նրա պայքարի հիմ-
նական ձևերից մեկն էր⁶²:

ԾՕ-ական թվականների արևմտահայ ազգային-դեմոկրատների Լախ
թևին պատկանող մտավորականների մեջ Հ. Սվաճյանից դատ, հայտնի էր
Սերովյան Թադվորյանը: Նա գրական կամ հրապարակախոսական ակնառու
որևէ հետք չի թողել հայ հասարակական մտքի պատմության մեջ: Մեծացել
է սակայն Մ. Նալբանդյանին ուղղված 1862 թ. մայիսի 14-ի թվակիր նրա
նամակը, որը, ընայած իր սակավէջությամբ, ծածկադիր լինելուն, հեղաքե-
կում է ժամանակի հայ հասարակական մտքի, ազատագրական շարժման
պատմությունը:

Ս. Թադվորյանի նամակն ու դրա հետ կապված մյուս ելույթները մի վը-
կայություն են, որոնց հաստատում են, որ Մ. Նալբանդյանը, ենթադրվում է
նույն տրեմասահայ զեմոկրատները կապեր են ունեցել Գեորգենի, Օզարենի,
Իսկուրենի և Մառաթենի հետ, ջանացել են ծավալվելու գործը կենտրո-
նացնել, վառող արտադրել, Զեմոկրատին ողնության հասնել, այլ խոսքով,
հայ ազգային շարժումը զուգակցել սոսական հեղափոխական և իտալական
ազատագրական պայքարի հետ: Թադվորյանը, Հ. Քլաթիպյանը և ճքսան
հրետուն հուզի այլ մարդիկ ծանոթ էին այս ծրագրերին, գործում էին նրանց
խրականացման ուղին: Սերովյան Թադվորյանը մասնակցեց ռեալիստի-
կական ընկերության օգնությանը, Հ. Սվաճյանի ու Մ. Մառաթյանի հետ
միասին մշակեց նոր ծրագրեր, պաշտպանեց Մ. Նալբանդյանի անձն ու գոր-
ծը: Ս. Թադվորյանը Նալբանդյանին հետևող հեղափոխական գործիչ էր: Նրա
հետ էր նաև մասնագիտությամբ բժիշկ Հովհաննես Քլաթիպյանը, որը հե-

61 «Հայաստան», 1864, № 3, տպագրվել է Փառախոս Յոսիկյան կեղծանունով:

62 Գ. Գառապալյան, Հարություն Սվաճյան, Երևան, 1958, էջ 45:

տապալում են շարունակելով ընդհատական աշխատանքը, Համիդի դրածոնե-
րի ձեռքով խեղդամահ արվեց։

Այսպիսով, 1860-ականներին արեմտահայ հասարակական-քաղաքական
շարժումների մեջ ղեկավար դեր էր կատարում և ժողովրդին իր ետևից տա-
նում ազգային-դեմոկրատական հոսանքը, որի ձախ թևն էին կողմում ճե-
ղափսխական վեմոկրատներ Հ. Ուրեկյանն ու Ս. Թադևոսյանը։ Շատ խըն-
դիրներում որանց հետ էին գտնվառաջալ մի շարք գործիչներ, որոնք, հետագա
տասնամյակների սոցիալ-քաղաքական իրադարձությունների ազդեցությամբ,
թոթափում են պահպանողականության բնույթ, շրջադարձ կատարում և նրկնում
ազատագրական ընդհատակյա կողմնակիցություններ։ Արեմտյան Հայաս-
տանը հասունացնում էր գործիչների մի համապահգություն, որը հաջորդ տաս-
նամյակներին ոչ միայն, ազատարական ուղենիշ էր դառնում արեմտահայ
ազատագրական շարժմանը, այլև գործնականորեն ղեկավարում էր այն։

ԲԱԺԻՆ Ե

ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱՎԹԱՎԱՅՐՆԵՐԸ 1800—1870 ԹԹ.

XIX դարի առաջին կեսում հայկական գաղթավայրերի կյանքում որոշ տեղաշարժեր կատարվեցին, Մի շարք հնադույն գաղթօջախներ քայքայվեցին, առաջացան ու կաղմավորվեցին նոր գաղթավայրեր, Փոխոխությունների ենթարկվեց նաև նրանց ներքին կյանքը, Կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը այն երկրներում, որտեղ առկա տան էին գտել բնաշխարհը թողած հայ դուռնիկները, սոցիալ-դասակարգային նոր երանգավորում էր հաղորդում այդ գաղթավայրերին, փոխում նրանց դասակարգային դեմքը:

Բուն Արևելյան Հայաստանի տարածքում արդյունաբերական փոքրիշատե խոշոր կենտրոնների քաղաքացիությունը սննդիկված հայ դուռնիկությունից քայլերն ուղղեց դեպի Բաքու, Թիֆլիս, ինչպես նաև կենտրոնական մուսաստանի քաղաքները:

Եթե Արևելյան Հայաստանից քնակչության արտահոսքը հետևանք էր կապիտալիզմի զարգացման, ապա բոլորովին այլ էր դրությունը Արևմտյան Հայաստանում: Այստեղ առավել զանգվածային էր արտագաղթը, բայց այն արդյունք էր թուրքական ընկալանքական կարգերի հարկային ծանր քաղաքականության և սնորհիակ կեղծքուժների, թուրք պաշտոնյաների վայրագությունների, որոնք հարկադրում էին թշվառ գյուղացիությունը հեռանալ իր հայրենիքից՝ կյանքի և ապրուստի հուսալի միջոցներ գտնելու: Սերանց հոսանքն ուղղվում էր առաջին հերթին դեպի Կոստանդնուպոլիս և Ջըմադուրեի:

Արևմտահայերի մի զգալի թիվ հաստատվեց Սիրիայում, Լիբանանում և Եգիպտոսում, Հայ գաղթականությունը համար համեմատաբար նպաստավոր պայմաններ կային Եգիպտոսում, որտեղ Մուհամեդ Ալին, հոգ տանելով երկրի տնտեսական ու քաղաքական առաջընթացին, հայերի համար ստեղծեց ոչ միայն տնտեսական գործունեության հնարավորություններ, այլև նրանց ներգրավեց երկրի քաղաքական կյանքում: XIX դարի ընթացքում Եգիպտոսում հաստատվեցին զգալի թվով հայ վաճառականներ, արդյունաբերողներ, արհեստավորներ, ռապաճու բանվորներ, որի հետևանքով երկրի երկու խոշոր կենտրոններում՝ Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում հիմնվեցին հայկական խոշոր գաղութներ:

Պարսկահայերի քնակչության նշանակալից մասի ներգաղթը Արևելյան Հայաստանի գյուղի հարված հասցրեց Պարսկաստանի տնտեսությանը, նրա

շարժումների արտահայտություններից էր լայն ծավալ ստացած լուսավորական շարժումը: Հայ դոքտինների կողմից լուսավորական շարժումը դիտվում էր իբրև անհրաժեշտ նախապայմաններից մեկը՝ դարձր շարունակ օտարների լծի տակ կրած հայ ժողովրդական զանգվածներին աղղալին ինքնագիտակցություն ներարկելու և հարյուրամյակների ընդարձակացումը ներհից սթավիցնելու համար:

Այդ առումով մեծ դեր խաղաց 1815 թվականին ռուսական երկրորդ մայրաքաղաքում՝ Մոսկվայում հիմնադրված Լազարյան ճեմարանը: Այս կրթական նշանավոր հաստատությունը սկզբից նեթ ուղեցույց դեր սկսեց խաղալ հատկապես արևելահայ իրականության մեջ: Իր ավելի քան մեկդարյա գոյության ընթացքում Լազարյան ճեմարանը կրթեց և դաստիարակեց բազմաթիվ հայ պատանիներ և երիտասարդներ, որոնք սփռվեցին ռուսական կայսրության կազմում մտնող դրեթե բոլոր հայաբնակ վայրերը և ազգային լուսավորության սերմեր ցանեցին: Դրան ղուղընթաց, Լազարյան ճեմարանի սաներից շատերը կարևոր գեր խաղաղին զատագրեցին հրատարակության, հայ ժողովրդի պատմության տարատեսակ հարցերի ուսումնասիրության, թարգմանական ու թատերական կործի տարածման և, առհասարակ, գիտության քննադատում: Այդ առումով դժվար է գերադնահատել Մոսկվայի հայկական զաղթընթացի և այնտեղ դեմված Լազարյան ճեմարանի ու նրան կից ապարանի գործունեության նշանակությունը:

Գաղտնիք չէ, որ Մոսկվան իր նշանավոր համալսարանով այն վայրն էր Ռուսաստանում, որն անդուլ սերմանում էր սղատասիրական զաղախարներ: Այստեղից էլ այն մեծ նշանակությունը, որ, ընկանաբար, պետք է ստանար Մոսկվան արևելահայ իրականության մեջ, քանի որ մեծ թվով հայ ներդասարդներ կրթվեցին ու աղտասիրական զաղախարներ ստացան Մոսկվայի համալսարանում: Հասկանալի է, թե ինչու նման պայմաններում Մոսկվան զարձակ կենտրոնական վայրերից մեկը, որտեղ ճակատեցին աշխարհաբարի և դրաբարի կուսակիցները, որտեղ թրծվեց հայ մեծ հնդա-իդական-դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանի աղտասիրական ոգին: Այս հանգամանքներով էլ պայմանավորվեց Մոսկվայի դերը հայ-ռուս մշակութային կապերի սերտացման ու ամրապնդման, ռուս առաջավոր մշակույթի նվաճումները հայ իրականության մեջ տարածելու գործում:

Զայիտը է անտեսել նաև այն պարագան, որ Լազարյան ճեմարանի հրատարակությունները նպատեցին ծանոթացնելու ռուսական հասարակայնությանը հայ ժողովրդի անցյալին, դեպի Ռուսաստանը և ռուս ժողովուրդը ունեցած անկասկած համակրանքին և Ռուսաստանից ունեցած աղտաղարական ակնկալություններին: Կարևոր երեույթ էր 1833—1838 թվականներին ռուսոց լեզվով հրատարակված եռահատույ աշայ ժողովրդի պատմության տեսության վերաբերող ակտերի ժողովածուն», որտեղ ամփոփված էին հայ-ռուսական հարաբերություններին վերաբերող բազմաթիվ վավերագրեր:

Բնորոշ է, որ Պետերբուրգի և Մոսկվայի հայկական շրջանները սերտորեն կապված էին միմյանց հետ և միասնաբար էին հանդես գալիս հայ ժողովրդին վերաբերող կարևորագույն հարցերում, հատկապես XIX դարի առա-

ջին կեսին, երբ առաջնահերթ խնդիր էր հայ ժողովրդի ազդային ու սցեիալական ազատագրության հարցը: XIX դարի 50—60-ական թվականներին Մոսկվան և Պետերբուրգը հայ հասարակական-քաղաքական մտքի զարգացման դարձում գոյի դեր խաղացին:

Այս էրկու ըստգրեմերի հայ ընակչությունը հիմնականում կազմված էր արդյունաբերողների, վաճառականներից, նրանց գործակալություններից, պետական ծառայության մեջ գտնվող պաշտոնյաներից և փոքրավիճակի ազնվականներից: Գերախուսաբառ, տեղեկություններ չկան, թե որպիսին է եղել նրանց բնդհանուր թվաքանակը: Որոշակի թիվ է կազմել ուսանող երիտասարդությունը, որը և իր նշանակալից յուժան է ներգրել հատկապես յուսավորական-դեմոկրատական շարժման քննդամոտում:

Լեհաստանի և Հունդարիայի հայկական խոշոր գաղութները տխուր հակատոգր ունեցան: Լեհասայ գաղթավայրը XIX դարի սկզբին սրգեն անցել էր պատմության գիրկը: Գրան մեծապես նպաստել էր XVII դարում լեհահայերի կողմից կաթոլիկության րնդունումը:

Բուլղոմին այլ էր հունգարահայերի համաձույման պատեանը: Նրանք 1848—1849 թթ. ռուսդակնցին հունգարական հեղափոխությանը: Սակայն սակցիայի հաղթանակը ոչ միայն ի յից դարձրեց ձեռք բերված դեմոկրատական ազատությունը, այլև ծուեր հարված հաղրեց հունգարահայերին: Նրանց ընակավայրերը քարուքանդ եղան, ժողովուրդը Լեթարկվեց հաբսբուրգներին, որսնց հետևանքը եղավ գաղութի աստիճանական թուլությունը:

Գրան հակառակ, Բուլղարիայի և Դանուբյան իշխանությունների հայկական գաղթավայրերը ոչ միայն կարողացան պահպանել ազդային դոչությունը, այլև կազմակերպեցին իրենց եիրքին ազդային-հասարակական կյանքը, և հարստեհեցին իրյն հայ ժողովրդի տարանջատված մի մասնիկը:

Կապիտալիզմի վերրեթաց դարգացմանը զուգընթաց, արեժտավորույական մի շարք երկրներում՝ Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում և այլուր աստտրական գործառնություններ են ծավալում և րնակություն հաստատում հայ աստորակուններ համայնությաններում քարմյագույն կրթություն ստանալու ևն դային րազմաթիվ հայ հրիտասարդներ, և հիշյալ երկրներում ասացանում են հայկական գաղթաքախներ:

Կապիտալիզմի ասաղընթացը չէր կարող իր օրուշակի կնիքը յղենլ հայ գաղթավայրերի ազդաքնակությունը գասակարգային կազմի վրա: Մեծ նախորդ դարերում գաղութների հայ ընակչությունը հիմնականում ներկայացված էր աստերականներով ու արհեստավորներով, ապա այժմ նրանց կողքին սկսում են հանդես դալ նաև արդյունաբերողներ, գործարանային րանվորներ: Հայ աստերականներից շատերը, որոնք տեր էին պատկառելի գրամազուխների, այժմ չէին րավաքարվում սոսկ աստերական գործառնությունների նեղ շրջանակներով, այլ իրենց գրամազուխը ներդնում էին արդյունաբերության ոյրուտում: Մյուս կողմից, լկարողանալով դիմանալ գործարանային էժան սպրանքների մրցակցությունը, գրկվելով ալն արտոնություններից, որոնք րնձեռում էին նրանց միջնադարյան ցնթային կազմակերպությունները, հայ արհեստավորներն ունեղրկում էին և իրենց գոյությունը պահպանելու համար համայնում գործարանային րանվորների շարքերը: Բնական է, որ

Հայրենիքից հեռացող պատերազմական զորքերի նստանքի ընթացքում ևս պետք է առաջին հերթին լուսնային բանվորների շարքերը, սա ՎԻՄ դարի համար հեռու գտնվող ընտանիքի մի հրահայտ էր, որը զենքով ավելի ու ավելի լայն շարժեր էր առաջնորդում:

Հայկական դադթավայրի սոցիալ-տնտեսական կյանքում առաջացած այս երևույթները, ինչպես նաև այդ երկրների ներքին կյանքում տեղի ունեցած խռովությունները, ինչպես նաև այդ ընթացքում առաջացած հայկական զառթյալների մշակութային կյանքում, Հայկական դադթավայրերում մասնակցին բազմաթիվ դարձրեցին, ստեղծվեցին տպավորություններ, ունեցին հրատարակվել պարբերականներ, հիմնվեցին թատերախմբեր և մշակութային այլ հիմնարկություններ, աշխարհագրական հասարակական-քաղաքական միտքը:

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱԴԹԱՎԱՅՐԵՐԸ ԹՈՒՍԱՐԱՆՈՒՄ

Նոյն ՆԱԽԻՋԻՎԻՆ, Թուստանում ամենախոշոր հայկական դադթավայրերից էր նոր Նախիջևանը, որը նշանակալից դեր է կատարել հայ ժողովրդի հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքում:

ՎԻՄ դարի արքայության արդեն նոր Նախիջևանը հայ դադթավայրերի մեջ աչքի էր ընկնում ազգային սովորությունների վրա հիմնված իր ինքնավար կառավարչությանը և տնտեսական քարգավաճ կյանքով:

Եկատերինա 11-ի 1729 թ. հոյեմբերի 14-ի օտանձնաշնորհումների ընթացքում հնարավորությունների շրջանակներում և նրա հիման վրա Անավորում է Նորահաստատ զադթի ինքնավարությունը, 1780 թ. կազմակերպվում է հայկական մադթատարը, որն իրականացնում էր քաղաքի և գյուղերի զատակառնական, օստրիկանական և գործադիր իշխանության ֆունկցիաները: Ժողովրդի բոլոր խմբերի կողմից ներք տարի ժամանակով մագիստրատում ընտրվում էին հինգ զատակառններ, որոնք վարում էին հայ հասարակության ամբողջ գործերը: Սակայն այլ քաղաքների օրինակով շուտով հաստատվում է քաղաքագլխի պաշտոնը: Քաղաքագլխի, փաստորեն, իր ձեռքում է կենտրոնացնում հայ համայնքի ողջ կառավարչությունը:

Մագիստրատում կատարվաթյունն ու գործավարչությունը կատարվում էր հայերեն լեզվով՝ «Հայկական դատաստանագրքի» հիման վրա, որը 1782 թ. Հ. Արզումանը բերել էր Անտաթյանից, «Դատաստանագրքի» ճանաչվել է պետության կողմից, օրենքի ուժ է ստացել և նոր Նախիջևանի զադթի ընթացքի միջև ՎԻՄ դարի 80-ական թվականների վերջը կիրառվել է նաև Անտաթյանի, Ղզարի, Մոզդուկի զադթներում:

Հայկական դադթերը, մագիստրատի ղեկավարությունը և նրան կից լինելով հանդերձ, ունեցել են իրենց կառավարման տեղական օրգանները, հանձին տվողի և 4 օժնւբըն-ի, որոնք ընտրվում էին ձայների մեծամասնությամբ՝ մեկ տարի ժամանակով:

1811 թ. հաստատվում է Դոնի հովանական զադթի գերքը, որը պատկերված էին հայերի աշխատանքային խորհրդանշող մեդալներ ու փեթակներ: Նույնպես պատրաստված նախագծի հիման վրա սկսվում է նոր Նախիջևան:

վանի և ապա գյուղերի կառուցումը, Քաղաքի կենտրոնական մասում առանձնացվում է ընդարձակ հյուպարակ, որի երկու կողմերում հիմնվում են տուեար-րական խանութաշարքեր ու արհեստավորական գործատները: Փողոցները զբ-վում են իրար խաչաձև, ուղղանկյուն դիրքով, աստիճանարար կառուցվում են քարե և աղյուսե տներ, քաղաքը բարեկարգ տեսք է ընդունում:

Հարավային Ռուսաստան այցելած նշանավոր ճանապարհորդների վրա մեծ տպավորություն է դրածը Դոնի հայության աղքատական ինքնատիպ նկարագիրը, նոր նախիջևանի քարեկարգ վիճակը, Կոմս Ի. Ա. Բելլերոսովին 1812 թ. ժամանում է նոր նախիջևան և իր օրագրում պատկերում հետևյալը. «Եղա քարավանատանը, քաղաքը բազմամարդ էր, կանոնավոր փողոցներով: Շինությունները կառուցված էին հայկական ճաշակով: Տները մաքուր էին մեծ մասամբ ծածկված կղմինդրով: Կալին և լավ քարե տներ, բավական մեծ մի քանի քարաշեն եկեղեցիներ, շատ այգիներ, Դոնի ափին, բարձունքի վրա գտնվող քաղաքի դիրքը հիանալի է»¹:

1812 թ. Հայրենական պատերազմի հերոս Ն. Ն. Ռանսկին 1820 թ. ա-
ռիւր Ս. Պուշկինի հետ այցելում է նոր նախիջևան, Ամսդի մյուս կո-
միսիւրը, — դրւմ իւրաքանչիւր կա մեկ ուրիշ արվարձան կամ նախիջևան անվանվող
հայրաւան քաղաք՝ ընդարձակ, բարձրագոյն և առեւտրով խիստ հարուստ:
Կենտրոնով, կառուցումներով, զինվորական, քաղաքական, անկ իւր ինքնա-
տիպ է»² Ժամանակի անվանի մատուցող, բարձր քաղաքական տես-
անկողնու լուսավորչական գործունէութեամբ իւր քաղաքական տես զանազան հայ-
տական հայրենասէրներ ձեռք բերեցին: 1812 թ. քաղաքի բնակչութեան թիւը հասնում էր 8484,
1816 թ. 1816 թ. իւր նախիջևան անկ իւր ինքնատիպ էր քաղաքական տես-
անկողնու լուսավորչական գործունէութեամբ իւր քաղաքական տես զանազան հայ-
տական հայրենասէրներ ձեռք բերեցին: 1812 թ. քաղաքի բնակչութեան թիւը հասնում էր 8484,

Հարկ է սակայն, նշել, որ թեպետ նախիջևանը բնակչության քանակով ևս իսկ 1812 թ. քաղաքի բնակչութեան թիւը հասնում էր 8484,
սեռ մեկ, քաղաքի բնակչութեան թիւը 1812 թ. քաղաքի բնակչութեան թիւը հասնում էր 8484,
1816 թ. 1816 թ. իւր նախիջևան անկ իւր ինքնատիպ էր քաղաքական տես-
անկողնու լուսավորչական գործունէութեամբ իւր քաղաքական տես զանազան հայ-
տական հայրենասէրներ ձեռք բերեցին: 1812 թ. քաղաքի բնակչութեան թիւը հասնում էր 8484,

Նախիջևան քաղաքի բնակչութեան թիւը 1812 թ. քաղաքի բնակչութեան թիւը հասնում էր 8484,
1816 թ. 1816 թ. իւր նախիջևան անկ իւր ինքնատիպ էր քաղաքական տես-
անկողնու լուսավորչական գործունէութեամբ իւր քաղաքական տես զանազան հայ-
տական հայրենասէրներ ձեռք բերեցին: 1812 թ. քաղաքի բնակչութեան թիւը հասնում էր 8484,
1816 թ. 1816 թ. իւր նախիջևան անկ իւր ինքնատիպ էր քաղաքական տես-
անկողնու լուսավորչական գործունէութեամբ իւր քաղաքական տես զանազան հայ-
տական հայրենասէրներ ձեռք բերեցին: 1812 թ. քաղաքի բնակչութեան թիւը հասնում էր 8484,

Իսկ նախիջևան քաղաքի բնակչութեան թիւը 1812 թ. քաղաքի բնակչութեան թիւը հասնում էր 8484,
1816 թ. 1816 թ. իւր նախիջևան անկ իւր ինքնատիպ էր քաղաքական տես-
անկողնու լուսավորչական գործունէութեամբ իւր քաղաքական տես զանազան հայ-
տական հայրենասէրներ ձեռք բերեցին: 1812 թ. քաղաքի բնակչութեան թիւը հասնում էր 8484,

¹ «Архив Раевских» т. I, СПб., 1900, стр. 519—520.
² «Архив Раевских» т. I, СПб., 1900, стр. 519—520.

⁴ «История Грузии», т. I, 1847, стр. 174, стр. 175, стр. 176.

ոռյության փաստը իր կնիքն էր դնում զաղթութի սոցիալ-տնտեսական բովանդակ կյանքի վրա:

Գյուղատնտեսության ճյուղերի մեջ առաջատար տեղ ունեն դաշտավարությունը՝ հացահատիկային կուլտուրաների, մասնավորապես ցորենի մշակումը, որի համար Դոնի հարթավայրի արգավանդ հողերը լայն հնարավորություն էին ընձեռում: Ցանքատարածությունների ու բերքատվության վերաբերյալ պահպանված փաստաթղթերից երևում է, որ Նոր Նախիջևանի օկրուգում մշակվող հացահատիկի մի փոքր մասը բավարարում էր բնակչության սպառողական պահանջները, իսկ նրա մեծագույն մասը՝ 75—80%-ը, վաճառքի էր հանվում: Արտասահմանում հայտնի էր Նախիջևանի հացիական գյուղերի ցորենը, որը զերադասվում էր սեծովյան նավահանգիստներից արտահանվող ցորենի ուրիշ տեսակներից⁵:

Նոր Նախիջևանում, ինչպես նաև նրա շրջակայքի հաշարնակ գյուղերում հաջողությամբ զբաղվում էին բանջարեղենությամբ ու այգեգործությամբ: մասնավորապես՝ խաղողագործությամբ, որը բավական մեծ տարածում էր գտել: Զարգանում էր շերամապահությունը, որի առաջին ձեռնարկողները հայերն էին:

Հյուսիսի խոտով ծածկված Դոնի լայնածավալ տափաստանները նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծում անասնապահության զարգացման համար: Նոր Նախիջևանում զբաղվում էին անասնապահության գրեթե բոլոր ճյուղերով: 1810 թ. սվլալներով Դոնի հայկական զաղթում կար շուրջ 11 հազար խոշոր և կրճերավոր անասուն և 4500 ձի: Հայկական զաղթում լայն տարածում էր գտավ մասնավորապես նոր ցիդասեակի բրդատու ոչխարաբուծությունը:

Նոր Նախիջևանում զգալի հաջողության հասավ նաև արհեստագործությունը և արդյունաբերությունը:

Գաղութի առաջացման սկզբնական տարիներից արհեստները երևան են եկել բավականաչափ մասնագիտացված ձևով: Դոնի ավազանի բնակչության անմիջական պահանջը և համապատասխան հումքի առկայությունը կանխորոշում էին արհեստագործության որոշակի ճյուղերի զարգացումը:

Նոր Նախիջևանի ճարպահալ գործարաններում տասնյակ հազարավոր առևտուրներ էին մորթվում: Մորթիների ու կաշվի առատությունը խթանում էր կաշեգործական արհեստների՝ կոշկակարության, մաշակարության, մուշտակագործության, թամբագործության առաջացմանն ու զարգացմանը: Կաշարության հարավի ջրային ուղիներով արտահանվող մեծազոր հումք էր հանդիսանում դարձնության, պլատապության, փականագործության և այլ արհեստների համար: Միաժամանակ զարգանում էին հայերի համար ուղտնադական դարձած արհեստները՝ ոսկերչությունն ու արծաթագործությունը: Հաշ ոսկերիչներն ու արծաթագործները հռչակված էին իբրև ներաճաշակ իրեր ու գույքեր պատրաստող վարպետներ:

⁵ Նույն տեղում, ց. 5, գ. 60, թ. 57:

⁶ Նույն տեղում, ց. 11, գ. 134 թ. 22:

ներից ցորձարանային պայմաններում ճարպ ստանալու համարժեք գործը, Հայ արդյունաբերողները ճարպատու հատուկ ուխտարի հոտեր էին պահում, Ռերիշ քաղաքներում նման զործարանների (սալդանների) բացակայության պատճառով Հյուսիսային Կովկասից, Գոնի տափաստաններից և այլ վայրերից ճարպատու ուխտարի հոտերը ձեռք էին նախընտան և մորթում նրա սալդաններում: Նման ձեռնարկությունների շահութաբաժնույթյունից նվնդվել, հայ վնասառական-արդյունաբերողները ճարպահայ զործարաններ հիմնեցին Ստավրոպոլում, Պյատիգորսկում և այլ վայրերում, Գործարաններում ստորեկան տասնյակ հազարներով ուխտար էին մորթում, ճարպը հալում, լցնում տակաոները և պեթիլե մաքողությունով մաքրում արտադրում:

1865 թ. միայն Նոր Նախիջևանի տասնմեկ սալդաններում մորթվել է 67600 ուխտար, որից ստացվել է 240 750 ու. արժողության ճարպ⁹, Ալեքի էր լնկնում նաև բրդի արտադրությունը, Նոր Նախիջևանի արդյունաբերողները Գոնի ափին հիմնել էին բրդավալաց ձեռնարկություններ, որտեղ տարեկան շուրջ 150—200 հազար փուխ քուրդ նախնական մշակման էր ենթարկվում և արտահանվում Արևմտյան Եվրոպայի¹⁰,

Գաղթավայրի սկզբնավորումից մինչև XIX դարի 20-ական թվականները հայերի հոշակված էին ողու, մասամբ նաև զինու արտադրության քնաղավառում, Ռավական է նշել, որ 1816 թ. արտադրվել է 38.169 զույլ օդի, որի վաճառքից ստացվել է 445.590 ու. դոմար¹¹,

Նոր Նախիջևանում գերազանցապես հիմնվել են այնպիսի ձեռնարկություններ (կաշեգործական, քրդավալաց, ճարպահայ զործարաններ, հիսուխտի ֆարրիկա և այլն), որոնք միայն նախնական մշակման հն ենթարկել հումքը, որն այդ վիճակում արտահանվել է շուկա: Եթե սկզբնական շրջանում արհեստավորական գործատուներն ու արդյունաբերական ձեռնարկությունները շատ կոդեկերով համընկնում, նույնանում էին, ապա XIX դ. 30—40-ական թվականներից նրանց սահմանադատումը ակնբախ է դառնում, Արդյունաբերության մեջ առաժնայնաբար զրուերում են կոպիտությամբ տարածվող ընդող հատկանիշները:

Նոր Նախիջևանի օղևարհարական զիրքն առևտրի դարգացման համար նույնատար փայլամաներ էր ստեղծում: Գոնի շրջանում հանդույսավորվում էին զամաքային ու քրտին առևտրական ձանադարհները, որոնք ամբողջ հարավային Ռուսաստանի համար բացառիկ կարևորություն ունեին:

Ի տարբերություն Ռուստովի և երկրամասի մյուս քաղաքների, Նոր Նախիջևանը հայտնի էր իր ներքին առևտրով, նախիջևանցիներն իրենց ապրանքներով ողողում էին ոչ միայն Ռուստովի, Նովոչերկասկի ու Տաղանքոզի շուկաները, այլև Մոսկվայի, Նիժնի Նովոգորոդի և այլ տոնավաճառները: Նովոչերկասկի առևտրական կարեոր փայրերում նրանք իրենց խանութներն ու կրպակներն ունեին, որ մանրածախ առևտուր էին անում: Միայն և, եթե 50-

⁹ Հայկական ՍՍՀ ԿՊՊՄ, ֆ. 139, գ. 1260, թ. 9:

¹⁰ А. А. Скальковская, Ростов на Дону, СПб, 1847, стр. 44

¹¹ ՍՍՀ ԿՊՊՄ, ֆ. 1281, գ. 11, գ. 135, թ. 85:

սկան թվականներին Տազանրոզը ուներ 279 կրոյակ, իկատերինուսլավը՝ 216, Խոստովը՝ 211, Բախմուսը՝ 148, ապա նոր նախիջևանում դրանց թիվը հասնում էր 368-ի¹²։

Ներքին առևտրի կարևոր ճյուղերից է եղել ձկնափաճառությունը։ Այդ դըրված, լարացրած ձուկը հարյուրավոր փթերով մաճառքի է հանվել երկրի տարերևը նահանգներում, ներքին առևտրի մեջ կարևոր էր նաև անասունների, կրանց կաշվի ու մորթու, իսկ մանրածախ առևտրում՝ կտորեղենի, շթի, արդուզարդի և այլ իրերի մաճառքը։

Նոր նախիջևանցիների առևտրական դարձնելուց մեջ առանձնահատուկ տեղ ուներ Հյուսիսային Կովկասը։ Ստավրոպոլում, Եկատերինոպոլում (Երասնոդար), Պյատիգորսկում, Պենդերնակում, Մոզդոկում, Գլխարում և այլ վայրերում նախիջևանցիները կրպակներ էին հիմնել և մանուֆակտուրային ապրանքների աշխույժ առևտուր էին անում։ Միաժամանակ տեղի տոնավաճառներում շերքնղենից զնում էին կովի և ձիու, ոչխարի ու աշծի կաշի, նապաստակի, խղիփի մորթիներ, մեղրամոմ, յուղ և այլն։ Նոր նախիջևանի վաճառականների կովկասյան սմրողդ առևտրի ժափալը առերկան հասնում էր շուրջ 3 մլն. ռուբլու։

Արտաքին առևտրի կարևոր ապրանքներից էր ցորենը։ Հայ առևտրականները չէին բավարարվում հայկական գյուղերի ցորենի մաճառքով։ Նրանք Ռուսաստանի հացատառ նահանգներում՝ Ստավրոպոլում, Վոռոնեժում, Ուրյուում, Տամբովում, Սարատովում, Եկատերինուսլավում և այլուր հացահատիկ էին զնում և մաճառում ցորենի արտահանությամբ զբաղվող առևտրականներին կամ ուղղակի առաքում եվրոպական երկրներ։ Հայրապետյան եղբայրները հացահատիկի հատուկ շտեմարաններ ունեին Տազանրոզի նախահանգստում, Հայ վաճառականների շրջանում հացահատիկի վաճառքը այնքան մեծ ծավալ էր ընդունել, որ նրանք ընդգրկվել էին առևտրական ընկերությունների մեջ և հատուկ կանոններ մշակել նրա վաճառքի վերաբերյալ։

Արտաքին շուկաներում յուրյն սպառում էր գտնում անասունների ճարպը և յուղը։ Հայ վաճառականները Ռիբիբից, Պերմի նահանգից, Կովկասի առևտրականներից և այլ վայրերից մեծ քանակությամբ յուղ էին զնում և առաքում արսասահմանյան շուկաները։ Միայն 1818 թ. առաջին կիսամյակում Երեք հալ վաճառականներ (Է. Չերեկով, Ն. Պուդով, Պ. Նաթրանով) արտասահման առաքելու նպատակով նոր նախիջևանի նավակալան էին բերել 15000 փուլ կովի յուղ։

Հայ և հույն վաճառականները Ասորականից զնում էին սե, իսկ Աղովի մեծանախիթություններից՝ կարմիր ձկնկիթ և արտահանում Հունաստան, Իտալիա, Ֆրանսիա։ Զկնկիթի տարեկան շրջանառությունը անցնում էր 10.000 փթից¹³։

Հայ վաճառականները, ծանոթ չինելով արևելյան ժողովուրդների լեղ-

¹² Сдѣла «Материалы для географии и статистики России, Екатеринославская губерния», составилъ В. Павловичъ, СПб., 1862, стр. 216.

¹³ Հայկական ՍՍՀ ԿԳԱ, ֆ. 139, գ. 706, ք. 3.

վին ու բարձրին, առևտրական սերտ կապերի մեջ էին զառնվում մախանյան երկրների հետ: Արտասահմանից երանք հերթումում էին բուսական յուղ, Վխախտ, շոր մրգեր, նարինջ, կիտրոն, ձիթապտուղ, բնկույզ, համեմունքներ, գորգեր, կտորեղեն և այլ ապրանքներ:

Նոր Նախիջևանի ներքին և արտաքին առևտրի տարեկան շրջանառությունը 1840 թվականին, ոչ լրիվ տվյալներով, հասնում էր շուրջ 8 միլիոն ռուբլու¹⁴:

Ծավալուն առևտրա-վաճառականի հարաբերությունների արդյունք հանդիսացող հայ առևտրական կապիտալն իրեն զգացնել էր տախա ոչ միայն նոր Նախիջևանում, այլև նրա սահմաններից դուրս: Սակայն հայկական դադաթն իր սահմանափակ պայմաններով ազատ դրածունություն հնարավորություն չէր ընձեռում անդի հայ վաճառականներին: Վերջիններս սկսում են իրենց կապիտալները ներդնել ավելի շահավետ վայրերում և առաջին հերթին Նախակովկասի առևտրական հանգույցներում: Այդ պարագան, ինչպես նաև այլ հանգամանքներ, նոր Նախիջևանի առևտրի զարգացման վրա բացասական ազդեցություն են ունենում: Հիսունական թվականներին նա սկսում է տառապնալիս զիջել ամբիջ բուռն թափով անող հարեան Ռուստովին:

Դռնի հայկական գաղութի տնտեսական կյանքի փոփոխություններն հետևելիս, դժվար չէ նկատել, որ այնտեղ համեմատաբար արագ ու դյուրին եղանակով բնվացավ նոր, կապիտալիստական հարաբերությունների ձևավորման պրոցեսը: Դրա հիմնական պատճառն այն էր, որ նոր Նախիջևանի գաղութը, ինչպես նաև Նովորոսիայի գրեթե ամբողջ երկրամասը գերծ մնաց Եւրոպային կախումից, հետևաբար նաև տնտեսություն տարբեր ճյուղերի զարգացման ու բուրժուական հարաբերությունների ձևավորմանը խոչընդոտող պայմաններից:

Արտագրություն տարբեր ճյուղերի առաջընթացը և ուսանձնային առևտրա-դրամական հարաբերությունների ծավալումը ուժեղացրին սոցիալական շերտավորումն ու դասակարգային ներհակությունները:

Դռնի հայերը սեփական միջոցներով հողում էին իրենց օկուպի փոստակայանները, կամուրջները, ճանապարհները բարձր զինվորական պահույն ծախսերը: Այս ծախսերը ծածկելու նպատակով հայկական մագիստրատը տանն տարի բնակչության վրա լրացուցիչ հարկեր էր դնում, որոնք ցնավով աշում էին: Այդ հարկերից զատ, բնակչությանը ընկերներից անվան տակ հողի վրա իշխանությանը վճարում էր զգալի տուրքեր: Ժողովրդի վրա ծանրանում էին նաև քաղաքի ու դյուղերի պաշտոնյաների անարդարությունները:

Նոր Նախիջևանի գաղութի շեշտված առանձնառանկություններին էլ բավական ցայտուն դրսևորվող սոցիալական հակամարտությունն էր: Գյուղացիությունը լուսկան պալատ էր մղել արևոտ-կայմատերական վեր նախադիր ղեմ՝ ամենից առաջ հողային հարգի շուրջը:

Հողային հարցը գաղութի տնտեսական հարաբերությունների առանցքն է կազմել: Հողային տարածությունների համար հակամարտություններն առանձ-

նապես սրվեցին 1830-ական թվականներին, Գաղութի կալվածատիրական շերտերը և՛ քրտնեղ հայկականի դիմադրությանը, լքված արարվելով ժամանակին հանրային տարածություններին 5100 դեմ, հողամաս յուրացնելով, ձեռնարկում էին իրենց ձեռքը դրել նաև հայկական գյուղերին պատկանող հողերի մի մասը¹⁵։

Գյուղացիները կալվածատերերի սպառնալիքներին դեմ բողոքում էին ամենուրեք, մինչև կառավարիչ սենատ, իրենց պատվիրակներն ասարում Պետերբուրգ։ Այսպես է փոխադարձ բողոքներ, միջնորդությունների և պետական տարբեր գերատեսչություններում հարցի քննարկման մի անվերջ և անօրինակ շրջան։ Այդ ընթացքում քաղաքի իշխանավորների ատարակով մագիստրատը հրավիրում է ժանդարմական կորպուսի շինվորականներին, որոնք բանտարկում են հասակավայր անհնազանդ գյուղացիներին և 160 զինվոր ուղարկում է լայնություններին պատվելու համար¹⁶։

Ի վերջո, պետական խորհուրդը, առնչվելով գյուղացիների իրավացիությանը վերադառնալու հետևանքներին, 1848 թ. հարցը վճռում է նրանց օգտին։ Սակայն հետագայում եւ քաղաքի ողջանքը շարունակում էին տարբեր պատկանելիքով ոգտվել հայկական գյուղերին պատկանող հասարակական հողերին։

Նոր նախիջնանի գաղութում հողային հարցին ասորիներն ծառայած է եղել կալվածատիրական տնտեսությունները աշխատող ձեռքով ապահովելու խնդիրը, Դրսից աշխատողների հավաքագրելը և իրենց ազարակներում հողին ամրացնելը արգելվում էր, որովհետև այն հուկատում էր ատանձնաշնորհումներին։

Նոր նախիջնանի ողայական դասը դիմում է հայ գյուղացիներին ճորտացնելու փորձերին, Մասնավորապես 1836 թ. հարկային նոր սխառնք կիրառելու ժամանակ նրանք ձգտում էին գլխահարկ մտցնելով բնակչությանը, ներքնախազերին զենկ նվազեցնելու ծանր գրովթյան մեջ և, տնտեսական կախման մեջ զգուշացնել գյուղացիներին։

1830—40-ական թվականներին և հետագայում նոր նախիջնանի գաղութի կրկնազոր շերտի դասակարգային պայքարը դադարեցրել էր հեղափոխական իրողությունները նախորդող ամբողջ Ռուսաստանում ծավալված գյուղացիական շարժումներին։ Ըթի ժողովական գյուղացիությունը պայքարում էր նորաստեղծ հարաբերությունների վերացման համար, ապա նոր նախիջնանի գյուղացիությունը բնագործում էր հորտություն մտցնելու փորձերին դեմ։

Նոր նախիջնանի գաղութի սոցիալ-տնտեսական պայմանները, այնտեղ կատարվող իրողարձությունները այն միջավայրն էին, որ նախապես ձեռնվորվեց Մ. Նախանդյանի ըմբոստ ողին, հիմք հանդիսանալով նրա հետագայ հեղափոխական-զեմոկրատական աշխարհայացքի համար։

Նոր նախիջնանում լայն տարածում էր գտնում «Հյուսիսային» ամսա-

¹⁵ ՄԱՀԵ ԿՊՊԻ, ֆ. 1152, հ. 111, գ. 86։

¹⁶ ՏԵՍ Պ. Բուխոյուրյան, Նոր նախիջնանի հայկական գաղութի սպառնալիքներ, Երևան, 1968, էջ 356—358։

գիրք, որի էջերում հաճախ տպագրվում էին զաղթի հասարակական հարցերը շոշափող IF. Նալբանդյանի կրակոտ հոգվածները, նա մասնավորապես րարձրացնում էր հասարակական միջոցները զաղթի լուսավորությանը ծառայեցնելու խնդիրը:

Դոնի հայկական զաղթը իր համեմատ շրջանակներում արտացոլել է հայ և ուրա ժողովուրդների բարեկամական փոխհարաբերությունները, աշխուժորեն արձագանքել ու մասնակցել ուղևորական հասարակական կյանքի իրողարձույթուններին:

Դեռևս 1812 թ. Հայրենական պատերազմից տուաջ, Նալբանդի րանակի ներխուժման վտանգի պայմաններում, սկսվում է տեղական աշխարհագորկաղմանկրպիւու և բանակի ուղիին նվիրատվութւունների լայն ալիք: Նոր նախիջևանի հայ հասարակութււնը նվիրաբերում է 10850 ոտըլի, 243 տարբեր տեսակի գինեքի ու զգալի պորենամթերք, իսկ թշնամու հերիտուժմու հրերին՝ 30000 ոտըլի¹⁷. Ավելին, մաղխարատի գլխավորութւումը քաղաքից և գլուղերից աշխարհագորկիններ հն հավաքում, որոնց վարժեցումը հանձնարարվում է մայր նիկիտա Աբրամովին¹⁸:

Նոր նախիջևանի զաղթը գործուն մասնակցութւուն է ունեցել նաև 1853—1856 թթ Ղրիմի պատերազմին: Պատերազմի տարիներին հայ համայնքը իր միջոցներից պատրաստում է 10500 փութ պաքսիմաու և նվիրում րանակին:

Հայ գլուղացիներն իրենց ալիքի ցան 400 սալիքով Լմուան Ռոստովից և Տաղուրդից Կերլ, Պերեկուպ, Ինիկուլե են տեղափոխում պարենամթերք և հասցնում գործող րանակին: Քաղաքի և հայկական գլուղերի րնակցութււնը իր տարածքով անցնող գորքերին տպահովել է սննդամթերքով, ապաստան տվել սնոթեան մնացած դինվորականների ընտանիքներին, նախիջևանի ուղևորանի շենքը վերածել դինվորական հիվանդանոցի: Այդ ամենի համար հայկական զաղթը թաղմիցս արժանացել է շնորհակալութւան ու պարունների:

Նոր նախիջևանի զաղթը միաժամանակ հասարակական-քաղաքական ուրու կուպերի մեջ է եղել մայր հայրենիքի հետ, Իկեղեցու սպասավորների պարբերական փոխալքըութւունները և Աստուխանի միջոցով Պարսկաստանի շրջաններին հետ աշխույժ աուտուրը, ուր ալտիվ դիր էին կատարում հայ վանուտականները, մեծապես նպաստում էին Հայաստանի հետ ունեցած կապերին: Դոնի հայերի շրջանում ընդունված էր ուխտաղնացութււնը գնալի րուսաղեմ և Ռշո ս. Կարապետ մանքը: Թիֆլիս—Երևան—էջմիածին ուղիով ամիսներ տևող համադրութւան ընթացքում նրանք մոտիկից ծանոթանում էին Անդրկովկասի ու Հայաստանի հայութւան կյանքին:

Իկեղեցանի կապերի և ալ ուղիներով թափանցող տեղեկութւունների միջոցով ուսաաճայ գանգվածները տեղակ էին և արձաղանքում էին մայր հայ

17 Տե՛ս Հայկական ՍՍՀ ԿԶՊԵ, ք. 139, գ. 1990, ր. 151

18 М. Норсаян, Отечественная война 1812 г и паролы Кавказа Ереван, 1965
стр 197

րենհրում կատարվող իրադարձություններին, Ռոսենլան Հայաստանը ազատագրելու և Ռուսաստանին միացնելու լուրը ջերմ արձագանք է գտնում գաղութահայության շրջանում, Գոնի հայ հասարակության անունից քաղաքագլուխ Խաչատուր Խոսմանյանը շնորհակալական սղեկով է հղում ներսև Աշատրականցուն¹⁹։

Նոր նախիջեանի Ռուսաստանի հայաբնակ գաղութներին բացի, կապերի մեջ էր հասն և Պոլսի և հնդկահայ գաղութների հետ, Եթե և Պոլսի հետ շփումները գալիս էին դեռևս գրեթե հայ գաղութի կազմավորման շրջանից և բովական աշխույժ բնույթ էին կրում, ապա հնդկահայերի հետ կուլտուր-կրթական կապերն ավելի ներդրվեցին ճշմարիտ թիվ հնդկական կապերի խնդրով և նախաճառների ուղիորդության քննարկում։

Նոր նախիջեանի հայաբնակ գաղութին իր հիմնադրումից սկսած ունեցածից նաև բավական ուրույն մշակույթ, Տաղավին XVIII դարի ճովանակներից նոր նախիջեանում քաղվում էն առաջին վարժարանները, դրանց թիվը դնալով աճում է։

Չբավարարվելով տեղի վարժարանների տված դիմելիքներով, նախիջեանցիներին ուժանք իրենց գաղականներին օգտակար էին Մոսկվայի, Պետերբուրգի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները և հատկապես կազմարանի ճեմարանում ուսանելու, նրանցից շատերը նշանավոր մանկավարժներ, իրավաբաններ և դառնում և վերագոյնացվում հայրենի քաղաք, նպաստում են նրա կուլտուրական առաջադիմությանը։

Ճեմարանավարտներ Ռ. Խաչատուրյանը, Ս. Տիգրանյանը և Մ. Պոլյանը 1830-ական թվականների սկզբներին նախիջեանի ուսումնարանի շենքում մի քանի ապրիլ շարունակ հայերեն լեզվով ներկայացրածներ են կազմակերպում և ջրանոսի խել հիմք դնում տեղական ինքնագործ թատրոնին։ XIX դարի սկզբներին գաղութի մշակութային կյանքում խոշոր հետք են թողնում Պատկանյանները։

1830-ական թվականներին սկզբներին յուսակալական-մանկավարժական բեղմնավոր աշխատանք է տանում Հ. Արամյանը։ Գարի կենդան հրատարակ է իջնում Մ. Նալբանդյանը։

ԱՄՏԻՄԻԱՆ, XIX դարի առաջին կեսին Աստրախանի հայ գաղութին իր մեծությամբ և նշանակությամբ երկրորդն էր (նոր նախիջեանից հետո) Ռուսաստանի հայ գաղութայինների շարքում։ Այստեղ է եղել հայկական մեծ թիվի կենտրոնը, Քաղաքի հայ բնակչությունը խոշոր դեր էր խաղում տվյալ երկրամասի տնտեսական ու մշակութային, ինչպես նաև հասարակական կյանքում։

1815—1825 թթ հայերի թիվը Աստրախանում հասնում էր 6.500 մարդու²⁰, իսկ XIX դարի կեսին՝ շուրջ 5.800-ի²¹։

19 Հայկական ՌՄՀ ԿՊՊԻ, ֆ. Կաթ. գիման, թղթ 55, ժամ 78։

20 «Государственному архиву Астраханской области» — Աստրախանի մարզի պատկան արխիվ (այսուհետ՝ ԱՊՊԻ), Աստրախանի քաղաքացիական նահանգապետի գիման, ց. 10, գ. 1084, թ. 143։

21 Նույն տեղում, գ. 2392, ԲՊ. 111--112։

Աստրախանի հույները հիմնականում գրառվում էին արհեստով և առևտր-
քով:

Ակնառու էր հայերի գործուն մասնակցությունը Պարսկաստանից ու Լեն-
դրկովկասից մետաքս, բամբակ, մետաքսյա և բամբակյա գործվածքներ, գոր-
ղեր, ներկեր, ինչպես նաև ձկնեղեն, ձկնկիթ, սոսիսձ, թեյ, սուրճ, չորացրած
մրգեր Աստրախան ներմուծելու գործում: Այս ապրանքների մեծ մասը Վոլգա-
յի վրայով Աստրախանից ուղարկվում էր Նիժնի Նովոգորոդի տոնավաճառը:

Աստրախանի հայ վաճառականները ցամաքով առևտուր էին անում նաև
կալմիկների և զազախների հետ:

XIX դարի առաջին քառորդից սկսած հայերի տնտեսակարար կշիռը Աստ-
րախանի նավահանգստով կատարվող առևտրի առևտրում զնալով նվազում
էր և ղլխավոր դերը աստիճանաբար անցնում էր Պարսկաստանի վաճառ-
ականներին: Հայերը սկսում են առավել մեծ ուշադրություն դարձնել Ռուսաս-
տանի ներքին առևտրի՝ զխլավորացեո և րկրի կենտրոնական նահանգների և
Հյուսիսային Կովկասի վրայով Անդրկովկասի հետ կատարվող առևտրի վրա:
Մովսիս փոխդրոմենիի ոչ հուսալիությունը մի կողմից, բուսնիի ամրա-
պնդվելը Կովկասում մյուս կողմից, հարկադրում էին հայ վաճառականներին
նախընտրել Ղլաբա—Վլադիկավկազ—Թիֆլիս ցամաքային առևտրական ուղին:

XIX դարի կեսին Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգները Ասիայի հետ
կապող առևտրական ուղին անցնում էր արևմտյան Կովկասով, որի հետևան-
քով Աստրախանի դերը ասիական երկրների հետ կատարվող Ռուսաստա-
նի առևտրի առևտրում նվազում էր: Կասպիական առևտրի անկմանը նյ-
ւոյաստում էր նաև այն, որ և՛վրոպական և առաջին հերթին անգլիական վա-
ճառականները Թուրքիայի և Մերձավոր Արևելքի ալ երկրների վրայով հա-
ջողությունը զարգացնում էին առևտուրը Պարսկաստանի հետ:

XIX դարի սկզբին Աստրախանի նավահանգստից ծով էին դուրս դալիս
տարեկան շուրջ 30 առևտրական նավ, որի կեսից ավելին պատկանում էր
հայերին²²: Վոլգայի վրա շոգենավագնացության անցնելուց հետո, 1840-ական
թվականների սկզբին, դեռևս ակոսում էին տասը շոգենավ: Դրանցից երկուսը
պատկանում էր Աստրախանի հայերից Ուղլինի և Ցարալովին: 1859 թ. հա-
յերին էր պատկանում Վոլգայով նավարկող 32 շոգենավներից 5-ը: 1860-ական
թվականների սկզբին Աստրախանի հայերն ունեին 11 շոգենավ Կասպից ծո-
վում²³:

Հայերը զգալի դեր էին խաղում Աստրախանի օրգանաբերության և ար-
հեստագործության մեջ:

Այսուհետ, 1804 թ. Աստրախանի մետաքսագործական 25 ֆաբրիկաներից
23-ը, բամբակագործական 39 ֆաբրիկաներից 36-ը և կաշեգործական 15
ֆաբրիկաներից 6-ը պատկանում էին հայերին²⁴:

22 ՁՄՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, թղթ. 1, (87), գ. 5, թթ. 12—17:

23 «Статистический врененик Российской империи», вып. II, СПб., 1872, стр. 258—
274:

24 ՁՄՇՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 17, թղթ. 1, գ. 45, թթ. 4—11:

XIX դարի 40-ական թվականներին Աստրախանի արդյունաբերական ձեռնարկությունների ընդհանուր թվի նվազման հետ միասին նվազում էր հան հայերի պատկանող ձեռնարկությունների թիվը:

1849 թ. արդեն Աստրախանում չկար ոչ մի մետաքսագործական ֆաբրիկա: Մնացել էր միայն վեց մուսուլմանագործական ֆաբրիկա (ընդամենը 25 քանվոր), ընդ որում դրանցից երկուսն էր պատկանում հայերին:

Բացի դրանից, հայերին էին պատկանում յոթ կաշնագործական ֆաբրիկանց երեքը, աղյուսի երկու գործարան, օճառի երկու գործարան և մեկ ծխախոտի ֆաբրիկա: 1849 թ., Աստրախանի 29 արդյունաբերական ձեռնարկություններից 13-ը հայերինն էր²⁵:

Հայ ազգաբնակչության զգալի մասն էին կաղնու մանածագործական ֆաբրիկաներում աշխատող վարձու բանվորները:

XIX դարի առաջին կեսին Աստրախանի հայաբնակ զաղութը դեռևս պահպանում էր իր առանձնահատուկ իրավական գոյավիճակը: Աստրախանի հայ բնակչությունը արտոնություն ուներ առևտրական գործունեության բնագավառում, հարկաւթության և դատա-վարչական առանձին հարքերում:

Հայերի առանձնահատուկ գոյավիճակի իրավական հիմքն էր 1799 թ. հոկտեմբերի 28-ին հրապարակված Պալեի I-ի հրովարտակը, որը հաստատում և ձևակերպում էր այն առանձնաշնորհումները, որ ստացել էին Ռուսաստանում բնակվող հայերը XVII—XVIII դարերում: Հրովարտակը Աստրախանի, Ղզարի և Մոզդուկի հայերին թույլատրում էր ժամանակավոր ուսահայատակություն ընդունել, նրանց արգելվում էր հարկադրաբար ուսական վաճառականների զիջիաներում և քաղքենիական դասում գրանցվել (այդ դասերին պատկանելը կապված էր քաղում բնամթերային և դրամական պարտություններ կրելու հետ): Հիշյալ քաղաքների հայերին թույլատրվում էր նուսաստանում ալլևալ ալբանցիների անմաքս առևտուր, սակայն կանոնադրությամբ սահմանված մաքս վճարելով, ինչպես նաև ազատորեն զբաղվել ցանկացած արդյունագործությամբ ու արհեստով:

Հրովարտակի համաձայն Աստրախանում, Ղզարում և Մոզդուկում վերականգնվեցին հայկական դատարանները: Դատարանը բաղկացած էր յուրաքանչյուր տարի մերձնարվող երեք անդամներից և զրասնյակի աշխատողներից: Դրանից դատ, հայերը ամին տարի ընտրում էին երեք հասարակական հոգաբարձուներ, որոնք վերահսկում էին ընկալությունից հարկերի գանձումը, մի քանի ավագներ, որոնք նույնպես միջնորդի ղեր էին կատարում վարչական հարցեր լուծելիս, ինչպես նաև զնահատող անձ (զուլքը ցուցակագրելու համար), բնակարանային հանձնաժողովի գրադիր և պատգամավոր:

Սակայն հայերի արտոնյալ գոյավիճակը այս ամենով հանդերձ նրանց չէր վազտում մի շարք պարտություններից: Դրանցից առաջին խոշորը դեմաւութի պարտություն էր, այսինքն՝ պետական հարկը, որը հավաքվում էր քաղաքի տպասարկման կարիքների համար (փոստի պարտություններ, փողոցների մաքրում և այլն):

25 Նույն տեղում, ք. 18, ց. 2, դ. 916, թթ. 1—8:

Աստրախանի հայերը պարսապետ էին նաև մի քանի հարյուր ղեկավարի համար երեք զորանոց պահել, որոնք պետք է լինեին ասպանված լինեին վանկյորով և անտեմական դանակապիստներից:

Տնատերերը կրում էին նաև հատուկ ռեզոլյուցիա՝ պարսույթ, իսկ կրպակների տերերը՝ «կրպակալի» պարսույթ, որը հասնում էր 25-ից մինչև 100 սուբու (ընդ որում այդ պարսույթը կրում էին միայն հայերը):

Ռուսական վաճառականությունը հաճախ էր հանդես գալիս Աստրախանի հայերի և սրբեկաններից զաղթած այլ եկվորների արտոնյալ գոյավիճակի դեմ: Հայերը հարկադրված էին համառ պայքար մղել իրենց իրավունքները պահպանելու համար: XIX դարի առաջին կեսին ցարական կառավարությունը հրապարակեց հայերի արտոնությունները սահմանափակող մի շարք հրամանագրեր, որոնց հետևանքով Աստրախանի հայերի առևտրական և արդյունաբերական զործունեությունը նկատելիորեն նվազեց: Այս հանգամանքը առաջացրեց Աստրախանի հայերի դժգոհությունը Աստրախանի հայերի յոթ ներկայացուցիչներ Պետերբուրգ խնդրագիր օղակակցին, բացատրելով, որ նոր պայմաններն իրենց համար անընդունելի են ու քաջայիշ: Խնդրանքի հեղինակներն ընդգծում էին նաև, որ արտոնությունների վերադուր բացասաբար է անդրադառնում արտասահմանի (Պարսկաստանի) շատ հայերի Ռուսաստան տեղափոխվելու ցանկությունը:

Տնտեսական կյանքում 1807 թ. ոչ ձեռնտու մոնիթրիստի առաջ քերած գովարտություններն ընդունում էին նաև Աստրախանի նահանգապետ իշխանությունները: Աստրախանի նահանգապետի կարծիքը վավերացնելու համար ներկայացվեց անձամբ ցարին, որը 1808 թ. նոյեմբերին հրաման արձակեց հայերի զրանցումը զինվորներում անորոշ ժամանակով հետաձգելու մասին: Հավանաբար, Ռուսաստանի կառավարող շրջանները համոզվեցին, որ անհրաժեշտ է պահպանել հայերի արտոնությունները՝ հողում կապակիան և կատարյալների առևտրի ու արդյունաբերության զարգացման:

Այնուամենայնիվ, կառավարող շրջանները չէին հրաժարվում հայերի արտոնյալ գոյավիճակից և փերց ապու մտադրությունից: 1831 թ. հունիսի 2-ին ցարը փախուստից միևնույն տարի կոմիտեի օրոշումը, որի համաձայն 1799 թ. հրովարտվող սահմանված արտոնությունները վերապահվում էին միայն Աստրախանի այն 390 հայերին, ովքեր հաշվի էին առնվել 1795 թ. մարդահամարով: Արտոնություններից օգտվող հայերի քանակի նման սահմանափակում էր նախատեսված նաև Ղզլսրի ու Մոզդուկի հայերի համար: Մյուս բոլոր հայերին առաջարկվեց 6 ամսվա ընթացքում ընդհանուր հիմունքներով ընդունել մշակույն հոլաստակություն և կամ անցնել օտարերկրյա առևտրականների գոյավիճակի:

1831 թ. հուլիսի վերջին Աստրախանի հայերը Պետերբուրգ, Խալաթով և Ղազարյանի հոգեքին 24 մարդու կողմից ստորագրված մի նամակ, որով խնդրում էին կառավարական շրջաններում պահպանել հայերի շահերը և երեք ամիս անց հայերը դարձյալ Աստրախանի նահանգային վարչություն հրդեհին իրենց կազմած ժամանակին մեկնող, որով ասպնդուցում էին 1831 թ. որոշման անհիմն և անարդարացի լինելը: Համանման զանգուտներ եղան նույն

Ղզլարի քնակիչներին, որոնք վկայակոչում էին այն իրողությունը, որ իրենք հաճախ վնասներ են կրում լեռնականների սասպանափություններից:

Համառուսական դասերում հայերի բռնի զրահեցումը նպաստեց նաև Աստրախի տնտեսական նշանակության հետագա թուլացմանը:

Որոշվեց 1799 թ. արտոնություններից օգտվող հայերին պետական տուրքերը վճարելու խնդրում համառուսական դասերին հավասարեցնել ոչ թե միանգամից, այլ աստիճանաբար: 1836 թ մայիսի 21-ի ցարական հրամանագրով նախատեսվում էր Աստրախանի, հերսոնի, Տավրիայան և Եկատերինոսլավյան նահանգների, ինչպես նաև Կովկասյան մարզի հայերից այդ տուրքերը դանձել կիսով չափ, տասը տարվա ընթացքում, սկսած 1837 թ. ապրիլի 1-ից:

1831 թ. որոշման կենսագործման ընթացքում հորց հարուցվեց նաև Աստրախանի հայկական դատարանի վերացման մասին, Այս դատարանը Աստրախանում գոյություն ուներ 1747 թ և զբաղվում էր հայերի միջև ծագած հայցային և դատավճռային գործերի քննությամբ՝ Աստրախանի հայերի XV11 դարի կեսերին կազմված «Դատաստանագրքում» արձանագործված կանոնների հիման վրա: Հայկական դատարանն ուներ նաև վարչական հետևյալ պարտականությունները. զեմստվոյի պարտությունների դանձումը, ջրային և ցամաքային հողորդակցման միջոցներից օգտվելու համար վերցվող հարկի գանձումը, հայ բնակչությանը մարդահամարի ենթարկելը, այլ քաղաքներ և արտասահման մեկնելու համար հայերին տնձնադիր տալը, հայկական դատարանի գրասենյակի պահպանման դամարի (տարեկան 3.678 ռ.) բաշխումն ու դանձումը և այլն:

Աստրախանի հույերը վճռակամորեն ռուսերի դեմ հայկական դատարանը վերացնելու մոտադրության դեմ, պատճառաբանելով, որ հայերը չգիտեն ոչ ռուսերեն և ոչ էլ ռուսական օրենսդրություն: Իր քանի տարի համադրեն պայքարելուց հետո հայերին հաջողվեց հիմնովին պահպանել իրենց ազգային դատավարչական մարմինը: 1837 թ. հունվարի 26-ի Սենատի հրամանագրեր վավերացնում էր հայկական դատարանի գոյությունն իր նախկին յիսգորություններով հանդերձ:

Սակայն, չնայած դրան, տեղական իրաժանությունները վերստին դատարանը վերականգնելու հորց հարուցեցին, վկայակոչելով հայկական դատարանի գործունեության մեջ եղած թերություններն ու դանդաղությունները:

Ի պատասխան դրան, հայերը 1837 թ. վերջին կազմեցին մի նոր «Հանրային վճիռ», որով հորքում էին հայկական դատարանի գործունեության մեջ եղած թերությունները և խնդրում հայկական դատարանը թողնել օնիփոփոխ: «Վճիռ» ստորագրել էր 197 մարդ:

Նահանգապետը և կառավարության անդամները, չհամաձայնելով հայերի պատճառաբանություններին հետ, պետական խորհուրդ ներկայացրին իրենց եզրահանգումը:

1840 թ. մարտի 27-ին հրապարակվեց Սենատի հրամանագրերը հայկական դատարանների գործունեությունը Աստրախանում, Ղզլարում և Խոզդոնիում դադարեցնելու մասին:

Չնայած դատարանի փերացմանը, հայերը տուկաւին շարունակում էին պահպանել իրենց միասնութիւնը, անվանելով իրենց «Աստրախանի հայ համայնք»:

Աստրախանի հայերը պահպանեցին իրենց համայնքի ժողովներ դոմա-րեյու իրավունքը, որտեղ լուծվում էին ներքին հարցեր, անցկացնում քանա-վոր դատարանի անդամների և ավագների ընտրութիւններ, որոնք վարյա-կան հարցեր լուծելիս քաղաքային իշխանութիւնների առջև միջնորդների դեր էին կատարում: Քննարկվում էին նաև քարեգործական հարցեր, անց-կացվում հողաբարձուների ընտրութիւններ, լսվում նրանց հաշվետուութիւ-նը և այլն:

Հայկական ինքնապարտութիւն այդ մնացորդները պահպանվեցին 1870 թ քաղաքային ուֆորմից հետո ևս:

XIX դարի առաջին կեսին նկատելիորեն աշխույժ էր Աստրախանի հայերի մշակութային կյանքը: 1804 թ. Աստրախանի վաճառական նիկողայոս Աղաբաբյանի հիմնադրեց, իսկ 1810 թ. պաշտօնապես քաղցեց հայկական ե-ռադասյան Աղաբաբյան ուսումնարանը, որը դրաւտենց հարյուր տարուց ալի-լի: Առաջին իսկ տարում ուսումնարանն ուներ 73 սան: Աշակերտների թիւը հետագա տարիներին գրեթէ անփոփոխ էր մնում: 1851 թ հիմնադրվեց նաև հայկական ծխական դպրոց, որն ուներ 22 սան, XIX դարի կեսերին քաղա-րում կար հայկական 7 մասնավոր դպրոց, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ 15—20 սան:

Հրամայական պահանջ դարձավ լրագրի երեսան գալը: 1813 թ. լույս տե-սավ Աստրախանի առաջին լրագիրը՝ «Վոստոչնիկ իզդեստիան»: Նրա հրատա-րակիչ Իսսիֆ Ֆոն Վելյաքովսկին սկզբից նեթ նախատեսում էր թերթը հրա-տարակել նաև հայերեն, ելենյով այն փաստից, որ հայերը մեծ դեր են խա-ղում քաղաքի տնտեսական և հասարակական կյանքում:

Վելյաքովսկին որոշեց ունենոր հայերի ռոնութիւմը ստեղծել նոր հայ-կական տպարան: Այդ գործում նա մեծ ռոնութիւն ստացավ Աստրախանի հայկական կաթոլիկ ուսումնարանի տնօրեն Ազմէս Եւզիմիդյանից:

1816 թ. հունվարի 5-ին լույս տեսավ «Արեւելյան ծանուցմունք» քաբա-լաթերթի առաջին համարը: Պատմութիւն մեք դա հայկական յոթերորդ, իսկ ուսումնային առաջին պարբերականն էր: Թերթը քաղվածքներ էր հրապարակում սուսական և եւրոպական թերթերից, աբիական ժողովուրդների վիճակագրա-կան, աղողարական և պատմական նկարագրութիւններ, տեղեկութիւններ Աստրախանի մերձկապայան երկրների հետ ունեցած առևտրի, Կասպից ծո-վի նւովադնացութիւն, դրամական արժեքների և այլ հարցերի մասին: Լույս է տեսել 7 արաթաթերթի 27 համար: 1816 թ հուլիսի սկզբին, հրատարակիչ Վելյաքովսկին մահւց հետո, «Արեւելյան ծանուցմունք» թերթը դադարեց գո-յութիւն ունենալուց⁶¹:

ՀԱՅԻՄԻՈՒՄՆԵՐ ՆՈՎԿԱՆՆ: XIX դարի առաջին կեսին զգալի չափով մե-

⁶¹ В. А. Хачатурян, Из истории армянской печати в России (ՀՀՈՒՄ ԳԻՒ «Տեղեկա-դիր», 1967, № 1, էջ 165):

ծանուցում են Հյուսիսային Կովկասի հայկական դադուքները, ինչպես ընդհու-
նուր թվով, այնպես էլ թնտկչության քանակությամբ:

Երկրամասի հայ դադթավաչրերից ամենախոշորներն էին Ղզլարն ու
Ռոպդերը 1816 թ. Ղզլարում ապրում էր 4392 հայ²¹:

Ղզլարի հայերի մեծագույնությունը, խաղողագործության, գինեգոր-
ծության և ալգեզգործության արտադրանքը հայտնի էր ինչպիսի Կովկասում,
այնպես էլ Ռուսաստանում: Ղզլարում կար հատուկ ռեալիական շուկա, որ-
տեղ ապրանքներ էին բերվում Ռուսաստանի կենտրոնական Նաճանգներից,
Իրանից, Վրաստանից, Դաշստանից, Օսթիայից և ուրիշ շրջաններից: Ղզլա-
րի վաճառականները Ռոսթիս և Ջեյհնիս էին տանում կառավ, յիթ, մետաքսյա
գործվածքներ, երկաթ, աղ, ոլոհայա ամաններ և այլն: XIX դարի կեսերին
Ղզլարն ուներ 11 հազար բնակիչ, որոնց կեսից ամբիշն հայերն էին²²: Սա-
կայն XIX դարի կեսից Ղզլարի տնտեսական նշանակությունն աստիճանաբար
բնկնում է: Դա վաղված էր այն բանի հետ, որ քաղաքը դուրս մնաց հաղոր-
դակցության նոր ուղիներից (որոնք անցնում էին Կասպյան ծովով կամ Ռուս-
տով—Վլադիկավկազ ուղղությամբ):

Մոզդզերի XIX դարի առաջին քաղաքում ապրել է տնտեսական պոպլի
դարդացում: Հայ բնակչությունը խոշոր դեր էր խաղում քաղաքի տնտեսական
վերելքի գործում²³: Անքաղաքացիական պայմանների պատճառով Մոզդզերի հայե-
րը դերազանցապես դադելում էին արհեստներով և օտևտրով: Հայ վաճառա-
կանները իրենց ապրանքները վաճառում էին Մոտրախանում, Նիժնի Նովգո-
րոդում, Խարկովում և Ռուսաստանի այլ քաղաքներում, XIX դարում Կովկա-
սում հայտնի էր Մոզդզերի տնտեսականը:

Դերբենտում հայ դադութի գոյությունը հայտնի է միջին դարերից, XVI
դարի վերջին այդտեղ հայվելում էր հարյուր հայկական ընտանիք²⁴:

1796 թ. Զուրաբի հրամանատարությամբ ուս գործերի դեպի Դերբենտ
արշավանքից հետո սկսվեց հայերի նոր գաղթը Գաղստանից, Ադրբեյջանից
և Ղարաբաղից: Գաղթողներին ռուսական կառավարության օրոշմամբ հատ-
կացվել է 15 հազար ղեկատարի հող²⁵:

Գյուղական բնակչության մեծ մասը հիմնավորվեց Թերեքի ավազանում,
որտեղ ստեղծվեցին հայկական գյուղեր՝ Ղարալյա (360 մուղդ), Դերբենդսկո-
յի (մոտ 200 մուղդ), Մալախալինսկոյի (89 ընտուրիք), Կասանա Յամա (105
ընտուրիք)²⁶, 1852 թ. Կասանա Յաման, որտեղ այդ ժամանակ ապրել է արդեն
1566 բնակիչ, վերանվանվել է Էդեռիս²⁷, Հայկական գյուղերի բնակչությու-
նը զբաղվում էր իրկրագործությամբ, ալգեզգործությամբ, խաղողագործու-
թյամբ, մետաքսագործությամբ:

²¹ «Собрание актов», т. 1, стр. 104.

²² Н. Г. Волков, О россияни армян на Северном Кавказе до начала XX века
գրք, 1966, № 3, էջ 261.

²³ Я. И. Ларина, И. Х. Бажанова Город Моздок, Орджоникидзе, 1963, стр. 9.

²⁴ П. Г. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа с 1792 по 1803 гг. ч. II,
стр. 583.

²⁵ Նույն տեղում, էջ 424—425:

²⁶ АКАК, т. IV, ч. II, Тифлис, 1876, стр. 592, 593, 602.

²⁷ Н. Г. Волков, Уезд армян, էջ 261:

Մի գարի սկզբներին Հայաբնակ պաղտիթներ ստեղծվում են նաև Հյուսիս-սային Կովկասի ռուսական վարչական նոր կենտրոններում՝ Խոտավոսկոյում, Դեբորսկոյում և Խկատերինոպոլսում:

Ղազարի և Մոզգոլի Հայերը սկսած XVII դարից ունեին իրենց սեփական դաստարանները, որոնց կառուցվածքը, իրավասությունը և դործավարությամբ սկզբունքները նույնն էին, ինչ որ Աստրախանի Հայերի դատավարչական օրգաններին:

Կաղստանից, Ադրբեջանից և Ղարաբաղից գաղթած և Հյուսիսային Կովկասում բնակեցված Հայերին Պապեյ I-ի 1798 թ. հրովարտակով շնորհվեցին սրոշ արտոնություններ: Սակայն XIX դարի առաջին կեսերից սկսած ինչպիսիև Աստրախանում և Նախիջևանում, այդպես էլ Հյուսիսային Կովկասի Հայաբնակ գաղտիթներում անդի էր օրենքում Հայերին նախկինում տրված արտոնություններն աստիճանական սահմանափակում, որը ի վերջո հանգեցրեց նրանց իրավական անանձնահատուկ դոյալիճակի վերացմանը:

Գրիգորի Ռոմիլ, Գրիգորի Ռոմիլի Հայ գաղտիթի հիմնադրումը կապված էր 1787—1791 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետ: 1791 թ. Յասսի հաշտության պայմանագիրը կնքելուց հետո, թուրքական տիրապետության տակ գտնվող Մուղավիայից ու Բնասարաքիայից գաղթած շուրջ 4000 Հայեր ժամանակավորապես տեղավորվեցին Դուրասար քաղաքում, իսկ շատ շանքած Գեհուարյո զեռի ավազանում նրանց համար հիմնադրվեցին Գրիգորի Ռոմիլ քաղաքը, իսկ նրա շրջակայքում՝ Իոսիֆովկա և Վասիլևկա Հայաբնակ գյուղերը: Գրիգորի Ռոմիլի հանգրվանավոր հիմնադրումը անդի ունեցավ 1792 թ. հունիսի 25-ին:

1794 թ. հոկտեմբերի 12-ին Եկատերինա II կայսրուհին հրապարակեց հատուկ հրամանագիր, որով մի շարք արտոնություններ շնորհվեցին Գրիգորի Ռոմիլի Հայաբնակ գաղտիթին³⁴: Այդ հրամանագրով Գրիգորի Ռոմիլը մտավ Եկատերինոպոլի նահանգապետության մեջ՝ ստանալով իր տարբերանշանը՝ կնիքն ու քաղաքային մարդատարածի դասային-ներկայացուցչական հաստիքները: Ռուսական կառավարությունը հաստատեց Հայաբնակ քաղաքի վարկափորումը՝ մի շարք արտոնություններով: 325 քնակելի տներ, մարդատարար և հիկեդեական շինությունների կառուցման համար բաց թողնվեց շուրջ 103 հազար ռուբլի: Վարկի մեծացած մասը, շուրջ 87 հազար ռուբլի, որը բաց էր թողնվել կառավարությունը այլ կարիքների համար, պետք է վերադարձվեր պանծարան՝ 10-ամյա արտոնությունների ժամկետի ավարտից հետո, հետագա 10 տարում:

Գրիգորի Ռոմիլի մաղիստրատը սկսեց գործել 1794 թ. հոկտեմբերի 18-ից: Մագիստրատն ուներ դատական և դործադիր իշխանություններ իրավունքներով: Մանր դործերի տնօրինման և լուծման համար մագիստրատին կից հիմնադրվեց դատարան: Քաղաքի բնակիչներին տրվեց Եղատ անտրի իրավունք. նրանք ազատվեցին բոլոր տեսակի պնդարական պարտություններից³⁵,

34 СЗ «Собрание актов» ч. I стр. 190, 193

35 Իրավական ԵՈՁ ԿԹԳԱ, ֆ. 1312, ց. I, գ. 1, ք. 24—33:

Հայկական մագիստրատի իրավասության տակ էր նաև Գրիգորիոսյուի ալիադոբի բնակչությունը, Ռոսս-ուկրաինական, հետագայում նաև մոլդավական բնակչությունը քաղաքում ապրում էր պալատականպոլիսի հիմունքներով, որ հրանք կնքում էին հայկական մագիստրատի հետ։ Այդ պալատականպոլիսի կարգավորվում էին հայերի և գաղութում ապրող մշտա ազդերի վարչական ու իրավական հարաբերությունները։

Գաղութի առաջին քաղաքադատի ընտրվեց Նոր Նախընտանից Գրիգորիոսյուի փոխադրված կապիտան Պոդոս Թումանովը։ 1795 թ. իր պարտականություններին կատարմանն անցավ նաև «Կառուցողական էքսպլիցիտան» Շինարարական աշխատանքները քաղաքում սկսվել էին տակավին 1792 թ. և դրանք հիմնականում ավարտվեցին ՄԻՄ դարի սկզբներին³⁶։

Իր հիմնադրումից անմիջապես հետո Գրիգորիոսյուի հայտնի դարձավ իրեն առևտրական քաղաք, նորոք փառապանություններ, հզորվելով ուսանական կառավարության կողմից 1796 թ. տրամադրված դրամական վերաբերությունից, ստեղծեց 95 հոգուց բաղկացած առևտրա-վաճառականական ընկերություն, որն, ըստ էության, Ռուսաստանին նոր միացված մարդի առաջին առևտրական կազմակերպությունն էր։ Նա էլ հենց առաջիններից մեկն էր, որ Ռուսաստանին հարապում հիմք դրեց արևելյան առևտրին։

Քաղաքի ներսում առևտրի ընդլայնման նպատակով խոշոր առևտրականներն իրենց միջոցներով կառուցեցին կրպակներ և նահանգային իշխանություններին առջև հարգ դրեցին Գրիգորիոսյուի առևտրական կազմակերպվելու մասին։

Խոշոր վաճառականների այս գործողություններն առաջ բերեցին մանր առևտրականների և արհեստավորների գործունեությունը, որոնք վերաբնակվելով Ռուսաստանում՝ հույս ունեին դուրս գալ անտեսական գործունեության առավել լայն ասպարեզ։ Այդ գործունեությունը արեց հանազությունը մանր ու խոշոր առևտրականների միջև և 1796—1802 թթ. հայաբնակ գաղութի ներքնախավերի բացահայտելուց հետո սկսվեցին պատճառ դարձավ։ Սոցիալական շերտավորումը, որը նշմարվում էր Գրիգորիոսյուի հաստատվելուց անմիջապես հետո, հանդիսացել նրան, որ զաղթավայրի հիմնադրման սկզբից ենթակից ձևավորվել առևտրա-արդյունաբերական մի խումբ, որը հայ բնակչության հիմնական զանգվածներից անջրպետվում էր ինչպես իր կուտակած հարստությամբ, այնպես էլ զաղթում ունեցած դիրքով։

Գրիգորիոսյուի առևտրա-արդյունաբերական շերտերի զարգացման ու նրանց՝ իրեն որոշակիորեն առանձնացված խավի հրեան գոյուն նպաստեցին մի շարք գործոններ, որոնք հանգեցրին նրան, որ Ռուսաստանի հայ մոնոպոլականության առջև բացվել էր ազատ ձեռներեցության ասպարեզ։ Որոշակիորեն Գրիգորիոսյուի խոշոր վաճառականությունը բավարարվում էր միայն արևելյան (թուրքական, մոլդավական, վալաքիան) շուկաներով, ապա հետագայում նա իր հայաքան ուղղեց դեպի ուսական շուկաները։ 1839 թ. նահանգային օրացույցում նշվում է, որ Գրիգորիոսյուի առևտրականները

36 ՏՊՆ Հայկական ՍՍՀ ԿԳՊԱ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 22, ք. 198—201։

վաճառում են՝ սկսած իր արտադրանքից (բամբակյա, բրդյա և մետաքսյա կտորեղեն), որն ստանում են Մոսկվայից և խաբուվից:

Բացի սկսած իր արտադրանքից, Գրիգորիոսյանի խոշոր առևտրականները վաճառում էին նաև հացահատիկ, Սեփյան հացահատիկի առևտուրը կենտրոնացած էր միայն ույն սակավաթիվ առևտրականների և կապվածատերերի ձեռքում, որոնք հսկայական կամ ունեին կամ ունեին վարձակալում էին և անմիջապես իրենց էին զբաղվում հացահատիկի արտադրությամբ: Այսպիսով, Ռուսաստանի հարավում առևտրական հողատիրության զարգացման պրոցեսը իր մեջ ներգրավեց նաև Գրիգորիոսյանի հայկական գաղութը, Գաղութի վաճառականության կորիզը ներքին առևտրով զբաղվող խոշոր առևտրականներն էին: Մանր առևտրականները զործունեությունը ղյուլավորապես կապված էր Ռուսական և Վալախիայի հետ: Արտադրողների տեղափոխությունը մոտենում էին՝ մոլդավական սլավոնաստի հագուստ, թուրքական ծխախոտ, գինի, ձուկ, ալյուր և այլն:

Հետագայում հայ առևտրականները օկուպիր շրջանառության մեջ դրեցին ինչպես զուտ առևտրական արտադրության արտադրանքներ, այնպես էլ Ռուսաստանի հարավային երկրամասում թողարկվող արտադրանքներ:

Առևտրի զարգացումը և կապը առևտրական շուկաների հետ իրենց հերթին պարկ էին տալիս տեղական արտադրության զարգացմանը, Որինակ, գրիգորիոսյանների կապը Ռուսաստանի մանածագործական կենտրոնների հետ հասցրեց այն րանին, որ հայկական դադմայում հիմք դրվեց տեքստիլ արդյունաբերության: Կամ, օգտվելով նովոռոսիայի նահանգում սեկի (այժմ րարձրորակ կաշի) արտադրության համար սահմանված բարենպաստ պայմաններից, Գրիգորիոսյանում ընդլայնվեց սեկի արտադրությունը: Եթե իր գոյության առաջին տարիներին Գրիգորիոսյան ուներ սեկի րնդամենը մեկ շրճարան, ապա XIX դարի 70-ական թվականներին դրանց թիվը հասնում էր վեցի³⁷:

Գրիգորիոսյանի կաշեգործները արտադրանքի ծավալով հերոսն էին հանդում դրավում էին առաջնակարգ տեղերից մեկը:

Առևտրականության րնդարձակ բազայի առկայությունը Գրիգորիոսյանի հայերին հնարավորություն էր տալ րնձեռք ոչ միայն զբաղվելու կաշվի արտադրությամբ ու վաճառքով, այլև առևտրական լուծարումներին:

Գրիգորիոսյանի առևտրականությունը (նրանք վաճառում էին հիմնականում հղենք և ձիեր, իրենց արտադրության սեկի ունեին նույնիսկ Քիաբովանկոյի գործարան), իրենց առարանքն ուղարկում էին այլ շուկաներ: Հայ վաճառականների համար խոշոր եղջերավոր առևտուրներ վաճառելու, ամենահարմար շուկան Գալիցիան էր:

Հայ վաճառականները, որպես կանոն, իրենց արտադրանքը ձեռք էին բերում վերավաճառելու համար տեղական առևտրականներում և շուկաներում, որտեղ խոշոր և մանր եղջերավոր առևտուրների լայն րնդարձություն կար: Հատկապես հոյակապ էին հայտնակ վաճառելու գոյղի (Արդյուն-երկայնա-

37 Տե՛ս «Труды Херсонскаго губернскаго статистическаго комитета», кн. I, ч.

քաղաիկ իշխաններին կալվածք) տնտեսականները, որոնք տեղի էին ունենում հրկու շաբաթը մեկ՝ հերակի որը: Վասիլեկայի շուկաներում վաճառքի հիմնական ապրանքներն էին՝ ձիեր, խոշոր հզորավոր տնտեսներ և սկիարներ:

Միաժամանակ Գրիգորիտայոյի անասնափաճառները տոնավաճառներում և շուկաներում դնում էին տնտեսների մեծ խմբեր՝ սպանդի համար: Մորթված անասունը մշակվում էր Գրիգորիտայոյի ճարպագործարանում: Բացի ճարպագործարանից, Գրիգորիտայոյում կային նաև մոմի գործարաններ: ՄԻՎ դարի կեսերին Գրիգորիտայոյում ճարպի ամենամյա փառատոնից հետո և կամարի կազմում էր 13 984 տուրքի, իսկ մոմի գործարանինը՝ 7.100 տուրքի: Գրիգորիտայոյի գործարաններում ստացվող ճարպն ու մոմը, հարավային երկրամասի ճարպաշաճման գործարանների արտադրանքի հետ միասին, Ողեսայի վրայով տրտաճանվում էին արտառաճման, մասնավորապես Կնգլիս:

ՄԻՎ դարի երկրորդ քառորդից Գրիգորիտայոյի տնտեսական կյանքը բաղկացնում էր երեք հիմնական ճյուղեր: Միայնակ Ռուսաստանի Ֆինանսների մինիստր Կալեհրիսի դիլիդական ռեֆորմներին կենսագրությունը: Այդ ռեֆորմը հայերին զրկեց անմաքս առևտուր անելու իրավունքից: Գաղթավայրի տնտեսական անկման մյուս հիմնական պատճառն այն էր, որ բուրն կերպով աճող Ողեսուն ու Քիշնյայի իրենց էին Ազոմ Գրիգորիտայոյի խոշոր անտրակտներին ու արդյունաբերողներին: Ողեսան իր գիբրոյի հրանց սուղն բացում էր գործառ, որ գրիգորիտայոյի հայերից շատերը աներ էին դնում Ողեսայում և իրենց գործունեությունը շարունակում այնտեղ, թեև կոչվում էին Գրիգորիտայոյի քաղաքացիներ:

Ինչպես Ռուսաստանի քաղաքներին մեծ մասում, այնպես էլ Գրիգորիտայոյում այն ժամանակ տնտեսական գործունեությունը գերիշխող էր արդյունաբերականի հանդեպ: Վերջինս գերազանցապես հանդես էր գալիս միջկապիտալիստական շրջանի մասն և՛ Ռուսաստանի Ֆինանսների Առևտրի և Կապիտալի Ռազմի, իսկ Ռուսաստանի քաղաքներին մեծ մասում դրա հետ էր կապված հասարակական կյանքի հետամնացությունը, ուրա պատկերը հայ պաշտոնում նկատելիորեն աչ էր: Այստեղ հասարակական կյանքի շատ թիշ աշխուժություն էր նրկատվում:

Այստեղ ՄԻՎ դարի տագին ժառանգից նկատելիորեն աշխուժանում է Գրիգորիտայոյի հասարակական կյանքը, որի զարգացման բնորոշ առանձնահատկությունը նրա սերունդն էր մտնող հայերինը: Հայաստանի հետ: Այդ էր պատճառ, որ հայ ժողովրդին հսկող ու նրա ազգային ինդիվիդուալ շոշափողանց ու զարգացման արձագանք էին դրնում նաև Գրիգորիտայոյի քաղաքում: Այս դարի սկզբին, ինչպես Ռուսաստանի հուլիական մյուս պաշտոնները, այնպես էլ Գրիգորիտայոյի, ներգրավվել էր այն պայքարի: Որտեղ, որ էջմիածնի ավստի համար մղվում էր երկու հավակնորդների՝ արքայի սկզբնական Դավիթ և Դանիելի միջև, Գրիգորիտայոյի հայ հասարակությունը կրթող հետադարձություն հանդես բերեց դեպի առաջարկական (1826—1828) և սուս-Սուրբական (1828—1829) պատկազմներ, նրանց կրի հետ կապելով մայր հայերինը ազատագրությունը թուրք-պարսկական լծից:

Գրիգորիոսյոյի հայաբնակ դադութի XIX դարի սկզբի ժշակութային կյանքի նշանավոր իրադարձությունը 1806 թ. Մանվել Սյուսուշյանից ու ջանքերով բացված ծխական դպրոցն էր: Նա հայ երեխաներին տալիս էր նախնական դիտլիքներ մատչելի լեզվից, թվաբանությունից և այլն: Դպրոցն ավարտած առանձին աշակերտներ իրենց ուսումը շարունակում էին Լալարյան Համաբանում:

Ռուսաստանի հայկական իսկան դպրոցներից մեկի հիմնադիրն էր հայունի հասարակական գործիչ Դավիթ Մահմեդյանցը, որի նախածնունդով 1868 թ. բացվեց «Մարուհյան դպրոցը»:

XIX դարի ներկայից քաղաքից Գրիգորիոսյոյի բնակչության կազմում բազմաթիվ է աճել մոզգովադիներին և ուսանելի թիվը: Քաղաքում սկսում է դրոժել ուսանական դպրոց, կառուցվում է ուղղափառ եկեղեցի:

40-ական թվականներին սենատի որոշմամբ թույլ է տրվում մոզգովադիներին և ուսանելիներին ընտրելու իրենց ներկայացուցիչները մոզգիտություն և քաղաքային գոմեայում: XIX դարի 60—70-ական թվականների թուրքական ռեֆորմներից հետո սահմանադրան Գրիգորիոսյոյի հայկական ինքնավարության վերջին մեծագույնը: Սոցիալական խոր փոփոխություններ և հասարակության դասակարգային շերտավորումը, ինչպես նաև դադութի հայ առևտրա-արդյունաբերական շրջաններին մերձեցումը ռուս խոշոր առևտրական դասի հետ, փոստառիկ նպաստեցին ցարիզմի կողմից անցկացվող աչի բողաքականությունը, որն ուղղված էր Գրիգորիոսյոյի հայկական ինքնավարության վերացմանը: Սակայն հայերին հաջողվեց քաղաքում պահպանել իրենց համայնքը, ստեղծել հողաբարձություններ, որոնք XX դարի սկզբին, շնայած իրենց եկեղեցական բնույթին, հիմնականում ծառայում էին աշխարհիկ նպատակներին:

Ղրիմ. 1778 թ. արտադարձից մեծը հանդյաժ Ղրիմի հայկական դադութի XVIII դարի վերջին և XIX դարի առաջին տասնամյակներին հայերի՝ ղեկի Ղրիմ կատարած տեղաշարժերի շնորհիվ կրկին վերականգնաճում է: Այս ուղղությամբ առաջին խոշոր իրադարձությունը հայ կաթոլիկ համայնքի վերականգնումն էր Եկատերինոսլավից Դարաստաբայար, որ տեղի ունեցավ 1790 թ.: Վերադարձածների թիվը հասնում էր շուրջ 1000 մարդու, որոնց մեջ կային նաև յուսավորական հայեր, ինչպես և 123 հույներ³⁶, Հայ կաթոլիկ համայնքի համար Ղրիմում վերստին պահպանվեցին 1779 թ. նոյեմբերի 14-ի Հրովարտական ատանձնաշնորհած արտոնությունները, համայնքի անդամները զավթում էին պիտանական բնակիչներին շաքեր, տաքը տաքի ժամկետով ազատվում պետական հարկերից ու տուրքերից, կարող էին սրբազինվ արհեստներով, առևտրով, դրոշմաշահությամբ, հիմնել գործարաններ ու ֆաբրիկաներ, ներքին գործերը վարելու համար պահել դատարան³⁷:

XVIII դարի 90-ական թվականներին Ղրիմահայ դադութի կազմակերպմանը օգտակար է և՛ սոսահայ թեմի առաջնորդ Հովսեփ Արզումանյանը, որն այդ

³⁶ Ուկր. Կոմ. Գ. 1286, ք. 1, դ. 16, թ. 103--104:

³⁷ Նույն աղբյուր, Գ. 1282, ք. 129, թ. 17--18:

նսլատակով 1787 թ. ձեռնարկում է ուղեորություն դեպի Ղրիմ, Ղրիմահայ տնայրացած քնակավայրերը և հուշարձանները ցնցող տպավորություն են դործում նրա վրա. «Հույժ ցավայի էր մեզ համար տեսնել մեր քաղաքների, եկեղեցիների ու վանքերի ավերակները. — դրոժ էր նա, — լի տրտմությամբ այնտեղից (Ղրիմից — խմբ.) վերադարձանք նախիջևե, հոյեմբերի 14-ին»⁴⁰, Թուրքիայի կառավարության կենտրոնական ու հաճանգական իշխանությունների զանազան տալաններին Հ. Արզումանյանը ներկայացնում է Ղրիմի մի շարք վայրեր, մասնավորապես Թեոդոսիա և Հին Ղրիմ կիսալեռ քաղաքները հայերին տրամադրելու և Թուրքիայից դեպի Ղրիմ հայերի տեղափոխությունները խրախուսելու առաջարկություններ ու ծրագրեր, որոնց մի մասը, փոքր ուշացումով, իրականացվում է⁴¹:

1799 թ. հոկտեմբերի 28-ին հրապարակվեց կայսերական հրովարտակ, որը առանձնաշնորհումների հարցում կրկնելով հայերին նախկինում տրված արտոնությունները, նրանց թույլ էր տալիս քնակություն հաստատել թևա-կղզուս: Հրովարտակը Հին Ղրիմ քաղաքը, 12 հազար զենատին հողով, անտիպանում էր հայերին, նրանց արտոնում սեփական ուստուշա (քաղաքապետարան) ունենալու իրավունք, իսկ քաղաքին մերձակա սբ. խաչ հայկական վանքին էր մերադարձնում նախկին կալվածքները:

Հին Ղրիմ (Երեմեյի Սուրխաթ) քաղաքի բնակեցումը հայերով հիմնականում սկսվեց 1806—1808 թթ., երբ այդ դործը ստանձնեց ալանեզ բացված հայկական ուստուշան: Վերջինիս տվյալներով, 1810 թ. քաղաքն արդեն ուներ 1640 բնակիչ, որոնք կառուցել էին 165 նոր տուն, 4 քարվանսարա, 93 կրպակ, 6 սրճարան և այլն⁴², իսկ XIX դարի կեսերին այնտեղ ապրում էր 4000 մարդ, որոնց մեջ ալազդիները նկատելի փոքրամասնություն էին կապմունքում:

Փաղովի սկզբնավորողները էին Նոր Նախիջևանից թևակղզի վերադարձած նախկին զրբմահայերը, Սրանց հարցը երկար տարիներ կոմպլեքսոր էր դարձել: Նոր Նախիջևանի մադիստրատի և հաճանգական ու տեղական իշխանությունների միջև, ինդիքոր ձգձգվեց երկու տասնամյակ, մինչև որ 1824 թ. օգոստոսի 31-ին կառավարիչ սենատոր փախտտականների մի մասին, 236 ընտանիքի, որոնք Նոր Նախիջևանում յունիկն տուն ու տեղ և առհասարակ սրել անշարժ գույք, թույլ տվեց մնալ Ղրիմում⁴³, Մյուս փախտտականները պարտավոր էին վերադառնալ Նոր Նախիջևան, Այսպիսով, Ղրիմում մնում էր ամենատղթատ դասը, ռակայն Նոր Նախիջևանում գույք ունեցող փախտտականների հիմնական մասն էլ տարերը պատրվակներով խուսափեց այնտեղ վերադառնալուց և հաստատվեց Ղրիմում: Ավելին, հետագայում ևս առանձին բնատնիքներ շարունակում էին Նոր Նախիջևանից տեղափոխվել Ղրիմ:

40 Երևան հայոց պատմություն, Կիրք Թ, Թիֆլիս, 1911, էջ 14:

41 Հայկական ՍՍՀ ԿԳՊԱ, ֆ. 139, թ. 1, ք. 1465, տե՛ս նաև ՍՍՀՄ ԿԳՊԱ, ֆ. 1374, ո. 2, ք. 1815, թթ. 21, 22, 89:

42 Ղրիմի մարզային արխիվ, ֆ. 67, թ. 1, ք. 35, թ. 24:

43 Նույն տեղում, ք. 143, թ. 2:

Հայաթյան շարքերը Ղրիմում ստվարանում էին զորագործակալությունների հաշվին, 1862 թ. հունվարի 30-ին կառավարիչ սենատին իջեցված բարձրագույն հրամանը, նկատի ունենալով Գործործակալի անհամար դիրքը առևտրի և արհեստագործության զարգացման համար, նրա բնակիչներին թույլ էր տալիս տեղափոխվել Ղրիմ, նոր նախիրեան և այլուր, Այդ նույն թվականին նշանակալից թվով զորագործություններ բնակություն հաստատեցին Հին Ղրիմում սրանք այն աղքատ հայ ընտանիքներն էին, որոնք հետագային էին Գործործակալից՝ նրանց սուգակիցների միջև խաղաղություն հաստատելու համար⁴⁴։

Ղրիմահայության զերակշիռ մասը կազմում էին արևմտահայերը, որոնք Ղրիմ էին դադթում՝ աշխատելու տեղանքով առևտրի, արհեստագործության ու այլ զորագործության ցարգացման լայն հեռանկարներ և լուրջ հույսեր ակնկալելով ուսանական կառավարության համանախորհրդունից ու օժանդակությունից։ 1820-ական թվականներին ուսանական իշխանությունների և արևմտահայ կաթողիկոսների ներկայացուցիչների միջև նույնիսկ երկարատև սղաշտոնական զորագործություն էր վարվում Թուրքիայում ասորի 15—20 հազար ընտանիք հայ կաթողիկոսներին Թևոդոսիա տեղափոխելու վերաբերյալ⁴⁵։

Սկսած XVIII դարի վերջերից ընդհուպ մինչև առաջին համաշխարհային սղաշտոնադար հույիքը սղարերարութ Թուրքիայից դուրս և հաստատվում էին Ղրիմում, նրանց մի մասը իր բնակությանը օրինական տեղք էր տալիս և, անցնելով քաղաքակրթական ընդլայնում, առաջնորդ, ընդունում ուսանակալականություն, իսկ մյուս մասը, ինն չէր դիմում տղք ճաշին և ձևականորեն մնում էր թուրքահայատակ, սակայն ըստ էության Ղրիմի բնակիչ էր, և առհասարակ Թուրքիա զնալու ոչ մի մտադրություն չունեի։

Հայերի գնալի Ղրիմ կատարած տեղափոխումների հետևանքով հայ քաղաքային թիվը թերակղզում ստանումակ առ տուսնամակ մեծանում էր։ XIX դարի 40-ական թվականների կեսերին այն համասար էր 5400-ի⁴⁶, 60-ական թվականների վերջերին՝ 7000-ի⁴⁷։ Այս թվաքանակի մեծ չէին մըտնում հարյուրավոր զրիմահայ բնաանիքներ, որոնք ձևականորեն ուսանակատակություն գեռ չէին ընդունել։ Հայ քաղաքայինը հիմնականում կենարդնադատ էր Հին Ղրիմում, Ղարասուրադարում, Ռիմֆերակուրում, հվդատուրիայում, Սկմյանակի Քաղարում, Թևոդոսիայում, Յալթայում, Կերչում և քաղմաթիվ գլուղատիկ վայրերում։

Վարչա-կատավարման տեղակալից գաղութի լիովին մտնում էր նահանգական և տեղական իշխանությունների իրավատություն տակ։ Դրան զուգընթաց 1779 և 1799 թվականների հրովարտակների արտոնություններից օգտվող Հին Ղրիմի և Ղարասուրադարի հայ համայնքները գտնվում էին որոշակի ինքնավար միանակում։ Հին Ղրիմում 1808—1870 թթ. գործում էր հայկական քա-

44 ՍԿԼԻՄ ԿՊՊԼ, ք. 333, ց. 29, դ. 188, թ. 19։

45 ՌԱՔԱ, ք. գլխավոր արևիկ, Թ—19, 1820, դ. 1, թ. 58։

46 ՍԿԼԻՄ ԿՊՊԼ, ք. 1281, ց. 4, դ. 49, թ. 88։

47 А. К. Златоуский-Краснопольский, Крым, природа, население и особенности края, СПб., 1874, стр. 6

դառնալիս ուստուշան, իսկ Ղարաաուրապարում 1790—1821 թթ.⁴⁸ հայ կաթոլիկների դատարանը:

Հին Ղրիմի հայկական քաղաքային ռասայան և Ղարաաուրապարի հայ կաթոլիկների դատարանը վարում էին այդ դադթախանների վարչական, տնտեսական և դատական գործերը. սրանք ձառնում էին հայ օսեսուրու-արհեստավորական և հողատերերի ունեւոր խաւքի շահերին և տեղում իրադարձում ցարական վերահսակ իշխանութիւնների կարգադրութիւններն ու որոշումները: Այս օրդուները բնորոշում էին հայ համայնքների կողմից, դադտնի քվե-տրկութիւնները⁴⁹, Հին Ղրիմի ուստուշան կաղմված էր բուրգումիստրից և երկու ուստմաններով: Սրանցից րացի, համայնքը բնորոշում էր նաև քաղաքագլուխ և օւլագ (сарагта), Ղարաաուրապարի հայ կաթոլիկների դատարանի մեջ ձուլում էին քաղաքագլուխը և երեք օտենակալներ, որոնցից մեկը դատարանի նախագահն էր⁴⁹: Բոլոր այս պաշտոնյաները, սրպան կանոն, բնորոշում էին վաճառականներից, առեւտրական և արհեստավորական դասի մեծահարուստ ներկայացուցիչներին:

Ռաստուշան և դատարանը շտաբակում 2—3 անգամ գումարում էին նիստեր, քննարկում և վճիռներ կայացնում քաղաքացիական և քրեական հարցերի գծով: Սակայն դրանց գործունեութիւն հիմնական բնագավառը կաղմում էին այդ երկու քաղաքների քարեկարգման, տնտեսական զարգացման, առևտրի և արհեստագործութիւն կաղմակերպման, հարկերի ու տուրքերի գանձման խնդիրները, խնամակալական և ժառանգական գործերը, որոնց դատարանը: Սրանց նիստերը վարվում էին հայերեն, իսկ գործավարութիւնը՝ ռուսերեն:

Ղրիմահայ կյանքում եկեղեցին, բացի զուտ կրոնական հարցերից, միջամտում էր համայնքի աշխարհիկ խնդիրներին: Մինչև 1803 թվականը ղրիմահայութեան եկեղեցական գործերը վարում էր նոր նախիջեանի հոգևոր վարչութիւնը, իսկ հետագայում՝ Ղարաաուրապարի հոգևոր վարչութիւնը, որին զուգընթաց Ղրիմում նշանակվում էին առաջնորդական հաջորդներ: 1842 թ. հաջորդը իր տեղը զիջում է Ղրիմի հայ եկեղեցիների և օր. իւր վանքի ղլխավոր հոգաբարձուին, որի իրավասութեան տակ էին գտնվում տնտեսական բոլոր գործերն ու դրամական հաշիվները: Տեղիում եկեղեցիների տնտեսական գործերը վարում էին երեցփոխանները, կաթողիկոսի կամ թեմակալի կողմից նշանակված կառավարիչները:

Վերստին հաստատվելով Տաւրիկիայում, հայերը սկսում են նկատելի զեր խաղալ նահանգի տնտեսական կյանքում, նրանց դադմունքների մեջ հիմնական տեղ էին բռնում առեւտուրը, արհեստագործութիւնն ու երկրագործութիւնը:

Կապված լինելով ուսական ներքին շուկայի, ներքին և հատկապես կովկասի ու Ռուքիայի առևտրա-արհեստավորական շրջանների հետ, ղրիմահայերը զգալիորեն նպաստում էին աւելիկյան առևտրի զարթոնքին և ծավալմանը, հանդես պալում սրպան հմուտ առևտրականներ:

⁴⁸ Ղրիմի մարզային արխիւ, ֆ. 67, ց. 1, ք. 517, ր. 37.

⁴⁹ Նույն տեղում, ֆ. 179, ց. 1, ք. 324, ր. 51.

Ղրիմաճաչ տեսերին ընդամենը սկզբնապես նույնատեսի էին հրապարակներով նրանց շնորհված արտոնությունները, 1807 թ. սկսած, նոր ցարական մանիֆիստով զրիմաճաչ տեսուրը եւ փորձեցին ներդնել ղրիմաճաչի մէջ, հայ համայնքները բողոքի վճռական ձայն բարձրադրին։ Տարիներ տեղ ունի ուղիղ արագորոշումներով նրանց ոգիին։ 1832 թ. փետրվարի 29-ի կայսերական հրամանով նրանց համայնքները իրավունքները պահպանվեցին։ Այս, իհարկե, չէր նշանակում, թէ հայերը մնացել էին ղրիմաճաչից պարտաւոր։ Իր կրթական ներկայից անտեսանելի ու շարժու կողմին ԱԿ դարձած Ղրիմի պանապան բաղադրների ղրիմաճաչներում ամսօր դրեքեր էին բռնել նաեւ հայ վաճառականները։

Տակափին XVIII դարի վերջերին եւ XIX դարի սկզբներին, երբ կասափարությունը փարձում էր քայքայի Անտարկիյ թերակղզու տեսնական լիճաւոր շտեպան համար, թէ՛ բուն զրիմաճաչները եւ թէ՛ նոր նախնիներից ու Թուրքիայից Ղրիմի նախահանգիստները ժամանած հայ առեւտրականները, հաճախ իրենց սեփական նախնիներով⁵⁰, աշխույժ առեւտուր էին անում, նպաստելով Թուրքիայի, կովկասի եւ Չերքէզիայի հետ թերակղզու առեւտրական կապերի բնորոշմանը։ Նրանք էին նաեւ հիմնականում կուրան ներմուծում ռուսական ապրանքներ⁵¹։ XIX դարի տառջին կեսին զրիմաճաչները այլիք էին բնակում նաեւ կասափարությունում եւ Տրապիզոնի հետ կառուցվող առեւտրի մէջ։ Անտարկի տարածքների շարքում հիմնական առեւտրի բռնում էին պարսկաֆրանկները եւ հազարաւորները, Հայ առեւտրականները այս շրջանում Ղրիմ էին բերում մետաղաք եւ ըրդյա գործվածքներ, պատրաստի հագուստեղեն, բրնձ, ղինի, ձիւթ, շաքար, սուրճ, սիսեռ, խափար, սկզբին, ձիւթ, շինարարական⁵², Ղրիմից նրանք տանում էին բուրդ, կաշի, մշակված կաշվեղեն, ալյուր, ջրբէն, փարսակ եւ այլն⁵³։

Ռատուշայի եւ դատարանի միջոցով Աստուրապարի ու Հին Ղրիմի եւ տեղապարտի զրիմաճաչ հարուստ առեւտրականները մասնակցում էին կայսերական դատարան քաղաքներում կազմակերպված առեւտրական միջոցառումներին, առեւտրիչներին, տեղապարտներին։ Նրանք, մասնավորապէս, խորհրդի բարձր տեսնականներին մասնակիցներն էին, որտեղից Ղրիմ էին բերում մեծաքանակ ապրանքներ։

Լուսինի տեսնական առեւտրաբերին համեմատ զրիմաճաչների առեւտրական գործունեությունը նոր լինք ու երանգ է տալիս։ Ղրիմի պատերազմի ժամանակ հայ վաճառականները իր վրա էր վերցրել Ռուսաստանի պատերազմական կարիքների մատակարարման զգալի բաժինը, իսկ 60—70-ական թրվականներին զրիմաճաչ առեւտրական դասը, հարմարվելով կապիտալիստական դարդադրման լուսնային, լիբրալից ներդրումներ կատարել նաեւ նախան։

⁵⁰ Կղզի, ք. 52, գ. 336 մաս 111, թթ. 32—33, 27—28, մաս 1V, թթ. 8—10, 12։

⁵¹ Բեռլին, ք. 91, արխիվ, ու—ր. 3, գ. 258, թ. 34։

⁵² Стамбулская, Ансуну крымскому суду, ч. 1, стр. 130—131

⁵³ 2. Տեղ. Արեւմտային, Պատմություն Երիմու, Թեոդոսիա, 1865, էջ 119։

դուռն ծավալված երկաթուղային շինարարության մեջ⁵⁴, XIX դարի երկրորդ կեսին հայերի առևտրական գործառնությունները սկսում են կենտրոնանալ Ախմեթիերուլում⁵⁵։ դրանք միաժամանակ յայն շափեր են ընդունում Արմյանսկի Բաղարում, Ղարապարագլուխում, Եփրատոփայում, Թեոդոսիայում։

Ղրիմահայ կյանքում կարևոր տեղ էին զբաղում գյուղատնտեսական բարձրացման հարցերը՝ այգեգործությունը, ծխախոտագործությունը, բանջարաբուծությունը և դաշտավարությունը, Սկզբնական հողի հետ ամենից շատ կապված էր Հին Ղրիմի հայ համայնքը, որի օգտագործմանը հանձնված էին րնդարձակ հողատարածություններ՝ ջրերով ու անտառով հանդերձ։ Քաղաքում քնակություն հաստատած ռուսներին, հույներին և թաթարներին համար համայնքը սահմանել էր հողօգտագործման հատուկ կարգ, որի համաձայն տնային երկուսը մոռում էին քաղաքային բոլոր հարկերն ու տարքերը, որպիսիք տալիս էին հայերը, և բացի դրանից՝ կատարում պարահաններ, իսկ թաթարներին տոյ կարգը քաղաքի հայ համայնքի նկատմամբ զեղում էր այն վիճակում, ինչպիսի գրություն մեջ գտնվում էին կալվածատիրական հողերի վրա ապրող թաթար գյուղացիներն իրենց կալվածատերերին հանդես դնում և պարտավոր էին քաղաքի հայ համայնքին վճարել տասանորդ և տարեկան 5—8 որ տալատիկ նրա օգտին։ Հին Ղրիմում հաստատվել ջանկացող թաթարներին նկատմամբ այդպիսի կարգ էր սահմանվել, որպիսիք նրանք չլքեին իրենց թաթար հողատերերին⁵⁶։

Ղրիմահայերի մեջ կային խոշոր հողատերեր և սրանց կողքին՝ սակավաճող ու հողազուրկ գյուղացիական ընտանիքներ։ Խոշոր հողատերերի դասը նախկին պառիսիական կալվածքների ժառանգական հաջորդը չէր. նրա ներկայացուցիչները առևտրական ունեւոր գործատերեր էին, որոնք բայլ առքայլ թափանցում էին հողատիրության ոլորտը։ Ժամանակի ընթացքում խոշոր հողատերեր էին դարձել նալբանդաների, Սեֆերովների, Թուփալովների, Ապենդիարովների, Ալվազովսկիների, Օրերովների և այլ ունտանիքներ, որոնցից յուրաքանչյուրը տիրում էր 1000 դեսյատինից ավելի հողատարածությունների։

Հայ աշխատավորության այն մասը, որը կապված էր հողի հետ, զգալի դեր խաղաց թերակղզում բանջարաբուծության և ծխախոտագործության տարածման ու զարգացման գործում։ Արևմտահայերը Ղրիմում ծխախոտի «սամսոն» և «տրամպիզոն» տեսակների տարածողներից էին, նրանք մեծ համարում ունեին նաև որպես հմուտ այգեպաններ ու բանջարաբուծներ։

Խոշոր հողատեր էր զրիմահայ եկեղեցին, Սբ. Խաչ վանքը Հին Ղրիմից ու հնուր տիրում էր 1215 դեսյատին կալվածքի՝ անտառներով, վարելահողերով և այգիներով հանդերձ⁵⁷, իսկ Պերեկոպի գավառում նրա «Աղի Ղալա» առուով հողամասը հավասար էր 2767 դեսյատինի⁵⁸, Վանքը այդի ունեւորների

54 Հ. Տեր-Մարտիրոսյան, նյւ աշխ., էջ 120։

55 Ղրիմի մարզային արխիվ, ֆ. 67, ց. 1, գ. 259, ք. 1ր։

56 ՍՍՀՄ կոդեքս, ֆ. 821, ց. 140, գ. 73, թիվ, ք. 31ր։

57 Նույն տեղում, ք. 31ր, և 75ր, տե՛ս նաև «Крым» (газета), Симферополь, 1892, № 371

Ռուդակում՝ 17 ղեկավարին տարածություններ⁵⁸։ Վանքադավանքի քույր Հոգևոր միաբան կազմում էին 4000 ղեկավարին։ Փոքր ու մեծ Հոգևոր ունեիկն նաև սր. Փրկիչ վանքը, Հին Ղրիմի և Թեոփոսիայի հայկական եկեղեցիները։

Հոգային այդ տիրույթները եկեղեցին մեծ մասամբ առաջին էր կապալուղի, բացառությամբ ալդինների, որոնց մշակումը կատարում էր վանքը՝ զբոսանքներն և ռաշակներն պահպանելով⁵⁹, 1832—1842 թթ (չհաշված 1835—1836) սր. խոյ վանքի եկամուտները հողերից կազմել էին 34.170 սուրբլի⁶⁰,

Ղրիմի հայ եկեղեցու եկամուտների մի հիմնական մասը, քանի որ հոգևորից, դոմարիում էր եկեղեցական տուրքերից և դանձումներից, եկեղեցական զանազան շինություններից, աստվածական ձեռնարկներից և այլն։

Ղրիմի տնտեսության մեջ կարևոր դեր էր խաղում արհեստագործությունը։ Հայերը Ղրիմում ճանաչված արհեստավորներ էին՝ սակերիչներ, հյուսներ, կոշիկավորներ, որմնադիրներ, ընդհանրապես, ղեկավարներ, հացագործներ, դիտերներ, դարբիններ և այլն։

Ղրիմի հայկական դադիային բնորոշ էր սոցիալական բնորոշված շերտավորումը։ Այստեղ տեղափոխված հայ դադիակառույցների մեծամասնությունը աղքատ էր, դուրի որեկ ունեցվածքից։ Ղրիմահայության հնչող քանդաված մեղաների (քաղաքացիների) դասին էր պատկանում, իսկ այդ դասն էլ միատարր չէր. ժամանակի բնթաղումը նրանից անջատվում է առևտրա-արհեստավորական հարուստ խավը, իսկ մյուս բնույթի իրենց գոյությունն էին քարշ տալիս աղքատ ու կիսաաղքատ արհեստավորների, մանր առևտրականների և օրամշակների բնախնայները, որոնց տարեցտարի ավելանում էին ի հաշիվ արևմտահայ պանդուխտների։ Գաղութահայ ամենաճարաստ դասը վաճառականներն էին, խոշոր հողատերերն ու գործարանատերերը։

Գաղութահայ աշխատավորների ուսման ծանր լուծ էին հայկերն ու տուրքերը, որ նրանց վճարում էին պետությունն ու եկեղեցուն։ Հրովարտական երկրի շնորհված արտոնություններից օգտվում էր դրիմահայության փոքր մասը միայն, այն էլ մինչև 1870 թ., նրա հիմնական ցանցավոր վճարում էր սահմանված քանակությամբ, ծանրաբեռնվում պարհակներով, ամեն տեսակի պարտություններով՝ շնչահարկ, զորավարահարկ, հարկ հոգից, օտևորակուն քաղ մատենակ մաքսեր և այլն։

Աշխատավորների գործությունը վատթարանում էր եկեղեցական տուրքերի և դանադան մոծուների հետևանքով, որ դանձվում էին քահանաների, հոգևոր կառավարության, թեմի առաջնորդի և էքսիլանի ուսուցիչի, Այս դանաձուների ավելանում էին նվիրակությունները, որոնք պարբերաբար կազմակերպվում էին հոգևոր վերադաս մարմինները։

Ուղղակի ու անվտանգ արտադրանք պայմանները և տնտեսական համեմատաբար կայունացող վիճակը հնարավորություն են ստեղծում գաղութում մրցակցության կյանքի աշխուժացման համար, Ղրիմահայերը հիմնել էին գրքարաններ, տպարան, հրատարակում էին գրքեր և հանդեսներ։

58 ՌԱԶՄ ԵՊԱՊԻՍԿՈՍ, Գ. 321, Գ. 140, Գ. 73, ԲԺ, Թ. 29—31.

59 Մատենադարան, Կաթ. դիվան, ԲՊԲ. 8, Գ. 62.

60 Նույն տեղում, ԲՊԲ. 105, Գ. 232.

Ղրիմահայ առաջին զորոցը հիմնվեց Ղարախոսաղարում, 1816 թ., Բ. Ալումուշխանեցու կողմից, 1820 թ. զարոցում սովորում էին 80 հրեխան⁶¹, Տար-
սիս տարիներում զորոցները են հազմակերպվում Հին Ղրիմում, Թեոֆոսիա-
լում, Ուկրաինայում, Սիմֆերոպոլում, Կերչում, Ուսարաղարում, Սուրա-
շում և բոլոր այն վայրերում, որտեղ նկատելի թվով հայաբնակ
կային նահանգի հայկական ժխական զորոցներում 1861 թ. սովորում էին
225 աշակերտ⁶², այդ թվում՝ Սիմֆերոպոլում՝ 35, Ղարախոսաղարում՝ 56,
Հին Ղրիմում՝ 25, Թեոֆոսիայում՝ 38, Կերչում՝ 10, Նոթայակում՝ 26, Պերե-
կուպում՝ 25 և Նովոուսոբոյայում՝ 10 աշակերտ։ Ղրիմահայ ժխական զորոց-
ները որակյալ զստատուններով ապահովելու համար մերթ Եւրթ աշ-
դորոցներին կայարան համարում էին ուղարկվում բնգումակ մի քանի երե-
խաներ, որոնք այն ավարտելուց հետո վերադառնում էին Ղրիմ՝ մանկավար-
ժական աշխատանքի⁶³։

Թեոֆոսիայում բացված աղջիկների զորոցում, բացի կրոնից, հայոց և
սուսաց լեզուներից ու թվաբանությունից, աշակերտում հիները սովորում էին
նաև կար ու ձև և այլ «աղպարի» ու ժամյան վիճակին պատկանելի հարկավոր
ուսմունքներ⁶⁴։

Ռուսաստանում զործող հայկական ժխական զորոցները ենթարկվում
էին հայ լուսավորչական եկեղեցուն և կրթական գերատեսչություններից առ-
կալ էին 1861 թ. լուսավորության մինիստրությունը ստեղծում է Ղրիմի հայ-
կական ժխական զորոցները ենթարկել Տաղբիկյան նահանգի ուսումնարան-
ների գերեզմանին, նույնտեղ ունենալով զորոցները վրկել ինքնուրույնու-
թյունից և ազգային-կրթական դասավանդման ազատությունից։ Նման փոր-
ձերը 40-ական թվականներին, լուսավորության ունակները մինիստր Ուկա-
րովի ժամանակ, ահաջողության էին մասնակցել։ Ինչո՞ք ևս ներքին գործերի
մինիստրությունը ընդառաջում է հայ հողեօրականության բողոքներին, ըզ-
դուշացնելով այն աննպատակ թաղաքական տրամադրության մասին, որ հա-
յկալի շրջանում անսպասման կոտիլովեր կաշավորության նկատմամբ «Հայ
լուսավորչական եկեղեցու իրավունքը կամ ազատությունը խախտող կառա-
վարական առնել մի միջոցառում,— դրում էր ներքին գործերի մինիստրը,—
հակառակ է Արեւելքում մեր քաղաքական մտադրություններին, որը նպա-
տակ ունի մեր կողմը տրամադրելու արտասահմանյան հայերի միտքը, որոնք
մեծ քանակությամբ բնակվում են Ռուսբիայի և Պարսկաստանի սահմանա-
մերձ մարզերում, Իրանական Ուրբեջանի գլխավոր քաղաքներում և այն-
ուղի իրենց գրովյալ ազգում են Արեւելքում վարած մեր քաղաքականու-
թյան վրա»⁶⁵։ Լուսավորչական մինիստրությունը աստիճանակ հրաժարվում
է իր մտադրությունից, իսկ հայկական ժխական զորոցները էլ շարունակում
են ենթարկվել հայ հողեօր մարմիններին, 1868 թ. էջմիածնի ուսումնական

⁶¹ Նույն տեղում, թղթ. 36, ժամ. 329,

⁶² Ուկր. կողմի, ք. 821, ք. 140, ք. 53, մաս 1, թ. 50,

⁶³ Մատենադարանի կազմակերպության արխիվ, թղթ. 105,

⁶⁴ «Մասնաշաղկապներ», 1866, էջ 42,

⁶⁵ Ուկր. կողմի, ք. 821, ք. 140, ք. 53, թ. 239,

Հանձնաժողովի Հայկական դպրոցների համար իրենցում է հատուկ կանոններ, Ղրիմահայ ուսումնական հաստատությունների շարքում ուսումնա-ման-կալարժեքի գործի զբաղմունքով խիստ զատորոշվում էր հայերից ուսում-նարանը:

1858 թ. հունիսի 4-ին Գ. Ալվազովսկու ներկայացրած նախագիծը հաս-տատվում է Ալեքսանդր II-ի կողմից՝ Վանանդի Հայկազյան ուսումնարանի, որը հաստատվում է Տավրիայան նահանգի Թեոդոսիա քաղաքում՝ անվան տակ: Ուսումնական կառավարությունը ուսումնարանի գործունեության մեջ տեսնում էր իր ազդեցությունը Արեւելքում և մասնավորապես թուրքալի հայերի վրա՝ տա-րածելու լավագույն հեռանկարներ: Կառավարության հովանավորությունը, հայերյանի նյութական աջակցությունն ու եկեղեցական գումարներն օգտա-դործելու հնարավորությունը Գ. Ալվազովսկուն թույլ են տալիս 1858 թ. հոկ-տեմբերի 14-ին բացել ուսումնարանը:

Առաջին ուսումնական տարում այնտեղ սովորում էին 88 աշակերտ, և-դան տարիներ, որ այդ թիվը հասավ 140-ի⁸⁶,

Ուսումնարանը պահվում էր եկեղեցական գումարների, հայերյանի կր-տակի և սաների վճարումների միջոցով: Միայն նոր շենքի շինարարության վրա հայերյանը ծախսել էր 152 հազար ռուբլի⁸⁷,

1865 թ. ուսումնական տարվանից ուսումնարանը աստիճանաբար ան-կում է ապրում, հատկապես եկեղեցական գումարներից զրկվելու պատճա-ռով: 1870 թ. դեկտեմբերի 4-ին կայսերական վճիռ է իջեցվում հայերյան ու-սումնարանի փակելու մասին, իսկ 1871 թ. 13-ամյա զոյապետներից հետո, այն դադարում է գործել:

հայերյան ուսումնարանին ամենթիւր մեծահասակներին համար գործում էր յարան: Ուսումնարանն ուներ տպարան, օրի անխափան և արդյունավետ աշխատանքի համար մեծ քանակությամբ թափում է. Տեր-Արքայապետ, ժամա-նակի կրթված հայ մտավորականներից մեկը, Այստեղ տպագրված գրքերը բազմաթիվ էին. դատարանների դուրսից հայերեն և ռուսերեն լեզուներով, նշանակալից տպագրական, հրատարակվում էին գեղարվեստական ու պատ-մական գրքեր, թարգմանական և եկեղեցական գրականություն, տարեգրքեր և այլն: Ուսումնարանի փակվելուց մի փոքր հետո տպարանը ևս դադարեց գործելուց:

Ղրիմահայ պաշտոնում XIX դարի հրկյուրդ կեսին հրատարակվում էին եր-կու պարբերական՝ «Մասյաց աղավնին» և «Գաղտնիք»-ը: «Մասյաց ա-ղավնին» հայ ընթերցողին ծանոթ էր 1855 թվականից: 1860 թ. Գ. Ալվա-զովսկին հանդիսի հրատարակումը Փարիզից անդամակցեց Թեոդոսիա:

Այսպիսով, XVIII—XIX դարերի սահմանագծերում վերստեղծված զրի-մահայ դադարները, համեմատաբար նպաստավոր պայմաններում, տպ-րում են տնտեսական և մշակութային նկատելի առաջընթաց և շարժափնի մաս-նակցությունը ցուցաբերում հայ մտղվրդի մշակութային կյանքում կոտոր-ված տեղաշարժերին:

⁸⁶ Նույն տեղում, դ. 50/3054, թ. 51:

⁸⁷ Նույն տեղում, դ. 55/3166, մ. 2, թ. 51:

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԱՎԱՅՐԵՐԸ ԱՐԽԵԼԷԱՆ, ՆԱՐԵԳԱՅՈՒՄ

ԲՈՒԿՈՎԻՆԱ: Բուկովինան 1775 թ. միացվել էր Ավստրիական կայսրությանը: Այստեղ հայերին ընդհանրապես արտոնությունները նպաստել էին ներքին թվի ստվարացմանը: Պակաս նշանակություն չունեցավ նաև այն հանդամանքը, որ մոլդավահայության ներքինի կենտրոն Սուլավան հայտարարվեց ազատ առևտրական քաղաք: Այստեղ սկսեցին հավաքվել հատկապես Ռոյզովայից և մասամբ լեհաստանից ու Բուլղարիայից եկող հայերը: Մոլդովայից հայերի գաղթի գլխավոր պատճառը մոլդավահայերի նկատմամբ հրկրում դործադրվող ճնշումներն էին. Բուկովինայում հայաբնակ խոշոր կենտրոն էր Սուլավան: XIX դարի սկզբում այնտեղ ապրում էին 200 տուն հայեր: Բացի Սուլավայից, 30 տուն հայեր ապրում էին Չերնովիցում, իսկ 10 տուն էլ Սիբեստում: Հայերի ընդհանուր թիվը շուրջ 1200 էր: Իսկ 1851 թ. նրանց թիվը կրկնապատկվում է և հասնում 2400-ի, որոնցից 1785-ը լուսավորչական էին, իսկ 835-ը՝ կաթոլիկ: 1857 թ. Սուլավայում արդեն հաշվվում էր 530 հայկական տուն, 1864 թ. ամբողջ Բուկովինայում հայերի թիվը կազմում էր տվելիք քան 1000 բնաբնակ⁶⁵, մոտավորապես 5000 հոգի:

Հայերը ներդաշնակա՞ն դադում (Սուլավայի դավառ) 1862 թ. կառուցում են ս. Նիկողայոսի անվան մի եկեղեցի:

Սուլավայի մոտ դանդաղ Գուրա Հումբորտուլ (Հոմբր) քաղաքում ևս հայեր էին ապրում, նրանք 1868 թ. կառուցեցին մի եկեղեցի, Չերնովիցում էլ հետզհետե լեհաստանից համախմբված հայ կաթոլիկները 1870—1876 թ. բարձրացրին իրենց զեղեցիկ տաճարը:

Ավստրիական շրջանում հայերը կարևոր դիրք էին խաղում երկրի առևտրին և ներքին առևտրի մեջ: Նրանք ներմուծում էին զենքեր, դործվածքներ, համեմունքներ, ռակերչական առարկաներ, արտածելով դյուղատնտեսական արտադրանքներ: Հայերը զբաղվում էին նաև մի շարք արհեստներով, այդ թվում՝ պատրաստում էին երշիկեղենի և պանրեղենի տեսակներ, ողելից ըմպելիքներ, զրազվում կաշեգործությամբ, զեղադործությամբ, ռակերչությամբ և այլն:

XIX դարի երկրորդ կեսին երկրում առևտրի հետզհետե անկման հետևանքով սկսում է նվազել հայերի թիվը: 1869 թ. Բուկովինայում մնացել էր միայն 1710 հայ, որից 828-ը՝ լուսավորչական և 882-ը՝ կաթոլիկ⁶⁶:

1800 թ. Սուլավայում դործում էր աշխարհիկ դպրոց, որի համար 1824 թ. կառուցվեց նոր շենք: 1831 թ. դպրոց էին հաճախում 71, իսկ 1845 թ.՝ 65 աշակերտ: Գաղտնի իր ծաղկումն է ապրում սուլավայի հայտնի ասպիտ Առավածատուր Խ. Զանդի (1825—1897) անօրինություն օրոք, 1852 թ. Սուլավայի դպրոցում դործում էր նաև գաղտնական թատրոն:

Բնիկ սուլավայցի էր հայ բժշկության կրախառափորներից մեկը՝ դոկտ. Պոփովիչը (1809—1858), նրա 8 տարվա աշխատանքի արդյունքն է 1850 թ. 1. Պոստում ապաղրված սկրուստ երկայնակեցութեան կամ սուսոգ

⁶⁵ Միսայաց աղայենի, 1864, էջ 268:

⁶⁶ Լ. Քարալյան, Հայերը Մոլդովիայում և Բուկովինայում, Թիֆլիզ, 1911, էջ 146:

երկայն ու երջանիկ ապրելու ուսումը խորացրով դիրքը, որը 1876 թ. երկրորդ անգամ տպագրվելուց հետո, 1901 թ. թարգմանվեց և հրատարակվեց ուսման համար:

Բուկուրյանի Զեռնոյից բողոքում էր ծնվել Շուպենի աշակերտ և նրա զործերի հրատարակիչ անվանի երգահան Կարլ Միկուլին (1821—1897), որը շանտոսանայի անուն է թողել ինչպես Ռուսիայի, այնպես էլ լեհաստանի երաժշտության պատմության մեջ: Նա երկրում կատարած քաղմաթիվ շրջադարձայիններից հետո 1850 թ. կազմեց ռուսական ժողովրդական 48 երգերի, գոյնաների, շուրջադերի և հայդուկային երգերի ժողովածու: Միկուլին հորինել է նաև լեհերեն և ֆրանսերեն երգեր:

1859 թ. Զեռնոյիցում կազմված երաժշտական ընկերության առաջին նախագահն է դառնում երգահան Միկուլինի եղբայր՝ հայագրի ասպետ Հակոբ դե Միկուլին, Ընկերության նպատակն էր երաժշտությանը ծառայեցնել Բուկուրյանում ապրող տարբեր հավատի և ազգության ժողովուրդներին միասնությունը⁷⁰:

ՄՈՒԴՈՎԼԷ, XIX դարի սկզբին հայերի թիվը Մոլդովայում մոտավորապես 4500 էր: Ֆեկշանում (Վալաքիական մասն էլ միասին) 60 տուն հայ կար, Բուսիում՝ 150, Տեկույում՝ 200, Ռոմանում՝ 110 տուն, Բուռլանում՝ 400, Տրգու Օկնայում՝ 60 և Գայադում՝ 30⁷¹, 1890 թվականին տյետեղ արդեն 5600 հայ կար: 1850—1860-ական թվականներին Մոլդովայի ինը քաղաքներում ապրում էր 1200 հայ ղերդաստան⁷², իսկ 1857 թ. հայերի ընդհանուր թիվը հասել էր արդեն 7000-ի⁷³:

Առևտրի նոր ռեզուլտատն էր հանապարհը, որը ընթանում էր կլով—Մոլդովա—Միլիտերն—Կ. Պոլիս դժով, XIX դարի կեսին օգտագործվում էր նաև հայ տնտեսականների կողմից, նրանցից Միլիտին Կլերմիլուն և Հակոբ Յակուբենցն իրենց բարախաններով Դանցիգից բերած սաթը տանում էին Կ. Պոլիս, Հայերի մի մասը զբաղվում էր կապալառությանը, իսկ ուրիշները՝ անասնաբուծությամբ և անասնապաճառությամբ: Վերջիններս մասնակցում էին Մոլդովայում, Տրանսիլվանիայում, Ավստրիայում և ուլլ երկրներում տեղի ունեցող տնտեսաճանապարհին: Հայերի մի զգալի մասը զբաղվում էր ուրհեստներով և համախմբված էր բրեսլաների (համաբուրյանների) մեջ:

Հատկապես Բուռլանում հայերը մեծ թափ հաղորդեցին երշիկեղենի և տպարկերի արտադրությանը: Յասիում արհեստներից շատ հարդի էր նաև հայ ժայկագործուհիներին և ղերմակուհիների աշխատանքը: Հայերը Յասիում (Յաշում) զբաղվում էին նաև արհագրորդությամբ, ծխախոտագործությամբ, ղերմակությամբ, սեղանավորությամբ և այլն:

1840—1850-ական թվականներին հայերի համար առաջնահերթ խնդիր է դառնում զաղթի ներքին կյանքի կազմակերպումը: 1840 թ. համայնքի խորհրդակցական ժողովում միավերացվեց հիմնականում Հակոբ Պլյուպիտի և

⁷⁰ Mihail Gr. Postolnicu, Istoria Muscel la Romani, Bucuresti, 1928, p. 495, 448.

⁷¹ Մ Ռ ճշկեան, Պանապարհորդութիւն..., էջ 207—208.

⁷² «Արշալույս Արարատյան», 1864, № 721.

⁷³ «Մոսկովսկի ազգական», 1857, էջ 55.

Նրա ավագ եղբայր՝ Մկրտիչի կողմից կազմված դատույթի նոր կանոնադրությունը: Կոնստանդնուպոլսյան համաժողովի դադարից հետո իր և անդամներից բաղկացած թագավան խորհրդի կամ հողատարածության միջոցով: Նրա քանցից առաջինը՝ Նախագահը, ղեկավարելու էր և իր զեղչիները բարձրանում, և ևրդուրդը՝ նոր գաղութներ բացելու և նրանց պատկանության հարցերով, ևրդուրդը՝ սեռը է կարգավորելու հայերի միջև ծագած վեճերը, չորսուրդը՝ գրառվելու էր ալբաների և որբերի իրավունքների պաշտպանություն և անցնելու հողատարածության ընդունելության հարցերով և, վերջապես, հինգերորդը՝ գաղութի բոլոր տեսակի ունեցվածքների տնօրինության հարցերով է, շիշյայ կոնստանդնուպոլսյանը գործադրության մեջ դնելու նպատակով Հակոբ Պրյեզիդենտ մեկնեց և Պոլիս, ուր և Հակոբ պատրիարքը 1840 թ. իր կանգնած վավերացրեց այն: Այսպիսով, գաղութը կազմակերպվում էր և ուղեղծում իր աշխարհիկ ղեկավար մարմինը, յուրաքանչեւ որոշակի ինքնավարություն: Բացի կոմիտան 5 անդամներից, նրանց հետ, իբրև խորհրդականներ, գործում էին նաև 10 անդամներ:

Առաջին բալլը եղավ հայկական գաղութները երեքմեկ խզուկ վիճակից հանելու: 1841 թ. նոյեմբերի 8-ին Միհայիլ Ստուրգա իշխանի հրովարտած վավերացրված է հայկական գաղութների կանոնադրությունը, Կարգադրվում է Հանրային կրթության հողատարածության հսկողության տակ բացել հայկական գաղութներ, մյուս հանրային գաղութների մակարդակով, բայց նախատեսված առարկաներից բացի, վերջիններս պետք է անցնեն նաև հայոց լեզու, կրոն և հայոց պատմություն: Հայկական գաղութների շրջանավարտներն այսուհետև իրավունք էին ստանում իրենց ուսումը շարունակելու Յասիի Միհայիլյան տեղ. դեմիայում: Իշխանական վավերացում ստացավ նաև գաղութի կանոնադրությունը: Յասիի թաղականությունը կամ հողատարածությունը մի տեսակ «կառավարություն» դարձավ մոլդովահայության համար: Վերջինիս ընտրություններին մասնակցում էին նաև Մոլդովայի մյուս հայաշատ կենտրոնների հողատարածություններից հրկուսական ներկայացուցիչը: Ընտրող էին գառնում 25 տարեկանը չբացած և և քաղաքին (այսինքն ունեցող և միջին) պատկանողները, իսկ բնորոշի՝ 30 տարեկանը չբացած և միայն ապաստանող մարդիկ: Այսպիսով, քաղաքի խառնիկ պատկանողները չէին կարող ընտրող կամ ընտրվող լինել: Տվյալ ժամանակաշրջանում բացի Հակոբ Պրյեզիդենտի գլխավորած խմբի գործունեությունից, մոլդովահայերի ազդեցիկ մշակութային և իրավական այս շարժման մեջ կար նաև մի այլ խմբակցություն՝ սերդար Եսայի Դրանիսոյանի գլխավորությամբ, որը, բայց երևույթին, կազմված էր ժողովրդական ղեկավարներից և զեմ էր հայ հողերը կենտրոններից ինքնուրույնություն ձևը բերելուն: Մակայն Հակոբ Պրյեզիդենտի կառավարած գործի գրական նշանակությունն այն էր, որ նա առաջին անգամ հայերին զուրբ բերեց կղզիապետից և նպատակից հայ և ռուսի ժողովուրդներին բարեկամություն:

Մոլդովայի հայերը հիմար սկսեցին մղեցին բաղաբացիական իրավունքներ ստանալու համար: Վերջինս 1858 թ. օգոստոսի 2 (19)-ին Փայիզի և Մոլդովայի և Վալաքիայի միացյալ իշխանությունների կազմակերպման սկզբունքների վերաբերյալ կնքած պայմանագրի 46-րդ հոդվածով:

ծուծ նախատեսում էր. «Բրիտանական օրհինքի դաժնանությունն պատկանող մոլորությունները և վայաքողությունները վայելում են քաղաքացիական իրավունքներին համարժեցություն»։ Անշարժություն, Մոլորություն և Վայաքողություն հայերը իբրև «Հայ կրթիկ» պատկանող «ամենաքիչներն» բնորոշվեցին երկրի րեհիկներին մեծ բնականությամբ⁷⁴։ Սկսած 1858 թ. Մոլորության գրեթե բոլոր հայաշատ կենտրոններում քաղաքային հայեր ստացան լուրջականական տնտեսներ և մշտնջենական կալվածներ ղեկավար, ինչպես նաև քաղաքական կյանքին մասնակցություն իրավունք։

Մոլորության հայ գաղութը ոչ միայն ներքնապես օրհինք իր բովանդակությամբ կյանքը, այլև հնարավոր յուրով կարողություն էր կապեր պահպանել մայր հայրենիքի հետ։ Փետր 1851 թ. Բուրջանում գործում էր «Խորհրդների և զորացությունը»։ 1866 թ. հիմնադրվեց քաղաքական և մշակութային մի րեհիքություն, որը նախատեսում էր աղքիկների դպրոցներ և օգնում քաղաքներին։ 1868 թ. Ռասիում ստեղծվեց «Ազգասիրաց» բնկերությունը, որին անգամակցում էին նաև Տրքուր, Ֆրոմուր, Բուրխուր, Տեքուր, Բուրջանի և Բուրջանի հայերը, նպատակ օրհինայում վեր պահել աղքատիկ պղծությունները և ստատուրկ դպրոցներ։

Մոլորության հայությունը տվեց նաև մի շարք գործիչներ, որոնք զգալի հետք թողեցին հայ ժողովրդի պատմության մեջ։ Նրանցից ամենանշանավորը հայրենիքում դոբող ականալոր մասնակալոր, պատմաբան և քերականագետ Մեհմեդալի Պալատական էր (1837—1859), որը հագում էր բուրջանից հայտնի Պալատական րեհիքություն։

1821 թ., էր ևրդի ունեցալ Բուրջան Վաղիմիրականի պալատում աղքատիկ-աղքատագրական շարժումը, հայ գործիչներից ոմոնք ջերմ համակրանք ցուցաբերեցին ղեկի ալղ պալատը, Ինչպես Վալաքիայում, սյնպիս էլ Տրոն-օրիպոնիայում և Մոլորության հայեր աղքիցիցին 1848 թ. հեղափոխությունը։

Հեղափոխությանը մասնակից հեղափոխվող հաղահաղալանների թվում հիշվում են նաև Երկու սուրհիթ (ալալորական հաղաղալ) հայեր՝ Ռոմանից՝ Լեդրեյ Զահալիան և Յուր Բիսիրի⁷⁵։

Հայերը րիմ համակրություն ցույց տվին Մոլորության և Վալաքիայի պալատիպություն և միալլալ Ռասիիայի ստեղծման գործին։ Քաղաքական աղքատություն մեծ դործի, պալատիպալալ Ռասիիայի աղքիցի իրիան Ալեքսանդրու Յուր Կուրալի անունը միշտ ջերմ սիրով հիշվեց հայերի կողմից⁷⁶։ Ռասիիայի ալղ իրիանը հայտանք էր, և համակրանքով է պալատերվի հայերին⁷⁷։

Ռասիիայի գիտական և հայաղետ նիկոյա Յուրգան դրի է «Հայերը երկրին ավելցին բանաստեղծներ, որոնցից էր Պրոմիկուն, համարում են նաև Լեալիցին, իրավալաններ, աղաղալաններ և քաղաքական գործիչներ՝ Պր-

⁷⁴ Academia Romana, Grigorie M. Buluciu, 1840, 1912. Bucuresti, 1914 p. 34

⁷⁵ «Պալատիկ» Հայաստանի աղքիցիներ, Իրան, 1968, № 3, է. 200.

⁷⁶ Լ. Ք. Ալլուրի, Ալալաներու Յուր Զուլա—Բիսիրի իրիան, րեհիցի, Բուխարա, 1970, № 11 (1926)։

⁷⁷ «Բուխարա», Ե. Պալատ, 1860, № 452.

յըգլիու, Սիսիր, Կոլլավ ընտանիքներից։ Անաքիկի զերդաստանից էր ծագում Մուղղվայի լուսավորության և մշակույթի մեծ աշխիքան՝ Գեորգե Ա-
 օաքին (1788—1869)։ Նա էր, որ Հրատարակեց մուղղվական առաջին թեր-
 թըր, հիմնադրեց ուսմանընթաց լեզվով առաջին թատրոնն ու օպերան։ Նա բա-
 նաստեղծ էր և թատերագիր, անխոնջ տպագրիչ ու զուգընթաց վերամշակիչ,
 մի խոսքով, սեռ անձնավորում է մի ամբողջ ժողովուրդ նրա կյանքի պատմու-

Վիվաջ Լուսիգ

թյունը Մուղղվայի XIX դարի ա-
 ռաջին կեսի պատմությունն է։
 Անաքին կարևոր դեր խաղաց նաև
 հայկական զարթոնքների ծագիման
 և իր տպարանում հույկական՝
 «Արամեան» քամիկ ստեղծելու
 դրածում։

Հայ և ուսմանական մշակու-
 թային կապերի սերտացման դոր-
 ծում մեծ դեր է խաղացել Անա-
 քիի աշակերտ յասիցի Թեոդոր
 (Աստվածատուր) Պալասանը, որը
 1868—1884 թթ. Յասիում հրա-
 տարակել է «Curielul de Jassi»
 թերթը։ Այն մեծ տարածում է
 գտել և հռչակ ժողովրդի մեջ
 հայտնի է եղել «Պալասանի Կու-
 րիեր» անունով։ Նրա թերթին աշ-
 խատակեցին եւս ուսմանագի հայտ-
 նի գրողները Պալասանը իր թեր-
 քում հռչակ է հրատարակել
 հայ ժողովրդին, Հայաստանին
 վերաբերող նյութեր և ժանրայն-
 րել ուսմանագի ընթերցողին։ Նա

իր տպարանում հրատարակել է նաև ուսմանընթաց քաղմամբի դրքեր, 1868 թ.
 հաղիմ քսան տարեկան հասակում իր «Suspinele Primaverii» («Գարնա-
 նային հառայանքներ») խորագրով բանաստեղծությունների առաջին ժողովա-
 ծուն հրատարակեց ֆրիդանդի հայագի բանաստեղծ Նիկոլայի Պրունկունի
 1887 թ. նա հրատարակեց նաև իր «Poesiile» (բանաստեղծություններ) հա-
 տորը։

1861 թ. Ֆրիդանու հրատարակվեց «Buchetul Milcovului» (Միկովի
 լազկեփունջը) կամ ժողովրդական երգերի հատրեսիքը, հայագի Գրիգոր
 Սանեայի և Շտիգիատի օժանդակությամբ, որ երգեր են գրված նաև Գ.
 Մոնեայի կողմից։ Ռումինական ակադեմիայի ձևադրատուն է պահում
 1839 թ. բուստանի հայագի Ջերգեգ Գ. Ջոմակի կողմից Միկունի «Երաթս
 կորուսյալ գործի ուսմանընթաց թարգմանությունը, կատարված զրադայից և
 ձոնված իր որդի Գրիգոր Մարտարին։ 1808 թվականին Յասիում ներսն ջհ.
 Հարությունյանը մուղղվանքից հայերեն է թարգմանել Նեոփիտոսի «Գիրք

հակառակորդություն»-ը, որից այժմ քաղաքիվ ձեռագիր օրինակներ են պահպանվում Երևանի և արտասահմանյան մասնազորականներում:

Այս շրջանում հայկական դպրոցները, դուրս գալով նախկին տիրացուական վիճակից, բարձրացվեցին ժամանակի առաջավոր դպրոցների մակարդակին: Հայ դպրոցների աշակերտներին թույլ տրվեց կրելու հատուկ համադրեցում: Ցասիի հայոց դպրոցը նախապես ուներ 1 դասարան, երկու արտակարգ դասարաններ էս, որոնցից առաջինը կոչվում էր Հայկական և բաժանված էր երեք ճյուղի՝ ճարտասանական, շարագրական և գեղարվեստական, իսկ երկրորդը՝ ֆրանսիական: Բացի հայերենից և ֆրանսերենից սեղծում էին նաև ռուսերենը, լատիներեն և գերմաներեն: 1847 թ. հիմնվում է նաև աղջիկների դպրոց: Ցասիի դպրոցը մեծ համբավ է արժանանում: այնտեղ սովորում էին նաև ռուսերենացի, գերմանացի և հունգարացի աշակերտներ: Ծաղկում են նաև Բոստոնի, Ռոմանի և Ֆոկլանի հայկական դպրոցները: Հայկական դպրոցներ են բացվում Բակու, Տերգու-Օկնա և Գալաց քաղաքներում: Հիշյալ քաղաքների մեծ մասում զործում էին նաև աղջիկների դպրոցներ: Ֆոկլանում զործում էին տղաների՝ ս. Ղեռնդյանց և աղջիկների՝ ս. Հովհաննիսյանց վարժարանները: 1858 թ. Մոսկովայի հայկական վարժարաններում սովորում էր 365 աշակերտ:

Հասելով 1847 թ. հիմնվեց հայկական առաջին տպարանը, որը լույս բերեց հայկական դպրոցների համար անհրաժեշտ դասագրքեր, այդ թվում՝ «Աղբյուրներ», «Բարձրագույն» (1847), «Աղբյուրներ» (1850), «Գալաց քաղաքում սովորողների միջոցով հայերի վերագործման շարժման վերաբերող փաստաթղթերի մի ժողովածու» (1853) և այլն: «Աղբյուրներ» տպարանը էր գտնվում Վրանկոյ Մաշտոցի նկարով:

ՎԱԿԱՔԻԱ, ՕԼԻՆԻԱ, ԻՎ ԴՈՐՈՒՄԻՆԻԱ: XVIII—XIX դարերի բնիվացումը քաղաքիվ հայ եր դադարակներ, հիմնականում Բուլղարիայի վրայով, և կան և հաստատվեցին Բուլղարիայում, ինչպես նաև Պոնտոսում, Տրոպիկոսում, Պրոնտոսում, Ֆոկլանում (Վալաքիայի մասում), Բրոնտոսում, Արաբիայում, Արևելյան Ասիայում և այլն: Վալաքիայի հայերի կենտրոնը շարունակում է մնալ Բուլղարիայում, որ հայերի թիվը հետզհետե սովորական է: 1810 թ. այնտեղ Ռուսլովից դադար 40-ի չափ հայ բնակիչ է հիշվում: Դարի սկզբին հիշատակվում է շուրջ 120 տուն հայ, որն ըստ 1829 թ. տվյալների, բարձրանում է 260-ի (կամ 750 տնով): 1837 թ. Բուլղարիայում արդեն կար 400 տուն, իսկ 1853 թ. հայերի ընդհանուր թիվը հավասար էր 2000 հոգու: Պոնտոս քաղաքում ևս XIX դարի սկզբում բավական թիվը հայեր էին ապրում: Արևելյան 1846—1848 թ. կային ուներ հայ և ռուս առևտրականներ: Արևելի մոտ գտնվող Պրոնտոս քաղաքում ևս XIX դարում կար հայկական դպրոց: Մոսկովայիվ հայեր կային նաև Բուլղարիայում: Դարի րա-

78 Վալաքիան (Մոնտենիան) կիսանկախ իշխանություն էր: 1859 թ. այն միանալով Մոսկովայի հետ, կազմեց ապագա ռուսիական պետությունը: Փոքր Վալաքիա անունով հայտնի էր Վալաքիայից արևմուտք գտնվող Օլտենիա նահանգը: Իսկ Վալաքիայից արևելք գտնվում էր Դորոնոս:

79 Վ. Ալիջան, Քաղաքական աշխարհագրություն, Վենետիկ, 1828 թ. էջ 485:

կըզրին հայ առևտրականները դրժում էին նաև Օլանինյայի կալուքա և Վյ-
նկնա (Ռումինի-Վլախիա) քաղաքներում: Հայեր կային Գորբուջայի Կոնստան-
դա և Տուլչա քաղաքներում:

Բ.է.և Վալաքիայի և հարևան երկու մյուս նահանգների հայ ազգաբնակ-
չության թվի մասին, բացի Բուխարեստից, հղորիտ տվյալներ չկան, սակայն
հայերի մոտավոր թիվը այս շրջանում հասնում էր շուրջ 3000 հոգու:

Վալաքիայի և մասնավորապես Բուխարեստի հայերի սոցիալական կազ-
մը շատ խառնաբղետ էր: Սահավաթի մեծ հողատերերի և մեծաքանակ ապ-
րանքների վաճառողների կողքին կային միջին խավին պատկանող քաղաքիկ
հայ գերեզակներ և արհեստավորներ: Սակայն Բուխարեստի հայ ազգաբը-
նակչության հնչող մասը կազմում էր յոթորոշյունը: Հայ առևտրականները
գրադվում էին տարբեր տնտեսիկ ապրանքների վաճառքով: Նրանք առևտրա-
կան կապեր ունեին Քարբիայի, Տրանսիլվանիայի, ինչպես նաև Դանուբի
այն կողմ ապրող քաղաքահայերի հետ: Բուխարեստի հայ խոշոր առևտրա-
կաններից էր Կարապետ Մեռուր, որը գրադվում էր մետաքսեղենի և ոսկեղենի
վաճառքով:

Վալաքիայի և Բուխարեստի տնտեսական կյանքում որոշակի դեր էին
խաղում հայ արհեստավորները, որոնք համախմբված էին համաքառություն-
ների մեջ:

XVIII դարի վերջերից մինչև 1821 թ. Բուխարեստում հռչակված էր հու-
յազգի հացագործ Պապիկը (ոսում Bălic), որը և գալձել էր Բուխարեստի
հույազորակների ընդհանուր բրեսլայի նախագահը: 1820 թ. հիշվում է ԽՈՍՏ-
pania Armenilor-ը, որը 1821 թ. երկրի առևտրական և արհեստակցական
խմբակցությունների շարքում գրավում էր 15-րդ տեղը: 1821 թ. Բուխարես-
տի հայկական բրեսլայան 37 անդամ ուներ:

Բուխարեստում հայերը ունեցել են նաև հյուրանոցներ: 1842 թ. Բուխա-
րեստի հայոց թաղականությունը գնել էր մի իջևանատուն, որի հասցյթը հուտ-
կոցվում էր հայկական զարդին և եկեղեցուն:

XIX դարի 30-ական թվականներից հայերը դարձյալ սկսում են կարևոր
դեր խաղալ երկրի տնտեսական կյանքում: Այդ ժամանակ հիշատակված
3269 պատկանավոր առևտրականների և արհեստավորների շարքում գործում
էին նաև 111 հայեր: Բուխարեստի հայերի գլխավոր պաղամունքներից էին Գրիգոր
Վարապետը, Ռահել Արմենաուրը (Հայր), Հաջի Կարապետ Դանդանուզուրը,
Հաջի Սամուել Արմենաուրը, Կարապետ Հաջի Ալթունյանը, Յոսել (Հովսեփ)
Հովհաննեսը և ուրիշներ: Յուկշանում հայերը պաղվում էին նաև մետաքսի
արդյունաբերությունը²⁰:

XIX դարի 30-ական թվականներից նկատելիորեն աշխուժանում է Բու-
խարեստի հայ զաղաթի ներքին կյանքը: 1833 թ. Ռիկտիլ Խալիկովի նախաձեռ-
նությամբ հիմնադրվում է «Աէր աևուր Յիսուսի» ընկերությունը: Ընկերու-
թյանը պարծում է երկար տարիների և անդամավճարների միջոցով հարգվում
է գնել կալվածքներ, որոնց հասցյթով ապահովվում են Բուխարեստի հայկա-

²⁰ Academia Romana, Grigorie M. Băluțiu (1840—1912)... București, 1914, p. 24

կան նկեղեցիքն և դպրոցը, 1838 թ. կազմվում է «Արարատյան» բնկերությունը, իսկ 1842 թ. «Պրոքրիշի օսումնասանք» բնկերությունը Արարատյանը, որը տառնակ տարիներ օստարում է դպրոցին և հիմնում աղջիկների օստուքին Հայկական դպրոցը: Ավելի աշ օսեղևում է նաեւ ղնթերքաօնք բնկերությունը, որը 1869 թ. հոգմանաբում էր դպրոցը:

Վալաբխայի և Բոխարեստի հայերը միշտ աշխատել են կապ պահպանել իրենց հնաավոր հայրենիքի հետ: Նրանք եւ նվիրատվությունների միջոցով օստարել են հնադարյան հողերը և մշակութային կենտրոններին:

XIX դարի սկզբներին Բոխարեստի, ինչպես նաեւ հայ գաղութի պատմության հետ է կապված խոշոր դիմանալեա Մանուկ բել Միրզայանի (1768—1817) կյանքն ու զբոսնեությունը. նա սերում էր կարբեյի մեղեքից և ծնվել էր Ռուսշուկում, սակայն ղեռն 1795 թ. հաստատվել էր Բոխարեստում և բաղել իր նշանավոր ինանաստներ, որը պատմության մեջ մինչև օրս հայտնի է իրրեւ «ІІанул lui Manuc» (Մանուկի իանը) անունով, նա երկար ժամանակ իր ձեռքում էր պահում երկրի աղի վաճառքի մեղաշորհր, Նրա սեփականությունն էին կազմում Բոխարեստի մօտ գտնվող շուրջ 25 տիրությունը՝ կապվածքներ և պտղատու աղիներ, որոնցից մի քանիսը մինչև վերջերս հայանի էին Մանուկ անունով, ինչպես, որինակ, «Popești-Manuc» և «Manucul» գյուղերը: Ռումինացի պատմաբան Քեսրգե Բեղվիկոնին հետևյալ կերպ է բնութագրում նրա կյանքի տեղանքը ուղին: Մանուկ բելը հղել է «Բուլղարական քաղաքների կազմակերպիչ, Բարձրագույն գուան դրագոման (մեծ թարգման) և բել, կրմրոշ և օսահարնիկ տղնվանանան տիտղոսնելի առաջին կրող հայը և ինչանք» Մաղո-Վալաբխայի, սերերին և Բոխարեստի աղատարար, Բոխարեստի 1812 թ. սոս-թուրքական խաղաղության դաշինքի կազմակերպիչ, հայերի ինչանք Վիննայի վեհաժողովում, նրին վանություն և ասպետ՝ Ռուսաստանում, պատված Ալեքսանդր Ա կայսեր կողմից և վերջապես նախագծերի նախաձեռնող, որոնց իրագործելու գեղքում մոտապոմից դուրս էր գրուր Բեսարաբիան»⁸¹, Մեծ է նաեւ Մանուկ բելի և նրա մերձավորների ցույց տված զգնությունը ոտանական բանակին 1806—1812 թթ. սոս-թուրքական պատերաղմի տարիներին: Մանուկ Միրզայանը սոստական կողմնորոշման մեծ ցատագով էր: Նա թուրքերի հետ վարած բանակրություններով և նյութական զգնությամբ օտարներին նա ղիվանաղիտական կարևոր գործունեություն ծավալեց 1812 թ. Բոխարեստում Ռուսաստանի համար նպաստավոր պայմանագիր կնքելու գործում:

Դոնուրյան օպմասնակատի ոտանակն բանակի գորահրամանատար ղեներալ Բաղրասիներ 1810 թ. մարտի 12-ին Բոխարեստում իր տված վկայագրում նշում էր, որ Մանուկ բելը հատուկ արդյունավետությամբ և ջանասիրությամբ օգտական ծառայություններ է մատուցել Ռուսաստանին:

Հինչայ պատերաղմի բնթաղում նրա մատուցած ծառայությունները բարձր են ղնահատել սոս ղրապտերներ Կոտտղովը, Պրոքրիշիկին, Միտրաղովի, Կամենակին և ուրիշներ: Հակասակ Մանուկ-բելին իրենց կողմը գրավելու Բ Դոնան և Ավստրիայի կանցյերի փորձերին, նա պատերաղմից հետո

⁸¹ Gheorghe Rezsioni, Manur bel, editia II, Chisinau, 1938, p. 2.

ևս շարունակեց մնալ ուսանական կողմնորոշման ջերմ պաշտպան և հաստատվելով Բեսարաբիայում, Քիշնևից ոչ հեռու Ննչեշտում կառուցեց իր ավանը, ուր և բնակեցրեց բազմաթիվ հայերի: Նրա կյանքի հետագա շրջանը մինչև նրա խորհրդավոր վախճանը (1817) սերտորեն կապված է Բեսարաբիայի և տեղի հայ գաղութի պատմության հետ⁸²:

1806–1812 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ Ռուսշուկի համար մղված մարտերին (180 մարտիկներով) մասնակցեց Մոլդո-Վալաքիայի Սիմի անվան ժամանակվա առաջնորդ Գրիգոր Կրեդիտկոպու Ջուրույանը: Եւ, իր ջոկատով անցնելով հայաբնակ վայրերից, ողբերում էր բնակչությանը, կոչ տեսնւմ օգնելու թուրքերի դեմ մարտնչող ռուսական զորքերին: Այս մարտերից մեկում էլ նա վիրավորվում է: 1810 թ. հունիսի 23-ին, երբ Ռուս լուսի հանձնվում է ռուսներին, իր մարտիկներով քաղաք է մտնում նաև Գր. Ջաքարյանը և այնտեղ հանդիպում Մանուկ բեկին, որը եկել էր նախապես թուրքերի հետ բանակցելու և քաղաքը սուսնեին հանձնելու զործով: Մանուկ բեյը և Գր. Ջաքարյանը, ինչպես նաև Մոլդո-Վալաքիայի և Բուլղարիայի մի շարք հայեր արժանանում են ռուսական շքանշանների⁸³:

1848 թ. հիվորդայում ժուրյա ասած հեղափոխությունների ալիքը տարածվեց նաև Վալաքիայում և հարևան երկրներում: Այս պայքարում անմասն չմնացին Բուխարեստի հայերը: Հեղափոխական իրադարձությունների մեջ ակնհայտ դեր է խաղում հայազգի ճարտարապետ Հակոբ Մեյիքեր: Հեղափոխության պարտությունից հետո դարձյալ նրա տաճի թաքնվելին հեղափոխության պարտությունից Ցոն Հեյիաղն Ռեդուլեսկուն, Գ. Ա. Ռոսետտին և ուրիշներ: 1848 թ. հեղափոխություն մեջ, րացի Մեյիքից, ընդգրկված էին բազմաթիվ հայ աշխատավորներ⁸⁴: Հեղափոխության պարագլուխներից Ցոն Հեյիաղն Ռեդուլեսկուի պահակախումբը հիմնականում կազմված էր հայերից: Հեղափոխության ճնշումից հետո «Շալչակյան փողոցի» ից Աերքուկովածների մեջ էին 28 արհեստավորներ: Արդելափականցին 13 երիտասարդի, 10 ծառայի, 6 գերմանի և 4 իրքիշխմի (մետաքսաթել վաճառող): Ձերբակալված հայերի թվումն էին Ուրուլաթ Կարապետը, որը հեղափոխության ժամանակ Պուպա Ռուսույի և Կալմատայի էկեզեղիները գանդերն էր հնչեցրել, Կալատակ ունենալով ութը հանկ ժողովրդական ղսնդվածներին, քանի որ հիշյալ եկեզեղիները դռնվում էին «Շալչակյան փողոցին» շատ մոտիկ և որը համարվում էր հեղափոխության բուն⁸⁵: Ձերբակալվածների թվումն էր նաև հայ լիախուսագործ Այթյն Նադարեթը և առևտրական Ուրուլաթ Պաթրովիչը, որոնք մեծ դեր էին կատարել հին իշխանության կանոնադրությունը հրապարակով տրեւելու զործում⁸⁶:

⁸² George Bevizian, նշմ. աշխ.:

⁸³ Ա. Արուլյան, Վալաքարդեր ռուս հայ բարեկամական հարաբերությունների պատմությունը (1609–1811), ԳԱ «Տեղեկագիր», 1954, № 9, էջ 98–100:

⁸⁴ «Էլիմադին», 1951, № 1–3, էջ 50–53:

⁸⁵ Ioana Cristache-Panai, Unele probleme privind sizaia rii Bucu esit dupr 13 sept. 1848, Studi, revista de istorie, Bucuresti, 1963, № 4, p. 887–902:

⁸⁶ Cornelia C. Bodea, Ifigii pili n cunoscutr d'n revoluia dela 1848, Studi, revista de istorie, Bucuresti, 1960, № 2, p. 145:

XIX դ. ուսմինահայ գաղութում աշխուժանում է մշակութային կրթական գործը: Բարեգործական սկզբունքներով հիմնվում են դպրոցները: Այդպիսիներին էր 1817 թ. Մանուկ բնի Մերգայանի միջոցներով հիմնադրված դպրոցը: Դրա կոչվել է «Վարժույթ մանկանց»: Այդ դպրոցն իր վերելքն է ապրում «Նաղակալեն 1840-ական թթ.», երբ նրա աշակերտների թիվը հասնում է 100-ի:

Պոլսից անկեցի Վարդերես Միսաքյան ամիրայի նվիրատվությամբ Բուխարեստի հայ եկեղեցու բակում կառուցվում է «Միսաքյան» վարժարանը: 1847 թ. դործում է նաև աղջիկների դպրոցը՝ Ստեփան Քահանայի զբոսափորությամբ, որտեղ 1849 թ. դասավանդվում էր լուրս լեզու, իսկ 1864 թ. աշակերտների թիվը հասնում էր 60-ի:

1861 թ. հայկական դպրոցներ էին դործում նաև Գորբուրայի Բաբադադ և Տուլա քաղաքներում, Բաբադադի հայկական դպրոցում սովորում էր 25, իսկ Տուլայի դպրոցում՝ 20 աշակերտ:

Ռումինահայ գաղութից դուրս եկան մարդիկ, որոնք այդքի ընկնող դեր խաղացին հայ գրականության զարգացման գործում: Հիշատակության է արժանի Գրիգոր Անուշը: Վրթանես Փափագյանը 1914 թ. հրատարակելով «Հանդահակ» խորագրով ռեժիսավեճառ Սարգսի ակնյույթի ժականուն անհատական կոչեցեյոյ» երգիծական գրվածքը, այն համարել էր Գր. Անուշի (1768—1824) երկատիրությունը՝ հայ նոր երգիծաբանության աղբյուրներից:

Նոնի Կիլ

Ռուսարեստի հայերից գրականությամբ էին զբաղվում Պոզուս և Մեսրոպ Սեբաստյան եղբայրները: 1850 թ. Ռուսարեստի հայերի նախաձեռնությամբ ուսմինական քանահայտության հայր Անտոն Պանի տպարանից տպագրվում էր «Հայ եկեղեցու կողմից պահպանված քրիստոնեակենդանության հիմունքները» գիրքը: Այն սուսերենից ուսմիններենի էր թարգմանվել: Ի Մուստափովի կողմից և հրատարակվել: Գանդադուրի և վերադարձ Հաջի Ասատուրի միջոցներով, ձեռնարկությամբ և ցանկությամբ հայոց ավագերենը Օհան Մեկիբեի:

Ճարտարապետության ասպարեկում աչքի ընկավ Հակոբ Մելիքը, որի ունեն է կրում այժմ Բուխարեստի փողոցներից մեկը:

Հայկական դպրոցի ատենիքից էր Միքայել Աղեքսան Փացախյանը, սրբ 1841 թ. նշանակվում է Բուխարեստի ղյուսավոր ճարտարապետի տեղակալ:

Ռուսիեիայում փայտյա պարզաբանիկներ պատրաստելու բնագավառում հայտնի էր բուխարեստցի Պետրե (Պետրոս) Պապիկը:

1829 թ. Բուխարեստի քաղաքային բժշկապետն է դառնում Նովոսենև Սերաֆիմը, նույն դարի կեսերին էր դորսում նաև վիրարույժ Հաջի Սաստուրը:

ՏՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻԱ, XIX դարի սկզբներին քաղական թվով հայեր էին ապրում Տրանսիլվանիայի հայաբնակ քաղաքներում՝ Եղիսարեթուպում կամ 2300 հոգի կամ 450 տուն, Գեռլայում՝ 6000 հոգի կամ 1000 տուն, Զուրցոփում՝ 140 տան, Սեպկիցում կամ Սիսլիզում՝ 54 տուն, կամ 312 հոգի, Հայեր կային նաև Դեպում, Այնտաում, Աբրուդում, Գեդտի վաշարհչում (Տրիգույ Սերկույան), Կանտալում, Օդուհեչում, Տիմիշարայում, Սիրինում, Սառ Սերնում, Բրաշովում և այլն, Հայեր էին թմակվում նաև Մարոշ Վաշարհչում (այժմ Տրիգույ Մորնոշ) և Օրուդաչում: Հայերի թիվը շուրջ 15000 էր, իսկ 1848 թ. հեղափոխության հախորչակին ավելի է ստվարանում՝ հասնելով մինչև 20.000-ի:

Հունգարացի դեռնակուն է. Կեովարին 1842 թ. դրում էր, որ Տրանսիլվանիայում հազիվ թի հսկի դյուդ և քաղաք, որտեղ հայեր չլինեն⁸⁸, Տրանսիլվանիայից հայերի հոսքը ղեկի Բանաու և Հունգարիայի ղանադան վայրերը շարունակվում էր նսն հետադաշում: Տրանսիլվանիայի հայերից ոմանք, Բանաաում կալվածաներ ղեկով, հաստատվում էին այնտեղ, ոմանք էլ, Հունգարիայում քարձր ուսում ստանալով, այլևս չլին վերադառնում եախկին քր հակավայրը, որիշնէրն էլ դնում էին այլ վայրեր՝ աշխատանք դտնելու նրպատակով: Հայ դագութի սսցիսուական կաղմը շստ տարբեր էր: Բառաա հահանդի հոյունալ պալաում կոյին հայ կալվածատերեր, որոնք սաաղել էին աղեվախանական տիաղոաներ, նրանցից Քիշ կամ Քիշյան (Պատիկյան) բնտունիքը հիմիշարաա քաղաքի մտներքում տեր էր 2—3 միլիոն ֆլուրին արժողովյաամ կալվածների: Սրանց կողբին կային շարքաշ կյանք վարաղ հայ պուղաղիներ: Սակայն հայերի մեծ մաաի զրաղժունքը դարձյալ մնում էր առհաաուրն ու արհեսաաղրժոթյունը:

Կապիտալիսաական մաուրիֆալուուրայի հիմնադրման ղոթոում ղեռ մնցյալ դարի վերջից սկսած կարերոր ղեռ էին խուղում Գեռլայի, Եղիսարեթուպոյի, Զուրցոփի և մյուս վայրերի հայերը, Այդ ռեսակետից հիշատակության արժանի էին Գեռլայի հայ առետրակաների՝ կաշեղործության, Եղիսարեթուպուի՝ մոմաղործության մաուրիֆալուուրաները և մում սպիտակիցներու արվեստը⁸⁹:

⁸⁸ «Հանդես ամսերնա», Վիննա, 1905, էջ 194:

⁸⁹ Șt. Imreh, Despre începuturile industriei capi a' lste în Transilvania... București, 1955, p. 10

Նդիսաբեթուպոլսում մեծ մասիսլ ունենր մասգործությունը: 1837 թ. հաստատվեց մասգործների ընկերություն կանոնադրություն: Քաղաքային վարչությունը վարձով համքարությունը տրամադրում էր արտադրությունը, ինչպես նաև ցանագան ալ հտրմարություններ:

Այստեղ դարսակգրում մեծաքանակ առևտրով էր զբաղվում Ստեփան Ալթուն օղլուն, որը սուլթանական ֆերմանով իրավունք ուներ Կ. Պոլսից ապրանք արտահանել Արեւելյան եվրոպա: Նա առևտուր էր անում Մոլդովայի, Վալաքիայի, Բուլղարիայի և Սերբիայի քաղաքներում, Ստեփան Ալթուն օղլուն իրավունք էր վերապահված Ավստրիական կայսրությունից իր ընթած ապրանքները վաճառելու Արեւելքի մի շարք երկրներում:

Հայաքանակ քաղաքները, իբրև կայսերական ազատ քաղաքներ, մոտավորապես կես դար (1791—1837) պայքարեցին տուրքերից, զինվոր պահելուց և այլ պարտավորություններից ազատվելու համար, Սակայն կայսերական նոր հրովարտակով սահմանափակվեցին անցյալում հայերի վաճելած արտոնությունները: Հայերի փողով դնած քաղաքային հողերը համարվեցին արքունական: Չնդյալ համարվեցին նաև դեռևս Մարիա Թևրեզա կայսրուհու օրոք ողիւից ըմպելիքներից, տներից և մսագործությունից զանձվող հարկերից ազատ լինելու իրավունքները:

Հայկական դադությունում ստվարացող չթափորությունը միմանր մասամբ բարձրեցւո համար հայ հարուստներից ոմանք հիմնում են աղքատանոցներ, ծնրանոցներ, օրսանոցներ և այլն:

Հայկական կենտրոններում դարգանում էր դեմոկրատական ուղղության դրականությունը: Հովհաննես Գալտեպոլյանի կողմից Նդիսաբեթուպոլսում XIX դարի օկգքներին զբված քարտզների և այլ բնույթի նյութերի անտիպ ժողովածուներում հնդինակր մերկացնում և անարգանքի սյունին էր դամում քաղաքի մեծահարուսաներին:

Մեծ արժեք է ներկայացնում դեռւադի հայ նշանավոր դործիչ Ջաքարիս Կապուշյանի «Գանդատ» խորագրով անտիպ պարսավագիրը, գրված 1831—1835 թթ., ուր հնդինակր քննադատում էր վերնախոսվի լարաշահությունները հայ մեծամեծների հարստանալու մարմաջը:

1801 թ. Գեուպոլում վերջ արվեց հայ վաճառականների կողմից իրենց ժողովները մայրենի լեզվով վարելու սովորությանը: 1836 թ. կառավարությունը արգելեց հայ վաճառականներին հաշիվները հայերենով գրելը: 1805 թ. Ողիսաբեթուպոլսի քաղաքային վարչությունը ևս ստիպված վերացնում է արձանագրությունները հայերենով պրելու կարգը: 1839 թ սկսած Գեուպ հայաքաղաքում գիշերապահի հայերեն երգը երգվում է հոճդարերեն: Նդիսաբեթուպոլսի քաղաքային գալրոցում, ինչպես նաև Ղարամյանի կուսկով հի րոված վարժարանում աշակերտները այլևս չէին սովորում հայերեն: ալ լուսն սովորեցնելու իրավունքը վերապահված էր միայն քաղաքի Մխիթարյան սովորեցնելու իրավունքը: Անշուշտ, այս ամենին մասամբ նդատյան վանքին կից դործող դպրոցին: Անշուշտ, այս ամենին մասամբ նդատյան վանքին կից դործող դպրոցին: Եւրոպայի հայոց կենտրոնները դեռևս շարունակում ին ալուրին, Տրանսիլվանիայի հայոց կենտրոնները դեռևս շարունակում ին ալուրին, միայն: Եկեղեցիներում արարողությունը և քարտզները հայերեն էին հայերեն էին արտասանվում նաև դամբանականները: Հայերեն երգերը, պա-

որակաբարձի հայրը էին դարձրել նաև 133 տարի առաջ վերացված ազդեցիկ հնքնություն հայկականությունը վերականգնելու խնդիրը, և ևրտաքնապես կրթնական թվացող այդ պահանջը Տրանսիլվանիայի հայերի համար ուներ հայապահպանման կարևոր նշանակություն, նրանք հայտնի էին փայփայտմ, որ հիշյալ միջոցով ցրված հայերին դարձյալ կհամախմբեն հայաքնակ քաղաքների շուրջը և նրանց վերծկպահեն ծաղկելու վտանգից:

Հայաքնակ զաղույնների պատահամախմբումը Պենտի աշխարհածողությունը էությունը էին սահմանել, իրենց հայրնակիցներին տեղակ էին պահում անցողիկալներին, նպատակ էին հայկական կենտրոններում աշխտանքավարդիկ ստեղծելու պոծին: Հունդարական հեղափոխությաննակուն դեկավար խառը Կոշուտը Գեոլայի դեպուտատ Գրիգոր Սիմայանին էր վստահել Տրանսիլվանիայի ազդույնների կոմիտեի պաշտոնը, քանի որ նա քաջ գիտակ էր նահանգի տարբեր ազդույնների միջուկին ու պահանջներին, Հետադայում ժայրատակ ազդամիջյան խոսվույնները թույլ շտվեցին նրան արունակելու այդ խիստ կարկվուր գործը: Հեղափոխությանը հերոսներ:

Հովհաննես Յեյուս

Հեղափոխության մասնակից հունդարացի զնդապետ Շանդոր Տելեկին այդ մասին գրել է. «Բոլոր ազդույններից միայն հայն է, որ ապրում է մեղ հետ միասին և մեռնում է մեղ համար... գինվոր է 1848—1849 թվականների Տրանսիլվանիայի պատերազմի ժամանակ...»⁹²:

Տրանսիլվանիայի հայերը հեղափոխությանը տվել են հրեք փառաքունված զորավարներ, Գրանցից առաջինը Լևոն Կիշյանն էր (1800—1849), որի զերդաստանը նախապես կոչվել է Ազոնց, Մեծ էր նրա դերը հատկապես Բահատում՝ սերբական հակահեղափոխական զորքերը ջախջախելու գործում, նա իր տաղանդով աճեց և դարձավ հեղափոխության ղեկավար և ապա հունդարական բանակի հրամանատար: Նա ծնվել էր Նդիտաբնթուպոլիս հայաքաղաքում, մեծացել օտար միջավայրում, սակայն միշտ էլ նա էր տաժում դեպի իր ազգակիցները, Գեներալ Վիլմոշ Հալալյանը (1815—1849)

⁹² Avedik Felix, A magyar, örményseg múltja és jövője Jelenlősege. Budapest, 1921, էջ 8.

գործչալ ծնվել էր Եղիսաբեթուպոլսում: Նա իր գործով Բաղատում կարողացավ կասեցնել Հեղափոխությունը Ճեշելու համար ուղարկված ցարական զորքերին և աչքի ընկավ իր խիզախության: Հեղափոխության պարտության հետ Կիշ(յան)ն ու Լուդար(յան)ն այլ զեկավոր զորավորների հետ մահապարտվեցին: Տրանսիլվանիայի Հեղափոխության փառաբանված ընդհանուր հրամանատար զորավոր Բեմի այդ բազուկը դարձավ հայազգի ղեկավար Լուդանենու Ցեց(յան)ը (1822—1904), որը Գեուլայի ծնունդ էր: Բեմի նրան դարձրեց ղեկավար և ապա 1849 թ. ապրիլին վստահեց Տրանսիլվանիայի Հեղափոխական բանակի ընդհանուր հրամանատարի բուրևս պաշտանը: Բացի տաղանդավոր դորավոր լինելուց, Ցեց(յան)ը Հեղափոխության շրջանայաց ղեկավարներին էր:

Նա ղեկում էր, որ այնպես է մեկուսացնել և թշնամացնել Տրանսիլվանիայի ժողովուրդներին, այլ պետք է համալսմանը նրանց հեղափոխության շուրջը: Նրա զորին է պատկանում 1850 թ. Գերմանիայում հրատարակված դերմաներին այն հատորը, որ հմուտ կերպով Ցեցյանը նկարագրել է Բեմի հեղափոխական բանակի տեղած մարտական ուղու պատմությունը: Հեղափոխության ճեշումից հետո նա մի կերպ ազատվեց թշնամու ճիւղաններից և միայն նրա նկարը կախաղույն բարձրացվեց: Անցնելով Արդենախի, նա կապմոտեց Արդենախի ղեկավարական ազնվածիկին և դարձավ նրա աստիճանորդը: Կարճատև, նա է հիմնադրել Բուխուս-Ալբերտի ղեկավարական աշխարհադրական ինստիտուտը: Մակայն Ցեցյանը չմոռացավ հայ ժողովրդին: Նա սերտ կապերի մեջ էր իր ազգայինների հետ և մինչև իր վերջին շունչն աշխատեց Ֆեուլայում յուրա տեսնող հունգարերեն հայագիտական «Արմենիա» հանդեսին:

Հունգարական Հեղափոխության թնդունթածիկների հազարապետին և հայազգի Հերոս Դիոնիսիոս Լուքալ(յան)ը, որին նախ մահվան դատապարտեցին, ապա այդ պատիվը փոխարինեցին բանտարկությանը Քաղաքական խռոշը գործի էր նաև Սահիան Կարովի(յան)ը՝ (1819—1881): Նա քաղաքական մի շարք աշխատությունների հեղինակ էր և հունգարական ազնվածիկի թղթակից-անդամ: Հեղափոխության տարիներին նա փախեց իր կրտսեր աստեղախոսություններով, Ռուսիան Կոստվե(յան)ն էր, որ Կոշուտին և Սարվարին հետ դրեց անկախության հուշակաման հայտարարությունը, որով Հաբսբուրգյան ղեկավարական ղազնից հռչակվեց: 1861 թ. արտառահմանից վերադառնալով հայրենիք, 1867—1870 թթ. նա դարձավ Ավուստ-Հունգարիայի կառավարության աստիճան հայազգի նախարար:

Հայերը կրկին տվեցին նաև հայտնի դիտակամներ: Դրանցից էր մեծ բուսարան Գարրին Կոլֆ(յան)ը (1811—1892), նա անգամ էր արտասահմանյան բաղմամբով դիտական ընկերությունների: Երկրի նշանավոր բուսաբաններից էր նաև հայազգի Անտոն Ցեց(յան)ը (1801—1865), Այս կրկին դիտակամների կողմից հայտնաբերված մի շարք բույսեր կոչվում են նրանց անուններով:

Բժշկապետ Ստեփան Մալի(յան)ը Հեղափոխության բողաշունչ բանաստեղծ-հերոս Շանուր Պետեֆին մոտրիմ բարեկամն էր և մահանակից 1848 թ. համալուսարանական ցույցերի: Մալիյանը գործակցում էր «Արմենիա»-ին և

հայկական թանգարանին, Դոկտ. Մառտինոս Չաուսյանը 1848—1849 թթ. հունգարական համալսարանի ռեկտորի տեղակալն էր, իր կրթի հայտնի դրող-նեերի շարքում հիշատակվում են նաև բնիկ գեղապիկ Լասլո Ասրովել(յան)ը (1780—1839), Օդոստոկիսս Էռսովել(յան)ը (1811—1861) և ուրիշները։ Միքայել (Մինաս) Մալի(յան)ն (1799—1858)՝ հունգարական ճարտարապետական ակադեմիայի ակադեմիկոսը գեմբելիցի և ամենահայտնի ստղծագետ շինարար-նեերից մեկն էր։

Հունգարիայի և Տրանսիլվանիայի հեղափոխության պատմության մեջ հեղափոխական էջեր է աբանապրել Գեոյայի, Նդիսաբեթուպուխի, Զուրջովի, Սեյ-վիդի և այլ վայրերի հայ ազգաբնակչությունը։ Հայերը օգնել են ոչ միայն Նյութադելս, այլև կարևոր դեր են խաղացել իրենց թարգմաններ, բանբերներ, դիմության քայլերի և այլն։

Տրանսիլվանիայի հայ գաղութը 1848—1849 թթ. հեղափոխության հռչ-ման հետևանքով ծանր կորուստներ կրեց։ Հատկապես մեծ հարված ստա-ցավ նրա խոշորագույն կենտրոններից Նդիսաբեթուպուխը։ Բացի այն, որ կայսերական իսկականները քաղաքից կողոպտեցին Նդիսաբեթուպուխի գանձի-րը և ռենցիվածքը, մտադրեցին հեռավոր 44 քաղաքներ, ավաններ և գյուղե-րի բնակիչները ևս թալանի և հափշտակության ենթարկեցին քաղաքի բոլոր տները, շուրջ 500.000 ֆլորին վնաս պատճառելով⁹³, Շատ ավելի ուշ այդ թա-լանված ավերից միայն ամենշատիկներ վերագործվեցին քաղաքին։ Գեոյան ևս մեծ սպառնալույսներ վճարեց և ավարի ենթարկվեց, Հայկական կենտրոն-ները մեծ վնասներ կրեցին նաև դրամական ռեֆորմի հետևանքով. միայն Գեոյան 411.000 թղթադրամ հանձնեց. Տրանսիլվանիայի հայերից շատերը աշխատանք փնտրելու համար ստիպված եղան ջրվել իր կրթվածի, իսկ քաղ-մաթիվ այլազգիներ էլ հաստատվեցին նրանց կենտրոններում։ Այս բոլորի հետևանքով պոլիտիկական հետադիմեց հայկական կենտրոնների տնտեսական, ազգային և քաղաքական կյանքը։

1861 թ. Լիսաուկ Գապտեղուվյանի կտակի համաձայն հիմնվեց «Դաու-տեղուվյան հիմնարկությունը», որը սատարելու էր Նդիսաբեթուպուխի աղ-քատ աշտուկներին ուսմանը և օտեղծելու աղքատների հատուկ աշխատա-րան։

Տրանսիլվանիայի հայերի պատմության մեջ 1850—1870 թթ լուսավոր-մի շրջան էր, երբ բոլոր հայկական կենտրոնները համախմբվելով, միասնա-կան ուժերով սկսեցին պայքար ծավալել հանուն ազգային ավանդույթների մերակտնդման։ Գեոյայի, Նդիսաբեթուպուխի, Զուրջովի և Սեյվիդիի հայերը 1868 թ. երկրի մշակույթի նախարարին պահ իրենց դիմումում հայտնում էին, որ իրենք ղեկավարում են կարող երևակայել ու ենթադրել, թե հաջարածյա ձևեր լինան... Ի՞նչը որինավոր արգարություն կուղենք...»։

Գեոյայի ղեկավարությունը դրում էր. «Ինչն հայ կապիկապատի-րականությունը չօգնեն, ապա մեր ազգություններ և եկեղեցու վաճառ է րո-պառնում»։ Շատ մեծ եղան այս շրջանում հատկապես հոգիներ հովիվ և պատ-

⁹³ Գ. Դավրիլյան, Հայք Նդիսաբեթուպուխի, Գրանիտական, հատ. Գ, վրենես, 1904, էջ 331—357։

մարան հայինկ լուքալյանի ցանքերը, որն այդ նպատակի հաջողութան համար 1867 թ. հրատարակեց «Տվյալներ Տրանսիլվանիայի հայերի պատմությունից» հանդարներն գիրքը, ուր հասկապես անդրադառնում էր Տրանսիլվանիայի հայերի առաջնորդական աթոռի միակտեղեման հրատապ հարցին: Զնայալ իր առաքացած տարիքին, լուքալյանը 1872 թ. Հուսմ դեպք և պապին ներկայացավ, ուսկայն տմեն մի մեուր անարդուներ մնաց, թեև իր ամբողջ ունեցվածքը նվիրարերեց հիշյալ հարցի հաջող լուծման գործին⁹¹:

Տրանսիլվանիայի հայաբնակ դադութում ամբողջ XIX դարի ընթացքում հայերը շարունակում էին ձեռագրերի ընդգործակման դործը: Սակայն, ի տարբերություն նախորդ դարից, այս ժամանակաշրջանում արդեն ռերակերպում էին տրանսիլվանիայի հողում ստեղծված ինքնուրույն ստեղծագործությունների ընդգործակման աշխատանքները: Գեուլյաում իբրև բաղմարդուն գրքերը գործում էին Մանուկ Բաշդուլյանը, Զաքարիա Կապրուշյանը, դպրապետ հալատուր Հորմյանը, Սղիաբեթուդյանում հիշվում են Հովհաննես Գապտեպուլյանը, Զաքարիա Տոնականյանը, Բրաշով քաղաքում՝ Գրիգոր Սարգսյանը և ուրիշներ: Հայերը նդիսորեթուդյանում և Գեուլյաում ունեցել են մատենադարաններ, դրադարաններ ու դիվանատուն: 1818 թ. Գեուլյայի դրադարանը կարգի է ռերել և ցուցակադրել Զաքարիա Կապրուշյանը: Այդ րուրըր հետադայում կորիդը հանդիսացան Գեուլյաում ստեղծված հայկական թանգարանի: Զուրջովն ու Սեպիդին էլ ունեղել են իրենց համեուտ դրագարանները: Կապրության մղած պատերազմների հետեանքով դատարկվալ գանձարանը մեծ գումարով համարելու ստթիվ Գեուլյայի հայերը Ֆրանց Մկայսրից 1806 թ. ստացան հոլակալութր նկարիչ Ռուրկեսի «Քրիստոսի իգեցումը խալից» մեծադիր նկարը:

Սկսած XVIII դարի վերիցի և հուսկապես XIX դարի սկզբից Տրանսիլվանիայի հայկական դպրոցները վերելք են տպրում: Մեծ աեուս վաստակեց նդիսորեթուդյանի հայկական դպրոցը, 1814 թ. այն 57 աղակերտ ուներ: Հիմնվում է նաև սզդիկների դպրոց, Ամուր հիմքերի վրա է դրվում տղաների քաղաքային վարժարանը:

Գեուլյայի դպրոցը ես ապրում է իր վերելքը: Այստեղ 1818—1866 թթ. ընդմնաութր աշխատուեղ կատարեց Զաքարիա Կապրուշյանը, նրա աղանկաուներից էին գսկա, Վարդան Ըստկարյանը (1843—1886), որը հեղինակ է մի քանի գրքերի և եղել է Վիեննայի Մխիթարյան մխարանության րնդհանուր արքահայրը, հայինկ Սանկտույանը (1843—1907), որը խմբադերեց «Armenia» հանդեսը: Սեպիդիի հայ դպրոցը ես իր վերելքն է տպրել 1797 թ. սկսած: Շնորհիվ Աղ. Ինժիճյանի ցանքերի, այս աղքատիկ և փոքրութիվ հայ գաղութն իր դպրոցին տալիս է 56—60 աղակերտ: Դպրոց կար նաև Զուրջումում 1832 թ. Դարումյանը արիորդաց դպրոց է հաստատել նյութում:

Տրանսիլվանիայի հայաբնակ դադութում հանդես է դալիս ոչ միայն թարգմանական, այլև ինքնուրույն դրականություն: Այդ տեսակետից հիշատակության արժանի են Զաքարիա Կապրուշյանի ալիլի քան 32 Ախադիր և քարդ անտիպ

⁹¹ Գր. Գավրիլյան, Տրանսիլվանիայի հայոց մխարապոլիսը կում նկարագիր ներա հաստադարել, Վիեննա, 1896, էջ 143—149:

մնացած հատորները, ուրեք արժեքավոր են Գեոլա հայաքնակ զաղութի մտա-
վոր և հասարակական կյանքի պատմության ուսումնասիրման համար, Եղի-
սաքեթուպոլսում ղեկավար XVII դարի վերջին դարձրին առնթի կազմակերպ-
վում էին թատերական ներկայացումներ: Գեոլայում ևս XIX դարի սկզբում
գործում էր դարձրուկան թատրոն:

Իրիկ անմիջական հետևանք ուղղային ինքնուրույնության պահպանման
համար մղված պայքարի, Տրանսիլվանիայի հայերի մոտ այս շրջանում ըս-
կուսեց զարգանալ իրենց տնտեսային ուսումնասիրելու ձգտումը, երեան հկուս
առաջին պատմագիտական աշխատությունները:

Առաջին հայ պատմագիրը, որը միջադարձին ստալուրեզ դուրս բերեց
ինչպես բնագիտական հայ ժողովրդի և ի մասնավորի հայ գաղթավայրի
պատմությունը, հաշիկ Լուրաշյանն էր (1804—1870): Նա 1859 թ. վերնա-
յում հրատարակեց «Տրանսիլվանիայի հայերի պատմություն»⁹⁵ լատիներեն
աշխատությունը, որ խոսում է հայ ժողովրդի պատմության, Հայաստանի
աշխարհագրության, հայ ծնաի և Տրանսիլվանիայի հայոց պատմության մա-
սին, նա 1867 թ. հունգարերեն լույս տեսնեց նաև «Տիլլալեք Տրանսիլվա-
նիայի հայերի պատմություն» գործը⁹⁶, որտեղ լրացումներ կատարեց հայ
գաղթավայրի պատմության վերաբերյալ և հատկապես կանոց առավ հայկա-
կան առաջնորդության վերականգնման հարցի վրա, 1870 թ. դարձյալ Լու-
րաշյանն էր, որ հրատարակեց հունգարերեն «Հունգարացիների նախնիները,
նրանց վաղնիկ անունները և բնակավայրերը ըստ հայ աղբյուրների» ծավա-
լուն աշխատությունը, որ ղեկավար էր նաև հայ-հունգարական կույրերին վե-
րաբերույ հայերեն ընդգրկող⁹⁷:

ԲՈՒՆԴՆԵՐԻՆ Դարեր գոյատևելով, բուլղարահայ գաղութը հիմնականում
պահպանեց իր աղղային կերպարանը նաև նոր ժամանակներում: XIX դա-
րի սկզբին Շումանում (Կոլարովգրադ), բնակվում էին շուրջ 200 տուն հայ,
Վաստայում և Ռուսուկում (Ռուսն)՝ 150-ական, Ֆիլիպպոպոլսում (Պոլովդիվ)
100, Բաթար-Բազարյիկում (Բազարչիկ) և Հաջի-Օղլու-Բազարչիկում (Բոք-
րի, Տոլբուխին)՝ 30-ական, Բարդասում, Ռադգրադում, Պրովադիայում և
Սիլիստրայում՝ 20-ական, Ալաթում, «սակալ տունը Հայոց», իսկ Սոֆիայում
այստաջադույնը բազում էին... սակայն հայ բնակիչը ցրումալ յայն և ԿՄՄ
կողմ:

XVIII դարի վերջերին և XIX դարի սկզբներին Բուլղարիայում սաստկա-
ցան թուրքական ճնշումներն ու հայաթանքները. մասնատկան բնույթ ստա-
ցան բուլղարացիներն ու կաթաղանդությունները, ապրիկի դանձումներն ու
աղարձակ կողպուտը, որոնց հավատարմություն ենթարկվում էին թև բուլ-

⁹⁵ Lukács Kristóf, A magyarok osei, le, hajdankori
menny kufok után, Kolozsvár, 1860
Ե և Մ ԲՈՒՆԵՐԻՆ, Մանապոհորդում: Ենհատան և և և կողման բնակալս ի Հայ-
կազանե... վեհեթիկ, 1860, էջ 209—215:

ները լուրջ համված հասցրին նաև բույդարահայ գաղութներին, Հայ քնակ-
չություն տեղաշարժի հետևանքով մի շարք հայկական գաղութների, ինչպես
Սոֆիայի, Բուռնովայի, Ֆիլիպպոպոլի և այլն, ազգային կյանքը թուլնեց, իսկ
մի շարք հայկական գաղութներ էլ, ինչպես Պրավադիայի, Ռազդարդի, Այուտ-
ոֆ և այլն, բոլորովին դադարեցին գոյություն ունենալուց, Այդ պրոցեսին
նպաստեցին նաև պարբերաբար ծագող հոսանքաբեկան պատերազմները,
որոնց ընթացքում թուրքերը բաղժիցս ամենեցին Վստան, Ծոմենը, Ռուս-
տիլը, Ֆիլիպպոպոլիսը, Այուտո, Բուրգուսը, Պրավադիան, Ռազդարդը, Թրեո-
վոն և այլ քաղաքներ, որոնք միաժամանակ հանդիսանում էին բույդարա-
հայություն մեծ ու փոքր կենտրոնները:

Ինչպես նախորդ դարերում, այնպես էլ հոր ժամանակներում բուլղա-
րահայությունը հիմնականում ընկալվում էր քաղաքներում: Նրա ճեղք մե-
ծամասնությունը դրադվում էր արհեստներով, հատկապես՝ ոսկերչությամբ,
կաշեգործությամբ, կոշիկակարությամբ, գեթականությամբ, ներկարարությամբ
և թիթիզագործությամբ:

Բազի մասը արհեստավոր-վաճառականներից, որոնք մեծ տեսակարար
կշիռ ունեին բույդարահայության ընդհանուր զանգվածում, կային նաև իւ-
շոր անտրապիաներ, որոնք նշանակալից դեր էին խաղում Բուլղարիայի և՛
ներքին, և՛ արտաքին, և՛ տարանցիկ առևտրի ապարդիում՝ տնտեսապես
հաղորդակից դարձնելով նրկիրը ինչպես Ռուսաստանի ու Ուկրաինայի, այն-
պես էլ Խորձավոր Արևելքի և Արևմտյան Եվրոպայի հետ⁹⁹:

Բույդարահայության շարքերում կային նաև գյուղացիներ, որոնք բը-
նակվում էին մասնավորապես Աքեմլը, Կուլուրա, Կերմենլի, Ախի-Օրման,
Ջամբազը և Միսիրլիի գյուղերում, նրանք զբաղվում էին ալյուրգործությամբ,
գլխավորապես՝ խաղողագործությամբ, պաղարծծությամբ և բանջարաբու-
ծությամբ¹⁰⁰:

Զգայի տեսակարար կշիռ ունեին նաև բուլղարահայ քաղաքային և գյու-
ղական ընչազուրկ տարրերը, որոնք հանգնա էին գալիս բնակավայրերի, սեա-
զուր թանվորների, ջրկիրների, տնային ծառայողների, բատրակների և գյու-
ղատնտեսական բանվորների գերում¹⁰¹:

Այլ դարի առաջին կեսում աղղային կյանքը բուլղարահայ գաղութե-
րում ապրում էր գրեթե համընդհանուր անկում, Աղղային վարժարանները,
որ զբաղվում էին Ֆիլիպպոպոլի, Վստանի, Ծոմենի, Ռուստուկի և Ռա-
խար-Բաղարիկի հայ-յուսավորական եկեղեցիներին սուրբներ, գանվում
էին նյութական անձուկ վիճակում:

Անդրադանալով բուլղարահայության ուսումնա-գալորակաճ գործի զըր-
վածքին, լավատեղյակ ժամանակակիցներից մեկը վկայում է. «Եվրոպական
Թուրքիայում գրեթե չեն հանդիպում հայկական իրական ուսումնարաններ-
վառնալում կու միայն մեկ՝ արական հայկական գալոր, այն էլ շատ խղ-
ատկ վիճակում: Նու ունի ընդամենը հրկու ուսուցիչ, տեղավորված է եկեղեցու

⁹⁹ Տե՛ս Թեոդիկ. Ամենուի տորեցոյ, Վենետիկ, 1926, էջ 656—658, տե՛ս նաև ІГІВІА
у КР ССР (այսուհետև Ա.Գ.Պ.), ք. 59, յ. գ. 93, ք. 46, գ. 122, ք. 77.

¹⁰⁰ Սոֆոֆ, ք. 211, ք. 57, 62, գ. 214, ք. 21, 25, 27, 227, 283.

¹⁰¹ Նույն աղղում, գ. 211, ք. 4, գ. 219, ք. 37.

Եսկուժ կառուցված մեկ ոչ մեծ սենյակում թեպետ և դպրոց ևն հաստատում հարյուրից ավելի պատանիներու Այդ շինությունը այնքան փոքր է, որ աշակերտների 3/4 մասը հատում է հատակին՝ նստարաններ դնելու համար տեղ չի հնչում հետևանքով։ Ուսումնարանը կարիք ունի ամեն ինչի, անգամ անհրաժեշտագույն դասագրքերի։ Վառնայի հայ քնակությունը և նրա համայնքը աղքատ են, աղքատ՝ բուլղարականից և շատ ավելի աղքատ՝ հունականից։ Նրանք միջոցների իրոք մեծ կարիք ունենալով։

Բրիտանացիների իսլամացման քաղաքականությունը, որ հետևողականորեն վարվում էր Բուլղարիայում, ինչպես և այնտեղ ծվարած սակավաթիվ հայության ազդային ուսումնասիրության անմիջապես դրվածքը հանդեքնել էին նրան, որ XIX դարի առաջին կեսին մայրենի լեզուն բուլղարահայ գաղութներում մղվել էր հետին պլան և փոխարինվել թուրքերենով Անգամ վառնայում, ուր կար նորակառույց եկեղեցի (1842 թ. սբ. Սարգիս) և ազդային դպրոց, շատ քներն էին, ինչպես վկայում է ուղեգիրներից մեկը, որոնք խոսում էին հայերեն։

Բուլղարահայերի կացությունը Հայաստանի փոխվել XIX դարի կեսին՝ կապված Բալկաններում շարունակվող թուրքական բռնությունների, ֆեոդալական հարաբերությունների հետագա քայքայման և կապիտալիստական հարաբերությունների ձևավորման հետ, Հուլյն, բուլղար, հայ և մյուս ժողովուրդների ազգակազմավորման պրոցեսը, նրանց ազգային-ազատագրական շարժումները նպաստեցին բալկանահայության ազգային դարձման, սկզբությունների ընդհանուր վերածնունդը ազգացության և գործիչ նաև այստեղի հայերի պատճառով։ Նրանք արդեն թեպետ ինչպիսիք են ազգության վերածննդի, այսպես ասած, առաջին փուլը¹⁰², — իրավացիորեն նկատել է որոշ բանաստեղծ-դեմոկրատ Արեքունցը Օլիսիսը, որը 1862—1865 թթ. ծառայել է որպես փոխհյուպատոս Վասնայում։

Ղրիմի պատերազմից հետո բուլղարահայ դադթավայրերն ընդունեցին արևմտահայ նոր զաղթականներու Բուլղարիայում, Թրակիայում և Մակեդոնիայում բնակվող հայերի թիվը հասավ 140 հազարի¹⁰³, նկատելիորեն աճեց Փիլիպպոպոլսի, Վառնայի, Շումենի և Ռուսլուկի հայության քանակը, վերականգնապես Սոֆիայի, Թաթար-Բաղարլիկի, Միլիտարայի, Բուրգասի և մի շարք այլ քաղաքների խամրած հայկական զաղթաբաններու Բուլղարական հողում հիմնադրվեցին հայկական նոր համայնքներ, ինչպես Վիդինում, Շամբուլում, Սվիշտովում (Ռիստովո) և այլուր։

Բալկանյան ժողովուրդների և բալկանահայության սոցիալ-տնտեսական և ազգային-քաղաքական կյանքում նկատված տեղաշարժերը խթանեցին հայ և բուլղարական առևտրությունների հետագա զարգացմանը, Գիտակցելով հայ և բուլղար ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի արմատական շահերի ընդհանրությունը, հայ հասարակական-քաղաքական գործիչները ըս-

102 ՌԱՔԱ, ֆ. Գեապանությունը Կոստանդնուպոլսում, ք. 1615, ք. 87։

103 Նույն տեղում, ք. 88—89։

104 ԿՊԲՊԱ, ֆ. 430, ք. 265, ք. 2։

կրսեցին իրենց ուժերի ներածին չափով նպաստել բուլղար ժողովրդի ազգային դարձմանը և վերածննդին։ Այդ տապաքեղում հատկապես մեծ են այդպիսի փորագրիչներ ու տպագրիչներ Ք Տիֆիթճյանի, Հ. Իփեսայանի, Ք. Խրաժյանի, Հ. Պոլսեյանի, Հ. Փափազյանի, Հ. Կապաֆյանի և այլոց ժառանգությունները։ Շնորհիվ նրանց ջանքերի Կոստանդնուպոլիսը դարձավ բուլղարական տպագրական դրածի կենտրոններից մեկը, որ 1840—70-ական թվականներին լույս տեսան 202 անուն բուլղարերեն գրքեր, 17 անուն լրագրեր ու ամսագրեր, 31 անուն տարեգրքեր՝ տողորմած բուլղար ժողովրդի ազգային-ազատագրական դաշափարներով։ Ընդ որում, Քաղեու Տիֆիթճյանը, որը սերտ հարաբերությունների մեջ էր բուլղար լուսավորիչներ Կոնստանտին Ողեյանովիչի, Իսկան Բողորովի, Պետկո Սլավեյկովի և այլոց հետ, հանդիսացավ Կոստանդնուպոլսում առաջին բուլղարական տպարանի («Տրուդոլուսիյա այյոյա») հիմնադիրն ու տնօրենը, բուլղար առաջին գրաշարների ու տպագրիչների ուսուցիչը։ Բացի յեղալ գրքերից (74 տնուն) և «Ճարգադուկի վնստնիկ» հանրահռչակ յրագրից, նա յույս էր նծայել նաև անյիջով դրականություն, այդ թվում մարտական կոչեր և թոռացիկներ՝ ուղղված բուլղար ժողովրդին։ Ընդամենն նա սեփական ձեռքերով իր տպագրատուն արտադրումը տարածել է Բուլղարիայում, որի համար էլ ենթարկվել է հալածանքների։

Հայ ժողովրդի լայնորեն արձագանքեց բուլղարների ազգային-ազատագրական շարժման փերիքին, ջերմորեն ոգջունեց նրանց հերոսական ելույթները, հնարավորությունների սահմանում օգնություններին ցույց տվեց բարոյական և նյութական աջակցություն, նա դատապարտեց թուրքական իշխանություններին, որոնք հրի ու սրի մատնեցին բուլղարական քաղաքների քաղաքներն ու դուռերը։ Բուլղարահայերը լիովին բաժանում էին բուլղար ժողովրդի քայտը և ակափվորեն մասնակցում ապստամբական շարժումներին։ Շնորհիվ իրենց անհնուրաջ դործակերպի բուլղար ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումների պատմության մեջ մտան քաղաքիվ բուլղարահայեր։ Հիշարժան են հատկապես Կապաճյայի փոռու-հեռուդրատան պաշտոնյա Երանոս Երանոսյանը, որը զոհվել է հանուն Բուլղարիայի ազատագրության, Հովհաննես Լիաջաջյանը, որը սերտ կապերի մեջ է եղել բուլղար հեղափոխականների հետ և փրկել է Գեորգի Ռեկովսկու կյանքը, Գեորգ Ռույսկյանը (Քաղեու Պոդոսյան), Լեթիկ Գեդիկովը (Հալուսյան Գեդիկյան), Լարսպետ Քաղվորյանը, Խաչեր Վարդապարյանը, Կարապետ Փափազյանը և ուրիշներ¹⁰⁵։

Հայ ժողովրդի հղրայրական զգնության ձեռք է մեկնել նաև բուլղար հեղափոխականներին, որոնք քանտարկվում և արքորվում էին Թուրքիայի փոքրասիական հաճանգները, մասնավորապես՝ Լեռնեյան Հայաստան։ Իրենց անշահախնդիր աջակցությամբ և օգնությամբ նրանք նպաստեցին բուլղար արքադականների տառապանքների թեթևացմանը և կյանքի պահպանմանը։ Փիարբեքի, որը հանդիսանում էր բուլղար աքադականների կենտ-

¹⁰⁵ С. В. Оганяян, Армяно-Болгарские исторические связи и армянские колонии в Болгарии во II половине XIX в., Ереван, 1968.

քոնատեղի, պատմության մեջ մտալ որպես հայ և թուրքար ժողովուրդների հղ-
քայրական հարաբերությունների ամրապնդման վայր, Բուլղար աքսորական-
ները, որոնց թվում էին ակաճավոր հեղափոխականներ Անդեյ Օբրետենովը,
Գևորգի Միրկովիչը, Աթանաս Ուղոնովը, Պյոտր Բերկովսկին, Ստոյան Զախ-
մովը և ուրիշներ (շուրջ 200 հոգի), սրռակի հետք թողեցին արևմտահայերի
հասարակական-քաղաքական կյանքում: Բերևա նրանց ազդեցությանը Դիար-
բերիում 1865 թ. հիմնադրվեց «Հայրենասիրաց» զեմոկրատական կազմա-
կերպությունը:

Բայկանյան ժողովուրդները, ինչպես և բալկանաբնակ հայերը, թուրքա-
կան լծից ազատագրվելու զբաղվածությանը տեսնում էին ռուսական ղեկերի հաղ-
թանակի մեջ: Բայկանյան ճգնաժամը քրիստոնյաները անհամբեր սպասում են,
շեշտված է վառնայի ռուսական փոխհյուպատոս Վ. Նյագոնի 1870 թ. դի-
վուցագրերից մեկում, — Ռուսաստանի պատերազմին՝ ընդդեմ Ռուրեիայի,
որպեսզի ցույց տան ամեն տեսակի աջակցություն... Ներկայումս Ռուսաս-
տանի Արևելյան պատերազմի դիպքում քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդները հա-
մատարած կապաստման ու ուսանների հետ կշարժվեն նրանց բոլոր թշնա-
միների դեմ և պատրաստ են ամեն ինչ զոհարելու իրենց ազատագրության
համար»¹⁰⁶,

3. ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԵԴԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐՆԵՐ

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ: XIX դարի առաջին կեսին Պարսկաստանը շարունակում
էր մնալ որպես միջնադարյան հետամնաց ազդարային երկիր: Կյանքի ու
դուրքի անապահովությունը ստիպում էր տյարակահայ բնակչությանը գաղթել
դիպի ապահով վայրեր՝ Հնդկաստան, Ռուսաստան և այլ երկրներ: Այդ ժա-
մանակ, — վշտով զրույթ է ժամանակակից պատմիչ Խաչատուր Զուղայե-
ցին, — ջուղայեցի հայերը ամբողջապես ցրվեցին երկրի երեսը... ոմանք զը-
նացին Հնդկաստան, ուրիշներ՝ Ռուսաստան և կեսը՝ աշխարհի այլ երկրա-
մասեր»¹⁰⁷. Գաղթում էր գլխավորապես պարսկահայ բնակչության ունեոր
խավը: Պարսկաստանում մնում էին առավելապես գյուղացիները և արհես-
տավորները, յայինքն՝ նրանք, ովքեր գաղթելու հնարավորություն չունեին:

Պարսկաստանի զրույթունը ավելի ծանրացավ XIX դարի հիսունա-
կան թվականներին: Պարսկաստանի մի քանի գաղթավայրեր՝ Նեղվելով պարս-
կական լեռնաբնակ ցեղախմբերի վարադուրություններից, 1850 թ. մարտի 19-ին
դիմել են ներսևա Աշտարակյեցի կաթողիկոսին և խնդրել միջոցներ փնտրել
իրենց հայրենիք փոխադրելու համար. «Ջարհուրել է մեր նեղությունը, —
գրել են նրանք, — անտանելի է մեր կեղերանքը, անհանդուրժելի է մեր հա-
լածանքը և անպատմելի են պես-պես անօրենությունները, որ շարաշար և
աներգմեջ կրում ենք բախտիար կուլտոլ պարսկական անբարեխո բորբարոս
ցեղախմբերից»¹⁰⁸.

¹⁰⁶ ՌԱՅԻԼ, Գեոպոլիտիկա Վաստանդուպոլում, գ 162 (բ), թ 49.

¹⁰⁷ ՏԿ՝ Խաչատուր Զուղայեցի, Պատմություն Պարսից, Վաղարշապատ, 1905, էջ 289.

¹⁰⁸ Հ. Կարեյցի, Ողնգրություն, Աստանադարան, Տեհ. 2821, թ. 32ա:

XIX դարում պարսկահայ բնակչության նվազումն Հեռանքով խամբել էին Պարսկաստանի նախկին քաղաքացի զառույթներին շատերը։ Տվյալ ժամանակաշրջանի պարսկահայ բնակչության թվի մասին մեզ որոշ պատկերացում էն տալիս «Մտայաց աղավնիում» հրատարակված 1851 թ. վիճակագրական տվյալները, որոնցից երևում է, որ Հարավային Պարսկաստանի հինգ քաղաքներում և 78 գյուղերում ապրում էր ընդամենը 19 հազար հայ։ Այս պայմաններին, պարսկահայ գաղթյալների բնակչության թիվը հեռանքով պատկերվում է հետևյալ աղյուսակում։

Աղյուսակ	տաճ	շուրջ
Կոն Ջուղա	375	2550
Թեհրան	75	310
Վանախ և Գեղթիար գյուղեր (Թեհրանի մոտ)	43	211
Շիրազ	7	34
Խուշեր	9	65
Համադան	40	234
Համադանի մոտիկ գյուղերը	76	316
Չարահայի գավառ	306	2067
Փերիայի գավառի 25 գյուղերում	1012	6543
Ռուրվարի 16 գյուղերում	446	3005
Փնամարայի 5 գյուղերում	124	751
Զյաքայի 8 գյուղերում	183	1112
Քյազազի 7 գյուղերում	151	981
Սալայի 4 գյուղերում	101	581
Ղարադանի 4 գյուղերում	102	773

Ինչ վերաբերում է Արարատականի թեմին, ապա 1828—1830 թթ. արտագաղթից հետո զգալի թվով հայեր ղեկ շարունակում էին մնալ իրենց ապրանքավայրերում։ XIX դարի կեսերին թափրիզի և Նրա շրջակա գավառներում ապրող հայ բնակչության թիվը հաշվում էր մոտավորապես 15.000 20.000 հոգի։

Հյուսիսային Պարսկաստանում հայերը բնակվում էին Թավրիզում, Խոյում, Մակուում, Սալմաստում, Ռումիլում, Բարանդուզում, Սուլդուզում, Խանդարում, Մարադայում և Ղարադազում։

Պարսկաստանի հայ բնակչության հիմնական մասը գյուղացիությունն էր, որը XIX դարի սկզբին քաղաքում մեծ մասամբ գտնվում էր կիսաանքաղաքական վիճակում, Բաղի հողային ունեւորների և պետական հարկերից, հայ գյուղացիների պարտավոր էին աշխատել նաև արքայապետի (կալիֆաթների) տնտեսության մեջ և կոստյումի քաղաքական աշխատանքներ կատարել։

Նոր-Ջուղայի հայկական որոշ գյուղեր պատկանել են արքային, որոնք 1847 թ. վճարել էին բնակիչներին ունեւոր, սրբ հետադարձ փոխարինվել էր դրամական ունեւորով¹⁰⁰։

¹⁰⁰ Տե՛ր-Նովոսելյանց, Նշվ. աշխ., հատ. I, էջ 301։

Պարսկահայ գյուղացիությունը, պետական հարկերից բացի, պարտավոր էր պարսկա-հնդկական թեմի առաջնորդարանին վճարել նաև, այսպես կոչված, «հեղեհոր» հարկի, ինչ հարկը դանձվել է ղլխավորապես բնամթերքով:

Պարսկահայ գյուղացիության, հատկապես Սպահանի շրջանում ապրող հայ գյուղացիության համար գոյություն ունի մեկ այլ խորհրդ. նրանց մոտիկ լեռնային մասերում ապրող լուր և րախտիար կոչվող ցեղախմբերը, ոգով-վերով տեղական իշխանությունների թուլությունից, պարբերաբար հորձակվում էին հայկական գյուղերի վրա, կողոպտում գյուղացիներին: «Յափշտակություն հօտից և անդեաք նոցա լինի անսպակաս»¹¹⁰, վրտով նշում է Տեր-Հովհաննեսը:

Պարսկահայ գյուղացիությունը, գյուղատնտեսական աշխատանքից բացի, զբաղվում էր նաև գորգագործությամբ: Պարսկաստանում հայերի գործած պորզերը հայտնի էին «Երմանիքաֆ» անունով և մեծ հռչակ ունեին միջազգային շուկաներում. նրանք ավելի թանկ էին զնահատվում, քան պարսկական սովորական գորգերը:

Պարսկահայ ընտելության սցենարական կազմում զգալի թիվ էին կազմում տրհնատավորները, որոնք կենտրոնացած էին քաղաքներում՝ Թավրիպում, Թեհրանում, Համադանում, Սպահանում, Շիրազում և այլն:

Պարսկահայերի մեջ զգալի մաս էին կազմում ջուլհակները, ռսկերիները, դարբինները, որմնադիրները, կոշկակարները, հյուսները XIX դարում Պարսկաստանում ռսկերությունը դեմքն ամբողջությամբ հայերի մենաշնորհն էր: Հայ արհեստավորների ձեռքում էր նաև պարսկական արքունիքի ռսկերությունը:

Պարսկահայ արհեստավորները մեծ հաջողություն ունեին նաև մուշտակագործության մեջ, նրանք աղվեսի, կապիսի, դառան և այլ կենդանիների մորթուց հրաշալի մուշտակներ էին պատրաստում:

Նոր-Ջուղայում կարևոր արհեստներից էին կտավագործությունը և գուլ-պայագործությունը, Նոր-Ջուղայի ջուլհակները և գուլպա գործողները տարեկան վաճառքի էին հանում 130 հազարից մինչև 140 հազար կտոր կտավ և 25 հազարից մինչև 30 հազար գուլպա գուլպա:

Ենթ թվով պարսկահայեր աշխատում էին ռազմական արդյունաբերության մեջ, Խնդանթ ձուլող ղլխավոր վարպետների մեծ մասը հայ մասնագետներ էին, որոնք եկել էին Ռուսաստանից, Անդրկովկասից և արևմտանվազան նրկերից: Պարսկաստանում մեծ հռչակ էին վայելում նաև սուր պատրաստող և սրի վրա ռսկետառ փորագրություններ անող հայ վարպետները:

Պարսկահայ արհեստավորության շրջանում գոյություն են ունեցել համաքարական (էսնաֆական) կազմակերպություններ՝ կոշկակարների, ռսկերիների, ղոնդաղսաղների, գերձակների, հյուսների և այլն:

Սպահանից քաղմաթիվ տեղերում մեծ մաքսեր էին դանձվում, Ռեշ-տից մինչև Բենդերբուշիք ապրանք տեղափոխող վաճառականը պարտավոր

¹¹⁰ Նույն տեղում, էջ 102.

էր մաքս վճարել 14 վայրում, իսկ տեղացիական քարավանների կողմուր, սովորական հրեայք էր Պարսկաստանում:

Ատրպատականի թիմի տաշնարդ Գեորգ եպիսկոպոսը 1855 թ հուլիսի 27-ին նասրեղդին շահին ներկայացրել է ռի խնդրագիր՝ պարսկահայ համայնքների ծանր դրություն մատնել, նա խնդրել է հետևյալը. իրավունք յուր հովատափոխ հայերին իրենց հարազատների դույքը գրավելու, արգելել հայերի հավատափոխությունը Պարսկաստանում, ամերիկյան միտիոներներին և կրոնական գրականություն տարածողներին թույլ չտալ դորձել Պարսկաստանում, արգելել կալմահառերին՝ հայ գյուղացիներից պահանջելու խոտ և ցախ, սահմանվածից ավելի մաքս չվերցնել Ռուսաստանի աշխատելու դնացող հայ մշակներից, արգելել աղչիկ փախցնելը և փախցնողներին պատժել, սանձել Ղարաղաղի խաների և բեկերի անիրավությունները, ողնել Թավրիզի հայկական դպրոցին 250 թուման նպատուղ, պարսկական գյուղերում ցրված հայերին հավաքել մի տեղ, ռիթվ վարվել հոյատակի հայերի հետ, Թավրիզի ու Բահրանի հայերին աղատել ամեն տեսակի սպառնիչ հարկերից, արգելել անգամակ հայ մարդկանց դույքի գրավումը, թույլ տալ հայ եկեղեցիների զանգահարությունը, որինսակահայցնել հայ եկեղեցիների կալվածքային իրավունքը¹¹¹.

Նասրեղդին շահն ընդատաշել է Գեորգ եպիսկոպոսի խնդրանքին և քավարանի նրա պահանջները: Այդ առթիվ շահը հասուել հրովարտակ է յրենորձի Ատրպատականի թիմի տաշնարդին:

Հայ բնակչության դրությունը բարելավվելու նպատակով նասրեղդին շահին դիմել էր նաև Նոր-Ջուղայի թիմի տաշնարդ Թադևոս Բեկնաղարյանը: Նրան ևս հաջողվեց պարսկական արքունիքից մի շարք տրտնություններ ըստանալ¹¹²:

Ստեղծված համեմատաբար նպաստավոր պայմաններում պարսկահայ բնակչության թիվը փոքր-ինչ ավելացավ. Ալապես, Նոր-Ջուղայի 1851 թ 2550 հայ բնակչությունը ավելանում և 1880 թ. հասնում է 4567-ի, Փաբխայի հայկական 25 գյուղերինը՝ 6543-ից հասնում է 12.123-ի, Բուրվորի հայկական 16 գյուղերի բնակչության թիվը 3005-ից հասնում է 6115-ի և այլն¹¹³:

Նոր մամանակներում Պարսկաստանի հայ զաղթավայրերում աչքի էին ընկել մի շարք հայ գործիչներ, որոնք ղեկավար գիրք էին գրավում Պարսկաստանի պետական, զինվորական և տնտեսական կյանքի բնագավառներում:

Ըստ շարիաթի, այլակրոններին արգելված է եղել պատասխանատու պաշտոններ վարելը: Չնայած այդ արգելքներին, զուգվել են առանձին մարզիկ, ռոքներ, շեքերիվ իրենց ունակությունների, ղեկավար գիրք են գրավել պետական ապարտումով:

Պարսկահայ պաշտոնյաների մի այլ խումբ ավարտել էր արեմտանվորուպական և ռուսական համալսարանները: Դրանք այնպիսի մասնագիտություն տիր

111 Հայկական ՍՍՀ ԿԳՊԱ, ֆ. 57, դ. 224, թ. 13-18:

112 Հ. Ներ-Շոգեանյան, Էջմ. աշխ., հատ. 11, էջ 83-85:

113 Հայկական ՍՍՀ ԿԳՊԱ, ֆ. 57, դ. 138 ք. 7:

մարդիկ էին, որոնց կարիքը զգացվում էր Պարսկաստանում, և որոնց, հակառակ օրենքի սահմանափակումների, հարկադրված էին արտոնյալ պայմաններով աշխատանքի հրավիրել:

Պարսկական արքունիքում աշխատող հայերի մեջ զգալի թիվ են կազմել զիվանագետները և թարգմանիչները: 1873 թ. Լոնդոնի պարսկական դեսպանը Մելքոն խանն էր, Վիեննային՝ Նարեմոն խանը, Փարիզին՝ Նազար խանը (Լազարյան ճեմարանի շրջանավարտ) և այլն: Պարսկաստանի արտաքին գործոց նախարարության մեջ աշխատողների, մասնավորապես թարգմանիչների ճնշող մեծամասնությունը հայեր էին:

Պարսկահայ աչքի ընկնող զիվանագետներից էր Դավիթ Մելիք-Շահնազարյանը, որի մորը պարսիկները դերի էին բերել Գեղարքունիքի Մազազ գյուղից: Զուգակցիները նրան և իր մորը պնդել էին պարսիկներից և աղատել, Դավիթը փոքր հասակից ուսումնասիրել է հայերենը, պարսկերենը և արաբերենը: Իկնուհետև նա մեկնել է Փարիզ և աշակերտել Շահան Զրպետին: 1811 թ. պարսկական կառավարության հրավերով նա աշխատանքի է անցնում արքունիքում և 1813—1814 թթ. Ֆրանսիայում նշանակվում պարսկական հյուպատոսի, իսկ իր ծառայությունների համար նապոլեոնի կողմից պարգևատրվում է զինվորական սրով: 1818 թ. Փարիզում ֆրանսիացին և պարսկերեն հրատարակում է Պարսկաստանի մասին պատմական մեծ արժեք ներկայացնող «Տեղեկատվություն» Դավիթ Մելիք-Շահնազարյանն իր կյանքի վերջին շրջանում բնակություն հաստատեց Երևանում, ուր և մահացավ: Պարսկական արքունիքի աչքի ընկնող զիվանագետներից էր Դավիթ խան Դավթյանը, Փոքր հասակում նա մեծ հայողություն ցուցաբերել և տիրապետել էր մի քանի լեզուների՝ հայերենի, իտալերենի, ֆրանսերենի, հունարենի, թուրքերենի և պարսկերենի: Սկզբում աշխատանքի է անցել Զմյուռնիայի պարսկական հյուպատոսարանում՝ թարգմանիչ պաշտոնով: 1859 թ. նշանակվել է դեսպան Վիեննայում, Դավիթ խանը հետագայում պարսկական կառավարության կողմից նշանակվել է արտակարգ դեսպան Պետերբուրգում, ուր և ռուսական կառավարության կողմից պարգևատրվել է Ստանիսլավի երկրորդ աստիճանի շքանշանով¹¹⁴:

Արքունիքում բացառիկ հեղինակություն էր վայելում հնիկոլոսյան րետանիքը, որը Պարսկաստան էր տեղափոխվել Ռիֆլիսից: Մեծ համբավ ունեցող այդ ընտանիքի զրիթն քոյոթ անդամները եղել են զարգացած մարդիկ, տիրապետել են մի շարք լեզուների և մեծ դեր կատարել Պարսկաստանի արտաքին քաղաքականության տասպարելում:

Պարսկահայ զագթավայրի աչքի ընկնող անձնավորություններից էր Ասափառյանը, որը XIX դարի առաջին քառորդում աշխատելով արսկաստանի արտաքին գործոց նախարարությունում իբրև թարգմանիչ, ի վերջոք էր անցել ռուսումնասիրել երկրի հանքային հարստությունները և տպահրդրանց շահագործումը: Նա Պարսկաստան է տեղափոխել հույն հանքա-

114 «Մատիս», 1859, էջ 382:

փոքրեր և աստքին անդամ ամենուրեք ոկանյ շահագործել Ղալաղաղի Հասան Ռոբ էռլված վսյրի պղնձի, արծաթի և ուրճիճի հանքավայրերը:

Ահանավոր դեմքերից էր նաև Մենյքոն խանը, լիբերալ-բուրժուական դա- դափարախոսություն ասաշին դրոշակակիրը: Պարսկաստանում, նա ծնե- վել է Թեհրանում՝ 1833 թվականին, ավարտել է Փարիզի Մուրադյան վարու- րանը: Անուհետև պարսկական արքունիքում աշխատել է թարգմանի, իսկ հե- տո՝ դիվանագետի պաշտոններում: Մենյքոն խանը հանապարհորդել է եվրոպա- կան մի շարք երկրներում և Ամերիկայում, հաղորդակից է դարձել արտադրեմ պաղափարներին: Վերադառնալով Պարսկաստան, նա հանդես է եկել մի բունի քարնփոխությունների հրադրերով՝ ինչպես պետական ապարտառում, այնպես և պարսկական լիզմի ու զրախոնություն բնագավառներում: Իր առաջադեմ դա- ղափարներին համար նա ենթարկվել է հակաժանցների: Հետապնդումից ազատ- վելու նպատակով տեղափոխվել է Լոնդոն, որտեղ 1890 թ. պարսկերեն հա- տարակել է Քլեմենտ (Քոլենքո) անունով մի պարբերական, որն առաջին սահմանադրական ղաղափարներ քարոզող ամսագիրն էր պարսկական իրա- կանություն մեջ, Հակառակ հարուցված դժվարությունների, ամսագրի որոշ համարներ տարածվել են Պարսկաստանում:

XIX դարում պարսկահայ գաղթության նվազման հետ անկում է ապ- րում նաև Նոր-Ջուղայի մշակութային կյանքը: Ինքնաբերական փակվում է, իսկ նրա փոխարեն հանդես են գալիս վանքերին կից դպրատներ, որոնք գործում են մեծ ընդմիջումներով:

1833 թ. մադրասահմակ Գրիգոր Սամյանը 20.000 ռուպի է կտակել Նոր- Ջուղայում դպրոց բացելու նպատակով: Դպրոցը բացվել է ու Ստեփանոս հ- կեղեցու ղավթում, սակայն երկար կյանք չի ունեցել: Նյութական միջոցների սպառման պատճառով 1837 թ. դպրոցը փակվել է: Այն դպրոցում երկու տա- րի դասավանդել է Մեսրոպ Թադևոսյանը¹¹⁵:

1843 թ. կալվածքարնակ Հարություն Արզարյանը ու Աստվածածին եկե- ղեցու ըակում հիմնել է մի դպրոց՝ «Հայկական հայրենասիրական» անունով: Դպրոցը գործել է 40 տարի և տվել է մեծ թվով շրջանավարտներ:

1853 թ. Լոնդոնցիայի Բատալիա քաղաքից երկու քույրեր՝ Մարիամ Հա- րությունյանը և Բաղուհի Մանուկյանը Նոր-Ջուղայի Դավթեթ Թադի օ. Մի- նաս եկեղեցու ղավթում իրենց միջոցներով բացել են հայկական մի նոր դպրոց, որը գործել է 30 տարի¹¹⁶:

1858 թ. հավայաբնակ Մանուկ Հորդանյանը Նոր-Ջուղայում առաջին ան- գամ բաց է անում օրիորդաց դպրոց:

Թավրիզում եկեղեցու ղավթում գործող դպրոցի մասին տեղեկություններ են պահպանվել 1600 թվականից, 1853 թ. Ասրիպատականի թեմի առաջնոր- դարանի չալտեղ տեղափոխվելուց հետո կառուցվում է Արամյան դպրոցի շենքը:

Արամյան դպրոցը բարեկարգվում է Գևորգ արքեպ. Վահանյանի ջան-

115 «Պարսկահայ տարեցույց», 1929, էջ 31—34:

116 Տե՛ս Հովհոսյանց, նշվ. աղյւս, հատ. II, էջ 258—259:

քերով՝ Պարսկական կառավարությունը նույնպես 1864 թ. սկսած դպրոցին տրամադրում է 250 թուման նպաստ՝ պարսկերեն դասավանդելու համար։ Դպրոցի վարուցիւնը հաջողվում է 300 թուման նպաստ ստանալ ցարական արքունիքից՝ ռուսաց լեզվի ուսուցման նպատակով, Հետագայում այդ դուժարը հասնում է 500 թումանի։

ՀնդկԱՄՏԱՆ, XVІІІ դարի վերջերին և XIX դարի սկզբներին Հնդկաստանն արդեն զաղթության օջախ էր, Հայ վաճառականների նախկին աղաչակից «Արևելա-հնդկական» ընկերությունը անցել էր նրանց տնտեսական քաղաքականությանից դուրս և տարելու քաղաքականության՝ Վերջիններս, իրենց դիմաց ունենալով եվրոպական լավ կազմակերպված առևտրական ընկերություններ, բռնական է, պետք է տեղի տալին, մասնավորով տնտեսական քայքայման։

XIX դարում հիմնովին փոխվել էր հնդկահայ դադթավարի պատկերը։ Հին զաղթողների մի մասը քայքայվել և վերացել էր։ Նախկին զաղթողներից իրենց զոյությունը պահպանում էին Կալկաթան, Ձիշրան, Սկոտլանդը, Սուրաթը, Դաքքան, Ադրան, Դուվալիքը, Լահորը, Մադրասը և Բոմբեյը։ Այլևս չէին հիշվում Փաթանան, Դովլաթաբադը, Լաքնահորը, Գոանը, Գիտտադոնգը, Դելին, Հայդարաբադը, Բանդալորը, Մալաթորը և շատ այլ քաղաքներ, որոնք երբեմնի աշխույժ կյանք ունեցող հայկական դադթախներ էին¹¹⁷։

XIX դարի առաջին կեսի հնդկահայ դադթախների իրական պատկերը տալիս է Մհարոպ Թադիադյանը, խոսելով 1840-ական թվականների հայ դադթախների մասին, նա գրում էր. «... իսկ այժմ կան վալքեր, որտեղից իսպառ վերացել է աղբը, ինչպես Ռեպարադը, Լահորը, Սուրաթը, կան վալքեր, որտեղ մի քանի անձ ճրագի պես ապկալծելով ցույց են տալիս, որ երբեմնի այստեղ աղբի հարստություն է եղել, ինչպիսիք են Ձիշրան, Հայդարաբադը, Փաթանան, Գուլաթը...»¹¹⁸։

Մադրասը, որ հնդկահայ համայնքների ամենից խոշոր դադթախն էր, XVІІІ դարի վերջերին և XIX դարի սկզբներին զրեթե դուրս էր եկել շարքից։ Այնտեղ մնացել էին մի քանի բնափնիքներ միայն։ 1860-ական թվականներին մադրասահայ բնակչության հիմնական մասը արհեստավորներ էին, զործավարներ և այլն։

XIX դարի կեսերից սկսած Բոմբեյի հայկական կյանքը, մյուս օջախներին նման սկսել էր անկում ապրել։ Բոմբեյում, որը ոչ հեռու անցյալում աշխույժ քաղաք էր, ինչպես սովոր էին ասել, բնակչություն «համալուսարան» էր, Ա. Դարի կեսին հաշվվում էր բնակիչներ 30—40 ընտանիք։

XVІІІ դարի վերջին մի բանի հարյուր տուն ունեցող սուրաթահայ օջախը 1820-ական թվականներին անկում ապրել էր։ Սուրաթը զրեթե ամայացավ։ 1820-ական թվականներին հայ դադթավարը հասել էր այնպիսի վիճակի, որ չէր կարող իր միջոցներով վճարել հայկական եկեղեցու քահանայի ռոճիկը։ 1861 թ. Սուրաթից կեղեցու ունեցվածքը փոխադրվեց Բոմբեյ և եկեղեցին փակվեց։

117 «Ազգասեր» Ռաբաթյան, 1851, № 72, էջ 269։

118 «Ազգասեր», 1845, հատ. Ա, էջ 137։

XIX դարի երկրորդ կեսին հնդկական մյուս գաղթամայրերի միճակը նույն պատկերն էր ներկայացնում, Միսկ գաղթօրայքը հնդկական հողի վրա, որ կարողացավ տոկայ և հաղթահարել զժվարությանները, Կալկաթան էր՝ Սկասա XIX դարի երկրորդ կեսից Կալկաթայի հետ է կապված Հնդկաստանում հայկական տպարանների, բնկերությունների, դպրոցների, մշակութային կյանքի ամբողջ պատմությունը:

Ճիշտ է, Կալկաթայի հայ համայնքը, որոշ տատանումներով, պահեց իր թվաքանակը, բայց նրա ղեմքն էլ փոխվեց: Նախկին սահտրական խոշոր տրեսերից շատ քչերն էին մնացել, նորերն էլ զրևթի շկային: XIX դարում առաջադիվ վրա երևում են մի քանի առևտրական ընկերություններ և վաճառականներ միայն: XIX դարի հնդկական առևտրում ամենից խոշոր դեմքը համարվում է Գրիգոր Աբգարը, որը սևիական առևտրանավեր ուներ և կապված էր միջազգային կարևոր շուկաների հետ:

Պյուրիերեն Հնդկաստանում և հարևան կղզիներում ապրող հայերի թիվը XIX դարի կեսերին հաշվում է 25.000, Շ. Զադրյանը՝ 20.000: Ումանք, հավանաբար, հաշվի առնելով հնդկահայության հարուստ շրջանների նվիրատու ժողովուրդներին մեծ շափերը, նրանց թիվը հասցրել են նույնիսկ 50.000-ի:

Պարսկաստանից XIX դարի սուրհին քառորդում զգալի թվով գաղթականներ եկան Հնդկաստան: Դրանք ընչադուրկ մարդիկ էին, որոնք գաղթում էին Հնդկաստան իրենց ֆիզիկական դոյությունը պահպանելու համար, Նոր գաղթականության գալուստ հետևանքով ավելի ևս փոխվեց հնդկահայ գաղթամայրի սոցիալական պատկերը:

Հնդկահայ համայնքները իրենց աղքատ հայրենակիցներին չթողնեցին անօգնական միճակում: Համայնքի հանգանակած ղումարներով և բարերարների կտակած դրամով Կալկաթայում 1820 թ. հիմնվեց աղքատանոց՝ «Խայաթի խանան»¹¹⁹, Աղքատանոցի միջոցները հետագայում հայթայթում էին զանազան հանգանակություններից, նվիրատվություններից, կտակներից դուրացած ղումարներին:

XIX դարում հնդկահայ բնակչության սոցիալական կազմում մեծ էր ծառայողները՝ պետական պաշտոնյաների, զինվորականների, թարգմանիչների, ընկերությունների գրասենյակային աշխատողների թիվը: Հնդկաստանում կային ոչ քիչ թվով հայ իրավաբաններ, որոնք ծառայում էին դատարաններում ու քննչական մարմիններում:

Միայն Կալկաթայի բարձրագույն դատարաններում XIX դարի երկրորդ կեսին հայ իրավաբանները քսանից ավելի ևս եղել, նրանց մեջ գտնվել են իրավաբանության և արվեստի մագիստրոսներ և բակալավտներ: Հնդկահայ իրավաբանների ամենից փայլուն դեմքը Գրիգոր Զարլը Պոլլն է: Նա պաշտոններ է վարել Կալկաթայի բարձրագույն դատարանում, Ի միջի ալլոց, Պոլլն է պաշտպանել 1860 թ. Միքայել Նալբանդյանի՝ Մառնե Բաբաջանյանի կտակի արժիքի հարուցած դժբեր և շահել ալն¹²⁰:

¹¹⁹ Ա. Ալլոյանյան, Պատմություն հայ գաղթականության, 111, էջ 344:

¹²⁰ Մատենադարան, Անհատական արխիվ, թղթ. 232, վաղ. 256:

XIX դարի կեսերին հայ վաճառականների կողքին շնորհաստանում քսկրուսմ են էրեան վայ հայ առևտրա-արդյունաբերողների դանազան քնկերություններ՝ «Արևիկյան ապահովությամբ ընկերություններ», որը հիմնվել է 1839 թ. «Ծովային ապահովության գործարանը»՝ հիմնված 1844 թ., «Արեւիկյան ապահովագրութեան գործարանը», որն իր բաժանմունքներն ուներ լոնդոնում, Լիերզապուրում, Մագսասում, Բոմբեյում, Չինաստանում, Վիեննայի քաղաքում, վաճառք ընկերությունը, Ռասարաթ լեդակի ընկերությունը, «Էուգլիի» դեանապային ընկերությունը և այլն:

Արդյունաբերության ոլորտում գործող հնդկահայերից ոմանց զբաղեցնում էր մի միտք ես՝ արդյունաբերական ձեռնարկություններ հիմնել հայրենի երկրում: Երանք նախագծեր են մշակել արդյունաբերությունը զարգացնելու, կատարելագործելու եղանակները և լուսային արդյունագործությունը:

XIX դարի 50—60-ական թվականներին արդյունաբերության քնադատար լուսավորության հայ վաճառականները շնորհաստանում կանգնած էին քաղաքական ծանր կացության առջև: Այդ վիճակից դուրս դալու համար նրանք ձգտում էին զրաժաշակները ի մի բերել և միություններ կազմակերպել:

Այս տարիներին էր, որ Արարատիայում հայտնաբերվեցին ոսկու հանքեր: Դեղին սառնանքի տենդով բռնվեցին նաև շատ հնդկահայ վաճառականներ: Անկուսից խուսափելու համար նրանք իրենց փրկությունը ապահովեցին երկրորդ հնալու մեջ էին տեսնում: Ասկայն ռուսներն իսկ դնացողները իրաժ ժամանակում կորցնում են ունեցածն էլ և հուսախաբ են դառնում¹²⁴:

Հանգիստ չի եղել նաև Մաղրասի համայնքի ներքին կյանքը: Մեծահասարակությանը և աշխատավորության մեջ ծայր առած բախումները այստեղ ես ուր բնույթ են քնդունել համայնքի վարչական մարմնի կամ հասարակական կազմակերպությունների ընտրությունների ժամանակ: Կայկաթայի հայկական համայնքը տրոհված է եղել երկու հիմնական մասի՝ մեծահասարակությանը և աշխատավորների: Վերջին խմբին պատկանել են արհեստավորները, նորեկ աղքատ աղաքահայերը և մանր առևտրականները:

Այս երկու խմբավորման մեջ մշտապես տեղի է ունեցել պայքար համայնքի ներքին խնդիրների շուրջը: Այն սուր բնույթ է ստացել հատկապես վարչական մարմինների ընտրության ժամանակ:

Համայնքի աշխատավորությունը բողոքում էր, որ մեծահասարակությանը բռնանում են իրենց վրա. «Հաղար կամ երկու հազար ռուբլի կարողության տերը,— դրամ են նրանք,— մեծ համարում ունենալով բռնամանա ի վերջապետության և աղքատանաց...»¹²⁵:

Մաղրասահայերն իրենց կապը չէին կտրել ծայր հայրենիքից և հետևելով էին միջազգային իրադարձություններին: Հուսալուծ, որ մի օր դրանք կարող են նպաստավոր լինել հայության համար:

Ինչպես հնդկահայերից շատ շատերին, այսպես էլ Թաղիպայանի համակել էր հայրենիք վերադառնալու գաղափարը, «Մենք տեղս արմատական ծա-

124 «Եղբայրասեր», 1862, № 2, էջ 224:

125 Նույն տեղում, 1863, № 18, էջ 144:

ո՞ր լենք,— գրում էր Թադիսոսյանը,— մեր արժատն մեր Հայրենիքն ա և եթե չգնանք... մեր հայրենյաց երջանկությունս կարելի չէ, որ մենք երջանիկ ապրեմք»¹²⁶։

XIX դարի 30—40-ական թվականներին հնդկահայության շրջանում մշակվեց այն համոզումը, որ հայ ժողովրդի կենտրոնավայրը պիտի դառնա Արևելյան Հայաստանը կամ այլ խոսքով՝ Ռուսաստանի շնորհիվ ազատագրված հայ բնաշխարհը՝ Արարատի շուրջը սփռված հայաբնակ վայրերի հետ միասին։

XIX դարում հնդկահայ մշակույթում աչքի ընկնող երևույթները կապված են հայկական տպագրության հետ։ Աղգային-աղատագրական գաղափարների տարածման, մշակութային կյանքի վերելքի, հայ ժողովրդի լուսավորության հիմնական միջոցներից էր տպագրության ստեղծումը հնդկահայ գաղթախններում, Հեռու հեռաստաններում հայության պահպանման միակ ելքը մնում էր աղգային լեզվով դպրոցներ բացելը, աղգային մշակույթի պահպանումը։ Աղգապահպանման նպատակով կրթական շարժումը, որը սկիզբ էր առել XVIII դարի վերջին, ավելի մեծ թափով առաջ գնաց XIX դարի սկզբներին, Հնդկահայ մշակութային կյանքի ամենից խոշոր երևույթը 1821 թ. Կալկաթայի Հայկական մարդասիրական ճեմարանի բացումն էր։

Դպրոցն ուներ երթևեկ և դիշերոթիկ բաժիններ, Գիշերոթիկում մեծ մասամբ սովորում էին Պարսկաստանի, Հնդկաստանի և հարևան երկրների հայ գաղթավայրերից նկած երեխաները։ Մասումը չքավոր երեխաների համար ծրի էր։

Ճեմարանը ղեկավարում էր համայնքի կողմից ընտրված չորս անձից բաղկացած հողաբարձությունը։ Առաջին դեմքը «գլխավոր վարժապետն» էր։ Անդրանիկ ուսուցիչներն էն հոգի հայ մշակույթի աչքի ընկնող այնպիսի դեմքեր, ինչպիսիք են Մարտիրոս Մկրտիչ Դավթյանը, Մեսրոպ Թադիսոսյանը, Հովհաննես Ավդալը և ուրիշներ։ Դպրոցի դրժանվեր ուսուցիչները դաստիարակել են բազմաթիվ մանուկներ, որոնցից շատ շատերը հետագայում դարձել են հայ մշակույթի ճանաչված մշակներ։

1826 թ. սկզբներին Կալկաթայի Մարդասիրական ճեմարանին կից Հովհաննես Ավդալի ջանքերով բացվում է «Արարատյան դադթարանը»¹²⁷։ Գրողարանը հիմնականում հավաքում է հայագիտական գրքեր, Կարճ ժամանակ անց այնտեղ հավաքված գրականության թիվը անցնում է մի քանի հազար հատորից, «Արարատյան դադթարանը», բացի գրքերից, հավաքում է նաև պարբերական հրատարակություններ, Գրողարանում պարտադիր կերպով տեղ էին գտնում Հնդկաստանում հրատարակված հայերեն գրքերը, նրա հիմնադրման առաջին իսկ օրից այնտեղ սկսեցին հավաքվել նաև հայերեն ձեռագրեր, ինչպես նաև անդերեն, ֆրանսերեն, հունարեն, չինարեն, պարսկերեն և այլ լեզուներով ձեռագրեր ու գրքեր։

Հնդկահայերն արդեն ունեին տպագրության բավական մեծ փորձ։ Իսկ

¹²⁶ Մատենադարան, Կաթ. դիման, թղթ. 53, վավ. 363.

¹²⁷ Պարսկավանդ, 1924, էջ 166.

րի «կղերին իրար հաջորդեցին սկզբում Մադրասում՝ 1809 թ. Շիրազեցու, 1818 թ. Սարգիս Ծառուր Աղավնյանցի, ապա Ջենթում Ավետուժյանի տպարանները, որոնք տասնյակ թագմարտվանդակ, հիմնականում հայրենասիրական հայագիտական բնույթի գրքեր հրատարակեցին: Հայկական տպագրության քաղաքներ են ունեցել կաթողիկե և փյուռական կոչված քարոզչական տպարանները: Սրբաբնույթ և ազա՝ Կալկաթայում: Մարդասիրական ճանապարհի հիմնադրումից հետո Հովհաննես Ավդալի ջանքերով ստեղծվել է «Մարդասիրական տպարանը», որը կենդարյա կյանք է ունեցել:

Հայկական տպագրական դործը իր զարգացման բարձրությանը հասավ 1845 թ., երբ Կալկաթայում ստեղծվեց «Արարատյան ընկերությունը», որի հիմնական նպատակներից էր Հնդկաստանում հայերեն գրքեր և պարբերականներ հրատարակելը: Տպարանի գործերը տնօրինում էր Թադիադյանու, Բացի «Աղղասերից» և «Աղղասեր Արարատյանից», այստեղ հրատարակվել են բազմաթիվ դասագրքեր, բարոյախոսական գործեր և այլն:

1846 թ. ստեղծված Պոզոս Վիջենյանի «Արծիվ» տպարանը կարողացավ միայն մի քանի աղթագրքեր հրատարակել: Համեմատաբար ավելի երկար կյանք և հուրուստ հրատարակություններ ունեցավ Հովհաննես Խաչիկյանի 1869 թ. հիմնադրած տպարանը:

1822 թ. Կալկաթայում տպագրվում է «Շանմարան» պարբերականը: «Շանմարանի» խմբագիր-հրատարակիչն էր Մայտիրոս Շիրազեցի Մկրտչյանը, որը Կալկաթայի հայկական համայնքի ակադեմիկոս զեմքերից էր: Պարբերականը հրատարակվել է առանձին «ստեղծագինություն»¹²⁸: Դա առաջին աշխարհաբար հայ պարբերականներից էր:

Հայ պարբերական մամուլի պատմության մեջ առանձնահատուկ տեղ են գրավում «Աղղասեր» և «Աղղասեր Արարատյան» պարբերականները: Նրանց խմբագիր-հրատարակիչն է եղել ակադեմիկոս մանկավարժ, գրող, լուսավորիչ Մեսրոպ Թադիադյանը:

Այնուհետև սրանց հաջորդեց Կալկաթայի «Եղրայրասեր»-ը (1862—1863 թթ.), նրա խմբագիրն էր Եղիազար Տեյ-Հարությունյանը: Թերթի հիմնական նպատակն էր՝ պայքարել համաժողովան դեմ, պահպանել ազգային մշակույթը և զարգացնել այն:

Բացի այս պարբերականներից, հնդկահայ դադթախներում հրատարակվել են նաև այլ պարբերականներ. 1820 թ. տպագրվել է «Հայելի կալկաթյան» շաբաթաթերթը՝ Պոզոս Հորդանանյանի խմբագրությամբ: Այնուհետև 1823 թ. Բոմբեյում վիժատիպ լույս է տեսել «Մաղկաստան»-ը, որի խմբագրի անունը հայտնի չէ: 1844 թ. Բոմբեյում տպագրվել է «Բոմբեյի հայաց լրաթուղթը», ապա «Աղղարար» երկշաբաթաթերթը՝ քաղաքական և բանասիրական բովանդակությամբ: Մադրասի «Բանասերից» լույս է տեսել ընդամենը 39 համար: Երկու տարի գոյատևելուց հետո, 1865 թ. Կալկաթայում փակվում է «Արևիկյան հնդկաց» լրագիրը:

¹²⁸ Կալկաթայում, Արևիկյան հայ պարբերական մամուլի պատմության, հատ. 1, էջ 228—267:

1892 թ. Հոգևոսի Բեղաբայանի խմբագրութեամբ անդիւրեւն հրատարակվել է ՌԱԲԻՄ ամսագիրը: Հայրենասիրական ուղղութիւն ունեցող այս ամսագիրը նպատակն էր քաղաքակիրթ մարդկութեան շուրջը շրջապահել հայկական հարցի միակողմանի քննարկումը:

Հնդկահայ գաղթօջախներում մշակութային և հասարակական կազմակերպություններ, ինդոնեզիայի, Բիրմայի և մյուսների համեմատ, քիչ են եղել: 1815 թ. Բոմբեյում հիմնվեց «Ուճանափուլության ընկերությունը»¹³⁰, նրա հիմնական նպատակն էր հայերեն ձեռագրեր հավաքել ու հրատարակել, օտար լեզուներից թարգմանություններ կատարել, զարգացնել հայկական մշակութային և նպաստել հայ ժողովրդի լուսավորությանը:

«Օճանսփյուռյան» րնկերությունը հատկապես մասնագիտացած էր հայ մանուկներին մայրենի լեզվով դաստիարակելու գործով, Բոմբեյում նա հիմնեց հայկական դպրոց: Բոմբեյաբնակ Պողոս Հորդանանյանը, իր հայրենակիցներին օգնելու համար, «Օճանսփյուռին» նվիրեց հայկական տպարան: Գրեթե նույն նպատակներով և ժրագրով, քնարան ունենալով՝ «Ուսումնասիրություն, ընթերցասիրություն, քարեպարություն», 1818 թ. կազմաթաղում հիմնվում է Թմաստաքենադատության միությունը: Կարճ ժամանակ անց, այս երկու ընկերությունները միացյալ ուժերով սկսեցին հրատարակել «Հայելի կալվաթյան», ապա՝ «Շտեմարան» պարբերականները և մի շարք արժեքավոր գրքեր:

4. ՀԱՅՏԵՐԸ ԿԵՐԶԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ ԵՎ ԱՋՐԻԿԱՅՈՒՄ

XIX դարի առաջին կեսին սովորական Թուրքիայում հարատևող կյանքի ու գոյքի անապահովությունը, քրիստոնյա ազդեցիկ կրած սոցիալ-քաղաքական անտանելի ճնշումները պատճառ էին դառնում արևմտահայ գանդվածների գաղթականությանն ու պանդխտության հոսքին։ Ժողովրդի զոյալ մասը հեռանում էր Արևմտյան Հայաստանից և ապրելու ու զոյատեւելու քիչ շատ հարմարավետ վայրեր էր փնտրում Օսմանյան կայսրության առափնյա քաղաքներում, Եգիպտոսում և այլուր։ Ստվարանում էին տաւանդնաւոյսի, Զմյուռնիայի, Դամասկոսի, Հալեպի, Անտիոքի հայ անհամարաւոր զոյալները, առաջանաւում էին նոր գաղթավայրեր, որտեղ և կենտրոնանում էին ոչ միայն դուղացիները, այլև արհեստավորները առեւտրականները, պանդուխտ որամշակները, ծնունդ տալով հայրենիքի ճակատագրով հետաւորըքովոց մտավորականութանը, որն օգնութեան ձեռք էր մեկնում Արեւմտեան Հայաստանի աղքատեակութեանը։

Օսմանյան կայսրության հայկական դադթավանդակից
կոստանդնուպոլիսի էր լայդ մատի խոսվում է նախորդ
ունի 250 հազար հայ բնակչությունը Զեյթունի իր փոքրածված է
մայրաքաղաքից հո չէր մնում Զմյուհնիայի հայ դադթավանդակից

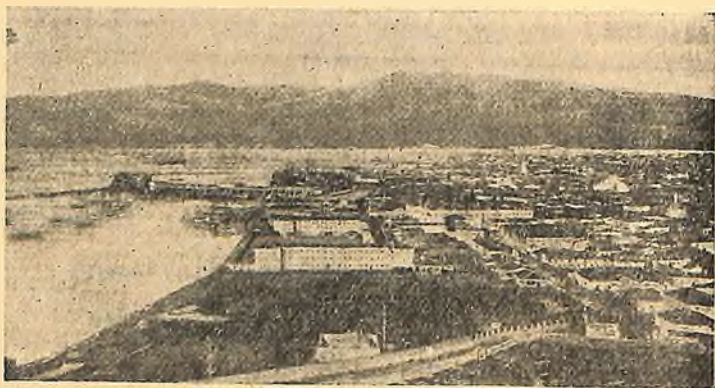
ԶԵՅՈՒՈՆԻԱ, Թուրքիայի դարգացած ու համահասնգստայի ԲՆՐՈՐՔ

129 *ժողովուրդը վերցված են ժողովրդագրական 1951 թվականի Պ 3-ից:*

.130 *anoplophora* *hirsuta* 1899.

քաղաքը Զմյուռնիան էր, թե՛ իբրև առևտրա-արդյունադործական կենտրոն և թե՛ տրպես հայաշատ ու կազմակերպված զաղթավայր։

1605 թ. շուրջ 1000 ընտանիք տրեկուհայեր՝ երեսնյիններ, նախնականցի-ներ ու դարաբազցիներ, զաղթեցին իրենց բնօրրաններից և խաբուխ գողդին Զմյուռնիայում, XVIII դարի վերջերին, մասնավորապես Աղա-Մահմեդ խանի արշավանքից հետո, կարրեցի, օշականցի և աշտարակցի հայերի մի մասը ևս հարկադրված դադթեց Զմյուռնիա, զաղթօջախի հայկական ազգաբնակչու-թյան թիվը հասցնելով 12 հազարի։ Այնհայտ է, որ այս զաղթօջախը հիմնա-կանում ձևավորվում էր արևելահայերից։

Զմյուռնիայի հովիտը

1800 թ. 104 հազար¹³¹ զմյուռնացիներից 12 հազարը հայեր էին, 1812 թ. 106 հազարից՝ 10 հազարը, 1868 թ. 187 հազարից՝ 12 հազարը, 1876—1877 թթ. Զմյուռնիայի հայ զաղութն ուներ 2680 բնաանիք՝ 12008 շնչով¹³²։

1850-ական թթ. Զմյուռնիան հանդիսանում էր Ալլընի վիլայեթի կենտրոնը, Զմյուռնիայից բացի, Արարատյան դաշտից և Ղարաբաղից դադթած սովոր հայ ընտելություն էր ապրում վիլայեթի մյուս քաղաքներում և գյուղերում։ Կարշիկայայում ընտելվում էին 150 տուն հայ լուսավորչականներ, 10 տուն կաթողիկներ, իսկ Կարաթաղում՝ 320 ընտանիք, Ալլընում՝ 100, Գենիդլիում՝ 82, Օղեմիշում՝ 177, Մանիսայում՝ 390, Կրկաղաղում՝ 159, Գասապայում՝ 105, Բուռնաբաղում՝ 15, Գյուլթափայում՝ 30 ընտանիք¹³³, Այու-պիսով, շուրջ 10 հազար հայեր էին սփռված Ալլընի վիլայեթի մյուս քաղաքներում ու գյուղերում, Քաղաքամերձ հայերը համախմբված էին Զմյուռնիայի հայկական առաջնորդություն շուրջը, 1820-ական թվականներից այս-

¹³¹ Հայկական ՍՍՀ ՆԽՊՍ, ք. 57, գ. 9, թ. 113—114։

¹³² ԳԱԲ, Բ. Ազատյանի արխիվ, րաժին 3, վավ. 43։

¹³³ Հ. Վ. Քալան, Հայ ի Զմյուռնիա և ի շրջակայս, Կ. թ. Վիեննա, 1890, էջ 36—50։

տեղ ևս երևում են կաթոլիկ ու բողոքական քաղաքայինքնուրույն ինքնակազմակերպության հայերի թիվը զնալով մեծանում է, կազմվում են հոգևոր համայնքներ, իսկ շատերն էլ, թուրքական վայրագութիւններից ազատվելու պատրանքով, ապավինում են օտարերկրյա հյուպատոսներին, ոմանք բնդունում նրանց քաղաքացիութիւնը:

Հետև ի մեր Զմյուռնիան հնթակա էր հունական քաղաքակրթութիւնը. թուրքերի գրավումից հետո էլ քաղաքի թաղմաղղ ազգարնակչութիւն հաղորդակցութիւն լնդուն հունարենն էր:

Զմյուռնիայի ազգարնակչութիւնը, թուրքիայի հսկասակ մյուս քաղաքների ընակչութիւն համեմատութիւնմ, մասամբ էր հնթակվում քաղաքական ու ազգային խտտաշունչ հալածանքների. Դրա պատճառը զաղթաւայրում թուրքերի փոքրաթիւ լինելն էր և արեմտանկրուպական ու ասիական պնտութիւնների, ինչպես նաև ուսական ու ամերիկյան հյուպատոսարանների առկայութիւնը քաղաքում:

Զմյուռնիայի ազգարնակչութիւնը հիմնականում տեղակայված էր առանձին թաղամասերում՝ ըստ ազգութիւնների. Հայերը սկզբից հիմնել էին Հայնոթ թաղամասը, որը փայտաշեն էր և հրո ճարակ դարձավ 1845 թվականին, Նույն տեղում, լայն փողոցներով, գեղեցիկ տնքով վերակառուցվեց հայկական թաղամասը, ուր բնակվեց հայերի մի մասը. Հայերի մյուս մասն էլ տեղափոխվեց Քսրափ կողմի վայրը, հիմնեց նոր թաղամաս, իսկ արհեստավորները հաստատվեցին Գետնեքերում: Այսպիսով, Զմյուռնիայի հայերը ապրում էին երեք թաղամասերում, ըստ գրադմունքի ու ունեցվածքային շնտաւորման:

Գաղթօջախի հայերն ունեին տարբեր դադթանքներ և ենթարկված էին դտային ու դտակուրգային շնտաւորման: Դիշա է, Զմյուռնիայում շտեղծվեց ամիրանների ու սեղանավորների դտ, սակայն այտեղ էլ կային հայ ամիրաններ, խոշոր վաճառականներ, բազմաթիւ խոնութատերեր. Ողջ ի ուրքիայով մեկ հայտնի էին Յուսուֆյան Հովսեփ Զեյքին, Գրիգոր Խույում-ճյանը, Սպարթայտն եղբայրները, Ավետիքյան եղբայրները, Զարեհ Թաղթայանը, Թովմաս Թովմասյանը, Կարապետ Ամիրյանը, Դուկաս Ծտայանը և ուրիշներ: Սրանց մի մասը պետական պաշտոնյանք էին, ունեին քաղաքական գիրք, տնքավ հարտութիւն, ընդարձակ պարտեղներ, աչգիներ և հողեր:

Գողթնային մյուս դտը արհեստավորութիւն էր, որը հիմնականում համախմբված էր էնաթիւթիւնների մեց և մի նարտ էր գործում թն արտադրութիւն և թն՝ ազգային, հասարակական-քաղաքական տարրութիւններից հանրահայտ էին ոսկերիները, գողգողործները, թագործները, լթագործները, կատարելագործված գողգաւհներով բաղ լ

Գործարանում 1850 թ աշխատում էին 300-ից ավելի հայ բանվորներ, որոնք գրաւոված էին կոտայի ներկման ու հեռավորման օւղիտուտանքով: Ընդարձակվել էր հասարակ տնօրէնի պատրաստող բրուտանդը¹³⁴, սնշանավոր են ի գործարանն՝ ծաղկենկար կոտայացի և թղթարանն հաստատելայ ի հետն ճարտարաց հայոց.— դրում էր Ղ Ալիշանը.— հն էրուպացուց պանդոկը րազում, և անկենդանոցը նոցա և հայոց և լուսնացն¹³⁵:

Արհեստագործութիւնը Զմյուռնիայում ժառանգական բնույթի էր և արհեստանոցներում ընդգրկված էին ողջ դերդաստունի արու տնդամենը: Արհեստը փոխանցվում էր սերունդն սերունդ, նոյնիսկ գրողվում արհեստավորի ազգականը՝ յիսինկի, գէթրցի, հազմաճի և այլն, XIX դարի երկրորդ կեսին քաղաքում գործում էին ոսկերչական 30 արհեստանոցներ, վերսակագործներ՝ 10, ժամագործներ՝ 12, դերձակներ՝ 20, երկաթագործներ՝ 12, մուսաւփերական՝ 15, կոշակարներ՝ 16, տապալագործներ 17 արհեստանոցներ: Զմյուռնիայում արհեստավոր էին հաշվվում դեղագործները, բժիշկները, փաստաբանները, որոնք գերադասեցապէս հայեր յիներով, սպասարկում էին քաղաքի ազգաբնակչության մեծ մասին:

XIX դարի երկրորդ կեսին Զմյուռնիայի հայ տպարանատները հայերեն էին թարգմանում, հրատարակում և մոճառում եվրոպական հեղինակների գործերը, հետևյալն եղբայրները 1850-ական թվականներին թարգմանեցին ֆրանսիական ու անգլիական արկածային վեպեր, տպագրեցին սեփական տպարանում, վաճառեցին Զմյուռնիայում և Փոքր Ասիայի այլ դաւաւներում:

Զմյուռնիայում կային շուրջ 5 հազարի հասնող հայ պանդոխտներ, ու մեծ թվով տեղացի օրումշակ բանվորներ: Սակայն, այդ բոլորով հանդերձ, քաղաքը XIX դարում եւ մնում էր իբրեւ հայ վաճառականական կապիտալի նշանավոր կենտրոններից մեկը:

Քաղաքի վաճառականական կապիտալի ծաղկմանը աջակցում էր նրա նպաստավոր դիրքը: Զմյուռնիան այս դարաշրջանում մնաց օրպես արտադանութեան հանրաճանաչ կենտրոն: Ասիայի խորքերից հեծած քարավաններ անցնում էին Հայաստանով, դրա համար էլ առաջնորդվում էին հայերի կողմից: Արարած հովիտը հեղեղական ապրանքների և սրտակական արտադրանքի փոխադրութեան ճանապարհն էր: Զմյուռնիայի հայերը, հեծած յիներով Արարատեան դաշտից, այժմ իրենց ձեռքում էին կենտրոնացնում այդ առևտուրն ու փոխանակութիւնը:

XIX դարի առաջին կեսին քաղաքի մաճառականների ղերակշռող մասը հայերն ու հույներն էին: Զմյուռնիայի հայերը ընդհանրապէս հակված էին դեպի վաճառականութիւնը: Նրանք ուղղակի առևտրական հարարերութիւններ մէջ էին մտնում նվիրուպայի, մասնավորապէս Սահյեստրի և Լոնդոնի հետ, որտեղ հիմնել էին մի շարք առևտրական տներ: Անգլիական մանուֆակտուրային արտադրութիւնը հանդիսանում էր նրանց առևտրի զլխավոր ճյուղը: Հայելը վաճառականի իրենց ամանդական րնդունակութիւններով այն.

134 ներսիս Ասրիլիս, Տեղագործութեան Փոքր և ի Մեծ հայա, Վենետիկ, 1866, էջ 10.

135 Ղենոց Ալիշան, Քաղաքական աշխարհագրութիւն, Վենետիկ, և Ղազար, 1853, էջ 544.

պիսի մրցության մեջ հն մտել անգլիական և հունական վաճառականների հետ, որ այս վերջիններս ստիպված են եղել իրենց գործը դադարեցնել»¹³⁶,

Ասիական Մերեքի ու Եվրոպական Արևմուտքի մեջ հայ վաճառականները զորեղ միջնորդներ էին: XIX դարի սկզբներին նրանք կապված էին Իտալիայի ու Հոլանդիայի հետ և ոչ միայն ապրանքների էին ներմուծում, այլև արտահանում էին: Տրիեստ, Վենետիկ, Վիեննա, Մանչեստր էին արտահանում նրանք բամբակ, մրգեր, ձիթապտուղ, ծխախոտ, մորթիներ: Տակավին հաջողությամբ վաճառվում էին հայ արհեստավորների արտադրած զորգերը, վարագույրները, կտավյա հագուստեղենը, Գորգի հանրաճանաչ վաճառականներն էին Իսպանիաները, Սիլիկեյանը, Քեհյանը, Նիքոթյանը, Պաքիճյանը, Տոնելյանը, որոնք ոչ միայն տեղի գորգերն էին արտահանում, այլ անցնում էին ողջ Առաջավոր Ասիայի քաղաքները, զնում հայկական գորգեր, տեղափոխում Եվրոպական ամենատարրեր շուկաներ և ռազմապետական անում:

Պղնձեղենի առևտրով զբաղվող տեղական արտադրանքի վաճառականներն ապրանքները զնում էին Եվրոպիայից, Սևրասիայից, Կարինից, Մալթիայից, վաճառում էին զրսում, օակայն իրենք Եվրոպայից, մասամբ էլ Կիլիկիայից, ներմուծում էին կիսամշակ պղնձ և ձուլեր, երկաթ և ձուլածո դանդավածներ:

Բազմատեսակ մրգերի, քաղցրահամ պտուղների արտահանության մեջ առաջին տեղը բռնում էր թուրք Այդ ընդհավառի խոշոր առևտրականներից էր Արամ Համբարձումյանը, որն ստացել էր ռեզիդենտ թագավոր մակտնություն:

Հայ վաճառականները առևտրական տներ ևն հաստատում Եվրոպայում: Պետրոս Յուսուֆյանը Տրիեստում հիմնեց մի բանի առևտրական տներ, հաղմակիրուցի զմյուսնաքիներսի առևտրական ընկերություն և ոսանամյակներ շարունակ Քրապովաճ առևտուր՝ էր անում քաղաքում: Կարապետ էրիզյանը '855—1860 թթ. Մանչեստրում բացեց Պապյոս վաճառատունը: Նրան հետևողներն Հովհաննես Սյարրթյանը և ուրիշներ: Զմյուսնաքի վաճառականները առևտրական տներ հաստատեցին Հնդկաստանում, Եգիպտոսում, Կասկոսում, Հայկապում:

Զմյուսնաքի հայ վաճառականներն այս տարածյակներին ևս լինելիայից ենրմուծում էին բամբակյա գործվածքներ, Նրանիայից՝ մետաքսյա կտորներ, Գերմանիայից՝ պատրաստի հագուստներ, Ավստրիայից՝ ապակի, ապակեղեն, շաքար, բրինձ, Ռուսաստանից՝ կարագ և հավթ: Ինչպես տեսնում ենք քաղաքի հայ առևտրականները սերծում էին 4 մակերեսով և անտես հրապարակներում և ուներին փաթեթավոր տնտեսություն, ապրանքներով:

Երբ զբաղվում էր երկրագործությամբ, այդեղործությամբ և առավել էր ևն թուրք:

Արհեստի, արդյունադործության, գյուղատնտեսության և ուրիշ:

չէր վերացում թուրք հարկահանների տեսադաշտից, Ասետրականները ապրանքների ներմուծելիս ու արտահանելիս վճարում էին միծաղումար մասը, եկամուտներին՝ եկամտահարկ, Բոյոր քրիստոնյաների համար պարտադիր էր ղին-վորական հարկը, որը տարեկան կազմում էր 110—120 հազար դահեկան՝ ողջ վիլայեթի հոյ համայնքից, Հարկը 1850-ական թվականներից սկսած հաժադ-վում էր դաշլառական ժողովի երեսփոխանների կողմից և միանգամից մասացարկում պետական զանձարան, Չքափորները եթե չէին կարողանում վճարել հարկը, համայնքի մյուս անդամները երբեմն փոխհատուցում էին և բազմաթիվ թշվառ րեսանիքների փրկում կործանումից։

Զմյուռնիայի հայերը քաղաքում շուրս եկեղեցի ունեին և Ստեփանոս, Խոսափորիչ և կաթոլիկների ու բողոքականների եկեղեցիները¹³², Հասարակական շենքերի մեջ իբրև ճարտարապետական կոթողներ աչքի էին ընկնում Ինսուրպյան վարժարանը՝ կառուցված 1825 թ., Վեդիի խանը, գեղեցկատեսք շուկաները, հայկական քաղեիքը։

Զմյուռնիայում նստում էր թեմի հոգեւոր առաջնորդը, Առաջնորդարանն ուներ անշարժ կալվածքներ, խաներ, տներ, խանութներ։ Սրանցից ստացված տարեկան եկամուտը կազմում էր 3000 ոսմանյան ոսկի, այսինքն 69—70 հազար ոսկյա ռուբլու զորամարտային¹³³, Վարձու մշակութային տրվող աշխիւրից, հանդանակութունից առաջնորդարանն ուտանում էր շուրջ 200 հազար ռուբլու, եկամուտ՝ ոսկով, Լիյ դումարից աղգային հրկսեռ վարժարանների վրա ծախսվում էր 1100 թուրքական ոսկի, Լիյգային հիմանդանոցին հատկացվում էր 450 թուրքական ոսկի, առաջնորդարանի ծախսը կազմում էր 400 ոսկի, աղքատներին և անտէրուշներին բաժանվում էր 200 ոսկի։

Զմյուռնիայի արևմտահայ հոգեւոր մշակույթի երկրորդ կարևոր կենտրոնն էր Թուրքիայում Այստեղ կային բազմաթիվ տպարաններ, որոնցից աչքի ենկնողներն էին՝ միսիներականը՝ հիմնված 1833 թ., Մեսրոպյան վարժարանի տպարանը՝ 1840 թ., «Արշայույս Լերաբատյանի»՝ 1840 թ., Տէտեյուներ 1850 թ., Մամուրյան տպարանը՝ 1883 թ., Զմյուռնիայում էին հրատարակվում տարբեր ուղղութիւնների պատկանող «Արշայույս Լերաբատյան», «Արփի Լերաբատյան», «Սաղիկ», «Միութիւն», «Դիմակ», «Գարուն Հայաստանի», «Բրավուլոն», «Արեւելյան մամուլ», «Մետեօրա» և այլ տպարանականներ։

Փաղաքը հայտնի էր իր կրթական հաստատութիւններով (Ինսուրպյան վարժարանը հիմնվեց ղեռն 1799 թ.), Մ. Մամուրյանի, Գր. Զիլինկիւրյանի, Ստ. Ոսկանյանի, Մ. Նուպարյանի, Գ. Պատանդյանի և այլոց նման հասարակական-քաղաքական առաջավոր դերժխներով, գրողներով ու հրատարակիչներով։

1801 թ. հիմնադրվեց և հետագայում Մպարթաւյան եղբայրների միջոց-նեղով ընդարձակվեց և Լուսավորչյան Աղգային հիմնադանոցը, Հիմնադա-նոցն ուներ ձերանոց, հոգեբուժարան, օրտնդ տարվա ընթացքում բուժվում էին շուրջ 800 հիվանդներ։

132 II Մ. Մոցիկյան, Դերմատահայ աշխարհ, Նյու-Յորք, 1947, էջ 211.

133 «Նախըն աւստրեյա», 1850, մայիս, էջ 106—107.

Զվյուռնիայի Մեսրոպյան վարժարանի շենքը

դափնուհիում ու վաճառում էին Կ. Պոլսում, Կիլիկիայում, Մարմարայով կասպում ծովային մայրաղիներին, Եվրոպայից ներմուծում էին սուրճի և սպիտակ ասպրանքներ և վաճառական-գործակալությանը միջոցով տարածում Լեռնական Թուրքիայում, Արևմտյան Հայաստանում, Փաղաքի կենտրոնական քաղաքներում և շուկաների տներն ու տներները հայերն էին:

Իսմաիլ հայերի 20 տակնոս արհեստով էր զբաղվում¹⁴⁴, նրանք ռդթորներ էին, զինեղործներ, երկաթագործներ, պայտառներ, ժամագործներ, ոսկերիներ, Սուլթանական կառավարությունը հայ ամիրաների միջոցներով աշտեղ կառուցելով տվեց կայսերական գործարաններ, որոնք առաջիններից էին ողջ Թուրքիայում: 1836 թ. Իզմիրում կառուցվեց կայսերական մահուղի գործարանը: Գրան հետևեց Հրեքի շուխայի խոշոր գործարանի հիմնադրումը 1844 թ.: Այն, հումքն ստանալով առաջինից, թուրքական բանակի համար ռդգետներ էր կարում¹⁴⁵, Գործարանները շուտով վերակառուցվեցին և ընդարձակվեցին, այնտեղ տեղադրվեցին անդլիական մեքենաներ և Մեծ Բրիտանիայից հրավիրվեցին գործարկող ինժեներներ: Գուխայի գործարանը փակվեց 1853 թ., իսկ մահուղի գործարանն իր գոյությունը շարունակեց շուրջ կես դար: Մեծ համարով ուներ նիկոմիդիայի ֆեսիսանեն¹⁴⁶,

նիկոմիդիան ուներ հայկական ութ դպրոց, որոնցից Աղզային մեծ վարժարանը միջնակարգ կրթություն էր տալիս: Փաղաքում հիմնված էր «Ասքանազյան ընկերությունը», Մշակութային այդ հիմնարկությունը պահվում էր «Երևելի հայերի» նպաստավորությամբ, բացել էր ճոխ դրագարան և դրան կից նաև ընթերցասրահ, ուր կիրականորա հավաքություններ էին լինում, ինչպես նաև թուրքախոս մեծահասակները հայերեն էին սովորում: Իզմիրում տարրերի ժամանակներում հրատարակվել են «Սուրհանդակ», «Հայրենասեր», «Բյուրակ», «Երկիր» պարբերականները, ընդամեններով իրար հերթափոխել են ևս տարաբան: Այստեղ տպագրվում էին քաղաքի ու գավառի անհրաժեշտ դասագրքեր, եվրոպական դրոշմների գործերի թարգմանություններ:

Նիկոմիդիայի երկրորդ խոշոր հայաքաղաքը Պարտիզական էր (Բախչեքիկը), Այն հիմնվել է դեռևս XVI դարում, Սեբաստիայի զավառի Պարտիզակ դյուղից եկած հայ դադթականներին ջանքերով: XIX դարի կեսերին քաղաքն ուներ 16—17 հազար բնակիչ՝ բոլորն էլ բացառապես հայեր: Մինչև XX դարակիցը Պարտիզակը ոչ միայն պահեց իր հայկական դիմապատկերը այլև արդյունից թուրք պաշտոնյաներ¹⁴⁷, վախենալով հայերի ըմբոստ ընդհանուր քաղաքացիների միայն պետական հարկերի դանձումով:

Տակավին 1840-ական թվականներին Պարտիզակում գործում էին վաճառականական ընկերություններ, մետաքսի և լժի գործարաններ, Այստեղ

144 Մ. Գասապյան, նշվ. աշխ., էջ 178:

145 «Հայաստան», Կ. Պոլիս, 1847, սեպտեմբեր 13:

146 Նեքսեն Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 86:

147 Ս. Մ. Մոցիկյան, նշվ. աշխ., էջ 467—470:

կար հսկակաճան շորս գարոց, Սրանցից ամերիկյան միսիոներներին հիմնած վարժարանը միջնակարգ կրթական հաստատություն էր, Պարտիզակցի Հայտնի մասվորականներն էին Հովհաննես Մկրտչը, Գևորգ Մեսրոպը, Թորգոմ Գուշտկյանը, Մինաս Գասապյանը, Մ. Պոռոբյանը և այլք, Քաղաքը մեծ համբավ էր վայելում իր գեղեցիկ դիրքով, Դրա համար այն մի տեսակ տեղագրություն հանգստավայր էր ծառայում և՛ Կ Պոսի, և՛ Զմյուռնիայի հայ մասվորականության համար:

Սաքարիա դեռի սփին փոփած էր դավաթի քաղաքներին մեկը՝ Ադաբազարը¹⁴⁸, Քաղաքը հիմնադրել էն Ակնից գաղթած հայերը XVI դարի սկզբներին, ուղա տյնտեղ էին հիկլ ատրպատականցի և սյունիցի գաղթականներ, XIX դարի կեսին Ադարպարեն ուներ 25 հազար բնակիչ, որից 10256 հայ էին¹⁴⁹, Քաղաքում գործել էն 5 դպրոց, իսկ ամերիկյան բողոքականների հիմնած Հայ-Հայաց գարոցը միջնակարգ կրթություն էր տալիս դավաթից հավաքված հաց որիորդներին և նշանավոր էր ողջ Թուրքիայում: Հակոբ Սարգսյանի խմբագրությամբ Ադաբազարում հրատարակվում էր Նիկոմիդիայից տեղափոխված Երվանդյան տասներջա հանդեսը:

Ադաբազարցիները, երկրագործությունից բուցի, պրագվում էին արհեստագործությամբ և առևտրով, Քաղաքի առևտուրն ու արհեստագործությունը ամբողջովին հսկիրին էր պատկանում, Այնտեղ դարդացած էր մետաքսագործությունը, տուրեկյան արաահանում էր 28 հազար ոգղա մետաքս¹⁵⁰,

Օվաճրի ավանը փոփած էր, ս. հիդա լիտան ստորոտում, Քևիզ գետահովտում, գետ հայաբնակ էր, ուներ 4000 բնակչություն, Այս գեղեցիկ ավանը հիմնել էին ավանցի հայերը, համայնքի կառուցվելով նախնից ու Սիրաստիայից եկած գաղթականներով, Քաղաքն ուներ վարդահայան աղղային վարժարան, երեք եկեղեցի, որոնցից հարտաբաղնական հռչակապ կոթող սր. Գրիգոր Լուսավորիչը կառուցվել է 1851 թ՝ Աղափի Զաքարյան արքեպիսկոպոսի ջանքերով:

Օվաճրում լույս է տեսել «Քնարիկ» անունով թերթը, Այն աղատագրական պայքարի կոչեր է արել, Քաղաքն իր ըմբոստ քաշերով մասնակցել է շրջապատի ընդդեմ թուրք հրոսակների դեմ մղվող հայապաշտպան կռիվներին և կռվել Կիլիկիայի Ալուրում:

Նիկոմիդիայի մշակութային կյանքը կենտրոններից էր հռչակական Էրմազ դպրոցը: Գյուղը հնում հունաբնակ էր, հրդեհի պատճառով լրիվ ավերված և վերանորոգված XV դարում մարաշի և սիրաստացի հայերի ջանքերով, Գյուղի անուրը սկզբում Մարաշ էր, սույա դարձավ Էրմաշ և նույն անունը տրվեց նաև արքայական ս. Աստվածածնա վանքին, որտեղ և հնապազայում հիմնադրվեց Գյուլնիսիքը, Մարխապանը հիվ սկզբում առկ ուխտատեղի էր հիվանդ և հավատացյալ այցելուների համար, աղա նոր պատմաշրջանում դառնում է առևտրաճանների կենտրոն, ուր Կ. Պոսից և Թուրքիայի շատ դավաթներից դաշխ էին առևտրականներ, արհեստագործ նորարարներ՝ իրենց ստեղծած արհեստի նմուշները ցուցադրելու, առևտրական գործարքներ կնքելու:

¹⁴⁸ Ս. Ս. Ծոցիկյու, Եզվ. աշխ., էջ 82—85:

¹⁴⁹ Մինաս Գասապյան, Եզվ. աշխ., էջ 25:

¹⁵⁰ Լևոսե Սարգիսյան, Եզվ. աշխ., էջ 38:

Արմաշի վանքը հիմնադրվել է 1610 թվականին, 1687 թվականին Արմաշը դառնում է առաջնորդանիստ, իսկ 1797 թվականին վանքը վերակառուցվում է։ 1804 թվականին Չաքըր Հասան բռնապետն այրում է վանքը, իսկ վանականներին հալածելով ընում է Արմաշից։ 1825 թվականին Արմաշը վերակառուցվում է. ապա հիմնադրվում է Գալրեվանքը, որը ուներ տպարան, դպրոց և հրատա-
րակում էր քաղաքիվ գրքեր։ 1864—1878 թթ Արմաշում լույս էր տեսնում ազգային, կրոնական, բարոյական և խմբատախրական «Հուլյա» հանդեսը՝ սկզբնական շրջանում խորհն Ալըսյանի խմբավարությամբ. Արմաշը դառնալ
հայ մշակույթի կարևոր կենտրոններից մեկը՝ տալով եկեղեցական ու քաղա-
քական դործիչներ, կաթողիկոսներ ու պատրիարքներ, հրապարակախոսներ և
յուրոգներ։

Նիկոմիդիայի ցավաւում կային նաև հայաշատ գյուղեր: Քուրդերէնում ապրում էին 8 հազար հայեր, որոնք շատ ըմբոստ էին, բռնավոր թուրքերի հետ միշտ կռիւներ էին մղում: Ունեին երկու դպրոց: Օրթազուղը (Միշա-պուղը) ուներ 1500 հայեր, մի եկեղեցի, Սահակ-Մեսրոպ անվամբ դպրոց, իսկ հայկական Ասլանբէկ գյուղը՝ 4000 հայ բնակիչ, որոնք զաղթել էին Պարսկաստանից: Գնվել ցավառակում ապրում էին 15000 հայեր, համանուն գյուղում՝ 1500 հայ, նասակալը 1000 բնակիչ ունեցող հայկական գյուղ էր: Արմաշ գյուղը ուներ 1500 հայ բնակիչ: Այսպիսով, քաղաքներից բացի, Նիկոմիդիայում ապրում էին գյուղաբնակ հայեր, որոնք նեթաբնկվում էին սոցիալ-քաղաքական այն անտանանքի ճնշմանը, ինչը բաժին էր ընկնում արևմտահայ մյուս ցավառաներին:

ՏԲԱՊԻՋՈՒՆ, Պատմական Պոնտոսի տարածքում գտնվող՝ Հայաստանի մի շարք զավատներն ընդգրկող Տրապիզոնի միլիաթթում շատ վաղուց էին բնակություն հաստատել հայերը, նահանգը բաժանված էր Տրապիզոնի Լապիստանի, Զանկիի, Գյումուշխանեի և Շապին-Կարահիսարի սանջակներով¹⁵¹, Տրապիզոնի մեջ էին մտնում Համշենը, Սև Գետի հովտաշեն դյուղերը, որոնց բնակչության մեծ մասը մինչև XVIII դարի կեսերը կազմում էին հայերը՝ XVIII դ. վերջին և XIX դ. սկզբներին մահմեդական կրոնավորները «մուսուլմանադ ամրոխի» բռնադատությանը, այդ դյուղերի և կամուրանի զավառի հայաբավոր հայ բնակիչների¹⁶² թուրքացրին, դրանով իսկ իտախիով ասպի բնակչության ազգային պատկերը:

Հրահայտության ազդեցիկն պատահերը՝
 XIX դարի երրորդ բաժնորդին Տրապիզոնի ամրոցը միայն թույլ բնակվում էին շուրջ 50 հազար հայ տեղաբնիկներ¹⁵³ և 10 հազարի հասնող պանդուխտները։ Սրանք զայնս էին ծովամերձ քաղաքներում ուղխատելու, ոմանք տարիներ հետո վերադառնում էին Հայաստան, ոմանք էլ անվերջապես լքում էին հայրենի տունը՝ լքելով իրենց հողերը և հարստությունները։

Տրապիզոնի նահանգի հայաշատ և ղլխավոր քաղաքներն էին Տրապիզոն-
Կո. Քալեսիք, Կոստ. Բյուզանդիէ, Կոստանի քաղաքում առում 189
1899 թ. Կոստանի քաղաքի մէջ մեծ քանակութեամբ հայեր էին:

151 ԳՅԶՄ ԿՊՐՊԱ, ք 1300, ց. 18, Գ.

152 Հսկիովրոս Տաշյան, Հայ բնակչ.

158 «ԶԻՄՆԻ», գրական ժողովածու, Քիֆիս, 1915, էջ 200.

158 «ԶԻՔԵՆԻ», գրական ժողովածու, Երևան, 1978, 32 շտապ

րին՝ Կարինից, Կեստրիայից, Կյսրիինից դադթոզներին հաշվին՝ ՆափաՀան-
դրություն այդ քաղաքը տարանցիկ առևտրի կենտրոն էր, որն իր շարքն էր
համախմբել իրենց տյան Հայաստանից Ռուսաստանի և Արևմտյան Եվրոպայի
հետ առևտրական կապեր ունեցող հայ վաճառականներին:

Աչքի ընկնող վաճառականներն էին Արապյան Պողոսը, Սառանյանները,
Թահմազյանը, Մինասյանը, Աղնավորյան ճղքայրները և ուրիշներ¹⁵⁴:

Տրապիզոնի արհեստավորական դասը կազմում էին հայերը, հույները և
լազերը, Նրանք ունեին միութայուններ, որոնց մեջ համախմբված էին նաև ա-
ռևտրականները: 1835—1836 թթ. Մահմուդ II-ը հրապարակում է Տրապիզո-
նի էսնաֆությունների կանոնադրությունը և սահմանում նրանց արտադրան-
քի ու վաճառիչը ապրանքների ստկաղինը¹⁵⁵, XIX դարի հրկրորդ կեսից հայ
արհեստավորները ղեկավարում տնտեսապես քայքայվում են և վերածվում օրա-
վարձու լուսավորների աշխատելով նախահանգստներում և ծխախոտի սկան-
տաղիաներում:

Մանր էր Տրապիզոնի բանվորի և պանդուխտ օրամշակի վիճակը: Նրանք
աշխատում էին 14—16 ժամ, օրական ստանալով 20—30 փարա, զիջելով
էին բաց հրկնքի տակ¹⁵⁶:

Տրապիզոնում գործում էր մի սպարան, ուր տարբեր տարիների, իրար
հաջորդելով կամ դուրահեռությամբ առկա գործում էին «Խուրխախ», «Գեղզուկ»,
«Մոծակ», «Պոնտոս», և «Բոխիկ» պարահրապանները: Հայահական հինգ հե-
ղեղիներին կից գործում էին դպրոցներ, որոնք ուսուցում էին վաճառապանության
կապվածներից ստացված եկամուտների հաշվին: Քաղաքի հայերը կազմա-
կերպել էին «Թատերական ընկերություն» և հայերենով բեմադրում էին հույն
ոգեերգակների, ինչպես նաև Շեքսպիրի, Մոլիերի գործերը:

Սամսոնի բնակիչները 40 հազար էին, այդ թվում թուրքեր, հույներ, լա-
զեր և մոտ 10 հազար հայեր¹⁵⁷: Քաղաքի հարստությունը Պաֆրացից ուտա-
ված քարձրորակ, բազմաուռնակ և Արենլըրում ու Արենմայան Եվրոպայում
հայտնի ծխախոտն էր¹⁵⁸, փաշտից պատրաստված նորք կոհ-կորասիները:

Հայերը զբաղվում էին նաև նրկրագործությամբ: Ծխախոտի արտադրու-
թյան և արտահանման մեխանիզմը մինչև Ղրիմի պատերազմի ու Թուրքիայի
կիսադադուրացումը դանդաղում էր հայերի ձեռքում: Քաղաքամերձ Չարշամբա
ավանում ապրում էին 3 հազար հայեր, որոնք տնտեսապես կապված էին
Սամսոնի հետ, Նրան մատակարարում էին մրդիր և բանջարեղեն:

Պյունուշխանեն փոքրիկ, ղեղնցիկ քաղաք էր՝ 8 հազար բնակիչներով,
որոնց մեծ մասը աշխատում էր հանքախորշերում: Հայերի թիվը 2500-ից
չէր անցնում: Նրանք զբաղվում էին երկրագործությամբ, ունեին մեկ էկեղե-
ղի և Մեսրոպյան տաճարական դպրոց¹⁵⁹:

154 Ս Պոգիկյան, Եղվ. աշխ., էջ 775—776:

155 ՀԱՍՀ ԿՊՊԸ, Ռուսրական ֆերմաների ֆոնդ, վճ. 84:

156 «Մշակ», 1872, № 14:

157 Ս Պոգիկյան, Եղվ. աշխ., էջ 623—624:

158 Թատերակ սկի Ֆերոնյան, Լուսնապարտորդություն ի Ռաբլյոն ընդ Հայաստան յամի
տնան 1847, Արմազ, 1878, էջ 3:

159 Ս Պոգիկյան, Եղվ. աշխ., էջ 346—347:

Շապին-Կարահիսարը կամ Նիկսուլիսն այս տասնամյակներին մերթմուտեցում էր Սերաստիոյի, մերթ Տրապիզոնի վիլայեթի մեջ, 20 հազար բնակչությամբ 13 հազարը հայեր էին, իսկ ընդհանուր սանջակի 80 հազար բնակիչներից 25 հազարը՝ հայ տեղաբնիկներ, նրկարդործ, արհեստավոր ու առևտրական կարահիսարցիներն էին լավ կռվող էր, բմբոստ, ուղղամիտ ու անդիշում բնավարությամբ։ Այստեղ էր ապրում Օղանյան արհեստավորական զերգաստանը, որտեղ է 1865 թ. ձևվեց ալազա զորամասը Անդրանիկը։

Թրեբեռլու քաղաքի 9200 Թուրքերի, հույների, լազերի կողքին առանձին լաղամասում ապրում էին 800 հայեր, որոնք ունեին իրենց զարոցը, նկնդեցին։

Սև ծովի հարավային ափին փռված էր Նավահանգստային Օրդու, նախկինում Քոթլիորան քաղաքը։ Որդուն ուներ 20 հազար բնակչությամբ, հայերը կազմում էին մոտ 5 հազար¹⁶⁰, նրանք զբաղվում էին առևտրով, արհեստագործությամբ և ունեին սեղանավորներ, որոնց մեջ ամենահարուստը Երանոս աղան էր, Վերջինս կապալով էր վերցնում Լադիսուսնի հարկահավաքման իրավունքը։ Հայերը քաղաքում ունեին երկու նկնդեցի, Մովսիսյան վարժարանը՝ 600 սաներով և Ազգային դպրոցը՝ 150 աշակերտներով։

Թուրքերենով հրատարակվում էր «Փյունգե Որդու» պարբերականը։ Քաղաքի շրջակայքում՝ Նույնանուն կազայի մեջ էին մտնում 48 գյուղեր, մասումը հայկական, հիմնականում Թուրք և հայ բնակչությամբ։

Անկյուրիա (հնկյուրի—Գաղատիա, այժմ Անկարա) քաղաքը XIX դարի կեսերին ուներ 30 հազար բնակիչ։ Պարսկաստանից գաղթած և հետագայում ալեկոյ տեղերից այստեղ հավաքված հայկական համայնքի թիվը հասնում էր 3 հազարի, որոնք սլահում էին անդրադական և քաղաքային այժմը. այդ ցեղատեսակը Զրանսիայում տարածողներից առաջիններից հղում հայերը¹⁶¹, Անկարան հայկական համանուն առաջնորդության կենտրոնն էր։ Այստեղ գործում էին հայկական երեք դպրոց, մշակութային բնկերությունը, Այդ քաղաքը տվել է այնպիսի խոշոր դեմքեր, ինչպիսիք էին Արյահամ Անկյուրացին, Պետրոս Աղամյանը, Մաղաթիա Օրմանյանը և ուրիշներ։

Շուրջ 60 հազարանոց Ադրիանապոլիս (էդիրնե) քաղաքում Պարսկաստանից, Կեսարիայից և Հայաստանից գաղթած հայերը XIX դարում կազմեցին 5 հազարի հասնող հայկական համայնք, հիմնեցին Թորհոմյան, Արշակունյան և Հռիփսիմյան վարժարանները, ըի սերն Հիսուսի աղքատացնելուն՝ բարեգործական բնկերությունը։ Ադրիանապոլսից են Հակոբ Պարոնյանը, Սարգիս և Պողոս Ադրիանապոլսեցի պատրիարքները։

Ռոզոստո-Թեբրիզայի քաղաքը գտնվում էր Մարմարա ծովի եփրպական ափին, բնակչությամբ հասնում էր 25 հազարի, Հայերն այստեղ հաստատվել են դեռևս 1606—1607 թթ., գաղթելով Ակնից, Կամախից, Երիզայից, 1828—1829 թթ. սուս-Թուրքական պատերազմի ժամանակ Ռոզոստոցի հայերը մեծ օգնություն ցույց տվեցին սուսական բանակին, և նրա Ռոզոստոն Ադրիանապոլսի պաշտանագրով վերադարձվեց Ռոմանյան կայսրությանը, այնտեղ ապ-

160 Ս. Մ. Մուցիկյան, էջ 811—812.

161 Նույն տեղում, էջ 219—221.

րող հայերի մեծ մասը դադթեղ Արենյան Հայաստան, Գարի հրկրորդ կեսին 30 հազար քնակիչ ունեցող ճաղաքում 10 հազարը հայերն էին¹⁶², նրանք Ռոդոստոյում ունեին երեք թաղամաս, երեք եկեղեցի, երեք դպրոց, Երկրպարտությունից՝ հատկապես հանրահայտ ուղղություն ձևերով աճեցնելուց զատ, նրանք յափ վաճառականներ էին, հմուտ արհեստագործներ¹⁶³,

Այսպիսով, Կ. Պոլսից ու Զմյուռնիայից բացի Թուրքիայի մյուս քաղաքներում և գյուղերում ապրում էին հայեր, որոնց ընդհանուր թիվը XIX դարի կեսերին անցնում էր 100 հազարից: Անակեկայներն անպակաս էին Հայկական պեղոսառանքների ոչնչացման, հարուստների ունեղրվման, արտաքսման համար: Կառորածների ու բռնադատվածների հետ միասին Թուրքիայում անխնայորեն տարվում էր նաև հայ քնակչությունը մտահեղակոտություն, որը և պատճառներն էին Հրա թվի նվազեցման:

ԵՐԱՅԻՄԵՆԻԿԱՆ Թուրքերը 1517 թ. նվաճեցին Իրուսաղեմը: 1799 թ. Խալիլբեկ Բանաստորտը Գարդեթ թուրքական բանակի և տիրեց Երուսաղեմին, Սակայն այդ երկար շտեղծ, Քիչ անց կրկին Իրուսաղեմը վերագործվեց Թուրքիային և թուրք-կղզիպտական պատերազմների կռիվներում դարձավ «արաբան քաղաքը» մնաց սուլթաններին մինչև առաջին աշխարհամարտը:

Իրուսաղեմ ճաղաքի տղաքանակչության թիվը հասնում էր 50—55 հազարի, Անտեղ ապրում էին թուրքեր, հրեաներ, արաբներ, հույներ, ասորիներ, հայեր, ռուսներ, Հայերը, հետագայում պակասելով, կորցնելով շրջակայքում ու դրսում ունեցած վաճառատական կալվածքների մեծ մասը, XIX դարի կեսերին փոքր թիվ էին կազմում: Կ. Մարքսը 1854 թ. Երուսաղեմի հայերի թիվը¹⁶⁴ է հաշվում է 350, որոնք կամ միաբանության անդամներն էին, կամ նրան սպասարկող անձնակազմը:

Հայկական թաղամասում ապրող տեղացի աշխարհական հայերը, գերապանցապես թուրքախոս և արաբախոս լինելով, պարապում էին առևտրով¹⁶⁵ և պաշտոնավարությամբ, ոմանք էլ տիրապետելով մի քանի լեղվի, ուղեկցի և բացատրողի դեր էին կատարում աշխարհի տարբեր մասերից քաղաք ժամանող ուխտավորների համար: Այնտեղ հավաքված հիվանդները, ծերերն ու հաշմանդամները ապրում էին միաբանության հաշվին:

Երուսաղեմը, սակայն, արեմտահայ կյանքում հայտնի էր հայկական հողերը միաբանությամբ՝ կիստրոն ունենալով Սիրոն լեռան վրա կառուցված Սրբոց Հակոբյանց վանքը: Միաբանությունն ուներ հոգևոր պետ՝ պատրիարք, որն ընտրվի էր և բնորոշվանք մասնակցում էին միաբանության անդամ բարձրաստիճան հոգևորականները՝ նրան օժտելով գործելու յայն հնարավորություններով:

Ս. Հակոբյանց վանքը վաղուց տիր էր դարձել քաղաքում և շրջակայքում կալվածքների, որոնցից և գոյանում էր միաբանության կամ տնի մի մաս: Սակայն դրամ հավաքելու և հարստանալու ամենալավորին միջոցը «Քրիստոսի գերեզմանին» տիրելու իրավունքն էր, քանի որ

¹⁶² Ս. Մոցիկյան, նշմ. աշխ., էջ 618.

¹⁶³ Նույն տեղում, էջ 619.

¹⁶⁴ К Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 10, стр. 171

¹⁶⁵ Ս. Մոցիկյան, նշմ. աշխ., էջ 176—177.

ուխտավորների մեծ մասը զաւիս էր այնտեղ և նվիրատվութիւններ անում: Կ. Մարքսը գրում է, որ «...սուրբ վայրերին և տիրոջ գերեզմանին տիրելու համար միմիայն առաջարկին մասնակցում են լատինները, հայերը, հույները, հարեշները, ասորիները, ղալտիները, Այդ բոլոր տարբեր համակնոյրդների միջև յախում առաջացավ, եմբողայական միապետները կրոնական այդ դժուրութիւններին մեջ տեսնում էին Արեւելքում իրենց ունենալիք ազդեցութեան հարցը»¹⁶⁶,

Երուսաղեմի շուրջը սրված հակասութիւններից ճարպկորեն օգտվում էր սուլթանական կառավարութիւնը, որը փոխեփոխ իրավացի էր ճանաչում լատիններին, հույներին, հայերին և բուլղոյին էլ փող էր վերցնում: Թուրքերը լատիններին հաղիվ էին հանձնում վիճելի վայրերին տիրելու ֆերման, երբ հանդես էին գալիս հայերն ավելի լիքը ըստկենսով և ձեռք բերում հակառակ ֆերման: Եւ այն ձեռք էին վարվում նաև հույների նկատմամբ¹⁶⁷, Այդ էր պատճառը, որ Երուսաղեմի հայկական միաբանութիւնը պատկանող 100 հազար ոսկու արժողութեամբ կալվածքները մերթ Եւրթ մերթ տրվում էին հույներին լատիններին, արաբներին, Թուրքական կառավարութիւնը դրանով ստիպում էր հայկական միաբանութիւնը մեծ զումարներ վճարել:

Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքը ծանր օրեր ապրեց Դամասկոսի արաբ կառավարիչների վարած հարկային կողոպտչական քաղաքականութեան հետեւանքով: Դեռևս 1778 թ. Դամասկոսի Մեհմեդ փաշան, յսելով, որ Հովակիմ պատրիարքն իր դեմ բողոք է ուղարկել Կ. Պոլիս, զորքով մտնում է հայկական միաբանութիւն և 6 հազար դահկան տուգանք վերցնելուց հետո միայն հեռանում:

Սկայն գրանով և սանշակիյն ու ավայիտ կոլվոդ պարտադիր հարկերի պանծումով լրավարարվելով, Մեհմեդ փաշան մեկ տարում Երուսաղեմի հայ համայնքից կտրում է 39525 դահկան և մնում գժգոհ¹⁶⁸, Սկսած 1800 թ. Պետրոս պատրիարքը տարեկան 4195,5 բուպիե օսկի էր վճարում Դամասկոսի փաշային, իսկ Մուհամեդ Ալիի կառավարութեան տասնամյակին անկանոն հարկատվութեան պատճառով Ս. Հակոբյանց վանքը տնտեսապէս լրիվ քայքայվել էր, ընկել պարտքերի տակ: Միաբանութեան նյութական սուղ վիճակը շարունակվում էր 1850-ական թթ. վերքերին, ուստի Կ. Պոլսի Ազգային ժողովը 1860—1861 թթ. որոշում է մայրաքաղաքի յուրաքանչյուր հայից 5 զուլուշ հարկ գանձել և տրամադրել Երուսաղեմին՝ նրան այդ վիճակից հանելու հա-

Երուսաղեմի հայ մշակույթի ակնառու կենտրոններից էր Ս. Հակոբյանց վանքը ունէր հարուստ թանգարան, մատենադարան, ուր մինչև օրս էլ պահպանվում են հազարավոր թանկարժեք ու հազվագյուտ ձեռագրեր, արխիվային փաստաթղթեր, թագավորական ու կաթողիկոսական դավադաններ տար նկարիչների էտավների համաքաթոններ: Տեղի վանական-գիտնականները սրբութեամբ պահպանում էին պատմական այդ անդնահատելի գանձերը, մի մասն էլ հետազոտում և հրատարակում: Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյան-

166 К Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 10, стр. 170

167 Տե՛ս նույն տեղում:

168 Տիրաւ Սալպալեանց, Պատմութիւն Երուսաղեմի, Երուսաղեմ, 1921, հ. 2, հ.

ներից հետո Երուսաղեմը դառնում է Հայադիտական կայսրեր կենտրոններից մեկը:

Նրուսաղեմն օրհնելու ժառանգավորաց վարժարան, Անտոնի սովորելու, էին դայիս հայ պատանիները, հմտանում դրաքարի և արհեստի ու և վրասպական լիզվադիտության մեջ, դառնում կամ քարոզիչ միտրաններ, կամ գրողներ: Հայադիտության մեջ: 1833 թ. մշնցի Զաքարիա պատրիարքը հիմնեց Ս. Հակոբյանց վոնքի տպարանը, որ հրատարակում էին Հայադիտական հետադոտություններ, դասագրքեր, կրոնական քարոզչություն: 1866 թ. Երուսաղեմում յույս է տեսնում աղղային, բանասիրական, պատրիարքության պաշտոնական հանդեսը՝ «Սիրոն» ամսագիրը, որն ընդգրկում էին հարստիտում է միևի մեր որերը:

ԻԿԳՏՏՍԱ թուրքական տիրապետության տարիներին (1517—1801) Երուսաղեմում տպրեց իր պատմության ամենամեծ ժամանակաշրջանը: Թուրք տիրակալների կնքնքումները մի կողմից, մամլատիկերի շրջանում մայր առանձնական երկպատակությունները մյուս կողմից, երկիրը հասցրին քայքայման եզրին:

Այդ ժամանակամիջոցում ծանր սիճակում էր նաև Երուսաղեմի հայ դադարավարը: Երկրի քայքայված կացությունը, քրիստոնյաների նկատմամբ դուրսվում ունեցող անհանդուրժողականություններն իրենց բացասական ազդեցությունը դրոնցին, թե ինչպես անմխիթար վիճակում էր դրսևում եզրպատահայությունը, կարելի է եզրակացնել հետևյալից. Կթն 1615 թ., Սիմեոն Լեհացու Երուսաղեմի ալեքսանդրական ժամանակ, Կահիրեում եղել է 200 տուն հայ քահանայություն, ապա XIX դարի սկզբներին Ստեփանոս Գուլեր Ազոնցը Կահիրեում տեսել է ընդամենը 50—60 հայ ընտանիք¹⁶⁹:

Երուսաղեմում քաղաքական և տնտեսական նշանակալից վերափոխությունները կատարվեցին Մուհամեդ Ալիի կառավարության շրջանում (1805—1849), Երուսաղեմի այս անկախությունը դիմադրականի նպատակն էր թոթափել թուրքական լուծը, ստեղծել կենտրոնացված ուժեղ պետականություն և երկրպագին միացնել հարևան արաբական երկրները, նրա այս ձգտումները լիովին համապատասխանում էին Երուսաղեմի կալվածատիրական ազնվականության և կոմպրադորական քուրճուպիայի շահերին¹⁷⁰:

Մուհամեդ Ալին, իշխանության ղուլիս անցնելուց հետո, լայն աստարեկ տվեց հայ արդյունաբերողներին, առևտրականներին և արհեստավորությանը, երկրպագին իշխանություններն ալեքի վստահությունը էին վերաբերվում հայ ղաղթականներին, որովհետև նրանք քաղաքականապես ալեքի հավատարիմ էին Երուսաղեմին, լավ գիտին արհեստի լեզուները և ծանոթ էին տեղական սովորություններին:

XIX դարի երեսնական թվականներին երկրպագինում արդող հայերի թիվը շատ փոքր էր, ընդամենը երկու հազար հոգի¹⁷¹, Սակայն ստեղծված նպատ-

169 Ս. Պ. Աղոնց, Աշխարհագրություն յորդ ժամանակ աշխարհի, հատ. Գ, Ափրիկե, 1892,

170 «Новая история стран зарубежного Востока», т. I, М., 1952, стр. 338—339.

171 А. В. Стол, Археологический очерк Египта, Гр. 1:

տալոր պայմաններում եղիպտահայության թիվը դեպքով մեծանում է։ Մինչև ութսունական թվականներն այն ավելանում է երեք անգամ՝ հասնելով շուրջ մեկ հազարի¹⁷²։

Հայերը նդիպտոս էին դադթում գլխավորապես Կ. Պոլսից, Զմյուռնիայից, Տիրոսից, Մարտիկից, Կեսարիայից և Արևմտյան Հայաստանի դանադան դավառներին։

Մինչև XIX դարի սկզբները նդիպտահայերը հիմնականում կենտրոնացած էին Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում։ Մուհամեդ Ալիի զահակալության շրջանում, երբ մեծանում է դադթավայրը, հայերն սկսում են բնակություն հաստատել նդիպտոսի այլ բաղադրերում և ավաններում՝ Զահագիլում, Թանտայում, Բենի-Աղիում, Փաֆր-Զիարեթում և Սուեզում։

Նդիպտահայ բնակչության սոցիալական կազմը XIX դարում, նախորդ դարերի համեմատությամբ, առանձնապես մեծ փոփոխությունների չէր ենթարկվում։ Նդիպտահայ բնակչության կազմում մենք տեսնում ենք դարձյալ հայ մեծահարուստների՝ պետական բարձր պաշտոններ ստանձնած ազանների, առևտրական խոշոր գործարքներ կատարող խոշաների, հասարակական նոր ասպարեղ մտած արդյունաբերողների, իսկ մյուս կողմում՝ իրենց դոյուքությունը չարքաշ աշխատանքով ուսուցանող արհեստավորների, Կային նաև արդյունաբերական ձեռնարկություններում աշխատող ոչ քիչ թվով բանվորներ։

Նդիպտոսի հայ բնակչության սոցիալական կազմի փոփոխության ուղադրքավ տեղեկություն է հաղորդում եվրոպացի ճանապարհորդ Ժորժ Սանդիսը։ Մահիթում ապրող հայերը, — դրոմ է նա, — սմենից ազգատներն են և ամենից պատվավորները։ Նրանք չարքաշ աշխատում են և համեմատ աղքատ¹⁷³։

Նդիպտոսի հայ գաղթավայրի ամենից արտոնյալ խավը վաճառականներն էին։ Նրանց մեծ մասը կապված էր ասիական և եվրոպական շուկաների հետ։ Մի շարք հայ վաճառականներ առաջ էին քաշվել բարձր պաշտոնների հետքին և արտաքին առևտրի բնագավառներում՝ կատարելով պետության հատուկ հանձնարարությունները։ Նրանցից ոմանք դարձել էին Մուհամեդ Ալիի խորհրդատուները և գործակիցները առևտրի ասպարեղում։ Նդիպտոսի արտաքին — նտրի մեջ սկսում են ներգրավվել ոչ միայն նդիպտահայ վաճառականները, այլև Թուրքիայի և եվրոպական երկրների այլ ընկնող հայ առևտրականներն — արդյունաբերողները։ «Հայերը, — դրոմ է ժամանակակից պատմաբան Ջարաթին, — Մուհամեդ Ալիի մոտիկ կանգնած մարդիկ են նրա շահերներները առևտրի բոլոր բնագավառներում, նրանք ամենահեղինակավոր մարդիկն են և նրա խորհրդականները»¹⁷⁴։

Նդիպտահայ վաճառականներն աշխույժ գործունեություն էին ծավալել ոչ միայն առևտրի ասպարեղում, այլև արդյունաբերական ձեռնարկություն հիմնելու ուղղությամբ։ XIX դարի առաջին կեսում Կիբին և Ներթին Նդիպտո-

172 «Արմենիա», 1886, № 63.

173 George Sandys, Relation of Journey... 5. II. էջ

174 Абд ар-Рахман ал-Джабарти, Египет под властью Мухаммеда Али. М., 1962.

օրո՛ւմ հիմնվում էն տվելի քան երեսուն տարզունաբերական և անհարկություն-ներ (ժեռադաժակման, հյուսվածքեղենի, լաքի և այլն), որոնց դորձու-մասնակցություն էն ունեցել իդիպուսահայ մեծահարուստ վաճառականները:

Եղիպտոսի համայնքների մյւս փար խնայք արհեստավարությունն էր: Ահճ հոյակ էն ունեցել աստիճանապէս հայ ոսկերիչները, որոնք զաւիս էին Պոլսից և հաստատվում Կոնստնտնու՛մ ու Ալեքսանդրիայում: Պալատական գրեթէ բոլոր ոսկերչականները հայեր էն եղել: Ուշայիցը,— զրում է Գաբումա-նյանը,— իբրև արհեստավոր, Եղիպտոսի մեջ առաջին տեղը կրթենն ոսկերչությունն մէջ, տարբեր, հայ ոսկերիչները մասնավոր զաւու՛թ մը ևնացուցած էն հուն հաւիլի համբաւավոր կնդրոնի մէջ և իրենց ճարտարփետի բնտիւր արտադրությունները իրավամբ զնահատմած էն ճարտիի բոլոր սիրահարնե-րենք¹⁷⁵:

Ոսկերիչներից հետո, հայ արհեստավորության մեջ ստվար թիվ էն կազմել չաղմայի մասնագետները՝ զլիաշորի վրա ասեղնագործողները, ՊԻՊ դարի 20—30-ական թվականներին միայն Կոնստնտնու՛մ հայկական տնաը արհեստանոց է եղել, որ աշխատել էն հայ մասնագետ չաղմաշիները:

Եղիպտոսի հայ աշխատավորության մեջ զգալի թիվ էն կազմել կոշկա-կարները, ՊԻՊ դարում Եղիպտոսի գրեթէ բոլոր կոշկակարները հայեր էն ե-լել:

Մեծ համարում ստեղծած մյուս արհեստները, որոնք դարձյալ հայ արհեստավորության մենաշնորհն էն եղել Եղիպտոսում, հանդիսացել էն ասեղ-նագործությունը և դերձակութունը: ՊԻՊ դարում Կ Պոլսի հայկական տեղե-նագործական վարժարանն ավարտած շատ կանայք տեղափոխվել էն Եղիպ-տոս և տնտեղ հիմք դրել ասեղնագործությամբ:

Եղիպտոսի քնակչության սոցիալական կազմում զգալի տեղ էր դրու-վում րանվորությունը: Նրանք աշխատում էին տարդրութաբերական ձեռնար-կություններում, շինարարության մեջ և ագտարակներում: Հայ բանվորությու-նը դառնվել է քնլադուրկ վիճակում և մեծ դժվարություններով է հայթայթել օրվա հացը, պահպանել իր ֆիզիկական գոյությունը:

Եղիպտոսի հայ զաղթավաճրո հնուց ի վեր տեղական իշխանությունների կողմից ճանաչվել է իբրև հոգեւոր համայնք և օգտվել է մի շարք արտոնու-թյուններից: Թուրքական տիրապետության շրջանում զաղթավաճրը ննթարկ-վել է իրտառեմի պատրիարքութայնը և նրա կողմից նշանակված հոգեւոր պետին: Լեյխատավոր դանդախները իրավասու չեն եղել մասնակցելու զաղ-թավաճիչի ներքին գործերի տնօրինմանը: Երուսաղեմից ուղարկված հոգեւոր տուաշնորդին շրջապատել էն տեղի ունեւորները, որոնք և ուղղություն էն տվել նրա գործունեությանը¹⁷⁶:

1860 թ., երբ քնդունվեց մզկայի և ահմանադրությունը, Եղիպտոսի թե-

175 Ա. Գուրամեյան, Հայ տարր Եղիպտոսի պետական, տնտեսական և տնտրական տ-պարեղներում մեջ (և Պարթիկանի թեղիպտոսի տարեցույց, 1913, էջ 221—222).

176 Ա. Տևե-Շովհանեֆյանց, Ժամանակագրական պատմություն Երուսաղեմի, հատ. Բ, 1890, էջ 503—507.

մուտ, ինչպես և Պոլսի պատրիարքութեան մուտ թեմեքում, Եւթը և անցկաց-
վեին ընտրութեաննր: Սակայն այդ թույլ շտվին եղիպտահայ մեծահարուստ-
ները: Սկսած այդ թվականից եղիպտահայ համայնքներում ծավալվել է ան-
հաշտ պայքար տեղի հայ վերահսկարի և աշխատավորութեան միջև՝ թեմական
և հոգաբարձական իշխանութեաննրի շուրջ: Տեղի վերահսկար, հենվելով
եղիպտական կաթողիկոսութեան հովանավորութեան վրա, աշխատել է գրկել և
սահմանափակել եղիպտահայ աշխատավորութեան իրավասութիւնը գաղթա-
վայրի վարչական մարմիններում և հասարակական կազմակերպութեանն-
րում: Այդ իսկ պատճառով էլ աշխատավորութիւնը համառ պայքար է տա-
րել իր իրավունքները պաշտպանելու համար¹⁷⁷: Պայքարի արդունքն ևղել է
այն, որ գաղթավայրի աշխատավորութեանը հաջողվել է 1866 թ. հարկադրել
կառավարութեան ընտրութեաննրը անցկացնել Ազդարի սահմանադրութեան
համաձայն:

XVIII—XIX դարերում եղիպտոսի հասարակական-քաղաքական և գի-
նական աստիճաններում հայտնի են մի շարք ակնաւոր գործիչներ, մա-
լուկների մի շարք աշխի ընկնող անուններ: Մալուկների գործասերը, ինչ-
պես հայտնի է, կազմվում էին կոիվների ժամանակ գերի վերցված և կամ ա-
րևելյան շուկաներում գնված մանկահասակ երեխաներից, որոնց ընրում էին
եղիպտոս, հատուկ գորանոցներում գինավարժութիւն էին սովորեցնում և
նրանցով համալրում մալուկական գործասերը, նրանց մեջ քիչ թիվ չէին
կազմում և հայերը:

XVIII դարի վերջերում եղիպտոսի հայ աշխի ընկնող գործիչներից է ե-
ղել ծովակալ Նիկողայոսը, որն իր շուրջն է հավաքել եղիպտացի, հույն, ասո-
րի ու հայ ծովայինների և զորավիպ հանդիսացել եղիպտոսի պաշտպանու-
թեան, Նիկողայոսը կազմակերպել է ռավական ուժեղ նավատորմի՝ գինե-
րով այն ժամանակի լավագոյն հրանոթներով, եղիպտական այս նավատոր-
մի ղեկ իր, որ 1799 թվականին քաջաբար կռիւց նապոլեոնի զորաբանակի դիմ:
Հետագայում, իր ֆրանսիացիներին հաջողից զրավել եղիպտոսը, Նի-
կողայոսը քանտարկիւց Կահիրէի միջնաբերդում¹⁷⁸:

Հայ մալուկներից ուշագրավ գեմը է Մեքում Ռուստամը: Սա զարարաղ-
ցի առևտրականի զավակ էր, փոքր հասակում հափշտակվել էր և բերվել Ե-
ղիպտոս: Այստեղ Մեքումը դառնում է աշխի ընկնող գինավորական գործիչ:
1793—1799 թթ նապոլեոնը, եղիպտոսում գտնված ժամանակ, արտա-
վերցնում է իր ջրախումբը՝ թույլ տալով կրել մալուկական
առաջայում, նապոլեոնի ասպարեից հետանալուց հետո Մեքումը բնակչու-
թիւն և հաստատել Ֆրանսիայի Տուրտան քաղաքում և ֆրանսերեն լե-
տարակել իր հիշողութիւնները: Ի դեպ, Մեքումը եղիպտական քանակի ալքի
ընկնող մալուկ հայերից հակասե-հանվան հիշատակում է 17
տիման գինիւրականների՝ նշելով նրանցից յուրաքանչյուրի մեղաւորը
ծնեղյան թվականը:

¹⁷⁷ «Արեւելեան ժամուշ», 1872, էջ 409.

¹⁷⁸ Դ. Մըրոյլան, Հայագի երեկիներ Քաբարթիի պատմագրծին ¹ 2 (սիւնն 1938, Ձ 1.

XIX դարի առաջին կեսին Եդիպոտոսում բարձր դիրքի հասած անձնավորություններից էր Պողոտ Յուսուֆյանը։ Մատիկ փոխհարարերությանն էր մեջ գտնվելով Մուհամեդ Ալիի հետ և լինելով նրա խորհրդակցության անդամ, նա սկզբում նշանակվել է արքունի թարգմանիչ, հետագայում մեծ վստահության ձեռք բերելով, առաջ է քաշվել արտաքին գործերի և առևտրի տնօրենի պաշտոնին։ Շուտով նա գտնում է Մուհամեդ Ալիի անձնակազմի խորհրդակցանք և իրավունք ստանում վարելու պետության բոլոր գործերը՝ փաստորեն դառնալով Եդիպոտոսի վարչապետը։

Յուսուֆյանը մատիկ փոխհարարերությանն էր մեջ է գտնվել տեղի հայ համայնքի հետ։ Նրա շնորհիվ եդիպոտոսյան առաջնորդարանին շնորհվել են սրտ յարասնություններ։

Եդիպոտոսի կառավարության դուռն անցնելուց հետո, Յուսուֆյանը հռմանալորել է քաղաքի վրա հայ դործիչներին։

Նա դրական դիրք է կատարել նաև հայ երիտասարդներին եվրոպական քաղաքացույն ուսումնական հաստատությունները կրթության ուղարկելու գործում։ Հայ երիտասարդները, եվրոպայում կրթություն ստանալուց հետո, վերադառնալով էին Եդիպոտոս և մասնակցում հասարակական ու քաղաքական կյանքին։

Պողոտ Յուսուֆյանից հետո նրա պաշտոնում նշանակվել է Արթին Ջուրջյանը։ Նա Եդիպոտոսից ինքուրապա յուրերևույն ուղարկված ուսանողների խմբից էր և մասնագիտացել էր տնտեսագիտության ու միջառգային իրավագիտության մեջ։ Վերադառնալով Եդիպոտոս, 1844 թ. նա նշանակվում է միաժամանակ արտաքին գործերի և առևտրի տնօրեն, այդ պաշտոնում մնալով մինչև 1850 թվականը։ Արթին Ջուրջյանի իրավասության սահմանները հետագայում ավելի են ընդարձակվում։ Նա ևս փաստորեն վարել է վարչապետի պաշտոնը և ունեցել զրեթի անընդամենը ժողովրդի խաբարները, ինչ նրանից առաջ ունեին Պողոտ Յուսուֆյանը։ Նրա տնօրեն հետ է կապված Եդիպոտոսում առևտրի մեծանշանորհի վերադարձը, որով ստեղծվեց երկրի արտադրողական ուժերի պարագային հնարավորություն։ Նա է կապը ու կյանքն ստեղծել պետական գոնակարանում, կարգավորել մաքսային անցուղիների վարչությունը և այլն։

Պողոտ Յուսուֆյանի առաջ քաշած հայ երիտասարդներից է Էդել նրա քննողներին մեկը՝ Նուրբար, նախկին դարաբաղդի ծնողների զավակ, որը քննադատության էր հաստատել Ջուրջյանի մեջ։ Նուրբարը գտնվել է եվրոպա ուսանելու ուղարկված երիտասարդների խմբի մեջ և, մերադառնալուց հետո, արքունի դիվանատանը գրասիր է նշանակվել։ Մատիկ փոխհարարերությանն էր մեջ լինելով դաժանաբանից Իսմայիլի հետ, վերջինիս Եդիպոտոսի փառադառնությունից հետո, նշանակվել է Եդիպոտոսի արտաքին գործերի նախարար։ Ինչուհետև նա վարել է այդ պաշտոնը մինչև 1878 թ., երբ նշանակվեց Եդիպոտոսի վարչապետ։

Նուրբարի առաջին գործերից մեկն է Էդել Եդիպոտոսի արդարադատության սինտեզում բայն փոխությունները մտնելը։ Նա ասեղծեց խառը դատարաններ՝ աշխատելով յարադատության հետևից։ Եդիպոտոսի դիվանատանը դատախազը, խոսելով նուրբար փառաբանի կատարած բարեփոխությունների մասին,

հետեւյալն է գրել. «Ոչ ոք չէ մոռացած և հրեքը չպիտի մոռանա, որ ինքը եղավ Եղիստոսի մեջ դատական քարենորոգման գլխավոր հիմնադիրը»¹⁷⁹:

Մեծ աշխատանք է տարել նուրարը Եղիստոսում ջրանցքներ անցկացնելու և ռադիոլոգ հոդերն ընդարձակելու ուղղությամբ: Եղիստոսի հանրագոտ շինարարության պաշտոնյա եղած ժամանակ նա մշակել է հոդերի ուսուցման ընդարձակ մի ծրագիր և ձեռնարկել դրա իրականացումը: Նրա ցանցերով անց են կացվել մի քանի ջրանցքներ: Բեհհրա նահանգի նշանավոր ջրանցքը, որ կառուցվել է նուրարի նախաձեռնությամբ, կառավարության հատուկ հրամանով կոչվել է նուրարի անունով: Մեծ է նուրարի ծառայությունը նաև Եղիստոսի քաղաքական անկախությունը պահպանելու և այն ամրացնելու ուղղությամբ:

Նուրարը կատարել է մի շարք բարեփոխություններ արևոյ գյուղացու (Փեյլահի) դրության բարելավման ուղղությամբ: Այս գործում նա հանդիպել է տեղի աշխատական շրջանների ուժեղ դիմադրությանը, օակայն արել է ամեն հնարավոր բան՝ օահմանափակելու նրանց կեղեքումները¹⁸⁰:

Նուրարին զբաղեցրել է նաև հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագիրը, հասարակական կյանքը, մշակույթի զարգացման խնդիրը, հայ երիտասարդությանը կրթության տալու անհրաժեշտությունը և այլն: Մի առիթով խոսելով աղգային ծագման մասին, նա հետևյալն է ասել. «Ես կյանքս նվիրեցի Եղիստոսին, որովհետև բախտը իմ առջև այս գործն հանեց, հրապարակեց անկից և կապվեցաւ Բայց օտարս երկրի մեջ այդ գործունեությունս երեք ինծի յմոռցաց, որ հայ մըն եմ»¹⁸¹:

Նուրարից բացի, արտաքին գործերի, առևտրի, լուսավորության և այլ նախարարությունների գլխավորել են Ստեփան Դեմերջյանը, Տիգրան Ապրոն. Արաքել Նուրարը և Կարլենը: XIX դարի Եղիստոսի արտաքին գործերի նախարարների ցանկից երևում է, որ հարյուր տարվա ընթացքում հայ պաշտոնյաներն այդ նախարարությանը ղեկն են կանգնած եղել 64 տարի:

Եղիստահայ մշակութային կյանքում ամենանշանակալից երևույթը հայկական դպրոցներն են, որոնք զգալի դեր են խաղացել դադթավայրի երկխոսների դատարարական գործում: Առաջին հայկական դպրոցը հիմնվել է Կահիրեում, 1828 թվականին՝ ակնցի բարերար Ներսիսյանի կառավարմամբ: Այդ դպրոցը ի վիճակի չի եղել ընդդիմել պոլիօքսալի բոլոր հայ երեխաներին: 1854 թ. բացվել է երկրորդ դպրոցը՝ վանեցի բարերար Կարապետ Գալուստյանի նվիրատվությամբ: Այս դպրոցը կրել է Մովսես Խորենացու անունը:

Կահիրեի հայ համայնքի օրինակին է հետևել Ալեքսանդրիայի դադթօջախը, որը 1851 թ.¹⁸² հիմնել է իր դպրոցը:

179 Վ. Զարգույան, Հիշատակարան, հատ. I, էջ 268

180 Ա. Այսոյանյան, ԱՄՆ Եղիստոսի նահանգը և հայերը, Էջ 111

181 Խ. Աճեմյան, Հայագրի արտաքին գործք նախարարները Եղիստոսի Է (Աճեմյան, Եղիստահայ տարեցույց, Էջ 111)

182 Եղիստահայ դպրոցների մասին տես Մ. Պեյլահի հոդվածը՝ «Հարյուրամյակ մը աղգային կրթությունը Դահիբի մեջ» (Տարեկիրք «Արմաշենի», 1937—1938, էջ 11—24):

Ինքնակառավարման շատ քիչ էր այն մտավորականների թիվը, որոնք տեղի հայկական զայրոքների սաներին չէին։ Ինքնակառավարման հայկական զայրոքները խոշոր դեր են կատարել հայոց լեզվի պահպանման, հայ բնակչությանը համաձայնեցնելու փոփոխություններին։

Հայկական առաջին տղամարդը բաղվել է 1865 թ. Կոնստանդուպոլսի Արարատի Մարտիկյանի ջանքերով, որը հրատարակել է «Արարատի» կիսամյակային լրագիրը։ Ինքնակառավարման լրագիրը երկուր կյանք չի ունեցել, յուր է տնօրէն միայն երեք համար¹⁸³։

Ինքնակառավարման հայ զայրոքային հրատարակվող հայկական հաջորդ թերթը «Երեսնամյակ»-ն է, որը յուր է տնօրէն Ղ. ք. Փարսիզյանի խմբագրությամբ։ Այն նույնպես երկուր կյանք չի ունեցել։ Մեղադրվելով թուրքական կառավարությանը դեմ հողմածնելու անպարկուշտ մեջ, թերթը փակվել է։ Իսկ խմբագիրը աքսորվել է։

Ինքնակառավարման հայ զայրոքային մասնակցություն են ունեցել Ինքնակառավարման տղամարդիկ և պարբերական մամուլի հրատարակման գործի կազմակերպմանը։ Հայ խմբագիրների ձեռքով են հրատարակվել «Մարտ», «Երեսնամյակ», «Երեսնամյակ», «Երեսնամյակ» և այլ անուններով մի շարք թերթեր, տարբերակ, տնօրէն են ու ֆրանսիական ամսագրերը։

Հայերն իրենց ներդրումն ունեն հայ Ինքնակառավարման հրատարակչության կազմակերպման, Մարտիկյանի և նրա հաջորդի պահպանության տարիներին Կոնստանդուպոլսի կառավարման աշխատանքներին նախադասության և կառուցողականության մեծ մասը եղել է հայ հրատարակչական (Գեորգ Բախալյան, Ջեորգ Բախալյան և ուրիշներ)¹⁸⁴։

Ինքնակառավարման կրթության, արվեստի և գիտության բնակավայրերում մեծ հեղինակություն է համարվել Երեսնամյակի, նրա նախաձեռնությամբ է կազմակերպվել հիմնական արտադրանքի թանգարանը։

Ինքնակառավարման արվեստագետների մեջ աշխատանքները անց են կրվել հայ երեսնամյակի, Արարատի հայ երեսնամյակի թողել են իրենց ստեղծագործություններից որոշ նմանություններ¹⁸⁵։

Ինքնակառավարման, Երեսնամյակի հայ զայրոքային պատմությունը փաստաբանական է։ XIX դարից, իսկ մինչև աշխատանքները անց են կրվել հայ հայրենասիրական կյանքը, որ հնարավոր չի եղել երկուր հայ հայրենասիրական կյանքը ըստեղծել։ XIX դարի երկրորդ կեսին Երեսնամյակի և զայն հայ զայրոքային հայերն որ հասանքներ, որոնք առկա են բնակչության թիվը և կազմակերպում զայրոքային հայրենասիրական կյանքը, Հայ զայրոքայինությունը Երեսնամյակի և զայն հիմնականում թուրքականից և բնակչություն հաստատում

183 Վ. Զարգարյան, Ինքնակառավարման զայրոքային վաթսուհամյակը (տե՛ս Ա. Պարսիզյան, Ինքնակառավարման, 1913, էջ 23—27)։

184 Վ. Պարսիզյան, Հրատարակչության Ինքնակառավարման և հայ հրատարակչական գործը (տե՛ս Ա. Պարսիզյան, Ինքնակառավարման, 1913, էջ 112)։

185 Տ. Տեմիրճյան, Հայ զայրոքային և արվեստագետները Ինքնակառավարման մեջ (տե՛ս Ա. Պարսիզյան, Ինքնակառավարման, 1913, էջ 248—261)։

Աղիս-Արեքայում ու նրա մերձակա շրջաններում, ինքնավայրի մայրաքաղաքը՝ Թեղիս-Արեքան դառնում է ինքնավաճաչ գաղթօգայսններից մեկը¹⁸⁶։

Ինքնավացիներն առաակարգ սիրալիր ընդունելություն են ցույց տալիս հայ պաղթականությանը։ Այն ժամանակ, երբ և՛ բնակիչների մոտեքն արկելված էր Եթովպիայի, հայերն ազատ ելնմոտ ունենին ալիտեղ, Պատահել են պարբեր, երբ և՛ բնակիչները ինքնավայր մտնելու թույլտվություն տալանալու համար հայ են ձևացել, փոխիլ են իրենց անունը և հագուստը։ Հայերի նկատմամբ ցույցաբերվող այս սիրալիրությունը պետք է բացատրել նրանով, որ նրանք քաղաքական նպատակներ չեն ունեցել հյուրընկալվող երկրում, որպես պաղթականից ժողովուրդներ ինքնավացիներ ու հայր վաղուց են ճանաչել իրար և բանականական սերտ հարաբերությունների մեջ գտնվել դարեր շարունակ։

Աղիս-Արեքայի ուսանական դեպարտման բժիշկը ցարական արքունիք ուղարկված մի ղեկույալըրում հետևյալ ուշադրալ տեղեկությունն է հաղորդել հայ պաղթականների ինքնավայր պնայու մասին. «Երբ մի նոր պաղթական է դալիս, նրա առաջին դրմը լինում է իր համար ապրուստի հարմարություններ դառնել. վերցնում է մի կտոր ամալի հող, որի վրա նա մի համետ, բայց մաքուր քնակտարան է կաուցում, հետո սկսում է, շուրջը ցանկապատելով, ձառեր տնկել, կամ բանջարանաց մշակել, ալնպծ որ մի քանի ժամանակից հետո կտնաներ, ու ամալի հողը դալիլ է մի ղեղենիկ անապարան ներկալացընող վայր»¹⁸⁷։

Գաղթականության մեծ մասը Եղիս են արհեստավորներ և դուղացիներ, որոնց ժամանումից հետո հիմնովին փոխվել է հայարևակի գաղութի սոցիալական պատկերը։ Ինքն առաջ պաղթավայրի բնակչության հիմնական մասը կաղմել են անտերականները և պետական պաշտոնյաները, ապա ուլծի դառնում են արհեստավորներ և դուղացիները։

Հայ արհեստավորներն ալխատել են արհեստի 28 ղանագան ճյուղերում։ Առանձնապես մեծ թիվ են կաղմել օսկերիլները, զինագործները և երկաթագործները, իրկալ ժամանակ օրօշ արհեստների մեխաղնորձ գտնվել է նրանց ձևերում։

Սերհետների մեջ ալելիլ նշանակալից են հայերի մատուցած ծառայությունները։ Նրանք եղել են Մեներիք Բաղավորի մոտ առաջին կատարելագործված արհեստների մասին գաղափար տվողները։ Շատ փնաս կրելով, նրանք ալխատում են ցույց տալ իրենց բնդունկությունները¹⁸⁸։

Հայ արհեստավորները շատ հաճախ վեցրել են ինքնավայր աշակերտներ և սիրով սովորեցրել իրենց արհեստը։ Բաթարուն Հայկը այդ մասին ունի յ զրույթ. «Հայն ըլլալով մեծի մասամբ արհեստավոր և անմիջական շփման մեջ դառնիլով բնիկ տարրին հետ, անոր սովորեցուցած է իր արհեստը»¹⁸⁹։

¹⁸⁶ Հ. Բաբարան, Աղիս ինքնավայր և հայ գաղութը, Երևան, 1930 թ.

1930 էջ 165։

19 26

¹⁸⁸ Նույն տեղում։

որ, հաստեքած է շատ մեր արհեստավորները և ոգտակար հանդիսացած էլ՝ ուղի-
պացիներուն սակերայութեան, թիթեղադարձութեան, կահոյքադարձութեան,
գորգադարձութեան և այլնի մեջ»¹⁸⁹:

Մովսէսուն է հղել հօտակապեա հայ ոսկերիչներին գործունեութեանը, նը-
րանք ջանքերով տասնյակ էթովպացիներ ստիւթել ևն ոսկերչություն և երկ-
րով մեկ տարածել այդ արհեստը:

Եթովպահայ ղաղթավայրի սոցիալական կազմում զգույն թիվ են կազ-
մել հայ գյուղացիները, նրանք հաստատվել են ղլխավորապէս քաղաքամերձ
վայրերում և դաստիարակեալ տեղական նոր գործիքներին ու արհեստական սպարա-
տազման կիրասութեով օրինակ ծառայել տեղացիներին:

Եթովպիա հն եկել նաև ճարտարապետներ, բժիշկներ, զիշագործներ, աս-
տամանաքույմներ և այլ մասնագիտներ: Քսան ասորաց ավելի երկրի գլխավոր
ճարտարապետն է եղել Գրիգոր Հովսեփ՝ Պրահայից, իրաւագիտայում և
ալլուր հայանի մի մասնագետ: Նրա կառուցած քաղաքի վրէժները, հատկա-
պէս ասորացապահական հիմնարկները, մինչև անցած էլ այլքի են ընկնում ե-
թովպիայի գաւազան քաղաքներում: Ավելի ուշ շրջանում ճանաչված ճար-
տարապետներէից է եղել Ռիմաս Խերպիկյանը, նրա նախագծերով Եթովպիա-
յի պաշտօն վարչերում կառուցվել են քաղաքի վրէժներ, համապարհներ, կառույց-
ներ և այլ շինություններ:

Կարելի է նշել ու միայն հայ գյուղացիներին, արհեստավորներին և մաս-
նագետներին կարծող գործունեութեանը Եթովպիայի տնտեսական կյանքում,
այլև կոյտորակեան այն խոշոր դերը, որ կատարել են նրանք այդ երկրում:

Ոգտվելով տնտեսութեան ասանկնաշնորհումից, հայ վաճառականներն ի-
րենց ձեռքն են վերցրել երկրի ներքին և արտաքին առևտուրը: Քիչ չեն եղել
նաև աշխարհի եթովպահայեր, որոնք մեծ հետեւեր են ցուցաբերելով, աս-
տաջ են քաջվել տնտեսական սպարտախաճարում տպաշոտներին: Բաւական է աս-
ել, որ տնտեսի մի կարծող պաշտօն, ինչպիսին արքային ղանձարանի վար-
չութեան է, գտնվել է հայերի ձեռքում: Գտնականներին պաշտօնում իրար են
հաջորդել Սիլիք Ռոստան, Հովհաննէս Թովմաճյանը, Պողոս Թովմաճյանը և
ուրիշները: ՄԻԳ զարում էթովպական արքայի ժամ մեծ հեղինակություն և իրա-
վունք ունեցող պաշտօնյաներից են եղել Սիլիք Թովմաճյանը՝ արքայի ժամ ընտր-
ելու և կայսեր խորհրդակցանք, Պետրոսը՝ եթովպական դատարանի մի շարք
երկրներում և օրիններ, ՄԻԳ զարի կնիքներն Եթովպիայում գործել են նաև
հայկական առևտրական տներ, որոնք իրենց մասնաշնորհներն են ունեցել աս-
տական և եթովպական մի շարք քաղաքներում (Փարիզում, Լոնդոնում, Պու-
սում և այլն):

Հայ առևտրականները ներմուծում էին երկաթիղին, զենք, զինամթերք,
մետաքս, կապուր, բամբակեղեն, ասպակեղեն, հեղիներ, զանազան մեքենա-
ներ, գործիքներ և այլն: Իրտահանում էին կաշի, մորթեղեն, սուրճ և այլ
սպարանքներ:

Հատկապէս մեծ էր հայ առևտրականների դերը զենքի և ռազմամթերքի

¹⁸⁹ Լ. Ռաբարուն, Նշվ. տեղ., էջ 268—269:

մատակարարման ասպարեզում: Տարիներ շարունակ հայերի ձեռքում էր գտնվում եթովպական բանակին զենքեր մատակարարելու գործը: Սկզբնական շրջանում հայ վաճառականները ներմուծված զենքը, ուղղամիջերը և մյուս ասլանները փոխանակում էին փղոսկրի, մեղրամոմի և տեղական այլ արտադրանքների հետ:

Երբ որոշ ոսկարություններ առաջացան Ադիս-Աբիսայի հաղորդակցության և մատակարարման գործում, հայ վաճառականներն առաջիններից ելան, որ կարողացան հմտորեն կազմակերպել ասլանների փոխադրումը Ադիս-Աբիսա-Գերեզումա-Ջիբութի գծով անխափան կապ ստեղծելով երկրի կենտրոնի, Կարմիր ծովի և Ազենի ծոցի միջև: Այս ձևերը ներկայումս էլ ավելի բարձրացրեց նրանց հեղինակությունը տեղացիների և կառավարության աչքում:

Անձնվեր և հավատարիմ ծառայության համար քաղվածքով հայեր արժանացել են կառավարական բարձր շքանշանների և պարգևների: Նշել են հայեր, որոնք անդամ պարգևատրվել են ռեզիդենտի շքանշանով, մի պարգև, որը թագավորական տան անդամներին էին միայն շնորհում¹⁹⁰,

Սիրիս Եվ Լիբանան, Սիրիայի և Լիբանանի զաղթավայրերը XIX դարում զգալիորեն նվազեցին: Այդ բացատրվում է հաստատված ժողովուրդների նկատմամբ թուրքական կառավարության վարած կեղեքիչ քաղաքականությամբ: Բացի այդ, Սիրիայի և Լիբանանի վրայով երբեմնի անցնող առևտրական ցամաքային ուղին դիջում էր իր տեղը օվկիանոսային ուղուն, որը բացասաբար էր անդրադարձել Սիրիայի և Լիբանանի տնտեսական կյանքի վրա: Ստեղծված այս պայմաններում սիրիահայության և լիբանանահայության որոշ մասը, զբաղվելով առևտրականությամբ, գործունեության նպաստավոր ասպարեզ փնտրելու համար, հեղուկացվում են Արևմտյան Նիլոսայի, Ռուսաստանի, Հնդկաստանի և այլ երկրների արդյունաբերական կենտրոնները: Սիրիայի և Լիբանանի հայկական զաղթությանը ամենախոշորը շարունակում էր մնալ Հալեպը, թեև այնտեղ երբեմնի գոյություն ունեցող սովորաբար համայնքից ասլաններ էր ընդամենը 500 բնատանիք՝ 2000—3000 բնակչությամբ:

XIX դարում Հալեպի հայ բնակչության սոցիալական պատկերը զգալի չափով փոխվել էր: Այնտեղ այլևս չկային նախկին մեծահարուստ խոջաներ, որոնք իշխում էին Միլլին Արևելքի տարանջիկ ուղուն, այլ մնացել էին տեղական շուկայի հետ կապված մանր առևտրականներ, Աստվածատուր Տիր-Հոմ-հաննիսյանը, որը 1869 թ. կղզի է Հալեպում, իր ուղեգրության մեջ ցավով նշում է, որ հայ առևտրականների գործունեության շրջանակները բավականաչափ սահմանափակված են¹⁹¹:

Հալեպի հայ բնակչության սոցիալական կազմում մեծ էր արհեստավորների, մասնավորապես ջուհանկների թիվը, որոնք ունեին իրենց զաղդահները, մետաքսից գործում էին Հրաշալի կտորներ և վաճառքի հանում:

190 Չ. Քարայան, Նշվ. աշխ., էջ 215:

191 II. Վ. Տիր-Յովհաննիսյան, Վարձ առևտրականությունը յվսիս, տե՛ս «Սիրիա», 1869,

Ձուլհակության հետ սերտորեն կապված էր ներկայարարությունը, Հալեպում այդ արհեստի յալազղույն վարպետները, Այնթափի և Մարաշի հայ ներկարարները, իհն, Նրանք բուսական ներկերով էին ներկում մահվածքնդենն ու կոտորները. «Հինէն ի վեր, — գրում է Սյուրմեյանը, — Հայնպ հաստատված Այնթափի և Մարաշի հայերուն ընթացիկ արհեստը մնաց մանած ներկէլը և կտոր գործելը»¹⁹².

Հայկալի հայ արհեստավորության մեջ մեծ թիվ էին կազմում նաև դերձակները, կոշկակարները, որմնադիրները և օսկերիչները: Տեղական իշխանությունների կողմից հայ դերձակներին էր հանձնարարված քանակի համար հանդերձներ պատրաստելու գործը, Հայ կոշկակարները ոչխարի, անթի և ուղտի ժորթնէլից պատրաստում էին դեղին և կարմիր գույնի կիսաղոշիկներ, որոնք լայն օտառում ունեին: Հայ վարպետ-որմնադիրների ձեռքով են պատրաստված ոչ միայն Հայնպի, այլև Քնյուսթի և Պամասկոսի աչքի ընկնող կառույցներից շատերը.

Հայկայում ոսկերչությունը, փաստորեն, գտնվել է հայերի Անքէն, «Հայնպի ամեն ազդի բարձր քնտանիքներու քով, — գրում է Սյուրմեյանը, — տակավին կոնստանդնուպոլիսի հայկական հին ոսկերչության յալազղույն նմուշները, ամեն տեսակի դուրդեղեններ, մարպարտահուռ և աղամանդակուռ»¹⁹³.

Ընտիրում և նրա մտնիկ գյուղերում ապրում էին շուրջ 5 հազար հայեր, Հայ դադթօջախներ են եղել Փայասում, Լիւքսանդրոսում, Խուստիայում և Քնյանում: Խուստիայում ապրող հայերը կհետրոնացած էին վեց գյուղերում: Բաղի այդ հայերը մի շարք գյուղերում ապրի են տրուրներ և ալաուտների հետ: Ջրհն Լիւսայում մեծ թիվով հայեր ապրել են Փնսարում և մուսուկա հայկական գյուղերում¹⁹⁴:

Իկս վայրերի քաղաքների հայ բնակչության հիմնական զբաղմունքն է եղել արհեստավորությունը և մանր առևտուրը, իսկ գյուղացիները զբաղվել են այդեղործությամբ, շերամապահությամբ և ծխախոտագործությամբ.

Միքիայի հայկական հնադույն դադթօջախներից է եղել Լաթաքիան (նուխիին Լալոդիկիան): Ընցչալում այս դադթօջախը այնքան մեծ էր, որ հուկսկույստական թիւ է կազմել, իսկ նոր ժամանակներում փոքր թիւով բնակչություն է ունեցել.

Լաթաքիայի մուսակա լեռներում գտնվող մի շարք հայկական գյուղերի բնակչության միեւակի XIX դարի կեսերին անյափ ծանր է եղել. «Միքոս ի նոր խոզիցալով, — գրել է ակնուտեանից մեկը, — երբ տեսա դիրներ լեռներու գլուխները ամենալուրդ խճիթներու ու ծերպերու մէջ պատապարտված՝ հետին աղքատությանը»¹⁹⁵.

Լեռնային այս բնակավայրերից ամենամեծը՝ Արամ գյուղը, հանդիսացել է Խուստիկների կողմից ֆեոդալական տան կալվածքը: Հայ դադթախներն առանց կալվածատիրոջ թույլտվութեան իրավունք չեն ունեցել տղա կամ

¹⁹² Ա. Սյուրմեյան, Պատմություն Հալեպի հայոց, հատ. 111, էջ 375.

¹⁹³ Նույն տեղում, էջ 375.

¹⁹⁴ A. K. Sanjian, The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominian Cambridge, 1865, p. 53—56.

¹⁹⁵ «Միքն», 1866, էջ 100.

աղբիլի ամուսնացնելու Հետադաշում Արամի դյուղի մի մասը վաճառվել է Գրանսիական և ռուսական հյուպատոսներին, իսկ ամենքն ալ,— գրում է ականատես ճանապարհորդը,— թե քրիստոնյա թե անքրիստոնյա դյուղատեղեր, բոլոր առաջին սովորությունն, խեղճ գյուղացուր սակորները կծծեն և բուրդին հետ մորթին ալ վերալորելով կխաղեն»¹⁹⁶։

Խիստ անմխիթար վիճակում էր գտնվում Դամասկոսի հայ գաղթաբանը, որտեղ ապրում էին 3 հազար հայեր. Այն առանձնապես ծանր հարված ըստալով 1859 թ., երբ մյուս քրիստոնյաների հետ միասին հայերն էլ ենթարկվեցին կոտորածի, Հայ բնակչության թիվը զիալով այնքան է նվազել, որ 1866 թ. հասել է 120 հոգուր։

Շատ փոքր է եղել հայ բնակչության թիվը Լիբանանում։ Տեղի հայ գաղթավայրին ծանոթ ժամանակակից մի հեղինակ հիշատակում է XIX դարում այս գաղթավայրի մի քանի խղճուկ միացորդներ՝ ցրված Ձմառսի շուրջը (Լիբանանի լեռներում), Ղազիրում, Ջուռնիում և Դեյր-էլ-Քամարում¹⁹⁷։

Հիշատակագիրը, բացի իրենց աղղային խնդրությունը պահպանող հայ բնականներին, բնակում է նաև մի շարք բնականներ, որոնք արդեն ձուլվել են մարոնիտների հետ։ Նման հայ բնականներն են մատնացույց է անում Բեյթ Բիթարում, Բեյթ Ջուվհնում, Բեյթ Մուրադում, Բեյթ Մորիտում, Բեյթ Գեորգիում և այլ վայրերում։ Հարսուն գյուղում, նշում է հիշատակագիրը, կա հարյուր տնից բաղկացած մի սոհմ, որը հայկական ծագում ունի և կոչվում է «Բեյթ Արմենի», նա Ճյուրեթի Բիշարիում մատնացույց է անում 13—15 հարածաններ՝ հայկական արձանագրություններով։

XVIII—XIX դարերում Արևմտյան Հայաստանից և Թուրքիայի հայաշատ կենտրոններին, ճիշտ է, փոքրամթիվ գաղթականներ հեղին Սիրիա և Լիբանան, սակայն նրանք ի վիճակի չէին փոխելու գաղթավայրի պատկերը։ Եկողները Թուրքիայում հալածանքի ենթարկվող հայ կաթոլիկներն էին, որոնք ապաստանելով իրենց գաղանակից արար կաթոլիկների մոտ, հավաքական խնդնություն կյանք յստեղծեցին և, շատ ժամանակ լանցած, կորցրին իրենց աղղային զննքը։ Հայ կաթոլիկներն ունեին իրենց հոգևոր կենտրոնը Դեռևս 1720 թ. Հալևոյից չորս վաճառական եղբայրներ՝ Մուրադյան աղջանունով, դիմել էին Լիբանանի մարտիրոսների իշխանին և թույլտվություն ստացել Դոստա դյուղի մոտ կառուցել Քրիստի Ամենափրկիչ վանքը։ Այստեղ էլ Լիբանանի և Սիրիայի հայ կաթոլիկները հիմնեցին Անտոնյան կոլոնիալ կաթոլիկ միաբանությունը։ Հետագայում, երբ կաթոլիկ բնակչությանը զիալով բազմաթիվ հիմնվեց հայ կաթոլիկ կաթոլիկությունը, որն ստանձնեց կոնգրատիվ հաստատվելից պապի կողմից։ 1749 թ. կառուցվեց Ձմառսի նշանավոր վանքը, որը հայ մշակութային ուղիներից մեկը դարձավ։

Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթավայրերում բնակչության թիվըն աճելուց ալ Հայրուպետ Տավոթյանի կառավարչության շրջանում։ Տավոթյանը կառավարել նշանակվեց հետևյալ իրադրության մեջ. 1860 թ. Գրանսիական զործակալների հրահրումով արյունոտ ընդհարում եղավ արար

196 Նույն տեղում, էջ 101։

197 Ս. Վարդապետյան, Հայերը Լիբանանի մեջ, Բեյրութ, 1931, էջ 258։

մահմեդական դրուղների և արաբ քրիստոնյաների (մարունիտների) միջև, իսկ Պամասկոսում տեղի ունեցած քրիստոնյաների ցուրդ, Ֆրանսիական կառավարությանը, քրիստոնյաներին պաշտպանելու պատրաստակով, զորք մտցրեց իրանս և իր ներկայացուցիչը նշանակեց այնտեղ, 1861 թ. Ռուսաստանը, Ֆրանսիան, Անգլիան, Ավստրիան, Պրուսիան և Թուրքիան համաձայնության եկան իրանսիկ հոր ստատուտի վերաբերյալ, իրանսի հայտարարվեց ինքնավար մարզ և որոշվեց քրիստոնյա կառավարիչ նշանակել այնտեղ, Հարմար թեկնածու համարվեց Տավությանը, որը և կառավարեց մինչև 1868 թվականը¹⁹⁸:

Տավությանի կառավարչության շրջանում մեղմացան ազդակից, բայց ույշակրոն արաբների և զրադյուսպան ընդհարումները, տիրեց տեղական խաղաղություն, որը նպաստեց Սիրիայի և իրանսի տնտեսական կյանքի աշխուժացմանը, Ռուսիայից որոշ թվով հայ ընտանիքներ եկան և բնակություն հաստատեցին Սիրիայում ու իրանսում:

Սիրիայի հայ գաղթականություն մտավոր նոր շարժման նախապայմանը Հովհաննես Փյուրբլանն էր, նա կազմել է ծրուղիր, զրել է հողվածներ և նպաստել այդ գաղթականի հայկական համայնքներում լուսավորության տարածմանը, նա իր միջոցներով 1860 թ. Հալեպում բաց է տրել մասնավոր վարժարան՝ հայ աղջիկների համար, Փյուրբլանը դարձնեիկ նյութական միջոցներ առեղծելու համար ասպարեկի է Հալեպ քաղաքում կազմակերպել հայկական «Արամյան աստորական ընկերություն» Այդ ընկերությունը պետք է ունենար կես միլիոն ֆրանկ զրամագլուխ՝ կազմված 500-ական բաժնեվր՝ Երաժարիքի, Դրամագլուխը պետք է տրվեր գործունյա առեղծականներին՝ շահեցման, իսկ ստացած շահույթը տրամադրել հայ երեխաների դաստիարակությանը: Նրա ծրագրով անհրաժեշտ էր միջնակարգ դպրոց բացել Գիլիկիայում, որն ավարտած հայ պատանիները պետք է ուղարկվեին Արեւմտյան Նվորույայի բարձրագույն դպրոցներում մասնագիտական կրթություն ստանալու, Բարձրագույն կրթություն ստացած երիտասարդները պետք է վերադառնային հայրենի երկիր և աշխատեին արհեստագործական դպրոցներում:

Սիրիայի և իրանսի հայազգի արաբական գրողներն ու գիտնականները նշանակալից դեր են կատարել աշխարհային պրակտիկայի և գիտության զարգացման բնագավառում, Արաբ ժողովրդից հարգված և մեծարված հայ գործիչներից է եղել Ռեյսուլի բժշկական կուլիցի հիմնադիր Հովհաննես Բժիշկյը¹⁹⁹ (1826—1908), որը երկար տարիներ դրադի է երկտասարդ կադրերի դաստիարակությանը: Հովհաննեսը զրել է բժշկական հանրամատչի բազմաթիվ աշխատություններ, Նրա «Տան բժիշկ» աշխատությունը շատ բնատեղի էր սեղանի գիրքն է եղել: Արաբ ժողովուրդը Հովհաննես Բժիշկի հիշատակը մեծարելու նպատակով Բիշուլի փողոցներից մեկը կոչել է Նրա

198 ~ Լ. Պոլլուսյան, Կարապետ Արթին փաշա Տավությանի կուրսակալ և ընդհանուր կուրսավարիչ իրանսիկ (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1949, էջ 75):

199 Այս և մյուս հեղինակների մասին տե՛ս Ա. Վարժապետյանի «Հայերը իրանսի մէջ» աշխատությունը:

անանուխ, նրա արձանը կանգնեցված է այն քոյեղում, ուր նա երկար տարիներ աշխատել է։

ՎԻՃ. դարի Հեղինակավոր հրապարակախոսներին է Հովհաննեսի որդի Գրիգորը, նա իր՝ 1856 թ. անգլերեն հրատարակած «Միթրան և սիրիացիները» աշխատության մեջ գովերգի է կերանանի վաղեմի փառքը և կոչ արել թոթափելու թուրքական յուժը։

Լիրանանի աչքի բնկնող պատմաբան-հրապարակախոսներին է Իսկանդար Արզաբեկը, Արաբական մատենագրության մեջ նա հայտնի է Իսկենդեր աղա Արզաբեկ րին- Խաղուղ աղա-բին-Արզար էլ էրմենի անունով, Իսկանդարն աղենի քան Լիստոն տարի ծառայել է արաբական գրականությանը և հրապարակել րադմաթիվ աշխատություններ, Արաբական գրականության պատմության մեջ մեծ տեղ և րարձր դնահատական է տրվում Արզաբեկի ստեղծագործություններին, նրա աշխատություններին «Մարսափների գիրք»-ը թարգմանվել է հայերեն։

Արաբական հայտնի րանասեր-լեզվորան գիտնականներին է Իոհաննես Արզաբեկը (1832—1886)։ Նա ունի րադմաթիվ աշխատություններ, որոնց դուխգործոցը՝ ընդարձակ անգլերեն-արաբերեն թատարանն է՝ հրատարակված 1887 թվականին, Արզաբեկի Բառարանը Մերձավոր Արևելքում իր տեսակի մեջ համարվում է առաջինը։

Աչքի բնկնող բանաստեղծներին է հայապղի էդիթ Իսհակը (1856—1885), որը արաբ նոր գրականության ստեղծողներին մեկն է, Փոքր հասակից նա սկսել է գրել րանաստեղծություններ և այնուհետև լայն ճանաչում է դուել արաբ գրականության մեջ, Ընարվել է «Ձահրեթ էլ Էդեպ» (սիրականության ձաղխիլը) ընկերության անդամ, որի մեջ մտնելու իրավունք են ունեցել միայն արաբական րանաստեղծության մեջ մեծ հաշակի արժանացած գրողները։ Որոշ ժամանակ նա եղել է այդ միության առնանալիտը, էդիթը հեղինակ է րադմաթիվ արձակ և լսիածու երկերի, նա արդի տղաարհարար արաբերենի հիմնադիրներին մեկն է։ Տաղանդավոր քանտատեղծի հիշատակը հավերժացնելու համար Բեյրութի փողոցներից մեկը անվանվել է նրա անունով։

Լիրանանի աչքի բնկնող հայ ճարտարապետներին է Բիշարա Միհինդեզը (1841—1925), որի անվան հետ է կապված Բեյրութ-Դամասկոս խճուղակառուցումը, նրա նախագծով է կառուցված Բեյրութի արվեստների և արհեստների վարժարանը, Բուրջի հրապարակի վրա գտնվող Փոքր Սերայը և այլ շէնքեր։

Խուլիսով, հայկական դադթօրախները կարևոր դեր են խաղացել աշխարհի տարբեր ժողովուրդներին հետ մշակութային և տնտեսական կապերի ստրուղնդման, ինչպես նաև Հայաստանում լուսավորություն տարածելու, ժողովրդին ազատության կայացրելու նախապատրաստելու գործում։

ԲԱԺԻՆ Զ

ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ
/1801-1870/

ԼՈՒՍԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ, ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԱՄՈՒՆ

1. ԸՆԳԶԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ ԶԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ

Թուրք-սլաւոնական տիրապետութեան ժամանակաշրջանում Հայաստանի ազդարնակութիւնը զրկւած էր տնտեսական ու քաղաքական այն սպանմաններից, որոնք անհրաժեշտ էին մշակութի զարգացման համար, Այդ իսկ առումով էլ պատահական չէ ամենեւին, որ XVIII դարի վերջին տասնամյակներին և XIX դարի արշալույսին մտավոր աշխուժացում է նկատուիմ Մայր հայրենիքից հեռու հայ գաղութներում, ինչպէս նաև Ռուսաստանի և Անգղիոյ վա-
սի հայաբնակ վայրերում:

Պատմութեան նոր ժամանակաշրջանի հովերով տողորմած հայ մտավորականութեան նախաձեռնած շարժումն ունէր քաղաքական բովանդակութիւն և լուսավորութեան դարձր հռչակում էր իբրև ժողովրդի քաղաքական ինքնագիտակցութեան ձևավորման լավագոյն միջոց: Մշակութեային այդ զարթոնքը նպատակ էր հետապնդում մշակել համազգային իդիալներ և դրանք ժառանգել տարբեր երկրներում ապրող հայկական բնիկներին մտավոր ու քաղաքական մերձեցմանը, ազգի առաջավոր ուժերի համախմբմանը:

Լուսավորութեան տարածումը, օտարերկրյա տիրապետողների լծի տակ դարեր շարունակ ճնշված ժողովրդին զրին ու դրականութեանը հաղորդակից անելը դառնում էր հայ գործիչների առաջնահերթ խնդիրներից մեկը: Մրանք նպատակներ էին, որոնք XIX դարի առաջին յոթ տասնամյակներին թուրքում ուղղութիւն էին տալիս հայ ժողովրդի հոգսերով ապրող և նրա ազգային շահերին հետամուտ մտավորականներին:

Տարբեր պաշտօնավայրերի փոխադարձ կապերի դործում խոշոր դեր էր կատարում տպագիր խոսքը: XIX դարի առաջին քառորդում հայկական տպարաններ են բացվում Մազրասում, Թիֆլիսում, Կ. Պոլսում Զմբուեխայում Մոսկովայում: Տպագրում են հարչութեան գրքեր, տասնյակ տարբերական երկեր պաղիր այս հարու գրականութեան առկայութեամբ էլ որսմանավորում էր վաճառանոցներին ստեղծում: Կ. Պոլսում հիմնվում է Քիթապճի Մարգարի հայտնի գրատունը, կալիաթայում՝ Մարգարայից ճեմարանի գրադարանը Քիֆլիսում՝ էնֆիաճայանների տպարան-գրավաճառանոցը: Գրադարաններ
ու ստեղծում Մոսկովայի կապարյան ճեմարանին, Թիֆլիսի ներսիսյան դպրոցին,

Աստրախանի Աղաբաբայան դպրոցին, Զմյուռնիայի Մեսրոպյան վարժարանին, Պոլսի Սկյուսաբրի ճեմարանին կից: Այնտեղ կենտրոնանալով եւ մինչ այդ Ամասիոյում, Վենետիկում, Պոլսում, Կոստանթնուպոլսում, Ռուդոլֆում և այլ վայրերում տպագրված հույերեն գրքեր, ձեռագիր մատյաններ, օտար լեզուներով գեղարվեստական, պատմագրական և դիտական երկեր. Յոննոս Բաղմեցիոյ հայկական դպրոցներում, ինչն էր դա հետագայ Զեղեզանիում ինչ Զմյուռնիայում, Թիֆլիսում թե՛ Մոսկվայում, աշակերտները մայրենի լեզվին զուգահեռ սովորում էին օտար լեզուներ:

Անդրկովկասի միացումը Ռուսաստանին ըստերա ազդեցություն ունեցավ Հայ ժողովրդի մտավոր կյանքի վրա: Եթե մինչ այդ իշխողը կղերական դադափառախոսությունն էր, ապա Ռուսաստանին միանալուց հետո այս երկրամասում ապրող ժողովուրդների մտավոր դարգացման անհամեմատ լայն հեռանկարներ օտեղծվեցին: Ռուսաստանից Կովկաս էին թափանցում առաջավոր գաղափարներ:

Դրանով պետք է բացատրել տեղացիների բուռն հետաքրքրությունը գեղի ռուսաց լեզուն ու դրականությունը. 1820 — 1830-ական թվականներին կատարվում են առաջին թարգմանությունները Պոլշինից, Լեմբուրգից, Կոնյովից, 1843 թ. Լադարյան ճեմարանի տպարանում լույս է տեսնում Ժուլիանի, Պոլշինի, Լեմբուրգի, Բարյաթինսկու և Գնեդիչի երկերի հայերեն թարգմանությունների ժողովածուն:

Տպագրվում են ուսու-Հայ բառարաններ, լեզվական ձեռնարկներ, որոնք հնչապնդում են հաղորդակցությունը առական դրականության հետ: Դարաշրջանի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական պայմանները, ուսական առաջավոր մտքի ներթափանցումը հայ իրականությանը՝ թուլացնում էին կղերական ազդեցությունը:

Եւր դարի առաջին տասնամյակներից Թիֆլիսը դառնում է ինչպես հայ մշակույթի այլ հյուղերի, այնպես էլ տպագրական արվեստի կենտրոն: 1823 թ. գործում էր Ներսիսյան դպրոցի տպարանը, որտեղ տպագրվեցին մի քանի գրքեր, այդ թվում նույն դպրոցի աշակերտների գրական ստեղծագործությունների ռեպերտորիքը՝ ժողովածու, Հետագայում, 1858 թ., այնտեղ տրվեց և Արուստանի «Վերք Հայաստանի» վեպը:

Իր վայելուչ տատերով, մաքուր տպագրությամբ տվելի մեծ համբավ է հետք բերում Համբարձում Ինֆանտյանցի տպարանը, որտեղ տպագրվում են և. Աբովյանի «Նախադասվողը», «Պարապ վախճի իսպախիբը», Գ. Ստեղծականի, Ղ. Աղաբաբայանի, Միք. Պատկանյանի մի շարք գրքերը և բազմաթիվ ուսարկերականներ («Կոստենի Հայոց աշխարհիկ», «Վահագնախան», «Հայկական ուղի-խառն» և այլն)¹:

XIX դարի սկզբներին հայ մշակույթի կարևոր օրգաններին մի քանիսը դառնում էին հեղինակալի գործընկեր, հասկանալի Ռուդոլֆ, Կոստանթնուպոլսի և մի քանի այլ քաղաքներում, որտեղ լույս էին տեսնում ուսարկերականներ, հիմերովում տպարաններ, կրթական, մշակույթի կազմակերպություններ, Ի տարբերություն արևելահայ իրականության, որտեղ հայ մշակույթի զարգացում էր

¹ Մանգրաման թվարկումը տե՛ս Պոլիկ. հիպ ու առա, և Պոլի, 1812, էջ 181:

ռուսական առաջավոր դրականության ու մտքի ազդեցությամբ, հնդկահայ գաղութում, որտեղ տիրապետողը անգլիական կապիտալն էր, նկատելի էր արեւմտանվորական մտքի ազդեցությունը, Գաղութում առաջանում են եվրոպական լեզուներին, մասնավորապես անգլերենին հմուտ դործիչներ, որոնք իրենց ձեռքն են վերցնում լուսավորական կրթական աշխատանքը, գրում են ինքնուրույն երկեր և կատարում թարգմանություններ։

Հնդկահայ պործիչները թարգմանություններ կատարում էին որոշակի ծրագրով, Թարգմանվում էին այնպիսի երկեր, որոնք կարող էին արձագանքել ազատագրական պայքարին, Այսպիսին էր Վոլտերի «Հուլիոս Կեսարի» հայերեն թարգմանությունը, որը լույս տեսավ 1818 թ. Մադրասում։

Գրական այս շարժման մեջ որոշակի դեր էր կատարում բազմակողմանի զարգացած մի գործիչ՝ Մարտիրոս Մկրտչյանը։ Բացի խմբագրական-հրատարակատնական գործունեությունից, նա հանդես է եկել որպես բանաստեղծ, պրամատուրգ, նվիրական գրականությանը, առանձնապես Շեքսպիրի երկերին քաջածանոթ այս անձնավորությանն է մերագրվում հայ առաջին կենցաղային թեմայով կատակերգությունը՝ «Խաղաղիսա Ղզրոդոյանը», գրված նոր Զուլայի բարբառով, տպագրված Կալկաթայում 1821 թվականին։ Այն արտացոլում է անգլիական դադոթարարների կենցաղի ու սովորությունների ներթափանցումը հնդկահայ ճաղքենիական միջավայրը և դրա հետ մի ճանաչողական մեծ արժեք ունի, Կատակերգության միջոցով նկատելի է ինչպես շեքսպիրյան, այնպես էլ մոլիերյան դրամատուրգիայի ազդեցությունը։

Գրասեղերի քուռն ծաղկում ապրող հնդկահայ մշակույթը ճանաչական թվականների սկզբներից թուլանում է, 1821—1845 թթ. չենք նկատում կերթական, սովորական այն թափը, որ առկա էր նախորդ շրջանում։ Մի հրատարակվում և ոչ մի պարբերական, Քառասնական թվականների կեսերից Կալկաթայում նորից է աշխուժանում մշակույթի զարգացումը, շարունակվում մոտ մեկ տասնամյակի Մտավոր այս շարժման ոգեշնչողն ու ընթացք տրվողը Մ. Թադիսդյանն էր, նրա եռանդուն մասնակցությամբ Կալկաթայում ստեղծվում է «Լեռնաբայան ընկերությունը», որը հիմնադրում է Մ. Մանգրիսյան իրական դպրոցը, հիմնում տպարան և հրատարակում «Լեզգասեր» շաբաթաթերթը՝ Մ. Թադիսդյանի խմբագրությամբ։

«Լեռնաբայան» ընկերության տպարանում լույս են տեսնում մի շարք պրբեր, մեծ մասամբ Թադիսդյանի ստեղծագործություններ, ինչպես նաև «Լեռնաբայան» (1846), «Վէպ վարսնական» (1847), «Մոսկովյան» (1847) և այլն։

Հայտնի է, որ «Լեռնաբայան» ընկերության տպարանում լույս են տեսնում նաև Վենետիկի Մխիթարյանների ու Ղազար վանքի հանդիմանող զարգացող հայ գաղութում առաջանող լուսավորական աշխատանքներ։

մասանց աշխարհին երկասիրության հրատարակությամբ, բաղկացած 11 հատորներից, բոլորն էլ շքեղ, օսկեզօծ ու կաշեկաղմ, ստեղծված միաբանության անդամների Ստեփանոս Գյուլեր Ադոնցի և Ղուկաս Ինճիճյանի ջանքերով: Մոտ 8000 էջից բաղկացած այդ աշխատության մեջ մանրամասն ներկարացվում են Ասիայի, Սմբուլայի, Աֆրիկայի և Ամերիկայի բոլոր երկրները, նրանց աշխարհագրական դիրքը, բուսականությունը, վաճառականությունը, տեղագրությունը...

Ինչպիսի երկասիրութունը հարուստ տվյալներ է պարունակում Հայաստանի և բաղձաթիվ հայկական դադթաւլաքների վերաբերյալ: Նա կարևոր աղբյուրներից մեկն է նշել հմբոսական հայագետների համար:

Որիթարյանների գործունեության հետ են կապված բաղձաթիվ հայ պատմիչների երկերի հրատարակությունները (Աղաթանգեղոս, Եղիշե, Եղեկի, Փափասոս Բուլանդ, Մովսես Լաթինացի, Ղազար Փարսլիցի և ուրիշներ), ինչպես և հուճա-հոմեակոն մատենադրության լավագույն նմուշների թարգմանությունները, այդ թվում Պլուտարքոսի «Զուգակիշիոնների» վեց հատորները, Քսենոֆոնի «Կիրասի խրատու պատմությունները», Մարկոս Ավրելիոսի ճառերը, Հոմերոսի «Իլիական» ու «Օդիսական» և այլն:

Այդ տարիներին էլ, անշուշտ, Մխիթարյանները հրատարակել են «վարդ սրբոցներ» ու «մեկնարանական» գրքեր, նաև՝ Աստվածաշունչը, բայց զրական, բանասիրական, դիտական արժեք ներկայացնող գրքերի ծավալը համեմատել անգամ դժվար է նախընթաց հարյուրամյակում կոտարվածի հետ²:

Մխիթարյան միաբանությունը վեճերից և Ղազարի կղզուց բացի ուներ մի այլ ճշմարտություն, որը գործում էր նախ Տրիեստ քաղաքում, ապա՝ Վիեննայում: Տրիեստյան շրջանը (1775—1810) քնսրոշ է բացուռալան կրոնաբարոյական, դավանաբանական գրքերի հրատարակության (մեծ մասամբ հայատառ թուրքերեն), 1811 թվականին Տրիեստի Մխիթարյանները տեղափոխվում են Վիեննա, ստեղծում Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությունը, որն ահա ավելի քան 150 տարի գործում է նախափառ, զարկ տալով հատկապես հայագիտությանը: 1847—63 թթ. այդ միաբանությունը հրատարակել է մշակված հայերենով «Եվրոպա» շաբաթաթերթը:

Հայ իրականության մեջ մշակութային կարևորագույն կենտրոն էր Իշմիածնի վանքը, որտեղ հավաքվում էին հին ձեռագրեր, գործում էր ժառանգավորաց դպրոցը: Վանքը հաճախ է հնթարկվել տապալաւությունների, թայանի ու ավերի: Նապոլեոնի դեսպան դիւերալ Գարդանը վկայում է, որ 1805 թ. ուսույարսական պատերազմի ժամանակ վանքի մատենադարանը թուլանի է հնթարկվել, իսկ տպարանի տաւերից դեղակներ են ձուլվել: Անդրիայի Զիւմս Սորիերի ուղեգրություններում կա ակնարկ, թե էրմիածնի վանքի զարհրտվ տաւքացվել են բաղնիքներ: Զնայած ներքին և արտաքին այս անսպասու ուլայմաններին, էրմիածնում կենարունանում են մեծ քանակությամբ ձեռագրեր, առ-

2 Մխիթարյան Միաբանության մշակութային գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս 2. Թ. Սաբոյան, Երկարուրամյա դրական գործունեություն և հշանաւոր գործելան Միաբանության միաբանության, Վենսրիկ, 1905:

3 Է Զակորյան, Ուղեգրություններ, հատ 2, էջ 101:

ախճանաբար ցուցակագրվում են, տոռմենասիրվում, 1837 թ. Հովհ. վարդապետ Շահխաթունյանը կողմում է 312 կարեւոր ձեռագրերի առաջին ցուցակը, որը հայագետ Բրոսելի կողմից թարգմանվում է ու հրատարակվում ֆրանսերեն և ռուսերեն լեզուներով (1840), նույն թվականին Գանիկ վարդապետ Շահնազարյանը և Լենդրեաս վարդապետ Կաստանդնուպոլսեցին կազմում են ամելի բնդարձակ մի ցուցակ (2340 ձեռագրերի), որը հետագայում, 1863 թ. հրատարակվում է Հուկոթ Կարենյանի կողմից և հրատարակիչ անունով կոչվում Կարենյան ցուցակ:

Էջմիածնի տպարանում դրքեր էին տպագրվում դեռևս XVIII դարի մեղքերից, Որոշ ընդմիջումներով տպարանը շարունակել է իր ղեկավարներ և ավելի աշխուժություն ապրել 1860-ական թվականների կեսերից, երբ Գևորգ Դ կաթողիկոսը վերակազմում է այն, ստեղծում ձուլարան և 1868 թ. մայիս ամսից հրատարակում «Արարատ» պաշտոնաթերթը՝ Արևի եպիսկոպոս Մխիթարյանի խմբագրությամբ:

Արևմտյան Հայաստանում դործում էին վարդապետներ, Մուշի սուրբ Կարապետ վանքը և այլն, որոնք նույնպես համարում էին ձեռագրեր, կատարում մտավոր աշխատանք:

Հայկական վանքերից հնագույններից և մեծերից էր Երուսաղեմի Ծ. Հակոբյանց վանքը, որտեղ դարերի ընթացքում կուտակվել էր ձեռագրական հարուստ ֆոնդ, Վանքն ուներ բազմաթիվ մեծ միաբանություն, բայց կատարում էր մտավոր անհշտան դեր, Այդ վանքում նույնպես տպարան է բացվում 1830-ական թվականներին, Ռազին Երևու տաղանավանքում տպագրվում են բացառապես կրոնական գրքեր, Միայն 1850-ական թվականների կեսերից են հրկում պատմա-բանասիրական, մատենագրական երկեր՝ «Ռոստոմադրություն Երուսաղեմի», «Գրիգոր Նարեկացի», «Մխիթարյան Աստուծո» և այլն:

Տեսնական, բազմաթիվ ուրույն պայմանների մեջ էին գտնվում Կրեմյան Հայանի գաղաները, որ իշխողը անգիր բանահյուսություն էր ժողովրդական երգն ու նվագը, հեքիաթն ու խաղը, որոնք կազմում էին ճշգրիտ ու կնդրաբար ժողովրդի հոգեկան սփռվածքը, զվարճության միջոցը:

Դարասկզբից Կ. Պոլսում լայն գործունեություն է ծավալում Արարայան եղբայրների տպարանը, Արարայան եղբայրներից Պողոսը Կ. Պոլսում աշխատում է տպագրել հոր մոտ և, աստիճանաբար

ծում հիմնում է ժամանակի առաջնակարգ տպարաններից մեկը, կատարելապես հիմնում է ժամանակի առաջնակարգ տպարաններից մեկը, կատարելապես

լազործում ին՝ հայերեն և թուրքերեն լազործում է միայն թարգմտիչի կողմից թիֆլիսում նման մի տպարան ստեղծելու ստանդարտներով, Արարայանների Կ Պոլսի տպարանում տր

պագրվում են հայ հին մատենագրության մի շարք նմուշներ և նարեկը — 19

ապրիլի 1807—1852 թթ. լույս է տեսել յոթ անգամ, Այստեղ են տպագրվում

և լույս են տեսել 1807—1852 թթ. լույս է տեսել յոթ անգամ, Այստեղ են տպագրվում

և լույս են տեսել 1807—1852 թթ. լույս է տեսել յոթ անգամ, Այստեղ են տպագրվում

և լույս են տեսել 1807—1852 թթ. լույս է տեսել յոթ անգամ, Այստեղ են տպագրվում

և լույս են տեսել 1807—1852 թթ. լույս է տեսել յոթ անգամ, Այստեղ են տպագրվում

և լույս են տեսել 1807—1852 թթ. լույս է տեսել յոթ անգամ, Այստեղ են տպագրվում

«Բառդիբը հայկազնան չիղուի» բառաբանը, ինչպես և պոլյուհայ մի շարք այլաբերականներ (Եւդդարար Բյուզանդյանն, ԵՍուրհանգուի Բյուզանդյանն, ԵՄն-դուս, ԵՋվարհախոտ և այլն)⁴։

1830-ական թվականներին փյունիքը ասպարեզ է դադար հայտնի տպարաններ, հայերեն և թուրքերեն տառատեսակների ստեղծող Հովհաննես Մյուհենտիսյանը։ Մյուհենտիսյանի ղեկավարմամբ, ինչպես ունեցանում էին այն ժամանակ, Էդիլ է ժամանակի ամենակատարելագործված տպարանը ամբողջ Մերձավոր Արևելքում։ Նա է պատրաստել թուրքական թղթատրամների քաղմամբիվ տեսակների կադասյարները։ Մյուհենտիսյանն ու Ջ. Արամյանը խոշոր դեր են կատարել տպագրական արվեստի դարձումը, տառատեսակների ստեղծման ու բարեփոխման գործում։ Արամյան տպագրական տառերը օգտագործվում են մինչև այժմ և հայտնի են ստեղծողի անունով։

1812 թվականից մինչև 1860-ական թվականներին կեսերը Պոլսում ըստեղծվում են հարյուրից ավելի ընկերություններ⁵, 1812 թ. ստեղծված Արշալույսից ընկերությունը հոգացել է ռեդանսի Բյուզանդյանի և Եֆրատի Բյուզանդյանի ծախքերը։ Ընկերությունների ճնշող մեծամասնությունը ստեղծվել է երիտասարդության ցանքերով։ Այդպիսիք էին, օրինակ, «Ռուսումնական ընկերությունը», «Հայկական թանգարանը», «Նարեկյան ընկերությունը», «Վերածնություն ընկերությունը» և այլն։ Որանք քոլորն էլ նպատակ են ունեցել ռեդանսի ժամանակ օրինակի դաստիարակությանը, զրեհական պիտույքներ, դասագրքեր հայկալիկի դպրոցներին։ Շոյալիկի դեր են կատարել առանհին պարոցներին կից ստեղծված ընկերությունները, ինչպես Սամաթիա թագավանի Սահակյան դպրոցն ու փարտած երիտասարդներից կազմված «Սահակյան սանուց միությունը», որ առանձնակներ շարունակ ապահովել է թագավանի հայկական վարժարանի ծախսի մի մասը։ 1851—53 թթ. հրատարակվել է Բուրաստան Սահակյան վարժարանին աշխարհաբար հանդեսը։ Հետագայում միությունը ունեցել է իր թատերախումբը, ավելի ներկայացումներ։ Նույնպիսի դեր է կատարել, բայց ավելի կարճ կյանք ունեցել Սկյուտարի ճամբարանի ժամանակոց ընկերությունը, հիմնադրված 1846 թվականին, իսկ Պալաթ թագավանում հիմնված իտրենյան ընկերությունը իր գոյությունը պահպանել է մոտ հիսուս տարի, մինչև 1890-ական թվականների սկզբները և ոչնչել ոչ միայն թագի դպրոցին՝ 1866 թ. կառուցելով հասուկ շենք, այլև Բավալի էլ յուսավորական գործունեություն, կազմակերպել դասախոսություններ, պեկոցումներ⁶։

Առտիճանաբար հիմնադրվում են այնպիսի ընկերություններ, որոնք երպատակ են գնում ժամանակի դավաճանների յուսավորությունը։ Գրանցիք էր 1851 թ. ստեղծված Սինեդիսիյան ընկերությունը, Այն դորակի է կոս դար, նպատակ ունեցավով դպրոցներ բաց անել Սերասախոս քաղաքում և նրա շրջ-

4 Փեղիկ, Տիպ ու տառ, էջ 65—71։

5 Լ. Լիբեմ Պողոսյան, Պատմություն հայ մշակութային ընկերություններ, Եձանդես ամսագրա, 1951—1952 թ. հետա՝ ՏԷՍ Նաև Ա. Ալվոյանյան, Պոլսո հայ ընկերությունները, Երադրա՝ Ժաշայ տարեկիրք, Ա. Բ. և Գ. տարիներ, Պոլս, 1839—1941։

6 Մանրամասն տե՛ս և Պողոսյան, Եջի՝ աշխ.։

ջակա գյուղերում, 1880 թ. նրա հսկողության և հովանավորության տակ զբտորվել է 13 գյուղացի, ընկերություններ են հիմնում նաև զավառից Պոլիս եկամտականությունները, քանկանալով դարձնելով իրենց զավառի կրթական գործին: Դրանցից հիշատակենք «Առաջնամասնական», որի նպատակն էր Զմայական գործին հսկողությունը բաց անել, Արամյան ընկերությունը, որն աշխատում էր սեփական մեջ, ազգական զավառներն մեր բանալի են աշխատում:

Կրթական-լուսավորական տասնյակ ընկերությունների մեջ խոշոր դեր է կատարել Նիկողայոս Զորայանի, Ռատիսկոյ Ալվատյանի և օրինների ջանքերով 1852 թ. ստեղծված «Ընթերցասիրացը»: Այն գործել է մոտ մեկ տասնամյակ և ձգտել «հասարակության մեջ ընթերցման տարածակ մեր տարածելով» անոթ մտավոր մշակությունը զարգացնելու: Այս ընկերությունը հիմնել է հատուկ թանգարան, հավաքել պատմական անցյալին վերաբերող հրատարակական բեկորներ, հազվագյուտ գրքեր և այլն, նեցել է և իր ընթերցարանը, դարձել հավաքովյալների կենտրոն:

1859 թ. հիմնված Հայկազյան ընկերության նպատակն է եղել «նախկին կրթական գրքեր տալ և ածան ծախել» ժողովրդին⁷, իսկ Աշոտյան ընկերությունը ցանկացել է «ազգիկներու դաստիարակության նպաստել»⁸:

Մի շարք միություններ բացառապես ստեղծվել են հայ արվեստի տարբեր ճյուղերին զարկ տալու ձգտումով: Դրանցից էր 1846 թ. Հովհ. Գասպարյանի կողմից հիմնված Արամյան ընկերությունը, որն ունեցել է կանոնավոր թատերախումբ և գործել քսան տարի՝ ներկայացումներ տալով Թուրքիայում և Կովկասում, 1857 թ. Արմենակ Հայկունու ջանքերով կազմակերպվում է «Թատերական ընկերությունը», ապիս հայերեն ներկայացումներ, հրատարակում առաջին թատերական հայ պարբերականը՝ «Արամյան Մասյանը», նույն թվականներին Օրթոգրադում հիմնվում է «Հայկազունյան թատերական ընկերությունը», Գուր Գաբունում՝ մի այլ թատերական ընկերություն, իսկ Բերայում՝ հայտնի «Արևելյան թատրոնը»⁹, 1862 թ. ստեղծվում է «Երաժշտական ընկերությունը»՝ երաժշտական ճաշակը հայոց մեջ տարածելու և ազգային հրատարակելու, «նվագածուներ առաջ բերելու» նպատակով¹⁰, Այս ընկերության մեջ գործեն դեր են կատարել Տիգրան Գուրաճյանը, Գաբրիել Երանյանը, Նիկողոս Թաշճյանը, նրանց ջանքերով հրատարակվել է հայ առաջին երաժշտական հանդեսը՝ «Բնար հայկականը», նույն տասնամյակում Օրթոգրադ թատրոնում հիմնվում է «Թատերական ընկերությունը»՝ իր շուրջը համախմբելով ժամանակի արվեստասեր երիտասարդներին:

Հիշյալ ընկերություններն ունեցել են լուսավորական, կրթական նպատակ և նպաստել են արևմտահայության ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքին, բայց ստեղծվել են նաև այնպիսի կազմակերպություններ, որոնք լուսավորական աշխատանքին զուգընթաց ունեցել են բաղադրական ու-

7 Տ. Ալալյանյան, Նշվ. հոդվածը, «Գաղութահայ տարեգիրք», 1940, էջ 80:

8 Տ. Ալալյանյան, Նշվ. հոդվածը, «Գաղութահայ տարեգիրք», 1940, էջ 213, 68:

10 Ա. Ալալյանյան, Նշվ. հոդվածը, «Գաղութահայ տարեգիրք», 1940, էջ 80:

բռնակի ձրագիր, Գրանցից էր 1846 թ. ստեղծված «Համազդյաց ընկերություն»-ը, նրա նպատակն էր գարկ տալ Հայ ժողովրդի քաղաքական համախորմբ-մանը և միասնությունը, 1860 թ. հիմնվում է «Բարեգործական» ընկերությունը, որի մեջ քրդերկվում են Մկրտիչ Աղաթան, Գրիգոր Օսյանը, Սերսիկ Փաղտյանը, Մկրտիչ Պեշկեպաշյանը և ուրիշներ: Հետագայում ընկերու-թյան ձախքից ևս պատկանող անդամները, որոնց հաջորդել էր Ռաբրեգյան-կանին պատվավոր նախագահ ընտրել Միքայել Նալբանդյանին, խոնդավա-սած վերջինիս հեղափոխական դադարեցնելով, նրա խորհրդով ծրարում են ստեղծել մի զաղտնի կաղծակերպություն¹⁾:

4. Պոլսից հետո արևմտահայ մշակութի խոշոր կենտրոններից էր Զմյուռնիա քաղաքը:

Արևմտյան գաղութարարները ծրարված աշխատանք էին կատարում Թուրքիա ներթափանցելու համար: Նրանք քայլ առ քայլ մտնում էին մույ-րաքաղաքին, Իրենց առաջին հենարանը դարձնում են Մայթա կղզին, հիմնում սուլթան, հրապարակում հայերեն զրքեր, ապա անտեղից անցնում Զմյուռ-նիա, որտեղ նրանց դործակալ Գուլիյաթոս Կրիթոր հույկական տպարան է բաց անում 1836 թ. և լույս ընծայում աշխարհաբար զրքեր, բարձրագույն կը-րոնական քնույթի, այդ թվում և Աստվածաշունչը²⁾: Միևնույն է ըստն պայ-քարը ռաթը ներթափանցման դեմ: Հակադրությունը շոշափելի արդյունքի է հասնում, երբ 1850-ական թվականներին սկզբներին Հարություն և Սարգիս անակախ եղբայրները բաց են անում իրենց հայտնի տպարանը:

Տնտեսյան տղարանի հրատարակություններից սկզբնական դարձր թույլ էր, դրանք մեծ մասամբ թարգմանական վեպեր էին, ռախայն այդ զրքերը հայ իրականություն էին քերում կյանքի թարմ շունչը: Հիշենք Վիկտոր Հյուգոյի «Թշվառներին» հինգ հատորների լիակատար և դասական թարգմանությունը Գրիգոր Զինկինյանին կողմից, նույն հեղինակի «Փարիզի աստվածամոր տա-ճարը» վեպի թարգմանությունը՝ Մեսրոպ Նուրբայանի կողմից, Հյուգոյի մի արքեպիսկոպիտի (Ռեյնեյիս Բորյիս, «Անհեղ» և այլն) թարգմանությունը և Վ. Տնտեսյանի կողմից, Վալտեր Սկոտի, Վոլտերի, Բ. Գուլտանի և Ժյուլ Վեռ-նի վեպերի թարգմանությունը Մատթևոս Մամուրյանի կողմից և այլն³⁾:

Վերահիշալ գրքերը ուղղակիոր մտերմ ու զրականություն ճաշակ էին պատվաստում բնթերցող նրիտասարկության մեջ: Շատ վեպեր, ինչպես «Թըշ-վառներին», Վոլտերի Էրկերը («Զագիկ», «Միկրոմեդիս» և այլն), հակադրվում էին միսթոնիական հրատարակություններին:

Մշակութի լայն օբյեկտներում է, որ ՏԼԷ դարի սկզբներին աշխուժացում ևսարից հայ միտքը:

2. ԳՊՐՈՑ, ԼՈՒՍԱՎՐՈՒԹՅՈՒՆ

Դարասկզբին և՛ արևելահայ, և՛ արևմտահայ իրականության մեջ շարու-նակում էր տիրապետող մեծ ուսուցման ավանդական խալիֆայական ձևը:

¹⁾ Նույն անգում, էջ 21:

²⁾ Նույն անգում:

³⁾ Թևոդիկ, Տիպ ու տես, էջ 125—126:

Դասավանդման հիմնական առարկաները կապված էին կրոնի հետ և ամենիկն շէին նպաստում աշակերտության մտաւոր ռեսկուրսիւնների զարգացմանը: Աշակերտները հարկադրված էին սաղմոս ու ժամացոյք անցիր անել:

Սակայն, թևակոխելով XIX դարը, հայկական դպրոցը կանգնեց անդադ-
րախի խնդիրների առջև, որոնց պետք է անհրաժեշտաբար հեղափոխում մտցնեին
նրա՝ կյանքում։ Դա ժամանակի հրամայականն պահանջե էր, որովհետև խոր-
տակվում էին իրենց դարն ապրած ֆեոդալական հարաբերությունները, հայ
ժողովուրդը ներքաշվում էր կապիտալիզմի ոլորտը և արդեն իսկ զգում ազ-
գային համախմբման անհրաժեշտությունը։ Նոր ժամանակը հրամայաբար
թելադրում էր, որպեսզի մատուց սերնդի կրթության գործը համապատաս-
խանեցվի իր պահանջներին, այն է՝ դպրոցի աշխարհականացմանն ու ժողո-
վրդականացմանը, մանկավարժական առաքվոր մեթոդների և կրթական
միասնական սխեմեի կիրառմանը, Դավաթին խնդիրներ էին դրանք և հա-
սարակական ուժերի մեծ լարում էին պահանջում, որպեսով որ հայկական
դպրոցները դուրկ էին օլետական աշխարհայնությունից և հովանավորությունից,
սակավ էին կարող դպրոցական գործիչները, Նոր դարի առաջին տասնամ-
յակներից պոլսահայերը սկսում են հեղեղել գերբիշխանությունից համեմա-
նաբար ազատ դպրոցներ հիմնել, որոնց նյութական հոգսը ընկնում էր ար-
հեստավորական կազմակերպությունների վրա։

Արեւելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացվելուց անմիջապես հետո
 Եղվկասահայ փաճառականներն ու մի շարք առաջավոր գործիչներ մտածում
 էին Ռիֆյիստում լայն ծրագրով գործող մի գյուղացի հիմնելու մասին,

Նոր դպրոցի կողմնակիցները, մասնավորապես Ռուսաստանի կենտրոնական թաղամասերում և Եվրոպական Համալսարաններում սովորած հրիտա-ասարդները, վերադառնալով հայ իրականությանը, առաջին հերթին բախվում էին ծխական դպրոցի դիմադրությանը: Եկեղեցին իր գերիշխանությունը

المجلس الأعلى للدراسات والبحوث في جامعة القاهرة

Վ. Միսին անդուշտ, չէր անցնում տասնից, բայց մեծ էր նրանց մատուցած ծառայությունը՝ կրթական այդ կարևոր օջախներից էին Մոսկվայի և Վարշայի ճեմարանները, Բիֆուրի ներսիսյան դպրոցը՝ սրահեւաճա իրականութեամբ, Պետիկ հասցողից թաղամասի ներսիսյան դպրոցը, Մկյուտաբի ճեմարանը, Վենետիկի մոտադրյալ վարժարանը, Զմյուռնիայի վարժարանը և մի բանի ալլ դպրոցներ՝ արեւմտաճա իրականություն մեջ։

1815 թ Մոսկվայում հիմնադրվում է Լազարյան

Միջոցներով, Այն դասում է ժամանակի
 աստիճանի Ռուսաստանում, պատ
 իմարտի, արա հն) հմուտ
 և էին լինել Ս.

ժողովուրդներէ Հետ հաղորդակցութիւն

Այդ ճանաբանում են ստացել իրենց կրթությունը

նպատակն էր դառնաբարակել այնպիսի սաներ, այսինքն օգտակար լինեին հայ իրականությանը: Զեմարանում պաշտոնավարել էն Հ. Ալամզարյանը, Մ. Սալ-լանթյանը, Ի. Էմինը, Իսկը Մանրչանցը, Խո. Նազարյանցը, Իվը Նալբանդ-յանը և Բորիշնիս: Այնտեղ սովորել են հայ մշակույթի ականավոր ներկայա-ցուցիչներ Գ. Ավետիքյանը, Քերտվեկ և Ռաֆայել Պատկանյանները, Պ. Շահ-յանը, Պ. Արմենյանը, Ս. Շահավերդը, Գ. Գողթյանը, Գր. Խաչավանք, Հովհ. Հովհաննիսյանը և շատ ուրիշներ:

Քե՛ն՝ լադարայանները և թե՛ ալլ մեծածառուտների հուսկապցումներ են կատարել Ռուսաստանի տարբեր վայրերից հաժաքված որր ու աղքատ հրեկաների օտարցման համար: Ծեմարանու՛մ լալն անգ է տրվել հանրակրթական առարկաներին ու ընդունելիքին: Անաղիս սնդում օրերիսհա՛ն իրակտեոթյան մեջ օտեղծվել են հայերեն դասագրքեր, քերականոթյան, վալլլլլգորանթյան, հաւ ժողովրդից ուլաւոթոթյան, կրոնի, ճարտասանության ձեւանակներ, բոլորցից շատերն ունեւալա՛վ մի ճանի տղաղորոթյան, զոտաղսրծվել են երկար տասնամալակներ:

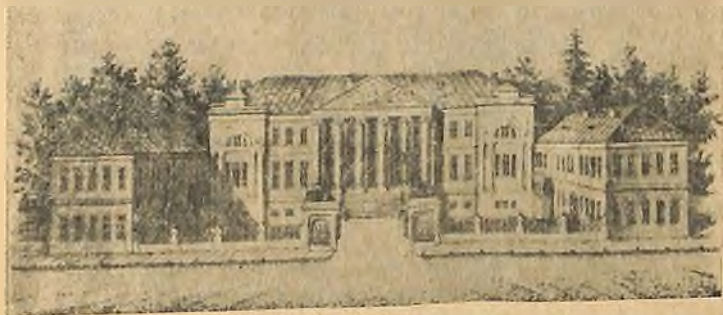
Լադարյան ճեմարանը կրթական ուսուցին կենտրոնն էր հայ իրավաբան-
թյան մեջ, որտեղ հավաքվում էին ոչ միայն Կոմկուսից ու Թուրքիայից, այլև
հետադուր Հնդկաստանից ու Պարսկաստանից եկած աշակերտները: Գուրխ էին
տարբեր դավանանքից, տարբեր քաղաքապետություններից, բայց նրանք
հետևաբար բնակվում էին միասին, և քաղաքում, հոգեկան նկատագրի, նաև անդեր
բնակավայրում, Գուրխի համայնքում, հիմնականում չէր լինում տարբերություն
դարձարան էր, սակայն աստիճանաբար գերիշխող էր դառնում աքաղաղական
բարարարը:

Ճեմարանն ուներ իր տպարանը, որտեղ քաղի գաղաղությունը, տպագրվել է ն պատմա-քանասիրական, թարգմանական և այլ գրքեր, ալը թվում Ճեմարանի աշակերտների ստեղծագործություններ՝ «Խուլասը» և ուղածը Լևարաստյանը վերնագրով: Ինչուեղ է տպագրվել նաև Ս. Շահադիդի «Լեւոնի վերաբեր»:

Իրավելով Ռուսաստանի հայաստակ վայրերը, Լազարյան ճեմարանն ավարտած աշակերտները աշխատում էին հայկական դպրոցներում, թերթիքի ու ամսագրերի խմբագրություններում, մոտիկից մասնակցելով մատուցողական, կրթական աշխատանքին, լուսավորական կյանքին։ Նրանցից շատերն իրենց կրթությունը շարունակում էին Մասկվայի, Պետերբուրգի կամ Գյուդաստի համալսարաններում։ Նկատելի է, որ բանասիրության, գրականությանը քիչ է դասվել հայ ուսանողներին, նրանք մեծ մասամբ հետևել են քաջկոթյանը, ժամանակի ռուսացախոր քննադատությանը, որ խարխուլում էր ավստրոական բմբուխները մարդու և երկրագնդի առաջացման, տեղեկություն և ալյուրոգների վերաբերյալ, իրեն էր քաշում գիտության ծաղաղի երկրաստորդներին։ Հայ համալսարանավարտներից ոմանք ճշգրիտ դիտությունների ևս նապաստակորդ էին գիտյի համասնիշտը պիտույությունները, հաղեցնելով դրանք առաջադիմոր դոգմախախտություններով։ Մոսկվայի համալսարանին բժշկական ֆակուլտետում էին սովորել Գեորգ Ախվերզյանը, Միքայել Նալբանդյանը, Կրտավազյանները ևն։ Ուսումնական Ուսման ժամանակ, Չովհաննես Բերբերյանը, գրամատուրգ Միքայել Պատկանյանը և շատ ուրիշներ։

Նշանավոր տյա կրթարանն իր բոլոր առաջնություններով հանդերձ չէր կարող կատարել այն դերը, ինչ պիտի կատարեր հայ իրականության ծոցում հիմնադրված յուսավորության կարևոր ոջախը։ Այդպիսին էր 1824 թ. Թիֆլիսում հիմնադրված ներսիսյան դպրոցը։ Մի քանի հարյուրի է հասնում այն մարդկանց թիվը, որոնք սովորել են ներսիսյան դպրոցում և նպաստել հայ գրականության, հրատարակատեսության, թատրոնի, նկարչության, էրաժը-տության զարգացմանը։

Ներսիսյան դպրոցի գործունեությունն մասին խոսելիս ամենից առաջ պիտի է հիշել առաջին շրջանը (1825-1830), երբ նրա տեսչն էր Հարություն Ուսմանյանը, հայ մշակույթի խոշոր երախտավորներից մեկը։ Նա Մոսկվայից հայ իրականություն էր վերադառնում մեր մատենադրությունը, յնպիսին ու պատմությունը հիմնովին տիրացած, որոս գրականությունը քաջատեղյակ և, որ ամենից կարևորն է, այդ բոլոր մատագ սերնդին տալու անսահման նվիրվածությունը տոգորված։

Լազարյան ճեմարանը (XIX դարի լիտոգրաֆիա)

Ներսես Ուսմանյանից ու քաջալերանքով Ուսմանյանը հանադրվում է մի-ջոցառումների՝ դպրոցը ուսուցման մի դարբնոց ապրելով Ուսմանյան է պարբերական՝ «Տարեգրություն»-ի լիս ծրագրի մի մասը ... Էն ... 1823 թ. այն առհասարակ մնում է թղթի ... 1823 թ. այն վաճառված տպարանը ունենում է ու արդյունավետ դրածունությունը։ Իրա վիճակ-

14 Աղ. Ներսիսյան, Պատմություն 75-ամյա յուսական ներսիսյան հայոց հոգևոր դպրոցի, Ա. Թիֆլիս, 1898, էջ 138:

րեն Ներսիսյան դպրոցը կրթության քննադատմամբ կատարից ամենին, քան ժամանակի որևէ հայ դպրոցը:

Այդ դպրոցի առաջին հունձքը հանդիսացան հայատուր Լեռնյանը, Մտեփանես Նազարյանը, Գևարստ Շիրմազանյանը և ուրիշներ: Երանցից շատերն իրենց կրթությունը շարունակեցին Ռուսաստանի կենտրոնական քաղաքներում, մասնավորապես Մոսկվայում, Պետերբուրգում և Դորպատում, այդ վայրերում ստեղծելով հայկական ուրույն միջավայր, փոխադարձաբար իրար և նալ ազդեցության պատկանող մտավորական շրջաններին հաղորդակից դարձնելով հայ կյանքին:

Ինչպես կադրայան ճեմարանը, ներսիսյան դպրոցն էլ, բնդունելով աշակերտներ տարբեր դաժտանքից, հանդիսացավ հայ աշխարհիկ դրական լեզվի ստեղծման հիմնական օջախներից մեկը, չնայած ռուսյան տարիներին դատապնդման հիմնական լեզուն դարձան էր: Այն հանդամանքը, որ հայ նոր պրականության սկզբնավորողի՝ Լեռնյանի անունը կապված է ներսիսյան դպրոցի հետ, ինքնին վկայում է, թե ուրույն արգաստվող հղով ազդեցիկ նալ կրթությանը:

Ներսիսյան դպրոցը հանդիսացավ նաև արևելահայ թաարսին և հայ երաժշտության պարզացմանը նպաստող մի կենտրոն, Դեռևս իր ռուսյան տևույնի՝ Հարություն Լևանդարյանի որոք, 1820-ական թվականներին վերջերից, ալիստեղ կազմակերպվում էն հայերեն ներկայացումներ, աշակերտներին հաղորդակից դարձնելով թատերական արվեստին, Հետագայում դպրոցի ռուսացիները Հ. Կարենյանին և Մ. Պետկոնյանին ջանքերով տրվում են ավելի կատանալու ներկայացումներ:

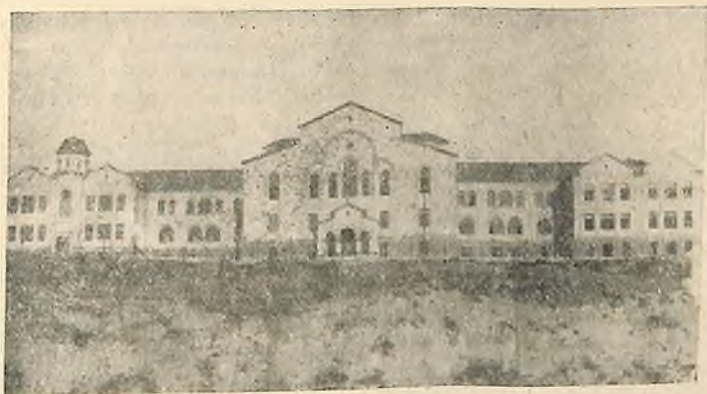
Իր աշակերտներին տալով երաժշտական և նկարչական դաստիարակություն, դպրոցը խոստովանելից շատ աշակերտներին մղում էր դեպի արվեստի այդ քննադատները: Այն ռեսանկետից խոշոր ծառայություն է մատուցել Պետերբուրգի Գեղարվեստների ակադեմիայի ստեղծման ներսիսյանը:

1837 թ. րազմում է Իրևանի թնտեսական դպրոցը: Իկզբում ալետեղ քննադատում էին միայն հոգեորականների որդիները, աշխարհականները կարող էին ստեղծել զավառական դպրոցում: Բայց կարճ ժամանակ անց մերտցվում է այն սահմանափակումը, բնդունվում են նաև աշխարհականների երեխաներ¹⁵, Թիֆլիսի ներսիսյան դպրոցին դոմարներ էին հասկացնում հարուստ հայերից ռմանը: Երևանը յսուկը ալդ հնարավորությունը: Եվ ահա դպրոցին օղնում են Սուրմալուի, Ալեքսանդրապոլի քնակիները՝ քամբալով, ցորենով: Չնայած ցարական կառավարության համաձայնողական ցողացականությունը, սրի հետեանքով միայն հայոց լեզուն ու կրոնը էր թույլատրված ավանդել մայրենի լեզվով, դպրոցը դառնում էր ազգային ուրույն դիմք ունեցող կրթական մի օրյա, որովհ այդպիսիները ծանոթանում էին հայ ժողովրդի պատմության ու մշակույթին, Դպրոցն ունեկ ուսման կայուն ծրագիր, մանկավարժական իտհուրը, կազմակերպում էր երեկույթներ, տարավելրի հանդեսներ, ան-

¹⁵ Նոր, Պատմություն Երևանի հայոց թնտեսական հոգեոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1914, էջ 137—138:

■ ամ թատերական ներկայացումներու Հետադայում, 1865 թ., երբ Չմշկյան-Ամե-
րիկյան թատերախումբը եկավ Երևան, ներկայացումներ տվեց և Սարգիս Ե-
կեղեցու բակում ուղեւոր թեմական դպրոցի դահլիճում՝ տեսուչ Նահապետ
Աթանասյանի օժանդակութեամբ:

Երևանի թեմական դպրոցն իր Երկարամյա գոյութեան ընթացքում մեծ
դեր է կատարել Արարատյան դաշտի հայ բնակչութեան մտավոր զարգացման
գործում: Հայ մշակույթի ռազմաթիւ ներկայացուցիչներ սովորել են այնտեղ,
Այդ դպրոցի հասարակական կշիռը շատ ավելի բարձրացավ 1870-ական թը-
վականներին հետո:

Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը

Երևանի կրթական կյանքում խոշոր դեր է կատարել հայ մեծ լուսավո-
րիչ Խաչատուր Աբովյանը, տեղի դավառական դպրոցի տեսչութեան հինգ տա-
րիների ընթացքում (1843—1848):

Աբովյանի սնվան հետ է կապվում Հայաստանում առաջին թանգարանի
ստեղծման գործը, նրա տեսչութեան շրջանում (1848) Խաչատուր
Թանգարան, որտեղ հավաքվել են Արարատյան դաշտի բուսական աշխարհի
հիմնական, հանքային բեկորներ, նաև հնագիտական իրեր՝ արծաթե
պետ «կովկաս» թերթն է դրիւ. «Մանուկներն առարածնալ կան լաւութիւնս քո
վանորենից և շէնից, ամենեկն անտես ի մերոց համազգեաց»: Այդ իրերի

Հոս արդէ արդէ Խաչատուր Աբովյանի անուան թանգարանը
նաև իդական Խաչատուր Աբովյանի հասիլ իր խորհրդա-
րանից երկու տարի հետո 1850 թ., բացվել է Երևանի Խաչատուր
Թանգարանը 28 աշակերտուհիներ, 7-րդ աղբրեղանուհիներ: Չորս տարի
անցից 18-ը Խաչատուր Աբովյանի անուան թանգարանը Խաչատուր
առաջ Թիֆլիսում և Երևանում էր և Նունի Խաչատուր իդական դպրոցը Խաչատուր
յանն էլ հրապարակել էր պաշտոնավարելու այնտեղ:

կրթական նույնպիսի դեր է կատարել Շուշու թեմական պարոքը, որը բացվել է 1838 թվականին, Ղարաբաղում մինչ այդ օրն է հիմնադրել զարգացիկ եղել, նոյն էն մի քանի դոբինյան (Պողոս Ղարաբաղցի, Հովսեփ Արցախցի և այլք), որոնք իրենց մասնավոր զարգացելուց վեր ու զարգացելու են սովորեցրել սահմանափակ թվով երեխաների: 1820-ական թվականների կեսերից Շուշու գործում էր Բաղնիկ Ավետարանական միսիոներների բնակարանը, որը բաց է անում զարգաց, սպասարան, դարկ տալիս մշակութային կյանքին: Զիշտ է, Ավետարանական այդ բնակարանները հետապնդում էր զարգացարանական, քաղաքական որոշակի նպատակներ, բայց ակնհայտ էր նրա կատարած աշխատանքը ժողովրդի յուսավորության ուղղությամբ: Ընկերությունը Շուշու և Մոսկվայում սպասարան է 11679 օրինակ հայերեն, 728 օրինակ պարսկերեն, 147 օրինակ թուրքերեն և 100 օրինակ նորալեզու դրքեր¹⁶, որ ուշագործվել են ույթ տառնամյակներում: Միսիոներներն իրենց կրոնական դրքերը տպագրում էին աշխարհարար լեզվով:

Մուրադ Ռափայելյան փոստամուխի հետևից շեֆեր, Վենետիկ (1836—1850)

Ճարակա՛ն կառավարության միջամտությամբ 1837 թ զարգացվում է Ավետարանական բնակարանների գործունեությունը:

Սկսած 1830-ական թվականների միջերից հայ յուսավորական եկեղեցու թեմական իրավասության է տեղում կրթական հրատարակչական գործը: Շուշին իր թեմական զարգացում գտնում է հոգևոր կենտրոն Ղարաբաղի հայերի համար: Գործում է նաև տպարանը, առաջին շրջանում տպագրելով

¹⁶ Առ, Պատմություն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգևոր զարգաց, Թիֆլիս, 1914, էջ 93.

թուցրում մոյեզիկն պաշարայ է մղել նոր դադարիսրինը քարոզող մանկավարժ-ներին դեմ, Կրանց Էնթուրկիով ամեն կարգի հայաձանքներին: Այդ հակառակ-դրին էն արժանացել և՛ Արսլանը, Գ Պատկանյանը, ԼՄ. Բադրիսյանը, Պետրոս Շանշյանը և ուրիշներ: Տեսական ու համառ պայքարի լայն պայման-ներում էլ, որ հիշատակված քաղաքներում ստեղծվում են կրթական նոր կենտրոններ, արախան և իդական դպրոցներ: Նոր դպրոցը, անշուշտ, ղեկ-նարկար ժամանակի պիտի դառնար հայոց եկեղեցու գաղափարական ազդեցու-թյան տակ, ևնթական դասավանդման ավանդական մի թողնելին, սակայն յու-սավորական նոր հայացքների տարածումը ուժեղացել էր:

1806 թ. քաղվում է Աստրախանի Աղսարաբյան դպրոցը, մեծ հետաքրքրու-թյուն սահմանելով իր շուրջը: Աստրախանում XVIII դարի վերջերից դրժում էին ձխական դպրոցներ, սպարան, հավաքվել էին հին ձեռագրեր: XIX դարի առաջին տասնամյակում արդեն փակվել էր նախկին տպարանը, քայք-վել էր հրդրորդը և յայտ էր բնծայել մի քանի գրքեր, այդ թվում Ալեքսանդր Թակեզեզեզյանը պատմությունը, որոնքնեկից կատարված թարգմանություն-ներ, ուսումնական ձեռնարկներ և այլն: Աստրախանում ստացվում էին Կալ-կաթյան, Վենետիկում, Պոլսում հրատարակված գրքեր, պարբերականներ:

Այս պայմաններում հիմնադրված Աղսարաբյան վարժարանն ուներ գոր-ծունեություն պարսկա լուղ և նիստոնի դեր է կատարել, կենսունակ այդ գա-ղութի կյանքում, մասնավորապես Սերովյան Պատկանյանի տեսչության տա-րիներին՝ 1819—1827 թվականներին: Այս դպրոցում է սովորել Պարսիկ Պատ-կանյանը, որը հետագայում դարձավ ժամանակի ակունավոր մանկավարժ-ներից մեկը:

XIX դարի առաջին կեսին Քիշնյովի հայկական դպրոցում կրթական նկու-տելի աշխատանք է ծավալում Մանր Մանրյանցը: Անկախ այն փաստից, որ Մանրյանցը հետագայում դարձավ օրենսդրական կղերական հոսանքի ներ-կայացություններից մեկը, աճարադա հետադիմական հանդեսի խմբագիրը, դու-րասկզբի նրա դրժականությունը արժանի է ուշադրության, նա 1836—1848 թթ. աշխատել է Մանուկ-բեկ Մերգուսյանի օրդի Հովհաննես Մարտիի՝ Քիշնյովի մատակարարում գումարող սպարանյում (Հեշեշում) օրդես տեսչին դաստիա-րակ, նաև քարտուղար, դրել է Մերգուսյանի քաղաքական դրժունեությունն ար-կածայից պատմությունը: Մանրյանցը միաժամանակ ունեցել է իր մասնավոր դպրոցը: Նա համակարգական կապ է պահպանել նախատուր Արտվանի և ու-ռաջավոր այլ մասնագետների հետ, դրել է հայատուր թուրքերին աշխատություն-ներ, որոնցից մեկում (սերիկ Կիրակոս) քննադատում է եկեղեցական դոգ-մաները, դասավանդման հին, սխալաստիկ մեթոդները, կոչ անում երկխո-սեղին տալ օղտակար գիտելիքներ՝ անդիմ արված կրճեական բանաձևում-նեկի փոխարեն:

XIX դարի կեսերին մտավորական կենտրոն է դառնում նաև Թևոդոսյանի Անիսկ 1858 թ. հիմնադրվում են սպարան և նախորդան վարժարանը:

Հայկական կրթական խոշոր կենտրոն էր նաև Նախիբեանը: Անտեղ կար-դպրոց, հիմնադրվել էր սպարան:

XVIII դարի վերջերին կաղարանների նյութական միջոցներով կարող է բացվում այս քաղաքում: Հայաբնակ այդ դաղութի տեսակարար կղեր մեծու-

թյամբ պետք է բացատրել այն, որ ևսդարյանների սկզբում նպատակ են ունեցել իրենց ճեմարանը հիմնել նոր նախընտանում և հետո միայն Մոսկվայում:

Այսպես, 1830-ական թթ. սկզբներից այնտեղ դպրոց է բաց Խերել ճեմարանի շրջանավարտներից Թեոդորոս Խաղաձյանը: Նա հղել է քանաստեղծ, դրամատուրգ. նրա անվան հետ է կապված այդ քաղաքում թատերական ներկայացումներ տալու փառքը: Հաջանաքար բեմողրել է նաև իր պատմական ողբերգությունները, որոնցից մեկի ժամանակ ներգրել է նրա օգնած այսօր Հայաստանն հրգր, ինչպես վկայում է Միքայիլ Նալբանդյանը:

Նոր նախընտանի կրթական կյանքում ղեկավար են կատարել Պատկանյան ընտանիքի անդամները, 1806 թ. տեղի դպրոցական դործիչների հրավերով Աստրախանից այստեղ է գալիս Սերովբե Պատկանյանը և պաշտոնավարում մինչև 1809 թվականը, ապա մերտադանում Լևոնտախան: Մի նոր հրավերով, 1827 թ. Պատկանյանները ամբողջ ընտանիքը տեղափոխվում է նոր նախընտան, ծախալում կրթական յայն աշխատանք: Ի. Պատկանյանի մահից հետո նրա դործը շարունակում է որդին՝ Գարրիկ Պատկանյանը: Նրա ղեկավարած քաղաքային դպրոցում Լև սովորել քանաստեղծ Ռաֆայել Պատկանյանը, Միքայիլ Նալբանդյանը և ուրիշներ: Չնայած հոգևորական կոյմանը, Գ. Պատկանյանը հղել է յուսավոր դեմք, որի համար ենթարկվել է խափարալուծի հալածանքին:

Հակառակ այս բոլոր փորձերին, մինչև դարի կեսերը նոր նախընտանը չի ունեցել կայուն ծրագրով դործող գավառական դպրոց:

Կրթական քարծր մակարդակի վրա կանգնած ուսումնարանի ստեղծման ուղղությամբ նվազ գեր յի կատարել Միքայիլ Նալբանդյանը թի՛ «Հյուսիս-փայլում» տպագրված հոգվածներով և թե՛ դործնական աշխատանքով: Այդ նպատակով նա ճանապարհորդել է մինչև Հնդկաստան, որպեսզի հաջողեցնի Մասեհ Բարաջանյանի կտակը: Նալբանդյանը 1858 թ. «Հյուսիս-փայլում» տպագրած իր «Հիշատակարանում» գծել էր այն ծրագրերը, որ ունենալու էր նոր նախընտանում հիմնադրվելիք դպրոցը, օրտեղ քաղաքիլ լեզուներից, պատմությունից, աշխարհագրությունից, հնախառությունից բացի մանողվելու էին մաճառականության ուսմանը, վիճակագրություն, մաթեմատիկա, ֆիզիկա, քիմիա, քնագիտություն, դուղատեղեկություն, մերենագիտություն, նկարչություն և այլն:

Այս բոլոր ծրագրերը, սակայն, մնում են թղթի վրա, ժամանակի հետամրնաց պայմանների հետևանքով:

Մեկ է Դուրպատի դեյր արեհիսհայ մասվորականության գարաջման դործում: Դարապատի դեյր Դուրպատի համալսարանը հղել է կարեսը կրթական կենտրոն հայերի համար: Այնտեղ սովորել են քառասունից ավելի հայ օսանողներ, որոնց զգալի մասը նշանակալից գեր են կատարել հայ կառքում, ինչպես Խալատուր Արսվյանը, Ստ. Նազարյանը, Գևորգ Աբիմյանը, Պետրոս Միմեռյանը, Քերովբե Պատկանյանը, Գևորգ Դուրախանը և այլք:

Մոսկվայում սովորող օսանողության այն հատվածը, որ ամուր թվերով կապված էր հայ կյանքի հետ, ակտիվ մասնակցում էր այդ շարժումներին,

Դեռևս 1832 թվականին հայ գինեգործների կազմակերպությունը դպրոց է բաց անում Գանլը Զիլիսե թաղամասում: Հետագայում լանգայի մայր վարժարանի հոգսը վերցնում են ոսկերիչները, Թուր Գաբուի վարժարանի՝ թյուրկենուհիները, Սամաթիայի Ծնի-Մահալեի դպրոցը ղեկավարում են արհեստավորական ուրիշ կազմակերպություններ և այլն²²:

Այլ հեռակարներ ուներ Եվրոպայում ուսած մի քանի երիտասարդների յանքերով 1838 թ. բացված Սկյուտարի ճեմարանը, առաջին միջնակարգ դըպրոցը արեմտահայ կյանքում: Նրա ծրագիրը կազմված էր եվրոպական համապատասխան դպրոցների ծրագրերի ոգով, լայն տեղ տալով օգտակար գիտելիքներին և լեզուներին:

Զմյուռնիայում կոսյիկ եվրոպական ծրագրով գործող երկու դպրոցներ՝ Լիստոպյան-արական, և Հոփսիմյան-իգական վարժարանները:

Մեսրոպյանը, որտեղ յուրաքանչյուր տարի սովորում էին 300—400 աշակերտներ, հիմնվել է 1799 թ. և ունեցել է տասնամյակների ընդուն գործունեություն: Այս դպրոցը նկատելի ծաղկման է հասնում Անդրեաս Փափազյանի տեսչության շրջանում (1832—1845), երբ ուսումնական ծրագիրը վերակառուցվում է այնպես, որ լայն տեղ է արվում ֆրանսերեն, իտալերեն և անգլիերեն լեզուներին: Այդ միջոցառումը մեծ աղմուկ է բարձրացնում կղերա-ամիրայական դասի մեջ և բուռն պայքարի տեղիք տալիս²³, Ուշագրավ է հետադիմականների այն փաստարկը, թե «Գաղիներն անհավատություն, Վոլտեր, Դեյվի և այլն, Հետադիմականները ոչ թե սարսափում էին ֆրանսերեն լեզվից, այլ նկատում էին, որ այդ լեզվի միջոցով Զմյուռնիա են թափանցում ֆրանսիական հեղափոխության զաղափարները»:

Մեսրոպյան վարժարանում Անդրեաս Փափազյանի ջանքերով կազմակերպվել են աշակերտական թատերական ներկայացումներ, ցուցադրվել են աշխարհիկ բովանդակություն ունեցող կատակերգություններ, ինչպես Գուլյոնիի «Հյուրանոցի տիրուհին», որը բեմադրվել է 1836 թ. և կրկնվել մի քանի անգամ:

Հոփսիմյանց իգական վարժարանը հիմնադրվել է 1840 թ. և այդ ժամանակներից (արդյունք՝ հրդեհի և նոր շենքի կառուցման) գործել է մինչև դարավերջը: Այնտեղ նույնպես դասավանդվել են օտար լեզուներ: Դրանով պետք է քաջատրեւ չէլ Խաթի հրկրորդ կեսին ղմյուռնահայ շատ բնականորեն ուսումը որամեր ու երաժշտաներ կանանց առկայությունը:

Արեմտահայ իրականության մեջ խոշոր դեր խաղացել են Մուրադ-Ռաֆայել թարգմանների Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանը, Չևայա Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանը, հնթակա էր Մխիթարյան վանքի հսկողությունը լայն տեղ էր հատկացրել կրոնական առարկաներին, որովհետև վանքից էր ժամանակի գիտելիքով վանքից էր ժամանակի գիտելիքով:

22 Ա. Այսլայանյան, Ազգային Սահմանադրությունը (Հնդարձակ օրացույց Աղդ հիմանդանոցի, 1910, էջ 157):

23 Ա. Փափազյան, Կենսագրություն Ռուբեն Անդրեաս Լ. Փափազյանի, Կ. Պոլս, 1859,

էջ 13—14:

24 Լ. Հակոբյան, Լաթի Զմյուռնիա և ի շրջակայա, հատ Ա, Վիեննա, 1899, էջ 123:

թյան նվաճումներին, դպրոցական մի շարք առարկաներ կուպված էին գրական գիտություններին, Հեռ, Արևմտահայ դրականության անկախությունը հանգեցրեց շատերը սովորել են այդ վարժարանում, ինչպես Մ. Մամուրյանը, Լկ. Պեշիկիսյանը, Ս. Հեքիմյանը, Թ. Թերզյանը և ուրիշներ:

Ձրանախանի Համալսարաններում ուղարկող սահմաններից մի քանիսը, որոնք մասնակցել էին Հեղափոխական խմբումներին, ծառայել են հայ եկեղեցու ամանդական պատգամներին զեմ. Դրանցից էին՝ Նիկ. Զորայանը, Նահապետ Ռոսիկյանը: Սրանցից Զորայանը ուղարկել է Փարիզում, Հետևել տնտեսագիտության, խորագրով ուսումնասիրել ուսուցիչությունը՝ Բեն-Արմենին, Ռոբերտ Օտենին, Պարզին:

Հացորդ տասնամյակի խոշորագույն ղեկավարից են, դարձյալ Փարիզում կրթությունն ստացած, 1861—1862 թթ. Միքայել Նալբանդյանին Հեռ քաղաքական և կրթական պատգամներով ընդհանր. Քյաթիսյանը և Տիգրան Փեշտիկյանը: Մյուսները գրավոր ժողովրդականության չի թողել, բայց եղել է Համալսարանի ամենալուսավոր և մատերիալիստ մտածողներից մեկը, ժամանակակիցների վերաբերմամբ, նա մեղքում էր քրիստոնեական զոգմաները, աստուծո Հանդերձյալ կյանքի գոյությունը:

1860-ական թվականներին տեղի տալով մտավորական սերնդի ամենափայլուն ներկայացուցիչներից էր Բնագետ-փիլիսոփա, մատերիալիստ և փիլիսոփա Կոստանդյանը, որն իր ողջ խոստովանություններով, հասկացված թվիլոգի վրա՝ փիլիսոփայական երկով, միտքից մարդու անստեղծման կրոնական ըմբռնումները: Կոստանդյանը եղել է Զմյուռնիայի Քաղաքներից և Վասպուրականի քննությունների հիմնադիրներից, որը 1860-ական թվականների սկզբներին տաքսիդիական խոշոր դեր է կատարել՝ արժանանալով Միքայել Նալբանդյանի ու Չ. Սեֆյանի պաշտպանությանը:

Հնգյահայ զորություն կրթական աչքի ընկնող աշխատանք էր կատարում 1821 թ. Կալիպանյան Դիմիտրի Մարգարիտի ճանապարհը, որը զտնվում էր ժամանակի լուսավորչական շարժման ոլորտում և սովորող երկանտ աշակերտությունը դերասանացական տալիս էր աշխարհիկ դաստիարակություն, ուսուցանում հայոց լեզու, մատենագրություն, պատմություն և այլն: Դիմիտրյանն ուներ քաղաքական դարպացած ուսուցիչներ, ինչպիսիք էին Հովհաննիսյանը, Թադ. Ավետիսյանը, Մ. Թադիսյանը և ուրիշներ:

Մարգարիտի ճանապարհն էլ, ինչպես Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, գրեթե նույն մասնակալներով, այսինքն՝ 1822—1823 թթ., բնական է իր սեփական տղարանը, դարձել տալիս հրատարակչական ոտքին: Այդ տղարանում տղայկրված գրքերի նկատելի մասը մատուցող զորացման նպատակը երկրի էին, ինչպես «Համալուս մեկնություն» արամեականության, որ քսո հանազա առի տիպիքներին» (1822), քաղաքի անդիտին լեզվի և այլն:

Ճանապարհն ստեղծում է ճիշտ դրագարան, որտեղ կենտրոնացվում էին հայերեն, անգլերեն և այլ լեզուներով գրքեր:

Այսպիսով, XIX դարի 50—60-ական թվականներին դպրոցական զորքը հայ իրականության մեջ լուրջ առաջընթաց է ապրում:

3. ՊԱՐՐԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼ

Հայ մամուլի սկզբնավորումը կապված է հնդկահայ գաղութի ծոցում 1811 թվականին Կոնստանդնուպոլսի քաղաքական տեղաշարժերի հետ։ Առաջին հայ պարբերականը՝ «Ազգայնորդ» լույս է տեսնում Մադրասում ֆրանսիական հեղափոխության փոթորիկում տարիներին՝ 1794 թվականին։ Որքան էլ որ նրա քաղաքական խմբագիրը՝ Լ. Շամպոլյանը նպատակ ունենալով համայնության քարոզել, հետո պահել իր ընթերցողներին ինքնուրույն տարածված հեղափոխական տրամադրություններից, այնուամենայնիվ թերթը չէր կարող չարաշուքել զարաշրջանի լուսավորական գաղափարներին։

Շամպոլյանի ղիբրոտյունում տարբեր էր Մ. Բուդրուսյանի, Շ. Շահամիրյանի քաղաքական ձգտումներից, տարբեր էր նրա — կետր ապագա Հայաստանի ղեկավարման սոցիոլոգիալ-քաղաքական ուղղության մասին։ Իրանով հանդերձ, «Ազգայնորդ» առաջին հերթին ազգայնորդ էր ազգային ինքնագիտակցության, լուսավորության տարածման անհրաժեշտությունը։

«Ազգայնորդ» էջերում ապագրվել են հրապարակախոսական հոդվածներ, պատմական ուսումնասիրություններ, ինչպես նաև տուրք Զուլայեցու «Պատմություն պարսից» դիրքը, Հնդկաստանի պատմությանը վերաբերող գրվածքներ, ֆրանսիական հեղափոխության հետ կապված լուրեր, հնդկահայ գաղութի տնտեսական-քաղաքական կյանքը արտացոլող շատ նյութեր, որոնք այժմ հանաչողական նշանակություն ունեն, բայց իր ժամանակին կարող էին ընթերցվել հետաքրքրությամբ և խթանել մտավոր զարգացման²⁵։

Չնայած այդ բոլորին, ընդամենը մի քանի տասնյակ բաժանորդ ունեցող դրաբար պարբերականը չէր կարող մեծ ազդեցություն ունենալ հայ հասարակական մտքի զարգացման վրա։

Նույնը չենք կարող ասել Շիրազեցի Մալտիրոս Լիբրայանի ջանքերով գրանից քառորդ դար հետո Կալկաթայում լույս տեսած «Շտեմարան» պարբերականի մասին։ Նրա խմբագիրն ունեցել է ուվելի լայնախոհ հայացքներ, հմուտ է եղել եվրոպական լեզուներին ու մշակույթին։ «Շտեմարանը» հնդկահայ գաղութի առօրյայի հետ կապված հարցերը առավել մեծ յափով էր լուսարարում, դեռևս ինքնուրույն և թարգմանական երկեր, հայ աշուղների ստեղծագործություններից նմուշներ և այլն։

«Շտեմարանի» էջերում տպագրված թարգմանական երկերի մեջ ուշադրություն են գրավում Շեքսպիրի «Համլետի» ու Շեքսպիրի «Մարգարիտի» թարգմանությունները, թարգմանված Մալտիրոս Լիբրայանի արժեքավոր դիտողություններով, որոնք փաստորեն հանդիսանում են Շեքսպիրի հայկական առաջին ու հատուկ թարգմանությունները։

Հնդկահայ գաղութի ունեցել է նաև այլ պարբերականներ (Ռեճասափյուռ, «Եղբարյասիր», «Ազգասիր», «Ազգասիր Սրբազան»), որոնցից հայ առաջին տպագրված պարբերականն էր «Ազգասիր»-ը, որը 1845—1848 թթ. խմբագրությամբ լույս տեսնող «Ազգասիր» պարբերականը, որ 1845—1848 թթ.

25 Ա. Կալիսյան, Անկախության հայ պարբերական մամուլի պատմություն, հատ. 1, Երևան, 1926, էջ 192—227։

Հրատարակվում էր Արարատյան ընկնություն ջանքերով, իսկ նրա 1848 թ. ընկնությունը կազմավորվեց, խմբագիրը շարունակեց այն Հրատարակի իր նյութական սուղ միջոցներով, վերանվաճելով «Ազգային Արարատյան», և բաժանորդների թվի աստիճանական նվազման պատճառով 1852 թվականին հարկադրված հզամ վերջնականապես դադարեցնել²⁶ «Ազգային Արարատյանը», իսկ տեղ ապավել հանդերձ հնդկահայ կյանքին, համագործակցել նախաշում գրողով, Հրատարակում էր գրական, քառասյունական, գիտական երկեր, նշանաբան ունենալով ժողովրդի լուսավորությունը: Դրանով պետք է բացատրել «Ազգային» շնչոված ղեկավարողներ, անդիջում պայքարը, որ մղում էր կղերականականական պաշտարարականության, հարուստ զանապարհի ղեկ ի պաշտպանություն աշխատավորական խավերի: Իր պարբերականի էջերում լայն տեղ տալով արևմտահայրական առաջավոր մտքին ու մասնավորապես զրահանությունը, մտադրությանը ցույց էր տալիս ֆրանսիական պաշտպանության վարարությունները Այսիայում, անդիջողներին անխիղճ թալանը Հնդկականաստանում, այն անդիջողներին, որոնք քաղաքակրթությունից էին խուսում, քաղք բարբարոսական հղանակներով շահագործում էին հնդկ ժողովրդին: «Ազգային» զորյա, բայց որոշակի կոչ էր անում զինքով պաշտպանել Հնդկականաստանը անդիջական զաղություններին:

1848 թ. ֆրանսիական հնդկագիտության բմբուռ զաղապարները պաշտպանություն հանդես էր դալիս իսկ այդ տարիներին (1848—1849) Մադրասում լույս տեսած «Բունտներ» պարբերականը, որի կարճատև, բայց հախտուն ղեկավարողներ Մխիթարյանները ղեկավարել են որպես հայ լրագրություն հնդկագիտությունը քաղաքում: Պատահական լսողի համարել, որ այն խախտվում է հնդկահայ վաճառականության տեսչուտ պայքարի հետևանքով:

Վենետիկի Մխիթարյանները զարանակիցը նշանավորեցին մի ուղարկավարներականով: 1799 թ. նրանք սկսեցին հրատարակել «Տարեգրություն» փոքրիկ ամսականները: 1803 թ. դադարում է «Տարեգրությունը» և նրա փոխարեն լույս է տեսնում «Նորանակ Ռուսական» ամսականը և շարունակվում մինչև 1820 թվականը: 1812—1826 թթ. Վենետիկում լույս է տեսնում «Դիտակի Երկրագնդան»:

Դրանից հետո, ավելի քան երկու տասնամյակ Մխիթարյանները պարբերական չեն տեսնել: Այդ շրջանում լույս են քննվել «Դարապատում» ժողովածուները, որոնց լույսարարություն հատարում ամփոփված էին մեկ զարդազանգի ղեկավար: Այս բոլոր հրատարակություններ խմբագիրը հղել է Մխիթարյան հմուտ բանասերներից հ. Ղուկաս Բենիկյանը:

Մխիթարյանների զրահան-բանասիրտկու հրատարակությունների և պարբերական մասնակի առաջին բնորոշ առանձնահատկությունը լեզուն է: Ազգային տեղանքի ընթացիկ լայն զանգվածներին հասկանալի գրաբարանդերի մի լեզու, կաթոլիկ վարդապետները հասել են իսկանյակ ծաղրահեղու-

26 Ա. Կարկեյան, Անկախ հայ պարբերական մամուլի պատմություն, հատ. 1, էջ 268—372.

27 Հ. Գրիգորյան Վ. Պալմեյան, Պատմություն հայ լրագրության, Վենետիկ, 1893, էջ 107.

վականներին, երբ հասունյաններին նենդ մատուցությունները միում են վատիկանին՝ Իվիչի ուղարկությանը հետևելու և Ղադարի կղզում կատարվող դրական-քանադարական աշխատանքներին:

Երազմավիպին էջերում լույս են ընծայվել բանասիրական և գիտական խոշոր տրվածքները և երկուսուցեղ ընդամենի վերաբերյալ հարգելի և արդյունավետ աշխատանքները մեկուսին տեղ գրավելը հայագիտության անդամությունում:

Ժամանակագրական կտրվածքով տրեխյուհայ առաջին պարբերականը 1816 թ. Ատրաքսանում հրատարակված ժամանակյան ծանուցմունքն է, որը հղել է Բաբուխյանին ինքնուրույն օգնություն պահանջարկի հայերեն խոսք-մանությունները: Այդ վերջին հայերենի խմբագիրն էր Կիլիկիայի Ռաֆայել Կարապետյանը և Շահվերդյանը: Ինչպես գրառար էր, տպագրել է շիմ-նականում տեղագրական, վիճակագրական, առևտրական բնույթի հոգվածներ, յուրեր, մանրապատմություններ:

Արեւիհայ առաջին պարբերականը, 1846—1849 թթ. Թիֆլիսում Շ. Կարապետյանի և Բիք. Պատկանյանի խմբագրությանը լույս տեսած Բովկանյան շաբաթագրքն է, որից է, այն փաստորեն հետադիմացել է «Кавказ»-ի հայերեն տարբերակը, լույս է տեսել գրառար, սակայն տպագրել է ոչ միայն լատինական լուրեր, պատմական հաղորդություններ, կարգադրություններ, այլև ինքնուրույն ու խմբագրական հրկեր, փոքրիկ պատմվածքներ, Բովկանյանը ընթերցվել է Հեղինակապատմ. Պոլսում, Զմյուռնիայում, Հեռավոր ալի վայրերում և այլուր հայերը նրա էջերից տեղեկություններ են ստացել արեւիհայական կյանքի մասին, ամսականում էլ նշել նրա փոփոխությունը 1849 թվականին²⁸:

«Բովկանյան» դադարից կարճ ժամանակ անց, 1850 թ. սկսում է լույս տեսնել «Արարատ» պարբերականը՝ Գաբրիել Զահարյան Պատկանյանի խմբագրությանը, աշխարհաբար, Չնայած խմբագրի նկատելի զգուշությանը քաղաքական կյանքի նկատմամբ, «Արարատ» անհամեմատ ավելի լույսնորեն է արտացոլել իրական կյանքը, ղեկավարել մասնատկի առաջադր մասնաշաղկապներ լուսարանից նշովներ, քան Բովկանյանը: Նրա էջերում իրենց գրական առաջին փորձերն են արել Բիք Նուրանյանը, Ռուֆայել Պատկանյանը: «Արարատ» առաջին է Հետաքրքրություն ստեղծել հայ ուղեգրական գրականության նկատմամբ, ղեկահանել Ռուսաթ-Նուրանյի արվեստը, տպագրել երգեր, աշուղ Շիրինից, Ռուբինից և Իսրիշներից: Տպագրել է առական, պատմվածքներ, նկատելի ղեկ կատարելով արեւիհայ նոր դրականության դարձումը և նախադրանքներ:

50-ական թվականներին կեսերից Թիֆլիսում լույս է տեսնում «Մեհուր Հայաստանի» շաբաթագրքի, որը զաղափարախոսական ուղարկվող շրջադարձ է կատարում: Առաջին տարիներին, երբ նրա խմբագիրն էր Զահարյան Սանդիկյանը, հիմնականում տրտահալուծում էր կղերա-ալիտական զաղափարախոսությունը: Հետագայում, Պետրոս Միմեռնյանից խմբագրության շրջ-

28 Գ. Առնիվանյան, Նախադր. Բովկանյան և արեւիհայ գրականությունը, «Գրական-ընթերցանական հետաքրքրություններ», 111 գիրք, էջ 132—142:

չանում, հանդիսանալով հանդեմ լարենյա հայ ազգային-պահպանողական միությանը և Կաթողիկոսության ձայնավորող, տպագրում էր նաև առաջադիմական մի շարք հոդվածներ, ինչպես Միքայել Պատկանյանի արժեքավոր հոդվածները Ենդղիմ Հ. Կարենյանի հետադեմ դադափարախոսության և նրա ազգայնամոլ պատմական ողբերգությունների: Իկդ հոդվածների տպագրությամբ առաջին անգամ հայ իրականություն մուտք գործեցին թերևս ևս դադափարները:

1858 թ. Մոսկվայում Ստ. Նաղարյունցի խմբագրությամբ լույս է տեսնում «Հյուսիսափայլը» և հրատարակման առաջին ամիսներից դառնում լուսավորչական շարժման կենտրոնը տրեխա՛յ կյանքում: Իկդ պարբերականը առաջինը հայ իրականության մեջ ծրագրված պայքար օկսեց կղերա-ավատական դադափարախոսության դեմ. Որոշ հարցերում համատեղ հանդես էին վայրիս պարբերականի խմբագիր Ստեփանոս Նաղարյանցը և գլխավոր աշխատակից Միքայել Նալբանդյանը: «Հյուսիսափայլը» առաջինն էր հայ իրականության մեջ, որ հիմք դրեց միասնական մշակված լեզվի, ստեղծեց հյուսիսափայլյան դպրոցի պրակտիկ լեզու, որով դրո՛ւմ էին ռա՛մսնակի տեղանավոր արևելահայ դրոշները՝ Նաղարյանցը, Նալբանդյանը, Խա՛րատ Շահազիզը և ուրիշներ:

«Հյուսիսափայլի» դեմ դուրս եկավ «Մեղու Հայաստանի» լրագիրը՝ Մանդինյան քահանայի խմբագրությամբ: Մոսկվայում 1859 թ. երևաց Մանդինյանցի «Ճառագղը», որը նույնպես մոլեղին պայքար սկսեց «Հյուսիսափայլի» դեմ: Հիսավոր Պոլսում Նաղարյանցի ու Նալբանդյանի դեմ պայքարի ճակատ բռնեցին «Երևակը» և «Երևակյան դարը»: «Ճառագղը» սարսափով էր սրճա՛նադրում այն փաստը, որ Ստեփանոս Նաղարյանցը իր գրքերից մեկում կարծիք էր հայտնում Խա՛րա մուրակի վրա կյանքի առկայության մասին, Նա դա՛նում էր, որ նման բան «երբեք չի ընդունած առաքելական սուրբ եկեղեցին Հայաստանյայց»²⁹: Իսկ «Երևակը», որսալով Նաղարյանցի «նյութը» զորություն է և դորությունը կյանք» Նախադասությունը, դու՛ւմ էր, թե դա հտկսում էր ըրիտունական վարդապետությունը, քանի որ «քրիստոնյայց կը հավատան թև բուր տիեզերաց ցահողն աստված է, ուստի այս երկու բաները իրարու հետ փոխանակելով «Հյուսիսափայլին» Նախադասությունը այսպես կգանհըք. տատված նյութ է, կամ նյութը աստված է: ահա քեզ մեկ եպիկուրյան հեթանոս մը»³⁰:

Պահպանողական բանակի մոլեռանդ քարոզիչներից Հ. Զեքեզյանը «Սևեղու Հայաստանի» պարբերականում հարձակվում էր Ստ. Նաղարյանցի վրա այն բանի համար, որ վերջինս համարձակվել էր գրել, թե հայերը Լեզամի և Եփայի անմիջական հաջորդներն են, այլ պատկանում են հեղեղորպական ցեղախմբին, մինչդեռ, ասում էր Զեքեզյանը, Մովսեսի մարգարեն նախաստեղծ մարդու բնակության տեղը ոյոշել է Եփրատի և Տիգրիսի մոտերքը. ուստի գրքախտը եղել է Հայաստանում և հայերն էլ նրա առաջին ժողովուրդը երկրագրեղի վրա³¹:

29 «Ճառագղ», 1859, տետրակ և, էջ 175:

30 «Երևակ», 1859, Ճ՝ 94:

31 «Մեղու Հայաստանի», 1859, Ճ՝ 31:

1860 թ. Թիֆլիսում լույս է տեսնում «Կոունկ Հայոց աշխարհին» ամսագիրը, ինչպես «Հյուսիսափայլում», «Կոունկում» էլ նկատելի է տարբեր դադարների տեղ մարդկանց համատեղ դործակցությունը: Մնալով հանդերձ սոցալին-պահպանողական հոսանքի դադարախախտը, այն իր էջերում յայն տեղ էր տալիս ցեղակրատական խավերի տրամադրություններն արտահայտող դրոշմներին, հրապարակախոսներին: Իկսանդ են տպագրվել Պերճապետի «Մոս և Վարդիթերո վնայր, Գ. Տեր-Լևնքսանդրյանցի կենցաղագրական երկերը Թիֆլիսի րարառով, Եկունկը» տպագրում էր թարգմանություններ արեմտանկարական, ռուսական, վրացական, պարսկական գրականությունից: Այդ ամսագիրը խոշոր դեր է կատարել արեւելահայ նոր գրականության զարգացման գործում և նկատելի ազդեցություն է թողել հասարակական մտքի վրա: Նրա խմբագիրը՝ Մ. Աղաբեկյանը մոտիկից կապված էր նաև արեմտահայ իրականության հետ, պարբերականում տեղ էր տալիս արեմտահայտությունների հուզող հարցերին, տպագրում Ազգային սահմանադրության տեքստը, «Թարեգրական ընկերության» կանոնադրությունը, նյութեր Զեյթունի դեպքերի մասին: Ինքնագրին աշխատակցում էին նաև արեմտահայ գործիչներ Մ. Մամուրյանը և ուրիշներ:

1866—1867 թթ. Թիֆլիսում լույս է տեսնում «Վաճառական» պարբերականը՝ Գ. Տեր-Լևնքսանդրյանցի խմբագրությամբ և պատմաբան Ալ. Նրիքյանի աշխատակցությամբ: «Վաճառականը» նույնպես արտահայտում էր հայ սոցալին-պահպանողական հոսանքի դադարախախտությունը և նպատակ ուներ պաշտպանել կոմկոսահայ առետրական կուպիտալի շահերը: Ազարային և այլ հարցերում այն կանգնած էր ցարիզմի ներքին քաղաքականության արդարացիորեն դիրքերում, սակայն այդ թուրքով հանդերձ, նրա անուարձր դալը հետաքրքիր էր արեւելահայ հասարակական կյանքում: Պարբերականի էջերում տպագրվում էին ոչ միայն տնտեսական, վիճակագրական կարևոր նյութեր, այլև բարձրացվում էին քաղաքատնտեսության հետ կապված մի շարք հարցեր, խոսվում էր աշխատավորական խավերի ընչազրկության և այլ խնդիրների մասին:

Հայ նոր գրականության ոկորնամիտման և զարգացման գործում կարևոր դեր խաղաց մամուլը: Հազվագեղ էին տպագրվում երկեր՝ առանձին գրքերով: Գրական այնպիսի մի կոթող, ինչպիսին էր «Էկերք», գրվելուց տարիներ հետո միայն արժանացավ տպագրության: Հայ գրականության, քննադատական մտքի զարգացման գործում խոշոր դեր կատարեց «Հյուսիսփայլը»: Այդ պարբերականի էջերում լույս տեսան «Իրքայիլ Նալբանդյանի «Մեռելահարցություն», «Հիշատակարանները», չափածո երկերի զգալի մասը, Գ. Տեր-Հովհաննիսյանի «Տեր-Սարգիսը», որը այն վեպերից է, որոնք «հիմք դրին արդյան ազգային վիպասանության», ինչպես ասում էր Միրայեյլ Լալանդյանը:

Ուշագրավ է գրականության նյութի մասին «Հյուսիսփայլի» թարգմանական գրականությունը: Նաղաբանցող դերազանցող էր հանված էր թարգմանիչու այնպիսի երկեր, որոնք շոունին քաղաքական սրություն: Գրականից էին Լեւոնոս Տուլիոս Կիկերոսի ասենական էստերը, ամիսի նոր ժա-

նկատելի տարուերիում: Հրապարակ դալու առաջին տասնամյակում, հիմնականում արձագանքելով 1848 թ. ֆրանսիական և իտալական հեղափոխություններին և անգրագրարձնելով հայ ժողովրդի առաջավոր ձգտումները, այդ թերթը նկատելի ծառայություն է մատուցել տրենկահայ և արեմտահայ հասակակների փոխադարձ մշակութային կապի ուժեղացման ուղղությամբ: Հիշարժան փաստ է հաշտուոր Արուվյանի գրական մի պատասխանի առաջին անգամ ելու էջերում երևալը: Պետք է հիշադրել, որ հայ մեծ լուսավորիչը ժանոթ էր «Արշալույս Արարատյանին», գոցե և եղել է նրա քաժանորդ ընթերցողներից մեկը և ինքն էլ նյութեր է ուղարկել Զմյուռնիայի նախաքննարկում լայնորեն յուսաբանվել են հայ բանասիրության, գրականության, պատմագրության, արվեստի հետ կապված բազմապիսի հարցեր, ընդարձակ գրախոսականներ են լույս տեսել Զմյուռնիայում տպագրված գրքերի, այդ թվում «Թրշվառներ» վեպի մասին, Վասպուրականի թատրոնի քառամյա գործունեության ընթացքում ծավալուն թատերախոսականներ են երևացել ներկայացվող պիեսների վերաբերյալ:

Ղ. Պալթաղարյանը, ինչպես շատ այլ լիբերալ մտածողներ, ԵՌ-ական թվականների սկզբներից աստիճանաբար թեքվել է դեպի պոսիտիվականությունը, պայքար սկսելով որեցոր աշխուժացող դեմոկրատական հասանքի դեմ, նախանգյանի համախոհների ու տխրահռչակ «Երեակի» միջև մղված պայքարի ընթացքում Պալթաղարյանն անցավ հակառակորդ բանակի կողմը, հետզհետե սահելով դեպի հետադիմական ճահիճը: Սակայն նույնիսկ այս շրջանում նրա թերթի էջերում լույս են տեսել հայ կյանքն արտացոլող շատ խղթակցություններ, ինքնուրույն և թարգմանական ստեղծագործություններ:

1846 թ. իր շաբաթաթերթն ուներ նաև Կոստանդնուպոլսի Պատրիարքարանի հրատարակում է «Հայաստան» պարբերականը, խմբագրությունը հանձնելով արևմտահայ «խավարյալներին» պտրագլուխ Ղովհաննես Տերոյենց Զամոռեյանին: «Հայաստան» էջերում տպագրվում են պատրիարքարանի որոշումները, կուրգագրությունները, կրոնադավանաբանական նյութեր, նաև ինքնուրույն և թարգմանական գրական երկեր, պատմա-բանասիրական նյութեր, ինչպես և ներքին հնություններին վերաբերող ընդարձակ մի հոդվածաշար, որտեղ ասույթն անգամ փոքր էր տրվում վերջանել ավերակների արձանագրություններով: Թերթը հրատարակել է հայերեն հին ձեռագրերի հիշատակարաններ, Թիֆլիսում գործող էնֆիսայան գրատուն ձևագրերի ջուրտեր և այլն:

1851 թ. Պոլսում լույս են տեսնում երկու նոր պարբերականներ, դարձյալ աշխարհաբար: Դրանցից մեկը Ղովհ. Հիսարյանի «Բանասեր» ամսագիրն էր, մյուսը՝ Սամաթիա թաղամասի Սահակյան վարժարանի աշակերտների օրդան «Բուրաստանը»: Սրանք թե՛ իրենց արժարժեք հարցերով և թե՛ նույնիքի ընտրություն ու մատուցման հղանակով շատ նման են միմյանց: «Բանասերում» տպագրվել է Հ. Հիսարյանի հետևյալով և Մաքսուհի աշխարհաբար վեպը, երկու պարբերականներն էլ լույս էին տեսնում քաղականաշափ հղիված աշխարհաբարով:

1852 թ. «Հայաստան» թերթը վերանվանվում է «Մոսիս» և խմբագրությունը հանձնվում է Ութուռյանին՝ լիբերալ մի հրապարակախոսի, որն ու-

ուսնգավորաց վարժարանի քարձր դասարանների աշակերտների ու շրջանավարտների ցանքերով:

Գ. Սրվանձտյանը 1863—1865 թթ Տարոնում (Ռոսը) լույս է ընծայում «Լրատուր տրձվիկ Տարոնո» պաշտեթականը, որի ազդեցությունն ունեցածն էր:

Հայ պարբերական հրատարակությունները, որոնց թիվը 60-ական թվականներին վերջերից անդնում էր հարյուրից, մասնավորապես դարի կեսերին հանդիսանում էին տարրեր հոսանքների զաղափարախոսների, ունեին շեշտված դիրքորոշում հասարակական-քաղաքական հրատապ հարցերի նկատմամբ, ինչպիսիք էին ազալայան հարցը, հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի, ազգային մշակույթի ստեղծման, աշխարհաբար զրական լեզվի մշակման հարցերը և այլն:

Ժ. ՀԱՅԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

XVIII դարի վերջին տասնամյակներին և XIX դարի կեսերին հայազիտությունը բուռն զարգացում ապրեց: Մինչև 1870-ական թվականները աննշան աշխատանք էր կատարված հայ հին մատենագրության, լեզվի, պատմության ուսումնասիրման բնագավառում: Հրատարակվել էին հայ պատմագիրներից մի քանիսի երկերը ու «Խիթիար Աբգայի ժառանգորդ Հայկազիան լեկուր» աշխատությունը (1749), «Քերականություն» (1780) և այլն:

1784—1786 թթ. վենետիկում լույս է տեսնում «Խիթիարյան միաբանության բազմաբան գիտնականներից Միքայել Զամյանի հռահատոր «Հայոց պատմություն», որն իր ծավալով, նյութի ընդգրկմամբ, հայ և օտար սկզբնաղբյուրների լայն օգտագործմամբ աննախընթաց գործ էր:

Ժամանակագրական կարգով Զամյանից հետո խոշորագույն հայագետը Հ. Ղ. Իսենճյանն է, նա դարասկզբին (1806) հրատարակում է Հայաստանի մանրամասն աշխարհագրությունը մի հատորում, որը կազմում է Ստ. Գյուլվեր լեզոնցի «Աշխարհագրություն լորից մասանց աշխարհի» բազմահատոր գործի մտնային նվիրված բաժնի մեկ հատորը: Այն պարունակում է Հայաստանի մանրամասն տեղագրությունն ըստ ճշգրտված վայրերի որոշելով հազարավոր տեղանուններ՝ քաղաքներ, գյուղեր, գետեր, բերդեր հնություններ և այլն: Մինչև այսօր էլ այն չի կորցրել արժեքը և հարուստ նյութ կարող է ծախել արևելյան և արևմտյան հատվածների աշխարհագրությունը սույն նախադրանքին:

1822 թ. դարձյալ Վենետիկում է տեսնում Նույն հեղինակի

յատարանայն աշխարհի և հռահատոր հետազոտությունը:

Հայապիտան մտքի զարգացմանը մասնավորապես հայոց լեզու և սուսնապի մանր միծապես նպաստել է Հարություն լեզվերյանը: Նա հայ հին

մասունագրության, դրաբար և աշխարհաբար լեզուների խոր իմացությունը միացնում էր մի շարք լեզուների և արեժուտակալական գրականությանն ու մշակույթին քաջատեղյակ լինելու: Կարողությունը, Լեզիկանյեւ է լեզվաբանական, բանարանագրական արժեքավոր մի քանի հրկեր: Գրանցից կարելու է 1821 թ. յույս տեսած թագաւորութիւն շափուց և կշռոց նախնեաց: Հետադարձութիւն, ուր հեղինակը քննության է առնում Անանիա Շիրակացու «Յաղագոս կշռոց և շափուց» աշխատութիւն մեզ օգտագործված և լափ ու կշիռը ունի յովոյ քաղմութիւն քառեր, փորձում ստուգաբանել դրանք, համեմատելով հունարենի, երաշխերենի, պարսկերենի և այլ լեզուների հետ:

1826—1827 թթ. Վենետիկում յույս է տեսնում թնոր քաղցիքը Հայկազեան լեզուի մեծագիր երկհատոր բանարանը (հեղինակներ՝ Գ. Ավետիքյան, Մ. Ավդերյան և Ն. Սյուրմելյան), որը իրավամբ համարվում է հայ բանարանագրության թագի ու պսակը և տյսօր էլ չի կորցրել իր գիտական ուրժեքն ու գործնական նշանակությունը: Պարունակում է մինչ այդ թվականները գիտությանը հայտնի մեր հին մատենագրության քոյրը նմուշների դրաբար բառերի քաջատուրությունը, ստուգաբանությունը՝ անհրաժեշտ վկայություններով: Առաջին անգամ տյստեղ ստուգաբանված էնք գտնում հազարավոր բառեր, համեմատված հունարեն, լատիններն, պարսկերեն, ասորերեն և այլ լեզուների համապատասխան բառերի հետ: Երեք հեղինակներից Մկրտիչ Ավդերյանը, որի մասնակցությունը օվելի մեծ է եղել, քան մյուս երկուսները: 1846 թ. հրատարակում է Նույն բանարանի համառոտ խմբագրությունը մեկ հատորով, կոչելով այն «Առհեռն բանարան հայկազեան լեզուի», որը պարունակում էր նաև նախորդից դուրս մնացած 5000 յրտուցիչ բառեր: Ախրիսյանների թնոր քաղցիքը Հայկազեան լեզուի՝ գործը մեծապէս նպաստել է հայ բանասիրական մտքի դարպաշմանը:

Բանարանագրությանը զուգընթաց հրապարակ են գալիս հայոց լեզվի քննականությանը նվիրված աշխատություններ: 1779 թ. յույս է տեսնում Մ. Սամյանի «Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի» աշխատությունը, որը հետագայում հրատարակվում է նաև համառոտ խմբագրությամբ և արժանանում մի շարք տպագրությունների (Վենետիկ, Ֆիֆլիս, Մոսկվա, Շուշի և այլուր): Ինչպես Չամչյանի «Հայոց պատմությունը» երկուր ժամանակ եղել է միակ ձեռնարկը հայ ժողովրդի պատմությունը սովորողների և ուսումնասիրողների համար, նրա քերականությունն էլ հայ կյանքում կատարել է նույն դերը, օվելի քան մեկ դար մնալով դրաբարի ուսուցման լավագույն ձեռնարկը, նույնիսկ այն տարիներին, երբ հրապարակի վրա կային Արսէն Բազումատունու և այլոց օվելի մշակված քերականությունները:

Հայագիտության դարգացմանը նպաստեցին օտար լեզուներից հայերենը բուռնալանների ասպարեզ գալը: Բանարանագրության զարգացումը առաջին հերթին պետք է բացատրել հայ ժողովրդի ճակատագրով, տարբեր երկրների հետ ունեցած առնչություններով:

1788 թ. Պետերբուրգում յույս է տեսնում Գր. Նալդարյանի կազմած առաջին «Հայ-ռուս բանարանը»: Գրան հաջորդում էն ուսերենի նոր բառարաններ ու ձեռնարկներ, որոնցից հիշատակության արժանի են Հար Ախում

դարյանի «Բուս-Հայ քառարանը» (Մոսկվա, 1821), Ադ. Խոյարաշյանի երկ-հատոր «Հայ-ուս քառարանը» (Մոսկվա, 1838)։

1840-ական թվականներին հայտատու Սեդուկյանը կազմում է «նոր տե-ստիկան և զործնական քերականություն ուսանող վասն Հայոց» ձեռնարկը յստ-վիրորդի գիմնագիտյի ուսանող լեզվի ուսուցիչ Ավգոստ Վիլհելմ Տապալի մի աշխատության։ Արևելյանի այս զործը մնացել է անտիպ, լույս է տեսել միայն մեր օրերում, սակայն տարակուսյից վեր է, որ մեծ լուսավորիչն այն օղտա-դործել է իր մանկավարժական զործունեության ընթացքում։

Մխիթարյանները դարասկզբից սկսեցին Հրատարակել մի շարք բառա-րաններ ու ոճանգակ ձեռնարկներ՝ «առաջնորդ»-ներ, ինչպես կոչում էին ի-րենք, և վերապական լեզուների վերաբերյալ։ 1804 թ. նրանք Հրատարակում են Մ. Ջախյախյանի «Բառարան յիտալական լեզուէ ի Հայ և ի տաճիկ բարբառա-աշխատությունը, կազմված «ի պէտս դարգացելոց», այսինքն՝ ուսումնական-ների, բանասերների համար, Հետադաշում, 1837 թ. այն արժանանում է հրկ-րորդ տպագրության, ավելի ճոխացված բովանդակությամբ, Դրանից քառորդ դար անց լույս է տեսնում նույն քառարանի զործնական նպատակներ հե-տապնդող համառոտ իմբարգրությունը։

Լույս են տեսնում Ֆրանս-Հայ և անգլո-Հայ քառարաններ, կազմված Մխիթարյան միաբանություն անդամ Հարություն Ավգբյանի կողմից, նա 1812 թ. Հրատարակում է «Բառարան համառոտ ի գաղղիականէ ի Հայ» աշ-խատությունը, որի երկրորդ տպագրությունը կատարվում է 1840 թվականին։ Հետադաշում լույս են տեսնում Ֆրանսերեն-Հայերեն ալլ քառարաններ, 1820-ական թվականների սկզբներից Հար. Ավգբյանը Հրատարակում է անգլո-Հայ քառարաններ ու քերականություններ (կազմված 1816 թվականին, ս Ղադար կղզում հայերեն սովորող Ջորջ Գոյդոն Ռայրոնի օժանդակությամբ)։ Ինչու է, դրանից առաջ մի փոքրիկ, զրպանի քառարան երեսցել էր Հնդկաստանում, սակայն նման դիտական քառարանների ու ձեռնարկների հիմքը դրվում է 1812 թ. Հրատարակված «Բառարան համառոտ ի գաղղիականէ ի Հայ», 1825 թ. լույս տեսած «Բառարան անգղիերէն և հայերէն» աշխատություններով, որոնք հետագայում նույնությամբ կամ համառոտ խմբագրությամբ արժա-նացել են նոր տպագրություններին։

1840-ական թվականներից երևում են քառարաններ և ձեռնարկներ հին հունարենի հետ կապված, որոնցից հիշատակենք Արխատկես և Ստեփանոս Լեզարյանների «Բառարան հելլենական և հայ լեզվացքը», Հետագայում այս սովորվածը նկատելի դեր է կատարում հայագետ մի հույն բանասեր Գրիգորի Գոյազիտիսը, որը հաճախ ատորագրել է նաև Զուլազյան ինչպես «Բա-րան նոր հայերեն ի հունարեն» զրբի վրա (Ե. 1870)։

Տպագրվում են քերականության, ընթերցանության ձեռնարկներ, և այս-պիսի ձեռնարկ հետ կապված, ինչպես «Առաջնորդ անգղիերեն և հայերէն զր-դատություն» (Փարիզ, 1855), «Առաջնորդ հայերեն և հունարեն զրուցաբար-դություն» (Փարիզ, 1855), «Առաջնորդ հայերեն և հունարեն զրուցաբար-դություն» (Փարիզ, 1855)։

Դիտարանում է հայտնաբերվում ու թարգմանություններ օտար լե-զու հին մատենագրության հետազոտումն ու թարգմանություններ օտար լե-

դուներով, ինչպես և հայոց լեզվի ուսումնասիրումը ոտար համալսարաններում և ոտար արեւելագետների կողմից: Մինչև 1860-ական թթ. տարբեր լեզուներով թարգմանվել են հայ հին գրականության ու պատմագրության կարևոր գրքերը քուր և մուսուլման հոգևորականների կողմից: Երևանում 1723 թ. և տպագրվել է Ստեփանոս Լ. Բրեկեթի կողմից, Վիսուս նորայնները լատիններեն մի անկատար թարգմանություն հրատարակեցին լեռնդուռում՝ 1736 թվականին: Իսկա այն լույս է տեսել ուսերեն, Հովհան Լուկասիսի թարգմանությամբ (1809), ֆրանսիսներեն (Փարիզ, 1836, Վենետիկ, 1841, գարնայի Փարիզ, 1855), իտալներեն (Վենետիկ, 1841, 1851) և այլն: Եղիշեի «Վարդանանց պատերազմը» թարգմանվել է անգլիներեն (Լոնդոն, 1830), իտալներեն (Վենետիկ, 1840), ֆրանսիսներեն (Փարիզ, 1844), ուսերեն (1853 և այլն), Նիկիի «Նոր աղանդից» հատվածներն էլ թարգմանվել ֆրանսիսներեն, գերմաներեն, ռուսներեն, անգլիներեն և այլ լեզուներով:

Մի քանի լեզուներով թարգմանվել էին Ղազար Փարսեցին, Փալստուր Բուզանդը, Նորյունը, Ազարիսեղուսը, Միքսոսը և այլ պատմագիրներ²³,

Այս բոլորը լայն հետաքրքրություն էր ստեղծել հայ հին մատենագրության շուրջը Նիքիտայայում և Բուսաստանում, բազմաթիվ գիտնականներ հետևում էին արևելագիտությանը, մասնավորապես հայագիտությանը:

Նոր դարաշրջանի ստանդարտ անկեղծ հայագիտությանը գործ է տրվում նաև եվրոպական համալսարաններում: XVIII դարի վերջերից Փարիզի Արևելյան կենդանի լեզուների դպրոցում հայոց լեզու է դասավանդում Շահան-Ջրպետյանը: Մի քանի տարվա ընդմիջումից հետո, նա 1811 թ. նորից է ստանձնում այդ պաշտոնը, շարունակում երկար տարիներ, պատրաստելով մի շարք ուսարագրի հայագիտներ, որոնք նվիրվում են հայոց լեզվի ու մատենագրության ուսումնասիրությանը, իսկ զարգացի հրատարակությամբ 1823 թ. լույս է տեսնում Շահան-Ջրպետյանի «Քերականութիւն արամեան լեզուի» ֆրանսիսներեն ստեղծարածակալ աշխատությունը: Այն օգտակար դեր է կատարել հայոց լեզուն ուսարներին ծանոթացնելու դրծում: Շահան-Ջրպետյանի սաներից էր անանավոր արեւելագետ Սեն-Մարտենը, որը մեծ գործ է կատարել հայ լեզվի հետադուտան քննարկում, հատկապես 1818—1819 թթ. Փարիզում հրատարակած «Հիշատակագիրը Հայաստանի մասին» և այլ ֆրանսիսներեն աշխատություններով: Վերջինս 1822 թ. Փարիզում հիմնադրում է «Institut Asia-tique» արևելագիտական հանգեսը, որն էր էրբում պարբերաբար տպագրել է հոգվածներ հայ ժողովրդի պատմության, գրականության, լեզվի և հույժությունների մասին:

1840—1850-ական թթ. հայագիտությունն ավելի լայն դարգացում է ասարում Արամեոյայում: Արևելագիտական մասնագիտական հանգեսներն ավելի հաճախ են անգլիսագետում հին Հայաստանի պատմության ու հոգետը կյանքին, միաժամանակ մեծանում է հետաքրքրությունը դեղի հայկական րահրնադրությունները, որոնք ծանոթակում էին ոչ միայն հայ, այլև բազմաթիվ արիշ ժողովուրդների պատմության հանգուցային հարցերի ուսումնասիրման

23 Պ. Աստուխանյան, Հայկական հին դարության պատմություն, Վենետիկ, 1856:

ևք, ինչպես վրաց, հույն, արաբ, պարսիկ և այլ ժողովուրդներին: Ասպարեզ են գալիս մարդիկ, որոնք ամբողջովին նվիրվում են հայագիտությանը. Դրանք ընդ առավել բնգմնավոր զործունեություն են ունեցել է Դյուլորիեն, Մ. Բրոսեն, Վ. Լանդուան և ուրիշներ: Մրանք հիմնովին սովորում են զրաբար լեզուն, ուսումնասիրում հայ հին մատենագրությունը, մեր ժողովրդի պատմությունը, հաճախ ճանապարհորդում են Հայաստանում ու վրաստանում, տեղում հավաքում նյութեր, ծանոթանում հին ձեռագրերին ու իրենց եզրակացությունները հրատարակում «Journal Asiatique», «Revue de deux mondes» և այլ պարբերականներում, դիտական աշխարհում մեծ հետաքրքրություն ստեղծելով զեպի ևրենելի ժողովուրդները, մասնավորապես զեպի հայերն ու նրանց դարավոր մշակույթը: Այս հայադնները ծրագրված աշխատանք են կատարում հայկական սկզբնաղբյուրների թարգմանության ու գիտական հրատարակության ուղղությամբ, կցեով հմտալից ծանոթագրություններ, դարաշրջանը, մտավոր միջավայրը ներկայացնող հետադուտություններ, Այսպես, Ֆլորիվալը թարգմանում և հրատարակում է Մովսես ևորենացու «Հայոց պատմությունը», Եզնիկ Կողբացու «եղծ աղանդոցը»՝ այդ նրկու մատենագիրներին հատկացնելով ընդարձակ հետազոտություններ:

Բեղմնավոր զործունեություն է ունեցել էդ. Դյուլորիեն, իր ամբողջ կյանքը հայագիտությանը նվիրած մի գիտնական, որը մեր լեզուն սովորել էր Մխիթարյանների Փարիզի Մուրադյան վարժարանում: Նա հայ հին և նոր դրականության, պատմության, մշակույթի մասին գրել է տասնյակ հետադուտություններ, որոնք լույս են տեսել հանդեսներում կամ առանձին գրքերով: Նա 1850—1858 թթ. փառիքում հրատարակել է Լիբրայն Ասորու, Լատթեոս Ռուհայեցու երկերի ֆրանսերեն թարգմանությունները, «Հետազոտություն հայկական ժամանակագրության» աշխատությունը և այլ գրքեր: Նրա ամենից ծավալուն հրատարակությունն է «Հավաքումն իտալկրաց պատմության ժողովածուն, որտեղ տեղ էր տրված Մատթեոս Ռուհայեցուն, Լիբրայն Ասորուն, Ներսես Լամբրունացուն և Խաչակիրների արշավանքների մասին խոսող այլ պատմիչների Դյուլորիեն հետաքրքրվել է նաև հայ ժողովրդական երգերով ու ավանդություններով, հրատարակելով ռուսումնասիրություն հին Հայաստանի պատմական երգոց և ժողովրդական ավանդությանց՝ վերնագր-

ում մի : Բրոս:

Հայագիտության զարգացման դուրծում նվազ դեր չի կատարել Մ. Բրոսեն: Նա ճանապարհորդել է վրաստանում և Հայաստանում, որտեղ նա ունի ուսումնասիրել հայ հին ձեռագրերը, ծանոթացել հնություններին, գրել իր ճանապարհորդական տպավորությունները, հատուկ գրքույկներ հրատարակել Էջմիածնի վանքի, Անիի ավերակներին, տոսնձին ձեռագրերի մասին: Չնայած նրա հետաքրքրության հիմնական շրջանակը եղել է լրագրագիտությունը և այդ րնագավառը ուսումնասիրել է մեծարժեք հետադուտություններ, որով որոնք համար լայնորեն օգտագործել է հայկական սկզբնաղբյուրները, սակայն պատկանելի թիվ են կազմում նաև նրա հայագիտական հետադուտությունները³⁴: Նա բեղմնավոր աշխատանք է կատարել հայ լրագրագիր:

34 Դ. Զարուհանյան, Ռուսումնասիրությունը հայ լեզվի և մատենագրության (ըստ Երուսալմի), Վենետիկ, 1895, էջ 136—160.

րի թարգմանության — կան Հրատարակության ուղղության մասին նրա թարգմանության մասին լույս են տեսել Կիրակոս Գանձակեցու, Ուխտանեսի, Ստ. Սրբենյանի, Թովմա Արարունու, Սամուել Անեցու և այլ պատմագիրների էրկերն, ամբողջական կամ հատվածաբար⁵⁵։

Պրանսիացի Հայագետներից հիշատակության արժանի է նաև Վ. Լուդգյուան, որը հուլիսյան ունի հին Հայաստանի հոգևոր մշակույթին մերաբերող հետազոտական և թուրքմանյան մի շարք հրատարակություններ, 1852—1853 թթ. նա գիտական ուղևորություն է կատարում Կիլիկիայում, հասկարում հին արձանազրություններ, գրամներ, նյութական կուլտուրայի նմաններ, մերադասելով Փարիզ, հրատարակում է իր տեղեկագրերը՝ 1854 թ., իսկ 1851 թ. լույս է բնծայում ավելի բնագրական եզրակացությունները՝ «Ուղեվորություն Կիլիկիայում և Տավրոսյան լեռներում մերադասելով և թիվա շատ բնագրականների, խնդրանք հետաքրքրվել է նաև պատմագիտության հարցերով, հրատարակել «Գրամադիտություն Հայաստանի միջին դարում» (Փարիզ, 1852), «Ընդհանուր գրամագիտություն Հայաստանի» (1858) գրքերը, Կատարել է գիտական հրատարակություններ, որոնցից հիշենք Հեթում պատմիչի ֆրանսերեն թարգմանությունը⁵⁶։

Հայագիտության նկատմամբ լուրջ հետաքրքրություն և ցուցաբերում դերմանացի արևելագետները, նրանց է պատկանում հայերեն լեզվի հանդուստուրից հետազոտության, հնդեվրոպական լեզվաբանության մեթոդով բազմաթիվ հայերեն բառերի ուսուղարանության պատիվը, մանրակրթի մի ուղևորանք, որ սկիզբ առավ 1830-ական թվականներին՝ Պրանց Բուլայի, Հայերի Պետերմանի, Պերդերի Վինգիշմանի, Ռիխարդ Գոշենի ջանքերով և իր սովորույն հասավ Հյուսիսային, Մեյնի, Հր. Աճառյանի հետազոտություններով, Պետերմանը հայաց լեզուն հիմնովին ուսումնասիրել էր Միլիթարյանների մասնա և 1837 թ. հրատարակում է «Հայաց լեզվի քերականությունը» գերմաներեն աշխատությունը, հետագայում ժի քանի հրատարակության մասնա յնձայում նաև նրա համառոտ խմբագրությունը, քերականական հարցերին զուղենթաց ստուգարանով հայերեն մի շարք բառեր, Պետերմանը հրատարակել է հայագիտական աշխատություններ՝ նվիրված Մովսես Խորենացուն, հայական երաժշտությանը, լեզուի բարբառին և ուրիշ, Ժանապարհորդելով Արևելքում, նա տպագրել է իր երկհատուր սեղեղությունը, որտեղ հարուստ տեղեկություններ է տալիս հայ ժողովրդի կենդանի, սովորությունների, հույնմոր մշակույթի մասին⁵⁷։

Պետերմանի քերականությունից մոտ մեկ տասնամյակ անց, 1846 թ., Բալարիայի գիտությունների ակադեմիայի արենագետ պրոֆեսորներից Վինգիշմանը հրատարակում է «Հայերենի անդրաբանական լեզուների մեջ աշխատությունը նույն ակադեմիայի տեղեկագրում և հիմնավորում հայերենի կարգը հնդեվրոպական լեզուների հետ, առաջ յաշելով նրա իրան-

յան լեզվաճյուղին պատկանելու տեսությունը: Նույն հարցի խորացմանն ու հիմնավորմանն են նվիրված Ռիխարդ Գոշեի «Ներածություն հայկական լեզվի և ցեղի արիական քնույթի մասին» յատկենրեն հետազոտությունը (Բեռլին, 1847), Ֆրանց Բոպպի, Ֆրիդրիխ Մյուլլերի աշխատությունները:

1831—1833 թթ. լույս է տեսնում Ս. Ն. Գլինկայի «Հայ ժողովրդի պատմության տեսությունը», որը առաջինն է ուսս հասարակությանը ծանոթացնում հայ ժողովրդի պատմության հիմնական զրգանքներին: Նույն թվականներին Մոսկվայում լույս են տեսնում «Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа» ժողովածուի երեք հատորները, որոնք պարունակում են հայ ժողովրդի պատմությանը վերաբերող կարևոր վավերագրեր:

Սկսած 1840-ական թվականներին հայոց լեզվով զբաղվում են Ռուսաստանի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները: 1842 թ., գերազանցապես Ստ. Նազարյանցի օժանդակությամբ, Կադանի համալսարանում բնակվելով է հայոց լեզվի ամբիոն: Մի քանի տարի անց, 1845 թ., Մկ. Ռնուլյանի ջանքերով Պետերբուրգում հիմք է դրվում հայերեն, վրացերեն, ադրբեջաներեն լեզուների ամբիոնի, որը նկատելի գործունեություն է ծավալում այդ լեզուների գիտական ուսումնասիրման քննազավառում: Հետագայում ամբիոնը վերածվում է արևելյան լեզուների ֆակուլտետի՝ հայերենի, վրացերենի և ադրբեջաներենի բաժիններով:

Հայագիտությունը որոշ զարգացում է ապրում նաև արևելահայ և արևմտահայ կյանքում: 1826 թ. Կ. Պոլսում տպագրվում է Գևորգ զպիր Պալատեցու «Պարսկերեն-հայերեն» սովոր բառարանը, որի վերջում հեղինակը տալիս է հայերեն մի շարք բառերի ստուգաբանությունը, կապված պարսկերենի հետ, նաև հիշատակում հուսարենից, պարսկերենից վերցված շատ բառեր:

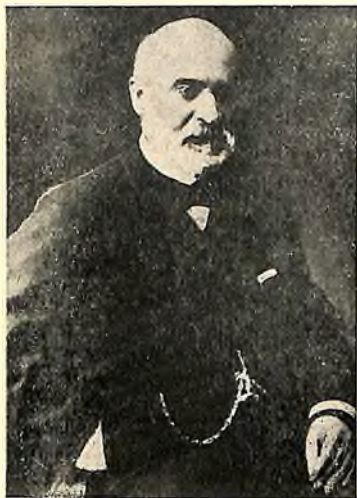
Արևելահայ իրականությունում այս բնույթով առում մեծ դեր են կատարել Ստ. Նազարյանցը, Պ. Շանշյանը, Մկրտիչ էմինը, Բ. Պատկանյանը, Գևորգ Ախվերդյանը և ուրիշներ: էմինը և Ստ. Նազարյանցն իրենց աշխատությունները հրատարակելով ուսուցիչներին՝ նպաստում են հայ մատենագրության ու լեզվի ծանոթացմանը ռուսական գիտական շրջաններին:

1814 թ. Կադանի համալսարանը հրատարակում է Ստ. Նազարյանցի «Беглый взгляд на историю Гайканской литературы до конца XIII столетия» աշխատությունը, որտեղ տրվում է հայ հին մատենագրության բնագիտությունը ուրվագծով: Դարձյալ Կադանում, նրկու տարի անց, լույս է տեսնում Նազարյանցի ուսուցիչներին մի այլ աշխատություն՝ «Обозрение истории Гайканской письменности в новейшие времена» գիրքը:

1853 թ. առաերեն լույս է տեսնում Նիդերլանդական պատերազմ Պ. Շանշյանի թարգմանությամբ և հմուտ առաջաբանով որո լայն տաքքրություն է առաջացնում ուսս մտավորականության շրջանում: Թարգմանությունը զրական արձագանք է գտնում «Օտելիստիկենիկ դապիկի» և «Սովրենենիկ» ամսագրերում:

Ռուսաստանում հայագիտությունը զարգացմանը խթանում է կադարյան ուսմարանի դասախոսներից Մկրտիչ էմինը: Նա հրատարակել է «Վերաբերող

բանասիրական բնույթի մի շարք ուսումնասիրություններ հուսերէն լեզվով, կատարել Հայ պատմագիրքների երկերի դիտական հրատարակություններ, նրանց կցելով հմտային տեսագրաններ, ձանձաղարություններ, 1850 թ. Խոսկվայում լույս է տեսնում Էմինի «Վեպը հնուն Հայաստանի» նշանավոր աշխատությունը, որտեղ հեղինակը քննության է առնում հայ ժողովրդի հոգեւոր մշակույթի շատ կարեւոր հարցերից մեկը՝ Խոփոս ետրենացու

Խովհան Էմին

«Պատմության» մեջ հիշատակված եւթաքրիստոնէական շրջանին վերաբերող տառապելները, որանց մեջ գտնում օրգանական կապ և հանդում այն եզրակացություն, թե այդ ուղեւորները նախապես մի ամբողջություն են կազմել, Փաստորեն Հայ ժողովրդական բանահյուսության դիտական ուսումնասիրումն ակնհայտ է Մ. Էմինի արժեքավոր այս աշխատությամբ, որը հանդիսացավ ուղեցույց հետագա տասնամյակների բանասիրական մտքի համար:

Էմինը զրաւոր սերտ կապ է պահպանել արեւմտեւորագիտական հայագետների, մասնավորապես, Գյուլոթիների, լանդյուայի և այլոց հետո:

Հայագիտական ընդուն գործունեություն է ունեցել Քերովրե Պատկանյանը, Կրթություն ստանալով Խոսկվայի Լազարյան ճեմարանում, Գորսպետի համալսարանում և Պետերբուրգի մանկավարժական ինստիտուտում, նա

հիմնովին տիրապետում է հին և նոր հայերեններին, ռուսերենին, գերմաներենին, ֆրանսերենին, Հայ հին մատենագրության հետ կապված հարցերի, դրոշար յեզվի, բարբառների մասին ուսական դիտական պարբերականներում կամ տասնմին զբերով նա հրատարակում է մեծարժեք հոգովաններ, որոնցից շատերն արտատպվում են նաև ֆրանսիական ու գերմանական արեւելագիտական հանդեսներում, Բանասիրական Լաւերակշիւ մի հետազոտություն է հատկապես Պատկանյանի «Исследование о составе армянского языка» աշխատությունը (1864), որը Գյուլոթիի ցանքերով գնտեղվում է նաև «Journal Asiatique»-ում և ցերմորեն ղնահատվում արեւելագիտների կողմից⁹⁸:

Օղափելի աշխատանք է կատարվում նաև միջնադարյան և ժամանակակից ժողովրդական բանահյուսության հավաքման, հետազոտման և հրատարակման ուղղությամբ: Թիֆլիսի «Արարատ» պարբերականում լույս էն տեսնում Կոսթեր Սպաթ-նովայի և աշուղ Երբերի մտտին, Վահանովում Գ. Ա.

լիշանը հրատարակում է «Ռամկական երգը հայոց» ժողովածուն՝ հայերեն և անգլերեն լեզուներով, Պոլսում լույս են տեսնում երգարաններ, Պետերբուրգում հրատարակվում է Մ. Միանսարյանի «Փնար հայկական» ժողովածուն և այլն։ Թիֆլիսի հայերի մտավոր կյանքի, բանահյուսության և աշուղական գրականության հետազոտման գործում մեծ նրախտիք ունեն Գևորգ Ախվերդյանը, Գ. Տեր-Աղեքսանդրյանը և ուրիշներ։ Սրանցից առաջինը, որը, ինչպիսիք է պատկերացում, մի քանի տարի հաջորդել էր «կենդանի աղբյուրից» հանած կենդանի նյութեր՝ առականը, առածներ, վիճակախաղեր, աշուղական երգեր և այլն, 1852 թ. Մոսկվայում հրատարակում է Սալաթ-նովայի հայերեն երգերի ժողովածուն ընդարձակ առաջարանով, ծանոթագրություններով և Թիֆլիսի բարրաժին նվիրված արժեքավոր մի ուսումնասիրությամբ, հաստատուն պատվանդանի վրա դնելով ոչ միայն սալաթնովադիտությունը, այլև առհասարակ ժողովրդական-աշուղական գրականության հետազոտման գործը։

Ախվերդյանը հնարավորություն չունեցավ լույս ընծայելու իր մոտ գտնվող ժողովրդական երգերը, ծխակատարությունները և այլն։ Այդ գործը կատարեց նրա հետքերով ընթացող Գևորգ Տեր-Աղեքսանդրյանը, որն իր հավաքած հարուստ նյութի մի մասը հետազայում հրատարակեց «Թիֆլիսի հայոց մտավոր կյանքը» ժողովածուի Ա հատորում։

Այսպիսով, մինչև XIX դարի 50—60-ական թվականները հայագիտությունը բուռն զարգացում ապրեց թե՛ հայերի մոտ և թե՛ Ռուսաստանում ու Արևմուտքում, մեծ հետաքրքրություն առաջացնելով զեպի հայ ժողովրդի հին մատենագրությունը, լեզուն, պատմությունը։

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏ

1. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԻՃ դարասկզբի հայ գրականության տիրապետող ուղղությունը կլասիցիզմն էր: Հայկական կլասիցիզմը, միաժամանակ, զեղարվեստական արտահայտությունն էր անցյալին մի մտայնության, որը կարելի է անվանել «հայկական զաղափարաբանություն» և որը, սկզբնավորվելով XVI դարու սկզբին, աճում է ուժիկի քան հրկուզ դար:

Ստամբուլ-գրական այդ շարժումը, ազդեցին-հասարակական ուրույն խնդիրներն էր արձարձում և յուրովի արձագանք էր անդամնության ու լուսավորական դարերի եվրոպական մտայնության, նշանավորելով քաղաքական շրջադարձ միջնադարյան Հայաստանի իշխող զաղափարաբանությունից, այն նախապատրաստեց հայ կյանքի ազդեցին զարթոնքը, որի իմաստը հանդուժում էր մի որոշակի նպատակի՝ յուսավորել ու կրթել ազգը, պահպանել ազգի հայրատնվությունը: «Հայկական զաղափարաբանությունը» վերահենդանացնում է հայաց պատմության մոտացված անցյալը, աշխարհիկ և հոգեոր կյանքի մերանուրոգությանը խանդավառված, յուրա մշխարհ հանում փոշածածկ ձեռագրերն ու մողաղաթները, վերստեղծում գրաքարն իրի մշակված լեզու և, մեյքուպնա, ուրվույժում օպագա հայրենիքը՝ սղրախտ Հայաստանի մոտապատկերում: Ձուրացնելով եվրոպական կլասիցիզմի զաղափարական ու զեղարվեստական սկզբունքները, հայկական կլասիցիզմը, սակայն, հասկանալի առանձնատվ, յկարողուցավ պահպանել նրա հեղափոխական ոգին և հաղթահարվող կրոնական մոտայնությանը մի կողմից՝ հանձնվելով նրանավետ անցյալի մեծարանքին, և մյուս կողմից աստվածային նախախնամության մեջ նրաշխիք որոնելով ազգային իղնայների իրադորման համար:

Կլասիցիզմը ազգային հող դուռվ հայկական իրականության մեջ, Հայկական կլասիցիզմը հուրուտ նյութ էր հայտնաբերում հայոց հին գրականությունից զասական հուշարձաններում՝ Խորենացի, Ողնիկ, Փափստոս և ուրիշներ, որոնք նա քաղում էր սլոժենիք ու էպիկական գրվադներ: Թերևս սրանով պահաջ է քաղախորն այն իրողությունը, որ գրական այդ զվարդքը բավական հարուստ և զավ հայ իրականությունն մեջ և, բուցի զուտ զեղարվեստական արտա-

հայտնությունից, ունեցավ նաև փիլիսոփայական ու տեսական հիմնավորում՝ կլասիցիզմի հայ առաջին տնտեսաբանը հաշվատուր էր գրում ցին է՝ կլասիցիզմի տեսության հարցերը զբաղեցրին նաև այլ հեղինակներին։ Ուշագրավ են Ստեփանոս Ազնվեցի «Ճարտասանությունը» (Վենետիկ, 1725), Սարգիս Տիգրանյանի «Ինչ-ինչ զեղերեբողութենէ»՝ Ռուսիի «Գոթոլիտ» ողբերգության, առաջաբանը (Մոսկվա, 1834) և հատկապես էդուարդ Հյուրմյուզյանի «Առձեռն բանաստեղծություն համառոտելալ» (Վենետիկ, 1839) աշխատությունը, ուր ավելի սխտեմասիկ են շարադրված արվեստի տեսության, ժանրերի, սեռերի, սեճի ու լեզվի հարցերը։ Հայկական կլասիցիզմն արձագանքում էր ազդային միասնության, ազգային ազատության ու ինքնուրույն պետականության այն ձգտումներին, որոնք համապատասխանում էին հայ ժողովրդի քաղաքական երազանքներին։

Կլասիցիզմը հայ մշակույթը հարստացրեց համայնարհային գրականության զեղարվեստական արժեքների թարգմանությամբ։

Ձևավորվելով XVIII դարի երկրորդ կեսին, հայկական կլասիցիզմը հայտնեց մինչև XIX դարի 50-ական թվականները, թողնելով րավական հայտնու զեղարվեստական ժառանգություն՝ հատկապես երեք ժանրերով՝ բանաստեղծություն, վիպերգություն, դրամատուրգիա։

Հայկական կլասիցիզմի քառասունեղծությունը համարյա ամբողջապես ամփոփված է «Տաղք Մխիթարյան վարդապետաց» և «Հաստոր ժողովաճունեբում (հաջորդաբար յույս են տեսել 1852, 1853, 1854 թվականներին) և լազարյան ճեմարանի սաների կազմած «Մուգայք Արարատյան» (1829) գրքում, Բնություն գովերգ՝ առավելապես արտաքին-նկարագրական ընկալումներով, իրատա-բարոյական ու կրոնական քարոզ, պատմական ներքող, առտնին զվարճանք— այսպիսին են կլասիկական քերթվածների նյութն ու ընդգրկումը։ Ինն կլասիկական քառասունեղծությունը հայտնաբերական մոտիվներով տաղաշափույթում և մասնավորապես հայրենասիրական մոտիվներով խթանեց ապագա հայ սոցիալիստի զարգացումը, Գեահատնելով նրա գրական-պատմական դերը, Մ. Աբեղյանը գրում է. «Մական այսպես լինելով հանդերձ՝ այդ ժողովածուն մի մանկական թոթովանք է որ ցույց է տալիս թե լեզուն պիտի քացվի Դրա մեջ արդեն ներում է որ ամուլաները ոչ միայն բարոյական խրատներ ու Աստվածաշունչ են սիրում և տաղաշափում նրա հասկանքները, այլև ողբերգում են մի անցյալով ընդհանրապես. — Գին հայրենիքի գաղափար, որով պարծենում են որովհետև այդ հայրենիքն է. ցույց են տալիս սին և ուրախանում են, որ պարսից բոս նակալ լծից տղապում է — ողբերկության նոր նյութեր են, որ լազարյան սաներն առաջարկում են և յ իր — իր նյութի ալնուհետև պիտի զբաղվեն մեր ապագա բանաստեղծությ. —

Հայկական կլասիցիզմն ավելի արդաստված էր նախորդիցի մասպարնություն, Ռեննալով բացառապես սլատմական դիմ 7

1 Մ. Աբեղյան, Հայոց գրականության պատմություն, հատ. 2, Երևան, 1945, էջ

վիպերգն ու դրամատուրգիան իրենց նյութն ու սյուժեներն առնում էին պատմական Հայաստանի քաղաքական անցքերից, այստեղ իսկ հայտնաբերում ազատության և հայրենասիրության զաղափարն իրեն գերադույն խորհուրդ ու ասարքներով։

Հայտնանշական է, որ հայ հեղինակները հիմնականում շրջանցում են րնտանիքի ու մարդկային այլևայլ կրքերի դրամատիկ սյուժեները և նախընտրում են ազդեցին-քաղաքական թեմաներ, իյուծ խնտրելով բացառապես պատմական անցյալի դրվազներից, Ողբերգությունը համարելով վսեմ ժանր և հատկապես էյնելով դատարակրական այն սկզբունքից, թե թատրոնը պետք է «երկյուղ և դուծ» հարույցի հանդիսատեսին, կրախիցիմի դրամատուրգները այն յուրույի համահնչենում են ազդեցին-հայրենասիրական իրենց միտումներին՝ մեծարելով հայրենասիրությունն ու տաքքներովյունը և պատմելով հայրենիքի ու հայատի դեմ ժառաղող շարքեր։

Հայ առաջին կլտիկական դրաման՝ «Արկածը Տիգրանայ», տապարեց եկավ Մխիթարյանների գարոցական թատրոնում 1776 թվականին, Հետագա տաանամյակներում պատմական ողբերգություններով հանդես եկան Մ Զախրախյանը («Հաղթութիւն Տրդատայ ի վերայ Հռչի», «Գաաղործ մազ մեծին հտարովայ»), Ծ. Թովմաճյանը («Հայկ գյուցազն», «Հանդէս մենամարտութեան Որատեանց»), Ա. Բաղրատունին, Արաքիական դրամայի ամենաակաւնագոր դեմքը՝ Պետրոս Մինասյանը և այլ հեղինակներ։

Հովհան Վանանդեցին (1772-1847) իր շափաժովեպերում՝ «Ոսկի դար Հայաստանի», «Տեսարան հանդիսից Հայկայ, Արամայ և Արայի», «Արիւիական Հայաստանի», որոնց սյուժեները վերցված են հայ պատմիչներից, հատկապես հորենացուց և Աղաթանգեղոսից, ներկայացնում է հայոց պատմության հնագույն շրջանի դրվազները։

Վանանդեցին հայ դրականության մեջ բերեց քաղաքական մտիվը, առաջադրեց ազդեցին-հայրենասիրական այն մտորումները, որոնք նախորդում էին ազդեցին վերամոթության զաղափարաանություը։

Առաջադրելով Հայաստանի քաղաքական ազատագրության զաղափարը՝ Վանանդեցին հայրենասիրական ջերմ զգացումներով գովերգում է «Գրախո Հայաստանին», փորում հայրենի գեղատեղի բուծթանը, հայրենիքի հանդեպ ունեցած սերը պարզում որպես գերագույն պարզի։ Նրա հայրենասիրական զգացումների ամենավտա արտահայտությունը «Առ Հայաստան» բախատեղծությունն է, որը հանճարեղ Կոմիտասի մշակմամբ դարակ է մեր տեկրկնիլի հիմն և այսօր իսկ մնում է ազդեցին-հայրենասիրական յաղագույն էրգերից մեկը։

Հայաստան, երկիր դախատաղար,

Գու մարդկայնո ցեղի ո որան,

Գու և բնիկ իմ հայրենիք,

Հայաստան, Հայաստան, Հայաստան

Ի վեհ անունդ սիրտ իմ, ոհ, հույժ

Ողերի ի նոր խրախույս,

Իմ անձկալրաց ի բեղ հասում,

յոցներին, որը նկատելի է ինչպես ռժապի դուցեղանքն առանձին տեսարանների ու պատկերների նկարագրություներում, նույնպես և հեթանոսական կենցաղի, դիցաբանական հերոսների պատկերման մեջ:

Պեպրոս Մինասյանը (1799—1867) հայ կլասիկական դրամայի ամենախոշոր դեմքն է և այդ դրամատուրգիայի տեսարանը, Մի շարք տշխուհություններում նա արժարժեք է դրամայի սենսիթիվ հարցերը՝ փորձելով լուսաբանել ոչ միայն ժանրի պոետիկայի առանձնահատկությունները, այլև զինալույն հուսադրական կոլման կոլման տեսակետից: Ելնելով թատրոնի հասարակական գեղերի՝ Մինասյանը դառնալիս է դիտում այն գրամատուրգիան, որ ահանգիստ էր դայիս քաղաքական, բարոյական մեծ կոնֆլիկտներ, քաղաքացիական ասպեկտիվություններ, հայրենասիրության՝ սպիտակ և վսեմ արտահայտություններով: Այս իմաստով նա դրամայի դասական, որինակներ էր դիտում Բասինի Դոմինիանոն և Վալտերի Գեյսերի մոտ:

Պ. Մինասյանի գրքին էն պատկանում ռուսական Մեծ, Եմբանտ Անտիքն, Բեռլինի Բ, Բեռլինից պատմական ոգեղերություններ և մի քանի կատակարարություններ: Ելնելով իր տեսական դրույթներից, Մինասյանը պատմական ոգեղերություններում ներկայացրել է պատմական Հայաստանի քաղաքական իրադարձությունները և մեկնաբանել այն քաղաքացիական առաքինություն ու հայրենասիրության բարոյական սկզբունքի տեսակետից: Այս իմաստով սուղաբով է ռուսական Մեծ դրաման, Դրամայի հերոսը՝ տասներկու տարեկան Ջորջը, հանդես է գալիս որպես հեղինակի իդեալի կրողը: Նրա հայրը՝ Անտիք, որ ունի պարսկական կոլմաներում, երգում էր արել սպանել հայաց թագավոր խոսքովին: Բեռլին գիտել հոր հայրենազավ գիտավորության մասին, ուսկայն չէր բաժանում նրա վարքագիծը, քանի որ այն գեմ էր գերագույն առաքինությունը՝ հայրենասիրությունը: Այստեղ իսկ Պարսիզը գրվում է հոգեբանական քաղաքացիական առաջ: Դալմադիք հայրը որսի ժամատակ մահացու վիրավորում է թագավորին, իսկ սա վերջին մեծան է արձակում: Նշանակել Անտիք սմբող սերունդը, րադի Ջարհհից, վշտահար պատանին սցում է իր հարազատների կոլմանը, րադ րանականությունը տնտեսական է հուսումնաբերական արժանի պատկեր, կատարվում է ոգեղերություն, րադ և հուղթում է առաքինություն, և սա է դրամայի դաստիարակական իմաստը:

Հայկական կլասիցիզմի ոգեղյին-հայրենասիրական ու քաղաքական ծրարները, ինչպես նաև գեղագիտական սկզբունքները պատմական զարգացման հանգիսի հայտ բերեցին իրենց սահմանափակությունը: Դրական այդ գոյություն ու միայն չկարողացավ րնդգրկել լուսավորություն դարի զարգացումներն իրենց սմբող տրամադրական րովանդատություն, այլև գեմնեթաց գրնաց պաղապարական այն նոր շարժումներին, որոնց րնդատություն էր եվրոպական միտքը XIX դարի 30—40-ական թվականներին, Հայկական կլասի-

յիզմը ներհում էր «գրախոս Հայաստանին» և «բարի հին անցյալին» դասինե-
րի վրա:

Այս կետում հայկական ուժանտիզմը գտավ իր գրական նախորդին: Նոր
ուղղությունը կոչվեց փառատելու «հայկական գաղափարաբանության» աստ-
վածաբանական շղարըը, կասկածի տակ դնելու նրա ազդային ժրագրերի հե-
ղինակությունը և հայ միտքը զբաղեցնելու ազդային ու սոցիալական նոր ու-
ղիների որոնումով: Շրջադարձ է կատարվում ինչպես հայ հասարակական
մտքի, նույնպես և զեղարվեստական մտածողության ասպարեզում, սկիզբ է
առնում գրական մի նոր շարժում՝ ուժանտիզմը: Բայց քանի որ հայկական
կուսիցիբլը կիսակատար էր թողել XVII դարի լուսավորական գաղափար-
ների յուրացումը, ուստի նորածագ գրական շարժումը ստիպված էր նորից
դիմելու նրան և այս անհրաժեշտության դեպքում է, որ ի տարբերություն հիդրոպական
ուժանտիզմի, հայկական ուժանտիզմը ստանում է լուսավորական բովան-
դակություն:

Այն ընդհանուր նշանաբանը, որով նոր ուղղությունը հակադրվում էր իր
նախորդին՝ գրականության զեմոկրատացումն էր, ժողովրդայնությունը: Ռո-
մանտիզմի մոտեցը հայ գրականության մեջ նշանավորվում է ժանրային վե-
րածնումներով, հանդես են գալիս գրական անձնապատում սեռեր, կլասի-
կական վիպերգին փոխարինում է պոեմը, զարգանում է անձնական լիրի-
կան, ստեղծվում է իսկական իմաստով զեղարվեստական արձակ:

Ամբողջ տրոխվածը ծառանում է նաև գրական լեզվի հարցը: Ակսվում
գրապայքարը, որի իմաստը և քաղաքական էր, և գաղափարական, և զեղար-
պական: Սա, հիրավի, զեղարվեստական մտածողության շրջադարձի խմբը
էր: Լեզվի աշխարհականացումը ենթադրում էր նաև մտածողության աշխար-
հականացում: Գրականությունը ձեռք է մեկնում ժողովրդի հոգևոր ստեղծա-
պործությունը, բանահյուսությունը դառնում է գրականության կենսաբար
աղբյուրներից մեկը, ուր նա դառնում է նոր սյուժեներ ու մոտիվներ, նոր պատ
կերամտածողություն: Գրականությունը մերձենում է կյանքին, թափանցում
հետազոտված անկյուններ, առօրեականն ու կենցաղայինը որ առաջ ար-

համարվում էին դասական արվեստի մուսաներից, հաշտեցվում էին ժողով-
րական հետ, պրական կյանքի է կոչվում հասարակ մարդն իր երկրում, ու
զերով, անձնական զգացումներով, բայց և ազդային-քաղաքական իդեալն
ուով:

Անցումը կլասիցիզմից ուժանտիզմին առաջինը նշանավորեցին Հարու-

հանությունը՝ շուրջ երեք տասնյակ բանաստեղծ
1840-1845 թվականներին: Սա, հիրավի, զեղարվեստական մտածողության շրջադարձի խմբը
էր: Լեզվի աշխարհականացումը ենթադրում էր նաև մտածողության աշխար-

հանությունը՝ շուրջ երեք տասնյակ բանաստեղծ
1840-1845 թվականներին: Սա, հիրավի, զեղարվեստական մտածողության շրջադարձի խմբը
էր: Լեզվի աշխարհականացումը ենթադրում էր նաև մտածողության աշխար-

հանությունը՝ շուրջ երեք տասնյակ բանաստեղծ
1840-1845 թվականներին: Սա, հիրավի, զեղարվեստական մտածողության շրջադարձի խմբը
էր: Լեզվի աշխարհականացումը ենթադրում էր նաև մտածողության աշխար-

հանությունը՝ շուրջ երեք տասնյակ բանաստեղծ
1840-1845 թվականներին: Սա, հիրավի, զեղարվեստական մտածողության շրջադարձի խմբը
էր: Լեզվի աշխարհականացումը ենթադրում էր նաև մտածողության աշխար-

հանությունը՝ շուրջ երեք տասնյակ բանաստեղծ
1840-1845 թվականներին: Սա, հիրավի, զեղարվեստական մտածողության շրջադարձի խմբը
էր: Լեզվի աշխարհականացումը ենթադրում էր նաև մտածողության աշխար-

հանությունը՝ շուրջ երեք տասնյակ բանաստեղծ
1840-1845 թվականներին: Սա, հիրավի, զեղարվեստական մտածողության շրջադարձի խմբը
էր: Լեզվի աշխարհականացումը ենթադրում էր նաև մտածողության աշխար-

հանությունը՝ շուրջ երեք տասնյակ բանաստեղծ
1840-1845 թվականներին: Սա, հիրավի, զեղարվեստական մտածողության շրջադարձի խմբը
էր: Լեզվի աշխարհականացումը ենթադրում էր նաև մտածողության աշխար-

հանությունը՝ շուրջ երեք տասնյակ բանաստեղծ
1840-1845 թվականներին: Սա, հիրավի, զեղարվեստական մտածողության շրջադարձի խմբը
էր: Լեզվի աշխարհականացումը ենթադրում էր նաև մտածողության աշխար-

հանությունը՝ շուրջ երեք տասնյակ բանաստեղծ
1840-1845 թվականներին: Սա, հիրավի, զեղարվեստական մտածողության շրջադարձի խմբը
էր: Լեզվի աշխարհականացումը ենթադրում էր նաև մտածողության աշխար-

արտահայտում է մարդու խորտակված սիրտ կսկիծը, կորսված երջանկության անաճոր ցավը: Իրականությունից զրկուհ րանաստեղծը ճիշդ է անում իր գիշտր բարձրացնել «համաշխարհային թախծի» և ներքին խուսկը խաղաղել: Դժանեներիկական փախուստի մտերու մով, Սևրը, արգին գոտու միլիտո-փայական իմաստով, բարձրացվում է էթիկական հումանիզմի բուրյախո-տություն:

Հաբուրյուն Արամյան

թյան և առաջադիմության միակ ուղին լուսավորությունն ու գիտությունն են: Մանկյն վաղ շրջանի լուսավորիչը լիտրոգատիկ կտրվի հին կապանքներից և փորձեց այն հաշտեցնել կրոնական իմաստասիրության հետ: Այն երկվու-թյունն ու հակասությունն իր կնիքը դրեց թե՛ նրա աշխարհայացքի և թե՛ դե-դարվեստական լիմոնումների վրա: Կողմնադիմացի դեպի գրականության գեմոկրատացումը, նա միաժամանակ իր տուրքը ափեց կյանքից մին և րո-տեղծեց մի գեղագիտություն, որը հատկանշվում է կյանքից դեմ և ռոմանտիզ-մի ոճական խառնուրդով: Բայց նրա գրական-պատմական դերը հենց դե-պի ռոմանտիզմ կատարած ունեցման մեջ է, որ բանաստեղծի մոտ արդեն հան-դես է դալիս որպես գիտակցված ըմբռնում:

Թաղիադյանի րանաստեղծությունները, որոնք ամփոփված են «Թուխակ Սաղիսողանը» (կալկաթա, 1847) և «Արեղերգութիւն յորհառ թանգաղ Թա-դիաղանը» (1893): մեղավածուններում, հատկանշվում են մոտիվների հարո-տությունը, ռեկ թարմությունը և շատ կողմերով նախանշում են հայ թր-նաբերդության ոկգրնափոխման պատմությունը:

Թաղիադյանի քնալիրգության ղլխավոր մոտիվներից է հայրենասիրու-թյունը: Եի շարք բանաստեղծություններում՝ «Հայի ի տեսիլ Հայկազնին», «Նոսր Զոհառ», «Երազ», «Եի մոռանար» և այլն, հեղինակը մի կողմից դրվա-

Իհսուպ Թաղիադյանը (1803—1858) մեկն էր XIX դարասկզբի մուս-կոր-գրական շարժման այն տաշեկ-ներից, որոնք Ադամ էին հայ գրա-կանությունը կլասիցիզմից դիմորոշել դեպի ռոմանտիզմը: Թաղիադյանի պատմողական, բանասիրական հե-տադոտություններն ու ողբերգու-թյուն-ները՝ «Երցարանություն», «Հնգկա-տանի պատմություն», «Թրիստոնեու-թյուն ի հնդկաս», «Պատմութիւն Պար-սից», «Հանապարհորդութիւն ի Հայս», «Խանապարհորդութիւն ի Պարս» և այլն, վկայում են հեղինակի լայն իմա-ցությունների մասին և հարուստ նյութ են պարունակում Հայաստանի ու Արե-վելքի պատմության վերաբերյալ: Թա-ղիադյանի տղային-ուղիայական հա-յեցությունն էյակնոր լուսավորականու-թյունն է: Նրա համոզմամբ ազատու-

տում է նախնիների մեծագործութիւնը, մյուս կողմից՝ փարում հայրենի հողի ու հիշատակների որբութիւնը:

Թաղիաղյանի պոեզիան անհաղորդ լինաց սիրտ, վաշխիքի, բնութիւն խորհրդի տրամադրութիւններին («Տուտու», «Երեկո»), սակայն նրա քնարերգութեան մեջ ավելի տիրական շեշտով է հնչում սոմանտիկական իրոնիան կշտիքի յարիքի ու անարգարութեան դեմ: Ի՞նչ շարք րանաստեղծութիւններում նա ծաղրում է հոգեւոր դասի տգիտութիւնն ու շահասիրութիւնը:

Թաղիաղյանը սոմանտիկական ձեւափոխման ուղով վրա դրեց հայ պոեմի ժանրը, «Սոս և Սոնդիպի», «Եղերբերգութիւն ի Թանկ» լատիամ երկերում, համադրելով կլասիցիզմի և սոմանտիզմի պոետիկական ձևերը, նա վերջին հաշիւով յուծում էր սոմանտիկական պոեմի դեղադիտական խնդիրը:

Սևստպ Թաղիաղյան

Նշ նակալից է Թաղիաղյանի դերը հայ վեպի զարգացման պատմութեան մեջ: «Վեպ Վարսենկան» (1847) և «Վեպ Վարդգեսի» (1846) երկերը հայ առաջին տպագիր վեպերը լինելով, ուրույն տեղ են դրաւում զեղարմատական արձակի պատմութեան մեջ, «Վեպ Վարսենկան»-ը, ինչպէս հայտնի է հեղինակը, ազգային բարոյական վեպ ստեղծելու մի փորձ է: Վեպի սյուժեն անոված է «Փեշակը ռսկի ա» մոգովրդական հեքիաթից: Ողովորդապատեմբի յօրացումն իբրև ազգային վեպի ստեղծման ուղեգիծ, այն րույթն էր, իր վեպում Թաղիաղյանը նրջանկութեան իղծալը դուրս է բերում իր պայտաներից և հատկացնում խաղաղ խրճիթների հասարակ մարդուն: Արքա ազատնը հրաժարումը պալատական պիճութիւնից նապատովութիւնից, օխրո և աշխատանքի մեջ նրբանկութեան որոնումը ինքնին հասարակ մարդու մեծարման փոխադրութիւնում Թաղիաղյանը արձարծում է «Վեպ Վարդգեսի» երկ-փոխադրութիւնում Թաղիաղյանը արձարծում է ազգային-հայրենասիրական խնդիրներ, առաջադրելով մի ուրույն ապաշու

իշուն, որո պիտի դառնար հայկական ռոմանտիզմի պատմահայնացության հիմնական դրույթներէք մեկը: Պա անմիաբանության ու նրկպատկույթյան զագոսիտական հուշումներուն է որպէս հայ ժողովրդի պատմական զորախառնության նախապատճառ: Վնպր պատմական քովանդակութուն ունի և վերաբերում է Արմավիքի նրվոնդ թագաւորի ժամտնակներին, Թաղիադյան քննադատում է նրկպատկութունն ու ազգութաւթութունը: Նա հայրենասիրությունն ու միասնութունը համարում է ազգային սղատաղորության նրաշխիք:

Պատկանի է Ղևոնդ Ալիշանի (1820—1901) թղած գիտական-բանասիրական փաստակր: Նրա դրին ևն պատկանում տանկակ սղութաւթութայ ուսումնադրություններ՝ պատմագիտական, հնուգիտական, աշխարհագրական, բնագիտական, կրոնա-փիլիսոփայական, բանասիրական և այլն. ինչպէս՝ «Բաղաւթական աշխարհագրութուն» (1852), «Տեղադիր հայոց մեծաց» (1855), «Շնորհալի և պարագայ իր» (1873), «Ընդ էդնեհա» (1874), «Շիրակ» (1881), «Ախուսան» (1885), «Ալարատ» (1890), «Ախական» (1893), «Հայ-Բուսական» (1895), «Հին հայատը կամ հիթանոսական կրօնը հայոց» (1895), «Հայ-Վնեհտ» (1896), «Հայապատում» (1901) և այլն:

Որպէս բանաստեղծ Ալիշանը հանդէս եկաւ իր գործունէութուն ուսուցին շրջանում՝ 40—50 ախոն թգակունեներին և թողնց բաւական հարուստ դրական ժառանգություն, աղատհայտելով հայկական ռոմանտիզմի մի քանի էական առանձնահատկությունները: Նրա լախածո նրկերը 1857—1858 թթ. հրատարակվին ևն հինգ հատորով՝ «Նուագը» ընդհանուր խորագրի տակ, սրոնք բաղկացած ևն ինը ցիկլից՝ «Մանկունի», «Մաղթունի», «Բնունի», «Հայրունի», «Եստհունի», «Տխրունի», «Տեքունի», «Բանք պանդխտի», «Երգը նահապետի»: Մտտիվներին ցիկլային ալս սկզբունքը նորոյթ էր հայ պոէտիսի պատմության մնց, Պրական տնասկետից ուրոյն աղծնց ունեն նաև «Հովիթը Նիրուկայ», հովիթրգական պատկերներն ու «Հուշիկը հայրենեաց հայոց» նրկհատոր պատմա-չնդալմաստական էտլոր:

Ալիշանի պոէտիկայում ուժեղ է ուրտահայտված քրիտոնեական ռոմանտիզմի հնաւգեծ հայնցութունը, Բոլոր ռոմանտիկներին նման կանգնելով տրոսովում աշխարհի առեղծովածի հանդիման, և ուլը յարիքը կանխելու համար այլ ուղիներ չնշմարելով, քան աղետարանական օսմունքը, Ալիշանը «Մանկունի», «Մաղթունի», «Տնրունի» և «Բանք պանդխտի» շարքերում պատմվիթանեք է կտորում նրկայիններին՝ ապաւինելու աստծու և հանդերձալի նախախնամությանը:

Ձուտ էսթետիկական հրապույր չէր Ալիշանին մղում գնդի ընտելուն, մի ամբողջ փիլիսոփայություն, հասարակական մի ուրոյն հայնցություն էր ալնկելում նրա ռոմանտիկ քնապաշտությունը: Մարգուն դաղեցնելու, բարոյական գոտախարակելու, գեղեցկութիթելու մեծ խորհուրդ էր տնունած Ալիշանը «Բնության դրքի իմաստուն էքէրում «Բնությունը ումնենն ուսուցի կրթողն ու հրահանգողն է. աւնն կրթությանց ալուրենն է. ումնն ցովարության դպրաւթնողն է»: Ալն փաստը, որ Ալիշանը Ավետարանի փախարհն օսալաղրում է «Բնության դրքը» որպէս իմաստության ու գործնական մար-

դանթիստական ուղեցույց, ինքնին ուշադրավ է: Բնությունը սյն կամուրջն է, որով Ալիշանը ղտնում է կապը իրական աշխարհի հետ: Այս էլակետով պիտի գնահատել «Բնունին»՝ բնության քանադոնդական այդ հունրադիտութանը:

Ալիշանի ումանտիկական պոեզիայի ամենապայլուն էջը հայրենասիրական քերթվածներն են, որոնք ամփոփված են «Հայրունի» խորագիրը կրող հատորում: Աղղ ու հայրենիքը այն հանգրվանն էին, ուր բանաստեղծը դառավ իր ումանտիզմի աղղային-պատմական րոյանդակությունը:

«Հայրունին» իր ամրոզչության մեջ «մի հերոսամատյան է՝ յի հայ ժողովրդի պատմական անցյալի հերոսական անցքերին ու անձերին նվիրված ներբողներով...»⁴ թե Հայկն է ի րաստ հայկազանց», «երկհաղարեակն Արյակունևոց», «Քականտամարտ Զիրաւայ ե քաղակարովն Մուշեղ», «երթ ու զնացք զօրացն հայոց րեղ վահսնայ Մամիկոնեայ», «Զայնարկութիւն յանակի Մշոտոյ Բ», «Թ րամբրեւն հայկազնի» և այլ քերթվածներում Ալիշանը ներբողում է հայոց պատմության հերոսապատումը:

Ալիշանի հայրենասիրական քերթվածների պսակը «Երդք նահապետի» յարքն է, որով նա հիմնադրեց աղղային-հայրենասիրական պոեզիայի այն ուղղությունը, որի հետևորդներն էին Պեշիկիշեանը, Պատկանյանը, Ծուհազիզը և Թրիշինը: «Հայոց աշխարհիկ», «Հայ հայրենիք», «Ողբամ զքեզ Հայոց աշխարհ», «Մասիսու սարերն», «Հրաղղան», «Պղպուն Ավարայրի», «Այստ Երկաթ ի ծովուն Սևանայ», «Հայ հանճար» հորական քերթվածներում բանաստեղծը մեծարում է անցյալի հերոսությունը, ողբում անմխիթար ներկան, մարդու պղաղմունքներին աշխարհը ջողում հայրենի հողի ու բույրի կարստով և ապա պատմական հերոսության ու հողու հանճարի մեծության գորավիգներով՝ սթափեցնում աղղը նոր մարտումների ու ստեղծագործ վերածնության:

Մազն հայ հանճար, փայլն բյուր բոցեր,

Իմանան աղղեր:

Թե հայք չեն տնցեր:

Նշմարիտ է, Ալիշանի ումանտիկ հայրենասիրությունը ցողված է աղղային մեխանիզմի կրօնական հավատով, սակայն նա գտնում է նաև այն նեցուկը, որ «նյութական» իմաստ և մարտական ջիզ էր տալիս նրա ումանտիզմին: Աղղը նեցուկը հայոց պատմությունն է իր հերոսական դրվագներով:

XIX դարի գրական-լուսավորական շարժման ամենամեծ ու համապարփակ ղեմըը նախատուր Արովյանն է (1809—1848), որը յատ կողմերով նախանշեց գրական-հասարակական մտքի ղարդացման հետադա տասնալ կենրի ընթացքը: Արովյանը ծնվել է 1809 թ. Քանաքեռում, նահապետական ազդեցիկ ղրուդացու բնտանիքում: Տասը տարեկանից սովորել է էմիածնի վարժարանում, ապա կրթություն ստացել Բիթլիսում՝ նախ հայտնի Պողոս Ղարաղաղցու ուսումնարանում, ապա՝ ներսիսյան ղպրոցում:

⁴ «Հայ նոր գրականության պատմություն», հատ. I, նրան, 1962, էջ 662, 11, 166 իլյաճ, Ղեռնդ Ալիշան:

1828 թ. նա վերադառնում է Էջմիածին և նշանակվում կաթողիկոսի թարգման ու գրտգիր:

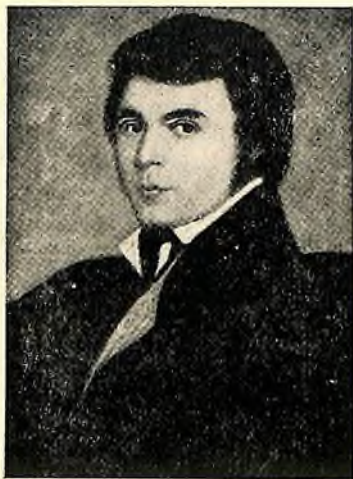
1829 թ. Էջմիածին է դալիս Դորպատի համալսարանի պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ Պարրոտի տրամախոսմամբ՝ Արարատի գաղաթը բարձրանալու: Արարատն իբրև թարգման ժխտում է արարատյանքին, յինում առաջիններից մեկը, որ ոտը է դնում բիրյիական լեռան գաղաթը: Ուշիմ ու սրամիտ պատանին

գրավում է Պարրոտի ուշադրությունը և օրա զանքերով Արարատյանը 1830 թ. մեկնում է Պորպատ կրթություն առնալու: Վեց տարի սովորելով Դորպատի համալսարանում, Արարատյանը պարագառնում է հայրենիք և ներկրվում գրական-կրթական դործունեության, նախ՝ Թիֆլիսում, ապա՝ Երևանում:

1848 թ. ապրիլի 2-ի վաղ առավոտյան Արարատյանը դուրս է գալիս տնից և ամպրտում իր կյանքը մինչև այսօր անհայտ մի տեղծմամբ:

Հարուստ ու համապարփակ էր Արարատյանի սուղծագործական անհատականությունը. նա արականագիր էր և բանաստեղծ, մանկավարժ էր և հրապարակախոս, ողբերգ էր և ազգագրագետ: Նու կոչման էր նորարար ինկյու և հիմնագիր: Նրա ստեղծագործությունը մի հանրագրգռիչ է ժամանակաշրջանի հայ հասարակական միտքը իր բոլոր դրսևորումներով՝ փրկաբույսական, տնտեսագրական, պատմագրական, մանկավարժական, ղեղաղրական և ալլին: Արարատյանը նոր դարագրչիս նշանավորեց հայ հասարակական մտքի և գեղարվեստական գոտրացման պատմություն մեջ:

Արարատյանի պատմական ծառայությունը հայ գրականության քնադավաում այն էր, որ վերջնականապես լուծեց ղեղարվեստի ղեմկրատացման էսթետիկական խնդիրը, հնդաշրջելով գրականության թև ձեր և թև բովանդակությունը. նա քաղաքացրական իրավունք տվեց աշխարհաբարին, գրականության մեջ բերեց ժողովրդական մտածողությունը, ճանաչեց ժողովրդական բանահյուսությունն իբրև գրականության կենսատու աղբյուր: Արարատյանը արմատապես հեղաշրջեց գրականության թեմատիկան՝ պատմությունից դիմորշելով ալլ ղեպի ժամանակակից կյանքը՝ ազգային, քաղաքական, սոցիալական խնդիրներին գործնական նշանակություն: Նու ղեղարվեստորեն հայտնաբերեց ժողովրդի մարդուն՝ որպես գրականության ղլխավոր հերոս:

նաշատուր Արարատյան

ևր իմաստասիրվում սիրով, քանակականությամբ և խղճով ներգաշխտված Հասարակություն հրադանքի գեղարվեստի իդեալով:

Պրակտիկ ասպարեզ մտնելով օրպես բանաստեղծ, Աբովյանը գրողներէլ է իրեն ժանրային քաղց ուսումնական, որոնք ուրույն նշանակություն էն ըստանում Հայ եւր ջնարկագրության սկզբնավորման պատմություն տեսակետից: Միջնագործան պոեզիայի, կյանքիական լափարբերության և ուշուդական երգի ուղեղիական հայտադրությունների վրա Աբովյանը Հայ բանաստեղծությունը բարձրացրեց զեղարվեստական նոր աստիճանի, պրակտիկ ինքնություն աստիճանով ժանրային քաղմուզան ձեւերի՝ ընտրական բանաստեղծություն, ներքաղ, յառայ, պոեմ, առակ և այլն: Եւ կրտսիկական վիպերդի հակազդեց սոսմանտիկական պոեմը («Աղատա խաղը»), ուր դրմադի էպիկական պատմական վիպարիւն է սուրյեկտիվ լիբրիկական վերապրումը, Հայրենոթիական լափարք ներտրկեց էլեպիկական ուսմանտիվով («Կարտաթիւն նախնի վալնյաթիւն Հայրենալ իմաց», «Ներանայություն ի վերայ ճանապարհորդութեան ի լեւոն Արարատ», «Մուտ Հայկալ ի Հայաստան...»), ստեղծեց «Հաղարափեղեն» պոեմը, որը քաղարական պատմութիւնի հաղվազուտ որիւնակ է:

Աբովյանի զեղարվեստական հանճարն ալիւի ցայտուն տրտահույտություն դաւալ արժանի ժանրում: Եւ իսկական իմաստով զեղարվեստական սրձակի ստեղծողը եղալ, ժանրային մի բանի տեսիլի հիմնադիր ու նորարար (վեպ, պատմվածք, արձակ բանաստեղծություն, մեմուար և այլն): «Լեւոն չին սեր», «Թուրքի տղչիկը» պատմվածքներ, «Մուտ պարնան», «Լեւոնալ ի տալուտ ի պաղս», «Քիշնր սմարալին» արձակ բանաստեղծությունները, «Վերք Հայաստանի» զտրականգրիկ վեպը նոր էջ են բացում Հայկական զեղարվեստական արձակի պատմության մեջ:

Վերք Հայաստանին համանշանակ է համաշխարհային գրականության տյն բացառիկ էրկերին, որոնք մի ամբողջ ժողովուրդ են խորհրդանշում: Արտվանը Հայ գրականությանը դուրս բերեց ուղիւնայիտական միադությունից և զեղարվեստական մտածողության մեջ համադրեց աշխարհի անսահման բարդությունների բազմանշանակ կաղերք:

Վերք Հայաստանին գրվել է 1840 թ., ոտկալն յայն է տեւել Հեղինակի տնհայտացումից հետո՝ 1858 թվականին Թիֆլիսում: Էրկելով առաջին հայ վեպը, Վերքի պատմական իմաստը, ուղակալն, լի պարսկում սոսի գրական-ժանրային նշանակությամբ: Եւ կյանքի մի ամբողջ հանրագիտարան է, որը ներառում է զաղարական հարստության անկող մառտարներ, միացնում յարձը, ամփոփում պարերի հեղինակությունը և պատմականորեն զիմարտում մի ամբողջ ժողովուրդ: Էյն իմաստով հայ ժողովրդի պատմությունը դարձալ վեպ և հայ ասացին վեպը՝ ժողովրդի պատմություն:

Վեպի գաղարարական ըմբանդակությունն ու զեղարվեստական նդատականգրումը, քաղահայտելուն տեսողիտից հասկանալական է գրողի հետեւալ նկատողությունը, ալիւնքելով ալն իրողությունը, որ տար հեղինակների գրքերը շատ հաճախ ալիւի հաղարակականում են կարպուզում, ըստ հայ գրողների երկերը, Աբովյանը ցալով նկատում է, «Բուլք ուստեւոր շատ բնական էր. էն լեղիրներումը նրանք կարողում էին երկի ժարդիկեց

դարձերը, նյաւնց ալաւներն ու աստծները, նրանք կարգում էին էն բռնէրը. որ մարդու սիրտ կարող է դրաժել, շունքի սրտի բաներ էին՝ ով չի սիրել, Ով չի ուզել լսել թէ սերը, բարեկամութիւնը, հայրենասիրութիւնը, ծնողը, զաւակը, մահը, կոտորելի են...»:

«Եւ երբեք զեղարկեալապէս ձրացիրը նախապէս էր ննթարկւած մարդկային «սրտի բաների» նկարագրութեանը. այնտեղ, հիւրավի, զգացմունքի ամբողջ տարեքրով մարդիկ վերապրում են սիրտ ամենազորութեանը, բարեկամութեան ու ընկերասիրութեան անաքինութեանը, մահի փոխոտփախութեանը, ծնողի, զաւակի բնական թրթիւրը, հայրենիքի սերը և այլն, Այս ամենը վնասում իրացում է կոտորածքային բարդ համադրութեամբ: Սոցիալ-կենդանային պատկերներ՝ ճանաչողական նշանակութեամբ, մարդու անհատական ինքնութեան հայտնարկում՝ զգացմունքի հախուռն տարերքի մեջ, նոր մարդու իզնայ՝ քաղաքացիական հոգեբանութեամբ ու աղջային ինքնադատակցութեամբ, աղջային ու համամարդկային իզնալների երազանք՝ դիդակտիկ-հրապարակախոսական խորհրդածութիւններում, բնութեան, տիեզերքի, աշխարհի անեղծութեան խոհեր՝ փոխօտփախական զեղումների մեջ — այս ամենի միասնութեամբ է պայմանավորվում «Եւ երբ Հայաստանի» վնասի բովանդակութեանն ու տիպաբանութեանը:

Հիմք բեղունելով 1826—1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի և Լեւոնտիան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալու իրադարձութիւնները, Լեւոնտիանը պատմական շրջադարձի կիզակնտում գտնում է հայ ժողովրդին և դեղարկեալներն իմաստավորում այդ բեկման նշանակութիւնը՝ աղջային գոյութեան հեռանկարի տեսակետից, իսկ պատմական ուղի շրջադարձի իմաստը աղջային գոյութեան տեսակետից ինքնին երկակի է. պարսկական բռնատիրութեան թոթափումը հայ ժողովրդին բաժանում է բարրարօտական անցյալից և կապում քաղաքակրթութեան դարի խոստացած առաջադիմութեան հետ: Եվ հենց այստեղ վնասի դադարաւարական հանգույցներում ի հայտ է դուրս հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշման խնդիրը, որ հեղինակը թրծում է ջերմ վզացումներով՝ «օրհնվի էն սհաթը, որ ոսի հայոց իս աշխարհը մտաւ ու զլըքաշի անիծած լար շունը մեր երկրիցը հայոց»:

Արուսեանը ձգտում էր ոչ միայն կանխել աղջային պեսիմիզմի հոգեբանութիւնը, այլև հայ ժողովրդի հերոսական ոգու հայտնութեամբ համատեղ նրա կենսականութեանն ու գոյութեան իրավունքը: Այս իմաստով հայ մոլորի մեծութեան ցիֆերամբը վնասում ոչ միայն ինքնաճանաչման կոչ էր, այլև սպառնալի սուղարարք: Պատմութեան ողբերգական հանգույցներում մաքառման ու հերոսութեան ոգու հայտնարկումը մի և մի դրույթ էր. սրպիւղի Լեւոնտիանը ի լուր աշխարհի պարզեր հայոց աղջի գոյութիւնը: Իրավունքը. «Ով թուր ունի առաջ իմ դիմին խփի, իմ սիրտս կ'ընկնի իր արմատիցը»: «Ով թուր ունի առաջ իմ դիմին խփի, իմ սիրտս կ'ընկնի իր արմատիցը»: «Ով թուր ունի առաջ իմ դիմին խփի, իմ սիրտս կ'ընկնի իր արմատիցը»:

յաժ անհրաժեշտություն։ Այս իմաստով էլ պատմավիպի արժեքնանկան բմ-
րուժումը արդյի գեղարվեստական յուժում է ստանում։ Եվ երբ Հայաստանին ա-
րյաւումովիւ է աւ յիւայն պատմական իրողությունների հալոստոխությամբ,
այս ասյն իմաստով, որ ժողովրդի պատմություն դոյրն է կայակցում, նրա
հոգեբանությունն ու կերտոյտոբը վաղերուցիւմ պատմության փխխասփա-
յությամբ։

Պատմական անցյալի գորովիղներն անիմաստ են, եթե հոգ չեն գրտ-
նում ներկայի ժեղ։ Արտվյանք կամբջում է անցյալը ներկայի հետ, միացնում
ժողովրդի պատմության թէլիւր, գործնական աղղայահալոստոխության նշանա-
ւան պարգում հայրենիքի և հայրենաոխրության զաղախարք։ Գեղարվեստա-
կան հետաքրքիր աոոցիւցնաներով և փխխասփայակաի խոր իմաստափո-
րումներով է գրողը վնպի հիմնաղրութի մեղ հայտնաբերում աղղ գաղափա-
րը։ Նու բացում է աղղարհի յանահմտնության աոեղծիւթենքը՝ քնություն,
ախեղերը, առոված, կարողում մարդու բնական զղաքմունքի բարք Էջնր, յա-
փում աղղ ամենը երկրային անցողիկ զոյության խորհրդով և այս ամենի դի-
մաց պարզում հայրենիքի ու հայրենափրությունը որոյիս կյանքի ու զոյության
զեւագոյն նպատակ։ Մարդիկ հեղում են իրենց յանկան, զղաքմունքնե-
րը, սիրում են սրպեն ընկեր, բարեկամ, տխրում ու ողորում են իրենց կոոուս-
տը, հանուն զղաքմունքի դիմում անձնադհոթյան րալց կա մի զաղափար,
որ նոյնպիս արժանի է սիրո, փշտակցության և անձնադհոթյուն՝ հայրե-
նիքը։ Այս անհրաժեշտությամբ է գրողը հայտնվում վիպական պատումի
հանգոյցներում։ Նա քանտատեղծացնում է մարդկանց զղաքմունքները, վիշ-
տըն ու տառապանքները, սրպիսգի ինքն էլ իր հայրենական վիշտը րաքի
մարդկանց ու աղղարհի առոյց, հոյշի նրանց փուղքի ու հիշատակի վհհո-
թյունը ալն անձնադհոթյան, որ արվում է հանուն աղղի ու հայրենիքի։

«... Մխր մեր աղղը, որ խնցժ ա մնաքնլ, թրի, կրակի նսիր, բարքի պատ-
հաոն էս ա, որ մեղ մեկ տուղ յի ըլում՝ թե մեկը ո՞վ հնը, մեր հալոտն ի՞նչ
ու, ինչ՞» համար հնր էկնլ աղղար քո զայիս ենք, քոս դնում, ալալն են
պատում վնպի հնրաները ժողովրդի աղղայիի զղաքումներին ալս տուրլայիին
զեղումները ոյալով։ Արտվյանք ձղտում էր ալն րարքայքնի զղաքարալա-
կան խնրաղիտակցության։ Այս ուղինիրում է նա գտնում իր զլխալոր հե-
րաթի՝ Աղաոս կերպարի զեղարվեստական զարգայման երքին իթնր։ Պատ-
մական հեռաաոսություն և աղղարհալալաքի խոր զեղարտոլգմին պիտի վե-
րարդիլ ալն փաաաը, որ ովերը Հոյաստանիի հեղինակը իղեալ-հնրոս է
ղարհնում ժողովրդի մարդուն։ Համաղղարհալային ոոմանիղմի պատմության
միս րալալիկ արինակներին է դա, էրը զեղաղիտական իղեալի աղղալն մեր-
ժեղում է իրականությանը։ Աղաոսին իղեալականի և իրականի մի հետարք-
քի ձոյվածք է։ Գոնեղով իրականության մեղ, գրողը նրան րարքացնում է
աղղ իրականությունից, ուտում սոմանթիկական անհատի բնորոշ զեղնով և
հակաղրում նոյն միցալալրի ուլանղակաիս սոմանափալնությանը։

Աղաաաաիրության մի բնամին տրվածք խոհական երանց է տալիս Աղա-
աոս բնավորությանը։ Նա փորհում է յուրովի բմրոնիկ բնության ու տիեղերքի
զաղաքիները և մի տարերալին պանթիղմով սոզգում է տրարքողորհո-
թյան աոեղծիւթի մեղ։ Աղաաղ իսկ րնության հրալքը, տիեղերքի իմաստուն

նյութատիպական վածությունն ու ներգաշխակությունը կյանքի մի ուրույն փիլիսոփայությունում են լուսավորում Աղասու ռումանիական բնադրը: Եթե ազատ է բնությունը, ուրեմն ազատ է ծնվել նաև մարդը, եթե արարիչը բարեզույց է բնության շոյալ Հրաշալիքներով, ուրեմն մարդն էլ պետք է բարի լինի մարդու հանդեպ և անուն թողնի բարի դործով, Աղատասիրության այս զվաղումն Աղասու էության մեջ վերաճում է ավելի մեծ ընդհանրացման և ի վերջո հանդում ազդի ու հայրենիքի ազատագրության զազալարին: Եթե բռնությունը հերքվում է քանականությամբ ու բնական ազատությամբ, ուրեմն մի ազդի բռնությունը մյուսի նկատմամբ իրավունք չէ, այլ անարդարություն: Եթե բռնությունն իրավունք չէ, իսկ զործող օրենք է, իսկ ազատությունն իրավունք է, բայց օրենք չէ, ուրեմն բարոյախոսությանն ու աղոթքին ապավինելը սին պատրանք է և բռնությունը պետք է յնչպես ըսնության մեջ, Ինչպես տեսնում ենք, Արտվյանը վեպի զազալարական դրությունները չի արտահայտել մերկապարանոց տիրադնեքով և արդեն գեղագետ դրանից տվել է հոգնքանական ու փիլիսոփայական լուծումներ:

Ուները Հայաստանին» մի անկրկնելի գեղարվեստական համապատկեր է, ուր արտացոլում են դստի դարաշրջանի սոցիալ-փիլիսոփայությունը, կյանքն ու կենցաղը իրական, գունեղ, կենդանի պատկերներով մեք: Արտվյանը հայտնաբերեց հայոց աշխարհաբար լեզվի հարստությունը, հմայքն ու ճկունությունը, նրա գեղեցկագրական անսահման կարողությունը:

50—60-ական թվականների հայ իրականությունը հատկանշվում է տրտմանական, քաղաքական կյանքի վերելքով: Կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը նոր տեղաշարժեր է ստեղծում հասարակական կյանքում, նպաստում մշակութի և մտավոր զործունեության ալյնալ քնազավանդների ու կուլտուր-կրթական ձեռնարկումների աշխուժացմանն ու առաջնթացին: Ստեղծվում են բարեգործական ընկերություններ, բացվում դպրոցներ, հիմնադրվում թատրոններ, ընդլայնվում են հասարակական մտքի հետաքրքրության շրջանակները, բուռն վերելք է ապրում հրապարակախոսությունը, ձևավորվում է հեղափոխական-գեմեկրատիզմը որպես դարաշրջանի մտածողության բործրագույն արտահայտություն:

50—60-ական թվականների դրական շարժումը հատկանշվում է գրական տարբեր ուղղությունների ու հոսանքների գոյակցությամբ: Թեև կուսիցիզմը զենես հարատեսում էր, այնուամենայնիվ ալն դադարել էր գործնական ու տեսական հարց լինելուց: Բայց արդեն ձևավորվում է գրական մի նոր ուղղություն՝ ռեալիզմը, իսկ ռումանտիզմը տվելի ու ավելի էր ցուցադրում նրկփնդկումը՝ առաջադիմական ու հետադիմական թների:

Սարսափած եվրոպայի քաղաքական ցնցումներից ձևունդ ուռած հասարակապետության ուրվականից, հայ «ազգայնիները» ձգնում էին հայկական միտքը հեռու պահել այդ գաղտփարների ներթափանցումից: Անտաղմ ու մանտիգմի առավել ալքի ընկնող զազալարախոսներն էին Զամուռյանը,

Գորկոտեան ուսանողների հավաքուլթնելում ստեղծվեցին հայկական մի քանի ազգային երգեր՝ Գ. Մխրիմսոյանի «Հայոց ազգիկները», Զ. Պատկան-յանի «Բնծ համար չէ դարնան դալը», Գ. Դոդոխանի «Միծենակը», Խ. Ավաղյանի «Հայոց զինին», որոնք այսօր իսկ տահապետում են իրենց հմայքը:

Ռոմանտիկական ուղեղիան թոթափում է «Երկիր դրախտավայրի» տեսիլ-քը և շոշափում իրական հայրենիքի մասապատկերը, որն այնպես զեղեցիկ է ուրվագծվում Ն. Ռուսինյանի «Կիլիկիա» քանաստեղծութան մեջ.

Երրոր քացվին դոներն հուսո,
Իվ մեր երկրեն փախ տա ձմեռ,
Ջրնաղ երկիրն մեր Արմենիս,
Երբ փայլի չար քաղցրիկ օգեր,
Երրոր ծիծառն ի բույն դառնա,
Երեսը ծառերն հաղնին տերե
Ցանկամ տանել զիմ Կիլիկիա,
Աշխարհ, որ ինծ հետք արե...

Հայկական ուղեղիան հեղափոխական լիցք է ստանում. Մ. Նալբանդյանը երգում է մարդկութեան ազատագրութեան քաղաքական հիմնը, Ռ. Պատկանյանն իր ազգային-ազատագրական երգը նշանաբանում է «ազմի քնա-րով», Ս. Շահազիզը ռոմանսներին նվազը խլացնում է մարտակոչի հրավե-րով, Մ. Պեշիկիսիզյանը հնչեցնում է Զնթոնի հերոսամարտի հավերժու-թեան երգը:

Բայց երբ տեղի են տալիս ազատագրութեան ռոմանտիկական հույսերը և լուսւմ է Պատկանյանի «ազմի քնարը», Շահազիզը ինքմիշտ հրաժեշտ է անում ազգային, իսկ Պեշիկիսիզյանն անծնատուր է լինում մուսլու ու մահաճաշտ էլեզիային, սաղարեղ է գտլիս Պետրոս Դուրյանը՝ ազգային վիշտը վերադրելու որպէս համաշխարհային թախիծ:

Էական տեղաշարժեր են տեղի ունենում դրամատուրգիայի քննադա-ւում: Կլասիցիզմի ազդեցութունն այստեղ քաղական տեսիլան եղավ: Եթե սորեմտահայերը նախապատվում էին կլասիկական և պատմա-ռոմանտիկա-կան դրաման, սաղա այնքա՛հաջ թատրոնն ու դրամատուրգիան հակված էին առաջնութեան տալու ռեսիտուտական կուտակերութեանը:

Պատմա-հայրենասիրական դրամայի անցումը կլասիցիզմից ռոմանտիզ-մին վաճախացից ժանրային մի սիւպո, որը հատկանշվում է ռոմանտիզմի և կլասիցիզմի սրտայն համադրութեամբ: Միջակա տեղ դրավելով կլասիցիզ-մի և ռոմանտիզմի արանքում, այդ դրամատուրգիան սահապետում էր զլասի-կական դրամայի որնքները, բայց միաժամանակ յուրացնում էր ռոմանտի-կական դրամայի սկզբունքները: Պատմական հանդամանքների քաղաքական որութունն այստեղ ավելի էր գործում, քան դրական ավանդութիւնը: Այդ փ-ժամանակ էր, երբ թատրոնը ամբիոն էր և կուլված էր ազգերու հասարա-յան մթնոլորտի վրա: Ռոմանտիկական մեղոգրաման տնկատար էր Վնլում այդ պահանջի տեսակետից և հայ դրամատուրգները ձեռք էին մեկնում Վոլտե-րին: Այն, ինչ ամենից ավելի հատկանշական է հայ պատմա-հայրենասիրա-կան դրամային, դա նրա քաղաքական-տնտեսիցիոզ բնութիւնն էր, արձարծա-

պաշտօնական սրբիական շնչով ամփոփված։ Պատմական լուսնյայի համայն-
ման զրկողներին մեջ որովա քաղաքական դեպքերն ակնարկող այդ զրաման
հատկանշովում է հեթանոսական արտահայտություններով, բախանցիկ ակ-
նարկումներով, հուշող իրադրություններով, Հերոսները հանդես են գալիս
սրտյան առաջադրված թեզերի արտահայտություններ, զործադրության հանդաման-
ներն ու հոգեբանական վերապրումները տեղի են տալիս զաղապարական տի-
րազների առաջ։ Դերասանի խոսքը շատ անգամ ուղղված է յնչուսմ ու շ թի
դիմացինին, այլ հանդիսատեսին, ուր լուսնյակն արձագանք էին գտնում
նրա ակնարկներն ու պաթետիկ-հայրենասիրական կոչերը։ Դրամայի հաջո-
ղության դադարները ոչ թե նախնականական էր, այլ էթիկականը, սքսում որ
հաջույդ էր տալիս հանդիսատեսի ազդեցին-հայրենասիրական զոտցումնե-
րին։ Արանով պետք է քաջաբերել Արապիոն Հեքիմյանի («Արապյան և Սո-
թենիկ», «Համայն և Աշխատ», «Մամուլ» և այլն), Հակոբ Կարենյանի («Շու-
րանիկ», «Վարդան Մամուլիկյան»), Թովմաս Թարգյանի («Հովանի գեղեցիկ»,
«Մամուլ», «Հեթանոս») և այլ հեղինակների զրամատկական հրկիսի հա-
սարակական հնչույթը, զրամաններ, սրանք զրված լինելով որով պահանջի թի-
յադրանքով, այժմ միայն զրական-պատմական նշանակություն ունենին։

Ինչ է ուրուցանում պատմա-հայրենասիրական զրաման։ Առաջադրելով
ազդեցին-ազատություն, պատմա-հայրենասիրական զրաման
փորձում էր պատմության դասերի մեջ կուսել ազգային զթրախություն յա-
րիքը և պատեհի այն, ինչը արժանի է զոտապարտման։ Եվ նրանք գտնում են
այդ յարիքը ի զման զավանդությունն ու անմիարանություն։ Այստեղ էլ յու-
թում են պատմա-հայրենասիրական զրամայի զաղապարական ու զհար-
վանատական հանդույցները, ինչպես ու հակադրությունը հիմնում են զմ-հանդի-
ման, կանխորոշում հերոսների վարքը՝ քարի կամ յար և յուժնում հանդույցը
քարու հաղթանակով։

Մինչդեռ արեւմտահայ զրամատուրգիոն կլասիցիզմից ումանտիզմին
անցնելու և տրդիտկուն թիմայի որոնումներով էր զրազված, արեւմտահայ թատ-
յոնը իր տրվիստն էր կատարելագործում տեսլիստական կատակերգույան
քնազավանդում։

Արեւելահայ զրամատուրգիայի զարգացումը, որ զգալի չափով պայմա-
նավորված էր ազգային թատրոնի ստեղծմամբ, նախապես ուղիկցվում է տե-
սական պայքարով։ Ո՞րն է հայ թատրոնի ու զրամատուրգիայի ուղին՝ պատ-
մական անցյալը մեծարող դասական ողբերգությունը, թե կենցաղային տե-
լիստական կատակերգությունը։ Առաջադրված հարցը ազգային պահպան-
դականները յուժնով էին հոգուտ դասական ողբերգության, հեղեղով կենցա-
ղային կատակերգության «գոհիկ» արվեստը։ Դեմոկրատական հասանքի զր-
թողնելն, ընդհակառակը, ուշադրանք էին տեսնում կենցաղական թատրոնի ու
զրամատուրգիայի սկզբունքները, այստեղ նշմարելով ժողովրդի առաջադի-
ւությունն ազգային ու ազգային ինքնագիտակցության խորհուրդը, Գրա-
կան քանակներն այսպես էր տեսլից՝ հաղթանակով, որը մեծապես խնա-
ւում էր տեսլիստական կատակերգության զարգացմանը։ Ասպարեղ են զայն
մի շարք զրամատուրգներ, զրվում, բեմադրվում և հրատարակվում են տա-
յակ ողբերգություն ու կատակերգություններ։ Ն. Աղաթանյանի «Կա-
յի կորած»

50 ոսկի», Ն. Փուդինյանի «Հազար թումաննոց կարա», «Դալայ Ղադո», Գ. Երմուզյանի «Իմ նշանածն Լեւոնի տ», «Աղագային հարստե՛ք», Միք. Պատկանյանի «Լիջի մարդ կու՛մ մոգե՞քու», «Մեկը նշանած մյուսը կին», «Սատանի փայ», «Սուտ բուրեկիմ», «Փաղբի հանաք», Միք. Տեր-Գրիգորյանի «Պառվեհրուն խրատ», «Ու՛լ է մեղավոր», «Վայ քի իմ վեշեր», «Էս էլ քեզ դալալութուն», այլ հեղինակների տրիստերը և, վերջապես, Գ. Սունդուկյանի Լրիկերը հիմք են դնում հայկական ռեալիստական դրամատուրգիային:

Առավել դժվար էր ընթանում գեղարվեստական արձակի Անավոյման սյուռընար:

Նկատելի փաստ է, որ հայ նոր արձակի սկզբնավորումը առավելապես կապվում է վեպի հետ: Վեպը ավելի շուտ ինքնորոշվեց և ավելի շուտ դառավ ազգային ձևը, քան «փոքր» ժանրի արձակը: Այսուհանդերձ, այստեղ ևս նրկատելի էր որոշ շարժում և ժանրային որոնում: Մամուլի թերթներում հետզհետե լույս են տեսնում ըարոյախոսական դրույցներ, մանրապատումներ ու կենցաղապատկերներ, որոնք մի կողմից ժանրային խոսքի ձևեր են որոնում, մյուս կողմից գեղարվեստական մտածողությունը մերձեցնում կենցաղագրական ռեալիզմին: Գրական այս նախափորձերի կողքին երևան են Կարին Եսվկենը ու Կատմվածքներ՝ արդեն ժանրային տարատեսակների տիրույթական որոշումներ:

Գեղարվեստական արձակի առավել տիրապետող ժանրը՝ վեպը, արդեն 50—60-ական թվականներին հանդես էր գալիս իր ներքին ճյուղավորումներով՝ սենտիմենտալ, ազգային-ռոմանտիկական և կենցաղային-սենտիմենտալ:

Սենտիմենտալ վիպագրության ամենաբնորոշ օրինակը Հ. Հիսարյանի «Խոսքով և Մաքրուհի» (1851) վեպն է: Սյուժե ընտրելով դժբախտ սիրո պատմությունը, հեղինակը փորձում է հաստատել ճակատագրի ու նախախնամության զոյությունը: Միասփյգիզմի ու ֆատալիզմի շատազովության այս հետադեմ հայեցողությունը քաղաքական կերպարանք է ստանում նույն հեղինակի մյուս վեպում՝ «Ենեմ կամ կատարածն աշխարհի» (1866), սուր մտղձ է թափվում դեպի հասարակապետություն դիմորոշված հայ մտավորականության հասցեին և ապակալիպտիկ թվերի մեջ գուշակում նևոի ձեռնդն ու աշխարհի կործանումը:

Ստ. Ռսկյանի «Հայ դյուցազնուհի մը», Խ. Մխաթյանի «Սմոփիա», Ա. Հալիբեյնու «Երկրպա» վեպերն այլ ուղի են դժում արձատահայ վիպագրության մեջ: Առաջադիմական ռոմանտիզմի այս գրողները նախընտրում են ազգային-քաղաքական թեման, վեպը ծառայեցնում ազգային-ազատագրության գաղափարների արձարժանքը: Պատկերելով ազգային կացության սարսափները, նրանք մի կողմից քարոզում էին հայրենասիրություն, արթնացնում ազգային արժանապատվության զգացումը և մյուս կողմից փափայում ազգի ազատագրության ռոմանտիկական երազները:

Հայ կնոք սիրանքի յեզհնդանման մի պատմի սյուժեով Ստ. Ռսկյանը «Հայ դյուցազնուհի մը» (1859) վեպում պատկերում է պարսկական ռոմանության սարսափները և միաժամանակ վեհացնում հայ կնոք ազգային արժանապատվության գզացումն ու հերոսական ընավորությունը, խաշատուր Մի

ուսմանը «Առօրին» վերաբերյալ գրավորում է հայկական մարտի ու ձիթի ստեղծագործ կարողությունը:

Ու. Հայկունու «Երկրորդ» (1861) վեպը պատկերում է թուրքական բռնապետության աղետներին ենթարկված հայ ժողովրդի իրավազուրկ կացությանը և խաղաղ հերոսի ալլաբախական խոհերում տրտնաջայտած հայրենիքի սերն ու կյանքը, ազատագրության հույսն ու էությունը:

Արեմտահայ վիպագրության մեջ առանձնահատուկ տեղ է դրավում «Աղային» («Աղայի հիքնայնի»), որը ժամանակին որոշանալ է Մ. Նալբանդյանի բարձր գնահատականին: «Աղային» լույս է տեսել 1851 թվականին՝ հայաստանում առաջին անգամ: Բնագրի պոետիկ հիմքում առաջացած դրամատիզմը և արտապատկերողական լեզուն, հեղինակի դատապարտում է այդ իրողությունը և առաջադրում ազգային միասնության զարգացումը: «Աղային» հարուստ է ռեալիստական պատկերներով, սոցիալական արժանապատեհան բուրժուազիայի կենցաղային ու ընտանիկան բարբարի սուր մերկացումներով:

Արեմտահայ վիպագրության ժողովրդային ուղին կանխորոշվեց ի. Արեմտյանի «Վերջ Հայաստանի» հայտնությամբ՝ 1858 թվականին: Նա դրական ուղենիշ հանդիսացավ արեմտահայ վիպագրության առաջին ևս մեկ թելիքի՝ ազատագրական-ռոմանտիկական, որի առաջին նմուշները տվեց Բաթթին («Մարտի», «Վարձ») և կենցաղագրական-սոցիալական, որը զննարկվեց առանձին արտահայտություններում՝ Մ. Նալբանդյանի «Միևնի խոսք», մյուսին՝ հարստի «Մեծահարսություն», Պ. Պոստոլյանի «Մարտի», Ղ. Աղայանի «Արեմտյան և Մանվել», Գ. Տեր-Հովհաննիսյանի «Տեր-Մարգրիտ» ստեղծագործություններում:

Գարրիբեի Տեր-Հովհաննիսյանի (1837—1920) «Տեր-Մարգրիտ» վեպը լույս է տեսել «Հյուսիսային» ամսագրում՝ 1861 թվականին: Թեև այն անավարտ է (ինչպես հավաստում են փաստերը, վեպի ապագրությունը կասեցվել է պահպանողական տարրերի բանավեճի պատճառով), բայց անկա համարվածները ճշտեց են տալիս, որ վեպը օգտիւն-կենցաղային մի իսկական պատմություն է հայ հողերը դուրս հասցնելու Հեղինակի ստեղծել է Տեր Մարգրիտ հավաքական ախյուր, որը խոստում է հողերը դուրս արտապատկերող զանգուր՝ ալլաբախում, շահապետություն և մտավոր սահմանափակություն: Այս առաջին ռեալիստական ընդհանրությունը նկատելի առնելով, Մ. Նալբանդյանը Գ. Տեր-Հովհաննիսյանին անվանեց «հայկական Գողգոթա», ակնկալելով դրական մի «փայլուն գալուց»:

Մ. Նալբանդյանը թողել է դրական-հրապարակախոսական հարուստ ժառանգություն: Լինելով զարազգյունի հայ ամենախոշոր անհատականություններից մեկը և ուղղություն ու ընթացք տալով հայ հասարակական մարտի պատմությանը, նա ուղղուն անդ հասկացրեց իրեն մասն հայ պրակտիկական պատմության մեջ որպես բանաստեղծ, արձակագիր և դրական քննադատ:

Մ. Նալբանդյանի պոետիկ հարուստ է թեմատիկ որոշումներով ու արժանապատեհան մոտիվներով: Նա գրել է հայրենասիրական բանաստեղծություններ:

⁷ Վեպը հայերեն լույս է տեսել 1953 թ. Գ. Ստեփանյանի թարգմանությամբ:

(«Հիշենք», «Մամիկոնյան մեծ Վահանի պատասխանը», «Օշական», «Խաչ-
յացի աղջկա նրդր» և այլն), երգիծական ոտանավորներում ձաղկել հետամը-
նացությունը, ազգային մեծատունների ու հոգևոր դասի արատավոր վարքա-
ղիծը («Հիմարաց ուսման վերա ունեցած կարծիքը», «ԿУ ХОРОШО», «Ճշմար-
տություն», «Հայ մարդու հայրենիքը», «Անորյա աշխարհ», «Աղցմիք», «Գըն-
դուկ պոշատ...»), ներքողել նրենի անունների հիշատակի մեծությունը («Հեն-
րիկոս Թովմաս Բերլի հիշատակին», «Թ. Բ. Թոսսոյի հիշատակին»)։ Սա-
կայն նրա պոեզիայի ամենաարժեքավոր էջերը կազմում են խոհական-փիլի-
սոփայական ռանաստեղծությունները՝ «Վաղող ջրին», «Անցած օրերի», «Մը-
տածություն», «Հուսին», «Բանաստեղծ», «Ապոլոնին», «Մանկության օրեր»
և այլն։ Բանաստեղծը ձգտում է խմբատավորել իր գոյությունը մեծ իդեալնե-
րի որոնումով, Պոեական այս մտորումները փիլիսոփայական ընդհանրաց-
ման են հասնում «Ազատություն» ռանաստեղծության մեջ, որը հայ պոեզիա-
յի դուխ-գործողներից է, ազատության մի խեղճական հիմն.

— Ազատություն,— դռնիցի,—
Թող որոտա իմ պլիտին
Փայլակ, կալծակ, հուր, երկաթ,
Թող դավ դեն խնամին,
Ես մինչ ի մահ, կախադան,
Մինչև անարդ մահու սյուն,
Պիտի գոռամ, պիտի կրկնեմ
Անդադար ազատությոյն...

Նախադասին խոհական-փիլիսոփայական քնարերգությունը մեծ գե-
ղստանների պոեզիա է, որ աղղային իդեալներն ու անձնական խոհերը քարծ-
րացվում են տրամադրությունների համաժողովային հնչման.

Նշանակալից է նախադասին դերը հայ զեղարվեստական արձակի ձե-
վավորման պատմության մեջ, «Մինին խոսք, մյուսին հարսն» և «Մեռելա-
հարցուկ» երկերն արեելսահայ ռեալիստական վիպագրության առաջին նը-
մուշներն էին։

«Մինին խոսք, մյուսին հարսն» (1857) վիպակի սյուժեն վերցրած է նոր
նախնիների կյանքից, Հայսինկի համալսարանի ընդհատական ֆակուլտետի
աւարտած Գեորգ Շահումյանը վերադառնում է հայրենի քաղաք լուսավո-
րության տարածելու խանդավառ ցանկությամբ։ Սոցիալական արմատական
բախումներ չեն ակնկալում պաղոսիարական նրիտասայրը նա ընկաղատու
1 հետամտաց քարքերն ու կենցաղային նախադարձությունները և շատ շուտով
փրին ումբողջովին գտնում բախման հանգույցում. որից, —
զո հաղթանակով։ Ակներն է, որ նախադասին վիպի կոնֆլիկտին աւել
ուսավորական ռեալիզմի յուրահատուկ բարձրաբանակուն լուծում սա-
կայն դա քնավ էլ յի բացատում հայ վիպագրության սոսաղին նմուշներից մե-

(«Շխոսիստիպալ», 1859, № 8—10) վիպը, ուր պրոդի ռեալիզմը
սոցիալական խոր թափանցումներն է հակադրում սիրապատում սյուժեների.

սրտնք յօտ մի որոշ գրական կարծիքի, պարտադիր են մեզի համար նայ-
քանդակներ վիզյական իրականություն է դարձնում հասարակական կյանքի
բաղադրիչն հար ընտանիքներ, ոչովեն, կոնֆլիկտը, դադարախախտի հան-
գույցը կոտորելով հասարակական հոսանքներին և դրանց կրող սոցիալական
ուժերի քաղաքական վրա՝ լեզվի գաղտնիության հերոսը՝ Կոմս էմմանուելը յու-
րավորության, աստվածաբանության, գիտության ու հշտություն հայրենասիրու-
թյան ցուցանիշ է, իսկ հակառակները՝ Շաքարյանց, Մանթալյանց և արանց
հավանավոր քուրճուս Հովնաթանյանցը՝ խաղաղամտության, անապոշտու-
թյան և կոյր նախապաշարմունքի կրողներ, որոնց անհնազանդությունը, կեն-
ցողն ու ընտանիկան քարքերը ենթարկվում են սուր ծաղրի ու քննադատու-
թյան:

Մ. Նալբանդյանի անվան հեռ է կոչվում հայ գրական-քննադատու-
թյան կոչումը, Հիմնավորելով քննադատության անհրաժեշտությունը և շո-
փանիշ դիտելով այն սերնդի անհիշելի լուսավորության աստիճանիս, Նալբան-
դյանը, մտածողության, շնչում էր քննադատության դերը ազգային գրա-
կանության դարգացման գործում: Մենք ազգը,— գրում է նա,— որ շունի
կրիտիկա, յունի և մատենագրության. պատճառ՝ մտածողությունն առանց
կրիտիկայի, միևնույն է, ինչպես մարմինն առանց հոգու:

Նալբանդյանի քննադատական հայացքներին առանցքը տեսիլքն է: Առա-
ջադրելով կյանքի ու գրականության փոխադարձ կապի պահանջը, նա դե-
ղարվեստականության շափանիշ էր պարզում հշարտությունն ու քակա-
նությունը, դեղնեղի հակադրությունը կապում կյանքի ու քննության հետ,
էական է դիտել, որ ռեալիզմի դեղադրություն հարցերը Նալբանդյանի քն-
նադատական հայացքներում չեն արտահայտվում սոսկ դործնական նշանա-
կություններ, այլ ստանում են տեսական-փիլիսոփայական հիմնավորում: Այս
տեսակետից ուղղադրվ են հատկապես «Հեղելը և նորա ժամանակը», «Եղ-
խարհարարի քերականության ներածություն» և «Կրիտիկա Մոս և վարդի-
թերիս աշխատությունները, «Կրիտիկան» գրական երևույթներին դեղադրու-
կան փիլիսոփայական վերլուծության մի քանադիկ որինակ է և որպես աշ-
պխան մնում է հայ քննադատական գրականության դասական նմուշներից
մեկը:

Առաջին չափածո գործերը Ռաֆայել Պատկանյանը տպագրել է Գ. Պատ-
կանյանի «Արարատ» շաքարթությունում՝ 1850 թ., բայց նրան ազգային բա-
նաստեղծի համարվ ընդեն «Արարատ» արտասուրը» (1855) հայրենասիրական
լիրիկական ասքը, որը, հիմնով, դեղն արեւելահայ ազատագրական-հայրե-
նասիրական պոեզիայի ողին:

Հակավին 50-ական թվականներին Ռ. Պատկանյանը առաջադրում էր ազ-
գային-մատվոր գործունեության մի ծրագիր, որը ընդդրում է նրա պոե-
զիայի ողին և ուղղությունը: Մերժելով սենտիմենտալ-քաղաքական ազ-
գասիրությունը, նա դրան հակադրում է ակտիվ հայրենասիրության մի լու-
րերում, որը պայքարի ու անձնագործության, զենքի ու արյան հատուցման
մեղ էր գտնում ազգի փրկությունը: Այստեղ իսկ օրինակ պարզելով Գուստավ
Մոլլերի, Վիլհելմ Տեյխ, Դմիտրի Դոնոկոյի, Պուշկոյի, Ստեփան Ռաֆինի
անունները, Պատկանյանը ստեղծում է հայ ողմտական բուռնարի քա-

Նստակազմական կերպարը՝ Հանձնի Ազատ, և Քյոռ-օղլու, որոնք մարմնավորում են ազատագրական պայքարի իր իդեալը («Ազատու մօր հրքը», «Քյոռ-օղլու» և այլն):

Պատկանելիության հայրենասիրական օգնողիան առաջադրում է մի ուրույն պատմահայեցողություն. կի՛ն մի դեպքում պատմական անցյալը հայելի է դառնում անհրաժեշտ երկկան ոգեշալու համար (սկիզբի արտասուքը»), իսկ մի այլ դեպքում պատմության էջերում կարդում է ազգային զթրախտության շարիթը (Քաջ Վարդան Մամիկոնյանի մահը» պոեմը), ապա մի նրբորդ հետևողությամբ, նա մոռացողության է կոչում անցյալի հերոսներին և մարտաբանի կարգում ներկա սերնդին (Քշալ պատանին երգում է»):

Աղատագրական պայքարի ուժանտիկական մարտակոչը, սակայն, անխտուն քառասունըծական ներշնչում էր Պատիկյանի պոեզիայում: Նրան յարահատուկ էր մի զգոն ու մտքակոչ հայացք իրականության հանդեպ: Իմ այստեղ ուժանտիկական հնգնանքը մի սուր գնեք է ներկայանում ծաղրի-լու իրական-ալյանդակը, այն, ինչ դեմոնիթաց է առաջադիմությանն ու ազատագրության իդեալի կենսագործմանը («Մայրաքաղաքում կրթած հայ հրի-տասարդ», «Մայրաքաղաքում կրթած հայ աղջիկ», «Այնն տանն է», «Շայն է հայություն», «Բարոյավնայ» և այլն):

Պատկանյանի պոեզիան մի որոշ չափով տուրք տվեց ազդեցին ուսման-տեղմի վերադասական պատրանքին: «Տարաշխարհիկ» երիտասարդության հայ-րենասիրական հավիրիդ էր սնվում այս ուսմանտեղմը, երկատասարդութուն, որ զաղափարներ էր մտորում և ծրարերեբ հորինում սղեղնեցիկ հնովում», ա-մենք խորապակս Եանիսիրու ժողովրդին, առանց շղարայնի իրական այն ու-մենք. ուսման պիտի իրականացնեին ազատարարական պալքարի գործը.

1866 թ. Պատկանյաւնը տեղագիտելու մէջ էր նոր նոր: ինչն տեսնելու համար իրականացուցաւ իր անհատական զոհողութիւնները: Այլեւ չէր հնարում բանաստեղծի ազգային-հայրենասիրական ցնարը և երբեմնի մարտական բանաստեղծի դիրքում է արժանի ու լափածո երկեր՝ նոր նախնականի բարբառով, և հենց նոյն միջավայրի կենդանի ու բարեկեցիկ թնամունքով: Գրողը սուր ժողովի է եմբարկուտում տեղական միջնորդի ու բարեկեցիկի սոցիալական լարարկումները, ընհաղատում հեռամասնացութիւնն ու զաւթապանն օտարման փոխարէնը, պատում ազգային օրարարներին՝ երեսպաշտ դիմելով: Բարբառային արձակ գործերից ու շարժումի ն հատկապէս «Զախտ», «Փորսուղին Ամաղ», «Պայ արդար», «Նոր տուն», հին տուն», «Բոլորական մեղքներ», «Խոսքիւն» պատմականները:

70-ական թվականների լազալային-քաղաքական իրադարձությունները նոր
 րեկում առաջացրին Պատկանյանի ստեղծագործական կյանքում, Ռուս-թուր-
 քական պատերազմը վերստին հուսալիցում է հայերի ազատագրության ու-
 րազանքները: Դեռ Բուլղարիայի ազատագրության հեռավոր արձագանքն ու-
 րին էին լավում, նրա Պատկանյանը գույակեց նաև Հայաստանի ազատագրու-
 թյան արշավախմբի նրա ռոմանտիկական պոեզիան ամբողջ տարերքով հանձ-
 նելում: Երկուերի պահի զգաձիզ ապրումներին, Մեկ մեկու հարողում են
 մարտական անասուղծությունները՝ «Մշնդու հեկկանեք»
 «Բանեցոց աղոթքը», «Վանեցի մոր նրդը», «Վանեցի գեղջուկի տաղը» և
 այլն:

նա հայ առաջնության զրաժամտութիւնը բարձրացրեց սոցիալական մէջ ընդհանրացումները և զեղարվեստական կատարելութիւնը: Սունդուկյանը ըստ էության զեղարվեստական մնայուն կերպարներ էր մի ամբողջ շարք, որոնք նախօրինակ հանդիսացան հայ քննադատական առաջին ապագա գրական տիպերի համար: Ժամանակակից, «էլի մեկ դուհ», «Բանդաճ օղակ», «Պեպո» երկերով Սունդուկյանը հայկական կուսակցութիւնը դուրս բերեց կենդանի արտակերպերի ներքոյ իր արտիստի և սոցիալական լիարժեք համարացրեց համարացիւնը: Իր արտիստական միայն կատարելագոյնը՝ նրա պիւնտերը սոցիալական զրաժամտութիւնը ևս մեծ քախումներով, հոգեբանական յուժանութիւնով և բարդ կոլորիտներով, մեծապատիւն արտադրելով բարձրագույն արտիստի սոցիալական և բարձրագույն աշխատանքները, Սունդուկյանը վեր է հանել հայ արտիստական բարձրագոյնի զարգացման գրգռիչը, շահաւորութիւնը և սոցիալական զգոյշութիւնը, մտաւոր սահմանափակութիւնը և կենդանի ճշգրտութիւնը, որ ամեն մի բարձր արտիստի տրոփում է շահախնդրական մոլորեցրի մէջ, Գրաժամտութիւնը խորապէս համակրելի և կարեկցել է ամբարդիւնքին ալի հարաբերութիւններին անմեղ գահերին: Սունդուկյանի պիւնտերը ջուղարում են հայկական արտիստական բարձրագոյնի սոցիալական կենսագրութիւնը:

Ամրատ Շահապիգ

Սունդուկյանի ստեղծագործական խիղախումը «Պեպոն» էր՝ հայ դրամատուրգիայի գլուխ-գործողը, Անփոխարինելի հմայքով օժտված ժողովրդական հերոսի հոյակապ կերպարը, համարձակ սոցիալական կոլորիտ, բնական խոսքի շնորհիւրյան լիութիւնը, շնորհիւր և իմաստավոր մենախոսութիւնը, գործողութիւնների զրաժամտիկական բնութագրը զեղարվեստական արտակարգ հմայք ևս տալիս երկին: Բարձրագոյնի և աշխատավարձի կանգնեցնելով դեմ առ դեմ, հեղինակը իրար է հակադրում երկու աշխարհ, որ ամենագոյնի աշխատավարձը վեհանույժ է իր առարկիւթիւթիւթ, արժանապատիւթիւթ, հոգու մարմնութիւթիւթ և խիղախ և հանդուգն բնորոշութիւթիւթ փրշում «վերին» հասարակութեան պայմանական պատրանքները:

Սունդուկյանը հայ գրականութեան իր զեղարվեստական մի քանի տիպեր՝ Պեպո, Զամբախով, Զիմպիմով և ուրիշներ. նրա պիւնտերը շուրջ հայրու տարի զբաղեցնում են հայ թատերաբեմը:

Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը գրական-հասարակական ճանաչում որպէս զրաժամտութիւնը՝ նա հեղինակ է մի քանի պատմական ողբերգութիւններ՝

«Կոռնական, ռկրյակ նրկրորդ», «Վահն», «Վահան Մամիկոնյան», որոնք մամանակին բնմադրվում էին պղտաճայ թատրոններում և բուն լիցոննեթյան արժանանում։ Որակալանքնով ազդային-աղատադրական շարժման իրողարժություններին, Պեշիկիսայլյանն իր ոգերգություններում փոփոխում է հայրենասիրությանը, պատմական Հայաստանի հերոսականությունը և, իցոյց գնելով զամառնություն և երկպառակություն իրեն ազդային դժրախտության նսխապատճառ, դատապարտում ու պատժում է այն որպես չարիք։ Ժանրի ասպարեզում Պեշիկիսայլյանի բերած նորությունն այն է, որ նա հրաժարվեց զրաբարից ու բժմր առամադրեց հանդիսատեսին հասկանալի բնույթի տղաբահարներ և, խախտելով դասական ոգերգության սկզբունքները, պատմա-հայրենասիրական դրաման մերձեցրեց սոմանտիզմին, յայն տեղ տալով հերոսների զղտցական-հոգեքանական ապրումների քաղահայտմանը։ Որքան էլ Պեշիկիսայլյանի դրամաները մամանակին մեծ որակադանք էին դառնում, այնուամենայնիվ, այժմ դրանք միայն պատմական նշանակություն ունեն։ Նրա առաջնորդ մնայուն երժեքներ ստեղծեց քնարական բանաստեղծության բնազավառում։ Նա դասվեց Հայ գրականության գասանականների շարքը։

Պեշիկիսայլյանի ոլոնդիան ումանտիզմի և դասականության մի ներդաշնակ ձուլվածք է, որն ի հայտ է քերում արվեստի կատարելության ամբողջ հմայքը, Պեշիկիսայլյանի գրական խառնմածքը չի հանդուրժում ուժեղ պոեթիկումներ, կրքերի հախսուն տարերք, փխխտվայական առեղծվածների ներխույզ որոնումներ։ Նա հանդարտ է, ներդաշնակ և զդուլուն։ Պեշիկիսայլյանի ոլոնդիայի ամենաստոր և փայփայած զողտփարը հայրենիքն է և հայրենապիրությունը։ Նա ոգեշնչվել է քաղադորձ նախնիների հերոսությամբ («Բերթոգական սդին Հայաստանու ի քուն», «Գիցազունը հայոց», «Զբոսանք լիրտաշեռի առքնոյ», «Ըրաւեր ի մարտ նարսովու մեծի», «Ի նահատակություն Վարդանունց» և այլն), վերապրել պատմական Հայաստանի կործանման էլիպիան, հուսալառվել ազդային դարթունքի ումանտիկ հովերով, քայց ի վերջո, փշրված հույսերով սնննատուր եղել տխուր մահերգությամբ։

Պեշիկիսայլյանի հայրենասիրական պոեզիայի յայտագույն նմուշներից են «Ծերն վանա», «Եղբայր հմք մեք», «Գարուն», «Ոհ, ինչ սնուշ և ինչպես դով...» և զվթունյան շարքի բանաստեղծությունները՝ «Հայ քաղորդի», «Ոհ հրազդովուն», «Թադումն քաղորդովուն», «Հայ քաղունհին», Որադործելով դեղիցիկ զգալմունքով փայփայված քնարական հայրենիքը, որպես անխորաբինելի կարտ, հոգու հանդրվան և մասունք դարձած հիշատակներ, քանաստեղծք անմահությամբ ի փառսպակում Զվթունի հերոսներին, որոնք նահատակությամբ հուսալառեցին հայ ժողովրդի ազդույին-աղատադրական պայքարի համար։

Ու ծափ դարկին մեր հարց ոսկերք,
Ձի չէ մեռած հայոց կրակ,
Ու քնհոգին այնչափ զոհեր,
Ձի լուծավ վրեժ յարեան փտակ-

ինչպես Մասիս, մայր իմ, և դու
 Ռուսիս լուրեր տար ի Զեյթուն:

Պեշիկթաշյանը հայ պոեզիան հարստացրեց սիրո և բնության բանաստեղծական զոհարներով, որոնք աչքի են ընկնում ձևի կատարելությամբ, Ներդրանակ ունենում ու երաժշտականությամբ: «Թույլ տուր», «Քնար և շիրիմ», «Աշուն», «Առ գնդիսուն Ալեմ-տաղի», «Գաղթի, իմ տաղը...», և այլ քնարական երգերում բանաստեղծը հրաշալի է սիրո զգացմունքի թրթռումներով, բնության նորը ու խորհրդավոր շարժումների զգացողությամբ:

Պետրոս Դուրյանը դրել սկսել է վաղ պատանության հասակից և ապրիլի հաղթի քառյակի, թողել է գեղարվեստական մի ժառանգություն՝ դրամատուրգիայի և պոեզիայի ասպարեզում, որը զբաղեցնում է հայ դասական գրականության փայլուն էջերից մեկը:

Դուրյանի բանաստեղծական քնարին յփռակվեց իր հախորդների ու մանտիկ-հայրենասիրական ոգեշնչումը: Հուլիսի ու հավատի ժամանակների տնցի, էին, Ոչ ոք այնպես չվերապրեց քաղաքական ռեակցիայի մոռցը, ինչպես Դուրյանը: «Երբ սև օրեր», այսպես նրան ներկայացրավ արևմտահայության իրական կացությունը: Բանաստեղծը մի վերջին ճիգ ևս արեց, փորձեց վերապրել հույսերի նրբամեծ ողորդությունը, ճաշ քահալին ցավի և ազգային բողոքը, «գեներին զեմ զենք» մարտակոչեց, խաղաղվեց «սիրո և միության» գեղեցիկ պատրանքով, բայց դրանք այնպես էլ մնացին որպես անձնական արձագանքներ: Ռոմանտիկ բանաստեղծը մեծ-մեծակ մնաց տխրամած հայրենիքի հետ և փարեց նրան սիրո ու զորավների անձնականություն: Այնքան մոտ ու հուզաթաթափ նվիրումներով («Եղբայր և Զայառան», իմ

Մուսիկ Պեշիկթաշյան

ինքնամոռաց ու թրթռուն ազնվությամբ բանաստեղծը հայրենիքը ձուլեց իր լուսնի հետ, որպեսզի այն չաղարտի որևէ այլ գաղաղություն: Երբ ևս պատրաստ է նոճի դառնալ և շուք տալ հայրենիքին, արցունք լինել և ցուրտ հայրենի դամբանները, հուր դառնալ և ազատություն տալ հային՝ ոչ լինել և լուսավորել հայրենիքի փառքը, արդյուն դառնալ և կտրվել ինչ հայրենի սեր, գերեզմանում իսկ քնարի ձայն լինել և երգել հայրենի երգը: Ոչ մի բան այնքան ցուրտ չէ բանաստեղծին, որքան հեռանալ կյանքից՝ առանց մի շուրջ գնելու հայրենիքի օգտին:

Հին մարդկության մեկ ուտը գոս՝
 Հայրենիք մը ունիմ թշվառ
 Գոգնած անօր մեռնի՜լ աննշան.
 Թ՛հ, ա՛յս է սոսկ ցով ինձ համար:

Գուրջանք պիթխարի նորարար է հայ պոեզիայի պատմության մեջ հայ բանաստեղծական արվեստը հա բարձրացրեց ձեռի կուտարեկության և համապարփակ բնորոշումներին: Վեպերաբեկ անհատիկ ուսման տիպիկան մեծությամբ հա անկնկալեց աշխարհն իր ամբողջ բարոյականությամբ. զգացմունքներին, խոհերին մի տեսան աշխարհ, որն ավելի լայն է, ավելի տարբերություն, ավելի զրամատիկ, քան երբեք բնորոշվել է հայ պոեզիային: Գուրջանք իրախանց իրիկական մոտիվի միապատկանքն էր և ըստանաեղծությունը հայրապետից հույզների լիության, տրամագրություններին բարդ համադրությամբ, «Սիրելի», «Դրեկը», «Եմեկ», «Եմ մահը», «Տրտունքը» և այլ բանաստեղծություններ համապարփակ ինքնորոշումներին երկրպես, որոնք բնորոշվում են հայ բնարական պոեզիայի զեղարվեստական հնարավորություններին: Գուրջանք հայ պոեզիային հաղորդեց փոխտոնական խորություն, պոեզիաներին մեծությունը հունգրեկով տիեզերական մասշտաբներին և ստեղծվածային խորհումներին: Նրա ստեղծարկական ախար իր մեջ բեկեց մարդկության ձուլատարարի տիեզերական կնճիթը. անձնական ողբերգությունն ու ազգային փշաք բարձրացրեց համաշխարհային թուրքին, իթե մի կողմից նրա «ստեղծարկի պոեզիան» միտում էր բուժել ողբ և զոյին, կյանքին ու մահվան, ոչնչին ու հավերժության, երկնքին ու երկրին զգուշիքը, յայտեց իսկ բնորոշում տիեզերական անարդարության գեմ է հեղեկելով արարչազորին՝ միտում է հանդերձային և տեսանությունն զանազան ամեն շրջանի համադրության մեջ, ապա, մյուս կողմից, կանգնում է իրիկային ու իրականության խզման հանցություն և ողբում տրոհված մարդկության ձուլատարարին: Ընդ ինչքան էլ նրա պոեզիայում իրիկություն է մի հանգրվանը նրբությամբ ու պարտադր քաղցրություն, որքան էլ բանաստեղծը ուսման տիպերին մեհանցում է սերը, փոքրում խաղաղ ու ներդաշնակ բնություն մեջ փարատել իր խոսքը, ալնում մեհանքի, ալց ամենը հեշում է արայեռ պարտանք: Ընդ մի բանով հա ի կարողանում լցնել իրիկային և իրականության միջև քաղված ձեղքը, համեկրել նպատակը ձգտման հետ, սերը՝ մայրերին, գեղեցիկը՝ զգացումներին:

Գ. Գուրջանքի ուրույն տեղ է պատկանում հայ դրամատուրգիայի պատմության մեջ: Նա թողել է թատերական մի շարք երկեր՝ «Վարդ և Շուրան», «Մեհ հողեր», «Անպատկանություն պարսկացի ի Հայաստան», «Անկուսման Արշակունի հարստություն», «Բարսեղի կամ թշվառներ», որոնք նոր վերաձուլում են կատարում ժանրի առարկանքում, ինչպես նոր մեհանքությունն ալն էր, որ Գուրջանքը պատմական դրաման ենթարկեց աւմանտիկական արվեստի սկզբունքներին: Գուրջանքի պատմահայեցողությունը շատ կողմերով վերանայում է դեղարվեստական նախորդ լարանքները: Ամենից առաջ նա ի հայտ բերեց նյութի ազատ տեսարանում և դրամայի ոլնում հարստացրեց կենցաղի ու անձնական կյանքի պատկերներով: Նրա պատմական դրամայի իրիկահեղ-հեղադր ոչ թե արբան է կամ իշխանք, ալ ժողովրդի մարդը՝ իր ճշմարիտ հայրենասիրու-

խամբ և անհնազուճ քաղաքացիությունը։ Այստեղ էլ Գուրջանը ժողովրդական կյանքի փխլիսոփայությունը հակադրում է վերին պալատներին, Էրջանկություն, առաքինության խորհուրդը խլում պալատական կյանքի աղտեղությունից և հատկացնում զեղչկական հյուզակի մաքրությունը, «... Ի՞նչ է թաղը, թոշուն տաղ մը, ի՞նչ է ծիրանին, ժողովրդական արյամբ կարմրած պատանիքի կտոր մը, դուր գարվալ ժողովուրդը կը կարկտի, ի՞նչ է պալատը, վիթրալ մը, ուր մարդիկ շղթա և տապար կկոխեն իրենց հմանները հարվածելու, ի՞նչ է թագավորը, թագ կրող չոր զանգ մը, ուր մոխին մեջ կը հարվածեն, թեյ միթի աշխարհի վրա կա թագ մը, ուր արշունու լըլլա», — սոցիալական հակասությունների, տերերի ու հպատակների հակադրության, պալատական բարքերի ալապի սուր մերկացումը եւր երեւոյթ էր հայ պատմա-գեղարվեստական գրականության մեջ։ Գուրջանը առաջադրում էր բոլորովին նոր ու ձգածանա պատմահայեցողություն. նա անողորմաբար պատում է պատմության զուհադարդված քողը և շքեղ վարդապուշտների հտն տնտնութարքերի ալապիւրում, հզօր շահաւորություն, խորդավանք, բանասարկություն, օճիրներ ու զաւիր, Այս էլ Գուրջանը համարում է հայոց պատմական պոթախտության շարիրներից մեկը։ Սա արդին նշմարումն է ազգային-ազատագրական պայքարի ժողովրդական այն ուղու, որին պիտի հանդեր հետագա տանամայակների ումանտիկական պատմահայեցողությունը։

Արշակ Գուրջան

Հայ գրամասուրպիայի պատմություն մեջ Գուրջանի բերած նորույթը նաեւ այն է, որ ումանտիկական դրաման ազատեց պատմական թեմայի մենաշնորհից և գրողներին արդիական-սոցիալական խնդիրների արծարծումով։ Սխառն կամ թշվառներն ալս իմաստով նոր խոսք էր արեւմտահայ պատմալում։ Սյուժեի սղքերգական լուծումը, հերոսների կործանումը մի ուժղին սոցիալական բողոք էր կյանքի անարդարությունների դեմ, մարդու և մարդկայնության պահպանության հումանիտական բաղձանք։

2. ԹԱՏՐՈՆ

XIX դարի առաջին կեսին աշխուժացում ապրեց թատերական արվեստը։ Ամենուր կազմակերպվող սիրողական ներկայացումները հնարավոր դարձրին հայ նոր՝ արևելահայ և արեւմտահայ պրոֆեսիոնալ թատրոնի ստեղծումը։ Վենետիկի ս. Ղազարի վանքում, սկսած 1770-ական թվականներից, աշա

ներտական ներկայացումներ են տրվել։

1790-ական թվականների կեսերից Թիֆլիսյանների խաղաղության հրաժարման փոփոխություն է կատարվում: Ընդամենը տասնամյակ դեմադրանքային ցուցադրվում են հայ պատմական անցյալը ներկայացնող պիեթեթի՝ Եվաչուն Խամիկոնյանը (1792), Պիտեպյանց նահատակությունը (1795), Վիտեպյան Վարդան Խամիկոնյան (1799), Քալայի դուռնադան (1805) և այլն: Այդ շրջանում ընդամենը երկու ռեզերվություն են ճանդիպում, որոնք ունեն կրոնական բովանդակություն՝ Տերգումա հաղթությունը և Քալայում լուսին Բնորոշ է, որ Քալայից պատերազմը 1795 թ. ներկայացվում է որպես Պիտեպյանց նահատակություն: Նույն զրավոր 1799 թ. ներկայացվում էր Վիտեպյան Վարդան Խամիկոնյան, Վարդան զորավարի բնահատումը շրջադարձ էր, որը հասարակում ունեւոն ուժուր պատմականը արեղենը հայ բնմում ու զրականություն մեղ:

1820—1860 թթ. բնմաղրված պիեթեթի մեղ պատմական ռեզերվությունների ղուղընթաց նկատում ենք հակում դեպի կենդանալային կատակերգություն՝ Քալայում, Յուսուֆ, «Ճիմիեթի Ահմեդի նկարագիր», «Ալիքամ հրեա», Քալայական Խաղան և այլն, որոնց մեղ քննադատվում են հասարակական լարիք հանդիսացող երեւոյթները: Ուշագրավ րադաուություն է Քալայի Դավթի դուռնու հարկերի թնթեւոյնիւ համար մարաքաղաք երթար և հոն, ալն է Պուրի, լարահոյակ հայի մի հարամությունը խալիլի: Այս պիեթեթ ունի սոցիալական բովանդակություն:

Այս շրջանին է վերաբերում Թիֆլիսի պատմաուրդիայի մուղըն հայ լարականություն՝ Թիֆլիսյանների մեղըն: 1812 թ. բնմաղրվում է Քերականական, Հիվանդը, իսկ հուղըն մուղըն՝ Քալայում բիշկը, երկուն էլ փոխաղություն ևրսեն Բաղրատուն:

Դեռ 1810-ական թվականներից Թիֆլիսյանները ներկայացումներ են կաղմակերպում և. Պալի իրենց ղարըներում:

Թիֆլիսի ներսնայան ղարընում հրա հիմնաղրման արալին արտերներից կաղմակերպվում են արականական ներկայացումներ, այդ թվում Գրեթեյնդի անիլից պատուհանը: Մատերական արվեստը ղարընական պատերից պուր բերլու արալին պատիվը արեղահայ կյանքում պատկանում է Գուրուտ Շիրմաղանյանին, որը 1840-ական թվականների կեղերից կենդանալին հարընը շոյաղիղ կատակերգություններ է բնմաղրի, այդ թվում՝ Շիրմաղանյանի արիլ ինը ղարընը Կարաղեղ հաղիկույոթի պիեթեթ:

1846 թ. և Պալայում հիմնվում է ևրամյան թատերական րնկերությունը, որը ղարընում է մոտ քուն արիլ, ներկայացումներ տալով ու միւսն Թուրքիում, այլն կաղմակում (Թիֆլիս, Էջմիեթին, Երևան, Նախիջևան), ևրամյան խումըն ղարընում էր կատակերգուր արեղիղ, ուներ թատերական ղենը, բնական հարմարություններ, անղամ նկարիլ-Անաղորոշ, Թատերախումըն ղարիլ տեղ էր հատկացնում պատմական անցյալը ցուցաղրող պիեթեթի (Քաղաղորացն հայաղ): Ուշագրավ է, որ հրա խաղաղանկում եղն է Շիրիլի Ալի:

8 2 Ուարդան, ևրահարուրմըն ղարիլ ղարընություն և ևշանղըն ղարըններ Ալեալիկ Թիֆլիսյան, մարաղություն, Վենեթիկ, 1905:

9 Թատերաղարանի պիեթեթի նյութերի ժողովածու, Ճ 2:

պահներին» սյուժեով դրված «Ռոբերտ ավազակայիտ» պիեսը, իր ներկայացումները տալով զերազանցապես բաց հրապարակներում պատրաստված մեծ տաղավարներում, իսկ Թիֆլիսում՝ բազմահազար հանդիսականների բավարարող փայտաշեն թատրոնում, Արամյան խումբը նույնպես է ժողովրդահայն լայն զանգվածներին թատերական արվեստին հաղորդակից դարձնելու գործին:

1858 թ. հունվար ամսին Մոսկվայի համալսարանի հայ ուսանողները բևեռորում են իրենց ընկերներից Հ. Գուրգենյանի «Շաշի Սուլեյման» վոդեվիլը, որի նյութը վերցված էր Թիֆլիսի շարլինների կյանքից, Մեկ տարի անց նույն ուսանողները ներկայացնում են նիկ. Ալազայանի «Լայ իմ կուրած հիսուն սակին» վոդեվիլը Այն դիտել են Մ. Նալբանդյանը, Ստ. Նալբանդյանը, Մ. Մանուկյանը և ուրիշներ, որոնք առաջին անգամ արեւելահայ մամուլում դրախտականներ են պրեկայդ ներկայացման մասին:

Այդ տարվա հունվար ամսից վերսկսվում են թատերական երեկույթները Թիֆլիսի ներսիսյան դպրոցում: Հակոբ Կարենյանը դպրոցի ղազխում բեմադրում է իր «Շուշանիկ» պատմական ողբերգությունը՝ Ներսիսյան դպրոցի օրինակով թատերական երեկույթներ են կազմակերպում գիմնապիայի հայ աշակերտները, ցուցադրելով Թիֆլիսի բարբառով դրված կենցաղային պիեսներ, ինչպես «Հալոց լիզու կամ Պետրոս և Բարբաբե»¹⁰:

Մամուլում սկսվում է պայքար դրական ուղղությունների, թատրոնի դերի վերաբերյալ:

Գրական հին ուղղությունը խտտորեն քննադատում է կենցաղային դրամատուրգիայի ջատագով Միքայել Պատկանյանը, «Մեղու Հայաստանի» թերթում նա գրում է մի «Կրիտիկա»՝ «Շուշանիկ» մասին և, ռդասպրծելով Բելինսկու դրականադիտական հայացքները, փորձում է հիմնավորել թատրոնի հասարակական դերը, առաջ է քաշում իրական կյանքի արտացոլման անհրաժեշտությունը դրամատուրգիայում:

Կարենյանը պատասխանում է Միք. Պատկանյանին, վերջինս նորից է հանդես գալիս մամուլում, և այդպիսով բորբոքվում է ուժեղ պայքար իր դարն ապրած կյանքիցիտական ուղղության և հայ թատրոնի վերելքն ազդարարող նոր սեպիտական ուղղության միջև:

Միք. Պատկանյանը չի բավարարվում տեսական պայքարով, նա գրում է «Միջի մարդ կամ մոցիբուլ», «Մեկը նշանած, մյուսը կին» վոդեվիլները, որոնք հաջողությամբ բեմադրվում են նրա կազմակերպած տնային թատրոնում, Պատկանյանի տարրերը Հ. Կարենյանի ղեկավարությամբ միայն են բարձրացնում, մեղադրելով Պատկանյանի կատարվող դեպքերը վարկարկու լիսի հարուստ հայերի ընտանիքներում կատարվող դեպքերը վարկարկու է ռերենիս մարդկանց: Հասարակական դրամատուրգիան: լիսի դեպի կենցաղային ռեսիտական դրամատուրգիան:

Մոսկվայում և Թիֆլիսում կազմակերպված ներկայացումները հեն

10 Սերմյան. Ռուսահայ թատրոնի պատմությունը, Ա հատոր.

քրքրություն են ստեղծում թատրոնի շուրջը՝ Արեւելահայ մամուլը արձագանգում է թատրոնի հետ կապված հարցերին, իր էջերում պարբերաբար հրատարակելով դրամատուրգների՝ ընթացիկ ներկայացումների մասին, րաւափիճային հոգիւածներ՝ բնական ուղղութիւնների վերաբերյալ, «Հյուսիսափայլ», «Ծառքաղ», «Կասկէ Հայոց աշխարհին», «Մեղու Հայաստանի» եւ այլ պարբերականներում լույս տեսած նման հոգիւածները առատ հլուք են տուիս արեւելահայ թատրոնի պատմութիւն վաղ շրջանի մասին:

Վերահիշյալ ներկայացումների ընթացքում աւսւած են ցերասանեկան ուժերը, որոնք 1863 թ. սկզբներին Ռիֆիսում ստեղծում են արեւելահայ պրսֆեսիոնալ թատրոնը՝ Պոռյանի եւ ուրիշների ցանքերով: Խոմբը, նախապատրաստական աւհրածիշտ աշխուտաեքից հետո, Կույն թիւականի հուկիտը ածաին բեմադրում է Ե. Գալֆայանի «Արշակ Է» ողբերգութիւնը, որը արեւմտահայերէից արեւելահայերէի է փոխադրում Պ. Պոռյանը:

«Արշակ Է» մեծ հաջողութիւն է գտնում ե հասարակութիւն պահանջով կրկնվում երկրորդ տեղամ: Այնուհետեւ խոմբը տալիս է կանոնադր ներկայացումներ, բեմադրում է պատմական ողբերգութիւններ, կատակերգութիւններ եւ փոգիկներ:

Այս թատերախմբի դործունեութիւն ընթացքում բեմ են բարձրանում նաեւ կանայք: Խոյցին խիզախ քայլը կատարում է Սոփիա Շահինյանը, որին հետեւում են Սաթենիկ Չմշկյանը եւ Բեթեան Արամյանը:

Արեւելահայ այրօֆիսիոնալ թատերախմբի հիմնական ուժեր են գտնում Մհերդատ Ամրիկյանը, Գ. Չմշկյանը, Արաաշու Ստրկասյանը եւ ուրիշներ:

Խմբի ափսի խոստումնալից ու տաղանդաւոր ներկայացուցիչներից Գ. Չմշկյանը 1860-ական թիւականի կեանքից իր ձեռքն է վերցնում թատերական գործի ղեկավարութիւնը եւ դրամատուրգ Գ. Սուրդուկյանի հետ միասին թատրոնը բարկասցում էի ուր աստիճանի, ապահովում ուսուլիղմի հաղթանակը: Պատմական ողբերգութիւնները աստիճանաբար իրենց տեղը դիշում են կենցաղային դրամատուրգիային: Հայ բեմում կրիւծ են ժամանակի հասարակական կյանքը ներկայացնող տարբեր դրսակերպերի պատկանալ յարգիկ՝ աւտորսկաններ, վաշխասուներ, նաեւ իրենց սեփական աշխատանքով ապրող աղնիւլ յարգիկ Մերկաղվում են փոգի վրս խարսխված բորժուական խափ բնասանկան տլանդակ ու ապակունված քարքերը, կեղծիքը, խաբէութիւնը:

Իթի Սուրդուկյանը արեւելահայ թատրոնի ուր շրջադարձն էր ափետում գեղարվեստական խոշոր արժանիքներ ունեցող իր դրամատուրգիայով, ապա Գ. Չմշկյանը Կույն տլղ գերը կատարում էր տաղանդաւոր գերակատարումներով ե թատերական ցործի կաղմակերպման բնաղալատում հանղեւ քերած եռանղով: Երա կերտած Պիպեն («Պէպո»), Մասիստը («Նաթարայա»), Միքայելը («Ելի մեկ գոհ») եւ այլն տոսնամլակներ մնացել են անղերագոնեղի: Գ. Չմշկյանը Սուրդուկյանի կերպարների բացահայտման, բմբոնման իր վարպետութիւնը ստեղծել է մի պարոց, ուր հետագա տասնամլակներում ուժերէն են շատ ցերասաններ:

Գ. Չմշկյանը համաա ու հետեղական պայքար է մղել հայ թատրոնի կապիղիղմի կաղապարներից աղատիղու, անարմիատ մնղորամաների փո-

լի հանգամանքներն, քան Մոսկվայի ուսանողների առաջին ներկայացման առթիվ դրած նկատողության մեջ, քննության է առնում թատրոնի հիսունկարի հետ կապված հարցերը և դիմում հայ թատրոնի զարգացման ուղին, նա խորհուրդ է տալիս զգուշ լինել արևմտաեվրոպական թարգմանական երկերից զուրկ տալ ինքնուրույն, կենցաղային դրամատուրգիային և իրական կյանքի հայազատ ցուցադրումով նպաստել ժողովրդի ինքնադիտակցության բարձրացմանը, Մ. Նալբանդյանի դիմողությունները ծրարացվին նշանակություն և ունենում թատրոնի ու դրամատուրգիայի համար:

«Արևելյան թատրոնը» քաղաքական խտառություն պայմաններում իր գործունեությունը շարունակում է մինչև 1867 թ., բնավարելով ինքնուրույն և թարգմանական բազմաթիվ պիեսներ, որոնց մեջ նկատելի տեղ են բռնում հայ պատմական անցյալը պատկերող ողբերգությունները: Պրանք, ընայած հիմնականում դրված էին կյսօրիցիվի ոգով, իրենց բարձրացրած հայրենասիրական գաղափարներով հասարակության կողմից անգունվում էին օվաքիաներով, նման պիեսներից հիշատակության արժանի են Ս. Հեքիմյանի «Հարմակ և Աշխեն», ռեմիսի, Մ. Պեշիկիսյանի «Արշակ Բ», «Կոռնակ» և այլ ողբերգությունները:

«Արևելյան թատրոնի» խումբը հաջողությամբ բնագործ է մտնում կատակերգություններից «Տարտուֆր» և «Բռնի ամուսնությունը», Վ. Հյուգոյի «Թագավորը զմարտնում է» դրաման, Վլադիմիր «Ալիբի» և համեմատաբար քիչ թիվ կազմող ֆրանսիացի երկրորդական հեղինակների մի քանի մեղոդրամաներ:

Այն փաստը, որ թատրոնը բարձրացնում էր սոցիալական անհավասարության խնդիրները և խթանում ազգային-ազատագրական զաղսկալների տարածմանը, լրջորեն անհանգստացնում է հետադեմ խավերին, որոնք բացօթյա հանդես են դալիս թատրոնի դեմ, այն համարելով վտանգավոր մտքեր սերմանող մի վայր:

1867 թ. դարնանք օտարական կառավարությունը փակում է «Արևելյան թատրոնը» իր ծաղկման ամենաբուռն շրջանում: Փակման համար առիթ է ծառայում Մ. Նալբանդյանի մահվան առաջին տարեդարձին նվիրված երեկոյթը, որը հասարակության պահանջով կրկնվել է երեք անգամ, բուռն խանդավառություն առաջացնելով երիտասարդության մեջ և վերածվելով յուրահատուկ լուսավորական ցույցի¹¹:

«Արևելյան թատրոնի» փակումից հետո, նույն 1867 թ., Պոլսում թատերական մի մեծ խումբ է կազմակերպում Հակոբ Վարդավանյանը, Վարդովանի խումբը գործում է մինչև 1877-78 թթ. բուսթուրքական պատերազմից հետո սկսված քաղաքական խտությունները: Այն եղել է ամենից մեծ և կանոնավոր ծրարող ու դրամագիտով զործող թատերախումբը ամբողջ Մերձավոր Արևելքում: Խումբը իր կազմում ունեցել է 70—80, երբեմն մինչև 90 մարդ, Վարդովանի խաղացանկն էլ առաջին տարիներին բաղկացած էր պատմական ողբերգություններից և թարգմանական երկերից, ի տարբերություն

11 Պ. Ստեփանյան, Ռեմիսի առնչությամբ թատրոնի պատմության, և հատկապես, Կրեմեն, 1882, էջ 213—212:

զօտ աղալային՝ «Արեւելյան թատրոնին», այդ խումբը ներկայացուցումները փոխն ի փոխ տալիս էր հայերեն և թուրքերեն լեզուներով և դրանով էլ սկիզբ դնում թուրքական թատրոնին:

Արեւմտահայ իրականության մէջ 50—60-ական թթ. ուժեղ թափով դար-պանում է դրամատուրգիան: Հանդես են գալիս մի քանի դրամատուրգներ, ուրոնց մեջ աչրի րնկնող ղեմգործ էին Մ. Պէշիկթաշլյանը և Ս. Հեթումյանը:

Այդ սարկենթին օրպիս դրամատուրգ հանդես են եկել խորեն Գալֆայա-նը, թուփաս Թերզյանը, Սրապիսն Թղլյանը և ուրիշներ, որոնց պատմական ռոմանտիկութիւնները նույնպէս ներկայացվել են տարբեր քաղաքներում: Սրան-ցից Թ. Թերզյանը հեղինակն է «Արշակ Բ» հայկական առաջին օպերայի լիբ-րետոյի, որը պիսի է նախ իտալիերեն, ապա թարգմանվել հայերեն:

Ի տարբերություն արեւելահայ իրականության, որտեղ գերակշռող իս-կան կյանքը արտացոլող կենցաղային դրամատուրգիան էր, արեւմտահայերի մոտ տիրապետող մնաց պատմական անցյալի պատկերումը: Այդ պետք է բացատրել նրանով, որ այնտեղ հուզող հարցը ազատագրական պայքարն էր, իսկ պատմական անցյալի պատկերումը խթանում էր դրան:

Կ. Պոլսին զուգընթաց թատերական աշխույժ գործունեութիւն է ծաղկո-ւում Զմյուտնիայի հայ գաղութում, որտեղ 1860 թ. հիմնվում է «Վասպուրա-կան» թատրոնը, որը մեծ դեր է կատարել հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի նախապատրաստման գործում, «Վասպուրականի» բիւի վրա մի ամբողջ թատերաշրջան գործել է Արեւելյան թատրոնի խումբը՝ Ստեփան էքշյանի ղեկավարութեամբ, խաղալով մեծ մասամբ ազգային պատմական ռոմանտիկութիւններ: Թե զմյուտնահայ էսթետապրոֆիտներ այդ ներկայացում-ների օրերին օգտառողական ինչպիսի պոսթիկումներ է ունեցել, երևում է այն րնդունելութիւնից, որ հրիտասապրդները ջույց են տվել առաջին հայ դերա-սանուհի Սուրսյակ Փափագչյանին՝ օթյակներից ղեկի ընտրաց թողնելով ա-ղապնիներ, մտաուցելով ծաղկեփններ, նաև հայկական դրշակ:

Վաթսունական թվականների կեսերից արեւմտահայ իրականութեան մեջ ես հանդես են գալիս ղեմակապտ գրողներ, որոնք դրամատիկական օտնդծա-գործութեան նյութ են դարձնում սոցիալական պայքարի հարցը:

Հ. Պարոնյանը հիմք է դնում արեւմտահայ կենցաղային դրամատուրգիա-յին իր «Առամնարուշմն արեւելան», «Երկու տերով ծառ մը», «Շողոքօթը», հետագայում «Պաղտասաբ աղար» կատակերգութիւններով, մեծ տաղանդով օուցագործով ղեկի այլասերում զնացող պոլսահայ քաղքնիական ընտանիք-ների կյանքը, անվերապահորեն պաշտպանելով աշխատավոր ժողովրդի րա-հերը:

Գրիայով նոր խոսք է տաում Պետրոս Գուրյանը, «Անկու-մըն Արշակունի հարստութեան», «Ասպատակութիւն պարսկացի Հայ» և այլ պիեսներում նա ջույց է տվել հակամարտ դասակարգերի գոյութիւնը պատ-կան անցյալում, նրա պիեսները գրված են կյանքի դմի կանոններին միան-գամայն հակասակ, շեքապիրան դրամատուրգիայի սկզբունքներով:

Հայ թատրոնի ու դրամատուրգիայի զարգացման այդ բուռն ջրբանր ր-նութագրական է նաև պոլսահայ դերասանական մի ստիւր կոյի տիպի րս-տեղծումով, ինչը երկու ռասանալներում որպիս օկիսանվոր արվեստագետ-

ենք աստղաբեզ եկան Պետրոս Աղամյանը, Մարտիրոս Մնակյանը, Սիրանուշ-ը, Աստղիկը, Ալենիկ Հրայան, Ս. Պենկլյանը, Բ. Ֆասուլաճյանը և ուրիշ դե-րասան-դերասանուհիներ, որոնցից մի խանութը գալով Կալկաս ու հաղորդա-կից զանազան ռուսական առաջավոր ֆուտբոլիստներ, ձեռք են բե-րել մեծ հուշակ, իսկ Աղամյանն ու Միրանուշը՝ համաշխարհային համբավ:

3. ԿՆՐՊԱՐՎԵՍ

XIX դարի առաջին կեսում հայ կերպարվեստի պատմության մեջ ալիարու-վում է միջնադարյան արվեստից նոր շրջանին անցնելու պրոցեսը:

Զարգանում են կերպարվեստի բոլոր ճյուղերը՝ գեղանկարչությունը, կի-րառական արվեստը, դրաֆիկան, թանգակագործությունը, հատկապես՝ դար-դաբանդակը, նրկաշափախան միտքինակ դարդանախը իր պարզ հյուսված-քով դեպրոգովում է փոքրաչափ խաչերին և թանգակագործության աչք բարձր արվեստը զբնդում նրան բնորոշ երբեմնի մոնումենտալությունից:

Մեծ ծաղկում է ապրում գորգագործությունը, որի նախշերում մուտք են դրածում սյուժետային թեմատիկ կոմպոզիցիաներ: Ոսկերչական իրերում, հատ-կապես կանաչի հայդարանքի դարգերում, զգալի տեղ է հատկացվում թան-կարժեք քարերին, նրանց մեծությունը, քնդհանուր կոմպոզիցիայում նրանց կենտրոնական տեղ զբաղեցնելը, Ուտար մոտիվների մուտքը սակայն չի խան-դարում կատարողական բարձր վարպետության, ժողովրդական արվեստե-րին բնորոշ ավանդների պահպանմանը և դարգացմանը: Այդ հատկապես դըր-ոնորում է կարպետագործության, խեցեղործության և տեղանկագործության բնագավառներում, որտեղ ժողովրդական գեղարվեստական մտածելակերպը գուղակցվում է ուսիվարար պահանջներին:

Գրաֆիկայի բնագավառում, արգեն ավանդական դարձած դրքի նկա-րագրավման արվեստին զուգահեռ, մուտք է գործում թերթերի և ամսագրերի ձևավորումը: Զգալի տեղ է տրվում դանաղան հասկացություններ խորհրդանի-շող իմաստների կերպարային լուծումներին: Հրատարակություններին զանա-զան երկրներում տեղավորված լինելը յուրատիպ կերպ է գնում նաև արվեստի տեղ ճյուղի վրա: Էլեկտրիկ բնույթի պրեպրին ու ամսագրային ձևավորումների կողքին տեսնում ենք նաև ազգային պրոֆեսիոնալ գրաֆիկների զուլությունը: Հատկապես աննախընթաց ծաղկում է ապրում ծաղրանկարչությունը («Մե-դու», «Բատրոն»), որտեղ առաջին պլան է մղվում տաղանդավոր նկարիչ Ռիմոն Յարգճյանի անունը: Պետերբուրգի գեղարվեստների ակադեմիայում մասնագիտական կրթություն են ստանում մի շարք շնորհալի նկարիչներ, ո-րոնց թվում նաև Հ. Քաթանյանն ու Ս. Զովնաթանյանը:

Հովհաննես Բարայի Քաթանյանը (1824—1894), ոսկե մեդալով ավար-տելով Պետերբուրգի գեղարվեստների ակադեմիան (1857), իր ողջ կյանքը նվիրում է մանկավարժական գործունեության, դասավանդելով Թիֆլիսի ներ-սիսյան և այլ գործընկերում, նա, միաժամանակ, ֆուտբոլիստ դարձնելով մասնակիցներից էր, «Հյուսիսային»-ի հոսանքում պրոպագանդիստներից Կովկասում, ժամանակի առաջադեմ մտածողներից, որին իր նամակներից մե-

կրոմ Մ. Նալբանդյանը ընդորոշում է որպես «անաչառ և ազգի օգտի վերա մը-տածող»։ Հասարակական գործունեության համար Հ. Քաթանյանը 1859—1862 թթ. արտաքույում է Ստամբուլում, Մի շարք բարձրարժեք փիմագրու-նությունների հեղինակ («Ուղղիներդի մահը», «Քրիստոսի փորձությունը») Հ. Քա-թանյանի ստեղծագործության մեջ առանձնակի տեղ են զբաղում նրա դե-ղագրական աշխատքերը, որոնք հղակի են հայ արվեստի պատմության մեջ։

Աղաթուն Մկրտումի Հովնաթանյանը (1816—1893) ազանդավոր ուս-մի միակ ներկայացուցիչն է, որը մասնագիտական կրթություն է ստացել։ Վրաստանի կառավարիչ բարոն Փ. Ռուդենի միջնորդությամբ Աղ. Հովնաթան-յանը ընդունվում է Պետերբուրգի գեղարվեստների ակադեմիա (1836), սո-վորում սուս նշանավոր նկարիչ Կ. Քրյուլովի արվեստանոցում։ Սկզբնական շրջանում Ա. Հովնաթանյանի ընդունակությունները նրան են դալիս գիմանը-կարչության, քանկարի և պատմական նկարչության քնադատներում, սա-կան XIX դարի կեսերին ռուս իրականության մեջ մեծ դարգացում ապրող գրաֆիկայի անմիջական ազդեցության շնորհիվ, նա վերջնականապես հակ-վում է դեպի հաստոցային գրաֆիկան։ Աղաթուն Հովնաթանյանը հիմնակա-նում փիմագրության տեխնիկայով քաղմացնում է իր էզերը՝ Հակոբ Հովնա-թանյանի դիմանկարական ստեղծագործությունները («Գեներալ Զասի դի-մանկարը», «Կոնս Մ. Վորոնցովի դիմանկարը»), Ի. Շաույմանի «Հիշողու-թյուններ Պաժերի կուրյուրի մասին» նկարաշարքը, մի շարք դիմանկարներ՝ լուսանկարներին, այլ նկարիչների կատարած դրքերի նկարազարդումներ, ո-րոնցում նկարիչը ձգտում է գրաֆիկական գծի արտահայտչականության, ճը-կունության։ Աղաթուն Հովնաթանյանը, իր քանակով քիչ աշխատանքներում սեղամ, հանդես է գալիս որպես վարպետ փորագրիչ, փիմագրության տեխնի-կայի ուսուցիչ արվեստագետ։

XIX դարի հայ կերպարվեստի կարևորագույն հաստիքն է կազմում գե-ղանկարչությունը, Գևորգ XVII—XVIII դարերում մեծ թափ ստացած որմնա-նկարչական արվեստն իր տեղը վերջնականապես զիջում է հաստոցային գ-ղանկարչությանը։ Որմնանկարչության վերջին ուղիները նրան են դալ ս XIX դարի առաջին կեսում (Մեղրու եկեղեցին 1842 թ., Թիֆլիսի նորաշենի եկեղեցին, 1834—1835 թթ.), Ավարտվում է նաև համաքաղկան արվեստա-նոցներում արտադրվող արանկարների պատրաստումը (Ախալցխա, Լոն, Թիֆլիս, Ալեքսանդրապոլ), քանի որ նրանց փոխաբնիկում են դալիս գունա-վոր փիմագրություններն ու լուսանկարչական աշխատանքները։

Անական լուծը թափամ երեսներ թևակտ դուռն շէր դարձել հայ կեր-պարվեստագետների մշտական ստեղծագործության կենտրոն, քայց և գուրդ յի հեղել նկարիչներին, երեսնում է ստեղծագործել ազրբեջանցի նկարիչ իյ-վա կադիմ երեսնին (1825—1875), որի դիմանկարական և ղեկորատիվ րո-նույթի ստեղծագործություններում շարունակվում էին երեսնում միևնայրդ ի-ծած մահմեդական

ձեյու մասին Կովկասի կառավարչություն Ի. Պասկևիչին իր նամակներից մեկում գրում էր, որ Խնճրամեշտ է «առկի բնակիչներին ծանոթացնել զիտությաններին և եկրուղական գեղարվեստանկի հետ»¹⁷։ Ինչ նույն հարցը հուլիսի 1 նաև Խուլաասար Աբալյանին, որը Վ. Շուկուլսկույն և Գ. Պարբուտին հասցեագրած 1835 թ. հունվարի 21-ի և 25-ի նամակներում շարադրում է իր վերաբերմունքը ղեկի գեղեցիկ արվեստները և Աբալյանը գտնում է, որ իր հայրենակիցները նրանց զիջոցով կկարողանան «ամենից լավ» և արագ իսկական կրթության և յուսալուրջության հասնել¹⁸։ Որպես հիմնական առարկա և, Աբալյանը նկարչությունն ընդգրկում է նաև երևանի գլուխգանձաբերական ծրարներում։

XIX դարի սկզբին Թիֆլիսում անվանի դիմանկարչի համբավ ուներ Մրկրտում Հովնաթանի Հովնաթանյանը (1779—1845)։ Նկարչական արվեստի պաշտենքներին ծանոթանալով իր հոր՝ Հովնաթան Հովնաթանյանի մոտ, ԻՄ Հովնաթանյանը շարունակում է իր նախնիների սկսած գործը՝ էջմիածնի տաճարում, վերանորոգում նրա դարդանկարները, նկարում նոր սրբույնանկերներ։ Թիֆլիսում նա արվեստանոց ուներ, Պաշտպանի աշխատանքներից հատկապես ուշագրավ են Թիֆլիսի նորային եկեղեցու որմնանկարները, սրտեղ հին և նոր կտակարանների թեմաները մեկնաբանված են որպես առանձին հաստոցային նկարներ, ժամանակի մշակույթին ընդող կլասիցիզմը հատկապես վաղ սրբապատկերություն է ստացել Իվրտում Հովնաթանյանի հայ թագավորների դիմանկարների շարքում («Հայկ», «Արտաշես», «Աղոտ Ան, «Լևոն Բ» և այլն)։ Ժամանակի հայրենասիրական տրամադրություններն տարածատող աշխ դիմանկարներում նկարիչը խուսափում է միօրինակությունից, տարազների ընտրության ժամանակ ձգտում պահպանել պատմական էջմարտագիություններ, ներմուծում տվյալ կերպարին ընդող բազմաթիվ առարկություններ։ Իվրտում Հովնաթանյանի դիմանկարչական արվեստին ընդող վարպետությունը հատկապես հանդես է եկել Նիկոլի կաթողիկոսի, Ս. Գուրպերենկյանի դիմանկարներում, որոնք իրենց մի փոքր բռնաբանիկ մեկնաբանումներով և կամուրջիցիոն ինքնատիպությամբ նախապատրաստեցին նրա որդու հայ անվանի դիմանկարիչ Հակոբ Հովնաթանյանի արվեստը։

Հակոբ Իվրտումի Հովնաթանյանը (1806—1881) նկարչական կրթությունը ստացել է հոր մոտ, իսկ 1842 թ. Կովկասի կառավարչության և Գուրգինի դիմանկարի համար Պետերբուրգի զեղարվեստների ակադեմիայից ստանում է ռոյ դասակարգը՝ նկարչի կոչում։ Կովկասում դիմանկարչական արվեստի զարգացման և Ղարաբաղում վիճարկական ջրադառնելու համար գնահատվում է կառավարության կողմից, ժամանակակիցները հատկապես բարձր են գրնահատել Հակոբ Հովնաթանյանի դիմանկարների նմանությունը պատկերաբանի առանց հետ։ Սակայն Հակոբ Հովնաթանյանի արվեստի նշանակությունը ընդողում է այն խոշոր դերով, որ նա իսկապես XIX դարի առաջին կեսի հայ ու վրաց տրվեստների զարգացման գործում ընդհանրապես, և դիմանկարչության ժանրում՝ մասնավորապես։

¹⁷ ԽՅԼՄ ԿՊՊՔ, ֆ. 760, օպ. 3, վավ. 186, էջ 1։

¹⁸ Գիվան Խաչատուր Աբալյանի, հատ. 2, ն. 1948, էջ 25։

Հովնաթանյանի դիմանկարները պատկերապարհում հանդիպում ենք վաճառականների, մաքալարների, աստիճանավորների, նրանց կանանց, կով-կառաքողների և հեղափոխականի, զիմնադրատի դիմանկարների, նրա կտավները փորրոթաւալ են, մարդիկ սեղավորված են կտավի կենտրոնում, պատկերված կրծքից կամ ձեռքերից:

Հակոբ Հովնաթանյանի պատկերած կանայք (Մէլիքովայի, Անանյանի, Ն. Ուրախանի, Ս. Անդրոնիկովի, Շ. Նադիրյանի, Նկարչի դատեր՝ Նունե Հովնաթանյանի դիմանկարները) սե, մուգ կապույտ կամ բաց կանաչ ազգային տարազներ են կրում, որոնք զրկաւրված են կարմիր, դեղին, բաց վարդա-դույն երկրներով: Տարազների գունային հարաբերությունները հարստացվում են կանաչի հարդարանքի իրերի դեկորատիվ էլեմենտներով: Կանացի դիմա-նկարներին ընտրող են թափոթոթ, նշածն աչքեր, բաց վարդադույն սեղմված շարիքներ, մաշկի փղածկրյա թափանցիկութուն: Նկարիչը հատկապես նրբորեն է մոգեւաւորում դեմքն ու ձեռքերը, խիստ ուրվագծելով ֆիզիոնիքի եզրա-դձերը:

Տղամարդկանց դիմանկարները հիմնականում կառուցված են սե, սպի-տակ, կանաչ և կարմիր գույների համադրությունների վրա (Մէլիքով, Գ. Քա-րաշյան, Գ. Մալինցյան, Գ. Միշենկի, Մ. Լիխաչյան, Գե. Կորմիկ և այլք): Այս դիմանկարներում արտահայտւած է միջոցներն աւելի գոտւալ են ու խիստ: Հոգեբանական բնութագրմամբ, կոյրիքի առանձնահատկութուննե-րով Հակոբ Հովնաթանյանի յաւագույն գործերի թվին են պատկանում իս-տալիա թնույանի, Թամար Սաղիսյանի և Ներսէս Մ Աշտարակեցու դիման-կարները, որոնք ոչ միայն Հակոբ Հովնաթանյանի, այլև ՄԱԿ դարի հայ կեր-պորականի յաւագույն գործերից են:

1860-ական թվականներին Հակոբ Հովնաթանյանը մեկնում է Թավրիզ, ապա հորաւիրում պարսիկական պալատ, արժանանում «Նադըր բաշի» (Նկա-րիչների գլխավոր) տիտղոսի, ինչպես նաև ստանում «էլիմի» (զիտույնույ շքանշան): Այդ շրջանից պահպանված դիմանկարներից երկուսը հատկապես առանձնանում են իրենց կոմպոզիցիայով, Նասր-էդ-դին շահի և Մուզաֆեր-էդ-դին զահաթաւանդի դիմանկարները օժտված են Հովնաթանյանի արվես-տին բնորոշ նյութով:

Հակոբ Հովնաթանյանը իր ժամանակաշրջանի նկարիչ էր, Թիֆլիսի դու-պացու մտաւորականության հետաքրքիր դեմքերից մեկը: Ի՞նչ էլ ՄԱԿ դ. սկզբին տեղի նկարիչներն իրենց զեղանկարչական կարողութուններով դիցում էին ժամանակի խոշորագույն արվեստագետին՝ Հակոբ Հովնաթանյանին՝ ապա-վերջինս էլ իրանցից վերցնում ու ստեղծագործական ինքնատիւ մշակման էր ենթարկում այն ուղադրավը, որը բնորոշ էր այդ ժամանակի Թիֆլիսի ար-վեստին: Այս փոխրկւումները օժանդակել են հայ և վրաց ժողովուրդ-արվեստների զարւացմանը, իսկ Հակոբ Հովնաթանյանի ստեղծագործութու-նը մնում է որպես հայ-վրացական մշակութային կապերի փայլուն էջերից մեկը:

Հակոբ Հովնաթանյանի ստեղծագործությամբ աւարտված ՎՄԱ—ՄԱԿԻ դարերում սկիզբ առած նոր շրջանի հայ կերպարվեստի զարգացումը և յու-

բառերից օղտիկ գալթալի հետադարձ տառնում էլ աղիկների արվել ցտիկ աղղալիկն աղղալիկ-
նեթի հիմնադրուման համար:

Այն դարի Հայ արվեստի նշանակալից դեմքերից է նաև Խտեփառնու Հուկորի ներօրհասը (1815-- 1884): Նա ծնվել է Երեսնամ, ապրերի ներսիսյան զոյրոցում, ապա՝ Խ. Բրդվանի միջնորդութանս րիզանվել Գևորգրարի զեղարվեստիի ակադեմիան, որտեղ սովորել է հայ նկարչներ Խյ. Հովհաննիսյանի, Խ. Մեխրթի (ծնվել է 1818 թ.), Տ. Եղինկոյի, Ժողայ նկարի Գ. Խաչատրյանի զետ:

Իտալական Ենթոխյանի զեղադրության րմբուսմանը համար խոշոր նշանակություն է սեննում Երա ծանոթությունը Սո. Կադարյանի, Կ. Աբովյանի, Հովհ. Ալվադովիկո և ժամանակի առաջադիր մի շարք մտավարականների հետ, Հետադայում Սո. Ենթոխյանը աշխատում է սրպիս նկարչության ուսուցիչ՝ Ենթոխյան զպրոցում, Շուշում, որտեղ միտմամանակ մեծ ջանք է գործադրում «Թանգարան լեբամնություն» անունը կրող հաստրական կրադարանը հիմնելու համար, Վաթսունամյա նկարիչը մահացավ Թիֆլիսում, հիշատակ թողնելով ժողովրդին նվիրված, անձնուրաց արվեստագետի մի կերպար և հետաքրքիր ստեղծագործությունների շարք։

Մտ. Ներսիսյանը ստեղծել է պատմական թեմաներով կտավներ, ժանրային պատկերներ, դիմանկարներ և վիմագործություններ, որոնց զգալի մասը մեզ չի հասել։ Միակ պահպանված ժանրային սանդղատգործությանը «Զբոսախեչույք Քուռ գետի ափին» կտավն է։ Անագեմիսկան նկարչության (թիֆլիսի) կատարված այդ աշխատանքում Մտ. Ներսիսյանը պատկերել է Թիֆլիսի մոզալաքների կյանքից մի տեսարան, ուստիական ժանրային նկարչության իր ընկալումները զսգացնելով տեղական արվեստի դպրո ի սկիզբունքները։

[illegible]

Հ Ստեփանոս Ներսիսյանի զատուկը

ՎՄ գաթի կերպարվել է խառնադույն դեքորիից և աշխարհահայտնական կարիշ շուճանանե յատանդիկի Թվադուկիկի (1817—1900):

Հովհաննես Ալվազովսկին ծնվել է Թեոդոսիայում (Ղրիմ)։ Վաղ ժանկություն ապրիներին դրսևորած նկարչական ընդունակությունները նրան հասցրին Պետերբուրգի գեղարվեստների ակադեմիա։ Ծնորդայի նկարչի համբավ Աեռք բերած երիտասարդ Ալվազովսկին 1840 թ. մեկնում է Իտալիա, կյսիբի հետագա տարիներին լինում քաղմթթիվ երկրներում ու քաղաքներում, կաղմակերպում անհատական ցուցահանդեսներ։ Սակայն մշտական բռնահոթթուն է հաստատում իր հայրենի քաղաքում, որտեղ և մահանում է 1900 թ. մայիսի 2-ին։

Հովհաննես Ալվազովսկու նկարների թիվը մոտավորապես 6000-ի է հասնում։ Նա նկարել է ծովը օրվա բոլոր ժամերին, տարվա բոլոր եղանակներին, նրա սկզբնական շրջանի աշխատանքներում (իտալական տեսարաններ, ծովանկարներ, Ղրիմից և այլն) առկա են ուժանտիգմին հատուկ երևույթի իզնալականացում, գունային պայմանականություն։ Ժամանակի ընթացքում նրա արվեստը ավելի է կապվում իրականությանը, պատում առավել իրականում և հասկանալի։

Հասուն շրջանի լավագույն ստեղծագործություններից է «Իններորդ ալիքը», որտեղ Ալվազովսկին հանդես է գալիս ոչ միայն որպես տաղանդավոր գեղանկարիչ, այլև օրպես մեծ հումանիստ, որը հավատում է մարդու ամենակարող, ամենահաղթ ութին։ Հովհ. Ալվազովսկու աաղանդը փայլել է նաև «Սև ծովը», «Ալիքների միջ», «Անդորություն» և այլ աշխատանքներում։ Ալվազովսկին շի սահմանափակվել միայն ծովանկարչությամբ, նա անտարբեր չի մնացել դեպի օդական ծովային նավատորմի հերոսապատումը։ Նվ ստեղծվել են օդու իրականություն միջ կռաղներ՝ «Զեմեկյան ճակատամարտը», «Բերից Մերկուրիի հակատամարտը թուրքական նավերի դեմ», «Նավերի ճակատամարտը» և այլն։ Հովհաննես Ալվազովսկուն հրապուրիչ ևն նստերի իրիական թեմաներ, նա կատարել է բազմաթիվ դանկարներ, գիմաներկարներ։ Այս ամենի թուի վրա հատկապես արժեքավոր է այն, ինչը նրան կաղում է հայ իրականության հետ։ Դրանք միայն անձնական ծանոթություններ չեն հայ մշակույթի անվանի գործիչների հետ (Ղ. Աղայան, Պ. Աղամյան, Ս. Ապենդիարտն, Վ. Սուրենյանց և այլք), կամ այն մեծ նշութական օգնությունը, որ նա ցույց էր տալիս հայ գաղթականներին։ Դրանք այն ուշագրավ ստեղծագործություններն են, որոնք կատարվել են հայկական թեմաներով։

Ալվազովսկու մեծությունը նրանումն է, որ իր ստեղծագործություններում նա կարողանում է դեղեցիկ դրացմունքներ ու տրամագրություն հաղորդել մարդկանց, իրականությունը վերաբաղադրել գեղարվեստական բարձր հայայականությունը։ Իրականության ընդհանրացված գեղարվեստական կերպարներով նա ստիպում է մարդկանց մտածել, խորհել, ուրախանալ տրտմել ոգևորվել, առավել զգալ իրականության գեղեցիկությունը և այդ գեղեցիկության օգնությամբ մարդու ստեղծագործական կարողությունները։ Իվ իր արվեստի մեջ տեսնել մարդու ստեղծագործական կարողությունները, Իվ իր արվեստի ալ կողմերով էլ Ալվազովսկու արվեստը դուրս եկավ ազգային սահմաններից ու դարձավ համամարդկային։

XIX դարում հայ կերպարվածքը դարձավ միջնադարյան նկարչության կանոնիկ դարձած սահմաններից, րեդուսնեց դարդացման նոր հուն, որի ձևավորմանը նպաստեց զիպի օրոտեկան օկուղեմիական նկարչությունն ու հեցած հայ նկարիչների կազմակերպումը: Ստեղծագործական անհատականությանը քաղմագանությունը, հետաքրքրությունները լայն շրջանակները հող նախապատրաստեցին հայ գուսական նկարչության նոր, ալքի ընկնող զեմերի հանդես գալու համար:

4 ԽՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ ժողովրդը բեակոխեց XIX դարը՝ յունենալով կազմակերպված երաժշտական կյանք, պրոֆեսիոնալ կոմպոզիտորներ ու երաժիշտ-կատարողներ: Տիրապետողը բանավոր ավանդույթի ուժով սերնդից սերունդ փոխանցվող ժողովրդական ու գուսական երաժշտությունն էր, որ այդուհի էր ժողովրդի հիշողության մեջ:

Ըստ Խ. Շոպենի տվյալների, Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացնելու առաջին տարիներին ամբողջ հայկական մարզում կային 96 երաժիշտներ, որոնցից 85-ը հայեր էին¹⁴: Պրանք թափառաշրջիկ աշուղներ էին, զուգահեռաբաններ, որոնք մասնակցում էին ժողովրդական տոնախմբություններին, խնջույքներին ու հարսանիքներին:

Երաժշտական գործիքներից տարածված էին. փողայիններից՝ դուռնան, դուդուկը, հովվական սրինգը, լարայիններից՝ թավր, քառամյուռն, քանոնը, սանթուրը, սաղը և այլն: Մշտապես գործածվում էին նաև զուռական հարկանային գործիքներ (թմրուկը, դավը, նաղարան և այլն): Պարի կեսերին հեղհեղան մուտք էին գործում երգեհոնը (զխափուրապես հայ կաթոլիկ եկեղեցում), դաշնամուրը, ջութակը և կիթառը, որոնք հայ իրականության մեջ նոր էին սկսում տարածվել:

Արևելյան Հայաստանի տնրիտորիայում ուսանական կայազորները բուսեղծվելուց հետո մուտք էին գործում նաև առաջին փողային նվագախմբերը և ուսանական ժողովրդական երաժշտական գործիքները:

Հայ ժողովրդական և գուսանա-աշուղական երաժշտությունը կազմում էր ժողովրդի երաժշտական կենցաղի անբաժանելի մասը: Սակայն նրա հավաքման և ուսումնասիրության ուղղությամբ դեռ երկար ժամանակ (մինչև դարի վերջին քառորդը) կազմակերպված աշխատանք չէր կատարվում: Ղևոնդ Արիշտին էր, որ 1840-ական թվականներից սկսած հավաքում և «Բալլադներ»-ում պարբերաբար հրատարակում էր ժողովրդական (իր տեղիում առանձին «Երաժիշտ») երգերի առաջին նմուշները, որոնք հետագայում ամփոփվեցին նրա «Հայաց Լիդր ռամկական» (Վենետիկ, ս. Ղազար, 1852) զբոսկուում: Սա առաջին հավաքածուն էր, որի մեջ միջնադարյան հայ ժողովրդական երգերի կողքին տեղ էին գտել հարսանիկան, դուրբություն, և այլ երգեր: Բնգամենը 19 երգ էր զետեղված այդ զբոսկուում, բայց դմախառաբար,

¹⁴ H. Шопен, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. С. Петербург 1852, стр. 896—898.

առանց եղանակների: Ղ. Ալիշանը հանդիսանում է նաև հայ ժողովրդական երաժշտության վերաբերյալ տառաջին տպագիր հոդվածի¹⁵, ինչպես և ձեռագիր մնացած մի «Երգարանի» հեղինակը¹⁶:

Այս տեսակետից նշանակալից էր հ. Արովյանի զործունեությունը: Գորպատում ուսանելիս նա առանձին ուշադրություն էր դարձրել նաև երաժշտությանը, մշակել իր ձայնը, երգել համալսարանի երգչախմբում, ծանոթացել եվրոպական դասական երաժշտությանը և Հայաստան վերադառնալով աշխատում էր քարժր հիմքերի վրա դնել աշակերտության երաժշտական դաստիարակությանը: Առավել կարևոր է այն, որ նա գրել և ուղարկել է Պետերբուրգի Ակադեմիա ռեալյոց եկեղեցական և ժողովրդական երաժշտությունը խորագրեր կրող հոդվածը¹⁷: Հոդվածի նպատակն էր ուսմամբ ամրապնդել նրա ուշադրությունը հրավերել հայ ժողովրդական և աշուղական երգերի հավաքմանը:

Արովյանի նման Մ. Նալբանդյանը նույնպես առանձին ուշադրություն է դարձրել ժողովրդական ստեղծագործության նմուշների հավաքման ու օգտագործման վրա, նա հոգ էր տանում նաև եվրոպական դասական երաժշտության տարածմանը հայկական միջավայրում: Դրանով պետք է բացատրել, սր նրա նախաձեռնությամբ էր թարգմանվում վերդիի «Տրուբադուր» օպերան:

1856 թ. Պետերբուրգում լույս տեսավ Գամառ-Քաթիսյայի «Աղջակին երգարան հայոց» ժողովածուն: Դա առաջին տպագիր երգարանն էր, որի մեջ երգերի տեքստերի հետ միասին օրգանա հավելված տրված էին նաև նրանց եղանակները դաշնամուրային շարահանությամբ (նոտաների տակ խոսքեր չեն տեղադրված): Այս երգարանով սկիզբ դրվեց երգարանների հրատարակությանը հայ իրականության մեջ:

Այս շրջանում լույս տեսած երգարաններից կարևոր է նաև 1863 թ. Պետերբուրգում տպագրված «Քնար հայկական»-ը, որի կազմողն էր Մ. Միրանսարյանը: Այս երգարանն անհամեմատ հարուստ էր իր բովանդակությամբ և պարունակում էր տարբեր բնույթի քաղմասիկի երգեր, ինչպես և շերտեր բանաստեղծություններ՝ արտասանության համար:

XIX դարի առաջին կեսի հայ գուսանա-աշուղական երաժշտությունը հենվում էր մեծ Սայաթ-Նովայի ստեղծագործության ավանդույթների վրա: Այս շրջանի, ինչպես և հետագայում հանդես եկած աշուղների համար նա մեծ հեղինակություն էր, ավարայեռաց-վարպետ (սուստարաշի): Նրա բարբարա ազդեցությունը կրեցին քաղմասիկի աշուղներ և ղզալի լափով հարստացրին իրենց աշուղական ստեղծագործությունը: Դրանցից են՝ Շիրինը (Հովհաննես Կարամյանյան, 1827—1856), Թուրինը (Թորոս Մարթաշյան, 1792—1877), Իվանը (Հովհաննես, 1800—1864), Ազար-Աղամբ (1816—1844),

¹⁵ Տե՛ս «Քաղմասիկ», Վենետիկ, 1845, № 7, էջ 109—111, Ղ. Ալիշան, «Թամական երգեր» հոդվածը «Ներսիսյան կայր ու լայր կաթիլներ» երգի խոսքերի հետ միասին:

¹⁶ Տե՛ս Ն. Արսեն Ղազարոս Ղազիկյան, Հայկական երգ մատենագրություն և հանրագիտության հայ կյանքի, հատ. 1, Վենետիկ, 1909, էջ 63:

¹⁷ Պ. Հակոբյան, Գարձայն անձանի վերջին հայատուր Արովյանի գրական ժառանգությունից («Սովետական արվեստ», 1959, № 1, էջ 62—67):

Բյանահանը (Պետրոս Գնթափյանց, 1829—1886), Միսիկին-Բուրջին (1810—1847), Զարգյաթր (Աբրահամ, 1824—1874), Իսայիֆր (Հարություն, 1825—1901), Զահրին (Կարապետ Կարապետյան, 1818—1888) և ուրիշները, Սրանք ապրել և ստեղծագործել են ինչպես թուե Հռոմեականում, նույնպես և նրա սահմաններից դուրս, հորինել են այնպիսի երգեր, որոնք հանդիսանալով իրենց ժամանակակիցների մտքերի ու հույզերի տրոտահայտությունը, սիրվել են ժողովրդի կողմից ու մտել երաժշտական կենցաղի մեջ։ Դրանց մեծամասնությունը սիրային երգեր էին, բայց դրանց կողքին կային նաև բարոյա-խրատական, պատմական ցեղերին նվիրված, իրենց սիրելի բաղաժներն ու գյուղերը զոհվեալով երգել և այլն։

Այս շրջանի աշուղական երգերը խայտաբղետ էին իրենց լեզվով, Դեռևս տիրապետող էին պարսկերենը, թուրքերենը, աղբջեաներին, երբեմն էլ ըստնեղծված էին լեզվախառն երգեր։ Բայց դարի կենտրոնը նրանց համար հիմնականը դառնում է հայերենը, թեև ալատեղ էլ միասնություն չկար։ Ոմանք ողտազործում էին դրաբար կամ տարբեր բարբառներ, և միայն դուրի երկրորդ կեսին տիրապետող դառնում է աշխարհաբար դրական լեզուն։

Երաժշտական տրվածառի տեսակետից այս շրջանի աշուղական երգերը հետաքրքիր են նրանով, որ ամենգույնի աշուղական եղանակների հետ միասին ապրեն հորինվում էին նոր մեղեդիներ, որոնց մեջ օգտագործվում էին պոպական ու քաղաքային ժողովրդական երգերի խտանային ու սիմ-մետրիկ ասանձնաշատկությունները։

Դժբախտաբար, դուրի լինելով ձայնագրման հնարավորությունից, XIX դարի առաջին կեսի աշուղների ինքնուրույն մեղեդիներից շատերը կորել են և միայն ամենաջայտուն նմուշներն են պահպանվել։ Դրանցից են, որինակ, Շիրիկի «Աղնայան», «Ակնարկյա» և «Յափրնջիս կորավ», Միսիկին-Բուրջու «Եշիից քունուն դառած» և «Ախի արի», Զարգյաթրի «Ախիկ մի ղեայ» և այլ երգեր։

Այս շրջանի ժողովրդական երաժշտության մեջ տիրապետող դարձալ պոպական երգն էր՝ սերտորեն կապված հայ շինականի կյանքի ու աշխատանքի հետ։ Սրա հետ միասին լայն տարածում ունեին նաև աշխատանքային, ծիսական, հարսանեկուն, էպիկական և այլ երգեր։ Մեծ ուղ էին դրավում հասկապես օրիսյին-խրիսկական երգերը, պարերգերն ու պարիտաները, որոնք հաճախ իրենց մեջ արտացոլում էին հետզհետե տրոտալորվող հասարակական նոր փոխադարձությունները։

Աշուղա-գուսանական ու ժողովրդական երաժշտության հետ միասին, իր գոյությունը շարունակում է նաև հոգեոր երաժշտությունը։ Միջնադարյան խաղալին նաագրության անկումից հետո հայ հոգեոր երաժշտությունը խոստումն ենթարկվում էր օտար թղթեղծությանն։ Այս հանգամանքը, մեծ մտահոգություն էր պատճառում ինչպես հոգեոր իշխանությանը, նույնպես և երաժշտության քննադատության աշխատող մտադեմոստերին, և նրանք միջոցներ էին որոնում այդ երկույթի առաջն առնելու։ Ոմանք աստաշխրկում էին րեզունիլ էփրայական նստադրություն օրիստեր և անմիջապես անցնել հոգեոր երգերի ձայնադրությանը՝ դրանք հետագա աղավաղումներից ու կորստից փրկելու նպատակով, սմանք դառնում էին, որ ամենի լավ է ըն-

դուենյ Հունական նոտագրությունը (փաստվեքա), իսկ շատերն էլ պաշտօնում էին ստեղծել հայկական երաժշտության առանձնահատկություններին համապատասխանող ձայնագրություն նոր սխեմով, որպեսզի դրանով իսկ տպահովվեր կատարվող ձայնագրությունների հարազատությունը, Հուդիստը հանդիսացավ վերջին սեռականը, և Պոլսում ձևավորվեց հայկական ձայնագրության նոր սխեմով ստեղծմանը։ Այդ նոր սխեմով ստեղծողը Համարածում էր (1769—1839), սրի անունով էլ այն կոչվում էր իմոնեյանի սխեմով։ Վալեդիլով Տյուդյան Հովհաննես Ջուլիբի հովանավորությունն ու նյութական օժանդակությունը, Համարածում էր իմոնեյանը (Բարա Համարածում), որը լավ գիտեր կլորացական նոտագրությունն ու հունական փաստվեքան, մի քանի տարի աշխատելուց հետո, 1815 թ. ստեղծեց հայկական նոր ձայնագրության սխեմով՝ հարմարեցնելով այն միաձայն, վոկալ երաժշտության սկզբունքներին, Հնչյունների բարձրությունը ցույց տվող յոթ նշանները և ներառեց անունները վերցնելով միջնադարյան խազալին նոտագրությունից, նա դրանք հարմարեցրեց կլորացական նոտագրության նշաններին։ Իմոնեյանի սխեմով նշանները գրվում էին սովորական թղթի վրա և տարածաշարում դիտարկել հնչյունաշարի ամբողջ տոներն ու կիսատոները։

Իմոնեյանի սխեմով կամ հայկական նոր ձայնագրությունը մեկզարյա կյանք ունեցավ, ննթարկվեց որոշ փոփոխությունների ու լրացումների, գրվածություններ իր աշակերտների կողմից։ Այն զգալի դեր կատարեց հայ երաժշտական մշակույթի պատմության մեջ, որովհետև նրա օգնությամբ ձայնագրվեցին և կորստից փրկվեցին հոգևոր երաժշտության բազմաթիվ նմուշներ՝ ամբողջ շարահնոցը, պատարագի երգեցողությունը, ժամագիրքը և հոգևոր այլ մեղիդները, Այս գործում հատկապես մեծ է Ն. Բաշեյանի, Ե. Տոսեսյանի, Հ. Ջուլյանի, Հ. Ալվալյանի և այլոց վաստակը։

Սակայն իմոնեյանի սխեմին ունենալով իրաձայն (միաձայն) երաժշտությանը, այն չէր բավարարում բազմաձայն, հատկապես գործիքային և նվագախմբային երաժշտության պահանջները։ Բացի այդ, իմոնեյանի սխեմով պատճառ դարձավ այն բանի, որ կլորացական նոտագրությունը հայկական դպրոցները մուտք գործեց միայն դարավերջում։

Իմոնեյանն ու իր աշակերտները նույնպես փորձեց արեցին ստեղծելու կոմպոզիտորական ինքնուրույն ստեղծագործություններ։ Սակայն այդ փորձերը մեծ մասամբ կատարվում էին հոգևոր երաժշտության բնագավառում։ Կ. Պոլսում կազմակերպված Արամյան թատրոնում իր գործունեությունը ծավալեց արևմտահայ աուդիո կոմպոզիտորներից ու դիրիժորներից Կարապետ Փաշեյանը, Ամբողջ 20 տարի (1846—1866) նա կապված է եղել այդ թատրոնի հետ երաժշտություն է գրել ներկայացումների համար, բայց նրա ստեղծագործություններից ոչինչ չի պահպանվել։

XIX դարի առաջին կեսի երաժշտության նշանավոր գործիչներից է նաև Անդրեաս Քաղցածյանը (1809—1856), նա Ղրիմի Ղարաափաղար քաղաքի մեծուհի էր, իր երաժշտական կրթությունը ստացել էր լեհական Բերդիյե քաղաքում և ավագ վերադարձնալով հայրենի քաղաքը, աշխատել որպես հայ

նկեղեցու, երգեհոնահար, 1852 թ. փոխադրվելով Խնուստուպույ, սկզբում աշխատել է որպես երաժշտություն դասատու, իսկ հետո՝ Սեփակյան նախատորմի փողային նվագախմբի ղեկավար: Ղրիմի պատերազմի տարիներին նա շարունակում է աշխատել Սևաստոպոլում: Երբ ծովակալ Նախիմովը Սինոպի ճակատամարտում չափաքանակով թուրքական համալսարան, հաղթանակով վերադառնում է Սևաստոպոլ, նախաժամույցում նրան ղիմավորում են Քաղցածյանի նոր գրած ռեկրուպյան քուլեբազ-ի հեղուկներով:

Արամյան թատրոնից բաղի երդն ու նվազը որպես արվեստի բաղկացուցիչ մաս ոգտագործվել են նաև Վենետիկի Մխիթարյան ժխարանության Խորադ-Ռափայկյան զպրոցական թատրոնի ներկայացումների բնթացքում: Այդ թատրոնն ունեցել է երգչախումբ իր ղեկավարով և երգաչափ, որոնց վրա էլ զրգված է եղել ներկայացումների երաժշտական ձևավորման պատասխանավորությունը:

Երաժշտությունն ավելի հաճախ է ոգտագործվել Կ. Պոլսի թաղային թատրոնների ներկայացումներին բնթացքում: Այսպես, Խուսդուդի թատրոնի տոնահին ներկայացման համար ներդրող-քայլերդ է գրել Ս. Զուխաջյանը (1859 թ., խոսք՝ Զափրաստյանի, «Օն մեր նախնի»): Երեք տարի տեց այն, նոտաներով հանդերձ, տպագրվել է «Քնար հայկական» երաժշտական հանդեսում:

1840-ական թվականներից հայ քաղաքային բնակչության շրջաններում ուժեղանում է հետաքրքրությունը դեպի օպերային երաժշտությունը: Պրան նպաստում են եվրոպական օպերային խմբերի հաճախակի այցելությունները Կ. Պոլս, Զմյուռնիա, Թիֆլիս և հայաշատ այլ քաղաքներ:

Այնքան մեծ է եղել հետաքրքրությունը դեպի օպերային արվեստը, որ նույնիսկ պահանջ է առաջադրվել ազգային օպերայի ստեղծման: Ժամանակակից հայ մամուլը հավաստիացնում էր, որ եթե հայկական օպերա ստեղծելու փորձեր լինեին, ժողովուրդը չէր զլանա իր նյութական ու բարոյական ուժանդակությունը: Նույնիսկ կոչ է արվում հասարակությանը՝ կազմակերպել հատուկ բնկերություն, որի նպատակը պիտի լինեի խոստումնալից երիտասարդների ուղարկել Եվրոպա՝ երաժշտական կրթություն ստանալու և վերադառնալուց հետո ազգային երաժշտության զարգացմանը նվիրվելու համար¹⁸:

Ահա այս պայմաններում էր, որ Ս. Զուխաջյանը, Միլանում երաժշտական կրթություն ստանալուց հետո Պոլս վերադառնալով, ձեռնարկեց իր անդրանիկ օպերայի՝ «Արշակ Բ»-ի ստեղծմանը: Ս. Զուխաջյանի «Արշակ Բ»-ն (լիրետտա՝ Թ. Թերզյանի) մեծ ստեղծագործություն էր, որի ստեղծման գործում հիպինակի կողմից հարգությունը ոգտագործվել էր իտալական օպերայի և հասկսպիս Վերդիի օպերային ստեղծագործության հարուստ փորձը:

Պրախտարար, սուլթանական Թուրքիայի պայմաններում հնարավոր չեղավ հայկական այդ առաջին օպերան բնագործել: Այս բանում որոշիչ նշանակություն ունեցավ օպերայի բնման, որը ներթափանցված էր օտար բունա-

¹⁸ «Արշակունյի Արարատյան», Զմյուռնիա, 1863, N 704.

կալության յուծը թոթափելու և ազդային ազատագրության դադարաբախտությունը:

Հայկական օպերայի ստեղծման ուղղությամբ կատարված նախապատրաստական աշխատանքներում ղեկավար փաստակ ունեւր Նաե Գրիգոր Սինանյանը (1836—1914), Նա էր առաջինը, որ Պոլսում կազմակերպեց մասնավոր դպրոց, դաստիարակելով երաժիշտ կոմպոզիտորներ: Նա էր, որ «Արեւելյան թատրոնի» համար կազմակերպեց նվագախումբ, պարապում էր դերասան-դերասանուհիներին հետ: Կարենոր է Նաե ալն, որ Գր. Սինանյանը համադրածակեց է ռՔնար հայկական» երաժշտական ընկերության հետ, կազմակերպելով այդ ընկերության սիմֆոնիկ նվագախումբը, Նվ, վերջապես, նա հայ երաժշտական դերասաններին մեկին՝ Սինանյաններին հայրն էր, մի ընտանիք, որը հետագայում սովել է երաժիշտներին մի քանի սերունդ:

XIX դարի կեսերից արեւմտահայ իրականության մեջ դպրոցներում ըսկիդր դրվեց երաժշտության դասավանդմանը: Դա շատ կարենոր էր աճող սերունդների դեղարվեստական դաստիարակության տեսակետից: Դժբախտաբար, այս շրջանում լկալին երաժշտական կրթություն ստացած դասատուներ և այդ պատճառով էլ դպրոցներում երաժշտության դասավանդման դործը համարյա ամբողջապես զտնվում էր տիրապետների, դպիրների ու դպրապետների ձեռքում: Դա պայմանավորված էր Նաե նրանով, որ դպրոցները զտնվում էին ևկեղեցու հովանու տակ և ավանդվող նյութն էլ հողեր երաժշտությունն էր: Պոլսահայ իրականության մեջ երաժշտության առաջին կրթված դասատուն Ավետիս Խորասանճյանն էր (1842—1918), որն ավարտել էր Փարիզի կոնսերվատորիան և Պոլիս վերադառնալով, երաժշտություն էր դասավանդում դպրոցներում, Իր նախաձեռնությամբ Նա 1866 թ սկսած աշակերտներին սովորեցնում էր եվրոպական նոտագրություն: Նա առաջինն էր, որ ստեղծեց մանկական երաժշտություն, երեխաներին աղատելով հողեր երգերից:

Արեւմտահայ իրականության մեջ հայ վարպետների ձեռքով պատրաստվում էին երաժշտական շատ գործիքներ (ուդ, քանոն, սանթուր, բլամանի, թառ և այլն), կային բնտանիքներ, որոնք ունեին իրենց արհեստի ղաղտնիքները և հարյուրավոր տարիների ընթացքում դրանք ավանդելով սերնդից սերունդ, հանդիսանում էին այդ դործի լավագույն վարպետները: Դրանցից է, որինակ, Զիւճյանների ընտանիքը: Վարպետ Քերովրե Զիւճյանը (1830—1910) ունեցել է իր գործարանը, պատրաստել է բարձրորակ ծնծղաներ և հարկվել ամբողջ աշխարհում, նրա պատրաստած ծնծղաներն իրենց որակով գերադանցել են եվրոպականներին թե՛ հեշտության նրբությամբ և թե՛ դիմացկունությամբ: Իներդից սերունդ փոխանցելով ծնծղաների Աուլման, ղաղտնիքը, Զիւճյանների բնտանիքն ամբողջ 200 տարի շարունակել և այժմ էլ շարունակում է այդ գործը, բազմիցս արժանանալով համաշխարհային ցուցահանդեսների մրցանակների:

Երաժշտական կյանքի կազմակերպման, ժողովրդի մեջ երաժշտական դրագիտության տարածման, դասական երաժշտության պրոպագանդայի և սոցալին երաժշտության զարգացման գործում հատկապես կարենոր դեր կատարեցին երաժշտական պարահրաթերթների հրատարակումն ու ռՔնար հայ-

կայանա՝ երաժշտական ընկերության ստեղծումը, XIX դարի կեսերից հայ երաժիշտները ոչ միայն համալսմբվել էին թատրոնի շուրջը և իրենց գրած երաժշտությամբ ամեն կերպ նպաստում էին ներկայացումների զգալի բարձրացմանը, այլև ձևավորում էին յուսավորական յայն գործունեություն՝ աշակերտության և հասակավարների մեջ տարածելով երաժշտական գիտելիքները, Այս հումդամունքն էլ պայմանավորեց երաժշտական մամուլի ստեղծումը։ Գրանցից առաջինը «Քնար արհեստան» պարբերականն էր, որը յուր սեփական Գրուցում, 1858 թ. մայիսից, որպես ամսականը։ Զրատարակիչներն էին՝ Լիմոնեյանի ամենաբնագրական և գործունե յա տղաները Արիստակես Զովհանեյանը (1812—1878) և վերջինիս աշակերտ Գաբրիել Նրանյանը։ Նրանք իրենց պարբերականը անվանում էին Եվրոպական նոտաներով՝ յուրաքանչյուր համարում զետեղելով իրենց ձայնագրած «թաղամեները», որնշելիքները, «սեմայիններն» ու «շարերիները»։ Այսպիսով, ամսականը զարմալ էվրոպական նոտագրության տարածման կարևոր նախադեպերից մեկը։

«Քնար արհեստան»-ը ունեցավ յնդամենը մեկ տարվա կյանքը, նրան փոխարինեց «Քնար հայկական»-ը, որն սկսեց հրատարակվել 1861 թ. սեպտեմբերի 1-ից որպես երկշաբաթյանը։ Այս անգամ նախաձեռնողը Գաբրիել Նրանյանն էր, իր տեղակալը՝ Նիկողոս Թաղմանի հետ միասին, իսկ նախորդի համեմատությամբ, «Քնար հայկական»-ը ուներ շիջումով յուսավորական բրնայով, քանի որ յուրաքանչյուր համարում ապագրում էր սիստեմատիկ դասերից ինչպես էվրոպական նոտագրության, այնպես և հայկական ձայնագրության մասին։ Եվրոպական երաժշտության դասընթացը վարում էր ինքը՝ Գաբրիել Նրանյանը, իսկ հայկական ձայնագրության՝ Համբարձում Չերյանը։

«Քնար հայկական»-ը ունեցավ երկու շրջան, Առաջին շրջանն ընդգրկեց մեց ամիս և յուր տեսակով 12 համար (1861 թ. սեպտեմբերի 1-ից մինչև 1862 թ. փետրվարի վերջը), որից հետո ընդհատվեց և ապա նույն՝ 1862 թ. ապրիլի 30-ից սկսվեց նրա երկրորդ շրջանը, Էրբ աշխատանքի մեց ներդրավելիցին Տ. Չոխաջյանը և իտալացի կոմպոզիտոր Կ. Ֆրանչինի։

Այս երկրորդ շրջանում «Քնար հայկական»-ը նույնանուն երաժշտական ընկերության պաշտոնական օրգանն էր։ Այդ ընկերությունը, որն առաջինն էր Պոլսում և ընդհանրապես հայ իրականության մեջ, կազմակերպվեց 1862 թ. մարտին, Գաբրիել Նրանյանի նախաձեռնությամբ։ Իննելով երիտասարդ, լայն շատ ձևերից, կազմակերպական տրամադրությունը ընդունակություններն ու մեծ հասանքի տեղ մի գործին, նա իր շուրջը համալսմբվեց վերահանգի զաղափարներով տարածած մտավորականների և կազմակերպվեց «Քնար հայկական» ընկերությունը, որի նպատակն էր «երաժշտական ոգին արթնացնել ազգին մեջ», երաժիշտներից բացի ընկերություն մեջ ընդգրկվել էին նաև հայ մտավորականներ Մ. Պեշիկթաշյանը, Գ. Օռնյանը, Գ. Աղաթոնը, Ն. Ռուսինյանը, Ի. Մամուրյանը, Ի. Հեքիմյանը, Ս. Փափազյանը և ուրիշներ։ Երաժշտական երկշաբաթյանը հրատարակումից բացի, ընկերությունը շաբաթվա տարբեր օրերին ձրի դաստիարակություններ էր կազմակերպում, նվիրված երաժշտության հարցերին, սիմֆոնիկ նվագախմբի համերգների ռգությունը հասարակությանը ծանոթացնում էր եվրոպական դասական երաժշտությանը։

ձգտում էր բարձրացնել ժողովրդի գեղադիրտական ճաշակը, ստեղծել և տարածել ազգային նոր երգեր, պարերգեր ու լիրիկական երգեր, թատերական երաժշտություն և այլն: Ընկերության գործունեության շնորհիվ բարձրանում էր երաժշտության հասարակական նշանակությունը, այն կտրվում էր եկեղեցուց և ծառայում ժողովրդի լայն խավերի ազգային ինքնագիտակցության արթնացման գործին:

Ընկերության կազմում ընդգրկված երաժշտական գործիչները (Տ. Զուխաշյան, Ա. Հովհաննիսյան, Ն. Քաշճյան, Ե. Տևտեսյան, Հ. Զեքյան և ուրիշներ)՝ իրենց գործունեությունը շարունակեցին XIX դարի երկրորդ կեսին և զգալի չափով նպաստեցին հայ երաժշտության առաջընթացին, Բայց ընկերության երիտասարդ հիմնադրի՝ Գարրիել Նրանյանի կյանքը շուտ ընդհատվեց, նա վախճանվեց 1862 թ. հոկտեմբերին, 35 տարեկան հասակում: Իր կարճատև կյանքի ընթացքում երաժշտական-հասարակական բոլոր գործունեության հետ միասին նա ստեղծեց մի շարք երգեր, սրտեք այսօր էլ պահպանել են իրենց գեղարվեստական արժեքը: Դրանցից են՝ «Կիլիկիա» (խոսք՝ Ն. Ռուսինյանի), «Հայաստան» (խոսք՝ Հ. Միրզա-Վանանդեցու), «Արիք Հայկազունք» (խոսք՝ Հ. Սվաճյանի) և այլն:

Գ. Նրանյանի մահի մեծ հարված հասցրեց «Փնար հայկական» ընկերությանն ու նրա երկարաթիվներին: 1863 թ. նրանք դադարեցին գործելուց: Դրան, անկասկած, նպաստեցին նաև Զեյթունի հերոսական տպառամբությանը հաջորդած թուրքական կոտավարության կողմից ձեռնարկված նոր բռնությունները:

5. ՃԱՐՑԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

XIX դարի առաջին քառորդը արգասավոր լեղում բաղաբաշխության և հարստարեսպետության դարդաքման տեռակետից, դանի որ Հայաստանի արևելյան հատվածը շարունակում էր դառնալ պարսկական, իսկ արևմտյանը՝ թուրքական տիրապետության տակ: Այդ պայմաններում շինարարական գործունեություն ծավալելու, խոշոր մոնումենտալ շենքեր ու կառույցվածքներ իրականացնելու համար տնտեսական հնարավորությունները սահմանափակ էին:

Զգալիորեն փոխվում է գրությունը Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելուց հետո, երբ ցարական, ինչպես քաղաքացիական, այնպես էլ վիճվորական իշխանությունների կողմից Հայաստանի որոշ քաղաքներում և բնակավայրերում (Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Գյումրի, Նոր Բայազետ և այլն) սկսում են, ճիշտ է, զանդադրեն, սակայն որոշակի հետեղականություններ ու ծրագրով իրականացնել քաղաքաշինական միջոցառումներ:

Այդ տնտեսական առավել ահեղառու է Նրևանը¹⁹:

Միջնադարյան Երևանը, որի մեջ մտնում էին Բերդը, Հին քաղաքը (ա-հար), Կոնդ ու Դամիր-Բուլաղ կոչվող բնակելի շրջանները, ինչպես նաև

¹⁹ Երևանի մասին նյութերը քաղված են Ն. Շահադիյի «Հին Երևան» (Երևան, 1968) և Մ. Արտյուհյանի «Երևանի պատմությունը (1801—1879)» (Երևան, 1968) և Մ. Արտյուհյանի, Ա. Մ. Աբրահամյանի, Ա. Մ. Մելիքյանի, Երևան, 1968, 1969 թթ. հրատարակած աշխատանքներից:

Հրապարակի կիրճում տեղափոխած Զորադյուղը (որը սկզբում ինքնուրույն գյուղ է եղել ու հետո միացել Երևանին), ռուսական տիրապետության ժամանակաշրջանում սկսում է ընդարձակվել, Փաղաքին է միանում նաև Հյուսիս-արևելյան, ամբողջական ալդեպետ բարձունքների վրա տեղափոխված Նորքը։

Մոտավորապես նույն ժամանակաշրջանում Խոնի-րաղ կոչվող բարձիթով տարածության վրա սկսում է առաջանալ Նոր թաղը, որը կառուցուպատվում է հիմնականում Ռուրքմենչույի պայմանագրի համաձայն Պարսկաստանից գաղթած հայերի միջոցով, Բնակելի այս նոր շրջանը առաջանում է Հին քաղաքի և կենտրոնական շուկայի հրապարակի տրանքում, անմիջական կապ ստեղծելով Կոնդի և Հին քաղաքի միջև։

Նոր թաղ կոչված բնակելի շրջանի կառուցապատման ժամանակ կիրառվել է ռուսական քաղաքաշինական արվեստի կանոնավոր հատակագծման առաջադիմական սկզբունքը, Դրա շնորհիվ քաղաքի այս նոր մասում առաջանում են միմյանց զուգահեռ և ուղղահայաց փողոցներով բնակելի թաղամասեր, որոնք տարբերվում էին նախկիններից։

Երևանում իրականացված հիշյալ քաղաքաշինական աշխատանքների առաջին փաստաթուղթը նրա ղիսավոր հատակագիծն է՝ կազմված 1837 թվականին, նրանում քաղաքի խառնիճադանձ կառուցապատման ֆոնի վրա առանձնանում է փողոցների կանոնավոր ցանցով նոր կառուցապատվող մասը։

Հետագա տարիներին կանոնավոր հատակագծման այս նույն սկզբունքն ընկնում է Երևանի հին մասերի վերակառուցման հիմքում, Դրա մասին է վկայում Կոպկասի փոխարքայի կողմից 1856 թ. դեկտեմբերի 23-ին հաստատված գլխավոր հատակագիծը, որով քաղաքի ողջ տեղիտեղիան (քաղաքային մասեր Կոնդի և Նորքի) պետք է ենթարկվեր վերակառուցման, Քաղաքի մյուս հատակագծում, որը վերաբերում է 1865 թ., պահպանելով հիշյալ սկզբունքները, ընդգրկվում են ավելի մեծ հողատարածություններ։

Երևան քաղաքի գլխավոր հատակագծի գործնական կիրառությունը փաստորեն սկսվում է 1862 թ., երբ նախաձեռնվում են աշխատանքներ Կրեպոտնայա (հետագայում՝ Անտոֆյան, այժմ՝ Արտյան) փողոցի բացման ուղղությամբ։ Հյուսիս-արևելքից (պլանի ղուխ) դեպի հարավ-արևմուտք ուղղությամբ ձգվող և մոտ մեկ կմ երկարությամբ ունեցող այս փողոցը անցնում է քաղաքի կենտրոնական մասով՝ Հին քաղաքի և Նոր թաղի տարածությունների վրայով։ Հետագա տարիներին սկսվում է իրականացվել քաղաքի հատակագիծով նախատեսված փողոցների բացումն ու կառուցապատումը։

Իրևանի բերդը, որ իր գոյության ու թուրք-պարսկական տիրապետության տակ զոհվելու ամբողջ ժամանակաշրջանում ռազմավարական տեսակետից կարևոր նշանակություն ունեցող մի ամրություն էր, զբաղվելով ռուսների կողմից, որոշ ժամանակ շարունակեց ծառայել այդ նպատակին, Բացի կայազորից, այստեղ տեղափոխված էր նաև նահանգապետատեր, Սյո պատահառով գոյություն ունեցող մյուս շենքերը (խանի պալատը, հարեմը, զորանոցները, զինապահեստները և այլն) օգտագործվում էին քաղաքացիական ու զինվորական իշխանությունների կողմից։ Դրան զուգընթաց այստեղ, սկսած 1848 թ., իրականացվեցին շինարարական որոշ աշխատանքներ (հարեմի շին-

քը հարմարեցնելով զինվորական հիվանդանոցի, կառուցելով զինվորական հիկնդեցու շէնքը և այլն), Հետադայում, երբ 1864 թ. նահանգապետարանը փոխադրվում է քաղաքի կենտրոնում (Գուրերնսկայա փողոցում) կառուցված նոր շէնքը, բերդը, կորցնելով ռազմական ու վարչական իր նշանակութիւնը, աստիճանաբար լքվում է:

Երևանի գործարար կենտրոնը շուկայի հրապարակն էր՝ դանթարով. առևտրական ու արհեստավորական շարքերով, իջևանատներով ու այլ շէնքերով: Կային նաև երկրորդական նշանակութիւն ունեցող հրապարակներ, ինչպէս ֆալլա-բաղարը և նոր հրապարակը (այժմ Աղիգբեկովի անվան), որը ձևավորվեց XIX դարի 50—60-ական թվականներին:

Նույն ժամանակաշրջանի քաղաքաշինական աշխատանքների արդյունքն է Անդրիական այգին (այժմ 26 կոմիտարների անվան զբոսայգի): Այն բաւանդովում է Բերդի և շուկայի հրապարակի միջև բնկած հաստատու հողերի վրա:

Բնակչության կոմունալ սպասարկմանն էին ծառայում բազմաբնակից Սըրանց մի մասը (ինչպէս նաև այլ բնույթի կոմունալ շէնքերը) վերաբերում էին պարսկական տիրապետության շրջանին և ջրի անբավարար մատակարարման հետեանքով դուրի էին հիգիենիկ պայմաններից: Բնակչութիւնը հիմնականում օգտվում էր ջրհորներից և սակավաթիվ աղբյուրներից, որոնց թիվը 1851 թ. աղյակներով 200-ի էր հասնում: Թեև 1857 թ. սկսվում է ջրամատակարարման ցանցի կառուցումը (Գետառից), սակայն խմելու համար ո՛ր ջրհորների և ո՛չ էլ Գետառի ջրերը պիտանի չէին:

Առանձին հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Իրևանի բնակելի տների հարտարապետութիւնը: Անկախ ռեական ու ներքին կազմակերպման տարբերութիւնից (որն արդյունք էր նրանց բնակիչների դրազմունքի, կենցաղային սովորութիւնների, աղբային պատկանելութիւնն ու դրանից բխող գեղարվեստական պատկերացումների), բազմաթիվ են բնակարանների տեղական և նախնական պայմանների համեմատ կառուցելու իմաստավորված ու օգտին աշխատող լուծման ուղադրաւ օրինակներ:

Որպէս ճարտարապետական ոչ բարձր մակարդակի օրինակ պիտի համարել Երևանի (աճելի հին և կենդեցու տեղում կառուցված) ս. Սարգիս եկեղեցու (1868) և նրա հյուսիսային կողմից կառուցված առաջնորդարանի ու զոյրոցի շէնքերը, ինչ վերաբերում է Հրազդանի Լորաբերանին կառուցված առաջնորդարանի շէնքին, ապա այն ընդհանուր առմամբ օժիված էր նույն ժամանակաշրջանի Իրևանի բնակելի տների հատկանիշներով:

Քաղաքի հողատարածութիւնն մեծամասնութիւնը զբաղեցնում էին այգիներն ու բանջարանոցները, իսկ բնակչութիւնն զիսավայր դրազմունքը հողագործութիւնն էր:

Քաղաքաշինական նույն կարգի փոփոխութիւններ տեղի են ունենում նաև Ալեքսանդրապոլում: Հին ամրոցի մոտ բնկած և Գլումբի անունը կրող այս փոքր բնակավայրն առաջնաբարդ դառնում է առաստիւն տիրապետութիւնն առկա անդամ Արեւիկան Հայաստանի երկրորդ կարևոր քաղաքը՝ 1837 թվականից վերանվանվելով Ալեքսանդրապոլ: Նրա զարգացման ազդակներն էին հանդիսացաւ 1828—30 թթ. ընթացքում էրզրումից և Իսրայից շուրջ

2500 ընտանիքի ներդրոյնն այստեղ, Գրու հետ միասին, Ալեքսանդրապոլի բնակչության աճին մեծապէս նպաստեց զոտի թվով սուսական կայսրոսի առկայութիւնը քաղաքին կից բերդում: Դրանց շնորհիւ է, որ ՎՄԻ գալիք առաջ ընդամենը 70 ընտանիքից ըստկարացած²⁰ Գլումբիրում 1865 թ. քանկիչների թիւը հասնում էր մոտ 12 հազարի:

Հետզհետեւ աճող Ալեքսանդրապոլի կորիզը հանդիսացավ «Զնբեդի» և «Մխչոնց» Լորերի ու քարհանքերի միջև դտնվող Լորաթմբին տեղափոխած Հին Գլումբիրն, պատմական Կումայրին: Արա հարավ և հարավ-արեւելան մասումն է, որ օկոյրում տարբերայնորեն, առանց քաղաքաշինական որոշակի ծրարարի, ստափճօնաքար կազմավորվում և ու կառուցապատվում Ալեքսանդրապոլի նոր թաղամասերը, ուղեցում քնակչութիւնը ինքնաբերաբար տեղադրւելում է քառ սղոյսիկն պատկանելութեան (Թորքի մահլա, Բերդի մահլա», «Ուռուստնց մահլա», Բերդսական թաղամաս» կամ «Մլաքադիտ»), բայց դաժանաբքի (Բակթուլիկներ թաղամաս» կամ Բերանդներ թաղամաս»), կամ ըստ գրադմունքի (Բերանպարներ թաղամաս», տարբեր արհեստների փողոցներ և այլն):

Եթե Ռուսաստանի հետ միացման սկզբնական շրջանում, նկատի ունենալով քաղաքի և ամրոցի ռազմավարական տեսակետից բացառիկ նշանակութիւնը, հիմնական հողատարութեան ստորկան ամրոցն էր, որի հզորացման ուղղութեամբ, սկսած 1834 թ.²¹ մեծ ջանքեր էին դործադրվում գինիորական իշխանութիւնների կողմից, ապա 1837 թ. սկսած քաղաքացիական իշխանութիւնների ուղղորդական ասարկան են դառնում նաեւ քաղաքի կառուցապատման հարցերը:

Ալեքսանդրապոլի բերդից և հին Գլումբիրից արեւելք ընկած մասի կառուցապատման ժամանակ նույնպէս, ինչպէս Երեւանում, ղեկավարվել են կանոնադրը հասակագործման սկզբունքով:

Նոր կառուցապատված մասը, որը հետագայում հանդիսացավ քաղաքի կենտրոնը, փողոցների կառուցումը ցանցով բաժանվեց ոչ մեծ (50×75 մ—100×150 մ) թաղամասերի:

Ալեքսանդրապոլում էս, ինչպէս Երեւանում, քաղաքի հասարակական կենտրոնը շուկայի հրապարակն էր (այժմ Մայիսյան ապստամբութեան), Հրապարակի շուրջն ու նրանից սկզբնավորվող փողոցներում պտնվում էին բազմաթիւ ու բաւմարնույթ խանութներ և արհեստանոցներ: Միենույն ժամանակ այստեղ էին կենտրոնացած վարչական և կոմունալ (պանդոկներ, բաղնիքներ) շենքերը, եկեղեցիները: Քարավանատների կամ պանդոկների թիւը քաղաքում տասի էր հասնում («Ծոթ ախպերանց խան», «Մատնիւյանների խան», «Սահմբընց խան», «Մադիկենց խան», «Թարգոնց խան», «Եւթոյանների պանդոկ» և այլն): Սրանցից նշանավոր էր եղբայրներ Վարդան և Սարգիս Այմոյանների պանդոկի երկհարկանի շենքը (յառջին հարկը խանութներ, երկրորդ հարկը՝ հյուրանոց), կառուցված 1865—67 թվականներին:

²⁰ Ղ. Ալիջան, Երեւան, Վենետիկ, 1881, էջ 154.

²¹ Նույն տեղում:

Ինակչության կոմունալ սպասարկմանն էին ծառայում քաղաքի տարրեր թաղամասերում, գլխավորապես «Գյումրի-չալ» և «Մուռառ-չալ» զետեքի մոտ դոնմադ ռադմիսիլ բաղնիքները:

Կենցաղային կարիքների համար ջրամատակարարման հարցը կարգավորվում էր գերազանցապես աղբյուրների միջոցով: Կենցաղային ջրերի կուտակումը կատարվում էր քաղաքի հյուսիս-արևելյան և հյուսիս-արևմտյան մասերից քյահրեղային տնտեսության միջոցով: Կուտակված ջրերը քաղաքի հյուսիսային մասում առնվում էին թրծված կամի խողովակների մեջ, որոնցով նրանք հոսում էին դեպի քաղաքի Մուռառ-չալի ուղղությամբ: Աղբյուրների զգալի քանակություն տեղաբաշխված էր քաղաքի տարրեր թաղամասերում: Նրանցից շատերը («Զիթոզոնց», «Ուստա Մուկուլի», «Քոռ Մվոյի» և այլն) իրենց վրա կրում են դյուրերեցի հմուտ աղբյուրաշեն վարպետների ճարտար ձեռքերի դրժմը:

Կառուցված շենքերից հիշատակելի է Ամենափրկիչ եկեղեցին: Հավատացյալ համայնքի միջոցներով այն կառուցվում է շուկայական հրապարակում 1859—1873 թթ.²² բնթացքում և իր ազդեցիկ տեսքով հարստացնում հրապարակի համայնապատկերը, նրա կառույցը վարպետները (քարտաշ-որմնադիրներ) Պուպիկ և Թադևոս Կարապետյանները ու հյուան Արդար Մանուիլը նպատակադրված կերպով այս եկեղեցու շենքում ցանացել են վերարտադրել Անիի Մայր տաճարի ձևերը:

Ինչի սրիշ հիկեցեցի 1843—1855 թթ.²³ կառուցում են էրզրումից զաղթած հայ կաթողիկոսներ՝ Կոնստնդին Աղեքսանդր վարդապետի նախաձեռնությամբ:

Այսպիսով, Լենքսանդրապոլը քաղաք է դառնում Ռուսաստանին միացվելուց հետո, կազմավորելով քաղաքաշինական առաջադեմ սկզբունքների ու անդակտն շինարարական ավանդույթների հետ սերտորեն զուգակցելով իր ուրույն ճարտարապետական դեմքը:

Նթն նշված քաղաքաշինական սկզբունքը Որևանում և Ալեքսանդրապոլում կիրառություն է ունեցել մասնակիորեն, քաղաքատարածություն որոշ մասի վրա, ապա ամբողջությամբ այն կիրառվել է Արևելյան Հայաստանի բնակավայրերից մեկի՝ Գորիսի կառուցապատման ժամանակ: Նրա հիմնադրման աշխատանքներն սկսվել են 1850 թ, երբ Ռոստան զետի վտակ Գորիս գետակի ձախափնյա լանջի վրա սեղավորված լանձավային բնակարաններով հարուստ հին Կյորես գյուղի բնակիչները փոխադրվում են գետակի աջափնյա համթափայրի վրա նոր հիմնադրվող բնակավայրը:

Բնակավայրի տնտեսական զարգացման պայմանները առավել նպաստավոր է հեռանկարային են դառնում հատկապես Գորիս—Եռշի խճուղային ճանապարհաշինության (1869—1879) հետևանքով: Այդ պայակցությամբ էլ Գորիսի հատակավածման և կառուցապատման աշխատանքներն ավելի կազմակերպված են բնթանում 1870 թվականից սկսած:

22 Պ. Ալիշան, ճշմ. աշխ., էջ 154:

23 Նույն տեղում, էջ 155:

Պատմական եռւն ժամանակացրջանում, Հին Գալառ (Քյայմառ) քնակավայրի տեղում, 1829 թ. աշտեղ գողթում հին-բայազետցիները հիմնադրում են նոր Բայազետ (այժմ Կամո) քնակավայրը: Սա տարածվում է Սևանա լճի հարավ-արեւմտյան ափին, Նորուդուգի թերակղզուց մոտ 6 կմ դեպի արեւմուտք ընկած ու հյուսիսային քամիներից լայն պահպանված գողթութության մեջ:

Ինչպես Էրեւոմ է ասիկի ու ժամանակաշրջանի մեկ փաստաթղթից, որը վերաբերում էր նոր Բայազետում կատարվող քաղաքացինական աշխատանքների նկատմամբ Էրեւանի նահանգական վարչության կողմից իրականացվող վերահսկողությանը, քնակավայրն ունեցել է նահանգապետի կողմից հաստատված գլխավոր հատակագիծ:

Գլխավոր հատակագծում միտոցների կանոնավոր ցանցով տեղադրված ուղղանկյուն թաղամասերը (և նրանցում գտնվող հողամասերը) համարակալված էին: Նոր Բայազետն ունեւր չորս հիմնական թաղ՝ Բանտի, Կսկերի, Նուշերի և Տալիդի: Վերջինս հիմնականում կառուցապատվել է 1835—1840 թթ. շուկայից հարավ ու Բանտի ու Կսկերի թաղերից արեւմուտք: Աշտեղ էին դառնվում ռուսիկանատներ, բուժարանը, դպրոցը, բաղնիքը, հյուրանոցը և այլն: Քաղաքի հիմնադրման և զարգացման մեջ զգալի դեր են կատարել Սեփրուհիների տոհմի ներկայացուցիչները, Սկրտի, Սեփրուհիների զինվորական հաստատվել են վերահսկողները, իսկ նրա եղբոր՝ Բարսեղ աղայի միջոցներով կառուցվել են իրար կից երկու գողթների շէնքերը, ինչպես նաև խանութները: 1857—1860 թթ. ընթացքում նոր Բայազետի գաղապատկեր թիֆլիսացի իշխան Իսահակ Արեւիկյան Արա-Սեփրուհիների թիվադրանքով ու նախաձեռնութամբ կառուցվում են հարյուրի չափ բարեկարգ կրպակներ²⁴, որոնցով քնակավայրի հաստատակական և գործարար կենտրոնը ստանում է իր ճարտարապետական աւակներուամբ:

Բնվող ժամանակաշրջանը բնամեակից: Հայկական ժողովրդական բնակարանի զարգացման տեսակետից: Հայաստանի տարբեր շրջաններում առաջացան բնակարանի տիպեր, որոնք համակողմանիորեն համապատասխանում էին ինչպես առաջ շրջանի բնակչիմասկան պայմաններին, աշխատել ընկալիները զբաղմունքին, նիստ ու կացին և այլն:

Հայաստանի լեռնային շրջաններում առավելապես տարածված էր բնակարանի ալանդական տիպը՝ տուներ կամ գլխատուներ (ղարաղամ, մրատուն, տան-տուն, հացատուն, թնրատուն, կրակատուն, քուրտու տուն և այլն), ինչպես հայտնի է, բնակարանի աշտ տիպը հայերի, վրացիների ու այլ ժողովուրդների մոտ առաջացել է շատ հնուց:

Հասակագծում քառակուսի կամ քառանկյունի (2, 4), առանձին դեպքերում նաև ալանի քառակուսիքամբ փայտյա սյուների միա հենմով ու Հաղափաշենի կողմից փայտաղմբ ծածկով (կենտրոնում՝ երկի), գետնափոր կամ կիսադեկորափոր, երեւմն զրախ «շվաք» կողմից արահով տան աշտ տիպը,

24 Մ. Մաքսիմով, Տեղագիտ. Գեոգրափիկ ծովագար զավտի, Վաղարշապատ, 1895, էջ 38—82 Տ. — և Մ. Պալույան, Այսինքի ժողովրդական ճարտարապետութունը, Երևան, 1972 է. 30—36

արածհիշելի ժամանակներին կադրաբան է հանդիսացել միաժամանակ մարդկանց և անասունների համար, XIX դարում իր հետապառ դարձացումն է ապրում: Ինչն հիմք է ծառայում, ոչնչանալուց, թեկուզև տանալու արագացման համար: Թեկուզևքն առան հիմնական կորիզը շարունակում է մնալ ղեկավար, որին ավելանում են ղյուլապան առանձին, ֆունկցիաները անցնում կատարող մասեր՝ լրացուցիչ սենյակներ, դռ, մահու, հացաստան և այլն: Այսպիսով, ավանդական ղյուլապան հիման վրա առաջանում է բնակարանի մի նոր տիպ, որը համեմատաբար ավելի բարենպաստ է պայմաններ է ստեղծում բնակչի համար ու նպատակահարմար դառնում տնտեսությունը վարելու տեսակետից²⁵;

Հայաստանի դաշտավայրային (կարաթայան դաշտ) ու նախալեռնային (Աշտարակ, Կոտայք) շրջաններում ակնում և կազմավորվել ենակարանի մի սյւլ տիպ, որը համապատասխան լինելով հանդերձ տեղի բոս-կլիմայական պայմաններին, առաջնորդվում է արժարեցված էր ապագործոթյամբ ու խաղողագործոթյամբ դրադրող քնակիներին կենցաղին, Արանը լավագույն որինակներ հանդիպում են Երանանում և Երա Կոնդ ու Նորթ թաղերում, Փանաքե-ռում, էքմիածնում, Աշտարակի շրջանի Աշտարակ, Օշական, Եղվարդ ու այլ գյուղերում:

Քննվող ժամանակաշրջանը բնորոշ է ոչ միայն արհեստների ու առևտրի, այլև կրթության ոլորտների զարգացմամբ, Գյուրգացկան շինքերից հիշատակվելի են Սրենանի թևակալան կամ առաջնորդարանի (1838), Հառիճա վանքի (1857), Վաղարշապատի (Էշմիածնի) վարժարանի կամ Վժռոսնդավուրաց զյարոցք-ի (1813) և Գեորգյան Հեմարանի (1869) զյարոցական շինքերը:

Իրենիյան Հայաստանի ազատագրման համար ռուսներին նկատմամբ հաժողովրդի երախտագիտությունը ետլինդեա ճարտարապետական մարմնավորում / ստացել 1834 թ, էջմիածնից ոչ հեռու, կանգնեցվել է կոթող ի հիշատակ այն ռուս զինվորների, որոնք ընկան 1827 թ. օգոստոսի 17-ի Ոջախանի հակառակադարձում:

Տարբեր են հիշատակված շենքերն իրենց ծախյալով, քաղաքականությամբ ու ճարտարապետական-գեղարվեստական մակարդակով, ինչպես տարրեր են ճարտարապետական այն միջավայրերը, որոնցում նրանք գրվել են, Եթե մի քանիսը դրանցից (Նրիանի Կաթողիկոսությանի, Հադիճա վանքի զպրոցներ) ինչ-իսկում արտահայտում են հայկական ազգային ճարտարապետության ա-վանդույթները, ապա Դեբոզյան ճեմարանի շենքում պարզվում է ռուսական ճարտարային ճարտարապետության, իսկ Օշակների ճակատամարտի հիշատակի հիշատական կանգնեցրած կոթողում՝ ռուսական կլասիցիզմի ճարտարապ-

1. Երկրաչափական զարդանախ/ում են ներկայացված:

կատուցապատման աշխատանքները շարունակվում են նաև կաշրջանում, ինչ տեսակետից բնորոշ է նախ և առաջ էջմիածնի վան-

25 Մ. Վարդանյան, Հայկական ժողովրդական բնակելի
վան, իջև, Իջ 43—73, ՏՏ—Նան է. Հակոբյան, Լեշտարակի շրջանի ժողովրդ—
ձարտարապետության, Երևան, 1966:

քը, որի համակառույցը հարստանում է նոր շենքերով: Բացի հեմարանից, հիշատակելի է 1646 թ. ներսես V Աշտարակեցի կաթողիկոսի օրոք կառուցված զոլայի շափեր (170×70 մ) և խորություն (6 մ) ունեցող լիճք. որը ձուռյալ էր վանքից դեպի հարավ ընկած վանքապատեղան տարածությունից: Վրաստանում արհեստական անտառի ոռոգման, ինչպես նաև միաբանների հանդրատր նպատակներին:

1831 թ. ներսես կաթողիկոսին հաջորդած Ավետիսյան Կարսեցի կաթողիկոսը շինել է տվել Սինդի շենքը (այժմ վանքի միաբանների հաշտարանի շենքը):

1869 թ Մոսկովյան Կաթողիկոսին կողմից, նրա ամբողջ լուսնությունը տվելուց հետո է մի շինք՝ եկեղեցական օպերա լուսնուհ, համար (այժմ ծառայում է որպես վանքի թանգարան): Իր ճարտարապետական ձևերով՝ լուսնուհ կուսիցիվի մոտիվներով, նա չի ներդաշնակում տաճարի հին ձևերին:

Հայ ժողովրդի շինարարական գործունեությունն իր բազմապիսի դրսև-վորումներն ունեցավ նաև բուն հայրենիքից դուրս, դադարավայրերի անձայ-րածիր տարածքի վրա, ինչպես ցարական Ռուսաստանի սահմաններում (Ան-դրեոպոլիս, Հյուսիսային Կովկաս, Ղրիմ, Հնդկաստան, Պետերբուրգ, Մոսկ-վա, նոր Նախիջևան և Աստրախան), այնպես էլ աշխարհի մի շարք հրկրեն-րում (Պարսկաստան, Հնդկաստան, Եգիպտոս, Թուրքիա, Լուսնուհ, Բե-ստարիա և այլն):

Թիֆլիսում ու Բաքուում հայերը, բացի ժողովրդական բնակարանի բացա-րիկ ուղղությամբ հուշարձաններից (հատկապես Թիֆլիսում), որոշ թվով նաև ժողովրդական եկեղեցական ու քաղաքացիական շենքեր են կառուցել: Գրան-ցից հիշատակելի են Թիֆլիսի ներսեսյան դպրոցի (հին) շենքը (1824), վան-քի կաթողիկոսի եկեղեցու վերակառուցումը (XIX դ. սկզբին) և Թիֆլիսի առա-ջին պրոֆեսորական թանգարանի շենքը Երևանյան հրապարակում (այժմ էլ է 1874 թ.), հետագայում նրա տեղը կառուցվել է Թամարյանի քաղաքական-ատեն²⁶:

Նույն ժամանակաշրջանում շինարարական գործունեություն է ծավալվում նաև Բաքվի հայերի կողմից, որոնք 1820 թ. կառուցում են Պարսկաստանի ու Գրիգոր կաթողիկոսի եկեղեցիներ²⁷:

Իրկու եկեղեցական շենքեր՝ ու Գրիգոր Լուսնուհ (1783—1807) և գե-րեղմանատան ու Կարապետ (1865—1881) եկեղեցիները կառուցվել են նոր Նախիջևանում²⁸:

Մոսկովյանում կառույցներն իրենց լիարժեքի ձևաբանի շինքի մի-ջին (հիստորիական) մասի շինարարությունն իրականացվել է 1814—1816 թթ., իսկ թանգարանը՝ 1817—1823 թթ. Բաքուում, Գլխավոր շենքի առջև ըն-կած բակում 1822 թ. կառուցվել է կոթող՝ ի պատիվ ձևաբանի հիմնադրիչի

²⁶ Օ. Խ. Хасанович, Армянско-русские культурные отношения и их отражение в ар-хитектуре, Тегран, 1957, էջ 37.

²⁷ Նույն աղբյուր, էջ 38.

²⁸ Նույն աղբյուր, էջ 32.

Հովհաննես և Հովակիմ Հաղարյանները, Բացի վերոհիշյալից, նույն ժամանակաշրջանին է վերաբերում Մոսկվայի հայկական երկու՝ ա. վերափոխման (1820—30) և Վաղանկովյան հայկական գերեզմանատան ա. Հարություն (1815) եկեղեցիները շինարարությունը²⁹։

Հայերը շինարարական գործունեություն են ծավալել նաև արևելյան նշանավոր դաղթավայրերում, ինչպիսիք են Լեհաստանը, Բեսարաբիան և Ղրիմի թերակղզին, որոնք բավականաչափ հարուստ են միջնադարին վերաբերող հայ ճարտարապետական հուշարձաններով։ Գրանցից է XIX դարի 70-ական թթ. Հնչևստում (այժմ Կոտովսկոյի, Մուղավական ՍՍՀ) կառուցված հայկական եկեղեցին, որը հիմնադրել է Միրզայան Մանուկ ընչի որդի Հովհաննեսը։

Եթե մենք հիշում ենք քաղաքներում կառուցված (ղխավորապես եկեղեցական) շենքերի հիդրոտեխնիկայի ջանքերը և վերաբերվում հայկական ճարտարապետության ավանդական ձևերը, այս Մոսկվայում և նոր Նախիջևանում կառուցված եկեղեցիներն իրենց վրա կրում էին ռուսական կառուցիչների դաշտաշրջանի ճարտարապետության շենքերի ճարտարապետության վերաբերյալ։

Արևմտյան Հայաստանում ապրող հայերի շինարարական գործունեությունը քննարկող մեր տվյալները առավել լավով վերաբերում են Կ. Պոլսին։ Այստեղ կառուցված պաշտամունքային, կրթական, մշակութային և բուժական շենքերից հիշատակվում են 1833 թ. ճարտարապետ Կարապետ Պալյանի կառուցած Պեշկեթլի հայկական եկեղեցին, Սկյուտարի ճեմարանը (1838), Պեշկեթլի գլխավոր, ինչպես նաև Սրբապետի Բարեսիրաց (1867—1870) և Բերայի արևելյան թատրոնների շենքերը, որոնցից առաջինը ստեղծվել է վերակառուցման հետևանքով, իսկ երկրորդը կառուցվել է ճարտարապետ Հակոբյանի Պալյանի միջոցներով։ Բացի վերոհիշյալներից, հարկ է հիշատակել նաև Նիկ. Գյուլի ազգային հիմնադրանքի շենքը (1832), կառուցված ճարտարապետներ Հովհաննես ամիրա Սերվերյանի և Կարապետ ամիրա Պալյանի կողմից նախագծով³⁰։

XIX դարի առաջին կեսին շինարարական որոշ գործունեություն է ծավալում Կարինի հայկական համայնքը։ Դրա արդյունք են Կարեն ժամանակավորապես վարժարանի (բաղվ. 1858 թ.) համար Մուստուկոյի ա. Լուսավորչի վանքին հից և քաղաքի սկիզբնային վարժարանի համար ա. Աստվածածին եկեղեցու մոտ 1866 թ. կառուցված շենքերը³¹։

Բնդմնավոր է հղել հնդկահայերի շինարարական գործունեությունը հատկապես Մադրասում և Կալկաթայում, Կառուցված շենքերից հիշատակելի է Մադրասի ռաջա ժարգասիրական ճեմարանի (1821) և Մադրասի ազգային ճարտարապետների (1846), Մադրասի ճարտարապետների (1869) և Սար-

²⁹ Նույն տեղում։

³⁰ Բնակարկված կառուցումների մասին

«Ճիշտակարան», Կ. Պոլս, 1910, էջ 165—

166, 164։

³¹ Ղազար Զաբրը, Ջուլիստանի Բարեր 4 թի, Կարենապատում, Պեշկեթ, 1857, էջ

162—164։

դիս Սատուր Աղափկյանի (1818), Կուկաթյանի Մ. Թադիսադյանի Բերաբաբյան
ընկերություն (1845), Պողոս Վիշնյանի հիմնադրած և «Արծիվ» (1846)
տպարանների, ինչպես նաև Կալիսթայի եկեղեցու և զրադարանի շենքերը³²։

Պակաս քաղաքում չի եղել տպարանահանքի շինարարական գործունեո-
թյունը նոր Զորացում, Սյուսանում և Թավրիզում, XV11-—XV111 դդ. վերա-
րկրող եկեղեցական ինքնատիպ շենքերով հարուստ նոր Զորացում Ն1X դու-
րի առաջին կեսին հիմնադրվում են մի քանի կրթական ոջախներ՝ նոր Զու-
դայի հայկական դպրոցը՝ 1833 թ (գործել է մինչև 1837 թ), Դավրեժի թա-
ղի և Մխիթար Եկեղեցու գաղթի դպրոցը (1853) և նոր Զորայի Որդորդա-
դպրոցը (1858), որոնց համար, սակայն է եկեղեցու, կառուցվել են հատուկ
շենքեր, Ն1X դ առաջին կեսին բավականաչափ շենքեր են կառուցվում հայու-
թյան հանգրվան դարձած հղիպոսի Կահիրե և Ալեքսանդրիա քաղաքնե-
րում³³։

Կիրազուս եպիսկոպոս Երսասղիմյուս աստղորդության որոց (1825—
1835 թթ.) է իրականացվել Կահիրեի և Սարգիս եկեղեցու մոտակայքում Հայ-
կական դպրատուն-հյուրանոցի և Հոգեծուռ-հիվանդանոցի երկհարկանի շեն-
քերի շինարարությունը, Լևոնի ուշ, 1839 թ. Պեյն էլ-Սուրիյի փողոցում կա-
ռուցվում է և Աստվածածին Եկեղեցին՝ Սա ուղղանկյուն հատակագծով (չա-
փերը 14×36 մ, բարձր. 18 մ), անսյուն, արեւելյան կողմից ավալ խորա-
նով և զույգ ավանդառներով, քայաշեն պատերով ու փայտաշեն ծածկով մի
պարզ շենք է, միակ մուտքով՝ արեւմտյան կողմից։

Նույնատիպ, սակայն ավելի փոքր չափի է Կահիրեի Ֆուս-էլ-Նալիկե
ղերեզմանատանը 1843 թ. կառուցված և Մխիթար մատուռը, Սրա հյուսիս-ա-
րեւելյան անկյան վրա կանգնեցված է անշուք մի զանգակատուն։

Կահիրեի հայկական համայնքի շինարարական ջանքերի արդյունք են
նաև Պեյն էլ-Սուրեյի փողոցում 1852 թ. կառուցված աստղորդարանի շենքը
և խորհրդանշան վարժարանի ու աղա Կարապետ Գալուստի Նվիրատվությանը
1854 թ. կառուցված շենքը (որի պատճառով վարժարանը հետադարձում կոչ-
վել է Գալուստյան), Մի փոքր մատուռ՝ և Թադիս-Բարդուղիմեոս անունով
1835—36 թթ. կառուցվել է Ալեքսանդրիայից ոչ հեռու գոնփուղ Տիսանիս գյու-
ղում, հայազգի Լեւոնում փաշա Ռարթուրի ուղարկում, Ալեքսանդրիա քա-
ղաքում «Լեւոնյան» կամ «Պողոսյան» դպրոցի հիմնադրումը սեղի է ունե-
նում 1851—1866 թթ³⁴։

Ռումիսահայ գաղութում կառուցված շենքերից հիշատակելի են Սուլա-
փայի հայկական դպրոցի շենքը, Ֆասիի հայկական դպրոցը (1841) և տպա-
րանը (1847)։

Հուսաստանից դուրս դրծել են բազմաթիվ հայազգի ճարտարապետներ։
Դրանցից էր Պալանեների ճարտարապետական սոհմը, որի մեծառաջանե
ներկայացուցիչները XIX դարի ընթացքում հաջորդաբար դրավելով սուլթա-

³² Տեղեկությունները քաղված են Լ. Պ. Աբրահամյանի «Համառոտ ուղեգիր հայ
մշակույթի պատմությանը զբոս, հոտ Ու Երևան, 1967, էջ 271—275։

³³ Լ. Պ. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 273։

³⁴ Նույն աղբյուր։

նական Թուրքիայի արքունական ճարտարապետի պաշտոնը, Կ. Պոլիսը և շրջակայքը զարդարեցին ճարտարապետական հույսակապ կոթողներով:

Առաջինը դրանցից հանդես է դալիս Գրիգոր խալֆա Պալյանը (վախճանվել է 1823 թ.): Սրա նախագծերով կառուցվել են 12-ից սովելի տարբեր բրնձավի շենքեր (պալատներ, մզկիթներ, զորանոցներ, ընդերք և այլն), Դրոսեցից առավել կարեւորներն են Սարա Ռուրի, Պեշկեթաշի (Դոլմա Բախչեի) և Բեյլեր բեյի պալատները:

Արքունական ճարտարապետի պաշտոնում հորի փոխարինում է Կարապետ ամիրա Պալյանը (1800—1866): Սրա նախագծերով կառուցվել են 10-ից ավելի շենքեր, այդ թվում նաև Պեշկեթաշի հայկական եկեղեցին (1838), Երևի վերջինիս նախագծելու կապակցությամբ էլ նա ճանապարհորդություն է կատարել դեպի Անի, ժանոթանալու համար Բաղրատունյաց մայրաքաղաքի ճարտարապետական բարձրարվեստ կոթողների ավանդական ձևերին, չինելով իր ժամանակի առաջադեմ հայ զործիյններից, Կարապետ ամիրա Պալյանը հող էր տանում իր սրբիչների մասնագիտական ուսուցման մասին, նրանցից երեքին՝ Նիկողոս բեյին, Սարգիս բեյին և Հակոբ բեյին ուղարկելով Փարիզ, ուր նրանք ճարտարապետական կրթություն են ստանում Սեն-Բարբի վարժարանում (Սարգիս բեյը՝ նաև Լ'էկոլ դ'Բոգարում), Հաջորդաբար վերադառնալով Կ. Պոլիս, նրանք ծաղալում են իրենց ճարտարապետական բեղմնավոր գործունեությունը սկզբում հոր ղեկավարությամբ, իսկ այնուհետև ինքնուրույն:

Կարճ է նդել Նիկողոս բեյ Պալյանի (1826—1858) ստեղծագործական կյանքը, բնդամենը 13 տարի (1845—1858): Այդ ժամանակամիջոցում նա նախագծել է Դոլմա Բախչե պալատի զահասրահն ու պաուլու երկու զոնեները, երկու մզկիթ և մեկ քեռշի, որոնք իրականացվել են, նրա ստեղծագործության մեջ կարևոր տեղ է գրավում Զրադանի պալատի նախագիծը, որն իր վերահաս մահվան հետեանցով իրականացվել է նրա Խարդիս և Հակոբ նգբայրների ղեկավարությամբ:

Պալյանների ճարտարապետական տոհմում առավել բեղմնավոր է նդել Սարգիս բեյ Պալյանի (1835—1899) ստեղծագործական կյանքը: Սկզբի երեք տարիները (1855—1858) նա զործակցել է իր Նիկողոս եղբորը, զլխավորապես զբաղվելով նախագծումով (ավագ եղբայրը հիմնականում հանդես էր դալիս շինարարության կազմակերպչի դերում): Այնուհետև, եղբոր մահից հետո, շարունակելով ստեղծագործել ինքնուրույն, նա ոչ միայն հետևում է Զրադանի պալատի իր եղբոր նախագծի իրականացմանը, այլև նախագծում ու կառուցում 25-ի հասնող շենքեր:

Կարապետ ամիրայի կրտսեր որդին՝ Հակոբ բեյ Պալյանը (1836—1875) նույնպես ստեղծագործական համեմատաբար կարճ կյանք է ունեցել: Ավագ և Խալիսի հետ միասին զբաղվելով հանդերձ Զրադանի և Բեյլեր բեյի պալատների կառուցմամբ, ինքնուրույն նախագծել ու կառուցել է Վինգ տարբեր շենքեր:

Այսպիսով, Պալյան ճարտարապետների տաղանդավոր ներկայացուցիչների ստեղծագործական անդուլ ջանքերով սուլթանական Թուրքիայի մայրա-

քաղաք Կ. Պոլսում XIX դարի բնթաղքում կառուցվել է և ավելի քան 60 պալատներ, քեռքեր, մզկիթներ, եկեղեցի, դպրոց և այլ շենքեր: Արանք մոտամենտայ, ճարտարապետական-դեղարմեաստկան թարձարածը շինություններ էն, որոնք կարեւոր տեղ էն դրսւսմ Կ. Պոլսի ճարտարապետութեան մէջ:

Իրենց զոյի ճիւղքումը Օղիպոսի արարական ճարտարապետութեան մէջ կատարել էն հայազգի ճարտարապետներ Գեարգ Ռափայելյանը և Զենոբ Միրամեթեանը: Գրանցից առաջինը նշել է Մուհամեդ Ալիի կառավարութեան շրջանում (1805—1849) իրարարարութեան տեխնիկան և կառուցված մի շարք կարեւոր հուշարձանների հեղինակը, իսկ երկրորդը՝ Իսմայիլ փաշայի սլաւաւապան ճարտարապետը, որը կառուցել է Կահիրէի իշխանագործների պալատների զոյի մասը²⁵, նգիստահայ նշանավոր ճարտարապետ Կ. Պոլսանի վկայութեամբ, Զենոբ Միրամեթեանի նախագծով կառուցված ռեզիդենսի Բայրի մութրիանական սլուսարարձ հեմելիքները Ահմեդյանի նմանողութեամբ, պատիւ կրեւն հայուն տաղանդիւնը²⁶:

Հայազգի շատ ճարտարապետներ մասնակցել էն նաև այլ երկրների ճարտարապետական կոթողների ստեղծմանը:

Այսպիսով, հայ ժողովրդի պատմութեան 1801—1870 թթ. ընդդրկող էսոխան կարեւոր իրադարձություններով հարուստ մի ժամանակաշրջան էր, որի ընթացքում Արեւելյան Հայաստանը միանալով Ռուսաստանին, զարգացման առաջավոր ուղի բռնեց: Հայ աշխատավորութեանը մասնակից զօրակալ Ռուսաստանի հեղափոխական պայքարին, որը հանգեցրեց ցարիզմի և բուրժուական վարչատնտեսական կարգերի տալալմանը, Ռուսաստանի բոլոր հնչված ժողովուրդների, այդ թվում և հայ ժողովրդի արեւելահայ հատկածի ազատագրմանը:

Հայ ժողովրդի արեւմտյան հատկածը մնաց թորքական բիրտ լծի տակ և ենթարկվեց ծանր հայածանքների ու բնացնման:

²⁵ Ո. Գ. Արաբամյան, Համարտ ուրվագիծ հայ զաղթավարների սլատմութեան, հատ. Բ, Երևան, 1967, էջ 25:

²⁶ Ի. Պալան, ճարտարապետութեան իրարարարութեան և ճարտարապետների զերը (տե՛ս Ս. Պարթևյան, իրարարահայ տարեցոյց, 1913, էջ 112):

ԿԱՐԵՎՈՐ ԱՆՑՔԵՐԻ ԺՍՍԱՆՍԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1800

- 12 հունվարի — Թուրք-ֆրանսիական պայմանագիր, որով նդիպտոսը վերագարծվում է Թուրքիային:
— Անգլո-թուրքական պայմանագիր, որով Սև ծովը և նեղուցները փակ են հայտարարվում:

1801

- 18 հունվարի — Պավել I-ի հրովարտանքը Վրաստանը Ռուսաստանին միացնելու վերաբերյալ:
Հունվար — Անգլո-պարսկական պայմանագիրը ընդդեմ Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի:
9 մարտի — Հ. Արղեսյանը վախճանվում է Թիֆլիսում:
12 սեպտեմբերի — Ալեքսանդր I ի մանիֆեստով Արենյան Վրաստանը միացվում է Ռուսաստանին: Վրաստանի հետ Ռուսաստանին են միացվում Լոռի, Փամբակ, Ղազախ, Բորչալու դավաճները:
— Զմյուռնիայում հիմնադրվեց Ազդեթի հիվանդանոցը:
1801—1803 — Գեներալ Կ. Ֆ. Կլեբերգի կուսակալությամբ Կովկասում և Վրաստանում:

1802

- 26 փետրվարի — Թիֆլիսում ծնվեց պատմաբան, հրապարակախոս և քանդակագործ Գարրիկ Պատկանյանը (վախճ. 1889 թ. ապրիլի 13-ին, Պետերբուրգում):
26 սեպտեմբերի — Թիֆլիսում բացվում է ռուսական Ազնվականական ուսումնարանը՝ ազնվական ծագում ունեցող վրացի և հայ երեխաների համար:
14 դեկտեմբերի — Կեսարիայում ծնվեց մանկավարժ Հակոբ Լյանվելյանը (վախճ. 1870 թ. օգոստոսի 27-ին):

1803

- 3 հունվարի — Ձորագյուղում (երևանի գավառ) ծնվեց գրող, մանկավարժ և հրապարակախոս Մեսրոպ Թադևադյանը (վախճ. 1858 թ. ապրիլի 1-ին, Պարսկաստանի Շիրակ քաղաքում):

— Վենետիկում սկսում է լույս տեսնել «Եղանակ Բյուզանդյան-Բագմավեպ» տարեգիրքը՝ Ղ. Ինճիկյանի խմբագրությամբ: Լույս է տեսնում մինչև 1820 թվականը:

1803—1806 — Գենեբալ Պ. Գ. Յիցիանովը Կովկասի և Վրաստանի կառավարչացետ:

— Ռուսաստանին միացվեց Մեդրեխիան:

1804

1804—1813 — Ռուս-պարսկական պատերազմը:

3 հունվարի — Ռուսական զորքերը դրավում են Գյանջան, որը վերանվանվում է Ելիսավետպոլ: Գյանջայի խանությունն հետ Ռուսաստանին են միացվում Ճամշուդիևի, Ռասադեղևարի և այլ դավառներ:

Փետրվար — Մկսլում է թուրքական քանապետության դեմ ուղղված սերբերի ազդային-ազատագրական պայքարը:

Ապրիլ — Երևանի Սամադ խանը, անդեկանյոյզ ռուսների առաջխաղացման մասին, կարգադրում է խանության հայ բնակչությանից շուրջ 20000 հոգի բռնադաղթեցնել Կարսի փառալուծյուն և այնտեղ ալահել մինչև պատերազմի ավարտը:

Մայիս-սեպտեմբեր — Ռուսական զորքերի Երևանյան առաջին արշավանքը՝ զենեբալ Պ. Յիցիանովի հրամանատարությամբ:

10 հունիսի — Ռուսական զորքերը Գյումրու մերձակայքում պարտության են մատնում Ռբաս Միրզայի զորքերին և ազատեցնում Կարս քաղաքը հայերին՝ բնակեցնում են Փամբակում ու Թիֆլիսում:

2 հուլիսի — 5000 պինդորից բաղկացած ռուսական զորքը սպառնում է Երևանին:

3 սեպտեմբերի — Ռուսական զորքերը վերացնում են Երևանի բերդի պաշարումը և վերադառնում Վրաստան:

— Ռուսաստանին են միացվում Իմերեթը և Գուրիան:

1805

30 հարտի — Շորադալի օուլթանության (Արևելյան Շիրակ) կենտրոն Արթիկի գրավումը ռուսական զորքերի կողմից: Հոկտեմբերին Շորադալի օուլթանությունն ընդունում է ռուսական հպատակություն:

14 մայիսի — Քյուրակ-չայ գետի ափին կնքվում է պայմանագիր, որի համաձայն Ղարաբաղը միացվում է Ռուսաստանին:

21 մայիսի — Ռուսաստանին է միացվում Շաքու (Նուխիի) խանությունը:

25 ղելահմլերի — Ռուսաստանի կազմի մեջ է մտնում Շիրվանի (Շամախու) խանությունը:

— Մամադ խանի փոխարեն Երևանի խան է նշանակվում Մեհթի-ղուլի խանը:

1806

1806—1812 — Ռուս-թուրքական պատերազմը:

8 փետրվարի — Բաքվում դավադրաբար սպանվում է զենեբալ Յիցիանովը:

- 11 ասյրիլի — հուսգյուղում (Կ. Պոլիս) ծնվեց զրադան-հասարակական գործիչ, մանկավարժ Ռուբեն Անդրեասի Փափազյանը (վախճ. 1857 թ. մարտի 6-ին, Զմյուռնիայում)։
- 22 հունիսի — Ռուսական բանակը զրազում է Դերբենդը։
- 18 յեկտեմբերի — Սկսվում է ռուս-թուրքական պատերազմը։
- Կ. Պոլսում հիմնվում է արեմտահայերի առաջին գրավաճառանոցը՝ Բիթլիսի Մարգարի նախաձեռնությամբ։
- 1806—1809 — Ֆելդմարշալ Ի. Վ. Գուդովիչը Վրաստանի կառավարապետ։

1807

- 4 մայիսի — Կնքվում է Ֆինկենշտեյնի պայմանագիրը Ֆրանսիայի և Պարսկաստանի միջև, որն ուղղված էր Ռուսաստանի և Անգլիայի դեմ։
- 30 մայիսի — Թուրքական զորաւորքը Յուսուֆ-ղիա փաշան 10 հազար զինվորներով հարձակվում է Գյումրու վրա։
- 18 հունիսի — Գեներալ Գուդովիչի զլխավորած ռուսական զորքերը Ախուրյանի ափին պարտության են մատնում թուրքական բանակին։
- 8 նոյեմբերի — Կնքվում է Տիլզիտի հաշտությունը Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև։
- 1807—1808 — Գեներալ Գարգանի միսիան Պարսկաստանում։

1808

- 26 սեպտեմբերի — 30 հոկտեմբերի — Ռուսական զորքերի Երևանյան երկրորդ արշավանքը։
- 1 հոկտեմբերի — Գեներալ-մայոր Նեբոլսինը զրազում է Նախիջևանը։
- 30 հոկտեմբերի — Վերացվում է Երևանի բերդի պաշարումը։
- Հոկտեմբեր — Թուրքական մեծ սադրազամ Յուսուֆ փաշան հրապարտելով է պլազավան հայտադնելի քաղաքական իրավունքները օսման նախակողմի հրամանագիրը։
- 20 ոկտեմբերի — Զմյուռնիայում ծնվեց ռանասեր, կղերա-ազայական հոսանքի ներկայացուցիչ Մսեր Գրիգորի Մսերյանցը (վախճ. 1873 թ. օգոստոսի 2-ին, Մոսկվայում)։
- Մարաշի Գալանտեր փաշան 9 ամիս շարունակ պաշարում է Զեյթուն դավադ, սակայն դրավել չկարողանալով, հեռանում է։

1809

- 17 հունվարի — Դարդանելում կնքվում է անգլո-թուրքական պայմանագիրը։ սվարազում է անգլո-թուրքական 1807—1809 թթ. պատերազմը։
- Մարտ — Անգլո-պարսկական նախնական պայմանագրի կնքումը, որով Անգլիան խոստանում էր օգնել Պարսկաստանին ռուս-պարսկական պատերազմում։
- 2 օգոստոսի — Կալկաթայում վախճանվեց հայ ազատագրական շարժման աչքի բնկնող ղեկավարներից մեկը Հովսեփ Էմինը (վախճ. 1873 թ., Կարս կաստանի Համադան քաղաքում)։

- 15 հոկտեմբերի — Քանաքեռում ձեվեց հայ մեծ լուսավորիչ հանապետուր Արամյանը (սահմանադրվել 1848 թ. ապրիլի 2-ին)։
- 1809—1810 Գեներալ Ա. Պ. Տորմանովը Կովկասի կառավարչապետ։

1810

- 15 փետրվարի — Փարիզի Արևելյան լեզուների դպրոցում հիմնադրվում է հայոց լեզվի ամբիոն՝ Շակոբ Շահան Ջրպետյանի ղեկավարությամբ։
- 10 մայիսի — Թեոդոսիայում ձեվեց Գաբրիել Ալվազովսկին (վախճ. 1880 թ. ապրիլի 8-ին, Թիֆլիսում)։
- 8 դեկտեմբերի — Ռուսական դորքերը դրամվում են Ախալքալաքում։
- Զեյթունը անկախություն է թուրքական տիրապետության դեմ։
- Աստրախանում պաշտոնապես բացվում է Աղաբաքյան հայկական դպրոցը։

1811

- 18 փետրվարի — Հիմնվում է Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությունը, որը իր գործունեությամբ շարունակում է առ սլավոն։
- Վենետիկում հրատարակվում է Մ. Զամչյանի «Պատմություն Հայոց» եռահատոր աշխատության համառոտագրությունը՝ ռեդակցիան պատմություն հայոցը վերանորոգելով։
- Գեներալ Պետրուշին Կովկասի կառավարչապետ։

1812

- 14 մայիսի — Թիֆլիսում ձեվեց «Հյուսիսարևելյան ամսագրի հիմնադիր, անվանի հրատարակատու և լուսավորիչ Ստեփաննոս Նուդարյանը (վախճ. 1879 թ. ապրիլի 28-ին, Մոսկվայում)։
- մայիսի — Ռուսաստանի և թուրքիայի միջև կնքվում է Բուխարեստի հաշտության պայմանագիրը՝ Ռուսաստանին է միացվում Բևառաքիան։
- 12 հունիսի — Նասրեդինի ալիքովանքը Ռուսաստան։
- Կ. Պոլսում հիմնադրվում է հայ տոգրի գրական-հասարակական կազմակերպությունը՝ «Արշարունյաց բնկերությունը»։
- Պետերբուրգում հիմնվում է Լոմոսով Լոմոսովսկայանի տպարանը։

1813

- 15 սեպտեմբերի — Ալեքսանդր 1-ի հրովարտակր Վրաստանի հալերին, որով ջարդը շնորհակալություն էր հայտնում նրանց՝ Վրաստանում ռուսական բանակին ցույց տված օգնության համար։
- 12 հոկտեմբերի — Ղարաբաղի Գյուլիստան ամրոցում ստորագրվում է ռուս-պարսկական հաշտության պայմանագիրը, որի համաձայն Պարսկաստանը ճանաչում է Ղարաբաղի, Գյանջայի, Շուքիի, Շիրվանի, Բուրզի, Գիլքենդի, Ղարաբի, Թայիշի խանությունների, լեռնային Փամբակի, Կամաշտղի, Ջանգեզուրի և Շորադայի պալատների միացումը Ռուսաստանին՝ էջմիածնում վերաբացվում է «Բաղանդավորաց դպրոցը»։

1814

- 14 Մայիսի — Պարսկաստանի Համադան քաղաքում ծնվեց Կարապետ Շահ-
նազարյանը (վախճ. 1865 թ. օգոստոսի 29-ին, Կ. Պոլսում),
25 Եռլեմբերի — Թեհրանում ստորագրվում է անգլո-պարսկական պայմանա-
դիրը, որով Անգլիան խոստանում է նպաստել Գյուլիստանի պայմանագրի
վերանայմանը,
— Ներսիս Աշտարակեցին նշանակվում է վերահայոց առաջնորդ:

1815

- 12 մայիսի — Մոսկվայում սկսում է դործել լազարյան ճեմարանը,
25 Ռյեմբերի — Նոր Զուղայում ծնվեց հայազետ Միկտիչ Նմինը (վախճ.
1890 թ. դեկտեմբերի 13-ին, Մոսկվայում),
Նոյեմբեր — Կ. Պոլսում ծնվեց զրական-հասարակական զործիչ Սերվիլեն՝
Սերոփե վիլենյանը (վախճ. 1887 թ. հոկտեմբերի 3-ին),
— Սերբերի երկրորդ ապստամբությունը խորքական բանալիներով ղեկավարում էր:

1816

- 5 Ռուսկոյի — Աստրախանում յույս է տեսնում «Արևելյան ժանուցմունք» շա-
րաթաթերի, որը «Восточные известия» պարբերականի տարբերակն
էր, արեւելահայ առաջին պարբերականը,
2 դեկտեմբերի — Վենետիկ է դալիս ակադեմիոսի զրոյ Քալոնը՝ հայոց լեզու
սովորելու և ծանոթանալու հայ գրականությանը,
1816—1827 — Գենեհրալ Ա. Պ. Երմոլովը Կովկասի կառավարական:

1817

- 2 մայիսի — Կովկասյան զորքերի գլխավոր հրամանատար, Կովկասի կառա-
վարչապետ գեներալ Երմոլովի գլխավորած Պարսկաստան մեկնող ռու-
սական միսիան ժամանում է Էջմիածին,
1 օգոստոսի — Թեոդոսիայում ծնվեց աշխարհահռչակ ծովանկարիչ Հովհան-
Յես Ալվազովսկին (վախճ. 1900 թ. մայիսի 2-ին, Թեոդոսիայում),

1818

- 11 վեյտրվարի — Կ. Պոլսում ծնվեց պատմաբան Մատթեա (Անտոն) Գարս-
գալյանը (վախճ. 1903 թ. նոյեմբերի 19-ին),
5 հունիսի — Թիֆլիսում ծնվեց բանասեր Գևորգ Ախվերդյանը (վախճ. 1861 թ.
նոյեմբերի 17-ին),
Հուլիս — Զեյթունը հրաժարվում է հարկ վճարել Մարաշի վաշալին և ապրս-
տամբության դրոշ է բարձրացնում:

1819

- 3 վեյտրվարի — Երևան է ժամանում ռուս ակադեմիոսի զրոյ, գիվանա-
գետ Ա. Ս. Գրիբոյեզովը, որը Թեհրան էր մեկնում իբրև ռուսական միսիայի
քարտուղար:

- 13 օգոստոսի — Թիֆլիսում ձևվեց զրահայն-հասարակական զործիչ Պետրոս Շանշյանը (վախճ. 1899 թ. մարտի 9-ին)։
- 23 սեպտեմբերի — Կնսարիայի էվեբուրի դուղում ձևվեց բժիշկ, լեզվագետ, հասարակական-քաղաքական զործիչ Նահապետ Ռոսինյանը (վախճ. 1876 թ. նոյեմբերի 29-ին, Կ. Պոլսում)։

1820

- 17 հունվարի — Թահրանից վերադարձին էջմիածին է ժամանում Լ. Ս. Գրիբոյեդովը, որտեղ է մեռում է մինչև հունվարի 19-ը։
- 19 լիտվաբեր — Կ. Պոլսում ձևվեց պատմաբան, հայագետ Հովսեփ Գուրբուխյանը (վախճ. 1882 թ. հունվարի 9-ին)։
- 4 ապրիլի — Վանի Այգլետուն թաղամասում ձևվեց Մկրտիչ Խրիմյանը (Խրիմյան Հայրիկ) (վախճ. 1907 թ. նոյեմբերի 17-ին, էջմիածնում)։
- 6 հունիսի — Կ. Պոլսում ձևվեց մեծ հայագետ Ղևոնդ Ալիշանը (վախճ. 1901 թ. նոյեմբերի 9-ին, Վենետիկում)։
- 8 օգոստոսի — Կ. Պոլսի հայ արհեստավորների ցույցը, որը ճեշում է թուրքական իշխանությունների կողմից։
- 18 սեպտեմբերի — Հակասոյթական ցույցին մասնակցելու մեղադրանքով մի խումբ հայեր (Կնսարացի Հակոբ, Գրիգոր Սոքոլյան, Ղեկի Բաղդասար և այլն) մահապատիժ են ենթարկվում և Պոլսում։
- Գալիկաթյում լույս է տեսնում «Հայիկի կալվածքան» շաբաթաթերթը՝ Հովհաննես Տեր-Հակոբյանի խմբագրությամբ։
- Զմյուռնիայում ձևվեց տպարանատեր, հրատարակիչ Քանիկ Արամյանը (վախճ. 1879 թ. ապրիլի 17-ին, Կ. Պոլսում)։

1821

- Ապրիլ — Սկսվում է Հունաստանի ազգային-ազատագրական շարժումը՝ ուղղված օսմանյան միապետության դեմ։
- Կալիկաթյում սկսվում է լույս տեսնել «Շանմարտե» տասագիրը՝ Մարտիրոս Շիրազեցու խմբագրությամբ։
- Կալիկաթյում բացվում է հայկական Մարդասիրական ճեմարանը, որտեղ 1825—1826 թթ. հայոց լեզվի ուսուցիչ էր աշխատում Մեսրոպ Թադևոսյանը։
- Վարաքիայում սկսվում է աստուածություն՝ ուղղված օսմանյան տիրապետության դեմ։
- 1821 — 1823 -- Թուրք-պարսկական պատերազմը։

1822

- 16 սեպտեմբերի — Կ. Պոլսում ձևվեց հայ նշանավոր վիպասան, հրատարակախոս Մերենցը՝ Հովսեփ Շիրմանյան (վախճ. 1888 թ. մարտի 17-ին, Թիֆլիսում)։
- Փարիզում, Մեն-Մարտենի նախաձեռնությամբ հիմնվում է «Ասիական բն-կերությունը», որի հրատարակած «Journal Asiatique»-ը հարուստ նյութեր է բովանդակում հայ ժողովրդի պատմության վերաբերյալ։

1823

Մարտ — Կարինում կնքվում է թուրք-պարսկական հաշտութիւն պայմանագիրը, որով Քայազդեռ քաղաքը կրկին վերադարձվում է Թուրքիային:

4 Ռուլիսի — Կ Պոլսում ծնվեց Գրիգոր Լեղաթոնյանը (Լեղաթոն), (վախճ 1868 թ. ապրիլի 27-ին, Փարիզում):

11 օգոստոսի — Կ. Պոլսում ծնվեց պատմաբան, աշխուրհագետ, բանասեր Մանվել Քաջունին (վախճ 1903 թ. դեկտեմբերի 1-ին):

18 Նոյեմբերի — Կ. Պոլսում վախճանվեց պատմաբան Միքայել Զամչյանը (ծնվ. 1738 թ. դեկտեմբերի 4-ին, Կ. Պոլսում):

1824

28 հունվարի — Մտղարասում վախճանվեց «Ազդարարի» խմբագիր Հարության Շմավոնյանը (ծնվ. 1750 թ., Իրանի Շիրազ քաղաքում):

29 հունվարի — Վենետիկում վախճանվեց անվանի դիտնական Ստեփաննոս Գուվեր Ազոնցը (ծնվ. 1740 թ. նոյեմբերի 20-ին):

1 դեկտեմբերի — Թիֆլիսում քաջվեց Ներսիսյան Դպրոցը (շարունակեց գործել մինչև 1924 թ.):

1825

29 հունիսի — Թիֆլիսում ծնվեց դրամատուրգ Գաբրիել Սունդուկյանը (վախճ 1912 թ. մարտի 16-ին):

14 դեկտեմբերի — Գեկարբիստների ապստամբութունը Պետերբուրգում:

— Զմյուռնիայում ծնվեց արևմտահայ Հրապարակախոս և քաղաքական գործիչ Ստեփան Ոսկանյանը (վախճ. 1901 թ. սեպտեմբերի 23-ին):

1826

1826—1828 — Ռուս-պարսկական պատերազմ:

15—21 հունիսի — Սուլթան Մահմուդ II-ի հրամանով հնիչեքիական զորքը ոչնչացվում է Կ. Պոլսում, ապա և գավառներում:

16—17 հուլիսի — Պարսկական զորքերը ներխուժում են Ղարաբաղ, Շիրաքյայ և Փամբակ. սկսվում է ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմը:

25 հուլիսի — 10 սեպտեմբերի — Շուշվա բերդի հնդոսական պաշտպանությունը:

18 օգոստոսի — Հրդեհի ղոհ Գնաց Կ. Պոլսի Գում-ղափու թաղամասում զբոսնորվող հաջոց մայր հեկեղեցին, ոչնչացան նաև շատ արժեքավոր ձեռագրեր ու փաստաթղթեր:

3 սեպտեմբերի — Շամխորի ճակատամարտում ռուսական բանակը հաջրանակ է տանում պարսիկների դեմ՝ գնեհրալ Վ. Գ. Մադաթովի հրամանատարությամբ:

13 սեպտեմբերի — Գեներալ Պաուկերի զինավորած ռուսական 8 հազարանոց զորքը Ելիսավետպոլի մոտ ջախջախում է Լեբառ Լիբրալի 25 ազաբանոց բանակը:

21 սեպտեմբերի — Արագածի ստորոտում, Սիրաքի մոտ տարած հաղթանակից հետո ռուսական բանակը մուտք է դրածու Երևանի խանություն

- Կ Պոլսում ծնվեց Հռչակականություն հասարակական գործիչ Երկրորդայն Պալատներ (վախճ 1858 թ. փետրվարի 27-ին, իր ծննդավայրում)։

1827

- 28 մարտի — Կովկասի կառավարչապետ և Կովկասյան հատուկ կորպուսի ընդհանուր հրամանատար է նշանակվում ղեկավար Իվան Ֆեոդորովիչ Պասկևիչը։

II առաջ — Թիֆլիսում կազմվում է հայկական առաջին կամավորական զորամարտակը։

- 30 մարտի — Թիֆլիսում տեղի է ունենում հայ կամավորների զորահանդերձար 2 ապրիլի — Սիսվում է ռուսական զորքի Երևանյան հրերով արշավանքը։

- 13 ապրիլի — Ռուսական զորքերը գրավում են Էջմիածինը։

- 17 մայիսի — Հայկական կամավորական ռազմի զորամարտակը Թիֆլիսից մեկնում է մարտադաշտում Մայիսի 15-ին Հ. Ալամդարյանը հայրենասիրական ճառ է արտասանում ռազմաճակատ մեկնողներին առջև։

- 24 մայիսի — Թիֆլիսում կազմակերպված հայկական կամավորական զինղի կանոնադրության հրապարակումը։

- 26 հունիսի — Նախիջևանի գրավումը ռուսական զորքերի կողմից։

- 5 հուլիսի — Ջեղան-Ռուստի հակառակմարտը։

- 1 հուլիսի — Ռուսական բանակը գրավում է Արաս-Արաք բերդը։

- 21 հուլիսի — Կարադիվադիում հանդիպում են Ա. Ս. Գրիբոյևիչը և Արամ-Միրզան, նպատակ ունենալով հաշտության բանակցություններ վարել։

- 17 օգոստոսի — Օշականի ճակատամարտը։

- 20 սեպտեմբերի — Ռուսական զորքերը գրավում են Սարդարապատի բերդը։

- 24 սեպտեմբերի — Սիսվում է Երևանի բերդի պաշարումը։

- 1 հոկտեմբերի — Ռուսական զորքերը գրավում են Երևանի բերդը։

- և հոկտեմբերի — Սահյովում է Երևանի ժամանակավոր վարչությունը։

- 13 հոկտեմբերի — Ռուսական զորքերը գրավում են Թաթևիզը։

- 7 նոյեմբեր — 2 հունվար 1828 — Դեհլիստանի հաշտության բանակցությունները։

Դեկտեմբեր 1827—փետրվար 1828 — Սուլթան Մահմուդ II-ը շուրջ 12 հազար հայ կաթոլիկներ է արտաքսում Կ. Պոլսից, որոնցից շուրջ հազարը ցրտից մեռնում են ճանապարհին, իսկ մնացածները անցնում Փոքր Ասիայի գավառները։

Դեկտեմբեր — Երևանի Սարգարի պալատում, ռուս օպանների ուժերով առաջին անգամ բեմադրվում է Ա. Ս. Գրիբոյևիչի «Խելքից պատուհան» կատակերգությունը։

— Շուրջ հիմնադրվում է հայկական սպարան։

1828

- 10 փետրվարի — Թուրքմենչայում կնքվում է հաշտության պայմանագիր Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև, որի համաձայն Ռուսաստանին են միացվում Երևանի և Նախիջևանի խանություններն ու Օրդուբազի շրջանը։

- 20 վլետրաբլի — Լեզվում է ուարակահայերի վերաբնակեցումը Արևելյան Հայաստան և Անդրկովկաս:
- 21 վարդի — Նիկոլայ Ի-ի Հրամանագրերը Հայկական մարզ կազմակերպելու մասին: Մարզի վարչության պետ է նշանակվում Գենեբուլ-մույսը Ա. Մավհապահին:
- 14 ապրիլի — Նիկոլայ Ի-ը պատերազմ է հայտարարում Թուրքիային:
- 25 ապրիլի — Մենաստի Հրամանով Ա. Ս. Գրիբոյեդովը Նշանակվեց Ռուսաստանի լիազոր-մինիստր (ղեկավան) Պարսկաստանում:
- 14 հունիսի — Ռազմական զործողությունների սկիզբը Ռուս-թուրքական պատերազմի Կովկասյան ուղղամասի մասին:
- 29 հունիսի -- Ռուսական ռաշակը գրավում է Կարսը:
- 23/24 հուլիսի — Ռուսական զորքերը գրավում են Ախալքալաքը:
- 15 օգոստոսի — Ախալքալաքի գրավումը ռուսական զորքերի կողմից:
- 28 օգոստոսի — Ռուսական զորքերը գրավում են Բայազետը:
- 12 սեպտեմբերի — Ռուսական զորքերը Ախալքալաքի և Թուրքիայի-կալին և ադրաստանում Ախալքալաքի:
- 4. Պոլսի Միջապառն թաղամասում հանգիստ առնող, հասարակական-քաղաքական գործիչ Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը (վախճ. 1868 թ. Նոյեմբերի 29-ին),

1829

- 10) հունվարի — Թեհրանում սպանվեց Պարսկաստանում արաբական ղեկավար
 Է. Ս. Գրիորյանցը (ծնվ. 1795 թ հունվարի 4-ին, Մոսկվայում):
 27 հունիսի — էրզրումի զբաղեցրած ռուսական բանակի կողմից:
 7 հուլիսի — Ռաբոուրդի (Բարբրդի) գրավումը:
 2 սեպտեմբերի — Էդրիանապոլիսում ստորագրվում է ռուս-թուրքական հաշ-
 տալիսյան պայմանագիր: Ռուսաստանին են միացվում Ախալքալաքը,
 Ախալցխան, և և Ժովի արևելյան ափը: Անապոլա ու Փոթի նախահանդիսա-
 ները:
 26 սեպտեմբերի — Դորպատի (այժմ Տարտու) համալսարանի պրոֆեսոր
 Նիկոլայի Պարրոտի հետ ն. Արմյանը սկսում է վերելք դեպի Արարա-
 նի դաշտը:
 2 նոյեմբերի — Նոր Նախիջևան քաղաքում ծնվեց հեղափոխական-դեմոկրատ
 Միքայել Նալբանդյանը (վախճ 1866 թ. մարտի 31-ին, Ասրատովի նա-
 հանգի Կամիշին գյուղաքաղաքում):
 Աշևանը — Կասաբիայի կառավարիչ Քեռսի փառան հարձակում է ձեռքնոյն
 դրա, սակայն պարտվում և ետ է շարժվում:
 29 դեկտեմբերի — Գեներալ Պանկևիչը կարգադրում է զադենի կոմիտեի րս-
 տեղծել Թիֆլիսում որը պետք է մշակեր հայ եկեղեցու կանոնադրու-
 լը:
 1829 — 1830 — Արևմտյան Հայաստանից 90 — 100 հազար հայեր գաղթում են
 Արևելյան Հայաստան և Անդրկովկաս:
 — Բացվում է Լազարյան ճամբարների տպարանը:

1830

- 8 Ռուսիայի — Սուլթան Մահմուդ 11-ը և Պոլսի կաթոլիկ հայերին ինքնուրույն համայնք ունենալու իրավունք է շնորհում:
- 22 Ռուսիայի — Լոնդոնի պալատն ազգային ճանաչվում է Հունաստանի անկախությունը:
- Փետրվար 1830 - 1838 — Գեներալ-մայոր Վ. Բեհրեմովը Հայկական ժառանգության վարչության պետ:
- 17 մարտի — Ղրիմի Գոգհեյս գյուղում ծնվեց բանաստեղծ Գեորգ Դոգոբյանը (վախճ. 1908 թ. հունիսի 8-ին):
- 17 ապրիլ — Թուրքիան ճանաչում է Սերբիայի ինքնավարությունը:
- 17 մեյի — Ջովուրիայում ծնվեց հրապարակախոս, թարգմանիչ, վիպասան Մատթեոս Մամուրյանը (վախճ. 1901 թ. հունվարի 2-ին):
- 8 յուլի — Նոր Նախիջևանի ժողովուրդը ծնվեց Ռաֆայել Պատկանյանը (վախճ. 1892 թ. ապրիլի 22-ին):

1831

- Հունիս — Զարական հրամանագրերով վերացվում են տարանցիկ առևտրական հերթերի արտոնություններն Անդրկովկասում:
- 6 սեպտեմբեր — Կ. Պոլսում ծնվեց բանաստեղծ և հասարակական գործիչ Խորեն Գալֆայանը (Նար-Պեյ), (վախճ. 1892 թ. նոյեմբերի 4-ին):
- 22 օգոստոսի — Կ. Պոլսում ծնվեց հասարակական-քաղաքական գործիչ, հրապարակախոս, «Մեղու» պարբերականի խմբագիր Հարություն Սվաճյանը (վախճ. 1874 թ. ապրիլի 22-ին):
- 1831 — 1833 — Եղիաթուրի կառավարիչ Մուհամեդ Ալին պատերազմում է սուլթանական կառավարության դեմ, զրավելով Թուրքիայի մի շարք նահանգներ, մտնելով Երևանի Հայկական Կիլիկիան:
- Կոնկանի նոր կառավարչացիւթ է նշանակվում բարոն Ռոզենը:

1832

- 14 Ռուսիայի — Երևանի պավառական գյուղի բացումը:
- 27 մայիսի — Խոյնապահի բանակը Իրանում փառալույսի գլխավորությամբ ջարդեց թուրքական զորքերին, զիպեց Հայկական Կիլիկիայի դաշտային մասը:
- 21 ղևհեմբերի — Ռեշիդ փառան գերի է ընկնում եղիպառիներին:
- Սերասիպից, Կարինից, Վանից բռնությամբ հավաքվեցին հայ երիտասարդներ և առաջադրվեցին Կ. Պոլսի իմպերիալիստական հավաքչներին:
- Թուրքական բանակը Սուլեյման փառանի գլխավորությամբ արշավում է Զեյթունի վրա, ոսկյալ յառաջանների կողմից ջարդվում է Ջերմուկի դաշտում:
- Կ. Պոլսում, Գեորգ Գրիգորյանի խմբագրությամբ սկսում է հրատարակվել չեռ գիր մեծի տերություն Օսմանյան շարաթաթերթը:

1833

- 27 փետրվարի — Հայկական մարզի զինանշանի հաստատումը նիկիւլայ I-ի հրովհից.
- 4 մայիսի — Նոր նախիջեանում ձնվեց նշանավոր հայադիտ, արեւելագետ Բերովսի Պետականյանը (վախճ. 1889 թ. ապրիլի 2-ին, Պետերբուրգում),
- 23 հունիսի — Յարի հրապարակած նոր օրենքով փոփոխությանն էր մացը-վում Հայկական մարզի վարչական կառուցվածքում,
- 2 հուլիսի — Վենետիկում վախճանվեց հայագետ, աշխարհագրագետ Ղուկաս Խնճեկյանը (ծնվ. 1758 թ. մարտի 21-ին),
- 26 հունիսի — Հունքիար-Խաթեյանի պայմանագրի ստորագրումը Ռուսաս-տանի և Թուրքիայի միջև,
- Նույն — Հիմնվում է «Անդրկովկասի բարենորոգման հատուկ կոմիտե»՝ զին-վորական միևիտոր Չերնիշևի նախագահությամբ,
- Զմյուռնիայում ձնվեց ունվանի հրապարակախոս և թարգմանիչ Գրիգոր Զիլենկիյանը (վախճ. 1923 թ. փետրվարի 23-ին, իր ծննդավայրում):

1834

- 24 մայիսի — Նոր նախիջեանում սպանվեց Հարություն Ալամդարյանը (ծնվ. 1796 թ. սեպտ. 25-ին, Աստրախանում),
- 31 մայիսի — Կ. Պոլսում հիմնվում է Ե. Փրկչյան Ազգային հիվանդանոցը, որը գործում է առ այսօր,
- 4 սեպտեմբերի — Պաղտայում (Հյուսիսային Խուսիա) իր առաջին տարե-րբայն սկսեց Մխիթարյանների հիմնած Մուրադյան վարժարանը,
- 14 հոկտեմբերի — Կ. Պոլսում ձնվեց հրապարակախոս, հասարակական-քա-ղաքական գործիչ Գրիգոր Օտյանը (վախճ. 1887 թ. օգոստոսի 14-ին, Փարիզում)
- Մահմուդ II-ը վարչական նոր քաղաքական ենթարկեց Թուրքիան, այդ թվում և Արևմտյան Հայաստանը, նախկին փառալուստյանները վե-րացվեցին և ստեղծվեցին վարչական նոր միավորներ՝ վիլայեթներ:
- Ուղղա-լինային հողատիրության ոչնչացումը Թուրքիայում,
- Թուրքական բանակը արշավանք է սկսում Արևմտյան Հայաստան և Էուր-դիստան՝ դերերկրներին հպատակեցնելու նպատակով,

1835

- 5 սեպտեմբերի — Մասկվայում ձնվեց հայագետ Կարապետ Հարությանի ծն-յանը (էդուլ), (վախճ. 1905 թ. մայիսի 28-ին, Պետերբուրգում),
- Կ. Պոլսում ձնվեց որդի, հրապարակախոս, թարգմանիչ Նին (Համբարձում Ճիլմեհյան) (վախճ. 1866 թ. հոկտեմբերի 2 -
- Պարսկաստանի Ուլում — զավաթի Փայաջուկ դյուղում ձնվեց հա-պասան Բաֆֆին (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան), (վախճ. 1888 թ. 11 իւն 25-ին, Թիֆլիսում):

1836

- 11 մաւրի — նիկոյայ 1-ը վաճառեցնում է Ռուսաստանի Հայ լուսավորչական եկեղեցու կանոնադրությունը (Положение):
- 11 սկպտիմբերի — Վենետիկում բացվում է Մխիթարյանների Ռափայելյան վարժարանը:
- Հովհաննես Տատյանը նիկոմիդիայում հիմնում է մահուդի դորժարան, թիշտնց նաև Հրեքեի կայսերական յուխայի դորժարանը:
- Վենետիկում լույս է տեսնում ռուս բուսգիրք Հայկազեան յեզուի» աշխատությունն առաջին հատորը, իսկ 1837 թ.՝ երկրորդը:
- Կ Պուտոմ ծնվեց կոմպոզիտոր Տիգրան Ջուլապյանը (վախճ. 1898 թ մարտի 10-ին, Ջմյուռնիայում), հայկական առաջին ռուսերայի ստեղծողը:

1837

- 28 հունվարի — Կ. Պուտոմ ծնվեց բանասեր, Կ. Պուլի հայոց պատրիարք ներսն Վարժապետյանը (վախճ. 1884 թ. հոկտեմբերի 26-ին):
- 22 փետրվարի — Հայկական եկեղեցական բարձրագույն խորհրդի՝ Եկեղեցի հիմնումը էջմիածնում:
- 11 աւրտ — Անդրեյովկայի գավառի սննատոր Գանը՝ հրկրամասն ուսումնասիրելու և ռեֆորմների նախադիմ կողմնորոշվելու նպատակով:
- մայիսի — Բացվում է Երեսնի կոնսիստորիան:
- 11 հունիսի — Աջտարակում ծնվեց ակադեմիկոս վիպասան Պերս Պոդյանը (վախճ. 1897 թ. նոյեմբերի 23-ին, Բաքում):
- 7 օգոստոսի — Թուրքական բանակը Այազա-դադի բարձունքներում ճակատամարտ տվեց և հպատակեցրեց քրդական քեղերին:
- 2 սեպտեմբերի — Երեսնում իր դորժումներովուն է սկսում Հայոց հոգևոր թեմական դպրոցը:
- Հոկտեմբեր — Հայաստան է աչքի դնում ուստական կայսր Նիկոյայ 1-ը:
- 4 հոկտեմբերի — Գյումրին վերանվանվում է Ալեքսանդրապոլ (այժմ՝ Լենինական):
- 11 դեկտեմբերի — Թիֆլիսում վախճանվեց հայագետ Հակոբ Շահան-Ջրպետյանը (ծնվ. 1772 թ. դեկտեմբերի 16-ին, Ուրֆայում):
- Մոլդավիայի Բոգոլշուն քաղաքում ծնվեց հայագետ Ստեփաննոս Պալասանյանը (վախճ. 1889 թ. փետրվարի 19-ին, էջմիածնում):
- Արաբկիրից հարբելող տեղափոխվելով Գրիգոր Իվերցյանը այնտեղ հիմնում է մետաքսի գործարան: Քիչ անց Անդրիայից, ապա Ամերիկայից հաճախ մեքենաներ է բերում և նվիրակական ծնով վերասարքավորում իր դորժարանը:

1838

- Հունվար — Գյումրացիական շարժումներ Փամբակ-Շիրազյալի (Շիրակի) շրջանում:
- Փետրվար — մարտ — Նոր Բալազնի շրջանի գյուղացիության ելույթները:

- 22 Ռուսիսի — Շուշում բացվում է հայոց հողերը թեմական դպրոցը:
 13 սեպտեմբերի — Սկյութարի ճեմարանի բացումը Կոստանդնուպոլսում:
 — Արմավիր հայաբնակ քաղաքի հիմնադրումը Հյուսիսային Կովկասում:

1839

- 12 Ռուսիսի — Նիդրիի տակ (Հյուսիսային Սիրիա) թուրքական բանակը ջախջախվում է եղիպական փոխարքայի զորքերի կողմից:
 3 Ուլեմբերի — Գյուլիսանի հաթթը-Շեքիֆ կոլվոզ հրովարտակի («Թանգի-մաթ») հրատարակումը Աբդուլ Մեջիդի կողմից:
 — Ալեքսանդրապոլի հոգևոր դպրոցի բացումը:
 — Զմյուռնիայում, ամերիկյան բողոքականների ջանքերով, սկսում է հրատարակվել «Շտեմարան պիտանի դիտելլաց» ամսագիրը՝ աշխարհաբարով:

1840

- 5 ապրիլի — Ռուսիո-հայկեն գլուղում ձևվեց իշանալոր մանկավարժ, գրող, հրատարակախոս Ղազարոս Աղայանը (վախճ. 1911 թ. հունիսի 20-ին, Թիֆլիսում):
 10 ապրիլի — Հայկական մարզի սերացումը. կազմվում են Վրացա-իմերեթական նահանգը և Կասպիական մարզը:
 10 օգոստոսի — Զմյուռնիայում սկսում է լույս տեսնել «Արշալույս Արարատյան» պարբերականը՝ Ղ. Պաթիսգարյանի խմբագրությամբ:
 12 դեկտեմբերի — Վանում ձևվեց բանահավաք, հրատարակախոս, հասարակական-բողոքական ղործիչ Գարեգին Սրվանձադանցը (վախճ. 1892 թ. նոյեմբերի 5-ին, Կ. Պոլսում):
 — Կ. Պոլսում սկսեց լույս տեսնել «Ազգաբար Ռուդանդյան» շաբաթաթերթը՝ որի արտոնատերն էր հալաուր Ռսկանյանը:

1841

- 11 փետրվարի — Կ. Պոլսում ձևվեց բանասեր, պատմաբան Մադաթիա Օրմանյանը (վախճ. 1918 թ. նոյեմբերի 19-ին):
 6 ապրիլի — Հակոբաբիրայական Ռիսկամա՝ ընկերություն ստեղծումը Կ. Պոլսում:
 1 հուլիսի — Լսնդոնի կոնվենցիան սեծովյան նեղուցների ուժիմի վերաբերյալ, Դարդանելը և Բոսֆորը փակ են հայտարարվում բոլոր տիրությունների, այդ թվում Ռուսաստանի նախկին առջև:
 Հուլիս — Զմյուռնիայում բռնկված հրդեհին զոհ են պնում հայկական փայտաշեն երկու թաղամաս:
 24 օգոստոսի — Կոստանդնուպոլսի 3000 արհեստավորների հակառուխտեան և հակաաթիրայական ցույցը:
 16 սեպտեմբերի — Կ. Պոլսի արհեստավորները նոր ցույց են կազմակերպում:
 3 հոկտեմբերի — Ամիրառները փակել են տալիս Սկյութարի ճեմարանը:

- 9 Ույեմբերի — Կ. Պոլսի արհեստավորները ջուլց են կազմակերպում ամիրաններին և պատրիարքին դեմ:
- 12 Պեկտեմբերի — 27 արհեստավորից բաղկացած վարչություն է ստեղծվում, որին և Բ Դուռը հանձնարարում է Սկյութարի ճեմարանի խնդրի կարգավորումը:
- Ջեյթուն ներխուժող թուրքական զորքերը դուրս չարտվեցին լեռնազանառից:

1842

- 22 սեպտեմբերի — Թիֆլիսում ծնվեց օլա տմարան Ալեքսանդր Երիցյանը (վախճ. 1902 թ. փետրվարի 9-ին):
- 3 դեկտեմբերի — Զոյուռնիայում ծնվեց յեզյագեան, Թարգմանիչ Մեդրեդ Նուպարյանը (վախճ. 1929 թ. դեկտեմբերի 14-ին, Մարսելում):
- Ինվեց արևմտահայ վիպադասուհի Սրբուհի Տյուսաբը (վախճ. 1901 թ. հունվարի 3-ին):
- Ցարական կառավարությունը մոտաատանից զաղթեցնում և Թիֆլիս-Երեվան ճանապարհի շուրջն ընկած (Սևանի, Ղարաքիլիսայի, Դիլիջանի, Լոռու շրջաններ) դաստիարակում բնակեցնում է ռուս աղանդավորներին:

1843

- 1 մայիսի — Վենետիկում Միխիթարյանները հրապարակում են «Բաղմա-վնաթ» ամսագիրը, որը զոյատևում է մինչև օրս:
- 18 մայիսի 1843—1857 — Ներսես Ե Աշտարակեցի, կաթողիկոս ամենայն հայոց:
- Նոյեմբեր — Ադրիանապոլսում ծնվեց Դեմ հրգիծարան Հակոբ Պարոնյանը (վախճ. 1891 թ. մայիսի 27-ին, Կ. Պոլսում):
- Բեզեր-խան րեյր ապստամբից թուրքական կառավարության դեմ և դրանից Արևմտյան Հայաստանի մի շարք շրջաններ:
- Զոյուռնիայում սկսում է լույս տեսնել «Հայրենասեր» շաբաթաթերթը՝ խալատուր Հ. Մելիքսեղևյանցի խմբագրությամբ:
- Կազանի համալսարանում բացվում է հայոց լեզվի ամբիոն, որի վարիչ է նշանակվում Մոսեփաննոս Նազարյանը:

1844

- 17 հուլիսի — Կ. Պոլսում ստեղծվում է Ազգային ժողով՝ բաղկացած 16 ամիրաններից և 14 արհեստավորներից:
- Նոյեմբեր — Կովկասում հիմնվում է փոխարքայություն: Առաջին փոխարքա նշանակվեց իշխան Մ. Ս. Վարոնցովը:
- Թուրքիայում օտարերկրյա մասնադեռներն առաջին անգամ մարգրահամար են անցկացնում, ըստ որի արևմտահայերի թիվը կազմում էր 2,4 միլիոն մարդ:

1845

- 12 վիտրվարի — Կ. Պոլսում Անկենց Մատթեոս Իզմիրլյանը (մահ. 1910 թ. դեկտեմբերի 11-ին, Էջմիածնում),
- 27 վիտրվարի — Մոսկվայում ժնվեց հրապարակախոս Գրիգոր Լերժերոնին (մահ. 1892 թ. դեկտեմբերի 19-ին, Թիֆլիսում),
- 31 նոյեմբ. — Այնքսանդրոպոլսում բաղվում է Հայաստանում առաջին տունօրհանը:
- 20 հունիսի — Արգուլ Մեջիզի հրամանով, Սրբի փաշան մեծ բանակով մուտնում է Արեւմտյան Հայաստան՝ կիսանկախ իշխանությունները վերացնելու հանձնարարությամբ:
- 16 օգոստոսի — Կալկաթայում Մ. Թադիսդյանի իմքազրոյթյամբ սկսում է հրատարակվել «Ազգասեր» շաբաթաթերթը 1848 թ. այն վերանվանվում է «Ազգասեր Արարատյան» և շարունակում լույս տեսնել մինչև 1852 թվականը:
- Պետերբուրգի համալսարանում հիմնվում է հայ-վրաց-թաթարական լեզուների ամբիոն, որը 1855 թ. վերածվում է Արեւելյան լեզուների ֆակուլտետի:

1846

- 12 նոյեմբ. — Թիֆլիսում սկսում է լույս տեսնել հայերեն «Կովկաս» շաբաթաթերթը, որը շարունակում է իր գոյությունը մինչև 1848 թվականի օգոստոսին:
- 1 ապրիլ — Կ. Պոլսում Պետրոս Մինասյանի (նախապահ) և Մկրտիչ Պեղիկ-թաշյանի (քարտուղար) նախաձեռնությամբ հիմնվում է մշակութային «Համագործակցության» ընկերությունը:
- 1 հոկտեմբ. — Վերաբացվում է Սկյութարի ճեմարանը:
- 6 դեկտեմբ. — Յարական կառավարությունը ռեպրեսիայ է հրապարակում, որով իսաներին, բեկերին, աղալարներին և մեյիքներին ճանաչում է իբրի հողի ժառանգական սեփականատերեր:
- 14 դեկտեմբ. — Անդրկովկասը վարչական նոր բաժանման է ենթարկվում. ստեղծվում են Թիֆլիսի, Գուրյախի, Շամախու և Դերբենդի նահանգներ:

1847

- 9 մայիսի — Ամիրանների և արհեստավորների մասնակցությամբ Կ. Պոլսում կազմվում են Ազգային, Հոգևոր և Գերագույն ժողովներ, որոնք, փաստորեն, ապագա «Մահմադրության» ստեղծման առաջին քայլերն էին:
- 12 մայիսի — Ք. Գեղեր-խան բնիկ պաշարումը Օրդա ընդլայնում:
- 17 հունիսի — 1863 — Վիեննայում Միթիթարյանները հրատարակում են «Նվարդա» շաբաթաթերթը, ապա կիսամյա հանդեսը:
- 1 հուլիսի — Թեթլիսում ժնվեց զերմանացի հայազետ Հենրիխ Կելցերը (մահ. 1906 թ. հուլիսի 11-ին):

1848

- 2 ապրիլի — Անհետացավ խաչատուր Արուստանը:
- Մարտ — Խոշարի կիսանկախ իշխանության վերացումը:

- 10 մայիսի — Լեւոնի վաչի Լապարյան ճեմարանը վերանվում է Լեւոնյան յեղածէրի ինստիտուտի:
- Հունիսի — վերադառնում է Մարաշի փաշայութեանը և այն դառնում է Աղանայի վիլայէթի մէջ մահալ մի սահման:
- 11 հունիսի — Կ Պոլսում ծնվեց դրահման, Վասալականի-քաղաքական զործիքի Մկրտիչ Փորթուղալյանը (վախճ. 1921 թ. սեպտ. 27-ին, Խաղալում):

1849

- 1 մայիսի — Փորթուղալյան սովորող արեւմտահայ ուսանողները կազմում են «Լեւոնյան ընկերութեանը»:
- 9 հունիսի — Կազմվում է Երևանի հաճանքը, որի մէջ մասնւմ էին Երևանի, Նախիջևանի, Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի ու Սրբորազի գաղափարները:
- Հունիսի — Քրիզոստոմ Գալաթյանի խմբադրութեամբ Սինդապոլսում սկսում է հրատարակվել «Ռեսուրսաներ» կիսամալու լրագիրը, որը շարունակում է յայտ տեսնել մինչև 1853 թվականը:
- 27 դեկտեմբերի — Կ. Պոլսում ծնվեց մեծահամբավ դերասան Պետրոս Աղամյանը (վախճ. 1891 թ. հունիսի 2-ին):
- Գարալազյանի Ռինդ զոյուղի գլխավորութեան ներքին տնտեսական կազմակերպության և ցարական կառավարութեան դեմ:

1850

- 2 հունվարի — Երևանի պետական իգական տնտեսի (Հսկիւնիսի) գործընթացը:
- 11 հունիսի — Թիֆլիսում հիմնադրվեց ռուսական աշխարհագրական ընկերութեան Կովկասյան բաժանմունքը:
- 1 սեպտեմբերի — Թիֆլիսում սկսում է հրատարակվել «Արարատ» շաբաթաթերթը՝ Գաբրիէլ Պառլեանյանի խմբադրութեամբ:
- Ջանդեղուրում կառուցում են Փրիգորիանի և Կալաթի պղնձաձուլական գործարանները:

1851

- 20 մայիսի — Զեյթունի իշխանները լեւոնյան կաթողիկոսին գրում են, որ Մարաշի մեջիւր իրենց կանչել է Կ. Պոլսի և պաշտօնագիր ստորագրել՝ հարկի կանոնադրութեան մասին Փառտուրէն շեղել էր հաստատարվել Մարաշի IV-ի տված հրովարտակը:
- 20 մայիսի — Կ. Պոլսի Սկլաթար թաղամասում ծնվեց Պետրոս Արեւմտահայ Գալաթյանը (վախճ. 1872 թ. հունվարի 22-ին, իր ծննդավայրում):
- 11 սեպտեմբերի — Թիֆլիսում լուսնվեց ճարտարապետ Գաբրիէլ Բաժանյանի հայաց թատրոնը, որը զարմեց մինչև 1874 թ. հոկտեմբերը:
- Դեկտեմբերի — Սարգիսի Սամսոն բաղադրում ծնվեց դրող և հրապարակախոս Արփիար Արփիարյանը (վախճ. 1908 թ. սեպտեմբերի 12-ին, Կահիրէում):

— 4 Պոլսում 2. Հիսարյանի խմբագրությունը լույս է տեսնում «Բանասեր» հանդեսը:

1852

2 վետրվարի — 4. Պոլսում Կարապետ Սյուրբույուկի խմբագրությունը լույս է տեսնում «Մասիս» պարբերականը, որը «Հայաստանի» շաբաթականը ևն էր և որոշ ընդհատումներով հրատարակվեց մինչև 1908 թվականը:

Մարտ — Շուշանի գյուղացիները էլույթ են ունենում կալվածատերերի դեմ:

3 հունիսի — 4. Պոլսի խառնուրդ արվարձանում ձևվեց ուսուցիչ, հրապարակաբան և քաղաքական գործիչ Մինաս Զեքադը (վախճ. 1929 թ. մարտի 27-ին, Մարսելում):

1853

18 վետրվարի — Ղրիմի Ղարաուսուրադար բողոքում ձևվեց Քրիստափոր Կարա-Մուրզան (վախճ. 1902 թ. մարտի 27-ին):

22 մարտի — 4. Մարքսը գրում է «Ազգությունները Թուրքիայում» հոդվածը, որտեղ տեղեկություններ կան տարբեր զավթանների պատկանող հայերի թվաքանակի, արևմտահայության կրած սոցիալական ու ազգային ճնշումների մասին:

1 հոկտեմբեր — 18 մարտի 1856 — Ղրիմի կամ Արևելյան պատերազմը:

21 հոկտեմբերի — 4. Պոլսում ն. Թուսինյանի նախագահությամբ և Գ. Օտյանի, ն. Պալյանի անդամակցությամբ ստեղծվում է «Սոսումնական խորհուրդ»:

30 հոկտեմբերի — Սկսվում են պատերազմական գործողություններ Ղրիմի պատերազմի Կովկասյան ռազմաճակատում:

18 հունվարի — Սինուպի հակառակադրություն:

19 հունվարի — Բաշ-Քադրկյարի ճակատամարտը:

4 փետրվարի — Ցարական կառավարությունը Գարբիել Սունդուկյանին թիֆլիսից աքսորում է Դերբենդ:

1854

15—16 մարտի — Անգլիան և Ֆրանսիան, զաշնակցությամբ Թուրքիային, պատերազմ են հայտարարում Ռուսաստանին:

19 հունիսի — Ռուսական զորքերը դրավում են Բայազետը:

24 հունիսի — Քյուրուկ-Դարայի ճակատամարտը:

26 օգոստոսի — Արևմտահայերի ներքին կյանքին վերաբերող կանոնադրության Խաչի Խաչի տարբերակի կազմումն ավարտվում է, ներկայացվում պատրիարքին, որը և, որով ժամանակ պահելով, մերժում է:

14 սեպտեմբերի — Դաշնակիցները ղեսանտ իջեցրին Ղրիմի թերակղզում (նվ. պատերազմի մոտ) և սեպտեմբերի 19-ին սկսեցին շարժվել դեպի Սևաստոպոլ:

20 սեպտեմբերի — Այմաթի ճակատամարտը Ղրիմում:

5 հոկտեմբերի — 8 սեպտեմբերի 1855 — Սևաստոպոլի հերոսական պաշտպանությունը:

Սշնանը — Սալվաթիկի հողանշիքի ասպետամբյուռնի՝ ուղղված սուլթանական բռնապետության դեմ:

1 ղԼյուսթրի — Շուշուի ձեռքի Սուրաջանը (Գրիգոր Տեր-Հովհաննիսյան) (վախճ. 1908 թ. օգոստոսի 30-ին, Թիֆլիսում):

— Երևանի նահանգի հայ և ադրբեջանցի գաղաղակներ 500 մարդուց դուրս եկած և կազմում և ուղարկում Ղրիմի պատերազմի Կովկասյան ճակատ:

1855

15 հունվարի — Գաբրիել Ալվազովսկու խմբագրությամբ Փարիզում հրատարակվում է «Մասյաց աղավնի» ամսապիքը: 1859—1865 թթ. այն լույս էր տեսնում Թեոդորիայում:

Հունվար — հոգանշիքի գլխավորած քուրդ ասպետները գրավեցին Բաղեշը, Մուշը և Արևմտյան Հայաստանի մի շարք այլ շրջաններ:

10 մայիսի — Սուլթանի հրամանով Թուրքիայի թրխատեյաներին առաջին անգամ բանակ դրակոյնեղին, Հրամանը համարյա չգործադրվեց:

31 մայիսի — Ռուսական բանակը դրավում է Արդահանը:

Հունիս 4. Պոլսում լույս է տեսնում «Արձվի Վասպուրական» պարբերականը՝ Մ. Խրիսյանի խմբագրությամբ: 1858—1864 թթ. հրատարակվում էր Վասպուրականում: 1872 թ. կրկին հրատարակվում է Կ. Պոլսում՝ Մանվել Անանյանի խմբագրությամբ:

— Ուլիս — Փարիզում, Ստեփան Ռակոյանի խմբագրությամբ, լույս է տեսնում «Արեւելք» կիսամյա հանդեսը: Ղաղաղեց 1856 թ.:

16 հուլիսի — Ռուսական զորքերը գրավում են Կարսը:

— Կ. Պոլսում սկսում է լույս տեսնել բողոքականների «Ալեքստեր» շաբաթաթերթը, որն ընդմիջումներով շարունակեց հրատարակվել մինչև 1915 թ.:

1856

1 հունվարի — Աշտարակում հիմնեց Երվանդ Շահադեգր (վախճ. 1951 թ. օգոստոսի 12-ին, Երևանում):

6 փետրվարի — Սուլթան Աբդուլ Մեջիդը հրապարակում է հոսթթը Հոսմայանի կողմից քարենորոգումների հրավարականը՝ «Թանկիմաթի» երկրորդ ապեր:

18 մարտի — Կնքվում է Փարիզի հաշտության պայմանագիրը, որով ավարտվեց Ղրիմի պատերազմը:

28 հուլիսի — Փարիզի պայմանագրով Կարս վերադարձվում է Թուրքիային:

15 սեպտեմբերի — Կ. Պոլսում Հ. Սեֆյանի խմբագրությամբ լույս է տեսնում «Մեզդու» կիսամյա, ասպատակաբան հանդեսը: 1872—1874 թթ. պարբերականը խմբագրում էր Հ. Պարոնյանը:

1857

Հունվար—1866 ղեկավարեւ — Կ. Պոլսում հրատարակվում է «Երևան» կղերական ամսական հանդեսը՝ Հովհաննես Տերոյեցի (Գալուստյանի) խմբագրությամբ:

- 1 մաւրի — վարադա վանքում բացվում է Ժառանգավորաց վարժարանը, ուր սովորելու իրավունք ստացան նաև «օրք ու անտերունը» երեխաները:
- 10 հունիսի — Գերցենը և Օդարեն խոչընում հրատարակում են «Կուլոկու» պարբերականը:
- Հուլիս — Մ. Նալբանդյանը մեկնում է արտասահման:
- 3 հոկտեմբերի — Սղնախում ծնվեց դրող և նկարիչ Գևորգ Բաշինջազյանը (վախճ. 1925 թ. հոկտեմբերի 4-ին, Թիֆլիսում):

1858

- 1 հունվարի — Թիֆլիսում Ստ. Մանդինյանի խմբագրությամբ լույս է տեսնում «Մեղու Հայաստանի» պարբերականը: 1862 թ. խմբագիր է դառնում Պետրոս Սիմեոնյանը:
- Հունվար — Մոսկվայում, Մտեֆանեսոս Նազարյանի խմբագրությամբ լույս է տեսնում «Հյուսիսափայլ» ամսագիրը: Հրատարակվել է մինչև 1864 թ. վականը (1863 թ. լույս չի տեսել):
- 7 ապրիլի — Շամախիում ծնվեց դրող, դրամատուրգ Լևոնյանցի Շիրվանզադեն (վախճ. 1935 թ. ոգոստոսի 7-ին, Կիսլովոդսկում):
- 21 ապրիլի — Մուլթան Լեզգիյի մահերից հետո խմբագրության գլուխը, որը հանձնարում էր հոդաշարության նոր ձևեր:
- Շահագործման են հանձնվում Ղափանի և Հալիձորի պղնձաձուլական գործարանները:
- Թիֆլիսում առաջին անգամ հրատարակվում է Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպը:
- 1858—1862 — Մոսկվայում, Մոսկ. և Ջարմայր Մանրյանների խմբագրությամբ հրատարակվում է «Քուսրադ» պարբերականը:

1859

- Հունվար — Ստ. Ռսկանյանը Փարիզում հրատարակում է «Արևմտք» հանդեսը: Նույն թվականի վերջին դադարում է, ապա ընդմիջումներով հրատարակվում 1864—1865 թվականներին:
- 21 մարտի — Մ. Նալբանդյանը Մոսկվայից ուղևորվում է արտասահման:
- Սայիս — Կ. Պոլսում ընտրվում է «Սահմանագրության» տեղատեղ կազմող նոր հանձնաժողով՝ 3 նկեղեցականների և 14 աշխարհականների մասնակցությամբ: Նախագահ՝ Ն. Ռուսինյան:
- 30 հունիսի — վախճանվում է արևմտահայ նշանավոր տնտեսագետ Նիկողայոս Զորայանը (ծնվ. 1821 թ.):
- Կ. Պոլսում Կ. Փանոսյանի խմբագրությամբ սկսում է հրատարակվել «Գեթնիկոն» (հունարեն) ամսագիրը: Հայաստանի հարաբերությունները (հունարեն) (Ենիօր ազգաբաշխ) պարբերականը, որը փակվում է 1860 թ. ոգոստոսին:

1860

- Հունվար 1863 — Թիֆլիսում, Մարկոս Աղաբեկյանի խմբագրությամբ, լույս է տեսնում «Կոստեկ հայոց աշխարհին» պարբերականը:

- 14 ապրիլի — Շուշում ձևվեց պատմաբան Լևոն (Առաքել Բարսիսյանյանը) (վախճ. 1932 թ. նոյեմբերի 14-ին, Երևանում)։
- 24 մայիսի — Կ. Պոլսի Լեզգույին ընդհանուր մոզովն քնդահում և պատրիարքը վաճվեցանում է արհամարհանքի Լեզգույին օսհմանադրութունը։
- 8 հունիսի — Մարտի կառավարիչ հուլիսի վաշան արշավում է Զեյթունի վրա, սահանք ջարդում և էտ է շարավում։
- 1 սեպտեմբերի — Կ. Պոլսում հիմնվում է Հայոց Բարեգործական ընկերությունը։
- Կ. Պոլսում, Բ. Տեյիմենցյանի խմբագրությամբ լույս է տեսնում «Արևելյան դար» կիսամյա հանդեսը։
- 1860—1863 — Փարիզում, Արարհամ Մուրադյանի խմբագրությամբ լույս է տեսնում «Փարիզ» շաբաթավերիք, ապա կիսամյա հանդեսը։
- Ստ. Ոսկանյանը գնում է Խոտլիա, ուր խմբագրում է «L'Arménien» պարբերականը։

1861

- Հունվար — Ախթալայում լոգնածույական գործարան է հիմնվում։
- 19 փետրվարի — Ալեքսանդր ԻԻ-ի մանիֆեստը հորտապրական իրավունքի վերացման մասին։
- Ապրիլ — Փարիզում հրատարակվում է Բ. Նալբանդյանի «Երկու տոգ» պամֆլետը։
- 28 հունիսի — Կ. Պոլսում ձևվեց ականավոր դրոզ և քաղաքական գործիչ Գրիգոր Զոհրապը (թուրք ջարդարարների կողմից սպանվեց 1915 թ. հուլիսի 7-ին)։
- 1 հուլիսի — Զմյուռնիայում, Գր. Զիլինկիյանի և Ա. Հակոբյանի խմբագրությամբ սկսում է լույս տեսնել «Մոզդիկ» տասնօրյա լուսնդեսը, որը 1866 թ. տեղափոխվում է Կ. Պոլսի խմբագրերնր ևն դառնում Զարեհ Ստեփանյանի, արա՝ Բ. Մամուրյանի։
- 10 օգոստոսի — Մոսկվայում Մսեր և Զարմայր Մանրյանները սկսում են հրատարակել «Համարավարեր Ռուսիո» կիսամյա պարբերականը։
- 8 հոկտեմբերի — Հայկական Օրիորդայ ուսումնարանի բացումը Նոր Նախիջևանում։
- 1 սեպտեմբերի — Պոլսում Գ. Երանյանի, Ն. Ռաշչյանի և Տ. Զոխուրյանի խմբագրությամբ սկսում է հրատարակվել «Քնար հայկական» երաժշտական կիսամյա հանդեսը։
- 14 դեկտեմբերի — Կ. Պոլսում հիմնվում է Արևելյան թատրոնը, բացման տարիվ ճառ է ասում Բիք. Նալբանդյանը։
- Զմյուռնիայում հիմնվում է ռուսապրական թատրոնը, որի ներկայացումներին ներկա է եղել Բ. Նալբանդյանը։

1862

- Փետրվար — Վանի ղեկաված Էլույթը թուրքական կառավարության գնմ, Մարտ—մայիս — Բ. Նալբանդյանը լոնդոնում հանգրպումներ է ունենում ռուս վարարներին հետ։

14 մայիսի — Ս. Թաղվորյանի հայտնի նամակը Մ. Նալբանդյանին, որտեղ նյութեր կան հայ-ռուս-իտալական ազատագրական շարժման կապերի մասին:

Մայիս — Փարիզում, Քանին Արամյանի տպարանում, Սիմեոն Մանիկյան կնդ-
ժանոսնով լույս է տեսնում Մ. Նալբանդյանի «Երկրագործությունը որպես
ուղի դեռևս ապագայի» աշխատությունը:

14 ճուլիսի — Նոր նախիջեանում հաստիկանությունը հերքակալում է Մ. Նալ-
բանդյանին, Հուլիսի 27-ին, հաստիկանության հակողությունը, նա փո-
խադրվում է Պետերբուրգ և բանտարկվում Պետրոպոլիսյան բերդում:

24 ճուլիսի — Կ Պոստից Հաճըն մեկնեց Եդիս Տնտեսական, որը կապեր հաս-
տատեց ապստամբ զեյթունցիների հետ:

27 հուլիսի — Լեզիզ փառալի բանակը զորս է զսլիս Մարաշից և շարժվում
Ջեյթունի վրա:

1 օգոստոսի — Կ. Պոլսում տեղի է ունենում հայ աշխատավորության ցույցը,
որի մասնակիցները սուլթանից պահանջում էին վաճառքների լեզգային
սահմանադրությունը:

2 օգոստոսի — Ջեյթունի հերոսական ապստամբությունը:

1863

Հունվար — Կ. Պոլսում, Ստեփան Փափագյանի խմբագրությամբ սկսում է
լույս տեսնել «Ժամանակ» կիսամյա հանդեսը:

17 մարտի — Սուլթանական կառավարությունը հաստատում է արևմտահա-
յերի Ազգային սահմանադրության կրճատված տարբերակը:

1 ապրիլի, 1865 — Մշտ. Կարապետի վանքում Գարեգին Սրբանձախյանի
խմբագրությամբ հրատարակվում է «Արժիկի Տարեոճ» պարբերականը:
լույս է տեսնել 43 համար:

21 հոկտեմբերի — Հոսմից Կ. Պոլսի հայերին Հայաստանի ազատագրության
վերաբերյալ ծրագիր-նամակն է ուղարկում Պ. Նորատուհկյանը:

6 դեկտեմբերի — Մարաշ ուղեորվեց եվրոպացիների և հայերի մասնակցու-
թյամբ կազմված Ջեյթունի դործը քննող հանձնախումբը:

— Ռաֆայել Պատկանյանի խմբագրությամբ Պետերբուրգում լույս է տեսնում
«Հյուսիս» շտրաթաթերթը:

— Մուշի գինված երույթը քուրդ ղեկերենյանի դեմ:

1864

8 հունվարի — Ալեքսանդրապոլում ծնվեց ազգագրագետ իրական լալայանը
(վախճ. 1931 թ. փետրվարի 24-ին, Երևանում):

21 հունվարի — Հեռախոսային կապ է հաստատվում Երևանի և Իջևի միջև:

21 մայիս — «Հայոց մարդասիրական ընկերության» հիմնումը արվում:

— Թուրքական պորքերը արշավում են Սասունի վրա, օսկային հան-
դիպելով հայ-քրդական ուժերի դիմադրությանը, նահանջում են:

28 սեպտեմբերի — Առաջին ինտերնացիոնալի հիմնադրումը:

Հոկտեմբեր — Թուրքիան, այդ թվում և Արևմտյան Հայաստանը, վարչական
նոր բաժանման է ենթարկվում:

Նորեմբեր — խորեն մտախնայելի խմբավարութեամբ թիֆլիսում սկսում է հրատարակել «Հայկական աշխարհ» պարբերականը:

10 դեկտեմբերի — Սեփակի պատաշնոյի ի. Նալբանդյանը արտոնվում է Կոստանթնուպոլիս:

1865

14 մարտի — Նախնայելի մատակարար ղեկավար ծնվեց Մանուկ Աբեղյանը (վախճ. 1944 թ. սեպտեմբերի 25-ին, Երևանում):

24 — 28 օգոստոսի — Թիֆլիսի հայ աշխատավորութեան հակառակուսի կուլյուր:

Հոկտեմբեր — Հայկական թատրոնի հիմնումը Երևանում:

Սկսվում է Երևան — Թիֆլիս, Երևան — Ջուլֆա խճուղիների կառուցումը:
— Զարաշնայելի հայերի կուլյուրը քաղական դերերէնների դէմ:
— 1865 թ. սկսվում է 1872 թ. տնտեսվում է Փոթի-Թիֆլիս երկաթուղու կառուցումը:

— Ավարակում է «Ջեյփոնի դործը» քննող հանձնաժողովի աշխատանքը: Վերացվում է յննակաշխարհի մինչ օրս պաշտպանած կիսանկախ վիճակը: Բ. Գուրը թուրք կառավարիչ է նշանակում և դառնում ղեկավար հարկերի տակ:

1866

Հունվար — Երեսուցեմում սկսում է հրատարակվել Երեսուցեմի հայկական պատրիարքարանի պաշտոնական օրգան «Սիոն» ամսագիրը:

Հունվար — Զերդիթիների պայքարը Սեփակ վանքի վանականների դէմ:

31 մարտի — Կաթիլիսում վախճանվեց ի. Նալբանդյանը:

13 ապրիլի — Վանում ծնվեց Գրիգոր, հրատարակախոս Վրթանես Փափազյանը (վախճ. 1920 թ. օգոստոսի 26-ին, Երևանում):

7 մայիսի — Կ. Պոլսի Գույն-գափա թաղամասում հիմնադրվեց ֆրանկմասոնական «Սևր» դադարի ընկերությունը, որի անդամներն էին ի. Մամուրյանը, Հ. Ավանյանը, Ս. Թադևոսյանը և ուրիշներ:

29 մայիսի — Երեսուցեմայում (Գանձակ) ծնվեց պոլիտապառան հայ պոետիկայի հիմնադիր Հովսէփ Հակոբյանը (վախճ. 1937 թ. նոյեմբերի 17-ին, Թիֆլիսում):

— Գալանյան օրհորդաց ղեկավարի րաշտումը Երևանում:

1867

1 մարտի — Թիֆլիսում ծնվեց Նար-Դոսը (վախճ. 1933 թ. հոկտեմբերի 12-ին, իր ծննդավայրում):

9 դեկտեմբերի — Անդրկովկասում դատարանական արտումը փոփոխութեան է հեթանոսութեան:

— Թուրքիայում հրատարակվեց «Վիլայէթիների վարչութեան մասին օրենքը», որով փոփոխութեանը մտցվեցին Արմատայի Հայաստանի վարչական արմատներին և կառավարման ձևի մէջ:

— Թիֆլիսում կազմակերպվում է Կովկասի միջնակարգական կոմիտէ:

1868

- 1 մալխի — իջմիածնում սկսում է հրատարակվել «Արարատ» ամսագիրը, շաբաթնականով իր գոյությունը մինչև 1918 թվականը:
- 1 սևպտեմբերի — Երևանի պուրքմենագիտյի բաժնում:
— Նիխտվեռայուի (Գանձակ) Բանանց գյուղում ծնվեց Կոնստանդին Հեղափոխական Մեյիք Մեյիքյանը (Դեղաշկու), (սպանվեց Բաքվում, 1918 թ. սեպտեմբերի 18-ին):
- Տիգրան Զուխալյանը ավարտում է «Արշակ Խնկրորդ» հալ անդրանիկ օպերան:

1869

- 7 փետրվարի — Լուսու Դսեղ գյուղում ծնվեց Հովհաննես Թումանյանը (վախճ. 1923 թ. մարտի 23-ին, Մոսկվայում):
- Ապրիլ — Ալեքսանդրապոլում հիմնվում է «Բարենպաստակ ընկերությունը»:
- 17 հունիսի — Քիզիկում իր առաջին տարնշքանն սկսեց Գայանյան օրիորդաց դպրոցը:
- 26 սևպտեմբերի — Փոքր Ասիայի Կուսեհա գյուղաքաղաքում ծնվեց Կոմիտասը (Սողոմոն Սողոմոնյան), (վախճ. 1935 թ. հոկտեմբերի 22-ին, Փարիզում, Կոնստանդնուպոլսի Երևան 1936 թ.):
- 16 նոյեմբերի — Սոսիսի ջրանցքի բացումը Կառուցման աշխատանքը ըստ կրթվել էր 1859 թ.:

1870

- 14 մայիսի — Ալեքսանդր 11-ի մանիֆեստը Հայաստանում և Ադրբեջանում գյուղացիական ռեֆորմ անցկացնելու վերաբերյալ:
- 21 հունիսի — Թերեքի մարզի Ղզլաք քաղաքում ծնվեց Ինչինյան ղվարդիայի սկսնակ Կոնստանդին Իսահան Բրիտանիայի Հայաստանը (վախճ. 1933 թ. հուլիսի 14-ին, Մոսկվայում):
- Առաջին ինտերնացիոնալի ռուսական սեկցիայի կազմակերպումը:
- Կ. Պոլսում ընդս է տեսնում ՇՀայրենիք պարբերականը, որը շաբաթականում է իր գոյությունը մինչև 1896 թ.:
- Ախալցխայի Եղիորտեթյան օրիորդաց դպրոցը սկսում է իր անդրանիկ տարնշքանը¹:

¹ Ժամանակագրությունը կազմելիս, հատորի ամփոփած թվական, տվյալների բացի օգտվել ենք Ա. Ալաջանյանի, Վ. Զաքարյանի, Ա. Ղազիկյանի, Լ. Պետրյանի, Խնդիրի, Ի. Կոնստանդինյանի, Ե. Ո. Հարությունյանի, Ս. Գ. Լ. Ստեփանյանի աշխատությունների:

ԼՐ. Մաշտոցի անվան մատենադարան. տրեխվորին բաժին, Ֆոնդ կապողիկոսական դիման.
 Թափանքի № № 1 (վավ. 64), 4 (վավ. 46տ), 7 (վավ. 116), 8 (վավ. 62, 19) (վավ.
 46), 21 (վավ. 117), 22ա (վավ. 41), 28 (վավ. 60, 116), 29 (վավ. 96, 19) 25 վավ.
 8, 27 (վավ. 125, 133), 31 (վավ. 187, 204), 32 (վավ. 155), 33
 (վավ. 129), 39 (վավ. 335), 45 (վավ. 142բ), 53 (վավ. 8, 303), 88 (վավ. 80ա)
 90 վավ. 58), 105 (վավ. 332), 138 (վավ. 322), 160 (վավ. 150ա), 7 (վավ.
 148 152, 155, 156, 157, 159), 202 (վավ. 549), 219 (վավ. 121—325), 23
 247 (վավ. 855), 258 (վավ. 180). Կալուստ ՏԼՐ-Ա իրաշխիքի արխիվ,
 10, 180), Առաջակտ արևելահայկական արխիվ, Թղթ. 169, (վավ. 12բ,
 (վավ. 12, 31, 67, 82, 203, 433, 437), Իզմիրյանի արխիվ, Թղթ. 14 (վավ. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 71

Դարեգիւն Հոգնեփյանի արխիվ, Թղթ. 50 (վազ 14): Լազարյանների արխիվ, Թղթ. 105 (վազ 131, 135, 140):

Հայկական ՍՍՀ Կենտրոնական Պետական Գրասենյակի արխիվ (Հայկական ՍՍՀ ԿԳՍ), ֆոնդ 26, գործ 9, 149: Ֆոնդ 42, գործ 11: Ֆոնդ 56, ցուցակ 2, գործ 215, ցուցակ 3, գործ 22, ցուցակ 6, գործ 332: Ֆոնդ 57, ցուցակ 1, գործ 9, 136, 155, 224, 202, 615, 624 709: Ֆոնդ 133, գործ 389: Ֆոնդ 139, գործ 708, 1199, 1200, 1465: Ֆոնդ 227, գործ 346: Ֆոնդ 242, գործ 4: Քաղաքացիների ֆոնդ, գործ 39, 49, 356, և 2. Թուրքական ֆերման. ներքի ֆոնդ, գործ 52, 94:

Նդիշե Պարենցի անվան զբաղմունքային և արվեստի քանդակարան (ԳՊՔ), արխիվ. Թուրք Սկստյանի ֆոնդ, քաղաք 1. վազ. 104, քաղաք 3, վազ 37, 38, 40, 42, 43, 47, 49, 50, 52, 55, 57, 59, 142, 146, և վերջինի ֆոնդ, վազ 18:

ՍՍՀ ԳՄ Գրասենյակի ինֆորմատիկ արխիվ, Կրոմ. Սեյդի ֆոնդ, գործ 20, 24, 39, 42:

Архив внешней политики России МИД СССР (АВНР). Фонд «Главный архив 11-19», опись 1, дело 1: оп. у-б 3, д. 259; оп. 2 л. 13, 15, 16, 17, ф. СПб., «Главный архив V—A2», дд. 1076, 1083 (72), 1094, 1095: ф. «Посольство в Константинополе», дд. 162, 1615: ф. СПб., «Главный архив 1—7», л. 1

Центральный государственный исторический архив СССР (ЦГИА СССР). Фонд 17, опись 1, д. 45: ф. 18, оп. 2, д. 916: ф. 383, оп. 29, д. 188: ф. 866, оп. 1, д. 162: ф. 1152, оп. 3, дд. 46, 66, 129: ф. 1281, оп. 4, д. 49: оп. 5, д. 60: оп. 11, дд. 134 135: ф. 1290, оп. 1, дд. 16, 134: ф. 1374, оп. 2, д. 1815: ф. 1377, оп. 1, д. 19, ф. Кавказский комитет (1268), оп. 68 (1), дд. 1, 7.

Центральный государственный военно-исторический архив СССР (ЦГВИА СССР) фонд Военно-ученый архив (ВУА), опись 1, дд. 432, 894, 978, 1019, 1046, 1108, 4258, часть 11, 111, 4259, часть 11, V, 4258 (B), 4263, 4265, 4290, 4291, 4292, 4312, 4316, 4318, 4334, 4336, 4338, 4401, 4643, 4614, 6218: оп. 4, дд. 211, 214, 219: ф. 52, д. 336: ф. 68, оп. 1, д. 57: ф. 69, оп. 1, д. 37, 47, 55: ф. 559, оп. 7, д. 15: ф. 821, оп. 14, дд. 53, 73, 50/3054, 55/3166: ф. 1300, оп. 9, д. 155, оп. 18, дд. 2, 63, 82, 83.

Центральный государственный исторический архив Грузинской ССР (ЦГИА Грузинской ССР), фонд 2, опись 1, дд. 2244, 2462, 2646, 2878: ф. 5, оп. 1, д. 2093: ф. 8, д. 1902: ф. 11, оп. 1, дд. 1986, 3680: ф. 16, дд. 31, 4150: ф. 17, д. 57: ф. 47, д. 75: ф. 559, д. 5: ф. 1137, д. 715

Крымский областной государственный архив. Фонд 67, опись 1, дд. 35, 143, 359, 517: ф. 178, оп. 1, д. 324.

Государственный исторический архив Молдавской ССР. Фонд 1317, опись 1, д. 1

Պ Տպագրի ակզրեադրոյութեւր

Հայկական

Ռեզզային սահմանադրութիւն Հայոց, Կ. Պոլիս, 1860:

Ռեզզային սահմանադրութիւն Հայոց, Կ. Պոլիս, 1863:

Ստանկարութիւնը Ռեզզային ժողովոյ, մասն Ա, Բ, Գ, Կ. Պոլիս, 1860—1876:

Ստանկարութիւնը, Պատմութիւն, Վարդապետ, 1896:

Բժշկան Ս. Եանապարհորդութիւն ի Նեաւտան և այլ կրթման ընկերութիւն Հայկազեանց..., Վենետիկ, 1830:

Բժշկան Ս. Պատմութիւն Պատմութիւն որ է Սեւ Ժող, Վենետիկ, 1819:

Ռիւս Հայոց պատմութեան, կարճեղ Գրուտ Բաւաւան Կարտեանց, գիրք Բ, Ժ, ԺԱ, ԺԲ, ԺԳ, 1911—1915:

Ռիւսիան Խաչատուր Կրտչեան, կարճեղ և Կանոնագրեղ կրթանը Շահազիզ, Հատ. 1, 1940, հատ. 2, 1948, Երևան:

Քաղաքացիական արդարեւոր Հայաստանի, Հայերի և անգղիական միտ ժողովորդների մասին, Ե. Խ. Ստիւտտայն, Հատ. Ա—Բ, Երևան, 1961—1964:

ՅԵԻճան Ղ. Գարապետով, Հատ. 1—8, Վենետիկ, 1824—1828:

Հալոյր շին Զովնանեա, Ուղղորութիւններ (1886—1820), Հատ 2, Իրեան, 1934:

«Համարատիւթիւն աղայի Ներդրական վարչութիւն 1872—73 թ.ի առաջադիւն ընդհանուր ժողովեա, Կ. Պոլիս, 1874:

«Հայոց Դար վկաներ», (այնատաւերթութիւն Զ. Սահանդիւնի և Զ. Սահանդիւնի), Վարդապետ, 1903:

Միսրաք Սերապիւս, Բարդիւր Հայկազեան լեզուի, Վկաների, Զ. Կ. 1749—1769:

«Նկարագիր զաղմականութեան Հայոց և Պարսկաստանի և Ռուսաստան, Մոսկվա, 1832:

Նիմոն զպիւր Անգալ, Ուղղորութիւն, տեղագրութիւն և յիշատակարան, ուսումնասիրեց և հրատարակեց Ինտեն Ալիւն, Վկան, 1936:

Միմոն կարողիկոս Նեանցի, Զարդ, դիրք, որ կոչի յիշատակարան, Էլմիածին, 1873:

«Տեղեկագիր բարձրական ժողովո», Կ. Պոլիս, 1861, 1865, 1870:

«Տեղեկագիր գաղապական հարստահարութիւն», Կ. Պոլիս, 1876:

Վարդական աղբյուրները Հայաստանի և Հայկի ուստի, Թարգմանեց Լ. Միլիտեր-Ռեյ, Հատ. 9, Իրեան, 1935:

Սեմանյան որոնքները Արեւմտյան Հայաստանում, կաղմբիւն և ծանոթագրեցի Լ. Լ. Սաֆ-րապիւս Մ. Կ. Զովնյան, Իրեան, 1964:

Ռուսերի

«Аграрный строй Османской империи XV—VII вв., документы и материалы, составление, перевод и комментарии А. С. Тевтиной», М., 1963.

«Акты, собранные Кавказской археографической комиссией», тт. I—XII, Тифлис,

Битков П. Материалы для новой истории Кавказа, ч. III, СПб., 1869

«Внешняя политика России XIX и начала XX века». Документы Российского министерства иностранных дел, тт. I—

Воронов Н. Н. Собрание статистических сведений о Кавказе, т. I. Тифлис, 1859.

«Восстание декабристов». Материалы. Документы. Следственные дела, т. I—XI, М., 1925—1954

«Генерал армян в Османской империи» (Сборник документов и материалов, под редакцией М. Г. Нерсисяна), Ереван, 1966

Горцен А. Н. Собрание сочинений в тридцати томах, т. I—IX, М., 1924—1936.

«Договоры России с Востоком, политические и торговые», собрал и издал Т. Юзефович,

«Избранные социально-политические и философские произведения декабристов», т. I—М., 1955

Колюбакин А. М. Статистический обзор северо-восточной части Эрзерумского вилайета с Араратского Востока до Эрзерумской равнины на Западе, Тифлис, 1889.

Колюбакин А. М. Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, т. I, ч. I, 1889, ч. I отд. 2-й 1891, Тифлис.

Константинополь и проливы По секретным документам бывшего Министерства иностранных дел. Под ред. Е. А. Адмирала, М., 1925—1926.

«Крестьянское движение в Армении в XIX в. (Сборник документов)», составил

В. Рштуни при участии К. Степаняна, Тифлис, 1926. Россия с иностранными

Мартенс Ф. Собрание трактатов и договоров России с иностранными державами, т. II, III V, X, XII, СПб.,

«Материалы для географии и статистики России», т. I—XII, СПб., 1862, стр. 2

«Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края», т. I—VII, Тифлис, 1885—1887.

- «Мемуары кн. Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I», т. 1, М., 1912, т. II, М., 1913.
- «Отечественная война 1812 года» Сборник документов и материалов М—Л, 1941
- «Передняя Азия в документах Наимечательные рукописные документы XVI—XIX вв., Тбилиси, 1936
- «Полное собрание икон Российской империи», собр. второе, т. VII VIII, XIX, XXI, XXIV, СПб., 1830—1850
- «Рабочее движение в России XIX в.». Сборник документов и материалов, т. 1, ч. 1 (1800—1825 гг.) и, 2 (1826—1860 гг.), М., 1955
- Раздел Азиатской Турции По секретным документам бывшего Министерства иностранных дел. Под ред. Г. А. Адамова, М., 1924.
- «Сборник сведений о Кавказе на основании камерального описания 1871—1877 гг.», т. 1, 1871, т. VII, Тифлис, 1881
- «Сборник статистических сведений о Кавказе», т. 1—II, Тифлис, 1869
- «Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края», т. 1—IV, Тифлис, 1897—1898
- «Собрание актов, относящихся к обществу истории армянского народа», ч. 1—III, М., 1833—1838
- «Статистический справочник Российской империи», вып. II, СПб., 1872.
- «Статистическое изображение городов и поселков Российской империи», СПб., 1830
- Томляков, Отчет о поездке по Азиатской Турции генерального штаба подполковника Томлякова в 1904 году, ч. 1, СПб., 1907
- Мелкон Н Исторический памятник состоянию Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852.
- Эдвард F. А Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկերէն

- Արդւոն Ի., Հայոց Վին գրականության պատմութիւն, դիրք 2, Երևան, 1946:
- Արմէյան Խ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 1—19, Երևան, 1942—1961:
- Արտեմովյան Ա. Գ., Համառոտ արվագիչ հայ գրողականութեան պատմութեան, հատ. II, 1964, հատ. I, 1967, Երևան:
- Ազատյան Թ., Տառայի դերդաստանը և իր անսովոր զիմերը, Եւթանդուզ, 1952:
- «Ազգաբարձրութիւն առ Հայս, Առաջադրութիւն Հայոց Եւր աարքվոց զորքի համար», Թիֆլիս, 1827:
- Ալիւմ Դ., Այրարատ, Բաղխարհ Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1830:
- Ալիւմ Դ., Զուրիկ հայրենեաց Հայոց, հատ. II, Վենետիկ, 1869:
- Ալիշան Դ., Ախուան, Վենետիկ, 1865:
- Ալիշան Դ., Քաղաքական աշխարհադրութիւն, Վենետիկ, 1853:
- Ալիշան Դ., Տեղագիր Հայոց ժողով, Վենետիկ, 1853:
- Ալիշան Դ., Հայապատմութ, Վենետիկ, 1901:
- Ալլանիբուլան Զ. Զ., Ալիշան կամ Զեյնուլ յեռնային ամանի ի Կիլիկիա, Կ Պոլիս, 1864:
- Ալպիե Ջորժիե և Պոպլ Փիսոն, Ուղեգրութիւն ի Փոքր Ասիա, Վիեննա, 1892:
- Ալպոյանց Լ., Պատմական Հայաստանի սահմանները, Գահրեթ, 1950:
- Ալպոյանց Լ., Պատմութեան հայ Կեանքի, հատ. II, Գահրեթ, 1937:
- Ալպոյանց Լ., Պատմութեան հիմնական հայոց, Գահրեթ, 1952:
- Ալպոյանց Լ., Պատմութեան Բայաթի հայոց, Պեքրեթ, 1961:
- Ալպոյանց Լ., Պատմութեան հայ դաշնակցութեան, հատ. II—Գ, 1941—1955:
- Ալիբեյան Ի., Հիւրդ պատգամատաղանք, Վիեննա, 1924:
- «Ալիբեյի հայ արձատրութեան պատմութեան, Երևան, 1963:
- Աղաբեկյան Բ., Տեղեկագիր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան արդի վիճակի վրա, Կ. Պոլիս, 1865:

Աղաճյանց Գրուտ, Կարեն գաղթը (1829—1830), Թիֆլիս, 1891:

Աղաճյան Ղ., Երկեր, հատ 3, Երևան, 1940:

Աղաճյան Խ., Հայ և սղերեղական ժողովուրդներին դարաժողո րարեկամությունը, Երևան, 1961:

Անադոյան Հր., Պատմություն հայոց Նոր զորակառության, Վաղարշապատ, 1906:

Անադոյան Հր., Տաճկահայոց հարցի պատմությունը, Նոր Նախիջևան, 1915:

Աճեմյան Լ., Հայոց պատմություն, գիրք Գ, Փահլեւ, 1936:

Այվազյան Գ., Պատմություն խաչիպյան ուսումնադանին, Տփլիս, 1860:

Այվազովսկի Պ., Պատմության Ոսմանեան պետության, հատ. Ա, Բ, Վենետիկ, 1841:

Այվազովսկի Դ., Հատերտեր պատմությունը վարուց օսմանեան թագաւորաց և վելիքաց, Վենե-

տիկ, 1848:

Անֆիտեատով Ալեքսանդր, Արեւոյան և Հայաստան, թարգմ. Ա. Մխիթարյան, Թիֆլիս, 1906:

Անանեան Գ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հատ. 1, Բաքու, 1916, հատ. 2, Էր-

միտան, 1922:

Անդրանիկ, Տէրաթ, Կանադաբնակիչներ և սեղանագրություն, Թիֆլիս, 1901:

Անդրեասյան Ա., Խոհանոց, Պետրոս, 1961:

Անանեան Հ., Աղանայի եղբայրներ և Գրեյսի հուշեր, Նյու-Յորք, 1950:

Աղեքսանդրեան Ա., Պատմություն ակադեմիա քաղաքին Խնդաստի և սահմանային նորա կամ

արքայականպատմական հորին, Վենետիկ, 1911:

Առաքելյան Հ., Զեյթուն, Թիֆլիս, 1896:

Ասատուրյան Ա., Հարություն Սվաճյան, Երևան, 1968:

Ասատուր Հ., Գրիմ, Վերներ, Կ. Պետրոս, 1921:

Աստուրեղյան Թ., Հայադատական հեռագրություններ, Երևան, 1969:

Ավգուրեկյան Լ., Հոգայի արքայ Բերեկյան շախմատում, 1601-1917 թթ., Երևան, 1953:

Արուստ, Աղաճյանի ուսմանագրություն, Կ. Պետրոս, 1914:

Արուստ, Պետական վերադարձություններ և հոգայի արքայ, Կ. Պետրոս, 1910:

Արմուրի Գ., Աղաճյանություններ, հատ 1, Թիֆլիս, 1904:

Արմուրի Գ., Բարբառ հայերի տնտեսական, 1878:

Արսեն Կ., Հայ աղաճյանության ճանապարհին,

Երևան, 1950:

Բարաճյան Լ., Հայերը Բաղրամյանում և

Բաճաճյան Կ. Ս., Հայկական ընդհանուր դրամագրություն, 1936:

Բաճաճյան Կ. Ս., Խոհանոց պատմություն Հայոց սեղանին մինչև մեր օրերը, մաս Բ, Պարիս,

1927:

Բաստամյան Վ., Կատալանագիրք Հայոց, Վաղարշապատ, 1880:

Բարխուդարյան Վ., Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմությունը, Երևան, 1967:

Բյուրաճ Լ., Արարիկ Սասուն, Աղաճյանագրի, 1-3:

Բյուրաճ Ա., Բանտ-քանդակ, Կ. Պետրոս, 1911:

Բյուրաճ Ա., Զեյթունի վերադարձ, Կ. Պետրոս, 1911:

Բանդեա Գ., Հայաստանի և Երևանյան, Երևան, 1907:

Գարեթիկյան Հ., Հայ փոխարկայական մեղքի պատմություն, հատ. 3, Երևան, 1959:

Գալստիսյան Գ., Պատմություն հայ չորագրության..., հատ. Ա, Վենետիկ, 1893:

Գալստիսյան Կ., Խաղաղ կամ Գերմանիկ և հերոս Զեյթուն, Նյու-Յորք, 1934:

Գալստիսյան Ա., Համառոտ պատմություն նոր աղաճ, Վենետիկ, 1851:

Գալստիսյան Գ., Հարություն Սվաճյան, Երևան, 1958:

Գալստիսյան Գ., Զարություն Սվաճյան, Երևան, 1958:

Գալստիսյան Գ., Զարություն Սվաճյան, Երևան, 1958:

Գալստիսյան Գ., Զարություն Սվաճյան, Երևան, 1958:

Գալստիսյան Գ., Զարություն Սվաճյան, Երևան, 1958:

Գալստիսյան Գ., Զարություն Սվաճյան, Երևան, 1958:

Գալստիսյան Գ., Զարություն Սվաճյան, Երևան, 1958:

Գալստիսյան Գ., Զարություն Սվաճյան, Երևան, 1958:

Գալստիսյան Գ., Զարություն Սվաճյան, Երևան, 1958:

Գալստիսյան Գ., Զարություն Սվաճյան, Երևան, 1958:

Գալստիսյան Գ., Զարություն Սվաճյան, Երևան, 1958:

Գալստիսյան Գ., Զարություն Սվաճյան, Երևան, 1958:

Գալստիսյան Գ., Զարություն Սվաճյան, Երևան, 1958:

Եւսեպանուր Յուդայեցի՝ Պատմութիւն պարսից, Վաղարշապատ, 1805:

Խաւրսեան Է., Հանձնըը Հայաստանի, Փոքր Ասիոյ Եկեղեցի, Նյու-Յորք, 1915:

Խրիմյան Է. Ամբողջական Երկեր, Նյու-Յորք, 1829:

Կոզմիլյան Ա., Արեւմտահայ տիկնաւոր, Նյու-Յորք, 1947:

Կարմիրյան Ս., Արեւելեան Հայ պարսկական մատուցի պատմութեան, Հատ. 1—2, Երևան, 1936:

Կերիկիյան, զրեք Ուր. Թիֆլիս, 1896:

Կրիմսկի Ս., Իտալիական ուղեւորի ու Երաւապատ, Վաղարշապատ, 1906:

Հակոբյան Ռ. Ե., Երևանի պատմութիւնը, Հատ. 3, Երևան, 1955:

Հակոբյան Ռ. Ե., Հայաստանի պատմական աշխարհագրութիւն, Երևան, 1968:

Հակոբյան Պ., Խալաթիւր Արաբիան, Երևան, 1967:

Հայկ Կ., Խալաթիւրը և անոր ուղեւորի դատար, Նյու-Յորք, 1899:

Հայկունի Ս., Հայկա կամ վերջին Արեւելեան պատերազմի ժամանակ տեղի ունեցած իրաւան
- զիւր մը, Զմեռուհի, 1862:

Հայ պարսկական մատուցի պատմութեան, Երևան, 1965:

Հայ ժողովրդական պատմութեան Երկեր, Երևան, 1961:

Հայ երկրորդական պատմութեան, ՀԱՄԷ ԳԼ Մ., Արեւելեան ուղեւորի գրականութեան ինտեր-
ատ, Հատ. 1—2, Երևան, 1962, Հատ. 3, 1964:

Հայ պատմութեան Պ. Ե., Հայ ժողովրդի պատմութեան Համառոտ ժամանակագրութիւն, 1801—
1917, Երևան, 1885:

Հայկունի Ս., Նորաշխարհ Հայ Լուսինյաններ, Վենետիկ, 1953:

Հայկունի Ս., Գրական Եւսեպանուր Հայ աղապարտական մտքի պատմութեան, Հատ. 2, Երևան, 1959:

Հայկունի Ս., Իրիւրայի Եւսեպանուրի ու Երաւապատի, Երևան—Երեւան, 1935:

Հայկունի Ս., Եւսեպանուրի ու Երաւապատի, Երևան, 1955—1956:

Հայկունի Ս., Արեւելեան Եւսեպանուր Երևանի Եւսեպանուր, Երևան, 1949:

Հայկունի Ս., Երկրորդ Երևանի Եւսեպանուր, Երևան, 1955:

Հայկունի Ս., Երաւապատի Եւսեպանուր, Երևան, 1961:

Հայկունի Ս., Երաւապատի Եւսեպանուրի ստեղծութեան և Երաւապատի կազմութիւնը 1800—
1870 թթ., Երևան, 1967:

Հայկունի Ս., Հայկական երկրի մատենագիտութեան և Հայապատմութեան Հայ կյանքի (1812—
1905), Հատ. Ա, Վենետիկ, 1909—1912:

Հայկունի Ս., Պատմութեան արդի Հայ գրականութեան, Վենետիկ, 1953:

Հայկունի Ս., Հայկական Եւսեպանուրի Արեւելեան, Երևան, 1895:

Հայկունի Ս., Եւսեպանուրի Վենետիկի Վենետիկի Վենետիկի Վենետիկի Վենետիկի, Հատ. Ա, Երևան, 1933:

Հայկունի Ս., Եւսեպանուրի Եւսեպանուրի Եւսեպանուրի Եւսեպանուրի Եւսեպանուրի, 1955:

Խալաթիւր Ա., Խալաթիւրի Հայապատմութեան Եւսեպանուրի Եւսեպանուրի, Երևան, 1959:

Խալաթիւր Ա., Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի, Երևան, 1907:

Խալաթիւր Ա., Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի, 1893:

Խալաթիւր Ա., Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի, Երևան, 1946:

Խալաթիւր Ա., Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի, Երևան, 1859:

Խալաթիւր Ա., Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի, Երևան, 1881:

Խալաթիւր Ա., Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի, 1932:

Խալաթիւր Ա., Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի, Երևան, 1965:

Խալաթիւր Ա., Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի, Երևան, 1930:

Խալաթիւր Ա., Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի, Երևան, 1960:

Խալաթիւր Ա., Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի, Երևան, 1907:

Խալաթիւր Ա., Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի, Երևան, 1946:

Խալաթիւր Ա., Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի, Երևան, 1881:

Խալաթիւր Ա., Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի, Երևան, 1932:

Խալաթիւր Ա., Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի, Երևան, 1965:

Խալաթիւր Ա., Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի, Երևան, 1930:

Խալաթիւր Ա., Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի, Երևան, 1960:

Խալաթիւր Ա., Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի, Երևան, 1907:

Խալաթիւր Ա., Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի, Երևան, 1946:

Խալաթիւր Ա., Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի, Երևան, 1881:

Խալաթիւր Ա., Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի, Երևան, 1932:

Խալաթիւր Ա., Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի Խալաթիւրի, Երևան, 1965:

Մանգլեկ եպիսկոպոս, Մամուկյան Վաչագան, Բոստան, 1911:

Խոզարյանց Ստ., Երկեր, Հատ 1, Թիֆլիս, 1913:

Նազարյան Ստ., Նամակներ, Իրան, 1968:

Նալբանդյան Մ., Երկերի լիակատար ժողովածու, Հատ. 1-4, Երևան, 1940—1949:

Նալբանդյան Պ., Խրատոր Հայաստանի կամ լուսնիկի բնություն, Փարսիերոս, Ձարսանահի, Հատարարարի և Երզնկայի, և Պոլիս, 1883:

Նալբանդյան Ս. Յ., Ձեռնարկի զարգացումից Տեր-Սահի զարգացումից զարգացնել, Պոլիս, 1958:

Նեմուս և Ալապակեղի. Համառոտության անցից զբնութագրելու Մայր Աթոռ Սուրբ Եջմեղիմ, Թիֆլիս, 1853:

Նեմուսյան Ս., Խոսքերից և Վաչագանի Հարարերի լուսնիկի 1776—1790 թթ., Երևան, 1944:

Նեմուսյան Ս., Հայ ժողովրդի տղամարդկանց պայքարը փոքրամասնականության դեմ, Երևան, 1955:

Նեմուսյան Մ., Գեղարքայի և Հայաստանի, Երևան, 1959:

Նեմուսյան Ա., Երևանի Հայերի տնտեսական և քաղաքական վիճակը և նրանց ուսման ուղիները 19-րդ դարի առաջին կեսին, Երևան, 1962:

Նուրիյան Մ., Պատմության մասնակցություն, Ժ. Ս., Կենտրոն, 1896:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի և Վաչագանի Խոսքերից, Հատ. 1-2, Կաղարքայի, 1842:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1931:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1962:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1911:

Շահարյան Ս., Հայ Երևանի կյանքի և Հայերի կյանքի, 19-20-րդ դդ., Երևան, 1959:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1962:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1973:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1947:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1917:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1917:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1917:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1917:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1917:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1917:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1917:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1917:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1917:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1917:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1917:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1917:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1917:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1917:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1917:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1917:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1917:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1917:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1917:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1917:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1917:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1917:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1917:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1917:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1917:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1917:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1917:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1917:

Շահարյան Ս., Խոսքերից և Հայերի կյանքի, Երևան, 1917:

Խաչափն-Կուրյան Ա., Փոքր Հայքի հիշատակներ, Ժամե Ի, Ջեփաղոս, 1917.

Սարգիսեան և Տեղագրութիւնք ի Փոքրի և ի Ինձ Հայս, Վեներաբն, 1864.

Սարգսյան Կ. Խոնավյան Ռ. Հայ ժողովրդի և որ շրջանի պատմության և եկեղեցականության թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, 1963:

[illegible]

Մանկավարժական Տ. Պատմության Թրամպարեթի, Հատ. Բ, Իրականացման, 1991:

Ամբիգուն է նաև Հայկական հեռուստագործությունը, որն այժմ,

Լիւրմուխէ, Հայկական. ինչոքիքն է Ազգային Երեսօրէնի Թարգմանում (1861 թ. 19),
Թ. Տ. Ի. 1912:

[illegible]

Ունեկոմեյան Գ. Լ., Տիրապետիկ աղետահալ թուրքերի պատմություն, Հաս. Ի., Իսթանբուլ, 1962.

Ստեփանյան Գ և Հակոբ Թադևոսյան, Երևան, 1984.

Նովանձույանից Կ. Թորոս աղբար Հայաստանի ճամբորդ, Կ. Գնիկս, Վ. ԻԼ, 1879, Մ. Բ, 1894.

1894-1895-1896-1897-1898-1899-1900-1901-1902-1903-1904-1905-1906-1907-1908-1909-1910-1911-1912-1913-1914-1915-1916-1917-1918-1919-1920-1921-1922-1923-1924-1925-1926-1927-1928-1929-1930-1931-1932-1933-1934-1935-1936-1937-1938-1939-1940-1941-1942-1943-1944-1945-1946-1947-1948-1949-1950-1951-1952-1953-1954-1955-1956-1957-1958-1959-1960-1961-1962-1963-1964-1965-1966-1967-1968-1969-1970-1971-1972-1973-1974-1975-1976-1977-1978-1979-1980-1981-1982-1983-1984-1985-1986-1987-1988-1989-1990-1991-1992-1993-1994-1995-1996-1997-1998-1999-2000-2001-2002-2003-2004-2005-2006-2007-2008-2009-2010-2011-2012-2013-2014-2015-2016-2017-2018-2019-2020-2021-2022-2023-2024-2025-2026-2027-2028-2029-2030-2031-2032-2033-2034-2035-2036-2037-2038-2039-2040-2041-2042-2043-2044-2045-2046-2047-2048-2049-2050-2051-2052-2053-2054-2055-2056-2057-2058-2059-2060-2061-2062-2063-2064-2065-2066-2067-2068-2069-2070-2071-2072-2073-2074-2075-2076-2077-2078-2079-2080-2081-2082-2083-2084-2085-2086-2087-2088-2089-2090-2091-2092-2093-2094-2095-2096-2097-2098-2099-2100-2101-2102-2103-2104-2105-2106-2107-2108-2109-2110-2111-2112-2113-2114-2115-2116-2117-2118-2119-2120-2121-2122-2123-2124-2125-2126-2127-2128-2129-2130-2131-2132-2133-2134-2135-2136-2137-2138-2139-2140-2141-2142-2143-2144-2145-2146-2147-2148-2149-2150-2151-2152-2153-2154-2155-2156-2157-2158-2159-2160-2161-2162-2163-2164-2165-2166-2167-2168-2169-2170-2171-2172-2173-2174-2175-2176-2177-2178-2179-2180-2181-2182-2183-2184-2185-2186-2187-2188-2189-2190-2191-2192-2193-2194-2195-2196-2197-2198-2199-2200-2201-2202-2203-2204-2205-2206-2207-2208-2209-2210-2211-2212-2213-2214-2215-2216-2217-2218-2219-2220-2221-2222-2223-2224-2225-2226-2227-2228-2229-2230-2231-2232-2233-2234-2235-2236-2237-2238-2239-2240-2241-2242-2243-2244-2245-2246-2247-2248-2249-2250-2251-2252-2253-2254-2255-2256-2257-2258-2259-2260-2261-2262-2263-2264-2265-2266-2267-2268-2269-2270-2271-2272-2273-2274-2275-2276-2277-2278-2279-2280-2281-2282-2283-2284-2285-2286-2287-2288-2289-2290-2291-2292-2293-2294-2295-2296-2297-2298-2299-2300-2301-2302-2303-2304-2305-2306-2307-2308-2309-2310-2311-2312-2313-2314-2315-2316-2317-2318-2319-2320-2321-2322-2323-2324-2325-2326-2327-2328-2329-2330-2331-2332-2333-2334-2335-2336-2337-2338-2339-2340-2341-2342-2343-2344-2345-2346-2347-2348-2349-2350-2351-2352-2353-2354-2355-2356-2357-2358-2359-2360-2361-2362-2363-2364-2365-2366-2367-2368-2369-2370-2371-2372-2373-2374-2375-2376-2377-2378-2379-2380-2381-2382-2383-2384-2385-2386-2387-2388-2389-2390-2391-2392-2393-2394-2395-2396-2397-2398-2399-2400-2401-2402-2403-2404-2405-2406-2407-2408-2409-2410-2411-2412-2413-2414-2415-2416-2417-2418-2419-2420-2421-2422-2423-2424-2425-2426-2427-2428-2429-2430-2431-2432-2433-2434-2435-2436-2437-2438-2439-2440-2441-2442-2443-2444-2445-2446-2447-2448-2449-2450-2451-2452-2453-2454-2455-2456-2457-2458-2459-2460-2461-2462-2463-2464-2465-2466-2467-2468-2469-2470-2471-2472-2473-2474-2475-2476-2477-2478-2479-2480-2481-2482-2483-2484-2485-2486-2487-2488-2489-2490-2491-2492-2493-2494-2495-2496-2497-2498-2499-2500-2501-2502-2503-2504-2505-2506-2507-2508-2509-2510-2511-2512-2513-2514-2515-2516-2517-2518-2519-2520-2521-2522-2523-2524-2525-2526-2527-2528-2529-2530-2531-2532-2533-2534-2535-2536-2537-2538-2539-2540-2541-2542-2543-2544-2545-2546-2547-2548-2549-2550-2551-2552-2553-2554-2555-2556-2557-2558-2559-2560-2561-2562-2563-2564-2565-2566-2567-2568-2569-2570-2571-2572-2573-2574-2575-2576-2577-2578-2579-2580-2581-2582-2583-2584-2585-2586-2587-2588-2589-2590-2591-2592-2593-2594-2595-2596-2597-2598-2599-2600-2601-2602-2603-2604-2605-2606-2607-2608-2609-2610-2611-2612-2613-2614-2615-2616-2617-2618-2619-2620-2621-2622-2623-2624-2625-2626-2627-2628-2629-2630-2631-2632-2633-2634-2635-2636-2637-2638-2639-2640-2641-2642-2643-2644-2645-2646-2647-2648-2649-2650-2651-2652-2653-2654-2655-2656-2657-2658-2659-2660-2661-2662-2663-2664-2665-2666-2667-2668-2669-2670-2671-2672-2673-2674-2675-2676-2677-2678-2679-2680-2681-2682-2683-2684-2685-2686-2687-2688-2689-2690-2691-2692-2693-2694-2695-2696-2697-2698-2699-2700-2701-2702-2703-2704-2705-2706-2707-2708-2709-2710-2711-2712

Исследование Г. Б. Мамонтова, 4. Москва, 1976.

¹⁴ Գաղափարագիտական հարաբերությունների հիմնարկ, Բիշկեկ, 1992:

Տաշլուի Է. Լույս թանգարանից իմ ժողովի արհեստ Կարդեն, Վիճենա, 1921,

Զեր-Արամյանը 2 Պատվոթղթեր է ստացել, թվաքանակը՝ 1863:

ՏԷԲ-Սոցիալիստ ԵՄ, Պատմության, Հայագր, Հայտնի, Վեճերի, 1524:

ՏԼ. Բ-2 ԴԱՐՈՒՄ ԵՄԵԼԻ ԻՆԿՈՒՄԵՆՑ ԼՍ, ԺԵՆԵՐԱԼԵՆԿԱՊՐԱԿԿԱՆՆ ԿՅԱՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՐԿՐԱՍԱՊԻՏԻՔ, ՎՃՐՈՒՄ, 1998:

Տեր-Հովհաննիսյան Հ., Գաղափարի նոր Բողոքու, որ Հայաստանի, Հայտի, նոր Բողոք, չհիմար

Տյուսար Սերոբի, հրկեք (կադմեց և ժառանգադրեց Հայկ Ղազարյան), Երևան, 1959,

¹И. Ф. Шп., Из истории советской библиотечной науки, Учен. зап. Кнгу, 9, 10, Ленинск, 1958—1959.

Փորձադրանից հետո, Հայ բռնկության պատմությանը, նրան, 1960,

Φιλολογικὴ Σ., *Ερμηνεία Ζωγράφου, Πάρις, 1887.*

⁴Կարգով: 17., Նշխարհագրություն հիմնական և ըստ Հայաստանի մայր, վեճհորհի, 1857.

Վերադառնալով Լուսինյանի մասին, Լուսինյանը պատմում է, որ 1999 թ. հունիսին Լուսինյանը հանդիպել է Լուսինյանի հետ Երևանում, որտեղ նա ապրում էր այդ ժամանակ:

ԳԼՂԱԵ Ա , ՊԻՐՈՍԵՄՍՅԱՆ Ի . ԻձԿԵ Ի ՆԳՆԵՅԻՔ , ՓԻՐՈՅԻՂ , 1952 :

ժելյայն Բ., Թատարյան Բուհի և Փրկիչ Հիվանդանոցի Հայացք

Քոստանի Հ., Հայր Ի Ջոյունեիս և Ի շքեմիայս, Հայոց Ի, Վիլնիւս, 1899:

Դուշներ լինում են, փոխանակությամբ դուք պահպանեցիք ձեր խոսքը:

Մ. Վաղյանը Լ. Բեքլարյանին, Հաս. 3, Բեքլարյանից, 1922:

¹ Լեւոն Տիգրանը Թուրքիայում սկսել է համապատասխան թիվն է մահ

1842, 1843, 1876,

ՌԻՍԿԵԼԵՆ ԵՄ ԿԻՉՈՒՆԻՔՈՎ

Азизли Ц. П. Бакинчиси А. Баку. 1948

Агаджан Н. Н. Всеобщая дружба народов Закавказья, ч. 1 Ереван, 1970

Азаян Ц. Ц. Крестинская реформа в Азербайджане в 1870 году. Баку, 1956

Лавренко Н. И. Курды в южных России с Персией и Турцией в течение XIX столетия.
Тифлис, 1900

Аверьянов П. И. Этнографический и военно-политический обзор азиатских владений
Османской империи. СПб., 1912

Адося А. А. Экономическое развитие Восточной Армении в XIX веке, Ереван 1957.

Людвиг Ж. А. Армянская колония Григориполь, Ереван, 1969

Авдеевская Н. М. Русско-татарская воюша. 1806--1812 гг. СПб., 1892

Армянский Долгоруков Борчалинский уезд в экономическом и коммерческом отношении, Тифлис 1897

Ахвердиев И. Ф. Тифлисские ямканы. Тифлис, 1883

- Бакрадзе Д. Исторический очерк турецкой системы земледелия, Тифлис, 1889
- Богданова Н. Г. К вопросу о феодальной эксплуатации кавказского края в первой трети XIX в. («Исторический архив», т. 2, М.—Л., 1939)
- Богданович А. Н. Восточная война 1853—1856 годов тт. I, II, IV, СПб., 1877
- Борьян Б. Армения, международная дипломатия и СССР, ч. I, М.—Л., 1928
- Бухарин Ф. В. Критика войны России с Турцией и царствование императора Александра I, СПб., 1837
- Бухаров Д. Россия и Турция, СПб., 1878
- Бушугел С. Крымская война 1853—1856 гг., М., 1940
- Вандали А. Армяне и турецкие реформы, перевод с французского М. Я. Алавердяни, СПб., 1908
- «Ванский пилает» М., 1910
- Воронченко, Описание Малой Азии и ее нынешнем состоянии, часть I, СПб., 1846
- Гакстгаузен А. Закавказский край, ч. 1—2, СПб., 1857
- Гинингс А. И. Материалы для нового статистического обозрения Азиатской Турции, ч. 1—2, Тифлис, 1890.
- Гинингс А. И. Статистические таблицы пилаетов Турецкой империи ближайших к Закавказью, Тифлис, 1889
- Глинка С. Описание переселения армян аддербиджанских в пределах России, М., 1831
- Голобородько И. И. (Южанин), Старая и Новая Турция, М., 1908
- Грибоедов А. С. Полное собрание сочинений, П., 1917
- Григорян Э. Т. Вековая борьба армянского народа за свою независимость и свободу, М., 1946
- Григорян Э. Т. Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX в., М., 1959
- Гурор М. Д. Новейшая история Турции и Персии, ч. I, Тифлис, 1913
- Доббин Мкртич бей, Армяне Османской империи, Тифлис 1878
- Донцис Б. Турция, М., 1949
- Дживалегов А. К. Армения и Турция М., 1946
- Диез Гр. А. Армянский вопрос в Турции (Из переписки с стамбульским публицистом), М., 1893
- Дубровин Н. Закавказье с 1803—1806 гг., СПб., 1866
- Дубравин Н. История войны и владычества русских на Кавказе, т. I—IV, СПб., 1871—1888.
- Евсеев О. Статистическое описание Закавказского края, СПб., 1835
- Египзария С. Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч. 1—2, Казань, 1889—1891
- Египзария С. Краткий этнографический очерк курдов Эриванской губернии, Тифлис—1894
- Евдокимов И. К. Грибоедов и Восток, Ереван, 1954
- Евдокимов И. К. Пушкин на Кавказе, Тбилиси, 1938
- Ерицян А. Д. Опыт статистического очерка народонаселения Турецкой Армении, Тифлис, 1881
- Ермолов А. Алексей Петрович Ермолов, СПб., 1912
- Есаян А. М. Мулькардарское право в Армении, Ереван, 1948
- Завайский-Краснопольский, Крым, природа, население и особенности края, СПб., 1874
- Заварин С. Опыт исследования сельского хозяйства хлебного района Эриванской губернии и Кярсской области, Тифлис, 1880
- Завриш Д. К неписаной истории северо-восточных пилаетов Турции, Тбилиси, 1947
- Зубов Платон, Критика кавказского края, ч. I—4, СПб., 1834—1835
- Иванянко В. Н. Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до владычества великого князя Михаила Николаевича. Исторический очерк — «Утверждение русского владычества на Кавказе», Тифлис, 1901

- «Известия Кавказского отдела исторического русского географического общества», т. 2, вып. 2, Тифлис, 1873—1874.
- Иоаннисян А. Р. Присоединение Закавказья к России и международные отношения в начале XIX столетия, Ереван, 1958.
- «История Болгарии», Изд. АН СССР, М., 1954.
- «История военных действий в Азиатской Турции в 1828 и 1829 годах», ч. 1—2, СПб., 1836.
- «История XIX века», под ред. профессора Лависа и Рамбо, М., 1928.
- «История турок от начала турецкого народа до наших времен», перевод с немецкого, СПб., 1829.
- Карцов А. Заметки о курдах Тифлис, 1856.
- Коян, Карлоль Мак. Наш новый протекторат. Описание географических этнографических и экономических свойств Турецкой Азии. Перев. с английского, М., 1884.
- Косов А. Новая история Болгарии, М., 1952.
- Куртейл И. Д. Современное состояние Османской империи, СПб., 1877.
- Ларина В. И., Беляева И. X. Город Моздок. Орджоникидзе, 1963.
- Линч Х. Ф. Б. Армения. Путевые очерки и этюды. Перевод с английского Елизаветы Джунковской, т. 1. Русские провинции, т. 11, Турецкие провинции, Тифлис, 1910.
- Лохутич М. Русские в Азиатской Турции в 1854 и 1855 годах, СПб., 1863.
- Махарадзе Ф. Грузия в XIX столетии, Тбилиси, 1933.
- Малам И. Д. Описание Эрзерумского вилаята, СПб., 1874.
- Миллер А. Ф. Мустафа паша Байрактар. Османская империя в начале XIX века, М.—Л., 1947.
- Мирза Адирезал-бек. Кярабаг ияме, Баку, 1950.
- Мирза Джамал Джелалович Караблехский. Карабаг тарихи (история Карабаха), Баку, 1961.
- Мурзавев Н. Н. Русские на Босфоре в 1833 году. Из записок Н. Н. Мурзавева (Карского), М., 1869.
- Нарсисян М. Г. Из истории русско-армянских отношений, кн. I, 1956, кн. II, 1961, Ереван.
- Нарсисян М. Г. Отечественная война 1812 г. и народы Кавказа, Ереван, 1965.
- Нечкина М. В. А. С. Грибоедов и декабристы, М., 1951.
- Нечкина М. В. Движение декабристов, т. 11, М., 1955.
- Никитин В. Курды, М., 1964.
- Никитин С. А. Революционная борьба в Болгарии и Апрельское восстание (см. «Освобождение Болгарии от турецкого ита», М., 1953).
- «Новая история стран Запада Востока», т. 1, М., 1952.
- Налички А. Д. Очерки экономики Турции до мировой войны, М.—Л., 1937.
- Оганьян С. В. Армянские болгарские исторические связи и армянские колонии в Болгарии во второй половине XIX в., Ереван, 1968.
- Оленицкий Л. А. История медицины в Армении, ч. IV, Ереван, 1947.
- Огарев Н. П. Избранные социально-политические и философские произведения, М., 1960.
- Озородников Л. Н. Пути в Персию и Прикаспийские провинции ее, СПб., 1878.
- Парсымян В. А. История армянского народа 1801—1900 гг., книга первая, Ереван, 1972.
- Петросян Ю. А., Желяков А. Д. История преследования в Турции, М., 1965.
- Петросян Ю. А. «Новые семьи» и борьба за конституцию 1876 г. в Турции, М., 1958.
- Петрушевский И. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX века, Л., 1949.
- «Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году», М., 1896.
- Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т. 1—V, СПб., 1885—1891.

- Потто В. Первые добровольцы Карабага в эпоху водворения русского владычества, Тифлис, 1902.
- Пржевальский А. М. Вильяет Эрзерум, ч. I—II, Тифлис, 1904.
- Розен Д. Г. История Турции от победы реформы в 1826 году до Парижского трактата в 1856 году, ч. I, СПб., 1872.
- Роткова М. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX века и русская буржуазия, М.—Л., 1949.
- Ролет-Жеклен М. Г. Армения, армяне и трактаты, перевод с французского О. Х. А., М., 1897.
- Ритиги В. А. Крестьянская реформа в Армении в 1870 г., Ереван, 1947.
- Саркисян Е. К. Аграрная политика османского правительства в Западной Армении во второй половине XIX века, Ереван, 1957.
- Серно-Соловьевич Н. А. Публицистика, Письма, М., 1963.
- Скальковский А. А. Ростов-на-Дону, СПб., 1847.
- Скрудтковский С. Лейб-гвардии сводный полк на Кавказе в персидскую войну с 1826 по 1828 гг., СПб., 1896.
- Соколов И. Земельные отношения в Турции до Танзимата («Новый восток», 1924, № 6).
- Торле Е. Крымская война, т. I, М., 1942.
- Тер-Гукасов Г. Экономические интересы России в Персии, Пг., 1915.
- Гроттер, Мало-Азиатские курды, Тифлис, 1886.
- Туманян О. Экономическое развитие Армении, ч. I, Ереван, 1954.
- Фадеев А. В. Россия и Кавказ первой трети XIX века, М., 1960.
- Фадеев А. В. Кавказ в системе международных отношений 20—50 годов XIX века, М., 1956.
- Фидинлов Н. В. Военное обложение азиатской Турции, СПб., 1881.
- Хачатуридзе Г. В. К истории Грузии первой половины XIX века, Тбилиси, 1950.
- Хубов Е. Описание достопамятных происшествий в Армении от 1779 до 1809 гг., Петербург, 1811.
- Чихачев П. А. Письма в Турцию, М., 1960.
- Шаншян Н. Два слова об айкалах, Тифлис, 1857.
- Шарль Р. Мусульманское право, М., 1959.
- Шербатов А. Генерал-фельдмаршал князь Паскевич, его жизнь и деятельность, т. I—2, СПб., 1890.
- Шостакович С. В. Дипломатическая деятельность А. С. Грибоедова, М., 1960.
- Эсадзе С. Историческая записка об управлении Кавказом, т. I—II, Тифлис, 1902.
- Яценко А. Русские интересы в Малой Азии, М., 1916.
- Albin P. Les grands traités politiques, Paris, 1912.
- Alcoe Thomas. Travels in Russia, Persia, Turkey and Greece in 1828—1829, London, 1831.
- Alix A. L. Précis de l'histoire de l'empire Ottoman, Paris, 1822—1824.
- Allen W. Caucasian Battle-field, Cambridge, 1953.
- Academia Romana, Grigorie M. Buluciu, 1840—1912... București, 1914.
- Anderson M. S., Macmillan, The Eastern Question 1774—1923 (A study of international relations), London-Melbourne-Toronto-New York, 1966.
- Apedik Felix, A magyar, örményseg múltja és jeleni helyzetége, Budapest, 1921.
- Armstrong T. B. Journal of Travels in the Seat of War, during the Last Two Campaigns of Russia and Turkey, London, 1831.
- Baddely John F. The Russian Conquest of the Caucasus, London, 1908.
- Bartlett C. Y. Great Britain and Sea Power 1815—1853, Oxford, 1963.
- Batailles de la glorieuse campagne du comte Paskévitch d'Erivan dans l'Asie Mineure, en 1828—1829, St. Petersburg, 1837.
- Beaujour, Bon. Felix de, Voyage militaire dans l'Empire Ottoman, Paris, 1829.

- Bernhardi T.* Geschichte Russlands und der europäischen Politik in den Jahren 1814. bis 1831, Leipzig, 1875.
- Boukharow, Dmitrie de,* La Russie et la Turquie depuis le commencement de leurs, relations politiques jusqu'à nos jours, Amsterdam, 1877.
- Bravley Hodgetts,* Round about Armenia, London, 1896.
- Russierre, Bon. The Renouard de,* Lettres sur l'Orient, écrites pendant les années 1827 et 1828, Paris, 1829
- Buxton,* Travel and Politics in Armenia, London, 1914.
- Cuinet Vital,* La Turquie d'Asie. Géographie administrative, statistique descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure, Paris, 1892.
- Curzon G.* Persia and the Persian Question, vol. II, London, 1892.
- Davis W. S.* A Short History of the Near East, New York, 1923.
- Djevad bey A.* Etat militaire Ottoman Depuis la fondation de l'empire, I. I, Paris, 1882,
- Drtault A.* La question d'Orient, Paris, 1917.
- Drouville, Gaspard,* Voyage en Perse, fait en 1812 et 1813, Paris, 1825.
- Fontanier V.* Voyage en Orient, entrepris par ordre du gouvernement Français, de 1821 à 1829 Turquie d'Asie, Paris, 1829
- Fontanier V.* Voyage en Orient, entrepris par ordre du gouvernement Français, de 1830—1833 Deuxieme voyage en Anatolie, Paris, 1834.
- Fonton, Félix,* La Russie dans l'Asie Mineure ou Campagne du Marechal Paskevitch en 1828 et 1829, Paris, 1840
- Geoffrey L.* Turkey. London, 1965.
- Gerandon de A.* La Transylvanie et ses habitants, Paris, 1850.
- Gordon L. G.* American Relations with Turkey, 1830—1930, Philadelphia, 1932.
- Hammer I.* Histoire de l'empire Ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours, Paris, 1835—1843.
- Hansen H.* Zwei Kriegsjahre Erinnerungen eines alten Soldaten an den Feldzug der Russen gegen die Türken, 1828, Berlin, 1881.
- Holland, Thomas Erskine,* A Lecture on the Treaty Relations of Russia and Turkey from 1774 to 1853, Delivered at Oxford, April 28, 1877.
- Kinnelr, John Macdonald,* A Geographical Memoir of the Persian Empire, London, 1813.
- Kinnelr, John Macdonald,* Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan, London, 1818
- Klaproth M.* Tableau Historique, Géographique, Ethnographique et Politique du Caucase et des provinces limitrophes entre la Russie et la Perse, Paris, 1827.
- Kotzebue, Maurice de,* Voyage en Perse, à la suite de l'ambassade russe, en 1817, Paris, 1819.
- Langlois Victor,* Voyage dans la Cilicie et les montagnes de Taurus en 1852—1853, Paris, 1863.
- Léart Marcel,* La question arménienne à la lumière des documents, Paris, 1913.
- Legrand M.* Les russes en Asie Mineure 1723—1877, Paris, 1878.
- Lesley B* The Sabres of Paradise, New York, 1960.
- Malcolm, Sir John,* Sketches of Persia, London, 1845
- „Malcolm's History of Persia (Modern)“, 1888.
- Marriott J. A. R.* The Eastern Question, an Historical Study in European Diplomacy, Oxford, 1951.
- Melingier Frederic (Osman Seyfi Bey),* La Turquie sous le règne d'Abdul-Aziz (1862—1867), Paris, 1868.
- Miller W.* The Ottoman Empire and Its Successors (1801—1927), Cambridge, 1927.
- Mihail Gr. Postușneu,* Istoria Musceli la Romani, București, 1928.

- Moltke Helmuth von*. Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839, Berlin, 1876.
- Montleith W.* Kars and Erzeroum with the Campaigns of Prince Paskevitz in 1828 an 1829, London, 1856.
- Morier Jacques*, Seconde voyage en Perse, en Arménie et dans l'Asie Mineure, fait de 1810 a 1816, Paris, 1812.
- Noradounghian Gabriel*. Recueil des traites de l'Empire Ottoman, vol. VIII.
- Ottolet G. A*. Voyage dans l'Empire Ottoman, l'Egypte et la Perse, fait par ordre du gouvernement pendant les six premières années de la République, Paris, 1807.
- Rabbe A.* Histoire d'Alexandre I-er, Empereur de toutes les Russies, et des principaux événements de son règne, t. I.—II, Paris, 1826.
- Rumpf J. D. T.* Alexander I. Kaiser von Russland, Berlin, 1814.
- Schmeindler D.* Geschichte des Osmanischen Reiches in letzten Jahren, Leipzig, 1875.
- Seaman L. C. B.* From Vienna to Versailles, New York, 1963.
- Selditch G.* Zur Erinnerung an den türkischen Feldzug aus den Jahren 1828 und 1829, Derfl, 1877.
- Staars Bonaventura F*. Etude sur Smyrne, 1868.
- Steinitz N.* Die russisch-türkischen Kriege in Europa und Asien verglichen mit jenen in den Jahren 1828 und 1829, Ulm, 1854.
- St. Imreh*, Despre inceputurile industriei capitaliste in Transilvania, . Bucuresti, 1955.
- Sykes P. M.* A History of Persia, vol. II, London, 1951.
- Sykes P. M.* Persia, Oxford, 1922.
- Thornton T.* The Present State of Turkey, London, 1809.
- Ubiolnt M. A.* Lettres sur la Turquie, Paris, 1854.
- Ubiolnt M. A.* Etat present de l'Empire Ottoman, Paris, 1876.
- Voss C. D.* Russland beim Anfang des XIX Jahrhunderts, Leipzig, 1813.
- Walsh R.* Voyage en Turquie et la Constantinople, Paris, 1828.
- Wittman, William*, Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria, and Across the Desert into Egypt, During the Years 1799, 1800 and 1801 in Company with the Turkish Army and the British Military Mission, London, 1803.
- Witzleben F. A.* Darstellung des russisch-türkischen Feldzuges im Jahre 1828 in Europa und Asien, Bd. I, Magdeburg, 1829.

5. ՊԱՐԲԻՐԱՆՆԵ ԵՐԱՐՈՒՄ

- «Ազգաբաժնի» (Մադրաս), 1794—1796, № 2—17:
- «Ազգաբաժնի» (Կալիպսո), 1845, հատ. Ա:
- «Ազգասեր Արարադյան» (Կալիպսո), 1848, հատ. Ա, 1851, № 72:
- «Արարա» (Էջմիածին), 1914, № 9:
- «Արախ» (Պետերբուրգ), 1887, գիրք Ա:
- «Արևելյան դար» (Կ Պոլիս), 1861, № 24, 25, 36:
- «Արևելիք» (Կ Պոլիս), 1884, № 170:
- «Արևելյան մամուլ» (Ջեյուսեթ), 1871, № 4, 5, 6, 1872, № 12, 1876, № 1:
- «Արևելյան դար» (Կ Պոլիս), 1861, № 24—26:
- «Արևմտալ» (Փարիզ), 1858, № 7, 10, 12, 17:
- «Արծվի վառարակած» (Վահ-Վարադ), 1861, № 2, 8, 1862—1863, № 3:
- «Արծաղանդ» (Թիֆլիս), 1852, № 12, 1865, № 18, 1886, № 20, 23, 37, 1895, № 141:
- «Արմենիոս» (Մարսել), 1886, № 63:
- «Արշալույս Արարադյան» (Ջեյուսեթ), 1860, № 663, 1862, № 704, 1864, № 721:
- «Բազմալիս» (Վենետիկ), 1845, № 7, 1924, № 8—10, 1934, № 1:
- «Բաթեր Հայաստանի արխիվներ» (Կրեմ), 1864, № 3, 1968, № 8:

- «Այսպանդիւն» (Կ. Պոլիս), 1801, № 1193,
 «Գեղորհի» (Վենետիկ), 1902, № 1:
 «Կոտն» (Ռաբոտ), 1917, № 1—3:
 «Լեւակ» (Կ. Պոլիս), 1858, № 1—2, 94, 1860, № 38, 1861, № 109, 1864, № 14:
 «Լիւմիսիւն» (Էյմիսիսիւն), 1951, № 1—4:
 «Նամակ» (Կ. Պոլիս), 1863, № 181:
 «Նուսա» (Թիֆլիս), 1898, գիրք II—Բ:
 «Ուիլն Պարալի» (Կ. Պոլիս), 1866, Հատ II, Գ, Ծ:
 «Ոտուկ Նալաղ աշխարհիւն» (Թիֆլիս), 1860, № 16, 1861, № 7, 1862, № 11, 1863, № 3:
 «Նամրավարե Ռոսի» (Մոսկվա), 1862, № 21, 1863, № 48:
 «Նամրո ուսուրեան» (Վիեննա), 1890, № 4—5, 1905, № 8—11, 1902, № 8, 1849, № 3:
 «Նայսասուն» (Կ. Պոլիս), 1847, № 25—40:
 «Նյուսի» (Պետերբուրգ), 1863—1864, էջ 157—178, 157:
 «Նյուսիսալիս» (Մոսկվա), 1858, էջ 232—232, 1859, էջ 451, 805, 1860, էջ 72, 1861, էջ 5, 252—253, 1862, էջ 302:
 «Չիլի» գրական ժողովածու, Թիֆլիս, 1918:
 «Նոսալի», (Մոսկվա), 1850, տար Ծ:
 «Նոսալի» աղակի (Փարիզ-Թիֆլիս), 1856, № 6, 1857, № 4, 1860, № 6, գիրք ԺԵ, ԺԲ:
 «Նոսալի» (Կ. Պոլիս), 1912, № 2639:
 «Ուսուր» (Կ. Պոլիս), 1854, № 111, 433, 1859, № 413, 1861, № 508, 1862, № 551, 548, 549, 550, 1864, № 654, 1872, № 1280, 1882, № 819—222, 1883, № 4:
 «Սիլի» (Կ. Պոլիս), 1858, № 31, 1857, № 24, 1860, № 86, 113—116, 1861, № 128, 1862, № 163—176, 1864, № 227, 1865, № 225:
 «Սիլի» Նայսասունի (Թիֆլիս), 1860, № 31, 1863, № 6—7:
 «Սիլի» (Թիֆլիս), 1872, № 30, 1874, № 1, 1875, № 24, 35, 51, 1876, № 24, 1868, № 134, 1890, № 127:
 «Սուր» (Թիֆլիս), 1904, № 7—12:
 «Սուր կյանք» (Էնդրոն), 1904, № 1—12:
 «Սուր կյանք» (Փարիզ), 1970, № 11:
 «Սիլի» (Երասադի), 1808, № 4—6, 1868, № 11—12, 1938, № 1:
 «Սիլի» (Կ. Պոլիս), 1921, հոլիս:
 «Սովետական արվեստ», 1959, № 1:
 «Տեղեկագիր Արմալի» (Թիֆլիս), 1937—1938, գիրք II, էջ 11—24:
 «Տեղեկագիր» ՆՍՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների, 1945, № 6, 1954, № 9:
 «Փարիզ» (Փարիզ), 1860, № 47, 1861, № 55, 1862, № 28, 62:
 «Փոսի» (Թիֆլիս), 1876—1877, № 1—3, 1877, № 4, 1879, № 1:
 «Փոսի» (Կ. Պոլիս), 1877, № 1147 1151:
 «Փարիզ» (Կ. Պոլիս), 1869, № 51:
 «Виржевые Ведомости», СПб., 1869, № 109
 «Былое», СПб., 1906, № 7, 10, 12, 1907, № 8
 «Вопросы истории», 1952, № 3.
 «Голос», СПб., 1879, № 956, 1883, № 2, 3, 5
 «Дело», СПб., 1867, № 4
 «Исторический записки», 1940, № 8.
 «История СССР», 1961, № 3
 «Каторга и ссылка», 1927, № 1
 «Крым», Феодосия, 1892, № 37
 «Новый Восток», 1924, № 6
 «Радзев», Феодосия, 1862.
 «Русская старина» 1903, № 6
 «Русский архив» 1908, № 11

8 2 3 4 5 6

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Արա-Լեւոնեանց Ի 652

Արթուս-Բիբրգայ, Իրանի զաւակներէն—14, 15, 21, 48, 53, 56, 114, 115, 116, 119, 123—125, 127, 128, 132, 134, 137—140, 142, 145, 150—153, 168, 170, 660, 665, 666

Արզար Գր.—522

Արզարիոս հոգնանա—555

Արզարյան 2—520

Արդայ Թն—281

Արդի փայտ, Թուրքական քանակի Հրամանաւոր—245

Արդույ-Արդի, Թուրքական սուլթան—290, 293, 357, 359, 379, 693

Արդույ, քուրդ փայտ—82

Արդույ, Համիդ 1—458

Արդույ Բեքիդ, Թուրքական սուլթան—244, 278, 279, 281, 287, 290, 310, 334, 350, 375, 671, 673, 674, 676, 677

Արեղյան Բ.—599, 601, 660, 686, 689

Արիւն Ե.—590, 394

Արիւնդով—163

Արիւնյան Ե.—56, 57, 58, 60, 65, 139, 140, 158, 163—167, 194, 197, 398, 399, 403, 409, 421, 441, 445, 560, 570, 571, 574, 575, 582, 586, 588, 591, 607—613, 618, 636, 638, 662, 667, 673, 677, 684, 686, 688

Արուհաւ—656

Արուհաւ Անկուրացի—639

Արուհաւյան Բ. Գ.—10, 456, 456, 686

Արուհաւի Ե.—473

Արաւիւնդիդուս—562, 563, 592, 600

Արուհի Բու. Գլուխիդ.—542, 562, 589, 665

Արաւիւն Բ.—502

Արաւիւն Պետրոս—536, 634, 636, 674

Արաւիւն Ե.—683, 686

Արուհի Բ.—254, 265, 269, 271, 691

Արուհի—832

Արաւիւն Թ.—286—300, 379, 386, 528, 634, 686

Արաւիւն Բու.—691

Արարիւն Բ.—591

Արարի-Արարի—641

Արդի փայտ—352—358, 360, 361, 450, 679

Արեւիկ Զրայու—634

Արեւիկուր Կարայրհի—538

Արարիկյան Ը.—129

Արարիկյան Վանի—129, 130

Արարիւնյան Ե.—571

Արարիւնյան Ե.—576, 616, 629

Արարիւնյան Ը.—146, 148, 157, 163, 194, 474, 566—576, 590—591, 603, 666, 669

Արարիւնյան Ը.—514

Արարիւնյան—468

Արարիւնյան Բ.—165, 682

Արարիւնյան Ը.—113, 114, 501, 655, 662, 666, 688

Արարիւնյան Բ.—356, 493, 678, 681

Արարիւնյան Բարիւնյան—574

Արարիւնյան Բարիւն Կ.—127, 128—497

Արարիւնյան, վրաց տարաւոր—53, 120, 132

Արարիւնյան Բ.—165

Արարիւնյան Ե.—500

Արարիւն Բու. Գլուխի—585

Արարիւնյան—48

Արարիւն Բ.—499, 538, 581, 596—597, 606, 607, 640, 641, 650, 651, 664, 680

Արարիւն, Բարիւնյան Եւրոպայում—274

Արարիւն փայտ, Թուրքական քանակի Հրամանաւոր—245

Արարիւնյան, Եւրոպայում—386, 389, 396, 397, 398

Արարիւնյան Բ.—317

Արարիւն Բ.—Կարտաւորացի—650

Արարիւն Վ.—Կարտաւորացի—650

Արարիւնյան Բ.—67, 85, 92, 279, 360, 303, 322, 522, 547, 564, 565, 577, 601, 683, 686

Արարիւնյան, Արարիւն Բարիւն—548

Արարիւնյան Գ.—88, 260, 261, 380, 381, 585, 597, 663, 691

Արարիւն Գ.—688

Ավուրի Ն.—162

Ահարոն—54

Ահմադ թէյ, թուրքական բանակի հրամանատար —133

Ահմադ խան—14

Ահմադ սուլթան—228

Ահմեդ Փայազետ-սղի—355

Ահմեդ փաշա, մեծ փեղեթ—134, 185, 245

Աղա-Բաբա—21

Աղաբաբայան Ն—479

Աղաբեյ Բաբիշ Բաղաս ողի—238

Աղաբեյյան Բ—189, 392—394, 396, 584, 672, 686

Աղաբեկյան Բ—358

Աղաթոն Գր—434, 435, 646, 665

Աղաթոնյան հորայրներ—360, 430

Աղաթոն Բ.—336, 339, 341, 432, 434, 435, 566

Աղա-Մանուկ խան, Իրանի շահ—528

Աղաթոն Բ—2—5, 10, 167, 220, 234, 687, 691

Աղաթոն Գ.—391, 392, 560, 614, 618, 638, 671, 687

Աղաթոնի Հանի—288—289

Աղաթոն Բ.—427

Աղաթոնյան Բ.—526, 655—656

Աղաթոնյան Բ.—65, 77, 687

Աղաթոնյան Գ., վարդապետ—291, 427

Ահաթյան Հր.—431, 594, 683, 685, 687

Ահաթյան Կ.—547

Ահաթյան Լ.—72, 687

Ահաթյան Լ.—78, 184

Ահաթյան Լ.—630

Ահաթյան Լ.—141, 142

Ահաթյան Լ.—547

Ահաթյան Լ.—529

Աղաթոնյան (Աղաթոնյան) Գործիկ—385, 387, 388, 428, 493, 581, 588, 614, 662, 676, 687

Աղաթոնյան (Աղաթոնյան) Հովհ.—638, 639, 643, 663

Աղաթոնյան (Աղաթոնյան) Հովհ.—480

Աղաթոնյան Բ.—429, 431, 442, 449, 451, 565

Անտիա Շիրակցի—590

Անտիա ժ.—78, 691

Անտիա Բ.—676

Անտիա ժ.—596

Անտիա ժ.—82, 276, 687

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի, փարզապետ—563

Անտիա ժ.—339

Անտիա ժ.—637

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—245

Անտիա ժ.—537

Անտիա ժ.—357

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—317

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—607, 636

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—18, 21, 34, 59, 145, 146, 152, 163—165, 171, 173, 201, 202, 204, 240, 310, 333, 384, 385, 398, 406, 474, 515, 549, 637, 654, 663, 672, 688, 690

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—358, 366, 367, 441

Անտիա ժ.—356

Անտիա ժ.—547

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—2, 3

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—239

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—687

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—503, 504

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—498

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—130

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—165

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—339, 434

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—634

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—519

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—367

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—164

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—16

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—615

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—130

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—589, 591

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—590

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—83

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—19, 222, 226, 687

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—526, 578

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—507, 694

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—58

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—4, 5

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—590

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—529

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—578

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—526

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—231—233, 691

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—562

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—548

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—514, 564, 664, 679

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—563

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—325, 563

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—386, 389

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—548

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—286, 673, 687

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—652

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—652

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—35, 433—434, 691

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—202

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—117, 465, 485, 486, 659

Անտիա ժ.—Կոստանդնուպոլիսի—506

Էրմեանոյ Խաժուխ—560

Էրփերայան Էրփիար—449, 674

Էրփերայանէն—316

Էռուրի վ.—86

Էջիւյան 9 —575

Բարայուն ի.—494, 687

Բարադանի Բ.—522, 575

Բարիգանի ի.—125

Բարկէն վարդապետ—296

Բազմառնիսն.—501

Բազմառնի Բ.—590, 600, 661, 626

Բաճարան ի.—549, 551

Բախտահ ի.—227

Բախտանով Բ.—167, 168, 691

Բախտահ—370, 425, 426, 457

Բաղաւանի Բ.—578

Բալթոն, Ջորջ Գորգոն—591, 622, 663

Բաշուրյան Բ.—510

Բաշինգայան Բ.—677

Բաւաւադան ի.—66, 67

Բարաւիկիսի ի.—560

Բարեքիսի ի.—566

Բարեքիսի ի.—10, 472, 667

Բարբառիսիսի, Կովկասի քաղաք—222, 250

Բարեքիսի ի.—652

Բարեքիսի ի.—57

Բարեքիսի ի.—336, 340

Բարեքիսի ի.—78, 692

Բարեքիսի ի.—145

Բարեքիսի ի.—527

Բարեքիսի ի.—53, 83, 275—282, 288, 672, 673

Բարեքիսի ի.—կոնս—466

Բարեքիսի ի.—501, 502

Բարեքիսի ի.—480

Բարեքիսի ի.—196, 197, 407, 408, 588, 585, 628

Բարեքիսի ի.—327

Բարեքիսի ի.—Նոր Բարեքիսի ի.—կոնս—518

Բարեքիսի ի.—իսթանուլուսի ի.—46

Բարեքիսի ի.—(Բարեքիսի ի.—168, 165, 206, 207, 212, 215, 217, 236, 237, 239, 245, 248, 251, 252, 638, 668)

Բարեքիսի ի.—508

Բարեքիսի ի.—Կովկասի ի.—142, 145, 148, 150, 162, 165

Բարեքիսի ի.—Կովկասի ի.—161, 163

Բարեքիսի ի.—Կովկասի ի.—162, 165

Բարեքիսի ի.—Կովկասի ի.—168

Բարեքիսի ի.—585

Բարեքիսի ի.—586

Բարեքիսի ի.—371

Բարեքիսի ի.—515

Բարեքիսի ի.—595

Բարեքիսի ի.—Կովկասի ի.—585

Բարեքիսի ի.—495, 511, 681

Բարեքիսի ի.—425

Բարեքիսի ի.—223, 224

Բարեքիսի ի.—212, 213

Բարեքիսի ի.—52, 692

Բարեքիսի ի.—Կովկասի ի.—566

Բարեքիսի ի.—514

Բարեքիսի ի.—502

Բարեքիսի ի.—306

Բարեքիսի ի.—Կովկասի ի.—531, 696

Բարեքիսի ի.—Կովկասի ի.—594, 595

Բարեքիսի ի.—188, 201

Բարեքիսի ի.—Կովկասի ի.—619

Բարեքիսի ի.—592

Բարեքիսի ի.—196, 623

Բարեքիսի ի.—563, 593

Բարեքիսի ի.—280

Բարեքիսի ի.—243

Բարեքիսի ի.—395

Բարեքիսի ի.—399, 585

Բարեքիսի ի.—121

Բարեքիսի ի.—487, 506

Բարեքիսի ի.—244, 692

Բարեքիսի ի.—114, 480, 683

Բարեքիսի ի.—Կովկասի ի.—162, 185, 188

Բարեքիսի ի.—544

Բարեքիսի ի.—435, 667

Բարեքիսի ի.—664

Բարեքիսի ի.—661

Բարեքիսի ի.—Կովկասի ի.—580, 687

Բարեքիսի ի.—2, 3

Բարեքիսի ի.—547, 656

Բարեքիսի ի.—Կովկասի ի.—69, 323, 326, 348, 350, 351, 674, 687

Բարեքիսի ի.—Կովկասի ի.—356

Բարեքիսի ի.—Կովկասի ի.—630, 633, 668, 687

Բարեքիսի ի.—Կովկասի ի.—Կովկասի ի.—

Բարեքիսի ի.—Կովկասի ի.—182, 183, 188

Բարեքիսի ի.—Կովկասի ի.—208, 234, 237, 241, 670

Բարեքիսի ի.—Կովկասի ի.—505, 510

Բարեքիսի ի.—Կովկասի ի.—508

Բարեքիսի ի.—83

Բարեքիսի ի.—Կովկասի ի.—457, 687

Բարեքիսի ի.—Կովկասի ի.—565

Բարեքիսի ի.—Կովկասի ի.—308

- Գարազայան Մ (Անտոն) — 563
 Գորսանֆերյան Ա — 83
 Գրգան, զենքեր — 123, 124, 562, 661
 Գրիգորյան Զ. — 8, 271, 414, 424, 428, 434, 436, 447, 453
 Գալստասյան Գր. — 581
 Գեղիկոպ Ա (Հարություն Գեղիկյան) — 514
 Գեյցեր Լ — 673
 Գեղասյան Ա — 241, 242
 Գեղասյան Գ, Հարությունյան — 15
 Գեղասյան Է. — 392
 Գեղասյաններ — 43, 241
 Գեղամյան Խոս., եպիսկոպոս — 53
 Գեղասյանց Ռ. — 241
 Գեյցեր Ա — 186, 187, 270, 371, 390, 407, 419, 422, 425, 426, 440, 448, 456, 457, 677, 685, 686
 Գյնեկո Մ — 196
 Գյնեկա Ս. — 174, 593, 692
 Գնեղի — 566
 Գոգոյ Է. — 196, 618
 Գոլցոնի Ա — 577
 Գոյգորգոկոն (Յուսանիկ) — 95, 692
 Գոլովի Ա., եպիսկոպոս կառավարչական — 636
 Գալստասյան Ս., եպիսկոպոս — 336
 Գոշի Բիսարդ — 594, 595
 Գոթրիկյան Գր. — 509, 510, 697
 Գորաստասյան Լ — 10
 Գալստասյան, իշխան — 128
 Գրիգորյան Ա. — 144, 151, 162, 167, 168, 170, 173, 184, 189, 196, 202, 628, 663, 664, 666, 667, 690, 692 — 694
 Գրիգոր Անուշ — 503
 Գրիգոր, արհեստավոր Յ. — 311
 Գրիգոր Կարապետ — 500
 Գրիգորյան Գ. — 666
 Գրիգորյան Ա. — 4, 5, 10, 113, 193, 687, 692
 Գրիգոր Կարենկոս — 563
 Գրիկ Գեղիկյան Յր. — 286
 Գուգարենց Փանոս — 356
 Գուգուկի Ի., վարաստանի կառավարչական — 123 — 128, 661
 Գույումեյան Ա. — 529
 Գույումեյան Բ — 538, 686
 Գույումեյան Դ — 620
 Գուրգենիկյան Լ. — 629
 Գուրգենիկյան Ս. — 626
 Գևորգ Գ, կաթողիկոս ամենայն հայոց — 563
 Գևորգ Եպիսկոպոս, Խորաստանի թեմի առաջին — 335, 338, 518
 Գևորգ Ը, Հայ կաթողիկոսի կաթողիկոս — 928
 Գևորգ զպիր Պապեթի — 585
 Գեորգ Տաթևացի, վարդապետ — 58
 Գալստան Մ — 286, 682
 Գանգանադի Ա — 500
 Գանգանադի Գ. — 503
 Գանգի Խորաստանի, կաթողիկոս ամենայն հայոց — 117, 146, 212, 384
 Գանգի Գ. — Գանգանադի — 137, 138, 142, 143, 160, 166, 688
 Գանգի, կաթողիկոս ամենայն հայոց — 117, 146, 464
 Գալստան Գ, խան — 519
 Գալստան Մ — 525
 Գալստան Կաթողի — 359
 Գալստան Վարդապետ — 372
 Գալստասյան Ա. — 196
 Գանգի թեմի, տեղական — 566
 Գանգի Բարդուղիմ — 332, 664
 Գանգի Խոս. — 547
 Գևորգի Թեմ — 82
 Գևորգի Կարապետ — 374
 Գևորգ Ի., զենքեր — 146, 159, 172, 173, 184, 222
 Գեորգ Գանգ — 428, 430
 Գանգի Գր. — 692
 Գեյցեր Ա. — 4, 5, 10, 688
 Գույումեյան Էդ — 522, 593, 596
 Գույումեյան Արևիկյան — 566
 Գուրգուրյան Ա. — 196, 197, 407, 412
 Գուրգուրյան Գ — 568, 575, 615, 668
 Գանգի Գ. — 666
 Գանգասյան Ա — 496
 Գուրգուրյան Կ. — 114, 692
 Գույումեյան Ս. — 10
 Գուրյան Գ. — 615, 625 — 627, 633, 674, 688
 Գեորգուրյան — 252
 Գեորգուրյան — 262, 283, 288, 676
 Գեյցեր Կարապետ — 562, 592, 593, 598
 Գեյստեյան Կ. — 465, 481
 Գեյստեյան Մ — 406
 Գեյստեյան Ս. — 30, 37, 39, 41, 233, 692
 Գեյցեր — 562, 592, 595
 Գեյստեյան Կարապետ Կարապետ — 519
 Գեյստեյան Ի — 151, 692
 Գեյստեյան Ա. — 350, 355
 Գեյստեյան Կարապետ, իշխանական գեորգուրյան — 74
 Գեյստեյան Կ. — 165, 373
 Գույումեյան Ղ — 528
 Գույումեյան Գ. — 165
 Գեյստեյան Թ. — 44, 692

Երասխան Ը.—278, 311, 688
 Երանյան Գ.—365, 646, 647
 Երեմիա Տեկանց—358, 361, 366, 367, 375,
 437, 440—441
 Երեմյան Լ.—629, 688
 Երեմյան Խ.—372
 Երեմյան Բ.—310
 Երեմյան Ի Տ.—2, 3, 10
 Երեմյան Լ.—18, 127, 152, 165, 181, 191,
 193, 234, 339, 344, 345, 347, 569, 584, 672,
 688, 692
 Երեմյան Երրուշի—360
 Երմոլով Լ.—137, 139, 141, 143, 144, 222,
 234, 663, 692
 Երնանյան Գ.—378, 678, 688
 Էմբրեզ կաթողիկոս ամենայն .ուրաց—21, 37,
 58, 117, 146, 212, 638, 654
 Զախտով Եռ.—515
 Զահարիա Լ.—497
 Զահրի (4 կարապետյան)—642
 Զաս, զենեկայ—625
 Զավարով Բ.—233, 692
 Զավրիկ Դ.—692
 Զարգյար (Երրանյան)—632
 Զարգարյան Վ.—366, 451, 547, 548, 681, 684
 Զարպետանյան Գ.—581, 592, 594, 596, 688
 Զաքարիա, Կ Պոլի կատարար—542
 Զաքարյան Բդ.—536
 Զաքարյան Գր.—502
 Զեյթունցի (Սիմեոնյան Մն.)—72, 351, 360—
 361, 365—367, 441, 688
 Զիլեյան Թ.—645
 Զինեքման Լ.—250
 Զուլտոպսկի—232, 373
 Զոհրապ Գր.—676
 Զոհրապյան Ը.—581
 Զորայան Դ.—418, 419, 427, 430, 431, 565,
 578, 677
 Զորով Վ., զենեկայ—430
 Զուլտոյան Խ.—84, 685
 Էդով Գ. (Էդյանյան, Էդյան կարապետ Ը.)—148,
 164, 464, 466, 669, 686, 688
 Էհուան Խուան—205, 206, 226, 230
 Էմիլ Ը.—661
 Էմիլ Խ., հայագետ—568, 595, 596, 663
 Էնգիլ Գր.—18, 96, 101, 102, 106, 176, 179,
 186, 189, 196, 248, 249, 293, 302, 310,
 418, 442, 540, 541, 683
 Էնգիլանյաններ—559
 Էնգիլանյան Ը.—360, 394, 586
 Էռան Ժուլյան—281

Էրիսմով Գ., զենեկայ—153, 168
 Էրիդյան Կ.—531
 Էջյան Խռ.—673
 Էստեփանյան Վ.—510
 Թագթանյան Ը.—529
 Թագթանյան Կ.—514
 Թագթանյան Խ.—366, 369—372, 424, 432, 442,
 443, 456—458, 566, 679, 686
 Թահիրով Լի.—386, 387
 Թահիրանյան Խ.—32, 36, 55, 58—59, 157,
 194, 520, 521, 524—526, 581, 574, 578—580,
 593—606, 656, 659, 664, 673, 688
 Թամաշյան Գ.—674
 Թամուր Բաշա—103
 Թաշեյան Խ.—356
 Թաշեյան Կ.—585, 643, 646, 647, 678
 Թառամյան Բ.—268
 Թառամյան Ը.—58
 Թարխանով—252
 Թեմուրզադե Մուստաֆա Թեյ—279
 Թեոդիկ—450, 503, 512, 560, 564, 566, 681,
 688
 Թերզիբաշյան Վ.—602, 688
 Թերզյան Թ.—578, 614, 616, 637, 644
 Թեկերյան Զովհ.—377
 Թիբր—447
 Թիմուրյան Խ.—440
 Թլլյան Լ.—633
 Թովմա Երարունի—583, 594
 Թովմանյան Խ.—600
 Թովմանյան Զովհ.—550
 Թովմանյան Թ.—550
 Թովմանյան Թովմ.—529
 Թուրի Սառա—350
 Թուրյան Խ.—576
 Թուրմանյան Ը.—265, 266, 694
 Թուրմանյան Զովհ.—156, 157, 194, 681, 688
 Թուրմանով Թ.—462
 Թուրիկ (Խաթանյան Թուրա)—582, 641
 Թուրյան Խաթանյան—637
 Ժելյանյան Լ.—380, 693
 Ժերանդ Լ.—586 695
 Ժերար Խաթա—427
 Ժերարդեն—356
 Ժուլ Վեռն—566
 Ժուլյան Վ.—560 636
 Իբրահիմ Խան—121
 Իբրահիմ փաշա—61, 64—65, 274, 348, 349,
 688

Իրրուհիմ փառաւ—352
 Իղնուտ Շտ.—498
 Իգիտան—301, 369
 Իդիբրյան Մ.—109, 328, 376, 673, 683
 Իդիբրով Գր (Իդիբրյան)—390, 638
 Իմրու՝ Մա ՏՈՎ, 606
 Իսիկիյան Ա.—607, 688
 Ինճիկյան Ղ.—63, 67, 68, 70—72, 76, 79, 80, 90, 96, 105, 524, 562, 580, 581, 582, 680, 469, 684, 688
 Իսկանդար Բարաթիոս (Իսկանդեր արզա-
 րիոս րիկ-Խաղոպ արզ-բիկ-Խաղոպ էլ էր-
 Վէնի)—555
 Իսկանդերյան—342
 Իսկանուր—323
 Իսահկ էզդիր—553
 Իսմայիլ—656
 Իսմայիլ փայա—546
 Իսպենճյաններ—531
 Իստովի վ—346
 Իվանկիկո վ.—205, 208, 209, 234, 260, 692
 Իրան (Հոմերոսիս)—641
 Իփեթչյան Գր.—670

 Լադիկովի—219, 221
 Լադարյան Խ.—202, 354, 385, 477
 Լադարյան Լ.—655
 Լադարյան Հովհ.—384, 655
 Լադարյան Վիկտոր—498, 507, 508
 Լադարյան—275
 Լադարյան Լ. (Լադարյան)—163, 172—173
 Լադարյաններ—171, 212, 384, 385, 386, 398, 407, 462, 567, 568, 574, 575, 688, 684
 Լալայան Ե.—679
 Լալայան Բ.—681
 Լաւրաւ վ.—68, 74, 382, 367, 593, 594, 596, 696
 Լաւրեով Կ, դեկարիոս—32, 56, 157, 162, 163
 Լաւրեով Թ.—165
 Լափս—122, 298, 693
 Լարիան վ.—480, 693
 Լեւիկ վ Բ.—131, 243, 272, 383, 419, 421, 433, 683
 Լեւ (Լուսին Թարախանյան)—66, 71, 122, 172, 206, 213, 238, 570, 572, 678, 684
 Լեւոն—177, 119
 Լեւոնյան Գու.—186, 580, 585
 Լիկիսյան Ի.—637
 Լիկուրիկ Ի. 282, 248, 692
 Լիւնճյան Լ. (Թարա Լուսինյան)—645, 646
 Լիդենիկով—150
 Լիւն Լ—67, 688, 693

Լիւնիկ—121, 126, 130
 Լորայիկիկ Ե.—196
 Լորիս Մէլիբով—252
 Լուի Յիկիւ—434
 Լուսինյան Լ.—359
 Լուսինյան Լուսին 359, 688
 Լուսինյան Գ.—505
 Լուսինյան Խ.—510, 511
 Լեւիկյան Խ.—441, 684

 Խաղոսյան Թ.—474, 575
 Խաղոսյան Խ.—69, 688
 Խաթրանով Դ.—370
 Խալիպյան Գր.—566
 Խաղարյան Գր.—596
 Խալիբյան Լ.—385, 406, 425, 468, 493
 Խալիպյան Լ.—654
 Խալապարյան Վ.—16, 479
 Խալատուր արզ—23
 Խալատուր Իրգորովիկ—599
 Խալատուր Խալատուրիկ—515, 573, 689
 Խալիկյան Լ—2, 3
 Խալիկյան Հովհ.—526
 Խալիկով Ի.—500
 Խալիկովյան դեկարիոս—308
 Խալիկ, Թուրք զորապետ—348, 350
 Խալիկյան Գ.—390, 394
 Խեպիկյան Ի.—556
 Խոթովիկով—267
 Խորատուիկ Լիվ—645
 Խորատուիկյան դեկարիոս—318—317
 Խոտայան Խ.—474
 Խորիմյան Ի (Խորիմյան, Հուրիկ)—292, 342, 344, 358, 367, 374, 394, 437, 441, 588, 654, 676, 688, 691
 Խորով Ե.—136, 694
 Խորատուիկ Լի.—202, 591
 Խորշիկ փայա—351—352, 678

 Ծերենդ—432, 433, 453, 674
 Ծոցիկյան Ս.—532, 534, 536, 539, 540, 689

 Կալոնդար փայա—65, 73
 Կախանով—257
 Կամենիկ 501
 Կանիկիկ—205, 271, 464
 Կապուրյան Գ.—505, 506, 510
 Կալուֆյան Լ.—514
 Կալուր—433, 462
 Կալուրիկով Դ.—566
 Կարա-Խորդա Բ.—675
 Կարապետ—59

Հունեբոս—562, 601
 Հովնաթիմ—541
 Հովհաննէս—59
 Հովհաննէս Թիշին—554, 555
 Հովհաննէս Կարբէցի—54, 515, 634
 Հովհաննէս Հարթաթի—333
 Հովհաննէս Մուսաղ—378, 655
 Հովհաննէս 9 (Հովնսիկ)—509
 Հովհաննէս վարդապետ—338
 Հովհաննէսյան—468
 Հովհաննէսյան Լ.—646, 647
 Հովհաննէսյան Իշ.—2, 3, 10, 36, 316, 320, 323, 325, 366—368, 370, 385, 389, 407, 409, 424, 426, 440, 452, 456, 689
 Հովհաննէսյան Լ. Թ.—115, 193, 493
 Հովհաննէսյան Է.—165, 694
 Հովհաննէսյան Է., թարգմանիչ—592
 Հովհաննէսյան Հովհ.—555
 Հովհաննէսյան Հովնաթիմ—662
 Հովյան Գր.—509
 Հովնաթիսյան Իդ.—634, 635, 636
 Հովնաթիսյան Է.—635—637
 Հովնաթիսյան Ի.—636
 Հովնաթիսյան Նունէ—637
 Հովնաթիսյան զեքղաստան—620
 Հովնանյան Խ.—19, 514, 699
 Հովսէփ Իրքախէջի—572
 Հովոսյան Է.—454
 Հորդանանյան Ի.—529
 Հորդանանյան Թ.—528, 527
 Հորմյան Խ.—519
 Հյուրմուշկյան Էդ.—595
 Հյուրմուշկյան—594
 Հյուսիսի—Հուլիսի խան—14, 21, 28, 33, 43, 49, 53, 52, 125, 132, 138, 142, 145, 154, 241
 Հոֆմաներ—307

Դադար—367
 Դադար Փոքրդի—562, 592
 Դադարյան Է.—4, 5, 18, 20, 95, 297, 302, 323, 338, 372, 442, 455, 689, 691
 Դադարյան Մուսայ—19
 Դադիկյան Լ.—641, 681, 689
 Դումուշկյան Ի.—172
 Դանալանյան Լ.—438
 Դարասնփերյան Լ.—103
 Դաֆայան Դ.—398
 Դորդանյան Լ.—172
 Դորդանյան Գ.—172
 Դուհաս—58

Դոնիկ տիֆայ 317, 578

Դավէնապետ Լ.—167, 182, 183, 202, 667
 Դեղալիքիւն Լ.—310—318
 Դեղալիքիւն Լ.—307, 654
 Դիպլոմատի Լ.—307, 689

Դիպլոմատ—317
 Դիպլոմատ Լ.—141, 143, 144, 147, 163, 665
 Դիպլոմատի Միքայել (Դիպլոմատ)—509
 Դիպլոմատի Լ.—505
 Դիպլոմատի Գ.—251, 637
 Դիպլոմատի Գ.—115, 154, 695
 Դիպլոմատի Լ.—164
 Դիպլոմատի Լ.—262, 693
 Դիպլոմատի Լ.—Դիպլոմատի Լ.—169
 Դիպլոմատի Լ.—302, 693
 Դիպլոմատի Լ.—Դիպլոմատի Լ.—181
 Դիպլոմատի Լ.—58
 Դիպլոմատի Լ.—Դիպլոմատի Լ.—216, 217
 Դիպլոմատի Լ.—Դիպլոմատի Լ.—235
 Դիպլոմատի Լ.—Դիպլոմատի Լ.—331
 Դիպլոմատի Լ.—62, 63, 73, 81, 83, 90, 93, 169, 224, 227, 398, 316, 319, 323, 347, 349, 533, 665, 666, 668, 669
 Դիպլոմատի Լ.—278—282
 Դիպլոմատի Լ.—8, 370, 371, 422, 424, 426, 434, 447, 458, 457

Դիպլոմատի Լ.—340
 Դիպլոմատի Լ.—367
 Դիպլոմատի Լ.—Դիպլոմատի Լ.—14, 33, 58, 115, 117—118, 660
 Դիպլոմատի Լ.—228
 Դիպլոմատի Լ.—Դիպլոմատի Լ.—354
 Դիպլոմատի Լ.—297, 322, 342, 343, 352, 356, 361, 367, 372, 430, 432, 441, 442, 446—448, 452, 455, 456, 458, 584, 646, 665, 678, 680, 685

Դիպլոմատի (Դիպլոմատիսյան)—642
 Դիպլոմատի Լ.—638
 Դիպլոմատի Լ.—Դիպլոմատի Լ.—582, 583, 677, 689
 Դիպլոմատի Լ.—458
 Դիպլոմատի Լ.—Դիպլոմատի Լ.—Լ. Նուրմուշկյան
 Դիպլոմատի Լ.—Դիպլոմատի Լ.—63
 Դիպլոմատի Լ.—Դիպլոմատի Լ.—639
 Դիպլոմատի Լ.—Դիպլոմատի Լ.—338
 Դիպլոմատի Լ.—Դիպլոմատի Լ.—485, 492
 Դիպլոմատի Լ.—Դիպլոմատի Լ.—Դիպլոմատի Լ.—Դիպլոմատի Լ.—520
 Դիպլոմատի Լ.—Դիպլոմատի Լ.—165
 Դիպլոմատի Լ.—Դիպլոմատի Լ.—523
 Դիպլոմատի Լ.—Դիպլոմատի Լ.—127, 140, 141, 234

Մաշկով Վ — 156, 168, 167

Մառտնյան, գերդաստան — 536

Մատթեոս, կաթողիկոս ամենայն հայոց — 280, 281, 385

Մատթեոս Բուհույիցի — 563, 595

Մարգար — 325, 328, 661

Մարիա Քերթզա — 505

Մարկով — 133

Մարտիրոսյան Գր — 355

Մարտ 4. — 16, 76, 101, 102, 108, 115, 176, 179, 186, 189, 196, 249, 293, 302, 310, 418, 447, 540, 541, 675, 683

Մելիսզեն Ֆ. — 376, 695

Մելիք-Արով — 127, 128

Մելիք-Աղամյան Լ. — 638

Մելիք-Աղաբաշ — 267

Մելիք-Աղամյան Լևոնյան — 15, 21, 120

Մելիք-Աղամյան Ս. — 205

Մելիք-Աղամյան Լ. — 15, 21

Մելիք-Հակոբ — 582, 584

Մելիք-Ղարազուրյան — 267

Մելիք-Մարտիրոս — 187

Մելիքյան Լ. — 647

Մելիքյան Ի. — 172

Մելիքյան Հ. — 365, 366

Մելիքյան Մ. (Գեղուկյան) — 681

Մելիք-Շահնազարյան Դ. — 519

Մելիք Շահնազարյան Զ. — 128

Մելիքով 184

Մելիքով — 637

Մելիքով Ս. — 637, 638

Մելիքովներ — 35

Մելիքսեթյան Վ. — 351, 685

Մելիքսեթյան Լ. — 627

Մելիք-Փարսադանյան — 267

Մելիքսեդեկ վարդապետ — 377

Մելիքսեթյան — 519 — 520

Մեհթի-Ղուկի խան — 14, 660

Մեհմեդ փայա — 541

Մեհմեդ փայա — 274

Մեհմեդ Բեշիկ փայա — 62, 274 — 276, 668

Մեհմեդ Բուրջուկ փայա — 451

Մեհմեդ Ղուկի խան — 126

Մեյն Բե — 534

Մենելիք — 549

Մենշելով Լ. — 138, 243, 244, 246

Մենշելով — 206 — 208

Մեհրապ Գ. — 536

Մեհրապ Մալաթ — 498, 638, 683

Մելարով — 435

Մարտիկ Գ. — 545

Նիսեսարյան Ս. — 641

Սելիկ Բ. — 62, 693

Սիլարդովի — 501

Սիլոն — 498

Սիսայի Պավլովի — 159

Սիսայի Պավլովի — 162, 187

Սիսայի Պավլովի — 455

Սիսայի Պավլովի — 495

Սիսայի Պավլովի — 506

Սիսայի Պավլովի — 555

Սիսայի Պավլովի — 514

Սիսայի Պավլովի — 339, 597

Սիսայի Պավլովի — 600, 602, 673

Սիսայի Պավլովի — 538

Սիսայի Պավլովի — 637

Սիսայի Պավլովի — 617 — 618

Սիսայի Պավլովի — 505

Սիսայի Պավլովի — 497

Սիսայի Պավլովի — 496

Սիսայի Պավլովի — 642

Սիսայի Պավլովի — 548, 658

Սիսայի Պավլովի — 134

Սիսայի Պավլովի — 835

Սիսայի Պավլովի — 168

Սիսայի Պավլովի — 166

Սիսայի Պավլովի — 58

Սիսայի Պավլովի — 501 — 503, 574, 659

Սիսայի Պավլովի — 916 — 917

Սիսայի Պավլովի — 325

Սիսայի Պավլովի — 616

Սիսայի Պավլովի — 83

Սիսայի Պավլովի — 593

Սիսայի Պավլովի — 329

Սիսայի Պավլովի — 10

Սիսայի Պավլովի — 563

Սիսայի Պավլովի — 589, 685

Սիսայի Պավլովի — 17

Սիսայի Պավլովի — 563, 687

Սիսայի Պավլովի (Վենեսիկ) — 427, 428, 561,

582, 577, 580, 581, 590, 591, 593, 594, 600,

628, 644, 669, 670, 672

Սիսայի Պավլովի (Վենեսիկ) — 427, 562, 673

Սիսայի Պավլովի (Վենեսիկ) — 589, 685

Սիսայի Պավլովի (Վենեսիկ) — 589, 685

Սիսայի Պավլովի (Վենեսիկ) — 589, 685

Սիսայի Պավլովի (Վենեսիկ) — 589, 685

Սիսայի Պավլովի (Վենեսիկ) — 589, 685

Սիսայի Պավլովի (Վենեսիկ) — 589, 685

Սիսայի Պավլովի (Վենեսիկ) — 589, 685

Սիսայի Պավլովի (Վենեսիկ) — 589, 685

Սիսայի Պավլովի (Վենեսիկ) — 589, 685

Սիսայի Պավլովի (Վենեսիկ) — 589, 685

Սիսայի Պավլովի (Վենեսիկ) — 589, 685

Սիսայի Պավլովի (Վենեսիկ) — 589, 685

Սիսայի Պավլովի (Վենեսիկ) — 589, 685

Սիսայի Պավլովի (Վենեսիկ) — 589, 685

Սիսայի Պավլովի (Վենեսիկ) — 589, 685

Սիսայի Պավլովի (Վենեսիկ) — 589, 685

Սիսայի Պավլովի (Վենեսիկ) — 589, 685

Մյուհենայի լոյճ—564

Մնակյան Ի.—674

Մոզաֆէր-էր-դին—637

Մոսիս Պ.—287

Մոլիկ Ժան—538, 626, 631, 632

Մուս Բաբի—64

Մուսկն Հնամու—277, 696

Մուսիս Ե.—430

Մուսնիս Խորենացի—547, 562, 592, 594, 596, 598, 600, 601

Մովսէս Կարգար—583

Մովսէս Բաշեան—356, 357, 367

Մորիկ Զնյու—562, 696

Մուրյան Զ.—366, 677, 678

Մահրայիս Մանր (Մանրայից)—385, 386, 404, 408, 428, 568, 574, 583, 614, 629, 661, 674

Մարի Պարոտ Ել—329

Մահմեդ Իլի—61, 274, 277, 461, 541—543, 546, 548, 658, 668

Մահմեդ Կաշա—64

Մարդ—439

Մարիս Պարզին Լ.—34

Մուստաֆայ Վ.—503

Մուստաֆայ ալ Խալիֆ—727

Մուստաֆայ Ել—260, 281

Մուստաֆայ 11—78

Մուստաֆայ 111—28

Մուստաֆայ Ռիշիֆ Գաշա—278, 281

Մուստաֆայ Կաշա Բաշարատ 62, 693

Մուրադան Լ.—16

Մուրադայիս Լ.—367, 418, 419, 454, 458, 588, 673

Մուրադայիս Լ.—548

Մուրադայիս Երարիկ—553

Մուրադ IV—72, 349, 674

Մուրադիկ Ն (Մուրադիկ-Կարսիկ)—149, 164, 248, 249, 693

Մուրադիս (Պրիոր Տեր-Հովհաննիսյան)—676

Յուկուրիկ Լ.—495

Յաղուրայիս Լ.—347, 350, 355

Յաղուրայիս Լ.—74

Յարադ—478

Յարադ Ե.—497

Յուդիֆուրի Լ.—133, 685

Յուդիֆուրի Լ.—338, 342, 427, 431, 434, 588, 675

Յուսուֆ Կաշա—350

Յուսուֆ-Ջիս Կաշա—107, 123, 661

Յուսուֆուրի Լ. Յիւրի—529

Յուսուֆուրի Լ.—531, 546

Նուարիկ Լիւրի—502

Նազարէթայիս—574

Նազար Խան—519

Նազարայիս Գ.—165

Նազարայիս (Նազարայից) Սա—158, 365, 393, 398—404, 408—411, 413—416, 453, 566, 570, 573, 575, 587, 589, 595, 629, 682, 672, 677, 688, 690

Նաթանիէլ Լ.—288, 690

Նաթանիէլ Երարիկ—437

Նաթանիէլիս Երար—9, 316, 320, 323, 325, 327, 340, 342, 343, 386, 369—371, 373, 375, 383, 388, 398, 400, 405—426, 428, 429, 433, 434, 436, 438, 441, 443, 446, 448, 450—453, 455—457, 463, 472—474, 522, 527, 534, 588, 608, 573, 575, 576, 578, 582—586, 614, 615, 618—620, 629, 631, 632, 635, 641, 667, 677—680, 688—690

Նաթանիէլիս Լ.—480

Նաթանիէլ Լ.—244, 248, 649

Նաշայիս Լ.—73, 349, 690

Նաշուրէն Բաշարատ—116, 121—124, 134, 368, 473, 519, 540, 545, 562

Նաշուրիս 111—243, 358, 359, 368, 386, 441

Նաշուր-Էր-Գիս—518, 637

Նաշուր-Գիս—680

Նաշուր-Գիս Գաշայիս Լ.—

Նաշուրիս—125, 126, 128, 661

Նիկիտիս Լ.—196

Նիկիտիս Լ.—498

Նիկիտիս Լ.—144, 160, 693

Նիկիտիս Լ.—170, 184

Նիկիտիս Լ.—121, 123

Նիկիտիս Լ.—583

Նիկիտիս Լ.—66, 690

Նիկիտիս Լ.—57

Նիկիտիս Լ.—9, 2—5, 39, 56, 74, 167, 159, 160, 162, 163, 183, 277, 286, 289, 301, 368, 370, 372, 376, 379, 473, 585, 690, 693

Նիկիտիս Լ.—570, 638

Նիկիտիս Լ.—64, 693

Նիկիտիս Լ.—380, 408

Նիկիտիս Լ.—114, 138, 144, 167, 185, 202, 204, 207—209, 212, 214, 219, 227, 228, 234, 235, 243, 244, 268, 271, 338, 398, 667, 669, 670, 692

Նիկիտիս Լ.—261

Նիկիտիս Լ.—545

Նիկիտիս Լ.—531

Նիկիտիս Լ.—515

Նիկիտիս Լ.—270, 293, 693

Նիկիտիս Լ.—372

Պատմության Ն.—552

Պատմ.—352

Պատկերի ի (նրեանսկի)—112, 113, 115, 119—151, 153, 154, 159, 160, 165, 167—170, 172, 173, 175, 184, 186, 190, 191, 201, 204, 205, 207, 211—213, 215, 216, 222, 229, 268, 269, 665—667, 694—696

Պատկերի ի —476, 481, 650

Պատկերի ի վ.—470, 685

Պատկերի ի Վ.—75, 394—396, 405, 406, 418, 574, 575, 582, 607, 620, 653, 674, 690

Պատկերի ի Վր.—560, 568, 570, 582, 583, 617, 629

Պատկերի ի Ռ.—364, 395, 399, 568 575, 576, 582, 615, 620, 621, 641, 668, 679

Պատկերի ի Ս.—574, 575

Պատկերի ի Փ.—568, 575, 595, 596, 615, 669, 690

Պատկերի ի լեր—474, 575

Պարթևի ի Ս.—544, 548, 658

Պարթևի ի Ն.—332, 448, 538, 632, 672, 676, 691

Պարսկական Վ.—151, 170, 191, 202, 372, 373, 630, 631, 695

Պարսկական Վ.—636

Պարսկական Նր.—608, 667

Պարսկական Ս.—132, 268, 682

Պարսկական Ս.—531

Պարսկական Ն.—376, 377, 576

Պարսկական Ս.—634

Պարսկական Ս.—326, 329, 330, 356, 358, 364, 366—368, 372, 432, 440, 441, 566, 578, 607, 615, 623—625, 631—633, 646, 667, 673

Պարսկական Ն.—594

Պարսկական Նր.—508, 585

Պարսկական (Պարսկական), Պարսկական—504

Պարսկական—333

Պարսկական Ս.—180, 203, 686

Պարսկական 550

Պարսկական պատմություն—33, 511

Պարսկական Ն.—523

Պարսկական Ս.—547

Պարսկական Սր.—330, 693

Պարսկական Ս.—62, 90, 328, 332, 333, 690

Պարսկական (Պարսկական) Պր.—498, 499, 500

Պարսկական Ն.—495, 496

Պարսկական Ս.—496

Պարսկական Ն.—497—498

Պարսկական—190

Պարսկական—562

Պարսկական—225

Պարսկական Պարսկական—572, 607

Պարսկական—333

Պարսկական—314

Պարսկական պատմություն—331

Պարսկական պատմություն Պարսկական—539

Պարսկական Ս.—10, 690

Պարսկական Ս.—564

Պարսկական Ն.—366, 689

Պարսկական Ն.—554

Պարսկական Ն.—327, 328, 348, 354, 690

Պարսկական Ն.—514

Պարսկական—186

Պարսկական Ս.—495

Պարսկական Ս.—163

Պարսկական (Պարսկական)—435

Պարսկական Վ.—113, 129, 140, 144, 181, 693, 694

Պարսկական Ս.—306, 336, 690

Պարսկական—119

Պարսկական Ս.—263, 584, 614, 618, 630, 670

Պարսկական Ս.—694

Պարսկական Ս.—501

Պարսկական—287

Պարսկական Ս.—487, 499

Պարսկական Ս.—620

Պարսկական Ս.—534

Պարսկական Ս.—186, 186, 186, 560, 585, 622, 692

Պարսկական Ս.—, Պարսկական—160—163, 167

Պարսկական (Պարսկական, Պարսկական—543

Պարսկական Ս.—329, 386, 387, 394, 428, 690

Պարսկական Ս.—591, 600

Պարսկական Ս.—, Ս.—, Ս.—, Ս.—, Ս.—, Ս.—

Պարսկական—240

Պարսկական—347

Պարսկական—35

Պարսկական Ս.—494

Պարսկական—196

Պարսկական Ս.—620

Պարսկական Ս.—514

Պարսկական—122, 299, 693

Պարսկական—599, 602

Պարսկական Ս.—548, 655

Պարսկական Ս.—154, 166

Պարսկական Ս.—75, 288, 688

Պարսկական—139

Պարսկական Ս.—Հայկական—502

Պարսկական Ս.—162

Պարսկական Ս.—167

Պարսկական Ս.—10, 224, 239, 256, 287, 685, 690, 694

Պարսկական Ս.—359

Թողեն Գ.—202, 215, 216, 226, 237, 635, 666
 Թողեն Գ.—61, 62, 694
 Թոկոմա Մ.—256, 271, 694
 Թոյեն-ժեկձեի Մ.—337, 694
 Թոռեաւոր Գ.—502
 Թոստոս Բէկ—127
 Թոստոս—390
 Թոկոյի ն.—128, 134
 Թոբենս—510
 Թոբո—155
 Թոսիւնյան ն.—335, 336, 338, 341, 427, 430—
 432, 435, 436, 442, 452, 578, 615, 646, 647,
 664, 675, 677, 850
 Թոսյուկիւյան Գ. (Թոդեոս Պողոսյան)—514
 Թոստո ժ. Ժ.—422, 426, 430, 619
 Թոստամ Մեղրոմ—545
 Խողոթյան Մ.—585
 Խալլանթյան Մ.—385
 Խաչակ Պարթե—638
 Խաչակ վարդապետ—269
 Խամյան Գր.—520
 Խաժսոնյան Սո.—251
 Խաժուկ ինեցի—594
 Խաչաթ-նովա—399, 582, 596, 597, 641
 Խաչա Պ.—131, 696
 Խանասարյան Մկ.—395
 Խանդիս Ժորժ—543
 Խանդյան Ք.—352
 Խաչվարթ—568
 Սափաւանյան Տ.—280, 541, 691
 Սարգիս Կիսարացի—305
 Սարգիս պատրիարք Վրդիանապոլսեցի—336,
 339, 539
 Սարգսյան Գր.—510
 Սարգսյան Ս.—69, 286, 681, 694
 Սարգսյան Լ.—586, 582, 628
 Սարգիսյան Ն.—530, 535, 536, 691
 Սարիւնյան Ս.—10, 691
 Սարսալ Գր.—332, 664
 Սարսյան Լ.—332
 Սաֆարյան Լ.—83
 Սաֆրաստյան Ք.—84, 377, 684, 685
 Սեբաստիանի—116, 122
 Սեբաստյան Ն.—503
 Սեբաստյան Պ.—503
 Սեբոս—592
 Սեզուի Կ.—255
 Սեյիմ 1 Յազուդ—64
 Սեյիմ 111—62
 Սեյիմ Խան—121
 Սեյիմ փայա—339, 340

Սեյիմ—550
 Սեյիմ Ն., ղեկարդիս—162, 188
 Սեն-Մարտեն—592, 664
 Սեն-Սիմոն Ք.—430, 576
 Սեռեֆէյան Ռ.—372
 Սերաֆիմ Լով.—504
 Սերեբրյակով 1—244
 Սերբո-Յոյովիչ—425, 426, 634
 Սերովի Կարեկի—212
 Սերովյան Լով.—655
 Սերովիչն (Սերովի Վիսնյան)—335, 386, 336,
 360, 430, 434, 435, 663
 Սեֆերովիկ—490
 Սերբի փայա—279, 673
 Սիդիկէյան Գ.—531
 Սիմայան Գր.—507
 Սիմեոն Լեւացի—542, 685
 Սիմեոնյան Պ. (Սիմեոնյան)—263, 390, 394,
 568, 575, 582, 677
 Սիմոն Մաքսուտ ընչ—372
 Սիմոնյան Գր.—645
 Սիմոնյաններ—645
 Սիպլադի—144
 Սիրանոյ—634
 Սիրուի Լ.—497
 Սյափէյակով Պ.—514
 Սկալովսկի Ք.—469, 694
 Սկալով Պ.—502
 Սկոտ Վալտեր—430, 566
 Սկրուդովսկի Ք.—155, 694
 Սմբատյան Մ.—652
 Սոփո Սոփո—391
 Սյուրմէյան Ք.—590
 Սյուրմէյան Ք.—552
 Սոկոլով Ի—78, 694
 Սոկոլով Ք.—510
 Սպասկի Ն.—255
 Սպարթոյան Լով.—531
 Սպարթոյան եղբայրներ—529, 532
 Սոյնեղիարյան Ս.—639
 Սոյնեղիարյան—490
 Սփանչյան Լ. (Սոյնիւնչ)—329, 330, 341—343,
 362, 363, 369—372, 414, 424, 429, 431,
 432, 434, 441—442, 449—458, 578, 582, 647,
 668, 676, 680, 687, 691
 Սվեյնիկյան—269
 Սահալով—127
 Ստեփանյան Ք.—243
 Ստեփանյան Գ.—10, 317, 326, 451, 565, 582,
 618, 632, 681, 691
 Ստեփանյան Գ.—678
 Ստեփանյան Խ.—660

Ղանփանոս Կաթնկոպուհ—57

Սահփուն Զաճեան—503

Սաթուրյա Մ.—496

Սրվանկայանց Գ.—90, 299, 300, 342, 367,

388, 374, 437—441, 589, 671, 672, 691

Ստրկյան—347, 348, 668

Ստրկյան ԲԿ—357

Ստրկյան Կանուխի—84

Ստրկյան Մ.—508

Ստրկյան Վ.—163, 188

Ստրկյան Դ.—114, 180

Ստրկյան Վ.—488

Ստրկյան Վ.—263, 560, 614, 617, 622, 623,

630, 665, 675

Ստրկյան—248

Ստրկյան Մ.—330, 355

Ստրկյան Մ.—350

Ստրկյան Վ.—679

Ստրկյան Մ.—74

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Ստրկյան Մ.—630

Տիգրանի Գ.—323
Տյուրքիայի Լ.—318
Տյուրքիաներ—317—319
Տյուրքիայի—672, 691
Տեղանունների Եր.—366, 372, 643, 647, 675
Տեղանունների Եր.—510
Տեղանունների Գ.—531
Տերմանի Եր.—126, 128, 132, 662
Տիգրանի Եր.—64, 685
Տրոսի Եր.—277, 654
Տրոսի Եր.—160, 182
Տուրքիայի—117

Տաղիսի Եր.—66
Տաղիսի—286, 324, 329, 437, 618, 669, 691
Տիգրանի Եր.—323

Տեղանունների Եր.—118
Տեղանունների Եր.—508
Տեղանունների Եր.—507, 508
Տիգրանի Եր.—115, 117, 119—121, 123, 127, 129, 660

Տիգրանի Եր.—69, 100, 355, 315, 695, 696
Տիգրանի—475
Տիգրանի Եր.—317
Տիգրանի Եր.—515
Տիգրանի Եր.—տեղանունների Եր.—248, 249, 251
Տիգրանի Եր.—492
Տիգրանի Եր.—23, 287, 365

Տաղիսի Եր.—315
Տաղիսի Եր.—207, 235, 236
Տաղիսի Եր.—329, 339, 341—343, 369, 429, 441, 442, 449—451, 588, 677
Տաղիսի Եր.—562, 592, 596
Տաղիսի Եր.—548
Տաղիսի Եր.—Տեղանունների Եր.—633
Տաղիսի Եր.—643
Տաղիսի Եր.—Տեղանունների Եր.—514
Տաղիսի Եր.—Եր.—514
Տաղիսի Եր.—Տեղանունների Եր.—577, 661
Տաղիսի Եր.—646
Տաղիսի Եր.—435, 503, 614, 686
Տեղանունների Եր.—317
Տեղանունների Եր.—328, 563, 576
Տեղանունների Եր.—576
Տեղանունների Եր.—588
Տեղանունների Եր.—588
Տեղանունների Եր.—104
Տեղանունների Եր.—128

Տեղանունների Եր.—365, 674
Տեղանունների Եր.—454
Տեղանունների Եր.—576, 617

Տեղանունների Եր.—165
Տեղանունների Եր.—634, 635
Տեղանունների Եր.—14
Տեղանունների Եր.—643, 644
Տեղանունների Եր.—364, 404
Տեղանունների Եր.—665, 691
Տեղանունների Եր.—356, 364
Տեղանունների Եր.—637
Տեղանունների Եր.—504
Տեղանունների Եր.—531
Տեղանունների Եր.—347, 667
Տեղանունների Եր.—316, 691
Տեղանունների Եր.—25

Տեղանունների Եր.—369, 370, 424, 457, 575
Տեղանունների (Տեղանունների Եր.—642
Տեղանունների Եր.—317
Տեղանունների Եր.—534
Տեղանունների Եր.—306
Տեղանունների Եր.—30
Տեղանունների Եր.—688, 307, 528, 527, 691
Տեղանունների Եր.—362
Տեղանունների Եր.—474

Տեղանունների Եր.—490
Տեղանունների Եր.—168, 170
Տեղանունների Եր.—515
Տեղանունների Եր.—196, 407, 425, 428, 452, 627, 693

Տեղանունների Եր.—17, 693
Տեղանունների Եր.—514
Տեղանունների Եր.—468
Տեղանունների Եր.—539
Տեղանունների Եր.—513
Տեղանունների Եր.—563
Տեղանունների Եր.—107
Տեղանունների Եր.—249
Տեղանունների Եր.—327
Տեղանունների Եր.—312
Տեղանունների Եր.—355
Տեղանունների Եր.—281, 283
Տեղանունների Եր.—353, 354
Տեղանունների Եր.—386, 386, 389, 341, 360, 360, 430, 432, 454, 425, 442, 452, 548, 586, 648, 669, 675, 681

Տեղանունների Եր.—474
Տեղանունների Եր.—243
Տեղանունների Եր.—594

Յրժիցիի ն.—161, 162

Օրմաւիյան Ռ.—373, 336, 339, 671, 691

Օսեհ Քոթէրո—578

Յարսիկատարյան Էդրալրեր 366

Յադին Ա.—223—225, 694

Յովհ-Աիի իւռն—166

Յովհ-Աիի շաւ.—114, 119, 123—125, 137, 138,

145, 156, 169, 185

Յառայաճյան Թ.—631, 624

Յառայաճյան Թ.—631

Յեյզույուն՝ շիւշա—32

Յերուհիան, Քարտեակ ԳԽ—68, 98, 304, 538
691

Յլոբիդալ—553

Յոսիի ն —646

Յրանց 11—516

Յրեղեթիքս—143

Յոսատ փաշա—244, 299, 366, 376, 379

Յուրյէ Շաղլ—422, 578

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ե Ր

Արաւարդ—156, 151, 159, 160, 201, 666

Արխագիւս - 13, 113

Արուդ - 504

Ազարակ, գլուղ—266

Ազնավազար, գլուղ—56

Ազրա - - 521

Ազուրիս, մահալ—15

Ազուրիս, ընդաթ - 337, 594

Ազաբազար—534, 536

Ազանա, զավուտ—65

Ազնաւ (փաշայութեան, վիշապիթ)—63, 65, 81,

67, 283, 287, 292, 306, 674

Ազնաւ, քաղաք—95—98, 103, 274, 302, 303,

305, 307, 309, 328, 368

Ադէի ձագ—551

Ադիս-Արմուս—545, 551

Ադրբեյջան—13, 167, 210, 220, 222, 227, 241,

242, 430, 481, 681

Ադրեւեանցիւն—63, 84, 188—192, 302, 311,

539, 667, 672

Ազատ զէտ, տե՛ս Փոքի Ղարաթիւիս

Ազատան, տե՛ս Փոքի Ղարաթիւիս

Աջոփի հով—178, 470

Այուդլար, տե՛ս Արուղաժ

Այսնիս (Այսնի), զավուտ—85

Այսնիքաւ, զավուտ—25, 63, 87, 167, 180

Այսնիքաւ, քաղաք—183, 252, 307, 667

Այսու-Դաւի 270, 670

Այսվերդի—34, 253, 263, 266

Այուսիս—274

Այրիստաւ, զավուտ - 85, 274

Այնքանիւրապու (Կուսարի, Գլուղի, Երթ-

կափան, իննիւնկանի)—46, 117, 118, 123,

124, 143, 192, 224, 235, 245—248, 251—

253, 258, 259, 262, 269, 270, 323, 372,

397, 570, 631, 635, 647, 649—651, 660,

661, 670, 671, 673, 678, 681

Այնքանիւրապու, զավուտ—209, 210, 226, 232,

293, 251, 674

Այնքանիւրապու—(274 էջուտ տպագրութեամբ Այնքանիւրապան պեղած է կարգույն Այնքանիւրապու)
—552

Այնքանիւրապու—98, 304, 481, 543, 544, 547, 656

Այնքանիւրապու, գլուղ—224, 225

Այթիթ—274, 580

Այթիթիւր, գլուղ—51

Այնիւրա-լուս, իսկուս—15

Այմա—675

Այմաւ, գլուղ—235

Այուդի, գլուղ—323

Այսնիքաւ, զավուտ—64, 81, 209, 221, 235

Այսնիքաւ, փաշայութեան—13, 63—65, 76, 81,

87, 89, 91, 92, 56, 180, 189, 283

Այսնիքաւ, քաղաք—77, 96, 123, 179, 181,

182, 185, 167—189, 192, 245, 246, 246, 251,

311, 312, 635, 667, 661

Այսնիքաւ 123, 132—134, 179, 181, 182,

187, 189, 192, 245, 248, 251, 311, 662, 667

Այսնիքաւ—34, 265, 678

Այնի-Արման, գլուղ—512

Այսն-զաւ—952

Այսնիքաւ, զավուտ—114, 118, 122—124, 126, 134,

180, 202, 224, 661

Այկա—274

Այն—29 94 95, 98, 101, 105, 116, 118, 322,

440, 536, 539

Այկաւաւաւ—521

Այնիքիւրապու—20, 50

Այնիքիւրապու, տե՛ս Այնիքիւրապու

Այնիքիւրապու, գլուղ—55

Այնիքաւ, գլուղ—228

Այնիքաւ—78, 790, 441

Այնիքիւրապու, զավուտ—64

Այնիքիւր—279

Այնիքաւաւ, զավուտ—68

Այնիքիւր, զավուտ—68

Աղջաղյանց, գյուղ—20

Աղջրվա—268

Աղբենի, գյուղ—228, 231

Ամասիա, դավառ—64, 87, 264

Ամարիա, քաղաք—95, 96, 99, 100

Ամարոթ, գյուղ—20

Ամերիկա—87, 101, 304, 307, 323, 330, 520, 562, 585, 670

Ամիդ դափառ, տե՛ս Գիարբեթի գոլփառ

Ամիդ քաղաք, տե՛ս Գիարբեթի քաղաք

Ամին—322

Ամստերդամ—101, 320, 560

Այգեռասան—83, 251, 664

Այդր, վիլայեթ—105, 528, 531

Այդըն, քաղաք—105, 528

Այնթափ ԿԱ, ՅՈՎ, ՅՈՂ, ՅՈՅ, ՅՈՅ

Այնուտ, քաղաք—504

Այտոս, քաղաք—511, 512

Անահն, գավառ—64

Անանուր—48

Անասյա—178, 183, 189, 667

Անասուրիա—61, 64, 80, 90, 156, 277, 278, 287, 293, 303, 317

Անարգուր—328

Անդիզակոթ, գյուղ—223

Անգլիա—62, 101, 114—116, 122, 123, 131, 132, 136, 137, 171, 176, 178, 183, 185, 189, 192, 243, 244, 246, 250, 275, 282, 283, 304, 306, 308, 318, 320, 359, 364, 370, 423, 464, 484, 531, 554, 661, 663, 670, 675

Անդուս, տե՛ս Անկարա

Անդուլիկա—7, 13, 14, 18, 32, 34, 35, 60, 119—116, 121—123, 132, 134, 136, 137, 140, 142, 143, 181, 189, 191, 195, 266—211, 215, 219, 220, 222—224, 227, 237, 298, 241, 242, 244—246, 248, 250, 251, 255—258, 260, 262, 263, 267, 268, 270—272, 327, 381, 386, 388—390, 400, 404, 468, 473, 475, 517, 559, 560, 654, 655, 667—670, 673, 686

Անհուր—355

Անի—46, 304, 556, 583, 651, 657

Անկարա—62, 539

Անկյուրիա (Անկյուրի, Գաղաթիս), տե՛ս Անկարա

Անկուր—274, 527, 552

Անտարակ—18, 21, 22, 24, 40, 125, 151, 152, 164, 165, 168, 670, 676

Ապարոս (Չափառ, Սառճյուլ)—14, 25, 46, 118, 123, 127, 138, 139, 142, 145, 150, 151, 153, 165, 166, 175, 192, 231

Ապուլիա, գյուղ—318

Ալաբրիա—13

Ալեմլի, գյուղ—512

Ալեռն, ժամայ—15

Առաջավոր, Առիա—531

Առիա—101, 186, 202, 293, 379, 399, 422, 425, 475, 523, 530, 562, 589, 604

Ասյաբեկ, գյուղ—537

Ասյանդուլ—134

Ասկարոն—128, 129, 132

Ասորիք—295, 328

Աստապատ, գյուղ—680

Ասորիսան, նահանգ—478

Ասորիսան, քաղաք—105, 214, 397, 462, 465, 470, 472—481, 560, 573—575, 587, 631, 654, 662, 663, 669

Ավաղկալ (Իլիալ), գյուղ 334, 355

Ավաղ Կերեկ—354

Ավետարան (Չանախի), գյուղ—141

Ավետարան—524

Ավուրիա—126, 177, 183, 189, 368, 454, 495, 501, 505, 508, 531, 554

Ավետարանական կապուցյան, տե՛ս Ավետարան

Ավետարան—Նահանգ, տե՛ս Ավետարան

Ավետարանական—13, 21, 52, 175, 516, 518, 520

Արար—Նահանգ, գյուղ—48

Արարիկ, գավառ—64, 87

Արարիկ, քաղաք—94, 95, 105, 303, 307, 543, 670

Արարած—151, 655

Արար, գյուղ—352, 553

Արարատ, լեռ—157, 162, 356, 414, 525, 606, 610, 623, 667

Արարատյան կապուցյան—24, 25, 115, 120, 131, 160, 390, 528, 530, 571, 651

Արարատյան Իրիկ—194, 206

Արարող 81

Արար, լեռ—32, 114, 117, 119, 123, 125, 129, 134, 136, 142, 150, 151, 153, 154, 160, 169—172, 202, 530, 620, 621

Արգիստիան—508

Արդուրի—169

Արդուրի, գավառ—64, 187

Արդուրի, քաղաք—182, 188, 190, 191, 676

Արդանուր, գավառ—64

Արդին—104

Արեթի, գյուղ—353, 354

Արդարյան, գյուղ—21

Արթիկ, գյուղ—121, 660

Արիկ, գյուղ—21

Արիկ, գավառ—64, 87

Արդանուր—Արդին—86, 100, 284, 304

- Բելի, հայկ. 15
 Բեհեմա, հունար. 547
 Բելթ Բիթար—553
 Բելթ Գեորգի—553
 Բելթ Զուգելն—553
 Բելթ Թերթիս—553
 Բելթ Թերթիս—553
 Բելլան—65, 274, 552
 Բելթոթ—296, 552, 554, 555
 Բելդեր—134
 Բելդերթոթ—517
 Բելդերթ, դավառ—64
 Բելդ-Ադի—543
 Բելլի—286, 288, 378, 442, 534, 555, 673
 Բեսարաբիս—134, 204, 214, 249, 386, 406, 481, 492, 503, 502, 577, 654, 655, 662
 Բերա—323, 328, 328, 565, 576, 631, 655
 Բերդապրան, գավառ Կարսի ժայռային լեռն—64, ևույն էջում Գիարթեթի փայտային թանկ—64, ևույն էջում Գիարթեթի փայտային թանկ
 Բերդապրանի գավառի կարգային թանկ
 Բերդապրան, գյուղ—323
 Բերդիս—643
 Բերդի, գավառ, խնամարան—64, 67, 87
 Բիթիս, տեղ և թանկ—64
 Բիթիս—527
 Բիթիս—225
 Բյուրական—18
 Բյուրականի լեռներ—72
 Բոդիս—նայն—671
 Բոհան—68, 277, 281
 Բուդո, գավառ—64
 Բոմբի—521, 524, 528, 527
 Բոսիս—282, 352
 Բոսոս—330
 Բոֆորի նեղուց—103, 122, 176, 275, 456, 671
 Բուրմանի կիրճ—185
 Բորթոթիկ—225
 Բորթոթի (դավառ, սուրճային լեռ, ուղի)—13, 17, 127, 131, 145, 208, 219, 251, 659
 Բոտան—485, 497, 488, 670
 Բյնի 241, 242
 Բոնակոթ—234
 Բոնակոթ—281, 292, 297
 Բուրդիս—550
 Բորի—153, 490
 Բրադի—504, 516
 Բրեթիս, տեղ և Բրեթիս
 Բրոսա 99, 100, 303, 306, 435
 Բուրեթ—նայն—508
 Բուրդան 97, 189, 300, 332, 484, 494, 499, 502, 503, 511—514, 621
 Բուրդան—102
 Բուրդան—133, 134, 177, 499—504, 562
 Բուրդան—494, 495
 Բուրդ—516
 Բուրդան—528
 Բուրդան—189, 311—313
 Բուրդան, տեղ և Բուրդան
 Բուրդան, գավառ—516, 518
 Կապա—495, 499
 Կապիդի—483
 Կապիդի փայտ—57
 Կապիդի, տեղ և Կապիդի
 Կապիդի, տեղ և Կապիդի
 Կապի—571
 Կապիդան, լեռ—14, 20—21, 25—28, 31, 36, 48—50
 Կապիդան, գյուղ—116, 119, 125, 150, 159
 Կապիդան—528
 Կապիդան, գյուղ—288
 Կապիդան, լեռ և Կապիդան—315
 Կապիդան, տեղ և Կապիդան
 Կապիդի փայտ (Նորդան Կապիդի)—504
 Կապիդանի լեռ—519
 Կապիդան, գավառ—537
 Կապիդան, գյուղ—537
 Կապիդան, գավառ—28
 Կապիդան, գյուղ—516
 Կապիդանի լեռ, լեռ—470, 481
 Կապիդան—504—511
 Կապիդան, լեռ—648
 Կապիդան, գավառ—65
 Կապիդանի—484, 488, 511
 Կապիդան, գավառ—64
 Կապիդան, լեռ—13, 16, 114, 118, 135, 660, 662
 Կապիդան, լեռ—127, 251, 660
 Կապիդան (Վանան, գավառ)—14, 28, 236—238
 Կապիդանի լեռ, գյուղ—231
 Կապիդանի—528
 Կապիդանի (գյուղ, տեղ)—42, 131, 134—137, 142, 151, 155, 162, 663
 Կապիդանի, լեռներ—15
 Կապիդանի լեռ, գավառ—651
 Կապիդան, գյուղ—21
 Կապիդանի—284, 304, 537, 538
 Կապիդանի, տեղ—537
 Կապիդան, լեռ—521
 Կապիդան, գյուղ—663
 Կապիդան, գյուղ—223
 Կապիդան—46, 251
 Կապիդան, գավառ—18, 209
 Կապիդան—121, 165, 647, 651

Գորիս, զեռախ—651

Գործոթ, գյուղ—83

Գրիգորիակույ—481—485, 487

Գուգարք—194

Գույակը—521

Գույն-Կապու—371, 660

Կուս-Կապու—315, 371, 565, 576, 665

Կուրու-Հումրույույ (Հոմար)—494

Գուրիս—13, 113, 247, 560

Կուրիս, Կապու—269, 210

Կուրույնյան—326

Կուրույան, գյուղ—21

Կուրույան—115, 135, 136, 369, 460, 481

Կուրույան—93, 103, 104, 294, 320, 527, 531, 541, 552—555

Կուրիս-Երուր, գյուղ—20, 50

Կանուր—122, 133, 134, 189, 244, 245, 249, 506

Կանուրյան վիլայիթ—283

Կանցիդ—495

Կասթին, մահալ—15

Կապու, գյուղ—257

Կարայակույ (Մահալ, Կապու)—15, 26, 34, 36, 53, 231, 235, 257, 674

Կարայիյազ (Մահալ, Կապու)—14, 28, 34, 175, 192

Կարսի-Փարսիկ, մահալ—14, 28, 48, 216

Կարդանի, Նիդուց—122, 176, 425, 661, 671

Կարու, Կապու—78

Կարս—521

Կապու, գյուղ—225

Կենի—521

Կենիակույ (Կենիակույ), գյուղ—166, 169, 666

Կենիակույ, մահալ—15

Կենի—11, Կենի—553

Կենիակույ 528

Կենիակույ, գյուղ 460

Կենիակույ, Կապու—209

Կենիակույ, Կանուր—721, 135, 662

Կենիակույ, Կանուր—210, 673

Կենիակույ, Կանուր—480, 661, 675,

Կենիակույ—551

Կենիակույ—83, 87, 89, 186

Կենիակույ—97, 102, 276, 302, 364

Կենիակույ (Կենիակույ, Կապու)—67, 88, 82, 283, 374, 376

Կը—280

Կենիակույ—102, 183

Կենիակույ, Կապու—63, 82

Կենիակույ, գյուղ 46

48—41

Կենիակույ, Կապու—64, 79

Կենիակույ (Կենիակույ, Կապու)—61—64, 68, 71, 76, 82, 86—88, 91—93, 279—281, 283, 284, 286, 287, 300, 322, 376, 543

Կենիակույ, Կապու—64, 67, 86, 55, 59, 100, 102, 105, 276, 302, 303, 307, 309, 328, 327, 379, 514, 515

Կենիակույ, մահալ—15

Կենիակույ—46, 224, 225, 251, 672

Կենիակույ, Կապու—64, 284, 317

Կենիակույ—481

Կենիակույ—498, 560

Կեն 424, 465—469, 471, 473, 474

Կենի Կենիակույ, Կենի Կենիակույ

Կենի Կենիակույ, Կենի Կենիակույ

Կենիակույ—521

Կենիակույ (Կապու)—394, 398, 566, 570, 575, 595, 608, 641, 667

Կենի—681

Կենի—55

Կենիակույ—461

Կենիակույ, Կապու—18

Կեն—504

Կենիակույ—61, 255, 274, 275, 277, 320, 324, 328, 348, 349, 367, 425, 461, 527, 537, 542, 548, 654, 656, 658, 659, 668

Կենիակույ—655

Կենիակույ (Կապու)—546—550

Կենիակույ, գյուղ—20, 241

Կենիակույ, Կապու—18, 129, 738, 142, 151, 251, 269, 660, 665, 680, 681

Կենիակույ, Կապու—18, 209

Կենիակույ, գյուղ—20, 241

Կենիակույ, Կապու—470, 481

Կենիակույ, Կապու—470, 485

Կենիակույ, Կապու—468, 478, 481

Կենիակույ, Կապու—79

Կենիակույ, Կապու—504—511

Կենիակույ, գյուղ—24, 25, 653

Կենիակույ—315

Կենիակույ—473

Կենիակույ, Կապու—65, 102, 537

Կենիակույ—76, 88, 94—96, 99, 100, 103, 105, 302—305, 307, 308, 311, 382, 531

Կենիակույ—467, 490, 492, 675

Կենիակույ—70, 97, 99, 101—108, 106, 121, 271, 274, 293, 394, 303, 306, 307, 309, 321—323, 330, 334, 335, 370, 395, 403, 418, 421, 422, 424, 425, 426, 430, 432, 440, 442, 445, 447, 454, 502, 523, 530, 531, 535, 546, 562, 577, 579, 592, 618, 644

Խվրդակյան Թուրքիա, տե՛ս Թուրքիա

Խրզնիկ (գավառ, սանլիկ) — 63, 87, 90, 254, 326

Խրզնիկ, բաղաբ — 96, 104, 102, 303, 305, 309, 322

Խրիզա — 579

Խրուսագճալ — 93, 94, 243, 322, 318, 339, 473, 540—542, 544, 563, 580

Խրևան — 14—17, 23, 26, 31, 32, 34—36, 41—46, 46—50, 52, 55, 57, 59, 121, 124—127, 129—132, 138—142, 144, 145, 149, 150, 154—160, 162—165, 167, 168, 170, 172, 173, 175, 180, 183, 201, 204, 205, 210, 214, 220, 229, 231, 232, 234, 237, 241, 242, 245, 248, 251, 252, 256, 258—260, 263, 269, 270, 269, 273, 397, 473, 499, 570, 571, 628, 631, 635, 636, 638, 647—653, 659—661, 663, 666, 668, 670, 672, 674, 676, 678, 680, 681

Խրևան, դավառ — 205, 207, 209, 210, 223, 224, 238, 251, 254, 257, 674

Խրևան, խանություն — 13, 14, 16, 18, 19, 25—27, 32, 41—43, 47—48, 118, 119, 123, 125, 126, 136, 164, 169, 170, 172, 205, 268, 665, 686

Խրևան, նահանգ — 210, 221, 225, 226, 228, 223, 239, 242, 254—256, 258, 267, 269, 350, 674, 676

Խրևան, սկրուդ — 207

Խիբատ — 101, 275, 588

Ձակաղիկ — 543

Ձանդեզուր — 15, 128, 135, 139, 144, 221, 225, 234, 239, 240, 251, 255—267, 662, 674

Ձանդերասար — 14, 20, 25—27, 31, 36, 48—51, 175, 228

Ձարուշատ, դավառ — 64

Ձիթուն — 8, 72, 73, 88, 96, 274, 301, 302, 305, 314, 329 340, 341, 347—370, 373, 377, 385, 384, 424, 428, 433, 440, 441, 443, 450, 457, 534, 584, 588, 615, 624, 625, 647, 662, 663, 667, 668, 672, 674, 678—680

Ձիթուն, դավառ — 65, 74, 75, 80, 83, 97, 303, 661

Ձրարգալ — 67

Ձիլի — 100, 105

Ձմատո — 553

Ձմատի վանք — 328, 553

Ձյունիկա — 10, 62, 69, 78, 101, 105, 302, 306, 319—323, 362, 363, 371, 424, 428, 436, 442—444, 447, 448, 450, 461, 519, 527—534, 536, 540, 549, 546, 559, 560,

566, 567, 577, 578, 582, 585, 586, 588, 633, 644, 650, 661, 664, 665, 668—672, 676

Ձոդ, դյուդ — 238

Ձոհարուի, դյուդ — 20

Ձուլիաբար, դյուդ — 20

Էվեյան Լող — 274

Էդիլ, հյուսիսէփոնյուն — 64, 79

Էդիսիա, դյուդ — 380

Էդիքի, տե՛ս Ադրիանոպոլիս

Էլար, դյուդ — 21

Էյուս, թաղ և Պոլսում — 326, 376

Էյմիաթի — 17, 21—24, 31, 34, 36, 37, 41, 42, 46, 48, 49, 56—58, 78, 94, 116—120, 125, 130, 145, 148, 148—154, 163—165, 204, 206, 214, 216, 217, 228, 229, 331, 366, 388, 399, 406, 473, 484, 481, 492, 562, 563, 593, 607, 608, 628, 636, 653—654, 662—664, 666, 670, 673, 674, 681

Էյմիաթի, դավառ — 221, 251, 252

Էսրարեդ, դավառ — 64

Էսֆերիդ, դավառ — 64

Էրզնիցան, տե՛ս Արզնիկա

Էրզրում — 23, 41—43, 46, 67, 77, 86, 90, 93, 94, 98—98, 103—105, 123, 181, 182, 186—188, 190—191, 235, 248, 249, 275, 296, 302, 303, 305, 307, 311, 312, 328, 323, 330, 368, 374, 377, 382, 437, 531, 536, 538, 649, 651, 655, 665, 667, 668

Էրզրում, դավառ — 63

Էրզրում (փայտյունի, վիշապի) — 63, 65, 72, 76, 81, 84, 87—89, 92, 96, 107, 150, 192, 230, 281, 283, 284, 286, 287, 289, 294—296, 376, 531

Էրկտե, դավառ — 64

Էրմենիտան, տե՛ս Էրզրումի վիշապի

Էվեդի, դյուդ — 664

Էտեա — 414

Ըսթուր-Բազարիկի (Ռադարիկի) — 511—513

Թալիկ — 23, 33, 52

Թալիկ, մահալ — 14, 28, 165, 193, 252

Թալիկ — 137, 138

Թալիկ, դավառ — 209

Թալիկ, խանություն — 13, 134, 135, 662

Թալիկ, մահալ Ղարաբաղում — 15

Թառա — 533

Թալիկի Ղալաղ, դյուդ — 235

Թալիկ — 41, 46, 86, 102, 103, 105, 107, 127, 132, 137, 151, 160, 168, 169, 172, 184, 516—518, 520, 637, 656, 666

Թիլիսի, տե՛ս Թիլիս

Բէյապուր—18, 46

Բէյապուր, գաղաւթ—18, 209

Բէհրամ—102, 115, 122—124, 136, 139, 169, 170, 184, 516—518, 520, 663, 664, 667

Բէրդասիւ—375, 488, 489, 490, 493, 573, 574, 638, 662, 663, 676

Բերք—369, 480

Բերքի—64

Բերքան, սանդակ 63

Բերքան, քաղաք 87, 303, 512

Բիւր, գաղաւթ—279

Բիւրիս—10, 18, 35, 41, 42, 46, 52, 103, 113, 115, 117, 118, 120, 123, 124, 126, 130, 137, 138, 140—142, 146—152, 159, 160, 185, 190, 203, 204, 209, 211, 212, 218, 220, 224, 236, 245, 251, 255—263, 268—271, 281, 282, 285, 286, 322, 361, 363, 369, 372, 384, 390, 393, 397, 399, 400, 410, 426, 441, 461, 473, 475, 519, 539, 540, 563, 567, 569—571, 573, 578, 582, 584, 586, 590, 596, 597, 607, 608, 610, 628—631, 634—636, 644, 654, 655, 660, 662—667, 669—677, 679—681

Բիւրիս, գաղաւթ—18, 209

Բիւրիս, նահանգ—210, 221, 281

Բիւրիս, գաղաւթ—279

Բորոն, սանդակ—63

Բոֆ Գարու—577

Բոֆրան, Կալան, գաղաւթ 63, 284, 667

Բոֆրան, տն Կիլիկիա

Բոֆրան—513

Բոֆրան, քաղաք—539

Բոֆրան, տն—101

Բոֆրան—7, 8, 13, 23, 33, 41—42, 61—64, 66, 68—70, 72, 74, 75, 83, 86—88, 91, 96—102, 105—109, 114—116, 121, 122, 124, 131—134, 136—138, 169, 176—183, 185, 189, 190, 192—194, 202, 206, 211, 212, 228, 243, 244, 246, 248, 249, 258, 269, 270, 272—275, 277—280, 282, 283, 285, 287, 296, 299, 293, 295, 296, 299, 301—304, 306, 311, 316—322, 324, 325, 327—331, 334, 341, 349, 352, 361, 364, 368, 369, 371, 372, 385, 389, 393, 404, 414, 416, 417, 418, 422—426, 429, 430, 432, 435, 437, 440, 443, 445, 446, 456, 475, 486—488, 492, 493, 500, 514, 515, 527, 529, 532, 534—538, 539—540, 543, 548, 553, 554, 561, 565, 566, 568, 585, 628, 644, 657, 659, 662, 665, 667—669, 672, 674—676, 679

Բոֆրան, Կալան—160, 168, 172, 175, 185, 189, 192, 204, 548, 666

Բոֆրան—247, 252

Բոֆրան, Կալան, Կալան—15

Բոֆրան, Կալան, տն Կալան Կալան—134

Բոֆրան, տն Կալան, Կալան

Բոֆրան, տն Կալան, Կալան

Բոֆրան, գաղաւթ—64

Բոֆրան—274

Բոֆրան—13, 16, 113, 660

Բոֆրան, Կալան 361, 462, 520, 527

Բոֆրան, Կալան—461

Բոֆրան, գաղաւթ—63

Բոֆրան, գաղաւթ—71, 60

Բոֆրան—320, 327, 364, 376—377, 392, 414, 428, 435, 443, 454, 470, 531, 635, 678

Բոֆրան, տն Կալան, Կալան

Բոֆրան, Կալան—452

Բոֆրան—130

Կալան—537, 539

Կալան (Կալան, Կալան)—352

Կալան—521

Կալան—103

Կալան—271

Կալան—577

Կալան, Կալան—20, 50

Կալան—521

Կալան—368, 354, 464, 494, 495, 654, 655

Կալան, Կալան—134

Կալան, Կալան—72, 301, 342, 352, 358

Կալան—461, 531, 553, 555

Կալան, Կալան—553

Կալան, տն—283

Կալան, քաղաք—305

Կալան, քաղաք—101, 163, 165, 320, 371

Կալան—105, 127, 183, 190, 192, 278, 320, 349, 376, 371, 396, 407, 414, 422, 424, 425, 430, 448, 468, 519, 520, 524, 530, 534, 550, 592, 666, 671, 677, 678

Կալան, տն Կալան

Կալան—13, 35, 54, 113, 117, 118, 127, 128, 131, 135, 140, 144, 164, 165, 191, 192, 224, 639, 662, 672, 683

Կալան 495

Կալան—360

Կալան, Կալան—15

Կալան, Կալան—93

Կալան, Կալան—323

Կալան, Կալան—322

Կալան, Կալան, Կալան, Կալան—315, 326, 367, 567, 631, 644, 661, 675

Խառնակ, գյուղ—53
 Խառնակ, դուռ—231
 Խարադան, զափառ—282
 Խարբերդ, դավառ—64, 276
 Զարբերդ, վերայեն—283, 284, 287—289
 Խարբերդ, քաղաք—96, 98, 275—276, 284, 302,
 304—307, 330, 441, 670
 Խարկով—480, 483, 489
 Խերթիք, ամրոց—182
 Խերթի, Խաչանդ—478, 483
 Խիդան, դավառ—61, 64, 67, 289, 301
 Խիվա—102
 Խյւթ, դավառ—64, 87
 Խյւթ, քաղաք—300
 Խյդարաքիյան, տե՛ս Փոքր Ղարաքիյան
 Խուր, դավառ—63
 Խնձորեն, գյուղ—283
 Խեթերակ, գյուղ—128
 Խեռն, դավառ—63, 72, 87, 156
 Խոյ—52, 169, 516
 Խոցար (Խաչմուղի), դավառ—64, 67, 261, 673
 Խոցան, դավառ—64
 Խուրի, րիդ—134
 Խոք, մահալ—15, 34
 Խուր—197, 291, 292
 Խուրդափարա, մահալ—15
 Եւայկա—192
 Կազան—399, 595, 672
 Կալկաթ—363, 521—527, 559—561, 574, 578,
 578, 604, 655, 656, 661, 664, 673
 Կախեն—13, 246
 Կաշիք—481, 542—545, 547, 548, 656, 658,
 674
 Կաղզի—46, 64, 252
 Կալիքի—667, 680
 Կալմառա—502
 Կանդակ, տե՛ս Կրեան կղզի
 Կանուր, քաղաք—504
 Կապան, մահալ—15
 Կապան-Մատեն—103, 304, 318
 Կսառնա Յամա, տե՛ս Էղեֆնա
 Կասպականի մարզ—209
 Կասպիք ծով—114, 173, 390, 473, 479, 480
 Կափան—514
 Կափարտ—266, 674
 Կարադիդի—131, 686
 Կարաթաղ—528
 Կարա-Ղառախ, գյուղ—48
 Կարալար, մահալ—15
 Կարթրասար, մահալ—14, 20, 25—27, 31,
 36, 48, 49, 51, 176

Կարին, տե՛ս Էրզրում
 Կարին, գյուղ—26
 Կարնիս, գյուղ—229, 304
 Կարնի, մահալ—551
 Կարմիր վանք—93
 Կարմիր վանք, Կախիսանում—53
 Կարշիակ—528
 Կարա, զափառ—64
 Կարա, դուռ—245
 Կարա, փառալույսի—18, 25, 63—65, 81, 87,
 92, 115, 118, 180, 283, 660
 Կարա, քաղաք—43, 43, 46, 52, 64, 77, 123,
 129—182, 185—188, 190, 191, 235, 245—
 249, 251, 284, 287, 308, 323, 649, 667,
 676
 Կասարի, զափառ—63, 65, 93
 Կեռարի (Կալալույսի), վերայեն—63, 65,
 99, 266, 347
 Կեռարի, քաղաք—94, 95, 99, 101, 104, 165,
 305, 306, 308, 320, 451, 538, 539, 543,
 659, 664, 667
 Կենիվ փառա, քաղաք Կ. Պոստ—315
 Կերտի (Կալալույսի)—512
 Կերտ—473, 487, 492
 Կիլ-Կալա—49
 Կիլիկի—61, 63, 68, 70, 78—80, 82, 87,
 95, 98, 223, 274, 277, 286, 282, 283, 301,
 323, 328, 329, 348, 349, 351, 352, 358—
 360, 362, 362, 365, 366, 370, 371, 374,
 380, 482, 441, 454, 455, 531, 535, 554, 594,
 615, 647, 668
 Կիլի, բերդ—134
 Կիլար—274
 Կիլարի—677
 Կիլիկի, զափառ—64
 Կիլարի, գյուղ—323
 Կիլ-Կիլարի, գյուղ—20
 Կլու—510
 Կլարի, տե՛ս Պարիս
 Կլարի, քաղաք—538
 Կարդի—512
 Կոկիս—347, 350
 Կոզ—32—34, 46, 48, 49, 263—265, 268
 Կոնստանդնուպոլիս, գյուղ—224
 Կոնստանդնուպոլիս—489, 500
 Կոնստանդնուպոլիս, Կ. Պոլիս, Պարիս—89, 72,
 73, 78, 86, 90, 93, 94, 96, 101, 103, 105,
 116, 122, 176, 188, 244, 250, 275, 279,
 278, 283, 286, 281, 297, 300, 302, 305—
 307, 311, 315, 316, 318—322, 334, 336—
 338, 343, 349—351, 358—363, 365—373,
 376—379, 393, 413—415, 424, 425, 428,

431, 432, 436, 437, 440—442, 448—451,
454, 456, 461, 474, 489, 494—496, 503,
505, 514, 527, 535, 536, 540, 541, 543—
545, 550, 559, 560, 563—567, 573, 574,
576, 582, 583, 585—588, 591, 595, 597,
614, 628, 631—633, 643—646, 655, 657, 658,
661—681

Կովկաս—114—118, 122, 126, 133, 137, 138,
140, 141, 146, 157—159, 161, 178, 180,
186, 192, 193, 204, 207, 210, 211, 219, 220,
222, 235, 239, 242, 244, 245, 249, 252,
272, 364, 365, 368, 368, 389, 391—394,
399, 421, 423, 424, 426, 468, 470, 475, 480,
488, 489, 561, 565, 569, 628, 634—637,
643, 659, 660, 662, 663, 666, 668, 672,
681

Կովկասյան լեռնաշղթա—14, 129

Կովկասյան մարզ—478

Կոստյո—653

Կորադինգ, դուր—235

Կորդվաց լեռներ—279

Կորյինի, գյուղ—28

Կսկիսկ, գյուղ—288

Կրաչովա, գաղաթ—499, 500

Կրեոն ձգդի—274, 282, 352

Կրիսթոս—14, 15, 20, 21, 27, 28, 43, 48,
49, 143, 175

Կրկուդաթ—528

Կուրա, տե՛ս Գուրա

Կուրան—489

Կույր, գաղաթ—64

Կայնիվը—76

Կեռապատ, գյուղ—128

Կուսինա—661

Կուր, գետ—114, 123, 125, 169, 282

Հազգո, գաղաթ—64

Հալեպ—59—100, 102, 103, 274, 302, 304,
306, 307, 328, 358, 527, 531, 551—554

Հալեպ վիլայեթ—297

Հալիսթոր—266, 677

Հաղպատի վանք—146

Հաճեր—88, 88, 95, 98, 802, 104, 309, 323,
351, 366, 879

Համադան—518, 517, 663, 663

Համալու, գյուղ—142, 251

Համգալիմեթ գյուղ—224

Համշեն, գաղաթ—107

Հայաստան—11, 13, 15, 25, 36, 64, 80, 85,
113, 117, 121, 166, 167, 162, 163, 167, 171,
173, 183, 185, 189, 202, 204, 227, 250, 283,

275, 280, 301, 321, 322, 367, 368, 370, 371,
373, 374, 382, 383, 393, 396, 398, 404,
410, 418—420, 423—424, 436, 439, 440,
455, 446, 454, 456, 457, 462, 473, 484,
498 513, 530, 537, 539, 559, 562, 571,
575, 579, 583, 589, 592—594, 596, 600—
604, 605—611, 615, 621, 624, 625, 641,
642, 647, 652, 653, 656, 670, 673, 679,
681

Հայդարաթ—521, 523

Հայկական քարաբազմիցակ—102

Հայկական Կիլիկիա, տե՛ս Կիլիկիա

Հայկական մարզ—162, 173—175, 180—182,

186, 191, 193, 204—209, 212, 215, 217,

218, 226, 228, 229, 236, 237, 255, 258,

259, 269, 640, 667—669, 671

Հայդ, ձոր—279

Հանի, գաղաթ—64

Հայիյար, գյուղ—22

Հայի-օղու-Քաղաքիկ (Դորդիկ, Տորոսիկի),
քաղաք—511

Հաթհա վանք—653

Հասան ձոր, Դարաղազում—520

Հասան-Ղալա, քաղաք—166

Հասան-Ղալա, վանք—93

Հարավային Ադրբեյջան—163

Հարավային Բուլղարիա—189

Հարավային Հուսսանոս—68, 79, 82, 84, 102,
277, 278, 280

Հարավային Պարսկաստան—516

Հարավային Ռուսաստան—320, 383, 466, 573

Հարսու, գյուղ—553

Հեյսինիկ—619

Հեթեղդինա—352

Հեթյարի—67, 82, 277, 278, 283, 284

Հին Ղրիմ (Կուրիսի) 496—492

Հինի-Փեռ, գաղաթ—64

Հյուսիսային Ադրբեյջան—121, 135, 138

Հյուսիսային Աֆրիկա—202

Հյուսիսային Իտալիա—669

Հյուսիսային Կովկաս—901, 351, 386, 462, 469,
470, 473, 474 481, 654, 671

Հյուսիսային Պարսկաստան—516

Հեղկաստան—10, 101, 103, 123, 157, 320, 413,
421, 462, 515, 521—528, 531, 551, 560 568,
575, 579, 580, 582, 591, 604, 654

Հեյնել (Կուսովսկի) —502, 574, 655

Հուլիսիկ—101, 307, 331

Հոմա—274

Հոմ—320, 328, 329, 367, 449, 510, 679

Հրազդան, գետ—36, 118, 154, 648—649

Մեթոք—288

Մխոհդար, բաշաք—516

Մխլախ—644

Մխնարյովկա (Մխնիանա) —224

Մխրթովան, գավառ—79

Մխրթարիկն, գավառ—64

Մխչազետք—102, 293, 328

Մխրագյուղ (Սրբագյուղ), Բաղամա Կ. Պոլսում
—315, 326, 565, 631, 655, 667

Միջերկրական ծով—176, 323, 359

Միլիկ Արևելք—211, 256, 270—272, 551

Միլիկ Բոյ-Նորագյալ, գյուղ—245

Միլիկի, գյուղ—512

Միլիանան—34, 267

Միրաք, գյուղ—138, 142, 143, 167, 666

Մյո ղաշու—228

Մարգուկ—397, 465, 470, 476—478, 480, 481,
573, 631

Մուրադիան—134, 177, 190, 244, 481, 483,
494—499, 505, 670

Մուրադական, Միլ—481, 655

Մուրդու-Վալաքիա—501, 502

Մուկա—54, 71, 80, 83, 277, 279—281, 283,
292

Մուկիկ—10, 103, 203, 270, 307, 361, 372,
375, 384—386, 397, 399, 401, 406—408,
410, 413, 426, 462—464, 469, 474, 483, 559,
560, 567—570, 572, 573, 575, 576, 583,
590, 591, 595—597, 599, 629, 654, 655,
661—663, 667, 669, 673, 674, 677, 678, 681

Մսուրու—62, 100, 105, 282, 286, 307

Մուգան—138

Մուղանիկ, գյուղ—51

Մուղիկ—16

Մուլ, գավառ—64, 87, 71, 82, 93, 187, 277,
280, 284, 200, 323, 374, 376, 589

Մուլ, քաղաք—8, 61, 83, 85, 90, 102, 186,
281, 289, 291, 302, 307, 308, 322, 341, 437,
440, 583, 676, 679

Մուստաու-չալ, գետակ—651

Մուսադուղ—552

Մուրմուկ, գյուղ—223

Մարիկ, գյուղ—223

Մարթա—487

Մարտ, գյուղ—513

Մասիկ—122, 134, 481, 485, 497—499, 656

Մարբուլա, գյուղ—228

Մազեմդիկ (Շորմու), գյուղ—224

Մախուկովկա—471

Մախիչեան, գավառ—205, 207, 209, 210, 228,
229, 264, 257, 674, 680

Մախիչեան, խանություն—13, 15, 26, 35, 52,
53, 116, 117, 123, 125, 126, 136, 163, 170,
172, 205, 228, 268, 666

Մախիչեան, խանութ—15, 175

Մախիչեան, քաղաք—14, 26, 32, 34—36, 43,
46, 52, 53, 124—126, 133, 150, 151, 159,
168, 175, 205—207, 230, 243, 251, 252, 258,
263—265, 270, 661, 666

Մահեա (Մահիկ), գավառ—63

Մալուրիկ—176, 183

Մարիման, գավառ—64

Մեապուլ—414

Մեդուլիկ, գյուղ—454

Մեդիկ Ախա, գյուղ—225, 231

Մեդիկ Աղապուս—543—544

Մեդուլիկ Բուրախ—247

Մեդիկ—278, 671

Մեդիկ Աղապուս—103, 270, 469, 475, 480

Մեդիկիկ, գյուղ—224

Մեդիկիկ, գյուղ—224

Մեդիկիկ, քաղաք—305, 450

Մեդիկիկ (Բուրախ), գավառ—296, 534—537,
670

Մեդիկ, փաշայություն—55

Մուլալ—492

Մուր-Միլիանովկա, գյուղ—224

Մուլիկիկ—469

Մուլիկիկ—468, 469, 471, 483

Մուրադուղ, գյուղ—652

Մուրաշեան—323

Մուր Բալազետ, գավառ—210, 225, 231, 235—
258, 263, 270, 397, 647

Մուր Բալազետ, քաղաք—224, 236—238, 251,
263, 270, 397, 647

Մուր-Մախիչեան—214, 369, 373, 388, 395, 397,
405, 406, 413, 462, 465, 474, 481, 482,
486—489, 473—575, 619, 621, 628, 631,
654, 655, 662, 667—669, 678, 679

Մուր-Մուղա—462, 516—518, 520, 561, 656, 663

Մուրք—648, 653

Մուրիկ—18, 188

Մահ-Մուլաղ, բերդ—129, 130

Մահրիկ, գյուղ—225

Մալիկ, Մահանգ—210, 673

Մալիկիկ, քաղաք—18, 138, 209, 214, 251, 252,
397, 672

Մալ, տեղ—Մալիկիկ

Մալուրիկ—265, 266

Մալիկիկ—13, 17, 46, 118, 127, 131, 135,
140, 219, 660, 662

Մալիկիկ—141, 142, 144, 665

Մալիկ, գետ—147

Պրուսիա—277, 366, 554

Պրոտ, գետ—62, 134, 179

Պուրսա, տեղ և քաղաք

Ջալալադդին 142, 143, 145, 224

Ջահան (Ջեհան), գետ—72, 351, 356

Ջամբազը, գյուղ—512

Ջանգիլի—163

Ջանիկ, զավառ և վանքի փառ.—64

Ջանիկ, սանջակ—537

Ջարո-Ռեդուկան—210

Ջավախկի, զավառ և գ

Ջավախքի, ծառայ—15

Ջարխիք, գյուղ—225

Ջաֆարաբադ, գյուղ—24, 47

Ջիրի, քաղաք—552

Ջեղիք—64, 67, 68, 275, 277, 281, 283, 284

Ջերմիկ, զավառ—64

Ջերմիկի, զառ—346, 351, 354, 668

Ջըրըրը, գյուղ—245

Ջիբուրի 551

Ջիվանդի, ծառայ—15

Ջյուլի 553

Ջրարեր, ծառայ—15

Հոյաժերի—64, 67, 68, 82, 87

Հոյաժի (Հոյաժի) 688

Հոյաժի—584, 589, 510

Հոյաժի—499

Հեռու-Ռուսիա—150, 159, 162, 666

Ռազդրադ 511, 512

Ռեշտ—137, 517

Ռինդ, գյուղ—674

Ռեդուկի, գյուղ—225

Ռշտուկյան լեռներ 279

Ռոդոստո (Ռեդոստո) 539, 546

Ռոման, քաղաք—485, 497, 499

Ռոմանով—485, 489—491, 493, 488

Ռոմանով—287, 317

Ռոմանիկ—485, 497, 504, 654

Ռոմանիկի կաթնաթխի, տեղ և Ռոմանիկ

Ռուս-Պարսիկ, գյուղ—224

Ռուսի (Ռուսի) 183, 499, 501, 502, 511 - 513

Ռուսաստան—7, 10, 13, 14, 17, 18, 41—43, 56, 82, 87, 103, 104, 108, 113—117, 121—124, 131, 141, 152, 158, 170—172, 176—180, 183—185, 189, 190, 198—199, 201—206, 211—214, 215—222, 223, 228, 238, 241—244, 246, 249, 250, 254, 255, 257, 258, 262, 263, 267—270—272, 275, 280, 284, 290, 293, 307—309, 311, 323, 327, 363.

359, 361, 363, 364, 366, 368, 370, 373, 376, 381, 383—389, 392—393, 395—399, 402—405, 407, 408, 413, 415, 421—426, 430, 433, 434, 436—439, 445, 459, 470, 472, 474—477, 480, 482—485, 492, 501, 512, 515, 517, 518, 523, 525, 531, 538, 551, 554, 559, 560, 567, 568, 570, 576, 595, 597, 611, 631, 640, 647, 650, 651, 654, 658—662, 666, 667, 669—672, 675

Ռեմոնդի—275

Ռաբիու, ծառայ—14, 20, 26, 48

Ռադարով, գյուղ—237

Ռալմաստ—169, 516, 663

Ռայնիկ—303

Ռադուկ, զավառ—64

Ռալմաստ, քաղաք և գ. Պարսիկ—326, 328, 451, 564, 577, 586

Ռալմաս—274

Ռալմաս (Ռալմաս), զավառ—65

Ռալմաս—56, 105, 307, 371, 537, 538, 674

Ռալմաս—504

Ռալմաս—67, 70, 71, 80, 83, 97, 179, 281, 291, 292, 297, 301, 305, 352, 679

Ռալմաս, զավառ—64, 71, 80, 83

Ռալմաս-Ռուս, քաղաք և գ. Պարսիկ—657

Ռալմասիկի կառավար—470, 667

Ռադարապատ, քաղաք—43, 46, 47, 50, 53, 143, 145, 153, 154, 159, 160, 162, 164, 165, 167, 168, 201, 234, 251, 252, 268, 666

Ռադարապատ, ծառայ—14, 20, 25, 27, 36, 43, 175

Ռադարապատ, քաղաք—287

Ռալմասիկի Ռալմաս, գյուղ—51

Ռալմասի, դեղ—536

Ռեդարապատ, զավառ—64, 79, 87, 93, 187, 323, 535, 536, 668

Ռեդարապատ (փառաշուքի, վերջին) 63, 64, 81, 87, 88, 91, 92, 98, 280, 283, 284, 296, 289, 296, 539

Ռեդարապատ, քաղաք և գ. 94—96, 99, 103, 105, 275, 284, 287, 302, 303, 307, 309, 312, 352, 531, 564

Ռեդարապատ, քաղաք—14, 20, 28

Ռեդարապատ, քաղաք և գ. Պարսիկ—315

Ռեդարապատ, գյուղ—224, 225

Ռեդարապատ—521

Ռեդարապատ (Ռեդարապատ)—504, 509, 510

Ռեդարապատ—134, 177, 150, 300, 339, 505, 668

Ռեդարապատ, գյուղ—20

Բիրթին—504
 Բիրթր—38, 407, 444, 470
 Բիխտրիա (Բիխտրե)—189, 244, 282, 495, 511, 513
 Բիմֆեդուպոլ—487, 490, 492, 673
 Բիռիսյան—524, 674
 Բիռնոյ—244, 246, 644, 675
 Բիռնաբ, դափառ—64, 277
 Բիռն—546
 Բիս—65, 68, 70, 366
 Բիռնան, ժառանգ—15, 121
 Բիռնոսդան—259
 Բիրնետ—494
 Բիրթա—98, 274, 278, 293, 347, 549, 558, 461, 551, 555, 671
 Բյիթին—57
 Բվլոսթաբ, Բաղամաս և. Պոլսոմ—67, 303, 315, 326, 372, 333, 560, 564, 567, 577, 655, 671—674
 Բղերդ—102, 282, 286, 289
 Բղնախ—18, 46, 677
 Բլունիթ—194, 652
 Բլուրմեյ—65, 107
 Բոդանյուդ—186, 186
 Բոֆիա—511—513
 Բուռնան—517, 656
 Բալեր—63
 Բվադ, առև Բերսուսիս
 Բվիշտուլ (Բիստուլո)—513
 Բտապրուպոլ—369, 489, 470, 481, 635
 Բտոկչուլ—592
 Բտորին Խոն, դափառ Բժ
 Բրերուր—528
 Բրերդ Հանդրյանի ղեկն (Բրուստրեմոմ)—93, 540, 541, 553
 Բուրաշ—492
 Բուրադ—491
 Բուհիդ—543
 Բուհիդի քրտեղը—303, 681
 Բուռնախ—552
 Բուրնյանին, իշխանություն—67
 Բուրնան—127
 Բուրա Բառնապար, Բաղամաս և Պոլսոմ—315
 Բուրաթի—132, 182, 244, 249
 Բուրափա—494, 656
 Բուրաթ—521
 Բ Երան լեռ—526
 Բ. Հրեշտակույն, Բաղամաս և Պոլսոմ—315
 Բ Ղազար (Կղզի, վանք)—287, 561, 562, 582, 591, 627, 640
 Բ Նիկոյանի ամբողջ—189, 244

Բուրաթուր—14, 26, 25, 27, 28, 31, 36, 48, 49, 51, 52, 175, 197, 207, 251, 252, 570
 Բնանա լիճ—50, 146, 142, 192, 224, 652, 672
 Բնանա վանք—231, 260, 680
 Բնաստապոլ—248, 249, 469, 644, 675
 Բն գնա—65, 107, 537
 Բն Բոմ—101, 102, 114, 178, 178, 179, 183, 166, 169, 246, 249, 275, 390, 539, 659, 667
 Բնեռնի, գաղառ—64
 Կալաթիա (Կալաթիս)—134, 172, 150, 244, 483, 496, 497, 498—502, 505, 664
 Կաղաթապապոլ—15, 22, 24, 26, 31, 44, 49, 58, 251, 252, 653
 Կալոյ Լոր—145
 Կան (Դոման, առեղծ)—64, 79, 83, 284
 Կան (Կալաթիս, Կալաթիս)—63—65, 67, 68, 76, 82, 87, 88, 92, 180, 279, 281—283, 360, 367, 375
 Կան, քաղաք—8, 67, 68, 82, 88, 90, 95—98, 102—104, 107, 185, 186, 277, 280, 281, 290, 296, 298, 302, 304, 307, 309, 311, 322, 370, 361, 363, 373, 375, 382, 437, 441, 588, 635, 664, 688, 671, 678, 680
 Կանադ, գյուղ—516
 Կանան—153, 511—513, 515
 Կանիկիա, գյուղ—481, 483, 484
 Կաստրոպան—61, 62, 85, 90, 107, 276, 277, 280—282, 288, 289, 291, 299, 300, 306, 323, 341, 372, 374, 377, 394, 443
 Կաստիկան—327, 328, 582, 588
 Կարապա լեռ—284
 Կարապա վանք—78, 53, 290, 374, 437, 438, 440, 441, 563, 588, 678, 677
 Կարանդա—15, 141
 Կեդրոստար—13, 25—26, 36, 48, 49, 175
 Կեդրոստ—150, 155
 Կեդրոս—414
 Կեդրոս (Բրաթիկոս, Կեդրոս)—500
 Կեդրոսի—101, 103, 320, 387, 410, 427, 430, 436, 531, 541, 566, 562, 567, 572, 574, 577, 580, 585, 596, 592, 596, 599, 614, 627, 640, 644, 650, 660, 662—665, 669, 670, 672
 Կեդրոս, Կեդրոս, գյուղ—225
 Կեդրոս Բադ-Բուրադի—245
 Կեդրոս Երկրորդ—347—544
 Կեդրոս Երկրորդ, դափառ—64
 Կեդրոս 591
 Կեդրոս—513
 Կեդրոս—76, 96, 365, 427, 436, 501, 511, 519, 531, 541, 562, 662, 673

Վերականգնող—222

Վիագրիկավկա—475, 486

Վիագրիկեր—270

Վլադկա—385

Վոյնյա—475

Վոսկրեսենովկա, գյուղ—224

Վերականգնող—470

Վերականգնող, գյուղ—224

Վերականգնող—13, 17, 18, 23, 33, 37, 42, 46,

54, 113—116, 118—121, 123—126, 132, 134,

135, 138, 146, 149, 182, 201, 203, 207, 210,

214, 222, 235, 242, 267, 268, 363, 376, 423,

480, 523, 635, 659—662

Վերականգնող, գյուղ—209, 671

Տաղանդոգ—466, 468—470, 473

Տաղանդ, մահալ—15

Տաղանդ, տեղի և թուրքեր

Տաղանդ—470

Տաղանդիկան Նախնոգ—478, 488, 492, 493

Տաղանդ—72, 73, 179, 275, 359, 363—367,

370, 450, 594

Տաղանդ (Տաղանդ) —65

Տեղանդ—495, 497

Տեղ, գյուղ—239

Տեղ—Ջոթ—344

Տեղանդ—Ջոթ—495, 499

Տեղանդ, Տեղանդ—497

Տեղանդ—181, 583

Տեղանդ—62, 124, 131, 661

Տեղանդ—504

Տեղանդ, գյուղ—656

Տեղանդ, գյուղ—504

Տեղանդիկան—495, 497, 500, 504—511

Տեղանդիկան, Տեղանդ—181—184, 186, 271, 272,

275, 307, 309—311, 322, 489, 537, 588

Տեղանդիկան, գյուղ—283, 537

Տեղանդիկան (Տեղանդիկան, Վերականգնող) —63, 65,

83, 87, 89, 91, 107, 280, 283, 284, 537, 588

Տեղանդիկան—495

Տեղանդ—531, 562

Տեղանդ, գյուղ—63, 72

Տեղանդ—500, 503

Տեղանդ—545

Ռեղանդ, գյուղ—65

Ռեղանդ, տեղի և Ջեղանդ

Ռեղանդ, գյուղ—47

Ռեղանդիկան—512

Ռեղանդիկան, գյուղ—79

Ռեղանդ, գյուղ—20

Ռեղանդ, գյուղ—79

Ռեղանդ—52, 165, 516

Ռեղանդ—62, 65, 99, 676

Փաթանա—521

Փաթանա—13, 17, 18, 37, 113, 117, 118, 120,

125—128, 131, 132, 135, 138, 140, 142,

144, 145, 164—166, 191, 231, 235, 237,

266, 659, 660, 662, 665, 670

Փաթանա, տեղի և Փաթանա

Փաթանա, գյուղ—669

Փաթանա—552

Փաթանա—10, 96, 105, 116, 124, 249, 278, 305,

320, 334, 358, 359, 363, 366, 367, 370, 371,

387, 388, 410, 415, 416, 425, 430, 434, 436,

441, 443, 447, 455, 493, 496, 519, 520, 550,

578, 588, 591—594, 643, 652, 662, 664,

665, 669, 674, 676—679, 681

Փեղանդ, գյուղ—516, 518

Փեղանդիկան—266, 674

Փեղանդ, մահալ—15

Փեղանդ—133, 179, 183, 189, 667, 680

Փեղանդ (Փեղանդ, Փեղանդ) —64, 81

Փեղանդ, Փեղանդ—63, 76, 87, 98, 105, 106, 248,

275, 279, 286, 302, 303, 322, 328, 330,

530, 666, 681

Փեղանդ, Փեղանդ—286, 328, 330

Փեղանդ, Փեղանդիկան—118, 124, 139, 140, 235

Փեղանդ, Փեղանդ, գյուղ—276

Փեղանդ, Փեղանդ, տեղի և Փեղանդիկան

Փեղանդիկան—49, 118, 119, 164, 667, 663, 662

Փեղանդիկան—353, 354

Փեղանդիկան, տեղի և Փեղանդիկան

Փեղանդիկան—13

Փեղանդիկան, գյուղ—225

Փեղանդիկան—543

Փեղանդիկան, գյուղ—516

Փեղանդիկան—353

Փեղանդ—336

Փեղանդ, գյուղ—64

Փեղանդիկան, տեղի և Փեղանդիկան—63, 300

Փեղանդիկան (Փեղանդիկան), տեղի և Փեղանդիկան—63, 539

Փեղանդիկան—430

Փեղանդ—552

Փեղանդիկան—406, 464, 502, 573, 574

Փեղանդ—186, 300, 323, 376—378

Փեղանդիկան, մահալ—15

Փեղանդիկան, գյուղ—516

Փեղանդիկան—121, 142, 660

Փեղանդիկան—98, 277, 279, 280, 282, 284,

304, 669

Քյուրուկ-Պարա 247, 252, 675

Քյուրքչի- 50

Քոչ-դաղ—351

Քույալի- 368, 673

Քույալի- զափու-209

Քույալի- նաճաղ—210, 673

Քուր, տե՛ս Կուր դեր

Քուրդիկ- զյուզ—537

Օղլի- 228

Օղևու (Ռեհուս) — 333, 406, 454

Օղևու- 504

Օղևու- 247

Օթուկ- իջի, ժաճայ—15

Օթի, ճաղաղ—156

Օթի, զափու- 16, 158

Օթուկ- 499, 500

Օշակա- 18, 22, 49, 151, 153, 164, 619, 653, 666

Օսեթիա 120, 210, 480

Օսմանյան կայսրություն, տե՛ս Ռուսիա

Օվակ- 534, 536

Օտու, զյուզ—323

Օրադա- 492

Օրադ, քերդ—281, 873

Օրադա- 566

Որդու- 269

Որդու, զյուզ—225

Որդու, ճաճայ—15, 175

Որդու, ճաղաղ—26, 35, 36, 46, 53, 172, 173, 200, 207, 210, 224, 241, 255, 270

Որդու, ճաղաղ—15, 26, 53, 170, 172, 205, 207, 210, 229, 252, 666, 674

Որդու (Քուրդիստան) — 537, 538

Որդու (Քուրդիստան) — զյուզ—537

Որդու, զյուզ—268

Որդու—470

Ռեհուս, զափու- 66

Ռեհուս- 96, 305

Ռեհուս- զափու- 101

Ռեհուս (Քուրդիստան) — զյուզ—511—513

Ռեհուս- 123, 131, 661

Ռեհուս- 495, 496—500

Ռեհուս- 62, 114—116, 122—125, 131, 133, 134, 171, 176—178, 185, 192, 249, 244, 246, 274, 275, 293, 307, 320, 327—330, 358, 359, 367—376, 387, 430, 435, 442, 464, 470, 519, 521, 539, 545, 550, 554, 592, 659, 661, 673

Ր Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Առաջաբան (Ե. Պ. Աղայան)

7

Ք Ա Ժ Ի Ն Ա

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆՁՏԵԼՈՒԹՅԱՆ

Գլուխ առաջին — Արևելյան Հայաստան (Վ. Ա. Գիլյան)

1. Վարչական բաժանումը և վարչակարգը	13
2. Հողային հարաբերությունները	18
3. Գյուղատնտեսությունը գյուղական համայնքը	24
4. Արհեստագործությունը և առևտուրը	31
5. Հարկային սխեման	46
6. Ազգային ճնշումներ	56

Գլուխ երկրորդ — Արևմտյան Հայաստան (Զ. Մ. Ղազարյան)

1. Պաշտոնական իրավիճակը և քաղաքականությունը	61
2. Վարչական բաժանումը	68
3. Հայկական կիսանկախ իշխանություններ	74
4. Հողային հարաբերությունները	81
5. Գյուղատնտեսությունը հարկեր և առևտուր	88
6. Պաշտոնական, արհեստների, առևտուր	95
7. Ազգային սեղանները և հայաժանքները	102

Ր Ա Ժ Ի Ն Բ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԵՆՏՐԱԼԻՍՏ ԲՈՒՆԱՍՏԱՆԻ

Գլուխ երրորդ — Հայաստանի հյուսիս-արևելյան շրջանների միացումը Ռուսաստանին (Զ. Տ. Գրիգորյան)

1. Միջին և արևելյան հայկական տնտեսությունները Արևելահայաստանում	111
2. Միջին և արևելյան հայկական տնտեսությունները Արևմտահայաստանում	118
3. Հայերի մասնակցությունը պատերազմական գործողություններին	125
4. Գյուղատնտեսական հարաբերությունները	132

Գլուխ չորրորդ — Արևելյան Հայաստանի ազատագրումը սլավոնական լիճք (Զ. Տ. Գրիգորյան)

1. Ռուս-պարսկական պատերազմը, ռուսական զորքերի գործողությունները 1826 թվականին	136
2. Արևելյան հայկական տնտեսությունները	144
3. Կովկասյան ռուսական զինվորականության և հայ աշխարհագրագիտների մասնակցությունը իրական գործունեությանը	158
4. Արևելյան հայկական տնտեսության ազատագրումը և հայերի ներդրումը Պարսկական տնտեսությանը	168

Գլուխ հինգերորդ — 1828—1829 թթ. Ռուս-թուրքական պատերազմը և արևմտահայությունը (Զ. Տ. Գրիգորյան)

1. Ռուս-թուրքական հարաբերությունները սերմեր	179
2. Ռուսական զորքերի գործունեությունները Արևելահայաստանի հայերի և հայկական տնտեսությանը	188
3. Արևելյան հայկական տնտեսությանը և հայերի դերը	195
4. Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացման պատմական նշանակությունը	202

1. Կղերա ամերիկայական հոսանք	426
2. Լիբերալ-դեմոկրատիական հոսանք	430
3. Անգլյակն-պաշտպանողական հոսանք	336
4. Անգլյակն ղեկավարական հոսանք	442

Բ Ա Ժ Ի Ն Ե

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՈՂՔԱՎԱՅՐՆԵՐԸ

Գլուխի տասնեկուսորդ — Հայկական գաղթականները 1800—1870 թթ.

1	Հայկական գաղթականները Ռուսաստանում	465
	Նոր Նախիջևան (Վ. Բ. Բարխուդարյան)	465
	Աստրախան (Վ. Բ. Խաչատրյան)	474
	Հլուսթայի Թովկան (Վ. Բ. Խաչատրյան)	479
	Գրիգորիայի (Ժ. Հ. Անանյան)	481
	Ղրիմ (Վ. Բ. Խաչատրյան)	485
2	Հայկական գաղթականները Արևելյան Եվրոպայում	494
	Բուկովինա (Ս. Հ. Փոլանցյան)	494
	Լեռնոպոլս (Ս. Հ. Փոլանցյան)	495
	Վալարիա, Բլուդնիկոն Գորոդնիցա (Ս. Հ. Փոլանցյան)	499
	Տրանսիլվանիա (Ս. Հ. Փոլանցյան)	504
	Բուլղարիա (Ս. Հ. Փոլանցյան)	511
3.	Պարսկաստանի և Հնդկաստանի հայ գաղթականները	515
	Պարսկաստան (Ս. Հ. Արաշտյան)	515
	Հնդկաստան (Ս. Հ. Արաշտյան)	521
4	Հայերը Մերձավոր Արևելքում և Աֆրիկայում	527
	Ալեքսանդրիա (Հ. Բ. Ղազարյան)	521
	Կիլիկիա (Հ. Բ. Ղազարյան)	534
	Տրապիզոն (Հ. Բ. Ղազարյան)	537
	Երասխան (Հ. Բ. Ղազարյան)	540
	Եգիպտոս (Ս. Հ. Արաշտյան)	542
	Եթովպիա (Ս. Հ. Արաշտյան)	548
	Ալբանիա և Լիբանոս (Ս. Հ. Արաշտյան)	551

Բ Ա Ժ Ի Ն Զ

ՄԱՍՆԻՑԻՑԻՑԸ (1801—1870)

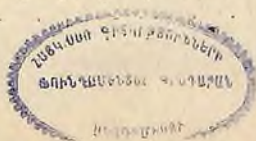
Դրսի տասնեկուսորդ — Լուսավորություն, գիտություն, մամուլ (Գ. Բ. Սեփանյան)

1.	Ընդհանուր աղյուսակ հայ մշակութային զարգացման	569
2.	Դպրոց, լուսավորություն	566
3.	Պարբերական մամուլ	579
4.	Հայագիտություն	589

Դրսի տասնեկուսորդ — Գրականություն և արվեստ

1	Գրականություն (Ս. Հ. Սարգսյան)	596
2	Թատրոն (Գ. Բ. Սեփանյան)	627
3	Կերպարվեստ (Ս. Հ. Ղազարյան)	634
4	Երաժշտություն (Ս. Հ. Սարգսյան)	640
5.	Խաղատարակչություն (Վ. Բ. Հարությունյան)	647

Կաթնոս անցքերի ժամանակագրություն	659
Մասնագիտություն	683
Առնչակունքների ցանկ	701
Տեղանունների ցանկ	717

ՎԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄ ՈՒԹՅՈՒՆ

2 3 4 5 6 7

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ՔՈԱ պատգարիսուն ինստիտուտի
գիտական էսորհրդի որոշմամբ

Առաջին շաբաթվա՝ Օրականի հանձնարարությունը մեծածախ
 Բիշոպտոսկիի 1834 թ. կառուցված է միջաբանով:

[illegible]

43 0.1862 2րան 3062 ԽՀԿ 1394 Գրադի 41 Տպագրանակ 12000

Հանձնված է շտաբում 25/1 1973 թ., ստորագրված է լուստրոնի 7/11 1974 թ.,
պայման 46,0 մամուլ + 4 ներքին քարտեզ, հրատ 58,88 մամուլ, պայման. 66,68 մամուլ,
թուղթ Ք Կ. 70X108/16, 95ԼԻ Բ. 55 Կ.

Հայկական ՈՒՆ Գերատարադիտության ամպարան, հրեան, Թուրքիայում 24:

ԳԱՍ Հիմնարար Գիրք Գրադ.

FL0070450

ЦЕНА

III
4157